

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 8995

CALL No. Sa8Km/G.N.B.

D.G.A. 79

'Vyāsa'

The
Mahābhārata with the commentāy
"Bhāvadīpa" of Nīlakantha
ED. by Vasudev Balācharya Ainspore
and Published by Gopal Narayan & Co
Bombay, 1901

Rs
22.7.57

~~D 3204.2^o~~

Parts 1 & 2 (Ādi & Sabhā)

॥ अथ श्रीमहाभारतं सटीकं प्रारभ्यते ॥

Pts 1 & 2 Adi & Sabha parva



G.N.B.
S. 8 km

॥ अथ श्रीमहाभारते सटीकं आदिपर्व प्रारभ्यते ॥



11/11/58

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 8995

Date 23-7-57

Call No. Sa B K r

G.N.B



श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ पंचकंगुकराद्वेदप्रियमनोमायाः परावृत्त्यतानिःपुस्तक्यविमादिनापिचविराट्सर्वेशभावंगतम् ॥ तं प्रत्यग्रहमह्यमस
रमण्युक्तोपनेत्रप्रपाः श्रीगोपालमुपास्महे श्रुतिशिरोवंशीरवेदीशितम् ॥ १ ॥ बाह्यः स्तेनाभिभाषी बहिरुदवसितपातितकौऽप्रतिष्ठोर्मा मांसाप्रातिहार्यमजनिगुणगणयस्परसंख्यातिसंख्यः ॥ हृत्पठे
योगशब्दे निहितमुपनिषदाहंभूदेः परं मे भाग्यं श्रीलक्ष्मणार्यो जगति विजयते यस्य लेशाः शिवायाः ॥ २ ॥ हरिविधिवसिष्ठशक्तिपराशरव्यासशकदेवान् ॥ वैशंपायनभृगुश्रवसंचनुमः पुराणगुरुमुखान्
॥ ३ ॥ कणभक्षमक्षचरणजैमिनिकपिलोपतजालंचनुमः ॥ श्रीमद्भासवर्चां बुधिनयसीकरवर्षिणो मुदिरान् ॥ ४ ॥ सर्वविद्येशतामाविश्रिकीर्णपूर्वपूरुषो ॥ श्रीनारायणपीरेशरूपो हारेहरो नमः
॥ ५ ॥ बहून्समाहृत्य विभिन्नदेशान्कोशांश्चिन्तित्यचपाठमध्यम ॥ प्राचांगुलूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥ ६ ॥ टीकांतराणीं दुरविप्रभाणि बाह्यार्थरत्नानि च कासयंतु ॥ अंत
र्निगूढार्थचयप्रकाशदीपः समो भारतमंदिरैऽस्मिन् ॥ ७ ॥ ईशप्रसादादवितुस्त्वर्श्यान् भगीरथेनेवमया प्रणीता ॥ एषामहाभारततीर्थगंगालोकप्रयोजाड्यमलं धुनोतु ॥ ८ ॥ उत्तानोऽपि ह कोशवि
ग्रहबलं पद्ये पुनैवाश्रितं गंभीरे पुनसेतवोन विहिताः कूटाननस्फोटिताः ॥ न छिन्नानतमश्चराननततिर्भक्ताननाह्लादितानोर्दानानविभोषणाश्च विहिताः श्रीलक्ष्मणार्यश्रितेः ॥ ९ ॥ इह खलु भगवान्
पाराशर्यः परमकारुणिको मंदमध्यममतीननुग्रहीतुं चतुर्वर्शविद्यास्थानरहस्यान्येकत्रमदिदर्शयिषुर्माहाभारताख्यमितिहासं प्रणेयन् प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय प्रचयगमनाय च कृतं
मंगलशिष्यशिक्षायेऽलोकरूपेण निबध्नन् अर्थोत्तमं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगमभिधेयादिदर्शयति नारायणमिति । नरोऽविद्यावच्छिन्नं चेतन्यं जीवः तेन विषयो कृतेऽनवच्छिन्नचेतन्यरूपे ब्रह्मणि शुको रजतवत्कल्पि

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

ते चराचरमप्यशब्दवाच्यं नारतदेवाय नं शुक्तादमंशस्य रजतमिव प्रवेशस्थानं यस्य स नारायणः । स्वस्मिन् जीवकल्पितस्य प्रपंचस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन कारणीभूत इत्यर्थः । यथोक्तं । 'आपो नाराहतिमो
क्ता आपो वै नरसूनुवः ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वतेन नारायणः स्मृतः' इति । तं नारायणं नमस्कृत्य तथानरभुक्तरूपं नमस्कृत्य एनं विशिनष्टि नरोत्तममिति । जीवो हि चेतनत्वेन जडवर्गादुत्कृष्टस्तत उत्कृष्टतरः
कारणात्मानं नारायणस्ततोऽप्युत्कृष्टतमं निरुपाधिचेतन्यं 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमनंतं ब्रह्म' इत्यादि श्रुतिपुप्रसिद्धं तदेव नरोत्तमस्य निरस्ता विद्यस्य जीवस्य निष्पन्नं च पारमार्थिकं रूपमिति युक्तं ततोत्तमत्व
विशेषणं । यथोक्तं । 'पिंडब्रह्मांडनेतृत्वात्तरो जीवेश्वरावुभौ । तयोश्च नयनाच्छुद्धं ब्रह्मापिन रउच्यते ॥ नरजानामपार्कार्यं नारं ब्रह्मांडमिष्यते ॥ तद्यस्य वसतिस्थानं तेन नारायणो विभुः ॥ स्वा
विद्यामृष्टपिंडेन तादात्म्ययोगतो नरः ॥ स जीवः स परं ब्रह्म नरोत्तमपदाभिधं ॥ तदचोति कां गिरं त्वाततो न्याप्तस्तपेव सन् ॥ संसारजयिनं ग्रंथं जयनामानं रीरपेत्' इति । एवं च जीवविद्याकल्पितत्वात् जग
तो मिथ्यात्वं ब्रह्मणश्च तत्र सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सत्त्वत्वं जीवस्य तदभिन्नत्वं चेति विषयो दर्शितः । अविद्यानिवृत्तौ तत्कृतस्य प्रपंचस्य त्रैकालिकबाधादात्म्यं तिकथनार्थो नृसिः प्रयोजनं । अर्थोत्तमामोऽधि
कारी । ग्रंथस्योक्तविषयस्य च ज्ञाप्यज्ञापकभावः संबंध इति च दर्शितं । देवीं नरनारायणनरोत्तमतत्त्वप्रयोनं सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततो न्याप्तस्तपेव सरस्वत्या परमकारुणिकपाजनवोधायाविष्टो
जयेज्योनामेतिहासोयमिति वक्ष्यमाणत्वात् जयसंज्ञं भारताख्यमितिहासं वा । 'अष्टादशपुराणानिरामस्य चरितं तथा ॥ काष्ठीवदपंचमं च यन्महाभारतं विदुः ॥ तथैव विष्णुचर्मांश्च शिवचर्मांश्च शाश
ताः ॥ जयेति नामंतं दांच यद्वैतिमनीषिणः' इति भविष्यवचनात्पुराणादिकं वा । 'चतुर्णामपुरुषार्थानामपि हेतुजयोऽस्त्रियां' इति कोशादयथा सर्वपुरुषार्थमिति पादकं ग्रंथं शारीरकमुत्रभाष्यादिरुपमुदीरयेत्-

॥ १ ॥

चारयेत् । अत्रलिङ्गामेगलाचरणस्येयथापठेय्यावश्यकत्वेदर्शयताश्चनारिभेदुतरांतर्दशितं । नन्वेतन्नपठनीयेनव्याख्येयं च पौरुषेयत्वात्पुरुषेषु च भ्रमविप्रलम्भकत्वयोः संभवादिति चेन्न । सर्वज्ञोपवेदेक
प्रमाणेषु मन्वादिपुतदसंभवात् । पूर्वतंत्रे च स्मृत्यादिधर्मप्रामाण्यस्य सिद्धत्वात् । यस्यांतु स्मृतौ लोभमूलकत्वं प्रत्यक्षं दृश्यते यथा वै सार्जनहोमीयवासोऽध्ययुः परिगृह्णाति इति तत्रास्त्वप्रामाण्यं । नत्वेष्ट
काः कर्तव्याः प्रपाः कर्तव्या ऊर्ध्वपुंश्चमृदाकुर्यादित्यादीनां तासां लोभमूलकत्वाददर्शनात् । याजनाः प्रतिनंदति 'धन्वन्निव प्रपा आसि त्वमग्ने श्रोणामेक उदकं गामवाजति' इति मंत्रलिङ्गानुमितविधिमुलक
त्वाच्च । धन्वन्ध्वनिनिरुदकप्रदेशे । किमु श्रेष्ठः पलूना आर्भवं त्रिष्टुबन्तमित्यनुक्रमणिकायां किमु श्रेष्ठ इति सूक्तस्य चतुर्दशैव स्य भुदेव तस्य नवमदशम्यावेते कचौ । 'आपो भूयिष्ठा इत्येको
अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् । वधयेतीव हुभ्यः प्रेको अब्रवीद्वतावदंतश्चमसां अपिशत १ श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयामृतं ॥ आनिष्ठुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्पुत्रे
भ्यः पितरावुपावतुः' २ अत्र ऋभ्वारख्यदेवतास्तुतिव्याजेन श्रेयःसाधनानि विधीयते । हे ऋभवः भवतां मध्ये एकः कश्चित्तीर्था श्रेयेणैव प्राप्तदेवताभाव आप एव भूयिष्ठा उत्कृष्टतमा इत्यब्रवीदेवं यज्ञादिना प्रा
प्तदेवताभावोऽन्योऽग्निर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । वधयेतीं अवपूर्वाद्ब्रूवित्प्रत्यये भागुरिमतेनाकारलोपे चेदं रूपं । स्वरदिपाठादव्ययत्वं निपातत्वादाद्युदात्तत्वं च । वधरित्यव्ययं पालनार्थं अवगत्य धारयती
तियोगात् । तदर्थं यतीं गच्छतीं चेतो वृत्तिदयां बहुभ्यः प्रमाणेभ्यो निश्चित्येकोदययेव प्राप्तदेवताभावः प्रकर्षेणाब्रवीत् । तेयूर्यं क्रता क्रतानि सत्यान्येवैतान्यवादीनि देवताभावप्राप्तिसाधनानि वदंत उपदिशंतो
यज्ञेषु च मसान्सोमयुक्तान् आपिशतव्यभजंत । अत्रत्येवमुपाख्यायते । ऋभवो नाम त्रयोदेवा एकं च मसमासे दुस्तत्र द्विरपित दूर्पं गृह्णीत्वा आगतस्ते तमनिसारूप्यात् पृथग्ज्ञातुमशक्ता एकं च मसं
चतुर्धा व्यभजंत इति । यद्वा सत्यवादिनामेव तीर्थादिफलमिति क्रतावदंत इत्यस्यार्थः । श्रोणामेकः हे ऋभवः भवतां मध्ये एकः श्रोणां शृङ्गाणां मृदंगोपी चंदनादिरूपां तीर्थनिकटस्थां मुख्यकर्मभूतां
प्रत्युदकं जलं गौणकर्म अवाजत्यवगमयति अंतर्भावित्यर्थः । श्रोणां गारुक्तचंदनादिरूपां वा । तथा एकः सूनयार्हिसयातत्कर्त्रा अभूतमाहृतं मांसं गौरोचना
रूपं पिंशति पिनिष्ठ उदकेन सहेति शेषः । निष्ठुचः नितरामस्तं गच्छतोदग्धेन स्याग्नेः संबंधि शकृद्गोमयं शुष्कगोमयोर्त्यभस्मेति पावत् । अपाभरदपाहृतवान् । अत्राप्युदकेन सहेति
शेषः । व्यवहिताश्चेति छंदसि व्यवहितेनाप्युपसर्गेण क्रियायाः संबंधः । ह्रस्वोर्भेदं दर्शयति ह्रस्वभः । एतानि मंत्रपदान्यसंपूर्णार्थत्वात् स्वार्थलाभाय ब्राह्मणमपेक्षते । इधेत्योर्जेत्वेत्यादिमं
त्रवत् । तत्र यथा । इधेत्येति शाखामाच्छिनत्ति जेत्वेत्यनुमार्ष्टीति ब्राह्मणानुसारात् देशाखेत्वात्वा मिषे अत्रायच्छिनत्तीति छर्जेत्पशुभ्यः अनुमार्ष्टीति व्याख्यातं । एवमिहापि वासुदेवोपनि
षद्ब्राह्मणतंत्रपुराणोपबृंहणानुसारादूर्ध्वपुंश्च शृङ्गां मृदं जलेन मिश्रयेदिति व्याख्येयं । तथा कालाग्रिरुद्रं बृहज्जाबालाद्युपनिषद्ब्राह्मणतंत्रपुराणोपबृंहणानुसारात् त्रिपुंश्च कर्तुं निष्ठुचः शकृदपाभरदिति
च व्याख्येयं । एवमितरस्यापि पादस्य ब्राह्मणमंत्रलिङ्गादुपबृंहणस्मृतिभ्यश्चाष्टकप्रपाविधिवदनुमेयं । तथा च श्रोणामिति पदस्य रक्तामिति व्याख्याने सौरशाक्तगणेशानं रक्तमेव पार्थिवद्रव्यं
पुंश्चार्थे तत्तंत्रे विधीयते । वेण्वानां पीतं शैवानां भस्मेति । अनेन तत्तत्पुंश्च विशेषोपलक्षितत्तदेवताभजनेनापि देवताभावं प्राप्नुवतीति विधीयते केवलवैदिकानां तु श्रोणां शृङ्गामिति व्याख्या
नैत्रितयस्यापि समुच्चयः । 'स्नात्वा पुंश्च मृदाकुर्याद्भूत्वा चैव तु भस्मना । देवान् विप्रान्समभ्यर्च्य चंदनेन समाचरेत्' इति स्मृतिभ्यः । अत्र गौरोचनाग्रहणं चंदनाद्यष्टगंधोपलक्षणार्थं । एतेषां विकल्प
समुच्चयपक्षाणां पितृपैतामहपरंपराक्रमेण व्यवस्थामाह । किंस्वित्पुत्रेभ्यः पितरावुपावतुरिति पुत्रहितार्थे यत्किंचिद्भूतं पितरो मातापितरोऽपि तृपितामहो वा उपेत्य स्वीकृत्य अवतुः प्रतंसम्यं परिपालया
मासतुः तदेव तस्य पुत्रस्य श्रेयःसाधनमित्यर्थः । एवं सत्यवादिनां तीर्थानियज्ञादयस्तंत्रमार्गेण सूर्याद्यन्यतमोपास्तिः केवलवैदिकताचेति देवताभावप्राप्तिसाधनानीति मंत्रद्वयतात्पर्यं सिद्धं । तस्माद
स्मदादिभिरल्पज्ञेहृष्टमूलमहृष्टमूलवामनुग्यासादिसर्वज्ञप्रणीतं स्मृतिज्जातं वेदवद्देवविदां वचनमिति न्यायेनागमपितृव्यपठनीयं व्याख्येयं चेति सर्वमनवद्यम् १

महतः शास्त्रस्यारंभे बहुविधसंभावनया स्वोपास्यं वासुदेवं द्वादशाक्षरेण प्रणम्य 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिताः अर्थः प्रकाशंति महात्मनः' इत्युक्तेरीश्वरवत्परात्परगुरुं पितामहं परमगु
रुन्वसिष्ठमरीच्यादीन् प्रजापतींश्च प्रणम्या हंम नुरभवं सूर्यं श्रेत्यादिना वामदेवइव स्वकीयं ब्रह्मभावमयमात्मा ब्रह्मेति शास्त्रमनुसंधानः प्रत्यगात्मानमेव नमस्करोति ओं नमः कृष्णद्वैपायनाय इति । त
तो विघ्नविनायकात्त्रमस्कृत्य सुखासीनानिति भारतारंभश्चोकेऽपेक्षितं पूरयति गद्येन । लोमहर्षणपुत्र इति । 'लोमानि हर्षयां चक्रे श्रोतुणां यः स्वभाषितैः ॥ कर्मणा प्रथितस्तेन लोमहर्षणसंज्ञया' इति कौर्मै निरु
क्तार्थनाम्नः पुत्रउग्रश्रवाः उग्रस्य नृसिंहतापनीयोपनिषत्प्रतिपाद्यस्य वस्तुनः श्रवः श्रवणं यस्य सः अधिगतोपनिषद्द्रहस्य इत्यर्थः । सौतिः सूतजातेरुत्पत्तिरुक्ता वायुपुराणे । 'वैष्णवस्य तु पृथोर्यज्ञो
वर्तमाने महात्मनः ॥ सुत्यायामभवत्सुतः प्रथमं वर्णवैकृतं ॥ ऐंद्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं बृहस्पतेः ॥ जुहावे द्रायदेवेन ततः सुतो व्यजायत ॥ शिष्यहव्येन संपृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ॥ अधरो
त्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतं' इति । वर्णवैकृतमिति ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सुत इति याज्ञवल्क्योक्तं विलोमजत्वं । तस्य सूतस्यापत्यं सौतिः पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः । नैमिषारण्ये । वाराहे 'एवं कृत्वा ततो
देवो मुनिं गौरमुखं तदा ॥ उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलं ॥ अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम्' इत्युक्तरूपे । नैमिषेति पाठे तु वायवीये । 'एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विस्मृत्यते ॥ यत्रा
स्य शीर्यते नोमिः संदेशस्तपसः शुभः ॥ इत्युक्ता सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं ॥ प्रणिपत्य महादेवं विसर्जयति तामहः ॥ तेऽपि हृष्टराविप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं ॥ प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशी

ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ओं नमः पितामहाय ॥ ओं नमः प्रजापतिभ्यः ॥ ओं नमः कृष्णद्वैपायनाय ॥ ओं नमः सर्वविघ्नविनायकेभ्यः ॥ लोमहर्षणपुत्रउग्रश्र
वाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवर्षिके सत्रे १ सुखासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ॥ विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनंदनः २
तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनाम् ॥ चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवहुस्तपस्विनः ३ अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृतांजलिः ॥ अपृच्छत्सतपो वृद्धिं सद्भिश्चैवाभि
पूजितः ४ अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ॥ निर्दिष्टमासनं भजे विनयाल्लोमहर्षणिः ५ सुखासीनं ततस्तंतु विश्रांतमुपलक्ष्य च ॥ अथापृच्छद्दृष्टिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्क
थाः ६ कुत आगम्यते सौते कथां विहृतस्त्वया ॥ कालः कमलपत्राक्षं सैतत्पृच्छतो मम ७ एवं पृष्टोऽब्रवीत्सम्यग्यथावल्लोमहर्षणिः ॥ वाक्यं वचनं संपन्नस्तेषां च चरिताश्रयं ८

यंत ॥ तदनेन तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितं' इति तत्रिर्वचनं दृष्टव्यं । शौनकस्य शौनः सर्वविवेक इति लीलावत्यां शौन एव शौनकस्तस्य कुलपतेः । 'एकोदशसहस्राणि यो ज्ञानादिना भरेत् ॥
सैव कुलपतिः' इत्युक्ते लक्षणस्य सत्रेययजमानास्त एतच्छ्रुत्वा जयस्मिन्बहुकर्तृकैकैतौ ससत्रसंज्ञः । यथोक्तं । 'बहुभ्यो दीयते यत्र तृप्यति प्राणिनो बहु ॥ कर्तारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते' इति १ सु
खासीनानिति कर्मच्छिद्रेषु सुखं स्वरूपानंदं विचारयितुमासीनान् अभ्यगच्छत् आभिमुख्येन स्वयमेव तेषां पुरः कथां वक्तुं कौतूहलितयागतवान् । 'नानाहृतोऽभ्वरंगच्छेदन्यत्र तु कुतूहलात्' इत्युक्तेः । सं
शितव्रतान् सम्यक्शितं तीक्ष्णं स्वधारावदनास्कंदनीयं व्रतं ब्रह्मचर्यादिकं येषां तान् २ नैमिषारण्यवासिनामाश्रममनुप्राप्तं तपस्विनः परिवव्रितिसंबंधः । अनुप्राप्त इति पाठे तु चरार्थे तमित्यध्याहार्यं ३
तपोधनानां तपोवृद्धिरेव प्रष्टव्याऽतस्तांस्तपोवृद्धिं मपृच्छत् पृच्छेद्विकर्मकत्वात् । तपोवृद्धानिति पाठे तपोऽपृच्छदित्यन्वयः ४ निर्दिष्टमिहोपविश्यतामिति दर्शितं ५ प्रस्तावयन्नुपोद्घातयन् ।
प्राप्तवया इति पाठे वृद्ध इत्यर्थः ६ उपोद्घातमेवाह कुत इति विहृतोनीतः ७ एवमिति सम्यक्शब्दतः शुद्धं यथावदर्थतः शुद्धं वचनसंपन्नः शब्दप्रयोगकोशल युक्तः तेषां चरिताश्रयं
तेषां मुनीनां चाद्वयेषां राजादीनां च संबंधीनियानि चरितानि तेषामाश्रयभूतं वचनम् ८

भावितात्मनांविशोधितचित्तानां । सौतिरुवाच जनमेजयस्यराजर्षेःरित्यक्षराधिक्यमार्थं यत्तुजन्मनेवातिशुद्धेनशत्रूनेजितवान्यतः । एजृकंपनेधातुर्हिजन्मेजयइतिश्रुतइतिनिरुच्यचतुस्सरना
मेत्याहुस्तन्निर्मूलं जनमेजयःपारिक्षितइतिश्रीताक्षरसंख्याविरोधात् जन्मशब्दस्यानुपसर्गत्वाच्चैडिपररूपं तुल्यं । युक्तं तु जनशब्दपूर्वादेजृभ्राजृदीप्तावितिदोष्यार्थान्ण्यतादेजेःखशितिखशिमु
मागमेजनमेजयइति ९ पार्थिवेंद्रस्यसमीपेकृष्णद्वैपायनप्रोक्तावैशंपायनेनकथिताश्रितिसंबंधः १० विशंप्रजांपातीतिविशंपोजनमेजयस्तस्यायनंगुरुत्वेनाश्रयभूतोविशंपायनःसएववैशंपायनः
स्वार्थेतद्धितः यद्वाविरिवविर्जीवः पक्षिवेदेहांतरसंक्रमणात् शंपःमुखस्यपालकईशः तयोरयनमधिष्ठानंशुद्धं ब्रह्म तदधीतेतदेदेतिवैशंपायनस्तेनवैशंपायनेन ताःश्रुत्वातंदेदंशंगतवानस्मीतिसंबं
धः । महाभारतं । चत्वारएकतोवेदामहाभारतमेकतः ॥ महर्षिभिःसमागत्यतुलामारोपितंपुरा ॥ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्चमहाभारतमुच्यते'इत्युक्तलक्षणं तत्रसंश्रिताःसम्यक्श्रिताः सर्ववेदा
र्धगर्भाइत्यर्थः तत्पर्वमरुद्रचामित्यन्यत्रस्मृतोमत्वर्थीयस्तत्प्रत्ययोबाहुलकाद्भारवत्त्वाच्चमहाभारतमुच्यते'इत्युक्तलक्षणं तत्रसंश्रिताःसम्यक्श्रिताः सर्ववेदा
११ तीर्थानिजलप्राधान्यात्पुष्करादीनि आयतनानिस्थलप्राधान्यान्नैमिषादीनि १२ । १३

तस्मिन्सदसिविस्तीर्णेमुनानांभावितात्मनाम् ॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयस्यराजर्षेःसर्पसत्रेमहात्मनः ९ समीपेपार्थिवेंद्रस्यसम्यक्पारिक्षितस्यच ॥ कृष्णद्वैपायनप्रो
क्ताःसुपुण्याविविधाःकथाः २० कथिताश्चापेविधिवद्यवैशंपायनेनवै ॥ श्रुत्वाऽहंताविचित्रार्थामहाभारतसंश्रिताः ११ बहूनि संपरिक्रम्यतिथान्यायतनानिच ॥
समंतपंचकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम् १२ गतवानस्मितं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ॥ कुरूणां पांडवानां च सर्वेषां च महीक्षिताम् १३ दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवता
मिह ॥ आयुष्मंतः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः ॥ अस्मिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः १४ कृताभिषेकाः शुचयः कृतजप्याहुताग्रयः ॥ भवंत आसने स्वस्था ब्रवी
मिकिमहं द्विजाः १५ पुराणसंहिताः पुण्याः कथाधर्मार्थसंश्रिताः ॥ इतिवृत्तं न रेंद्राणामृषीणां च महात्मनाम् १६ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परम
र्षिणा ॥ सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् १७ तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वणः ॥ सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च १८ भारतस्येति
हासस्य पुण्याग्रंथार्थसंयुताम् ॥ संस्कारोपगतां ब्राह्मणानां शास्त्रोपबृंहिताम् १९

१४ कृतेति । आसने स्वस्था भवंतो भवत्विति शेषः । आसते इति पाठे स्वास्थ्यं पृच्छति कथां प्रस्तोतुमित्यर्थः अहं च पुराणादिष्वन्यत्र मंकिं ब्रवीमोत्याज्ञापयतेति शेषः १५ पुराणोति । 'सर्गश्च प्र
तिसर्गश्च शोभन्तं राणिच ॥ वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणं' इति स्मृत्युक्तं पुराणं पुराणि नव वर्णपदानुपूर्वी विशंप्रजां पितृकल्पंतं दद्यानां सर्गादीनां समाननामरूपत्वात् । 'सूर्याचंद्रमसौ घातायथा
पूर्वमकल्पयत्' इति श्रुतेः पुराणस्य संहिताः धर्माश्रिताः कथादानमोक्षधर्माद्याः अर्थाश्रिताराजधर्माद्याः न रेंद्राणां न लरामादीनामिति वृत्तमाचारप्रकारं ऋषीणां भृगवादीनां चात्पतिव्रतादीनां १६
सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्च यदभिपूजितं स्वस्वलोके इति शेषः १७ विचित्राणि स्वरूपतोऽर्थतश्चरम्याणि पदानि वाक्यादेरुपलक्षणं पर्वणि पोष्यपौलोमादीन्यादिसभादीनि वा यत्र तस्य । सूक्ष्मा अतर्क्या अर्था
आत्मतत्त्वादयः । 'अर्चित्याः खलु ये भावानतांस्तर्केण योजयेत् ॥ नाप्रतिष्ठितं तर्केण गंभीरार्थस्य निश्चयः ॥ नैपातर्केण प्रतिरापनेया' इति स्मृतिभ्यां । न्यायस्तत्प्रतीत्यनुकूला युक्तिः वेदार्थैर्वेदता
त्पर्यविषयभूतेरर्थैर्भूषितस्य १८ संस्कारोपगतां पदादिष्वुत्पत्तिमतीं ब्राह्मणां च । 'ब्राह्मणो भोर्भारती भाषा' इत्यमरः । नानाशास्त्ररूपवृंहितामुदीपितां शास्त्रांतरा विरुद्धा मित्यर्थः १९

राज्ञोऽग्रे इति शेषः २० वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तां चतुर्वेदार्थवतीं संमितामिति पाठे तुल्यामित्यर्थः पुण्यांश्रेयोवार्थिनीं पापभयापहं चित्तशोधिकां २१ मंगलाचरणपूर्वकं मुनिभिः प्रार्थितमर्थवक्तुं प्रति
जानीति आद्यमित्यादिचतुर्भिः । हरिर्नमस्कृत्य महर्षेर्मतं प्रवाक्ष्यामीति तृतीयचतुर्थयोरन्वयः अत्र भूवी जां कुरतरु फलोपमाः पंच ईश्वरपुरुषाः शुद्धशबलसूत्रविराट् विष्णुसंज्ञाः निरुपाधिमायोपाधिमाया
कार्योपचोक्तमहाभूतोपाधिपंचोक्तमहाभूतोपाधिपुरुषाकारमूर्त्युपाधिविशिष्टचेतन्यरूपाः । तत्र श्रीनरोदिशति नमस्कार्यत्वेन आद्यपुरुषं निरुपाधिचेतन्यमीशानं मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिप्र
सिद्धं पुरुहूतं यज्ञे पुरुभिर्वहुभिर्होतृभिर्हूतमाहूतं पुरुभिः सामगैः स्तुतं अर्च्युभिर्दिष्टेयपिदृष्ट्यं । 'यदेनमृग्भिः शंसंति यजुर्भिर्जंतिसामभिः स्तुवंति' इति स्मृतेश्च । 'पुरुहं पुरुभूयिष्ठं' इत्यमरः । एतदे
अव्यक्तं ईशानः सुप्तिप्रलययोः सर्वलयात्मत्वात् सनातनमखंडदंडायमानं एतेन तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमिति स्मृतेश्चैतरोत्पत्तिमत्त्वेन लपोदाशितः अतं यथाभूतं यथास्फटिकेस्वतः शब्दे हि गुलाश्रयत्वेरक्तत्वं
तत्रैव स्फटिकांशप्रमोपेपन्नरागत्वं तत्रैव चंद्रिकायामिंद्रनीलत्वं चाभ्यस्यते तथा चेतन्येमायायोगादीशत्वमीशोऽप्यविद्याम्योगात्सूत्रत्वं सूत्रेण विद्यादादौ द्विराट्त्वं चाभ्यस्यते तत्रोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वकृतं
परमर्तत्वाद्यः पुरुष एव एकमिति भाषाद्युपाधिकृतभेदनिरासः । अक्षरं अशोः सरन् व्यापकं तेन आकाशात् पृथिव्यादेरिव नास्मात् पृथगुपाधेरपि सत्वमस्तीति दाशितं अतएव ब्रह्म निरवधिकबृहत्त्वादेशतः

जनमेजयस्याराज्ञोवैशंपायन उक्तवान् ॥ यथावत्सक्रापिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया २०
वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तां व्यासस्याहुतकर्मणः ॥ संहितां श्रोतुमिच्छामः पुण्यां पापभयापहाम् २१
॥ सौतिरुवाच ॥ आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सना
तनम् २२ असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् ॥ परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् २३

कालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदशून्यम् २२ चतुर्थे विराजमाह असचेति यत्सदसत्परं सदसद्भवां कार्यकारणभ्यां सूत्रेशाभ्यां परमव्यत्सनातनारब्धतदेव वस्तु विश्वं विराट्पमित्यर्थः । ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतेः ।
किंभूतं विश्वं सत्तदृश्यमानत्वात् असच्च नेहनानास्तिकिंचनेतितत्त्वज्ञानबाध्यत्वश्रुतेः । नन्वाद्यंतयोरसत्तम्येच सत्पटादिकं हृदयेत्याह असचेति रज्जुगवत्प्रतिभासमानमपि कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः
फलोपमं पंचमं विष्णुमाह परेति परे सूत्रात्मानः अवरे विराडादिघटांताः बहुत्वमनंतशक्तिवसूचनार्थं तेषां स्रष्टारं नन्वेडांतरुत्पन्नस्य कथं परादिष्वपृत्वमत आह पुराणमिति पुराऽपिनव
अनादिरिव सन् ब्रह्मांडांतश्चतुर्भुजेन रूपेणाविर्भूतोऽनंतशक्तिः परिणतबीजगर्भफलमं कुरादीनामिव परावराणां स्रष्टा भवतीत्यर्थः अतएव परमव्ययमत्यंतव्ययशून्यं संसारस्यानंत्यात्तत्कारणीभूतस्य त
स्यव्ययोनयुज्यतइत्यर्थः । ननु सोयमात्मा चतुष्पादित्यादिनानिरुपाधितुर्प्रतिपत्तये परमात्मन स्त्रीण्येव सोपाधिकानिरुपाणि विश्वेतेजसमाज्ञसंज्ञानि मां इत्यादिपुश्रूयंतेन तु चतुर्थमिति चेत् सत्यं ।
तथापि । 'यएपांतरादित्येहिरण्यमयः पुरुषो हृदयेतेहिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेशः । अरश्चण्यश्चार्णवौ तृतीयस्यामितो दिवोत्यादिप्रभुमितं वैश्व' इतिच्छांदोग्ये पुरुषाकृते ब्रह्मणस्तलोकादेश्च श्रवणात् । कौपीत
किंब्राह्मणे च पर्येकस्य ब्रह्मणस्तेन सह संवादादेश्च श्रवणात्तदप्यस्तीति गम्यते । आरण्यकेऽपि गंधमादनप्रवेशोऽयमवाक्ये महा मेरुर्महाभागेत्यादिना मेरुपृष्ठे ब्रह्मलोकादन्यं विष्णुलोकं प्राच्यां नारायणस्थानं
मेरावतिविराजते' इत्यादिनास्था' नमेतन्महाभागध्रुवमक्षयमव्यय' इत्येतेन ग्रंथेनोक्तविशेषणमामनीति तत्रैव च तत्प्राप्तानामनावृत्तिः स्मृता । 'तत्रगत्वा पुनर्नमं लोकप्रायांति भारत' इति । स्थानांतरे
भ्यश्चावृत्तिर्मातासृता । 'आब्रह्मभुवनाहोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन' इति । इमावेव ब्रह्मविष्णुलोकावभिप्रेत्योचितं चतुर्थे कार्यवादा रित्यत्र छांदोग्ये ह्यर्चिरादिमार्गप्रकृत्यश्रूयते स एतान् ब्रह्मणमयती-

—त्यत्रमानवः पुरुषोपासकान् कार्यब्रह्मप्रापयत्युतविष्णुवाक्यपरमिति । प्राणोब्रह्मकैवल्यब्रह्मेतिप्रकृत्ययदाचकतदेवख्यदेवख्यतदेवकमितिकखयोरभेदमुक्ताप्राणचहास्मैतदाकाशचोचुरितिप्राणाकाशा
ख्ययोः कार्यकारणब्रह्मणोरुपास्यत्वेनोपसंहारात्संशयः तत्रपरस्मिन्ब्रह्मणि नतस्यप्राणाउत्क्रांमैत्यत्रैवसमवनीयते' इतिश्रुतिप्रसिद्धं पारमार्थिकं गत्यभावमभिप्रेत्यकार्यब्रह्मेवगतिप्राप्यमितिपूर्वः पक्षः
दृश्यतेपरमिति सिद्धांतः अस्मिन्पक्षेश्रुतिसूत्रयोः स्वारस्यं कतकेऽवगतव्यं ईक्षतिकर्माधिकरणेभाष्येऽपिहैवंविधौपूर्वोत्तरपक्षौसर्वत्रदृश्येते यत्तुत्तं परमेश्वरेहिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणंनोपपद्यतेइति
तत्रब्रूमः स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयंरूपंसाधकानुग्रहार्थमित्यादिनातद्विहापिज्ञेयं तत्रपूर्वपक्षेफलंइमंमानवमावर्तनावर्ततइत्यंतैममिति विशेषणान्मानवांतरावृत्तिरिति सिद्धांते
तुनचपुनरावर्ततइतिश्रुत्यंतरातुतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिविदिदंशब्दउपप्रदर्शनार्थइत्यनावृत्तिरिति । कथंतर्हिभाष्येसूत्रक्रममुल्लंघ्यपरंगतिप्राप्यमितिप्राप्यकार्यमेवगतिप्राप्यमिति सिद्धांतितं ।
शृणु । नोव्योमापरोऽयदितिपरव्योमाख्यस्याव्याकृताकाशस्यसर्वजगत्कारणस्यापिसुष्टेः प्राद्विषेयश्रवणात्तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमितितदुत्पत्तिश्रुतेर्हिरण्यश्मश्रुत्वादिमतोऽपिकारणब्रह्मणः शुद्धापे
क्षयाकार्यत्वंविवक्षित्वातद्विषयत्वंगतिश्रुतीनांवाणितं परशब्देनचशुद्धंविवक्षित्वातत्रगत्ययोगश्चदर्शितइति । नचहिरण्यश्मश्रुत्वादिश्रवणंकार्यब्रह्मविषयमेवेतिवाच्यं अंतस्तद्धर्मोपदेशात्तद
हरउत्तरेभ्यइत्यादिन्यायेस्तस्यजगत्कारणत्वसिद्धेः । इयमेवर्गमिः सामवागेवर्कप्राणः सामेत्यादिनाभक्तसामात्मकत्वेननिरूपितस्यकृत्स्नस्याधिदेविकाध्यात्मिकप्रपंचस्यतस्यैकसामचगेण्या
वितितदंगुलिपर्वमात्रत्वोक्तेश्चतस्माच्छास्त्रांत्यन्यायेनयदधीनजगद्व्यापारवर्जमितरेषामुपासनासिद्धानां हिरण्यगर्भादीनामैश्वर्येनसहतेषांभोगसाम्यंयथैतां देवतां सर्वाणिभूतान्यवन्त्येवंहैवंविदंसर्वाणिभू
तान्यवर्ततीतिर्लिगाद्रम्यते यस्यसभूमिसर्वतोवृत्त्वाऽत्यतिष्ठदशांगुलमितिघटादिभ्योमृदइवईद्रजालाईद्रजालिकस्येवचविकारवर्तितदवर्तितचरूपंस्थितिश्चश्रूयते यल्लोकप्राप्तानामनावृत्तिस्तद्वृत्तमृतचतु
र्वक्त्रेणसहमुक्तिराधिकारिकाणामभुक्तविद्याफलानांतल्लोकगतानामपियावदधिकारकल्पांतरेऽप्यवस्थितिश्चेतिश्रूयते तस्यविग्रहादिकंसर्वशास्त्रप्राप्त्यादभ्युपेयं अयमेवभगवत्पादोयेवेदांतसा
रेवनवृक्षदृष्टांतेनस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदेनत्रिविधेसमष्टिव्यष्टीप्रतिपाद्यसमष्टिर्वनदृष्टांतेनप्रतिपादितः । किंचशुद्धेब्रह्मणिप्रणिधीयमानंचित्तस्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वचिदात्मनिप्रविलापयेदितिपं
चीकरणोक्तक्रमेणस्वाभाविकपरिच्छेदाभिमानंत्यक्त्वाऽहमेवेदंसर्वोऽस्मीतिमन्यते । सोऽस्यपरमोलोकइतिशास्त्रीयसार्वात्म्याभिमानयुक्तं व्यक्तभावनामंतरेणसहसाकर्तुमशक्यं । 'अव्यक्ता
हिगतिर्दुःखंदेहवद्विरवाप्यते'इत्युक्तेः । देहवद्विदेहभिमानवद्भिः तस्मात्भावनामयंप्रणिधानमयंचेतिद्विविधमपिप्यानंशुद्धं वस्तुप्रपित्सोरावश्यकं तत्रार्थनष्टवनितावदसन्निहितविषयंपुरुष
व्यापारतंत्रं तेनवशीकृतंचित्तक्रमशोभूत्याकारतः प्रच्याव्याव्यक्तमात्रालंबनोभूत्वाविराडादौकारणेब्रह्मणिचित्तंप्रणिदध्यात् अयमेवध्यानक्रमः श्रीमद्भागवतादिसर्वपुराणेषुक्तः । प्रणिधानं
चवस्तुतत्त्वविषयंपूर्वोक्तस्फटिकदृष्टांतेनआत्मन्यव्यस्तस्यविराडादित्रयस्परज्जुसर्पस्येवचित्तस्थिरीकरणेनाधिष्ठानभूतशुद्धवस्तुदर्शनेनप्रविलापनकरणं तच्चदर्शनंदग्धेनानलवत्स्वयमुपशांतंचे
त्सुप्रसिद्धरूपाकाचिदानंदावस्थाविर्भवति । साचश्रूयते 'यथामिर्धनोवद्भिः स्वयोनोवुपशाम्यति' । एवंवृत्तिक्षयाच्चित्तंस्वयोनोवुपशाम्यति'इति । तत्रमांडूक्यादौयद्यपिप्रणिधानगोचरमेव
रूपत्रयमुक्तंतथापिमंदाधिकारिणांभावनागोचरमपिचतुर्थसोपाधिकमेश्वररूपंश्रुत्युक्तंप्रत्याख्येयं नन्वस्यनित्यत्वेतल्लोकादिकमपिनित्यंवाच्यंतथाचमुष्टेः प्राक्सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवा
द्वितीयमितित्रिविधभेदशून्यसन्मात्रसद्भावावधारणविरुध्येतेतिचेन्न व्यवहारपरमार्थदृष्टिभ्यामुभयोपपत्तेः । तथाहि । 'नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा । अश्वत्थ
मेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनच्छित्त्वा' । अस्यार्थः 'नरूपमस्यनांतोस्यच्छित्त्वेनमितिचेन्नरः । ईद्रजालोपमत्वेनभवाश्वत्थंन्यरूपयत् ? सम्यग्दृष्टार्वाक्ष्यमाणंरूपंनस्योपलभ्यते ।

एतत्प्रयोक्तुंनित्यत्वादयमाद्यंतवर्जितः ॥ २ ॥ रज्जुसर्पसमस्यास्यतुच्छाज्ञानोद्भवत्वतः ॥ प्रतिष्ठाख्यंलभ्यस्थानंनस्ति कुंभस्यमृथया ॥ ३ ॥ अस्यैतदंजालस्यपदुपादानकारणम् ॥ अज्ञानंतदुपा
श्रित्यब्रह्मकारणमुच्यते ॥ ४ ॥ इत्येवंवार्तिकाचार्यैरुपचारात्परात्मनः ॥ उक्तोपादानतातस्मादप्रतिष्ठोभवद्भूमः ॥ ५ ॥ दुःस्वप्नप्रवसंसारःसंगमात्रेणदुःखदः ॥ तमसंगासिनाच्छित्त्वाप्रयाहिपरमं
पदम् ॥ ६ ॥ नित्यं बद्धदशामिद्रजालंशुद्धदृष्टांत्वदम् ॥ कालत्रयेऽपिनास्तीतिन्यायमत्रापियोजयेत् ॥ ७ ॥ प्रवाहनित्यंजगदित्याहुर्मौमांसकाःस्फुटम् ॥ व्यवहारेभाट्टनयोद्व्यस्माकमपिसंमतः
॥ ८ ॥ नकार्यत्वादित्योऽयंनंदनंनविग्रहः ॥ उपचारादिकार्यत्वंतत्रपौराणिकाजगुः ॥ ९ ॥ देवानांकार्यसिद्धयर्थमाविर्भवतिसापदा ॥ उत्पत्तेतदालोकेसानित्याप्यभिधीयते ॥ १० ॥
दुर्गाविनायकोविष्णुर्भवोभानुरितिहहि ॥ नामरूपांतराण्यस्यशृणुमःपार्थसारथेः ॥ ११ ॥ वेदान्तेष्वपिनित्यत्वंस्वादोनांन्यावहारिकम् ॥ सिद्धवत्कृत्यदृष्टांतेकीर्त्यतेहिपरिस्फुटम् ॥ १२ ॥
तथाह्याकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइत्याकाशात्मनोर्दृष्टांतदार्ष्टिकयोःसर्वगतत्वनित्यत्वेसंगच्छेते अन्यथाद्वयोरपिसत्यत्वेसर्वगतत्वस्येवासंभवइत्यास्तांतावत् । ततश्चयथाऽस्मदादिसुषुप्तिकालेसयदास्व
पितितदेवैवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतिकक्षुःसर्वरूपैःसहाप्येतीत्यादिनाश्रूयमाणेऽपिसर्वनामरूपप्रलयेइतरेषांन्यवहारो नविच्छिद्यते । एवंब्राह्मप्रलयकालेऽपिवैकुण्ठवासिनामिति । सदेवसोम्येत्यादि
कमपि'आदावन्तेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथा'इतिन्यायेननेहनानास्ति किंचनेतिश्रूयमाणस्यव्यवहारकालेऽपिप्रपंचासत्वस्यप्रदर्शनार्थंनतुकादाचित्कस्यतदसत्वस्यज्ञापनार्थं । नासतोविद्यतेभावइत्यस
दुत्पत्तिनिषेधात् । नांतोनचादिरितिगीताविरोधाच्च । तस्मादखंडदंडायमानंद्रजालतुल्यस्यजगतोदर्शनादर्शनेएवोदयलयावित्यभिप्रायेणमुष्टिश्रुतयइत्याकाशवद्व्यावहारिकंविष्णुभूत्यादरेपिनित्य
त्वमितिसिद्धं । परमार्थतस्तुननिविशेषचिन्मात्रादन्यकालत्रयेऽप्यस्तीतिदिक् । 'रज्ज्वज्ञानात्सर्पभीतिपातस्तमिवक्रमात् ॥ आत्माज्ञानादहंसंक्रियादेहंसमुत्थितम् ॥ १ ॥ घृतवल्लीयते
सुप्तोवासनामात्रदेहकः ॥ बोधेसहस्यतेचैवपुनःपुनरहंभ्रमः ॥ २ ॥ अहंतद्वासनाधारानाज्ञानेसतिशाम्यति ॥ संगक्रियादेहचकनानष्टेऽहंविनश्यति ॥ ३ ॥ रज्जुज्ञानाद्भयंनश्ये
अनुपातोद्भवस्तम् ॥ आत्मज्ञानात्तथासंगोनतुकर्मोद्भवपुः ॥ ४ ॥ यावत्कर्मवपुस्तावद्यावदेहश्चतिष्ठति ॥ तावत्कर्माहंभ्रमश्चवर्ततेदग्धवत्त्वत् ॥ ५ ॥ तत्रैवंसत्तिकर्मो'थेकर्म
नाशात्मणश्यति ॥ अकर्मजंतुबोधेनबाध्यतेनतुनश्यति ॥ ६ ॥ एवंश्रीकृष्णदेहोऽयमकर्मोत्थोननश्यति ॥ बोधेनबाध्यतेचैवस्वप्नेदृष्टइवेश्वरः ॥ ७ ॥ अन्योन्यबाधकोजाप्रत्स्व
प्रावात्मनिकल्पितो ॥ नोत्पद्येतेननश्येतरज्ज्वांसर्पज्ञाविव ॥ ८ ॥ आत्मेवहीश्वरोऽस्माकंधीदर्पणपृथक्कृतः ॥ धीनाशैवतद्बाधःकार्यत्वाद्धीश्चनश्यति ॥ ९ ॥ नन्वेवैश्वर्यम
कार्यत्वात्तत्रनश्येत्प्रत्यगात्मनः ॥ बाधबाधस्तुतस्यस्यान्मायाबाधेनसर्वथा' ॥ १० ॥ अत्रोक्तंवार्तिकासारे ॥ 'ब्रह्मत्वादेवजीवस्यभ्रांतजीवत्ववारणात् ॥ वाशित्वाद्याब्रह्मधर्माःशिष्यंते
ऽतोऽयमीश्वरः ॥ ११ ॥ निवृत्तत्वाजीवधर्माभासंतेनैवकस्याचित् ॥ अनिवृत्ताईशधर्माजकर्मापादितत्वतः ॥ १२ ॥ भांतितेत्वीश्वरस्यापिबुद्धानांचस्वबुद्धितः । ईश्वरस्यततो
धर्माःसंतुनत्वहविस्मयः ॥ १३ ॥ तिष्ठत्स्वपीशधर्मेपुधर्माणांमायिकत्वतः । ईशोनिर्वर्मकोबोध्योविमुक्त्यर्थमुमुक्षुभिः'इति । प्रपंचस्तुतत्रैवदृष्टव्यः कस्यचिद्देहमुक्तादेः अयंचेश्वरोऽयम
धर्मवत्स्वस्वबुद्धिभेदादृणैवलिपिभेदादाकारभेदेनविष्णुरितिसांबइतिचशास्त्राद्भूयतेएवंतल्लोकोऽपिवैकुण्ठइतिकेलासइतिच । 'एकंसंतंबहुधाकल्पयन्तियोदेवानांनामथाएकएव'इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
'तंयथायथोपासतेतथेतःप्रेत्यभवति'इतिश्रुतेस्तद्भावनावतांतत्सारूप्यप्राप्तिःकोटभृग्न्यायेनभवतिनतुतदैक्यप्राप्तिरितिपुत्पादितंवेदांतकतके । केचित्तुपूर्वोक्तमनःप्रणिधानात्मकध्यानसंप्रदायानभि
ज्ञाएतल्लोकप्राप्तिरेवमुक्तिरयमेवेश्वरोनसमदृष्टारूपोऽन्यईश्वरोऽस्तीतिवदन्ति तेसर्वशास्त्रप्रसिद्धमुक्तोद्देशादर्शनबाधमानाःस्वाप्ययसंपत्त्योरित्यादिन्यायेननहिद्रष्टुर्दृष्टैर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वाअतु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्यद्विभक्तंपश्येदितिसुप्तिकैवल्ययोरविशेषाद्वेदादर्शनश्रवणेनचविरुध्यते । अन्येवचश्रुत्याद्वितीयाभावादेववेदादर्शनंनतुल्लोपादितिवदंत्पाद्वेतस्येन्द्रजालतुल्यत्वदर्शितं तेन—

ईदृशंहरिंमस्कृत्यव्यासस्यमतमथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिसूत्रेनिर्णयंयद्ब्रह्मादितत्प्रकर्षेणनानोपाख्यानोपबृंहणेनवक्ष्यामि । तत्रश्रद्धोत्पादनार्थमहर्षेरित्यादिव्यासविशेषणं ऋषीणांमंत्रद्रष्टृणांमहत
इतिसंमतस्यश्रोतत्वमुक्तं अद्भुतकर्मणइतिब्रह्मादितत्प्रतिपत्त्युपायभूतेननानाख्यानदृष्टांतप्रणयनेनविचित्रग्रंथकारित्वमुक्तं २५ आचख्युरिति कवयःक्रांतदर्शिनः २६ त्रैकालिकानामपिकवी
नामेतदाख्यानेगुणमाह इदमिति ज्ञानंज्ञानसाधनंत्रयारूपंद्विजातिभिर्ब्रह्मणैर्कैर्यद्धार्यतेतदिदमितिहासरूपेणत्रिपुलोकेषुजातितत्तममध्यमाधमजनेषुप्रतिष्ठितंज्ञानकरत्वेनेत्यर्थः २७ समयैःसंके
तेः । 'समयाःशपथाचारकालसिद्धांतसंविदः'इत्यमरः । दिव्यमानुषैर्वैदिकलौकिकैःसंस्कृतप्राकृतेर्वा तथाह्यमृतमंथनादौजलदिपुवृतादिपदप्रयोगोवेदनिर्घटुप्रसिद्धोदृश्यते तथाजतुगृहदाहेपार्थचरादि
पुक्क्षत्रादिशब्दाभ्येच्छप्रसिद्धादृश्यते छंदोवृत्तैस्त्रिषुवादिच्छंदोतर्गतैरिंद्रवज्रादिभिर्वृत्तैः २८ निष्प्रभेइति यत्प्रजानांबीजजगदुपादानमेकंनिमित्तान्तरानपेक्षमव्ययमपरिणामिकूटस्थवस्तुतद्ब्रह्मदंडं
वरूपमभूत् । 'तदात्मानंस्वयमकुरुत । सच्चत्यच्चाभावत्'इत्यादिश्रुतिभ्योब्रह्मणएवसर्वभावावगमात्कदांडमभूदित्याकांक्षायामस्मिन्प्रजानांबीजेनिष्प्रभेप्रकर्षेणभानंविशेषविज्ञानंरूपाद्याकारतद्र
हितेसति प्रलयकालेबुद्धिबोद्धव्ययोरभावात् निरालोकेआलोक्यतेऽनेनेत्यालोकःसत्त्वमीश्वरोपाधिभूतविक्षेपशक्तिमन्मायाख्यंतद्रहिते मायायाअप्यभावेकुतोऽडोत्पत्तिरतआह सर्वतस्तमसावृत

महर्षेःपूजितस्येहसर्वलोकैर्महात्मनः ॥ प्रवक्ष्यामिमंतपुण्यंव्यासस्याद्भुतकर्मणः २५ आचख्युःकवयःकेचित्संप्रत्याचक्षतेपरे ॥ आख्यास्यंतितथैवान्येइति
हासमिमंभुवि २६ इदंतुत्रिपुलोकेषुमहज्ज्ञानंप्रतिष्ठितम् ॥ विस्तरैश्चसमासैश्चधार्यतेयद्विजातिभिः २७ अलंकृतंशुभैःशब्दैःसमयैर्दिव्यमानुषैः ॥ छंदोवृत्तै
श्चविविधैरन्वितंविदुषांप्रियम् २८ निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोकेसर्वतस्तमसावृते ॥ बृहदंडमभूदेकंप्रजानांबीजमव्ययम् २९ युगस्यादौनिमित्तंतन्महदिव्यंप्रचक्ष
ते ॥ यस्मिन्संश्रूयतेसत्यंज्योतिर्ब्रह्मसनातनम् ३० अद्भुतंचाप्यर्चित्यंचसर्वत्रसमतांगतम् ॥ अव्यक्तंकारणंसूक्ष्मंयत्तत्सदसदात्मकम् ३१ यस्मात्पितामहो
जज्ञेप्रभुरेकःप्रजापतिः ॥ ब्रह्मासुरगुरुःस्थाणुर्मनुःकःपरमेष्ठयथ ३२ प्राचेतसस्तथादक्षोदक्षपुत्राश्चसप्तवै ॥ ततःप्रजानांपतयःप्राभवन्नेकविंशतिः ३३

इति मायायाआवरणशक्तिरूपात्तच्छातमसएवस्वप्नप्रपंचवदंबमुत्पन्नमित्यर्थः । तथाचश्रुतिः । नोव्योमापरोयदितिष्टेःप्रागव्याकृताख्यमायायाअपिसत्त्वंनिषिध्य'तुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत्
तमसस्तन्महिनाजायतेकं'इतितमोमात्रात्सृष्टिर्दृश्यति २५ युगस्यब्रह्मकल्पस्यादौजातंतन्निमित्तंचतुर्विधंभूतग्रामोपादानं यस्मिन्ब्रह्मप्रविष्टमितिशेषः । 'तत्सृष्टातदेवानुमाविशत्'इतिश्रुतेः ।
किंतुतत्सत्यंविकारत्वहीनं । वाचार्भणंविकारइतिविकारस्यानृतत्वश्रुतेः । किंजडप्रकृतिरूपं न ज्योतिश्चिद्रूपं सनातनंसततेकरूपं ३० अद्भुतं प्रत्यगात्मत्वेपिदुर्ज्ञेयत्वात् आर्चित्यंवाङ्म
नसातीतत्वात् सर्वत्रदेशकालेवस्तुनिचसमतांसाभ्यंएक्यमितियावत् गतंप्राप्तं अव्यक्तमव्याकृतं । कारणहेतुः सूक्ष्मंवाह्यंदिद्याविषयत्वात् सदसदात्मकंतुच्छातुच्छव्यावृत्तस्वरूपं अनिर्वचनी
यमित्यर्थः ३१ यस्मादंडात्पितामहः सवैशरीराप्रथमः 'हिरण्यगर्भःसमवर्ततामे'इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः अस्यरजःसत्त्वतमोगुणप्रधानानित्रीणिरूपाण्याह ब्रह्मा सुरगुरुर्विष्णुः स्थाणुरुद्रः ब्रह्मणो
विभृतीःसृष्टिकर्मप्रधानाआह मनुर्इत्यादिना ३२ दक्षपुत्राःसप्त । 'क्रोधस्तमोदमश्चैवविक्रीतोथांगिरास्तथा ॥ वर्द्धमोश्चशसप्तैतेदक्षपुत्राःप्रकीर्तिताः'इत्यप्यत्रोक्ताः । एकविंशतिर्मरीच्यादयः
सप्त मनवश्चतुर्दशेति यथोक्तंब्रह्मांडपुराणे । ऋषयःसप्तपूर्वैर्भेमनवश्चतुर्दश ॥ एतेप्रजानांपतयएभिःकल्पःसमाप्यते'इति ३३

विष्णोर्विभृतिपालनकर्मप्रधानामर्थ्यतामाह पुरुषश्चेति यंमत्स्यकूर्ममेरालादिविग्रहं ३४ स्थाणोर्विभृतीःसंहारकर्मप्रधानाआह पक्षाइति । ततोब्रह्मांडाद्ब्रह्मर्ष्याद्याःकृत्स्नसंसारसंहारकज्ञान
प्रधानाः ३५ आपइत्यादिकंपट्कंवद्विपुरुषयोरप्युपलक्षणं दिशःद्यौरित्येताभ्यांतदभिमानिनौचंद्रसूर्यौगृह्येते अंतरिक्षमाकाशः एतच्चभूर्त्यष्टकंस्थाणोरेवविभृतिः ३६ संवत्सरादिःकालोऽपि
संहारकत्वात्स्थाणोरेवविभृतिः यच्चान्यदपिदृष्टंश्रुतंवातत्सर्वततएवांडात्संभूतमितिपूर्वेणसंबंधः ३७ यदिदंदृश्यते ब्राह्मरूपादि आंतरंबाहंकारतद्धर्मसुखदुःखादिसाक्षिदृश्यं तत्सर्वंयुगक्षयेकल्पांतपुनः
संक्षिप्यतेकूर्मागवतिरोभवतिस्वाधिष्ठानेब्रह्मण्येवशुक्ताविवरजतं ३८ प्रतिकल्पंष्टेःसमाननामरूपत्वमाह यथेति ३९ कल्पानामभ्यंत्यमाह एवमिति अनाद्यंतपरमात्मावगत्यवसानं ४० एवंपिंडब्र
ह्मांडात्मिकांजडसृष्टिमुक्तातदभिमानिचेतनसृष्टिमाह त्रयस्त्रिंशदिति । शाकल्यब्राह्मणेत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेत्याद्युपक्रम्यमहिमानएवैवामेतेत्रयस्त्रिंशदेवदेवाइत्युक्तेत्रयस्त्रिंशदेवदेवास्तावन्ति
शतानिसहस्राणिवातेषामेवविभृतिरित्यर्थः तेचाष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याः इंद्रःप्रजापतिश्चतस्रवसवःपृथिव्यग्नीअंतरिक्षवायु आदित्यदिवौ चंद्रोनक्षत्राणिच रुद्राएकादशेन्द्रियाणि
आदित्याद्वादशमासाः इंद्रःपर्जन्यः प्रजापतिर्यज्ञः एतेषामभिमानिनश्चेतनाअत्रविवक्षिताः शरीरसृष्टेःप्रागुक्तत्वात् सौर्यसृष्टिसंक्षेपः विस्तरस्त्वप्यत्रोक्तः । 'तिस्रःकोट्यचतुरुद्राणामादित्या

पुरुषश्चाप्रमेयात्मायंसर्वऋषयोविदुः ॥ विश्वेदेवास्तथादित्यावसवोऽथाश्विनावपि ३४ यक्षाःसाध्याःपिशाचाश्चगृह्यकाःपितरस्तथा ॥ ततःप्रसूताविद्वां
सःशिष्टाब्रह्मर्षिसत्तमाः ३५ राजर्षयश्चबहवःसर्वैःसमुदितागुणैः ॥ आपोद्यौःपृथिवीवायुरंतरिक्षंदिशस्तथा ३६ संवत्सरर्तवोमासाःपक्षाहोरात्रयःक्रमात् ॥
यच्चान्यदपितत्सर्वंसंभूतंलोकसाक्षिकम् ३७ यदिदंदृश्यतेकिंचिद्भूतंस्थावरजंगमम् ॥ पुनःसंक्षिप्यतेसर्वजगत्प्राप्तेयुगक्षये ३८ यथर्तावृतुलिंगानि
नानारूपाणिपर्यये ॥ दृश्यंतेतानितान्येवतथाभावायुगादिषु ३९ एवमेतदनाद्यंतंभूतसंहारकारकम् ॥ अनादिनिघनंलोकेचक्रंसंपरिवर्तते ४० त्रय
स्त्रिंशत्सहस्राणित्रयस्त्रिंशच्छतानिच ॥ त्रयस्त्रिंशच्चदेवानांसृष्टिःसंक्षेपलक्षणा ४१ दिवःपुत्रोबृहद्भानुश्चक्षुरात्माविभावसुः ॥ सवितासक्रचीकोऽर्कोभानु
राशावहोरविः ४२ पुत्राविस्वतःसर्वेसह्यस्तेषांतथावरः ॥ देवभ्रातृनयस्तस्यसुभ्राडितिततःस्मृतः ४३

नादशस्मृताः ॥ अग्नीनांपुत्रपौत्रंतुसंख्यातुंनैवशक्यते'इति ४१ कतमएकादेवतेतिप्राणइतिसब्रह्मेत्युपसंहारेतत्रैवोक्तमेकंसूत्रात्मानंचेतनंविवक्षित्वातदिभूतयोऽप्येचेतनाइत्याह दिवःपुत्रइत्यादि
नासुविस्तरादित्येतेन दिवोनानारूपेणथोतमानायामायायाःपुत्रइवपुत्रोर्गर्भस्थत्वात् मायायांचित्प्रतिबिंबःसूत्रात्मेत्यर्थः तस्यैवावयवाबृहद्भान्वादयएकादशसमनस्कंदियाधिष्ठातृदेवताः । दि
ग्वातार्कमचेतोश्विद्विद्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतिबृहस्पतिसंज्ञाअप्यत्रसूर्यपर्यायैरेवाभिधीयते सूर्यआत्माजगतस्तस्युपश्रुतेस्तदिभूतयोऽप्यादेवताइतिस्मृतेश्चदिगादीनांसूर्यविभृतित्वात् । सद्ब्रह्मभानुः
सचक्षुरितिप्रत्येकंतच्छब्दःसंबध्यते अत्रबृहदादिपदार्थस्तु । 'बृहद्वचोममयत्वेनश्रोत्रमिन्द्रियमुच्यते ॥ द्रव्याणांभासनाद्भानुशब्देनोक्तत्वंगिन्द्रियं ॥ १ ॥ चक्षुःप्रसिद्धमात्मातुमेयस्त्वादसन्नंन्द्रियं ॥
वागग्निदेवतत्वेनविभावसुपदोदिता ॥ २ ॥ कर्मणांप्रसवात्प्राणीमतोसवितृशब्दितो ॥ विशिष्टगतिमत्त्वात्प्यर्कःपादेंद्रियमंतं ॥ ३ ॥ उपस्थःस्यादृचीकाख्यऋचांसर्वीगतेजसां ॥ संगमो
तिकालेत्वेत्येवमेवमरीचिकः ॥ ४ ॥ वायुराशावहःप्रोक्तोभासनादवनाचसः ॥ भानूरविश्चोच्यतेतौप्राणपायुपदोदिता'इति ॥ ५ ॥ ४२ पुत्राःप्रतिबिंबाः विवस्वतःसूर्यवत्सर्वाविभासकचै
तन्यस्य । यद्वाविशेषणवस्तेआच्छादयतिसर्वज्ञेयंयामोतीतिविबोधानंतद्भान् आजानसिद्धज्ञानवान्ब्रह्मा । 'ज्ञानमप्रतिमंयस्येवैराग्यंयजगत्पतेः ॥ ऐश्वर्यंचैवयमेश्वरसहसिद्धंचतुर्दृश्यं'इतिस्मृतेः ।-

तस्यपुत्र्यपिभार्याभूताद्यौः । 'प्रजापतिर्वैस्वां दुहितरमभ्यभ्यायदिवमित्ययमाहुः' इति श्रुतेस्तस्यामुत्पन्ना बृहद्भ्यामवदित्येयं । पुराविवस्वत इति पाठे विवस्वतः संबन्धीदिवः पुत्र इति योज्यं । महानैवम
त्योमनुः स्वार्थे ङ्यत् तेषां मध्येवरः श्रेष्ठो बुद्धितत्त्वाभिमानित्यर्थः तस्य तनयो देवभ्रातृदेवैरिन्द्रियैर्भ्राजते दीप्यते इत्यहंकारो देवभ्रातृ । अहमिदं पश्याम्यहमिदं शृणोमीत्याद्यनुभवात् । तस्य पुत्रः सुभ्राद्भौ
तिकं मनस्तद्विषयकं कल्पविकल्पात्मकं संसर्गविषयमकल्पकं तद्विषयरूपेण सुतरां स्पष्टं भ्राजते इति सुभ्राद्पदवाच्यं यथोक्तमक्षपादैः रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति । रत्नगर्भस्तु तत्र सृज्यसंसार्ययोरतिवा
हुल्यं वक्तुं तन्मध्ये संक्षेपतो देवानां सृष्टिमाह त्रयस्त्रिंशदिति त्रयस्त्रिंशदानीतान्येव शतानि निबिंदुत्रययुक्तानि पुनस्तान्येव त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि च बिंदुश्चतुष्टययुतानि तदा त्रयस्त्रिंशत्कोटय इत्यर्थः देवानां सृष्टिः सृज्य
माना देवाः । कृदभिहितोभावो द्रव्यवत्प्रकाश इति न्यायात् । यद्वा त्रयस्त्रिंशाधिकशतत्रययुक्तपट्टत्रिंशत्सहस्राणि देवानां संक्षेपतः । तत्र तावद्ब्रह्मणो जन्म समनंतरमेव मध्यमकल्पे सृष्टिक्रममाह दिवः पुत्र इत्या
दिना अतएवैतत्कल्पीयसूर्यवंशसृष्टिक्रमविरोधो नाशं कनीयः । दिवः पुत्र इत्येकं नाम दिवः पुत्रादयो द्वादश विवस्वतः सूर्या जाताः नकारलोपश्छांदसः तेषां सत्योऽवरः कनिष्ठः मध्य इति च पाठः तस्य पृथक्
निर्देशो वंशकर्त्तृत्वात् तेभ्यः सहा वंश्येभ्य एवायमेतत्कल्पीयकुरुवंशादिसहस्रस्तस्मिन्कल्पेऽप्येषां वंशानां संभवात् अतएव यदुभरतययाति वंशानां पृथगुपादानं यद्वा तेभ्य एवेदानीमिहोत्पन्नेभ्यः कुरुवंशा
दय इत्यर्थः । विमलबोधव्याख्याऽत्र दिवः पुत्र इत्यारभ्य संभूता बहवो वंशा इत्यनेन । ननु द्वौ वंशौ राज्ञा मिहोक्तौ सूर्यवंशश्चंद्रवंशश्च तत्रादित्यवंशस्तावत् ब्रह्मणो मरीचिर्मरीचैः कश्यपः कश्यपादिवस्वान्विवस्व
तो मनुर्मनोरिश्वाकुरिश्वाकोर्विकुक्षिः स एव शशादस्ततः काकुत्स्थस्तस्मादनेनास्ततः पृथुः पृथो रार्दस्ततो बृहदश्वस्तस्माद्धुमारादयो यावन्मरुत इति तावदादित्यवंशः । सोमवंशस्तावत् ब्रह्मणोऽत्रिंशत्रेः
सोमः सोमाहुधस्ततः पुरुरवाः पुरुरवस आयुरायोर्नहुपस्ततो ययातिर्ययातेः पुरुप्रभृतयो यावदेव ब्रह्मणोऽपुत्र इति । एतौ द्वौ राजवंशौ ततः केमीदिवः पुत्रावयोरान्नानः तथा पुराविवस्वतश्चेति न संमतं विवस्वतः
पूर्वकश्यपस्ततः पूर्वब्रह्माततश्च कथमुच्यते पुराविवस्वतश्चेति तथा सुभ्राजश्च त्रयः पुत्रादशज्योतिरादय इत्यपि न संगतं ते हि दशज्योतिरादयः पार्थिवा उभयोरपि वंशयोः पुराणेतिहासादिपुनश्चर्यते अत्रोच्यते
काचिदसंगतिर्नात्र तत्र दिवः पुत्रस्तावदादित्य एव स्वरश्मिर्भिवः पूरणात् बृहद्भ्यानुपसि एव बृहंतो विश्वव्यापका भानवोऽस्येति चक्षुर्विश्वप्रकाशकत्वादात्मा च स एव । सहिब्रह्म जेतिरित्यागमप्रामाण्या
द्विभावसुश्च स एव ऋतुपुविविधप्रकारारश्मयो यस्य सविता च स एव ऋतुक्रमेण लोकोपकारार्थं सलिलगर्भं प्रसवात् मरीचिकः स एव लोकोपकारार्थं मरीचीन्कायति कीर्तयति प्रकाशयतीति यावत् मरीचिभिः
सहस्ररश्मिभिः कीर्त्यते इति वा अर्कः ऋगुगतोऽस्मृतो धानुरस्य कप्रत्यये गुणः । आह च । 'ऋगुगतोऽस्मृतो धातुस्तस्मात्कप्रत्ययः स्मृतः । गतो यस्मात्परो नास्ति तस्मादर्कः स उच्यते' । भानुः स एव लोकोपका
रार्थं भाः नोति प्रस्तौतीति आशावह इति लोकानामाशा मावहृत्याराभ्यमानः सफलीकरोति । रविरिति । 'अवेति रसणो धातुः प्रत्ययेऽस्य रुडामगमः । अवति त्रीणि मां लोकां स्तेना सौरविरुच्यते' इति । पुरेति
पुराकल्पे एते दिवः पुत्रादयः पुंशब्दा विवस्वतो वाचकाः पठ्यन्ते पुराकल्पविद्धिः तेषां शब्दानां मध्येऽवरोजघन्यो मध्यशब्दः मध्यशब्दोऽपि गर्भधारकत्वाच्च कतया पावनाद्वा अनघतया पठ्यते मध्यो महीगर्भाधारक
त्वात् । उक्तं च । 'पौषस्य कृष्णसप्तम्यां मध्यासहभवेद्देविः । देवभ्रातृ तनयस्त्रय इति तस्य मध्यान्तरं देवान् भ्राजयति रश्मिभिः तनयो विस्तारकः तस्मादनंतरं सुभ्राडिति सुष्टुशीलः पुत्रः सुभ्राजसोऽनंतरं त्रयः
पुत्रादशज्योतिरादयो ग्रहनक्षत्रतारकाप्रकाशकारश्मयः प्रादुरासन् तेषूपराणां जगतस्त्राणां प्रावनाद्वाऽनघयो नित्वात्पुत्रा उच्यन्ते बहुशश्चास्य वामीये सूक्ते पुत्रशब्दो रश्मिपुटो विस्तरातिशयाजप
ठ्यते अत्र दशशतसहस्रशब्दारश्मिबहुत्ववाचकास्तेभ्योऽप्यंकुरुवंशश्चेत्याद्युच्चावचोभयवंशप्रभवराजाभिधानमस्तु सूर्यस्यैवोभयवंशहेतुत्वकथनपरं । तथाहि आदित्यान्मनुर्मनोरिश्वाकुरित्या
दिपौत्रः सूर्यवंशः तथाऽऽदित्यान्मनुर्मनोरिडाइडातः पुरुरवा इत्यादिदौ हि त्रयः सोमवंश इति । अतएभिः श्लोकेरादित्यस्तुतिभिस्तन्मूलकत्वं कथितं । उक्तं च 'आदित्यमूलमखिलं त्रैलोक्यं यदुन्नदन् ।
भवत्यस्माज्जगत्सर्वस्य देवासुरमानुषं' इत्यादिसर्वमवदातम् ४३

दशज्योतीर्षि 'धूम्राऽर्चिरुष्माज्वलिनीज्वालिनीविस्फलिङ्गिनी । सुश्रीःसुरूपाकपिशाहव्यकव्यवहातथा' इति दशकरूपाण्यस्य सदशज्योतिरग्निः । शतज्योतिश्चंद्रः संहिहृदयायतनः । 'चंद्रमामनसो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' इति श्रुतेः । हृदयस्य च शतं चैकाचनाड्यस्तासां भूर्धन्यासौरीक्रममुक्तिस्थानप्रापिका इतराः शतं जन्मान्तरहेतुगतिप्रदास्तासां प्रकाशकत्वाच्चंद्रः शतज्योतिः । सहस्रज्योतिः सूर्यः । ज्योतेरिति दंतत्वमार्थं ४५ तेभ्यः समष्टिमनः कल्पितेभ्योऽग्निचंद्रसूर्येभ्यः क्रमादयं पुरोवर्ती ब्राह्मणवंशः कुर्वादिवंशश्च कुवंशश्च संभृता इति योज्यं तादृशादग्नेर्ब्राह्मण उत्पन्न इति चकाराद्वा लभ्यते । आग्नेयो वै ब्राह्मणश्च ते ब्राह्मणस्याग्निवंश्यत्वं इतरेषां चंद्रसूर्यवंश्यत्वं प्रसिद्धमेव ४६ राजर्षीणां राज्ञा मृषीणां चेति द्वंद्वः भूतसर्गाः जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जसृष्टयः ४७ भूतस्थानानीति नृणां वा सस्थाना निराजकृतानि दुर्गनगरादीनि ब्राह्मणकृतानि तीर्थक्षेत्रादीनि त्रिविधं रहस्यं धर्मरहस्यं कृष्णद्रोहिणोऽपिशिशुपालस्य कृष्णोक्तत्वात्तिस्तत्र रहस्यं यथा कथंचिती ब्राभिनीवेशेन ध्यानमेव श्रेय इति सोऽधर्मा भासोऽपि धर्म एव तथा हि सा फलो धर्मोऽप्यधर्म एव यथा सत्यवादिनश्चोरेभ्यः कार्पटिकमार्गं तत्वेनोपदिशत इति । एवमर्थकामयोरपि रहस्यमूहं । वेदाः कर्मकांडः योगउपासनाकांडः सविज्ञानो

सुभ्राजस्तुत्रयःपुत्राःप्रजावंतोबहुश्रुताः ॥ दशज्योतिःशतज्योतिःसहस्रज्योतिरेवच ४४ दशपुत्रसहस्राणिदशज्योतेर्महात्मनः ॥ ततोदशगुणाश्चान्येशतज्यो
तेरिहात्मजाः ४५ भूयस्ततोदशगुणाःसहस्रज्योतिषःसुताः ॥ तेभ्योऽयंकुरुवंशश्चयदूनाभरतस्यच ४६ ययातीक्ष्वाकुवंशश्चराजर्षीणांचसर्वशः ॥ संभू
ताबह्वोवंशाभूतसर्गाःसुविस्तराः ४७ भूतस्थानानिसर्वाणिरहस्यंत्रिविधंचयत् ॥ वेदायोगःसविज्ञानोधर्मोऽर्थःकामएवच ४८ धर्मकामार्थयुक्तानिशास्त्राणि
विविधानिच ॥ लोकयात्राविधानंचसर्वतद्दृष्ट्वानृषिः ४९ इतिहासाःसवैद्याख्याविविधाःश्रुतयोऽपिच ॥ इहसर्वमनुक्रांतमुक्तंग्रंथस्यलक्षणम् ५० विस्तीर्यै
तन्महज्ज्ञानमृषिःसंक्षिप्यचाब्रवीत् ॥ इष्टंहिविदुषालोकेसमासव्यासधारणम् ५१ मन्वादिभारतंकेचिदास्तीकादितथापरे ॥ तथोपरिचराद्यन्येविप्राः
सम्यगधीयते ५२ विविधंसंहिताज्ञानंदीपयंतिमनीषिणः ॥ व्याख्यातंकुशलाःकेचिद्वृथान्धारयितुंपरे ५३ तपसाब्रह्मचर्येणव्यस्यवेदंसनातनम् ॥
इतिहासमिदंचक्रेपुण्यंसत्यवतीसुतः ५४

ज्ञानकाण्डसहितः । धर्मःस्मार्तः अर्थकामौलोकप्रसिद्धौ ४८ धर्मेति एतन्नयमतिपादकानिशास्त्राणिमीमांसाकोककामदकानि । लोकपात्राविधानंचलोकपात्रायेननिर्वहति तस्याऽऽयुर्वेदधनुर्वेदगंधर्व
वेदादेर्विधानंज्ञापनंच एतत्सर्वेभ्यःसंभूतमितिपूर्वेणसंबंधः सर्वतद्दृष्टवान्योगबलेनक्षुषिर्व्यासः ४९ सवैयाख्याःव्याख्यामधिकृत्यकृतोग्रंथोवैयाख्यस्तद्युक्ताः यथाब्रह्मविद्याप्रोतिपरमिसूत्र
स्यव्याख्यासत्यज्ञानमितिमंत्रः अनुव्याख्यानंतस्माद्वाएतस्मादितिब्राह्मणं । एवमत्रापिप्रथमेऽध्यायेसूत्रितस्यार्थस्यद्वितीयतृतीयाभ्यांव्याख्यानमुत्तरग्रंथेनानुव्याख्यानंच विविधाःलिंगा
दिनार्थप्रत्यायकाःप्रपाःकर्तव्याइत्यादिस्मृतिमूलभूताःधन्वनिवप्रपाअसित्वमग्रेइत्यादयः । हेअग्रेत्वंधन्वन्निरुदकेप्रदेशेप्रपेवलोक्तृत्तिकरोऽसीतितदर्थः प्रपाअसीत्यत्रासंघिच्छांदसः । इहेति
अनुकांतमनुक्रमेणोक्तमिदमेवयथोक्तग्रंथस्यलक्षणं विषयःप्रतिपाद्योर्थः ५० समासःसंक्षेपःव्यासोविस्तरः ५१ वर्णानुपूर्वभेदेऽपिप्रतिकल्पमर्थानांसमाननामरूपक्रमत्वाद्भारतारंभमतभेदमाह
मन्वादीति मनुमंत्रोन्नारायणनमस्कृत्येति आनमोभगवतेवासुदेवायेतिवा तदादित्तिमात्रः । दिवःपुत्रोवेवस्वतमह्यसंज्ञोमनुस्तदादीतितत्त्वं आस्तीकमास्तीकचरितंतदादि उपरिचरोवमुस्तच्चरिता
दिवा ५२ बहर्थत्वाद्विविधंज्ञानंदीपयंतिप्रकाशयंति ५३ व्यस्यवेदमाध्वर्षवादिकाण्डशोविभज्य तेनवेदार्थोऽत्रसंगृहीतइतिदर्शितं ५४

क्षतुर्विंशत्यस्य १०० धार्मराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां १०१ । १०२ नावत्तावत्संख्याकं अर्धशतं सार्धशतम् ३ शुक्रग्रहणं तत्सहस्रायैव देयमिति ज्ञापयार्थं ४ षष्टिशतसहस्राणि षष्टिलक्षाणि श्लोकाः ५ । ६ । ७ । ८ मयोच्यमानं वैशंपायनेनोक्तं निबोधत अर्थतो बुध्यन् ९ इदानीं भारततात्पर्यसंग्राहको द्वौ श्लोकौ पठति दुर्योधन इति मनुः क्रोधः तेन द्वे वेण्यां स्यादिकमपि ग्राह्यं तन्मयो महान् मुच्छेद्यो दुर्योधनस्तेन सहात्यंतमेव यं प्राप्ताः कर्णशकुनिदुःशासनास्तस्य स्कंधशाखा पुष्पादितुल्यास्ता दशा एव तस्य मूलं राजा धृतराष्ट्रः स चाग्रणीयमनो निग्रहासमर्थः तेनैवाहिपुत्रस्नेहायैव दत्ताव सरो दुर्योधनो हृदमूलोऽभवत् अन्यथा बाह्य एव विदुरादिव च सातस्य त्यागे कृते सतिगराग्निदानद्रौपदी च ग्रहणादिमूलः कुलक्षयोन जातः स्यात् । एतेन हृदा ज्ञानमूलो दैन्यतरुः क्रोधलोभादिस्कंधो हिंसास्ते यादिशास्त्रो वधं धनं रक्षादिफलपुष्पः पुरुषार्थकामेर्मूलं ज्ञानच्छेदेन नाशनीय इति सूचितं । 'मनुः पुमान् क्रुधि दैन्ये शोके च यज्ञे च' इति मेदिनीकोशः ११० युधिष्ठिर इति धर्मः पुण्यं तेन तत्कारणीभूतश

क्षतुः प्रज्ञां धृतिं कुंत्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं पांडवानां च सत्यताम् १०० दुर्युतं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ॥ इदं शतसहस्रं तु लोकानां पुण्यकर्मणाम् १०१ उपारुह्य नैः सह ज्ञेयमाद्यं भारतमुत्तमम् ॥ चतुर्विंशतिसहस्रं च केभारतसंहिताम् १०२ उपारुह्य नैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ततोऽर्धशतं मूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ३ अनुक्रमणिका ध्यायं वृत्तानां सपर्वणाम् ॥ इदं द्वैपायनः पूर्वपुत्रमध्यापयच्छुक्रम् ४ ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ विभुः ॥ षष्टिशतसहस्राणि चकारान्यां संहिताम् ५ त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् ॥ पित्र्ये पंचदश प्रोक्तं गंधर्वेषु चतुर्दश ६ एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥ नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन् ७ गंधर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वैशुकः ॥ अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ८ शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदां वरः ॥ एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ९ दुर्योधनो मनु मयो महादुमः स्कंधः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ॥ दुःशासनः फलपुष्पे स मृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽग्रणीयः ११० युधिष्ठिरो धर्ममयो महादुमः स्कंधोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ॥ माद्रीसुतौ पुष्पफले स मृद्धे मूलं कृष्णो ब्रह्मचब्राह्मणाश्च ११ पांडुर्जित्वा बहून्देशान् बुद्ध्या विक्रमणेन च ॥ अरण्ये मृगयाशीलोन्यवसन् मुनिभिः सह ११२

मदमसत्या हिंसादिकं ग्राह्यं तन्मयो महादुमो युधिष्ठिरः तदेकात्मानोऽर्जुनभीममाद्रेयास्तस्य स्कंधादितुल्यास्ता दशा एव तस्य मूलं कृष्णः शुद्धसत्त्वमयज्ञानविग्रहः परमात्मा तेन हि हृदं ज्ञातेन धर्मो हृदम् लोभवेदन्यथा कामादिभिरुपहतः स्यात् । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिँल्लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेऽपि बहूनि वर्षसहस्राण्यंतवदेवा स्यतद्भवति' इति श्रुतेः । ज्ञानस्य मूलं ब्रह्मवेदः । वेदाद्विद्योग क्रत्वा ल्यपरापरधर्मज्ञानं जायते धर्मस्य शब्दमूलत्वादिति न्यायात् । वेदस्यापि मूलं ब्राह्मणास्तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वात् एवं च ब्राह्मणानामुपदे त्वेन वेदस्य प्रमाणत्वेन परमात्मनोऽनुग्राहकत्वेन च धर्ममूलत्वं । एतेन वेदब्राह्मणभक्तेन संपाद्यमानो वेदोक्तो योगादिधर्मवृक्षोऽहिंसासत्यादिस्कंधो धारणाभ्यानादिशाखस्तत्त्वसाक्षात्कारफलः पुरुषार्थकामेन भगवदाराधनबलेन संपादनीय इति सूचितं ११ मातु नियोगादिति पूर्वोक्तस्यैव सूत्रभूतस्य श्लोकत्रयस्य वृत्तिरूपोऽध्यायशेषस्तत्र दुर्योधनस्य मनुमपत्वादि कं युधिष्ठिरस्य धर्ममयत्वादि कं व्याख्यायते पांडुर्जित्वेत्यादि ११२

मृगव्यवायनिधनात्कृच्छ्रांप्रापस आपदम् ॥ जन्मप्रभृतिपार्थानां तत्राचारविधिक्रमः ११३ मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोऽपनिषदं प्रति ॥ धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथा श्विनोः ११४ तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ॥ मेघारण्येषु पुण्येषु महता माश्रमेषु च १५ ऋषिभिर्यत्तदानीं ता धार्तराष्ट्रान् प्रतिस्वयम् ॥ शिशवश्चाभिरूपा श्वजटिलान्न चारिणः १६ पुत्राश्च भ्रातरश्चेमेशिष्याश्च सुहृदश्च वः ॥ पांडवा एतद्व्युक्ता मुनयोऽतर्हि तास्ततः १७ तांस्तैर्निवेदितान् दृष्ट्वा पांडवान् कौरवास्तदा ॥ शिष्टाश्च वर्णाः पौरायेते हर्षाचुक्षुर्भुर्दृशम् १८ आहुः केचिन्न तस्यैतत्तस्यैतदिति चापरे ॥ यदा चिरमृतः पांडुः कथं तस्येति चापरे १९ स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पांडोः पश्याम संततिम् ॥ उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयंत सर्वशः १२० तस्मिन्नुपरतेशब्दे दिशः सर्वानिनादयन् ॥ अंतर्हितानां भूतानां निःस्वनस्तुमुलोऽभवत् २१ पुष्पवृष्टिः शुभागंधाः शंखदुंदुभिनिःस्वनाः ॥ आसन् प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत् २२ तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ॥ शब्द आसीन्महांस्तत्रादिवस्पृ कीर्तिवर्धनः २३ तेऽधीत्यनिखिलान्वेदान् शास्त्राणिविविधानि च ॥ न्यवसन् पांडवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः २४ युधिष्ठिरस्य शौचेन प्रीताः प्रकृतयोऽभवन् ॥ दृष्ट्या च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जुनस्य च १२५

स्येतदिति पित्रपेक्षया अत्युदारमूर्तित्वात् तस्यैतदिति मात्रोः सतीत्वात् अतिदुष्टानामुक्तिर्यदेति चिरमृतश्चिरं शापदग्धोऽल्पकालाश्च शिशव इति संवेहबीजं । यदा चिरं मृतो दीप्तः कामेनेति शेषः विप्रशा पात् 'अतमुच्छिशिले जले सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात्' इति मेदिनी । यदा अतात्सत्यमुपैमीति त्रतो पायनीयमंत्रालिगात्तत्र ब्रह्मचर्याख्यं सत्यं तद्वान् १९ स्वागतं शोभनमागमनं युष्माकं यतो वयं दिष्ट्या भाग्येन पांडोः संततिं पश्यामेति पौरैरुक्ते स्वागतं सम्यगागतमस्माभिर्युष्मान्मतीति उच्यतां ब्रह्मदत्तां पांडवानामपि वाचोऽश्रूयंत सर्वशः १२० संदिग्धानां संदेहापनोदकं तदा देवचेष्टितमाह्वानं तस्मिन्निति निःस्वनो निश्चितस्वनः पांडवा एतद्व्येवं रूपः शब्दः २१ अद्भुतं दिव्यपुष्पवृष्ट्यादित्याश्च २२ तत्प्रीत्याते पुपांडवे पुष्पेणा हर्षसंभवः साधुशब्दः दिवस्पृक्स्पृष्टा २३ अकुतोभयाः १२४ शौचेनेति । 'आचारापरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिर्दिष्टः ॥ आचारे च व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते' । शीलेनेति पाठे शीलमप्येतदेव । 'इदानीं धर्मसंपत्तौ चित्तस्याविकृतिर्भूतिः ॥ सर्वांश्च शिष्यां सामर्थ्यविक्रमं परिचक्षते' १२५

‘वृत्तानुवृत्तिः शूद्रपाशांतिरामस्य विक्रिया ॥ जितेंद्रियत्वं विनयोऽथवाऽनुद्धतशीलता ॥ शौर्यमभ्यवसायः स्याद्भूलिनोऽपि पराभवे’ १२६ समावये समाजे भर्तारस्त्वयमेव वृणुत इति भर्तृस्त्वयं वरां कर्म
अधोमुखेनोपरिस्थस्य भ्रमतोमत्स्यस्य वेधनं २७ पूज्यः समरेषु दुष्प्रेत्योऽपि चाभवंदित्यन्वयः २८ पार्थिवानेकैकशः गणान्संघीभूतांश्च जित्वा आजहार संपादितवान् २९ गुणैः ऋत्विगात्मयनजा
या बुद्ध्यादिभिः १३० जरासंधं भीमेन चैवं शिशुपालं कृष्णेन घघातयित्वा युधिष्ठिरेण राजसूयः प्राप्त इति पूर्वैण तसंबंधः ३१ अर्हणान्युपायनानि मणयो विषरोगादिहरादिन्योपलाः रत्नानि वज्रवैदूर्यादी
नि ३२ प्रावाराण्युपरिवस्त्राणि आवरणानि परिधानीयानि यद्वा वासः शब्देनैव तेषां ग्रहणात् प्रावाराणि शिबिराणि आवरणानि जवनिकाः कंबलरत्नान्यजिनरत्नानि च कंबलादिष्वत्युत्कृष्टानि

गुरुशुश्रूषयाक्षात्यायमयोर्विनयेनच ॥ तुतोषलोकःसकलस्तेषांशौर्यगुणेनच १२६ समवायेततोरज्ञांकन्याभर्तृस्वयंवरा ॥ प्राप्तवानर्जुनःकृष्णाकृत्वाकर्मसुदु
ष्करम् २७ ततःप्रभृतिलोकेऽस्मिन्पूज्यःसर्वधनुष्मताम् ॥ आदित्यद्वदुष्प्रेक्ष्यःसमरेष्वपिचाभवत् २८ ससर्वान्पार्थिवान्जित्वासर्वांश्चमहतोगणान् ॥ आज
हारार्जुनोराज्ञोराजसूयंमहाक्रतुम् २९ अन्नवान्दक्षिणावांश्चसर्वैःसमुदितोगुणैः॥ युधिष्ठिरेणसंप्राप्तोराजसूयोमहाक्रतुः १३० सुनयाद्वासुदेवस्यभीमार्जुनबलेनच ॥
घातयित्वाजरासंधंचैद्यंचबलगर्वितम् ३१ दुर्योधनंसमागच्छन्नर्हणानिततस्ततः ॥ भणिकांचनरत्नानिगोदस्त्यश्वधनानिच ३२ विचित्राणिचवासांसिप्रावारा
वरणानिच ॥ कंबलाजिनरत्नानिरांकवास्तरणानिच ३३ समृद्धांतांतथादृष्ट्वापांडवानांतदाश्रियम् ॥ ईर्ष्यासमुत्थःसुमहांस्तस्यमन्युरजायत ३४ विमानप्रति
मांतत्रमयेनसुकृतांसभाम् ॥ पांडवानामुपहृतांसदृष्ट्वापर्यतप्यत ३५ तत्रावहसितश्चासीत्प्रस्कंदन्निवसंभ्रमात् ॥ प्रत्यक्षंवासुदेवस्यभीमेनानभिजातवत् ३६ स
भोगान्निविविधानभुंजन्नत्नानिविविधानिच ॥ कथितोदृतराष्ट्रस्यविवर्णोहरिणःकृशः ३७ अन्वजानात्ततोद्यूतंघृतराष्ट्रःसुतप्रियः ॥ तच्छ्रुत्वावासुदेवस्यकोपः
समभवन्महान् ३८ नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ॥ द्यूतादीननयान्घोरान्विविधांश्चाप्युपैक्षत ३९ निरस्यविदुरंभीष्मद्रोणंशार्द्वतंकृपम् ॥
विग्रहेतुमुलेतस्मिन्दहनक्षत्रंपरस्परम् ४० जयत्सुपांडुपुत्रेषुश्रुत्वासुमहदप्रियम् ॥ दुर्योधनमतंज्ञात्वाकर्णस्यशकुनेस्तथा ४१ घृतराष्ट्रश्चिरंध्यात्वासंजयंवाक्यम
ब्रवीत् ॥ शृणुसंजयसर्वमेनचासूयितुमर्हसि १४२

जातो जातौ यदुत्कृष्टं तद्वन्नमितिकोशात् रांक्वास्तरणानि रंकुः पशुविशेषस्तल्लोमजानि पक्ष्मलाभ्यास्तरणानि ३३ ईर्ष्यापिरोत्कर्षासहिष्णुत्वं तदुत्थो मन्थुः क्रोधः सुमहाभ्यावदेहभावी ३४ सुकृतां पुण्यकृतां ३५ अनभिजातवद्भाषीणवदवहसितः जले स्थलभ्रमात् स्थले जलभ्रमादद्वारेदारभ्रमाच्चस्कन्दस्त्वल् किंकृत्वेव संभ्रमादिवसंभ्रमं भ्रमियंत्रं प्राप्येव ३६ हरिणः पांडुरः । 'हरिणः पांडुरः पांडुः' इत्यमरः ३७ ततः पुत्रकाश्यादिज्ञानानंतरं सुतप्रियो न तु धर्मप्रियः ३८ नातीति यद्विवादान्बन्धोदतयच्चानयानुपैक्षत तत्र हेतुः दहनसंत्रं परस्परमित्युत्तरेण संबंधः हेतोः शत्रुप्रत्ययः क्षत्रस्य दाहायेत्यर्थः दुष्टसंहारार्थत्वात्तदवतारस्य ३९ निरस्याऽवगणय्य प्रवृत्तेः सतीति शेषः ४० दुर्योधनमतं जयो मृत्युर्वाऽस्तु न तुराज्यार्थं देयमिति ४१ ध्यात्वा वृत्तमर्थमनुस्मृत्यपि तु मदीयं प्रज्ञाचक्षुर्दृष्टयितुं नार्हसि १४२

तत्र हेतुः श्रुतवानसीति । श्रुतवानधीती मेधावीपाठतोऽर्थतश्च प्रथमधारकः बुद्धिमानूहापोहकुशलः अतएव प्राज्ञानां पंडितानां संमतः न च प्रीयेनैव प्रीतिमानस्मि ४३ । ४४ अचक्षुःकार्पण्यादां ध्येन दीन
त्वात् पुत्रप्रीत्या च तत्सहामिसहे अथेतनमल्पबुद्धिं ४५ सभायामारोहणे दर्शने च ४६ अमर्षणः अशांतः निरुत्साहोऽभूदिति शेषः सुश्रियं शोभनाश्रियं स्यतं युधिष्ठिरं संप्राप्तुं वशं कर्तुं श्रियमसत्रियो
यथेति पाठांतरे स्पष्टोर्थः ४७ गांधारराजः शकुनिः तत्र तस्मिन् द्यूते मंत्रितैः सति पूर्वपश्चाच्च यज्जातं जयाशाप्रतिरोधकं तत्सर्वमयानि गद्यमानं शृणु ४८ लोकद्वयहितज्ञानाभावेऽपि मृदालौकिकवृत्ता
र्थस्मृतिमात्रेण स्वात्मानं स्तुवंतीति धृतराष्ट्रोक्तिव्याजेन दर्शयति श्रुत्वेति केचित्तु प्रज्ञाचक्षुषमिति विशेषणादनागतार्थकथनं धृतराष्ट्रेण क्रियते यदाऽश्रोषमित्यादिनेत्याहुस्तत्र अश्रोषमिति भूतार्थे

श्रुतवानसिमेधावीशुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ नविग्रहेमममार्तिर्नचप्रीयेकुलक्षये १४३ नमेविशेषःपुत्रेपुस्वेपुपांडुसुतेषुवा ॥ वृद्धंमामभ्यसूयंतिपुत्रामन्युपरायणाः
४४ अहंत्वचक्षुःकार्पण्यात्पुत्रप्रीत्यासहामितत् ॥ मुह्यंतंचानुमुह्यामिदुर्योधनमचेतनम् ४५ राजसूयेश्रियं दृष्ट्वापांडवस्यमहौजसः ॥ तच्चावहसनंप्राप्य
सभारोहणदर्शने ४६ अमर्षणःस्वयंजेतुमशक्तःपांडवानरणे ॥ निरुत्साहश्चसंप्राप्तुंशुश्रियंक्षत्रियोऽपिसन् ४७ गांधारराजसहितश्छद्मयूतममंत्रयत् ॥ त
त्रयद्यद्यथाज्ञातंमयासंजयतच्छृणु ४८ श्रुत्वातुममवाक्यानिबुद्धियुक्तानितत्त्वतः ॥ ततोज्ञास्यसिमांसौतेप्रज्ञाचक्षुषमित्युत ४९ यदाऽश्रौषंधनुरायम्य
चित्रंविद्वंलक्ष्यंपातितंवैष्टथिव्याम् ॥ कृष्णांहतांप्रेक्षतांसर्वराज्ञांतदानाशंसेविजयायसंजय १५० यदाऽश्रौषंधंरकायांसुभद्रांप्रसह्योढांमाधवीमर्जुनेन ॥
इंद्रप्रस्थंवृष्णिवीरौचयातौतदानाशंसेविजयायसंजय ५१ यदाऽश्रौषंधंदेवराजंप्रवृष्टंशरैर्दिव्यैर्वारितंचार्जुनेन ॥ अग्निं तथातर्पितंखांडवेचतदानाशंसेविजयाय
संजय ५२ यदाऽश्रौषंधंजातुषाद्वैश्मनस्तान्मुक्तान्पार्थान्पंचकुंत्यासमेतान् ॥ युक्तंचैषांविदुरंस्वार्थसिद्धौतदानाशंसेविजयायसंजय ५३ यदाऽश्रौषंधंद्रौपदीरंगम
ध्येलक्ष्यंभित्त्वानिर्जितामर्जुनेन ॥ शूरान्पंचालान्पांडवेयांश्चयुक्तांस्तदानाशंसेविजयायसंजय ५४ यदाऽश्रौषंधंमागधानांवरिष्ठंजरसंधंक्षत्रमध्येज्वलंतम् ॥
दोभ्यांहितंभीमसेनेनगत्वातदानाशंसेविजयायसंजय ५५ यदाऽश्रौषंधंदिग्जयेपांडुपुत्रैर्वैशीकृतानभूमिपालान्प्रसह्य ॥ महाकतुराजसूयं दृष्टं चतदानाशंसे
विजयायसंजय १५६

लुह्प्रयोगानुपपत्तेः ४९. सकृदपि केनचिन्निमित्तेन स्थालीपुलकस्यायेन परमावल्याने निश्चिते प्राकृता अपि बलवता सह प्रसंगं न कुर्वति धृतराष्ट्रपुत्रस्तु जयाशाविच्छेदे के ध्वने के पुनिमित्ते पुहृदेष्वपि तानं जहौ अ
 होमो हस्यमाहात्म्यमिति वर्णयन् अर्थाद्भारतार्थं च संगृह्णाति यदाऽश्रौषं धनुर्गिर्यादिभिः सप्तपृष्ठाश्लोकैः । प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानां ताननाहत्य लक्ष्यं पातितं तथैव द्रुपदेन प्रतिज्ञातत्वात् विजयाय विज
 यार्थं तदा तदारभ्य नाशं स आशानं करोमि १५० माधवीं मधुवंशजां प्रसह्य दूनप्यभिभाष्य वृष्णिवीरो रामकृष्णौ महत्यप्यपराधे येन सौहार्दगतौ तत्र काऽस्माकं जयाशेति भावः ५१
 प्रवृष्टवर्षेण प्रवृत्तं कर्तुरिक्तः ५२ जातु पाह्लाक्षामयात् विदुरं चे पांढवानां स्वार्थं सिद्धौ युक्तं यदाऽश्रौषं ५३ केवलमप्यस्माकमजेयाः पांढवाः किमु तपंचालैरतिशूरैः समेता इति भावः ५४
 ज्वलन्तं भासमानं दोर्भ्यामेव न ज्ञत्वेन ५५ प्रसह्य दूढे नैव न तु भेदादिना १५६

यदाऽश्रौषद्रौपदीमिति पतिव्रताकोपात्पांडवानांशोभाचनशजयाशेत्यर्थः ५७ यदावाससामितिअचित्पमहिमत्वाद्द्वौपद्यानास्माकंजयः कितवःआक्षिकोभूतः ५८ अक्षवत्यांपाशवत्यांघृतक्रीडायां सौबलेनशकुनिनाअन्वामतंअनुगतं ५९ चेष्टाःबाहुवीक्षणायाः ६० ब्राह्मणानुग्रहादपितेपामेवजयइत्याह यदाऽश्रौषंस्नातकानामितिद्वाभ्यां स्नातकाःसमापितविद्याव्रताः ६१ यदाऽश्रौषमर्जुनमित्यादिचतुर्भिरर्जुनस्यामानुषीशक्तिर्दीक्षिता ६२ शंसितंप्रशंस्यं सत्यसंधमवितथप्रतिज्ञं ६३ । ६४ । ६५ । ६६ यदाऽश्रौषंधोषेति वल्कलधारिभ्यःपांडवेभ्यःस्वैभ्यर्ष्यप्रकाशयितुंवत्सांक

यदाऽश्रौषद्रौपदीमश्रुकंठीसभांनीतांदुःखितामेकवस्त्राम् ॥ रजस्वलांनाथवतीमनाथवत्तदानाशंसेविजयायसंजय १५७ यदाऽश्रौषंवाससांतत्रराशिसमाक्षिपत्कितवोमंदबुद्धिः ॥ दुःशासनोगतवानैवचांतंतदानाशंसेविजयायसंजय ५८ यदाऽश्रौषंहतराज्यंयुधिष्ठिरंपराजितंसौबलेनाक्षवत्याम् ॥ अन्वागतंआहभिरप्रमेयैरतदानाशंसेविजयायसंजय ५९ यदाऽश्रौषंविषास्तत्रचेष्टाधर्मात्मनांप्रस्थितानांविनाय ॥ ज्येष्ठप्रीत्याक्लिश्यतांपांडवानांतदानाशंसेविजयायसंजय १६० यदाऽश्रौषंस्नातकानांसहस्रैरन्वागतंधर्मराजंवनस्थम् ॥ भिक्षाभुजांन्राह्मणानांमहात्मनांतदानाशंसेविजयायसंजय ६१ यदाऽश्रौषमर्जुनंदेवदेवंकिरातरूपंयंत्रवकंतोप्ययुद्धे ॥ अवाप्तवंतंपाशुपतंमहास्रंतदानाशंसेविजयायसंजय ६२ यदाऽश्रौषंत्रिदिवस्थंधनंजयंशक्रात्साक्षादिव्यमस्त्रंयथावत् ॥ अधीयानंशंसितंसत्यसंधंतदानाशंसेविजयायसंजय ६३ यदाऽश्रौषंकालकेयास्ततस्तेपौलोमानोवरदानाच्चदृष्टाः ॥ देवैरजेयानिर्जिताश्चार्जुनेनतदानाशंसेविजयायसंजय ६४ यदाऽश्रौषमसुराणांवधार्थेकिरीटिनंयांतममित्रकर्शनम् ॥ कृतार्थंचाप्यागतंशक्रलोकांतदानाशंसेविजयायसंजय ६५ यदाऽश्रौषंवैश्रवणेनसार्धंसमागतंभीममन्यांश्चपार्थान् ॥ तस्मिन्देशेमानुपाणामगम्येतदानाशंसेविजयायसंजय ६६ यदाऽश्रौषंधोषयात्रागतानांबंधंगंधर्वैर्मोक्षणंचार्जुनेन ॥ स्वेपांसुतानांकर्णबुद्धौरतानांतदानाशंसेविजयायसंजय ६७ यदाऽश्रौषंयक्षरूपेणधर्मसमागतंधर्मराजेनसूत ॥ प्रश्नान्कांश्चिद्विबुवाणंचसम्यक्तदानाशंसेविजयायसंजय १६८ यदाऽश्रौषंनविदुर्मामकास्तान्प्रच्छन्नरूपांचसतःपांडवेयान् ॥ विराटराष्ट्रैसहकृष्णयाचतदानाशंसेविजयायसंजय ६९ यदाऽश्रौषंमामकानांवरिष्ठान्धनंजयेनैकरथेनभग्नान् ॥ विराटराष्ट्रैवसतामहात्मनातदानाशंसेविजयायसंजय ७० यदाऽश्रौषंसत्कृतांमत्स्यराज्ञासुतांदत्तामुत्तरामर्जुनाय ॥ तांचार्जुनःप्रत्यगृह्णात्सुतार्थंतदानाशंसेविजयायसंजय ७१ यदाऽश्रौषंनिर्जितस्याधनस्यप्रवाजितस्यस्वजनात्प्रच्युतस्य ॥ अक्षौहिणीःसप्तयुधिष्ठिरस्यतदानाशंसेविजयायसंजय १७२

नव्याजेनधोषयात्रागतानांधार्तराष्ट्राणां येर्मत्सुतावद्वास्तेपामपिजेतन्नमत्सुनाजेतुंशक्ताइत्यर्थः ६७ धर्मानुग्रहादपितेपामेवजयइत्याह यदाऽश्रौषंयसेति १६८ कृष्णायाद्रौपद्यावेदनेपुनर्द्वादशवर्षाणिवनवासस्त्रयोदशेप्रच्छन्नचर्येतिप्रतिज्ञानात् ६९ विराटराष्ट्रेगोश्रेष्ठे ७० मत्स्यराज्ञाविराटेन समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच् ७१ निर्जितत्वादिनात्पंतपराभूतस्यापिसत्ताक्षौहिणीसंप्रदेवानुकूल्यात्तेषामजम्पत्वंदृढमित्यर्थः ७२

इमांसांपृथिवीषस्यएकंविक्रमंपदमात्रमाहुः यस्येद्राद्याइतिपाठेविक्रमंपराक्रम एकमसाधारणं ७३ वदतो नारदस्यमुखादितिशेषः ७४ । ७५ बहुधावैश्वरूप्येण ७६ पृथांकुन्ती ७७ तेषांपांडवानां ७८ स्वयूध्यकलहोऽपिपराजयावहइत्याह यदाऽश्रौषंकर्णइति ७९ मंडोऽस्यास्तीतिगंडीखड्गमृगः गंडःस्यात्पुंसिखड्गिनिइतिमेदिनी तेनसहवातिगच्छतीतिगंडिवंतस्यपृष्ठवंशंतदि

यदाऽश्रौषंमाधवंवासुदेवंसर्वात्मनापांडवार्थेनिविष्टम् ॥ यस्येमांसांविक्रममेकमाहुस्तदानाशंसेविजयायसंजय ७३ यदाऽश्रौषंनरनारायणौतौकृष्णार्जुनौवदतो नारदस्य ॥ अहंद्रष्टाब्रह्मलोकेशसम्यक्तदानाशंसेविजयायसंजय ७४ यदाऽश्रौषंलोकहितायकृष्णंशमार्थिनमुपयांतंकुरूणाम् ॥ शमंकुर्वाणमकृतार्थंचयातंतदानाशंसेविजयायसंजय ७५ यदाऽश्रौषंकर्णदुर्योधनाभ्यांबुद्धिकृतांनिग्रहेकेशवस्य ॥ तंचात्मानंबहुधादर्शयानंतदानाशंसेविजयायसंजय ७६ यदाऽश्रौषंवासुदेवेप्रयातेरथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् ॥ आर्तापृथांसांत्वित्तकेशवेनतदानाशंसेविजयायसंजय ७७ यदाऽश्रौषंमंत्रिणंवासुदेवंतथाभीष्मंशांतनवंचतेषाम् ॥ भारद्वाजंचाशिषोऽनुबुवाणंतदानाशंसेविजयायसंजय ७८ यदाऽश्रौषंकर्णउवाचवाक्यंनाहंयोत्स्येयुध्यमानेत्ययीति ॥ हित्वासेनामपचक्रामचापितदानाशंसेविजयायसंजय ७९ यदाऽश्रौषंवासुदेवार्जुनौतौतथाधनुर्गीडिवमप्रमेयम् ॥ त्रीण्युग्रवीर्याणिसमागतानितदानाशंसेविजयायसंजय १८० यदाऽश्रौषंकश्मलेनाभिपन्नेरथोपस्थेसीदमानेऽर्जुनेवै ॥ कृष्णलोकान्दर्शयानंशरीरेतदानाशंसेविजयायसंजय ८१ यदाऽश्रौषंभीष्मममित्रकर्शनंविघ्नंतमाजावयुत्तरथानाम् ॥ नैषांकाश्चिद्वध्यतेख्यातरूपस्तदानाशंसेविजयायसंजय ८२ यदाऽश्रौषंचापगेयेनसंख्येस्वयंमृत्युंविहितंधार्मिकेण ॥ तच्चाकारुःपांडवेयाःप्रहृष्टास्तदानाशंसेविजयायसंजय ८३ यदाऽश्रौषंभीष्ममत्यंतशूरंहतंपार्थेनाहवेष्प्रघृष्यम् ॥ शिखंडिनंपुरतःस्थापयित्वातदानाशंसेविजयायसंजय ८४ यदाऽश्रौषंशरतल्पेशयानंवृद्धंवीरंसादितंचित्रपुंखैः ॥ भीष्मंकृत्वासोमकानल्पशेषांस्तदानाशंसेविजयायसंजय ८५ यदाऽश्रौषंशांतनवेशयानेपानीयार्थंचोदितेनार्जुनेन ॥ भूमिंभित्त्वातर्पितंतत्रभीष्मंतदानाशंसेविजयायसंजय ८६ यदावायुश्चंद्रसूर्यौचयुक्तौकौतेयानामनुलोमाजयाय ॥ नित्यंचास्मान्श्वापदाभीषयंतितदानाशंसेविजयायसंजय ८७ यदाद्रोणोविविधानस्त्रमार्गात्रिदंशयन्समरेचित्रयोधी ॥ नपांडवानश्चेष्टतराभिहतितदानाशंसेविजयायसंजय ८८ यदाऽश्रौषंचास्मदीयान्महारथान्व्यवस्थितानर्जुनस्यांतकाय ॥ संशप्तकाभिहतानर्जुनेनतदानाशंसेविजयायसंजय ८९ यदाऽश्रौषंव्यूहमभेद्यमन्यैर्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेणुत्तम् ॥ भित्त्वासौभद्रंवीरमेकंप्रविष्टंतदानाशंसेविजयायसंजय १९०

कारोमांडिवं दीर्घमध्योऽप्ययंशब्दःकचिदस्तिदार्प १८० कश्मलेनमोहेन ८१ अयुतंदशसहस्राणि ८२ आपगेयेनभीष्मेणविहितंप्रकाशितं तच्चमृत्युप्रापकंद्वारं ८३ तदेवाह यदाऽश्रौषंभीष्ममिति ८४ सोमकानेवाल्पशेषान्कृत्वातत्त्वन्त्यात् ८५ भूमिंभित्त्वात्यलौकिकंकर्म ८६ वायोरानुलोम्यदक्षिणपृष्ठवाहित्वंचंद्रसूर्ययोर्लाभस्थानस्थत्वेन । शक्रसूर्यावितिपाठेशक्रस्यानुकूल्यपरेषांसैन्येऽज्ञानिपातादिना आपदाःअकपिकोष्टादयः ८७ । ८८ । ८९ । १९०

पार्थमशकुर्वंतो हंतुमिति शेषः तैर्न अर्जुनकोपाग्नेरत्यंतं प्रदीपनात्मा कर्जया शैत्यर्थः ९१ मूढाननेन स्वेपांक्षय एव भविष्यतीति जयोऽप्ययं पराजय एवेत्यजानतः सैधवेजयद्वये उक्तमर्थे न न हनिष्या
मिच्छेदग्निप्रवेक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं ९२ । ९३ । ९४ । ९५ युयुधानं युध्यमानं वार्ष्णेयं सात्यकि ९६ कर्णमासाद्य पिबधाम्मुक्तमप्राप्तमृत्युं भीमं यदाऽश्रौषमिति न्वयः आतुं सर्वतोऽप्यथयित्वा
वचोभिर्न तु मनसा कुत्सयित्वा मूढौदरिकेत्यादि शब्देर्निदित्वोपेक्षितमिति शेषः ९७ अमर्षयन्मर्षणं संहनं कृतवन्तः अशत्रया ९८ व्यसितां व्यर्थं कृतां माधवेन कर्णस्यापि धियः प्रवर्त्तकेन घोररूपे इति

यदाऽभिमन्युं परिवार्य वालं सर्वहत्वा हृष्टरूपा बभूवुः ॥ महारथाः पार्थमशकुर्वंतस्तदानां सेविजयाय संजय १९१ यदाऽश्रौषमभिमन्युं निहत्य हर्षान् मूढान् क्रोश
तो धार्तराष्ट्रान् ॥ क्रोधादुक्तं सैधवे चार्जुनेन तदानां सेविजयाय संजय ९२ यदाऽश्रौषं सैधवार्थं प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातां तद्रथायार्जुनेन ॥ सत्यांतीर्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदानां सेविजयाय संजय ९३ यदाऽश्रौषं श्रांतं हये धनं जयेमुक्त्वा हयान्पाययित्वा पवृत्तान् ॥ पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं तदानां सेविजयाय संजय ९४ य
दाऽश्रौषं वाहनेष्वक्षमे पुरथोपस्थेतिष्ठतां पांडवेन ॥ सर्वान्यो धान् वारितान् अर्जुनेन तदानां सेविजयाय संजय ९५ यदाऽश्रौषं नागबलैः सुदुःसहं द्रोणानीकं युयु
धानं प्रमथ्य ॥ यातं वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थौ तदानां सेविजयाय संजय ९६ यदाऽश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं वधाद्रीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ॥ धनुष्कोट्या तु
द्य कर्णेन वीरं तदानां सेविजयाय संजय ९७ यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च कर्णो द्रौणिर्मद्राजश्च शूरः ॥ अमर्षयन् सैधवं वध्यमानं तदानां सेविजयाय संजय ९८
यदाऽश्रौषं देवराजेन दत्तां दिव्यां शक्तिं व्यसितां माधवेन ॥ घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे तदानां सेविजयाय संजय ९९ यदाऽश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां युद्धे मुक्तां सू
तपुत्रेण शक्तिम् ॥ ययावद्व्यसमरे स व्यसाची तदानां सेविजयाय संजय २०० यदाऽश्रौषं द्रोणमाचार्यमेकं घृष्टदुग्धेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ॥ स्थोपस्थे प्रायग
तं विशस्तं तदानां सेविजयाय संजय २०१ यदाऽश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं माद्रीसुतं न कुलं लोकमध्ये ॥ समं युद्धे मंडलेभ्यश्चरंतं तदानां सेविजयाय संजय २०२ यदा
द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ॥ नैषामंतं गतवान् पांडवानां तदानां सेविजयाय संजय २०३ यदाऽश्रौषं भीमसेनेन पीतं रक्तं भ्रातुर्युधिष्ठिरः शा
सनस्य ॥ निवारितं नान्यतमेन भीमं तदानां सेविजयाय संजय २०४ यदाऽश्रौषं कर्णमत्यंतं शूरं हतं पार्थेना हवेष्वप्रघृष्यम् ॥ तस्मिन् भ्रातृणां विग्रहे देवगुह्ये त
दानां सेविजयाय संजय २०५ यदाऽश्रौषं द्रोणपुत्रं च शूरं दुःशासनं कृतवर्माणमुग्रम् ॥ युधिष्ठिरं धर्मराजं जयंतं तदानां सेविजयाय संजय २०६ यदाऽश्रौषं नि
हतं मद्राजं रणेशूरं धर्मराजेन सूत ॥ सदा संग्रामे स्पर्धते यस्तु कृष्णं तदानां सेविजयाय संजय २०७

घटोत्कचस्यापि वध्यत्वेन तद्रथेनापि कृष्णस्य हर्ष एव न क्षतिरिति भावः २०० यदा कर्णघटोत्कचाभ्यां युद्धे क्रियमाणे इति शेषः अर्जुनस्यावध्यत्वे सिद्धे काजया शैति भावः २०० प्रायगतं मरणार्थं मनसा
नैप्रायस्तत्र गतं तदर्थं निश्चलं स्थितं विशस्तं छिन्नं १ द्रोणिना न कुलमिति द्रोणे निरुद्धत्वं युक्तं २ । ३ । ४ देवगुह्ये पार्थानां कर्णे सोदर्यत्वा ज्ञानात् प्रवृत्ते विग्रहे युद्धे ५ युधिष्ठिरं द्रोणपुत्रादीन् जयं
तमित्यन्वयः ६ मद्राजं शल्यं स्पर्धते जेतुमिच्छतीत्यर्थः २०७

यदाऽश्रौषं कलहयुतमूलं मायावलं सौवलं पांडवेन ॥ हतं संग्रामे सहदेवेन पापं तदानां सेविजयाय संजय २०८ यदाऽश्रौषं श्रांतं मेकं शयानं हृदंगत्वा स्तंभयित्वा तदंभः ॥
दुर्योधनं विरथं भग्नशक्तिं तदानां सेविजयाय संजय ९ यदाऽश्रौषं पांडवांस्तिष्ठमानान् गत्वा हृदे वासुदेवेन सार्धम् ॥ असर्पणं धर्षयतः सुतं मे तदानां सेविजयाय संज
य २१० यदाऽश्रौषं विविधांश्चित्रमार्गान् गदायुद्धे मंडलशश्चरंतम् ॥ मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या तदानां सेविजयाय संजय ११ यदाऽश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तै
र्हतान् पंचालान् द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ॥ कृतं वीभत्समयशस्यं च कर्म तदानां सेविजयाय संजय १२ यदाऽश्रौषं भीमसेनानुयातेनाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ॥ कुद्धे
नैषीकमवधीधेनगर्भं तदानां सेविजयाय संजय १३ यदाऽश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन स्वस्तीत्युक्त्वाऽस्त्रमस्त्रेण शांतम् ॥ अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं तदानां सेविजयाय
संजय १४ यदाऽश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे वैराट् च वैपात्यमाने महास्रैः ॥ द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं परस्परं गेहाभिशपेः शशाप १५ शोच्यागांधारीपुत्रपौत्रैर्विही
ना तथा बंधुभिः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ॥ कृतं कार्यं दुष्करं पांडवेयैः प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः १६ कष्टं युद्धे दशशेषाः श्रुता मे त्रयोऽस्माकं पांडवानां च सप्त ॥ द्रुपदो
विंशतिराहताऽक्षौहिणीनां तस्मिन् संग्रामे भैरवैश्च त्रियाणाम् १७ तमस्त्वतीव विस्तीर्णं मोह आविशतीव माम् ॥ संज्ञानोपलभे सूतमनो विह्वलतीव मे १८ ॥ सौ
तिरुवाच ॥ इत्युक्त्वा घृतराश्रोऽथ विलप्य बहु दुःखितः ॥ मूर्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमब्रवीत् १९ ॥ घृतराश्र उवाच ॥ संजयैवंगते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि
माचिरम् ॥ स्तोत्रं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे २२० ॥ सौतिरुवाच ॥ तं तथा वादिनं दीनं विलपंतं महीपतिम् ॥ निःश्वसंतं यथानागं मुह्यमानं पुनः पुनः
२१ गावल्गणिरिदं धीमान् महार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ संजय उवाच ॥ श्रुतवानसि वैराजन्महोत्साहान्महाबलान् २२ द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ॥ मह
त्सुराजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च २३ जातान् दिव्यास्त्रविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ धर्मेण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वाऽऽप्तदक्षिणैः २२४

द्रुपदाप्यस्तत्वाच्च दुर्योधनक्षेत्रे पुत्रजननद्वारा राज्यलाभरूपजयांसापि नास्तीति सूच्यते यदा शशाप तदानां सेविजयायेत्यंतिमं श्लोके पूर्वानुक्तेष्वान्वयः १३ । १४ । १५ शोच्यागांधारी अहत
तामपिशोचन् शोच्यतर इति भावः । यदा गांधार्यैव शोच्यानत्वं मुदा सीनत्वात् न मे विशेष इति प्रागुक्तः अतः पांडवानां जयोऽपि मेव जय इति भावः १६ त्रयः कृपोऽश्वत्थामा कृतवर्मा च सप्त कृष्ण
सात्यकीर्षच पांडवाश्च १७ तमः शोकाविशोऽक्षुरावरणं बाह्यं मोहः कार्यकार्ययोरप्रतिपत्तिः अतएव संज्ञाविशेषविज्ञानं नोपलभे विह्वलति शोकेनाकुलीभवति १८ अतएव मूर्छितोऽतः संज्ञाशून्यः
१९ । २२० । २१ गावल्गणस्यापत्यं गावल्गणिः संजयः २२ । २३ । २२४

२५ । २६ । २७ । २८ चित्येचयनवतिक्तौविहिताश्चैत्यास्तेचतेयुपाश्चैतरेकिता २९ चतुर्विंशद्वितीकारलोपस्त्वार्थः २३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ तवपुत्रा
इवेतिनिधनेदृष्टांतःअतएवतवपुत्रादुरात्मानइत्युच्यते ४० त्यागोदानं आस्तिक्यं गुरुवेदवाक्यादिपुफलावश्यंभावनिश्चयः सत्यंभूतद्रोहवर्जितंयथार्थभाषणं दयापरदुःखप्रहाणेच्छा आर्जवमक्रौ

अस्मिँलोकेयशःप्राप्यततःकालवशंगतान् ॥ शैव्यंमहारथंवीरंसृजयंजयतांवरम् २२५ सुहोत्रंरंतिदेवंचकाक्षीवंतमथौशिजम् ॥ बाल्हीकंदमनंचैद्यंश
यांतिमजितंनलम् २२६ विश्वामित्रममित्रघ्नंवंरीषंमहाबलम् ॥ मरुतंमनुमिक्ष्वाकुंगयंभरतमेवच २७ रामंदाशारथिंचैवशशविंदुंभगीरथम् ॥
कृतवीर्यमहाभागंतथैवजनमेजयम् २८ ययातिंशुभकर्माणंदेवैर्योयाजितःस्वयम् ॥ चैत्ययूपांकिताभूमिर्यस्येयंसवनाकरा २९ इतिराज्ञाचतुर्विंशन्नार
देनसुरार्षिणा ॥ पुत्रशोकाभितप्तायपुराश्चैत्यायकीर्तितम् २३० तेभ्यश्चान्येगताःपूर्वराजानोबलवतराः ॥ महारथामहात्मानःसर्वैःसमुदितागुणैः ३१
पूरुःकुर्यदुःशूरोविष्वगश्चोमहाद्युतिः ॥ अणुहोयुवनाश्वश्चकुरुत्स्थोविक्रमीरघुः ३२ विजयोवीतिहोत्रोऽगोभवःश्वेतोबृहदुरुः ॥ उशीनरःशतरथःकं
कोडुलिदुहोदुमः ३३ दंभोद्भवःपरोवेनःसगरःसंकुतिर्निमिः ॥ अजेयःपरशुःपुंड्रःशंभुर्देवावृधोऽनघः ३४ देवाह्वयःसुप्रतिमःसुप्रतीकोबृहद्रथः ॥ महोत्सा
होविनीतात्मासुकृतुर्नैषधोनलः ३५ सत्यव्रतःशांतभयःसुमित्रःसुबलःप्रभुः ॥ जानुजंघोऽनरण्योऽर्कःप्रियभृत्यःशुचिव्रतः ३६ बलवंधुर्निरामर्दःकेतुशृं
गोबृहद्वलः ॥ घृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः ३७ अविक्षिप्तपलोधूर्तःकृतबंधुर्दृढेषुधिः ॥ महापुराणसंभाव्यःप्रत्यंगःपरहाश्रुतिः ३८ एतेचान्ये
चराजानःशतशोऽथसहस्रशः ॥ श्रूयंतेशतशश्चान्येसंख्याताश्चैवपद्मशः ३९ हित्वासुविपुलान्भोगान्बुद्धिमंतोमहाबलाः ॥ राजानोनिधनंप्राप्तास्त
वपुत्राहवप्रभो २४० येषांदिव्यानिकर्माणिविक्रमस्त्यागएवच ॥ माहात्म्यमपिचास्तिक्यंसत्यंशौचंदयार्जवम् ४१ विद्वद्भिःकथ्यतेलोकेपुराणेकविस
त्तमैः ॥ सर्वद्विगुणसंपन्नास्तेचापिनिधनंगताः ४२ तवपुत्रादुरात्मानःप्रतप्ताश्चैवमन्युना ॥ लुब्धादुर्वृत्तभूयिष्ठानताच्छोचितुर्महसि ४३ श्रुतवान
सिमेधावीबुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ येषांशास्त्रानुगाबुद्धिर्नतेमुह्यंतिभारत ४४ निग्रहानुग्रहौचापिविदितौतेनराधिप ॥ नात्यंतमेवानुष्टतिःकार्यतेपुत्रर
क्षणे ४५ भवितव्यंतथातच्चनानुशोचितुर्महसि ॥ दैवंप्रज्ञाविशेषेणकोनिवर्तितुर्महति २४६

टिल्यं ४१ तेचापितथाविद्याअपि ४२ दुरात्मानोदुष्टचित्ताः प्रतप्तास्तीक्ष्णाः दुर्वृत्तमेवभूयिष्ठंयेपांतेतथा ४३ स्वयंकृतेऽनर्थेकिंशोकेनेत्याह श्रुतवानसत्प्रादिना ४४ निग्रहःपांडवेषु
अनुग्रहःस्वपुत्रेषु तौत्वत्कृतौतवेवविदितावतःस्वपुत्राणांरक्षणेत्वयाऽनुवृत्तिर्ध्यानंनकार्यं श्रूयतइतिपाठेअन्यैःकृतेतिनश्रूयतेऽतस्त्वयापिनकार्यं गराभिदानादिपापकृतांनाशस्यावश्यंभावित्वादितिभा
वः ४५ बुद्धिःकर्मानुसारिणीतिन्यायेनप्राकृतस्यकर्मणोदुर्निवारत्वाच्चस्वकृतेऽपिनात्यंतंपश्चात्तापेनशोकःकर्तव्यइत्याह भवितव्यमिति २४६

मार्गमवश्यमेवभोक्तव्यंकृतंकर्मशुभाशुभमित्येवंरूपांपद्धतिं । ननुप्राकृतमेवशोचामीतिचेन्नेत्याह कालेति यथातरुपुफलपुष्पाद्युद्गमःकालेकहेतुस्तथापुरुषेषुसदसद्बुद्धबुद्धमोऽपीत्यर्थः भावाभा
वौवस्तूनामुद्भवामुद्भवामेवैश्वर्यानेश्वर्येवा २४७ कालोनिमेषादिवत्सरांतोभूतानिजरायुजादीनिस्जतिसंहर्ततेचप्रजास्ताएव । एवंशोचंतंभृतराष्ट्रंरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेरात्मज्ञानप्रदानेननिःशोकं
कर्तुंप्रथमंजीवानांकालादृष्टादिपारतंत्र्यप्रदर्शनेनाकिंचित्कस्त्वप्रबोधनेनचतस्यैवरास्यमुत्पाद्यात्मानमुपदिशति । संहर्तंतप्रजाःकालकालःशमयतेपुनरिति । मृत्युमृत्युनमाम्यहमितिश्रुतेःकालस्यापिका
लःपरमात्मास्तीत्यर्थः निर्देहतिप्रजाःकालइतिपाठेयुनिर्देहतिकालस्तमपिकालःशमयतइतियत्तच्छब्दाध्याहारेणयोज्यं ४८ कालोहीति अयंमहाकालोह्यतिप्रसिद्धोवेदे । 'एषत्येवसाधुर्मकारय
तितंयमेभ्योलेकिभ्यउन्निनीपतएषत्येवासाधुर्मकारयतितंयमधेनिनीपत'इत्यादौ कुरुतेभावानर्थान्कचित्प्रयोजकत्वेनकचित्प्रयोज्यत्वेन ईशानीशरूपोऽयमेवेत्यर्थः प्रजाअव्यक्तमहदादयः ४९
सुप्तेषुतेष्वेवलीनेपुजागतिं सुप्तोप्रलयेमोक्षेचालुसहस्रशक्तिरास्ते । 'नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोदृश्यतेऽविनाशित्वात्'इतिश्रुतेः कालोहिप्रसिद्धंदुरतिक्रमोऽलघनीयः । 'पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाशासा
परागतिः'इतिश्रुतेः चरतिशास्यशास्त्रभावेन । 'अंतःप्रविष्टःशास्ताजनानां'सर्वात्मा'इतिश्रुतेः अविष्टुतोनकेनचित्विष्टुतः सर्वाधिष्ठानत्वात् अतएवसमआत्मा । समआत्मेतिविद्यात् निर्दोषंहि

विधातुविहितंमार्गंनकश्चिदतिवर्तते ॥ कालमूलमिदंसर्वभावाभावौसुखासुखे २४७ कालःसृजतिभूतानिकालःसंहर्ततेप्रजाः ॥ संहर्तंतप्रजाःकालकालःशमयते
पुनः ४८ कालोहिकुरुतेभावान्सर्वलोकेशुभाशुभान् ॥ कालःसंक्षिपतेसर्वाःप्रजाविसृजतेपुनः ४९ कालःसुप्तेषुजागर्तिकालोहिदुरतिक्रमः ॥ कालःसर्वेषुभूतेषु
चरत्यविष्टुतःसमः २५० अतीतानागताभावायेचवर्ततिसांप्रतम् ॥ तान्कालनिर्मितान्बुद्धानसंज्ञाहातुर्महसि ५१ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्येवंपुत्रशोकार्त्तंभृतराष्ट्रं
जनेश्वरम् ॥ आश्वास्यस्वस्थमकरोत्सूतोगावल्गणिस्तदा ५२ अत्रोपनिषदंपुण्याकृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ विद्वद्भिःकथ्यतेलोकेपुराणेकविसत्तमैः २५३
भारताध्ययनंपुण्यमपिपादमधीयतः ॥ श्रद्धधानस्यपूयंतैसर्वपापान्यशेषतः २५४

समंत्रक्षेतिप्रत्यगभिन्नेब्रह्मणिसमशब्दप्रयोगात् २५० सर्वमात्मप्रभवमितिबुद्धासंज्ञाज्ञाननिष्ठानत्यक्तुर्महसि इतोऽन्यस्यशोकरणोपायस्याभावादित्यर्थः ५१ स्वस्थंशोकहेतुंदेहाद्यभिमानंत्या
जयित्वानिरुपाधौस्वस्वरूपेप्रतिष्ठितमकरोदित्यर्थः ५२ अत्रशोकार्त्तानांस्वास्थ्यकरणेविषयेउपनिषदं । 'उपनीयेममात्मानंब्रह्मापास्तद्वयंयतः । निहत्यविद्यांतजंचतस्मादुपनिषद्भवेत्'इति । 'यथोक्त
विद्याहेतुत्वाद्भूतोऽप्युपनिषद्भवेत्'इतिचवचनात् ब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपादकंग्रंथंसूत्रवृत्त्योःप्रागुक्तयोर्वार्तिकस्थानीयमुपनिषच्छब्दवाच्यमब्रवीत् यद्यप्यत्रपुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादनंदृश्यतेतथाप्यर्थ
कामयोर्लोकप्रसिद्धयोरेवस्वरूपव्याक्रियेवपराक्रियेतिन्यायेनहानार्थमनुवादाद्धर्मस्यचविविदिर्नतिपक्षेनेत्यादिश्रुत्याविद्याशेषत्वस्यर्दाशतत्वात्परमतात्पर्यविद्यायामेवेतिध्येयं अस्याःसांप्रदायिकत्व
माह विद्वद्भिरिति कथ्यते अनादिसिद्धमेवकीर्त्यतेनतुकादंबर्यादिवदभिनवकथाकल्प्यते कविसत्तमैःपूर्वपूर्वकल्पीयेभ्यासादिभिः एवंचव्यासादिशब्दानांसेनापत्यादिशब्दवदधिका
रिक्वचनत्वेनव्यक्तयनित्यत्वेऽपितर्धानांनित्यत्वान्नपुराणानांसकर्तृकत्वमात्रादनित्यत्वं अतएवसुमंतुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्याइतिमंत्रस्यपुराणादिप्रणेत्राचार्यसं
ग्रहवतोनित्येनतर्पणविधिनासंयोगःसंगच्छते अन्यथानित्यानित्यसंयोगविरोधोदुर्वारःस्यात् अतएवपुराणेपुरापिनवे ५३ भारतेति नित्येब्रह्मयज्ञेऽधीतेपयआहुतिभिरेवदेवतास्तर्पयतीत्युगादीना
मिवइतिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिरितितदध्ययनफलश्रुतिरपियुज्यतइत्यभिप्रेत्याह पुण्यमिति पूयंतैर्नश्यंति अस्यश्लोकस्यचतुर्थीशोचरणमात्रादीपसर्वपापनाशःकिंवाक्यंकृत्स्नाध्ययनात्तदर्थ
त्यज्ञानात्साक्षात्कारादितिभावः २५४

एवंग्रंथस्वस्वास्थ्यंमुख्यंफलं पापसंयुक्तं फलं चोक्ताऽप्रतिपाद्यविषयमाह देवादि । देवादीनां शुभकर्माणोऽतिविशेषेण तेनां शुभकर्मावोपादेयं विवक्षितं तस्यैव परंपरया परमपुरुषार्थहेतुत्वात् ५५ मुख्यं विषयमाह भगवानिति । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च धर्मस्य वृष्णां भगवती गता इत्युक्तरूपं यद्गुणैश्चैवापरमात्मावासुदेवोऽसुदेवोऽप्यनशरीरोपाधिः सर्वशरीरोपाधिरपितेन शरीरेणातिमानुपाणिवद्विपानादीनां कर्माणि कृतवानिति तदुपादानं । तथाहि ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यं 'विधेऽहं सर्वोऽस्मि ब्रजपुत्रयुक्तगोवत्सवदहं विभो मम ब्रह्मांडगिरिवदहं ममिज्ज्वलनवत् । सृजा मिद्वोपद्यावसनवदहं प्राणभृदहं यदत्राहं तृप्तो मुनिरिति मदस्य न किं मपि' इति । तस्य वास्तवं रूपमाह सनातन इति आकाशादिवत् प्रवाहनिवत् तया वामायाया आद्यंतश्च न्यत्वाद्वा तन्मयस्य भगवच्छरीरस्य नित्यत्वापरपर्यायसनातनत्वं युज्यत इत्यर्थः सवासुदेवो हि प्रसिद्धं सत्यमनुष्ठीयमानं कर्म कृतं तदेव देवात् ज्ञायमानं पवित्रं पापनाशकं पुण्यं अभ्युदयहेतुः सर्वकर्मफलभूतं ब्रह्मांडसंवेति भावः ५६ अस्यैव निर्विशेषत्वमाह शाश्वतं शश्वतिरंतरं भवं शाश्वतं तेन वस्तुते देशतश्चापरिच्छिन्नं अतएव ब्रह्मवृहत् परमं कार्यकारणातीतं ध्रुवं कूटस्थं ज्योतिश्चिन्मात्रं सनातनं कालतोऽपरिच्छिन्नं यस्येदं शस्यापि मायया विग्रहवतः ५७ ईदृशादपि यस्मादसदनिर्वचनीयं सदसच्च कार्यकारणं च तदुभयात्मकं विभज्यते संततिर्ब्रह्मादिः प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ५८ आत्मनोऽप्यप्यत्मे देहे यत्पंचभूतकार्यरूपा गुणाः

देवादेवर्षयो ह्यत्र तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ कीर्त्यंते शुभकर्माणस्तथायक्षामहो रगाः ५५ भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यंतेऽत्र सनातनः ॥ सहिसत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ५६ शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ॥ यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयंति मनीषिणः ५७ असच्च सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्तते ॥ संततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ५८ अध्यात्मं श्रूयते यच्च पंचभूतगुणात्मकम् ॥ अव्यक्तादिपर्यञ्च स एव पारिगीयते ५९ यत्तद्यतिवरा मुक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ॥ प्रतिविंबमिवादं शेषं श्रूयंत्यात्मन्यस्य स्थितम् २६० श्रद्धाधानः सदा युक्तः सदा धर्मपरायणः ॥ आसे वन्निममध्यायं नरः पापात् प्रमुच्यते ६१ अनुक्रमणिका ध्यायं भारतस्येममादितः ॥ आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ६२ उभे संध्ये जपं किंचित्सद्यो मुच्येत किल्विपात् ॥ अनुक्रमण्यायावत्स्यादन्हाराव्याचसंचितम् ६३

श्रोत्रादयस्तदात्मकः 'सप्राणोऽप्राणो नाम भवति वदन् वाक्पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः' इत्यादि श्रुतौ च चक्षुःयते जीवरूपमिति त्वं पदार्थं मनूयत त्वं पदार्थमाह अव्यक्तादि अव्यक्तस्याऽऽदिभूतं यत्परं निर्विशेषं च तयोरभेदमाह स एवेति परिगीयते वेदेऽयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीत्यादौ । नन्वंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां मिश्रितः शास्त्राभ्यासेन श्रुतयो रीशजीवचो राजभृत्यवदभेदोपचारिको ननु तात्त्विक इति चेन्न अंतः प्रविष्ट इति श्रुतेः किं जीवोऽणुर्विभुर्वा नायः अणुरेव शास्तुः प्रवेशाद्योगात् प्रवेशे च सांतरालस्याणुत्वाद्योगात् मध्यमस्य च सावयवत्वेन घटादिवदनिवत्त्वावश्यभावात् । न द्वितीयः विभुनोश्च तयोः कालाकाशादेरिव तुल्यत्वेन मिथः शास्यशास्त्रत्वाद्योगात् तस्मादुपादानोपादेयभावेन वाधिष्ठानाध्यस्तभावेन वा ईशजीवयोः प्रवेष्टुं प्रवेशभावेन शास्त्रशास्यभावस्तेनैव शास्त्रांतः प्रतिष्ठत्वं संगच्छते तथा च तयोरभेदोऽपि तात्त्विक एव ५९ अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणमिति यत्तदिति आत्मनि हादां काशेषं श्रूयंति प्रत्यगभेदेन प्रतिविंबमिव आदर्श इत्यसंदिग्धं वेदश्रुतौ न तु दृश्यत्वे अन्यथा दृश्यस्य जडत्वापत्त्या वा ह्यनसतीति त्वश्रुतिव्याकोप एव ६० युक्तो नियमवान् आसे वन्न जपन् ६१ आदितः नारायणं नमस्कृत्येत्यारभ्यानेन भारतकथां शमां प्रपराशरात्मजो विद्वानित्यत एवारभ्यतद्वक्तव्यमिति तदार्थव्यमिति भावः ६२ जपत् किंचिदनुक्रमण्याः कांश्चिदपि श्लोकान् ६३

एतद्भारतस्य वपुः शरीरं सत्यं ब्रह्म अमृतं देवभावश्चात्रैवास्तीत्यर्थः उत्तरग्रंथस्त्वस्परराज्ञ इव परिवारस्थानीयः तत्त्वं त्वत्रैव सूत्रितमित्यर्थः ६४ आरण्यकमुपनिषत् ओषधिभ्यो यवादिभ्यः अमृतं यज्ञशेषं ६५ इति हासानां शिवरहस्यादीनां मध्ये ६६ इति हासेति । 'यद्धृत्यं मायिनं मृगं तमुत्वं मायया वधीति' इति मंत्रावयवो हिरामायणीयमारीचवक्षेनेवोपनृदितुं शक्यो न त्वन्येना तस्मादल्पश्रुताद्देवस्य भयमुचितमेव वेदार्थजिज्ञासुनेदमवश्यमप्येतन्नमित्यर्थः ६७ कार्णिकृष्णेन व्यासेन प्रोक्तं वेदपुरुषार्थचतुष्कं वेदयंतं ६८ । ६९ । ७० । ७१ तुलयाधृतं न्यूनाधिकभावेन परीक्षितं सरहस्येभ्यः सोपनिषत्केभ्यः अधिकमर्थमोरवयुक्तं ७२ महत्वे ग्रंथत आधिक्ये गुरुत्वे अर्थत आधिक्ये ७३ । २७४ नन्वत्रानर्थको युद्धादिप्रलापो भूयान् दृश्यते कणिकनीत्यादिश्चाधर्मप्रवर्तकोऽपि ग्रंथोऽस्ति ततश्च किंचिद्मार्गिकथने सत्यपि विषयसंपृक्ता न कृत्स्नमप्येतद्वेदमेव स्यादित्याशंक्याह तप इति तपः कृच्छ्रं चाश्रयणादि कल्कः पापं तदभावो न कल्कः 'कल्कोऽस्त्री शमलेन सोः' इत्यमरः न भ्राडादिवन्नः प्रकृतिभावः तपो निर्मलं नैर्मल्यसाधनमित्यर्थः विरोधित्वं नानर्थः तेन तपः पापनाशकमित्यर्थः अभ्ययनं वेदस्य स्वाभाविकः स्वस्ववर्णाश्रमादिपुरस्कारेण विहितः शमोदमस्तपः शौचमित्यादिवेदविधिर्वै

भारतस्य वपुर्होतस्य चामृतमेव च ॥ नवनीतं यथा दध्ना द्विपदां ब्राह्मणो यथा २६४ आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्यो मृतं यथा ॥ हृदानासुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ६५ यथैतानीति हासानां तथा भारतमुच्यते ॥ यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमंततः ६६ अक्षय्यमन्नपानं वैपितुं स्तस्योपतिष्ठते ॥ इति हासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ६७ विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरिष्यति ॥ कार्णिकं वेदमिदं विद्वान् श्रावयित्वा र्थमश्रुते ६८ ब्रूणहत्यादिकं चापि पापं जह्यादसंशयम् ॥ यद्मं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ६९ अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मेमतिः ॥ यश्चैनं शृणुयान्नित्यमार्षश्रद्धासमन्वितः २७० स दीर्घमायुः कीर्तिचस्वर्गतिं चाप्नुयान्नरः ॥ एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः ७१ पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलयाधृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽह्यधिकं यदा ७२ तदा प्रभृतिलोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ॥ महत्त्वे च गुरुत्वे च प्रियमाणं यतोऽधिकम् ७३ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ७४ तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ॥ प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः २७५ ॥ इति श्रीमन्महाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणिका पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ अनुक्रमणी पर्वसमाप्तम् ॥

दोक्तो विधिरग्निहोत्रसंध्योपासनादिः प्रसत्यप्रकर्षेण सोऽङ्गुष्ठादिदुःखमपि सोऽङ्गावित्तस्य आहरणं शिलोच्छादिना अर्जनं तदपि न कल्को नैर्मल्यसाधनं तान्येव न पञ्चादीनि भावेन चित्ताभिप्रायेणोपहतानि कल्कः पापं पापहेतुर्भवति यथा शीतादिसहनं वानप्रस्थैः कटकस्थेऽथ तुल्यवक्रियते तथापि भावभेदात्तदेकस्य स्वर्गायाभ्यस्य नरकाय भवति वक्ष्यति च । 'चत्वारि कर्माणि भयं करानि भयं प्रयच्छं त्यथा कृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुतमानमोनं मानेनाधीतमुतमानयज्ञः' इति पूर्वशिलोच्छादिकमपि दर्भेन कृतं पापायान्यथा श्रेयसे भवति एवं भारतेऽपि धर्मब्रह्मप्रतिपादने एव परमतात्पर्यं अर्थवादजातमपि युधिष्ठिरादिवद्वचनं दर्भेन दुर्योधनादिवदित्याशयेनोक्तं तत्र हीनपक्षमुपाददानः स्वार्थाद्विश्रुतितेनाधीतमपि भारतं पापायैव भवतीत्यर्थः तथा च सर्वस्मादपि ग्रंथात्सारमेवादेयमितरत्पाज्यमिति श्रूयते । 'ग्रंथमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ॥ पलालमिव धान्यार्थोत्पजेद्ग्रंथमशेषतः' इति २७५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ६३ ॥

एवंप्रथमेऽध्यायेसूत्रितानामर्थानांप्रकरणशोविभार्गशिष्याणामवधानायप्रदर्शयिष्यन्वैराग्यमुत्पादयितुकुरुपुपरशुरामकृतंक्षत्रक्षयंप्रसंगात्प्रदर्शयति समंतेति । समंतपंचकं नाम पुण्यं द्विजनिवेदितं ॥
गतवानस्मिन्तंदेशं युद्धं यत्राभवत्पुरा इत्यादिनायदुक्तमेतत्सर्वतंदेशंतद्वद्व्यश्रोतुमिच्छामहेवयं १ मममत्तः कथाअन्याः २ क्षत्रंक्षत्रियजातिं अमर्षःस्वपितुःक्षत्रियेणहतत्वाजातस्यक्रोधस्यासहनंते
नचोदितःमेरितः ३ रोधिरान् रुधिरपूर्णान् ४ नोऽस्माभिः रुधरेणपितृणांतर्पणात्सर्वाहिंसापितृत्वाद्युद्देशेनैवकर्तव्यानकामकारेणेतिसूचितं ५ । ६ । ७ यदितिसार्धेनक्रोधकृतंसर्वपापायै

॥ अथपर्वसंग्रहपर्व ॥ ॥ ऋषयउचुः ॥ ॥ समंतपंचकमितियदुक्तं सूतनंदन ॥ एतत्सर्वयथातत्त्वंश्रोतुमिच्छामहेवयम् १ ॥ सौतिरुवाच ॥ शृणुध्वं
ममभोविप्राबुवतश्चकथाःशुभाः ॥ समंतपंचकारव्यंचश्रोतुमर्हथसत्तमाः २ त्रेताद्वापरयोःसंधौरामःशस्त्रभृतांवरः ॥ असकृत्पार्थिवंक्षत्रंजघानामर्षचोदितः ३
ससर्वक्षत्रमुत्साद्यस्ववीर्येणानलद्युतिः ॥ समंतपंचकेपंचचकाररौधिरान्हृदान् ४ सतेपुरुधिरांभःसुहृदेषुक्रोधमूर्च्छितः ॥ पितृन्संतर्पयामासरुधरेणेतिनःश्रुतम्
५ अथर्चाकादयोऽभ्येत्यपितरोराममबुवन् ॥ रामराममहाभागप्रीताःस्मृतवभार्गव ६ अनयापितृभक्त्याचविक्रमेणतवप्रभो ॥ वरंष्टृणीष्वभद्रंते
यमिच्छासिमहाद्युते ७ ॥ रामउवाच ॥ यदिमेपितरःप्रीतायद्यनुग्राह्यतामयि ॥ यच्चरोषाभिभूतेनक्षत्रमुत्सादितंमया ८ अतश्चपापान्मुच्येऽहमेवमेप्रार्थितो
वरः ॥ हृदाश्वतीर्थभूतामेभवेयुर्भुवि विविश्रुताः ९ एवंभविष्यतीत्येवंपितरस्तमथाबुवन् ॥ तंक्षमस्वेतिनिषिषिधुस्ततःसविररामह १० तेषांसमीपेयोदेशोहृदानां
रुधिरांभसाम् ॥ समंतपंचकमितिपुण्यंतत्परिकीर्तितम् ११ येनलिंगेनयोदेशोयुक्तःसमुपलक्ष्यते ॥ तेनैवनाम्नातंदेशंवाच्यमाहुर्मनीषिणः १२ अंतरेचैवसंप्राप्तैक
लिद्वापरयोरभूत् ॥ समंतपंचकेयुद्धं कुरुपांडवसेनयोः १३ तस्मिन्परमधर्मिष्ठेदेशेभूदोषवर्जिते ॥ अष्टादशसमाजगमुरक्षौहिण्योयुयुत्सया १४ समेत्यतंद्विजा
स्ताश्वतत्रैवनिधनंगताः ॥ एतन्नामाभिनिर्वृत्तंतस्यदेशस्यवौद्विजाः १५ पुण्यश्चरमणीयश्चसदेशोवःप्रकीर्तितः ॥ तदेतत्कथितंसर्वमयाब्राह्मणसत्तमाः ॥ यथादे
शःसविरव्यातस्त्रिपुल्लोकेषुसुव्रताः १६ ॥ ऋषयउचुः ॥ अक्षौहिण्यइतिप्रोक्तंयत्त्वयासूतनंदन ॥ एतदिच्छामहेश्रोतुंसर्वमेवयथातथम् १७ अक्षौहिण्याःपरीमाणं
नराश्वरथदंतिनाम् ॥ यथावच्चैवनोब्रूहिस्सर्वं हि विदितंतव १८ ॥ सौतिरुवाच ॥ एकोरथोगजश्चैकोनराःपंचपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्तज्जैःपत्तिरित्यभिधीयते
१९ पत्तितुत्रिगुणामेतामाहुःसेनामुखंबुधाः ॥ त्रीणिसेनामुखान्येकोगुल्मइत्यभिधीयते २० त्रयोगुल्मागणोनामवाहिनीतुगणास्त्रयः ॥ स्मृतास्तिस्त्रस्तुवाहि
न्यःपृतनेतिविचक्षणैः २१ चमूस्तुपृतनास्तिस्त्रस्त्रश्चस्त्वनीकिषु ॥ अनीकिर्नादशगुणांप्राहुरक्षौहिणीबुधाः २२

वहीनबलेषुशस्त्रनिक्षेपादितिभावः ८ । ९ निषिषिधुर्निषिद्धवतः अक्षराधिक्यमार्थं अभ्यासलोपोवाआर्षः सिषिधुरितिपाठेशशासुः हिंसातोविरमस्वेतिशिक्षितवंतइत्यर्थः १० । ११ । १२
१३ भूदोषाःनिष्क्रान्तकंठकित्वाद्यस्तद्वहिते १४ समंतं हृदानांपंचकं समंतपंचकं तत्परिसरवर्त्तंदेशोऽपितन्नामेत्युक्तं तत्रसमंतशब्दस्यावयवार्थदर्शयति समेत्येति समेतानामंतोनाशोपस्मिन्नि
तिसमंतइत्यर्थः अभिनिर्वृत्तंनिर्वृद्धं १५ । १६ । १७ । १८ पदातयइतिरथादिगतनानंराणांशुदासः १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ । २६ 'अक्षौहिण्याःपरीमाणंखाद्विधृत्यक्षिभिर्गजैः २१८७० ॥ स्थेरेते २१८७० ह्येक्षिन्नेः ६५६१० पंचत्रैः १०९३५० श्रपदातिभिः'इतिसंग्रहः २७ पिंडिताए
कीभृताः संधिरार्थः २८ । २९ । ३० । ३१ द्रौणिश्वत्थामा हादिक्यःकृतवर्मा गौतमःकृपाचार्यः ३२ पर्वसंग्रहंवक्तुं प्रस्तौतिपुत्रशौनकेत्यादिना हेतौनकहेवृद्धतम श्रपतेवृद्धचर्याभि
ष्टायांशूनावृद्धास्तेषुवृद्धतरत्वेनविदितःशौनकः बुद्ध्यादिसूत्रेणारोहणादिर्वृज् । तेतवसत्रेयद्भारताख्यानंमत्तःप्रवृत्तंजनमेजयस्यसत्रेव्यासशिष्येणकथितमित्युत्तरेणसंबंधः ३३ ननुसर्पसत्रेजनमेज
यंप्रतियद्वैशंपायनेनोक्तंतेवशौनकंप्रतिसूतेनवक्तुंप्रतिज्ञातं तत्रपौष्यपौलोममास्तीकंचकिमित्यप्रतिज्ञातमप्युच्यतेसूतेनेतिचेत्तत्राह कथितमिति सत्रेव्यासशिष्येणयत्कथितंतत्रभारतेपौष्यपौलो
ममास्तीकंचमहीक्षितांयशोवीर्यचवक्तुमितिशेषः आदितःस्मृतमितियोजना स्मरणंतुविस्तरार्थं । अयंभावः तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंअविद्यामृत्युंतीर्त्वेत्या
दिश्रुतेर्गुरुसेवामाहात्म्यंगुरुणांचमाहात्म्यंयज्ञादीनांविद्यार्थत्वंचनिरूपणीयतेष्वन्यतमाभावेऽपि विद्यानेवोदेतुमर्हतीतितदर्थमत्राचार्येणाख्यायिकामुखेनैवपौष्येगुरुशुश्रूषामाहात्म्यंपौलोमेभार्गवाणां

अक्षौहिण्याःप्रसंख्यातारथानांद्विजसत्तमाः ॥ संख्यागणिततत्त्वज्ञैःसहस्राण्येकविंशतिः २३ शतान्युपरिचैवाष्टौतथाभूयश्चसत्ततिः ॥ गजानांचपरीमाण
मेतदेवविनिर्दिशेत् २४ ज्ञेयंशतसहस्रंतुसहस्राणिनैवतु ॥ नराणामपिपंचाशच्छतानित्रीणिचानघाः २५ पंचषष्टिसहस्राणितथाश्वानांशतानिच ॥ द
शोत्तराणिषट्प्रादुर्यथावदिहसंख्यया २६ एतामक्षौहिणींप्राहुःसंख्यातत्त्वविदोजनाः ॥ यांवःकथितवानस्मिन्विस्तरेणतपोधनाः २७ एतयासंख्ययाह्यास
न्कुरुपांडवसेनयोः ॥ अक्षौहिण्योद्विजश्रेष्ठाःपिंडिताष्टादशैवतु २८ समेतास्तत्रैवदेशेतत्रैवनिधनंगताः ॥ कौरवान्कारणकृत्वाकालेनाहुतकर्मणा २९ अ
हानियुयुधेभीष्मोदशैवपरमास्त्रवित् ॥ अहानिपंचद्रोणस्तुररक्षकुरुवाहिनीम् ३० अहनीयुयुधेद्वेतुर्कर्णःपरबलार्दनः ॥ शल्योऽर्धदिवसंचैवगदायुद्धमतःपरम्
३१ तस्यैवदिवसस्यांतेद्रौणिहादिक्यगौतमाः ॥ प्रसुप्तंनिशिविश्वस्तंजघ्र्यौधिष्ठिरंबलम् ३२ यत्तुशौनकसत्रेतेभारताख्यानमुत्तमम् ॥ जनमेजयस्यतत्सत्रेव्या
सशिष्येणधीमता ३३ कथितंविस्तरार्थंचयशोवीर्यमहीक्षिताम् ॥ पौष्यंतत्रचपौलोममास्तीकंचादितःस्मृतम् ३४ विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम् ॥
प्रतिपन्नंनरैःप्राज्ञैर्वैराग्यमिवमोक्षिभिः ३५ आत्मैवेदितव्येषुप्रियेष्विवाहिजीवितम् ॥ इतिहासःप्रधानार्थःश्रेष्ठःसर्वांगमेव्ययम् ३६ अनाश्रित्येदमाख्यानं
कथाभुविनविद्यते ॥ आहारमनपाश्रित्यशरीरस्येवधारणम् ३७ तदेतद्भारतंनामकविभिस्तूपजीव्यते ॥ उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजातइवेश्वरः ३८

गुरुणांमहाभाग्यमुक्तं आस्तीकेजरत्कारोरप्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याकृतार्थत्वदर्शनेनयज्ञादीनामाविद्यकानामपि विद्यांगत्वमुक्तं । विविदिर्षतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेः । तस्मान्महोपनिषदार्भेएतत्रयक
थनमावश्यकमित्याख्यायिकामुखेनकथ्यमानगहनोऽप्यर्थःसुग्रहोभवतीत्यभिप्रेत्यमहीभृतांयशोवीर्यचोक्तमिति ३४ मोक्षिभिर्मोक्षार्थभिर्नरैः प्रतिपन्नंशरणीकृतंवैराग्यमिव यथापरवैराग्यस्यानां
तरीयकंफलंकेवलमेवमेतच्छ्रवणस्यापीतिभावः ३५ आत्मैतिआत्मज्ञानमेवस्वतःपुरुषार्थइत्यात्मैवमुख्यंवेदितव्यं तत्प्रमाणस्यतत्त्वावेदकत्वात् अन्यतज्ज्ञानंतुसर्वंपुरुषसंस्कारद्वाराकर्मणि । यथो
क्तंभट्टपादैः । 'सर्वत्रैवहि विज्ञानेसंस्कारत्वेनगम्यते ॥ परांगंचात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतां'इति । प्रधानार्थोब्रह्मावाप्तिप्रयोजनः ३६ । ३७ कविभिःकाव्यकर्तृभिः व्यासोच्छिष्टं
जगत्सर्वमितिप्रसिद्धेस्तेषामद्भुतकाव्यरचनेइदमेवालंबनमित्यर्थः अभिजातःकुलीनः ३८

उत्तमाचरमाबुत्रिर्ब्रह्मविद्याख्यातः करणवृत्तिः ३९ प्रज्ञायाऽभिपन्नप्राप्तस्य ४० पर्वणांमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना एकमथपूरयांतिकात्स्यनेप्रातिपादयति तानि पर्वणि प्रकरणा नितेपांसंग्रहः सम्यक् विच्यग्रहोयस्मिन्सर्वसंग्रहोद्वितीयपर्व ४१ अत्रकेवलस्यसोपाख्यानस्यचभारतस्यस्मरणेआद्ययोःपर्वणोस्तात्पर्योप्यदित्रयस्यतुक्तमेवेतिपर्वपंचकतात्पर्यमुक्तं तत्रास्तीकेकर्मप्राधान्यमुक्तं तत्कार्मणोदेवभावंप्राप्यापीहजन्मलभेतेहत्यादावंशावतरणमुक्तं पृष्ठे अंशावतारणं देवानां भूमौ भागशोऽवतरणमादिः प्रथमं पर्वेत्यर्थः तेन पूर्वोक्तासूतप्रतिज्ञासंगच्छते संभवेअत्रलब्धजन्मनामपिनतेपांनियमेनस्वर्गतिः किंतुसर्पनागादितामसयोनिप्राप्तिरपिकर्मवशाद्भवतीत्युक्तं सप्तमे तत्राप्यर्थार्थिनोबधून्प्यभ्यायेनघ्नंतीतिजातुपेदांशितमष्टमे तथाकामुक्ताःस्त्रियोबधून्पिघातयंतीत्यविश्वसनीयास्ताइ

इतिहासोत्तमेयस्मिन्नपि ताबुद्धिरुत्तमा ॥ स्वरव्यंजनयोः कृत्स्नालोके वेदाश्रयेव वाक् ३९ तस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वणः ॥ सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थं भूषितस्य च ४० भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः ॥ पर्वानुक्रमणी पूर्वादितीयः पर्वसंग्रहः ४१ पौष्यपौलोममास्तीकमादिरंशावतारणम् ॥ ततः संभवपर्वोक्तमहुतरो महर्षणम् ४२ दाहोजतुग्रहस्यात्रैहिकं पर्वचोच्यते ॥ ततो बकवधः पर्वपर्वचैत्ररथंततः ४३ ततः स्वयं वरो देव्याः पांचाल्याः पर्वचोच्यते ॥ क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ४४ विदुरागमनं पर्वराज्यलंभस्तथैव च ॥ अर्जुनस्य वनेवासः सुभद्राहरणंततः ४५ सुभद्राहरणादूर्ध्वज्ञेयाहरणहारिका ॥ ततः खांडवदाहख्यंतत्रैवमयदर्शनम् ४६ सभापर्वततः प्रोक्तं मंत्रपर्वततः परम् ॥ जरासंधवधः पर्वपर्वदिग्विजयंतथा ४७ पर्वदिग्विजयादूर्ध्वराजसूयिकमुच्यते ॥ ततश्चाधर्माभिहरणं शिशुपालवधस्ततः ४८ द्यूतपर्वततः प्रोक्तं मनुद्यूतमतः परम् ॥ तत आरण्यकं पर्वकिर्मोरवधउच्यते ४९ अर्जुनस्याभिगमनं पर्वज्ञेयमतः परम् ॥ ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्वकैरातसंज्ञितम् ५० इंद्रलोकाभिगमनं पर्वज्ञेयमतः परम् ॥ नलोपाख्यानमपि च धार्मिकं करुणोदयम् ५१ तीर्थयात्राततः पर्वकुरु राजस्यधीमतः ॥ जटासुरवधः पर्वयक्षयुद्धमतः परम् ५२ निवातकवचैर्युद्धं पर्वचाजगरंततः ॥ मार्कंडेयसमास्याच पर्वानंतरमुच्यते ५३ संवादश्च ततः पर्वद्रौपदीसत्यभामयोः ॥ घोषयात्राततः पर्वमृगस्वप्नोद्भवंततः ५४ ब्रीहिट्रौणिकमाख्यानमैन्द्रयुद्धंतथैव च ॥ द्रौपदीहरणं पर्वजयद्रथविमोक्षणम् ५५

तिहैहिकेन वमेदांशितं शशुकरभक्ष्यस्यापिशरीरस्यार्थेपरप्राणानपिपामराःप्रत्यहमाददतइतिबकवधेदशमेसूचितं ततःकष्टतरंगतितमःप्रधानाःप्राणिनःप्राप्नुवंतीतिप्रबंधेन परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायाआस्त्यकृतःकृतेनेतिश्रुत्यर्थउपबृंहितः एवमत्रेऽपितत्तदाख्यानतात्पर्योन्नयनेनराजसानांसात्विकानांचगतिःपरीक्षणीया अत्रेप्रतिप्रकरणवक्ष्यमाणत्वादिहग्रंथविस्तरभयान्नप्रपंच्यते ४२ चैत्ररथमंगारपर्णचरितं पर्व ४३ । ४४ विदुरागमनंराज्यलंभश्चैकं पर्व लंभोलाभः ४५ हरणंदायःपारिवर्हमितिथावत् तस्यहारिकासमानयनं खांडवदाहोमयदर्शनंचैकं पर्व ४६ सभापर्वसभारचनं पर्व मंत्रोराजसूयार्थमंत्रणं ४७ । ४८ अनुद्यूतं पुनर्द्यूतं ४९ अभिगमनंतपसेगमनं ५० यक्षयुद्धंभीमेन ५१ । ५२ समास्यासहावस्थानं ५३ घोषयात्रा कौरवाणां मृगस्वप्नोधर्मराजस्य ५४ ऐन्द्रयुद्धमित्यत्रक्रमोनविवक्षितःसंख्यायमंतात्पर्यात् समास्यांतर्गतंचैदंपर्व ५५

५६ कुंडलाहरणं कर्णस्य आरण्यमरणोहरणं ब्राह्मणस्य धर्मेण प्रवेशो विराटनगरे समयस्य प्रतिज्ञातस्य प्राक्प्रवेशाद्यर्थस्य ५७ अभिमन्योरर्जुनपुत्रस्य ५८ संजययानं पांडवान्प्रति ५९ ६० भगवद्धानं कौरवान्प्रति ६१ । ६२ । ६३ विवादपर्वकृष्णकर्णसंवादरूपं पर्व ६४ संख्याभीष्मकृता उलूकदूतस्य पांडवान्प्रत्यागमनं ६५ अभिषेचनं सेनापत्ये ६६ जंबूखंड

पतिव्रतायामाहात्म्यं सावित्र्याश्चैवमहुतम् ॥ रामोपाख्यानमत्रैव पर्वज्ञेयमतः परम् ५६ कुंडलाहरणं पर्वततः परमिहोच्यते ॥ आरण्यंततः पर्ववैराटंतदनंतरम् ॥ पांडवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम् ५७ कीचकानां वधः पर्वपर्वगोग्रहणंततः ॥ अभिमन्योश्च वैराट्याः पर्ववैवाहिकं स्मृतम् ५८ उद्योगपर्वविज्ञेयमत ऊर्ध्वमहाहुतम् ॥ ततः संजययानाख्यं पर्वज्ञेयमतः परम् ५९ प्रजागरंतथा पर्वधृतराष्ट्रस्य चितया ॥ पर्वसानत्सुजातं वैगुह्यमध्यात्मदर्शनम् ६० यानसंधिस्ततः पर्वभगवद्धानमेव च ॥ मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च ६१ सावित्रवामदेव्यंचैव न्योपाख्यानमेव च ॥ जामदग्न्यमुपाख्यानं पर्वषोडशराजकम् ६२ सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुलापुत्रशासनम् ॥ उद्योगः सैन्यनिर्याणं विश्वोपाख्यानमेव च ६३ ज्ञेयं विवादपर्वत्रकर्णस्यापि माहात्मनः ॥ निर्याणंच ततः पर्वकुरु पांडव सेनयोः ६४ रथातिरथसंख्याच पर्वोक्तंतदनंतरम् ॥ उलूकदूतागमनं पर्वमर्षविवर्धनम् ६५ अंबोपाख्यानमत्रैव पर्वज्ञेयमतः परम् ॥ भीष्माभिषेचनं पर्वततश्चाहुतमुच्यते ६६ जंबूखंडविनिर्माणं पूर्वोक्तंतदनंतरम् ॥ भूमिपर्वततः प्रोक्तं द्वीपविस्तारकीर्तनम् ६७ पूर्वोक्तं भगवद्गीतापर्वभीष्मवधस्ततः ॥ द्रोणाभिषेचनं पर्वसंशप्तकवधस्ततः ६८ अभिमन्युवधः पर्वप्रतिज्ञापर्वचोच्यते ॥ जयद्रथवधः पर्वघटोत्कचवधस्ततः ६९ ततो द्रोणवधः पर्वविज्ञेयलो महर्षणम् ॥ मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानंतरमुच्यते ७० कर्णपर्वततो ज्ञेयं शल्यपर्वततः परम् ॥ हृदप्रवेशनं पर्वगदायुद्धमतः परम् ७१ सारस्वतंततः पर्वतीर्थवंशानुकीर्तनम् ॥ अत ऊर्ध्वं सुकीर्तनं पर्वसौप्तिकमुच्यते ७२ ऐपीकं पर्वचोदिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ॥ जलप्रदानिकं पर्वस्त्रीविलापस्ततः परम् ७३ श्राद्धपर्वततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ॥ चार्वाकनिग्रहः पर्वरक्षसो ब्रह्मरूपिणः ७४ आभिषेचनिकं पर्वधर्मराजस्यधीमतः ॥ प्रविभागो गृहाणांच पर्वोक्तंतदनंतरम् ७५ शांतिपर्वततो यत्र राजधर्मानुशासनम् ॥ आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ७६ शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् ॥ प्रादुर्भावश्च दुर्वासः संवादश्चैव मायया ७७ ततः पर्वपरिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ॥ स्वर्गारोहणिकं चैव ततो भीष्मस्यधीमतः ७८ ततोऽश्वमेधिकं पर्वसर्वपापप्रणाशनम् ॥ अनुगीताततः पर्वज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ७९ पर्वचाश्रम वासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ॥ नारदागमनं पर्वततः परमिहोच्यते ८० मौसलं पर्वचोदिष्टंततो घोरं सुदारुणम् ॥ महाप्रस्थानिकं पर्वस्वर्गारोहणिकंततः ८१

विनिर्माणं जंबूद्वीपसन्निवेशः भूमिपर्वण्येव द्वीपविस्तारकीर्तनं ६७ । ६८ प्रतिज्ञाजयद्रथवधार्थं ६९ । ७० हृदप्रवेशनं दुर्योधनस्य गदायुद्धंतस्यैव भीमेन ७१ । ७२ जलप्रदानिकं के. ए. व. स्त्रीविलापनं ७३ कुरूणामौर्ध्वदेहिकं श्राद्धं पर्व चार्वाकस्य ब्रह्मरूपिणोराक्षसस्य विप्रक्षोभान्निग्रहः पर्व ७४ । ७५ शांतिपर्वोद्वाह्यां शांतीति ७६ भामयेति पाठांतरं उभयत्रापि सुलभेत्यर्थः ७७ अनुशासनं धर्माधर्मोपदेशस्तत्संबद्धमानुशासनिकं ७८ । ७९ । ८० । ८१

हरिवंशःपुराणप्राक्प्रवृत्तपर्वखिलसंज्ञितं शाखांतरस्थंशाखातरेयदपेक्षावशात्पठ्यतेतत्खिलमिति वैदिकीप्रसिद्धिः । यथावद्वचानांश्रीसूक्तमेधासूक्तादीनांसंहिताकालेषाढोदृश्यते एवमस्मिन्नितिहा
सेयत्पुराणांतरस्थमाकांक्षावशात्पठ्यतेतत्खिलहरिवंशाख्यमित्याह हरिवंशइति अतएवास्मिन्खिलस्यपुराणमिति विशेषणं तर्थाहि अत्रविष्णुचर्याविष्णुपुराणोक्तासाकल्येनदृश्यते ८२ एवमविष्णुपु
राणकथाचखिलेष्वेवाद्भुतमहदितिपृथग्वाक्यं अद्भुतंपुष्करवाराहनारसिंहवामनप्रादुर्भावादिकैलासयात्रात्रिपुरवधांत एतदेवपर्वशतं एकैकस्मिन्महाप्रकरणेअवांतरप्रकरणानामंतर्भावविवक्षयाऽष्टादशसं
ख्यात्वेनलौमहर्षिनिर्णोक्तं ८३।८४ तत्रकस्मिन्महापर्वणिकत्यवांतरपर्वणिपुचकेकेऽर्थाःप्रतिपाद्याएकैकस्मिन्महापर्वणिश्लोकसंख्याचकाह्येतद्वक्तुमुपक्रमते समासइति अयंबुद्धिस्थोऽनुक्रमण्यध्या
यःसचभारतस्यसमासःसंक्षेपपर्वेत्यर्थः अत्रप्रस्तुतेद्वितीयेऽध्यायेपर्वसंग्रहः एवंपौष्पादिभिश्चमयदर्शनांतैःसप्तदशभिश्चैवमेकोनविंशत्यापर्वभिरादिपर्व आदित्वंचास्यनप्राथम्यात्किंतुसर्वेषामादिरु
त्पत्तिरिहकीर्त्येतइति एवंसभादीनामपिसंज्ञातत्तदेकैकार्थप्राधान्याद्बोद्धव्या अत्रायसंग्रहः । आदौसभारण्यविराट्उद्यमेभीष्मेगुरौसूर्यजशस्यसोमिके । स्त्रीशांतिदानाश्रमस्वाश्रमस्थितौमौसल्यया

हरिवंशस्ततःपर्वपुराणंखिलसंज्ञितम् ॥ विष्णुपर्वशिशोश्चर्याविष्णोःकंसवधस्तथा ८२ भविष्यपर्वचाप्युक्तंखिलेष्वेवाद्भुतमहत् ॥
एतत्पर्वशतंपूर्णव्यासेनोक्तमहात्मना ८३ यथावत्सूतपुत्रेणलौमहर्षिनाततः ॥ उक्तानिनैमिषारण्येपर्वान्यष्टादशैवतु ८४
समासोभारतस्यायमत्रोक्तःपर्वसंग्रहः ॥ पौष्यंपौलोममास्तीकमादिरंशावतारणम् ८५ संभवोजतुवेशमारव्यंहिडिंबवकयोर्वधः ॥
तथाचैत्रस्थंदेव्याःपांचाल्याश्चस्वयंवरः ८६ क्षात्रधर्मेणनिर्जित्यततोवैवाहिकंस्मृतम् ॥ विदुरागमनंचैवराज्यलंभस्तथैवच ८७
वनवासोऽर्जुनस्यापिसुभद्राहरणंततः ॥ हरणाहरणंचैवदहनंखांडवस्यच ८८ मयस्यदर्शनंचैवआदिपर्वणिकथ्यते ॥
पौष्येपर्वणिमाहात्म्यमुक्तंकस्योपवर्णितम् ८९ पौलोमेभृगुवंशस्यविस्तारःपरिकीर्तितः ॥ आस्तीकेसर्वनागानांगरुडस्यचसंभवः
९० क्षीरोदमथनंचैवजन्मोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ यजतःसर्पसत्रेणराज्ञःपारिक्षितस्यच ९१ कथेयमभिनिर्वृत्ताभरतानामहात्मनाम् ॥
विविधाःसंभवाराज्ञामुक्ताःसंभवपर्वणि ९२

नद्युगमेखिलेषुच ॥ पर्वणिषु १८ त्वंक ९ नृप १६ वार्धो ४ २ ११ धी ५ मे ८ क १ केरु ४ त्रि ३ धीः ५ ॥ वार्द्धी ४ दु १ द्वि २ त्रि ३ भू १ भू १ भू १ ग्रामा ३ श्वेतिशतंक्रमात्इति ८५
८६ । ८७ । ८८ अत्रप्राधान्यतस्तत्तदाख्यानतात्पर्याणिगणेश्यांसंगृहीतानि कुड्यवदृषवद्भूत्वाव्यजोयःसेवतेगुरुं । तंविद्यादेवताश्चानुगृहीतीत्याहपौष्यकृत । खलोनप्राथम्यासाध्यःसचदेवेन
ताडितः । अभ्येतिमृदुतांपश्चादुक्तंकेतक्षकोयथा ८९ शाखोलंघनतोवन्दिपुलोमानाववापतुः । शापनृत्पूडितिपुनःपौलोमेतुर्यैरितं । लोकान्मंत्रान्महेंद्राचब्राह्मणेवीर्यमद्भुतं । तक्षकोयेनखेतस्था
वित्यास्तीकेऽनुवर्णितं । अन्यायमपिमात्रोक्तंसंयोगोनानुतिष्ठति । तंभस्मीकुर्वतेविप्रवेदाश्चादिगणयथा । मिथ्यावादेनयेदासीकृतास्तत्संततिःस्वकां । संततिनाशपत्येवगरुडमानिवप
न्नगान् । आयुर्हानिर्महान्शोकोहिंसायांचातिसंभ्रमः । रुरीरिवभवत्येवदारसक्तस्यदुर्मतेः । प्रजयापेतुकमृणंछेत्तुदारान्करोतिचेत् । तदाजरत्कारुण्यकार्यतिप्रमज्जेदृहात् ९० तत्त्वानृत्तंशास्त्रसिंधोः
समंलब्धसुरासुरैः । आस्वादितंविष्णुभक्तेःसुरैर्नान्यैःस्त्रियाजितैः । देवपंक्तौमुखांलेभेदैत्योदेहच्छिदासमं । सूचितश्चित्तचक्षुर्भ्यांकाश्यामिवमहेश्वरात् ९१ । ९२

स्त्रियामार्थतिसंतोऽपीऽत्युक्तंन्यासस्यजन्मानि ॥ देवासुरनरेष्वेवंसंतीत्यंशावतारणे ९३ अत्यल्पस्यापिपापस्यविपाकमतिदारुणं । अन्यभूतांचिरंजस्रजणीमांडव्यदुर्दुभौ ९४ । ९५ शि
ष्टानांचेतसस्तुष्टिर्धर्मप्राप्त्याप्यमश्रुते ॥ शकुंतलामीहमानंदुष्यंतस्य मनोपथा ९६ पितुर्दुःसंहरन्पुत्रःश्रेयोलक्ष्मींचविंदति ॥ भीष्मवत्पुरुषवन्मानात्पतंतितचययातिवत् ९७ । ९८ । ९९
१०० क्षेत्रबीजेविनाद्रोणेधृष्टद्युम्नवपुर्जनिः ॥ केवलात्कर्मणइतिप्रोक्तंसंभवपर्वणि १ विषवार्यंभिर्भुङ्क्थाघातयंतिस्मबांधवान् ॥ ईश्वरस्तानवत्येवेत्युक्तंजातुपपर्वणि २ । ३ । ४ । ५

अन्येषांचैवशूराणामृषेर्द्वैपायनस्यच ॥ अंशावतरणंचात्रदेवानांपरिकीर्तितम् ९३ दैत्यानांदानवानांचयक्षाणांचमहौजसाम् ॥ नागानामथसर्पाणांगंधर्वाणां
पतत्रिणाम् ९४ अन्येषांचैवभूतानांविविधानांसमुद्रवः ॥ महर्षेराश्रमपदेकण्वस्यचतपस्विनः ९५ शकुंतलायांदुष्यंताद्भरतश्चापिजज्ञिवान् ॥ यस्यलोकेषुना
म्रेदंप्रथितंभारतंकुलम् ९६ वसूनांपुनरुत्पत्तिर्भागिरथ्यामहात्मनाम् ॥ शांतनोर्वैश्मनिपुनस्तेषांचारोहणंदिवि ९७ तेजोशानांचसंपातोभीष्मस्याप्यत्रसंभवः॥
राज्यान्निवर्तनंतस्यब्रह्मचर्यव्रतेस्थितिः ९८ प्रतिज्ञापालनंचैवक्षेत्रांगदस्यच ॥ हतोचित्रांगदेचैवक्षेत्रांगदस्यच ९९ विचित्रवीर्यस्यतथाराज्येसंप्रतिपा
दनम् ॥ धर्मस्यनृपुंसंभूतिरणीमांडव्यशापजा १०० कृष्णद्वैपायनाचैवप्रसूतिर्वरदानजा ॥ घृतराष्ट्रस्यपांडोश्चपांडवानांचसंभवः १ वारणावतयात्रायांमंत्रो
दुर्योधनस्यच ॥ कूटस्यधार्तराष्ट्रेणप्रेषणंपांडवान्प्रति २ हितोपदेशश्चपथिधर्मराजस्यधीमतः ॥ विदुरेणकृतोयत्रहितार्थंम्लेच्छभाषया ३ विदुरस्यचवाक्येन
सुरंगोपक्रमक्रिया ॥ निषाद्याःपंचपुत्रायाःसुतायाजतुवेशमनि ४ पुरोचनस्यचात्रैवदहनंसंप्रकीर्तितम् ॥ पांडवानांवनेघोरेहिडिंबायाश्चदर्शनम् ५ तत्रैवचहि
डिंबस्यवधोभीमान्महाबलात् ॥ घटोत्कचस्यचोत्पत्तिरत्रैवपरिकीर्तिता ६ महर्षेर्दर्शनंचैवव्यासस्यामिततेजसः ॥ तदाज्ञयैकचक्रायांब्राह्मणस्यनिवेशने ७ अ
ज्ञातचर्यावासोयत्रतेषांप्रकीर्तितः ॥ बकस्यनिधनंचैवनागराणांचविस्मयः ८ संभवश्चैवकृष्णायाघृष्टद्युम्नस्यचैवह ॥ ब्राह्मणात्समुपश्रुत्यव्यासवाक्यप्रचोदि
ताः ९ द्रौपदींप्रार्थयंतस्तेस्वयंवरदिदृक्षया ॥ पंचालानभितोजग्मुर्यत्रकौतूहलान्विताः १० अंगारपर्णीनिर्जित्यगंगाकूलेऽर्जुनस्तदा ॥ सख्यंकृत्वाततस्तेनत
स्मादेवचशुश्रुवे ११ तापत्यमथवासिष्ठमौर्वेचारख्यानमुत्तमम् ॥ आट्टमिःसहितःसर्वैःपंचालानभितोययौ १२

अविश्वास्याःस्त्रियःकामाद्वातयंत्यपिबांधवान् ॥ इतिदर्शितवान्यासोहिडिंबवधपर्वणि ६ । ७ यस्मिन्गोहेपुरेवापिवसेत्पुण्यतमोजनः ॥ उपकुर्यात्तमित्येवमुक्तंबकवधेऽपिच ८ । ९
११० ब्राह्मणानुग्रहादेवक्षत्रजयतिनान्यथा ॥ इतितापसदृष्टांतादाहचैत्रथेमुनिः १२ सूर्यस्पक्यांतपतीनष्टराज्यंचलब्धवान् ॥ वसिष्ठस्यप्रसादेनराजासंवरणोयथा ॥ वसिष्ठस्यशतंपुत्रा
न्नाशयामासकौशिकः ॥ नैनंबबाधिरेब्रह्महत्यास्तास्तपसोबलात् ॥ प्राज्ञःखलादितोदेहसंत्यक्त्यतिनतुक्ष्मां ॥ नशशापवसिष्ठोहिपुत्रघ्नमपिकौशिकं ॥ कौशिकेकौर्षतपसीराधेयेशौर्यभीरुते ॥
खलेष्ववाचिमाधुर्यंबीजसंस्कारसंकरात् ॥ ब्राह्मणोगर्भसंस्थोऽपिमाननीयोमनीषिणां ॥ और्वोहिमातृरुक्स्थःक्षत्रमंधमचीकरत् १२

‘लोकवैदविरोधेऽपिमातुर्वाक्यनलघयेत् ॥ इत्येकस्यांरोमिरेऽमीपंचेत्युक्तस्वर्यवरे ॥ ननुवेदविरुद्धेयमेकस्याबहुभर्तृता ॥ नैकस्यैवहवोनेकाद्रौपतीइतिचश्रुती ॥ नैकस्यैवहवःसहपतयइति तस्मान्नैकाद्रौपतीविदतेइतिचश्रुतिविशेषः ‘अग्नीन्पंचक्रमात्प्राप्यहव्यमेतिमनुष्वतां ॥ अग्नयस्त्वग्निर्कःश्मापुरुषोयोपिदित्यपि ॥ अग्नोप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायतेवृष्टि र्वृष्टेरन्नततःप्रजाः ॥ द्रोणोवद्विचतुष्कोत्थोयोपिदग्नेरभावतः ॥ अग्नित्रयोत्थितासीताभूत्यापित्रोरभावतः ॥ अग्निद्वयोत्थितादेवानस्पृशंतिक्षितिहिते ॥ देवजाःपार्थमादेयाभूधूमग्निविवर्जिताः ॥ क्षिप्तमात्रंहविर्वह्नीमिथुनत्वमुपागतं ॥ एकाग्निजावतःपुत्रौद्रूपदस्यसुराधिकौ ॥ सर्वेसर्वात्मकादेवाविरजोवयवायतः ॥ सर्वेएवसमाःसर्वेऽन्ताइतिहिवेदगीः ॥ नतेपांन्वभिचारोऽस्तिनचेत्सूर्ययमोक्तं ॥ पितापुत्रोसर्तौकुंतीमुपेयातांसुरोत्तमौ ॥ द्रौपदीदेवजापार्थदेवजायदिभुंजते ॥ नतेपामत्रदोषोऽस्तिदेवाएवहितेस्वयं ॥ श्रूयतेनहिवेदेवान्पापंगच्छतिसर्वथा ॥ तस्माद्यज्ञे देवभावंप्रार्थयतीतिनिरनसं ॥ एतद्देवाहिकेन्यासोनानाख्यानोपबृंहणेः ॥ दर्शयामासलोकानांसंशयस्यापनुत्तये १३ । १४ । १५ । १६ । १७ प्रणमंतिजिघांसंतोऽप्यनुकलेविधात

पांचालनगरेचापिलक्ष्यंभित्त्वाधनंजयः ॥ द्रौपदीलब्धवानत्रमध्येसर्वमहीक्षिताम् १३ भीमसेनार्जुनौयत्रसंरब्धान्पृथिवीपतीन् ॥ शल्यकर्णौचतरसाजि तवंतौमहामृधे १४ दृष्ट्वातयोश्चतद्वीर्यमप्रमेयममानुषम् ॥ शंकमानौपांडवांस्तान्तरामकृष्णौमहामती १५ जग्मतुस्तैःसमागंतुंशालाभार्गववेश्मनि ॥ पंचानामेकपत्नीत्वेविमर्शोदुपदस्यच १६ पंचेंद्राणामुपाख्यानमत्रैवाहुतमुच्यते ॥ द्रौपद्यादेवाविहितोविवाहश्चाप्यमानुषः १७ क्षत्रुश्चधार्तराष्ट्रेणप्रे षणंपांडवान्प्रति ॥ विदुरस्यचसंप्राप्तिर्दर्शनंकेशवस्यच १८ खांडवप्रस्थवासश्चतथाराज्यार्थसर्जनम् ॥ नारदस्याज्ञयाचैवद्रौपद्याःसमयक्रिया १९ सुंदो पसुंदयोस्तद्वदारख्यानंपरिकीर्तितम् ॥ अनंतरंचद्रौपद्यासहासीनंयुधिष्ठिरम् २० अनुप्रविश्यविप्रार्थेफाल्गुनोद्युह्यचायुधम् ॥ मोक्षयित्वागृहंगत्वाविप्रार्थं कृतनिश्चयः २१ समयंपालयन्वीरोवनंयत्रजगामह ॥ पार्थस्यवनवासेचउलूच्यापथिसंगमः २२ पुण्यतीर्थानुसंयानंवधुवाहनजन्मच ॥ तत्रैवमोक्षया मासपंचसोऽप्सरसःशुभाः २३ शापाद्याहत्वमापन्नाब्राह्मणस्यतपास्विनः ॥ प्रभासतीर्थेपार्थेनकृष्णस्यचसमागमः २४ द्वारकायांसुभद्राचकाम यानेनभाभिनी ॥ वासुदेवस्यानुमतेप्राप्ताचैवकिरीटिना २५

रि ॥ पांडुपुत्रान्वार्तराष्ट्राइत्युक्तविदुरागमे ॥ यान्खलादग्धुमिच्छंतितान्वर्धयतिकेशवः ॥ निरस्ताःपांडवादारान्राज्यंकीर्तितलेभिरे १८ । १९ एकात्मानोऽपिभिद्यंतेस्त्रीभिःसुंदोपसुं दवत् ॥ तस्मात्सख्युरपिस्त्रीभिर्नसंभाषेतदुद्धिमान् ॥ विप्रार्थान्पालयेज्ज्ञात्वाप्यापदंदादशाब्दिकीं ॥ इतिदर्शितवान्प्यासआर्जुन्यातीर्थयात्रया २० । २१ । २२ । २३ । २४ नज्ञातीनांवचःप्रेक्ष्यवरेश्वेयस्युपागते ॥ इतीवकृष्णोविजयंस्वस्वसारमहारयत् ॥ मातुलस्यसुतांपार्थोयर्मतोभगिनींसतीं ॥ कथंजहारधर्मात्माऽपीतिचेत्तच्छृणुष्वमे ॥ भ्रातृस्वभ्रातृःसुतोभ्रातृ स्वसारायदिशोनक ॥ सप्तमादूर्ध्वमप्येषसंबंधश्छिद्यतांकर्यं ॥ तस्मात्तपोःस्वसृभ्रातृभावोभाक्तोविगोत्रयोः ॥ दांपत्यभावस्तुतयोर्मत्रलिंमात्परिस्फुटः ॥ आयाहींदपथिभिरीक्षितेभिर्यज्ञ मिर्मनोभागधेयंजुषस्व ॥ तृप्तांजहुर्माबुलस्येवयोषाभागस्तेपैतृष्वसेयीवपामिव । योदापत्यंमातुलीयंवधाभागःपितृष्वसुः ॥ पुत्रस्यैवंवपांतंऽज्ञंजुषस्वैतृष्विर्जगौ २५

मानेनस्यापिजामातुर्मनसंवर्द्धयेद्बुधः । स्वसुहृद्वैऽर्जुनायाविददुर्विस्तानिवृष्णयः २६ । २७ अग्निमप्यग्निमाद्यात्तैरनारायणावृषी ॥ खांडवोपधिदानेननीरोमंचक्रतुर्यथा ॥ देवोऽपिदेवदुःखार्तोमानु षादेस्तुकाकथा ॥ शरणीकरणीयोऽतःसर्वदुःखापहोहरिः ॥ भुजंगस्याश्वसेनस्य २८ ‘पिड्याहृणादमुक्तस्यसकलमुकृतंवृथा ॥ वियोनावप्यतःपुत्रान्जनयेन्मंदपालवत् ॥ शाङ्गिकोन्स्वतपोरक्ष ञ्मागमातुर्नोमयं ॥ भवाम्निर्तुर्कामोऽतस्त्रीनेतान्शरणंब्रजेत्’ २९ । ३० चतुराशीतीतिदेव्यर्धमार्षम् । ‘इत्यादिपर्वतात्पर्यसंक्षेपेणोपवर्णितं’ ३१ ‘सभापर्वदितात्पर्यमुख्यतःकथ्यतेऽधुना ॥ दानवैन्द्रेणतुष्टेनसभादत्ताऽहुताभुवि ॥ दिविदेवीसभायज्ञप्राप्यातस्याःशताधिका ३२ ततःज्ञतगुणाब्राह्मीलभ्याविष्णोःसमर्चनात् ॥ इत्युक्तयानारदःपार्थयज्ञेशार्चामचीकरत् ॥ बहूनांयो वधेयस्तस्तंछलेनापिनिदेहेत् ॥ जरासंधवधेनेतदंशितंमुनिनामुने ३३ वित्तार्जनंमत्वायेवमहर्तामितिदर्शयन् ॥ छत्वेदिग्वजयाधूर्ध्वराजसूयक्रतुक्रियां ३४ तत्रैवार्चाभिहरणेविष्णुदेवनर

गृहीत्वाहरणंप्राप्तेकृष्णेदेवाकेनंदने ॥ अभिमन्योःसुभद्रायांजन्मचोत्तमतेजसः २६ द्रौपद्यास्तनयानांचसंभवोऽनुप्रकीर्तितः ॥ विहारार्थंचगतयोःकृष्णयोर्यमु नामनु २७ संप्राप्तिश्चक्रधनुषोःखांडवस्यचदाहनम् ॥ मयस्यमोक्षोज्वलनाहुजंगस्यचमोक्षणम् २८ महर्षेर्मंदपालस्यशाङ्गार्चातनयसंभवः ॥ इत्येतदादिप र्वाक्तंप्रथमंभुविस्तरम् २९ अध्यायानांशतेद्वेतुसंख्यातेपरमर्षिणा ॥ सप्तविंशतिरध्यायाव्यासेनोत्तमतेजसा ३० अष्टौश्लोकसहस्राणिअष्टौश्लोकशतानिच ॥ श्लोकाश्चचतुराशीतिर्मुनिनोक्तामहात्मना ३१ द्वितीयंतुसभापर्ववदुवृत्तांतमुच्यते ॥ सभाक्रियापांडवानांकिंकराणांचदर्शनम् ३२ लोकपालसभा ख्यानंनारदादेवदर्शिनः ॥ राजसूयस्यचारंभोजरासंधवधस्तथा ३३ गिरिव्रजेनिरुद्धानांराज्ञांकृष्णेनमोक्षणम् ॥ तथादेग्विजयोऽत्रैवपांडवानांप्रकीर्ति तः ३४ राज्ञामागमनंचैवसार्हणानांमहाक्रतौ ॥ राजसूयेऽर्धसंवादेशिशुपालवधस्तथा ३५ यज्ञेविभूतितांदृष्ट्वादुःखामर्षान्वितस्यच ॥ दुर्योधनस्या वहासोभीमेनचसभातले ३६ यत्रास्यमन्युरुहूतोयेनभूतमकारयत् ॥ यत्रधर्मसुतंभूतेशकुनिःकितवोऽजयत् ३७ यत्रभूतार्णवेमग्नांद्रौपदीनौरिवार्णवात् ॥ घृत राश्रीमहाप्राज्ञःसुषांपरमदुःखिताम् ३८ तारयामासतांस्तीर्णान्ज्ञात्वादुर्योधनोदृपः ॥ पुनरेवततोभूतसमाह्वयतपांडवान् ३९ जित्वासवनवासायप्रेषयामासतां स्ततः ॥ एतत्सर्वसभापर्वसमाख्यातंमहात्मना ४० अध्यायाःसप्ततिज्ञेयास्तथाचाष्टौप्रसंख्यया ॥ श्लोकानांद्विसहस्रेतुपंचश्लोकशतानिच ४१ श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाःपर्वण्यस्मिन्निद्विजोत्तमाः ॥ अतःपरंतुतीयंतुज्ञेयमारण्यकंमहत् ४२ वनवासंप्रयातेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ पौरानुगमनंचैवधर्मपुत्रस्यधीमतः ४३

पिपु ॥ आदौपूज्योऽथतद्वेष्टासद्योतश्येदितिरितं ॥ गोप्यःक्रामाद्भपात्कंसोद्वेषाचैद्यादयोवृषाः ॥ तीव्रध्यानाद्धरेःसाम्यंलेभिरेकीटभृगवत् ३५ नतथाशूलयस्माद्याःपीडयंतिगदानरा न् ॥ यथापरेषामुत्कर्षःपापिनंधार्तराष्ट्रवत् ३६ कितवोऽभूतकारः ३७ द्रौपदीतारयामासेत्युत्तरेणान्वयः । ‘नवाद्योनांतरःशत्रुर्बाधतेभगवज्जनं ॥ क्रोधदुःशासनोऽकृष्णामापयपिनते रतुः ३८ ज्ञात्वापिपरमाहात्म्यंनखलःखलतांत्यजेत् ॥ दृष्ट्वापिकृष्णमहात्म्यंनैवाशाम्यत्सुयोधनः’ ॥ हूतेभूतनिमित्तं ३९ ‘सत्यंसतांमहान्पाशोयेनबद्धाःपदात्पदं ॥ वंचिताअपिनो बेलुःसमर्थोअपिपांडवाः’ ४० । ४१ । ४२ पौरानुगमनंपोरकर्तृकमनुगमनं ४३

विमर्शभास्करंभेजेनतुराज्यायधर्मराट् ॥ धर्मायाम्यर्चयेद्देवनराज्यायेतिदर्शयन् ॥ प्रजाजितःपथिरिपुंयद्वयान्मंगलायतत् ॥ पांडवानांप्रवसतांकिर्मीरोन्मथनंयथा ४४ उपदेशोहिमूर्खा
पांप्रकोपायनशांतये ॥ भ्रातरंपथ्यवक्तारंधृतराष्ट्रोव्यवासयत् ४५ । ४६ । ४७ । ४८ शत्रुस्तवज्जुमेत्स्यतीतिशापोत्सर्गः ४९ अत्रधृतराष्ट्रसमीपेकथितइतिशेषः ५० निकृत्या

अन्नौपधीनांचकृतेपांडवेनमहात्मना ॥ द्विजानांभरणार्थंचकृतमाराधनंरवेः ४४ धौम्योपदेशातिग्मांशुप्रसादादन्नसंभवः ॥ हितंचबुवतःक्षतुःपरित्यागोऽविका
सुतात् ४५ त्यक्तस्यपांडुपुत्राणांसमीपगमनंतथा ॥ पुनरागमनंचैवधृतराष्ट्रस्यशासनात् ४६ कर्णप्रोत्साहनाच्चैवधार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः ॥ वनस्थान्पांडवानंहंतुंमं
त्रोदुर्योधनस्यच ४७ तंदुष्टभावंविज्ञायव्यासस्यागमनंहृतम् ॥ निर्याणप्रतिषेधश्चसुरभ्याख्यानमेवच ४८ मैत्रेयागमनंचात्रराज्ञश्चैवानुशासनम् ॥ शा
पोत्सर्गश्चतेनैवराज्ञोदुर्योधनस्यच ४९ किर्मीरस्यवधश्चात्रभीमसेनेनसंयुगे ॥ वृष्णीनामागमश्चात्रपंचालानांचसर्वशः ५० श्रुत्वाशकुनिनाभूतेनिकृत्या
निर्जितांश्चतान् ॥ कुड्मस्यानुप्रशमनंहरेश्वैवकिरीटिना ५१ परिदेवनंचपांचाल्यावासुदेवस्यसन्निधौ ॥ आश्वासनंचकृष्णेनदुःखार्तायाःप्रकीर्तितम् ५२
तथासौभवधारख्यानमत्रैवोक्तंमहर्षिणा ॥ सुभद्रायाःसपुत्रायाःकृष्णेनद्वारकापुरीम् ५३ नयनंद्रौपदेयानांघृष्टयुग्मेनचैवह ॥ प्रवेशःपांडवेयानारम्येद्वैतव
नेततः ५४ धर्मराजस्यचात्रैवसंवादःकृष्णयासह ॥ संवादश्चतथाराज्ञाभीमस्यापिप्रकीर्तितः ५५ समीपंपांडुपुत्राणांव्यासस्यागमनंतथा ॥ प्रति
स्मृत्याथविद्यायादानंराज्ञोमहर्षिणा ५६ गमनंकाम्यकेचापिव्यासेप्रतिगतेततः ॥ असह्येतोर्विवासश्चपार्थस्यामिततेजसः ५७ महादेवेनयुद्धंचकिरा
तवपुषासह ॥ दर्शनंलोकपालानामस्त्रप्राप्तिस्तथैवच ५८ महेंद्रलोकगमनमस्त्रार्थंचकिरीटिनः ॥ यत्रचिंतासमुत्पन्नाधृतराष्ट्रस्यभूयसी ५९ दर्शनं
बृहदश्वस्यमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ युधिष्ठिरस्यचार्तस्यव्यसनंपरिदेवनम् ६० नलोपाख्यानमत्रैवधर्मिष्ठंकरुणोदयम् ॥ दमयंत्याःस्थितिर्यत्रनलस्यचरि
तंतथा ६१ तथाऽक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेवमहर्षितः ॥ लोमशस्यागमस्तत्रस्वर्गात्पांडुसुतान्प्रति ६२ वनवासगतानांचपांडवानांमहात्मनाम् ॥ स्व
र्गप्रवृत्तिराख्यातालोमशेनार्जुनस्यैव ६३ संदेशादर्जुनस्यात्रतीर्थाभिगमनक्रिया ॥ तीर्थानांचफलप्राप्तिःपुण्यत्वंचापिकीर्तितम् ६४ पुलस्त्यतीर्थयात्रा
चनारदेनमहर्षिणा ॥ तीर्थयात्राचतत्रैवपांडवानांमहात्मनां ६५ कर्णस्यपरिमोक्षोऽत्रकुंडलाभ्यांपुरंदरात् ॥ तथायज्ञविभूतिश्चगयस्यात्रप्रकीर्तिता ६६ आ
गस्त्यमपिचारख्यानंयत्रवातापिभक्षणम् ॥ लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेस्तथा ६७

छलेन ५१ परिदेवनं विलापः ५२ महर्षिणा कृष्णेन ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ 'देवतासुप्रसन्नासुदेवशत्रून्विनाशयेत् ॥ इतीवदेवैर्देतास्त्रोनिर्जघानार्जुनोऽसुरान् ॥ अकामे
कामिनीशापोदेहयुस्यैकचिद्भवेत् ॥ पार्थस्यैवोर्वशीशापःप्रच्छन्नंवासमीपतः' ५८ । ५९ व्यसनं दूतजमनर्थं ६० 'स्थितिर्विपद्यपिसतांमर्मादाप्रतिपालनं ॥ दुःखेदुःखाधिकान्पश्येत्तेनशो
कोऽपनीयते ॥ इतीवश्रावितोराजानलोपाख्यानमहुतं' ६१ । ६२ स्वर्गप्रवृत्तिः स्वर्गायवृत्तांतः ६३ । ६४ । ६५ । ६६ ऋषेरगस्त्यस्य ६७

क्रोधीपुत्रान्कलत्रंचहंतिलोकाश्चभूरिशः ॥ जमदग्निःसपुत्रोऽत्रनिदर्शनमुदीरितं १६८ । ६९ देवखंभेदेतानांहिब्राह्मण्याक्षयवजोयतः ॥ शर्यातियज्ञेनासत्यौकृतवान्सोमपीतिनौ । सोमस्यपी
तंपानंतदंतोसोमपीतिनौ ७० । ७१ पुत्रेणपशुभूतेन । 'याजकोनरकंयातिनयाज्यःपापमाप्सरन् ॥ जंतुंहत्वासोमकायशतंपुत्रान्ददद्यथा' ७२ अजिज्ञासत्परीक्षितवान् 'उत्कृत्यापिस्वमांसा
मिदत्त्वावाप्यखिलवपुः ॥ शिविःकपोतमिवचत्रायेतशरणागतं ७३ । ७४ नैयायिकानांमुख्येनयुक्तिरेवबलीयसी'नतुश्रुतिरितिमन्यमानेन ७५ सागरंप्राप्तंसागरंगतंपितरंकहोडं ऋषिरष्टावक्रः ।

ऋश्यशृंगस्यचरितंकौमारब्रह्मचारिणः ॥ जामदग्न्यस्यरामस्यचरितंभूरितेजसः १६८ कार्तवीर्यवधोयत्रहैहयानांचवर्ण्यते ॥ प्रभासतीर्थेपांडूनांवृष्णिभिश्चस
मागमः ६९ सौकन्यमपिचारख्यानंच्यवनोयत्रभार्गवः ॥ शर्यातियज्ञेनासत्यौकृतवान्सोमपीतिनौ ७० ताभ्यांचयत्रसमुनिर्यौवनंप्रतिपादितः ॥ मांधा
तुश्चाप्युपाख्यानंराज्ञोऽत्रैवप्रकीर्तितम् ७१ जंतूपाख्यानमत्रैवयत्रपुत्रेणसोमकः ॥ पुत्रार्थमयजद्राजालेभेपुत्रशतंचसः ७२ ततःश्येनकपोतीयमुपाख्यान
मनुत्तमम् ॥ इंद्राग्रीयत्रधर्मश्चाप्यजिज्ञासच्छिविंनृपम् ७३ अष्टावक्रस्यविप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ७४ नैयायिका
नांमुख्येनवरुणस्यात्मजेनच ॥ पराजितोयत्रवंदीविवादेनमहात्मना ७५ विजित्यसागरंप्राप्तंपितरंलब्धवानृषिः ॥ यवक्रीतस्यचारख्यानंरैभ्यस्यचमहा
त्मनः ॥ गंधमादनयात्राचवासोनारायणाश्रमे ७६ नियुक्तोभीमसेनश्चद्रौपद्यांगंधमादने ॥ व्रजन्पथिमहाशार्दुहृष्टवान्पवनात्मजम् ७७ कदलीपंडमध्य
स्थंहनूमंतंमहाबलम् ॥ यत्रसौगंधिकार्थेऽसौनलिनीतामधर्षयत् ७८ यत्रास्ययुद्धमभवत्सुमहद्राक्षसैःसह ॥ यक्षैश्चैवमहावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ७९ ज
टासुरस्यचवधोराक्षसस्यवृकोदरात् ॥ वृषपर्वणोराजर्षेस्ततोऽभिगमनंस्मृतम् १८० आर्षिषेणाश्रमेचैषांगमनंवासएवच ॥ प्रोत्साहनंचपांचाल्याभीमस्या
त्रमहात्मनः ८१ कैलासारोहणंप्रोक्तंयत्रयक्षैर्वलोत्कटैः ॥ युद्धमासीन्महाघोरंमणिमत्प्रमुखैःसह ८२ समागमश्चपांडूनांयत्रैवश्रवणेनच ॥ समागमश्चा
र्जुनस्यतत्रैवभ्रातृभिःसह ८३ अवाप्यदिव्यान्यस्त्राणिगुर्वर्थसव्यसाचिना ॥ निवातकवचैर्युद्धंहिरण्यपुरवासिभिः ८४ निवातकवचैर्घोरैर्दानवैःसुरशत्रु
भिः ॥ पौलोमैःकालकेयैश्चयत्रयुद्धंकिरीटिनः ८५ वधश्चैषांसमाख्यातोराज्ञस्तेनैवधीमता ॥ अस्त्रसंदर्शनारंभोधर्मराजस्यसंनिधौ ८६ पार्थस्यप्रतिषेधश्च
नारदेनसुरर्षिणा ॥ अवरोहणंपुनश्चैवपांडूनांगंधमादनात् ८७ भीमस्यग्रहणंचात्रपर्वताभोगवर्ष्मणा ॥ भुजगेंद्रेणबलिनातास्मिन्सुगहनेवने ८८
अमोक्षयद्यत्रचैनंप्रश्नानुक्तायुधिष्ठिरः ॥ काम्यकागमनंचैवपुनस्तेषांमहात्मनाम् १८९

नवेद्यंयुक्तितोलभ्यन्चवेदोर्गुरुविना ॥ अष्टावक्रयवक्रीतकथाभ्यामे

तदीरितं ७६ निर्गुणःपरमात्माऽयंदेहंन्याप्यावतिष्ठते ॥ इत्युक्ताहकर्षोद्रायनावमन्वेनलंघये' ७७ सौगंधिकार्थेकलहारार्थे । 'सौगंधिकंतुल्लहारेपश्रामेऽपिकृष्णे'इतिमेदिनी । नलिनीपुष्करिणी
अधर्षयदाकुलीकृतवान् ७८ । ७९ तीर्थयात्राखलवधोसमानावितिदर्शयन् ॥ पपाठतीर्थयात्रांतंजटासुरवधादिकं' ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ राज्ञोऽग्रइतिशेषः तेनैवार्जुनेनैवएषांदानवानां
वधआख्यातः ८६ । ८७ 'शारीराद्वलतोब्रह्मन्बलंवैद्यमहत्तमं । भीमंयजगरस्तंधर्मराजोव्यमोचयत्' ॥ पर्वतवत्आभोगःपरिपूर्णत्वस्यतादृशवर्ष्मशरीरंरूपतेनपर्वततुल्येनेत्यर्थः ८८ । १८९

१९० समास्यायांसहोपवेशने ११ । १२ 'यावत्कीर्तिरकीर्तिर्वीतावत्स्वर्नरकेऽथवा ॥ पुमानस्तीतिजानीयादिदं धुमनिदर्शनात् १३ पित्रोः शुश्रूषया व्याधः सिद्धः पत्युः पतिव्रता ॥ सिद्धयतिब्राह्मणा
वद्वेयो गिनस्त्वात्मसेवया ॥ पतिव्रतानां धर्माश्च द्रौपदी सत्यभामयोः ॥ संवादादधिगंतव्याः सेव्यास्तासां सुखावहाः १४ । १५ साधूनभिभुमृषुर्हि स्वयमेवाभिभूयते ॥ इतिसंदर्शयन्नाह घोषया
यात्रां महासुनिः ॥ न देवब्राह्मणार्थेऽपि हिंसा बहो प्रशस्यते ॥ इतिसंदर्शयन्नाह मृगस्वप्ननिदर्शनं १६ व्रीहिद्रौणिकहृष्टांतादृत्तिशुद्धौऽतिथिप्रियः ॥ अत्यल्पेनापिदानेन सिद्धयतीत्येतदीरितं
१७ दौर्वाससेतुसार्वभौम्यं कारुण्यं चैरितं हरेः ॥ तत्तृप्याहिजगत्तृप्तमत्यल्पेनापितृप्यतः' १८ भीमोभयंकरः भीमः पांडवः पंचसठमिति पांडेऽपि स एवार्थः 'परस्त्रीस्पर्शमात्रेण जयद्रथदशस्ययोः ।

तत्रस्थांश्च पुनर्द्रुपांडवान् पुरुषर्षभान् ॥ वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् १९० मार्कंडेयसमास्यायामुपाख्याना निसर्वशः ॥ पृथोर्वै न्यस्य यत्रोक्तमा
ख्यानं परमर्षिणा ११ संवादश्च सरस्वत्यास्ताक्षर्यैः सुमहात्मनः ॥ मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनंतरम् १२ मार्कंडेयसमास्याचपुराणं परिकीर्त्यते ॥
ऐंद्रमुमुपाख्यानं धौं धुमारंतथैव च १२ पतिव्रतायाश्चाख्यानंतथैवांगिरसं स्मृतम् ॥ द्रौपद्याः कीर्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया १४ पुनर्द्रुतवनंचैव पांडवाः
समुपागताः ॥ घोषयात्राच गंधर्वैर्व्यवद्धः सुयोधनः १५ हियमाणस्तु मंदात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना ॥ धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनात् १६ का
म्यकेकाननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ॥ व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् १७ दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ॥ जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चा
श्रमांतरात् १८ यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमोजवे ॥ चक्रेचैनं पंचशिखं यत्र भीमो महाबलः १९ रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ यत्र रामेण वि
क्रम्य निहतो रावणो युधि २०० सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ॥ कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुंडलाभ्यां पुरंदरात् १ यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽसावदादेकव
धाय च ॥ आरण्यमुपाख्यानं यत्र धर्मोऽन्वशात्सुतम् २ जग्मुर्लब्धवरा यत्र पांडवाः पश्चिमां दिशम् ॥ एतदारण्यकं पर्वतं तृतीयं परिकीर्तितम् ३ अत्राध्यायश
ते द्वे तु संख्यया परिकीर्तिते ॥ एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ४ एकादशसहस्राणि श्लोकानां पदशतानि च ॥ चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व
ण्यस्मिन् प्रकीर्तिताः ५ अतः परं निबोधे देवैराटं पर्वविस्तरम् ॥ विराटनगरे गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम् ६ दृष्ट्वा सन्निदधुस्तत्र पांडवा ह्यायुधान्युत ॥
यत्र प्रविश्य नगरं छद्मनान्यवसंस्तुते ७ पांचालीं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः ॥ दुष्टात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात् ८ पांडवान्वेषणार्थं चरा
ज्ञो दुर्योधनस्य च ॥ चाराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम् ९

आद्यः पंचसटो जातः सकुटुंबो हतः परः १९ कार्या र्थी मित्रमन्विच्छन्नृशंसः स्यान्महानपि ॥ जघान वालिनं रामो निर्दोषमपि साहसात् ॥ पतिव्रतायामाहात्म्यं कुलद्रुपसुखावहं ॥ भर्तृमृत्युहरंचैव सा
वित्री हनिदर्शनं' परिमोक्षो वियोगः १ 'कर्णो दाता पात्रमिन्द्रो देयस्वात्मसंमथनं' ॥ शक्त्या विनिमयात्तज्जोधर्मो नाम्यभवद्विपुं' ॥ आरण्येऽरणीहरणं धर्मेण मृगरूपिणा । 'सर्वत्र चोदितार्थी
नामुपसंहारवर्णनं ॥ आरण्ये धर्मपार्थसंवादव्याजतः कृतं ॥ आदिरेकोनविंशत्यापर्वे भिन्नैर्वभिः सभा ॥ आरण्यकं पदशभिर्धर्मैर्वैव न्यरूपयत् ३ । ४ । ५ धर्मोक्तस्त्रिभिः सेवानीतियुद्धादिहेतुकं ॥
शोकभोगफलचार्थैर्वाक्तिपर्वभिरष्टभिः ६ । ७ विराटे प्रथमं प्रोक्तः संवाधर्मः प्रवेशने ॥ तत्रापि खलबाधास्तीत्युक्तं कीचकदारणे' ८ । ९

२१० । ११ 'पौरुषं दर्शयित्वैव स्वाग्निने गोत्रनामनी ॥ प्रकीर्तयेदिति प्रोच्ये मुनिर्गोत्रहपर्वणि १२ । १३ धर्मेणैवापदंती त्वारं संभ्राग्यमश्नुते ॥ अभिमन्योर्विवाहाख्ये पर्वण्ये तत्प्रदर्शितं' १४ । १५
१६ । १७ । १८ । १९ । २० मंदात्मा स्वार्थानभिज्ञः । दुर्मतिर्विक्षिप्तचित्तः । 'एक एव सहायोऽलमृशः किं सैन्यकोटिभिः ॥ इति वरेऽर्जुनः कृष्णं न सैन्यं धार्तरावूत्' २१ । २२ । २३
२४ वैचित्रवीर्यस्य पांडवस्य पुरोधसः सकाशात् वचः इन्द्रविजयतात्पर्यं पुरोहितप्रेषणोचित्यं च समादायाभ्युपेत्य संजयं प्रेषयामासेत्युत्तरेण संबंधः । 'भवेत्सहायवान् पूर्वसाक्षात्तुमर्थयेत् ॥ उद्योग

न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पांडवानां महात्मनाम् ॥ गोघ्नश्च विराटस्य त्रिगर्तैः प्रथमं कृतः २१० यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासौ भीमसेनेन मो
क्षितः ११ गोधनंच विराटस्य मोक्षितं यत्र पांडवैः ॥ अनंतरंच कुरुभिस्तस्य गोघ्नहणं कृतम् १२ समस्ता यत्र पार्थेनानिर्जिताः कुरुवो युधि ॥ प्रत्याहृतं गोधनंच वि
क्रमेण किरीटिना १३ विराटेनोत्तरादत्तास्तु पायत्र किरीटिनः ॥ अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमारिघातिनम् १४ चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्ववर्णितम् ॥ अत्रापि
परिसंख्याता अध्यायाः परमर्षिणा १५ सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु ॥ श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पंचाशदेव तु १६ उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन् मह
र्षिणा ॥ उद्योगपर्वविज्ञेयं पंचमं शृण्वतः परम् १७ उपप्लव्ये निविष्टेषु पांडवेषु जिगीषया ॥ दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपास्थितौ १८ सहाय्यमस्मिन् समरे भवान्नौ
कर्तुमर्हति ॥ इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः १९ अयुध्यमानमात्मानं मंत्रिणं पुरुषर्षभौ ॥ अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य किं वा ददाम्यहम् २२० वरे दुर्योध
नः सैन्यं मंदात्मा यत्र दुर्मतिः ॥ अयुध्यमानं सचिवं वरे कृष्णं धनं जयः २१ मदराजं च राजानमायां तं पांडवान् प्रति ॥ उपहारैर्वचयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः २२ वरदं
तं वरं वरे साहाय्यं क्रियतां मम ॥ शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पांडवान् २३ शांतिपूर्वंचाकथयद्यत्रेद्रविजयं नृपः ॥ पुरोहितप्रेषणंच पांडवैः कौरवान् प्रति २४
वैचित्रवीर्यस्य वचः समादाय पुरोधसः ॥ तथेद्रविजयंचापियानंचैव पुरोधसः २५ संजयं प्रेषयामास शमार्थं पांडवान् प्रति ॥ यत्र दूतं महाराजो घृतराष्ट्रः प्रताप
वान् २६ श्रुत्वा च पांडवान् यत्र वासुदेवपुरोगमान् ॥ प्रजागरः संप्रजज्ञे घृतराष्ट्रस्य चितया २७ विदुरो यत्र वावयानि विचित्राणि हितानि च ॥ श्रावयामास राजानं घृ
तराष्ट्रं मनीषिणम् २८ तथा स नत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ॥ मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः २९ प्रभाते राजसमितौ संजयो यत्र वा विभो ॥
ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च २३० यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन् महामतिः ॥ स्वयमागाच्छमं कर्तुं नगरं नागासाह्वयम् ३१ प्रत्याख्यानंच कृष्ण
स्य राज्ञा दुर्योधनेन वै ॥ शमार्थेयाचमानस्य पक्षयोर्भयोर्हितम् २३२

संजयप्रेष्यपर्वभ्यामेतदीरितं' २५ । २६ । २७ । २८ शोकेलालसा आसक्तिर्यस्य स तथाभूतस्तापहरमभ्यात्मश्रावितोऽपि तापं न जहाविति भावः ॥ 'न निद्रातिपरार्थार्थानच बुध्यति बोधितः ॥
इति प्रजागरे सानत्सुजाते चापि वर्णितं' २९ समितौ सभायां ऐकात्म्यमेकचित्तत्वं वस्तुतस्तु यत्र कुत्रचित्प्रसंगे वासुदेवार्जुनयोर्जोविशयोरेकात्म्यमभेदमेव शास्ति संजयः तज्ज्ञानं विनाराज्ञः शोकतरणासंभ
वात् राजा तु मोहचादिलोकपरतयेव तमर्थं निगृह्णातीति नास्य शोको नश्यतीति शास्त्रहृदयं २३० संधिमविरोधं नागोहस्तीति न समानसंज्ञं हस्तिनापुरमित्यर्थः ३१ । २३२

३३ । ३४ दुष्टकृष्णनिग्रहरूपं योगेश्वरत्वं वैश्वरूपं । 'ऐश्वर्यवैश्वरूप्यं च हरेः श्रुत्वाऽवबोधय च ॥ दुर्योधनो ममेनेऽस्य वाक्यं म्लेच्छः श्रुतेरिव' ३५ अनुमंत्रित उपजापितः । उपायपूर्वमे
दपूर्व । शौटीर्यात्तर्वात् । 'अपित्रैलोक्यराज्यस्य हेतोर्विश्वस्तमाश्रितं । न त्यजेद्देहनाशेऽपीत्युक्तं कर्णोपज्ञापतः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ निर्दयसंतोऽपि सतो बालव्रतिका इति ॥ युधिष्ठिरमि
वोल्क इत्युच्चेवा दरायणः ४० यद्वा राजपमाशास्ते धार्तराष्ट्रस्तमर्कजं । प्राहार्द्धरथस्तु चेभीष्मस्तेजोवधेऽप्या । न किंचित्तपसोऽसाध्यं यतो जन्मांतरं विना । पुंस्त्वं शिखंडिनी प्रापेत्वं बोपाख्या

दंभोद्भवस्य चारुव्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ॥ वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्वमहात्मनः ३३ महर्षेश्चापि चरितं कथितं गालवस्य वै ॥ विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्य
नुशासनम् ३४ कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मंत्रितम् ॥ योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र गज्ञां प्रदर्शितम् ३५ रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमंत्रितः ॥ उपायपूर्वशौटी
र्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन सः ३६ आगम्य हास्तिनपुरा दुपप्लव्यमरिंदमः ॥ पांडवानां यथावृत्तं सर्वमारख्यातवान् हरिः ३७ ते तस्य वचनं श्रुत्वा मंत्रयित्वा च य
द्वितम् ॥ सांग्रामिकं ततः सर्वसज्जं चक्रुः परंतपाः ३८ ततो युद्धाय निर्यातान राश्वरथदंतिनः ॥ नगराद्वास्तिनपुराद्वलसंख्यानमेव च ३९ यत्र राजा ह्युल्कस्य
प्रेषणं पांडवान् प्रति ॥ श्वोभाविनि महायुद्धे दौत्येन कृतवान् प्रभुः २४० रथातिरथसंख्यानमं बोपाख्यानमेव च ॥ एतत्सु बहुवृत्तांतं पंचमं पर्वमारते ४१ उद्योग
पर्वनिर्दिष्टं संधिविग्रहमिश्रितम् ॥ अध्यायानां शतं प्रोक्तं षडशीतिर्महर्षिणा ४२ श्लोकानां षट्सहस्राणि तावत्पेव शतानि च ॥ श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ
महात्मना ४३ व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिन्स्तपोधनाः ॥ अतः परं विचित्रार्थभीष्मपर्वप्रचक्षते ४४ जंबूखंडविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ यत्र यौधिष्ठिरसै
न्यं विषादमगमत्परम् ४५ यत्र युद्धमभूद्रोरं दशाहानि सुदारुणम् ॥ कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ४६ मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शिभिः ॥ समी
क्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहितेरतः ४७ रथादाहृत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ॥ प्रतोद पाणिराधावद्भीष्मं हंतुं व्यपेतभीः ४८ वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पां
डवः ॥ गांडीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ४९ शिखंडिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ॥ विनिघ्न निशितैर्बाणैरथा द्भीष्मपातयत् २५० शरतल्पगतश्चैव भी
ष्मो यत्र बभूव ह ॥ षष्ठमेतत्समारख्यातं भारते पर्वविस्तृतम् ५१ अध्यायानां शतं प्रोक्तं तथा सप्तदशापरे ॥ पंचश्लोकसहस्राणि संख्यायाऽष्टौ शतानि च ५२ श्लोकाश्च
चतुराशीतिरस्मिन्पर्वणिकीर्तिताः ॥ व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ५३

नर्हरितं ४१ संधिविग्रहमिश्रितं कृष्णदौत्येन संधिरुलूकदौत्येन विग्रहस्ताम्यां मिश्रितं ४२ । ४३ । ४४ । ४५ 'अश्वेत्यति विनासेना कूर्ममलकमुष्टिवत् । इति सेनापतिं भीष्मं च केतोरवर्ननः ।
वैराजदर्शनादूर्ध्वपरब्रह्मान्ववेक्षणं । इतीव जंबूखंडादिगीतायाः पूर्वमीरितं । कश्मलं विषादं ४६ मोहजं ममतोत्थं समीक्ष्य भीष्मस्य दुर्जयत्वमिति शेषः ४७ 'श्रुतिः स्मृतेर्बलवती भक्तौ त्वेति द्विपर्ययः ।
भीष्मं जिघांसता पार्थसूतेनेतत्प्रदर्शितं ४८ । ४९ । ५० न देहमनुशीर्यते वैष्णवाग्निभृत्यवः । भीष्मः कालांतरा कांक्षी शरतल्पेऽवसधिर' ५१ । ५२ । ५३

'सात्राद्वाह्ममहः श्रेष्ठमिति मत्वा मुषो धनः ॥ जयाशयास्वमाचार्येणैनापत्येऽभ्यवेचयत्' ५४ संशप्तकास्तु पेसं लये सर्वथाप्य निवर्तिनस्ते अपनिभ्युरपहतवतः रणजिराद्रणस्थानात् ५५ । ५७
५८ 'संशप्तकवधोत्साही जिष्णुः पुत्रवधादितः ॥ प्रतिज्ञामहतीं कृत्वा तीर्णः श्रीपतिमायया ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ संतोऽप्यसाधुतां पांतिप्रतिकूले विधातरि ॥ द्रोणस्य मृत्यु
काले हि धर्मोऽप्यनुत्तमभागभूत् ॥ अनृतेन हतो द्रोणो न त्यानारायणास्त्रकं । नानोपावेररीदृहत्वा स्वीयान् रक्षितवान् हरिः' ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१

द्रोणपर्वततश्चिं वहुवृत्तांतमुच्यते ॥ सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्यः प्रतापवान् ५४ दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ग्रहणं धर्मराजस्य पांडुपुत्रस्य
धीमतः ५५ यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिभ्यूरणाजिरात् ॥ भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ५६ सुप्रतीकेन नागेन सह शतः किरीटिना ॥ यत्राभिमान्युं बह
वोजधुरेकं महारथाः ५७ जयद्रथमुखावालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ हवेऽभिमान्यौ कुद्वेन यत्र पार्थेन संयुगे ५८ अक्षौहिणीः सप्तहत्वा हतोर राजा जयद्रथः ॥ यत्र भी
मो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः ५९ अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरं नृपाज्ञया ॥ प्रविष्टौ भारती सैनामप्रष्टव्यां सुरैरपि २६० संशप्तकावशेषं च कृतानिः
शेषमाहवे ॥ संशप्तकानां वीराणां कोट्योनवमहात्मनाम् ६१ किरीटिनाभिनिष्क्रम्य प्रापिताय मसादनम् ॥ घृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ६२
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ अलंबुषः श्रुतायुश्च जलसंधश्च वीर्यवान् ६३ सौमदत्तिर्विराटश्च दुपदश्च महारथः ॥ घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रो
णपर्वणि ६४ अश्वत्थामाऽपि चात्रैव द्रोणे युधिनिपातिते ॥ अस्रं प्रादुश्चकारो ग्रं नारायणममर्षितः ६५ आग्नेयं कीर्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ व्यासस्य चा
प्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः ६६ सप्तमं भारते पर्वमहदेतदुदाहृतम् ॥ यत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः ६७ द्रोणपर्वण्येश्वरानिर्दिष्टाः पुरुषर्ष
भाः ॥ अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथाऽध्यायाश्च सप्ततिः ६८ अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथानवशतानि च ॥ श्लोकानवतथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ६९ पाराशर्ये
ण मुनिना संचित्य द्रोणपर्वणि ॥ अतः परं कर्णपर्वप्रोच्यते परमाहुतम् २७० सारथ्ये विनियोगश्च मद्राजस्य धीमतः ॥ आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपात
नम् ७१ प्रयाणपुरुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः ॥ हंसकाकीयमारख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम् ७२ वधः पांडवस्य च तथा अश्वत्थामा महात्मना ॥ दंडसे
नस्य च ततो दंडस्य च वधस्तथा ७३ द्वैरथेयत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ संशयंगमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् ७४ अन्योन्यं प्रतिचक्रौ धोयुधिष्ठिरकिरी
टिनोः ॥ यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य हि ७५ प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षोदुःशासनस्य च ॥ भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान्यत्र संयुगे ७६ द्वैरथेयत्र पार्थ
नहतः कर्णो महारथः ॥ अष्टमं पर्वनिर्दिष्टमेतद्भारतचिंतकैः ७७

७२ । ७३ मिषतां पश्यतां ७४ । ७५ 'कार्याकार्यविचारं हिकोधा विष्टान कुर्वते ॥ अपि वच्छोणितं भ्रातुर्मामसेनो हि संयुगे ७६ सौरिरींद्रिनिजज्ञे मागिदानो तद्विपर्ययः ॥
सहायो हंतुरीशानः पक्षपातविवाजितः' ७७

७८ । ७९ । २८० । ८१ । ८२ 'जयाशार्जीविताशास्त्रमुक्षीणस्यापिदुस्त्यजा ॥ शल्यं हृदं च शरणं कृतवान्कसुयोधनः' ८३ । ८४ । ८५ समवाये समये । 'युद्धांते तीर्थयात्रां प

एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ॥ चत्वार्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च ७८ चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्तिताः ॥ अतः परं विचित्रार्थं शल्य
पर्वप्रकीर्तितम् ७९ हतप्रवीरे सैन्ये तु नेतामद्रेः श्वरोऽभवत् ॥ यत्र कौमारमारुह्य नमभिषेकस्य कर्म च २८० वृत्तानिरथ युद्धानि कीर्त्यते यत्र भागशः ॥ विनाशः कुरु
स्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ८१ शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महात्मनः ॥ शकुने श्वधोऽत्रैव सह देवेन संयुगे ८२ सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधनः ॥
हृदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः ८३ प्रवृत्तिस्तत्र चारुव्यातायत्र भीमस्य लब्धकैः ॥ क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ८४ हृदात्समुत्थितो यत्र धार्त
राष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्सह ८५ समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ॥ सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यतापरि कीर्तिता ८६ गदायु
द्धं च तु मुलमत्रैव परिकीर्तितम् ॥ दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे ८७ ऊरुभग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ॥ नवमं पर्वं निर्दिष्टमेतदुतमर्थवत् ८८ एकोन
षष्टिरध्यायाः पर्वण्यत्र प्रकीर्तिताः ॥ संख्याता बहुवृत्तांताः श्लोकसंख्याऽत्र कथ्यते ८९ त्रीणि श्लोकसहस्राणि देशेति विंशतिस्तथा ॥ मुनिना संप्रणीतानि कौ
रवाणां यशोभूता २९० अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्वदारुणम् ॥ भग्नोऽहं यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ९१ अपयातेषु पार्थेऽपुत्रयस्तेऽभ्याययूराः ॥
कृतवर्मा कपोद्रौणिः सायाद्धेरुधिरोक्षितम् ९२ समेत्य ददृशुर्भूमौ पतितं रणमूर्धनि ॥ प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ९३ अहत्वा सर्वं पंचालान् दृष्ट
युष्मदुरोगमान् ॥ पांडवांश्च सहामात्या न विमोक्ष्यामि दंशनम् ९४ यत्रैव मुक्काराजानमपक्रम्य त्रयो रथाः ॥ सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ॥
९५ न्यग्रोधस्याथ महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः ॥ ततः काकान्वहू चरात्रौ दृष्टो लूकेन हिंसितान् ९६ द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् ॥ पं
चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनोदधे ९७ गत्वा च शिविरद्वारिदुर्दृशं तत्र राक्षसम् ॥ घोररूपमपश्यत्सदिवमावृत्य धिष्ठितम् ९८ तेन व्याधातमस्त्राणां किं
यमाणमवेक्ष्य च ॥ द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः ९९ प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान् दृष्ट्युष्मदुरोगमान् ॥ पंचालान्सपरीवारान् द्रौपदेयांश्च सर्वशः ३००

स्मृते वा द्वायणः ॥ तेन जानीमहे हिंसाधर्म्यापिदुरितप्रदा ८६ नाधर्मेण विनाशः शक्यो निर्जेतुमुल्बणः ॥ भीमसेनोऽयं धोनाभेः प्रजहार सुयोधनम् ८७ । ८८ । ८९ । २९० । ९१
९२ । ९३ दंशनं कवचं ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ 'विदुषो ब्राह्मणस्यापि देव्यात्स्याद्धारुणामतिः ॥ अश्वत्थामाऽपि यत्सुप्तान् भ्रातृभ्यश्च न्यवधीदुपा' ३००

कृतवर्मणेति ३०१ । २ । ३ उपाविश दर्शनं नुप रुद्धवती ४ । ५ । ६ । ७ । ८ जितकाशिनो जयश्लाघिनः ९ । १० । ११ सौप्तिकैर्षीके आख्याने अत्र पर्वणिसंबन्धे इत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ आयोधनं
मुद्रस्थानं १६ । १७ क्षत्रियाः क्षत्रियस्त्रियः १८ । १९ । २० 'अर्थार्थी धर्ममाप्नोति विरुपतिश्च तत्त्वितः ॥ तस्मादर्थं न लिप्सेत श्रेयोर्थांश्चार्त्तराष्ट्रवत् ॥ दिनवासो हि निहत्वा लेभे राज्ञ्यं युधिष्ठिरः ॥ एवं भूतसंयेने

कृतवर्मणा च सहितः कृपेण च निजघ्नवान् ॥ यत्रा मुच्यंत ते पार्थः पंचकृष्णबलाश्रयात् ३०१ सात्यकिश्च महेश्वासः शेषाश्च निधनंगताः ॥ पंचालानां प्रसुप्तानां
त्रद्रोणसुता द्वधः २ दृष्ट्युष्मस्य सूतेन पांडवेषु निवेदितः ॥ द्रौपदीपुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधादिता ३ कृतानशनसंकल्पायत्र भर्तुं नुपाविशत् ॥ द्रौपदीव
चनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ४ प्रियंतस्याश्चि कीर्षन् चैव दामादाय वीर्यवान् ॥ अन्वधावत्सु संकुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ३०५ भीमसेनभयाद्यत्र देवेनाभिप्रचो
दितः ॥ अपांडवा येति रुपाद्रौणिरस्त्रमवासृजत् ३०६ मैवमित्यब्रवीत् कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ॥ यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ३०७ द्रौणे
श्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तदा ॥ द्रौणिद्वैपायनादीनां शापान् श्रान्त्यो न्यकारिताः ३०८ मणितया समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ॥ पांडवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौ
पद्यै जितकाशिनः ३०९ एतद्वै दशमं पर्वसौप्तिकं समुदाहृतम् ॥ अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मनाम् ३१० श्लोकानां कथितान्यत्र शतान्यष्टौ
प्रसंख्यया ॥ श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता मुनिना ब्रह्मवादिना ३११ सौप्तिकैर्षीके संबन्धे पर्वण्युत्तमतेजसि ॥ अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्वं करुणोदयं ३१२ पुत्रशोका
भिसंतप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम् ३१३ भीमसेनद्रोहबुद्धिर्घृतराष्ट्रो वभंजह ॥ तथा शोकाभितप्तस्य घृतराष्ट्रस्य धीमतः
१४ संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ विदुरेण च यत्रास्य राज्ञा आश्वासनं कृतम् १५ घृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ॥ सांतःपुरस्य गमनं शोकार्त
स्य प्रकीर्तितम् १६ विलापो वीरपत्नीनां यत्राति करुणः स्मृतः ॥ क्रोधावेशः प्रमोहश्च गांधारी घृतराष्ट्रयोः १७ यत्र तान् क्षत्रियाः शूरान्संग्रामेष्वनिवर्तितः ॥
पुत्रान् भ्रातृन् पितृंश्चैव ददृशुर्निहता चरणे १८ पुत्रपौत्रवधा र्त्तायास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ॥ गांधार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया १९ यत्र राजामहाप्राज्ञः स
र्वधर्मभृतां वरः ॥ राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ३२० तोयकर्मणि चाराध्वे राज्ञा मुदकदानिके ॥ गूढोत्पन्नस्य चारुव्यानं कर्णस्य पृथयाऽऽत्मनः २१ सुतस्य
तदिह प्रोक्तं व्यासेन परमर्षिणा ॥ एतदेकादशं पर्वशोकवैकृत्यकारणम् २२ प्रणीतं सज्जनमनोवैकृत्यशुभ्रवर्तकम् ॥ सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्तिताः
२३ श्लोकसप्तशती चापि पंचसप्ततिसंयुता ॥ संख्यया भारताख्यानमुक्तं व्यासेन धीमता २४ अतः परं शांतिपर्वं द्वादशं बुद्धिवर्धनम् ॥ यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो यु
धिष्ठिरः २५ घातयित्वा पितृन् भ्रातृन् पुत्रान्संबन्धिमातुलान् ॥ शांतिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याता शारतलिपकाः ३२६

वभवत्यर्थः सतामपि ॥ बंधून् पिनयेद्युद्धे स्वर्गं श्राद्धे श्रतर्प
येत् । इत्येवं निर्मलं क्षात्रं कर्मोक्तं तोयकर्मणि २१ । २२ । २३ । २४ अर्थोऽत्रोक्त्यादियोगे वा यत्सुखं कामशब्दितं ॥ तदा पुः पांडवाः क्रुशैर्लेभ्य राज्याः पृथग्गृहाः ॥ चतुर्भिरेवं वैराटमेकादशभिर्लघुम् ॥ पंचभिर्भोष्म
मष्टाभिर्द्रोणेन केन सूर्यजं ॥ चतुस्त्रीपंचभिः शल्यसौ पुत्ररूपमिधानि च ॥ पर्वभिर्दोषं वत्पर्थं शांत्यादिः कामदीपिका ॥ निर्वेदं दुःखं २५ शारतलिपकाः शरा एव तत्सोपस्यते न भीष्मेण व्याख्याता इत्यर्थः ३२६

‘यथोक्तदंडयन्त्रद्वयानुयमसमश्नुते ॥ भूपइत्येतद्वर्माः सापद्धर्मानिरूपिताः’ ॥ कालहेतुप्रदर्शिनः कालोदुर्भिक्षादिहेतुवैरोगादिशतप्रदर्शिनः देशकालाद्यपेक्षयावर्तितव्यमित्यर्थः २७ सर्वज्ञत्वकार्या
कार्यविभागज्ञत्वं २८ । २९ । ३३० । ३१ प्रकृतिस्वाभाविकीमवस्था । ‘सर्वाधिकारिकामोक्षधर्माः सम्यगुदीरिताः’ ॥ तत्राधिकारसिद्धयर्थदानधर्माश्चकीर्तिताः ३२ व्यवहारआचारः धर्मार्थयो
धर्मार्थयोर्हितः ३३ सत्यस्यहिंसाशून्यस्ययथार्थभाषणस्यपरागतिः पराकाष्ठा ३४ महाभाग्यमहात्म्यं रहस्यमल्पायासेनापिमहाफलप्रदत्वं देशकालोपसंहिततीर्थपर्वोपधानात् ३५ ‘स्वच्छं
दमरणः सर्वयोगीभीष्मसमोभवेत् ॥ इतिप्रदर्शयन्भीष्मनिर्याणंचाप्यवर्णयत् ३६ । ३७ । ३८ वाराणस्यामविज्ञातोवसेद्विघ्नभयात्सुधीः ॥ व्यासमेतरेयसंवर्तरेतत्सम्यक्प्रदर्शितं ॥ काश्यां

राजभिर्वेदितव्यास्तेसम्यग्ज्ञानबुभुक्षुभिः ॥ आपद्धर्माश्चतत्रैककालहेतुप्रदर्शिनः २७ यान्बुद्धापुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥ मोक्षधर्माश्चकथिताविचि
त्राबहुविस्तराः २८ द्वादशपर्वानिर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ॥ अत्रपर्वणिविज्ञेयमध्यायानांशतत्रयम् २९ विंशच्चैवतथाध्यायानवचैवतपोधनाः ॥ चतुर्द
शसहस्राणितथासप्तशतानिच ३३० सप्तश्लोकास्तथैवात्रपंचविंशतिसंख्यया ॥ अतर्जुर्ध्वचविज्ञेयमनुशासनमुत्तमम् ३१ यत्रप्रकृतिमापन्नः शुक्लाधर्मविनि
श्चयम् ॥ भीष्माद्वागीरथीपुत्रात्कुराजोयुधिष्ठिरः ३२ व्यवहारोऽत्रकात्स्न्येनधर्मार्थीयः प्रकीर्तितः ॥ विविधानांचदानानांफलयोगाः प्रकीर्तिताः ३३ त
थापात्रविशेषाश्चदानानांचपरोर्विधिः ॥ आचारविधियोगश्चसत्यस्यचपरागतिः ३४ महाभाग्यंगवांचैवब्राह्मणानांतथैवच ॥ रहस्यंचैवधर्माणादेशकालोप
संहितम् ३५ एतत्सुबहुवृत्तांतमुत्तमंचानुशासनम् ॥ भीष्मस्यात्रैवसंप्राप्तिः स्वर्गस्यपरिकीर्तिता ३६ एतत्रयोदशपर्वधर्मनिश्चयकारकम् ॥ अध्यायानांश
तंत्वत्रषड्चत्वारिंशदेवतु ३७ श्लोकानांतुसहस्राणिप्रोक्तान्यष्टौप्रसंख्यया ॥ ततोऽश्वमेधिकंनामपर्वप्रोक्तंचतुर्दशम् ३८ तत्संवर्तमरुतीयंयत्राख्यानममुत्त
मम् ॥ सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्मचोक्तंपरीक्षितः ३९ दग्धस्यास्त्राग्निनापूर्वकृष्णात्संजीवनंपुनः ॥ चर्यायांहयमुत्सृष्टंपांडवस्यानुगच्छतः ३४० तत्रतत्रच
युद्धानिराजपुत्रैर्मर्षणैः ॥ चित्रांगदायाःपुत्रेणपुत्रिकायाधनंजयः ३४१ संग्रामेवधुवाहेनसंशयंचात्रदर्शितः ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेनकुलाख्यानमेवच ३४२
इत्याश्वमेधिकंपर्वप्रोक्तमेतन्महाहुतम् ॥ अध्यायानांशतंचैवत्रयोऽध्यायाश्चकीर्तिताः ३४३ त्रीणिश्लोकसहस्राणितावत्येवशतानिच ॥ विंशतिश्चतथाश्लोकाः
संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ३४४ ततस्त्वाश्रमवासाख्यंपर्वपंचदशंस्मृतम् ॥ यत्रराज्यंसमुत्सृज्यगंधार्यासहितोत्तपः ३४५ घृतराश्रोऽऽश्रमपदंविदुरश्चजगाम
ह ॥ यंदृष्ट्वाप्रस्थितंसाध्वीपृथाप्यानुययौतदा ३४६

मृतस्यकुणपंशिवलिंत्वमृच्छति ॥ अपूर्वमेतत्संवर्तमरुतीयेप्रकाशितं ॥ क्रममुक्तिप्रसिद्धयर्थमश्वमेधीऽपिकीर्तितः ॥ तत्त्वस्यदुर्ग्रहत्वाच्चपुनरध्यात्ममीरितं । तत्पुराणप्रसिद्धंसंवर्तमरुतीयं
३९ चर्यायांपर्यटने ३४० । ४१ संशयंप्राणांतं गंगाशापमोक्षार्थधनंजयोदर्शितः । ‘कुशेनश्रद्धयादत्तमत्पल्पमपिसज्जने ॥ अश्वमेधाधिकंपुण्यततइत्याहनाकुले’ ४२ । ४३ । ४४ । ४५ घृ
तराश्रोऽऽश्रमपदमित्यत्राकारस्यपूर्वरूपमार्पि । ‘तपोहिततमंनृणांभोगानरकपोनयः ॥ इतीवकुंतीपुत्राणाराज्यंत्यक्त्वावनंययौ’ ४६

४७ ‘मायामात्रमुतादीनिविज्ञायाश्चर्यपर्वतः । घृतराश्रवत्यक्काशोकंमोक्षसमाश्रयेत्’ ४८ । ४९ संजयश्चसुगतिगतइत्यनुवर्तते ३५० । ५१ पंचश्लोकशतानिचेत्यत्रपंचश्लोकशतंचेतिसमासः
पंचाधिकंशतमित्यर्थः तेनात्रएकादशशतीहश्लोकसंख्याज्ञेया तावत्याएवपुस्तकेषूपलंभात् ५२ । ५३ । ५४ आपानेसुरापानस्थाने पानकलिताःसुरापानेनवशीकृताः एरकानिर्भीधितृणं
५५ रामकृष्णोमहत्परंब्रह्मापिसंतोकांलंताचिक्रामतुः समर्थावपिमर्यादांनोहंघितवतावित्यर्थः । ‘ब्राह्मसोभात्सुरापानाद्दिनष्टाःसर्वयादवाः । तस्मादेतद्वपंसद्विर्भेवकार्यकदाचन’ ५६ आ

पुत्रराज्यंपरित्यज्यगुरुशुश्रूषणेस्ता ॥ यत्रराजाहतान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्चपार्थिवान् ३४७ लोकांतरंगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतान् ॥ ऋषेःप्रसादात्कृष्णस्यदृष्ट्वाऽऽ
श्चर्यमनुत्तमम् ४८ त्यक्काशोकंसदारश्चसिद्धिंपरमिकांगतः ॥ यत्रधर्मसमाश्रित्यविदुरःसुगतिगतः ४९ संजयश्चसहामात्योविद्वान्गावल्गणिवंशी ॥ ददर्शनारदं
यत्रधर्मराजोयुधिष्ठिरः ३५० नारदाच्चैवशुश्राववृष्णीनांकदनंमहत् ॥ एतदाश्रमवासाख्यंपर्वोक्तंमहदहुतम् ५१ द्विचत्वारिंशदध्यायाःपर्वतदभिसंख्यया ॥
सहस्रमेकंश्लोकानांपंचश्लोकशतानिच ५२ पडेवचतथाश्लोकाःसंख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ अतःपरंनिबोधेदमौसलंपर्वदारुणम् ५३ यत्रतेपुरुषव्याघ्राःशस्त्रस्पर्श
हतायुधि ॥ ब्रह्मदंडविनिष्पिष्टाःसमीपेलवणांभसः ५४ आपानेपानकलितादैवेनाभिप्रचोदिताः ॥ एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजशुरितरेतरम् ५५ यत्रसर्वक्ष
यंलुत्वातावुभौरामकेशवौ ॥ नातिचक्रामतुःकालंप्राप्तंसर्वहरंमहत् ५६ यत्रार्जुनोद्वारवतीमेत्यवृष्णिविनाकृताम् ॥ दृष्ट्वाविषादमगमत्परांचार्तिनरर्षभः ५७
संसंस्कृत्यनरश्रेष्ठमातुलंशौरिमात्मनः ॥ ददर्शयदुवीराणामापानेवैशंसमहत् ५८ शरीरंवासुदेवस्यरामस्यचमहात्मनः ॥ संस्कारंलंभयामासवृष्णीनांचप्रधान
तः ५९ सवृद्धबालमादायद्वारवत्यास्ततोजनम् ॥ ददर्शापदिकष्टायांगांडीवस्यपराभवम् ३६० सर्वेषांचैवदिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ॥ नाशंवृष्णिकलत्रा
णांप्रभावानामनित्यताम् ६१ दृष्ट्वानिर्वेदमापन्नोव्यासवाक्यप्रचोदितः ॥ धर्मराजंसमासाद्यसंन्यासंसमरोचयत् ६२ इत्येतन्मौसलंपर्वषोडशंपरिकीर्तितम् ॥
अध्यायाऽष्टौसमाख्याताःश्लोकानांचशतत्रयम् ६३ श्लोकानांविंशतिश्चैवसंख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ महाप्रस्थानिकंतस्मादूर्ध्वसप्तदशंस्मृतम् ६४ यत्रराज्यंपरि
त्यज्यपांडवाःपुरुषर्षभाः ॥ द्रौपद्यासहितादेवामहाप्रस्थानमास्थिताः ६५ यत्रतेऽग्निदृष्टिरेलौहित्यंप्राप्यसागरम् ॥ यत्राग्निनाचोदितश्चपार्थस्तस्मैमहात्म
ने ६६ ददौसंपूज्यतद्विव्यंगांडीवंधनुरुत्तमम् ॥ यत्रभातृनिपतितान्द्रौपदींचयुधिष्ठिरः ६७ दृष्ट्वाहित्वाजगामैवसर्वाननवलोकयन् ॥ एतत्सप्तदशंपर्वमहाप्र
स्थानिकंस्मृतम् ६८ यत्राध्यायास्त्रयःप्रोक्ताःश्लोकानांचशतत्रयम् ॥ विंशतिश्चतथाश्लोकाःसंख्यातास्तत्त्वदर्शिना ३६९

तिपीडां ५७ वैशंसपरस्परंविशसनं ५८ । ५९ ‘सर्वेक्षयांतानिचयावृष्णीनामपिसंख्यात् ॥ परामवादार्जुनस्यपतनांताःसमुच्छ्रयाः’ ३६० अप्रसन्नतामस्फुरणं ६१ संन्यासंराज्यत्यागं
६२ अध्यायाष्टौसंधिरार्षः ६३ । ६४ महाप्रस्थानंदेहत्यागार्थमुदगमनं ६५ । ६६ ‘स्त्रस्यमृत्युंविनिश्चित्यपरंशोचेतकःपुमान् । युधिष्ठिरइवोपेक्षांकुर्याद्द्वयोर्मुमूर्षतः’ ६७ । ६८ श
तंचत्रयंचेतिसमासेशतत्रयमित्यस्यअधिकंशतमित्यर्थः ततश्चत्रयोविंशत्यधिकंशतंश्लोकाइत्यर्थः तावतामेवोपलंभात् ६९

आदि. १
अ०
॥ २ ॥

म.भा.टी.
॥ २३ ॥

३७० अन्तर्ज्ञस्यात्कारुण्यात् । 'आन्तर्ज्ञस्यपरीधर्मोयिनराजायुधिष्ठिरः । ध्यानं भ्रातृन्विनदिवरथं स्वर्गं च नारुहत् ७१' एवं सर्वत्र तात्पर्यं कथापामुन्नयेद्यतः । न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां विना वाचः कृतार्थता । अर्थो धर्मो यमो गायधर्मः स्वर्गाय मुक्तये । कामो धर्मार्थनाशाय मोक्षः स्वार्थं स्त्रियं वर्जितं स्वर्गमिति स्वर्गांते महतामपियातना प्राप्तिरस्तीति दर्शितमिति भावः ७२ । ७३ निदेशो यमस्य सासने यातनायामित्यर्थः अनुदर्शितः इदं फलमेव धर्मसुखमस्तीति बोधितः ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ खिलेषु आख्यानां तेषु सत्त्वपि हरिवंशभविष्ययोर्ग्रहणं तयोर्भ्यर्हितत्वं दर्शनार्थं दशश्लोकसहस्राणीति ह रिचंशभविष्यांतग्रंथस्य द्वादशसहस्रोन्मितत्वं न तु कुत्सन हरिवंशस्य अधिकस्य ग्रंथस्य दर्शनात्तावन्मात्रविबक्ष्यापांचलसंपूर्तयोगात् तथा च ब्रह्मकंडोक्तायाः संख्यायाः संकलने षण्णवतिः सहस्राणि दशतेषोड

स्वर्गपर्वततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ॥ प्राप्तं दैव रथं स्वर्गं त्रेष्ट्वान्यत्र धर्मराट् ३७० आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आन्तर्ज्ञं स्याच्छुनाविना ॥ तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महात्मनः ७१ श्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्मेणाऽसौ समन्वितः ॥ स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातना विपुला भूशम् ७२ देवदूतेन नरकं यत्र व्याजेन दर्शितम् ॥ शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातृणां करुणागिरः ७३ निदेशो वर्तमानानां देशे तत्रैव वर्तताम् ॥ अनुदर्शितं धर्मेण देवराज्ञा च पांडवः ७४ आहुत्या काशंगगायां दिहं त्यक्त्वा समानुषम् ॥ स्वधर्मनिर्जितं स्थानं स्वर्गं प्राप्य स धर्मराट् ७५ मुमुदे पूजितः सर्वैः सैद्रैः सुरगणैः सह ॥ एतदष्टादशं पर्वप्रोक्तं व्यासेन धीमता ७६ अध्यायाः पंचसंख्याताः पर्वण्यस्मिन् महात्मा ॥ श्लोकानां द्विशते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ७७ नवश्लोकास्तथैवान्ये संख्याताः परमर्षिणा ॥ अष्टादशैव मेतानि पर्वान्येतान्यशेषतः ७८ खिलेषु हरिवंशभविष्यं च प्रकीर्तितम् ॥ दशश्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ७९ खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं भारते पर्वसंग्रहः ३८० अष्टादशसमाजगमुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ तन्महादारुणं युद्धं महान्यष्टादशं भवत् ८१ यो विद्याच्चतुरो वेदान्सांगोपनिषदो द्विजः ॥ न चाख्यानामिदं विद्या नैव सस्यां द्विचक्षणः ८२ अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ॥ कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामिदं बुद्धिना ८३ श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानां श्राव्यमन्यन्नरोचते ॥ पुंस्को किल गिरं श्रुत्वा रूक्षाध्वाक्षस्य वागिव ८४ इति हासोत्तमादस्माज्जायंते कविबुद्धयः ॥ पंचम्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ८५ अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ॥ अंतरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ८६ क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानामाश्रयः ॥ इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रियाः ८७ अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथाभुवि न विद्यते ॥ आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ३८८

शच श्लोकाः । परिशेषात् पुष्करप्रादुर्भावाद्युपरितनग्रंथे केलासयात्रासहिते किंचिद्दूनसहस्रचतुष्टयं ज्ञेयं तेन ततोऽप्यर्थशब्दभूयः संक्षेपं कृतवानृषिः अनुक्रमणिकाध्यायमित्यादौ भूयः शब्दादभ्यर्थयताधिकं लक्षं परिपूर्णं ज्ञेयं । अष्टादशसहस्राणीत्यादयो विगीतपाठास्त्वष्टसंख्याप्राप्तिकूल्यादुपेक्षणीयाः ७९ । ३८० युयुत्सवायोद्धमिच्छया ८१ अंगानि शिक्षाकल्पादीनि उपनिषदो रहस्यविद्यास्तत्सहितान् सांगोपनिषदः विचक्षणः स्वार्थज्ञः ८२ । ८३ ध्वाक्षस्य काकस्य ८४ लोकसंविधयस्त्रय आध्यात्माधिभूताधिदेवानां सम्यग्विधयोरचनाः ८५ विषये देशे अंतरित्यर्थः पुराणमष्टादशभेदे प्रादादि चतुर्विधा जरायुजांडजस्वेदजो द्विजाः ८६ क्रिया लौकिक्यो वैदिक्यश्च तासां गुणा उत्कृष्टफलसाधनानि अथवा क्रियादामध्यानादयः गुणाः शमादयः मनसि इन्द्रियाणीवात्र सर्वे शास्त्रार्थाः प्रतिष्ठिता इत्यर्थः ८७ । ३८८

॥ २३ ॥

इदं कविभिर्मुपजीव्यते एतच्छायाहरणे नैव काव्यनिर्वाहात् ८९ विशेषणे अतिशयकरणे अनेन ग्रंथस्य सर्वोत्कृष्टत्वमुक्तं ३९० भारतसंप्रदायप्रवर्तकान्वाचकानां शिषाऽभिन्नं दत्ति धर्मे इति ९१ ओतुं प्रोत्साहयति द्वेपायनेति अप्रमेयनास्ति प्रकृष्टं मेयं विशेषं यस्मादित्यप्रमेयं अवश्यं श्राव्यमित्यर्थः पुण्यं पुण्यहेतुः पवित्रं पवित्रविवर्जितुल्यो मृत्युस्तस्मात्त्रायत इति पवित्रं मृत्युतरणमित्यर्थः यस्मात्पापहरं पुण्यहेतुत्वादेव शिवं कल्याणं समधिगच्छति शब्दतोऽर्थतश्च जानाति यद्वा अप्रमेयं माशयस्य गंभीरत्वाद्गार्थं पुण्यं ज्योतिष्टोमादिवत्स्वर्गं पवित्रं संध्योपासनादिव चित्तशुद्धिकरं पापहरं प्राप्य शिववद्ब्रह्मादित्योपपन्नं शिवयोगाभ्यासवत्सर्वकल्याणप्रदं पुष्करमादितीर्थं शुंडाग्रं वा तदुपाहृतजलैः एतच्छृण्वतस्तीर्थफलं साम्राज्यफलं चानायाससिद्धं भवतीति भावः ९२ संख्यां संख्यायां अत्यंतसंयोगे द्वितीया आख्यायपठित्वा प्रमुच्यते तस्मात्पापादिति शेषः ९३ । ९४ । ९५ आख्यानामिति इदमाख्यानं पर्वसंग्रहेण कृतेन सुखावगाहं सुखप्राप्त्यं भवतीति शेषः द्वितीयमित्यपि पाठे द्वौ शब्दौ न्याय्यौ न्यायादपेक्षितौ स्मिन् स्तद्विचार्य अग्रे तु द्वाभ्यां संक्षेपविस्तराभ्यां कृतेन पर्वसंग्रहेण शतपर्वोऽष्टादशपर्वरूपेण न्याय्यं एतच्छृण्वणेन कुत्सनग्रंथार्थावधारणादिति व्याचल्युः तत्र पर्वसंग्रहो

इदं कविवैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ॥ उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ८९ अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ॥ साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ३९० धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां स हो क एव परलोकगतस्य बंधुः ॥ अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैवाप्तभावमुपयांति न च स्थिरत्वम् ९१ द्वेपायनौष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ॥ यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किंतस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ९२ यदन्हाकुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विद्विषैश्चरन् ॥ महाभारतमाख्यायसंख्यां मुच्यति पश्चिमाम् ९३ यद्वा त्रौकुरुते पापं कर्मणामनसा गिरा ॥ महाभारतमाख्यायपूर्वां संख्यां प्रमुच्यते ९४ योगोऽतंकनकशृंगमयं ददाति विप्रस्य वेदविदुषे च बहुश्रुताय ॥ पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च नित्यं तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ९५ आख्यानं तदिदमनुत्तमं महाथीविज्ञेयं महदिह पर्वसंग्रहेण ॥ श्रुत्वाऽऽदौ भवति चृणां सुखावगाहं विस्तीर्णं लवणजलं यथा पुत्रेन ३९६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संग्रहपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समाप्तं पर्वसंग्रहपर्व ॥

वररुचिप्रोक्तयाकादिनवटादिनवपादिपंचयाद्यष्टाविति परिभाषया क्रियते । 'आदिध्यान १९ समाधनं ९ वनचर्यं १६ वैराट्भू ४ योगयुक् ११ भीष्मद्रोणम् ५ जं ८ चकर्णकु १ तथा शल्ये ४ सौपुष्ग ३ म् ॥ स्त्रीश ५ शांति ४ दानधर्मकु १ हयेज्यारा २ श्रमावासमं ३ कं १ कं १ मोसलया नयीद्युगति १ वंशेख २ मेतच्छतं' आदिपर्वणि एकोनविंशतिः पर्वानीत्यर्थः एवमग्रेपि भीष्मे ५ द्रोणे ८ हयेज्या आश्वमेधिकं २ यानं महाप्रस्थानिकं युगतिः स्वर्गारोहणं वंशे हरिवंशे एतच्छतं पर्वणामिति शेषः शेषं स्पष्टं श्लोकसंख्यापि प्रागुक्तं वंशेया अथ सर्वपर्वतात्पर्यसंग्रहः 'आदौ सर्वे द्वयोः कृतवृत्तितु गुरुसत्तीर्थसेवोत्थधर्मः सेवानीत्यायं हत्याप्रमुखदुरितजः शोकदोऽर्थोऽष्टसूक्तः ॥ एकस्मिन् काममोक्षसुखमयसुखौषट्सुमुक्तयैददीज्यातापो वैराग्यहानेस्वरपि निखिलकृतकृष्णभक्तिः खिलेषु ॥ दविर्दानं तापः कृत्वादि ८ ताप आश्रमवासे उक्त इति सर्वत्रानुपजते हानंत्यागः स्वः स्वर्गतिरपि क्रममुक्तये भवतीत्यर्थः । 'यः समं प्रति समं वंशत इदं चिद्योनिचित्कर्तुं केचिदुपजडमात्थतं तु पटवहू तोर्णवद्दीजवत् ॥ सत्त्वाभ्ये मनुभेदपूर्वचरितैर्वैराग्ययोगो दिशन्भोः पंचांगपुराणकर्तृमलं व्यासस्वहृद्देहिमे' ३९६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जनमेजयस्यसर्पसत्रेकथेयप्रवृत्तेत्युक्तं तदुपोद्धातत्वेन जनमेजयस्यसर्पसत्रापादिकमाह जनमेजयः पारिक्षित इत्यादिना दीर्घसत्रं बहुवार्षिकं सत्रमुपास्ते अनुतिष्ठति सारमेयः १ रोरुयमाणो भृशं रुदन् २ । ३ । ४ । ५ नावेक्षेद्विषामवेक्षणमपिन कृतं तत्रावलेहनेन दूरतोऽपास्तमित्यर्थः । 'कुक्षुः पक्षवातेन श्वाहृष्टं प्रदूषयेत्' इति वचनाच्छुनाहृष्टमपि हविर्दुष्यतीत्याहुः ६ । ७ । ८ सा

॥ अथ पौष्यपर्व ॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयः पारिक्षितः सहभ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वगच्छत् सारमेयः १ जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरुयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् २ ॥ तं मातारोरुयमाणमुवाच ॥ किं रोदिषि केनास्यभिहत इति ३ स एव मुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति ४ तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ५ स तां पुनरुवाच नापरा ध्यामि किंचिन्नावेक्षे हवींषिनावलिहति ६ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता तत्सत्रमुपागच्छत् तत्र स जनमेजयः सहभ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ७ स तया कुद्वया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति नावेक्षते हवींषिनावलेढि किमर्थमभिहत इति ८ न किंचिदुक्तं तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति ९ जनमेजय एव मुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं संभ्रातो विषण्णश्चासीत् १० स तस्मिन्सत्रे समासेहास्ति तनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विष्यमाणः परं यत्नमकरोद्योमे पापकृत्यां शमयेदिति ११ सकदाचिन्मृगया गतः पारिक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्स्वविषय आश्रममपश्यत् १२ तत्र कश्चिदपि रासांचक्रे श्रुतश्रवानाम ॥ तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवानाम १३ तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारिक्षितः पौरोहित्याय ववे १४ स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयंतव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति १५ स एव मुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भोजनमेजयपुत्रोऽयं मम सपर्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः १६ समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुं मंतरेण महादेव कृत्याम् १७ अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः किंचिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसेत तो नयस्वैनमिति १८ तेनैव मुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति १९ स तं पुरोहितमुपादायो पातुतो भ्रातृनुवाच मयाऽयं व्रत उपाध्यायो यदयं ब्रूयात् तत्कार्यमविचार्य द्विर्भवद्भिरिति ॥ तेनैव मुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा च कुः स तथा भ्रातृन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे तं च देशं वशे स्थापयामास २०

तानुवाच साशुनीतानभिलक्ष्य जनमेजयं प्रत्युवाचेत्यर्थः अदृष्टमर्तकितं ९ संभ्रातोऽत्यंतभीतः विषण्णो वाङ्मनः कायक्रियाविकलः एतेन निरपराधिनां हिंसा हिंसकस्य सद्यो दुःखावहेति दर्शितं १० पापकृत्यां शापरूपां बलायुष्माणानि कृतनीं देवतां शमयेदको धनां कुर्यात् ११ । १२ । १३ । १४ । १५ सपर्यां सर्पजातीयायां जातत्वाद् द्विचित्रोत्पत्तिमत्त्वादलौकिकशक्तिमानिति भावः १६ । १७ उपांशुव्रतं निगूढव्रतमिति १८ । १९ उपावृत्तः स्वदेशं प्रत्यागतः तक्षशिलां देशविशेषं विजेतुमिति शेषः २०

एतस्मिन्निति एवं गुरुप्रसादादपेतभयो विजयी उच्चैर्न प्रोत्साहितः सर्पसत्रं कृतवानिति वक्तुं तदुरोर्वदस्य प्रंशसां प्रसादितरावपि तत्सहाध्यायिना वारुण्युपमन्युप्रस्तौतितेन च गुरुभक्तिमाहात्म्यमत्र मुख्यं प्रमेयं ज्ञेयं धोम्योनामतः अपोऽस्तीत्यपोदः अभक्षस्तस्यापत्यमापोदः अयोद इति पाठे अयोदो लोहदंतः दच्छन्दात्समासांतो ड् उपाध्यायस्य तेकाष्ण्यां सदांता इति वाक्यशेषात् क्रूरवचा इत्यर्थः २१

एतस्मिन्नंतरे कश्चिदपि धौम्योनामापोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुः २१ उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति स एकं शिष्यमारुणिं पांचाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखंडं बधानेति २२ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पांचाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखंडं बधुना शक्यत् ॥ सकृद्विद्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेवं करिष्यामि २३ स तत्र संविवेश केदारखंडे शयाने च तथा तस्मिन्स्तदुदकं तस्थौ २४ ततः कदाचिदुपाध्याय आपोदो धौम्यः शिष्यान पृच्छत् क आरुणिः पांचाल्योगत इति २५ ते तं प्रत्युचुर्भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखंडं बधानेति ॥ स एव मुक्तस्तान् शिष्यान प्रत्युवाच तस्मात्तत्र सर्वं गच्छामो यत्र स गत इति २६ स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार ॥ भो आरुणे पांचाल्यकासिवत्सैहीति २७ स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखंडात्सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे २८ प्रोवाच चैनमयमस्म्यत्र केदारखंडे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोडुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वाैव सहसा विदार्य केदारखंडं भवंतमुपस्थितः २९ तदभिवादये भगवंतमाज्ञापयतु भवान्कमर्थं करवाणीति ३० स एव मुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्माद्भवान्केदारखंडं विदार्योत्थितस्तस्मादुद्दालक एव नाग्राभवान् भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः ३१ यस्माच्च त्वया मद्वचनमनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि ॥ सर्वं च ते वेदाः प्रतिभास्यंति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ३२ स एव मुक्त उपाध्यायेन पृष्ठं देशं जगाम ॥ अथापरः शिष्यस्तस्यैव आपोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम ३३ तंचोपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो गारक्षस्वेति ३४ स उपाध्यायवचनादरक्षद्राः सचाहनि गारक्षित्वादिव सक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वानमश्चक्रे ३५ तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो केन वृत्तिकल्पयसि पीवानसि दृढमिति ३६ स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो भैक्ष्येण वृत्तिकल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ३७ मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति ॥ स तथेत्युक्तो भैक्ष्यं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ३८ स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् ॥ स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्रा अहनि रक्षित्वानि शासुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वानमश्चक्रे ३९ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा वाच ॥ वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिकल्पयसीति ४० स एव मुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच ॥ भगवते निवेद्य पूर्वमपरं च रामितेन वृत्तिकल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ४१

केदारो महाक्षेत्रांतर्गतं चतुरस्रं तस्य खंडो जलनिरोधमिति स्तांबधानबध्नीहिकेदारो बहुजलप्रवेशेन बीजनाशो माभूदिति भावः २२ नाशकत् शिष्यपरीक्षार्थं गुरुणा योगबलेन जलप्रवाहस्य दुर्वारत्वसंपादनादित्यर्थः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० उत्सृज्यैव दारयतीत्युद्दालकः रलयोरभेदादुद्दालक इति निरुक्तिः प्लुल् ३१ श्रेय एहिका मुष्मिकसुखमपवर्गश्च सर्वं चेति विनाप्यध्ययनमेकाग्रयेण गुरुमाराधयता सर्वाऽपि विद्यालभ्यत इति भावः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ पीवानं पुष्टं भूयोन्नादिरसपीतं बतमित्यर्थः वृत्तिर्जीविका ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

वृत्त्युपरोधोवृत्तिप्रतिबंधः ४२ । ४३ चरसिभक्षयसि ४४ उपयोक्तुंभोक्तुं ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ अर्कपत्राण्यर्कवृक्षपत्राणि ५० सारंति अन्यदपिशारादिरूपद्रव्यंचक्षुरूपपा
तकमेवेतिभावः । तीक्ष्णविपाकैःपाककालेउदरेऽग्निज्वालोत्थापकैः ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ कर्तारावितिलुडंतं तौत्वांचक्षुष्मंतंकरिष्यतइत्यर्थः अत्रगुर्वनुज्ञातउपमन्युर्कर्मिभरश्चिनोतृष्टावे
तिस्मर्यते एतासामृचांकर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वंतत्समानार्थकृगंतरोदाहरणपूर्वकंममीमांसकाःप्राहुः तदनुरागवलेनचानेतत्त्वादीनिब्रह्मलिंगान्यन्यधानिन्युस्तमंदं आसांकर्मणिविनियोगस्या
दर्शनात् प्रत्यक्षब्रह्मलिंगैरर्थवत्त्वोपपत्तौलिंगमात्रात्कर्मणस्तत्रग्विनिर्गोस्यचकल्पनायाअनुदयात् । किंच । 'समारोप्यस्यरूपेणविषयोरूपवान्भवेत् ॥ विषयस्पतरूपेणसमारोप्यनरूपवत्'इति

नैषान्याय्यागुरुवृत्तिरन्येषामपिभैक्ष्योपजीविनांवृत्त्युपरोधंकरोषिइत्येवंवर्तमानोलुब्धोऽसीति ४२ सतथेत्युक्तागाअरक्षद्रक्षित्वाचपुनरुपाध्यायगृहमागम्योपा
ध्यायस्याग्रतःस्थित्वानमश्चक्रे ४३ तमुपाध्यायस्तथापिपीवानमेवदृष्ट्वापुनरुवाच ॥ वत्सोपमन्योअहंतेसर्वभैक्ष्यंगृह्णामिनचान्यच्चरसिपीवानसिभृशंकेनवृत्तिकल्प
यसीति ४४ सएवमुक्तस्तमुपाध्यायंप्रत्युवाच ॥ भोएतासांवापयसावृत्तिकल्पयामीति ॥ तमुवाचोपाध्यायोनेतन्न्याय्यंपयउपयोक्तुंभवतोमयानाभ्यनुज्ञातमि
ति ४५ सतथेतिप्रतिज्ञायगारक्षित्वापुनरुपाध्यायगृहमेत्यगुरोरग्रतःस्थित्वानमश्चक्रे ४६ तमुपाध्यायःपीवानमेवदृष्ट्वावाच ॥ वत्सोपमन्योभैक्ष्यंनाश्रासिन
चान्यच्चरसिपयोनपिबसिपीवानसिभृशंकेनेदानींवृत्तिकल्पयसीति ४७ सएवमुक्तउपाध्यायंप्रत्युवाच ॥ भोःफेनंपिबामियमिमेवत्सामातृणांस्तनात्पिबंतउद्विरं
ति ४८ तमुपाध्यायःप्रत्युवाच ॥ एतेवदनुकंपयागुणवंतोवत्साःप्रभूततरंफेनमुद्विरंति ॥ तदेषामपिवत्सानांवृत्त्युपरोधंकरोप्येवंवर्तमानः ॥ फेनमपिभवान्नपा
तुमर्हतीतिसतथेतिप्रतिश्रुत्यपुनररक्षद्राः ४९ तथाप्रतिषिद्धोभैक्ष्यंनाश्रातिनचान्यच्चरतिपयोनपिबतिफेनंनोपयुक्तेसकदाचिदरण्येक्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत्
५० सतैरर्कपत्रैर्भक्षितैःक्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽधोबभूव ॥ ततःसोऽधोऽपिचक्रम्यमाणःकूपेपपात ५१ अथतस्मिन्ननागच्छतिसूर्येचा
स्ताचलावलंबिनिउपाध्यायःशिष्यानवोचत् ॥ नायात्युपमन्युःतउचुर्वनंगतोगारक्षितुमितितानाहउपाध्यायः ५२ मयोपमन्युःसर्वतःप्रतिषिद्धःसनियतंकुपित
स्ततोनागच्छतिचिरंततोऽन्वेप्यइत्येवमुक्त्वाशिष्यैःसार्धमरण्यंगत्वातस्याह्वानायशब्दंचकारभोउपमन्योकासिवत्सैहीति ५३ सउपाध्यायवचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचोच्चैर
यमस्मिन्कूपेपतितोऽहमितितमुपाध्यायःप्रत्युवाचकथंत्वमस्मिन्कूपेपतितइति ५४ सउपाध्यायंप्रत्युवाचअर्कपत्राणिभक्षयित्वाऽधीभूतोऽस्म्यतःकूपेपतितइतितमु
पाध्यायःप्रत्युवाच ५५ अश्विनौस्तुहितौदेवभिषजौत्वांचक्षुष्मंतंकर्ताराविति ॥ सएवमुक्तउपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौस्तोतुमुपचक्रमेदेवावश्विनौवाग्भिर्ऋग्भिः ५६

न्यायेनयथारोपितमुजंगधर्मेणभीषणत्वादिनारज्जुर्विशेष्यतेनतुरज्जुधर्मेणाभिगम्यत्वादिनाभुजंगोविशेष्यंशक्यःतत्स्वरूपलोपप्रसंगात् एवंब्रह्माध्यस्ताश्विदेवताधर्मेणविग्रहवत्त्वादिनाब्रह्मविशेष्यंशक्यं नतु
ब्रह्मधर्मेणास्थूलत्वादिनादेवताविशेष्यंशक्यंतत्स्वरूपलोपप्रसंगात् । अतएवाकाशश्रुतिः'सर्वाणिहवाइमानिभूताम्याकाशदेवसमुत्पद्यते'इत्यन्यथासिद्धभूतोपादानत्वप्रकाशनसामर्थ्यरूपब्रह्मलिंगाद्रक्ष
परतयानीताआकाशस्तल्लिंगादित्यत्र । इत्येतेचउभाउनूनमितिमंत्रेवितन्वातेथियइत्यश्विनोरंतर्पामित्वंतचधियोयोनःप्रचोदयादित्यनेनतुल्यार्थब्रह्मलिंगं सृण्येवेतिमंत्रेजर्भरीतुर्फीरुइतिभर्तृत्वहंतृत्वे-

ब्रह्मलिंगे 'जर्भरीभर्तारावित्यर्थस्तुफैरीतुहंतारो'इतियास्कीयनिर्वचनात् नचैतान्यसतिबाधकेसंकोचयितुंशक्यानि शास्त्रदृष्टिन्यायेनाश्विविग्रहोपलक्षितब्रह्मोपदेशार्थत्वोपपत्तेः अत्रहीद्रेणप्रतर्दनंप्रति
मामेवविजानीहीत्युक्तेदेवतात्मनएववेद्यत्वापत्तौयच्छास्त्रदृष्टंशुद्धं ब्रह्मतदभिप्रायेणामुपदेशोनदेवतात्माभिप्रायेणेतिस्थितं अश्विनावितिद्वित्वंतुद्रासुपर्णेत्यस्यामृचितयोरन्यःपिपलंस्वादृतीतिसत्वम
नश्रन्नन्योऽभिपश्यतिइतिपैगिरहस्यव्याख्यातप्रकारेणोपाधुपधेयभूतसत्त्वचेतन्यभेदाभिप्रायेण तेनात्रमायोपाधिकंजगत्कारणंब्रह्मप्रतिपाद्यते तज्ज्ञानस्यपरमपुरुषार्थहेतुत्वात् चक्षुःप्राप्तिस्तु'त
स्माअक्षीनासत्याविचक्षआधत्तंदक्षाभिषजावनर्वन्'इतिमंत्रेऽश्विनोऽश्वःप्रदत्वदर्शनादवांतरफलं विचक्षेविचक्षुषे आधत्तंदत्तवंतो अनर्वन्वाहनशून्येकुंठितगतावपिभिषजौभैषज्यकरणेनानुग्राहकौअतएव
लिंगात्सूर्यचंद्रपरत्वमस्याःस्तुतेर्विरुद्धं आख्यायिकातुगुरुदेवताभक्तेर्विद्याप्राप्त्यर्थत्वसूचनार्था । भिषक्तमत्वाभिषजांशृणोमीतिपरमेश्वरेभिषक्तश्रवणादेवभिषजावित्युक्तं शेषस्पष्टार्थ ५६ अ
भिभरित्युक्तंतात्त्विकःपठति प्रपूर्वगोसृष्टेःप्राग्विद्यमानो । 'सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं'इतिश्रुतेः । पूर्वजोतावेवहिरण्यगर्भात्मकतांगतोपूर्वोत्पन्नो । 'सवैशरीरोप्रथमः'इतिश्रुतेः । चित्रभानू
विचित्रप्रपंचाकारेणभासमानो 'ऐतदात्म्यमिदंसर्वं'इतिश्रुतेः गिराश्रवणजज्ञानेन वाशब्दश्चार्थं तपसामननध्यानात्मकेनालोचनेन आशंसामिप्रत्यगात्मत्वेनप्राप्तुमिच्छामि हियस्मादनंतोदेशकाल
वस्तुभिरपरिच्छिन्नोएतेनसत्त्वस्यावस्तुत्वमुक्तमन्यथाचितोवस्तुपरिच्छेदापत्तेः यस्मादनंतोतस्मादाशंसाम्यभयाय ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः तज्ज्ञानादहमप्यनंतःस्यामित्यर्थः । अन्यथाद्वितीयाद्वैभयं

प्रपूर्वगौपूर्वजौचित्रभानूगिरावाऽऽशंसामितपसाह्वनंतौ ॥

दिव्यौसुपणाविरजौविमानावधिक्षिपंतौभुवनानिविश्वा १ ॥ ५७

हिरण्ययौशकुनीसांपरायौनासत्यदस्रौसुनसौवैजयंतौ ॥ शुक्रं

वयंतौतरसासुवेमावधिव्ययंतावसितंविष्वतः २ ॥ ५८

भवतीतिश्रुतेःसंसारभयानिवृत्तिप्रसंगः । दिव्यौवृत्तितुपाख्येनरूपेणद्योतमानौ सुपर्णौपक्षिवच्छरीरवृक्षारूढौ अधिक्षिपंतौभुवनानिविश्वा सत्त्वगतविक्षेपशतयासर्वाणिभुवनानिविक्षिपंतौतदेत
त्सत्त्वयेनस्वप्नप्रश्यतीतिश्रुतेःविश्वाविश्वानि सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः विरजोरजःशब्दिताःपरमाणवोवारजःप्रधानंसांख्याभिमतंगुणत्रयंवातद्रहितौ मृष्टोतदनपेक्षावित्यर्थः बहुस्यांप्रजायेयेतितदा
त्मानंस्वयमकुरुतेतिस्वस्यैवबहुभवनार्शसनकरणश्रवणात् विमानौविगतमानंप्रमासाधनंयतस्तौतुच्छयेनाभ्वपिहितंयदासीदिति सत्त्वस्यतुच्छत्वान्मानासद्विष्णुत्वेनविमानत्वं चित्तस्तुयतोवाचो
निर्वर्त्ततेअप्राप्यमनसासहेतिवाहमनसातीतद्वादमानत्वं ५७ अस्यैवसूत्रभूतस्यविवरणार्थाउत्तरश्लोकाःप्रपूर्वगावितिश्रुतेःप्राक्पूर्वशब्देनकालसत्ताप्रतीयतेतानिराचेकालस्यैवाश्विमवर्त्यत्वंवदन् हिरण्य
याविति हिरण्ययौशकुनी'हिरण्ययःशकुनिर्ब्रह्मनामा'इतिश्रुतेःरमणीयावसंगोचेत्यर्थः सांपरायौसर्वस्पर्शलाघिष्ठानभूतौ स्वयंचनासत्यदस्रौ असत्यंरज्जुमुजंगादिदस्रमुपक्षयधर्मकंघटादि तदुभयाभाव
रूपौ सुनसौशोभननासिकौविग्रहधर्मौऽयं वेनिश्चितं जयंतौकालं एतदेवाह विवस्वतः ह्यबलोपेचमी विवस्वतंसूर्यसृष्टातद्वाराअसितंकृष्णारात्रिजातंशुक्रंदिनजातंचतंतुस्थानीयंतेनसंवत्सररूपं
पटवंयंतौतंतुवायाविव तेनचपटेनतरसावेगेनसुवेमोसुमार्गौ वेतिलोकोयेनसुवेमः वेतेरौणादिकोमन् तौदेवपितृयाणावधिव्ययंतावुपस्थापयंतौ 'शुक्रकृष्णेभतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते'इतिभगवद्वचना
त् । एतदेवकर्मफलोपभोगायतत्तल्लोकमार्गप्रदोऽकालस्यचप्रवर्तको तस्मान्नद्वैततत्त्वक्षतिरितिभावः ५८

भावः । तदेवं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति चेत्तन्नांतरनिर्भेदात्तत्त्वमसीति जीवेशयोरेभेदश्रवणात्पर्यवस्य च वाचारभणविकारो नामधेयमित्यनृतत्वश्रवणाच्चाद्वैतब्रह्मशास्त्रसिद्धमत्रापि अश्विनोर्जगदुपादानत्वोक्त्या
बोमासत्यावितिपदद्वयेन तत्त्वपदार्थयोः पूर्वापरार्थयोस्तुल्यशब्दोपादानेन जीवेशाभेदप्रतिपादनेन च प्रसाधितं ६६ एवं ब्रह्मविद्यां समाप्य केषां चिन्मते संघात एव चेत्तत्तन्नाग्यस्ततश्चेतनोऽस्तीति तद्रूपेण
पूर्वकस्वस्य चक्षुःप्रार्थयते । युवानो मातापितरौ । अन्नात्पुरुष इति श्रुतेः मुखेनान्नरूपं गर्भं प्रथमं लभेतांतत एतदेतं गर्भं छांदसं ह्रीं बत्वं पुंसिरेतोरुपेण योपिति शोणितरूपेण परिणतं गता सुरचेतनो दे
हः प्रपदेन प्रकर्षेण पद्यते सुखमनेनेति प्रपदमुपस्थेन्द्रियं । सर्वेषामानंदानामुपस्थेकायनमिति श्रुतेः तेन पूर्वरेतःसिक्कसूतेपश्चात्स्त्री अतः संघातस्य मूलपिंडवदचेतनत्वं सिद्धं सद्योजात उत्पन्नमात्रेण
भोवालोमातरमत्तिस्तनपानेन प्रवर्तत इत्यर्थः तदेतज्जन्मांतरीयानुभवाहितसंस्कारमंतरेण न संभवतीत्यस्ति पूर्वसिद्धः संघातादन्यश्चेतनस्तत्प्रवर्तक इति सिद्धं तावद्विनास्तः अश्विन्युपलक्षितं ब्रह्म ताविति

मुखेन गर्भं लभेतां युवानौ गता सुरेतत्प्रपदेन सूते ॥ सद्योजातो मातरमत्तिगर्भस्तावद्विना मुंचथो जीवसे गाः ११ ॥ ६७ स्तोतुं न शक्नोमि गुणैर्भवतौ चक्षुर्विहीनः पथिसं
प्रमोहः ॥ दुर्गेऽहमस्मि न्यपतितोऽस्मि कूपे युवांशरण्यौ शरणं प्रपद्ये १२ ॥ ६८ इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विना वाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्वएष तेऽपूपोऽज्ञानेन मिति ६९
स एव मुक्तः प्रत्युवाच नानृतमूचतुर्भगवंतौ न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति ७० ॥ ततस्तमश्विनावूचतुः ॥ आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उध्याये नैव मे वाभि
ष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्तः स तेना निवेद्य गुरवे त्वमपितथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति ७१ स एव मुक्तः प्रत्युवाच एतत्प्रत्यनुनये भवंतावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गु
रवेऽपूपमुपयोक्तुमिति ७२ तमश्विनावूचतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या ॥ उपाध्यायस्य ते कार्णाय सादंता भवतोऽपि हि रण्मया भविष्यंति चक्षुष्मांश्च भविष्यसी
ति श्रेयश्वावाप्स्यसीति ७३ स एव मुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्याभ्यवा दयत् ७४ आचक्ष्वे च स चास्य प्रीतिमान् भूव ७५ आह चैनं यथाऽश्वि
नावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसि ७६ सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यंति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ७७ अथापरः शिष्यस्तस्यैवापो
दस्य धौम्यस्य वेदो नाम तमुपाध्यायः समादिदेश वत्स वेद इहास्यतां तावन्मम गृहे कंचित्कालं शुश्रूषुणा च भवितव्यं श्रेयस्ते भविष्यतीति ७८ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घ
कालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् ॥ गौरिव नित्यं गुरुणा धूर्धुनियोज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम ७९

विधेयापेक्षया द्वित्वं शैत्यं हियत्सा प्रकृतिर्जलस्येति वत् एतेन तत्त्वमसीति वाक्यार्थ उक्तः जीवसे जीवनाय गाश्चक्षुःपिमुंचथश्चक्षुःप्रतिबंधापनयनं क्रियास्तामित्यर्थः ६७ । ६८ अपूपो बहुच्छिद्रं स्ने
हपकं भक्ष्यं यावंत्यपूपच्छिद्राणीति तत्र विशेषे प्रसिद्धेः मधुविद्यायां मध्वपूपशब्देन मधुपेक्षया बहुविलायाग्रहणात्तद्वद्वेनेवापूपद्रव्येण भवितव्यमिति च अज्ञानभक्षय ६९ । ७० । ७१ । ७२
दंता इव दंताः सुखदुःखभोजकत्वात् कर्माणि कृष्णमयो मलिनत्वाद्द्वंद्वकत्वाच्चाविद्यातन्मयाः उपाध्यायः केवलकर्माजिते एव सुखदुःखेभुंक्ते इत्यर्थः तव तु हरतीति हि रण्यं संकल्पस्तन्मयास्तत्प्रधानादंता
अतस्त्वं 'सयदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवा स्य पितरः समुत्तिष्ठंति' इति श्रुतेः संकल्पमात्रसिद्धि विषयोपनीतं सुखं भोक्ष्यसि ब्रह्मविस्वादित्यर्थः एतेनानात्मज्ञस्यापि गुरोराधनादात्मज्ञानं भक्तस्य भ
वति एकलन्यस्येव मृन्मयद्रोणाराधनादिति दर्शितं श्रेयोज्ञानं ७३ । ७४ । ७५ यथाश्विनावित्युक्त्या स्वस्वतादृक् श्रेयःप्रदाने सामर्थ्याभावः सूचित उपाध्यायेन ७६ एषा तस्येति सूतवाक्यं ७७
शुश्रूषुणासेयापरेण ७८ मोर्वलीवर्दः ७९

अत्रोद्दालकपरीक्षापास्तात्पर्यमत्यल्पमपि गुरुकार्ये देहत्यागेनापि कर्तव्यं । उपमन्युपरीक्षायां अत्यावश्यकं मप्याहारादिकं गुरुणा प्रतिपिद्धं चैत्यक्तव्यमेवेति । वेदपरीक्षायां अनर्हेऽपि कर्माणि गुरुणा नि
युक्तः शीतोष्णादिनावाध्यमानोऽपि न विधीदेतदनुग्रह इत्येवमत्वातिष्ठेदिति एवमग्रेऽप्याख्यायिका तात्पर्याण्युक्तानि ८० अथ सेवाम्निच्छंते गुरुमर्थेन तोषयेत् । गुर्वर्थेयतमानं तमनुगृह्णति देवताः इत्ये
तदर्थं यितुमुक्तं कार्यायिकामाह स उपाध्यायेनेत्यादिना । स वेदः समावृत्तो मेखलाजिनादिब्रह्मचर्याश्रमलिङ्गं त्यक्त्वा स्नातकत्वं प्राप्तः नेयेपन कामितवान् ८१ । ८२ नियोजयामास अग्निशुश्रूषादावि

तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप ॥ एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ८० स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवास इहाश्रमं प्रत्यपद्यत तस्यापि स्वगृहे
सतस्त्रयः शिष्या बभूवुः स शिष्यान् किंचिदुवाच कर्मवाक्यतां गुरुशुश्रूषा चेति ॥ दुःखाभिज्ञो हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान् परिक्लेशेन योजयितुं नेयेष ८१ अथ कस्मि
श्चित्काले वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्चक्षत्रियाधुपेत्य वरयित्वा उपाध्यायं चकतुः ८२ सकदा चिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उतंकनामानं शिष्यं नियोजयामास ८३
भोयत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीयमानं भवता क्रियमाणमिति स एव प्रति सदिश्योत्तंकं वेदः प्रवासं जगाम ८४ अथोत्तंकः शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुति
ष्ठमानो गुरुकुले वसति स्म ॥ स तत्र वसमान उपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः ८५ उपाध्यायिनी तेऽस्तु मती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्यायथाऽयमृतुर्वयोन भ
वतितथा क्रियतामेवाविषीदतीति ८६ एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच ॥ नमयास्त्रीणां वचनादेदमकार्यं करणीयम् ॥ न ह्यहमुपाध्यायेन सदिष्टोऽकार्यमपित्वया कार्य
मिति ८७ तस्य पुनरुपाध्यायः कालांतरेण गृहमाजगाम तस्मात्प्रवासात् ॥ स तु तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमान् भूत् ८८ उवाच चैनं वत्सोत्तंकं किं ते प्रियं कर्वा
णीति ॥ धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता तेन प्रीतिः परस्परेण नौ संवृद्धा तदनुजाने भवंतं सर्वानेव कामानवाप्स्यसि गम्यतामिति ८९ स एव मुक्तः प्रत्युवाच किं ते प्रियं
करवाणीति एवमाहुः ९० यश्चाधर्मेण वैवृयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ॥ तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ९१ सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं कुर्वथमुपहर्तु
मिति ॥ तेनैव मुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच वत्सोत्तंक उष्यतां तावदिति ९२ सकदा चिदुपाध्यायमाहोत्तंक आज्ञापयतु भवान् किं ते प्रियमुपाहरामि कुर्वथामेति ९३
तमुपाध्यायः प्रत्युवाच वत्सोत्तंक वदशो मां चोदयसि कुर्वथमुपाहरामीति तद्वृत्तं नाप्रविश्योपाध्यायिनी पृच्छ किमुपाहरामीति ९४

तिशेषः ८३ । ८४ वसमानो वसन् उपाध्यायस्त्रीभिरुपाध्यायश्रमस्थाभिः ८५ वंध्य उपमन्युः शून्यः पाठांतरे एतत्कर्म विधीदति परिहीयते ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । आहुर्वृद्धाः
९० यश्चेति । 'याजने हि ददते वेनेतमयाजयंस्तस्माद्दद्याज्यः प्रतिगृह्णते वेनेतमयाजयंस्तस्मात्प्रतिगृह्णते पाठ्यमुभयेराधुवेति' इति श्रूयते तद्वद्व्यापनेऽपि याजने प्रतिग्रहवर्जीविकारूपे ददेवाध्याप्यः
प्रतिगृह्णते वाध्याप्यमिति धर्मः तत्र यो दक्षिणाया अग्रहणेनार्धमणयो ब्रूयादध्यापयेत् यश्चाधर्मेण तस्या असमर्पणेन पृच्छत्यर्थेति अन्यतरः अदाता अप्रतिग्रहताका प्रैति भ्रियते विद्वेषं चाप्यतरोऽदानादप्रति
ग्रहादाधिगच्छति मत्तदक्षिणाया अग्रहेतव अधर्मः स्यान्मम च त्वदिदं स्यादहमनेन कृतार्थो न कृत इति भावः ९१ उष्यतामिति कालांतरे एतस्य गुरुदक्षिणाज्ञाननिर्बंधमपनेन्यामीति भावः ९२ । ९३ । ९४

९५ पिनद्धेपरिहिते ९६ पुण्यकं व्रतविशेषः परिवेषणमन्त्रादिदानं ९७ अन्नभोजनभक्ष्यस्वाध्यायाध्ययनजौधर्मः तन्मधिरूढः पुमांस्तदधिष्ठातापरमेश्वरः ९८ तेन प्रेरित उत्तंकः पुरीषधर्मफलप्रसृतमरण
भयनिवृत्तये भक्षयस्वांगीकुरुष्व ९९ सतदनिच्छन्नपिबलादिदेण्यर्पणफलप्राप्तितः १०० सतुपुरीषमेवेदमितिमत्वाभक्षयित्वा उत्थितोऽनुपविश्येवाप उपस्पृश्य कार्ष्ण्यं शौचं व्यात्प्रतस्थे अन्नक्रवभादिरूपकेण

एषायद्रवीतितदुपाहरस्वेति ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छद्भगवत्युपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गंतुमिच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहृत्या नृणो गंतुमिति ९५
तदाज्ञापयतु भवती किमुपाहरामि गुर्वर्थमिति ॥ सैवमुक्तोपाध्यायिनी तमुत्तंकं प्रत्युवाच ॥ गच्छ पौष्यप्रतिराजानं कुंडलेभिक्षितुं तस्य क्षत्रिययापिनद्धे ९६ आनयस्व
चतुर्थेऽहनि पुण्यकं भविता ताभ्यामाबद्धाभ्यां शोभमाना ब्राह्मणान् परिवेषुमिच्छामि ॥ तत्संपादयस्व एवं हि कुर्वतः श्रेयो भविताऽन्यथा कुतः श्रेय इति ९७ स एवमुक्त
स्तया प्रातिष्ठतोत्तंकः सपथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरुषमतिप्रमाणमेव स पुरुष उत्तंकमभ्यभाषत ९८ भो उत्तंकैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षय
स्वेतिस एवमुक्तो नैच्छत् ९९ तमाह पुरुषो भूयो भक्षयस्वोत्तंकमाविचार्योपाध्यायेनापिते भक्षितं पूर्वमिति १०० स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य मूत्रं
पुरीषं च भक्षयित्वोत्तंकः संभ्रमादुत्थित एवाप उपस्पृश्य प्रतस्थे १ यत्र स क्षत्रियः पौष्यस्तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तंकः ॥ स उत्तंकस्तमुपेत्याशीर्भिरभिनंद्योवाच २
अर्थी भवंतमुपागतोऽस्मीतिस एनमभिवाद्योवाच ॥ भगवन् पौष्यः खल्वहं किं कर्वाणीति ३ तमुवाच गुर्वर्थं कुंडलयोरर्थेनाभ्यागतोऽस्मीति ॥ ये वै ते क्षत्रियया
पिनद्धे कुंडले ते भवान् दातुमर्हतीति ४ तं प्रत्युवाच पौष्यः प्रविश्यांतः पुरं क्षत्रियायाच्यतामिति ॥ स तेनैव मुक्तः प्रविश्यांतः पुरं क्षत्रियाणां पश्यत् ५ स पौष्यं पुनरु
वाचनयुक्तं भवताऽहमनृतेनोपचारितुं न हितं स्तः पुरे क्षत्रियासन्निहितैर्नैनां पश्यामि ६ स एवमुक्तः पौष्यः क्षणमात्रं विमृश्योत्तंकं प्रत्युवाच ॥ नियतं भवानुच्छिष्टः स्म
रता वन्न हि साक्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टुं पतिव्रतात्वात्सैषानाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ७ अथैवमुक्त उत्तंकः स्मृत्योवाचास्ति खलु मयोत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता
चेति ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच एष ते व्यतिक्रमो नोत्थितेनोपस्पृष्टं भवतीति शीघ्रं गच्छता चेति ८ अथोत्तंकस्तं थेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवद
नोनिःशब्दाभिरफेनाभिरनुष्णाभिर्हृताभिरद्भिस्त्रिःपीत्वा द्विःपरिमृज्य खान्यद्विरुपस्पृश्याचांतः पुरं प्रविशेत् ९ ततस्तां क्षत्रियामपश्यत्सा च दृष्ट्वोत्तंकं प्रत्युत्था
याभिवाद्योवाच स्वागतं ते भगवन् राज्ञापय किं कर्वाणीति ११० सतामुवाचैते कुंडले गुर्वर्थमेभिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणी
यश्चेति मत्वा ते कुंडलेऽवमुच्यस्मै प्रायच्छदाह चैनमेते कुंडले तक्षको नागराजः सुभृशं प्रार्थयत्यप्रमत्तो नैतुमर्हसीति ११

धर्मबलादनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च भवतीति दर्शितं १ । २ । ३ । ४ तावत्तेवापराधेन क्षत्रियाणां पश्यत् अशुचित्वदोषादेवेदानां तनानां देवर्षिदर्शनादिकं न जायत इति भावः ५ । ६ पतिव्रतात्वादिति
पातिव्रत्यादेव तावदल्पापराधेऽपि स्त्रियो बुलक्ष्या भवतीति तद्वर्माहात्म्यं दर्शितं ७ अथेति तिष्ठता गच्छता चोपस्पृष्टमाचमनं कृतं तदकृतमेवेत्यर्थः ८ खानिर्द्भिः त्रियाणि ९ । ११० सद्भावेन गुरुभक्त्या ११

हे भगवत् त्वेति निर्वृत्तानि श्रिता भवत्युवाचेति संबंधः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अन्नसर्वत्र शापव्याजेन सत्पात्रे केदाकीटाद्यवपन्नमन्नं ददंशो भवतीति दर्शितं तस्मात्परीक्ष्य दे
यमिति भावः विनापराधं दत्तः शापोऽपि निष्फलो भवतीत्युप्युमेयं राजा दत्तस्य शापस्य वेयर्थं दर्शनात् १२० नचिराच्छीघ्रं २१ प्रत्यादातुमुपसंहर्तुं २२ नवनीतवत्शीघ्रद्रावि वाक्कुरुवत्सद्यो
स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच भगवतिसुनिवृता भव ॥ न मां शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुमिति १२ स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामामन्य पौष्य सकाशमागच्छत् ॥
आह चैनं भोः पौष्य प्रीतोऽस्मीतितमुत्तंकं पौष्यः प्रत्युवाच १३ भगवंश्चिरेण पात्रमासाद्य ते भवांश्च गुणवानतिथिस्तदिच्छे श्राद्धं कर्तुं क्रियतां क्षण इति १४ तमुत्तंकः प्र
त्युवाच कृतक्षणा एवास्मि शीघ्रमिच्छामि ॥ यथोपपन्नमन्नमुपस्कृतं भवते तिसतथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनाग्नेन नंभोजयामास १५ अथोत्तंकः स केऽंशीतमन्नं दृष्ट्वा अशुच्येतदि
ति मत्वा तं पौष्यमुवाच ॥ यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासितस्मादंधो भविष्यसीति १६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच ॥ यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसितस्मात्त्वमनपत्यो भविष्य
सीतितमुत्तंकः प्रत्युवाच १७ न युक्तं भवताऽन्नमशुचिदत्त्वा प्रतिशापं दातुं तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ॥ ततः पौष्यस्तदन्नमशुचिदृष्ट्वा तस्याशुचिभावमपरोक्षयामा
स १८ अथ तदन्नमुत्तंकं देव्यास्त्रियायुक्तमनुष्णं स केऽंशांश्च अशुच्येतदिति मत्वा तमृषिमुत्तंकं प्रसादयामास १९ भगवन्नेतदज्ञानादन्नं स केशमुपाहृतं शीतं तत्क्षामये भवंतं न
भवेयमंध इति ॥ तमुत्तंकः प्रत्युवाच १२० नमृपाब्रवीमि भूत्वा त्वमंधो नचिरादनंधो भविष्यसीति ॥ ममापि शापो भवता दत्तो न भवेदिति २१ तं पौष्यः प्रत्युवाच
नचाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुं न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति किंचैतद्भवतान ज्ञायते तथा २२ नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः तदुभयमेत
द्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्मनवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारमिति २३ तदेवं गतेन शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं शापमन्यथा कर्तुं गम्यतामिति तमुत्तंकः प्रत्युवाच ॥ भवताऽहम
न्नस्याशुचिभावमालक्ष्य प्रत्यनुनीतः प्राकृचतेऽभिहितम् २४ यस्माददुष्टमन्नं दूषयसितस्मादनपत्यो भविष्यसीति ॥ दुष्टे चान्नैषममशापो भविष्यतीति २५
साधयामस्तावदित्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तंकस्ते कुंडले गृहीत्वा सोऽपश्यदथ पथिनग्रं क्षपणकमागच्छंतं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानं च २६ अथोत्तंकस्ते कुंडले सन्यस्य
भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ एतस्मिन्नंतरे क्षपणकस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुंडले गृहीत्वा प्राद्रवत् २७ तमुत्तंकोऽभिसृत्य कृतोदककार्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च
कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् २८ तस्य तक्षको दृढमासन्नः सतं जग्राह गृहीतमात्रः सतद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविशेत् २९ प्रवि
श्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् ॥ अथोत्तंकस्तस्याः क्षत्रियायावचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् ३० सतद्विलंदं डकाष्ठेन च खाननं चाशकत् ॥ तं क्लिश्यमानमि
द्रोऽपश्यत्स वज्रं प्रेषयामास ३१ गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति ॥ अथ वज्रं दंडकाष्ठमनुप्रविश्य तद्विलमदारयत् ३२

विच्छेदिका सुखजीवितादेरित्यर्थः २३ गम्यतां त्वयेति शेषः तेत्वया २४ । २५ साधयामः शापभावं निश्चिनुमः क्षपणकं पाशं डभिस्तु २६ उदकार्थं शौचाचमनादिप्रचक्रमे कर्तुमिति शेषः २७
नमस्कृत्येति संबंधः २८ दृढमासन्नः अत्यंतसन्निहितः २९ अन्वगच्छदाज्ञातवान् ३० । ३१ ३२

मासावादेवनृदेवगृहाणि हर्म्याणिधनिकानांगृहाणि । वलभ्योमध्योच्छ्रिताउभयतोमत्पक्षागृहविशेषाः । निर्यूहाःपटशालाः ३३ ऐरावतोरजायेषां समितोरणेशोभनाःश्लाघिनः जी
मृताइवशस्त्रधाराःक्षरंतः सविद्युतःपवनस्येवईरितंगमनयासांताःशीघ्राःसफालाश्च शस्त्रधाराइत्यध्याहारः ३४ कल्माषकुंडलाश्चित्रकुंडलाः ३५ । ३६ अर्कोशूनामतितीक्ष्णानां अर्पणतराप्रैरावतभ्रा
तायदाएजतिदीप्यते । एजृभ्रेजृभ्राजृदीप्तावित्यस्यधातोरूपं । तदाष्टाधिकान्यष्टाविंशतिसहस्राणिसर्पाणांप्रग्रहाःसूर्यहयरश्मिमृतानागायांति सौरतेजोपियत्तेजसानिरुद्धंप्रग्रहसर्पांजदग्धुमीइत्यर्थः
सार्धः ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ महद्युम्नितीर्थविशेषइतिप्राश्चः महद्युम्निस्सूर्येतत्समीपेनागमुख्यतांप्रार्थयन्कुरुक्षेत्रेऽवसदितिपूर्वेणसंबन्धः कुरुक्षेत्रवासमात्रादेवमहत्स्थानंप्राप्यत
इत्याशयः युमानित्यत्रेमनिचआदिलोपआर्षः अत्रायमाख्यायिकातात्पर्यार्थः कुंडलरत्नवस्तुतत्त्वतःक्षेत्रेणवपाखंडिनाअपहतपरमेश्वरप्रसादलब्धविवेकवज्रबलेनपाखंडमतविलम्बवदार्थविवेकमनु
नागराजविलुप्यमांतरमांतरकोशपूर्वपूर्वकोशाद्रमणीयतरंप्रविश्यतत्रत्यांसत्यसंकल्पत्वादिसंपदंद्वातदभिमानिनांसर्पतुल्यानामिन्द्रियबुद्ध्यादिस्थानांयानामनुनयेनापितत्त्वस्त्वनपदानप्राप्तं तदा

तमुत्तंकोऽनुविवेशतेनैवविलेनप्रविश्यचतंनागलोकमपर्यंतमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसंकुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् ३३ सतत्रनागां
स्तानस्तुवदेभिःश्लोकैः ॥ यऐरावतराजानःसर्पाःसमितिशोभनाः ॥ क्षरंतइवजीमृताःसविद्युत्पवनैरिताः ३४ सुरूपावहुरूपाश्चतथाकल्माषकुंडलाः ॥ आ
दित्यवन्नाकपृष्ठेरेजुरैरावतोद्भवाः ३५ बहूनिनागवैशमानिगंगायास्तीरउत्तरे ॥ तत्रस्थानपिसंस्तौमिमहतःपन्नगानहम् ३६ इच्छेत्कोऽर्कोऽशुसेनायांचर्तुमैराव
तंविना ॥ शतान्यशीतिरष्टौचसहस्राणिचविंशतिः ३७ सर्पाणांप्रग्रहायांतिघृतराशेऽयदैजति ॥ येचैनमुपसर्पतियेचदूरपथंगताः ३८ अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृ
भ्योऽकरवंनमः ॥ यस्यवासःकुरुक्षेत्रेखांडवेचाभवपुरा ३९ तंनागराजमस्तौषकुंडलार्थायतक्षकम् ॥ तक्षकश्चाश्वसेनश्चनित्यंसहचराबुभौ ४० कुरुक्षेत्रंचवसतां
नदीमिक्षुमतीमनु ॥ जघन्यजस्तक्षकश्चश्रुतसेनेतियःसुतः ४१ अवसद्योमहद्युम्निप्रार्थयन्नागमुख्यताम् ॥ कर्वाणिसदाचाहंनमस्तस्मैमहात्मने ४२ एवंस्तुत्वा
सविप्रार्षिरुत्तंकोभुजगोत्तमान् ॥ नैवतेकुंडलेलेमेततश्चितामुपागमत् ४३ एवंस्तुवन्नपिनागान्यदातेकुंडलेनालभतदाऽपश्यत्स्त्रियोतंत्रेअधिरोप्यसुवेमेपटव्यंत्यौ ॥
तस्मिंस्तंत्रेऽरुणाःसिताश्चतंतवश्चक्रंचापश्यद्वादशारंषड्भिःकुमारैःपरिवर्त्यमानंपुरुषंचापश्यदश्वंचदर्शनीयम् ४४

संकटस्थःस्वयमेवपूर्वाजितसांगाध्ययनधर्मबलादालोचितवानिति तत्रवेदेऽपिच्छांदोग्यादोगुरुशूषपातुष्टःपरमात्मास्वयमेवानुगृह्णातीतिहृदं यथासत्यकामस्यउपाध्यायगंभीरभिरक्षतोऽमानुषेभ्य
ऋषभादिभ्योविद्यालाभः तथाउपकोसलस्यगुरोरग्रींसेवमानस्याग्निभ्यएवविद्यालाभः एवमुत्तंकस्यापिब्रह्मचर्यदाहर्षात्पजापतेरिवस्वतएवज्ञानमुद्भूभावितियुज्यतएवेति ४२ । ४३ तत्रसंव
त्सरात्मकपटूरूपकेणप्रपंचस्वरूपमत्रनिरूप्यते तत्रस्त्रियोचितिर्मायाच तंत्रयत्रदीर्घतंतवःप्रोताभवतितत्स्थानीयमविद्याकामकर्मात्मकंवासनाजालंतत्रवेत्तत्सर्वमिच्छितं पटःसंसारस्तवंपत्पाव
विच्छिन्नतंतुसंतानेननिर्वर्त्यंत्यौ प्रकाशप्रकाशाभ्यामेवरज्जुर्गादिजापतेनत्वन्त्यरेणतादृशत्वात्संसारस्यचिदचिद्वपुवतीद्वयनिर्वर्त्यंत्युक्तं तांस्मस्तंत्रेसुवेमेशोभनेवेमेतिर्यक्तंतुविशेषेणेतत्तुल्येपुण्य
पापे तत्प्रयोज्येसितकृष्णतंतुस्थानीयेमुखदुःखे चक्रंतत्स्थूलशरीरं पञ्चभिवैश्यप्राणिःकुमारैःपरिवर्त्यमानंसंचार्यमाणंपुरुषंचतदधिष्ठातास्मंतर्पांश्विणंमायाविनं अश्वंचाध्रुवस्वभावंबुद्धिचशर्वतित्वा
त्तिरोहितासंगस्वभावंजीवं चातुर्दर्शनीयमहंप्रत्ययमोचरंचापश्यत् ४४

सतान्सर्वास्तुष्टावएभिर्वैश्यप्राणैःश्लोकैः मंत्रवदेदगतक्रमभागवत् तत्त्वार्थप्रकाशकैरितिशेषः मंत्रवादेतिपाठेमंत्रवादोमंत्रस्वरूपं १४५ श्लोकानेवाह त्रीणीति । अत्रसंवत्सरःप्रजापतिरितिश्रुतेःसं
वत्सररूपकेणप्रजापतिविंशत्वात्मानंकृत्स्नसंसारमिमानिनंसमष्टिजीवस्तीति तत्रसंवत्सरस्यपृष्ठचक्रिकशतत्रयमहोरात्रादर्शपूर्णमासाख्यानिचतुर्विंशतिपर्वणिषड्भूतवश्चेत्यवयवाः एवंप्रजापतेरपिचतु
र्विंशतेस्तत्त्वानांयोगेसंघातरूपेचक्रेस्थूलसूक्ष्मशरीरात्मके तत्त्वानिचमूलप्रकृतिर्महान्अहंकारःपंचतन्मात्राणिएकादशेन्द्रियाणिपंचमहाभूतानीति तत्रध्रुवेयावमोक्षस्थाधिनि चक्रेचक्रवदनिशंभ्राम्यमा
णं मध्येअंत्योनित्यंचरतिविषयान्मुक्तैर्भोक्तात्माअत्रास्मिन्नेवप्रत्यग्रूपेत्रीणिशतानिषड्विंशत्वासनान्तुयूथानिसमापितानि । तथाहृदयस्यहितानाड्योद्गासतिःसहस्राणीतिश्रूयमाणसंख्याकानाड्य
स्तत्तल्लोकगतिप्रदाःसंति तासांचैकैकस्मिंल्लोकेशब्दादीनांपंचानामपिसत्त्वात्प्रत्येकंपंचविधत्वं तथाचविस्तरेणतावत्सहस्रसंख्याकाअपिसंक्षेपात्रीणिशतानिषड्विंशोच्यंते एवंचास्मिन्भोक्तरिता
वत्योवासनाअर्पिताइत्यर्थः षट्कुमाराःजीवगताअविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः 'तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रोसंधसंज्ञितः । अविद्यापंचपर्वेषामादुर्भूतामहात्मनः' इतिस्मृत्युक्ततमआद्याख्या
वापंचक्रेषाः । अनित्याश्चिदुःखानात्मसुनित्यश्चिदुःखात्मधीरविद्या अहमेवमहानस्मीतिधीरस्मिता शेषाःप्रसिद्धाः षष्ठीऐश्वरीमायाच एतेषट्कुमारावविवेकवैराग्यबलवतामुजेयाअपि
तेपरिवर्तयंतिजन्ममरणप्रबंधघटीयंत्रवदनिशंचालयंतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ४६ तंत्रचेदमिति इदंतंत्रवासनाजालंविश्वरूपेविश्वरूपातावमायेवतामनुचितिरपिविश्वरूपा । इन्द्रोमायाभिःपुरुषपश्यते

सतान्सर्वास्तुष्टावएभिर्मंत्रवदेवश्लोकैः १४५ त्रीण्यर्पितान्यत्रशतानिमध्येषाष्टिश्चनित्यंचरतिध्रुवेऽस्मिन् ॥ चक्रेचतुर्विंशतिपर्वयोगेषड्वैकुमाराःपरिवर्तयं
ति ॥ १ ॥ ४६ तंत्रचेदंविश्वरूपेयुवत्यौवयतस्तंतून्सततंवर्तयंत्यौ ॥ कृष्णान्सितांश्चैवविवर्तयंत्यौभूतान्यजस्रंभुवनानेचैव ॥ २ ॥ ४७ वज्रस्यभर्ताभु
वनस्यगोप्तावृत्रस्यहंतानमुचेर्निहंता ॥ कृष्णेवसानोवसनेमहात्मासत्यावृतेयोविविनक्तिलोके ॥ ३ ॥ १४८

रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव'इत्यादिश्रुतिभ्यः । युवत्यौबाल्यवार्धक्यकृतापकर्षशून्यौ वयतःसंतनुतः कथंस्ततंतंतुत्रासनामयान् वर्तयंत्यौचालपंत्यौ तंतुवायाविवदमेवबुद्धिचिदाभासरूपाभ्यांघटादिकं
कवलीकृत्यतद्विषयांवासनांद्रव्यतइत्यर्थः । यदा युवत्यौधाताविधातारौ तत्रधातामायीपाधिरीश्वरःपर्जन्यवत्साधारणकारणं विधाताविविधवासनामयत्वेनविचित्ररूपःसन्कर्ताजीवस्तत्तद्जीव
दसाधारणकारणं तावतोप्रयोज्यप्रयोजकरूपेणेतंत्रसंसारारब्धवयतइत्यादियथायोग्यंन्याख्येयं कृष्णान्दुःखरूपान्सितान्सुखमयान् विवर्तयंत्यौ वेपरीत्येनसुखेदुःखबुद्धिदुःखेसुखबुद्धि
चसंपादयंत्यौ तथाऽऽजस्रंभूतानिजरायुजादीनिभुवनानितदाश्रयरूपाणिचतुर्दशतानिसर्वाणिबिबर्तयंत्यावित्यनुकूप्यते ऊर्ध्वाधरीभावेनचालयंत्यावित्यर्थः ॥ २ ॥ ४७ एवंबंधस्वरूपंप्रदर्शयंत्या
ज्ञानकार्यत्वेनज्ञानमात्रापनोयत्वमाह वज्रस्येति योऽयंचक्रेचरतिमोहचदशायांसएवसाधकदशायांवज्रस्यविवेकस्यभर्ताभवति शास्त्रश्रवणेनगुर्वानुग्रहात् अतएवभुवनस्यगोप्ताविवेकवत्त्वा
देवसर्वभूताभयदायी वृत्रस्यस्वरूपावरकस्याज्ञानस्यनिहंता सर्वत्रंद्रवृत्रवज्रशब्दानामात्ममायाविवेकवाचित्वमाश्रमेधिकेस्पष्टीभविष्यति अनयैवदिशाकृत्स्नोवेदाऽधोऽपिनिर्वोद्व्यः । नमुचेः
नमुंचतीत्यावरणापगमेसत्यपिप्रतिबिंबभ्रमवदित्यज्ञानगतविक्षेपशक्तिर्नमुचिस्तस्यापिनिहंता भूयश्चातेविश्वमायानिवृत्तिरितिसत्यपि विद्ययाऽविद्योच्छेदेतद्विक्षेपशक्तेर्देहांतएवनाशश्रवणात् कृष्णे
विद्यविद्येमायाकार्यत्वाद्भेदपिकृष्णे यथोक्तंश्रीमद्भागवते । 'विद्याविद्येममत्तनूवित्त्युद्धवशीरीरिणां ॥ मोक्षबंधकरोआधेमापयामिबिनिमिते' इति । वसतेवसन्तवदावरके वसानकरीकृतवान्-

उभेअपिस्वरूपाद्भिर्भूतेइत्यर्थः अतएवमहात्माव्यापकस्तेनत्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तं अस्मिन्विष्णुत्वमाह सत्यानृते सत्यमबाधितप्रत्यगात्मतत्त्वंअनृतमहंकारादितदुभययोविविनक्तिपृथक्कारो
तियस्तस्मैनमइत्युत्तरेणसंबंधः स्थूलसूक्ष्मकारणारूपोपाधिप्रयनिरस्यस्वमहिमप्रतिष्ठोभवतीत्यर्थः एतेनदृश्यस्याहंकारादेःपृथक्करणेनदृष्टमात्रमात्मतत्त्वमितिदिशितं ॥ ३ ॥ ४८ अस्मैवभूतस्याचि
दात्मनःसमष्टिव्यष्टिपिंडांतःप्रविष्टत्वंदर्शयति यदिति य आत्मापूर्वोक्तोवैश्वानरंविराजंविश्वंवावाहनंस्वारोहणस्थानमभ्युपैतिअभितउपैत्युपगच्छति । तत्सुप्तातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः उपाध्या
त्मातांयत्तेइत्यर्थः । आकस्मिकत्वमभ्युपगंतव्याभ्युपगमयोर्वात्यति पुराणमिति कार्यरूपेणक्षयिष्णुमपिकारणरूपेणसततंसंतमित्यर्थः अपांगभर्मिचगर्भप्रतिविंबभूतं नतुब्रह्मैकदेशभूतं तस्यासंगत्वादर्न
शत्वाच्च वाजिनं इन्द्रियंवेवीर्यंवाजिनमितिश्रुतेश्चिदात्मनोजडशक्तिरूपं यएवंभूतोऽपिजीवत्वंमिथ्येवप्रतिबिंबरूपेणापयतेतस्मैनमोऽस्तु जगदीश्वरायचतुर्दशभुवननियंत्रे लोकत्रयंजाग्रत्स्वप्नसुषु

योवाजिनंगर्भमपांपुराणंवैश्वानरंवाहनमभ्युपैति ॥ नमोऽस्तुतस्मैजगदीश्वरायलोकत्रयेशायपुरंदराय ॥ ४ ॥ ४९ ततःसएनंपुरुषःप्राहमिती
ऽस्मितेहमनेनस्तोत्रेणकिंतेप्रियंकरवाणीतिसतमुवाच १५० नागामेवशमीयुरितिसचैनंपुरुषःपुनरुवाचएतमश्वमपानेधमस्वेति ५१ ततोऽश्व
स्यापानमधमततोऽश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यःपावकार्चिषःसधूमानिष्पेतुः ५२ ताभिर्नागलोकउपधूपितेऽथसंभ्रांतस्तक्षकोऽग्नेस्तेजोभयाद्विष
ण्णःकुंडलेष्टहीत्वासहसामभवनाग्निष्कम्योत्तंकमुवाच ५३ इमेकुंडलेष्टह्लातुभवानितिसतेप्रतिजग्राहोत्तंकःप्रतिगृह्यचकुंडलेऽर्चितयत् ५४ अद्यत
त्पुण्यकमुपाध्यायिन्यादूरंचाहमभ्यागतःसकथंसंभावयेयमितिततएनंचिंतयानमेवसपुरुषउवाच ५५ उत्तंकएनमेवाश्वमधिरोहत्वाक्षणेनैवोपाध्या
यकुलंप्रापयिष्यतीति ५६ सतथेत्युक्तातमश्वमधिरुह्यप्रत्याजगामोपाध्यायकुलंउपाध्यायिनीचस्नाताकेशानावापयंत्युपविष्टोत्तंकोनागच्छतीति
शापायास्यमनोदधे ५७ अथैतस्मिन्नंतरेसउत्तंकःप्रविश्यउपाध्यायकुलंउपाध्यायिनीमभ्यवादयतेचास्यैकुंडलेप्रायच्छत्साचैनंप्रत्युवाच ५८ उ
त्तंकदेशेकालेऽभ्यागतःस्वागतंतेवत्सत्वमनागसिमयानशप्तःश्रेयस्तवोपस्थितंसिद्धिमाप्नुहीति ५९ अथोत्तंकउपाध्यायमभ्यवादयत् ॥ तमुपाध्यायः
प्रत्युवाचवत्सोत्तंकस्वागतंतेकिंचिरंकृतमिति १६०

प्रानितेषामीशाय एवतत्त्वंपदवाच्यार्थरूपित्वमुक्तंतद्वक्ष्यार्थरूपित्वमाह पुरंदरायेति पुराणिष्यष्टिसमष्ट्यात्मकानित्रीणित्रीणिशरीराणिदारयतिविद्ययाऽविद्योच्छेदेनसमूलमुन्मूलयतीतितथा
सर्वोपाधिःशून्यचिन्मात्रायेत्यर्थः पुराणिदारयतीतिस्थितेवाच्यमपुरंदरोचेतिखशुभागमश्चनिपात्यते ॥ ४ ॥ ४९ । १५० एतमश्वमपानेधमस्वेतिवैराजमैश्वर्यंप्रदर्शयेत्यर्थः ५१ स्रो
तोभ्यःशरीरंश्रेभ्यः १५२ उपधूपितेधूमेनव्याधे ततएवसर्वेश्वरत्वाविर्भावात्तक्षकःशरणागतोबभूवेतितात्पर्यं १५३ । १५४ । १५५ । १५६ ततएवसत्यसंकल्पत्वात्पुनर्वैराजं
भावमारूढःक्षणेनगुरुकुलंप्राप । आवापयंतीदंतपत्रिक्यावेणीरूपेणसंग्रथनंकेशानांकारयती १५७ । १५८ यदिसंननागतःस्यास्तर्ह्यनागसिअपराधाभावेऽपिमयाशप्तःस्यादित्यर्थः श्रेय
स्तत्त्वज्ञानं सिद्धिमणिमायैश्वर्यं १५९ । १६०

६१ इदानींस्वयमपरोक्षीकृतमर्थगुरुमुखेनाधिगंतुमुत्तंकःपृच्छति तत्रचेत्यादिना ६२ सोपचारसानुनयं ६४ 'आचार्याद्वैविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापत्' इतिश्रुतेरमानुपैरुक्ताऽपिविद्यागुरुमुखेनदृढीकृता
बाढंफलवतीभवतीतिभावः ६५ स्त्रियोधाताविधाताचेति दधातिसत्तास्फूर्तीकार्येध्वितिधाताचितिः विविधरूपेणदधातिधारयत्यात्मानमित्यनेकविकारवतीमायाविधाता रात्रिवद्व्यामोहकत्वा
द्दुःखरात्रिः अहर्वत्प्रसादकत्वात्सुखमहः ऋतुवदनिशंभ्रममाणत्वादतुशब्देनाविद्यादिपंचकंमायाचेतिपूर्वोक्तमेवषट् संवत्सरःप्रजापतिःसर्वोपाधित्वसाम्यादुदाहृतश्रुतेश्च नहिसंवत्सरारण्यःकालो
नामकिंचित्सूर्यादिपरिस्पंदाल्पत्वबहुत्वादिनानुमेयवस्तुनिर्जीर्णत्वनूतनत्वादिव्यवहारहेतुतयासिद्धमिदानींतदानीमित्यादिव्यवहारालंबनंद्रव्यमस्ति घटादिद्रव्यस्यैवपूर्वापरदेशसंबंधेननूतनत्वातीत

तमुत्तंकउपाध्यायंप्रत्युवाच ॥ भोस्तक्षकेणमेनागराजेनविघ्नःकृतोऽस्मिन्कर्मणितेनास्मिनागलोकंगतः ६१ तत्रचमयादष्टोस्त्रियौतंत्रेऽधिरोप्यपटंवयंत्यौतस्मिंश्च
कृष्णाःसिताश्चतंतवःकितत् ६२ तत्रचमयाचक्रंदष्टंद्वादशारंषड्वैकुमाराःपरिवर्तयंतितदपिकिम् ॥ पुरुषश्चापिमयादष्टःसचापिकः ॥ अश्वश्चातिप्रमाणो
दष्टःसचापिकः ६३ पथिगच्छताचमयाऋषभोदष्टस्तंचपुरुषोऽधिरुढस्तेनास्मिसोपचारमुक्तउत्तंकस्यऋषभस्यपुरीषंभक्षयउपाध्यायेनापितेभक्षितमिति
६४ ततस्तस्यवचनान्मयातदष्टभस्यपुरीषमुपयुक्तंसचापिकः ॥ तदेतद्भवतोदिष्टमिच्छेयंश्रोतुंकिंतदिति ॥ सतेनैवमुक्तउपाध्यायःप्रत्युवाच ६५
येतेस्त्रियौधाताविधाताचयेचतेकृष्णाःसितास्तंतवस्तेरात्र्यहनी ॥ यदपितच्चक्रंदष्टंद्वादशारंषड्वैकुमाराःपरिवर्तयंतितेपिऽषड्भक्तवःसंवत्सरश्चक्रम् ६६ यःपुरुषः
सपर्जन्यःयोऽश्वःसोऽग्निःयऋषभस्त्वयापथिगच्छतादष्टःसप्रेरावतोनागराट् ६७ यश्चैनमधिरुढःपुरुषःसचंद्रःयदपितेभक्षितंतस्यऋषभस्यपुरीषंतदमृतंते
नखल्बसितस्मिन्नागभवनेनव्यापन्नस्त्वम् ६८ सहिभगवनिंद्रोममसखात्वदनुक्रोशादिममनुग्रहंकृतवान् ॥ तस्मात्कुंडलेष्टहीत्वापुनरागतोऽसि ६९
तत्सौम्यगम्यतामनुजानेभवंतंश्रेयोऽवाप्स्यसीति ॥ सउपाध्यायेनानुज्ञातोभगवानुत्तंकःकुद्धस्तक्षकंप्रतिचिकीर्षमाणोहास्तिनपुरंप्रतस्थे १७० सहा
स्तिनपुरंप्राप्यनचिराद्विप्रसत्तमः ॥ समागच्छतराजानमुत्तंकोजनमेजयम् १७१

त्वायवस्थाभेदेनचतदुपपत्तेःकिमंतर्गदुनाकालेनेतिप्रजापतिरेवसंवत्सरशब्दार्थः ६६ यःपुरुषःसपर्जन्यः पर्जन्यवत्तापनाशकत्वादाचार्यरूपीईश्वरः योऽश्वःसोऽग्निर्भोक्ताजीवइत्यर्थः इराअन्नं
तद्वानिरावाकृतस्ततउमन्नप्रेरावतोधर्मः नागराडिवाप्रकंप्यः शेषमुक्तार्थं ६७ नव्यापन्नोनमृतः ६८ सहीति ममजीवस्यसखा परमेश्वरोह्यंतरात्मत्वात्सर्वेषांसखा । द्वास्पर्णासियुजास
खायेतिमंत्रवर्णात् सहिसर्वान्स्वधर्मस्थाननुगृह्णाति तत्प्रतिभूलस्यतक्षकस्येवकुलक्षयंचकरोतीत्याख्यायिकातात्पर्यं 'खलेनप्रार्थनासाध्यःसचदेवेनदंडितः । अभ्येतिमृदुतांपश्चादुत्तंकैतक्षकोयथा' ६९
प्रतिचिकीर्षमाणः हेतोःशानच् तक्षकंवाधितुमित्यर्थः १७० हर्षकालेराजानमर्थयेतेतिभावः १७१

१७२ शब्दतद्वतिशब्दोऽर्थस्तेन संपन्नया विशिष्टार्थवत्या ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ योऽस्मान्नेष्टियं च वषट्पिम्पस्तहन्मीति मंत्रलिङ्गानुमितेश्चुहंतव्य एवेत्यस्मिन् विधौ साध्ये
६ ष्टयत्कर्मसर्पसत्रारव्यंतस्य कार्यस्यावश्यानुष्ठेयस्य कर्तव्यतायावाकालमन्ये अपचितिप्रतिक्रिया ७९ । १८० । ८१ मुख्यमपराधमाह पिपासुमिति विषहरणाद्यजिगमिपुमर्थदानेनन्यव
तंतयत् पिपासुमिति पाठेरिरिषिपुमित्यर्थः ८२ । ८३ । ८४ । ८५ वाक्यहविषावाक्यरूपेणोद्दीपकेन हविषा घृतादिना ८६ । ८७ वृत्तं मृतं वृत्तोऽतीते दृढे लयातेव तुल्येऽपि मृते

पुरातक्षशिलासंस्थानिवृत्तमपराजितम् ॥ सम्यग्विजयिनंद्वहासमंतान्मंत्रिभिर्वृतम् १७२ तस्मै जयाशिषः पूर्वयथान्यायं प्रयुज्यसः ॥ उवाचैनं वचः कालेशब्द
संपन्नयागिरा ७३ ॥ उत्तंक उवाच ॥ अन्यस्मिन् करणीये तु कार्ये पार्थिवसत्तम ॥ बाल्यादिवा न्यदेवत्वं कुरुष्वेष्टपसत्तम ७४ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तस्तु वि
प्रेण सराजा जनमेजयः ॥ अर्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तमम् ७५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ आसां प्रजानां परिपालनेन स्वंक्षत्रधर्मं परिपालयामि ॥ प्रभू
हि मे किं करणीयमद्य येनासि कार्येण समागतस्त्वम् ७६ ॥ सौतिरुवाच ॥ स एवमुक्तस्तु नृपो तमेन द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ॥ उवाच राजानमदीनसत्वं स्वमे
व कार्यं नृपते कुरुष्व ७७ ॥ उत्तंक उवाच ॥ तक्षकेण महीं द्रेद्रयेन ते हिंसितः पिता ॥ तस्मै प्रतिकुरुष्वत्वं पन्नगाय दुरात्मने ७८ कार्यकालं हि मन्येऽहं विधिदृष्टस्य
कर्मणः ॥ तद्गच्छापचितिराजन्पितुस्तस्य महात्मनः ७९ तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टांतरात्मना ॥ पंचत्वमगमद्राजा वज्राहत इव दुमः १८० बलदर्पसमुत्सि
क्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ॥ अकार्यकृतवान्पापो योऽदशत्पितरंतव ८१ राजर्षिवंशगोप्ता रममरप्रतिमं नृपम् ॥ यियासुं कश्यपं चैव न्यवर्तय तपापकृत् ८२ होतुम
हंसितं पापं ज्वलिते हव्यवाहने ॥ सर्पसत्रे महाराज त्वरितं तद्विधीयताम् ८३ एवं पितुश्चापचिति कृतवांस्त्वं भविष्यसि ॥ मम प्रियं च सुमहत्कृतं राजन् भविष्यति
८४ कर्मणः पृथिवीपालमयेन दुरात्मना ॥ विघ्नः कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ८५ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नृपतिस्तक्षकाय चुकोप ह ॥ उत्तंक वाक्य
हविषा दीप्तोऽग्निर्हविषायथा ८६ अपृच्छत्स तदाराजामंत्रिणस्तान्सुदुःखितः ॥ उत्तंकस्यैव सान्निध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रति ८७ तदैव हि सराजेंद्रो दुःख
शोका लुतोऽभवत् ॥ यदैव वृत्तं पितरमुत्तंकादशृणोत्तदा १८८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौष्यपर्वणि पौष्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
॥ समाप्तं च पौष्यपर्व ॥ ॥ ॥

वृत्ते इति विश्वः तक्षकविषेणेति शेषः 'धर्मोद्यमेऽनुकूलाः स्युर्देवस्तत्प्रतिवध्नतः । तक्षकस्यैव दुःखाभिरिति पौष्ये व्यवस्थितम्' इति रत्नगर्भः १८८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं कृतो पादांतं भारतमारभते लोमहर्षणेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयं अत्र सौतिरुवाचेति पाठे लोमहर्षणपुत्रादीनां सृष्टिप्रवाहनादितया प्रतिकल्पसमाननामरूपाधिकारपुरुषविशेषवचनानां । सूर्याचंद्रमसौधाता
यथा पूर्वमकल्पयदित्यादि श्रुतिभ्यः स्थानपतिसेनापत्यादि शब्दवदाधिकारविशेषवाचित्वादेतत्कल्पीयसौतिवचनं पूर्वकल्पीयलोमहर्षणपुत्रादिपरमिति एवं सर्पसत्रादिकथाऽपि कृतत्रेतादियुगस्थानरुरु
प्रभृतीन् प्रत्युच्यमाना पूर्वकल्पीयसर्पसत्रादिपरमिति ध्येयं १ पौराणिकः पुराणं पण्यं जीविकास्येति व्युत्पत्तिनिराकरोति पुराणे कृतश्रम इति । अत्र ब्राह्मण्याक्षत्रियात्सूत इति स्मृत्युक्तो विलोमजो जातिभूतः संजया
धिरथादिरन्यः यस्य जीविकासारव्यं वा पुराणराज्ञां शौर्यौदार्यादिवर्णनेन स्वामिप्रोत्साहनं च । अतएवास्म्यपौराणिक इति संज्ञा उग्रश्रवास्तु सौतिरेव न जातिभूतः तथात्वे तत्रापि सूतशब्दप्रयोगोपपत्तेः सौ
तिरित्यपत्यार्थस्य तद्विस्तृतस्यानर्थक्यं स्यात् किंतु हि अग्रिकुंडसमुद्रतूतनिर्मलमानसौतिरोमहर्षणं प्रति शौनकवचनस्य पुराणांतरे दर्शनादग्नौ रोमहर्षणः सतस्तस्य च ब्राह्मणसंकल्पाद्ब्रह्मासनाहंत्वं घृष्टद्युम्न
स्य क्षत्रियत्ववत् ब्रह्मासनं च वैशंपायनशांतव्रतमार्वेदेयादितुल्यस्तत्सजातीय एवार्हतिर्हीनः न हि महांतः शौनकादयो हीनात्परं रहस्यं जगृहुरिति वक्तुं न हीनतः परमभ्याददीतेत्यत्रैव तन्निषेधात् । नीचाद

॥ अथ पौलोमपर्व ॥ लोमहर्षपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीन्भ्यागतानुपतस्थे १ पौराणिकः पुराणे कृत
श्रमः स कृतांजलिस्तानुवाच ॥ किं भवंतः श्रोतुमिच्छंति किमहं ब्रवाणीति २ ॥ तमृषय ऊचुः ॥ परमं लोमहर्षणे वक्ष्यामस्त्वं नः प्रति वक्ष्यसि वचः शुश्रूषतां कथा
योगं नः कथायोगे ३ तत्र भगवान्कुलपतिस्तु शौनकोऽग्निराणमध्यास्ते ४ योऽसौ दिव्याः कथावेददेवतासुरसंश्रिताः ॥ मनुष्योरगंधर्वकथावेदचसर्वशः ५
संचाप्यास्मिन्मखे सौते विद्वान्कुलपतिर्द्विजः ॥ दक्षो घृतव्रतो धीमान् शास्त्रे चारण्यके गुरुः ६ सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतव्रतः ॥ सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत्प्र
तिपाल्यताम् ७ तस्मिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम् ॥ ततो वक्ष्यसि यत्त्वां संप्रक्ष्यति द्विजसत्तमः ८ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तुर्गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे
महात्मनि ॥ तेन पृष्ठः कथाः पुण्या वक्ष्यामि विविधाश्रयाः ९ सोऽथ विप्रर्षभः सर्वकृत्वा कार्यं यथाविधि ॥ देवान्वाग्भिः पितृन् द्विस्तर्पयित्वाऽऽजगाम ह १० यत्र ब्र
ह्मर्षयः सिद्धाः सुखासीना घृतव्रताः ॥ यज्ञाय तनमाश्रित्य सूतपुत्रपुरःसराः ११ ऋत्विक्ष्वथ सदस्येषु सवै गृहपतिस्तदा ॥ उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवी
दिदम् १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

पुत्तमाविद्याग्राह्येति त्वापद्विषयमेतत् अतएव तद्व्याख्येयं ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णमिति स्मर्यते तत्र सूतशब्दस्तु कथाप्रवक्तृत्वसामान्यात् तस्माद्ब्राह्मण एव पुराणप्रवक्तृत्वेन वरणीयः श्रोतुकामैर्न हीनः पौराणि
कपदं न जातिभूतपरमपितुपुराणाध्येतृब्राह्मणपरमिति २ परममिति हे लोमहर्षणे त्वां परमं वचो वक्ष्यामः परमं ब्रह्मवक्ष्यामस्त्वत्प्रयोजकत्वेन वाचयिष्यामः शौनके समागते इति शेषः कथायोगं कथास
मुदायं शुश्रूषतां त्वं प्रति वक्ष्यसीति ज्ञात्वेति शेषः नोऽस्माकं कथायोगे कथाप्रसंगे इति व्यवहितान्वयेन योज्यं ३ अग्निराणमग्निगृहे ४ वेदतात्पर्यं बोद्धुमिति शेषः ५ शास्त्रे विधिनिषेधप्रधाने कर्मकांडे
आरण्यके उपनिषदि ज्ञानकांडे ६ प्रतिपाल्यतां प्रतीक्ष्यतां ७ ततः तत्प्रथमार्थे तसिः ८ । ९ वाग्भिर्ब्रह्मयज्ञीयाभिः यद्वचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तदेव तास्तर्पयतीत्यादिवचनात् आजगामेतिच्छेदः
१० । ११ । १२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

पुराणमिति पुराणपुरावृत्तं १ । २ कल्याःसमर्थाः तवत्वत्तःश्रोतुमितिसंबंधः ३ कथितमह्यमितिशेषः ४ ततोमयेति पितुःसकाशान्मयाऽधीतमित्यावर्तनीयं ५ । ६ पुराणस्याश्रयःउपोद्घात
स्तत्संयुतं ७ । ८ । ९ पूर्वपितामहःकुलप्रधानपुरुषः १० नियतःशमादिमान् नियताशनःहितमितमेध्याऽश्राति नत्वनशनमेवेतिभावः नियतंश्रियइतिपाठेयमनियमयुक्तः ११ । १२ । १३

॥ शौनकउवाच ॥ पुराणमखिलंतातपितातेऽधीतवान्पुरा ॥ कच्चित्त्वमपितत्सर्वमधीषेलोमहर्षणे १ पुराणेहिकथादिव्याआदिवंशाश्चधीमताम् ॥ कथ्यंतेये
पुराऽस्माभिःश्रुतपूर्वाःपितुस्तव २ तत्रवंशमहंपूर्वश्रोतुमिच्छामिभार्गवम् ॥ कथयस्वकथामेतांकल्याःस्मश्रवणेतव ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ यदधीतंपुरासम्यक्
द्विजश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥ वैशंपायनविप्राग्र्यैस्तैश्चापिकथितंयथा ४ यदधीतंचपित्रामेसम्यक्कैवततोमया ॥ तावच्छृणुष्वयोदेवैःसंदैःसर्षिमरुद्गणैः ५ पूजितःप्रव
रोवंशोभार्गवोभृगुनंदन ॥ इमंवंशमहंपूर्वभार्गवंतेमहामुने ६ निगदामियथायुक्तंपुराणाश्रयसंयुतम् ॥ भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणावैस्वयंभुवा ७ वरुणस्यक्रतौजातः
पावकादितिनःश्रुतम् ॥ भृगोःसुदयितःपुत्रश्च्यवनोनामभार्गवः ८ च्यवनस्यचदायादःप्रमतिर्नामधार्मिकः ॥ प्रमतेरप्यभूत्पुत्रोघृताच्यांरुररित्युत ९ रुरोरपिसुतो
जज्ञेशुनकोवेदपारगः ॥ प्रमद्वरायाधर्मात्मातवपूर्वपितामहः १० तपस्वीचयशस्वीचश्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ॥ धार्मिकःसत्यवादीचनियतोनियताशनः ११
॥ शौनकउवाच ॥ सूतपुत्रयथातस्यभार्गवस्यमहात्मनः ॥ च्यवनत्वंपरिख्यातंतन्ममाचक्ष्वपृच्छतः १२ ॥ सौतिरुवाच ॥ भृगोःसुदयिताभार्यापुलोमेत्यभि
विश्रुता ॥ तस्यांसमभवद्भर्भृगुवीर्यसमुद्भवः १३ तस्मिन्गर्भेऽथसंभूतेपुलोमायांभृगूद्वह ॥ समयेसमशीलिन्याधर्मपत्न्यांयशस्विनः १४ अभिषेकायनिष्क्रां
तेभृगौधर्मभृतांवरैः ॥ आश्रमंतस्यरक्षोऽथपुलोमाभ्याजगामह १५ तंप्रविश्याश्रमंदृष्ट्वाभृगोर्भार्यामनिंदिताम् ॥ हृच्छयेनसमाविष्टोविचेताःसमपद्यत १६
अभ्यागतंतुतद्रक्षःपुलोमाचारुदर्शना ॥ न्यमंत्रयतवन्येनफलमूलादिनातदा १७ तांतुरक्षस्तदाब्रह्मन्हृच्छयेनाभिपीडितम् ॥ दृष्ट्वाहृष्टमभूद्राजन्जिहीर्षुस्ताम
निंदिताम् १८ जातमित्यब्रवीत्कार्यजिहीर्षुर्मुदितःशुभाम् ॥ साहिपूर्ववृतातेनपुलोमातुशुचिस्मिता १९ तांतुप्रादात्पितापश्चाद्भृगवेशास्त्रवत्तदा ॥ तस्यतत्कि
ल्विपंनित्यंहृदिर्वर्ततिभार्गव २० इदमंतरमित्येवंहृत्चक्रेमनस्तदा ॥ अथाग्निशरणेऽपश्यज्ज्वलंतंजातवेदसम् २१ तमपृच्छततोरक्षःपावकंज्वलितंतदा ॥ शंस
मेकस्यभार्येयमप्रेच्छेत्क्रतेनैव २२ मुखंत्वमसिदेवानांवदपावकपृच्छते ॥ मयाहीयंतृतापूर्वभार्यार्थेवरवर्णिनी २३ पश्चादिमांपिताप्रादाद्भृगवेशास्त्रतकारकः ॥ सेयं
यदिवरारोहाभृगोर्भार्यारहोगता २४ तथासत्यंसमाख्याहिजिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥ समन्युस्तत्रहृदयंप्रददन्नितिष्ठति ॥ मत्पूर्वभार्यायदिमांभृगुरापसुमध्यमाम् २५

१४ । १५ हृच्छयेनकामेन १६ । १७ । १८ कथंपरदारपुत्रकामइत्यतआह साहीति बाल्येकिलरुदतोंकन्यांरोदननिवृत्त्यर्थंभीषयितुंपित्राउक्तंरुररस्येनांगृहाणेतितावतैवगृहेसन्निहितेनरक्षसा
वृताममेयंभार्येतिभावः १९ । २० । २१ । २२ । २३ अतएवतस्याःपिताअनृतकारकः अनृतकारिणेइतिपाठेतुभृगोरेवविशेषणं । परिहासेनापिददामीत्युक्तवानदंतंचेदोपोभवती
तिभावः वरारोहाश्रेष्ठनितंवा २४ । २५

शंकमानंछलवचनेनपूर्वमहंदात्तापश्चाद्विपूर्वकंभृगवेदताऽतोममवाह्यंभृगोर्वेत्तिसिंहानं २६ कवेसर्वज्ञ २७ यदित्येति मत्पूर्वासाचेद्भृगुश्चातृत्काराचेत्तार्हसत्यंब्रूहि २८ । २९ भृगोरित्युक्तेऽनृतंपूर्व
रक्षःपरिग्रहत्वात्तस्याः रक्षसइत्युक्तेभृगुतःशापभयं ३० । ३१ । ३२ । ३३ सेयमिति यात्वयापूर्ववृतासेयंत्वदीयेवैषमित्यर्थः ३४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भा० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ एवंप्रक्षस्तमामंज्यज्वलितंजातवेदसम् ॥ शंकमानंभृगोर्भार्यापुनःपुनरपृच्छत २६ त्वमग्रेसर्वभूतानामंतश्चरसिनित्यदा ॥ साक्षिवत्पुण्यपापे
पुसत्यंब्रूहिकवेवचः २७ मत्पूर्वाऽपहृताभार्याभृगुणाऽनृतकारिणा ॥ सेयंयदितथामेत्वंसत्यमाख्यातुमर्हसि २८ श्रुत्वात्वतोभृगोर्भार्याहरिष्याम्याश्रमादिमाम् ॥
जातवेदःपश्यतस्तेवदसत्यांगिरंमम २९ ॥ सौतिरुवाच ॥ तस्यैतद्वचनंश्रुत्वासत्तार्चिर्दुःखितोऽभवत् ॥ भीतोऽनृताच्चशापाच्चभृगोरित्यब्रवीच्छनैः ३०
॥ अग्रिरुवाच ॥ त्वयावृतापुलोमेयंपूर्वदानवनंदन ॥ किंत्वियंविधिनापूर्वमंत्रवन्नवृतात्वया ३१ पित्रातुभृगवेदतापुलोमेयंयशस्विनी ॥ ददातिनपितातुभ्यंवर
लोभान्महायशाः ३२ अथेमांवेददृष्टेनकर्मणाविधिपूर्वकम् ॥ भार्यामृषिर्भृगुःप्रापमांपुरस्कृत्यदानव ३३ सेयमित्यवगच्छामिनानृतंवकुमुत्सहे ॥ नानृतंहिसदा
लोकेपूज्यतेदानवोत्तम ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणिपुलोमाग्निसंवादेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सौतिरुवाच ॥ अग्रेरथवचःश्रुत्वातद्रक्षःप्रज
हारताम् ॥ ब्रह्मन्वराहरूपेणमनोमारुतरंहसा १ ततःसगर्भोनिवसन्कुक्षौभृगुकुलोद्वह ॥ रोषान्मातुश्च्युतःकुक्षेऽश्रयवनस्तेनसोऽभवत् २ तंदृष्ट्वामातुरुदराच्च्युत
मादित्यवर्चसम् ॥ तद्रक्षोभस्मसाहूतंपपातपरिमुच्यताम् ३ सातमादायसुश्रोणीससारभृगुनंदनम् ॥ च्यवनंभार्गवंपुत्रंपुलोमादुःखमूर्च्छिता ४ तदिदंस्वयं
ब्रह्मासर्वलोकपितामहः ॥ रुदतीवाप्पपूर्णाक्षीभृगोर्भार्यामनिंदिताम् ५ सांत्वयामासभगवान्वधूंब्रह्मापितामहः ॥ अश्रुविदूद्रवातस्याःप्रावर्ततमहानदी ६
आवर्ततीसृतिंतस्याभृगोःपत्न्यास्तपस्विनः ॥ तस्यामार्गंसृतवतीदृष्ट्वातुसरितंतदा ७ नामतस्यास्तदानद्याश्चक्रेलोकपितामहः ॥ वधूसरेतिभगवांश्च्यवनस्या
श्रमंप्रति ८ सएवंच्यवनोजज्ञेभृगोःपुत्रःप्रतापवान् ॥ तंददर्शपितातत्रच्यवनंतांचभाविनीम् ॥ सपुलोमांततोभार्यापप्रच्छकुपितोभृगुः ९ ॥ भृगुरुवाच ॥
केनासिरक्षसेतस्मैकथितात्वंजिहीर्षते ॥ नहित्वांवेदतद्रक्षोमद्भार्याचारुहासिनीम् १० तत्त्वमाख्याहितंहृद्यशुमिच्छाम्यहंरुपा ॥ विभेतिकोनशापान्मेकस्य
चायंव्यतिक्रमः ११ ॥ पुलोमोवाच ॥ अग्निनाभगवंस्तस्मैरक्षसेऽहंनिवेदिता ॥ ततोमामनयद्रक्षःक्रोशंतीकुररीमिव १२ साऽहंतवसुतस्यास्यतेजसापरिमो
क्षिता ॥ भस्मीभूतंचतद्रक्षोमामुत्सृज्यपपातवै १३ ॥ सौतिरुवाच ॥ इतिश्रुत्वापुलोमायाभृगुःपरममन्युमान् ॥ शशापाग्निमतिकुद्धःसर्वभक्षोभविष्यसि १४
॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि अग्निशापेष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

छलवचनार्थेवविधिःश्रेयान् तयोःसाम्यंषड्यन्नभिःशापंप्राप आद्यस्यप्राबल्यंमन्वानोराक्षसोनाशंचप्रापेतिपष्टाध्यायतात्पर्यं अग्रेरथेति १ तेनचुच्यावेतियोगेन २ । ३ । ४ । ५ । ६ सृतिमार्गं ७
८ । ९ मद्भार्यामित्यंममेवभार्यानतुभृगोरित्येवंरूपेणत्वंराक्षोनवेदत्यर्थः तवेयंभार्येतिक्वेनकथितासि १० । १२ । १३ । १४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शमस्त्विति १ सत्यंचवदतःसमं सत्यंयथार्थं समंपक्षपातहीनं व्यभिचारःअपराधः २ । ३ । ४ । ५ योगेनयोगसिद्धिबलेन मूर्तिपुगाहपत्यदक्षिणाश्यादिषु संप्रपन्नैकवर्तकेषु गवामयनादिषु क्रियासुस्मार्तासुगर्भाधानादिषु मखेज्योतिष्टोमादौ ६ । ७ आपःसोमाज्यपयःप्रभृतयोऽग्नौहूयमानादेवपितरूपाः । आपःपुरुषवचसोभवतीतिश्रुतेरग्नौहुताआपएवदेवताशरीररूपेणपरिणमंतइत्यर्थः ८ देवादिभावस्यापिकर्मप्राप्यत्वाद्देवानांपितृणांचमिथोभेदीनास्त्येवतुल्यहेतुकत्वादित्याह देवताइति ९ । १० अमावास्याममावास्यायां हृतंतेइज्यंते १ संहारं

॥ सौतिरुवाच ॥ शतस्तुभृगुणावन्हिःकुद्धोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ किमिदंसाहसंब्रह्मन्कृतवानसिमांप्रति १ धर्मेप्रयतमानस्यसत्यंचवदतःसमम् ॥ पृष्टोयदब्रुवंस त्यंय्यभिचारोऽत्रकोमम २ पृष्टोहिसाक्षीयःसाक्ष्यंजानानोऽप्यन्यथावदेत् ॥ सपूर्वानात्मनःसप्तकुलेहन्यात्तथापरान् ३ यश्चकार्यार्थतत्त्वज्ञोजानानोऽपिनभा पते ॥ सोऽपितेनैवपापेनलिप्यतेनात्रसंशयः ४ शक्तोऽहमपिशुंत्वांमान्यास्तुब्राह्मणामम ॥ जाननोऽपिचतेब्रह्मन्कथयिष्येनिबोधत ५ योगेनबहुधात्मानंलु त्वातिष्ठामिभूर्तिषु ॥ अग्निहोत्रेषुसत्रेषुक्रियासुचमखेषुच ६ वेदोक्तेनविधानेनमयियदूयतेहविः ॥ देवताःपितरश्चैवतेनटप्ताभवन्तिवै ७ आपोदेवगणाःसर्वेआपःपितृ गणास्तथा ॥ दर्शश्चपौर्णमासश्चदेवानांपितृभिःसह ८ देवताःपितरस्तस्मात्पितरश्चापिदेवताः ॥ एकीभूताश्चदृश्यंतेपृथक्केनचपर्वसु ९ देवताःपितरश्चैवभुंजतेम यियदुत्तम ॥ देवतानांपितृणांचमुखमेतदहंस्मृतम् १० अमावास्यांहिपितरःपौर्णमास्यांहिदेवताः ॥ मन्मुखेनैवहूयंतेभुंजतेचदुतंहविः ११ सर्वमक्षःकथंतेषांभवि ष्यामिमुखंत्वहम् ॥ सौतिरुवाच ॥ चिंतयित्वाततोवाद्भिश्चक्रेसंहारमात्मनः १२ द्विजानामग्निहोत्रेषुयज्ञसत्रक्रियासुच ॥ निरोकारवषट्काराःस्वधास्वाहाविवाजिताः १३ विनाऽग्निनाप्रजाःसर्वास्ततआसन्सुदुखिताः ॥ अथर्षयःसमुद्विग्नादेवानगत्वाबुवन्वचः १४ अग्निनाशातक्रियाभ्रंशाद्भ्रांतालोकास्त्रयोऽनघाः ॥ विधध्वमत्रय त्कार्यनस्यात्कालात्ययोयथा १५ अथर्षयश्चदेवाश्चब्रह्माणमुपगम्यतु ॥ अग्नेरावेदयन्शापंक्रियासंहारमेवच १६ भृगुणावैमहाभागशप्तोऽग्निःकारणांतरे ॥ कथंदेवमु खोभूत्वायज्ञभागग्रभुक्तथा १७ हुतभुवसर्वलोकेषुसर्वमक्षत्वमेष्यति ॥ श्रुत्वातुतद्वचस्तेषामग्निमाहूयविश्वकृत् १८ उवाचवचनंशृक्षंभूतभावनमव्ययम् ॥ लोकाना मिहसर्वेषांत्वंकर्ताचांतएवच १९ त्वंधारयासिलोकांस्त्रीनाक्रियाणांचप्रवर्तकः ॥ सतथाकुरुलोकेशनोच्छिद्येरन्यथाक्रियाः २० कस्मादेवंविभूदस्त्वमीश्वरःसन्हुताशन ॥ त्वंपवित्रंसदालोकेसर्वभूतगतिश्चह २१ नत्वंसर्वशरीरेणसर्वमक्षत्वमेष्यसि ॥ अपानेह्यर्चिषोयास्तेसर्वमक्षयंतिताःशिखिन् २२ क्रव्यादाचतनुर्यातेसासर्वमक्षायि ष्याति ॥ यथासूर्यांशुभिःस्पृष्टंसर्वंशुचिविभाव्यते २३ तथात्वदर्चिर्निर्दग्धंसर्वंशुचिभविष्यति ॥ त्वमग्नेपरमंतेजःस्वप्रभावाद्भिर्निर्गतम् २४

तिरोभावं १२ । १३ । १४ क्रियाभ्रंशादग्निहोत्रादिलोपात् भ्रांताःकर्तव्याकर्तव्यविमूढाः १५ । १६ । १७ । १८ भूतभावनंजरायुजादिभूतकर्तारं १९ । २० । २१ भक्षयंति भक्षयिष्यंति शिखिन्अग्ने २२ क्रव्यादामनुष्याद्यभेद्यमांसभक्षिणी २३ स्वप्रभावाद्भिर्निर्गतंशापंसत्यंकुर्वितिभावः । यथोक्तंशिक्षायां 'आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुक्तेविवक्षया । मनःकायाग्नि माहंतिसमेरयतिमारुतं । मारुतस्तूरसिचरन्मर्मत्रंजनयतिस्वरम्' इत्याद्यु कत्वाद्भेवांगधिष्ठातृत्वाच्च २४

२५ । २६ । २७ ब्राह्मणैरनपराधवाधितोऽपिनतेषुप्रतीकारंप्रयुज्यतेत्यध्यायतात्पर्यं २८ । २९ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सचापीति १ । २ । ३ । ४ । ५ स्वतेजसैवतंशापंकुरुसत्यमृषेर्विभो ॥ देवानांचात्मनोभागंगृहाणत्वंमुखेदुत्तम २५ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ एवमस्त्वितितंवान्हिःप्रत्युवाचपितामहम् ॥ जगा मशासनंकर्तुंदेवस्यपरमेष्ठिनः २६ देवर्षयश्चमुदितास्ततोजगमुयथागतम् ॥ ऋषयश्चयथापूर्वक्रियाःसर्वाःप्रचक्रिरे २७ दिविदेवासुमुदिरेभूतसंघाश्चलौकि काः ॥ अग्निश्चपरमांप्रीतिमवापहतकल्मषः २८ एवंसभगवाञ्छापलेभेऽग्निर्भृगुतःपुरा ॥ एवमेषपुरावृत्तइतिहासोऽग्निशापजः ॥ पुलोमश्चविनाशोऽयंच्यवन स्यचसंभवः २९ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिपौलोमपर्वणि अग्निशापमोचने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ सचापिच्यवनोब्रह्मन्भा र्गवोजनयत्सुतम् ॥ सुकन्यायामहात्मानंप्रमर्तिदीप्ततेजसम् १ प्रमतिस्तुरुहंनामधृताच्यांसमजीजनत् ॥ रुरुःप्रमद्वरायांतुशुनवंसमजीजनत् २ शुनकस्तु महासत्वःसर्वभार्गवनंदनः ॥ जातस्तपसितीव्रेचस्थितःस्थिरयशास्ततः ३ तस्यब्रह्मनरुरोःसर्वचरितंभूरितेजसः ॥ विस्तरेणप्रवक्ष्यामितच्छृणुत्वमशेषतः ४ ऋषिरासीन्महापूर्वतपोविद्यासमन्वितः ॥ स्थूलकेशइतिख्यातःसर्वभूतहितेरतः ५ एतस्मिन्नेवकालेतुमेनकायांप्रजज्ञिवान् ॥ गंधर्वराजोविप्रपैवेश्वावसुरिति स्मृतः ६ अप्सरामेनकातस्यतंगर्भंभृगुनंदन ॥ उत्ससर्जयथाकालंस्थूलकेशाश्रमंप्रति ७ उत्सृज्यचैवतंगर्भंनद्यास्तीरेजगामसा ॥ अप्सरामेनकाब्रह्मर्षिर्देयानिर पत्रपा ८ कन्याममरगर्भाभांज्वलंतीमिवचश्रिया ॥ तांददर्शसमुत्सृष्टानदीतीरेमहानृषिः ९ स्थूलकेशःसतेजस्वीविजनेबंधुवर्जिताम् ॥ सतांदृष्ट्वातदाकन्यांस्थूलकेशोम हाद्विजः १० जग्राहचमुनिश्रेष्ठःकृपाविष्टःपुपोषच ॥ ववृधेसावरारोहातस्याश्रमपदेशुभे ११ जातकाद्याःक्रियाश्चास्याविधिपूर्वयथाक्रमम् ॥ स्थूलकेशोमहाभा गश्चकारसुमहानृषिः १२ प्रमदाभ्योवरासातुसत्वरूपगुणान्विता ॥ ततःप्रमद्वरेत्यस्यानामचक्रेमहानृषिः १३ तामाश्रमपदेतस्यरुरुर्दृष्ट्वाप्रमद्वराम् ॥ बभूवकिलधर्मा त्मामदनोपहतस्तदा १४ पितरंसखिभिःसोऽथश्रावयामासभार्गवम् ॥ प्रमतिश्चाम्ययाचतांस्थूलकेशंयशस्विनम् १५ ततःप्रादात्पिताकन्यांरुवेतांप्रमद्वराम् ॥ विवाहंस्थापयित्वाग्नेनक्षत्रेभगदैवते १६ ततःकतिपयाहस्यविवाहेसमुपस्थिते ॥ सखीभिःक्रीडतीसार्धसाकन्यावरवर्णिनी १७ नापश्यःसंप्रसुतंवैभुजंगंतियंगाय तम् ॥ पदाचैनंसमाक्रामन्सुभूर्पुःकालचोदिता १८ सतस्याःसंप्रमत्तायाश्चोदितःकालधर्मणा ॥ विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमंगेन्यपातयत् १९ सादृष्टातेनसर्वे णपपातसहसाभुवि ॥ विवर्णाविगतश्रीकाप्रष्टाभरणचेतना २० निरानंदकरीतेषांबंधूनामुक्तमूर्धजा ॥ व्यसुरप्रेक्षणीयासाप्रेक्षणीयतमाऽभवत् २१ प्रसुप्ते वाभवच्चापिभुविसर्पविषादिता ॥ भूयोमनोहरतराथभूवतनुमध्यमा २२

प्रजज्ञिवानुत्पादितवान् ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

१४ । १५ भगदेवतेपूर्वयोःफलगुणोरितिलौकिकाः फलगुणोन्नतमयमादेवताफलगुणोन्नतमयमादेवतेतिश्रुतेरुत्तराफलगुणोर्वाविवाहंस्थापयित्वानिश्चित्य १६ विवाहेसमुपस्थितेप्रागेवविवाहच्छब्दतः परिग्रहमात्रेणभार्यात्वेनकल्पितायाअपिनाशेहरोर्दुरंतदुःखावाप्तिरितिपरिग्रहस्यदुःखदत्तव्यक्तं १७ । १८ कालधर्मणामृत्युना विषोपलिप्तान्सविषान् १९ । २० व्यसुर्विगतप्राणा २१ । २२

२३। २४। २५। २६। २७ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ महामहिषायायुषःसप्तोऽपिदुर्लभइत्यर्थमध्यायआरभ्यतेतेतुत्रेत्यादिः १
२। ३। ४। ५। ६ गतायुषआयुर्लोभोनास्ति ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४ रुरोरेवनान्यस्पदपत्योरेकात्मकत्वात् १५। १६ नचैवमायुषोऽर्धप्रदा
ददर्शतांपिताचैवयेचैवान्येतपस्विनः ॥ विचेष्टमानांपतितांभूतलेपद्ववर्चसम् २३ ततःसर्वेद्विजवराःसमाजःसुःकृपान्विताः ॥ स्वस्त्यात्रेयोमहाजानुःकुशिकः
शंखमेखलः २४ उद्दालकःकठश्चैवश्वेतश्चैवमहायशः ॥ भरद्वाजःकौणकुत्स्यआर्षिषेणोऽथगौतमः २५ प्रमतिःसहपुत्रेणतथान्येवनवासिनः ॥ तांतिकन्यांव्य
सुदृष्टाभुजंगस्यविषादिताम् २६ रुरुदुःकृपयाऽऽविष्टारुरुस्त्वार्तोवहिर्ययौ ॥ तेचसर्वेद्विजश्रेष्ठास्तत्रैवोपाविशंस्तदा २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणि पौ०
प० प्रमद्रासर्पदंशेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुब्राह्मणेषुमहात्मसु ॥ रुरुशुक्रोशगहनंवनंगत्वाऽतिदुःखितः १ शोकेनाभिह
तःसोऽथविलपन्करुणं बहु ॥ अब्रवीद्वचनंशोचन्प्रियांस्मृत्वाप्रमद्राम् २ शेतेसाभुवितन्वंगीममशोकविवाधिनी ॥ बांधवानांचसर्वेषांकिंनुदुःखमतःपरम् ३ यदि
दत्तंतपस्तप्तंगुरवोवामयायदि ॥ सम्यगाराधितास्तेनसंजीवितुममप्रिया ४ यथाचजन्मप्रभृतियतात्माऽहंष्टतव्रतः ॥ प्रमद्रातथाह्येषासमुत्तिष्ठतुभामिनी ५
एवंलालप्यतस्तस्यभार्याथेदुःखितस्यच ॥ देवदूतस्तदाऽभ्येत्यवाक्यमादरुं वने ६ ॥ देवदूतउवाच ॥ अभिधत्सेहयद्वाचारुरोदुःखेनतन्मृषा ॥ यतोमर्त्य
स्यधर्मात्मन्नायुरस्तिगतायुषः ७ गतायुरेषाकृपणागंधर्वाप्सरसोःसुता ॥ तस्माच्छोकेमनस्तातमाकृथास्त्वंकथंचन ८ उपायश्चात्रविहितःपूर्वदेवैर्महात्मभिः ॥
तंयदीच्छसिकर्तुंत्वंप्राप्स्यसीहप्रमद्राम् ९ ॥ रुरुवाच ॥ कउपायःकृतोदेवैर्ब्रूहितत्वेनखेचर ॥ करिष्येऽहंतथाश्रुत्वात्रातुमर्हतिमांभवान् १० ॥ देवदूतवाच ॥
आयुषोऽर्धप्रयच्छत्वंकन्यायैभृगुनंदन ॥ एवमुत्थास्यतिरुरोतवभार्याप्रमद्रा ११ ॥ रुरुवाच ॥ ॥ आयुषोऽर्धप्रयच्छामिकन्यायैखेचरोत्तम ॥ शृंगाररूपा
भरणासमुत्तिष्ठतुमेप्रिया १२ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ ततोर्गंधर्वराजश्चदेवदत्तश्चसत्तमौ ॥ धर्मराजमुपेत्येदंवचनंप्रत्यभाषताम् १३ धर्मराजायुषोर्धेनरुरोर्भार्याप्रम
द्रा ॥ समुत्तिष्ठतुक्ल्याणीमृतैर्व्यदिमन्यसे १४ ॥ धर्मराजउवाच ॥ प्रमद्रारुरोर्भार्यादेवदूतयदीच्छसि ॥ उत्तिष्ठत्यायुषोऽर्धेनरुरोरेवसमन्विता १५ ॥ सौ
तिरुवाच ॥ एवमुक्तेततःकन्यासोदतिष्ठत्प्रमद्रा ॥ रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेनसुप्तेवरवर्णिनी १६ एतदृष्टंभविष्येद्विरुरोरुतमतेजसः ॥ आयुषोऽतिप्रदृष्टस्यभार्या
र्थेऽर्धमलुप्यत १७ ततइष्टेऽहनितयोःपितरौचक्रतुमुदा ॥ विवाहंतौचरेमातेपरस्परहितैषिणौ १८ सलब्ध्वापुर्लभांभार्यापद्मकिंजल्कसुप्रभाम् ॥ व्रतंचक्रेविनाशा
यजिह्वगानांष्टतव्रतः १९ सदृष्ट्वाजिह्वगान्सर्वास्तीव्रकोपसमन्वितः ॥ अभिहंतियथासत्त्वंगृह्यप्रहरणंसदा २० सकदाचिद्वनंविप्रोरुरुरभ्यागमन्महत् ॥ शयानं
तत्रचापश्यतडुंडुभं वयसाऽन्वितम् २१

नेनेतरेषामप्यायुर्लोभोभवतीत्याह भविष्येरुरोरेवजातकेइदंष्टनान्यत्रेत्यर्थः १७। १८
एवंकामप्रतीयातेक्रोधावेशादविवेकेनाधर्ममपिमहांतोऽनुतिष्ठंतीत्याह व्रतमिति व्रतनियमं जिह्वगानांसर्पाणां १९ गृह्यगृहीत्वा २० डुंडुभंनिविषंस्थूलसर्पं वयसान्वितंवृद्धं २१

२२ संरंभादावेशात् २३ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ममेति १। २ अहिर्गंधेनसर्पसाहइयमात्रेण ३ अत्राभ्यापेविधेयांशमाह एकानर्थानिति अनर्थोहानिः
अर्थोलाभः तत्रार्थःसुखंचकर्तुंभोक्तुश्चभवति अनर्थोदुःखंचैकस्यापराधेनसर्वेषांतत्सजातीयानांभवतीत्यर्थः धर्मवित्तस्यापराधःसएवदंडोनान्यइतिधर्मस्तज्ज्ञः ४। ५। ६। ७। ८ ॥ इतिआदि
ततउद्यम्यदंडंसकालदंडोपमंतदा ॥ जिघांसुःकुपितोविप्रस्तमुवाचाऽथडुंडुभः २२ नापराध्यामितेकिंचिदहमद्यतपोधन ॥ संरंभाच्चकिमर्थंमामभिहंसिरुपाऽ
न्वितः २३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिपौ०प०प्रमद्राजीवने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ रुरुवाच ॥ ममप्राणसमाभार्यादष्टासीहुजगेनह ॥ तत्रमेसमयो
घोरआत्मनोरगवैकृतः १ भुजंगंवैसदाहन्त्यायंयंपश्येयमित्युत ॥ ततोऽहंत्वांजिघांसांमिजीवितेमाद्यमोक्ष्यसे २ ॥ डुंडुभउवाच ॥ अन्येतेभुजगाब्रह्मनयेदंशंतीह
मानवान् ॥ डुंडुभानहिर्गंधेननत्वंहंसितुमर्हसि ३ एकानर्थान्पृथगर्थानेकदुःखान्पृथक्सुखान् ॥ डुंडुभानधर्मविकृतानत्वंहंसितुमर्हसि ४ ॥ सौतिरुवाच ॥
इतिश्रुत्वावचस्तस्यभुजगस्यरुरुस्तदा ॥ नावधीद्वयसंविप्रमृषिमत्वाऽथडुंडुभम् ५ उवाचचैनंभगवानरुरुःसंशमयन्निव ॥ कामंमांभुजगब्रूहिकोऽसीमांविक्रियां
गतः६ ॥ डुंडुभउवाच ॥ अहंपुरारुरोनाम्राक्कपिरांसंसहस्रपात् ॥ सोऽहंशापेनविप्रस्यभुजगत्वमुपागतः ७ ॥ रुरुवाच ॥ किमर्थंशतवानकुद्रोद्विजस्त्वांभुजगो
त्तम ॥ कियंतंचैवकालंतेवपुरेतद्रविष्यति ८ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिपौलोमपर्वणि रुरुडुंडुभसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ डुंडुभउवाच ॥
सखाबभूवमेपूर्वखगमोनामवैद्विजः ॥ भृशंसंशितवाक्ताततपोबलसमन्वितः १ समयाकीडतावाल्येकृत्वातार्णभुजंगमम् ॥ अग्निहोत्रेप्रसक्तस्तुभीषितःप्रमुमो
हवै २ लब्ध्वासचपुनःसंज्ञांमामुवाचतपोधनः ॥ मिदंहन्निवकोपेनसत्यवाक्संशितव्रतः ३ यथावीर्यस्त्वयासर्पःकृतोऽयंमद्विभीषया ॥ तथावीर्योभुजंगस्त्वंममशा
पाद्रविष्यसि ४ तस्याहंतपसोवीर्यंजानन्नासंतपोधन ॥ भृशमुद्विग्रहदयस्तमवोचमहंतदा ५ प्रणतःसंभ्रमाच्चैवप्रांजलिःपुरतःस्थितः ॥ सखेतिसहसेदंतेनर्मा
र्थवैकृतंमया ६ क्षंतुमर्हसिमेब्रह्मनशापोऽयंविनिवर्त्यताम् ॥ सोऽथमामब्रवीद्विग्रहमुद्विग्रचेतसम् ७ मुदुरुष्णांविनिःश्वस्यसुसंभ्रांतस्तपोधनः ॥ नानृत्तंवैमया
प्रोक्तंभवितेदंकथंचन ८ यदुवक्ष्यामितेवाक्यंशृणुतन्मेतपोधन ॥ श्रुत्वाचहृदिदेवाक्यमिदमस्तुसदाऽनघ ९ उत्पत्स्यतिरुर्नामप्रमतेरात्मजःशुचिः ॥ तदृष्ट्वा
शापमोक्षस्तेभवितानाचिरादिव १० सत्त्वरुरितेरुष्यातःप्रमतेरात्मजोऽपिच ॥ स्वरूपंप्रतिपद्याहमद्यवक्ष्यामितेहितम् ११ सडौंडुभंपरित्यज्यरूपांविप्रर्षभ
स्तदा ॥ स्वरूपंभास्वरंभूयःप्रतिपेदेमहायशः १२ इदंचोवाचवचनंरुरुमप्रतिमौजसम् ॥ अहिंसापरमोधर्मःसर्वप्राणभृतांवर १३ तस्मात्प्राणभृतः
सर्वात्रहिंस्याद्ब्राह्मणःकचित् ॥ ब्राह्मणःसौम्यएवेहभवतीविपराश्रुतिः १४

पर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ मर्मपूर्विकाऽपिपरपीडानकर्तव्याकिमुतवास्तवीसाप्यधर्मजेत्याहाध्यायेन सखाबभूवेत्यादिना खगमोनाम वाडवइतिपाठेवाडवोब्राह्मणः
संशितवाक्तीक्ष्णवचनः १ तार्णवृणमर्थ २। ३। ४। ५ संभ्रमाद्रयात् पुरइत्यपेक्षितपुरतइत्यर्थम् ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३ सौम्योऽतीक्ष्णस्वभावः १४

अहिंसाअविधिस्पृष्टहिंसायाअभावः १५ । १६ । १७ परित्राणं दृष्टमिति शेषः परेहिंस्यमानस्यब्राह्मणेनप्राणं कर्तव्यं न तु हिंसेत्यर्थः १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति १ । २ । ३ नष्टमंतर्हितं ४ । ५ सद्रोहं सत्यवचनमतिरागश्चोपिति ॥ अनागसामपि द्रोहः पौलोमेऽर्थोऽहिनिदितः इति रत्नमर्भः ६ ॥ इति
वेदवेदांगविनामसर्वभूताभयप्रदः ॥ अहिंसासत्यवचनं क्षमाचेति विनिश्चितम् १५ ब्राह्मणस्य परोधर्मो वेदानां धारणाऽपि च ॥ क्षत्रियस्य हियोधर्मः सहिनेष्येत वै
तव १६ दंडधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्मवैशृणुमेरुरो १७ जनमेजयस्य यज्ञेऽस्मिन् सर्पाणां हिंसनं पुरा ॥ परित्राणं च भीतानां
सर्पाणां ब्राह्मणादपि १८ तपोवीर्यबलोपेताद्वेदवेदांगपारगात् ॥ आस्तीकाद्विजमुख्याद्वैसर्पसत्रे द्विजोत्तम १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि
डुंडुभशापमोक्षे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रुरुवाच ॥ कथं हिंसितवान्सर्पान्सराजा जनमेजयः ॥ सर्पावा हिंसितास्तत्र किमर्थं द्वि
जसत्तम १ किमर्थं मोक्षिताश्चैव पन्नगास्तेन धीमता ॥ आस्तीकेन द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः २ ॥ ऋषिरुवाच ॥ श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ॥
ब्राह्मणानां कथयतामित्युक्तांतरधीयत ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ रुरुश्चापि वनं सर्वपर्यधावसमंततः ॥ तमृषिं नष्टमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपत दुवि ४ समो हं परमं
गत्वानष्टसंज्ञइवाभवत् ॥ तद्वपेर्वचनं तथ्यंचितयानः पुनः पुनः ५ लब्धसंज्ञोरुरुश्चायातदा च ख्यौ पितुस्तदा ॥ पिता चास्य तदा ख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ६
॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि सर्पसत्रप्रस्तावनायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥ ॥ ७ ॥ अथास्तीकपर्व ॥
॥ शौनक उवाच ॥ किमर्थं राजशार्दूलः सराजा जनमेजयः ॥ सर्पसत्रेण सर्पाणां गतौ स्तं तद्वदस्व मे १ निखिलेन यथा तत्त्वं सौते सर्वमशेषतः ॥ आस्तीकश्च द्विज
श्रेष्ठः किमर्थं जयतांवरः २ मोक्षयामास भुजगान् प्रदीप्ताद्दसुरेतसः ॥ कस्य पुत्रः सराजासीत्सर्पसत्रं आहरत् ३ सच द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रोऽभिधत्स्व मे ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ महदाख्यानमास्तीकं यथैतच्छ्रोच्यते द्विज ४ सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदतांवर ॥ शौनक उवाच ॥ श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम्
५ आस्तीकस्य पुराणं वै ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ इति हासमिमं विप्राः पुराणं परिचक्षते ६ कृष्णं द्वैपायनप्रोक्तं नैभिषारण्यवासिषु ॥ पूर्वप्रचो
दितः सूतः पिता मे लोमहर्षणः ७ शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणेऽपि दमुक्तवान् ॥ तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथा तथम् ८ इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृ
च्छते ॥ कथयिष्याम्यशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ९ आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिः समः प्रभुः ॥ ब्रह्मचारी यथाहारस्तपस्युग्रैरतः सदा १०

आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ पौलोमेदारपरिग्रहस्य महाद्रोहे हेतुत्वमुक्त्वा संततिमात्रार्थं स आ वश्यको न तु भोगार्थमिति दर्शयितुमास्तीकाख्यानमारभते
किमर्थमिति अंतर्मतं करत्वं १ जयतां जितेन्द्रियाणां यद्वा अराजासन्विद्यया समं तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायेति ब्राह्मणाद्विषयैव जयतामिति व्याख्येयं जपतामित्यपि केचित्पठन्ति २ वमुत्तसोऽग्नेः आहरत्
कृतवान् ३ । ४ । ५ परिचक्षते मादृशा इति शेषः ६ तदेवाह पूर्वमिति ७ तस्मादित्यनेन स्वस्य संप्रदायविवस्फुटिकृतं ८ । ९ ब्रह्मचारी अकृतदारत्वा नित्यं वेदाध्ययनमात्रपरः १०

यायावराणां ग्रामेकरात्रवासिनां गृहस्थानां येभ्योऽयं पक्षहोमसंप्रदायः प्रवृत्तः तथाच भरद्वाजः । 'यायावरानामब्राह्मणा आसंस्तेऽर्थमासायाभिहोत्रमजुहवन्निति' ११ यत्र सायं गृहहृत्येकं पदं यत्रैव सायं
कालस्तत्रैव गृहमस्येति स तथा १२ दीक्षां व्रतनियमं चरन् १३ वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्ननिमेषो मुनिः ॥ इतस्ततो वृक्षादिभ्यः शोणं पर्णादिकं परितः काले
सर्वदा चरन्नश्रन् १४ अटमानो नित्यं पर्यटनकरः अत्र प्रक्षीण संतानस्य वंशस्य गतिमनेन रूपकेण प्रदर्शयति लंबमानानित्यादिना १५ । १६ वीरणस्तं वकेलुणस्तं वै अत्र गतं भूलोकः उर्ध्वपादत्वाधोमुख

जरत्कारुरिति ख्यात उर्ध्वरेतामहातपाः ॥ यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संशितव्रतः ११ सकदाचिन्महाभागस्तपो बलसमन्वितः ॥ चचार पृथिवीं सर्वो यत्र सायं गृहो मु
निः १२ तीर्थेषु च समाप्तावं कुर्वन्नटति सर्वशः ॥ चरन् दीक्षां महातेजा दुश्चरामलतात्मभिः १३ वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्ननिमेषो मुनिः ॥ इतस्ततः परिचरन् दीक्षपा
वकसप्रभः १४ अटमानः कदाचित्स्वान्सददर्शयितामहान् ॥ लंबमानान् महागते पादैरुर्ध्वं स्वाङ्मुखान् १५ तान् ब्रवीत्सहद्वैव जरत्कारुः पितामहान् ॥ के भवंतोऽ
वलंबं ते गते ह्यस्मिन्नधोमुखाः १६ वीरणस्तं वकेलग्राः सर्वतः परिभक्षिते ॥ सूपकेन निगूढेन गतेऽस्मिन्नित्यवासेना १७ ॥ पितर ऊचुः ॥ यायावरानामवयमृषयः
संशितव्रताः ॥ संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधोगच्छाममेदिनीम् १८ अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति स्मृतः ॥ मंदभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव संमास्थितः १९
मसपुत्रान् जनयितुं दारान् मूढश्चि कीर्षति ॥ तेन लंबामहे गते संतानस्य क्षयादिह २० अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ कस्त्वं बंधुरिवास्माकमनुशोचसि
सत्तम २१ ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन्को भवानिह नः स्थितः ॥ किमर्थं चैव नः शोच्याननुशोचसि सत्तम २२ ॥ जरत्कारुवाच ॥ मम पूर्वभवंतो वै पितरः सपितामहाः ॥
ब्रूतं किं कुर्यात्तज्जरत्कारुहं स्वयम् २३ ॥ ॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ यतस्वयन्वास्ता तसंतानाय कुलस्य नः ॥ आत्मनोऽर्थे स्मदर्थे च धर्म इत्येव वा विभो २४ न
हि धर्मफलैस्तातनतपोभिः सुसंचितैः ॥ तां गतिं प्राप्नुवंतीह पुत्रिणो यां व्रजंति वै २५ तद्धारग्रहणे यत्नं संतत्यां च मनः कुरु ॥ पुत्रकास्मन्नियोगात्त्वमेतन्नः परमं
हितम् २६ ॥ जरत्कारुवाच ॥ न दारान्वै करिष्येऽहं न धनं जीवितार्थतः ॥ भवतां तु हितार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् २७ समयेन च कर्ताऽहमनेन विधिपूर्वकम् ॥
यथायदुपलप्स्यामि करिष्ये नान्यथा ह्यहम् २८ सनाप्रीया भवित्री मे दित्सिता चैव बंधुभिः ॥ भैक्ष्यवत्तामहं कन्यामुपयं स्ये विधानतः २९ दरिद्राय हि मे भार्या को दा
स्यति विशेषतः ॥ प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदिकाश्चित्प्रदास्यति ३० एवं दारक्रियाहेतोः प्रयतिष्ये पितामहाः ॥ अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहमन्यथा ३१

त्वाभ्यां स्वर्गस्थत्वेऽपि पातभयेन व्याकुलत्वमुक्तं वीरणस्तं वीवंशस्तोमः मूषकः कालः १७ । १८ । १९ । २० । २१ नः स्थितोऽस्माकं स्वामी वेति शेषः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ न दारानित्यभ्या
यतात्पर्यमुक्तं भोगाय धनदारसंग्रहो न कार्यः किंतु पुत्रकृत्वोरेवार्थे इति भावः २७ । २८ सनाप्रीति प्रायेण वस्तुनां यथार्थनामत्वा जरत्कारुहं न तपसा जीर्यमाणशरीरत्वं विवक्षितं तादृशोऽहं सदृशीमे
व भार्यां स्वीकरिष्यामि बंधुभिर्दित्सितामिति अति जेविते कर्मणि दयादलंकृत्य सदेवो गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत्स आर्षः इत्यादि ज्योमिथुनपूर्वयोर्देवार्पणयोर्विवाहयोर्व्यावृत्तिर्दाशता भैक्ष्यवादितितस्या ब्राह्म
प्राज्ञापत्यविधिना अलंकृताया अनलंकृताया वा लाभेऽप्यन्नवखादिना भरणे मम धनादिकं नास्त्येति च दर्शितं उपयं स्येपरिजये २९ । ३० । ३१

३२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ततश्च निवेशायदारसंप्रदाय पाठांतरेयतिर्ब्रह्मचारी १ तिस्रोवाचः कृपाभिर्सां देहीत्येवंपाः २ । ३ । ४ । ५ प्रतीच्छप्र
तिगृहीत्व ६ । ७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ एवमास्तीकोत्पत्तिप्रकारमुक्त्वा सर्पसत्रनिमित्तसर्पाणां मातृशापमुपक्षिपति मात्राहीत्यादिना अनिलसार
तत्रचोत्पत्त्यतेजंतुर्भवतां तारणायैव ॥ शाश्वतं स्थानमासाद्य मोदंतां पितरो मम ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुता पितृसंवादे त्रयो
दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततो निवेशाय तदा सविप्रः संशितव्रतः ॥ महीं च चारदारार्थं न च दारानविंदत १ सकदाचिद्रनंगत्वा विप्रः पितृवचः
स्मरन् ॥ चुक्रोश कन्याभिक्षार्थं तिस्रोवाचः शनैरिव २ तं वा सुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ॥ न सतां प्रतिजग्राह न सनाग्नीति चिंतयन् ३ सनाग्नीं चोद्यतां भा
र्यां गृहीयामिति तस्य हि ॥ मनो निविष्टमभवत् जरत्कारोर्महात्मनः ४ तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ॥ किं नाग्नीं भगिनीं यंते ब्रह्मसत्यं भुजंगम् ५ ॥ वासुकि
रुवाच ॥ जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजामम् ॥ प्रतिगृहीत्व भार्यार्थं मया दत्तां सुमध्यमाम् ॥ त्वदर्थं रक्षिता पूर्वप्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ६ एवमुक्त्वा ततः प्रादाद्वा
र्यार्थं वरवर्णिनीम् ॥ सचतां प्रतिजग्राह विविधदृष्टेन कर्मणा ७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि वासुकिस्वसृवरणे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वब्रह्मविदां वर ॥ जनमेजयस्य वीर्ये क्षेपक्षयत्यनिलसारथिः १ तस्य शापस्य शांत्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ॥ स्वसारसृष
येतस्मै सुव्रताय महात्मने २ सचतां प्रतिजग्राह विविधदृष्टेन कर्मणा ॥ आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महामनाः ३ तपस्वी च महात्मा च वेदे वेदांगपारंगः ॥ समः सर्व
स्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ४ अथ दीर्घस्य कालस्य पांडवे यो नराधिपः ॥ आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः ५ तस्मिन् प्रवृत्ते सत्रे तु सर्पाणामंतकायैव ॥ मो
चयामास तान्नागानास्तीकः सुमहातपाः ६ भ्रातृंश्च मातुलंश्चैव तथैवान्यान्सपन्नान् ॥ पितृंश्च तारयामास संतत्या तपसा तथा ७ व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन्स्वाध्यायैश्च
नृणोऽभवत् ॥ देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ८ ऋषींश्च ब्रह्मचर्येण संतत्या च पितामहान् ॥ अपहृत्य गुरुभारं पितृणां संशितव्रतः ९ जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सहितः
स्वैः पितामहैः ॥ आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मचानुत्तमं मुनिः १० जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गं मेयिवान् ॥ एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कथितं मया ॥ प्रब्रूहि भृगु
शार्दूलकिमन्यत्कथयामि ते ११ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकप० सर्पाणां मातृशापप्रस्तावे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ सौ
ते त्वं कथयस्वैमां विस्तरेण कथां पुनः ॥ आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषापरमाहिनः १ मधुरं कथ्यते सौम्यशृङ्गणाक्षरपदं त्वया ॥ प्रीयामहे भृशं तात पिते वेदं प्रभाषसे
२ अस्मच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ॥ आचष्टैतद्यथाख्यानां पिता ते त्वं तथा वद ३

थिर्वक्त्रिः धक्ष्यति दाहं करिष्यति १ । २ जज्ञे जातः ३ पितृमातृपत्नीयाणां भयापहः पितृमातृभयापह इति प्रथमपदलोपः ४ आजहार चको ५ । ६ भ्रातृमातुलपुत्रान् ७ । ८ । ९ । १० । ११
॥ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ सौते इति शुश्रूषाश्रोतुमिच्छा १ । २ अस्मच्छुश्रूषणे अस्माकं श्रावणे आचष्टाकश्येन व्यक्तं कथितवान् ३

कथयतः पितुः सकाशात् ४ देवयुगे सत्ययुगे रूपेण प्रकाशनाद्भुते इति संबंधः । 'रूपं स्वभावे सौंदर्ये आलोकेषु शृणुदयोः' इति मेदिनी अद्भुत इत्यादेः पूर्वरूपमार्थ ५ । ६ वरातिसर्गं वरदानं ७ । ८ तेजसावी
र्या विक्रमेण पराभिभूय सामर्थ्येन ओजसा तेजसेति पाठे ओजसा इति यबलेन ९ पुत्रं पुनातीति तं पवित्रं वरं दिव्यपुत्रद्वयलाभरूपं १० । ११ । १२ यथा दशावृत्तानवनवतिः तथा दशावृत्तादशदशतिः
शतमित्यर्थः दशदशतीर्दशशतानीत्यर्थः १३ । १४ सोपस्वेदे पुष्पमवत्सु तत्र ह्यंडांतर्जलमृष्मणाशीघ्रघनीभयतीति पंचशते पंचशत्याः पूरणे काले संवत्सरे पूर्णं सतीति शेषः १५ मियुने निःसृतं सत् नव्यद

॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ॥ यथाश्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ४ पुरा देवयुगे ब्रह्मन् प्रजापति सुतेशुभे ॥ आस्तां भगि
न्यौरूपेण समुपेतोऽद्भुतेऽनघ ५ तेभ्योऽयं कश्यपस्य आस्तीकं ब्रूष्वभिनवाचह ॥ प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापति समः पतिः ६ कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां सुदापरमया युतः ॥
वरातिसर्गं श्रुत्वा वै कश्यपादुत्तमं चते ७ हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स्मरस्त्रियौ ॥ ववेकदः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यवर्चसः ८ द्वौ पुत्रौ विनताववेकदू पुत्राधिकौ बले ॥
तेजसावपुषा चैव विक्रमेणाधिकौ चतौ ९ तस्यैव तान् वरं प्रादादत्यर्थं पुत्रमीप्सितम् ॥ एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनतातदा १० यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाऽभ
वत्तदा ॥ कृतकृत्या तु विनतालब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ११ कद्रुश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यवर्चसाम् ॥ धार्योऽप्रयत्नतोगर्भा विः युक्ता समहातपाः १२ तेभ्यो वरं सतु
ष्टे कश्यपो विनता विशत् ॥ सौतिरुवाच ॥ कालेन महता कद्रुं डानां दशतीर्दश १३ जनयामास विप्रं द्रुचे चाडि विनतातदा ॥ तयो रंडानि निदधुः प्रहृष्टाः परिचा
रिकाः १४ सोपस्वेदे पुमां डिपु पंचवर्षशतानि च ॥ ततः पंचशते काले कद्रु पुत्रा विनिःसृताः १५ अंडाभ्यां विनतायास्तु मियुने नव्यदृश्यत ॥ ततः पुत्रार्थिनी देवी
वीडिता च तपस्विनी १६ अंडं विभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत् ॥ अध्यर्धकाय संपन्नमिति तरेणा प्रकाशता १७ सपुत्रः क्रोध संरब्धः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ योऽहमेवं
कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया १८ शरीरेणा समग्रेण तस्माद्दासी भविष्यति ॥ पंचवर्षशतान्यस्या यया विस्पर्धसे सह १९ एष च त्वां सुतो मातर्दासी त्वान्मोचयिष्य
ति ॥ यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवांडविभेदनात् २० न करिष्यस्य न गंवा व्यंगं वा पितपस्विनम् ॥ प्रतिपालयितव्यं स्तेजन्मकालोऽस्य धीरया २१ विशिष्टं बलमी
प्सत्या पंचवर्षशतात्परः ॥ एवं शब्दात्ततः पुत्रो विनतां मंतरिक्षगः २२ अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये यदा ॥ आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् २३
गरुडोऽपि यथा कालं जज्ञे पन्नगभोजनः ॥ सजातमात्रो विनतां परित्यज्य खमा विशत् २४ आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमभ्ययत् ॥ विधात्रा भृगुशार्दूलस्तु
धितः पतगेश्वरः २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पादीनामुत्पत्तौ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ज्ञानं दृष्टं स्वरूपेण ति शेषः वीडिता सपत्न्याः पुत्रसमृद्ध्या लजिता १६ अपश्यत् अपश्यत् अध्यर्धेति चरणादारभ्याऽर्धादुपरितनेन देहेन कृतस्नोऽन्धेना कृतस्न इत्यर्थः पूर्वार्थेति पाठः सुगमः १७ क्रोध
संरब्धः क्रोधेन द्वेषेण संरब्धोऽभिनिविष्टः १८ । १९ । २० अन्नं गमां विषया व्यंगं प्रहृष्टावयवं प्रतिपालयितव्यः प्रतीक्षणीयः २१ । २२ । २३ । २४ भर्तुं शुश्रूषयेव नारीणां मनोरथसिद्धिरीर्ष्या च सिद्धि
पिस्त्वं हीयत इत्यध्यायतात्पर्यं विधात्रा विहितमिति योजना २५ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एतास्मिन्नाति समायातेऽस्मिन्नेते १।२।३।४ ज्वलंतमेतसमागम्यदिवौकसोऽमृतायमंत्रयितुमारब्धादिति पठेनाम्बयः किंकृत्वा तस्य मेरोः शृंगमुपाकृतेति संबन्धः ५ अग्रमेयमतिमनोहरत्वात् मनसा वाचा वा कल्पितुं शक्यं ६ आवारितमाचीर्णं ७ अगम्यमप्राप्यं अन्यः प्राकृतेः ८ अनंतकल्पं अनंतो विष्णुराकाशो वा ततर्ह्येक्युनं बहुगुणाद्वत्त्वादिति प्रमाणत्वाच्च ईपदसमाग्रीकल्पः उद्दिष्टमुच्यते ९ १० १ ११ कलशवक्त्रलोमं यथाधारत्वादुदधिः समुद्रः कलशोदधिः क्षीरसमुद्र इति केचित् कलाः पाषाणमयाः पर्वताग्नेनाकादयः क्षेरतेऽस्मिन्नितिकलशः समुद्रः सचोदधिः उदकानिधीयते

॥ सौतिरुवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ॥ अपश्यतां समायाते उच्चैः श्रवसमंतिकात् १ यंतं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपमपूजयन् ॥ मथ्यमानेऽमृते जा तमश्वरत्नमनुत्तमम् २ अमोघबलमश्वानामुत्तमं जगतां वरम् ॥ श्रीमंतमजरं दिव्यं सर्वलक्षणपूजितम् ३ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ कथं तदमृतं देवैर्मथितं कचशं समे ॥ यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ४ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ ज्वलंतमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ आक्षिपंतं प्रभाभानोः स्वशृंगैः कांचनोज्ज्व लैः ५ कनकाभरणं चित्रं देवगंधर्वसेवितम् ॥ अग्रमेयमनाष्टप्यमधर्मबहुलैर्जनैः ६ व्यालैरावारितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ॥ नाकमावृत्य तिष्ठंतमुच्छ्रयेण महा गिरिम् ७ अगम्यं मनसाऽप्यन्यैर्न दीवृक्षसमन्वितम् ॥ नानापतगसंघैश्चनादितं सुमनोहरैः ८ तस्य शृंगमुपाकृत्य बहुरत्नाचितं शुभम् ॥ अनंतकल्पमुद्दिष्टं सुराः सर्वमहौजसः ९ ते मंत्रयितुमारब्धास्तत्रासीनादिवौकसः ॥ अमृताय समागम्य तपोनियमसंयुताः १० तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ चिंतयत्सुसुरे ष्विवं मंत्रयत्सुचसर्वशः ११ देवैरसुरसंघैश्च मथ्यतां कलशोदधिः ॥ भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ १२ सर्वौषधीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव ह ॥ मथ्यत्सुद धिदेववित्स्य ध्वममृतं ततः १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि अमृतमंथने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततोऽब्र शिखराकारैर्गिरिशृंगैरलंकृतम् ॥ मंदरं पर्वतवरं लताजालसमाकुलम् १ नानाविहंगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाकुलम् ॥ किन्नरैरप्सरभिश्च देवैरपि च सेवितम् २ एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ॥ अधोभूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ३ तमुद्धर्तुं शक्तौ वै सर्वदेवगणास्तदा ॥ विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ४ भ वंतावत्र कुर्वीतां बुद्धिनैः श्रेयसीपराम् ॥ मंदरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ५ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ॥ अचोदयदमे यात्मा फणींद्रं पद्मलोचनः ६ ततोऽनंतः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ॥ नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन् कर्मणि वीर्यवान् ७ अथ पर्वतराजानंतमनंतो महाबलः ॥ उज्जहार बलाद्ब्रह्मणः सवनं सवनौकसम् ८ ततस्तेन सुराः सार्वसमुद्रमुपतस्थिरे ॥ तमूचुरमृतस्यार्थे निर्मथिष्यामहे जलम् ९

ऽस्मिन्नित्येवागाजलसमुद्र इत्यर्थः विशेषणं विशेषेण बहुलमिति समासः कलशोद्दीप्तपदिकूलोदेषु सौम्यतां कलशः सर्वैरिति वाक्यशेषात् आर्यप्रसिद्धचमवेच्छप्रसिद्धचाप्यर्थनिर्णयान्मुपगमात् १२ वेत्स्यध्वं लप्स्यध्वं १३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारते भावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अ ॥ तत इति १।२।३।४।५।६ अनंतः शेषः ७ पर्वतराजानं अनित्यत्वात् समासांतश्च सवनं मतेनेनेत्यमृतमसब्रह्मणं वनेः सहिते वा ८ तेन पर्वतभृताऽनंतं तं समुद्रमुचुः जलेतवेति शेषः ९

१० अकूपारिसमुद्रसमीपे द्वितीयांतपाठोपेत्येत्यध्याहारः अधिष्ठानं गौरवासंलक्षितमिषमंतं मंदरस्याधारः ११ ॥ १२ मथानं मंथनं दंढं नेत्रं मंथनं रज्जुं १३ एकमंतं एकप्रदेशं मुखभागं उपाश्लिष्टाः दंढं वृत्तवतः १४ अनंत इति शेषो विष्णुपक्षीयः वासुकेः शिर उक्षिप्योत्क्षिप्य भूमावाक्षिपंतस्तु मुखनिःसृतं विषं स्वयंसोढवानिति भावः १५ वासुकिमुखोत्थं वाय्वादिदेवोपकारायाभूदित्याह वासुकेरिति द्वाभ्यां आक्षिप्यत आक्षिप्यमाणस्य एतेन मेघस्य धूमज्योतिर्वीतवारिमयत्वमुक्तं १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ जलचरामत्स्यादयः अस्मदादिवत्पार्थिवांश्च प्रधानशरीराः २० वारुणानि वरुणलोकस्थानि आप्यांश्च

अपां पतिर्यो वाचममाप्यं शोभेत्ततः ॥ सोढाऽस्मि विपुलं मंदं मंदरभ्रमणादिति १० ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारिसुरासुराः ॥ अधिष्ठानं गिरेरस्य भवान्भवितुम हति ११ कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ॥ तं शैलं तस्य पृष्ठस्थं यंत्रेणेंद्रोन्यपीडयत् १२ मंथानं मंदरं कृत्वा तथानेत्रं च वासुकिम् ॥ देवामथितुमारब्धाः समु द्रं निधिमं भसाम् १३ अमृतार्थे पुरा ब्रह्मंस्तथैवासुरदानवाः ॥ एकमंतमुपाश्लिष्ठानां गराज्ञो महासुराः १४ विबुधाः साहिताः सर्वे यतः पुच्छंततः स्थिताः ॥ अनंतो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः ॥ शिर उक्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् १५ वासुकेरथ नागस्य सहसाऽऽक्षिप्यतः सुरैः ॥ सधूमाः सार्चिषो वातानिप्ये तुरसकृन्मुखात् १६ ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सविद्युतः ॥ अभ्यवर्षन्सुरगणान् श्रमसंतापकं शितान् १७ तस्माच्च गिरिकूटाग्रात्प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः ॥ सुरा सुरगणान्सर्वान्समंतात्समवाकिरन् १८ बभूवात्र महानादो महामेघरवोपमः ॥ उद्धर्मे मथ्यमानस्य मंदरेण सुरासुरैः १९ तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ॥ विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणांभसि २० वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ॥ पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् २१ तस्मिन् भ्राम्यमाणेऽद्रौ संपृष्यं तः परस्परम् ॥ न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान् महाधुमाः २२ तेषां संघर्षजश्चाग्निर्चिर्मिः प्रज्वलन्मुहुः ॥ विद्युद्गिरिवनीलाभमावृणोन्मंदरं गिरिम् २३ ददाहं जुंज रांस्तत्र सिंहांश्चैव विनिर्गतान् ॥ विगतासु नि सर्वाणि सत्वानि विविधानि च २४ तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहंतमितस्ततः ॥ वारिणामेघजेनेंद्रः शमयामास सर्वशः २५ ततो नानाविधास्तत्र सुसुबुः सागरांभसि ॥ महाधुमाणानिर्यासावहवश्चौषधीरसाः २६ तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ॥ अमरत्वं सुराजग्मुः कांचनस्य च निःस्र वात् २७ ततस्तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ॥ रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूदमृतम् २८ ततो ब्रह्माणमासीनं देवावरदमब्रुवन् ॥ श्रान्ताः स्मसुभृशं ब्रह्मभोद्भ वत्यमृतं च तत् २९ विनानारायणं देवं सर्वे ज्येदेवदानवाः ॥ चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मंथनम् ३० ततो नारायणं देवं ब्रह्मावचनमब्रवीत् ॥ विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ३१ ॥ विष्णुरुवाच ॥ बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ॥ क्षोम्यतां कलशः सर्वमंदरः परिवर्त्यताम् ३२

मथानं देहानि २१ पर्वताग्रात्पतमानानां द्रुमाणां संघर्षां जातोऽग्निः पर्वतं व्यापृतं तत्र स्थान्पश्वादीन्ददादित्याह त्रिभिस्तस्मिन्नित्यादिभिः २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ तेषां द्रुमोपधीनां येऽमृतवीर्या र सास्तं जेन पयसा क्षीरेण कंचनस्य स्वर्णमयस्य पर्वतस्य निःस्रवात् दिव्यप्रभावानेकमणिम्यानिःसृता जलाश्च सुराऽमृतत्वं जग्मुः २७ ततः पयोनिःस्रवं प्राप्य समुद्रस्य तत्क्षारं उदकं लवणांभसीत्युपक्रमात् पयः क्षीरं जातं यथाक्षारमक्षारं वा जलं गवितृणादिरसं प्राप्य क्षीरं भवति तदित्यर्थः पयोऽपिरसोऽग्नौ विमिश्रमस्ति ततो हेतोः क्षीरादभूत्तुत २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२

॥ ३८ ॥

मोहनार्थमित्यर्थः ४५ 'अमृतादपि विभ्रंशः संगमात्रेण योषितां दधतामोहिनीरूपं हरिणैव प्रकाशितम्' इति रत्नगर्भः ४६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाबदीये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
अथेति आवरणमुत्प्लव्यानि कवचाऽद्याणि ग्रहणाभ्यायुधानि १ । २ संभ्रमेऽभयेषाममृतादरे सति ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

॥ ३८ ॥

कप्रसिद्धचनुसारेणयोमत्रलेनचायुधवाचिनांशब्दानामर्थोबोध्यः १७। १८। १९। २० संपत्तियुद्धे २१। २२। २३ प्रवेरितंमेरितं अवोपसर्गस्यभाग्यारमितेनाकारलोपः २४ विगलितारिक्तामे
वास्ततुल्यदीप्तयः श्वेतभास्वरादित्यर्थः २५ बहुविधानीलपीतादिधानुग्रस्वात् । मेघरूपित्वंगगनगामित्वात् २६ गणशब्दितारुद्रानुशरोपलक्षितादेवाः असुराश्चगणाश्चतेषांविग्रहे । 'गणःप्रम
धसंख्यौघे'इतिमेदिनी २७ । २८ निशम्यविज्ञाय तेअसुराः २९ सलिलधराअमृतभृतोदेवाः ३०

किंतिनिनराय । तुल्यायासेऽप्यविबुधानां विजिर्जविमुखाहरेः ॥ देवास्तु वज्रगाविष्णोः प्रापुरेतादिहोच्यते इति रत्नगर्भः ३१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाषदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
एतदिति १ । २ विपणावहेपणकुर्वहे ३ दीव्यविजिर्गोपस्व दासीभावायमांघादासीकर्तुं त्वं वा दासी भवितुं ब्रूहीत्यर्थः ४ । ५ जिह्मकौटिल्यं ६ नावपद्यंतमानुमोदितवतः ७ । ८ । ९ । १० वंदशुकाः

॥२१॥

ततोऽमृतं सुनिहितमेव च क्रिरेसुराः परां मुदमभिगम्य पुष्कलाम् ॥ ददौ च तं निधिममृतस्य रक्षितुं किरीटिने बलमिदं धामरैः सह ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि
आस्तीकपर्वणि अमृतमंथनसमाप्तिर्नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतत्ते कथितं सर्वममृतं मथितं तथा ॥ यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमा
नतुलविक्रमः १ यं निशम्य तदा कद्रुर्विनतामिदमब्रवीत् ॥ उच्चैः श्रवाहिकिं वर्णो भद्रे प्रब्रूहि माचिरम् २ ॥ विनतो वाच ॥ श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ॥
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ३ ॥ ॥ कद्रुरुवाच ॥ ॥ कृष्णबालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ॥ एहिसार्धं मया दीव्यदासीभावाय मामिनि ४ ॥ सौति
रुवाच ॥ ॥ एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ॥ जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स्मह ५ ॥ ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रुर्जिह्मं चिकीर्षती ॥ आज्ञापयामास तदा वा
लाभूत्वाऽजनप्रभाः ६ आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासीनस्यामर्हयथा ॥ नावपद्यंत ये वाक्यं तान् शशाप भुजंगमान् ७ सर्पसन्नेवर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ॥ जनमेज
यस्य राजर्षेः पांडवेयस्य धीमतः ८ शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ॥ अतिकूरं समुत्सृष्टं कद्रुर्द्वादतीवहि ९ सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचंतामन्वमोदत ॥ बहुत्वं प्रे
क्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया १० तिग्मवीर्यविषाह्येते दंदशुकामहाबलाः ॥ तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्भिप्रजानां च हिताय च ११ युक्तं मा प्राकृतं तेषां परपीडोपसर्पि
णाम् ॥ अन्येषामपि सत्वानां नित्यं दोषपरास्तु ये १२ तेषां प्राणांतिको दंडो देवेन विनिपात्यते ॥ एवं संभाष्य देवस्तु पूज्य कद्रुं च तां तदा १३ आहूय कश्यपं देव
इदं वचनमब्रवीत् ॥ यदेते दंदशुकाश्च सर्पा जातास्त्वया ज्ञध १४ विषो ल्वणामहाभोगामात्राशताः परंतप ॥ तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्तव्यः कथंचन १५ दृष्टं पु
रातनं ह्येतद्यज्ञे सर्पविनाशनम् ॥ इत्युक्त्वा सृष्टिदेवस्तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ॥ प्रादाद्विषहरीं विद्यां कश्यपाय महात्मने १६ ॥ इति श्रीम० आदिपर्वणि आस्तीकप०
सौपर्णे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततो रजन्या व्युष्टायां प्रभातेऽभ्युदिते रवौ ॥ कद्रुश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन १ अमर्षिते सुसंरब्धे दा
स्येकृतपणे तदा ॥ जग्मतुस्तुरगं द्रुमुच्चैः श्रवसमंतिकात् २ ददृशातेऽथ ते तत्र समुद्रं निधिमं भसाम् ॥ महातमुदकागाधं क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ३ तिमिगि
लझपाकीर्णमकरैरावृतं तथा ॥ सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतम् ४ भीषणैर्विकृतैरन्यैर्धौ रैर्जलचरैस्तथा ॥ उग्रैर्नित्यमनाष्टप्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ५

भृशं दंशनशोलाः ११ । १२ । १३ । १४ महाभोगामहाशरीराः १५ विषहरीं विपद्नीं विषहरामिति पाठः १६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाषदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥
तत इति व्युष्टायां व्यतीतायां १ दास्ये विषये २ उदके नागाधं तल्लक्षणं क्षुब्धं क्षोभ्यमाणं मकरादिभिः ३ । ४ । ५

६ पातालज्वलनो वाडवाभिस्तस्यावाप्तं बांधवं शरणं बंधनमिति पाठेकारागारं ७ । ८ । ९ वेलापादोलज्जालं तजेनानिलेन चलं १० । ११ गांधर्व्यो विंदतालं भ्रमानेन हेतोः शत्रुप्रत्ययः तेन
हेतुना विक्षोभितेन जलेनाविलंब्याप्तं १२ अत्रिणा तलावेपिणेति शेषः गांधवं तलं पातालस्यापि तलमधःस्थं अव्ययं पातालादिव्ययेऽप्यविनाशं १३ सेवतः सेवमानस्य युगादिकालशयनं युगं कृतादि
कंसस्य आदिभूतो युगादिकालस्तस्मिन् शयनं तलपभूतं १४ डिं बाहवे डिं बोभयवतामाकंदस्तद्वति आहवे डिं बोभयश्च नावंडे इति मेदिनी । तिग्माहव इति पाठः स्पष्टार्थः १५ वडवा अश्वात्स्यामुखादुत्पन्नो
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ॥ नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ६ पातालज्वलनावासमसुराणां च बांधवम् ॥ भयंकरं च सत्वानां पयसां निधिमर्ण
वम् ७ शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ॥ अप्रमेयमर्चित्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ८ घोरं जलचरावरौ द्रुमैरवनिःस्वनम् ॥ गंभीरावर्तकलिलं सर्व
भूतभयंकरम् ९ वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुच्छ्रितम् ॥ वीचीहस्तैः प्रचलितैर्दृष्ट्यंतमिव सर्वतः १० चंद्रवृद्धिक्षयवशादुद्धृत्तोर्मिसमाकुलम् ॥ पांचज
न्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ११ गांधिदता भगवता गोविंदेनामितौ जसा ॥ वराहरूपिणा चांतर्विक्षोभितजलाविलम् १२ ब्रह्मर्षिणा व्रतवता वर्षाणां शतमत्रि
णा ॥ अनासादितगांधं च पातालतलमव्ययम् १३ अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ॥ युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः १४ वज्रपातनसंज्ञस्तं
मैनाकस्याभयप्रदम् ॥ डिं बाहवार्दितानां च असुराणां परायणम् १५ वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शिवम् ॥ अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् १६ महान
दीभिर्वह्नीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ॥ अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥ आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यमानमिवोर्मिभिः १७ गंभीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं गर्जतं
जलचररावरौ द्रुनादैः ॥ विस्तीर्णं ददृशतुरं वरप्रकाशं ते ज्वाधं निधिमुरुमं भसामनंतम् १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे एकविंशति
तमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ॥ निःस्नेहवैदहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा १ प्रसन्नमोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छा
पाच्च मामिनी ॥ कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः २ तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इति स्मृताः ॥ एतस्मिन् तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ३ ततस्ते पणितं
कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ॥ जग्मतुः परयाप्रीत्या परंपारं महोदधेः ४ कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहाय सा ॥ आलोकयं त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमं भसाम् ५ वायुना स्ती
वसहसा क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ॥ तिमिगिलसमाकीर्णमकरैरावृतं तथा ६ संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ॥ घोरैर्धौ रमनाष्टप्यं गंभीरमतिभैरवम् ७ आकरं सर्व
रत्नानामालयं वरुणस्य च ॥ नागानामालयं चापि सुरम्यं सरितां पतिम् ८ पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् ॥ भयंकराणां सत्वानां पयसां निधिमव्ययम् ९

दीप्तो योऽभिस्तस्मै तोयहव्यप्रदं गाधः पारश्चनास्तियस्य सोऽगाधपारस्तं अतएव विस्तीर्णं विशेषेण स्तीर्णं समंतत आस्तीर्णं १६ अभिसार्यमाणमभितोगम्यमानं १७ ते कद्रुविनते अगाधं पूर्वरूप
मार्थं १८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाषदीपे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ नागाश्च संविदं कृत्वा ते ददृशाते श्लोकमध्यायं केचित्पठन्ति कांश्चिद्व्रतपानश्लोकान् पूर्ववत्पठन्ति अन्ये तु पंचपा
न्यं दंत्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः संविदं मिथ्यालोचनं १ । २ पणिते पणं कृतवत्यो ३ । ४ उक्तानुक्तविशेषणैः पुनः स्तोतिसमुद्रं अक्षोभ्यमित्यादिना ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० । ११ । १२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ तस्मिन् १ शशांककिरणवत्प्रख्यादीप्तिर्यस्यततादृशमपिकालवालकृष्णकेशं २ निशम्य
हृष्टा ३ । ४ । ५ कामरूपः इच्छाकृतमेवरूपं यस्य स तथा ६ उद्भासवत्कर्मणभासमानः ७ और्वोवाडवः ८ विभावसुवर्णि ९ अग्नेमात्वमितिदेवानांभ्रमवर्णनमग्निगुरुद्वयोरतिसादृश्यकथनार्थं
१० । ११ । १२ । १३ । १४ अत्रापिपूर्ववत्सुपर्णोपाधिकं ब्रह्मैवस्तुयते नहिविष्णुवाहनेपक्षिमात्रेप्रकृतानिसर्वाणिविशेषणान्यजसासंगच्छते । 'इंद्रमित्रवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यः सत्सुपर्णो गुरु

शुभ्रदिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ॥ अप्रमेयमचित्यंचसुपुण्यजलसंमितम् १० महानदीभिर्ब्रह्मीभिस्तत्रतत्रसहस्रशः ॥ आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यंतमिवचो
र्मिभिः ११ इत्येवंतरलतर्रोर्मिसंकुलंतेगभीरं विकसितमंबरप्रकाशम् ॥ पातालज्वलनशिखाविदिपितांगं जेतुं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते १२ ॥ इति श्रीमहाभारते
आदिपर्वणि सौपर्णे समुद्रदर्शनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ तं समुद्रमतिक्रम्य कश्चिन्नतया सह ॥ न्यपततुरगाभ्यां शेनचिरादिवशीघ्रगा
१ ततस्तेतंहयश्रेष्ठं ददृशाते महाजवम् ॥ शशांककिरणप्रख्यंकालवालमुभेतदा २ निशम्य च बहून्वालान् कृष्णान् पुच्छसमाश्रितान् ॥ पिपण्णरूपां विनतां कद्रुदा
स्येन्ययोजयत् ३ ततः साविनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ॥ अभवदुःखसंतप्ता दासी भावं समास्थिता ४ एतस्मिन्तरेचापि गुरुः काल आगते ॥ विनामात्रामहा
तेजाविदार्यां डमजायत ५ महासत्वबलोपेतः सर्वाविद्योतयन् दिशः ॥ कामरूपः कामगमः कामवीर्यो विहंगमः ६ अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ॥ विद्यु
द्विस्पष्टपिंगाक्षो युगांतामिसमप्रभः ७ प्रवृद्धः सहस्रापक्षी महाकायो न भोगतः ॥ घोरोघोरस्वनोरौद्रो वन्हिरौर्वदवापरः ८ तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुर्देवाः सर्वे विभावसुम् ॥
प्राणिपत्याश्रुवैश्वेनमासीनं विश्वरूपिणम् ९ अग्नेमात्वं प्रवर्धिष्ठाः कश्चिन्नो न दिधक्षसि ॥ असौ हिराशिः समुहान्समिद्धस्तव सर्पति १० ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥
नैतदेवं यथायूयं मन्यस्व मसुरादनाः ॥ गरुडो बलवानेष मम तुल्यश्च तेजसा ११ जातः परमतेजस्वी विनतानंदवर्धनः ॥ तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोहः समा
विशत् १२ नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः ॥ देवानां च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् १३ नभीः कार्या कथंचात्र पश्यध्वंसहितामम ॥ एवमुक्तास्त
दागत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् १४ ते दूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्पिणस्तदा ॥ देवा उचुः ॥ त्वमपि स्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः १५ त्वं प्रभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी
प्रजापतिः ॥ त्वमिंद्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः १६ त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ॥ त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः १७

त्मान् । एकं स हि प्राबहुयावदत्यप्रियमं मातरि श्वानमाहुः 'इति श्रुते रेंद्रादिवहुप्रकारेण सदेवैः कमुच्यत इत्यवगमात् ऋषिः प्रणवरूपो मंत्रः मंत्राणां सर्वेषां द्रष्टामधुच्छंद आदिरूपो वा महाभागः कृत्स्नस्य यज्ञ
स्य भोक्ता देवोद्योतमानः पतगानां जीवपक्षिणामीश्वरोऽतिशीघ्रगोवा । तद्भावतोऽन्यानत्येति शब्द इति श्रुतेः १५ प्रभुश्चेतनाचेतनस्य कृत्स्नस्याधिष्ठाता तपनस्तपतीतितपनोऽतकर्ता सूर्यः सृते
इति सूर्योत्पादकः उपादानमित्यर्थः परमेष्ठी हिरण्यगर्भरूपेण प्रजापतिर्देसादिरूपेण धनिमित्तमपीत्यर्थः त्वमिंद्रो देवराजः हयमुखो हयग्रीवावतारः त्वं शरो महादेवस्य त्रिपुरवधे बाणभूतो विष्णुः १६
त्वं मुखं 'प्राक्प्रणोऽस्य मुखमासीत्' इति श्रुतेः पद्मजश्चतुर्मुखः विप्रो विज्ञानवान् अग्निर्वीर्युश्चेत्यादिसर्वदेवतात्मा धाता चितिः विधाता मायेति प्राग्व्याख्यातमेव विष्णुर्न्यापकः सुरसत्तमो देवेश्वरः १७

महान्महत्तत्वं अभिभूः अभितो भवतीत्यभिभूतमिमानोऽहंकार इत्यर्थः । शब्दत्वेदा अमृतमविकृतं महद्यशः । तस्य नाम महद्यश इति श्रुतेर्निर्गुणब्रह्म त्वं प्रभाः सूर्यादीनां तेजांसि त्वमभिप्रेतं बुद्धिबुद्धिः
प्राणरक्षणं १८ बलस्य पुण्यस्य ऊर्मिमान्सागरः अतएवादीर्गजआदिनाऽनुपसीणं सत्त्वं यस्य सः अतएव समृद्धिरैश्वर्यं तद्वाहं दुर्ध्वपहोयुद्धे त्वत्तः सृतेर्निर्गतं सर्वं अधीनकीर्तेपुण्यश्लोक अनागतादि च त्वमेव
१९ उत्तमश्चिन्मात्रः चराचरं चेतनाचेतनस्यावरजंगमया गमस्तिभिर्वृत्तिज्ञानैः भानुरिव किरणेः अवभाससे घटादिज्ञानरूपेण यथोक्तं । 'परागर्थं प्रमेयेषु या फलत्वेन संमता । संवित्सेवेह मेयोऽर्थो विदां
तोक्तिप्रमाणतः' इति । भानुमतः सूर्यस्य अंतको मृत्युः ध्रुवाद्ब्रह्मराक्षसं प्रधानपुरुषात्मकं २० युगपरिवर्त्तनं सहस्रकृत्वो जायमानं तस्यांतस्तत्कर्ता कालस्यापि काल इत्यर्थः २१ स्वगेश्वरमुपेत्य समीपे गत्वा

त्वं महानभिभूः शब्दमृतं त्वं महद्यशः ॥ त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नृणां मनुत्तमम् १८ बलोर्मिमान्साधुरदीनसत्त्वः समृद्धिमान् दुर्विषहस्त्वमेव ॥ त्वत्तः सृते सर्वमही
नकीर्ते ह्यनागतं चोपगतं च सर्वम् १९ त्वमुत्तमः सर्वमिदं चराचरं गमस्तिभिर्भानुरिवावभाससे ॥ समाक्षिपन् भानुमतः प्रभां मुहुस्त्वमंतकः सर्वमिदं ध्रुवाधुवम् २० दिवा
करः परिकुपितो यथा दहेत्प्रजास्तथा दहसि दृताशनप्रभ ॥ भयंकरः प्रलयदवाग्निरुत्थितो विनाशयन् युगपरिवर्त्तनांतकः २१ स्वगेश्वरं शरणमुपागता वयं महौजसं ज्व
लनसमानवर्चसम् ॥ तडित्प्रभं वितिमिरमभ्रगोचरं महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरम् २२ परावरं वरदमजय्य विक्रमंतवौ जसा सर्वमिदं प्रतापितम् ॥ जगत्प्रभो तत्सुवर्णं
वर्चसा त्वं पाहिसर्वांश्च सुरान्महात्मनः २३ भयान्वितानमसिविमानगामिनो विमानिता विपथगतिं प्रयाति ते ॥ ऋषेः सुतस्त्वमसि दयावतः प्रभो महात्मनः स्वगवर
कश्यपस्य ह २४ समाकुपः कुरु जगतो दयां परां त्वमीश्वरः प्रशममुपैहि पाहिनः ॥ महाशानिस्फुरितसमस्वनेन ते दिशोऽंबरं त्रिदिवमियंच मेदिनी २५ चलंति नः स्वग
हृदयानि चानि शंनि गृह्यतां विपुरिदमग्निसन्निभम् ॥ तव दुर्तिकुपिततां तसन्निभानि शम्यन्श्चलति मनोऽव्यवस्थितम् ॥ प्रसीदनः पतगपते प्रयाचतां शिवश्च नो भवभ
गवः सुखावहः २६ एवंस्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्पिणस्तदा ॥ तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः सचकार ह २७ ॥ इति श्रीम. आ. आ. सौपर्णे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ सश्रुत्वाऽथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ॥ शरीरप्रतिसंहारमात्मनः संप्रचक्रमे १ ॥ सुपर्ण उवाच ॥ न मे सर्वाणि भूतानि विभियुर्देहदर्शनात् ॥ भी
मरूपात्समुद्दिग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे २ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततः कामगमः पक्षी कामवीर्यो विहंगमः ॥ अरुणं चात्मनः पृष्ठमारोप्य सपितुर्गृहात् ३ मातुरंतिकमागच्छ
त्परं तीरं महोदधेः ॥ तत्रारुणश्च निक्षिप्तो दिशं पूर्वां महायुतिः ४ सूर्यस्तेजोभिरत्युग्रैर्लोकान्दग्धुमनायदा ॥ रुरुवाच ॥ किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा ५

वयं शरणमुपागता इति संबंधः २२ परावरं कारणं कार्यं च अजय्योजेतुमशक्यो विक्रमो यस्य तं २३ विमानगामिनो देवाः विमानिताः पराजिताः विपथगतिं हीममार्गानुसृतिं २४ सत्त्वं माकुपः क्रोधं माकापीः
महाशनेः स्फुरितं तेन समस्तुल्यः स्वनः शब्दस्तेन दिशश्चलंतीत्युत्तरादपकृष्यते २५ निगृह्यतां संक्षिप्तं क्रियतां अव्यवस्थितमिति च्छेदः न्याकुलमित्यर्थः २६ । २७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भार
तभाष्ये त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ स इति ससुपर्णः स्तुतिव्याजेन देवैर्बोधितस्तेभ्य आत्मनो देहं स्वरूपं श्रुत्वा प्रेक्ष्यानुभूय च सर्वभूताभयाय तौ म्यो बभूवेत्यर्थः १ समुद्दिग्ना जना इति शेषः
२ अरुणं मातुर्विवशतया यत्र कुत्रापि स्थितं ३ सूर्यो दग्धुमनापदाऽभूत्तदा पूर्वादिशंगत्वा तत्र सूर्यस्याग्नेऽरुणो निक्षिप्त इति योज्यं ४ । ५

आदित्यस्यमूर्तिवह्नौचंद्रादित्यैरितिबहुवचनं ६ चंद्रादित्यैकत्वंचसमाहारात् ग्रहेणराहुणाग्रहेणवा ७ सुराणामर्थायहिताय ८ सहंतेमर्षयंति सहदेवैरितिपाठेदिवौकसउपदेवामरीच्यादयःप्रजाप
तयः ९ तस्मादस्ताचलंगत्वेतिल्यल्लोपेपंचमो १० संतापयतसमतापयत अदभावार्पः तिरोभूतएवसन्नेवंदहत्युदयेतुभस्मीकरिव्यतिलोकानित्याह ततइत्यादिना ११ । १२ । १३ । १४ इत्य

किमस्यापहृतं देवैर्येनेमं मन्युराविशत् ॥ प्रमतिरुवाच ॥ चंद्रादित्यैर्यदाराहुराख्यातो ह्यमृतं पिबन् ६ वैरानुबंधं कृतवांश्चंद्रादित्ये तदा ज्ञघ ॥ वध्यमाने ग्रहेणा
थ आदित्ये मन्युराविशत् ७ सुरार्थाय समुत्पन्नो रोपोराहोस्तुमां प्रति ॥ बह्वनर्थं करं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ८ सहाय एव कार्ये पुनश्च कच्छ्रेषु दृश्यते ॥ पश्यंति ग्रस्य
मानं मां सहंते वै दिवौकसः ९ तस्माच्छोकविनाशार्थं ह्यवतिष्ठेन संशयः ॥ एवं कृतमतिः सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्विरिम् १० तस्माच्छोकविनाशाय संतापयत भास्करः ॥
ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेवं महर्षयः ११ अद्यार्घरात्र समये सर्वलोकभयावहः ॥ उत्पत्स्यते महान् दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशनः १२ ततो देवाः सर्पिगणा उपगम्य
पितामहम् ॥ अब्रुवन्किमिवेहाद्यमहदाहकृतं भयम् १३ न तावद्दृश्यते सूर्यः क्षयोऽयं प्रतिभाति च ॥ उदिते भगवन् भानौ कथमेतद्भविष्यति १४ ॥ पितामह उवाच ॥
एष लोकविनाशाय रविरुद्यंतु मुद्यतः ॥ दृश्यन्नेवाहिलोकान्सभस्मराशीकरिष्यति १५ तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि ॥ कश्यपस्य सुतो धीमान् रुणेत्यभि
विश्रुतः १६ महाकायो महातेजाः सस्थास्यातिपुरोरेवे ॥ करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति १७ लोकानां स्वस्ति चैवं स्यादृषीणां च दिवौकसाम् ॥
॥ प्रमतिरुवाच ॥ ततः पितामहाज्ञातः सर्वं च केतदाऽरुणः १८ उदितश्चैव सविता ह्यरुणेन समावृतः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं तं सूर्यं मन्युराविशत् १९ अरुणश्च य
थैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभुः ॥ भूय एवापरं प्रश्रंशूणु पूर्वमुदाहृतम् २० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ ततः काममभः पक्षी महावीर्यो महाबल ॥ मातुरंतिकमागच्छत्परंपारं महोदधेः १ यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ॥ अतीव दुः
ख संतप्ता दासी भावमुपागता २ ततः कदाचिद्विनतां प्रणतां पुत्रसन्निधौ ॥ काले चाहूय वचनं कद्वरिदमभाषत ३ नागानामालयं भद्रे सुरम्यं चारुदर्शनम् ॥
समुद्रकुक्षावेकांतितत्र मां विनतेन य ४ ततः सुपर्णमातातामवहत्सर्पमातरम् ॥ पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ५ समूर्यमभितो याति वै न ते यो विहंगमः ॥
सूर्यरश्मिप्रतप्ताश्च मूर्छिताः पन्नगाऽभवन् ६ तदवस्थान् सुतान् दृष्ट्वा कङ्क्षः शक्रमथास्तुवत् ॥ नमस्ते सर्वदेवेश नमस्ते बलसूदन ७ नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्षश
चीपते ॥ सर्पाणां सूर्यतप्तानां वारिणां त्वं ह्यवोभव ८ त्वमेव परमं त्राणमस्माकममरोत्तम ॥ ईशो ह्यसि पयः स्रष्टुं त्वमनल्पं पुरंदर ९

नृपश्यन् कंडादेराकृतिगणत्वाद्दृशोरपि स्वाथेयक १५ प्रतिविधानं प्रतीकारः १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥
ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ अभितः संमुखं पन्नगाऽभवन् संशिरार्यः ६ अत्रापींशोपाधिकं ब्रह्मस्तुपते नमस्ते इत्यादिना लोकस्रष्टृत्वसंहरत्वादेस्तद्विगदर्शनात् ७ । ८ । ९

१० । ११ ज्योतिश्चिद्रूपं १२ सर्वममृतं मोक्षः आपेक्षिकेह्यमृतत्वे सर्वत्वं नास्ति मोक्षेऽवशिष्यमाणं यद्रूपं तत्त्वमेवेत्यर्थः सोमईश्वरः परमैः श्रेष्ठैरर्चितः । 'सोमः पवते जनितामतीनां जनिता दिवोजनि
ता पृथिव्याः । जनिता प्रजं जनिता सूर्यस्य जनितां द्रस्य जनितां तविष्णोः' इति श्रुतिप्रसिद्धः १३ बहुलः कृष्णपक्षः १४ कालोपादानत्वात्तद्रूपत्वमुक्त्वा भूयो मां ब्रूयस्त्वमाह त्वमुत्तमेति १५ यज्ञभीक्ताऽ
पितृमेवेत्याह महायशा इति १६ यज्ञफलदोऽपित्वमेवेत्याह त्वं विमैरिति त्वद्धेतोस्त्वत्प्राप्तये । विविदिर्पतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेः वेदांगानि पद्यज्ञसाहुष्यार्थं तत्र शिक्षापाठश्च द्यर्थः । कल्पः प्रयोगज्ञानार्थः ।

त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमग्निर्विद्युतौऽवरे ॥ त्वमभ्रगणविश्लेष्टा त्वमेवाहुर्महाघनम् १० त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥ स्रष्टा त्वमेव लोकानां सहर्ता चापरा
जितः ११ त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसुः ॥ त्वं महद्भूतमाश्चर्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः १२ त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ॥ त्वं सर्वममृतं दे
वत्वं सोमः परमर्चितः १३ त्वं मुहूर्तस्तिथिस्त्वं च त्वं लवस्त्वं पुनःक्षणः ॥ शुक्रस्त्वं बहलस्त्वं च कलाकाष्ठाशुटिस्तथा ॥ संवत्सरं त्वो मासारजन्यश्च दिनानि च १४
त्वमुत्तमासगिरिव नावसुंधरा सभास्करं वितिभिरमंबरं तथा ॥ महोदधिः सतिमिति मिगिलस्तथामहोर्मिमान् बहुमकरोद्गङ्गाकुलः १५ महायशास्त्वमितिसदाऽभि
पूज्यसे मनीषिभिर्मुदितमना महर्षिभिः ॥ अभिभुतः पिबसि च सोममध्वरेषु षट्कृतान्यपि च हवींषिभूतये १६ त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं वेदांगेष्वतुलबलौघगी
यसे च ॥ त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेंद्रा वेदांगान्यभिगमयंति सर्वयत्नैः १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
॥ सौतिरुवाच ॥ एवंस्तु तस्तदा कद्वभगवान्हरिवाहनः ॥ नीलजीमूतसंघातैः सर्वमंबरमावृणोत् १ मेघानां ज्ञापयामास वर्षध्वममृतं शुभम् ॥ ते मेघा मुमुचुस्तो
यं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः २ परस्परमिवात्यर्थं गर्जतः सततं दिवि ॥ संवर्तितमिवाकाशं जलदैः सुमहादुतैः ३ सृजद्भिरतुलंतो यमजस्रं सुमहारवैः ॥ संप्रवृत्तमिवाकाशं
धारोर्मिभिरनेकशः ४ मेघस्तनितनिर्घोषैर्विद्युत्पवनकंपितैः ॥ तैर्मैघैः सततासारं वर्षाद्भिरनिशंतदा ५ नष्टचंद्रार्ककिरणमंबरं समपद्यत ॥ नागानामुत्तमो हर्षस्त
थावर्षति वासवे ६ आपूर्यत मही चापि सलिलेन समंततः ॥ रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् ७ तदा भूरभवच्छत्राजलोर्मिभिरनेकशः ॥ रामणीयकमाग
च्छन्मात्रा सहभुजंगमाः ८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ संप्रहृष्टास्ततो नागा
जलधाराश्रुतास्तदा ॥ सुपर्णेनो ह्यमानास्ते जग्मुस्तं द्वीपमाशुवै १ तं द्वीपं मकरावांसं विहितं विश्वकर्मणा ॥ तत्र तेलवणं घोरं ददृशुः पूर्वमागताः २

व्याकरणमूहादिसिद्धयर्थः । छंदोगायत्र्यो याज्यानुवाक्याभवंतीति विध्यपेक्षितगायत्र्यादिज्ञानार्थः । निरुक्तं वेदार्थज्ञानार्थः । ज्योतिर्पंकर्मकालज्ञानार्थमिति एतान्येव वेदांगानि १७ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ एवमिति हरयोऽश्वावाहने रथेयस्य हरिवाहनः १ । २ संवर्तितं संवर्तः कल्पांतः संजातोऽस्मिन्निति संवर्तितमिव ३ । ४ सततासारमनव
च्छिन्नधारासंपातं यथा स्यात्तथा ५ । ६ । ७ रामणीयकं द्वीपविशेषः ८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ संप्रहृष्टा
इति तं द्वीपं रामणीयकमेव १ लवणं लवणासुरं पूर्वददृशुः पुनर्गमने सनास्तीति भावः २

३ पद्माकरैःसरोभिः ४ हृदेर्नदीशृङ्गभीरप्रदेशैः ५ । ६ । ७ मनःसंहर्षायजातमनःसंहर्षजं जनेःसर्वविभक्त्युपपदाद् १ । प्रजापतेर्योमनःसंहर्षःसंकल्पोऽहोसस्तज्जवा ८ सर्वैर्गुणैरिति शेषः ९ । १०
सुरग्यमितोऽपिरमणीयं ११ । १२ दुर्योगाद्बुद्धभावात् वितथंशुद्धेऽपिकृष्णत्वंदृष्ट्वा सपैर्वालभूतैः उपधिनाच्छलेन १३ । १४ धनक्रीतोविद्यार्थीपणजितोवादास्यं करोति तेषां मुक्तिर्दानेन विद्याया
सुपर्णसहेताःसर्पाःकाननंचमनोरम् ॥ सागरांबुपरिक्षिप्तपक्षिसंघनिनादितम् ३ विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिभिरावृतम् ॥ भवनैरावृतंरम्यैस्तथापद्माकरै
पि ४ प्रसन्नसलिलैश्चापिहृदैर्दिव्यैर्विभूषितम् ॥ दिव्यगंधवहैःपुण्यैर्मारुतैरुपवीजितम् ५ उत्पतद्भिरिवाकाशंवृक्षैर्मलयजैरपि ॥ शोभितंपुष्पवर्षाणिमुंचद्भि
र्मरुतोद्धतैः ६ वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथाऽन्यैरपिपादपैः ॥ किरद्भिरिवतत्रस्थान्नागान्पुष्पांबुवृष्टिभिः ७ मनःसंहर्षजंदिव्यगंधर्वाप्सरसांप्रियम् ॥ मत्तभ्रमरसं
घुष्टंमनोज्ञाकृतिदर्शनम् ८ रमणीयंशिवंपुण्यंसर्वैर्जनमनोहरैः ॥ नानापक्षिरुतंरम्यंकद्रुपुत्रप्रहर्षणम् ९ तत्तेवनंसमासाद्यविजह्नुःपन्नगास्तदा ॥ अब्रुवंश्वमहा
वीर्यसुपर्णपतगेश्वरम् १० ब्रह्मास्मानपरंद्वीपंसुरम्यंविमलोदकम् ॥ त्वंहिदेशान्बहून्रम्यान्त्रजन्पश्यसिखेचर ११ सविचिंत्याब्रवीत्पक्षीमातरंविनतांतदा ॥ किं
कारणंमयामातःकर्तव्यंसर्वभाषितम् १२ ॥ विनतोवाच ॥ दासीभूतास्मिदुर्योगात्सपत्न्याःपतंगोतम ॥ पणंवितथमास्थायसपैरुपधिनालुतम् १३ तस्मिंस्तु
कथितेमात्राकारणेगमनेचरः ॥ उवाचवचनंसर्पास्तेनदुःखेनदुःखितः१४ किमाहृत्यविदित्वावाकिंवाकृत्वेहपौरुषम् ॥ दास्याद्भोविप्रमुच्येयंतथ्यंवदतलेलिहाः१५
॥ सौतिरुवाच ॥ श्रुत्वातमब्रुवन्सर्पाआहरामृतमोजसा ॥ ततोदास्याद्विप्रमोक्षोभवितातवखेचर १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणि आस्तीकपर्वणिसौपर्णे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्युक्तोगरुडःसर्पैस्ततोमातरमब्रवीत् ॥ गच्छाम्यमृतमाहर्तुंभक्ष्यमिच्छामिवेदितुम् १ ॥ विनतोवाच ॥
समुद्रकुक्षवेकांतेनिषादालयमुत्तमम् ॥ निषादानांसहस्राणितान्भुक्त्वाऽमृतमानय २ नचतेब्राह्मणंहंतुंकार्याबुद्धिःकथंचन ॥ अवध्यःसर्वभूतानांब्राह्मणो
ह्यनलोपमः ३ आग्निर्कोविषंशस्त्रंविप्रोभवतिकोपितः ॥ गुरुर्हिसर्वभूतानांब्राह्मणःपरिकीर्तितः ४ एवमादिभिरूपैस्तुसर्पावैब्राह्मणोमतः ॥ सतेतातनहंतव्यः
संकुद्धेनापिसर्वथा ५ ब्राह्मणानामभिद्रोहोनकर्तव्यःकथंचन ॥ नह्येवमग्निर्नादित्योभस्मकुर्यात्तथाऽनघ ६ यथाकुर्यादभिकुद्धोब्राह्मणःसंशितव्रतः ॥ तदेतैर्विविधै
र्लिङ्गैस्त्वंविद्यास्तंद्विजोत्तमम् ७ भूतानामग्रभूर्विप्रोवर्णश्रेष्ठःपितागुरुः ॥ ॥ गरुडउवाच ॥ ॥ किंरूपोब्राह्मणोमातःकिंशीलःकिंपराक्रमः ८ किंस्विद
ग्निनिभोभातिकिंस्वित्सौम्यप्रदर्शनः ॥ यथाऽहमभिजानीयांब्राह्मणलक्षणैःशुभैः ९ तन्मेकारणतोमातःपृच्छतोवकुर्महसि ॥ विनतोवाच ॥ यस्तेकंठमनुप्राप्तो
निर्गीर्णबडिशंयथा १० दहेदंगारवत्पुत्रतंविद्याद्ब्राह्मणर्षभम् ॥ विप्रस्त्वयानहंतव्यःसंकुद्धेनापिसर्वदा ११

भेनपणांतरजयेनवाभवतीतिकिमेतेषुमयाकर्त्तव्यमित्याह किमेति लेलिहाःभोसर्पाः १५ । १६ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाषीये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ इत्युक्तइति १ । २

हार्दोत्स्नेहात् १२ । १३ विप्रकृतावंचिता १४ । १५ इहासीतिपाठेआसीना । चक्षिणोद्विक्तरणाज्ज्ञापकादमुदात्तेरवलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वादासेः शतृपत्ययः । स्वस्तिकारकल्याणकरणे
अरिष्टनिर्विघ्नमथास्यात्तथा १६ कालेसमये १७ भूधरजान्पर्वतजान्बृहन् १८ भुजंगभोजिनोगुरुडस्य १९ । २० परिचपलस्तेषां प्रहणापसर्वतोभ्रमन् २१ ॥ इतिआदिपर्वणिनी
प्रोवाचचैनंविनतापुत्रहार्दादिदंवचः ॥ जठरेनचजीर्येद्यस्तंजानीहिद्विजोत्तमम् १२ पुनःप्रोवाचविनतापुत्रहार्दादिदंवचः ॥ जानंत्यप्यतुलंवीर्यमाशीर्वादपरा
यणा १३ प्रीतापरमदुःखार्त्तानागैर्विप्रकृतासती ॥ ॥ विनतोवाच ॥ ॥ पक्षौतेमारुतःपातुचंद्रसूर्यौचपृष्ठतः १४ शिरश्चपातुवन्निहस्तेवसवःसर्वतस्तनुम् ॥
अहंचतेसदापुत्रशांतिस्वस्तिपरायणा १५ इहासीनाभविष्यामिस्वस्तिकारेरतासदा ॥ अरिष्टंभ्रजपंथानंपुत्रकार्यार्थसिद्धये १६ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ततः
समातुर्वचनंनिशम्यवितत्यपक्षौनभउत्पपात ॥ ततोनिषादान्वलयानुपागतोबुभुक्षितःकालइवांतकोऽपरः १७ सतात्रिषादानुपसंहरंस्तदारजःसमुद्रयनभःस्पृ
शंमहत् ॥ समुद्रकुक्षौचविशोषयन्पयःसमीपजान्भूधरजान्विचालयन् १८ ततःसचक्रेमहदाननंतदानिषादमार्गंप्रतिरुध्यपक्षिराट् ॥ ततोनिषादास्त्वरिताः
प्रवव्रजुर्यतोमुखंतस्यभुजंगभोजिनः १९ तदाननंविवृतमतिप्रमाणवत्समम्ययुर्गगनमिवादिताःस्वगाः ॥ सहस्रशःपवनरजोविमोहितायथाऽनिलप्रचलितपाद
पेवने २० ततःखगोवदनममित्रतापनःसमाहरत्परिचपलोमहावलः ॥ निषूदयन्बहुविधमत्स्यजीविनोबुभुक्षितोगगनचरेश्वरस्तदा २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआ
दिपर्वणि आस्तीकपर्वणिसौपर्णे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ तस्यकंठमनुप्राप्तोब्राह्मणःसहभार्यया ॥ दहन्दीतइवांगारस्तमुवाचां
तारिक्षगः १ द्विजोत्तमविनिर्गच्छतूर्णमास्यादपावृतात् ॥ नहिमेब्राह्मणोवध्यःपापेष्वपिरतःसदा २ बुवाणमेवंगरुडंब्राह्मणःप्रत्यभाषत ॥ निषादीममभार्येयं
निर्गच्छतुमयासह ३ ॥ ॥ गरुडउवाच ॥ ॥ एतामपिनिषादींत्वंपरिगृह्याशुनिष्पत ॥ कूर्णसंभावयात्मानमजीर्णममतेजसा ४ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥
ततःसविप्रोनिष्कांतोनिषादीसहितस्तदा ॥ वर्जयित्वाचगरुडमिष्टदेशंजगामह ५ सहभार्येविनिष्कांतेतस्मिन्चिप्रेचपक्षिराट् ॥ वितत्यपक्षावाकाशमुत्पपातमनो
जवः ६ ततोऽपश्यत्सपितरंपृष्ठश्चाख्यात्वात्पितुः ॥ यथान्यायममेयात्मातंचोवाचमहानृषिः ७ ॥ कश्यपउवाच ॥ कच्चिद्रःकुशलंनित्यंभोजनेबहुलंसुत ॥
कच्चिच्चमानुषेलोकेतवात्रंविद्यतेबहु ८ ॥ ॥ गरुडउवाच ॥ ॥ मातामेकुशलशश्वतथाभ्रातातथाह्यहम् ॥ नहिमेकुशलंतातभोजनेबहुलेसदा ९ अहंहिसर्पैः
प्रहितःसोममाहर्तुमुत्तमम् ॥ मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्येतमद्यै १० मात्राचात्रसमादिष्टोनिषादान्भक्षयेतिह ॥ नचमेष्टित्तिरभवद्भक्षयित्वासहस्रशः ११
तस्माद्भक्षंत्वमपरंभगवन्प्रदिशस्वमे ॥ यदुक्त्वाऽमृतमाहर्तुंसमर्थःस्यामहंप्रभो १२

लव्कंठीये भारतभाददीपे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ तस्येति १ । २ । ३ संभावयसंजीवय ४ । ५ । ६ पृष्ठआख्यातवांश्चवक्ष्यमाणरीत्या ७ वीयुष्माकं मातृभ्रात्रये क्षयावहृत्वं ८ भोजनेबहुलेविषयेममकुशलंनहि पूर्णोहारस्याभावात् ९ सोमममृतं १० । ११ । १२

१३ कूर्माग्रजं कूर्मभूतं ज्येष्ठभ्रातरं १४ । १५ । १६ विभागं कारण्यामीति कीर्तयत्येव न ह कृतवान् १७ । १८ । १९ अंतरेषु चिच्छेदेषु पतन्ति अन्योऽप्यस्य चिच्छेदाणि बहुलीकृत्य नाशहेतुं वैरम्
हीपयन्तीत्यर्थः २० 'कनिष्ठान् पुत्रवत्पश्येज्ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' इति गुरुशास्त्रेऽलंघनीये शासनेऽनिबद्धानामतिशकिनां मर्यादाभंगभयेन २१ । २२ । २३ आख्यानतात्पर्यमाह एवमिति
क्षुत्पिपासाविधातार्थं भक्ष्यमारुह्य तु मे भवान् ॥ ॥ कश्यप उवाच ॥ ॥ इदं सरोमहापुण्यं देवलोकेऽपि विश्रुतम् १३ यत्र कूर्माग्रजं हस्ती सदा कर्षत्यवाङ्मुखः ॥ तयो
जन्मांतरे वैरं संप्रवक्ष्याम्य शेषतः १४ तन्मे तत्त्वं निबोध स्वयत्प्रमाणौ च तावुभौ ॥ आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् १५ भ्राता तस्यानुजश्चासीत् सुप्रतीको
महातपाः ॥ सनेच्छति धनं भ्राता सैकस्थं महा मुनिः १६ विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीको हि नित्यशः ॥ अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः १७ विभागं बहवो मो
हात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यशः ॥ ततो विभक्तास्त्वन्योऽन्यं विकुध्यन्तेऽर्थमोहिताः १८ ततः स्वार्थपरान्मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः ॥ विदित्वा भेदं त्येतान मित्रा मित्र
रूपिणः १९ विदित्वा चापरो भिन्नान्तरेषु पतन्त्यथ ॥ भिन्नानाम तु लोनाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते २० तस्माद्विभागं भ्रातृणां प्रशंसन्ति साधवः ॥ गुरुशास्त्रे निबद्धाना
मन्योन्येनाभिंशं किनाम् २१ नियंतुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ॥ यस्मात्तस्मात्सुप्रतीकहस्ति त्वंसमवाप्स्यसि २२ शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसु मथाब्र
वीत् ॥ त्वमप्यंतर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि २३ एवमन्योन्यशापातौ सुप्रतीकविभावसू ॥ गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं भूढचेतसौ २४ रोषदोषानुपगणेन तिर्य
ग्योनिगतावुभौ ॥ परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ २५ सरस्यस्मिन् महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ॥ तयोरन्यतरः श्रीमान्समुपैति महागजः २६ यस्य बृंहितश
ब्देन कूर्मोऽप्यंतर्जलेशयः ॥ उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं विक्षोभयन्सरः २७ यं दृष्ट्वा वेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ॥ दंतहस्ताग्रलांगूलपादवेगेन वीर्यवान् २८
विक्षोभयन्स्ततो नागः सरोवरदुरुषाकुलम् ॥ कूर्मोऽप्यभ्युद्यत शिरायुद्धायाभ्येति वीर्यवान् २९ षड्चिह्नतो योजनानि गजस्तद्विगुणायतः ॥ कूर्मस्त्रियोजनोत्से
धो दशयोजनमंडलः ३० तावुभौ युद्धसंमतौ परस्परवधैषिणौ ॥ उपयुज्याथु कर्मदंसाधये हितमात्मनः ३१ महाभयनसंकाशं तं भुक्त्वाऽमृतमानय ॥ महागिरिसम
प्रख्यं घोररूपं च हस्तिनम् ३२ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा गुरुडं सोऽथ मांगल्यमकरोत्तदा ॥ युध्यतः सह देवैस्ते युद्धे भवतु मंगलम् ३३ पूर्णकुंभो द्विजागा
वो यज्ञान्यर्त्विचिदुत्तमम् ॥ शुभं स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवांडज ३४ युध्यमानस्य संप्रामेदे वैः सार्धं महाबल ॥ ऋचो यजूंषि सामानि पवित्राणि हवींषि च ३५
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ॥ इत्युक्तो गुरुडः पित्रागतस्तं हृदमंतिकात् ३६ अपश्यन्निर्मलजलं नानापक्षिसमाकुलम् ॥ सतस्मृत्वा पितुर्वाक्यं भी
मवेगोऽस्तरिक्षगः ३७ नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ३८

लोभात्तामसी योनिं गच्छन्तीति भावः २४ । २५ । २६ । २७ आवेष्टितकरः कुंडलीकृतशृङ्गादंढः २८ । २९ । ३० उपयुज्यभुक्त्वा ईदितमीप्सितं ३१ । ३२ । ३३
३४ । ३५ ते तुभ्यं बलं दास्यतीति शेषः ३६ । ३७ । ३८

सोऽलंबं सः अलंबं निरालंबं यास्यात्तथा गगनमार्गेण तीर्थभक्षणार्थमेव रुद्रं गच्छेत्प्रमासाद्य वृक्षानारोहं १९ कनकेकनकाधले स्थिताः शाखिनः कनकशाखिनः ४० । ४१ रोहो वरोहिणौ वटः स्वार्थे त
द्धितः राक्षसवायसाविवत् । 'रोहीरोहितकेऽन्त्यवष्टपादपयोः पुमान्' इति मेदिनी ४२ । ४३ । ४४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावंदीये कनकशिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ स्पृष्टमात्रेति
सोऽलंबं तीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ तेभीताः समकंपन्तस्तस्य पक्षानिलाहताः ३९ ननोभंन्यादितितदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥ प्रचलांगान्सतान् दृष्ट्वा मनो
रथफलद्रुमान् ४० अन्यान तुलरूपांगानुपचक्राम खेचरः ॥ कांचनैराजतैश्चैव फलैव दूर्यशाखिनः ॥ सागरांशुपरिक्षितान् भ्राजमानान् महाद्रुमान् ४१ तमुवाच
खगश्चेष्टतत्र रौहिणपादपः ॥ अतिप्रवृद्धः सुमहानापतंतं मनोजवम् ४२ ॥ रौहिण उवाच ॥ यैवामममहाशाखाशतयोजनमायता ॥ एतामास्थाय शाखां त्वं खादे
मौ गजकच्छपौ ४३ ततोऽमुं पतगसहस्रसेवितं महीधरप्रतिमवपुः प्रकंपयन् ॥ खगोत्तमोऽमुं तमभिपत्य वेगवान् बभूव जतामविरलपत्रसंचयाम् ४४ इति श्रीमहाभारते
आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णेऽनर्त्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ स्पृष्टमात्रा तु पद्म्यां सागरुडेन बलीयसा ॥ अभज्यत तरोः शाखाभग्रांचै
कामधारयत् १ तां भंक्त्वा समहाशाखां स्मयमानो विलोकयन् ॥ अथाप्रलंबतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोमुखान् २ ऋषभो ह्यत्र लंबं तेन हन्यामिति तानृषीन् ॥ तपो
रतान् लंबमानान् ब्रह्मर्षीन् भिवीक्ष्य सः ३ हन्यादेतान्संपतन्तीं शास्त्रे त्यथ विचिंत्य सः ॥ नखैर्दृढतरं वीरः संपृह्य गजकच्छपौ ४ सतद्विनाशसंत्रासादभिपत्य खगा
धिपः ॥ शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्वेक्षया ५ अतिदैवं तु तत्तस्य कर्मदृष्ट्वा महर्षयः ॥ विस्मयोत्कंपहृदयानामच कूर्महाखगे ६ गुरुभारं समासाद्योऽङ्गीन एष
विहंगमः ॥ गरुडस्तु खगश्चेष्टस्तस्मात्पद्मगभोजनः ७ ततः शनैः पर्यपतत्यक्षैः शैलान् प्रकंपयन् ॥ एवं सोऽन्यपतदेशान् बभूव न स गजकच्छपः ८ दयार्थं वालखिल्या
नानं च स्थानमविदत् ॥ सगत्वा पर्वतश्रेष्ठं गंधमादनमंजसा ९ ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् १० तेजोवीर्यबलो
पेतं मनोमारुतरं हसम् ॥ शैलशृंगप्रतीकाशं ब्रह्मदंडमिवोद्यतम् ११ अचिंत्य मनभिध्येयं सर्वभूतभयंकरम् ॥ महावीर्यधरं रौद्रं साक्षादग्निमिवोद्यतम् १२ अप्रवृण्व
मजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ भेतारं गिरिशृंगाणां समुद्रजलशोषणम् १३ लोकसंलोडनं घोरं कृतांतसमदर्शनम् ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान् कश्यपस्तदा ॥ विदित्वा
चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् १४ ॥ कश्यप उवाच ॥ पुत्रमासाह संकार्षीर्मासद्योलप्स्यसे व्यथाम् ॥ मात्वां दहेषुः संकुद्धा वालखिल्या मरीचिपाः १५
॥ सौतिरुवाच ॥ ततः प्रसादयामास कश्यपः पुत्रकारणात् ॥ वालखिल्यान् महाभागांस्तपसा हतकल्मषान् १६

१ । २ । ३ । ४ । ५ अतिदैवं देवैरपि कर्तुं महाकर्म ६ गुरुमिति । गुरुशब्दपूर्वाङ्गीर्यविहाय सागतावस्माहः आदेरकारश्च पृथोदरादित्वात् गरुडशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ७ । ८ । ९ । १० । ११ अचिंत्य
मद्भुताकारत्वात् अनभिध्येयं कर्मभूतत्वात् तदेवाह सर्वेति १२ । १३ । १४ वालखिल्यानामतः मरीचिपाः सूर्यमरीचानेव पीत्वा तृप्यन्ति । असौ वा आदित्यो देवमधुरइत्यादिना छांदोग्यप्रसिद्धम
धुविद्याविदित्यर्थः १५ शाखां मुक्तागिरिसमम्यधुरितिसंबन्धः १६

१७। १८ शाखायामुखस्थयाव्याप्तिर्मेविकलंघनवचनक्रियायस्यसतथा अव्यक्तवर्णयथास्यात्तथाऽपृच्छदित्यर्थः १९। २०। २१। २२ गजकच्छपयोःपरिमाणमुक्तंशाखायास्तदाह नतामिति परिणहेत्परितोब्रवीयात्वेष्टयेत् वधीएकतंतुकाचर्मरज्जुः सततम्रीएकेनगोचर्मणाकृतयारज्जवाभाक्रांताभूगोचर्ममात्रादयंतुशतगोचर्मरज्जवाप्यनाक्रमणीयेत्यतिपृष्टत्वमुक्तंशाखायाः २३। २४। २५

॥ कश्यपउवाच ॥ प्रजाहितार्थमारंभोरुडस्यतपोधनाः ॥ चिकीर्षतिमहत्कर्मतदनुज्ञातुमर्हथ १७ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्ताभगवतामुनयस्तेसमभ्ययुः ॥ मुक्ताशाखांगिरिपुण्यं हिमवतंतपोऽर्धिनः १८ ततस्तेष्वपयातेषुपितरं विनतासुतः ॥ शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्यपृच्छतकश्यपम् १९ भगवन्कविमुंचामित रोःशाखामिमामहम् ॥ वर्जितं मानुषैर्देशमाख्यातु भगवान्मम २० ततोनिःपुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकंदरम् ॥ अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ सकश्यपः २१ तंपर्वतं महाकुक्षिमुदिश्य समहाखगः ॥ जवेनाभ्यपतत्ताक्ष्यः सशाखागजकच्छपः २२ नतांवधीपरिणहेच्छतचर्ममहातनुम् ॥ शाखिनो महतीं शाखायां प्रष्टु ह्यययौ खगः २३ सततः शतसाहस्रं योजनांतरमागतः ॥ कालेन नातिमहतागरुडः पतगेश्वरः २४ सतंगत्वाक्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितुः ॥ अमुंचन्महतीं शाखां सस्वनंतत्र खेचरः २५ पक्षानिलहतश्वास्य प्राकंपतसशैलराट् ॥ मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः २६ शृंगाणि च व्यशीर्य तगिरेस्तस्य समंततः ॥ माणि कांचनचित्राणि शोभयंति महागिरिम् २७ शाखिनो बहवश्चापि शाखायाऽभिहतास्तथा ॥ कांचनैः कुसुमैर्भाति विद्युत्स्वंत इवांबुदाः २८ ते हेमविकचाभूमौ युताः पर्वतधातुभिः ॥ व्यराजच्छाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरजिताः २९ ततस्तस्य गिरेः शृंगमास्था बसखगोत्तमः ॥ भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ३० तावु भौ भक्षयित्वा तु सताक्ष्यः कूर्मकुंजरौ ॥ ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात महाजवः ३१ प्रावर्तताथ देवानामुत्पाताभयशंसिनः ॥ इंद्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वालभयात्ततः ३२ सधूमान्यपतत्सार्चिर्दिवोल्कानमसश्च्युताः ॥ तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ३३ साध्यानां मरुतांचैव ये चान्ये देवतागणाः ॥ स्वस्वंप्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ३४ अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ॥ ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः सहस्रशः ३५ निरभ्रमेव चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ॥ देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षत शोणितम् ३६ मम्लुर्माल्यानि देवानानि शुस्ते जांसि चैव हि ॥ उत्पातमेघारौद्राश्च वष्टुः शोणितं बहु ३७ रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ततस्त्राससमुद्भिन्नः सहदेवैः शतक्रतुः ॥ उत्पातान्दारुणान्पश्यन् प्रित्युवाच बृहस्पतिम् ३८ ॥ इंद्र उवाच ॥ किमर्थं भगवन् घोरा उत्पाताः सहसो ल्यिताः ॥ न च शत्रुं प्रपश्यामि युधियोनः प्रधर्षयेत् ३९ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ तवापराधादेवेंद्र प्रमादाच्च शतक्रतो ॥ तपसावालखिल्यानां महर्षीणां महात्मनाम् ४०

२६। २७। २८ हेमविकचाः हेमवदुज्ज्वलाः २९। ३०। ३१। ३२ सधूमेति दिवाजहि ३३ अभूतपूर्वं यथास्यात्तथाप्राद्रवत् प्रहरणमायुधं जात्यभिप्रायेणैकवचनं ३४ सनिर्घाता अशनिनिर्घात सहिताः उल्काः बह्विस्फुल्लिगसंघाः ३५ देवानां देवः परमेश्वरः ३६। ३७। ३८। ३९ अपराधाद्वालखिल्यावमानात् प्रमादात्स्वबलवर्षणानवधानात् ४०

४१ असाध्यमन्येषां साधयेत् ४२। ४३। ४४। ४५ कवचानि धातुमयानि कंठादिनाभिचित्राणानि ४६ चर्मोणिचर्ममयानि हस्तावापोर्ध्वमुखीप्रभृतानि भानुमंतिदीप्तिमंति ४७। ४८ स्वदेहरूपा निस्वेदेहानुरूपाणि ४९। ५० ज्वलनवत्समिद्धैर्दोष्यमानैर्वपुर्भिः प्रकाशिनः ५१ विगलितमिव चक्रमादागतमिव ५२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ कश्यपस्य मुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेचरः ॥ हर्तुं सोममभिप्राप्तो बलवान्कामरूपदृक् ४१ समर्थो बलिनां श्रेष्ठो हर्तुं सोमं विहंगमः ॥ सर्वसंभावयाम्यस्मिन्नसाध्यमपि साधयेत् ४२ ॥ सौतिरुवाच ॥ श्रुत्वेतद्वचनं शक्रः प्रोवाचा मृतरक्षिणः ॥ महावीर्यबलः पक्षी हर्तुं सोममिहोद्यतः ४३ युष्मान्संबोधयाम्येष यथानसहरेदलात् ॥ अतुलं हि बलं तस्य बृहस्पतिरुवाच ह ४४ तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्यं विस्मिता यत्नमास्थिताः ॥ परिवार्यामृतं तस्युर्वज्रीचेंद्रः प्रतापवान् ४५ धारयंतो विचित्राणि कांचनानि मनस्विनः ॥ कवचानि महार्हाणि वैदूर्यविकृतानि च ४६ चर्मण्यपि च गत्रेषु भानुमंतिदृढानि च ॥ विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकशः ४७ शि ततीक्ष्णाग्रधाराणिसमुद्यम्य सुरोत्तमाः ॥ सविस्फुल्लिगज्वालानिसधूमानि च सर्वशः ४८ चक्राणि परिधांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥ शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान् ॥ स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोयप्रदर्शनाः ४९ तैः शस्त्रैर्भानुमद्विस्ते दिव्याभरणभूषिताः ॥ भानुमंतः सुरगणास्तस्युर्विगतकल्मषाः ५० अनुपमबलवीर्यतेजसोऽष्टमनसः परिरक्षणे मृतस्य ॥ असुरपुरविदारणाः सुरज्ज्वलनसमिद्धवपुः प्रकाशिनः ५१ इति समरवरं सुराः स्थितास्ते परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ॥ विगलितमिव चक्रांतरंतपनमरीचिविकाशितं वभासे ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ कोऽपराधो महेंद्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ॥ तपसावालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् १ कश्यपस्य द्विजातेश्च रुथं वै पक्षिराट्सुतः ॥ अष्टपथः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् २ कथंच कामचारी सकामवीर्यश्च खेचरः ॥ एतादिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणेयदि पठयते ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ विषयोऽयं पुराणस्य यन्मात्वं परिपृच्छसि ॥ शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ४ यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ साहाय्यमृषयो देवा गंधर्वाश्च ददुःखिल ५ तत्रेष्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ॥ मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ६ शक्रस्तु वीर्यसदृशमिधमभारंगिरिप्रभम् ॥ समुद्यम्या नयामास नातिरुच्छादिवप्रभुः ७ अथापश्यदृषीन् हस्वानं गुष्ठोदरवर्ष्मणः ॥ पलाशवर्तिकामेकां बहतः संहतान्पाथे ८ प्रलीनान्स्वेष्टिवांगेषु निराहारांस्तपोधनान् ॥ क्लिश्यमानान्मंदबला न्गोष्पदे संकुतोदके ९ तान्सर्वान्विस्मया विष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ॥ अवहस्याम्यगाच्छीघ्रं लंघयित्वाऽवमन्य च १० तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ॥ आरेभिरेमहत्कर्मतदा शक्रमयं करम् ११ जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् ॥ मंत्रैरुच्चावचैर्विगायेन कामेन तच्छृणु १२

कोपराध इति १। २। ३। ४ यजतो यजमानस्य वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवर्तिदेशः यियक्षमाणस्येत्यर्थः ५ इष्मान्यप्रसिद्धिधनार्थाः समिधः ६। ७ अंगुष्ठोदरप्रमाणं वर्ष्मं शरीरं येषां तान् वर्तिकं दीर्घयष्टिं संहतान् एकीभूतान् ८ स्वेष्टिं गेपु प्रलीनानि वातिकृद्भानित्यर्थः क्लिश्यमानानिति गोष्पदमात्रेऽपि जले मज्जनेनेत्यर्थः ९। १० जातमन्यवो दीनाः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतो कृषि' इति कोशः ११। १२

यावदिच्छतिवीर्यगतिश्चपस्पेतिकामवीर्यःकागमश्च १३ दारुणःवदप्रत्येव १४ । १५ कर्मसिद्धिमपृच्छत सिद्धिःकर्मस्यपृच्छदित्यर्थः १६ एवमस्तुसिद्धमस्तु १७ । १८ । १९ पत
त्रीणांपक्षिणां । पतेरत्रिन्हृत्योणादिकत्रिन्प्रत्ययांतोऽयं विविष्णिरपतत्रयःइत्यमरः २० । २१ । २२ । २३ । २४ पुंसवनेमनुकाले २५ । २६ । २७ । २८ कारयिष्यतइति

कामवीर्यःकामगमोदेवराजभयप्रदः ॥ इंद्रोऽन्यःसर्वदेवानांभवेदितियतव्रताः १३ इंद्राच्छतगुणःशौर्यवीर्यैश्चैवमनोजवः ॥ तपसोनःफलेनाद्यदारुणःसंभवत्वि
ति १४ तद्ब्रह्माभृशसंतप्तोदेवराजःशतक्रतुः ॥ जगामशरणंतत्रकश्यपंसंशितव्रतम् १५ तच्छ्रुत्वादेवराजस्यकश्यपोऽथप्रजापतिः ॥ बालखिल्यानुपागम्यकर्मसि
द्धिमपृच्छत १६ एवमस्त्वितितंचापिप्रत्यूचुःसत्यवादिनः ॥ तान्कश्यपउवाचेदंसांत्वपूर्वंप्रजापतिः १७ अयमिंद्रास्त्रिभुवनेनियोगाद्ब्रह्मणःकृतः ॥ इंद्रार्थेच
भवंतोऽपियत्नवंतस्तपोधनाः १८ नामेय्याब्रह्मणोवाक्यंकर्तुमर्हथसत्तमाः ॥ भवतांहिनमिथ्याऽयंसंकल्पोवैचिकीर्षितः १९ भवत्वेषपतत्रीणामिंद्रोऽतिवलस
त्त्वान् ॥ प्रसादःक्रियतामस्यदेवराजस्ययाचतः २० एषमुक्ताःकश्यपेनबालखिल्यास्तपोधनाः ॥ प्रत्यूचुरभिसंपूज्यमुनिश्रेष्ठंप्रजापतिम् २१ ॥ बालखिल्या
ऊचुः ॥ ॥ इंद्रार्थोऽयंसमारंभःसर्वेषांनःप्रजापते ॥ अपत्यार्थंसमारंभोभवत्श्चायमीप्सितः २२ तदिदंसफलंकर्मत्वयैवप्रतिगृह्यताम् ॥ तथाचैवंविधत्स्वात्रय
थाश्रेयोऽनुपश्यसि २३ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदेवीदाक्षणीशुभा ॥ विनतानामकल्याणीपुत्रकामायशास्विनी २४ तपस्तप्त्वाव्रतपरास्त्रा
तापुंसवनेशुचिः ॥ उपचक्रामभर्तारंतामुवाचाथकश्यपः २५ आरंभःसफलोदेविभवितायस्त्वयेप्सितः ॥ जनयिष्यसिपुत्रौद्वौवीरौत्रिभुवनेश्वरौ २६ तपसावाल
खिल्यानांममसंकल्पजौतथा ॥ भविष्यतोमहाभागौपुत्रौत्रैलोक्यपूजितौ २७ उवाचचैनांभगवान्कश्यपःपुनरेवह ॥ धार्यतामप्रमादेनगर्भोऽयंसुमहोदयः २८
एतौसर्वपतत्रीणामिंद्रत्वंकारयिष्यतः ॥ लोकसंभावितौवीरौकामरूपौविहंगमौ २९ शतक्रतुमथोवाचप्रीयमाणःप्रजापतिः ॥ त्वत्सहायौमहावीर्याभ्रातरौतेभवि
ष्यतः ३० नैताभ्यांभवितादोषःसकाशात्तेपुरंदर ॥ व्येतुतेशक्रसंतापस्त्वमेवैंद्रोभविष्यसि ३१ नचाप्येवंत्वयाभूयःक्षेप्तव्याब्रह्मवादिनः ॥ नचावमान्यादर्पात्तेवा
ग्वज्राभृशकोपनाः ३२ एवमुक्तोजगामेन्द्रोनिर्विशंकस्त्रिविष्टपम् ॥ विनवाचापिसिद्धार्थाबभूवमुदितातथा ३३ जनयामासपुत्रौद्वावरुणंगरुडंतथा ॥ विकलां
गोऽरुणस्तत्रभास्करस्यपुरःसरः ३४ पतत्रीणांचगरुडमिंद्रत्वेनाऽभ्यर्षित ॥ तस्यैतत्कर्मसुमहच्छ्रूयतांष्टुगुणंदन ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिआ
स्तीकपर्वणि सौपर्णे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ ततस्तस्मिन्त्रिजश्रेष्ठसमुदीर्णेतथाविधे ॥
गरुडःपक्षिराट्पूर्णसंप्राप्तोविबुधान्प्रति १

स्वार्थेणिच् रामोराज्यमचीकरदितिवत् २९ । ३० । ३१ दर्पात्तेत्या ३२ । ३३ । ३४ गरुडंइंद्रत्वे नानरःहिरण्यगर्भः अभ्यर्षित गुरुडंइंद्रत्वेनाभ्यर्षित्येतिपाठेहिरण्यगर्भेणेतिशेषः ३५
॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ततइति तस्मिन्देवानीकेतथाविधेनानायासाद्युपायेन समुदीर्णेतंप्रामाण्योद्वेगतेति १

ततस्तेषां षष्ठ्यर्थेतसिः २ भौमनःविश्वकर्मा ३ विनिहतोमृतकल्पःकृतः ४ । ५ । ६ संलोडयामासआकुलचिकार ७ । ८ अपोवाहअपसारितवान् ९ । १० अंतरिक्षस्थंमरुडं
मितिशेषः ११ । १२ । १३ व्यक्षिपत्विशेषेणसिप्तवान् १४ । १५ । १६ । १७ अश्वक्रंदादयोनवपक्षाः १८ । १९ । २० । २१ अतएवउत्क्रांतजीवितान्कृत्वेत्याह २२ । २३

तंदृष्ट्वाऽतिवलंचैवप्राकंपंतसुरास्ततः ॥ परस्परंचप्रत्यघ्नन्सर्वप्रहरणान्युत २ तत्रचासीदमेयात्माविद्युदग्निसमप्रभः ॥ भौमनःसुमहावीर्यःसोमस्यपरिरक्षिता ३
सतेनपतर्गद्रेणपक्षतुंडनखक्षतः ॥ मुहूर्तमतुलंयुद्धंकृत्वाविनिहतोयुधि ४ रजश्चोद्भूयसुमहत्पक्षवातेनखेचरः ॥ कृत्वालोकाग्निरालोकांस्तेनदेवानवाकिरत् ५
तेनावकीर्णारजसादेवामोहमुपागमन् ॥ नचैवंददृशुश्छन्नारजसाऽमृतारक्षिणः ६ एवंसंलोडयामासगरुडास्त्रिदिवालयम् ॥ पक्षतुंडप्रहारैस्तुदेवान्सविददारह ७
ततोदेवःसहस्राक्षस्त्वूर्णवायुमचोदयत् ॥ विक्षिपेमारजोवृष्टितेवदंक्रमारुत ८ अथवायुरपोवाहतद्रजस्तरसावली ॥ ततोवितिमिरेजातेदेवाःशकुनिमार्दयन् ९
ननादोचैःसबलवान्महामेघइवावरे ॥ वध्यमानःसुरगणैःसर्वभूतानिभीषयन् १० उत्पपातमहावीर्यःपक्षिराट्परवीरहा ॥ समुत्पत्यांतरिक्षस्थंदेवानामुपरि
स्थितम् ११ वर्मिणोविबुधाःसर्वनानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ पट्टिशैःपरिचैःशूलैर्गदाभिश्चसवासवाः १२ क्षुरप्रैर्ज्वलितैश्चापिचक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ नानाशस्त्रविसर्गै
स्तैर्वध्यमानःसमंततः १३ कुर्वन्सुतुलंयुद्धंपक्षिराण्नव्यकंपत ॥ निर्दहन्निवाकाशेवैनतेयःप्रतापवान् ॥ पक्षाभ्यामुपसाचैवसमंताद्व्यक्षिपत्सुरान् १४ ते
विक्षिप्तास्ततोदेवादुष्टुर्गुरुडादिताः ॥ नखतुंडक्षताश्चैवसुसुबुःशोणितंवह १५ साध्याःप्राचींसगंधर्वावसवोदक्षिणादिशम् ॥ प्रजग्मुःसहितारुद्राःपतर्गद्रेप्र
घर्षिताः १६ दिशंप्रतीचीमादित्यानासत्यावुत्तरादिशम् ॥ मुहुर्मुहुःप्रेक्षमाणायुद्धमानामहौजसः १७ अश्वक्रंदेनवीरेणरेणुकेनचपक्षिराट् ॥ क्रथनेनचशूरेण
तपनेनचखेचरः १८ उलूकश्चसनाभ्यांचनिमेषेणचपक्षिराट् ॥ प्ररुजेनचसंग्रामंचकारपुलिनेनच १९ तान्पक्षनखतुंडाग्रैरभिनद्धिनतासुतः ॥ युगांतकाले
संकुद्धःपिनाकीवपरंतप २० महाबलामहोत्साहास्तेनतेबहुवाक्षताः ॥ रेजुरग्रघनप्रख्यारुधिरौघप्रवर्षिणः २१ तान्कृत्वापतगश्रेष्ठःसर्वानुत्क्रांतजीवितान् ॥
अतिक्रांतोऽमृतस्यार्थेसर्वतोऽग्निमपश्यत् २२ आवृष्ट्वानंमहाज्वालमर्चिर्भिःसर्वतोऽंबरम् ॥ दहतमिवतीक्ष्णांशुंचंडवायुसमीरितम् २३ ततो नवत्यानवतीर्मुखा
नांकृत्वामहात्मागरुडस्तपस्वी ॥ नदीःसमापीयमुखैस्ततस्तैःसुशीघ्रमागम्यपुनर्जवेन २४ ज्वलंतमग्निं तमभिज्जतापनःसमास्तरत्पत्ररथोनदीभिः ॥ ततः
प्रचक्रेवपुरन्यदल्पंप्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य २५ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

नवत्याःनवतीःशताधिकाष्टसाहस्री नवतीरितिबहुवचनात्साप्यनेकगुणा ततश्चानंतैर्मुखैरित्यर्थः नवत्योनवतीरितिपाठेहितामाडभावःआर्यः २४ समास्तरत्आच्छादितवान् शामितवान् अग्निमभिप्र
शाम्यप्रवेष्टुकामः सोमसमीपमितिशेषः २५ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

जाबनदमयइति प्रविवेशचक्रमित्युत्तरेणान्वयः १ चक्रयंत्रं क्षुरपर्यंतं समंततः कंदं वमुकुलवत् क्षुरसहस्रयुतं चक्रवर्द्धेनैवं भ्रम्यमाणं यत्र प्रविष्टो मशकोऽपि सहस्रधा छिद्यते परिभ्रमंतमिति पुंस्त्वमार्थं अयस्मयलोहमयं अयस्मयादीनि छंदसीति भत्वमार्थं २।३ अराः चक्रस्य नाभिनेभ्योः संभेदकाष्टानि ते पामंतरेण मध्यतः अंगं संक्षिप्याणुतरं कृत्वा ४।५।६।७।८ तयोः अंगे देहौ आच्छिन्नत्

॥ सौतिरुवाच ॥ जाबूनदमयोभूत्वामरीचिनिकरोज्ज्वलः ॥ प्रविवेशबलात्पक्षीवारिवेगइवार्णवम् १ सचक्रं क्षुरपर्यंतं मपश्यदमृतांतिके ॥ परिभ्रमंतमनिशंती क्षणधारमयस्मयम् २ ज्वलनार्कप्रभंधोरंछेदं न सोमहारिणाम् ॥ घोररूपंतदत्यर्थं यंत्रं देवैः सुनिर्मितम् ३ तस्यांतरं सद्द्वैवपर्यवर्ततखेचरः ॥ अरांतरेणाभ्यपतत्सं क्षिप्यांगक्षणेनह ४ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ॥ विद्युज्जिह्वामहावीर्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ५ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्यं कुक्षौ तरस्विनौ ॥ रक्षार्थमेवा मृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ६ सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ ॥ तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ७ तयोश्चक्षुर्षिरजसा सुपर्णः सहसाऽऽष्टगोत् ॥ ताम्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः समताडयत् ८ तयोरेकं समाक्रम्य न ते योऽंतरिक्षगः ॥ आच्छिन्नतरसामध्ये सोममभ्यद्रवततः ९ समुत्पाट्यामृतं तत्रैव ते यस्ततो बली ॥ उत्पपात जवेनैव यंत्रमुन्मथ्य वीर्यवान् १० अर्पीत्वैवामृतं पक्षीपरिगृह्याशुनिःसृतः ॥ आगच्छदपरिश्रान्त आवार्यार्कप्रभांततः ११ विष्णुना च तदाऽऽकाशे वै ते यः समेयिवान् ॥ तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा १२ तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ॥ सवनेतवतिष्ठेयमुपुरीत्यंतरिक्षगः १३ उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ॥ अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाऽप्यहम् १४ एवमस्त्विति तं विष्णुस्त्वाचविनता सुतम् ॥ प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् १५ भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि ॥ तं वदेवाहनं विष्णुर्गुरुमंतं महाबलम् १६ ध्वजं च चक्रं भगवानुपरिस्थास्यसीतितम् ॥ एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः १७ वराजतरसावेगाद्वायुं स्पर्धन्महाजवः ॥ तं व्रजंतं खगश्चेष्टं वज्रेणेंद्रोऽभ्यताडयत् १८ हरंतं ममृतं रोषाद्गरुडं पक्षिणां वरम् ॥ तमुवाचेंद्रमाक्रंदे गरुडः पततां वरः १९ प्रहसन् शृङ्गयावाचा तथा वज्रसमाहतः ॥ ऋषेर्मानं करिष्यामिव ज्ञं यस्यास्थि संभवम् २० वज्रस्य च करिष्यामि तवैव च शतक्रतो ॥ एतत्पत्रं त्यजाम्येकं यस्यांतं नो पलप्स्यसे २१ न च वज्रनिपातेन रुजामेऽस्तीह काचन ॥ एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्सर्ज्य स पक्षिराट् २२ तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ॥ हृष्टानि सर्वभूतानि नाम च कुर्गुरुमतः २३ सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ खगो महदिदं भूतमिति मत्वाऽभ्यभाषत २४ ॥ शक्र उवाच ॥ बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ॥ सख्यं चानंतमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णेत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

खंडशः कृतवान् ९ यंत्रमुन्मथ्य अमृतं अमृतकुंभं समुत्पाट्य उत्पपातेत्यन्वयः १० आवार्यवारयित्वा तिरस्कृत्येत्यर्थः ११ समेयिवान्संगतः अलौल्येनामृतपानलोभराहित्येन १२ उपरिध्वजे इत्यर्थः १३।१४।१५।१६।१७ स्पर्धावानिवाचरतीति स्पर्धन् वायुं जेतुमिच्छन् इत्यर्थः १८ आक्रंदे कलकले १९ ऋषेः दधीचेः २० पत्रं पक्षं २१।२२।२३ सुपर्णशब्दं निर्वक्ति सुरूपमिति २४।२५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

सख्यमिति १ कामं स्वेच्छया बलं शरीरसामर्थ्यं गुणो बुद्धिसामर्थ्यं ज्ञानौदार्यौ २ निमित्तेरण भूमीश्वरोऽपि कर्तव्य इति भावः ३।४ संपिंडितान् एकीकृतान् संपिंडितानि त्यषपातः स्थाणुस्थावरं ५ किरीटोद्भेदः सर्वलोकहितः संपेभ्योऽमृतं दातुमनिच्छत्वात् ६।७ न कार्यमिति विष्णुनाऽमृतं विनाप्यमरत्वस्वदत्तत्वात् ८ किंचित्कारणं मातुर्दास्यविमोक्षरूपमिति भावः समादातुं पातुं

॥ गरुड उवाच ॥ सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ॥ बलं तु मम जानीहि महत्त्वासाह्यमेव च १ कामं नैतत्प्रशंसंति संतः स्वबलं संस्तवम् ॥ गुणसंकीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो २ सखेति कृत्वा तु सखेष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया ॥ न ह्यात्मस्तव संयुक्तं वक्तव्यमिति ततः ३ सपर्वतवनासुर्वीससागरजलामिमाम् ॥ वहेपक्षेण वै शक्रत्वामप्यत्रावलं विनम् ४ सर्वान्संपिंडितान् चापिलोकान्सस्थाणुजंगमान् ॥ वहेयमपरिश्रान्तो विद्धि दं मे महद्वलम् ५ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीम तां वरः ॥ आह शौनके देवेंद्रः सर्वलोकहितः प्रभुः ६ एवमेव यथाऽऽस्थत्वं सर्वं संभाव्यते त्वयि ॥ संगृह्यतामिदानीं मे सख्यमत्यंतमुत्तमम् ७ न कार्यं यदि सोमेन मम सोमः प्रदीयताम् ॥ अस्मांस्ते हि प्रवाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ८ ॥ गरुड उवाच ॥ किंचित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया ॥ न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचि दप्यहम् ९ यत्रैवं तु सहस्राक्षानि शिपेयमहं स्वयम् ॥ त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदिवेश्वर १० ॥ शक्र उवाच ॥ वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहांडज ॥ यमिच्छसि वरं मत्तस्तं गृहाण खगोत्तम ११ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दं कद्रुपुत्राननुस्मरन् ॥ स्मृत्वा चैवोपधिरुतं मातुर्दास्यमिति ततः १२ ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ॥ भवेयुर्भुजगाः शक्रमममक्ष्यामहाबलाः १३ तथेत्युक्त्वाऽन्वगच्छतं ततो दानवसूदनः ॥ देवदेवं महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम् १४ स चान्वमोदतं चार्थयथोक्तं गरुडे न वै ॥ इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वरः १५ हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्यतम् ॥ आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरं तिकम् १६ अथ सर्पानुवाचे दं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ इदमानीतममृतं निक्षेप्यामि कुशेषु वः १७ स्नाता मंगलसंयुक्तास्ततः प्राश्रीतपन्नगाः ॥ भवद्भिरिदमासी नैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा १८ अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृतिचास्तु मे ॥ यथोक्तं भवता मे तद्वचो मे प्रतिपादितम् १९ ततः स्नातुंगताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ॥ शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः २० अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ॥ स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमंगलाः २१ यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ॥ तद्विज्ञाय हतं सर्पाः प्रतिमाया कृतं च तत् २२ सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ ततो द्विधा कृता जिह्वाः सर्पाणां तेन कर्मणा २३

नहि मम कश्चिदेवेभ्य आप्तोऽस्तीति भावः ९।१०।११ उपधिरुतं छलकृतं दास्यमिति ततः निमित्तमिंद्राभ्यस्य कृष्णकेशत्वं दास्यमिति पाठे निमित्ततोऽरुणशापात् १२ ईशः समर्थः अर्थितां अन्यस्मै अमृतं न देयमित्यर्थेऽनुतां १३ तं गरुडं तथेत्युक्त्वा हरिं मन्वगच्छन्नुत्तवान् स्वोक्तिनिर्वाहार्थमिति भावः १४।१५ विनिक्षिप्तं त्वयेति शेषः अनुभाष्य हे गरुडेति संबोध्य १६ इदं वः युष्माकममृतं न तु मम कुशेषु निक्षेप्यामि गृहीतेति भावः १७।१८ भवतां भवद्भिः मेमया १९।२०।२१ प्रतिमायाकृतं प्रायाकृतं यथा दास्यं तथाऽमृतदानमपीतरेण कृतमित्यर्थः २२।२३

मातुरिति पत्यतेवशीक्रियतेनमोत्तमोपेनपन्नगोत्तमः अमृतमंधनकालेमंदरपरिवर्तयन्वासुकिः पूर्वोक्तं रूपमातुः शार्पं श्रुत्वा १ ततोयोगबलेनशरीरान्तरमादायसमं प्रयामास । अयंभावः मंधनव्यापृतेनागरा जेप्रथमोत्पन्नमश्वनिमित्तोक्त्यक्तः पुत्रान्शशापं तच्चशापंनिवर्तयितुंमंत्रयत्सर्वेष्वेलापत्रेणतत्प्रतीकारोपायेऽपिकार्यगौरवादप्रत्ययाच्चाभृतमंधनान्तेवासुकिर्ब्रह्माणगतवान् । तेनचएलापत्रोक्तमेववचनमुक्तासांत्वितः अतएवाथदेवासुराः सर्वेइत्यादिरभिमानायायस्थाविचारानंतरमप्यमृतमंधनकथासंगच्छते २ । ३ अभिशप्तानांसाक्षाच्छप्तानां ४ सत्यस्यसत्यलोकपतेरग्रतः । अव्ययस्यजरामरणव

॥ सौतिरुवाच ॥ मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा वैपन्नगोत्तमः ॥ वासुकिश्चित्तमायासशापोऽयं न भवेत्कथम् १ ततः समंत्रयामास भ्रातृभिः सह सर्वशः ॥ ऐरावतप्रभृतिभिः सर्वधर्मपरायणैः २ ॥ वासुकिरुवाच ॥ अयं शापो यथोद्दिष्टो विदितं वस्तथाऽनघाः ॥ तस्य शापस्य मोक्षार्थं मंत्रयित्वा यतामहे ३ सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ॥ न तु मात्राभिः शप्तानां मोक्षः कचन विद्यते ४ अव्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तथाग्रतः ॥ शप्ता इत्येवमेश्रुत्वा जायते हृदिवेपथुः ५ नूनं सर्वविनाशोऽयमस्माकं समुपागतः ॥ न ह्येतां सोव्ययो देवः शपन्ती प्रत्यवेधयत् ६ तस्मात्समंत्रयामोऽद्य भुजंगानामनामयम् ॥ यथा भवेद्विषमं सर्वेषां मानः कालोऽत्यगादयम् ॥ सर्व एव हि नस्तावदुद्धिमंतो विचक्षणाः ७ अपि मंत्रयमाणा हि हेतुं पश्याम मोक्षणे ॥ यथानष्टपुरा देवा गूढमग्निं गुहागतम् ८ यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वाऽपि पराभवः ॥ जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय वै ९ ॥ सौतिरुवाच ॥ तथेत्युक्त्वा ततः सर्वे काद्रवेयाः समागताः ॥ समयंचक्रिरे तत्र मंत्रबुद्धि विशारदाः १० एके तत्राबुवन्नागा वयं भूत्वा द्विजर्षभाः ॥ जनमेजयं तु भिक्षामोयज्ञस्तेन भवेदिति ११ अपरे त्वबुवन्नागास्तत्र पंडितमानिनः ॥ मंत्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः १२ सनः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ॥ तत्र बुद्धिं प्रदास्यामो यथा यज्ञो निवर्त्यति १३ सनो बहुमतान्न राजा बुद्ध्या बुद्धिमतां वरः ॥ यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् १४ दर्शयंतो बहुन्दोषान् प्रेत्य चेह च दारुणान् ॥ हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः १५ अथ वायुपाध्यायः क्रतोस्तस्य भविष्यति ॥ सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः १६ तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजंगः समरिष्यति ॥ तस्मिन्मृते यज्ञकारे क्रतुः सन भविष्यति १७ ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यंत्यस्य च त्विजः ॥ तांश्च सर्वान् दशिष्यामः कृतमेवं भविष्यति १८ अपरे त्वबुवन्नागा धर्मात्मानो दयालवः ॥ अबुद्धिरेषा भवतां ब्रह्महत्या न शोभनम् १९

जितस्य । अप्रमेयस्यानंतमाहात्म्यस्य । ब्रह्मणोऽग्नेः शप्ता इति श्रुत्वा ५ सोऽव्ययो देवो ब्रह्मा ६ अनामयं कुशलं । मानः कालोऽत्यगात् प्राक्सत्रारंभात्प्रतीकारः कर्तव्य इत्यर्थः ७ अपीति यथा गूढमग्निं मंत्रेण देवा अपश्यन्नेवं मोक्षणे हेतुं पश्याम इत्यर्थः । गुहागतं स्वकारणे वा योलीनमत एव नष्टमदर्शनगतं ८ जनमेजयस्य स यज्ञो यथान भवेद्यथा वायुज्ञस्य पराभवः स्यात्तथापश्याम इत्यनुपज्यते विनाशकरणाय प्रवृत्त इति शेषः ९ समयं एकमत्यं मंत्रबुद्धि विशारदानीति निश्चयानि पुणाः १० भिक्षामोयाचयामहे ११ १२ निवर्त्यति निवृत्तो भविष्यति १३ १४ प्रेत्य दोषाः हिंसाकृतान्नरकाः इह दोषाः पुरराष्ट्रदंशादयः हेतुभिर्विप्रशापामोघत्वादिभिः कारणैस्तन्मूले विमावज्ञादिभिः प्रदर्शिते रिति शेषः । तथाच न सर्पस्यापराधोस्तीत्युक्त्या यज्ञं निषेत्स्याम इत्यर्थः १५ १६ १७ १८ १९

सम्यगिति सम्यगविकलः सतां धर्मो देवब्राह्मणपार्थनातन्मूला व्यसने आपदि शांतिरापन्नाशः । एकनूपहत्यादोषोऽनेर्का विगाधिवधेनमाज्येते चेत्तावदोषापमार्जने कृत्स्नजगद्धः कर्तव्यो भविष्यतीत्याह अधर्मेति सधर्ममूलेति पाठे मूलकृष्णो ब्रह्मचरा ब्राह्मणाश्चेत्युक्तेर्विष्णुवेदब्राह्मणरूपधर्ममूलं समानमविरुद्धं यस्यां सा सधर्ममूलेत्यर्थः २० । २१ सुग्भांडं निशित्वा च अपरे भुजगोत्तमाः २२ यज्ञे वा भुजगास्तस्मिन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ जनान्दशं तु वै सर्वे नैव त्रासो भविष्यति २३ अथ वा संस्कृतं भोज्यं दूषयंतु भुजंगमाः ॥ स्वेन मूत्रपुरीषेण सर्वं भोज्यं विनाशिना २४ अपरे त्वबुवंस्तत्र क्रुद्धिजोऽस्य भवामहे ॥ यज्ञविघ्नं करिष्यामो दीयतां दक्षिणा इति २५ वश्यतां च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेप्सितम् ॥ अपरे त्वबुवंस्तत्र जले प्रकीडितं नृपम् २६ गृहमानीय बघ्नीमः क्रतुरेवं भवेन्न सः ॥ अपरे त्वबुवंस्तत्र नागाः पंडितमानिनः २७ दशामस्तं प्रगृह्या शुक्रतमेवं भविष्यति ॥ छिन्नं मूलमनर्थानां मृते तस्मिन् भविष्यति २८ एषानो नैष्ठिकी बुद्धिः सर्वेषामि क्षणश्रवः ॥ अथ यन्मन्यसे राजन् दुतंतं तं संविधीयताम् २९ इत्युक्त्वा समुदक्षंत वासुकिं पन्नगोत्तमम् ॥ वासुकिश्चापि संचित्य तानुवाच भुजंगमान् ३० नैषावो नैष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्तुं भुजंगमाः ॥ सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ३१ किंतु त्रसं विधातव्यं भवतां स्याद्वितं तु यत् ॥ श्रेयः प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मनः ३२ ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजंगमाः ॥ न च जानाति मे बुद्धिः किंचित्कर्तुं वचो हिवः ३३ मया हीदं विधातव्यं भवतां यद्वितं भवेत् ॥ अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषामदाश्रयौ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि वासुकिमंत्रणे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ सर्पाणां तु वचः श्रुत्वा सर्वेषामिति चेति च ॥ वासुके श्ववचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् १ न स यज्ञो न भवितान्न स राजा तथा विवः ॥ जनमेजयः पांडवे यो यतोऽस्माकं महद्भयम् २ दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पुरुषः ॥ स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ३ तदिदं चैव मस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः ॥ दैवमेवाश्रयामोऽत्र गृणुष्वेव चो मम ४ अहं शापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ॥ मातुरुत्संगमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ५ देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो ॥ पितामहमुपागम्य दुःस्वार्त्तानां महायुते ६ ॥ देवा ऊचुः ॥ काहिलब्ध्वा प्रियान् पुत्रान् शपेदेवं पितामह ॥ ऋते कर्तुं तीक्ष्णरूपां देवदेवतवाग्रतः ७

३३ मयेति ज्ञातिरक्षानाशनिमित्तो गुणदो

पौमदाश्रयौ ज्येष्ठत्वात्प्रमेत्यर्थः ३४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावादीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ सर्पाणामिति इति चेति चेति तद्वचनाभिनयप्रदर्शनं १ नेति भवितेवेत्यर्थः न तथा विधौ यस्य राप्रमृत्विजः स्वरूपं वा दूषयंतो दशं न भवति मंत्रवीर्यसंपन्नत्वात् २ दैवेमेति दृष्टदोषाभावेऽप्यागता विप्रब्रह्मदोषापरिहायेत्यर्थः ३ ४ अहमिति युग्मं व कुर्व्यां कुलत्वात्समानार्थसंबोधनद्वयं देवानां वचः समश्रौषमिति संबोधः वच एवाह तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति स्त्रिय इति शेषः पुत्रमपिशपन्तीनां स्त्रीणां दोषद्वयमालस्य हाकं कथं स्त्रीसंगिनां सुखं स्यादिति चिंतयादुःस्वार्त्तानां ५ ६ ७

तथेति च वयाप्यतत्रोपेक्षणीयमिति भावः ८ उपेक्षाकारणं ब्रह्मवाचं बहव इति ९ देदशूकाः दशनशीलाः । क्षुद्रा अल्पेऽपि निमित्ते प्राणप्राहकाः । पापाचारानिर्नामिता हिंसकाः । मातापिपापि हन्ति कियुतान्ये इति भावः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ स्वसाभिगिनी मोक्षयति मोक्षयिष्यति १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाऽप्युक्तं पितामह ॥ एतदिच्छामविज्ञातुं कारणं यन्नवारिता ८ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ बहवः पन्नगास्तीक्ष्णाघोररूपाविषोल्लवणाः ॥ प्रजानां हितं कामोऽहं न च वारितास्तदा ९ ये देदशूकाः क्षुद्राश्च पापाचाराविषोल्लवणाः ॥ तेषां विनाशो भवितानतु ये धर्मचारिणः १० यन्निमित्तं च भवितामोक्षस्तेषां महाभयात् ॥ पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन्काले समागते ११ यायावरकुले धीमान् भविष्यति महानृषिः ॥ जरत्कारुरिति ख्यातस्तपस्वी नियतेन्द्रियः १२ तस्य पुत्रो जरत्कारो भविष्यति तपोधनः ॥ आस्तीको नाम यज्ञं संप्रतिषेत्स्यति ततदा ॥ तत्र मोक्षयंति भुजगा ये भविष्यंति धार्मिकाः १३ ॥ देवा उचुः ॥ समुनिप्रवरो ब्रह्म जरत्कारुर्महातपाः ॥ कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् १४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सनामायां सनामा सकन्यायां द्विजसत्तमः ॥ अपत्यं वीर्यसंपन्नं वीर्यवान् जनयिष्यति १५ वासुकेः सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसाकिल ॥ सतस्यां भविता पुत्रः शापान्नागांश्च मोक्षयति १६ ॥ एलापत्र उवाच ॥ एवमस्त्वितितं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ॥ उक्तैर्वचनं देवान् चिरिचिच्छिदिबन्धयौ १७ सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनी तव ॥ जरत्कारुरिति ख्याता तां तस्मै प्रतिपादय १८ भैक्षवद्विद्विषमाणा यनागानां भयशांतये ॥ ऋषये सुव्रता ये नामेष मोक्षः श्रुतो मया १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि एलापत्रवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एलापत्रवचः श्रुत्वा ते नागा द्विजसत्तम ॥ सर्वे प्रहृष्टमनसाः साधुसाध्वित्यथाब्रुवन् १ ततः प्रभृतितां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ॥ जरत्कारुस्वसारं वै परं हर्षमवाप च २ ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ॥ अथ देवा सुराः सर्वे ममं युर्वरुणालयम् ३ तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्विलिनां वरः ॥ समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ४ देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ॥ भगवन् शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ५ अस्यैतन्मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ॥ जनन्याः शापजं देवज्ञातीनां हितमिच्छतः ६ हितो ह्ययं सदा स्माकं प्रियकारी च नागराट् ॥ प्रसादं कुरु देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मयैव तद्वितीर्णं वैवचनं मनसाऽमराः ॥ एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ८ तत्करोत्वेष नागैर्द्रः प्राप्तकालं वचः स्वयम् ॥ विनशिष्यंति ये पापानतु ये धर्मचारिणः ९ उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रैरतो द्विजः ॥ तस्यैव भगिनी काले जरत्कारुं प्रयच्छतु १० एलापत्रेण यत्प्रोक्तं वचनं भुजगेन ह ॥ पन्नगानां हितं देवास्तत्तथानतदन्यथा ११ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नागैर्द्रः पितामहवचस्तदा ॥ संदिश्य पन्नगान्सर्वान् वासुकिः शापमोहितः १२

एलापत्रेति १ । २ समतीत इव अत्यल्पत्वात् शापात् प्राक्कुर्यात्प्राप्तिस्ततोऽपि प्राक्प्रवृत्तं मथनं अनुवदति शापमोक्षोपायं प्रदर्शयितुं अथेत्यादिना ३ नेत्रं रज्जुः ४ । ५ शल्यं शापजं ६ प्रियकारी प्रतिकल्पं नेत्रीभूय मथनोपयोगित्वात् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

जरत्कारो जरत्कारुनिमित्तं तदन्वेषणायेत्यर्थः समादधत्संभ्यं कनियोजितवान् १३ अन्वेषणं फलमाह जरत्कारुरिति १४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जरत्कारुरिति १ । २ जरत्कारुनामनिर्वृक्तिं जरेति जरच्छब्दः क्षयवाची कारुशब्दोदारुणवाची तस्यास्तीकपितुः शरीरं कारुका माद्युद्धवं मूलत्वात् दारुणं मासीत् तस्य तेन तपसा क्षेपणं कृतमृतोऽसौ जरत्कारुरित्यर्थः ३ वासुकेर्मिनी तथेति तादृश्येव । अभर्तुं कायायुवत्याः शरीरक्षेपणमेव श्रेयस्करमिति भावः ४ प्राहसत् अतिजोर्णयोरपि ब्रह्मचर्यं विनाशः प्रसक्तः

स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ॥ सर्पान् बहून् जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् १३ जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्भरयितुं प्रभुः ॥ शीघ्रमेत्यतदा ख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुन्येषणे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ जरत्कारुरिति ख्यातो यस्त्वया सूतनंदन ॥ इच्छामि तदहं श्रोतुं ऋषेस्तस्य महात्मनः १ किं कारणं जरत्कारो नैतत्प्रथितं भुवि ॥ जरत्कारुनिरुक्तिं त्वं यथा वदस्व मुमर्हसि २ ॥ सौतिरुवाच ॥ जरेति क्षयमाहुर्वं दारुणं कारुसंज्ञितम् ॥ शरीरं कारुतस्यासीत् तत्सर्पमानशनैःशनैः ३ क्षपयामास तीव्रेण बपसेत्यत उच्यते ॥ जरत्कारुरिति ब्रह्मन् वासुकेर्मिनी तथा ४ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राह स तदा ॥ उग्रश्रवसमामंज्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ५ ॥ शौनक उवाच ॥ उक्तं नाम यथा पूर्वं सर्वं तच्छ्रुत्वा नहम् ॥ यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामिवेदितुम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्त्रतः ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ संदिश्य पन्नगान्सर्वान् वासुकिः सुसमाहितः ॥ स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ७ अथ कालस्य महतः समुनिः संशितव्रतः ॥ तपस्यभिरतो धीमान्सदारा ब्राम्ह्यकांक्षत ८ स तूर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः स्वाध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा ॥ चचार सर्वां पृथिवीं महात्मान चापि दारान् मनसाऽध्यकांक्षत ९ ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेवतु ॥ परिक्षिन्नामराजासीद्ब्रह्मकौरववंशजः १० यथा पांडुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरोयुधि ॥ बभूव मृगयाशीलः पुराऽस्य प्रपितामहः ११ मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षून् महिषांस्तथा ॥ अन्यांश्च विविधान्वन्यांश्च चारुपृथिवीपतिः १२ सकदाचिन्मृगं विद्ध्वा बाणेनानतपर्वणा ॥ पृष्ठतो धनुरादाय ससारगहने वने १३ यथैव भगवान् रुद्रो विद्ध्वा यज्ञमृगं दिवि ॥ अन्वगच्छद्बनुष्पाणिः पर्यन्वेष्टुमिदं ततः १४ न हितेन मृगो विद्धो जीवन् गच्छति वैवने ॥ पूर्वरूपं तु तूर्णं सोऽगात्स्वर्गं गतिं प्रति १५ परिक्षितो न रेंद्रस्य विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ दूरं चापहतस्तेन मृगेण समहीपतिः १६ परिश्रान्तः पिपासार्त आस सादमुनिवने ॥ गवां प्रचारेष्यासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् १७ भूयिष्ठमुपयुजानं फेनमापि वतां पयः ॥ तमभिदुत्यवेगेन सराजा संशितव्रतम् १८ अपृच्छद्बनुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छमान्वितः ॥ भो भो ब्रह्मन्नं हं राजा परीक्षिदमिमं न्युजः १९

इत्याश्चर्यमत्वेति भावः आमंज्यहे उग्रश्रव इति संबोध्य उपपन्नं युक्तं यत्तुल्यवयोरूपयोर्विवाह इति भावः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ सर्पसत्रकारणं वत्तुमाह तदित्यादिना ततो वासुकेराश्वासनानंतरं अपरस्मिन्पश्चाद्भूते कस्मिंश्चित्काले । अमंगलत्वात् नाम्नाप्यवाच्यं कलेस्तदादौ इत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ पूर्वरूपमिति परिक्षितः तूर्णं स्वर्गं गतिं प्रति तत्तृमस्यादर्शनं पूर्वरूपं कारणं सराजा अगात्मा सवान् तत एव हि मृगो राजा विभावमाननां शापमूलभूता कृतवानित्यर्थः १५ । १६ प्रचारेषु गोष्ठेषु १७ उपयुजानं भक्षयति १८ । १९

तथेति वयाप्यतन्नोपेक्षणीयमितिभावः ८ उपेक्षाकारणं ब्रह्मोवाच बहव इति ९ देवशुकाः दशनशीलाः । शुद्रा अल्पेऽपि निमित्तमाणाः । पापाचारानिर्निमित्तार्हसकाः । मातापिपापिष्ठान्दिति किमुतान्येतिभावः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ स्वसामिनि मोक्षयति मोक्षयिष्यति १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥४९॥

तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाऽप्युक्तं पितामह ॥ एतदिच्छामविज्ञातुं कारणं न्नवारिता ८ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ बहवः पन्नगास्तीक्ष्णाधोरूपाविषोल्बणाः ॥ प्रजानां हितं कामोऽहं न च वारितवांस्तदा ९ ये देवशुकाः शुद्राश्च पापाचाराविषोल्बणाः ॥ तेषां विनाशो भवितानुयेधर्मचारिणः १० यन्निमित्तं च भवितामोक्षस्तेषां महामया त ॥ पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन्काले समागते ११ यायावरकुले धीमान् भविष्यति महानृषिः ॥ जरत्कारुरिति ख्यातस्तपस्वी नियतेंद्रियः १२ तस्य पुत्रो जरत्कारो भविष्यति तपोधनः ॥ आस्तीको नाम यज्ञं सप्रतिषेत्स्यति तंतदा ॥ तत्र मोक्षयंति भुजगा ये भविष्यंति धार्मिकाः १३ ॥ देवा ऊचुः ॥ समुनिप्रवरो ब्रह्म जरत्कारुर्महातपाः ॥ कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् १४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सनामायां सनामा सकन्यायां द्विजसत्तमः ॥ अपत्यं वीर्यं संपन्नं वीर्यवान् जनयिष्यति १५ वासुकेः सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसाकिल ॥ स तस्यां भविता पुत्रः शापान्नागांश्च मोक्षयति १६ ॥ एलापत्र उवाच ॥ एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ॥ उक्तैर्वचनं देवान् विरिचिस्त्रिदिव्ययौ १७ सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनी तव ॥ जरत्कारुरिति ख्याता तां तस्मै प्रतिपादय १८ भैक्षवद्विक्षमाणाय नागानां भयशांतये ॥ ऋषये सुव्रता ये नामेष मोक्षः श्रुतो मया १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि एलापत्रवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एलापत्रवचः श्रुत्वा तेनागा द्विजसत्तम ॥ सर्वे प्रहृष्टमनसः साधुसाध्वित्यथाब्रुवन् १ ततः प्रभृतितां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ॥ जरत्कारुस्वसारं वै परं हर्षमवाप च २ ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ॥ अथ देवासुराः सर्वे ममंथुर्वरुणालयम् ३ तत्र नेत्रमभूत्नागो वासुकिर्विलिनांवरः ॥ समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ४ देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ॥ भगवन् शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ५ अस्यैतन्मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ॥ जनन्याः शापजं देवज्ञातीनां हितमिच्छतः ६ हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट् ॥ प्रसादं कुरु देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मयैव तद्वितीर्णं वैवचनं मनसाऽमराः ॥ एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ८ तत्करोत्वेपनागेंद्रः प्राप्तकालं वचः स्वयम् ॥ विनशिष्यंति ये पापानुयेधर्मचारिणः ९ उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रैरतो द्विजः ॥ तस्यैव भगिनी काले जरत्कारुं प्रयच्छतु १० एलापत्रेण यत्प्रोक्तं वचनं भुजगेन ह ॥ पन्नगानां हितं देवास्तत्तथानतदन्यथा ११ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नागेंद्रः पितामहवचस्तदा ॥ संदिश्य पन्नगान्सर्वान् वासुकिः शापमोहितः १२

एलापत्रेति १ । २ समतीत इव अत्यल्पत्वात् शापात् प्राकृष्टयोत्पात्तितोऽपि प्राक्प्रवृत्तं मथनमनुवदति शापमोक्षोपायं प्रदर्शयितुं अथेत्यादिना ३ नेत्ररज्जुः ४ । ५ शल्यं शापजं ६ प्रियकारी प्रतिकल्पनेनैव भूयमथनोपयोगित्वात् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

जरत्कारो जरत्कारुनिमित्तं तद्वेषणायेत्यर्थः समादधत्सम्यक्नियोजितवान् १३ अन्वेषणं फलमाह जरत्कारुरिति १४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ अ ॥ ॥ जरत्कारुरिति १ । २ जरत्कारुनामनिर्वृत्तिं जरेति जरच्छब्दः क्षयवाची कारुण्यदोषादुक्तवाची तस्यास्तीकपितुः शरीरं कारुकां माद्युद्भवमूलत्वात् तदुक्तं मासीतु तस्य तेन तपसा क्षेपणं कृतमतोऽसौ जरत्कारुरित्यर्थः ३ वासुकेर्भगिनी तथेति तादृश्येव । अमर्तुकाया युवत्याः शरीरक्षेपणमेव श्रेयस्करमिति भावः ४ प्राह सत् अतिजोषो योरपि ब्रह्मचर्यविनाशः प्रसक्तं

स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ॥ सर्पान् बहून् जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् १३ जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्दरयितुं प्रभुः ॥ शीघ्रमेत्यतदाख्येयं तन्नः श्रेयो मविष्यति १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुवेषणे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ जरत्कारुरिति ख्यातो यस्त्वया सूतनंदन ॥ इच्छामितदंश्रोतुं ऋषेस्तस्य महात्मनः १ किं कारणं जरत्कारो नमैतत्प्रथितं भुवि ॥ जरत्कारुनिरुक्तिं त्वं यथा वदस्व मुहूर्तमर्हसि २ ॥ सौतिरुवाच ॥ जरेति क्षयमाहुर्वेदारुणं कारुसंज्ञितम् ॥ शरीरं कारुतस्यासीत् तत्सर्पमान्शनैःशनैः ३ क्षपयामास तीव्रेण बपसेत्यत उच्यते ॥ जरत्कारुरिति ब्रह्मन् वासुकेर्भगिनी तथा ४ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राह स तदा ॥ उग्रश्रवसमामंथ्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ५ ॥ शौनक उवाच ॥ उक्तं नाम यथा पूर्वमसर्वतच्छ्रुतवानहम् ॥ यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामिवेदितुम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्त्रतः ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ संदिश्य पन्नगान्सर्वान् वासुकिः सुसमाहितः ॥ स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ७ अथ कालस्य महतः समुनिः संशितव्रतः ॥ तपस्यभिरतो धीमान्सदारात्राम्यकांक्षत ८ स तूर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः स्वाध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा ॥ चचार सर्वां पृथिवीं महात्मानचापि दारान् मनसाऽध्यकांक्षत् ९ ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेवतु ॥ परिक्षिन्नाम राजा सीद्धहन्कोरववंशजः १० यथा पांडुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरोयुधि ॥ बभूव मृगया शीलः पुराऽस्य पितामहः ११ मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षुन्महिषांस्तथा ॥ अन्यांश्च विविधान्वन्यांश्च चारपृथिवीपतिः १२ सकदाचिन्मृगं विद्धा बाणेनानतपर्वणा ॥ पृष्ठतो धनुरादाय ससारगहने वने १३ यथैव भगवान् रुद्रो विद्धाय जगमृगं दिवि ॥ अन्वगच्छद्बनुष्पाणिः पर्यन्चेष्टुमितस्ततः १४ न हितेन मृगो विद्धो जीवन् गच्छति वैवने ॥ पूर्वरूपं तु तूष्णीं सोऽगात्स्वर्गगतिं प्रति १५ परिक्षितो नरेन्द्रस्य विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ दूरं चापहतस्तेन मृगेण समहीपतिः १६ परिश्रान्तः पिपासार्त आस सादमुनिं वने ॥ गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् १७ भूयिष्ठमुपयुजानं फेनमापिबतां पयः ॥ तमभिदुत्यवेगेन सराजा संशितव्रतम् १८ अपृच्छद्बनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छमान्वितः ॥ भो भो ब्रह्मन् नराणां परोक्षिदमिमं न्युजः १९

इत्याश्रयं मत्वेति भावः आमंथ्येऽग्रश्रव इति संबोध्य उपपन्नं युक्तं यत्तुल्यवयोरूपयोर्वैवाह्य इति भावः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ सर्पसत्रकारणं वत्तुमाह तत इत्यादिना ततो वासुकेराश्वासनानंतरं अपरस्मिन्प्राप्तौ तत्कस्मिंश्चित्काले । अमंगलत्वात् प्राप्ताप्यवाच्यं कालेस्तदादौ इत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ पूर्वरूपमिति परिक्षितः तूष्णीं स्वर्गगतिं प्रति तत्तुम्भस्यादर्शनं पूर्वरूपं कारणं सराजा अगात्प्राप्तवान् तत एव हि मृगो राजा विप्रावमाननां शापमूलभूता कृतवानित्यर्थः १५ । १६ प्रचारेष्वासीनं १७ उपयुजानं भक्षयंतं १८ । १९

२० समासजत् आरोपयामास धनुष्कोट्याधनुष्पांतेन २१ सराजेति तंतथागतं हृदसमाधिं हृद्वाक्रोधमुत्सृज्य व्यथितः स नृजगामनगरं व्यथितेनापि सर्पापसारणेन कृतं दीर्घद्रोहिवात्सल्यप्रसक्तं किंचित्कोधोऽ
नुवर्तत एवेति ज्ञेयं तथोक्तं पौष्येण क्षत्रियस्य वाक्मूलात् हृदयं तीक्ष्णधारमिति २२ तदिदमुक्तं स्वधर्मनिरतमिति स्वधर्मस्तीक्ष्णहृदयत्वं तन्निरतं जातिस्वभावज्ञो मुनिः समाक्षिप्तोऽप्यवर्षयत् घृष्टत्वको
मया विद्वोष्टमोनष्टः कच्चितं दृष्टवानसि ॥ समुनिस्तंतुनोवाच किंचिन्मौनव्रते स्थितः २० तस्य स्कंधे मृतं सर्पं कुद्धो राजा समासजत् ॥ समुक्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं
समुपैक्षत २१ नस किंचिदुवाचैनं शुभं वायादिवाऽशुभम् ॥ सराजाक्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तंतथागतम् ॥ दृष्ट्वा जगाम नगरं मृषिस्त्वासीत्तथैव सः २२ न हितं रा
जशा दूर्लक्षमाशीलो महामुनिः ॥ स्वधर्मनिरतं भूपं समाक्षिप्तोऽप्यवर्षयत् २३ न हितं राजशा दूर्लक्षस्तथा धर्मपरायणम् ॥ जानाति भरतश्रेष्ठस्तत्त एनमवर्षयत्
२४ तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजामहातपाः ॥ शृंगीनाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः २५ स देवं परमासीनं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले
सुसंयतः २६ स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमेयिवान् ॥ सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल २७ संरंभात् कोपनोऽतीव विषकल्पो मुनेः सुतः ॥ उद्दिश्य पितरं त
स्य यच्छुत्वारोषमाहरत् ॥ ऋषिपुत्रेण धर्मार्थे कृशेन द्विजसत्तम २८ ॥ कृश उवाच ॥ तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ॥ शवं स्कंधेन वहति मां शृंगिर्गर्वितो
भव २९ व्याहरत् ऋषिपुत्रेण मास्म किंचिद्वचो वद ॥ अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मविस्तुतपस्विषु ३० कते पुरुषमानित्वं कते वाचस्तथा विधाः ॥ दर्पजाः पितरं द्रष्टुं
स्त्वं शवधरं तथा ३१ पित्रा च तव तत्कर्म नानुरूपमिवात्मनः ॥ कृतं मुनिजनश्रेष्ठे येनाहं भृशदुःखितः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि
परिक्षिप्तपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी शृंगी कोपसमन्वितः ॥ मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना १ स तं कृशम
भिप्रेक्ष्य सूचतां वाचमुत्सृजत् ॥ अपृच्छत् कथं तातः समेऽद्य मृतधारकः २ ॥ कृश उवाच ॥ राज्ञा परीक्षिता तात मृगयां परिधावता ॥ अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः
स्कंधेषु जंगमः ३ ॥ शृंग्युवाच ॥ किं मोपेन्द्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः ॥ ब्रूहि तत्कृतं त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ४ ॥ कृश उवाच ॥ सराजा मृगयां यातः
परिक्षिप्तमिमं न्युजः ॥ स सारमृगमेकाकी विद्धावाणेन शीघ्रगम् ५ न चापश्यन् मृगं राजा चरंस्तस्मिन् महावने ॥ पितरं ते स दृष्ट्वैव प्रच्छानभिभाषिणम् ६ तं स्था
णुभूतं तिष्ठंतं क्षुत्पिपासाश्रमातुरः ॥ पुनः पुनर्भृगं नष्टं प्रच्छ पितरं तव ७ स च मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ॥ तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कंधे समासजत् ८
शृंगिस्तव पिता सोऽपि तथैवास्ते यतव्रतः ॥ सोऽपि राजा स्वनगरं प्रस्थितो गजसाह्वयम् ९

पश्य निग्रहे धैर्यमकरोत् २३ । २४ । २५ । २६ । २७ संरंभात् कोपनस्तीक्ष्णः २८ । २९ । ३० । ३१ पित्रा चेति तत्तत्र धर्षणे विषये अपराधार्थं च तव पित्रा न कृतं येन तव पितुर्धर्षणेनाहं
भृशदुःखितोऽस्मि आत्मनश्च हृष्टांतः । विनापराधं तव पितुर्धर्षणादहं हृष्टास्मि तव पितुर्धर्षणयेवाहं भृशदुःखितोऽस्मीत्यर्थः ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
एवमुक्त इति मन्युना क्रोधेन १ । २ । ३ । ४ । ५ अनभिभाषिणं मौनशीलं ६ नष्टं पलायनेनादर्शनगतं ७ । ८ गजसाह्वयं हस्तिनापुरं ९

१० क्रोधवेगबलात्कृतः क्रोधावेशपरवशः ११ कृच्छ्रमृतस्य मौनव्रतधरस्य राजा चासौ किल्विषीच राजकिल्विषी १२ आशीविषोर्दृष्टाविषः १३ नेतानेव्यति १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ विषयेवेशो
२० तस्य पापं द्रोहं सर्वथा अस्मात्स्वपराधेनापि वर्त्तमानस्य २१ हतो नाशितो धर्मो हंत्येव धर्मनाशमेवाह यदीत्यादिना २२ । २३ । २४ राज्ञा परीक्षितारक्षितव्याः अस्य नाशे प्रजोच्छेदकृतं पापं तवै
॥ सौतिरुवाच ॥ श्रुत्वाैव मृषिपुत्रस्तु शवं स्कंधे प्रतिष्ठितम् ॥ कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना १० आविष्टः सहिकोपेन शशाप नृपतिं तदा ॥ वार्युपस्पृश्यते
जस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ११ ॥ शृंग्युवाच ॥ योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य ह ॥ स्कंधे मृतं समास्त्राक्षीत्पन्नगराजकिल्विषी १२ तं पापमति संकुद्ध
स्तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥ आशीविषस्तिग्मतेजामद्राक्यबलचोदितः १३ स सरात्रादितो नेतायमस्य सदनं प्रति ॥ द्विजानामवमं तारं कुरूणामयशस्करम् १४
॥ सौतिरुवाच ॥ इति शम्वाऽतिसंकुद्धः शृंगी पितरमन्यगात् ॥ आसीनं गोव्रजे तस्मिन् च हंतं शवपन्नगम् १५ स तमालक्ष्य पितरं शृंगी स्कंधगतेन वै ॥ श्वेन भुजगे
नासीदूयः क्रोधसमाकुलः १६ दुःखाच्चाश्रुणिमुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ॥ श्रुत्वा मां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना १७ राज्ञा परीक्षिता कोपादशपंतमहं नृपम् ॥ यथा
ऽर्हति स एवो ग्रंशापंकुरुकुलाधमः ॥ स तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः १८ वैवस्वतस्य सदनं नेता परमदारुणम् ॥ तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम्
१९ ॥ शमीक उवाच ॥ न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मस्तपस्विनाम् ॥ वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे २० न्यायतोरक्षितास्तेन तस्य पापं नरोचये ॥ सर्वथा वर्त्त
मानस्य राज्ञो ह्यस्मद्विधैः सदा २१ क्षंतव्यं पुत्रधर्मो हि हतो हंति न संशयः ॥ यदि राजानं संरक्षेत्पीडानः परमाभवेत् २२ न शक्यामचरितुं धर्मपुत्रयथा सुखम् ॥ रक्ष
माणाय यं तात राजभिर्धर्मदृष्टिभिः २३ चरामो विपुलं धर्मं तेषां भागोऽस्ति धर्मतः ॥ सर्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञः क्षंतव्यमेवाह २४ परिक्षिप्तविशेषेण यथाऽस्य प्रपिता
महः ॥ रक्षत्यस्मांस्तथाराज्ञारक्षितव्याः प्रजाविभो २५ तेनेह क्षुधितेनाद्यश्रांतिन च तपस्विना ॥ अजानता कृतं मन्येव्रतमेतदिदं मम २६ अराजके जनपदे दो
षा जायंति वै सदा ॥ उद्धृतं सततं लोकं राजा दंडेन शास्तिवै २७ दंडात्प्रतिभयं भूयः शांतिरुत्पद्यते तदा ॥ नो द्विग्रथरते धर्मो नो द्विग्रथरते क्रियाम् २८ राज्ञा प्रतिष्ठि
तो धर्मो धर्मात्स्वर्गः प्रतिष्ठितः ॥ राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्वा यज्ञादेवाः प्रतिष्ठिताः २९ देवा इष्टिः प्रवर्तते तद्वष्टे रोषधयः स्मृताः ॥ ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयन्सततं हितम्
३० मनुष्याणां च यो धाताराजाराज्यकरः पुनः ॥ दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुरब्रवीत् ३१ तेनेह क्षुधितेनाद्यश्रांतिन च तपस्विना ॥ अजानता कृतं मन्येव्रत
मेतदिदं मम ३२ कस्मादिदं त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृतं कृतम् ॥ न हर्हति नृपः शापमस्मत्तः पुत्रसर्वथा ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि
परिक्षिच्छापे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥

तिभावः २५ व्रतमजानतेतिसंबंधः २६ दोषादस्युपीडादयः जायंत उद्भवन्ति २७ । २८ । २९ धारयन् कुर्वन्मनुष्याणां हितं ३० धातापोषकः श्रोत्रियो वेदाध्यायी अक्षराधिक्यमार्थ ३१ । ३२
बाल्यादविवेकात् ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥

यद्येतदिति १ स्वैरेष्वपिपरिहासादिष्वपि २ । ३ वयस्थोऽपिप्रौढोऽपिवाच्यः शास्यः ४ प्रभवतांयोगैर्धर्म्यवतांकोपोऽतीववर्धते ५ सचतपोनाशकइतिशिक्षणीयएवत्वमयेत्याशयेनाह सोऽहमिति
वालतांविवेकशून्यतां साहसमाकस्मिकमकार्यकारित्वं पुत्रत्वंचावेक्ष्यत्वयिक्तव्यमुपदेश्यत्वंपश्यामि ६ सत्वमिति क्रोधाहनेनधर्महास्यस्वेवेत्यर्थः ७ यतीनामामुष्मिकहितार्थयतमानानां ८ । ९

॥ शृंग्युवाच ॥ यद्येतत्साहसंतातयादिवादुष्कृतं कृतम् ॥ प्रियंवाऽप्यप्रियंवातेवागुक्तानमृषामवेत् १ नैवान्यथेदंभवितापितरेषब्रवीमि ॥ नाहंमृषाब्रवीम्येवं
स्वैरेष्वपिकुतःशपन् २ ॥ शमीकउवाच ॥ जानाम्युग्रप्रभावंत्वांतातसत्यगिरंतथा ॥ नानृतं चोक्तपूर्वतेनैतन्मिथ्याभविष्यति ३ पित्रापुत्रोवयस्थोऽपिसततं
वाच्यएवतु ॥ यथास्याहुणसंयुक्तःप्राप्नुयाच्चमहद्यशः ४ किंपुनर्बालएवत्वंतपसाभाषितःसदा ॥ वर्धतेचप्रभवतांकोपोऽतीवमहात्मनाम् ५ सोऽहंपश्यामिक्तव्यं
त्वयिधर्मभृतांवर ॥ पुत्रत्वंवालतांचैवतवावेक्ष्यचसाहसम् ६ सत्वंशमपरोभूत्वावन्यमाहारमाचरन् ॥ चरक्रोधमिमं हत्वानैवंधर्मप्रहास्यसि ७ क्रोधोहिधर्महरति
यतीनां दुःखसंचितम् ॥ ततोधर्मविहीनानांगतिरिष्टानविद्यते ८ शमएवयतीनांहिक्षमिणांसिद्धिकारकः ॥ क्षमावतामयंलोकःपरश्चैवक्षमावताम् ९ तस्माच्चरेथाः
सततंक्षमाशीलोजितोद्विजः ॥ क्षमयाप्राप्स्यसेलोकान्ब्रह्मणःसमनंतरान् १० मयातुशममास्थाययच्छक्यंकर्तुमद्यैव ॥ तत्करिष्याम्यहंतातप्रेषयिष्येनृपायैव
११ ममपुत्रेणशतोसिबालेनकृशबुद्धिना ॥ ममेमांधर्षणांत्वतःप्रेक्ष्यराजन्नमर्षिणां १२ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमादिश्याशिष्यंसप्रेषयामाससुवतः ॥ परिक्षितेनृप
तयेदयापन्नोमहातपाः १३ संदिश्यकुशलप्रश्नंकार्यवृत्तांतमेवच ॥ शिष्यंगौरमुखंनामशीलवंतंसमाहितम् १४ सोऽभिगम्यततःशीघ्रंनरेन्द्रंकुरुवर्धनम् ॥ विवेशभ
वनंराज्ञःपूर्वद्वारस्थैर्निवेदितः १५ पूजितस्तुनरेन्द्रेणद्विजो गौरमुखस्तदा ॥ आचर्य्यौचपरिश्रांतोराज्ञःसर्वमशेषतः १६ शमीकवचनंघोरंयथोक्तंमंत्रिसन्निधौ ॥
गौरमुखउवाच ॥ शमीकोनामराजेंद्रवर्ततेविषयेतव १७ ऋषिःपरमधर्मात्मादांतःशांतोमहातपाः ॥ तस्यत्वयानरव्याघ्रसर्पःप्राणैर्वियोजितः १८ अवसक्तो
धनुष्कोट्यास्कंधेमौनान्वितस्यच ॥ क्षांतवांस्तवतत्कर्मपुत्रस्तस्यनचक्षमे १९ तेनशतोऽसिराजेंद्रपितुरज्ञातमद्यैव ॥ तक्षकःसप्तरात्रेणमृत्युस्तवभविष्यति
२० तत्ररक्षांकुरुष्वेतिपुनःपुनरथाऽब्रवीत् ॥ तदन्यथानशक्यंचकर्तुंकेनचिदप्युत २१ नहिशक्रोतितयंतुंपुत्रंकोपसमन्वितम् ॥ ततोऽहंप्रेषितस्तेनतवराज
न्हितार्थिना २२ ॥ सौतिरुवाच ॥ इतिश्रुत्वावचोघोरंसराजाकुरुनंदनः ॥ पर्यतप्यतत्पापं कृत्वा राजामहातपाः २३ तंचमौनव्रतंश्रुत्वावनेमुनि
वरंतदा ॥ भूयएवाभवद्राजाशोकसंतप्तमानसः २४

ब्रह्मणःसमनंतरान्प्रत्यासन्नान्क्रममुक्तिप्रदानित्यर्थः १० प्रेषयिष्येसंदेशहरमितिशेषः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ परिश्रांतः परिर्वर्जने श्रमहीनः १६ । १७ । १८ नचक्षमेनक्षांतवान् १९ तेनच
पितुरज्ञातंयथास्यात्ताशतोऽसि २० । २१ । २२ पापंकृत्वेवपर्यतप्यतनृमृत्युंश्रुत्वा २३ ब्राह्मणस्यावज्ञातप्रापिमौनिनस्तप्रापिमपिदयालोरित्यालोच्यशोकोऽतीवतस्त्ववृषेइत्याहर्षित्यादिना २४

अनुक्रोशात्मतांदयालुता २५ । २६ । २७ । २८ सर्वतएवात्मानं गोपायेदितिशाखादात्मरक्षाधर्म्यत्वंकृतवानित्याह प्रासादमित्यादिना २९ । ३० । ३१ आरूढप्रासादारूढं नलभतेद्रुमपिनशकोति
आरोढुमितिपाठेएनंप्रासादमितिदृष्टव्यं राजसत्तमराज्ञःसमीचीनतमम् ३२ चिकित्सितुंनिर्विषकर्तुं ३३ । ३४ अर्थःस्पष्टएवभविता धर्मोऽपिसर्वलोकोपकारकस्त्यराज्ञोजीवनेन एतेनमृत्यस्या
अनुक्रोशात्मतांतस्यशमीकस्यावधार्यच ॥ पर्यतप्यतभूयोऽपि कृत्वातत्किल्बिषमुनेः २५ नाहमृत्युंतथाराजाश्रुत्वावैसोऽन्वतप्यत ॥ अशोचदमरप्रख्योयथा
कृत्वेहकर्मतत् २६ ततस्तंप्रेषयामासराजागौरमुखंतदा ॥ भूयःप्रासादंभगवान्करोत्वहममेतिवै २७ तस्मिंश्चगतमात्रेऽथराजागौरमुखेतदा ॥ मंत्रिमिर्मत्रया
माससहसंविग्रमानसः २८ संमंत्र्यमंत्रिभिश्चैवसतथामंत्रतच्चवित् ॥ प्रासादंकारयामासएकस्तंभंसुरक्षितम् २९ रक्षांचविदधेतत्रभिषजश्चौषधानिच ॥ ब्राह्मणा
न्मंत्रसिद्धांश्चसर्वतोवैन्ययोजयत् ३० राजकार्याणितत्रस्थःसर्वाण्येवाकरोच्चसः ॥ मंत्रिभिःसहधर्मज्ञःसमंतात्परिरक्षितः ३१ नचैनंकश्चिदारूढंलभतेराजसत्त
मम् ॥ वातोऽपिनिश्चरंस्तत्रप्रवेशेविनिवार्यते ३२ प्राप्तेचदिवसेतस्मिन्सप्तमेद्विजसत्तमः ॥ काश्यपोऽभ्यागमाद्विद्वांस्तंराजानंचिकित्सितुम् ३३ श्रुतंहितेनतद
भूद्यथातंराजसत्तमम् ॥ तक्षकःपन्नगश्रेष्ठोनेष्यतेयमसादनम् ३४ तंदष्टंपन्नगेंद्रेणकरिष्येऽहमपज्वरम् ॥ तत्रमेऽर्थश्चधर्मश्चभवितेतिविचिंतयन् ३५ तंददर्शसनागें
द्रस्तक्षकःकाश्यपंपथि ॥ गच्छंतमेकमनसंद्विजोभूत्वावयोऽतिगः ३६ तमब्रवीत्पन्नगेंद्रःकाश्यपमुनिपुंगवम् ॥ कभवांस्त्वरितोयातिकिंचकार्यंचिकीर्षति ३७
॥ काश्यपउवाच ॥ नृपंकुरुकुलोत्पन्नंपरीक्षितमारिंदमम् ॥ तक्षकःपन्नगश्रेष्ठस्तेजसाऽद्यप्रधक्ष्यति ३८ तंदष्टंपन्नगेंद्रेणतेनाग्निसमतेजसम् ॥ पांडवानांकुलकरंरा
जानममितौजसम् ॥ गच्छामित्वरितंसौम्यसद्यःकर्तुमपज्वरम् ३९ ॥ तक्षकउवाच ॥ अहंसतक्षकोब्रह्मंस्तंधक्ष्यामिमहीपतिम् ॥ निवर्तस्वनशक्तस्त्वंमयादष्टांचि
कित्सितुम् ४० ॥ काश्यपउवाच ॥ अहंतंनृपतिंगत्वात्वयादष्टमपज्वरम् ॥ करिष्यामीतिमेवुद्धिर्विद्याबळममन्विता ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिआस्ती
कपर्वणिकाश्यपागमनेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ तक्षकउवाच ॥ यदिदष्टमयेहत्वंशक्तःकिंचिच्चिकित्सितुम् ॥ ततोवृक्षंमयादष्टमिमंजीवयकाश्यप १
परंमंत्रबलंयत्तेतदर्शयतस्वच ॥ न्यग्रोधमेनंबक्ष्यामिपश्यतस्तेद्विजोत्तम २ ॥ काश्यपउवाच ॥ दशनागेंद्रवृक्षंत्वंयद्येतदमिमन्यसे ॥ अहमेनंत्वयादष्टंजी
वयिष्येभुजंगम ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्तःसनागेंद्रःकाश्यपेनमहात्मना ॥ अदशदृक्षमभ्येत्यन्यग्रोधंपन्नगोत्तमः ४ सवृक्षस्तेनदष्टस्तुपन्नगेनमहात्मना ॥
आशीविषविषोपेतःप्रज्वालसमंततः ५ तंदग्ध्वाऽनगंनागःकाश्यपंपुनरब्रवीत् ॥ कुरुयत्नंद्विजश्रेष्ठजीवयैनंवनस्पतिम् ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ भस्मीभूतं
ततोवृक्षंपन्नगेंद्रस्यतेजसा ॥ भस्मसर्वसमाहृत्यकाश्यपोवाक्यमब्रवीत् ७ विद्याबलंपन्नगेंद्रपश्यमेऽद्यवनस्पतौ ॥ अहंसंजीवयाम्येनंपश्यतस्तेभुजंगम ८

पिनिष्कपटमहत्सेवांकुर्वतोधर्मवृद्धिरस्तीतिज्ञेयं ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीये द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥
यदीति १ । २ दशदर्शंकुरु ३ । ४ । ५ नगंबुध ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

॥५२॥

मृत्वावतथापारहृतमभवत् ३३ तच्चनमन्वततमात्रेणकालोपादत्ताः ॥ इधुमुब्रजसरागश्राप्रापापरातामरिपः २८
 केराजानप्रतिराज्ञोमृत्युमुहिइयेत्यर्थः १८ । १९ समयेनकालेनसंकेतविशेषेणग्रुप्तवेपणेतिवा २० । २१ गद्वैशस्थानेशुरेणोत्कीर्णेर्मर्यमानैरोपध्विशेषैः २२ । २३ । २४ । २५ आपःअपः २६
 तेषांकार्याणिपारितोषिकदानानि २७ । २८ आदातुंभक्तितुं २९ विधिनाह्वेन तमेवतदेव ३० =ह्रस्वकःकुत्सितोह्रस्वः ३१ । ३२ परिहृतपरिहारःआह्वणावमाननादोपस्यभवेत् ३३ । ३४

यस्या इति वा भावेनानुरागातिशयेन । अनुभूतमिहाकूतमृगयापदमापदां । विष्णुरातोऽपियद्रागादगाक्षकभक्ष्यताम् इति रत्नगर्भः ११ ॥ इति आदिपर्वणिनीलवर्ण्ये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ एतस्मिन्निति १ । २ । ३ । ४ स्वप्नाणं स्वरक्षां दीनरूपः करुणापीडितत्वात् ५ । ६ । ७ पतितारः पतिष्यथ ८ कृच्छ्रदुस्तरं यथास्यात्तथा आपदं आपन्नाप्राप्तान् ९

१० । ११ तत्त्वपोहितुं अस्मदीयं कृच्छ्रं अपनेतुं १२ प्रवदतां प्रवृत्तुणां अभ्यापकानां १३ ज्ञानसंज्ञायावां ज्ञानीयः मूर्धितकल्पाः स्मृत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ नियतात्मा जितचित्तः
महात्मा महामतिः १९ कृच्छ्रसंकटं आपादिताः प्रापिताः २० नाथवत्तायादययापरवशतया २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ मंदात्मानमदीर्घदर्शिनं अचेतसंपापाणतुल्यं २७ । २८ । २९

तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनाथवा पुनः ॥ अर्धेन वापि निस्तर्तुमापदं ब्रूतमाचिरम् १० अथवाऽपि समग्रेण तरंतु तपसामम् ॥ भवंतः सर्वेषु वेहकाममेवं विधीयताम् १
॥ पितर ऊचुः ॥ ॥ वृद्धो भवान् ब्रह्मचारी यो न स्वातुमिहेच्छसि ॥ न तु विप्राग्र्यतपसा शक्यते तद्व्यपोहितम् १२ अस्ति न स्तातपसः फलं प्रवदतां वर ॥ संतानप्र
क्षयाद्ब्रह्मन्पतामनिरयेऽशुचौ १३ संतानं हि परो धर्म एव माह पितामहः ॥ लंबतामिह न स्तातन ज्ञानं प्रतिभाति वै १४ येन त्वानाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम् ॥
वृद्धो भवान् महाभागो यो नः शोच्यान् सुदुःखितान् १५ शोचते चैव कारुण्याच्छृणुये वै वयं द्विज ॥ यायावरानामवयमृषयः संशितव्रताः १६ लोकात्पुण्यादिह भ्रष्टाः संता
नप्रक्षयान्मुने ॥ प्रनष्टं न स्तपस्तीव्रं न हि न स्तं तु रस्ति वै १७ अस्ति त्वेकोऽयं न स्तं तुः सोपि नास्ति यथा तथा ॥ मंदभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः १८ जर
त्कारुरिति ख्यातो वेदे देवांगपारगः ॥ नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहात्तपाः १९ तेन स्मृतपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ न तस्य भार्या पुत्रो वा बांधवो वाऽस्ति
कश्चन २० तस्मात्तं वामहेगर्तेन प्रसंज्ञाह्यनाथवत् ॥ सवक्तव्यस्त्वया दृष्टो ह्यस्माकं नाथवत्तया २१ पितरस्तेऽवलंबं ते गते दीना अधोमुखाः ॥ साधुदारान्कुरुष्वे
ति प्रजामुत्पादयेति च २२ कुलतंतुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ यस्त्वं पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तं वमाश्रितान् २३ एषोऽस्माकं कुलस्तं व आस्तेऽस्वकुलवर्धनः ॥
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः २४ एतेन स्तं तव स्तातकालेन परिभक्षिताः ॥ यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् २५ यत्र लंबामहेगर्ते सोऽप्ये
कस्तप आस्थितः ॥ यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एषमहाबलः २६ सतंतपो रतं मंदं शनैः क्षपयते तु दन ॥ जरत्कारुंतपो लब्धं मंदात्मानमचेतसम् २७ नाहिन
स्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सततम् ॥ छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः २८ अधः प्रविष्टान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ अस्मासु पतितेष्वत्र सहस्रैः स
बांधवैः २९ छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गंतवैनरकंततः ॥ तपो वाऽप्यथ वा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् ३० तत्सर्वमपरं तात न संतत्यासमं मतम् ॥ सतात दृष्ट्वा ब्रूयास्तं ज
रत्कारुंतपोधन ३१ यथा दृष्टमिदं चात्र त्वयाऽऽख्येयमशेषतः ॥ यथादारान्प्रकुर्यात्स पुत्रानुत्पादयेद्यथा ३२ तथा ब्रह्मं स्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया ॥
बांधवानां हितस्येह यथा चात्मकुलं तथा ३३

३० अपरं ज्ञानादवां चीनं । 'किं प्रजया करिष्यामो ये पांनोऽयमात्मार्यलोकः' इति श्रुतेः । 'किमर्थो वयमभ्येण्यामहे किमर्थो वयं यस्यामहे वाचिहि प्राणं जुहुमः' इत्यादि श्रुतेः अपि त्राद्युणमज्ञाना मेवेति भावः ३१
३२ बांधवानामित्यादिसार्धः श्लोकः तस्य बांधवानामस्माकं सर्वेषां मध्ये कस्त्वं यथा आत्मकुलं तथा बांधुमिव वा अस्मान् अनुशोचसितस्तस्माच्छ्रोतुमिच्छामः को भवानिह तिष्ठतीति योजनः ३३

३४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ एतदिति १ । २ दुष्टाकृतिर्यस्य तस्य दुष्कृतेः ३ दिष्ट्या भाग्येन ४ । ५ भावितं भावयुक्तं ६ निवेक्ष्ये निवेशं विवा
हं करिष्ये ७ । ८ न भरेयं धारणपोषणेन कुर्या ९ शाश्वतानित्याः अव्यया अपक्षयशून्याः १० । ११ । १२ याचाप्रियाचे १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ जरत्कारौ समाहिताः जरत्कारोरन्वेषणे
कस्त्वं बंधुमिवास्माकमनुशोचसि सततम् ॥ श्रोतुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुपितृ
दर्शने पंचषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्दृशं शोकपरायणः ॥ उवाच तान्पितृन् दुःखाद्वाप्सं दिग्धयागिरा १ ॥ जरत्का
रुरुवाच ॥ मम पूर्वमेवं ते वै पितरः सपितामहाः ॥ तद्गतयन्मया कार्यं भवतां प्रियकाम्यया २ अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः ॥ तेदं धारयत मे दुष्कृते रक्त
तात्मनः ३ ॥ पितर ऊचुः ॥ पुत्रदिष्ट्याऽसि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ॥ किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतोदारसंग्रहः ४ ॥ जरत्कारुरुवाच ॥ ममायं पितरो नित्यं हृदयैः परिव
र्तते ॥ ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ५ न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः ॥ एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुंतानि वलंबतः ६ मयानि वर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पिता
महाः ॥ करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्येऽहमसंशयम् ७ सनामीयद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ भविष्यति च याकाचिद्वैक्ष्यवत्स्वयमुद्यता ८ प्रतिग्रहितातामस्मि न
भरेयं च यामहम् ॥ एवं विधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ॥ अन्यथान करिष्येऽहं सत्यमेतत्पितामहाः ९ तत्र चोत्पत्स्यते जंतुर्भवतां तारणाय वै ॥ शाश्वताश्चाव्यया
श्चैव तिष्ठंतु पितरो मम १० ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्त्वा तु सपितृन्श्च चारुप्रथिवीं मुनिः ॥ न च स्मलभते भार्या वृद्धोऽयमिति शौनक ११ यदानिर्वेदमापन्नः पितृभिश्चो
दितस्तथा ॥ तदाऽरण्यं सगत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः १२ सत्वरण्यगतः प्राज्ञः पितृणां हितकाम्यया ॥ उवाच कन्यायाचा मिति सौवाचः शनैरिमाः १३ यानि
भूतानि संतीह स्थावराणि चराणि च ॥ अंतर्हितानि वायानि तानि गृण्वंतु मे वचः १४ उग्रेतपसि वर्तते पितरश्चोदयंति माम् ॥ निविशस्वेति दुःखार्ताः संतानस्य चि
कीर्षया १५ निवेशायाखिलां भूमिं कन्याभैक्ष्यं च रामिभोः ॥ दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः सन्नियोजितः १६ यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्तिताः ॥ तेमेक
न्यां प्रयच्छंतु चरतः सर्वतो दिशम् १७ मम कन्या सनामीया भैक्ष्यवच्चोदिता भवेत् ॥ भरेयं चैव यांनाहं तामेकन्यां प्रयच्छत १८ ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समाहिताः ॥
तामादाय प्रवृत्तिते वासुकेः प्रत्यवेदयन् १९ तेषां श्रुत्वा सनामीं द्रुस्तां कन्यां समलंकृताम् ॥ प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पन्नगः २० तत्र तामेक्ष्य वत्कन्यां प्रादात्तस्मै
महात्मने ॥ नागेंद्रो वासुकिर्ब्रह्मन्न सतां प्रत्यगृह्यत २१ असनामिति वै मत्वा भरणे चाविचारिते ॥ मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वंद्वभूतः परिग्रहे २२ ततो नाम सकन्यायाः प
प्रच्छ भृगुनंदन ॥ वासुकिं भरणं चास्यान कुर्यामित्युवाच ह २३ ॥ इति श्रीम० आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि वासुकिजरत्कारुसमागमेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

यत्ताः १९ । २० । २१ असनामिति मोक्षे स्थितस्य परिग्रहो दुःखायेति पितृप्रयोजनमात्रं कार्यमित्याशयः २२ । २३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पट्षत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वासुकिरिति १ प्रतीच्छप्रतिगृहाण २ । ३ । ४ । ५ । ६ स्पर्ध्वबहुमूल्यतृष्टिकाद्यास्तरणतेनसंयुतं ७ । ८ विप्रियेकृतेत्वांतवगृहेवासंचत्यजेयं ९ । १० दुःखशीलदुःखप्रदस्वभाव श्वेतकाकीयैः
 श्वाचएतश्चकाकश्चेतपामिमे श्वेतकाकीयास्तैः नित्यजागरूकत्वभयचकितत्वेनितत्वज्ञैः उपाचरदाराधितवती । 'एतःकर्तुरागते' इतिमेदिनीकोशाद्वर्णवाच्यपि एतद्वद्वत्तिमृगेवर्त्तते शोणाविपदवधू

॥ सौतिरुवाच ॥ वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषितदा ॥ सनामीतवकन्येयं स्वसामेतपसान्विता १ भरिष्यामिचतेभार्याप्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ रक्षणंच
 करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ॥ त्वदर्थं रक्ष्यते चैषामयामुनिवरोत्तम २ ॥ ऋषिरुवाच ॥ न भरिष्येऽहमेतां वैष्णवे समयः कृतः ॥ अप्रियं च न कर्तव्यं कृते चैनात्य
 जाम्यहम् ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ॥ जरत्कारुस्तदा वैश्वभुजगस्य जगामह ४ तत्र मंत्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ॥ जग्राह
 पाणिधर्मात्मा विधिमंत्रपुरस्कृतम् ५ ततो वासुहंरम्यं पन्नगैर्द्रस्य संमतम् ॥ जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ६ शयनं तत्र संकृतं स्पृध्यास्तरणसंवृतम् ॥
 तत्र भार्या सहाये वै जरत्कारुवासह ७ स तत्र समयं चक्र भार्याया सहसतमः ॥ विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ८ त्यजेयं विप्रिये च त्वां कृते वा संचते गृहे ॥ एत
 दृहाणवचनं मया यत्समुदीरितम् ९ ततः परमसंविग्नास्वसाना गपतेस्तदा ॥ अतिदुःखान्विता वाक्यं तमुवाचैवमस्त्विति १० तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपा
 चरत् ॥ उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामाय शस्विनी ११ ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ॥ भर्तारं वै यथान्यायमुपतस्थेमहासुनिम् १२ तत्र तस्याः
 समभवद्गर्भो ज्वलनसन्निभः ॥ अतीव तेजसा युक्तो वै श्वानरसमद्युतिः १३ शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्षत तथैव सः ॥ ततः कतिपया हस्य जरत्कारुर्महायशाः १४
 उत्संगेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वापपरिखिन्नवत् ॥ तस्मिंश्च सुप्ते विप्रे द्रे सवितास्तमियाद्विरिम् १५ अन्हः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साऽर्चितयत्तदा ॥ वासुकेर्भगिनी
 भीता धर्मलोपान्मनस्विनी १६ किं नु मे सुकृतं भूयाद्भर्तुं रुत्थापनं न वा ॥ दुःखशीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराधुयाम् १७ कोपो वा धर्मशीलस्य धर्मलोपोऽथवा पुनः ॥
 धर्मलोपो गरीयान्वै स्यादित्यत्राकरोन्मतिम् १८ उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति ॥ धर्मलोपो भवेदस्य संध्यातिक्रमणे ध्रुवम् १९ इति निश्चित्य मनसा जरत्का
 रुर्भुजंगमा ॥ तमृषिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् २० उवाचे दं वचः शृक्ष्यंततो मधुरभाषिणी ॥ उत्तिष्ठ त्वं महामागसूर्योऽस्तमपगच्छति २१ संध्यामुपास्वभग
 वन्नपः स्पृष्ट्वा यत्तव्रतः ॥ प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं मुहूर्तो रम्यदारुणः २२ संध्याप्रवर्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ॥ एवमुक्तः स भगवान् जरत्कारुर्महातपाः २३
 भार्याप्रस्फुरमाणौष्ठदं वचनमब्रवीत् ॥ अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वयाममभुजंगमे २४

श्वेतइत्यत्रओमाहोश्चेतिपररूपं अन्येतुश्वेतकाकोवकस्तदीयैः तंहिवर्षासुनीडस्थंबक्येवपुष्पातितद्वदिति ११ । १२ । १३ । १४ उत्संगेर्भके १५ । १६ दुःखशीलोदुःखप्रदशीलो
 धर्मात्माच कथंकेनप्रकारेणापराधिनीनभवेयमित्यर्थः १७ कर्तव्यकोटिद्वयमुपन्यस्यधर्मलोपमेवगुरुकरोति कोपोवेति १८ । १९ । २० । २१ प्रादुष्कृतोऽग्निहोत्रोवहिर्यस्मिन्सप्रादुष्कृ
 ताग्निहोत्रः । 'अग्निहोत्रोऽग्निहविषोः' इतिमेदिनी रम्यो धर्मसाधनत्वात् वारुणोभूतादिपचारान् २२ । २३ । २४

विभावासीः सूर्यस्य २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० त्रियोऽप्योऽयं ३१ । ३२ चिंताभ्रातृकार्यविषयिणी शोकोभर्तृवियोगजः ३३ । ३४ । ३५ । ३६

समीपे तेन वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ शक्तिरस्ति न वामोरुमयि सुप्ते विभावसोः २५ अस्तंगंतुं यथाकालमिति मे हृदि वर्त्तते ॥ न चाप्यवमतस्येह वा सोरोचेत
 कस्यचित् २६ किंपुनर्धर्मशीलस्य मम वामाद्विधस्य वा ॥ एवमुक्ता जरत्कारुर्महर्षा हृदयकंपनम् २७ अब्रवीद्भगिनी तत्र वासुकेः सन्निवेशने ॥ नावमानात्कृतवतीत
 वाहं विप्रबोधनम् २८ धर्मलोपो न ते विप्रस्यादित्येतन्मया कृतम् ॥ उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कारुर्महातपाः २९ ऋषिः कोपसमाविष्टस्तु कामोभुजंगमाम् ॥
 न मे वागमृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजंगमे ३० समयो ह्येष मे पूर्वत्वया सह मिथः कृतः ॥ सुखमस्म्युपितो मद्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ३१ इतो मयि गते भीरुगतः स भगवानिति ॥
 त्वंचापि मयि निष्कान्तेन शोकं कर्तुं महसि ३२ इत्युक्ता साऽनवद्यार्गी प्रत्युवाच मुनिं तदा ॥ जरत्कारुं जरत्कारुश्चिता शोकपरायणा ३३ बाष्पगद्गदया वाचामुखेन परि
 शुष्यता ॥ कृतां जलिर्वारोहापर्यं शुनयना ततः ३४ धैर्यमालंब्य वामोरुर्हृदयेन प्रवेपता ॥ न मामर्हसि धर्मज्ञपरित्यक्तुमनागसम् ३५ धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा
 प्रियहिते रताम् ॥ प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ३६ तदलब्धवतीं मंदां किमांश्च्यति वासुकिः ॥ मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ३७ अपत्यमी
 प्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ त्वतो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ३८ संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ज्ञातीनां हितमिच्छंती भगवंस्त्वां प्रसाद
 ये ३९ इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ॥ कथं त्यक्तामहात्मा स न गंतुमिच्छस्य नागसम् ४० एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्यावचनमब्रवीत् ॥ यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुं
 तपोधनः ४१ अस्त्ययं सुभगे गर्भस्तव वै श्वानरोपमः ॥ ऋषिः परमधर्मात्मा वेदे देदांगपारगः ४२ एवमुक्ता स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः ॥ उग्राय तपसे भूयोजगा
 मकृतनिश्चयः ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुनिर्गमे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥
 गतमात्रं तु भर्तारं जरत्कारुवेदयत् ॥ भ्रातुः सकाशमागत्य याथातथ्यं तपोधन १ ततः स भुजगश्रेष्ठः श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ उवाच भगिनी दीनां तदा दीनतरः स्व
 यम् २ ॥ ॥ वासुकिरुवाच ॥ ॥ जानासि भद्रे यत्कार्यं प्रदाने कारणं च यत् ॥ पन्नगानां हितार्थाय पुत्रस्ते स्यात्ततो यदि ३ सप्तर्षसत्रात्किल नो मोक्षयिष्यति वीर्य
 वान् ॥ एवं पितामहः पूर्वमुक्तवांस्तु सुरैः सह ४ अप्यास्ति गर्भः सुभगे तस्मात्ते मुनि सत्तमात् ॥ न चेच्छाम्य फलं तस्य दारकर्म मनीषिणः ५ कामं च मम न न्याय्यं
 प्रष्टुं त्वां कार्यमीदृशम् ॥ किंतु कार्यं गरीयस्त्वात्तत्स्त्वाहमचूचुदम् ६ दुर्वार्यतां विदित्वा च भर्तुस्तेऽतितपस्विनः ॥ नैनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्विशेषतस्तमाम् ७

८ जरत्कारुस्ततोवाक्यमित्युक्ताप्रत्यभाषतेतिवाक्यवचनीयमयोच्यतइतिशेषःइत्युक्ताप्रत्यभाषतमुख्यवचनारंभेदेवंकारोभवंतिपश्चात्संदेशंवदति । यथोक्तं ब्रह्मवैवर्ते 'इदं वचनमुक्त्वाऽप्रेवाक्यं वाक्यविशारदः । चकारावश्यं कर्मनर्मदातीरमाश्रितः' इति ९ ममेदं कार्यमुद्दिश्य अस्तीत्युत्तरं दत्तवानिति शेषः १० वितथं तेन उक्तपूर्वेन स्मरामि सांपराये संकोटे । 'सांपरायोरणापदोः' इति कोशः ११ । १२

आचक्ष्वभद्रेभर्तुःस्वसर्वमेवविचेष्टितम् ॥ उद्धरस्वचशल्यं मेघोरं हृदिचिरस्थितम् ८ जरत्कारुस्ततोवाक्यमित्युक्ताप्रत्यभाषत ॥ आश्वासयंती संततं वासुकिं पन्नगे श्वरम् ९ ॥ ॥ जरत्कारुवाच ॥ ॥ पृष्ठो मयाऽपत्यहेतोः समहात्मा महातपाः ॥ अस्तीत्युत्तरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः १० स्वैरेष्यपिन तेनाहं स्मरामि वितथं वचः ॥ उक्तपूर्वकुतो राजन्सांपराये सवक्ष्यति ११ न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रतिभुजंगमे ॥ उत्पत्स्यति च ते पुत्रो ज्वलनार्कसमप्रभः १२ इत्युक्त्वा सहिमां भ्रातर्ग तोभर्ता तपोधनः ॥ तस्माद्येतु परंदुःखं तवेदं मनसि स्थितम् १३ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा स नागेंद्रो वासुकिः परया मुदा ॥ एवमस्त्वितितद्वाक्यं गिन्याः प्रत्यगृह्यत १४ सांत्वमानार्थदानैश्च पूजया चारुरूपया ॥ सोदर्या पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः १५ ततः प्रवृद्धे गभो महातेजामहाप्रभः ॥ यथासीमो द्वि जश्रेष्ठशुक्लपक्षोदितो दिवि १६ अथ काले तु सा ब्रह्मन् प्रजज्ञे भुजगस्वसा ॥ कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् १७ बृद्धे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने ॥ वेदांश्चापि जगेसां गान्भार्गवाद्यवनान्मुने १८ चीर्णव्रतो बाल एव बुद्धिस्तत्त्वगुणान्वितः ॥ नामचास्याभवत्ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत १९ अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् ॥ वनंतस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम् २० स बाल एव तत्र स्थश्चरन्मित्रमिदं बुद्धिमान् ॥ गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्परिरक्षितः २१ भगवानि वदेवेशः शूलपाणिर्हिरण्मयः ॥ विवर्धमानः सर्वास्त्रान्पन्नगानभ्यर्हयत् २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि आस्तीकोत्पत्तौ अष्टचत्वारिंशो ध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ यदपृच्छत्तदाराजामंत्रिणो जनमेजयः ॥ पितुः स्वर्गगतं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद १ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ शृणु ब्रह्मन्यथाऽपृच्छन्मंत्रिणो नृपतिस्तदा ॥ यथाचारव्यातवंतस्ते निधनं तत्परीक्षितः २ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ जानंति स्म भवंतस्तद्यथा वृत्तं पितुर्मम ॥ आसीद्यथासनिधनं गतः काले महायशाः ३ श्रुत्वा भवत्सकाशाद्विपितुर्वृत्तमशेषतः ॥ कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातु चित् ४ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ मंत्रिणोऽथाबुवन्वाक्यं पृष्ट्वा स्तेनमहात्मना ॥ सर्वे धर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ५ ॥ ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ ॥ शृणु पार्थिव यद्ब्रूषे पितुस्तव महात्मनः ॥ चरितं पार्थिवेन्द्रस्य यथानिष्ठांगतश्च सः ६ धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ॥ आसीदिह यथावृत्तः समहात्मा शृणुष्व तत् ७

१३ । १४ । १५ । १६ प्रजज्ञे जनयामास १७ । १८ बुद्धिः कार्यनिष्ठा सत्त्वगुण इति सत्त्वकार्याणि धर्मज्ञानवैराग्यैश्चर्याणितैरन्वितः १९ । २० । २१ हिरण्मयः दीप्तिमान् २२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ सर्पसत्रं प्रस्तावयन् शौनक उवाच यदपृच्छदिति १ निधनं मरणं २ । ३ कल्याणं सर्वलोकहितं चेत्प्रतिपत्स्यामि प्रतीकारं करिष्यामि नान्यथेत्यर्थः ४ । ५ ब्रूषे पृच्छति निष्ठांसमाप्तिं ६ धर्मात्मा उदारचित्तः महात्मा महाबुद्धिः कलिनिग्राहकत्वात् ७

चातुर्वर्ण्यं चतुरोवर्णान् ८ । ९ । १० स्वविहिताः सुष्ठुपालिताः बभारुपोषितवान् ११ । १२ शारद्वतस्य कृपाचार्यस्य १३ सोत्तरायामिति पादपूरणार्थः संधिः अजीजन जातः १४ रा जधर्मो ग्रंथस्तस्यार्थः फलंतदुक्तानुष्ठानं शाब्दभावनायां प्रवृत्तेरेव भाव्यत्वात् तत्र कुललोदसः १५ आत्मवान् बुद्धिमान् मेधावी बहुग्रंथधारणसमर्थः षड्गर्गः कामादिस्तस्य जेता षड्गर्गजित् नीति

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ॥ धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विप्रह्वानिव ८ ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ॥ द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्सचद्वेष्टिनकंचन ९ समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु १० स्थिताः सुमनसो राजस्तेन राज्ञा स्वाधिष्ठिताः ॥ विधवानाथ विकलान्कृप णांश्च बभारसः ११ सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोमइयापरः ॥ तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः १२ धनुर्वेदे तु शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ गोविंदस्य प्रियश्चासीत् पिता ते जनमेजय १३ लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन् महायशाः ॥ परिक्षीणे पुकुरुषु सोत्तरायामजीजनत् १४ परिक्षिदभवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ राजधर्मार्थं कुशलो युक्तः सर्वगुणैर्वृतः १५ जितेंद्रियश्चात्मवांश्च मेधावी धर्मसेविता ॥ षड्गर्गजिन्महाबुद्धिर्नीतिशास्त्रविदुत्तमः १६ प्रजाइमास्तव पिता षष्ठिवर्षाण्य पालयत् ॥ ततो दिष्टांतमापन्नः सर्वेषां दुःखमावहन् १७ ततस्त्वं पुरुषश्चेष्टधर्मेण प्रतिपेदिवान् ॥ इदं वर्षं सहस्राणि राज्यं कुरुकुलागतम् ॥ बाल एवाभिषिक्तस्त्वं सर्व भूतानुपालकः १८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ नास्मिन्कुले जातु बभूव राजायोनं प्रजानां प्रियलप्प्रियश्च ॥ विशेषतः प्रेक्ष्य पिता महानां वृत्तं महद्वृत्तपरायणानाम् १९ कथं निधनमापन्नः पिता मम तथाविधः ॥ आचक्ष्वं यथावन्मेश्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः २० ॥ सौतिरुवाच ॥ एवं संचोदिताराज्ञामंत्रिणस्तेन राधिपम् ॥ ऊचुः सर्वे यथावृत्तराज्ञः प्रियहितैषिणः २१ ॥ ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ ॥ सराजा पृथिपालः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ बभूव मृगयाशीलस्तव राजन पिता सदा २२ यथा पांडुर्महा बाहुर्धनुर्धरवरोयुधि ॥ अस्मास्वासज्यसर्वाणि राजकार्याण्यशेषतः २३ सकदाचिद्वनगतो मृगं विव्याध पत्रिणा ॥ विद्ध्वा चान्वसरत् पूर्णं तं मृगं गहने वने २४ पदाति र्वद्धनिर्लिशस्ततायुतकलापवान् ॥ न चाससाद गहने मृगं नष्टं पिता तव २५ परिश्रान्तो वयस्थश्च षष्ठिवर्षो जरां न्वितः ॥ क्षुधितः समहारण्येदं दर्शमुनि सत्तमम् २६ सतंप्रच्छराजेंद्रो मुनिमौनव्रतो स्थितम् ॥ न च किंचिदुवाचेदं पृष्ठोऽपि स मुनिस्तदा २७ ततो राजा क्षुब्धमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ॥ मौनव्रतधरं शांतं सद्यो मन्युवशंगतः २८ न बुबोध च तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ॥ सतं क्रोधसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता २९ मृतं सर्पधनुष्कोट्या समुक्षिप्य धरातलात् ॥ तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कंधे भरत सत्तम ३०

शास्त्रं कामदकीयपालकाव्यादि १६ षष्ठिवर्षाणि जन्मतः षष्ठिवर्षपर्यंतं तनुराज्यलाभात् अपालयत्पालितवान् षट्त्रिंशो वर्षे लब्धराज्यश्चतुर्विंशतिवर्षपर्यंतं तत्पालनस्य दृष्टत्वा द्रित्यर्थः दिष्टं धर्मार्थं तयो रंतमवसानं विदेहकैवल्यमित्यर्थः १७ । १८ पिता महानां पांडवानां १९ आचक्ष्वं भवादेराकृतिगणत्वाच्छपो लुब्ध २० । २१ । २२ । २३ गहने दुर्गमे २४ निर्लिशः खड्गः ततायुधकलापवान् ततो विस्तीर्णायुधानां बाणादीनां कलापस्तूणस्तद्वान् । 'कलापः संहतो बह्वेकां च भूषणतूणयोः' इति मेदिनी २५ वयस्यो बृद्धः २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

३१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारते भावदीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

तत इति १ । २ ब्रह्माणमाचार्ये पूजांतस्यैव चकार तेनामुज्जातस्तत्राऽऽचार्ये गृहेतसर्पधरं स्वपितरं सख्युः

नचोवाच समेधावीतमथोसाध्वसाधुवा ॥ तस्थौ तथैव चाकुक्षः सर्पस्कंधेन धारयन् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि पारिक्षितीये एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ ततः सराजराजेंद्रस्कंधे तस्य भुजंगमम् ॥ मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं प्रययौ पुनः १ ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्भविजातो महायशः ॥ शृंगीनाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः २ ब्रह्माणं समुपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ॥ सोऽनुज्जातस्ततस्तत्र शृंगीशु श्रावतंतदा ३ स ख्युः सकाशात्पितरं पित्राति धर्षितपुरा ॥ मृतं सर्पसमासक्तं स्थाणुभूतस्य तस्य तम् ४ वहंतं राजशार्दूलस्कंधेनानपकारिणम् ॥ तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ५ जितेंद्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाहुतम् ॥ तपसा द्योतितात्मानं स्वेष्टं गेयं ततदा ६ शुभाचारं शुभकथं सुस्थितं तमलोलुपम् ॥ अक्षुद्रमनसूयं च वृद्धं मौनव्रते स्थितम् ॥ शरण्यं सर्वभूतानां पित्रा विनिकृतं तव ७ शशापाथ महातेजाः पितरं ते रुपां न्वितः ॥ ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरद्युतिः ८ साक्षिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच ह ॥ पितरं तेऽभिसंधाय तेजसा प्रज्वलन्निव ९ अनागसि गुरौ यो मे मृतं सर्पमवासृजत् ॥ तं नागस्तक्षकः कुक्षस्तेजसा प्रदहिष्यति १० आशीविषस्तिग्मतेजाम द्वाक्यबलचोदितः ॥ सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम् ११ इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्राऽस्य सोऽभवत् ॥ दृष्ट्वा च पितरं तस्मै तं शापं प्रत्यवेदयत् १२ स चापि मुनिशार्दूलः प्रेरयामास ते पितुः ॥ शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवंतं गुणान्वितम् १३ आचख्यौ स च विश्रांतो राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भवमहीपते १४ तक्षकस्त्वं महाराज तेजसाऽसौ दहिष्यति ॥ श्रुत्वा च तद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय १५ यत्तोऽभवत्परित्रस्तस्तक्षकात्पन्नगोत्तमात् ॥ ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते १६ राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गंतुमैच्छत् ॥ तं ददर्शाथ नागेंद्रस्तक्षकः काश्यपं तदा १७ तमब्रवीत्पन्नगेंद्रः काश्यपं त्वरितं द्विजम् ॥ कभवांस्त्वरितो याति किंच कार्यं चिकीर्षति १८ काश्यप उवाच ॥ यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परिक्षिन्नाम वै द्विज ॥ तक्षकेण भुजंगेन धक्ष्यते किल सोऽद्य वै १९ गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ मयाऽभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति २० ॥ तक्षक उवाच ॥ किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ॥ अहं स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे वीर्यमहुतम् २१ न शक्तस्त्वं मया दष्टं संजीवयितुं नृपम् ॥ इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदृश द्वैव न स्पतिम् २२ सदृष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः ॥ काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् २३ ततस्तं लोभयामास कामं ब्रूहीति तक्षकः ॥ स एव मुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तक्षकं पुनः २४

सहाध्यायिनः सकाशाच्छब्देति संबंधः ३ । ४ । ५ अंगेषु वागादिपुत्रं नित्यं तं शमदमवंतमित्यर्थः ६ असुदृगंभीरं अनसूयं परगुणे पुदोषाविष्करणशून्यं तव पित्रा विनिकृतं मपकृतं ७ । ८ । ९ प्रदहिष्यति प्रधक्ष्यति १० पश्य हेमत्पितृदोहिन् ११ । १२ । १३ । १४ दहिष्यति धक्ष्यति १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अभिपन्नं त्रातं धर्षयिष्यत्यभिधक्ष्यति २० । २१ । २२ । २३ कामं काम्यमानमर्थं २४

२५ । २६ द्विपदां पुरुषाणां निवृत्ते निवृत्तः २७ । २८ । २९ । ३० एवं पार्थिवस्योक्तं तक्षकपराभवे श्रुत्वा ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ संहतविषः सम्यक्कृतं नष्टं विषं यस्य स तथा संहतविष इति पाठे स्पष्टोर्थः ३६ । ३७ । ३८ यस्य दास्यामि यातनां यस्य प्रयासं कृत्वा यमुप्रयत्ने अस्मादसमासेऽप्यार्पत्वात् कोल्यप् यातनां प्रतिक्रियां समागतं समागमं भावे निष्ठा ३९ । ४० पुरुषं द्विजाविति पाठे द्विजावंडजः धनलिप्सु रंहतत्रयामीत्युक्तं श्वतेन सः ॥ तमुवाच महात्मानं तक्षकः शृङ्गयागिरा २५ यावद्धनं प्रार्थयसे राज्ञस्तस्मात्ततोऽधिकम् ॥ गृहाण मत्त एव त्वं सन्निवर्तस्व चानव २६ स एव मुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ॥ लब्ध्वा वित्तं निवृत्ते तक्षकाद्यावदीप्सितम् २७ तस्मिन् प्रतिगते विप्रेच्छन्नोपेत्य तक्षकः ॥ तं नृपं नृपतिश्रेष्ठं पितरं धार्मिकं तव २८ प्रासादस्थं यत्तमपि दुग्धवान् विषवाद्भिना ॥ ततस्त्वं पुरुषव्याघ्रविजयायाभिषेचितः २९ एतदृष्टं श्रुतं चापि यथावत्पसतम् ॥ अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं तेऽतिदारुणम् ३० श्रुत्वा चैनं नरश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ॥ अस्य चर्षेरुतं कस्य विधत्स्वयदं नंतरम् ३१ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सराजा जनमेजयः ॥ उवाच मंत्रिणः सर्वानिदं वाक्यमरिदमः ३२ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अथ तत्कथितं केन यद्वृत्तं तद्वनस्पतौ ॥ आश्चर्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ३३ यदृक्षं जीवयामास काश्यपस्तक्षकेण वै ॥ नूनं मंत्रैर्हतविषो न प्रणश्येत् काश्यपात् ३४ चित्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ॥ दष्टं यदिमया विप्रः पार्थिवं जीवयिष्यति ३५ तक्षकः संहतविषो लोके यास्यति हास्यताम् ॥ विचिंत्यैवं कृता तेन भुवं तुष्टिर्द्विजस्य वै ३६ भविष्यति सुपायेन यस्य दास्यामि यातनाम् ॥ एकं तु श्रोतुमिच्छामि तद्वृत्तं निर्जने वने ३७ संवादं पन्नगेंद्रस्य काश्यपस्य च कस्तदा ॥ श्रुतवान् दृष्ट्वा श्वापि मवत्सुकथमागतम् ॥ श्रुत्वा तस्य विधास्येऽहं पन्नगांत करीमतिम् ३८ ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ शृणुराजन्यथाऽस्माकं येन तत्कथितं पुरा ॥ समागतं द्विजेंद्रस्य तन्नगेंद्रस्य चाध्वनि ३९ तस्मिन् नृक्षे नरः कश्चिदिदं नार्थाय पार्थिव ॥ विचिन्वन् पूर्वमारूढः शुष्कशाखा वनस्पतौ ४० न बुध्येतो मुभौ तौ च न गस्थं पन्नगद्विजौ ॥ सह ते नैव मृक्षेण भस्मीभूतोऽभवन् रूप ४१ द्विजप्रभावाद्राजेंद्रव्यजीवत्सवनस्पतिः ॥ तेनागम्य द्विजश्रेष्ठ पुंसाऽस्मासु निवेदितम् ४२ यथा वृत्तं तु तत्सर्वं तक्षकस्य द्विजस्य च ॥ एतत्ते कथितं राजन्यथा दृष्टं श्रुतं च यत् ॥ श्रुत्वा च नृपशार्दूलविधत्स्वयदं नंतरम् ४३ ॥ सौतिरुवाच ॥ मंत्रिणां तु वचः श्रुत्वा सराजा जनमेजयः ॥ पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपि पत्करं करे ४४ निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ॥ मुमोचा श्रुणि च तदानेत्राभ्यां प्ररुद्वनृपः ४५ उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ दुर्धरं बाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ४६ मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसानृपः ॥ अमर्षां मंत्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ४७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ॥ निश्चितेयं मम मतिर्याचतां मे निबोधत ॥ अनंतरं च मन्येऽहं तक्षकाय दुरात्मने ४८ प्रतिकर्तव्यमित्येवं येन मे हिंसितः पिता ॥ शृंगिणं हेतुमात्रं यः कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ४९

सर्पो विप्रश्च । इति विमांडजा द्विजाः इत्युक्तेः अर्थभेदेऽपि सत्त्वादेकशेषः ४१ व्यजीवत विशिषेणात्युल्लसितेन रूपेण जीवितवान् आगम्य आगत्य । वास्यपीति पक्षेऽनुनासिकलोपाभावः द्विजश्रेष्ठं साराज्ञाणदासेन ४२ । ४३ करं करे निधाय मत्पिपत् कोप्रावेशात् धर्षितवानित्यर्थः ४४ । ४५ । ४६ । ४७ अनंतरं मन्ये वदितं यथा स्यात्तथा ४८ । ४९

५०।५१ मोहान्मदीयसामर्थ्याज्ञानात् ५२ 'यदिक्षितायुर्देवापरेतोयदिमृत्योरतिक्रान्तिरिति ॥ तत्राहमिनिर्गतेरुपस्थादस्पापेमेनैशतशारदाय' इतिमंत्रवर्णाद्वाहणस्यायुःप्रदानेऽपिसामर्थ्यमस्त्यतस्तं बहुधनदानेननिवर्तयतस्तत्क्षकस्येवापराधोऽयमित्याह महानिति दददितिहेतोःशतप्रत्ययः द्रव्यदत्त्वाऽपितेनैव नृपोबलान्मारितइत्यर्थः ५३ अपचितिवैरनिर्यातनम् ५४ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये

इयंदुरात्मतातस्यकाश्यपंयोन्यवर्तयत् ॥ यद्यागच्छेत्सवैविप्रोननुजीवेत्पितामम ५० परिहीयेत्किंतस्ययदिजीवेत्सपार्थिवः ॥ काश्यपस्यप्रसादेनमंत्रिणांविन येनच ५१ सतुवारितवान्मोहात्काश्यपंद्विजसत्तमम् ॥ संजिजीवयिषुंप्राप्तंराजानमपराजितम् ५२ महानतिक्रमोहोषतक्षकस्यदुरात्मनः ॥ द्विजस्थयोददद्रव्यमा नृपंजीवयेदिति ५३ उत्तंकस्यप्रियंकर्तुमात्मनश्चमहाप्रियम् ॥ भवतांचैवसर्वेषांगच्छाम्यपचितिपितुः ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि पारिक्षिन्मंत्रिसंवादेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवमुक्त्वाततःश्रीमान्मंत्रिभिश्चानुमोदितः ॥ आरुरोहप्रतिज्ञांसर्पसत्रायपार्थिवः १ ब्रह्मन् भरतशार्दूलोराजापारिक्षितस्तदा ॥ पुरोहितमथाह्वयक्रत्विजोवसुधाधिपः २ अब्रवीद्वाक्यसंपन्नःकार्यसंपत्करंवचः ॥ योमेहिंसितवांस्तातंतक्षकःसदुरात्मवान् ३ प्रतिकुर्यात्तथातस्यतद्भवंतोब्रुवंतुमे ॥ अपितत्कर्मविदितंभवतायेनपन्नगम् ४ तक्षकंसंप्रदीप्तेऽग्नौप्रक्षिपेयंसवांधवम् ॥ यथातेनपितामहंपूर्वदग्धोविषाग्निना ॥ तथा ऽहमपितंपापंदग्धुमिच्छामिपन्नगम् ५ ॥ ऋत्विजऊचुः ॥ अस्तिराजन्महत्संत्रत्वर्थं देवानिर्मितम् ॥ सर्पसत्रमितिख्यातंपुराणेपरिपठ्यते ६ आहर्तातस्यसत्रस्यत्व ब्रान्योऽस्तिनराधिप ॥ इतिपौराणिकाःप्राहुरस्माकंचास्तिस्क्रतुः ७ एवमुक्तःसराजर्षिर्मेनेदग्धंहितक्षकम् ॥ हुताशनमुखेदीप्तेप्रविष्टमितिस्तम ८ ततोऽब्रवीन्मं त्रविदस्तान्राजाब्राह्मणांस्तदा ॥ आहरिष्यामिस्तत्रसंभाराःसंभ्रियंतुमे ९ ततस्तत्क्रत्विजस्तस्यशास्त्रतोद्विजसत्तम ॥ तंदेशमापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् १० यथावद्वेदविद्वांसःसर्वेऽप्युद्धेःपरंगताः ॥ ऋद्ध्यापरमयायुक्तमिष्टंद्विजगणैर्युतम् ११ प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिःसुनिषेवितम् ॥ निर्मायचापिविधिवद्यज्ञायतन मीप्सितम् १२ राजानंदीक्षयामासुःसर्पसत्राप्तयेतदा ॥ इदंचासीत्तत्रपूर्वसर्पसत्रेभविष्यति १३ निमित्तमहदुत्पन्नंयज्ञविघ्नकरंतदा ॥ यज्ञस्यायतनेतस्मिन् क्रियमाणेबसोऽब्रवीत् १४ स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नोवास्तुविद्याविशारदः ॥ इत्यब्रवीत्सूत्रधारःसूतःपौराणिकस्तदा १५ यस्मिन्देशेचकालेचमापनेयंप्रवर्तिता ॥ ब्राह्मणंकारणंकृतवानायंसंस्थास्यतेक्रतुः १६ एतच्छ्रुत्वातुराजाऽसौप्राग्दीक्षाकालमब्रवीत् ॥ क्षत्तारंनहिमेकाश्चिदज्ञातःप्रविशेदिति १७ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रोपक्रमे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भारतभावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वेति १।२।३।४ मह्यंमम ५।६ त्वन्नान्यस्त्वमेवनान्यः यद्वास्त्वत्त्वत्तो नान्योऽस्ति ७।८ आहरिष्यामि करिष्यामि संभ्रियंतु संभ्रियंतां ९।१०।११ दीक्षयामासुर्दीक्षां प्राहितवतः सर्पसत्राप्तये सर्पसत्रफलामये भविष्यति भाविनि १३।१४ इतिवक्ष्यमाणं यस्मिन्देशे इत्यादि सूतो जात्या पौराणिकः शिल्पागमवेत्ता १५ नार्यसंस्थास्यतेन समाप्यते १६ दीक्षाकालस्य प्रागिति प्राग्दीक्षाकालं क्षत्तारं द्वारस्थं १७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

तत इति पर्यक्रममपराक्रान्तवतः १ मंत्रवर्णमत्रयुक्तं यथास्यात्तथा २ आजुहुषुः आहूतवतः ३।४ चित्रभानुमर्षि ५।६ प्रमाणतः प्रमाणप्राप्य ७।८।९ परिघोमहाद्वारार्गलादंडस्तत्तुल्याः

॥ सौतिरुवाच ॥ ततःकर्मप्रवृत्तेसर्पसत्रविधानतः ॥ पर्यक्रमंश्चविविधत्स्वेस्वेकर्मणियाजकाः १ प्रावृत्यकृष्णवासांसिधूमसंरक्तलोचनाः ॥ जुहुवुर्मंत्रवच्चैवस मिदंजातवेदसम् २ कंपयंतश्चसर्वेषामुरगाणामनांसिच ॥ सर्पानाजुहुवुस्तत्रसर्वानग्निमुखेतदा ३ ततःसर्पाःसमापेतुःप्रदीप्तेहव्यवाहने ॥ विचेष्टमानाःकृपणमा ह्वयंतःपरस्परम् ४ विस्फुरंतःश्वसंतश्चवेष्टयंतःपरस्परम् ॥ पुच्छैःशिरोभिश्चभृशंचित्रभानुंप्रपेदिरे ५ श्वेताःकृष्णाश्चनीलाश्चस्थविराःशिशवस्तथा ॥ नदंतो विविधान्नादान्पेतुर्दीप्तेविभावसौ ६ क्रोशयोजनमात्राहिगोर्कणस्यप्रमाणतः ॥ पतंत्यजस्रंवेगेनवन्हावग्निमतांवर ७ एवंशतसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ अवशा निविनष्टानिपन्नगानांतुतत्रैव ८ तुरगाइवतत्रान्येहस्तिहस्ताइवापरे ॥ मताइवचमातंगामहाकायामहाबलाः ९ उच्चावचाश्चबहोनानावर्णाविषोल्बणाः ॥ घोरा श्वपरिघप्रख्यादंदशूकामहाबलाः ॥ प्रपेतुरग्रावुरगामातृवाग्दंडपीडिताः १० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रोपक्रमेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ शौनकउवाच ॥ सर्पसत्रेतदारान्नःपांडवेयस्यधीमतः ॥ जनमेजयस्यकेत्वासृत्विजःपरमर्षयः १ केसदस्याबभूवुश्चसर्पसत्रेसुदार् रुणे ॥ विषादजननेऽत्यर्थपन्नगानांमहाभये २ सर्वविस्तरशस्तातभवाच्छंसितुमर्हति ॥ सर्पसत्रविधानज्ञविज्ञेयाःकेचसूतज ३ ॥ सौतिरुवाच ॥ हंततेकथयिष्या मिनामानीहमनीषिणाम् ॥ येऋत्विजःसदस्याश्चतस्यासन्नपतेस्तदा ४ तत्रहोताबभूवाथब्राह्मणश्चंडभार्गवः ॥ च्यवनस्यान्वयेख्यातोजातोवेदविदांवरः ५ उद्गाताब्राह्मणोवृद्धोविद्वान्कौत्सोऽथजैमिनिः ॥ ब्रह्माऽभवच्छार्ङ्गस्त्वोऽथाध्वर्युश्चापिपिंगलः ६ सदस्यश्चाभवद्वासःपुत्रशिष्यसहायवान् ॥ उद्दालकःप्रमतकःश्वे तकेतुश्चपिंगलः ७ असितोदेवलश्चैवनारदःपर्वतस्तथा ॥ आत्रेयःकुंडजठरौद्विजःकालघटस्तथा ८ वात्स्यःश्रुतश्रवावृद्धो जपस्वाध्यायशीलवान् ॥ कोहलोदे वशर्माचमौद्रल्यःसमसौरभः ९ एतेचान्येचबहवोब्राह्मणवेदपारगाः ॥ सदस्याश्चाभवन्स्तत्रसत्रेपारिक्षितस्यह १० जुह्वत्स्त्विक्ष्वथतदासर्पसत्रेमहाक्रतौ ॥ अहयःप्रापतंस्तत्रघोराःप्राणिभयावहाः ११ वसामेदोवहाःकुल्यानागानांसंप्रवर्तिताः ॥ ववौगंधश्चतुमुलोदह्यतामनिशंतदा १२ पततांचैवनागानांधिष्ठितानां तथांवरे ॥ अश्रूयतानिशंशब्दःपच्यतांचाग्निनाभृशम् १३ तक्षकस्तुसनागेंद्रःपुरंदरनिवेशनम् ॥ गतःश्रुत्वैवराजानंदीक्षितंजनमेजयम् १४ ततःसर्वयथावृत्त मारुत्यायभुजगोत्तमः ॥ अगच्छच्छरणंभीतआगच्छत्वापुरंदरम् १५ तमिंद्रःप्राहसुप्रीतो नतवास्तीहतक्षक ॥ भयंनार्गेद्रतस्माद्वैसर्पसत्रात्कदाचन १६

मातृवाग्दंडपीडिता इति यैर्मातृवचनं नानुष्ठितं एव पेतुरित्यर्थः १० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ सर्पसत्रहति ऋत्विजोपज्ञेकर्मकराः १ सदस्या उपद्रष्टारः २ विधामज्ञेपुविज्ञेयाः श्रेष्ठाः ३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ पच्यतां पच्यमानानां १३।१४ आगः आपराधं कृत्वा १५।१६

भावदीपे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ सोमस्येति स्वस्तिनोऽस्तुप्रियेभ्यः न इति यजमानादीन्वासुकिप्रभृतींश्चात्मीयत्वेनाभिसंधायतेभ्यः स्वस्तिकल्याणमस्त्वित्याशास्ते १ शक्रस्येति यथाशतंशतक्रतोर्यज्ञाः यथावाततोऽपि परं तु स्य संख्यंशतंशतक्रतवो वातथाऽयंतवग्रजोऽयुतक्रतुत्वरूप इत्यर्थः २ । ३ । ४ । ५ देवस्य धर्मराजस्य ६ । ७

मैषामिति ज्ञानशब्दः कर्मव्युत्पन्नो ज्ञेयवचनः अयमसंप्रतिज्ञातुं ज्ञेयं न विद्यते सर्वस्य ज्ञातत्वादित्यर्थः अतएव तेभ्यो दत्तं साक्षाद्वाप्येवार्पितं तस्मिन् कदाचिदपि दानं जपुष्यस्य नाशो नास्तीत्यर्थः ८ लोकेषु प
रलोकसाधनेषु । दीक्षाः दीक्षावतः कुशलाः दक्षा इत्यपि पाठः ९ अग्निस्तौति विभावसुरिति वटिकामयते वटिदेवानिति पाठे प्रापयितुमिति शेषः १० त्वं वाचरुण इत्यत्र त्वं वाराजेत्यपि पाठः ११
न च त्वदन्यस्मात्ताभूपतिरस्ति इदानीं । न च जज्ञे प्रागापि । अस्ति यज्ञे इत्यपि पाठः तथा सति यज्ञे त्राताऽस्तीति योज्यं तेन प्रकृतद्विस्तानि वृत्तिः कर्त्तव्येति व्यज्यते १२ । १३ निभृतं गुप्तं नियतो निगृहीतः १४

इमे च ते सूर्यसमानवर्चसः समामते वृत्रहणः कृतं यथा ॥ नैषां ज्ञातुं विद्यते ज्ञानमद्य दत्तं येभ्यो न प्रणश्येत्कदाचित् ८ ऋत्विक्सनो नास्ति लोकेषु चैव द्वैपायानेनेति विनिश्चि
तं मे ॥ एतस्या शिष्या हि क्षितिसंचरंतिसर्वं त्विजः कर्म सुस्वे पुदीक्षाः ९ विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा हिरण्यरेता हुतभुक् कृष्णवर्मा ॥ प्रदक्षिणावर्तं शिखः प्रदीप्तो हव्यंत
वेदं हुतभुग्वष्टिदेवः १० नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके समो नृपः पालयिता प्रजानाम् ॥ धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाऽहं त्वं वावरुणो धर्मराजो यमो वा ११ शक्रः साक्षाद्भ्रपा
णिर्यथेह त्राता लोकेऽस्मिन् स्वतन्त्रेह प्रजानाम् ॥ मतस्त्वं नः पुरुषेद्रेह लोके न च त्वदन्यो भूपतिरस्ति जज्ञे १२ खट्वांगना भागदिलीपकल्पययातिमां धातुसमप्रभाव ॥
आदित्यतेजः प्रतिमानते जाभीष्मो यथाराजसि सुव्रतस्त्वम् १३ वाल्मीकिवत्ते निभृतं स्ववीर्यवसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ॥ प्रभुत्वमिन्द्रत्वसमं मत्तं मे दुतिश्च नारायणव
द्विभाति १४ यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ॥ श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां निधानभूतोऽसि तथा कृत्स्नाम् १५ दंभोद्भवेनासि समो बलेन रामो
यथा शास्त्रविदस्त्रविच्च ॥ और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यते जादुष्प्रेक्षणीयोऽसि भर्गिरथेन १ ॥ सौतिरुवाच ॥ एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्नाराजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ॥
तेषां हृद्भावावितानीं गितानि प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रे आस्तीककृतराजस्तवे पंचपंचाशत्तमोऽ
ध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ बालोऽप्ययं स्थविर इवावभाषते नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे ॥ इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं तन्मे विप्राः संविदध्वं यथावत् १
॥ सदस्या ऊचुः ॥ बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राजा विद्वान्यो वै स पुनर्वै यथावत् ॥ सर्वान् कामांस्त्वत्त एवार्हतेऽद्य यथा च नस्तक्षक एतिशीघ्रम् २ ॥ सौतिरुवाच ॥
व्याहर्तुं कामे वरदे नृपे द्विजं वरं वृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच ॥ होता वाक्यं नातिहृष्टांतरात्मा कर्मण्यस्मिन्स्तक्षको नैतितावत् ३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ यथा चेदं कर्म
समाप्यते मे यथा च वै तक्षक एतिशीघ्रम् ॥ तथा भवंतः प्रयतंतु सर्वे परं शक्त्या सह मे विद्विषाणः ४

वसूनां श्रियां निवासोऽसि वसवोऽष्टौ तत्संबन्धिनीनां श्रियां १५ रामो भार्गवः और्वत्रितावृषी १६ तेषां ऋत्विगादीनां भावितानि मनसि संकल्पितानि । इंगितानि बहिर्ध्वेष्टितानि वक्रादिचिह्नानि आ
स्तीकातिथ्यविषयाणि । भारतस्त्विंगितानीति पाठे भारतो राजा भरतवंशजत्वात् १७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
बालोऽपीति संविदध्वमेकमत्यं कुरुध्वं ११ एतिशीघ्रं प्राग्वरदानादिति तथा कर्त्तव्यमिति भावः २ तक्षकस्तावन्नेतीति वाक्यं होता उवाचेति संबन्धः तावद्वरो न देय इति भावः ३ विद्विषाणः द्वेषकृतवान् ।
लिटः कानच अभ्यासलोप आर्यः दिद्विषाण इति वा पाठः ४

शस्त्राणि शंसनमंत्रदेवताः । शास्त्राणीति पाठे पुराकल्परूपा अर्थवादाः ५ । ६ पुराणं पूर्वकल्पीयवृत्तांतं आगम्य ज्ञात्वा तेनास्मिन्नपि कल्पे तथैव भवितेति भावः ७ । ८ । ९ । १० विभावसौ

॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ यथा शस्त्राणि प्रादुर्यथा शंसति पावकः ॥ इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीडितः ५ यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा पौराणिको वेदितवान् पुर
स्तात् ॥ सराजानं प्राहृष्टस्तदानीं यथाहुर्विप्रास्तद्वदेत नृदेव ६ पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ॥ वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो न पावकस्त्वां प्रद
हिष्यतीति ७ एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान आस्ते होतारं चोदयन् कर्मकाले ॥ होता च यतोऽस्या जुहावाथमंत्रैरथो महेंद्रः स्वयमाजगाम ८ विमानमारुह्य महानुभा
वः सर्वे देवैः परिसंस्तूयमानः ॥ बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो विद्याधरैरप्सरसांगणैश्च ९ तस्योत्तरीये निहितः सनागो भयोद्विग्नः शर्मनैवाभ्यगच्छत् ॥ ततो राजा मंत्र
विदोऽब्रवीत्पुनः कुक्षो वाक्यं तक्षकस्यांतमिच्छन् १० ॥ जनमेजय उवाच ॥ इन्द्रस्य भवने विप्राय दिनागः स तक्षकः ॥ तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ११
॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन राजा तु नोदितस्तक्षकं प्रति ॥ होता जुहावतत्र स्थंतक्षकं पन्नगंतथा १२ हूयमाने तथा चैव तक्षकः स पुरंदरः ॥ अकाशे ददृशे चैव क्षणेन
व्यथितस्तदा १३ पुरंदरस्तु तं यज्ञं हृष्टो रुभयमाविशत् ॥ हित्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भवनं ययौ १४ इन्द्रे गते तुराजेंद्र तक्षको भयमोहितः ॥ मंत्रशक्त्या पावकार्चिः स
मीपमवशोगतः १५ ॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ वर्तते तव राजेंद्र कर्मैतद्विधिवत्प्रभो ॥ अस्मै तु द्विजमुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि १६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ बालाभिरूपस्य तवा प्रमेय
वरं प्रयच्छामि यथारूपम् ॥ वृणीष्वयत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् १७ ॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ अयमायाति तूर्णं स तक्षकस्ते वंशं नृप ॥ श्रूयतेऽस्य महा
त्रादो न दत्तो भैरवं वरम् १८ नूनं मुक्तो वज्रभृता सनागो भ्रष्टो नाकान्मंत्रविस्त्रस्तकायः ॥ पूर्णत्राकाशेन षट्संज्ञोऽभ्युपैति तीव्रान्निःश्वासान्निःश्वसन्पन्नगेन्द्रः १९ सौतिरुवा
च ॥ पतिष्यमाणेन गेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ॥ इदमंतरमित्येवं तदाऽऽस्तीकोऽभ्युचोदयत् २० ॥ आस्तीक उवाच ॥ वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ॥ सत्रं ते
विरमत्वेत्तत्र पतेयुरिहो रगाः २१ एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मन्पारिक्षितस्तु सः ॥ नातिहृष्टमना श्वेदमास्तीकं वाक्यमब्रवीत् २२ सुवर्णरजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसो विभो ॥
तत्ते दद्यां वरं विप्रननिवर्तकं तुर्मम २३ ॥ आस्तीक उवाच ॥ सुवर्णरजतं गाश्च न त्वाराजन् वृणोम्यहम् ॥ सत्रं ते विरमत्वेत्तव स्वस्ति मातृकुलस्य नः २४ ॥ सौतिरुवाच ॥
आस्तीकेनैव मुक्तस्तुराजा पारिक्षितस्तदा ॥ पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरः २५ अन्यं वरय भद्रं ते वरं द्विजवरोत्तम ॥ अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनंदन २६ ततो
वेदविदस्तात सदस्याः सर्व एव तम् ॥ राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् २७ ॥ इति श्री ० आदि ० आस्तीक ० आस्तीकवरप्रदानं नाम षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ५६

वन्धो । ११ । १२ । १३ भयं आविशत्प्राप्तवान् १४ । १५ इदादपि ब्राह्मणसामर्थ्यमधिकं तथाऽपि ब्राह्मणे देवे हेलर्न न कर्त्तव्यमित्याशयेन ऋत्विज ऊचुः वर्तते इति १६ हेवाल १७ । १८
नाकास्वर्गात् १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ शौनकउवाच ॥ येसर्पाः सर्पसन्नेऽस्मिन्पतिताहव्यवाहने ॥ तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज १ ॥ सौतिरुवाच ॥ सहस्राणि बहून् यस्मिन् प्रयुतान्य
 बुदानि च ॥ न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्भिजसत्तम २ यथा स्मृतितुनामानि पन्नगानां निबोधमे ॥ उच्यमानानि मुख्यानां हुतानां जातवेदसि ३ वासुकेः कुलजाता
 स्तु प्राधान्येन निबोधमे ॥ नीलरक्तान् सितान् चोरांन् महाकायान् चिषोल्बणान् ४ अवशान् मातृवाग्दंडपीडितान् च पणान् हुतान् ॥ कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो
 हलीमकः ५ पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगप्रकालनः ॥ हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदंतकः ६ एते वासुकिजानागाः प्रविष्टाहव्यवाहने ॥ अन्ये च बहवो विप्रत
 था वैकुलसंभवाः ॥ प्रदीप्ताग्रौ हुताः सर्वे चोररूपामहाबलाः ७ तक्षकस्य कुले जातान् प्रवक्ष्यामि निबोधतान् ॥ पुच्छांडकोमंडलकः पिंडसेत्तारमेणकः ८ उच्छि
 खः शरभो भंगो बिल्वतेजा विरोहणः ॥ शिलीशलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः ९ मुद्गरः शिशुरोमाचसुरोमाचमहाहनुः ॥ एते तक्षकजानागाः प्रविष्टाहव्यवाह
 नम् १० पारावतः पारियातः पांडरो हरिणः कृशः ॥ विहंगः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ११ ऐरावतकुलादेते प्रविष्टाहव्यवाहनम् ॥ कौरव्यकुलजात्रागान् शृणु
 मे त्वं द्विजोत्तम १२ एरकः कुंडलो वेणीवेणीस्वंधः कुमारकः ॥ बाहुकः शृंगवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ १३ कौरव्यकुलजास्त्विते प्रविष्टाहव्यवाहनम् ॥ धृतराष्ट्रकुले
 जातान् शृणु नामान्यथास्तथम् १४ कीर्त्यमानान् मया ब्रह्मन्वातवेगान् चिषोल्बणान् ॥ शंकुकर्णः पिठरकः कुठारमुखसेचकौ १५ पूर्णांगदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनि
 र्देरिः ॥ अमाहठः कामठकः सुषेणो मानसोऽव्ययः १६ भैरवो मुंडवेदांगः पिशंगश्चोद्रपारकः ॥ ऋषभो वेगवान्नामः पिंडारकः महाहनुः १७ रक्तांगः सर्वसारंगः समृद्धप
 ट्वासकौ ॥ वराहको वीरणकः सुचित्रश्चित्रवेगिकः १८ पराशरस्तरुणको मणिः स्वंधस्तथाऽरुणिः ॥ इति नागामया ब्रह्मन्कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः १९ प्राधान्ये
 न बहुत्वात्तु सर्वेषां परिकीर्तिताः ॥ एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च संततिः २० न शक्यं परिसंख्यातुं ये दीप्तपावकंगताः ॥ त्रिशीर्षाः सप्तशीर्षाश्च दशदीर्घास्तथाऽपरे २१
 कालानलविषाघोरा हुताः शतसहस्रशः ॥ महाकायामहावेगाः शैलशृंगसमुच्छ्रयाः २२ योजनायामविस्ताराद्वियोजनसमायताः ॥ कामरूपाः कामबलादीप्ता
 नलविषोल्बणाः २३ दग्धास्तत्र महासन्ने ब्रह्मदंडनिपीडिताः २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पनामकथने सप्तपंचाशत्त
 मोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ इदमत्यहुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुम् ॥ तथा वरैश्छंदमाने राज्ञापारिक्षितेनाहि
 १ इंद्रहस्ताच्च्युतो नागः खण्वयदतिष्ठत ॥ ततश्चितापरो राजा बभूव जनमेजयः २

सगतसमुद्रवद्ब्रह्मो प्रवेशयोग्या भवन्ति २३ ब्रह्मवेदस्तत्तुल्यं मातृवाक्यं तदूपोर्दंडो ब्रह्मदंडस्तेन निपीडिताः २४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंडीये भारतभावदीपे सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ इदमिति १।२

१।४।५ खंचगांचांतरायावापृथिव्योर्मध्ये अंतरिक्षइत्यर्थः ६।७।८।९।१० सयज्ञउपररामेत्यन्वयः ११ स्थपतवैशिलिपने १२।१३ अवशर्थपज्ञसमाप्ति १४ सुसंस्कृतं

हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवद्भुरेतासि ॥ न स्म संप्रापत द्रह्मैतक्षको भयपीडितः ३ ॥ शौनकउवाच ॥ किं सूत तेषां विप्राणां मंत्रग्रामो मनीषिणाम् ॥ न प्रत्यभात्तदाऽग्नौ
 यत्सपपातनतक्षकः ४ ॥ सौतिरुवाच ॥ तमिंद्रहस्ताद्वित्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् ॥ आस्तीकस्तिष्ठतिष्ठेति वाचस्तिष्ठोऽभ्युदैरयत् ५ वितस्थे सोऽन्तरिक्षे च हृदयेन
 विदूयता ॥ यथा तिष्ठति वैकश्चित् खंचगांचांतरानरः ६ ततो राजाऽब्रवीद्वाक्यं सदस्यैश्चोदितो भृशम् ॥ काममेतद्भवत्वैक्यं यथाऽऽस्तीकस्य भाषितम् ७ समाप्यता
 मिदं कर्म पन्नगाः संत्वनामयाः ॥ प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं सूतवचोऽस्तु तत् ८ ततो हलहलाशब्दः प्रीतिदः समजायत ॥ आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपररामच ९ सयज्ञः
 पांडवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ॥ प्रीतिमांश्चामवद्राजामारतो जनमेजयः १० ऋत्विग्भ्यः स सदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ॥ तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः
 ११ लोहिताक्षायसूताय तथा स्थपतये विभुः ॥ येनोक्तं तस्य तत्राग्रे सर्पसत्रनिवर्तने १२ निमित्तं ब्राह्मण इति तस्मै वित्तं ददौ बहु ॥ दत्त्वा द्रव्यं यथान्यायं भोजनाच्छा
 दनान्वितम् १३ प्रीतस्तस्मै नरपतिरप्रमेयपराक्रमः ॥ ततश्चकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा १४ आस्तीकं प्रेषयामास महानेव सुसंस्कृतम् ॥ राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृत
 कृत्यं मनीषिणम् १५ पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ॥ भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधेमहाक्रतौ १६ तथेत्युक्त्वा प्रदुद्रावत दाऽऽस्तीको मुदा युतः ॥ कृत्वा स्व
 कार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् १७ सगत्वा परमप्रीतो मातुलं मातरं च ताम् ॥ अभिगम्योपसंगृह्य तथा वृत्तं न्यवेदयत् १८ ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः स
 मेतायेतत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ॥ आस्तीकै वै प्रीतिमं तोषभूवुरुचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व १९ भूयो भूयः सर्वशस्तेऽबुवंस्तं किं ते प्रियं करवामाद्यविद्वन् ॥ प्रीता वयं मो
 क्षिताश्चैव सर्वे कामं किं ते करवामाद्यवत्स २० ॥ आस्तीकउवाच ॥ सायं प्रातर्ये प्रसन्नात्मरूपा लोके विप्रामानवाये परेऽपि ॥ धर्माख्यानं ये पठेयुर्मेदं तेषां युष्मन्नैव किं
 चिद्भयं स्यात् २१ तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नैरेतत्सत्यं काममेवं वरंते ॥ प्रीत्या युक्ताः कामितं सर्वशस्ते कर्तारः स्म प्रवणा भागिनेय २२ असितं चार्तिमंतं च सुनीथं
 चापियः स्मरेत् ॥ दिवा वायदिवारात्रौ नास्य सर्पभयं भवेत् २३ योजरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः ॥ आस्तीकः सर्पसन्नेवः पन्नगान्योऽभ्यरक्षत ॥ तं स्मरंतं म
 हाभागानमाहंसितुमर्हथ २४ सर्पापसर्पभद्रं ते गच्छ सर्पमहाविष ॥ जनमेजयस्य यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर २५ आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते ॥ शतधा
 भिद्यते मूर्ध्नि शिशवृक्षफलं यथा २६ ॥ सौतिरुवाच ॥ स एव मुक्तस्तु तदा द्विजेंद्रसमागतैस्तैर्भुजेंद्रमुख्यैः ॥ संप्राप्य प्रीतिं विपुलां महात्मा ततो मनोगमनायाथ दध्रे २७

वस्त्रालंकरणदिभिः शोभितं १४।१५ प्रदुद्रावशीघ्रमातुलाय दर्पमाख्यातुं १७।१८।१९।२०।२१ प्रवणानन्नाः २२ प्रसंगात्सर्पभयनिवर्तकान् भ्रान्त्यपठति
 असितमित्यादीन् तत्र द्वितीयः षट्पादः २३।२४।२५।२६।२७

दिष्टांतमोक्ष २८ । २९ । ३० । ३१ कौतूहलंकीहवसर्पसत्रमित्याश्रयं । 'रहस्येसौपण्येकुमतिमुमतीकद्विचिन्तेभुजंगाःकामाद्याःसुकृतमरुणस्तापशमनः ॥ सुपण्यःप्रत्यर्थाःकृतकममृतनेच्छतिफणीतदि
च्छन्वंध्याशोखजनिहरिशक्रौपरनरो १ अमृतमथनमुद्यन्ततौल्येऽपिदेवैरमृतमसुरसंघःस्त्रीमनस्कोनलेभे । अपिफणिमखगोप्यसाध्वसाध्वोरपिस्तोभयमभयमवश्यंविप्रहेलाश्रयाभ्यां' २ रत्नगर्भ
स्तु । 'संततिस्तुतिरास्तीकेतथासर्वापदामपि । निवृत्तिर्ब्राह्मणात्तस्यशक्तिश्चातीवकथ्यते' ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥

मोक्षयित्वातुभुजगान्सर्पसत्राद्विजोत्तमः ॥ जागामकालेधर्मात्मादिष्टांतपुत्रपौत्रवान् २८ इत्याख्यानंमयाऽऽस्तीकंयथावत्तवकीर्तितम् ॥ यत्कीर्तयित्वासर्पेभ्यो
नभयंविद्यतेकचित् २९ ॥ सौतिरुवाच ॥ यथाकथितवान्ब्रह्मन्प्रमतिःपूर्वजस्तव ॥ पुत्रायरुखेप्रीतःपृच्छतेभार्गवोत्तम ३० यद्वाक्यंश्रुतवांश्चाहंतथाचकथि
तंमया ॥ आस्तीकस्यकवेर्विप्रश्रीमच्चरितमादितः ३१ श्रुत्वाधर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकंपुण्यवर्धनम् ॥ यन्मातृपृष्ठवान्ब्रह्मन्श्रुत्वाडुडुभभाषितम् ॥ व्येतुतेसु
महद्ब्रह्मकौतूहलमरिदम् ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ समाप्तंचास्तीकपर्व ॥
॥ अथांशावतरणपर्व ॥ शौनकउवाच ॥ भृगुवंशात्प्रभृत्येवंत्वयामेकीर्तितंमहत् ॥ आख्यानमखिलंतातसौतेप्रीतोऽस्मि तेनते १ वक्ष्यामिचैवभूयस्त्वांयथावत्सू
तनंदन ॥ याःकथाव्याससंपन्नास्ताश्चभूयोविचक्ष्वमे २ तस्मिन्परमदुष्पारेसर्पसत्रेमहात्मनाम् ॥ कर्मांतरेषुयज्ञस्यसदस्यानांतथाऽध्वरे ३ यावभूवुःकथाश्चि
त्रायेष्वर्थेषुयथातथम् ॥ त्वत्तच्छामहेश्रोतुंसौतेत्वंवैप्रचक्ष्वनः ४ ॥ सौतिरुवाच ॥ कर्मांतरेष्वकथयन्निद्विजावेदाश्रयाःकथाः ॥ व्यासस्त्वकथयच्चित्रमाख्यानं
भारतंमहत् ५ ॥ शौनकउवाच ॥ महाभारतमाख्यानंपांडवानांयशस्करम् ॥ जनमेजयेनपृष्टःसन्नृष्णद्वैपायनस्तदा ६ श्रावयामासविधिवत्तदाकर्मांतरेतुसः ॥
तामहंविधिवत्पुण्यांश्रोतुमिच्छामिवैकथाम् ७ मनःसागरसंभूतामहर्षेर्भावितात्मनः ॥ कथयस्वसतांश्रेष्ठसर्वरत्नमयीमिमाम् ८ ॥ सौतिरुवाच ॥ हंततेकथयि
ष्यामिमहदाख्यानमुत्तमम् ॥ कृष्णद्वैपायनमतंमहाभारतमादितः ९ शृणुसर्वमशेषेणकथ्यमानंमयाद्विज ॥ शंसितुंतन्महान्दर्पोममापीहप्रवर्तते १० ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि कथानुबंधेएकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ सौतिरुवाच ॥ श्रुत्वातुसर्पसत्रायदीक्षितंजनमेजयम् ॥ अभ्यग
च्छद्विर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा १ जनयामासयंकालीशक्तेःपुत्रात्पराशरात् ॥ कन्यैवयमुनाद्वीपेपांडवानांपितामहम् २

भृगुविति १ विचक्ष्वविशेषेणस्पष्टंकथय २ । ३ । ४ कर्मांतरेष्विति वेदाश्रयाःशौनःशेषाख्यानादयः अकथयद्वैपायनंकथाःकथयितुंप्रयोजितवान् वेदाश्रयाभ्योऽपिकथाभ्यएताःकथाः
श्रेष्ठतरा इतिभावः ५ । ६ । ७ भावितःयोगसंस्कृतआत्माप्रमनोयस्यसंभावितात्मातस्य । पाठांतरे नहिरुप्यामिकथयित्वयिकथयतिसति ८ । ९ । १० ॥ इति आदिपर्वणि नील
कंठीये भारतभावदीपे एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रुत्वेति १ कालीसत्यवती २

इष्टायाश्चक्ष्मादेहंसयोऽवीवृधत्तवर्धितवान् देवीमितिपाठे देवीमातरंवरदानेनवासरस्वर्गोवाउपबृंहणैरवीवृधत्तवर्धितवान् देवीवृद्धिमेवाह वेदानिति चाद्वैदार्थान् अधिजगेअधिगतवान् ३ यन्नैतीति
यत्तपआदिनाकश्चिन्नैतिनात्येतिनातिशेतेइतिमात्रः यद्वस्तुतपआदिनाकश्चिन्नैतिनाप्रोतितदप्या मत्त्वमधिजगेइतिपूर्वेणसंबंधः । तथाच'नकर्मणानप्रजयायनेन नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधया
नबहुनाश्रुतेन'इत्यादिश्रुतिभ्यस्तपआदिनाऽपिदुष्प्रापमात्मतत्त्वंजातमात्रेवाधिगतवानित्यर्थः मन्थुनायज्ञेन ४ विव्यासविभक्तवान् होत्राध्वर्यवौद्रात्राणिकांडानित्रेताऽनुपयुक्तंकांडंचपृथक्कृतवा
नित्यर्थः । परावरेनिरुपाधिसोपाधिब्रह्मणीजानातीतिपरावरज्ञःब्रह्मर्षिःब्राह्मणश्चासौमंत्रद्रष्टाचेत्यर्थः । कविःक्रांतंअतीतादितदर्शी ५ पुण्यकीर्तिर्महायशः । योगुणोद्यःश्रूयमाणस्तादृशगुणार्जनं
पुरुषंव्यापारयतिसाकीर्तिः यथायुधिष्ठिरस्यधर्मनिष्ठत्वं । कृविशेषेऽस्मात्संज्ञापांक्तिच् । यश्चगुणोद्योऽगृह्यमाणःपुरुषमाह्लादयत्येवंप्रवर्तयतिसयशःयथाज्योत्स्नाचंद्रस्य । यथाविष्णोर्लोकत्रया

जातमात्रश्चयःसद्यइष्ट्यादेहमवीवृधत् ॥ वेदांश्चाधिजगेसांगान्सेतिहासान्महायशः ३ यन्नैतितपसाकश्चिन्नवेदाध्ययनेनच ॥ नवतैर्नोपवासैश्चनप्रसूत्यानम
न्युना ४ विव्यासैकंचतुर्धायोवेदंवेदविदांवरः ॥ परावरज्ञोब्रह्मर्षिःकविःसत्यवतःशुचिः ५ यःपांडुंघृतराष्ट्रंचविदुरंचाप्यजीजनत् ॥ शांतनोःसंततिंतन्वन्पुण्यकी
र्तिर्महायशः ६ जनमेजयस्यराजर्षेःसमहात्मासदस्तथा ॥ विवेशसहितःशिष्यैर्वेदवेदांगपारंगैः ७ तत्रराजानमासीनंददर्शजनमेजयम् ॥ वृत्तंसदस्यैर्बहुभिर्देवै
रिवपुरंदरम् ८ तथामूर्धाभिषिक्तैश्चनानाजनपदेश्वरैः ॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्चकुशलैर्यज्ञसंस्तरे ९ जनमेजयस्तुराजर्षिर्दृष्ट्वातमृषिमागतम् ॥ सगणोऽभ्युद्य
यौतूर्णप्रीत्याभरतसत्तमः १० कांचनंविष्टरंतस्मैसदस्यानुमतःप्रभुः ॥ आसनंकल्पयामासयथाशक्रोबृहस्पतेः ११ तत्रोपविष्टंवरदं देवर्षिगणपूजितम् ॥ पूजया
मासराजेंद्रःशास्त्रदृष्टेनकर्मणा १२ पाद्यमाचमनीयंचअर्घ्यगांचविधानतः ॥ पितामहायकृष्णायतदर्हायन्यवेदयत् १३ प्रतिगृह्यतुतांपूजांपांडवाज्जनमेजयात् ॥
गांचैवसमनुज्ञाप्यव्यासःप्रीतोऽभवत्तदा १४ तथाचपूजयित्वातंप्रणयात्प्रपितामहम् ॥ उपोपविश्यप्रीतात्मापर्यपृच्छदनामयम् १५ भगवानपितृदृष्ट्वाकुशलंप्र
तिवेद्यच ॥ सदस्यैःपूजितःसर्वैःसदस्यान्प्रत्यपूजयत् १६ ततस्तुसहितःसर्वैःसदस्यैर्जनमेजयः ॥ इदंपश्चाद्विजश्रेष्ठपर्यपृच्छच्छ्रुतांजलिः १७ ॥ जनमेजयउवाच॥
कुरूणांपांडवानांचभवान्प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ तेषांचरितमिच्छामिकथ्यमानंत्वयाद्विज १८

क्रमणंपदत्रयेण वसिष्ठस्यवाक्षमा रामस्यसेतुर्यशः ६ सदःयज्ञमंडपं ७ देवैरित्यत्रमेधैरितिपाठेमेधाशब्दान्मत्वर्थोऽर्शआद्यच् मेधावद्भिर्बहुभिर्बृहस्पतिभिरिवेत्यभूतोपमा बृहस्पतेरेकत्वात् ८ मूर्ध्नि
पटस्थानेऽभिषिक्तैर्मूर्धाभिषिक्तैः यज्ञसंस्तरेयज्ञांगानांचनानुष्ठानेइत्यर्थः ९ । १० । ११ । १२ पितामहायब्रह्मतुल्यायकृष्णायव्यासाय १३ विष्टरादिभिर्मधुपर्कार्चनंदर्शितं तत्रनिवेदितांगांसमनु
ज्ञापितवान्व्यासोमागामनागामितिमंत्रलिगात्तस्याअव्ययत्वमन्यमानः । 'तद्यथेवादोमनुष्यराजआगतेऽन्यस्मिन्वाहृत्युक्षाणांवावेहतंवाक्षदंते' इत्यर्थेवाहस्तुरागप्राप्तानुवादसरूपोनविधायकः । माव
धिष्ठेतिनिषेधलिगस्यअनागामितिनिरपराधत्वदेतूपोद्धलितस्यप्रबलतरत्वात् । वेहतंबंध्यांगां क्षदंतेहिंसंति १४ उपोपविश्यसमीपेउपविश्य १५ प्रतिवेद्यमतिरुपाप्य अत्रपूजास्तुतिरेव १६ इदंवक्ष्य
माणं १७ प्रत्यक्षदर्शिवान्प्रत्यक्षदर्शी । अन्येभ्योऽपिदृश्यंतइतिवनिप् १८

भेदेविरं आहिरागदेषादिशून्यकर्मवेषांतेषामहिकर्मणां १९ पितृमहानांपितामहानां २० । २१ । २२ । २३ भेदेवैर्मूलसर्वविनाशोचतत्फलं २४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावे
दीपे षष्ठिमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ गुरवइति मनोबुद्धिसमाधिभिः मनस्यष्टांगोपलक्षणं । बुद्धीतिभक्तिश्रद्धयोः । समाधिश्चित्कायं । संपूज्यनमस्कारादिनामानयित्वा १ । २
प्रोत्साहतीवप्रोत्साहयतीव । परिस्पंदमुत्प्रोत्साहयतीवमेतिपाठेपरिस्पंदशब्देऽस्तीतिवत्त्वमर्थं गुरोर्वक्त्रपरिस्पंदस्त्वकथां कथयेत्याज्ञावचनंतज्जन्यामुत्पत्तिः साप्रोत्साहयति ३ । ४ । ५ नचिरात्शीघ्रं

कथंसमभवद्देदस्तेषामहिकर्मणाम् ॥ तच्चयुद्धकथं वृत्तं भूतांतकरणं महत् १९ पितामहानां सर्वेषां देवेनानिष्टचेतसाम् ॥ कात्स्न्येनैतन्ममाचक्षयथावृत्तं द्विजो
तम २० ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ तस्यतद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ शशासशिष्यमासीनं वैशंपायनमंतिके २१ ॥ व्यासउवाच ॥ ॥ कुरूणां पांडवानां
चयथभिदोऽभवत्पुरा ॥ तदस्मै सर्वमाचक्षयन्मतः श्रुतवानसि २२ गुरोर्वचनमाज्ञाय सतु विप्रर्षभस्तदा ॥ आचक्षेत ततः सर्वमिति हासं पुरातनम् २३ राज्ञेत
स्मै सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः ॥ भेदं सर्वविनाशं च कुरुपांडवयोस्तदा २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणिकथानुबन्धे षष्ठिमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ गुरवे प्राज्ञं नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ॥ संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तथान्यान्विदुषो जनान् १ महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीमतः ॥ प्रवक्ष्या
मिमंतं कृत्स्नं व्यासस्यास्य महात्मनः २ श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्ये मां भारती कथाम् ॥ गुरोर्वक्त्रपरिस्पंदो मनः प्रोत्साहतीव मे ३ शृणुराजन्यथा भेदः कुरुपांडवयोर
भूत् ॥ राज्यार्थं भूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ४ यथाच युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् ॥ तत्तेऽहंकथयिष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ५ मृते पितरिते वीरावनादेत्यस्वमंदि
रम् ॥ नचिरादेव विद्रांसो वेदेधनुषिचाभवन् ६ तांस्तथा सत्ववीर्यैः संपन्नान्पौरसंमतान् ॥ नामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पांडवान्श्रीयशोभृतः ७ ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्ण
श्च सहसौबलः ॥ तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन् ८ ततो दुर्योधनः शूरः कुलिंगस्य मते स्थितः ॥ पांडवान्विविधोपायैराज्यहेतोरपीडयत् ९ ददावथ विषं
पापो भीमाय घृतराष्ट्रजः ॥ जरयामास तद्वीरः सहाज्जेन वृकोदरः १० प्रमाणकोट्यां संसुप्तं पुनर्बद्धा वृकोदरम् ॥ तोयेषु भीमं गंगायाः प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ११ यदा
विबुद्धः कौंतेयस्तदा संछिद्य बंधनम् ॥ उदतिष्ठन् महाबाहुर्भीमसेनो गतव्यथः १२ आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ॥ सर्वेष्वेवांगदेशेषु नममारचशत्रुहा १३
तेषां तु विप्रकारेषु ते पुतेषु महामतिः ॥ मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरो महितोऽभवत् १४ स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथाशक्ः सुखावहः ॥ पांडवानां तथानित्यं वेदुरोऽपि सुखा
वहः १५ यदा तु विविधोपायैः संवृत्तैर्विवृतेरपि ॥ नाशकं द्विनिहतुं तान् देवभाव्यर्थं रक्षितान् १६

विद्रांसोऽभवन् ६ सत्वं देहबलं वीर्यमुत्साहः ओजश्चिन्तैर्द्रियबलं ७ । ८ कुलिंगस्य पक्षिणो मते साहसे सहसिंहदंष्ट्रांतर्गतं मांसं प्रादातुं यतते कर्लिग्रस्येत्यपपाठ ९ साहसमेवाह ददावित्यादि
ना १० प्रमाणकोट्यां गंगायास्तीर्थविशेषे । वृकनामा बहुभक्षोऽप्रिहरेणस्य सवृकोदरः ११ । १२ । १३ विप्रकारेष्वपकारेषु । मोक्षणे प्राप्तापनिवारणे प्रतिकारे प्रातिभट्येन शत्रोरप्याप
दिनिपातने १४ । १५ संवृत्तेर्गुप्तेः विवृतेः प्रकाशेः । देवभाव्यर्थं रक्षितान् देवेनादृष्टेन भावी कुरुक्षयपांडवराज्यलाभादिरर्थस्तस्मै रक्षितान् १६

पृथः कर्णैः जातुर्बलाक्षमर्ष १७ । १८ क्षत्ताविदुरः १९ तेन क्षत्तुर्मेत्रणेन २० । २१ पुरोचनादात्मानं रक्षमाणाः रक्षंतः सुरंगाभयतो बिलं विवरं २२ । २३ वननिर्गरे वननिर्गरे तमीपे अवबोधनात्
प्राकट्यात् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ निहत्य नागराणां शोकमपनीतवानित्यर्थः २९ स्वयं वृणुते इति स्वयं वरातां ३० । ३१ ज्ञातनवेन भीष्मेण ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९
ततः संमंथ्य सचिवैर्वृषदुःशासनादिभिः ॥ घृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातु पंगुहमादिशत् १७ सुतप्रियैर्पीतान् राजा पांडवानं विकासुतः ॥ ततो विवासयामास राज्याभोगबुभु
क्षया १८ ते प्रातिष्ठंत सहितान् गरात्रागसाह्वयात् ॥ प्रस्थाने चाभवन्मंत्रिक्षत्ता तेषां महात्मनाम् १९ तेन मुक्ता जतु गृहान्निशीथे प्राद्रवन्वनम् ॥ ततः संप्राप्य कौंतेया
नगरं वारणावतम् २० न्यवसंत महात्मानो मात्रासहपरंतपाः ॥ घृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उपिता जातुषे गृहे २१ पुरोचनाद्रक्षमाणाः संवत्सरमतंद्रिताः ॥ सुरंगाकारयि
त्वा तु विवरेण प्रचोदिताः २२ आदीप्य जातु पंगुहमादिशत् २३ प्राद्रवन्मयसंविभ्रामात्रासहपरंतपाः २४ ददृशुर्दार्ढ्यं रक्षोहिडिंबवननिर्गरे ॥ हत्वा च
तराक्षसैर्द्रुमीताः समबोधनात् २४ निशिसंप्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयार्दिताः ॥ प्राप्ता हिडिंबाभीमेन यत्र जातो घटोत्कचः २५ एकचक्रांततोगत्वा पांडवाः संशित
व्रताः ॥ वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन् ब्रह्मचारिणः २६ ते तत्र नियताः कालं कंचिद् पुनरर्षभाः ॥ मात्रासहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने २७ तत्राससादक्षुधितं पुरु
षादं वृकोदरः ॥ भीमसेनो महाबाहुर्वकनाम महाबलम् २८ तंचापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पांडवः ॥ निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसांत्वयत् २९ ततस्ते शुश्रुवुः
कृष्णां पंचालेषु स्वयं वराम् ॥ श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छंत गत्वा चैवालभंत ताम् ३० तैत्रद्रौ पदीलब्ध्वा परिसंवत्सरोपिताः ॥ विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्मुररिदमाः ३१
ते उक्ता घृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ ब्राह्मणैर्विग्रहस्तात कथं वोन भवेदिति ३२ अस्माभिः खांडवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचितः ॥ तस्माज्जनपदोपेतं सुविभक्तम
हापथम् ३३ वासाय खांडवप्रस्थं व्रजध्वंगतमत्सराः ॥ तयोस्ते वचनाज्जग्मुः सहस्रैः सुहृज्जनैः ३४ नगरं खांडवप्रस्थं रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ तत्र ते न्यवसन्पार्थाः संव
त्सरगणान्वहन् ३५ वशेशस्त्रप्रतापेन कुर्वतोऽन्यान्महीभृतः ॥ एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः ३६ अप्रमत्तोत्थिताः क्षांताः प्रतपंतोऽहितान्वहन् ॥ अजय
द्रीमसेनस्तु दिशंप्रार्चामहायशाः ३७ उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीनकुलस्तथा ॥ दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा ३८ एवं च कुरिमां सर्वेशो कृत्स्नां वसुंधराम् ॥
पंचभिः सूर्यसंकाशैः सूर्येण च विराजता ३९ षट्सूर्ये वाभवत्पृथ्वी पांडवैः सत्यविक्रमैः ॥ ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद् धर्मराजो युधिष्ठिरः ४० वनं प्रस्थापयामास तेजस्वी
सत्यविक्रमः ॥ प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं भ्रातरं सव्यसाचिनम् ४१ अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् ॥ सर्वे संवत्सरं पूर्णमासं चैवं वने वसन् ४२ ततोऽगच्छद्दृषी
वेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ लब्ध्वांस्तत्र वीभत्सुर्भार्या राजीवलोचनाम् ४३ अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ सा शचीवमहद्रेण श्रीः कृष्णेन वसंगता ४४

४० । ४१ सर्वे संवत्सरं पूर्णमासं चैवं वने वसदिति । दशसंख्यापूरकत्वात् पूर्णशब्देन दशगुणमुच्यते संवत्सरं पूर्णैकं च तथा मासं पूर्णमेव । तेन एकादशसंवत्सरादशमासाश्च भवन्ति । तेषां च सौराणां
प्रत्ययं सपादपंचदिनवृद्ध्या सावनाद्वादशाब्दा भवन्ति । अथेव तु मासशब्देन द्वादशसंख्यां लक्षयंत एकशब्देनैवार्थमेकवचनानुपपात्तं चने संते । वने इत्युपलक्षणं नगरस्यापि ४२ । ४३ । ४४

॥ ६३ ॥

सुभद्रायुजुजुमीत्यापांडवेनार्जुनेनह ॥ अतर्पयच्चकौतेयःस्वांडवेहव्यवाहनम् ४५ बीभत्सुर्वासुदेवेनसहितोन्नपसत्तम ॥ नातिमारोहिपार्थस्यकेशवेनसहाभवत् ४६
व्यवसायसहायस्यविष्णोःशत्रुवधेष्विव ॥ पार्थायामिदं दौचापिगांडीवंधनुरुत्तमम् ४७ इषुधीचाक्षयैर्वाणैरथंचकपिलक्षणम् ॥ मोक्षयामासबीभत्सुर्मयंयत्रमहा
सुरम् ४८ सचकारसभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ तस्यांदुर्योधनोमंदोलोभंचक्रे सुदुर्मतिः ४९ ततोऽक्षैर्वचयित्वाचसौबलेनयुधिष्ठिरम् ॥ वनंप्रस्थापयामा
ससप्तवर्षाणिपंचच ५० अज्ञातमेवंराष्ट्रेचततोवर्षत्रयोदशम् ॥ ततश्चतुर्दशेवर्षेयाचमानाःस्वकंवसु ५१ नालभंतमहाराजततोयुद्धमवर्तत ॥ ततस्तेक्षत्रमुत्सा
द्यहत्वादुर्योधनंनृपम् ५२ राज्यंविहृतभूयिष्ठंप्रत्यपद्यंतपांडवाः ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंतेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ भेदोराज्यविनाशायजयश्चजयतांवर ५३ ॥ इतिश्री
महाभारतेआदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणिभारतसूत्रं नाम एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथितं वै समासेन त्व
यासर्वद्विजोत्तम ॥ महाभारतमारव्यान्कुरूणांचरितंमहत् १ कथां त्वनघचित्रार्थां कथयस्वतपोधन ॥ विस्तरश्रवणेजातंकौतूहलमतीवमे २ सभवान्विस्तरेणे
मांपुनराख्यातुमर्हति ॥ न हितृप्यामिपूर्वेषांशृण्वानश्चरितंमहत् ३ नतत्कारणमल्पवैधर्मज्ञायत्रपांडवाः ॥ अवध्यान्सर्वशो जघुःप्रशस्यंतेचमानवैः ४ किमर्थंते
नरव्याघ्राःशक्ताःसंतोह्यनागसः ॥ प्रयुज्यमानान्संक्लेशान्क्षांतवंतोदुरात्मनाम् ५ कथं नागायुतप्राणोबाहुशालीवृकोदरः ॥ परिक्लिशन्नपिकोधंघृतवान्वैद्विजोत्त
म ६ कथंसाद्रौपदीकृष्णाक्लिश्यमानादुरात्मभिः ॥ शक्तासतीधार्तराष्ट्राद्नादहक्रोधचक्षुषा ७ कथं व्यसनिनं द्यूते पार्थोमाद्रीसुतौतदा ॥ अन्वयुस्तेनरव्याघ्रावा
ध्यमानादुरात्मभिः ८ कथं धर्मभृतांश्रेष्ठःसुतो धर्मस्य धर्मवित् ॥ अनर्हः परमंक्लेशंसोढवान्सयुधिष्ठिरः ९ कथंच बहूलाःसेनाःपांडवःकृष्णसारथिः ॥ अस्यत्रेकोऽन
यत्सर्वाःपितृलोकंधनंजयः १० एतदाचक्ष्वमेसर्वयथावृत्तंतपोधन ॥ यद्यच्चकृतवंतस्तेतत्रतत्रमहारथाः ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ क्षणंकुरुमहाराजविपुलोऽय
मनुक्रमः ॥ पुण्याख्यानस्यवक्तव्यःकृष्णद्वैपायनेरितः १२ महर्षेःसर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ॥ प्रवक्ष्यामिमतंकृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः १३ इदं शतसह
स्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ॥ सत्यवत्यात्मजेनेहव्याख्यातममितौजसा १४ यदंश्रावयेद्विद्वान्येचेदंशृणुयुर्नराः ॥ ते ब्रह्मणःस्थानमेत्यप्राप्तुयुर्देवतुल्यताम् १५
इदं हि वेदैःसमितं पवित्रमपि चोत्तमम् ॥ श्राव्याणामुत्तमंचेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् १६ अस्मिन्नर्थश्चकामश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते ॥ इतिहासेमहापुण्ये बुद्धिश्चपरिनेष्टिकी १७
णादीन् ४ । ५ बाहुशालीबाहुबलवान् कथंकोधंघृतवान्निरुद्धवान् ६ शक्तादग्धुमितिशेषः ७ । ८ । ९ अस्यनृशरान्क्षिपन् सकथंक्लेशंसोढवानित्यनुषज्यते १० । ११ । १२
१३ । १४ । १५ ऋषिभिर्मंत्रैस्तद्गृहीतं संप्रस्तुतं संप्रस्तुतं १६ परिनेष्टिकीपरिनिष्ठामोक्षस्तदुचिता १७

॥ ६३ ॥

१८ । १९ । २० पुंसवनं पुमांसःसूर्यतेऽस्मिन्श्रुते २१ महिषीपट्टराज्ञी २२ । २३ । २४ । २५ अनसूयतांगुणेपुदोपारोपमकुर्वतां २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

अक्षुद्रान्दानशीलांश्चसत्यशीलाननास्तिकान् ॥ कार्णवेदमिमं विद्वान्ब्रूवायेत्वाऽर्थमश्रुते १८ ब्रूणहत्याकृतंचापिपापंजह्यादसंशयम् ॥ इतिहासमिमंश्रुत्वा
पुरुषोऽपिसुदारुणः १९ मुच्यतेसर्वपापेभ्योराहुणाचंद्रमायथा ॥ जयोनामेतिहासोऽयंश्रोतव्योविजिगीषुणा २० महींविजयतेराजाशत्रूंश्चापिपराजयेत् ॥ इदं
पुंसवनंश्रेष्ठमिदंस्वस्त्ययनंमहत् २१ महिषीयुवराजाम्यांश्रोतव्यंबहुशस्तथा ॥ वीरंजनयतेपुत्रंकन्यांवाराज्यभागिनीम् २२ धर्मशास्त्रमिदंपुण्यमर्थशास्त्रमिदं
परम् ॥ मोक्षशास्त्रमिदंप्रोक्तंव्यासेनामितबुद्धिना २३ संप्रत्याचक्षतेचेदंतथाश्रोष्यंतिचापरे ॥ पुत्राःशुश्रूषवःसंतिप्रेष्याश्चप्रियकारिणः २४ शरीरेणकृतं पापं
वाचाचमनसैवच ॥ सर्वसंत्यजतिक्षिप्रंयदंशृणुयान्नरः २५ भरतानांमहज्जन्मशृण्वतामनसूयताम् ॥ नास्तिव्याधिभयंतं पापं परलोकभयंकुतः २६ धन्यंयशस्य
मायुष्यंपुण्यंस्वर्ग्यंतथैवच ॥ कृष्णद्वैपायनेनेदंकृतंपुण्यचिकीर्षुणा २७ कीर्त्तिप्रथयतालोकेपांडवानांमहात्मनाम् ॥ अन्येषांक्षत्रियाणांचभूरिद्रविणतेजसाम् २८
सर्वविद्यावदातानांलोकेप्रथितकर्मणाम् ॥ यदंमानवोलोकेपुण्यार्थंब्राह्मणाञ्जुचीन् २९ श्रावयेत्महापुण्यंतस्यधर्मःसनातनः ॥ कुरूणांप्रथितंवंशंकीर्त्तयन्सततं
शुचिः ३० वंशमाप्नोतिविपुलंलोकेपूज्यतमोभवेत् ॥ योऽधीतेभारतंपुण्यंब्राह्मणोनियतव्रतः ३१ चतुरेवार्षिकान्मासान्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ विज्ञेयःसचवेदानां
पारगोभारतंपठन् ३२ देवाराजर्षयोह्यत्रपुण्याब्रह्मर्षयस्तथा ॥ कीर्त्त्यंतेधूतपाप्मानःकीर्त्त्यंतेकेशवस्तथा ३३ भगवांश्चापिदेवेशोयत्रदेवीचकीर्त्त्यते ॥ अनेकज
ननोयत्रकार्तिकेयस्यसंभवः ३४ ब्राह्मणानांगवांचैवमाहात्म्यंयत्रकीर्त्त्यते ॥ सर्वश्रुतिसमूहोऽयंश्रोतव्योधर्मबुद्धिभिः ३५ यदंश्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिहपर्वसु ॥ धूत
पाप्माजितस्वर्गोब्रह्मणच्छतिशाश्वतम् ३६ श्रावयेद्ब्राह्मणान्श्राद्धेयश्चेमंपादमंततः ॥ अक्षय्यंतस्यतच्छ्राद्धमुपावर्त्तत्पितृनिह ३७ अन्हायदेनःक्रियतेइंद्रियैर्मन
साऽपिवा ॥ ज्ञानादज्ञानतोवापिप्रकरोतिनरश्चयत् ३८ तन्महाभारताख्यानंश्रुत्वैवप्रविलीयते ॥ भरतानांमहज्जन्ममहाभारतमुच्यते ३९ निरुक्तमस्ययोवेद
सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ भरतानांयतश्चायमितिहासोमहादुतः ४० महतोह्येनसोमर्त्यान्मोचयेदनुकीर्त्तितः ॥ त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामःकृष्णद्वैपायनोमुनिः ४१ नि
त्योत्थितःशुचिःशक्तोमहाभारतमादितः ॥ तपोनियममास्थायकृतमेतन्महर्षिणा ४२ तस्मान्नियमसंयुक्तैःश्रोतव्यंब्राह्मणैरिदम् ॥ कृष्णप्रोक्तामिमांपुण्यांभार
तीमुत्तमांकथाम् ४३ श्रावयिष्यंतियेविप्रायेचश्रोष्यंनिमानवाः ॥ सर्वथावर्त्तमानावैनतेशोच्याःकृताकृतैः ४४

सिद्धिर्धर्मफलं चित्तशुद्ध्यादिः ४५ नतामिति स्वर्गादप्येतच्छृणुषु स्वकर्तुं कृतेतुत्वादिति भावः ४६ आहः श्रद्धावान् ४७ । ४८ श्रव्यमर्थतोरम्यं ४९ । ५० । ५१ सदोत्थायीसदोद्युक्तः ५२ अद्भुतत्वमेवाह धर्मे चेति धर्मादिचतुष्टये उपादेये चकार चतुष्टयोक्तेऽयमर्थः दुःखसंसाररूपे चतुष्टये हेतुव्ये च विषये हेतुमुपादेये च कृत्स्नमत्रैव निरूपितं । इतोऽधिकं ग्रंथांतरेनास्तीतिकात्पर्येन सर्वे पांशास्त्राणामर्थज्ञातुकामेनैतदेवादर्थव्यमित्यर्थः ५३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतमावद्दीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ राजेति रंजकत्वाद्वाजा महीपतिः पृथ्वीपालकः

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि ॥ निखिलेनेति हासोऽयंततः सिद्धिर्भवामुयात् ४५ नतां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ॥ यांश्चुत्वैव महापुण्यमिति हासमु पाश्रुते ४६ शृण्वन् श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ॥ नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ४७ यथा समुद्रो भगवान्यथामे रुर्महागिरिः ॥ उभोरव्यातौरत्न निधीतथा भारतमुच्यते ४८ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ॥ श्रव्यं श्रुतिमुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ४९ यद्दं भारतं राजन वाचकाय प्रयच्छति ॥ तेन सर्वा महीदत्ता भवेत्सागरमेखला ५० पारिक्षितकथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च ॥ कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ५१ त्रिभिर्वै र्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ५२ धर्मचार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ॥ यदि हास्ति तदप्यत्रयत्रेहास्ति न तत्कचिद् ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि महाभारतप्रशंसायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ राजोपरिचरो नाम धर्मनिन्यो महीपतिः ॥ बभूवष्ट गयां गंतुं सदा किल धृतवतः १ स चेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनंदनः ॥ इंद्रोपदेशाज्जग्राहरमणीयं महीपतिः २ तमाश्रमेन्यस्तशस्त्रं निवसंतं तपोनिधिम् ॥ देवाः शक्रपुरो गवैराजानमुपतस्थिरे ३ इंद्रत्वमहो राजास्यंतपसेत्यनुचित्य वै ॥ तं सत्त्वेन नृपं साक्षात्तपसः संन्यवर्तयन् ४ ॥ देवा उचुः ॥ न संकीर्येत धर्मोऽप्यं पृथिव्यां पृथिवीपते त्वया हि धर्मो विद्यतः कृत्स्नं धारयते जगत् ५ ॥ इंद्र उवाच ॥ लोके धर्मपालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः ॥ धर्मयुक्तस्ततो लोकान् पुण्यान्पश्यसि शाश्वतात् ६ दिविष्ठस्य भुविष्ठस्त्वं सखा भूतो मम प्रियः ॥ रम्यः पृथिव्यां यो देशस्तमावसनराधिप ७ पशव्यश्चैव पुण्यश्च प्रभूतधनधान्यवान् ॥ स्वारक्ष्यश्चैव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ८ अर्थवानेपदेशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ॥ वसुपूर्णा च वसुधा वसचेदिषु चेदिप ९ धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ॥ न च मिथ्या प्रलापोऽत्र स्वैरेषापि कुतोऽन्यथा १० न च पित्रा विभज्यंते पुत्रा गुरुहिते रताः ॥ युंजते धुस्निगाश्च कृशान्संधुक्षयंति च ११ सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ॥ न तेऽस्त्यविदितं किंचिच्चिपुलोकेषु यद्भवेत् १२

१ वसुः उपरिचरः २ । २ साक्षात्पत्यक्षीभूय ४ न संकीर्येत निर्नायकत्वात् ५ । ६ । ७ पशव्यः पशुभ्यो हितः स्वारक्ष्यः स्वः स्वर्गस्तुल्यः अतएव रक्ष्यः ८ । ९ । १० गाः बलीव दान् देशोऽकृष्टपच्य इति हलधुरि न युंजते नापि शक्यं धुरि । पृष्ठवाहैरेव तत्कार्यं सिद्धिरिति भावः कृशान् दीनानाथादीन् संधुक्षयंति पृष्ठान् कुर्वन्ति । यद्वा वृषभान् कृशान् धुरि युंजते प्रत्युत संधुक्षयंतीति । अन्ये तु गाः स्त्रीगवीः तासामप्यां प्रादिदुर्देशेषु धुरियोजनं दृष्टं विदनास्तीत्याहुः ११ नत इति आत्मज्ञानात् सर्वज्ञो भविष्यतीत्यर्थः १२

उपपत्स्यते उपस्थास्यते १३ । १४ वैजयंती विजयहेतुं अविश्रतमेव धारयिष्यति पालयिष्यति न तु विस्रतं । अनपाशस्त्रमेव त्वानं बाधिष्यति इति भावः १५ लक्षणं चिह्नं १६ इष्टप्रदानं प्रीतिदानम् दिश्य पठिदौ १७ शक्रस्य पूजार्थं मानार्थं तस्यायष्टेः गते संवत्सरे संवत्सरांतेषु द्विषष्टिप्रवेशोऽपि महाराष्ट्रादिषु दृश्यते १८ । १९ अपरेद्युः प्रतिपदि द्वितीय संवत्सरादौ । अत्युच्छ्रयः उर्व्वस्थापनं । पिठकैः र्म

दैवोपभोग्यं दिव्यं त्वामाकाशे स्फाटिकं महत् ॥ आकाशगंत्वां महत्तं विमानमुपपत्स्यते १३ त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ॥ चरिष्यस्युपरि स्थो हि देवो वि ग्रहवानिव १४ ददामिते वैजयंतीं मालामम्लानपंकजाम् ॥ धारयिष्यति संग्रामेयात्वांश्चैव विक्षतम् १५ लक्षणं चैतदेव भविता तेन राधिप ॥ इंद्रमालेति वि ख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् १६ यष्टिं चैवैव तस्मै ददौ वृत्रनिषूदनः ॥ इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालिनीम् १७ तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ॥ प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा १८ ततः प्रभृतिचाद्यापि यष्टेः क्षितिपसत्तमैः ॥ प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः १९ अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युच्छ्रयो चैव ॥ अलंकृतायाः पिठकैर्गंधमाल्यैश्च भूषणैः २० माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवः क्रियतेऽपि च ॥ भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण चेश्वरः २१ स्वयमेव गृहीते नवसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ सतां पूजां महेंद्रस्तुष्टु देवः कृतां शुभाम् २२ वसुनाराजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत्प्रभुः ॥ ये पूजयिष्यन्ति नाराजानश्च महं मम २३ कार यिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराश्राणां भविष्यति २४ तथा स्फीबोजनपदो मुदितश्च भविष्यति ॥ एवं महात्मना तेन महेंद्रेण नराधि प २५ वसुः प्रीत्या मधवता महाराजोऽभिसक्तः ॥ उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः २६ भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते ॥ वरदानमहायज्ञै स्तथा शक्रोत्सवेन च २७ संपूजितो मधवता वसुश्चेद्दीश्वरो नृपः ॥ पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् २८ इंद्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेंद्रमहं वसुः ॥ पुत्रा श्वास्य महावीर्याः पंचासन्नमितौजसः २९ नानाराज्येषु च सुतान्ससद्भाडभ्यषेचयत् ॥ महारथो मागधानां विश्रुतो यो बृहद्रथः ३० प्रत्यग्रहः कुशांश्च यमाहुर्म णिवाहनम् ॥ मावेष्टश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ३१ एते तस्य सुताराज नरा जर्षेर्भूरितेजसः ॥ न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च ३२ वासवाः पंच राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ॥ वसंतमिंद्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् ३३ उपतस्थुर्महात्मानं गंधर्वाप्सरसो नृपम् ॥ राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रु तम् ३४ पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ॥ अरौत्सी चेतना युक्तः क्यमात्कोलाहलः किल ३५

जूषारूपैर्वैरुमयैः कोशैः । यद्वा कांच्यमिव पिठकाः स्वर्णादिमया वेष्टकाः पेटय इति भाषायां प्रसिद्धा ग्राह्याः । 'पिठकः पेटकः पेटा र्म जूषाऽथ विहंगिका' इत्यमरः २० हंसरूपेण युक्तोऽहंसरूपी तस्यैव बुद्धिरस्य रूपस्य विशेषणं स्वयमेव गृहीतेनेति । हंसरूपेण वासव इति पाठे स्पष्टोऽर्थः २१ देवः कृतामिति पाठः विसर्गाभावे तु देवेति जनमेजयसंवाचनं २२ महमृत्सवं । 'महउद्भव उत्सवः' इत्यमरः २३ २४ । २५ । २६ वरदानं च महायज्ञाश्चैवः २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ वासवा वसुपुत्राः । इंद्रप्रासादे इंद्रदेवते विमाने ३३ । ३४ पुरोपवाहिनीं पुरसमीपे बहती मरौत्सी दातमप्येवाचरु रोध ३५

३६ नदीराज्ञेऽप्येवमिदं निधुनमिदं नुपुञ्ज्यते ३७ । ३८ । ३९ पुंसवनेऽपुंसवयोऽप्येकाले तदहस्तस्मिन्दिने ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ सिंहावलोकनेनाशोकमेवविशिनष्टि
मधुगंधैरिति ४८ वायुनाकामोदीपकेन धूम्रमलिनंरतिकर्मतदर्थं मुदंक्षीविषयांप्रीतिमनुसृत्यतामेवमनसाऽगात्तयासहमानसंस्तुतमकरोदित्यर्थः प्रचस्कंदपपात ४९ मिथ्याप्रसवशून्यत्वेनालीकप्रायं

गिरिकोलाहलंतंतुपदावसुरताडयत् ॥ निश्चक्रामततस्तेनप्रहारविवरेणसा ३६ तस्यानद्यांसजनयन्मिथुनंपर्वतःस्वयम् ॥ तस्माद्विमोक्षणात्प्रीतानदिराज्ञेन्यवे
दयत् ३७ यःपुमानभवत्तत्रतंसराजर्षिसत्तमः ॥ वसुर्वसुप्रदश्चक्रसेनापतिमरिंदमः ३८ चकारपत्नीकन्यांतुतथातांगिरिकानृपः ॥ वसोःपत्नीतुगिरिकाकामकालं
न्यवेदयत् ३९ ऋतुकालमनुप्राप्तास्नातापुंसवनेशुचिः ॥ तदहःपितरश्चैनमूचुर्जहिमृगानिति ४० तंराजसत्तमंप्रीतास्तदामतिमतांवर ॥ सपितृणांनियोगंतमनति
क्रम्यपार्थिवः ४१ चकारमृगयांकामीगिरिकामेवसंस्मरन् ॥ अतीवरूपसंपन्नांसाक्षाच्छ्रियमिवापराम् ४२ अशोकैश्चंपकैश्चतैरनेकैरतिमुक्तैः ॥ पुत्रागैःकर्णिकारै
श्चबकुलैर्दिव्यपाटलैः ४३ पाटलैर्नारिकेलैश्चचंदनैश्चार्जुनैस्तथा ॥ एतैरन्यैर्महावृक्षैःपुण्यैःस्वादुफलैर्युतम् ४४ कोकिलारुलसन्नादंमत्तभ्रमरनादितम् ॥ वसंतका
लेतत्तस्यवनंचैत्ररथोपमम् ४५ मन्मथाभिपरीतात्मानापश्यद्विरिकांतदा ॥ अपश्यन्कामसंततश्चरमाणोयदृच्छया ४६ पुष्पसंछन्नशाखाग्रंपल्लवरूपशोभितम् ॥
अशोकंस्तवकैश्छन्नंरमणीयमपश्यत् ४७ अधस्तात्तस्यच्छायायांसुखासीनोनराधिपः ॥ मधुगंधैश्चसंयुक्तंपुष्पगंधमनोहरम् ४८ वायुनाप्रेर्यमाणस्तुधूमाय
मुदमन्वगात् ॥ तस्यरेतःप्रचस्कंदचरतोगहनेवने ४९ स्कन्नमात्रंचतद्रेतोवृक्षपत्रेणभूमिपः ॥ प्रतिजग्राहमिथ्यामेनपतेद्रेतइत्युत ५० इदंमिथ्यापरिस्वन्नं
रेतोमेनभवेदिति ॥ ऋतुश्चतस्याःपत्न्यामेनमोघःस्यादितिप्रभुः ५१ संचित्वैवंतदाराजाविचार्यचपुनःपुनः ॥ अमोघत्वंचविज्ञायरेतसोराजसत्तमः ५२ शुक्र
प्रस्थापनेकालंमहिष्याःप्रसमीक्ष्यवै ॥ अभिमंज्याथतच्छुक्रमारातिष्ठंतयाशुगम् ५३ सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञोगत्वाश्येनंततोऽब्रवीत् ॥ मत्प्रियार्थमिदंसौम्यशुक्रमम
गृहंनय ५४ गिरिकायाःप्रयच्छाशुतस्याह्यार्तवमद्यवै ॥ गृहीत्वातत्तदाश्येनस्तूर्णमुत्पत्यवेगवान् ५५ जवंपरममास्थायप्रदुद्रावविहंगमः ॥ तमपश्यदथायांतं
श्येनंश्येनस्तथाऽपरः ५६ अभ्यद्रवच्चतंसद्योद्वैवामिषशंकया ॥ तुंडयुद्धमथाकाशेतावुभौसंप्रचक्रतुः ५७ युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापियमुनांभसि ॥ तत्राद्रिकेति
विख्याताब्रह्मशापाद्वराप्सराः ५८ मीनभावमनुप्राप्तावभूवयमुनाचरी ॥ श्येनपादपरिभ्रष्टंद्वीर्यमथवासवम् ५९ जग्राहतरसोपेत्यसाऽद्रिकामत्स्यरूपिणी ॥
कदाचिदपिमत्स्यंतांबंधुर्मत्स्यजीविनः ६० मासेचदशमेप्राप्तेतदाभरतसत्तम ॥ उज्ज्वलदरात्तस्याःस्त्रीपुमांसंचमानुषम् ६१ आश्चर्यभूतंतद्वत्वारज्ञेस्थप्रत्य
वेदयन् ॥ कायेमत्स्याइमौराजन्संभूतौमानुषाविति ६२ तयोःपुमांसंजग्राहाराजोपरिचरस्तदा ॥ समत्स्योनामराजाऽसीद्वार्मिकःसत्यसंगरः ६३

५० । ५१ । ५२ अभिमंज्यपुत्रोत्पत्तिलिङ्गैर्मैत्रैःस्पृष्टा आरातविमानैकदेशसमीपे ५३ । ५४ आर्तवमृतुकालीनंस्नानम् ५५ । ५६ । ५७ युध्यतोःसतोः अद्रिकागिरिकेतिनामसाम्यादेकस्याएवाप्सर
सोऽप्युहभेदेनवेदयंज्ञाय । अन्यथाराज्ञोमिथ्यासंकल्पत्वापत्तेः ५८ । ५९ । ६० मासेदशमेप्राप्तेबन्धुरितिसंबंधः उज्ज्वलःउज्ज्वलवंतः ६१ कायेदेहे मत्स्याःमत्स्ययोपायाः ६२ । ६३

६४ । ६५ । ६६ मत्स्यसंगंधिनीमत्स्यसमानगंधा दाशापकैवर्त्ताय ६७ । ६८ । ६९ । ७० चक्रमेकामितवान् ७१ । ७२ नीहारंभूमिकां ७३ । ७४ पितुर्वंशइच्छातदनुसारिणींपितृवशानुगां ७५
७६ नस्थातुंजीवितुंनोत्सहे कन्यात्वदूषणादित्यर्थः ७७ । ७८ । ७९ । ८० स्त्रीभावेयोगुणःपुष्पवत्तातेनभूषिता सद्यःपुष्पवत्यभूदित्यर्थः ८१ । ८२ वरंकन्याभावंसौगंध्यंचलब्ध्वासयोगर्भंचमुपा

साऽप्सरामुक्तशापाचक्षणेनसमपद्यत् ॥ यापुरोक्ताभगवतातिर्यग्योनिगताशुभा ६४ मानुषौजनयित्वात्वंशापमोक्षमवाप्स्यसि ॥ ततःसाजनयित्वातौविश
स्तामत्स्यघातिना ६५ संत्यज्यमत्स्यरूपंसादिव्यंरूपमवाप्यच ॥ सिद्धर्षिचारणपथंजगामाथवराप्सराः ६६ साकन्यादुहितातस्यामत्स्यामत्स्यसंगंधिनी ॥
राज्ञादत्ताचदाशायकन्येयंतेभवत्विति ६७ रूपसत्वसमायुक्तासर्वैःसमुदितागुणैः ॥ सातुसत्यवतीनाममत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ६८ आसीत्सामत्स्यगंधैवकांचित्का
लंशुचिस्मिता ॥ शुश्रूषार्थंपितुर्नान्वाहयंतीजलेचताम् ६९ तीर्थयात्रांपरिक्रामन्नपश्यद्वैपराशरः ॥ अतीवरूपसंपन्नांसिद्धानामपिकांक्षिताम् ७० दृष्ट्वैवसच
तांधीमांश्चक्रमेचारुहासिनीम् ॥ दिव्यांतावासवीकन्यांरंभोरुमुनिपुंगवः ७१ संगमंममकल्याणिकुरुष्वेत्यभ्यभाषत ॥ साऽब्रवीत्पश्यभगवन्पारावारेस्थिता
नृपीन् ७२ आवयोर्दृष्टयोरेभिःकथंतुस्यात्समागमः ॥ एवंतयोक्तोभगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ७३ येनदेशःससर्वस्तुतमोभूतइवाभवत् ॥ दृष्ट्वासृष्टंतुनीहारंतत
स्तंपरमर्षिणा ७४ विस्मितासाऽभवत्कन्याव्रीडिताचतपस्विनी ॥ सत्यवत्युवाच ॥ विद्धिमांभगवन्कन्यांसदापितृवशानुगाम् ७५ त्वत्संयोगाच्चदुष्येतकन्या
भावोममाऽनघ ॥ कन्यात्वेदूषितेवाऽपिकथंशक्ष्योद्विजोत्तम ७६ गृहंनंतुमृषेचाहंभीमन्नस्थातुमुत्सहे ॥ एतत्संचित्यभगवन्विधत्स्वयदनंतरम् ७७ एवमुक्तवती
तांतुप्रीतिमानृपिसत्तमः ॥ उवाचमत्प्रियंकृत्वाकन्यैवत्वंभविष्यसि ७८ वृणीष्वचवरंभीरुयंत्वमिच्छसिभाविनि ॥ वृथाहिनप्रसादोमेभूतपूर्वःशुचिस्मिते ७९
एवमुक्तावरंव्रवेगात्रसौगंध्यमुत्तमम् ॥ सचास्यैभगवान्प्रादान्मनसःकांक्षितंशुवि ८० ततोलब्धवराप्रीतास्त्रीभावगुणभूषिता ॥ जगामसहसंसर्गमृषिणाऽहुतक
र्मणा ८१ तेनगंधवतीत्येवंनामास्याःप्रथितंशुवि ॥ तस्यास्तुयोजनाद्वंधमाजिघ्रंतनराशुवि ८२ तस्यायोजनगंधेतिततोनामापरंस्मृतम् ॥ इतिसत्यवती
हृष्टालब्ध्वावरमनुत्तमम् ८३ पराशरेणसंयुक्तासद्योगर्भमुपावसा ॥ जज्ञेचयमुनाद्वीपेपाराशर्यःसवीर्यवान् ८४ समातरमनुज्ञाप्यतपस्येवमनोदधे ॥ स्मृतोऽ
हंदर्शयिष्यामिकृत्येष्वितिचसोऽब्रवीत् ८५ एवंद्वैपायनोजज्ञेसत्यवत्यांपराशरात् ॥ न्यस्तोद्वीपेसद्यद्वालस्तस्माद्वैपायनःस्मृतः ८६ पादापसारिणंधर्मस
तुविद्वान्युगेयुगे ॥ आयुःशक्तिंचमर्त्यानांयुगावस्थामवेक्ष्यच ८७ ब्रह्मणोब्राह्मणानांचतथाऽनुग्रहकांक्षया ॥ विव्यासवेदान्यस्मात्सतस्माद्व्यासइतिस्मृतः ८८

वेतिसंबंधः ८३ । ८४ । ८५ द्वीपमेवाऽधनंन्यासस्थानंयस्यद्वीपायनः स्वाधैतद्धितः द्वीपायनएवद्वैपायनइतिनामनिर्वेक्ति न्यस्तइति ८६ पादापसारिणंयुगेयुगेपादशःक्षीयमाणं कलेरादोपादमा
त्रमवशिष्टमित्यर्थः एवमायुरादिहासंचावेक्ष्य ८७ ब्रह्मणोवेदस्य । अनुग्रहोरक्षणं । विव्यासशाखाभेदेनविस्तारितवान् अतोव्यासइत्यपितस्यनामेत्यर्थः ८८

महाभारतपंचमानेतिभारतपंचमोवेदः सर्वश्रुतिसमूहोऽयमित्यसकृदुक्तेः इतरपुराणवर्दिनमंतव्यमित्यर्थः ८९. भारतस्यमूलभूताःसंहितामंत्रब्राह्मणरूपान्वेदाः तैःसुमंतुप्रभृतिभिः प्रकाशिताइदमस्य
मूलमिदमस्यमूलमितिस्पष्टीकृतास्तेनप्रत्यक्षवेदमूलमेतदितिभावः ९०. बभूवीर्यादशानां वसूनामंशात् ९१। ९२ आहूयसमीपमानीय आहृत्येतिपाठेअधिक्षिप्य ९३। ९४ वयःपीडाऽपमानोवा ९५
९६। ९७ कुंतिभोजस्यकन्यायांकुंत्यां ९८। ९९ अनादिनिधनइतिस्थूलदेहधर्मयोर्जन्ममरणयोर्व्यावृत्तिःदेवोदीन्यमानोजगत्कर्ता । किंतैजसोनप्रभुर्जीवस्यस्वप्नेऽपिजगत्कर्तृत्वाभावात् । अन्यथा
स्वप्नेप्रतिकूलसृष्ट्यनुपपत्तिः । एतेनकर्मद्वाराऽपिजगत्कर्तृत्वंजीवस्यलांगलंगवादीनुद्गृहीतविविधमित्यतस्त्वमात्रेणनस्वीभरत्वेनेतिदर्शितं । अव्यक्तमव्याकृतं । किंसौपुष्टकारणं । यथोक्तं'सुषुप्ताख्यंतमोऽ
ज्ञानंयद्वीजंस्वप्नबोधयोः'इतितद्व्यावर्त्तयतिअक्षरमितिनक्षरत्यपरिणामित्वात्तत्तुक्षयोद्भवयुक्तं । एतेनव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणदेहव्यावर्त्तनेनत्वंपदार्थशोधउक्तः । अन्यथाभगवतिजन्मायप्रसक्तेस्त
द्वारकमनादिनिधनइतिविशेषणमनुपपन्नं । तत्पदार्थमाह अग्नवृहत्प्रधानं प्रणीयतेऽस्मिन्सर्वमितिलयस्थानं त्रिगुणात्मकं सत्त्वरजस्तमोमयं १०० अस्यसांख्याभिमतमनात्मत्वंपरिणामित्वंचवारय

आदि. १

अ०

11 63 11

वेदानध्यापयामासमहाभारतपंचमात्र ॥ सुमंतुं जैमिनिपैलं शुक्लं चैव स्वमात्मजम् ८९ प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वै शंपायनमेव च ॥ संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः
९० तथा भीष्मः शांतनवो गंगायाममितद्युतिः ॥ वसुवीर्यात्समभवन् महावीर्यो महायशाः ९१ वेदार्थविच्च भगवान् ऋषिर्विप्रो महायशाः ॥ श्रुत्वा प्रोतः पुराणर्षिरचौ
रश्चौरशंकया ९२ अणीमांडव्य इत्येवं विख्यातः समहायशाः ॥ स धर्ममाहूय पुरामर्षिरिदमुक्तवान् ९३ इषीक्यामया बाल्या द्विद्वा ह्येकाशकुंतिका ॥ तत्किल्बिषं
स्मरे धर्मनान्यत्पापमहं स्मरे ९४ तन्मे सहस्रममितं कस्मान्नेहा जयत्तपः ॥ गरीयान् ब्राह्मणवधः सर्वभूतवधाद्यतः ९५ तस्मात्त्वं किल्बिषी धर्मश्च द्रयो नौ जनिष्यसि ॥
तेन शापेन धर्मोऽपि शूद्रयोनावजायत ९६ विद्वान्चिदुरूपेण धार्मीतनुर किल्बिषी ॥ संजयो मुनिर्कल्पस्तु जज्ञे सूतोगवल्गणात् ९७ सूर्याच्च कुंतिकन्यायां जज्ञे कर्णो
महाबलः ॥ सहजं क्वचं विभ्रतुं डलो द्योतिता ननः ९८ अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकमस्कृतः ॥ वसुदेवानुदेवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ९९ अनादिनिधनो देवः स
कर्ता जगतः प्रभुः ॥ अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं त्रिगुणात्मकम् १०० आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं प्रभुम् ॥ पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगंधुवाक्षरम् १०१

त्यात्मानमव्ययमिति विशेषणाभ्यां प्रधानत्वादेव प्रकृतिमुपादानं । प्रभवमुत्पत्तिनिमित्तं । प्रभुमधिष्ठातारं । ननु घटादेर्मुदुपादानं च कर्मिणित्तं कुलालः कर्ता । अत्र तु त्रयमपि देव एवेत्युक्तं तत्कथमित्याशंक्य । तत्सद्भातदेवानुप्राविशदिति श्रुत्यर्थमाह पुरुषं पुरुषसतीति पुरुषः । पुरश्च ज्ञानं रियाणि खलु पंच तथापराणि कर्म रियाणि मन आदि चतुष्टयं च । प्राणादिपंचकमधोविषदादिकंच कामश्च कर्म चतमः पुनरष्टमीपूः इत्युक्ताः । आत्मानमेव स्वाविद्यया पूर्णं दृष्ट्वा कारकत्वात् त्रयविष्ट इत्यर्थः एवमैश्वर्यं प्रवेशांतां सृष्टिमुक्त्वा जाप्रदादिविभोक्षांतां जैवोसृष्टिं 'तदनुप्रविश्य सचत्यचाभवत्' इति श्रुत्युक्तांस्तं गृह्णाति विश्वकर्माणमिति विश्वं पृथिव्यग्नेजोरूपं सच्छब्दवाच्यं वाय्वाकाशादिरूपं त्यच्छब्दवाच्यं चेत्येवमादिरूपं कर्म घटादिव क्रियाफलभूतं यस्येति विश्वकर्मात् । एवं विशेषणैरेव ब्रह्मण एव जीवभावं प्रदर्शयत अत्र त्र्युपायमपि तैरेव प्रत्यायतितसत्त्वयोगं सत्त्वेनैव धर्मज्ञानवेराग्यमुलेन योगः प्राप्तिरस्यत । सत्त्वतो ब्रह्मभावमाप्तादा लंबनमाह ध्रुवाक्षरं प्रणवाख्यवर्णस्वरूपं । वाच्यवाचकयोरभेदात् प्रणवमात्राभिरकारो कारमकारार्थमात्राभिरुपासिताभिस्तदर्थभूतापिराट् सूत्रांतर्पामितुरीयाख्याः प्राण्यंत इति भावः १०१

11 55 10

एतेषुकृतमोक्षल्यः प्राप्य इत्यत आह अनंतमिति देशतः कालनोवस्तुतश्चापरिच्छन्नं तु सीधमित्यर्थः । ननु तत्तदवस्थायां सर्वेषामानंत्यमविशिष्टमित्याह कृपाह अचलमनाधितं हरे पांवाधोऽस्तीत्यापेक्षि
कमनंतत्वमिति भावः । न चैवं कारणत्वादिनिषेधे शून्यमेव स्यात्तेत्याह देवं द्योतमानं चिद्रूपमित्यर्थः । एवं तर्कुरबीजद्वारा मुवहविराट् सूत्रेशद्वारा तुरीयप्राप्तिमुक्त्वा तत्रैव द्वा रांतरमाह हंसं संन्या
साश्रमरूपं तत्र ह्यविक्षेपेण श्रवणादिकं सिध्यतीति सोऽपि द्वारं । तारायणफलस्थानीयं पंचमं महाविष्णुं । एतद्विग्रहध्यानद्वारेव हिविराडादिभावमारोहं तिष्ठ्यापिनः । फलमर्भे बीजानीवास्फुर्भेऽनं
तानि कारणानि संतीत्येनं तुरीयविशेषणरेव विज्ञानं हि मधुं प्रभवत्यस्मात्कार्यमिति जगज्जमधिष्ठानं । धातारं कार्ये सतास्फुर्थैः समर्पकं । अजमुखापादानभृतरज्जुवदजातं । अव्यक्तमप्रकटं ।

अनंतमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ॥ धातारमजमव्यक्तं यमाहुः परमव्ययम् १०२ कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम् ॥ पुरुषः सविभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ३
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽथ कवृष्णिषु ॥ अस्त्रज्ञौ तु महावीर्यौ सर्वशास्त्रविशारदौ ४ सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ॥ सत्यकादृदिकाश्चैव जज्ञातेऽथ विशार
दौ ५ भरद्वाजस्य च स्कवद्रोण्यां शुक्रमवर्धत ॥ महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्रोणो व्यजायत ६ गौतमान्मिथुनं जज्ञेशरस्तं वाच्छरद्वतः ॥ अश्वत्थाम्नश्च जननीकपश्चैव
महाबलः ७ अश्वत्थामाततोजज्ञेद्रोणा देवमहाबलः ॥ तथैव षष्ठ्युग्रोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ८ वैताने कर्माणेतते पावकात्समजायत ॥ वीरोद्रोणा विनाशाय धनु
रादाय वीर्यवान् ९ तत्रैव वेद्यां कृष्णाऽपि जज्ञेते जस्विनी शुभा ॥ विभ्राजमानावपुषा विभ्रतीरूपमुत्तमम् ११० प्रहादशिष्यो नग्रजित्सुबलश्चाभवत्ततः ॥ तस्य प्रजा
धर्महंत्री जज्ञे देवप्रकोपनात् ११ गांधारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौत्रलस्तथा ॥ दुर्योधनस्य जननी जज्ञातेऽथ विशारदौ १२ कृष्णद्वैपायना जज्ञे घृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥
क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पांडुश्चैव महाबलः १३ धर्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धूतकल्मषः ॥ विदुरः शुद्रयो नौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि १४ पांडोस्तु जज्ञिरे पंचपुत्रा देवसमाः
पृथक् ॥ द्वयोः स्त्रियोर्गुणन्येष्ठस्तेषामासीद्युधिष्ठिरः १५ धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे मारुताच्च वृकोदरः ॥ इंद्राद्वनंजयः श्रीमान्सर्वशास्त्रभृतां वरः १६ जज्ञाते रूपसंपन्नाव
श्विभ्यां च यथावपि ॥ नकुलः सहदेवश्च गुरुशुश्रूषणेस्तौ १७ तथा पुत्रशतं जज्ञे घृतसहस्रस्य धीमतः ॥ दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ११८

अधिष्ठानव्यक्तौ व्यक्त्यस्तमेव लुप्येताऽतोऽव्यक्तं । परं आदित्यवर्णतिमसः परस्तादित्यादयोर्मन्त्रार्थकारणात्परमाहुः । अतएवाव्ययनाशवाध्याभ्यामीनं १०२ केवल्यं केवलमेव केवल्यमसंगं । निर्गुणं
रूपादिभिश्चक्षुरादिभिश्चहीनं । अत्रविग्रहवत्त्वात्प्रसक्तं परिच्छिन्नत्वं कारणवत्त्वं जन्ममरणं चेतितचतुष्कं क्रमेण व्यावर्तयति विश्वमनादिमज्जमव्ययमिति मायिकत्वादिग्रहस्य तत्कृतपरिच्छेदादयो
ऽस्मिन्संभवतीत्यर्थः । एवंपरूपो नारायणः स एव देवकीसुतुरित्याह पुरुष इत्यादिसार्थेन स एव भूतोऽखरो रामकृष्णो जज्ञे तदभयरूपेण जात इत्यर्थः ३ । ४ विशारदौ प्रयोगकुशलौ ५ द्रोण्यांगिरिद
यी ६ शरस्तंबाच्छरस्तंबस्कन्धाद्वैधीभूतादेतसः ७ । ८ वैताने त्रेताग्रिसाध्वे ९ । ११० तस्य सुबलस्य प्रजापुरुषैव शकुनिरूपा दुर्योधनमातुर्धर्महंतृत्वं पुत्रद्वारेव ११ । १२ । १३ प्रस
गात्पुनर्विदुरज्जमोक्तिः १४ । १५ । १६ । १७ युयुत्सुः शताधिकः । कर्णस्तु वैश्यायां क्षत्रियाज्जातः कर्णः परिकीर्तितः इति स्मृत्युक्तः ११८

ततोदुःशासनश्चैवदुःसहश्चापेभारत ॥ दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ११९ जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ॥ वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्चैव एकादशमहारथाः
१२० अभिमन्युः सुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत ॥ स्वस्तीयो वासुदेवस्य पौत्रः पांडोर्महात्मनः २१ पांडवेभ्यो हि पांचाल्याद्रौ पद्यापंचजज्ञिरे ॥ कुमारारूपसंपन्नाः
सर्वशास्त्रविशारदाः २२ प्रतिविध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः २३ तथैव सहदेवाश्च श्रुतसेनः प्रतापवान् ॥
हिडिंबायांच भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः २४ शिखंडीदुपदाज्ज्ञे कन्यापुत्रत्वमागता ॥ यांयक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियाचिकीर्षया २५ कुरूणां विग्रहे तस्मिन् समागच्छ
न्वहून्यथ ॥ राज्ञां शतसहस्राण्योत्स्यमानानि संयुगे २६ तेषामपरिमेयानां नामधेयानि सर्वशः ॥ न शक्यानि समाख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ॥ एते तु कीर्तिता सु
ख्यायैराख्यानमिदं ततम् १२७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि व्यासाद्युत्पत्तौ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥
य एते कीर्तिता ब्रह्मन् ये चान्येनानुकीर्तिताः ॥ सम्यक्तान् श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान् सहस्रशः १ यदर्थमिह संभूता देवकल्पामहारथाः ॥ भुवितन्मे महा
भाग सम्यगाख्यातुमर्हसि २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ रहस्यं खल्विदं राजन् देवानामिति नः श्रुतम् ॥ तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयं भुवे ३ त्रिःसप्तकृत्वः पृथि
वीकृतवानिः क्षत्रियां पुरा ॥ जामदग्न्यस्तपस्तेपे महद्रे पर्वतोत्तमे ४ तदानिः क्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियाराजन्सुतार्थिन्योऽभिचक्रमुः ५ ता
भिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ऋतावृतौ न रव्याघ्नकामा ब्रानृतौ तथा ६ तेभ्यश्च लेभिरे गर्भं क्षत्रियास्ताः सहस्रशः ॥ ततः सुपुत्रैरे राजन् क्षत्रियान् चिर्यव
त्तरान् ७ कुमारश्च कुमारिश्च पुनः क्षत्राभिवृद्धये ॥ एवं तद्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रिया सुतपस्विभिः ८ जातं वृद्धं च धर्मेण सुदीर्घेणायुषाऽन्वितम् ॥ चत्वारोऽपि ततो वर्णा
बभूवुर्ब्राह्मणोत्तराः ९ अम्यगच्छन्तौ नारीत्रकामा ब्रानृतौ तथा ॥ तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि १० ऋतौ दारांश्च गच्छन्ति तत्तथा भरतर्षभ ॥ त
तोऽवर्धत धर्मेण सहस्रशतजीविनः ११ ताः प्रजाः पृथिवीपालधर्मव्रतपरायणाः ॥ आधिभिर्याधिभिश्चैव विमुक्ताः सर्वशो नराः १२ अथेमांसागरापां गीगां गजेंद्रगता
खिलाम् ॥ अध्यतिष्ठत्पुनः क्षत्रं सशैलवनपत्तनाम् १३ प्रशासति पुनः क्षत्रे धर्मेणैव संधराम् ॥ ब्राह्मणाद्यास्ततो वर्णालेभिरे मुदमुत्तमाम् १४ कामक्रोधोद्भवान्दो
षान्निरस्य च नराधिपाः ॥ धर्मेण दंडं दंडेषु प्रणयंतोऽन्वपालयन् १५ तथा धर्मपरेक्षेत्रे सहस्राक्षः शतक्रतुः ॥ स्वादुदेशे च काले च वर्षेणापालयत्प्रजाः १६ न बाल एव
भ्रियते तदा कश्चिज्जनाधिप ॥ न च स्त्रियं प्रजानातिकश्चिदप्राप्तयौवनः १७

४। ५। ६। ७। ८ ब्राह्मणोत्तराः ब्राह्मणप्रधानाः ९। १० जीविनो जीविन्यः

११ आधिभिः शोकादिभिः व्याधिभिर्ज्वरादिभिः २२ अपांग इवापांगः प्रांतः सागरांतामित्यर्थः २३ अप्यतिष्ठदधिष्ठितवान् २४ गजेंद्रगत २५ १४। १५ स्वादुरोचकं यथा स्यात् तथा १६। १७

१८। १९ ब्रह्मवेदनं विक्रीणते भृतकाभ्यापनेन कुर्वत इत्यर्थः २० वैश्याः स्वयं धुरिगा बलीबर्दीन् पुंजते २१ फेनपांश्च तृणादानभिलष्यन् दुर्हतिषु नूरिति शेषः कूटमानैः कपटतुलाप्रस्थादिभिः
२३। २४ ऋतुपुवसं ताद्विषु स्वस्वकाले २५। २६ समुदिते मुदितपापीत्यासहिते २७। २८ देवत्वं राज्ञं देवभावं वा २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६

एवमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरतर्षभ ॥ इयं सागरपर्यं ता समापूर्यत मेदिनी १८ ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ॥ सांगोपनिषदान्वेदान्विप्राश्वाधीयते तदा १९
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाश्च तदानृप ॥ न च क्षद्रसमम्यासे वेदानुच्चारयंत्युत २० कारयंतः रुषिगोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ॥ युंजते धुरिनो गाश्च कृशां गांश्चाप्यजीव
यन् २१ फेनपांश्च तथा वत्सान् दुर्हतिस्ममानवाः ॥ न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा २२ कर्माणि च न रव्याघ्नधर्मोपेतानि मानवाः ॥ धर्ममेवानुपश्यंतश्च कुर्धर्मपरा
यणाः २३ स्वकर्मनिरताश्चासन् सर्वे वर्णानराधिप ॥ एवं तदान रव्याघ्नधर्मो न हसते कश्चित् २४ काले गावः प्रसूयंते नार्यश्च भरतर्षभ ॥ भवंत्युत पुत्रक्षाणां पुष्पाणि च
फलानि च २५ एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदानृप ॥ आपूर्यत मही लुत्सना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् २६ एवं समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ॥ असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञां तु म
नुजेश्वर २७ आदित्यैर्हितदादैत्या बहुशो निर्जिता युधि ॥ ऐश्वर्याद्भृशिताः स्वर्गात्संभूयुः क्षिताविह २८ इह देवत्वमिच्छंतो मानुषे पुमनस्विनः ॥ जज्ञिरे भुवि भूते
षु ते षु तेऽप्यसुरा विभो २९ गोप्यश्चे पुचरा जेंद्रखरोष्ट्रमहिषेषु च ॥ क्रव्यात्सु चैव भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ३० जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ॥ न शशाकान्मना
ऽऽत्मानमियं धारयितुं धरा ३१ अथ जाता महीपालाः केचिद्बहुमदान्विताः ॥ दितेः पुत्रादनोश्चैव तदालोकहृदाऽच्युताः ३२ वीर्यवंतोऽजलितास्ते नानारूपधरा
मही ॥ इमांसागरपर्यं तां परीयुरिर्मर्दनाः ३३ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् चैश्यान् क्षद्रांश्चैवाप्यपीडयन् ॥ अन्यानि चैव सत्त्वानि पीडयामासुरो जसा ३४ त्रासयंतोऽभिनि
घ्नंतः सर्वभूतगणांश्च ते ॥ विचेरुः सर्वशो राजन्मही शतसहस्रशः ३५ आश्रमस्थान्महर्षींश्च धर्षयंतस्ततस्ततः ॥ अब्रह्मण्या वीर्यमदामतामदबलेन च ३६ एवं वीर्यं
बलोत्तिकैर्भूरियत्नैर्महासुरैः ॥ पीडयमाना महीराजन् ब्रह्माणमुपचक्रमे ३७ न ह्यमीभूतसत्त्वोघाः पन्नगाः सनर्गामहीम् ॥ तदा धारयितुं शेकुः संक्रांतां दानवैर्बलात्
३८ ततो महीमहीपाल भारताभयपीडिता ॥ जगाम शरणं देवं सर्वभूतपितामहम् ३९ सा संवृतं महाभागैर्देवद्विजमहर्षिभिः ॥ ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्तारमव्ययम्
४० गंधर्वैरप्सरोगैश्चैवैव कर्मसु निष्ठितैः ॥ वंद्यमानं मुदोपेतैर्वंदे चैनमेत्यसा ४१ अथ विज्ञापयामास भूमिस्तं शरणार्थिनी ॥ सन्निधौ लोकपालानां सर्वेषामेव
भारत ४२ तत्प्रधानात्मनस्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयं भुवः ॥ पूर्वमेवाभवद्राजन् विदितं परमेष्ठिनः ४३

मही उपचक्रमे गंतुमिति शेषः महाराजेति पाठांतरे तु महीति शेषः ३७ न ह्यमी इति भूतसत्त्वोघाः भूतानां शेषकृर्मदिग्गजानां धराभूतां सत्त्वोघावलसंघाः पन्नगाः शेषाः बहुवचनं तेषां प्रत्येकं बहूनाम
प्यसामर्थ्यं किंपुनरेकैकस्येति सूचनार्थः ३८। ३९ अन्ययमजरत्वादपक्षयशून्यं ४० एनं ब्रह्माणं सापृच्छी ४१। ४२ तद्भूमेः कृत्यं प्रधानात्मनः प्रधानजयी
आत्मानोपस्पतस्य सांख्ययोगानां हि प्रधानजयिनः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च भवतीति प्रसिद्धं सर्वज्ञस्य नाविदितं किंचिदस्तीत्यर्थः प्रधानात्मनः कारणात्मनस्तद्भूमेः कृत्यमिति वाऽर्थः ४३

तदेवाह स्रष्टाहीति ३४ अस्मिन्निर्गुणत्वमाह प्रभवइति ईशोविष्णुः ४५ । ४६ । ४७ विरोधायविरोधमूलकाय भूभारनाशायेत्यर्थः ४८ । ४९ तथ्यंयथार्थ । अर्थ्यप्रार्थनीय । पथ्यहितकरं ५०
कृतक्षणाः कृतनिपमाः ५१ पृथुचार्वाचितेक्षणः पृथुनीचार्वाचितेसदयनिपातेईक्षणेयस्यसः । पृथुवक्षार्चितेक्षणहतिपाठेवक्षःशब्दोऽकारांतः पृथुनि वक्षेवक्षस्यंचितंगमनंयपोस्तेध्यानारुढतपार्क्षणेयस्यसः

स्रष्टाहिजगतः कस्मान्नसंबुध्येतभारत ॥ ससुरासुरलोकानामशेषेणमनोगतम् ४४ तामुवाचमहाराजभूमिभूमिपतिः प्रभुः ॥ प्रभवः सर्वभूतानामीशः शंभुः प्रजा
पतिः ४५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यदर्थमभिसंप्राप्तामत्सकाशंवसुंधरे ॥ तदर्थसन्नियोक्ष्यामि सर्वानेवदिवौकसः ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा समर्हो देवो
ब्रह्माराजन्विसृज्य च ॥ आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ४७ अस्याभूमेनिरसितुं भारभागैः पृथक् पृथक् ॥ अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत्
४८ तथैव च समानीय गंधर्वाप्सरसांगणान् ॥ उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमर्थवत् ४९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं येष्टमानुषेषु च ॥ अथ शकादयः सर्वे
श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ॥ तथ्यमर्थ्यंच पथ्यंच तस्य ते जगदुस्तदा ५० अथ ते सर्वशोऽंशैः स्वैर्गंतुं भूमिं कृतक्षणाः ॥ नारायणमभिप्रपन्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ५१ यः सचक्रमदा
पाणिः पीतवसाः शितिप्रभः ॥ पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वाचितेक्षणः ५२ प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः ॥ श्रीवत्सांकोहपीकेशः सर्वदेवतपूजितः ५३
तं भुवः शोधनायेंद्र उवाच पुरुषोत्तमम् ॥ अंशेनावतरेत्येवं तथेत्याह चतंहारिः ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
॥ समाप्तमंशावतरणपर्व ॥ अथ संभवपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ नारायणेनेंद्रश्चकार सहसंविदम् ॥ अवतर्तुं मर्हो स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः १ आदिश्य च स्वयं
शक्रः सर्वानेवदिवौकसः ॥ निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयात् नारायणस्य ह २ तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च ॥ अवतरे कृमेणैव मर्हो स्वर्गादिवौकसः ३ ततो ब्रह्म
र्विशंशे पुपार्थिर्वर्षिकुलेषु च ॥ जज्ञिरे राजशाईल्यथा कामं दिवौकसः ४ दानवान् राक्षसांश्चैव गंधर्वान्पन्नगांस्तथा ॥ पुरुषादानि चान्यानि जघ्नुः सत्वान्यनेकशः ५
दानवाराक्षसांश्चैव गंधर्वाः पन्नगास्तथा ॥ न तान् च लस्थान् चाल्येऽपि जघ्नुर्भरतसत्तम ६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवदानवसंघानां गंधर्वाप्सरसां तथा ॥ मानवानां च
सर्वेषां तथा वैयक्षरक्षसाम् ७ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन संभवं कृत्स्नमादितः ॥ प्राणिनां चैव सर्वेषां संभवं कृत्स्नमर्हसि ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि नमस्कृत्य
स्वयं भुवे ॥ सुरादीनामहंसम्यग्लोकानां प्रभवाप्ययम् ९ ब्रह्मणो मानसाः पुत्राविदिताः पण्महर्षयः ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ मरीचेः कश्यपः पुत्रः
कश्यपात्तुङ्गमाः प्रजाः ॥ प्रजज्ञिरे महाभागादक्षकन्यास्त्रयोदश ११ अदितिर्दितिर्दनुः कालादनायुः सिंहिका तथा ॥ क्रोधाप्राधाच विश्वाच विनता कपिलमुनिः १२

५२ । ५३ शोधनायेंद्र उवाच पुरुषोत्तमम् ५४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठे भारतभावेदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
अथेति १ क्षयात्स्थानात् २ । ३ । ४ । ५ दानवादिमो ब्राह्मणे एव देवान् कुतो न हतवन्त इत्याशंक्यमाह दानवा इति बाल्येऽपि ब्रह्मलिन एव देवा इति तेषामवध्या एवेत्यर्थः ६ । ७ । ८
इति वाक्यारंभे प्रभवाप्ययमुत्पत्तिप्रलयं ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ जघन्यजः पश्चाज्जातः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ कुरायाः क्रोधायाः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ मुणभूतमप्रधानरूपं ३९ । ४० । ४१ । ४२

कश्यपमनुजव्याघ्रदक्षकन्यैव भारत ॥ एतासां वीर्यसंपन्नं पुत्रपौत्रमनंतकम् १३ अदित्यां द्वादशादित्याः संभूता भुवनेश्वराः ॥ ये राजन्नाम तस्तांस्ते कीर्तयि
ष्यामि भारत १४ धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ॥ भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा १५ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥
जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः १६ एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ॥ नाम्नाख्यातास्तु तस्य मेपंच पुत्रा महात्मनः १७ प्रहादः पूर्वज
स्तेषां संह्रादस्तदनंतरम् ॥ अनुहादस्तृतीयो भूतस्माज्जिबिवाष्कलौ १८ प्रहादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥ विरोचनश्च कुंभश्च नि कुंभश्चेति
भारत १९ विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्दलिरैकः प्रतापवात् ॥ बलेश्वरप्रथितः पुत्रो वाणो नाम महासुरः २० रुद्रस्यानुचरः श्रीमान् महाकालेति यं विदुः ॥ चत्वारि
शह्नोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत २१ तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः ॥ शंभरो नमुचिश्चैव पुलोमाचेति विश्रुतः २२ असिलोमाचकेशी च
दुर्जयश्चैव दानवः ॥ अयः शिरा अश्वशिरा अश्वशंकुश्च वीर्यवात् २३ तथा गगनमूर्धा च वेगवान् चेतुर्माश्वसः ॥ स्वर्भानुरश्चोऽश्वपतिर्दृषपर्वाऽजकस्तथा २४ अश्व
ग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुंडश्च महाबलः ॥ इषुपादे क्वक्श्च विरूपाक्षहरा हरौ २५ निचंद्रश्च नि कुंभश्च कुपटः कपटस्तथा ॥ शरभः शलभश्चैव सूर्या चंद्रमसौ तथा ॥ एते
ख्याता दनोर्विशे दानवाः परिकीर्तिताः २६ अन्यौ तु खलु देवानां सूर्या चंद्रमसौ स्मृतौ ॥ अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्या चंद्रमसौ तथा २७ इमे च वंशाः प्रथिताः
सत्त्वन्तो महाबलाः ॥ दनुपुत्रा महा राजदश दानव वंशजाः २८ एकाक्षो मृतपावीरः प्रलंबनरकावपि ॥ वातापी शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः २९ गविष्ठश्च वनायुश्च
दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥ असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ३० सिंहिकासु पुत्रे पुत्रं राहुं चंद्रार्कमर्दनम् ॥ सुचंद्रं चंद्रहर्तारं तथा चंद्रप्रमर्दनम् ३१ कूरस्वभा
वं कुरायाः पुत्रपौत्रमनंतकम् ॥ गणः क्रोधवशो नाम कूरकर्माऽग्निरमर्दनः ३२ दनायुषः पुनः पुत्राश्च त्वारो सुरपुंगवाः ॥ विक्षरो बलवीरो च वृत्रश्चैव महासुरः ३३
कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ॥ प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु परंतपाः ३४ विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहंता तथैव च ॥ क्रोधशत्रुस्तथैवान्ये कालके
या इति श्रुताः ३५ असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्तृप्ति सुतोऽभवत् ॥ ख्याताश्चोशनसः पुत्राश्च त्वारोऽसुरयाजकाः ३६ त्वष्टा धरस्तथाऽग्निश्च द्वावन्यौ रौद्रकर्मिणौ ॥
तेजसा सूर्यसंकाशा ब्रह्मलोकपरायणाः ३७ इत्येष वंशप्रभवः कथितस्तेतरस्विनाम् ॥ असुराणां सुराणां च पुराणेषु संश्रुतो मया ३८ एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं
तदशेषतः ॥ प्रसंख्यातुं महीपालगुणभूतमनंतकम् ३९ ताक्ष्यश्चारिष्टनो मिश्रतथैव गरुडारुणौ ॥ आरुणिर्वारुणिश्चैवैनतेयाः प्रकीर्तिताः ४० शेषो
नंतो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजंगमः ॥ कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्तिताः ४१ भीमसेनो ग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ॥ गोपतिर्दृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सत्तमः ४२

४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ ब्राह्मणवैद्यसंनिधाविति पाठे ब्राह्मणे पुर्वेद्यो विद्यावान् तत्सन्निधौ ५६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभा
सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चापि विश्रुतः ॥ भीमश्चित्ररथश्चैवावेख्यातः सर्वविद्वशी ४३ तथा शालिशिराराज नृपर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ कलिः पंचदशस्तेषां नारदश्चैव षो
डशः ॥ इत्येते देवगंधर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ४४ अथ प्रभूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ॥ अनवद्यां मनुवंशामसुरां मार्गणां प्रियां ४५ अरूपां सुभगां भा
सीमिति प्राधाव्यजायत ॥ सिद्धः पूर्णश्च बर्हिश्च पूर्णायुश्च महायशः ४६ ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ विश्वावसुश्च भानुश्च सुचंद्रो दशमस्तथा ४७ इ
त्येते देवगंधर्वाः प्राधायाः परिकीर्तिताः ॥ इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् ४८ प्राधाऽमृतमहाभागा देवी देवर्षितः पुरा ॥ अलंबुषामि श्रवेशी विदुष्यर्णाति लो
त्तमा ४९ अरुणारक्षिता चैव रंभा तद्वन्मनोरमा ॥ केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा ५० सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हाहा हूहूः ॥ तुंबुरुश्चेति चत्वारः
स्मृता गंधर्वसत्तमाः ५१ अमृतं ब्राह्मणा गावो गंधर्वाप्सरस्तथा ॥ अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ५२ इति ते सर्वभूतानां संभवः कथितो मया ॥ यथा वत्सं
परिख्यातो गंधर्वाप्सरसां तथा ५३ भुजंगानां सुपर्णानां रुद्राणां मरुतां तथा ॥ गवां च ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यकर्मणाम् ५४ आयुष्यश्चैव पुण्यश्च धन्यः श्रुति सु
खावहः ॥ श्रोतव्यश्चैव सततं श्राव्यश्चैव न सूयता ५५ इमं तु वंशं नियमेन यः पठेन्महात्मना ब्राह्मणदेवसन्निधौ ॥ अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं श्रियं यशः प्रेत्य च शो
भनां गतिम् ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि आदित्यादिवंशकथने पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ॥ एकादशसुताः स्थाणोः ख्याताः परमतेजसः १ मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशः ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी
च परंतपः २ दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महायुतिः ॥ स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादशस्मृताः ३ मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ षडेते ब्रह्मणः पुत्रा वी
र्यवंतो महर्षयः ४ त्रयस्त्वंगिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ॥ बृहस्पतिरुत्तथ्यश्च संवर्तश्च घृतवृताः ५ अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयंते मनुजाधिप ॥ सर्वे वेदविदः सिद्धाः
शांतात्मानो महर्षयः ६ राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा ॥ यक्षाश्च मनुजव्याघ्रपुत्रास्तस्य च धीमतः ७ पुलहस्य सुताराज नृशलभाश्च प्रकीर्तिताः ॥
सिंहाः किंपुरुषा व्याघ्रा यक्षा ईहामृगास्तथा ८ क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ॥ विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ९ दक्षस्त्वजायतां गुप्तादक्षिणाद्भगवा
नृषिः ॥ ब्रह्मणः पृथिवीपालशांतात्मा सुमहातपाः १० वामादजायतां गुप्ताद्भार्यातस्य महात्मनः ॥ तस्यां पंचाशतं कन्याः स एवाजनयन् मुनिः ११ ताः सर्वास्त्वनव
द्यांग्यः कन्याः कमललोचनाः ॥ पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः १२ ददौ स दशधर्माय सप्तविंशतिमिंदवे ॥ दिव्येन विधिनाराजन् कश्यपाय त्रयोदश १३
बर्हिषे पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मण इति षण्महर्षयः स्थाणुश्च सप्तम इति बोध्यं तत्रादौ स्थाणुसंततिमेवाह एकादशेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७
ईहामृगाः वृकाः ८ पतंगसहचारिणः सूर्यसहचरा बालखिल्याः ९ । १० । १० । ११ । १२ । १३

१४ बुद्धिर्निश्चयः । मतिःपरामर्शः । कीर्त्यादयोदशधर्मद्वाराणिधर्मप्रवेशमार्गाः १५ नयनेज्ञापने १६ नक्षत्रयोगिन्योनक्षत्रनाममुक्ताः । विधानतःविधानार्थमभवन् । पैतामहोद्बोधर्मः । पितामहस्तनाजातत्वात् तस्यपितामहस्यपुत्रोदक्षःतदंगुष्ठाजातत्वात् तस्यसंबन्धिनीवसुनाम्नीकन्यातस्यांधर्माद्वसवोऽष्टौजाताइत्यर्थः वसोस्तुवसवःपुत्राइत्यन्यत्रोक्तेः १७ । १८ धूम्रायाइति

नामतोधर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्यमानानिबोधमे ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्घृतिर्मेधापुष्टिः श्रद्धाक्रिया तथा १४ बुद्धिर्लज्जामतिश्चैवपत्न्योधर्मस्यतादृश ॥ द्वाराण्येतानिधर्मस्याविहि
तानिस्वयंभुवा १५ सप्तविंशतिः सोमस्यपत्न्योलोकस्यविश्रुताः ॥ कालस्यनयनेयुक्ताः सोमपत्न्यः शुचिव्रताः १६ सर्वानक्षत्रयोगिन्योलोकयात्राविधानतः ॥
पैतामहोमुनिर्देवस्तस्यपुत्रः प्रजापतिः ॥ तस्याष्टौवसवः पुत्रास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् १७ धरोध्रुवश्चसोमश्चअहश्चैवानिलोऽनलः ॥ प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोऽष्टौ
प्रकीर्तिताः १८ धूम्रायास्तुधरः पुत्रोब्रह्मविद्योध्रुवस्तथा ॥ चंद्रमास्तुमनस्विन्याः श्वासायाः श्वसनस्तथा १९ रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शांडिल्याश्चहुताशनः ॥ प्रत्यू
षश्चप्रभासश्चप्रभातायाः सुतौस्मृतौ २० धरस्यपुत्रोद्रविणोहुतहव्यवहस्तथा ॥ ध्रुवस्यपुत्रोभगवान्कालोलोकप्रकालनः २१ सोमस्यतुसुतोवर्चावर्चस्वीयेन
जायते ॥ मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथरमणस्तथा २२ अन्हः सुतस्तथाज्योतिः शमः शांतस्तथा मुनिः ॥ अग्नेः पुत्रः कुमारस्तुश्रीमाच्छरवणालयः २३ तस्य
शाखोविशाखश्चनैगमेयश्चपृष्ठजः ॥ कृत्तिकाऽभ्युपपत्तेश्चकार्तिर्केयइतिस्मृतः २४ अनिलस्यशिवाभार्यातस्याः पुत्रोमनोजवः ॥ अविज्ञातगतिश्चैवद्वौपुत्राव
निलस्यतु २५ प्रत्यूषस्यविदुः पुत्रमृषिनाम्नाऽथदेवलम् ॥ द्वौपुत्रौदेवलस्यापिक्षमावंतौमनीषिणौ ॥ बृहस्पतेस्तुभगिनीवरस्त्रीब्रह्मवादिनी २६ योगसक्ता
जगत्कृत्स्नमसक्ताविचचारह ॥ प्रभासस्यतुभार्यासावसूनामष्टमस्यह २७ विश्वकर्मा महाभागोजज्ञेशिल्पप्रजापतिः ॥ कर्ताशिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्ष
किः २८ भूषणानां च सर्वेषां कर्ताशिल्पवतांवरः ॥ यो दिव्यानि विमानानि त्रिदशानां चकारह २९ मनुष्याश्चोपजीवंतियस्य शिल्पं महात्मनः ॥ पूजयंति च यानि
त्यं विश्वकर्माणमव्ययम् ३० स्तनंतुदक्षिणं भित्त्वा ब्रह्मणो नरविग्रहः ॥ निःसृतो भगवान्धर्मः सर्वलोकसुखावहः ३१ त्रयस्तस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः ॥ श
मः कामश्चहर्षश्च तेजसालोकधारिणः ३२ कामस्यतुरतिर्भार्याशमस्यप्राप्तिरंगना ॥ नंदातुभार्याहर्षस्ययासुलोकाः प्रतिष्ठिताः ३३ मरीचिः कश्यपः पुत्रः कश्यपः
स्यसुरासुराः ॥ जज्ञिरे नृपशार्दूललोकानां प्रभवस्तुसः ३४ त्वाष्ट्रीतुसवितुर्भार्यावडवारूपधारिणी ॥ असूयतमहाभागासां स्तरिक्षेऽश्विनाबुभौ ३५ द्वादशै
वादितेः पुत्राः शक्रमुख्यानराधिप ॥ तेषामवरजोविष्णुर्यत्रलोकाः प्रतिष्ठिताः ३६

वसोरेवधूम्नादीनिनामांतराणिकल्पभेदात् । अन्याएतानदसकन्याइतिवा १९ । २० । २१ । २२ । २३ कृत्तिकानांपण्णामातृत्वेनाभ्युपपत्तेरङ्गीकारात् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ त्रयइति अत्रधर्मसंतानानांसर्वेषांनान्यन्वर्थकानि ३२ । ३३ । ३४ वडवाभवा अंतरिक्षेअभिनावसूत नासिकयाशुक्रप्रक्षेपात् ३५ । ३६

प्रयस्त्रिंशत् अष्टौवसवैकादशरुद्राद्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ शुक्रो ग्रहत्वादेव लोकानां प्राणयात्रायां वर्षाऽवर्षादिकाय नियुक्तः ४२ योगाचार्ये इति
चाऽपीव्यस्तौ सुराणामपि च गुरुरितिसंबन्धः देवानां गुरुरेव योगाचार्यो योगबलेन कायद्वयं कृत्वा देवानामप्याचार्योऽभवदित्यर्थः । तथा च मैत्रायणीये समान्नातं । बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभया
यासुरेभ्यः क्षयाये मामविद्याममृजदिति ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ धर्मप्रधाना सुष्टिरुक्ताऽथा धर्मप्रधानां विवक्षुस्तत्र श्रोतॄणामनादरनिवृत्त्यर्थं भुभयसाधारणोऽसृष्टिं
मध्ये प्राह द्वाविति यथोर्लक्षणं लोकेति प्रतीतावन् यौ धर्मा धर्ममयात्कार्यात्पराबुदासीनौ ब्रह्मणः पुत्रौ यौ धाता विधाता चेति संज्ञावंतौ मनुना सह नित्यं स्थिता ब्रितियोजना । इयमत्र प्रक्रिया । 'वृत्तितत्स्थ
चिदाभासा बुभोव्या युवतो घटं । तत्राज्ञानं धियानश्येदाभासेन घटः स्फुरेत्' । अस्यार्थः यथा दीपप्रभाचक्षुर्भ्यां युगपद्दोषा व्याप्यते तत्र प्रभया घटावरकं तमोऽस्य तिष्ठेत्तु पाघटः प्रकाशते तद्वृत्तितत्स्थचिदा
भासाभ्यां घटज्ञाननाशघटास्फुरणे क्रियेते इति ते अत्र क्रमाद्धातुविधातुसंज्ञे तयोर्लक्षणं ज्ञाद्व्यस्फुरणात्मकं लोके दृश्यते । जडो घटः स्फुरति घट इति स्फुरणजन्यहर्षविषादयोर्मता जीवो मनुस्तेन सह नित्यसंबद्धौ

त्रयस्त्रिंशत्तइत्येतेदेवास्तेषामहंतव ॥ अन्वयंसंप्रवक्ष्यामिपक्षैश्चकुलतोगणान् ३७ रुद्राणामपरःपक्षःसाध्यानांमरुतांतथा ॥ वसूनांभार्गवंविद्याद्विश्वेदेवांस्तथै
वच ३८ वैनतेयस्तुगरुडोबलवानरुणस्तथा ॥ बृहस्पतिश्चभगवानादित्येष्वेवगण्यते ३९ अश्विनौगुह्यकान्विद्विसर्वौषध्यस्तथापशून् ॥ एतेदेवगणाराजन्की
र्तितास्तेऽनुपूर्वशः ४० यान्कीर्तयित्वामनुजःसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ब्रह्मणोहृदयंभित्त्वानिःसृतोभगवानभृगुः ४१ भृगोःपुत्रःकविर्विद्वान्जुक्रःकविसुतोग्रहः ॥
त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थवर्षावर्षेभयाभये ॥ स्वयंभुवानियुक्तःसन्भुवनंपरिधावति ४२ योगाचार्योमहाबुद्धिर्देत्यानामभवद्गुरुः ॥ सुराणांचापिमेधावीब्रह्मचारीयत
व्रतः ४३ तस्मिन्नियुक्तेविधिनायोगक्षेमायभार्गवे ॥ अन्यमुत्पादयामासपुत्रंभृगुरनिंदितम् ४४ च्यवनंदीप्ततपसंधर्मात्मानंयशस्विनम् ॥ यःसरोषाच्युतोगर्भा
न्मातुर्मोक्षायभारत ४५ आरुपीतुमनोःकन्यातस्यपत्नीमनीषिणः ॥ और्वस्तस्यांसमभवद्रुंभित्त्वामहायशाः ४६ महातेजामहावीर्योबालएवगुणैर्युतः ॥ ऋची
कस्तस्यपुत्रस्तुजमदग्निस्ततोऽभवत् ४७ जमदग्नेस्तुचत्वारआसन्पुत्रामहात्मनः ॥ रामस्तेषांजघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ॥ सर्वशस्त्रेषुकुशलःक्षत्रियांतपरो
वशी ४८ और्वस्यासीत्पुत्रशतंजमदग्निपुरोगमम् ॥ तेषांपुत्रसहस्राणिबभूवुर्भुविविस्तरः ४९ द्वौपुत्रौब्रह्मणस्त्वन्यौययोस्तिष्ठतिलक्षणम् ॥ लोकेधाताविधाता
चयौस्थितौमनुनासह ५० तयोरेवस्वसादेवीलक्ष्मीःपद्मगृहाशुभा ॥ तस्यास्तुमानसाःपुत्रास्तुरगाव्योमचारिणः ५१

धाताविधातारौ । सुपुष्पावपिसूक्ष्मवृत्तिस्फुरणयोः सत्त्वात् । आनन्दमुक्तेतोमुखइति श्रुतेः । सुखमहमस्वाप्समित्यनुभूतसौपुषसुखपरामर्शाच्च ततश्च सर्वदृष्टं श्रुतं ब्रह्मपुत्राभ्यां व्याप्तं ब्रह्मैव । तत्र दीपवदुदासी-
नोऽपि चिदात्मा बुद्धितादात्म्याभ्यासात् दीयदोषाक्रांतो रागद्वेषादिमानि भवति । विद्वांस्तु सर्वस्य चिद्विलासत्वं मत्वा अधर्मादिकथादिभ्योऽपि नो द्विजेतेति भावः ५० ननु केयं विद्यायया सर्वं चिन्मात्र-
मित्येव पश्यति तस्याः कर्मजन्यत्वे उपासनाजन्यत्वे वाऽनित्यत्वापत्तिः प्रकारांतरस्य चासंभवादित्याशंक्याह तयोरेवेति यथा धीस्फुरणे प्रमाणपरतंत्रेन कर्तुं मकर्तुं मपथा कर्तुं वा शक्येतथैवेयं विद्येति सादृश्यं
स्वसृशब्देन लक्ष्यते । देवीद्योतमाना शुद्धसत्त्वमयी अहंब्रह्मास्मीति वाक्यजन्या धीवृत्तिर्देशमस्त्वमिति वाक्यजावृत्तिर्देशमस्त्वमिव ब्रह्मभावं जीवस्य गोचरयंती । लक्ष्मीः परब्रह्मोपलक्षकत्वात् । पद्मग्रहाद्वयगु-
ह्यायामेव स्फुरंती । शुभाबंधनिवर्त्तकत्वात् । न चैवं वृत्तिविषयत्वे ब्रह्मणोऽनात्मत्वं घटादिवत्स्यादिति वाच्यं । वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वान्न गीकारात् । यथोक्तं 'फलव्याप्यत्वमेवास्वशास्त्रकुट्टिर्न-

राकृतं । ब्रह्मण्यज्ञाननाशायवृत्तिव्याप्तिरपेक्ष्यते' इति । तथाच बस्तुतत्त्वविषयिण्येव विद्याअविद्योभूमलिकानकर्मोपास्तिरूपायेनानित्यास्यादितिभावः । अस्याःफलमाह तस्याइति तस्याविद्यायाः पुत्राद्वपुत्राःफलानि । मानसामनःसंकल्पमात्रजन्माःपित्रावयः । 'संकल्पादेवास्पितरःसमुत्तिष्ठति' इतिश्रुतेः । अस्यहार्दब्रह्मविदः । तुरगाःतुरंगच्छतितेतुरगाःसद्योमनःसंहार्याएव । यतो व्योमचारिणः व्योमिहार्दाकाशेचारिणः । 'यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवति' इतिश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानात्सार्वात्म्यंस्वोयमवगच्छतःसर्वंप्राप्तिरस्तीत्यर्थः । तस्मादधर्मप्रभवसृष्टिश्रवणेऽपिनविगानंकार्यंसर्वं

वरुणस्यभार्यायाज्येष्ठाशुक्रादेवीव्यजायत ॥ तस्याःपुत्रंवलंविद्विसुरांचसुरनंदिनीम् ५२ प्रजानामन्नकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ॥ अधर्मस्तत्रसंजातःसर्व
भूतविनाशकः ५३ तस्यापिनिर्ऋतिर्भार्यानिर्ऋतायेनराक्षसाः ॥ घोरास्तस्यास्त्रयःपुत्राःपापकर्मरताःसदा ५४ भयोमहाभयश्चैवमृत्युर्भूतांतकस्तथा ॥ नतस्य
भार्यापुत्रोवाकश्चिदस्यंतकोहिसः ५५ कार्कीश्येनीतथाभासीघृतराश्रीतथाशुकीम् ॥ ताम्रातुसुषुवेदेवीपंचैतालोकविश्रुताः ५६ उलूकान्सुषुवेकाकीश्येनीश्ये
नान्व्यजायत ॥ भासीभासानजनयदृष्टांश्चैवजनाधिप ५७ घृतराश्रीतुहंसांश्चकलहंसांश्चसर्वशः ॥ चक्रवाकांश्चभद्रातुजनयामाससैवतु ५८ शुकीचजनयामासशु
कानेवयशस्विनी ॥ कल्याणगुणसंपन्नासर्वलक्षणपूजिता ५९ नवकोधवशानारीःप्रजज्ञेकोधसंभवाः ॥ मृगीचमृगमंदाचहरीभद्रमनाअपि ६० मातंगीत्वथशा
र्दूलीश्वेतासुरभिरेवच ॥ सर्वलक्षणसंपन्नासुरसाचैवभामिनी ६१ अपत्यंतुमृगाःसर्वेमृग्यानरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्चमृगमंदायाःसृमराश्चपरंतप ६२ ततस्त्वैरावतं
नागंजज्ञेभद्रमनाःसुतम् ॥ ऐरावतःसुतस्तस्यादेवनागोमहागजः ६३ हर्याश्चहरयोऽपत्यंवानराश्चतरस्विनः ॥ गोलांगूलांश्चभद्रंतेहर्याःपुत्रान्प्रचक्षते ६४
प्रजज्ञेत्वथशार्दूलीसिंहानव्याघ्राननेकशः ॥ द्वीपिनश्चमहासत्वान्सर्वानेवनसंशयः ६५ मातंग्यपिचमातंगानपत्यानिनराधिप ॥ दिशांगजंतुश्चेताख्यंश्चेताऽ
जनयदाशुगम् ६६ तथादुहितरौराजन्सुरभिर्वैव्यजायत ॥ रोहिणीचैवभद्रंतेगंधर्वीतुयशस्विनी ६७ विमलामपिभद्रंतेअनलामपिभारत ॥ रोहिण्यांजज्ञिरेगा
वोगंधर्व्यांवाजिनःसुताः ॥ सतपिंडफलानवृक्षाननलाऽपिव्यजायत ६८ अनलायाःशुकीपुत्रीकंक्स्तुसुरसासुतः ॥ अरुणस्यभार्याश्येनीतुवीर्यवंतौमहाबलौ ६९
संपातिंजनयामासवीर्यवंतंजटायुषम् ॥ सुरसाऽजनयन्नागान्कद्रुःपुत्रांस्तुपन्नगान् ७० द्वौपुत्रौविनतायास्तुविख्यातौगरुडारुणौ ॥ इत्येषसर्वभूतानामहतां
मनुजाधिप ॥ प्रभवःकीर्तितःसम्यङ्मयामतिमतांवर ७१ यंश्रुत्वापुरुषःसम्यङ्मुक्तोभवतिपाप्मनः ॥ सर्वज्ञतांचलभतेगतिमग्र्यांचविंदति ७२ ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

स्यब्रह्ममात्रत्वात् ५१ एवमुपपादितारंभसृष्ट्यन्तरं वक्तुमुपक्रमते वरुणस्येत्यादिना वरुणस्यशुक्रात्ज्येष्ठाबलं पुत्रं सुरांचपुत्रीं न्यजायतेतिसंबंधः ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ पिंडफलास्सप्त । स्वर्जूरतालहिंतालौतालीखर्जूरिकातथा । गृवाकानारिकेलश्चसप्तपिंडफलादुमाः इत्युक्तरूपान् । इहपुराणांतरविरोधोनामभेदात्कल्पमेवाद्याऽपनेयः ६८ ६९ । ७० । ७१ ७२ ॥ इति आदिपर्वणि मीलकंठीये भारतभावदीपे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥

॥ जनमेजयउवाच ॥ देवानां दानवानां च गंधर्वो रगरक्षसाम् ॥ सिंहव्याघ्रमृगाणां च पन्नगानां पतत्रिणाम् १ सर्वेषां चैव भूतानां संभवं भगवन्नहम् ॥ श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ॥ जन्मकर्मचभूतानामेतेषामनुपूर्वशः २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ मानुषेषु मनुष्येन्द्रसंभूताये दिवौकसः ॥ प्रथमं दानवांश्चैव तांस्तेव
क्ष्यामि सर्वशः ३ विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ॥ जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ४ दितेः पुत्रस्तु यो राजन्निह रण्यकशिपुः स्मृतः ॥ स जज्ञे मा
नुषेलोकेशि शुपालो न र्षभः ५ सहाद इति ख्यातः प्रहादस्यानुजस्तु यः ॥ सशल्य इति ख्यातः जज्ञे वाहीकपुंगवः ६ अनुहादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघ
न्यजः ॥ घृष्टकेतुरिति ख्यातः सवभूवनरेश्वरः ७ यस्तुराज नृशिबिर्नामदैतेयः परिकीर्तितः ॥ इम इत्यभि ख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ८ बाष्कलो नाम यस्तेषां
मासीदसुरसत्तमः ॥ भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभः ९ अयः शिरा अश्वशिरा अयः शंकुश्च वीर्यवान् ॥ तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पंचमः १० पंचैते जज्ञिरे
राजन्वीर्यवंतो महासुराः ॥ केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ केतुमानिति ख्यातः यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ११ अमितौ जाइति ख्यातः सोऽग्रकर्मानराधिपः ॥
स्वर्भानुरिति ख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः १२ उग्रसेन इति ख्यातः उग्रकर्मानराधिपः ॥ यस्त्वश्व इति ख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः १३ अशोको नाम राजाऽ
भून्महावीर्योऽपराजितः ॥ तस्मादवरजो यस्तुराज नृश्वपतिः स्मृतः १४ दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ वृषपर्व इति ख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः १५
दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ अजकस्त्ववरो राजन्य आसीद्दृषपर्वणः १६ सशाल्व इति ख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः ॥ अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्ववा
न्यो महासुरः १७ रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन्कीर्तिमान्यः प्रकीर्तितः १८ बृहद्रथ इति ख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥
तुहुंड इति ख्यातः यो आसीदसुरोत्तमः १९ सेनाविंदुरिति ख्यातः सवभूवनराधिपः ॥ इषुपात्रामयस्तेषामसुराणां बलाधिकः २० नग्नजिन्नाम राजाऽसीद्भुवि वि
ख्यातविक्रमः ॥ एकचक्र इति ख्यातः आसीद्यस्तु महासुरः २१ प्रतिविध्य इति ख्यातः बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः २२ चित्रध
र्मेति ख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः २३ सुबाहुरिति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥ अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्ष
क्षयंकरः २४ बाह्लिको नाम राजा सवभूवप्रथितः क्षितौ ॥ निचंद्रश्चंद्रवक्रस्तु यो आसीदसुरोत्तमः २५ मुंजकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥ निकुंभस्त्व
जितः संख्येमहामतिरजायत २६ भूमौ भूमिपतिश्चेष्टो देवाधिप इति स्मृतः ॥ शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः २७ पौरवो नाम राजर्षिः सवभूवनरोत्तमः ॥
कुपटस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन्महासुरः २८ सुपार्श्व इति ख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ॥ कपटस्तु राजन राजर्षिः क्षितौ जज्ञे महासुरः २९

३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९

पार्वतेय इति ख्यातः कांचनाचलसन्निभः ॥ द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूवह ३० प्रल्हादो नाम बाल्हीकः सवभूवनराधिपः ॥ चंद्रस्तु दिति जश्चेष्टोलोके
ताराधिपोपमः ३१ चंद्रवर्मेति ख्यातः कांबोजानां नराधिपः ॥ अर्क इत्यभि ख्यातः यस्तु दानवपुंगवः ३२ ऋषिको नाम राजर्षिर्वभूव नृपसत्तमः ॥ मृतपा
इति ख्यातः यो आसीदसुरोत्तमः ३३ पश्चिमानूपकं विद्धितं नृपं नृपसत्तम ॥ गविष्ठस्तु महातेजायः प्रख्यातो महासुरः ३४ इमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभव
न्नृपः ॥ मयूर इति ख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ३५ सविश्व इति ख्यातः बभूव पृथिवीपतिः ॥ सुपर्ण इति ख्यातः तस्मादवरजस्तु यः ३६ कालकीर्तिरि
ति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ चंद्रहंतेतियस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ३७ शुनको नाम राजर्षिः सवभूवनराधिपः ॥ विनाशनस्तु चंद्रस्य य आख्यातो महासुरः
३८ जानकिर्नामि ख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ दीर्घजिह्वस्तु कौरव्ययुक्तो दानवर्षभः ३९ काशिराजः सविख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ग्रहंतु सुषुवेयंतु
सिंहिकाऽर्कंदुर्मर्दनम् ॥ सक्राथ इति ख्यातः बभूव मनुजाधिपः ४० दनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः ॥ विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः ४१ द्विती
योऽविक्षराद्यस्तु नराधिप महासुरः ॥ पांडुराष्ट्राधिप इति ख्यातः सोऽभवन्नृपः ४२ बलीवीर इति ख्यातः यो स्त्वासीदसुरोत्तमः ॥ पांडुमात्स्यक इत्येवं बभूव स
नराधिपः ४३ वृत्र इत्यभि ख्यातः यस्तुराजन्महासुरः ॥ मणिमात्रा मराजर्षिः सवभूवनराधिपः ४४ क्रोधहंतेतियस्तस्य बभूव वरजोऽसुरः ॥ दंड इत्यभि
ख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ४५ क्रोधवर्धन इत्येवं स्त्वन्यः परिकीर्तितः ॥ दंडधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः ४६ कालेयानां तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ नरा
धिपाः ॥ जज्ञिरे राजशार्दूलशार्दूलसमविक्रमाः ४७ मगधेषु जयत्सेनस्तेषामासीत्स पार्थिवः ॥ अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः ४८ द्वितीयस्तु ततस्ते
षां श्रीमान् हरिहयोपमः ॥ अपराजित इत्येवं सवभूवनराधिपः ४९ तृतीयस्तु महातेजामहामायो महासुरः ॥ निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः ५० तेषाम
न्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ॥ श्रेणिमानिति ख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ५१ पंचमस्त्वभवतेषां प्रवरो यो महासुरः ॥ महौजा इति ख्यातः बभूव ह परंतपः
५२ षष्ठस्तु मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः ॥ अभीरुरिति ख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ५३ समुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवामवद्गणात् ॥ विश्रुतः सागरांतायां क्षितौ
धर्मार्थतत्त्ववित् ५४ बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप ॥ बभूव राजा धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ५५ कुक्षिस्तु राजन्विख्यातो दानवानां महाबलः ॥ पार्वती
य इति ख्यातः कांचनाचलसन्निभः ५६ ऋथनश्च महावीर्यः श्रीमान् राजा महासुरः ॥ सूर्याक्ष इति ख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ५७ असुराणां तु यः सूर्यः श्रीमांश्चै
व महासुरः ॥ दरदो नाम बाल्हीको वरः सर्वमहीक्षिताम् ५८ गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन् प्रकीर्तितः ॥ ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविहनराधिपाः ५९

६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ अत्रेति

मद्रकः कर्णवेष्टश्चसिद्धार्थः कीटकस्तथा ॥ सुवीरश्चसुबाहुश्चमहावीरोऽथबालिहकः ६० क्रयोविचित्रः सुरथः श्रीमान्नीलश्चभूमिपः ॥ चरिवासाश्चकौरव्यभूमिपाल
श्चनामतः ६१ दंतवक्रश्चनामासीदुर्जयश्चैवदानवः ॥ रुक्मीचतृपशार्दूलोराजाचजनमेजयः ६२ आषाढोवायुवेगश्चभूरितेजास्तथैवच ॥ एकलव्यः सुमित्रश्च
वाटधानोऽथगोमुखः ६३ कारूपकाश्चराजानः क्षेमधूर्तिस्तथैवच ॥ श्रुतायुरुद्रहश्चैवबृहत्सेनस्तथैवच ६४ क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिंगेषुनराधिपः ॥ मतिमांश्चम
नुष्येद्रईश्वरश्चेतिविश्रुतः ६५ गणात्कोधवशादेषराजपूगोऽभवत्क्षितौ ॥ जातः पुरामहाभागोमहाकीर्तिर्महाबलः ६६ कालनेमिरितिख्यातोदानवानांमहाबलः ॥
सकंसइतिविख्यातऊग्रसेनसुतोवली ६७ यस्त्वासीद्देवकोनामदेवराजसमद्युतिः ॥ संगंधर्वपतिर्मुख्यः क्षितौजज्ञेनराधिपः ६८ बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षोर्विद्विभारत ॥
अंशाद्गोणंसमुत्पन्नंभारद्वाजमयोनिजम् ६९ धन्विनांनृपशार्दूल्यः सर्वास्त्रविदुत्तमः ॥ महाकीर्तिर्महातेजाः सजज्ञेननुजेश्वर ७० धनुर्वेदेचवेदेचयंतंवेदविदो
विदुः ॥ वरिष्ठं चित्रकर्मणंद्रोणंस्वकुलवर्धनम् ७१ महादेवांतकाम्यांचकामात्कोधाच्चभारत ॥ एकत्वमुपपन्नानांजज्ञेश्वरः परंतपः ७२ अश्वत्थामामहावीर्यः शत्रुपक्षम
यावहः ॥ वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीत्रराधिपः ७३ जज्ञिरेवसवस्त्वष्टौगंगायांशांतनोः सुताः ॥ वसिष्ठस्यचशापेननियोगाद्वासवस्यच ७४ तेषामवरजोभीष्मः
कुरूणामभयंकरः ॥ मतिमान्वेदविद्वान्मीशत्रुपक्षक्षयंकरः ७५ जामदग्न्येनरामेणसर्वास्त्रविदुपावरः ॥ योऽयुध्यतमहातेजाभार्गवेणमहात्मना ७६ यस्तुराजन्त
पोनामब्रह्मर्षिर्भवत्क्षितौ ॥ रुद्राणांतुगणाद्विद्विसंभूतमतिपौरुषम् ७७ शकुनिर्नामयस्त्वासीद्राजालोकेमहारथः ॥ द्वापरंविद्वितंराजन्संभूतमस्मिर्दनम् ७८
सात्यकिः सत्यसंधश्चयोऽसौतृष्णिकुलोद्बहः ॥ पक्षात्सजज्ञेमरुतांदेवानामस्मिर्दनः ७९ द्रुपदश्चैवराजर्षिस्ततएवामवद्गणात् ॥ मानुषेनृपलोकेऽस्मिन्सर्वशस्त्रभृतां
वरः ८० ततश्चरुतवर्माणंविद्विराजन्जनाधिपम् ॥ तमप्रतिमकर्मणंक्षत्रियर्षभसत्तमम् ८१ मरुतांतुगणाद्विद्विसंजातमस्मिर्दनम् ॥ विराटंनामराजानंपरराष्ट्रप्र
तापनम् ८२ अरिष्टायास्तुयः पुत्रोहंसइत्यभिविश्रुतः ॥ संगंधर्वपतिर्जज्ञेकुरुवंशविध्वनः ८३ धृतराष्ट्रइतिख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः ॥ दीर्घबाहुर्महातेजाः
प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ मातुर्दोषादृषेः कोपादंधएवव्यजायत ८४ तस्यैवावरजोभ्रातामहासत्वोमहाबलः ॥ सपांडुरितिख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः ८५ अत्रेस्तु
सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतांवरम् ॥ विदुरंविद्वितंलोकेजातं बुद्धिमतांवरम् ८६ कलेरंशस्तुसंजज्ञेभुविदुर्योधनो नृपः ॥ दुर्बद्धिर्दुर्मतिश्चैवकुरूणामयशस्करः ८७ जगतो
यस्तुसर्वस्यविद्विष्टः कलिपूरुषः ॥ यः सर्वाघातयामासपृथिवीं पृथिवीपते ८८ उद्दीपितंयेनवैरंभूतांतकरणंमहत ॥ पौलस्त्याभ्रातरश्चास्यजज्ञिरेमनुजेऽपिह ८९

‘यश्चेदितोभास्करेऽभूत्प्रनष्टेसोप्यत्राग्निर्भगवानाजगाम’ इत्यत्रेभास्करकार्यकारित्वस्मरणादत्रिशब्देनसूर्योऽव्यक्ते तस्यपुत्रं धर्मविदुरंविद्वीत्यर्थः ८६ । ८७ । ८८ । ८९

९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

शतंदुःशासनादीनांसर्वेषांक्रूरकर्मणाम् ॥ दुर्मुखोदुःसहश्चैवयेचान्येनानुकीर्तिताः ९० दुर्योधनसहायास्तेपौलस्त्याभरतर्षभ ॥ वैश्यापुत्रोयुयुत्सुश्चधार्तराष्ट्रः श
ताधिकः ९१ ॥ जनमेजयउवाच ॥ ज्येष्ठानुज्येष्ठतामेषांनामधेयानिवाविभो ॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्राणामानुपुर्व्येणकीर्तय ९२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुर्योधनोयुयु
त्सुश्चराजन्दुःशासनस्तथा ॥ दुःसहोदुःशलश्चैवदुर्मुखश्चतथापरः ९३ विविंशतिर्विकर्णश्चजलसंधः सुलोचनः ॥ विंदानुविंदोदुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ९४ दुर्मर्ष
णोदुर्मुखश्चदुष्कर्णः कर्णएवच ॥ चित्रोपचित्रौचित्राक्षश्चारुचित्रांगदश्चह ९५ दुर्मदोदुःप्रहर्षश्चविवित्सुर्विकटः समः ॥ ऊर्णनाभः पद्मनाभस्तथानंदोपनंदकौ
९६ सेनापतिः सुषेणश्चकुंडोदरमहोदरौ ॥ चित्रबाहुश्चित्रवर्मासुवर्मादुर्विरोचनः ९७ अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुंडलौ ॥ भीमवेगोभीमबलोवलाकीभीमवि
क्रमः ९८ उग्रायुधोभीमशरः कनकायुर्दृढायुधः ॥ दृढवर्मादृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ९९ जरासंधोदृढसंधः सत्यसंधः सहस्रबाहु ॥ उग्रश्चाग्रसेनः क्षेमधूर्तिस्त
थैवच १०० अपराजितः पंडितकोविशालाक्षोदुराधनः १ दृढहस्तः सुहस्तश्चातवेगसुवर्चसौ ॥ आदित्यकेतुर्ब्रह्माशीनागदत्तानुयायिनौ २ क्वचीनिषंगिदंडी
दंडधारोघनुर्ग्रहः ॥ उग्रोभीमरथोवीरोवीरबाहुरलोलुपः ३ अभयोरौद्रकर्माचतथादृढरथश्चयः ॥ अनाष्टप्यः कुंडभेदीविरावीदीर्घलोचनः ४ दीर्घबाहुर्महाबाहु
र्व्यूढोरुः कनकांगदः ॥ कुंडजश्चित्रकश्चैवदुःशलाचशताधिका ५ वैश्यापुत्रोयुयुत्सुश्चधार्तराष्ट्रः शताधिकः ॥ एतदेकशतंराजन्कन्याचैकाप्रकीर्तिता १०६ नाम
धेयानुपुर्व्यांचज्येष्ठानुज्येष्ठतांविदुः ॥ सर्वेत्वातिरथाः शूराः सर्वेयुद्धविशारदाः ७ सर्वेवेदविदश्चैवराजन्शास्त्रेचपारगाः ॥ सर्वेसंग्रामविद्यासुविद्याभिजनशोभिनः ८
सर्वेषामनुरूपाश्चकृतादारामहीपते ॥ दुःशलांसमयेसजन्सिधुराजायकौरवः ९ जयद्रथायप्रददौसौबलानुमतेतदा ॥ धर्मस्यांशंतुराजानंविद्विराजन्युधिष्ठिरम्
११० भीमसेनंतुवातस्यदेवराजस्यचारुनम् ॥ अश्विनोस्तुतथैवांशोरूपेणाप्रतिमौभुवि ११ नकुलः सहदेवश्चसर्वभूतमनोहरौ ॥ यस्तुवर्चाइतिख्यातः सोम
पुत्रः प्रतापवान् १२ सोऽभीमन्युर्बृहत्कीर्तिर्जुनस्यसुतोऽभवत् ॥ यस्यावतरणेराजन्सुरान्सोमोऽब्रवीदिदम् १३ नाहंदद्यांप्रियंपुत्रंममप्राणिर्गरीयसम् ॥ समयः
क्रियतामेषनशक्यमतिवर्तितुम् १४ सुरकार्याहिनः कार्यमसुराणांक्षितौवधः ॥ तत्रयास्यत्ययंवर्चानचस्थास्यतिवैचिरम् १५ ऐंद्रिर्नरस्तुभवितायस्यनारायणः
सखा ॥ सोर्जुनेत्यभिविख्यातः पांडोः पुत्रः प्रतापवान् १६ तस्यायंभवितापुत्रोबालोभुविमहारथः ॥ ततः षोडशवर्षाणिस्थास्यत्यमरसत्तमाः १७ अस्यषोड
शवर्षस्यसंग्रामोभविष्यति ॥ यत्रांशावः करिष्यंतिकर्मवीरनिषूदनम् १८ नरनारायणाभ्यांतुसंग्रामोविनाशतः ॥ चक्रव्यूहं समास्थाययोधयिष्यतिवः सुराः
१९ विमुखाच्छात्रवान्सर्वान्कारयिष्यतिमेसुतः ॥ बालः प्रविश्यचव्यूहमभेद्यंविचारिष्यति १२०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१

महारथानांवीराणांकदनंचकरिष्यति ॥ सर्वेषामेवशूणांचतुर्थीशंनयिष्यति १२१ दिनाधेनमहाबाहुःप्रेतराजपुरंप्रति ॥ ततोमहारथैर्वीरैःसमेत्यबहुशोरणे २२
दिनक्षयेमहाबाहुर्मयाभूयःसमेष्यति ॥ एकंवंशकरंपुत्रंवीरंवैजनयिष्यति २३ प्रनष्टंभारतंवंशंसंभूयोधारयिष्यति ॥ एतत्सोमवचःश्रुत्वातथास्त्वितिदिवौकसः
२४ प्रत्युचुःसहिताःसर्वताराधिपमपूजयन् ॥ एवंतेकथितंराजंस्तवजन्मपितुःपितुः २५ अग्नेर्भागंतुविद्वित्वंष्टष्टुभंमहारथम् ॥ शिखंडिनमथोराजंस्त्रीपूर्वावि
द्विराक्षसम् २६ द्रौपदेयाश्चयेपंचवभूवुर्भरतर्षभ ॥ विश्वान्देवगणान्विद्विसंजातान्भरतर्षभ २७ प्रतिविध्यःसुतसोमःश्रुतकीर्तिस्तथापरः ॥ नाकुलिस्तुशता
नीकःश्रुतसेनश्चवीर्यवान् २८ शूरोनामयदुश्रेष्ठोवसुदेवपिताऽभवत् ॥ तस्यकन्यापृथानामरूपेणासदृशीभुवि २९ पितुःस्वस्त्रीयपुत्रायसोऽनपत्यायवीर्यवान् ॥
अग्रमग्रेप्रतिज्ञायस्वस्यापत्यस्यैतदा १३० अग्रजातेतितांकन्यांशूरोऽनुग्रहकांक्षया ॥ अददत्कुंतिभोजायसतांदुहितरंतदा ३१ सानियुक्तापितुर्गेहेब्राह्मणाति
थिपूजने ॥ उग्रंपर्यचरद्दोरंब्राह्मणंसंशितव्रतम् ३२ निगूढनिश्चयंघर्मेयंतदुर्वाससंविदुः ॥ तमुग्रंशंसितात्मानंसर्वयत्नैरतोषयत् ३३ तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचच
क्षेयथाविधि ॥ उवाचचैनांभगवान्प्रीतोऽस्मिभुभगेतव ३४ ययंदेवंत्वमेतेनमंत्रेणावाहयिष्यसि ॥ तस्यतस्यप्रसादात्त्वदेविपुत्रान्जनिष्यसि ३५ एवमुक्ताचसा
बालातदाकौतूहलान्विता ॥ कन्यासतीदेवमर्कमाजुहावयशस्विनी ३६ प्रकाशकर्ताभगवांस्तस्यांगर्भदधौतदा ॥ अजीजनत्सुतंचास्यांसर्वशस्त्रभृतांवरम् १३७
सकुंडलंसकवचंदेवगर्भश्रियाऽन्वितम् ॥ दिवाकरसमंदीप्त्याचारुसर्वांगभूषितम् ३८ निगूहमानाजातं वैवंधुपक्षभयात्तदा ॥ उत्ससर्जजलेकुंतीतंकुमारंयशस्विनम्
३९ तमुत्सृष्टंजलेगर्भराधाभर्तामहायशः ॥ राधायाःकल्पयामासपुत्रंसोऽधिरथस्तदा १४० चक्रतुर्नामधेयंचतस्यबालस्यतावुभौ ॥ दंपतीवसुषेणेतिदिक्षुसर्वा
सुविश्रुतम् ४१ संवर्धमानोबलवान्सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् ॥ वेदांगानिचसर्वाणिजजापजयतांवरः ४२ यस्मिन्कालेजपत्रास्तेधीमान्सत्यपराक्रमः ॥ नादेयंब्राह्म
णेष्वसीत्तस्मिन्कालेमहात्मनः ४३ तमिद्रोब्राह्मणोभूत्वापुत्रार्थेभूतभावनः ॥ ययाचेकुंडलेवीरंकवचंचसहांगजम् ४४ उत्कृत्यकर्णोह्यददत्कवचंकुंडलेतथा ॥ श
क्तिंशक्रोददौतस्मैविस्मितश्चेदमब्रवीत् ४५ देवासुरमनुष्याणांगंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ यस्मिन्क्षेप्स्यसिदुर्ध्वसएकोनभविष्यति ४६ पुरानामचतस्यासीद्वसुषेण
इतिक्षितौ ॥ ततोवैकर्तनःकर्णःकर्मणातेनसोऽभवत् ४७ आमुक्तकवचोवीरोयस्तुजज्ञेमहायशः ॥ सकर्णइतिविख्यातःपृथायाःप्रथमःसुतः ४८ सतुसूतकुले
वीरोववृधेराजसत्तम ॥ कर्णनिरवरश्चेष्टसंशस्त्रभृतांवरम् ४९ दुर्योधनस्यसचिवंमित्रंशत्रुविनाशनम् ॥ दिवाकरस्यतंविद्विराजत्रंशमनुत्तमम् १५० यस्तुना
रायणोनामदेवदेवःसनातनः ॥ तस्यांशोमानुषेष्वसीद्वसुदेवःप्रतापवान् ५१

५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० । २०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० । २११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० । २२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० । २३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० । २४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० । २५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० । २६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० । २७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० । २८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० । २९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० । ३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० । ३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० । ३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० । ३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० । ३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० । ३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० । ३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० । ३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० । ३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० । ३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० । ४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० । ४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० । ४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० । ४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० । ४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० । ४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० । ४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० । ४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० । ४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० । ४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० । ५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० । ५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० । ५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० । ५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० । ५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० । ५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० । ५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० । ५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० । ५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० । ५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० । ६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० । ६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० । ६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० । ६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० । ६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० । ६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० । ६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० । ६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० । ६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० । ६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० । ७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० । ७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० । ७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० । ७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० । ७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० । ७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० । ७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० । ७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० । ७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० । ७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० । ८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० । ८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० । ८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० । ८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० । ८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० । ८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० । ८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० । ८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० । ८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० । ८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० । ९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० । ९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० । ९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० । ९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० । ९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० । ९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० । ९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० । ९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० । ९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० । ९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० । १००१ । १००२ । १००३ । १००४ । १००५ । १००६ । १००७ । १००८ । १००९ । १०१० । १०११ । १०१२ । १०१३ । १०१४ । १०१५ । १०१६ । १०१७ । १०१८ । १०१९ । १०२० । १०२१ । १०२२ । १०२३ । १०२४ । १०२५ । १०२६ । १०२७ । १०२८ । १०२९ । १०३० । १०३१ । १०३२ । १०३३ । १०३४ । १०३५ । १०३६ । १०३७ । १०३८ । १०३९ । १०४० । १०४१ । १०४२ । १०४३ । १०४४ । १०४५ । १०४६ । १०४७ । १०४८ । १०४९ । १०५० । १०५१ । १०५२ । १०५३ । १०५४ । १०५५ । १०५६ । १०५७ । १०५८ । १०५९ । १०६० । १०६१ । १०६२ । १०६३ । १०६४ । १०६५ । १०६६ । १०६७ । १०६८ । १०६९ । १०७० । १०७१ । १०७२ । १०७३ । १०७४ । १०७५ । १०७६ । १०७७ । १०७८ । १०७९ । १०८० । १०८१ । १०८२ । १०८३ । १०८४ । १०८५ । १०८६ । १०८७ । १०८८ । १०८९ । १०९० । १०९१ । १०९२ । १०९३ । १०९४ । १०९५ । १०९६ । १०९७ । १०९८ । १०९९ । ११०० । ११०१ । ११०२ । ११०३ । ११०४ । ११०५ । ११०६ । ११०७ । ११०८ । ११०९ । १११० । ११११ । १११२ । १११३ । १११४ । १११५ । १११६ । १११७ । १११८ । १११९ । ११२० । ११२१ । ११२२ । ११२३ । ११२४ । ११२५ । ११२६ । ११२७ । ११२८ । ११२९ । ११३० । ११३१ । ११३२ । ११३३ । ११३४ । ११३५ । ११३६ । ११३७ । ११३८ । ११३९ । ११४० । ११४१ । ११४२ । ११४३ । ११४४ । ११४५ । ११४६ । ११४७ । ११४८ । ११४९ । ११५० । ११५१ । ११५२ । ११५३ । ११५४ । ११५५ । ११५६ । ११५७ । ११५८ । ११५९ । ११६० । ११६१ । ११६२ । ११६३ । ११६४ । ११६५ । ११६६ । ११६७ । ११६८ । ११६९ । ११७० । ११७१ । ११७२ । ११७३ । ११७४ । ११७५ । ११७६ । ११७७ । ११७८ । ११७९ । ११८० । ११८१ । ११८२ । ११८३ । ११८४ । ११८५ । ११८६ । ११८७ । ११८८ । ११८९ । ११९० । ११९१ । ११९२ । ११९३ । ११९४ । ११९५ । ११९६ । ११९७ । ११९८ । ११९९ । १२०० । १२०१ । १२०२ । १२०३ । १२०४ । १२०५ । १२०६ । १२०७ । १२०८ । १२०९ । १२१० । १२११ । १२१२ । १२१३ । १२१४ । १२१५ । १२१६ । १२१७ । १२१८ । १२१९ । १२२० । १२२१ । १२२२ । १२२३ । १२२४ । १२२५ । १२२६ । १२२७ । १२२८ । १२२९ । १२३० । १२३१ । १२३२ । १२३३ । १२३४ । १२३५ । १२३६ । १२३७ । १२३८ । १२३९ । १२४० । १२४१ । १२४२ । १२४३ । १२४४ । १२४५ । १२४६ । १२४७ । १२४८ । १२४९ । १२५० । १२५१ । १२५२ । १२५३ । १२५४ । १२५५ । १२५६ । १२५७ । १२५८ । १२५९ । १२६० । १२६१ । १२६२ । १२६३ । १२६४ । १२६५ । १२६६ । १२६७ । १२६८ । १२६९ । १२७० । १२७१

यज्ञसंहननोद्वेहः ११ सवनकाननं वनं जलमुपवनं वा । चत्वारः प्रक्षेपविशेषाभिसेपपरिक्षेपाख्याः पंधानौ यस्य तद्वायुर्द । प्रक्षेपोदूरस्थे शत्रौ त्यागः । विशेषः समीपस्थे कोट्याप्रहारः । परिक्षेपो बहुपुसमंतात्परिभ्रमणेन शत्रूणां क्षेपः । अभिसेपोऽग्नेयताडनं १२ । १३ । १४ आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावेदीये अष्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वकर्मनिरताविप्रानातृतेषु विद्यते ॥ सचाहुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ११ उद्यम्यमंदरं दोर्म्यावहेत्सवनकाननम् ॥ चतुष्पथगदायुद्धे सर्वप्रहरणे पुच १२ नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च वभूवपरिनिष्ठितः ॥ बले विष्णुसमश्वासी तेजसाभास्क्रोपमः १३ अक्षोभ्यत्वेऽर्णवसमः साहेष्णुत्वे धरासमः ॥ संमतः समहीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् १४ भूयो धर्मपरैर्भावैर्मुदितं जनमादिशत् १५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शाकुंतलोपाख्याने अष्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ संभवं भरतस्याहं चरितं च महामतेः ॥ शकुंतलायाश्चोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १ दुष्यंते न च वीरेण यथा प्राप्ता शकुंतला ॥ तं वै पुरुषसिंहस्य भगवन्विस्तरं त्वहम् २ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वज्ञसर्वमतिमतां वर ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सकदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ३ वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वृतः ॥ बलेन चतुरंगेण वृतः परमवल्गुना ४ खड्गशक्तिधरैर्वीरैर्गदामुसलपाणिभिः ॥ प्रासतो मरुहस्तैश्च ययौ योधशतैर्वृतः ५ सिंहनादैश्च योधानां शंखदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ रथनेमिस्वनैश्च वसनागवरद्वंद्वितैः ६ नाना युधधरैश्चापिनानावेषधरैस्तथा ॥ हेपितस्वनमिश्रैश्च श्वेडितास्फोटितस्वनैः ७ आसीत् किल किलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे ॥ प्रासादवरशृंगस्थाः परयात्रपशोभया ८ ददृशुस्तं स्त्रियस्तत्र शूरमात्मयशस्करम् ॥ शक्रोपममभिघ्नं परवारणवारणम् ९ पश्यंतः स्त्रीगणास्तत्र वज्रपाणिं स्ममेनिरे ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रो रणे वसुपराक्रमः १० यस्य बाहुबलं प्राप्य न भवंत्यसुहृद्गणाः ॥ इति वाचोबुवंत्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा नराधिपम् ११ तुष्टुः पुष्पवृष्टीश्च ससृजुस्तस्य मूर्धनि ॥ तत्र तत्र च विप्रेन्द्रैः स्तूयमानः संमततः १२ निर्ययौ परमप्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ तं देवराजप्रतिमं मतवारणधूर्गतम् १३ द्विजक्षत्रियविद्वद्भ्यानि र्यातमनुजग्मिरे ॥ ददृशुर्वर्धमानास्ते आशीर्भिश्च जयेन च १४ सुदूरमनुजग्मुस्तं पौरजानपदास्तथा ॥ न्यवर्तत ततः पश्चादनुज्ञातान् पृथगेह १५ सुपर्णप्रतिमेनाथरथेन वसुधाधिपः ॥ महीमा पूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा १६ सगच्छन् ददृशे मीमात्रं दनप्रतिमं वनम् ॥ बिल्वार्कखदिराकीर्णकपित्थधवसंकुलम् १७ विषमं पर्वतस्तैरश्मभिश्च समावृतम् ॥ निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् १८ मृगसिंहैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापिवनेचरैः ॥ तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्य बलवाहनः १९ लोडयामास दुष्यंतः स्रुदयन् विविधान् मृगान् ॥ बाणगोचरसंप्राप्तास्तत्र व्याघ्रगणान् बहून् २० पातयामास दुष्यंतो निर्विभेदचसायकैः ॥ दूरस्थान् सायकैः कांश्चिदभिनत्सनराधिपः २१ अभ्याशमागतांश्चान्यान् खड्गेन निरंकुतत ॥ कांश्चिदेणान्समाजघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः २२

संभवमिति १ । २ । ३ चतुरंगेण हस्त्यश्वरथपादातवता बल्युरभ्य ४ । ५ । ६ । ७ । ८ परवारणवारणं शत्रुगजानां निवारकं सिंह ९ । १० । ११ । १२ भूर्गतं स्कंधाकृद्धं १३ । १४ । १५ अथरथेन पौरपरावृत्तमनंतरं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ ओत्सुक्यात् वैयग्र्यात् २६ । २७ संसाध्यपाकादिना संस्कृत्य २८ प्रकुट्य चूर्णोक्त्य गजावनगजाः २९ । ३० । ३१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावेदीये एकोनसप्त गदामंडलतत्त्वज्ञश्च चारमित विक्रमः ॥ तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकंपनैः २३ चचारसविनेघ्नैर्वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ राज्ञाचाहुतवीर्येण यो धैश्च समरप्रियैः २४ लोडयमानं महारण्यं तत्त्यजुः स्ममृगाधिपाः ॥ तत्र विद्रुतयूथानिहतयूथपतीनि च २५ मृगयूथान्यथोत्सुक्याच्छब्दं च कुस्ततस्ततः ॥ शुष्काश्चापि नदीर्गत्वाजलनैराश्यकर्षिताः २६ व्यायामकृतां हृदयाः पतंति स्म विचेतसः ॥ क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रांताश्च पतिताश्च २७ केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यंत उभुक्षितैः ॥ केचिदग्निमथोत्पाद्य संसाध्य च वनेचराः २८ भक्षयंति स्म मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ तत्र केचिद्भ्रजामत्ता बालिनः शस्त्रविक्षताः २९ संकोच्याग्रकराभीताः प्राद्वंति स्म वेगिताः ॥ शलन्मूत्रं सृजंतश्च क्षरंतः शोणितं बहु ३० वन्यागजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान् बहून् ॥ तद्वनं बलमेधेन शरधारेण संवृतम् ॥ व्यरोचत मृगाकीर्णराज्ञाहतमृगाधिपम् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शाकुंतलोपाख्याने एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो मृगसहस्राणि हत्वा स बलवाहनः ॥ राजा मृगप्रसंगेन वनमन्यद्विवेश ह १ एक एवोत्तमबलः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ॥ सवनस्यांतमासाद्य महच्छून्यं समासदत् २ तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ॥ मनः प्रल्हादजननंदद्विषिकांतमतीव च ३ शीतमारुतसंयुक्तं जगामान्यन्महद्वनम् ॥ पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशालम् ४ विपुलं मधुरारवैर्नादितं विहगैस्तथा ॥ पुंस्कोकिलनिनादैश्च झिह्वीकणनादितम् ५ प्रवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ॥ षट्पदाधूर्णिततलं लक्ष्म्या परमया युतम् ६ नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापिकंटकी ॥ षट्पदैर्नाप्यपाकीर्णस्तस्मिन् वै काननेऽभवत् ७ विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ॥ सर्वतु कुसुमैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ८ मनोरमं महेश्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ मारुता कलितास्तत्र दुमाः कुसुमशाखिनः ९ पुष्पवृष्टिं विचित्रां तु व्यसृजंस्ते पुनः पुनः दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वनैः १० विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमांवराः ॥ तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ११ रुवंति रावान्मधुरान् षट्पदामधुलिप्सवः ॥ तत्र प्रदेशांश्च बहून् कुसुमोत्करमंडितान् १२ लतामृहपरिक्षिप्तान् मनसः प्रीतिवर्धनान् ॥ संपश्यन्सुमहातेजा बभूव मुदितस्तदा १३ परस्पराश्लेषशखैः पादपैः कुसुमान्वितैः ॥ अशोभत वनंतु महद्वध्वजसन्निभैः १४ सिद्धचारणसंघैश्च गंधर्वाप्सरणांगणैः ॥ सेवितं वनमत्यर्थं मत्तवानरकिन्नरम् १५ सुखः शीतः सुगंधी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ॥ परिक्रामन्नेष्टृक्षानुपैतीवरिरसया १६ एवं गुणसमायुक्तं दर्शय वनं नृपः ॥ नदीकच्छोद्भवं कांतमुच्छ्रितध्वजसन्निभम् १७ प्रेक्षमाणो वनंतु सुप्रहृष्टविहंगमम् ॥ आश्रमप्रवरं रम्यं दर्शय च मनोरमम् १८ नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ॥ तंतदाऽप्रतिमं श्रीमानाश्रमं प्रत्यपूजयत् १९

तितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ तत इति १ शून्यं वृक्षादिरहितमूषरं २ । ३ । ४ । ५ लक्ष्म्या शोभया ६ नाप्यपाकीर्णः अनावृतो न ७ । ८ कुसुमवच्छाखावतः कुसुमशाखिनः ९ । १० । ११ । १२ १३ महद्वध्वजैः पर्वतैश्च जाह्नव्यजा उच्यते रावृक्षास्तुल्यैरिदध्वजवदद्युधैर्वा १४ । १५ रिरसयारमपि तु मिच्छया १६ नदीकच्छोद्भवं कच्छः सजलोऽनूपप्रदेशः १७ । १८ । १९

२० महाकच्छैः महातुल्यैः बृहद्भिः पुष्टैः । 'अथकच्छः स्यादनुपेतुल्यकक्षुमे' इति मेदिनी । मालिनीमभित आश्रममध्ये नैव माखिनी गच्छति न तु प्रांतेन २१ । २२ अप्रतिरथः अप्रतिमः २३ । २४ । २५
२६ काश्यपस्य काश्यपगोत्रस्य कण्वस्य २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ वितते पुर्वे तानि के पुष्टिपशुसोमादिषु प्रवर्तमानेषु ३७ यज्ञविद्यायामंगभूतानि कल्पसूत्रादीनि
३८ भारुंडसामानि पूगयज्ञियसामानि च सान्नामवांतरभेदाः ३९ । ४० शब्दसंस्कारः यथास्थानकरणप्रयत्नमुच्चारण । स्थानं ताल्वादि । करणं जिह्वादि । प्रयत्नो घोषादिः ४१ यज्ञसंस्तरः इष्ट

यतिभिर्वालखिल्यैश्चतुर्मुनिगणान्वितम् ॥ अग्न्यगारैश्चबहुभिःपुष्पसंस्तरसंस्तृतम् २० महाकच्छैर्वृहद्भिश्चविभ्राजितमतीवच ॥ मालिनीमभितोराजवर्दीपु
ण्यासुखोदकाम् २१ नैकपक्षिगणाकीर्णातपोवनमनोरमाम् ॥ तत्रव्यालमृगान्सौम्यान्पश्यन्प्रीतिमवापसः २२ तंचाप्रतिरथःश्रीमानाश्रमंप्रत्यपद्यत ॥ देव
लोकप्रतीकाशंसर्वतःसुमनोहरम् २३ नर्दाचाश्रमसंश्लिष्टांपुण्यतोयांददर्शसः ॥ सर्वप्राणभृतांतत्रजननीमिवधिष्ठिताम् २४ सचक्रवाकपुलिनांपुष्पफेनप्रवाहि
नीम् ॥ सकिन्नरगणावासांवानरर्क्षनिषेविताम् २५ पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टांपुलिनैरुपशोभिताम् ॥ मत्तवारणशार्दूलभुजगेंद्रनिषेविताम् २६ तस्यास्तीरेभगवतः
काश्यपस्यमहात्मनः ॥ आश्रमप्रवरंरम्यंमहर्षिगणसेवितम् २७ नदीमाश्रमसंबद्धादृष्ट्वाऽऽश्रमपदंतथा ॥ चकाराभिप्रवेशायमत्तिसन्नृपतिस्तदा २८ अलंकृतं
द्वीपवत्यामालिन्यारम्यतीरया ॥ नरनारायणस्थानंगंगेयोपशोभितम् २९ मत्तर्वाहिणसंघुष्टंप्रविवेशमहद्वनम् ॥ तत्सचैत्ररथप्रख्यंसमुपेत्यनरर्षभः ३० अती
वगुणसंपन्नमनिर्देश्यंचवर्चसा ॥ महर्षिकाश्यपंद्रष्टुमथकण्वंतपोधनम् ३१ ध्वजिनीमश्वसंवाधांपदातिगजसंकुलाम् ॥ अवस्थाप्यवनद्वारिसेनामिदमुवाचसः ३२ मु
निर्विरजसंद्रुष्टुमिष्यामितपोधनम् ॥ काश्यपंस्थीयतामत्रयावदागमनंमम ३३ तद्वनंनंदनप्रख्यमासाद्यमनुजेश्वरः ॥ क्षुत्पिपासेजहौराजामुदंचावापपुष्क
लाम् ३४ सामात्योराजलिंगानिसोऽपयनीयनराधिपः ॥ पुरोहितसहायश्चजगामाश्रममुत्तमम् ३५ दिदृक्षुस्तत्रतमृषितपोराशिमथाव्ययम् ॥ ब्रह्मलोकप्र
तीकाशमाश्रमंसोऽभिवीक्ष्यह ॥ षट्पदोद्गीतसंघुष्टंनानाद्विजगणायुतम् ३६ ऋचोबृहचमुख्यैश्चप्रेर्यमाणाःपदक्रमैः ॥ शुश्रावमनुजव्याघ्रोविततेष्विहकर्मसु
३७ यज्ञविद्यांगविद्विश्चयजुर्विद्विश्चशोभितम् ॥ मधुरैःसामगीतैश्चऋषिभिर्नियतव्रतैः ३८ भारुंडसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः ॥ यतात्मभिःसुनियतैःशु
शुभेसतदाऽऽश्रमः ३९ अथर्ववेदप्रवराःपूगयज्ञियसामभाः ॥ संहितामीरयंतस्मपदक्रमयुतांतुते ४० शद्वसंस्कारसंयुक्तैर्बुध्निश्चापरोर्द्ध्वजैः ॥ नादितःस
वभौश्रीमानब्रह्मलोकहवापरः ४१ यज्ञसंस्तरविद्विश्चक्रमशिक्षाविशारदैः ॥ न्यायतत्त्वात्मविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ४२ नानावाक्यसमाहारसमवायविशा
रदैः ॥ विशेषकार्यविद्विश्चमोक्षधर्मपरायणैः ४३

काद्युपवानक्रमः न्यायतत्त्वयुक्तेर्मर्यादा । आत्मविज्ञानंस्वानु

भवः ४२ नानावाक्यानामेकशाखागतानांसमिधोजतीत्यादिप्रयालाद्यंगविधिपराणां प्रयोगविधिपराणांप्रयोगविधिनादर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्यादिनाएकवाक्यत्वंसमाहारः । भिन्नशाखास्थानां गुणविधीनामेकस्यांशाखायामुपसंहारःसमवायः तत्रविशारदेः विशेषकार्यमुपासनाब्रह्मलोकफला कर्मभ्योविशिष्टत्वात्तस्याः मोक्षधर्मेतिपृथगुपादानेनमोक्षस्यविशेषकार्यत्वंनिरस्तं ४३

स्थापनप्रथमस्वसिद्धांतव्यवस्था । ततस्तत्रशंकाक्षेपः । तस्याःपरिहारःसिद्धांतस्तैर्यापरमार्थज्ञतातांगतैः । शब्दोव्याकरण । कालेतिज्योतिष । शिक्षाकल्पावप्येतैर्योपलक्षणीयौ ४४ द्रव्यंभ्रीत्यादि । कर्मनिर्वापादि । गुणोऽष्टाकपालत्वादिः । कार्यफलस्वर्गादि । कारणयागादि । पक्षीति द्रव्यादीनांप्रकाशकंइषेत्वेत्यादिवाक्यं । पक्षिवानररुतमिवाव्यक्तार्थमंत्रादिरूपतदर्थभिज्ञैः व्यासग्रंथोऽविस्तृतप्रबंधइषेत्वेतिशाखामाच्छिन्नभीतितदपिब्राह्मणादिस्तंसम्पगाश्रितैःननुस्वकपोलकल्पितैःप्रकोरमंत्रान्द्रव्याच्चतइत्यर्थः ४५ लोकेववायतंततैलोकायतिकाःतेषुलोकरजनपरेषुमुख्यैः ४६ । ४७

स्थापनाक्षेपसिद्धांतपरमार्थज्ञतांगतैः ॥ शब्दच्छंदो निरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ४४ द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्चकार्यकारणवेदिभिः ॥ पक्षिवानररुतज्ञैश्चव्यासग्रंथसमाश्रितैः ४५ नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्रावस्वनमीरितम् ॥ लोकायतिकमुख्यैश्च समंतादनुनादितम् ४६ तत्र तत्र च विप्रेन्द्रा न्नियतान् संशितव्रतान् ॥ जपहोमपरा न्विप्रान्ददर्शपरवीरहा ४७ आसनानि विचित्राणि रुचिराणि महीपतिः ॥ प्रयत्नोपहितानि स्मदृष्ट्वा विस्मयमागमत् ४८ देवतायतनानां च प्रेक्ष्य पूजां कृतां द्विजैः ॥ ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृप सत्तमः ४९ सकाश्यपतपो गुप्तमाश्रमप्रवरं शुभम् ॥ नाटप्यत्प्रेक्षमाणो वै तपो वनगुणैर्युतम् ५० सकाश्यपस्यायतनं महाव्रतैर्वृतं संतादृषिभिस्तपोधनैः ॥ विवेश सामात्यपुरोहितोऽरिहा विविक्तमत्यर्थमनोहरं शुभम् ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिसंभवपर्वणि शकुंतलोपाख्यानसप्तति तमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो गच्छन् महाबाहुरेकोऽमात्यान् विसृज्य तान् ॥ नापश्यन्नाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् १ सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तथाऽऽश्रमम् ॥ उवाच कदहेत्युच्चैर्वनं सन्नादयन्निव २ श्रुत्वाऽथ तस्य तं शब्दं कन्याश्रीरिव रूपिणी ॥ निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसं विषधारिणी ३ सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुष्यंतमसितेक्षणा ॥ स्वागतं तं इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ४ आसनेनार्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि ॥ पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ५ यथावदर्थयित्वाऽथ पृष्ट्वा चानामयं तदा ॥ उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति ६ तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ॥ दृष्ट्वा चैवानवद्यां गीयथा वत्प्रतिपूजितः ७ आगतोऽहं महाभाग मृषिकण्वमुपासितुम् ॥ कगतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्वशोभने ८ ॥ शकुंतलोवाच ॥ गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् ॥ मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रष्टा स्येनमुपागतम् ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अपश्यमानस्तमृषिं तथा चोक्तस्तथा च सः ॥ तां दृष्ट्वा च वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीं १० विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च ॥ रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ११ काल्वंकस्यासिं सुश्रोणि किमर्थं चागतावनम् ॥ एवंप्रपुणोपेता कुतस्त्वमसिशोभने १२ दर्शनादेव हि शुभे त्वयामेऽपहृतं मनः ॥ इच्छामित्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्वशोभने १३

४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ अनामयमारोग्यं कुशलेराष्ट्रादिके ५ । ६ । ७ । ८ दृष्टा
सिद्धस्य ९ अपश्यमान इति तथा च स्वांगतादिप्रकारेण विजने संलाप रूपाभ्यां सतयामो हित इत्यर्थः १० । ११ । १२ दर्शनादेवेति शुभे कल्याणावहे एतेन स्वस्य तत्परिग्रहाधिकारोऽस्तीति दर्शितं तत्र प्र
माणं स्वचेतसः प्रवृत्तिरेव यथोक्तमभियुक्तैः । 'असंशयं सत्रपरिग्रहमायुष्यार्थं मस्यामभिलाषिमे मनः ॥ सतां हि संदेहपदे पुनस्तु पुनमाणमंतःकरणस्य वृत्तयः' इति १३

हस्तार्हसंती १४ । १५ । १६ । १७ आगमो गुरुपदेशः इदं मज्जमादिपुराणं ५५ तथ्याशुपुत्रेणान्वयः १८ अन्धबोदयत्पृष्ठवा १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ मेजविप्रमितिछेदः २५
२६ । २७ । २८ । २९ । ३० बभारपोषितवान् मतंगस्त्रिशंकुः । व्याघतांगतः विबाहविप्रदोषदर्शिनः पितुः कोपादिति शेषः ३१ आश्रममभ्येत्यतपस्तत्त्वैति शेषः नद्याः कौशिक्याः ३२ । ३३ शरणं

एवमुक्ता तु सा कन्या तेन राज्ञा तमाश्रमे ॥ उवाच हस्ती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् १४ कण्वस्याहं भगवतो दुष्यंतदुहितामता ॥ तपस्विनोऽष्टमिमतो धर्मज्ञस्य महा
त्मनः १५ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ ऊर्ध्वरेता महाभागे भगवांस्त्रैलोक्यपूजितः ॥ चलेद्विद्वताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रतः १६ कथं त्वंतस्य दुहितासंभूता वरवर्णिनी ॥ सं
शयो मे महानव्रतमे छेतुमिहार्हसि १७ ॥ शकुंतलोवाच ॥ यथाऽयमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा ॥ शृणुराजन्यथा तत्त्वं यथाऽस्मि दुहितामुनेः १८ ऋषिः कश्चि
दिहागम्य मज्जमाभ्यचोदयत् ॥ तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव १९ ॥ कण्व उवाच ॥ तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ॥ सुभृशं तापयामास
शक्रं सुरगणेश्वरम् २० तपसा दीप्तवीर्योऽयं स्थानान्मांश्च यावयेदिति ॥ भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकाभिदमब्रवीत् २१ गुणैरप्सरसां दिव्यैर्मेनके त्वं विशिष्यसे ॥ श्रे
यो मे कुरुकल्याणियत्त्वांश्च यावद्विषयमिच्छसि २२ असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः ॥ तप्यमानस्तपोधोरममकंपयते मनः २३ मेनके तव भारोऽयं विश्वामि
त्रः सुमध्यमे ॥ शंसितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रेतपसि वर्तते २४ समानं च यावयेत्स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय ॥ चरतस्य तपोविघ्नं कुरु मेऽविघ्नमुत्तमम् २५ रूपयौवनमाधुर्य
चेष्टितस्मितभाषणैः ॥ लोभयित्वा वरारोहे तपसस्तं निवर्तय २६ ॥ मेनकोवाच ॥ महातेजाः स भगवांस्तथैव च महातपाः ॥ कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवान्
पि २७ तेजस्तपसश्चैव कोपस्य च महात्मनः ॥ त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजे यमहंकथम् २८ महाभागं वसिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ॥ क्षत्रजातश्च यः पूर्वमभव
द्ब्राह्मणो बलात् २९ शौचार्थं यो न दीचक्रे दुर्गमां बहुभिर्जलैः ॥ यांतां पुण्यतमालोके कौशिकीति विदुर्जनाः ३० बभारयत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः ॥ दारान्मतं
गोधर्मात्पाराजिष्यं व्याघतांगतः ३१ अतीतकाले दुर्भिक्षे अभ्येत्य पुनराश्रमम् ॥ मुनिः पारेति नद्यां वैनामचक्रे तदा प्रभुः ३२ मतंगं याजयां चक्रे यत्र प्रीतमनाः स्व
यम् ॥ त्वंच सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वर ३३ चकारान्यंच लोके वैकुण्ठेन क्षत्रसंपदा ॥ प्रतिश्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि चकार यः ॥ गुरुशापहतस्यापि त्रिशंकोः
शरणं ददौ ३४ एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ॥ यथाऽसौ न दहेत्कुद्वस्तथा ज्ञापय मां विभो ३५ तेजसानिर्दहेल्लोकान्कंपयेद्दर्शनीपदा ॥ संक्षिपेच्च महामे
रुतूर्णमावर्तयेद्दिशः ३६ तादृशं तपसा युक्तं प्रदीपमिव पावकम् ॥ कथमस्मद्विधानां रीजितेन्द्रियमभिस्पृशेत् ३७ हुताशनमुखं दीप्तं सूर्यचंद्राक्षितारकम् ॥ कालजि
ह्वंसुरश्रेष्ठ कथमस्मद्विधास्पृशेत् ३८ यमश्च सोमश्च महर्षयश्च साध्या विश्वे वालखिल्याश्च सर्वे ॥ एतेऽपि यस्योद्विजंते प्रभावात्तस्मात्कस्मान्मादृशीनोद्विजेत् ३९

प्राणं त्रिशंकोः त्रीणि पितुः कोपो वसिष्ठेनोर्वधो वृथा मोमांसभक्षणं चेति शंकुनिशंकुतुल्या विषापानियस्य त्रिशंकुस्तस्य । यथोक्तं हरिवंशे त्रिशंकुप्रतिवसिष्ठेन । 'पितुश्च परिरोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ॥
अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्तव्यतिक्रमः' इति ३४ तस्य तस्मात् ३५ आवर्तयेद्देवी कुर्पात् ३६ । ३७ सूर्यचंद्रावेवाक्ष्णोः संबन्धिनीतारके यस्य तावपि भ्रमं गमात्रेण स्रष्टुं समर्थ इत्यर्थः ३८ । ३९

४० प्रक्रीडितायाः प्रकृष्टक्रीडितं यस्याः विवृणोत्वपसारयत् ४१ तस्मिन् कामवायुसाहाय्यके हरेण विहिते संदिष्टे सति ४२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाबदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
एवमुक्त इति सदागतिं वायुं १ । २ । ३ । ४ । ५ गृह्णांसं तां विवृतामनाच्छादितां ६ भावं संसर्गात्संदर्शनात्तस्यां मनश्चकार तया हेतुभूतया ७ न्यमंत्रयत एहीत्याकारितवान् व्यहरतां विहारं चक्रतः

त्वयैव मुक्ता च कथं समीपमृषेर्न गच्छेयमहं सुरेंद्र ॥ रक्षांतु मे चितय देवराज यथा त्वदर्थं रक्षिताऽहं चरेयम् ४० कामंतु मे मारुतस्तत्र वासः प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव ॥
भवेच्च मे मनश्च तत्र कार्ये सहायभूतस्तु तव प्रसादात् ४१ वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवायात् तस्मिन्काले तमृषिलोभयंत्याः ॥ तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मिन्स्ततो ययौ साश्च
मं कौशिकस्य ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुंतलोपाख्याने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ कण्व उवाच ॥ एवमुक्तस्तथा शक्रः
संदिदेश सदागतिं ॥ प्रातिष्ठतदा काले मेनका वायुना सह १ अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धकिलिबपम् ॥ विश्वामित्रं तप्यमानं मेनकाभीरुराश्रमे २ अभिवाद्य त
तः सा तं प्राक्रीडय पिसत्रेधौ ॥ अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम् ३ साऽगच्छत् चरिताभूमिं वासस्तदभिलिप्सती ॥ स्मयमाने वसव्रीडं मारुतं वरवर्णिनी
४ पश्यतस्तत्र तत्रैरप्यग्निसमतेजसः ॥ विश्वामित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिदिताम् ५ गृह्णां वाससि संभ्रांतां मेनकां मुनिसत्तमः ॥ अनिर्देश्य वयोरूपामपश्य
द्विद्वतां तदा ६ तस्या रूपगुणान्दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा ॥ चकार भावं संसर्गात्तया कामवशंगतः ७ न्यमंत्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिदिता ॥ तौ तत्र सुचिरं काल
मुभौ व्यहरतां तदा ८ रममाणौ यथा कामं यथैकादिव संतथा ॥ जनयामास मुनिर्मेनकायां शकुंतलाम् ९ प्रस्थे हि मवतोरम्ये मालिनीमभितोनदीम् ॥ जातमुत्सृ
ज्यतं गर्भमेनकामालिनीमनु १० कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ११ दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समं तात्पर्यं वारयन् ॥
नेमा हिं स्युर्वने वालां क्रव्यादामांसगृह्णिनः १२ पर्यर्क्षत तां तत्र शकुंता मेनकात्मजाम् ॥ उपस्पृष्टुंगतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् १३ निर्जने विपिने रम्ये शकुंतैः परि
वारिताम् ॥ आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वेन्यवेशयम् १४ शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुंजते ॥ क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने १५ निर्जने तु वने य
स्माच्छकुंतैः परिवारिता ॥ शकुंतलेति नामास्याः कृतं चापिततो मया १६ एवं दुहितरं विद्धिममविप्रशकुंतलाम् ॥ शकुंतला च पितरं मन्यते मामनिदिता १७
॥ शकुंतलोवाच ॥ एतदा चष्टुष्टुः सन्मज्जन्ममहर्षये ॥ सुतां कण्वस्य मामेवं विद्वित्वं मनुजाधिप १८ कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ॥ इति ते कथितं राज
न्यथा वृत्तं श्रुतं मया १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुंतलोपाख्याने द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

८ । ९ । १० । ११ । १२ उपस्पृष्टुमाद्विक्रं जकार्यं कर्तुं १३ । १४ शरीरकृत्प्रेक्षा । प्राणदाताऽभयप्रदः १५ निर्जन इति शकुंतैः परिवारिता उपात्तेति । लाजादानेऽस्मात्कमत्य
ये शकुंतलेति नाम निर्वचनं १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाबदीपे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

सुव्यक्तमिति गोत्रप्रवर्त्तकोऽपितपसाराब्राह्मणोऽपिजातितःसत्रियएवविश्वाभिप्रहतिभावः । इतऊर्ध्ववातस्यब्राह्मणत्वमितिकल्प्यं १ । २ । ३ गांधर्वोवरवध्योरैकमत्येनकृतः ४ फलाहारः फलान्याहर्त्तुंगतः ५ । ६ नस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीतिन्यायविरोधमाशंक्याह आत्मनइति ७ पूर्वोक्तगांधर्वविवाहस्यकर्त्तव्यतांवक्तुंविवाहभेदानाह अष्टाविति ब्राह्मोऽलंकृत्यकन्यादानम् । तद्देवयज्ञातेऽतिश्रुतिभेदानंदेवः । सहोभोधर्मचरतामितिबुद्ध्यादानंप्राजापत्यः । वराहोमियुनंशुल्कंगृहीत्वादानमार्पः । बहुधनंगृहीत्वादानमासुरः ८ गांधर्वोऽन्याख्यातः । सुप्तानांप्रमत्तानांवाऽपहरेत्सपैशाचः । इत्वाभिस्त्वाचशीर्षाणिरुदतीरुदद्रथोदरेत्सराक्षसः इत्येतेऽष्टौक्रमाभ्याख्याताः ९ । १० पंचानांब्राह्मादीनांत्रयोब्राह्मदेवप्राजापत्याधर्माः द्वावार्पासुरोक्त्याशुल्कग्रह

॥ दुष्यंत उवाच ॥ सुव्यक्तराजपुत्रीत्वं यथा कल्याणिभाषसे ॥ भार्यामेभवसुश्रोणिब्रूहि किं कर्त्तव्यमिति १ सुवर्णमालां वासांसि कुण्डले परिहाटके ॥ नानापत्तनजेशु श्रेष्ठमणि
रत्ने च शोभने २ आहरामितवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ॥ सर्वराज्यं तवाद्यास्तु भार्यामेभवशोभने ३ गांधर्वेण च मां भीरुविवाहेनैहि सुंदरि ॥ विवाहानां हि रंभो
रुगांधर्वः श्रेष्ठ उच्यते ४ ॥ शकुंतलोवाच ॥ फलाहारो गतोर राजन्पितामेदं त आश्रमात् ॥ मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व समां तुभ्यं प्रदास्यति ५ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ इच्छामि
त्वां वरारोहे भजमाना मनिंदिते ॥ त्वदर्थं मां स्थितं विद्वित्त्वं दत्तं हि मनो मम ६ आत्मनो बंधुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ॥ आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ७
अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ॥ ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्रजापत्यस्तथाऽऽसुरः ८ गांधर्वो राक्षसश्चैव पेशाश्चाष्टमः स्मृतः ॥ तेषां धर्म्या न्यथा पूर्वमनुस्वायं
भुवोऽब्रवीत् ९ प्रशस्तांश्चतुरः पूर्वान् ब्राह्मणस्योपधारय ॥ षडानुपूर्व्यां क्षत्रस्य विद्विधर्म्या न निंदिते १० राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विद्वद्रेष्यासुरः स्मृतः ॥ पंचा
नां तु त्रयो धर्म्या अधर्म्या द्वौ स्मृता विद्व ११ पेशाश्च आसुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥ अनेन विधिना कार्यो धर्मस्यैवा गतिः स्मृता १२ गांधर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्या तौ मा वि
शंकिथाः ॥ पृथग्वायदि वामिश्रौ कर्त्तव्यौ नात्र संशयः १३ सात्वं मम सकामस्य सकामावरवर्णिनी ॥ गांधर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि १४ ॥ शकुंतलोवाच ॥
यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ॥ प्रदाने पौरवश्चेष्टशृणु मे समयं प्रभो १५ सत्यं मे प्रतिजानीहि यथा वक्ष्याम्य हरं हः ॥ मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनंतरः १६ यु
वराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ यद्येतदेवं दुष्यंत अस्तु मे संगमस्त्वया १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमस्त्विति ताराजा प्रत्युवाचा विचारयन् ॥ अपि च त्वां
हि नेष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते १८ यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ एवमुक्त्वा सराजं पिस्ताम निंदितगामिनीम् १९ जग्राह विधिवत्पाणाबुवास च तया
सह ॥ विश्वास्य चैनं स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः २०

णादधर्म्यै ११ तपोरप्यासुरःपेशाचवदत्यंतहेयइत्याह पेशाचइति १२ परिशेषाद्रांधर्वराक्षसाक्षत्रियस्यधर्म्यावित्याह गांधर्वेति मिश्रोरुक्मिणोविवाहे १३ । १४ । १५ । १६
१७ । १८ । १९ उवाससंगंकृतवान् । अत्राधिको मृकाश्चैवकिराताश्चकुब्जवामनकैःसह । सहिताकंचुकिर्वैर्वाहिनीसूतमागधैःइतिश्लोकःपठ्यते तस्यार्थः मृकाःअंतःपुररक्षणयोग्याहित
मितभाषिणः किराताश्चामरवाहिन्यःस्त्रियः । 'किरतोम्लेच्छभेदेस्याङ्गानिबेऽल्पतनावापि ॥ स्त्रियांचामरवाहिन्यांकुट्टनीदुर्गयोरपि'इतिमेदिनी । कुब्जवामनकाःचंदनपुष्पोदकादिकराश्चेद्यश्चेद्यश्च
कंचुकिनःअंतःपुराध्यक्षाः'कंचुकर्पतःपुराध्यक्षे'इतिमेदिनी वाहिनीभिरेष्वइतिशेषः २०

तथावाहिन्या २१ २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ परंशु । चक्रं सैन्यं । 'चक्रः कोके पुमान् स्त्री ब्रजे सैन्य रथांगयोः' इति मेदिनी । इदमेव चक्रवर्तिशब्दप्रवृ
प्रेषयिष्येत वार्थाय वाहिनीं चतुरंगिणीम् ॥ तथात्वाऽऽनायायेष्यामेनिवासंस्वशुचिस्मिते २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपोजनमेजय ॥
मनसा चिंतयन् प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः २२ ॥ भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किञ्चुकरिष्यति ॥ एवं स चिंतयन्नेव प्रविवेश स्वकं पुरम् २३ ॥ मुहूर्तयाते तस्मिंस्तुकण्वो
ऽप्याश्रममागतम् ॥ शकुंतला च पितरं हियानोपजगाम तम् २४ ॥ विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः ॥ उवाच भगवान्प्रीतः पश्यन् दिव्येन चक्षुषा २५
त्वयाऽद्य भद्रैरहसिमा मनाहत्ययः कृतः ॥ पुंसां सहसमायोगेन सधर्मोपघातकः २६ ॥ क्षत्रियस्य हि गांधर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ॥ सकामायाः सकामेन निर्मत्रोरह
सि स्मृतः २७ ॥ धर्मात्मा च महात्मा च दुष्यंतः पुरुषोत्तमः ॥ अभ्यगच्छः पतियत्त्वं भजमानं शकुंतले २८ ॥ महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः ॥ यद्दमांसाग
रापां गीकृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम् २९ ॥ परं चाभिप्रयातस्य चक्रंतस्य महात्मनः ॥ भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ३० ॥ ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रांतं मुनिम
ब्रवीत् ॥ विनिधाय ततोभारं सन्निधाय फलानि च ३१ ॥ शकुंतलोवाच ॥ मया पतिवृत्तोर राजा दुष्यंतः पुरुषोत्तमः ॥ तस्मै स साचिवायत्वं प्रसादं कर्तुं मर्हसि ३२
॥ कण्व उवाच ॥ प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ॥ गृहाण च वरं मत्तस्त्वं शुभेयदभीप्सितम् ३३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो धर्मिष्ठतां वरे राज्याच्चास्वलनं तथा ॥
शकुंतला पौरवाणां दुष्यंतं हितकाम्यया ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुंतलोपाख्याने त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
प्रतिज्ञाय तु दुष्यंते प्रतियाते शकुंतलाम् ॥ गर्भं सुषाववामो रूः कुमारममितौजसम् १ ॥ त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ॥ रूपौदार्यगुणोपेतं दौष्यंति
जनमेजय २ ॥ जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ॥ विधिवत्कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ३ ॥ दंतैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो महान् ॥ चक्रांकितकरः श्री
मान् महाभूषार्धमहाबलः ४ ॥ कुमारो देवगर्भाभिः स तत्राशुव्यवर्धत ॥ षड्वर्ष एव बालः सकण्वाश्रमपदं प्रति ५ ॥ सिंहव्याघ्रान्वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा ॥ बवंध
वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपतः ६ ॥ आरोहन् दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ॥ ततोऽऽस्य नाम च कुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ७ ॥ अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वहिदमयत्यसौ ॥
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ८ ॥ विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्मचास्यातिमानुषम् ९ ॥ समयो यौ वराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुंतलाम् ॥
तस्य तद्रत्नमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह १० ॥ शकुंतलामिमांशीघ्रं सह पुत्रामितो गृहात् ॥ भर्तुः प्रापयता गारं सर्वलक्षणपूजिताम् ११ ॥ नारीणां चिरवासो हि बांधवे
पुनरोचते ॥ कीर्तिचारित्रधर्मग्रस्तस्मान्नयतमाचिरम् १२ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठंतमहौजसः ॥ शकुंतलां पुरस्कृत्य स पुत्रांगजासां ह्वयम् १३

तिनिमित्तम् ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ॐ ॥ प्रतिज्ञायेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ विक्रमःपराभिभवसामर्थ्यं ओजःकृतिः । बलंशरीरम् ९ । १० । ११ नरोचतेनशोभते । चारित्रंशीलं धर्मःपातिग्रत्यम् १२ । १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ धर्मार्थकामसंबंध । 'धर्मार्थकामसंबंधनातिचरितव्यात्वयेयनातिचरामि' इति विवाहमंत्रप्रकाशितवैवाहिकसंबंध २० । २१ । २२ । २३ । २४
२५ साक्ष्येणसाक्षिधर्मणोदासीन्यबोधरूपेण २६ । २७ हृच्छयमंतर्पामिणं मुनिनारायणं २८ । २९ । ३० निर्यातयतिपरिहरति दुष्कृतं पापं ३१ विद्यातयतिविशेषेणयातनापीडां

गृहीत्वाऽमरगर्भाभंपुत्रं कमललोचनम् ॥ आजगामततः सुभ्रूदुष्यंतं विदिताद्वनात् १४ अभिसृत्य च राजानं विदिताच प्रवेशिता ॥ सहतेनैव पुत्रेण बालार्कसमतेजसा
१५ निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः ॥ पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीच्च शकुंतला १६ अयं पुत्रस्त्वयाराजन् यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ त्वया ह्ययं सुतोरान्मम्यु
त्पन्नः सुरोपमः ॥ यथा समयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम १७ यथामत्संगमे पूर्वयः कृतः समयस्तथा ॥ तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति १८ सोऽथ शुक्लैव तद्वा
क्यंत स्याराजा स्मरन्नपि ॥ अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वंदुष्टतापसि १९ धर्मकामार्थसंबंधं न स्मरामित्वया सह ॥ गच्छवातिष्ठ वाक्यं यद्वापीच्छसितत्कुरु २० सैव
सुक्तावरारोहा व्रीडिते वतपस्विनी ॥ निःसंज्ञैव च दुःखेन तस्थौ स्थूणे वनिश्चला २१ संरंभामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणौष्ठसंपुटा ॥ कटाक्षैर्निर्दहंतीवतिर्यग्नाजानमैक्षत
२२ आकारंगूहमाना च मन्युना च समीरिता ॥ तपसा संभृतं ते जोधारयामास वैतदा २३ सामुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ॥ भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य रुद्धावचन
मब्रवीत् २४ जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ॥ न जानामीति निःशंक्यथाऽन्यः प्राकृतोजनः २५ अत्र ते हृदयं वेदसत्यस्यैवानृतस्य च ॥ कल्याणं वदसाक्ष्येण
माऽऽत्मानमवमन्यथाः २६ योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा २७ एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं न हृच्छयं वे
त्सि मुनिपुराणम् ॥ यो वेदिता कर्मणः पापकस्य तस्यांति के त्वं वृजिनं करोषि २८ मन्यते पापकं कृत्वान कश्चिद्वेति मामिति ॥ विदंति चे न देवाश्च यश्चैवांतरपूरुषः २९
आदित्यचंद्रावनिलानलौ च द्यौर्मिरापो हृदयं यमश्च ॥ अहश्चरात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ३० यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ॥ ह
दि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तु प्यति ३१ न तु तु प्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः ॥ तं यमः पापकर्माणं विद्यातयति दुष्कृतम् ३२ यो वमन्यात्मानात्मानमन्यथा प्र
तिपद्यते ॥ न तस्य देवाः श्रेयांसो यस्यात्माऽपि न कारणम् ३३ स्वयं प्राप्तेति मामेवं माऽवमंस्थाः पतिव्रताम् ॥ अर्चाहीनार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ३४ किमर्थं मां प्रा
कृतवदुपप्रेक्षसि संसदि ॥ न खल्वहमिदं शून्ये रौमि किं न गृणोषि मे ३५ यदि मे याचमाना यावचनं न करिष्यसि ॥ दुष्यंतशतधामूर्धा ततस्तेऽद्य स्फुटिष्यति ३६ भार्यापतिः
संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ॥ जायायास्तद्विजाया त्वं पौराणाः कवयो विदुः ३७ यदा गमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ॥ तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ३८

करोति दुष्कृतं दुष्कृतमस्यतं ३२ नकारणं श्रेयसे इत्यर्थः ३३ । ३४ । ३५ । ३६ पौराणाः कवयो वैदिकास्तज्जायाजायाभवति यदस्यां जायते पुनरित्यादि मंत्रविदः ३७ आगमव
तो वेदोक्तमथादिकर्मविदो यत्तदमितप्रभावमपत्यं जायते तत्तारयति ३८

पुत्राभ्रहत्यतः परं 'पौत्रेण लोकान् जयते पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ॥ अथ पौत्रस्य पुत्रेण मोदंते प्रपितामहाः' इति पठंति तत्र पुत्रेण न स्कादुद्धृतः पौत्रेण स्वर्गं नीयते प्रपौत्रेण ततोऽप्युपरि नीयते । पुत्रेणैव स्वर्गं नीतः
पौत्रेण ब्रह्मलोके प्रापित आनन्त्यमोक्षं लभते तेनासौ प्रपौत्रमपेक्षत इत्यर्थः ३९ । ४० । ४१ । ४२ पितरः पितृवद्विते पिण्यः मातरो मातृवहुः खंडं यः ४३ । ४४ विषमे पुनरकेष्वेक एव पततीति तमे

पुत्राभ्रान्नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयं भुवा ३९ सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ॥ सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या
पतिव्रता ४० अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ॥ भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तारिष्यतः ४१ भार्या वंतः क्रिया वंतः स भार्या गृहमोघिनः ॥ भार्या वंतः प्रमो
दंते भार्या वंतः श्रियाऽन्विताः ४२ सखायः प्रविविक्तेषु भवंत्येताः प्रियंवदाः ॥ पितरो धर्मकार्येषु भवंत्यार्तस्य मातरः ४३ कांतारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै ॥
यः सदारः स विश्वास्यस्तस्मादाराः परागतिः ४४ संसरंतमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ॥ भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ४५ प्रथमं संस्थिता भार्या पतिप्रेत्य प्र
तीक्षते ॥ पूर्वमृतं च भर्तारं पश्चात्साध्यनुगच्छति ४६ एतस्मात्कारणाद्वा जन्पाणिग्रहणमेष्यते ॥ यदा प्रोतिपतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ४७ आत्मात्मनैव ज
नितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ तस्माद्भार्या नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ४८ भार्या यां जनितं पुत्रमादर्शं विवचनम् ॥ लहादं ते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत
४९ दत्तमाना मनोदुःखैर्व्याधिभेधा तुरानराः ॥ लहादं ते स्वेपुदारेषु घर्माताः सलिलेष्विव ५० सुसंरब्धोऽपिरामाणां न कुर्यादप्रियं नरः ॥ रतिप्रीतिं च धर्मचता
स्वायत्तमेव क्षयहि ५१ आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ॥ ऋषीणामपिकाशक्तिः स्रष्टुरामा मृते प्रजाम् ५२ प्रतिपद्यदा स नुर्धरणीरेणुं गच्छति ॥ पितु
राश्लिष्यतेऽगानि किमस्त्यभ्यधिकंततः ५३ सत्वं स्वयमभिप्रातं साभिलाषमिमं सुतम् ॥ प्रेक्षमाणं कटाक्षेण किमर्थमवमन्यसे ५४ अंडानि विभ्रति स्वानि न भिंदंति
पिपीलिकाः ॥ न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ५५ न वा ससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा विधः ॥ शिशोरा लिंग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ५६ ब्राह्म
णो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ५७ स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ॥ पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके नावि
द्यते ५८ त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताऽहमस्मिदम् ॥ इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकविनाशनम् ५९ आहर्ता वाजिमेघस्य शतसंख्यस्य पौरव ॥ इति वागंतरिक्षे मां सूतकेऽ
भ्यवदत्पुरा ६० ननु नामां कमारोप्यस्त्रेहाद्वा मां तरंगताः ॥ मूर्ध्नि पुत्रानुपाग्राय प्रतिनंदंति मनवाः ६१ वेदेष्वपि वदंती मंत्रग्रामं द्विजातयः ॥ जातकर्मणि पुत्राणां
तवापि विदितं तथा ६२ अंगादंगात्संभवासि हृदयादधिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवशरदः शतम् ६३ जीवितं त्वदधीनं मे संतानमपि चाक्षयम् ॥ तस्मा
त्वं जीवमेव पुत्रसुखी शरदां शतम् ६४

कपातिनमप्यनुगमनं करोति भर्तारं नरकादुद्धर्तुं । यथोक्तं । 'व्यालग्राही यथा व्यालं बह्नादुद्धरते विलात् ॥ नरकस्थं पतितं दृष्ट्वा पतिप्राणानुगासती' इति ४५ । ४६ । ४७ मातृवज्जन्मभूमिवत् ४८ । ४९ । ५०
सुसंरब्धोऽप्यतिक्रुद्धोपि रामाणां रम्यस्त्रीणां ५१ । ५२ प्रतिपद्यत्येत्य ५३ । ५४ । ५५ शिशोरजातदंतस्य सूतोः ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ मंत्रग्राममेव पठति अंगादिति शरदो वर्षाणि ६३ । ६४

त्मानमात्मानेद्वितीयमिति विवेकवत्तत्सदृश्यमत्र पश्यति भावः ६५ एकः सन्पुत्रे जाते योर्मा द्विधा कृतो द्वैरूप्यमतः ६६ । ६७ । ६८ सप्तमिहा अजीजनत्मा प्रितिशेषः ६९ अवकीर्णोऽयस्यक्तो अ
सती अपत्यस्नेहहीना ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ तव पितृसौनीचो उच्चैस्त्वत्वं मेव भावसदृश्याह द्रव्यां सचेति ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० परोक्षमविश्वसनीयं ८१ । ८२ । ८३

त्वदंगेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ॥ सरसीवामलेत्मानंद्वितीयं पश्य वै सुतम् ६५ यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ॥ तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्
द्विधा कृतः ६६ मृगावकृष्टेन पुरा मृगयां परिधावता ॥ अहमासादिताराजन्कुमारी पितुराश्रमे ६७ उर्वशी पूर्वचित्तिश्च सहजं न्याच मे नका ॥ विश्वाची च घृताची
चषडेवाप्सरसां वराः ६८ तासां सामेन कानामब्रह्मयोनिर्वाप्सराः ॥ दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ६९ सामाहिमवत्तः प्रस्थे सुपुत्रे मे नकाऽप्सराः ॥
अवकीर्य च मायाता परात्मजमिवासती ७० किं नु कर्माशुभं पूर्वकृतवत्यन्यजन्मनि ॥ यदहं बांधवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ७१ कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्यामि
स्वमाश्रमम् ॥ इमं तु बालं संत्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मनः ७२ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ न पुत्रमभिजानामित्वयि जातं शकुंतले ॥ असत्यवचनानार्यः कस्ते श्रद्धास्यते व
चः ७३ मेनकानिरनुक्रोशाबंधकीजननी तव ॥ ययाहिमवत्तः पृष्ठे निर्माल्यमिव चोज्झिता ७४ सचापिनिरनुक्रोशः क्षत्रयोनिः पिता तव ॥ विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे
लुब्धः कामवशंगतः ७५ मेनकाऽप्सरसां श्रेष्ठामहर्षिणां पिता च ते ॥ तयोरपत्यं कस्मात्त्वं पुंश्चलीव प्रभाषसे ७६ अश्वदेयमिदं वाक्यं कथयंती न लज्जसे ॥ विशेषतो म
त्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ७७ कमहर्षिः सचैवाग्र्यः साऽप्सरा कचमेनका ॥ कचत्वमेवं कृपणातापसीवेषधारिणी ७८ अतिकायश्च ते पुत्रो बालोऽतिबलवानयम् ॥
कथमल्पेन कालेन शालस्तं भवोद्भूतः ७९ सुनिरुष्टा च ते योनिः पुंश्चलीव प्रभाषसे ॥ यदृच्छामाकामरागाज्जाता मे न कया ह्यासि ८० सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसिताप
सि ॥ नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ८१ ॥ शकुंतलोवाच ॥ राजन् सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ॥ आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नापि न पश्यसि
८२ मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानुमेनकाम् ॥ ममैवोद्विच्यते जन्म दुष्यंत तव जन्मनः ८३ क्षितावटसिरजिद्रं अंतरिक्षे चराम्यहम् ॥ आवयोरंतरं पश्य मे रुसर्षप
योरिव ८४ महेंद्रस्य कुवेरस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ भवनान्यनुसंधामि प्रभावं पश्य मे वृष ८५ सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि ते जनघ ॥ निदर्शनार्थं न द्वेषाच्छु
त्वा तं क्षंतुमर्हसि ८६ विरूपो यावदादर्शनात्मनः पश्यते मुखम् ॥ मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ८७ यदा स्वमुखमादर्शं विवृतं सोऽभिधीक्षते ॥ तदांतरं
विजानीते आत्मानं चेतरं जनम् ८८ अतीव रूपसंपन्नो न कंचिदवमन्यते ॥ अतीव जल्पन् दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ८९ मुखो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ॥
अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव सूकरः ९० प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ॥ गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसश्चीरमिवांभसः ९१ अन्यान्परिवदन् साधुर्यथा हि
परितप्यते ॥ तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ९२ अभिवाद्य यथा वृद्धान् संतो गच्छंति निर्द्विषतिम् ॥ एवं सज्जनमाकुश्यं मुखो भवति निर्द्विषतः ९३

८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ विहेठको निर्द्विषतः परोपतापको वा हेमविभक्त्या ८९ । ९० । ९१ । ९२ निर्द्विषतः मुखीः ९३

यत्र विषये परैः सद्भिर्वाच्यमानेयाः संतोऽदुरात्मानः परासाधून् विद्यानाहुः ९४ । ९५ अनास्तिकः आस्तिकाद्विजः ९६ इह श्रियं प्रति लोकानमुत्र ९७ । ९८ स्वपत्नी प्रभवानन्यासु चोत्पन्नां श्रुत्वा विधानेन
पंचपुत्रान्प्रचक्षते कृतान् उपनयनादिना संस्कृतान् ९९ । १०० आत्मानं पालयन् पालनहेतोः १ । २ । ३ । ४ । ५ समयो विषयः संगतं सख्यं ६ । ७ अत्र । ऋतेऽपि गर्दभीक्षीरात्पयःपास्यति

सुखं जीवंत्यदोषज्ञासूखादोषानुदर्शिनः ॥ यत्र वाच्याः परैः संतः परानाहुस्तथा विधान् ९४ अतो हास्यतरं लोके किंचिदन्यत्र विद्यते ॥ यत्र दुर्जनमित्याह दुर्जनः सज्जनं
स्वयम् ९५ सत्यधर्मच्युतात्पुंसः दुद्धादाशीविषादिव ॥ अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किंपुनरास्तिकः ९६ स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं यो न मन्यते ॥ तस्य देवाः श्रियं
प्रति न च लोकानुपाश्रुते ९७ कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ॥ उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ९८ स्वपत्नी प्रभवान्पंचलब्धान् क्रीतान् चिर्वाधितान् ॥
कृतान् नन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान्वैमनुरब्रवीत् ९९ धर्मकीर्त्या वहानूणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ त्रायं ते न रकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितृन् १०० सत्त्वं च पतिशार्दूलपु
त्रं न त्यक्तुमर्हसि ॥ आत्मानं सत्यधर्मो च पालयन् पृथिवीपते ॥ नरेन्द्रसिंहकपटं न बोद्धुं त्वमिहार्हसि १ वरंकूपशताद्वापी वरं वापी शतात्कृतुः ॥ वरंकृतुशतात्पुत्रः सत्यं
पुत्रशताद्वरम् २ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया द्रुतम् ॥ अश्वमेधसहस्राद्वि सत्यमेव विशिष्यते ३ सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ॥ सत्यं च वचनं राजन् समं
वास्यान्नवासमम् ४ नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ॥ न हि तीव्रतरं किंचिद्वृत्तादिह विद्यते ५ राजन् सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः ॥ मात्याक्षीः समयं
राजन् सत्यं संगतमस्तुते ६ अत्र ते चेत्प्रसंगस्ते श्रद्धासिनचेत्स्वयम् ॥ आत्मना हंत गच्छामित्वा दशेनास्ति संगतम् ७ त्वामृतेऽपि हि दुष्यंत शैलराजा वतंसकाम् ॥
चतुरंतामिमामुर्वीपुत्रो मे पालयिष्यति ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा राजानं प्रातिष्ठत शकुंतला ॥ अथांतरिक्षादुष्यंतं वागुवाचा शरीरिणी ९ ऋत्विक्
पुरोहिताचायमं त्रिभिश्च वृतं तदा ॥ भस्त्रामातापितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ११० भरस्वपुत्रं दुष्यंतमावमंस्थाः शकुंतलाम् ॥ रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेवयम
क्षयात् ११ त्वंचास्यधातागर्भस्य सत्यमाह शकुंतला ॥ जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽगं द्विधा कृतम् १२ तस्माद्भस्वदुष्यंतपुत्रं शाकुंतलं च ॥ अभूतिरेषायत्यक्त्वा
जीवे जीवंतमात्मजम् १३ शाकुंतलं महात्मानं दौष्यंति भरपौरव ॥ भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि १४ तस्माद्भवत्वयं नामाभरतो नाम ते सुतः ॥ तच्छु
त्वा पौरवो राजा व्याहृतं त्रिदिवौकसाम् १५ पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ शृण्वंस्तेतद्भवंतोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् १६ अहं चाप्येवमेवैनं जा
नामि स्वयमात्मजम् ॥ यदहं वचनादेव गृहीयामि स्वमात्मजम् ११७

मे सुतः इति क्वचित्पठ्यते । तस्यायं भावः गर्दभीक्षीरवत्त्वात्तत्पराज्यं परित्यज्य स्वभुजबलेनैव मत्पुत्रो राज्यां करिष्यतीति । त्वामिति चतुरंतां चतुःसमुद्रांतां ८ । ९ भस्त्राचर्मकोशस्तत्र निहितं बी
जं यथा तदीयं न भवति एवं माताऽपि भस्त्रेव येन हेतुना यो जातः स एव सः कार्यस्य कारणान्यत्वात् ११० भरस्वधारस्य स्वपोष्यस्ववा रेतोधाः रेतः सेक्तायः स एव पुत्रः पितु रन्य एवेत्यर्थः उन्नयत्यूर्ध्व
नयति यमस्य यान्नरकात्पितृनिर्दिशेयः ११ धातानिषेक्ता १२ अभूतिरभार्य १३ । १४ । १५ । १६ गृहीयामि गृहीयां इतो लोपाभावात् ११७

११८ पितृकर्माणिपित्राकर्त्तव्यान्पुनर्यनादीनि १९ सभाज्यमानः पूज्यमानः १२०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८ चक्ररथचक्रं आज्ञावा अन्यतरेण सर्वव्याप्रीतिचक्रवर्तीसर्वभौमः
सर्वभूमीश्वरः २९ पद्मानांकोटिशतानां १३०। ३१। ३२ सत्यं ब्रह्म आर्जवं धर्मः ते एव परमवर्णं प्राप्य ये पातान् १३३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ १। २। ३ प्राचेतसः प्राचेदेशाय याज्ञक्रियया अततिसततं गच्छतीति प्राचेताः चतुर्ध्या अलुक् । अतसातत्यगमनेऽस्मात्समरे अतमाना इत्यादौ पञ्च

भवेद्विशंक्योलोकस्य नैव शुद्धो भवेदयम् ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तं विशोध्य तदाराजादेव दूतेन भारत ॥ हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ११८ ततस्त
स्य तदाराजापितृकर्माणि सर्वशः ॥ कारयामास मुदितः प्रीतिमानात्मजस्य ह १९ मूर्ध्नि चैनमुपाधाय सन्नेहं परिष्वजे ॥ सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च वंदि
भिः ॥ समुदं परमालेभे पुत्रसंस्पर्जानृपः १२० तां चैव भार्यां दुष्यंतः पूजयामास धर्मतः ॥ अब्रवीच्चैव ताराजा सां त्वपूर्वमिदं वचः २१ कृतोलोकपरोक्षोऽयं संबन्धो
ऽयं त्वया सह ॥ तस्मादेतन्मया देवित्वच्छुद्धयर्थं विचारितम् २२ मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम् ॥ पुत्रश्चायं वृत्तो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् २३
यच्च कोपितयाऽत्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये ॥ प्रणयिन्या विशालाक्षितक्षांतं ते मया शुभे २४ तामेव मुक्त्वा राजर्षिर्दुष्यंतो महिषीं प्रियाम् ॥ वासोभिरन्नपानैश्च पूज
यामास भारत २५ दुष्यंतस्तु तदाराजा पुत्रं शकुंतलं तदा ॥ भरतं नाम तः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् २६ तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ॥ भास्वरं दिव्य
मजितं लोकसन्नादनं महत् २७ सविजित्यमहिपालं श्वकारवशवर्तिनः ॥ चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः २८ सराजा चक्रवर्त्यासीत् सार्वभौमः प्रतापवान् ॥ ईजे
च बहुभिर्यज्ञैर्यथाशक्नोम रुत्पतिः २९ याजयामास तं कण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ श्रीमान् गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ॥ यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ
१३० भरताद्भारती कीर्तयेनेदं भारतं कुलम् ॥ अपरे ये च पूर्वं वै भारता इति विश्रुताः ३१ भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पामहौजसः ॥ बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो रा
जसत्तमाः ३२ येषां भपरिमेयानि नाम धेयानि सर्वशः ॥ तेषां तु ते यथा मुख्यं कीर्तयिष्यामि भारत ॥ महाभागान् देवकल्पान्सत्याजं वपरायणान् १३३ ॥ इति श्रीम०
आदिप० संभवप० शकुंतलोपाख्याने चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ भरतस्य कुरोः
पूरो राजमीदृशस्य चानघ १ यादवानां मिमं वंशं कौरवाणां च सर्वशः ॥ तथैव भरतानां च पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् २ धन्यं यशस्य मायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ तेजो
भिरुदिताः सर्वमहर्षि समतेजसः ३ दशप्राचेतसः पुत्राः संतः पुण्यजनाः स्मृताः ॥ मुखजेनाग्निनायैस्ते पूर्वदग्धामहौजसः ४

सातत्यार्थत्वेन दृष्टादसुन् तस्य प्राचेतसः प्राचीनवर्षिणः । यद्वा प्राचेतसं तृणमस्येति प्राचेतसः । नीचांतं धस्यत सन्नशुष्कमित्यादौ तृणेऽप्यतस्य शब्दो दृष्टः । अविमृष्टविधेयां शत्वदोषमाश्रित्य प्रचेतसाम
येपिता प्राचेतस इति वा । अस्मिन्पक्षे द्वये सुपां सुलुगिति पष्ठ्याः सुः । अन्ये तु प्रचेतस इति पाठं प्रकल्प्य प्राचीनवर्षिण इत्यध्याहरति । पुण्यजनाः पुण्योत्पादकास्तपःशीला इत्यर्थः येस्ते महौजसो महामभावा
वृक्षोपधयोदग्धाः । येते पूर्वमिति पाठे तु ये पूर्वपुण्यजना राक्षसाः स्मृतास्तेऽस्मीमहौजसो वृक्षाभूमिमावृत्य प्राणिनां पीडाकरादग्धा येरिति शेषः ४

५ वीरिण्यावीरणपुण्या ६ मोक्षमोक्षहेतुसांख्यज्ञानं विवेकजं विज्ञानं तेन ज्ञात तत्त्वाः प्रज्ञानकामयंत इति दर्शितं । तथाच श्रुतिः 'किंप्रसमाकरिण्यामोयेषां नोऽयमात्माऽर्थलोकः' इति ७ तत इति स्त्रियः प्रा
येण ज्ञानानर्हा इति भावः । तथाच श्रुतिः स्त्रिया अशास्यं मन इति । अभिसंदधे पुत्रिका एव दोहित्रद्वारामपुत्रा इति मेने संकल्पितवान्वा ८। ९। १०। ११ मार्तंडस्य विवस्वतः यमश्चेति पुनरुक्तिर्मनुतः क
निष्ठत्वप्रख्यापनार्थं १२। १३। १४। १५। १६ चतुर्थीनाभागाद्व्योऽयं नाभागारिष्टोदशमः १७ अन्योन्यभेदात्परस्परवेरात् १८ मार्तंडस्य मनुर्धमानजायत सुतः
पितापुत्र

तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ॥ संभूताः पुरुषव्याघ्रसहिलोकपितामहः ५ वीरिण्या सहसंगम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ॥ आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशि
तव्रतान् ६ सहस्रसंख्यानं संभूतान् दक्षपुत्रांश्च नारदः ॥ मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ७ ततः पंचाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ॥ प्रजापतिः प्र
जादक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ८ ददौ दशसधर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिर्मिदवे ९ त्रयोदशानां पत्नीनां यातुदाक्षायणीवरा ॥ मारीचः
कश्यपस्त्वस्यामादित्यान्समजीजनत् १० इंद्रादीन्वीर्यसंपन्नान् विवस्वतमथापिच ॥ विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ११ मार्तंडस्य मनुर्धमानजायत सुतः
प्रभुः ॥ यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रभुः १२ धर्मात्मा समनुर्धमान्यत्रवंशः प्रतिष्ठितः ॥ मनोर्विशोमानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् १३ ब्रह्मक्षत्राद
यस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ततोऽभवन्महाराजब्रह्मक्षत्रेण संगतम् १४ ब्राह्मणान्मानवास्तेषां सांगं वेदमधारयत् ॥ वेनंष्टृष्णुं नरिष्यंतं नाभागे क्ष्वाकुमेव च
१५ कारूषमथ शर्यातिं तथा चैवाष्टमीमिलाम् ॥ पृषधं नवमं प्राहुः क्षत्रधर्मपरायणम् १६ नाभागारिष्टदशमान् मनोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥ पंचाशनुमनोः पुत्रास्तथैवा
न्येऽभवन्क्षितौ १७ अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ॥ पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत १८ सवैतस्याभवन्मातापिता चैवेति नः श्रुतम् १९ त्र
योदशसमुद्रस्य द्वीपान् श्रन्पूरुवाः १९ अमानुषैर्वृतः सत्वैर्मानुषः सन्महावशाः ॥ विप्रैः सविग्रहं चक्रे वीर्योन्मतः पुरुरवाः २० जहार च सविप्राणां रत्नान्युत्कोश
तामपि ॥ सनत्कुमारस्तं राजन् ब्रह्मलोकादुपेत्य ह २१ अनुदर्शततश्चक्रे प्रत्यष्टह्नात्रचाप्यसौ ॥ ततो महर्षिभिः कुद्वैः सद्यः शप्तो व्यनश्यत् २२ लोभान्वितो बलम
दानप्रसंज्ञेन राधिपः ॥ सहिगंधर्वलोकस्थानुर्वश्या सहितो विराट् २३ आनिनायक्रियार्थेऽग्रीन्यथावद्विहितां स्त्रिधा ॥ षट्सुताजज्ञिरे चैलादायुर्धमानमावसुः २४
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ नहुषं वृद्धशर्मणं रजिगयमनेन सम् २५ स्वर्भानवी सुतानेताना योः पुत्रान् प्रचक्षते ॥ आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान्सत्यपराक्र
मः २६ राज्यं शशास सुमहद्वर्मेण पृथिवीपते ॥ पितृन् देवानृषीन् विप्रान् गंधर्वो रगराक्षसान् २७

य एव त्रयोदशद्वीपाः अवांतरभेदात् । ते च स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लआवर्तनौरमणकोमंदरहरिणः पांचजन्यः सिंहलोलंकारो मकपत्तनं सिद्धपुरं यमकोटिरित्येकादशजंबूद्वीपस्योपद्वीपाः द्वादशोजंबूद्वीपः पुसादिपट्कं
चेत्यष्टादशद्वीपाः पुसादिपट्कस्येकत्वं विवक्षया त्रयोदश १९। २०। २१ अनुदर्शदशो दर्शनं सप्तश्चायस्य श्रुतियुतयुपदेशोऽनुदर्शस्तंतस्तदुपदेशमित्यर्थः । पाठांतरे तु अनुदर्शयां चक्रे पूर्वराजचारितमिति शेषः । तेषा
तयामथममासपपातपश्चादित्यादौ दर्शनेनामंता नुप्रयोग्योस्तत इति व्यवधानेऽपि न दोषः २२ विराडिराजमानः २३ त्रिधागार्हपत्यदक्षिणाभ्याहवनीयभेदेन आयुः शब्दोकारांतः सांतश्च २४। २५। २६। २७

१७। १८। १९। २०। २१ भृगोः पुत्रः कविस्तपुत्रः शुक्रः काव्यः सकविरित्यप्युपचारादुच्यते शुक्रेण रुद्रशुक्ररूपेण २२ प्राप्तः कालं प्राप्तापनेच द्वितीययेतिसमाप्तः प्राप्तकालकथं २३। २४ प्रेषणैः प्रेष्यत्वादिभिः २५। २६ अतीतुः ब्राह्मणस्यावध्यत्वमतिक्रान्तवन्त इत्यर्थः २७। २८। २९ उवाच शुक्रं प्रति ३०। ३१। ३२ संशयशब्दकृत्वा ३३। ३४ भाविनिहेतुदभाववति

तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाह हस्वपतिसुतः कचः ॥ तदाऽभिपूजितो देवैः समीपेष्वपर्वणः १७ सगत्वा त्वरितो राजन्देवैः संप्रेषितः कचः ॥ असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच १८ ऋषेरंगिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद् हस्वपतेः ॥ नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान् १९ ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वग्यहं परमं गुरौ ॥ अनुमन्य स्वमां ब्रह्मन् सहस्रं परिवत्सरान् २० ॥ शुक्र उवाच ॥ कच सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः ॥ अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कचस्तु तंतथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्रतम् ॥ आदिष्टं कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसास्वयम् २२ व्रतस्य प्राप्तकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ॥ आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत २३ नित्यमाराधयिष्यंस्तौ युवायौ वनगोचरे ॥ गायत्र्यन्वाद्यं श्वदेवयानीमतोषयत् २४ सशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौ वनाम् ॥ पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत २५ देवयान्यपितं विप्रं नियमव्रतधारिणम् ॥ गायंती च ललंती च रहः पर्यचरत् तथा २६ पंचवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ॥ तत्रातीयुरश्रो बुद्ध्या दानवास्तंततः कचम् २७ गारक्षंतं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ॥ जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्रेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च २८ हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छेच्छवशः कृतम् ॥ ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् २९ सादृष्ट्वा रहिता गाश्च कचेनाभ्यागतावनात् ॥ उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ३० ॥ देवयान्युवाच ॥ आहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तंगतः प्रभो ॥ अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ३१ व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ॥ तं विनान च जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते ३२ ॥ शुक्र उवाच ॥ अयमेहीति संशयमृतं संजीवयाम्यहम् ॥ ततः संजीविनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ३३ भित्वा भित्त्वा शरीराणि वृकाणां सविनिर्मतः ॥ आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्यया ३४ कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्ट्वा माह भार्गवीम् ॥ समिधश्च कुशादीनि काष्ठभारं च भाविनि ३५ गृहीत्वाऽऽश्रममारात्तं वटवृक्षं समाश्रितः ॥ गावश्च सहिताः सर्वा वृक्षच्छाया मुपाश्रिताः ३६ असुरास्तत्र मादृष्ट्वा कस्त्वमित्यम्यचोदयन् ॥ बृहस्पतिसुतश्चाहं कच इत्यभिविश्रुतः ३७ इत्युक्तमात्रे मां हत्वा पेपीकृत्वा तु दानवाः ॥ दत्त्वा शालावृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुः स्वमालयम् ३८ आहूतो विद्यया भद्रे भार्गवेण महात्मना ॥ त्वत्समीपमिहायातः कथंचित्समजीवितः ३९ हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्ट्वा ब्राह्मणकन्यया ॥ स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया ४० वनं ययौ कचो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम् ॥ पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राभस्य मिश्रयन् ४१ चिरं गतं पुनः कन्यापित्रे तं संन्यवेदयत् ॥ विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः ॥ पुनरावृत्य तदृत्तं न्यवेदयत तद्यथा ४२

३५। ३६। ३७ पेषः पिष्टं पिष्टीकृत्येत्यर्थः। पेपीकृत्वेतिसमासेपि कत्वो ल्यवादेशाभावार्थः ३८ समं संपूर्णं जीवितं यस्य सः अंतरामरणेन प्राप्तविद्यत्वाद्द्वयर्थं जीवनमिति भावः ३९ ४०। ४१ गुरुदेहजः कचः। आवृत्य आगत्य। तदृत्तमसुरप्रेषितं ४२

ब्राह्मणाय शुक्राय ४३ प्रेषणकृतकार्यकर्ता ४४। ४५। ४६ मर्त्यं त्वं तु मत्प्रभावादमरकल्पाऽसि ब्रह्मवेदः तस्य नमनं स्वार्थप्रकाशेन ४७ प्रभावान्ममेति शेषः उपस्थाने संध्योपस्थानकाले त्रिसंध्यामित्यर्थः ४८। ४९। ५० समाह्वयदाकोशं कृतवान् संरंभात् कोधात् सर्वान् देवान् एकत्राहूयोपालब्धवानित्यर्थः उपालभमेवाह असंशयमिति द्विपंतीति मध्यमपुरुषाप्रयोगः क्रोधावेशसूचनार्थः ५१ मामब्राह्मणमुदरे कचस्य पाकेन ब्रह्महत्याप्रसंजनेन कर्तुमिच्छंति व्यभिचरंति विरुद्धमाचरंति मनुदरे ब्राह्मणप्रवेशनेन अंतःपरिपाकः ५२। ५३ तपसः संक्षयो गुरुदरविदारणात् क्लेशं संकीर्णोदरे वा सजं ५४ चाहं वीमायां

ततस्तृतीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः ॥ प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तथा ४३ देवयान्यथभूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ पुष्पाहारः प्रेषणकृत् कचस्तात न दृश्यते ४४ व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ॥ तं विनान च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ४५ ॥ शुक्र उवाच ॥ बृहस्पतेः सुतः पुत्रिकचः प्रेतगतिं गतः ॥ विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते कचवामकिम् ४६ मैवं शुचो भारुददेवयानि न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचते ॥ यस्यास्तव ब्रह्मच ब्राह्मणाश्च सेंद्रा देवावसवोऽथाश्विनौ च ४७ सुराद्विषश्चैव जगच्च सर्वमुपस्थाने सन्नमंति प्रभावात् ॥ अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः संजीवितो वध्यते चैव भूयः ४८ ॥ देवयान्युवाच ॥ यस्यांगिरा वृद्धतमः पितामहो बृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः ॥ ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं कथं नु शोचेयमहं न रुद्याम् ४९ सब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ॥ कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्येन भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ५० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सपीडितो देवयान्यामहर्षिः समाह्वयत् संरंभाच्चैव काव्यः ॥ असंशयं मामसुराद्विपंति ये मेशिष्यानागतान्सूदयंति ५१ अब्राह्मणं कर्तुमिच्छंति रौद्रास्ते मां यथाव्यभिचरंति नित्यम् ॥ अप्यस्य पापस्य भवेदिहांतः कंब्रह्महत्या न दहेदपींद्रम् ५२ गुरोर्हि भीतो विद्यया चोपहूतः शनैर्वाक्यं जठरे व्याजहार ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमब्रवीत्केन पथोपनीतस्त्वं चोदरेति षासि ब्रूहि विप्र ५३ ॥ कच उवाच ॥ तव प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः स्मरामि सर्वयज्ञयथा च वृत्तम् ॥ न त्वेवं स्यात्तपसः संक्षयो मे ततः क्लेशघोरमिमं सहामि ५४ असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दतो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ॥ ब्राह्मीमायां चासुरीं विप्रमायां त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्तेत् ५५ ॥ शुक्र उवाच ॥ किं ते प्रियं कचवाण्यद्यत्से वधेन मे जीवितं स्यात् कचस्य ॥ नान्यत्र कुक्षेर्मम मे दनेन दृश्येत् कचो मद्रतो देवयानि ५६ ॥ देवयान्युवाच ॥ द्वौ मां शोकावग्रि कल्पौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ॥ कचस्य नाशे मम शर्मनास्तितवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ५७ ॥ शुक्र उवाच ॥ संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुतयत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ॥ विद्यामि मां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं न चेदिंद्रः कचरूपी त्वमद्य ५८ न निवर्तेत् पुनर्जीवन् कश्चिदन्यो ममोदरात् ॥ ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ५९ पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मामस्मद्देहादुपनिष्क्रम्यतात ॥ समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां सविद्यः ६०

मायात्रयविदित्वयिसतिको देवोऽसुरो ब्राह्मणो वाऽतिका मे दत्तस्त्वदुदरे भेदनं मम दुःसाध्यमेवेति भावः ५५। ५६। ५७ न चेदिंद्रः इंद्रश्चैवं तं हित्वा मुक्ते जीर्णं करिष्याम्येवेति भावः ५८ नेति त्वं तु ब्राह्मणत्वाद्द्वयार्थं मेत्यर्थः ५९ भावय जीवय भावितो मया जीवितः कृतघ्नो मा भूरिति भावः ६०

तुक्स्थान्तोरवेर्वाअत्ययेऽकृत्यये ६१ ब्रह्मराशिंवेदराशिं ६२ यःश्रोत्रयोरिति यथाममश्रोत्रयोरयंशुक्रोऽमृतममरणसाधनोविद्यानिषिक्तवान्तथान्योऽपियोमेममनविद्यस्यविद्याशून्यस्य समासेऽपिनत्रोनभ्राडादिवत्प्रकृतिभावःश्रोत्रयोःसदस्तुनिषिचेत् योयत्सत् पुंस्त्वमार्पं अमृतंमोक्षरूपं तंनिषेक्तारमहंपितरंमातरंचमन्ये तस्मैनिषेक्त्रेनदुह्येत् अस्पृकृतमनेनोपकृतंजानन्नदुह्येऽहं कुषट्ठेभ्योति संप्रदानत्वं ६३ ऋतस्यकर्मोपास्तिज्ञानकांडात्मकस्यवेदस्य निधोनांविद्यानांनिषिमाश्रयं । विद्यायानिधित्वंगोपायमाशेषधिष्टेऽहमस्मीतिविद्यावचनात् । मामां शेषधिर्निधिः । प्रतिष्ठाविद्याफलं

॥ वैशंपायन उवाच ॥ गुरोः सकाशात्समवाप्यविद्यां भित्त्वा कुक्षिनिर्विचक्राम विप्रः ॥ कचोऽभिरूपस्तत्क्षणाद्ब्राह्मणस्य शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेंदुः ६१ दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशिमुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ॥ विद्यां सिद्धांतामवाप्याभिवाद्य ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ६२ यः श्रोत्रयोरमृतं सन्निपिचेद्योमेन विद्यस्य यथाममा यम् ॥ तं मन्येऽहं पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येऽहं तमस्य जानन्न ६३ ऋतस्य दातारमनु तमस्य निधिनिधीनामपिलब्धविद्याः ॥ येनाद्रियं ते गुरुमर्चनीयं पापं लोका स्ते ब्रजंत्य प्रतिष्ठाः ६४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सुरापानाद्वचनं प्राप्य विद्वान्संज्ञानां चैव महातिथोरम् ॥ दृष्ट्वा कचं चापितथाभिरूपं पीतं तदा सुरयामोहितेन ६५ समन्युरुत्थाय महानुभावस्तदोशनाविप्रहितं चिकीर्षुः ॥ सुरापानं प्रतिसंजातमन्युः काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद ६६ यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चिन्मोहात्सु रांपास्यति मंदबुद्धिः ॥ अपेतधर्मा ब्रह्महाचैव स स्यादस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात्परे च ६७ मया चैतां विप्रधर्मोक्तिं सीमां मर्यादां वैस्थापितां सर्वलोके ॥ संतो विप्राः शुश्रुवां सो गुरुणा देवा लोकाश्चोपशृण्वंतु सर्वे ६८ इतीदमुक्त्वा समहानुभावस्तपोनिधीनानिधिरप्रमेयः ॥ तान् दानवान् दैवविमूढबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच ६९ आ चक्षेवो दानवा बालिशाः स्थसिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे ॥ संजीविनीं प्राप्य विद्यां महात्मा तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः ७० एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः ॥ दानवा विस्मया विष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम् ७१ गुरोरुप्यसकाशे तु दशवर्षशतानि सः ॥ अनुज्ञातः कचो गंतुमियेष त्रिदशालयम् ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वाणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ समावृतं ब्रतं तंतु विसृष्टं गुरुणा तदा ॥ प्रस्थितं त्रिदशावासं देवान्यन्यत्र वीदिदम् १ ऋषेरंगिरसः पौत्रवृत्तेनाभिजनेन च ॥ भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च २ ऋषिर्यथाऽगिरामान्यः पितुर्मम महायशाः ॥ तथामान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो बृहस्पतिः ३ एवं ज्ञात्वा विजानीहियद्ब्रवीमि तपोधन ॥ ब्रतस्थेनियमोपेत्यथावर्ताम्यहं त्वयि ४ स समावृतविद्योर्भाभक्तां भजितुमर्हसि ॥ गृहाण पाणिं विधि वन्मम मंत्रपुरस्कृतम् ५ ॥ कच उवाच ॥ पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पितामह ॥ तथा त्वमनवद्यांगि पूजनीयतरामह ६

तच्छून्याप्रतिष्ठाः । निधीनांचतुरन्वयानामितिपाठेअध्ययनमर्थज्ञानमनुष्ठानंशिष्येभ्यःप्रतिपादनंचेतिचत्वारिकर्माणितेष्वन्वयःसंबंधोयेषांनिधीनांविद्यानामित्यर्थः ६४ । ६५ । ६६ । ६७
६८ । ६९ ब्राह्मिणमोदरेकचंपातयित्वाशोघ्रंतत्कार्यसिद्धंकृतवंतः ७० । ७१ उष्यउषित्वा ७२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥
समावृतव्रतमिति समावृतव्रतंसमाप्तव्रतं १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

७ । ८ गुरुःपुत्रोयस्यभंगिरसःपुत्रःपौत्रः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ उत्थिताअनलसा १५ । १६ अननुज्ञातस्वदुक्तकार्ये १७ आर्षमृषिप्रणीतं सोदरयोरोविवाहं कामतःशप्तो
ऽस्मिन्नधर्मतः १८ । १९ । २० । २१ । २२ प्रणशिताप्रणश्यति भागभाक्भागोऽयमेवकचोवेदेशुशब्देनोच्यते । यदेवब्राह्मणोक्तोश्रद्धधानोच्यते । यजातेशंयुमेवतस्यवार्हस्पत्यंपञ्चस्याश्विर्ग
प्राणेभ्योऽपिप्रियतराभार्गवस्यमहात्मनः ॥ त्वंभद्रेधर्मतःपूज्यागुरुपुत्रीसदामम ७ यथाममगुरुर्नित्यमान्यःशुक्रःपितातव ॥ देवयानितथैवत्वंनैवंमांवकुमर्हसि ८
॥ देवयान्युवाच ॥ गुरुपुत्रस्यपुत्रेवैतत्पुत्रश्चमेपितुः ॥ तस्मात्पूज्यश्चमान्यश्चममापित्वंद्भिजोत्तम ९ असुरैर्हन्यमानेचकचत्वयिपुनःपुनः ॥ तदाप्रभृतियाप्री
तिस्तांत्वमद्यस्मरस्वमे १० सौहार्देचानुरागेचवेत्थमेभक्तिमुत्तमाम् ॥ नमामर्हसिधर्मज्ञत्यक्तुंभक्तामनागसम् ११ ॥ कचउवाच ॥ अनियोज्येनियोगेमानियुनं
क्षिशुभ्रते ॥ प्रसीदसुभ्रुत्वंमहंगुरोर्गुरुतराशुमे १२ यत्रोषितंविशालाक्षित्वयाचंद्रनिभानने ॥ तत्राहमुषितोभद्रेकुक्षौकाव्यस्यभाविनि १३ भगिनीधर्मतोमेत्वंमै
वंवोचःसुमध्यमे ॥ सुखमस्म्युषितोभद्रेनमन्युर्विद्यतेमम १४ आपृच्छेत्वांगमिष्यामिशिवमाशंसमेपथि ॥ अविरोधेनधर्मस्यस्मर्तव्योऽस्मिक्थांतरे ॥ अप्रम
तोत्थितानित्वमाराधयगुरुंमम १५ ॥ देवयान्युवाच ॥ यदिमार्धर्मकामार्थेप्रत्याख्यास्यसियाचितः ॥ ततःकचनतेविद्यासिद्धिमेपागमिष्यति १६ ॥ कचउवाच ॥
गुरुपुत्रीतिकृत्वाऽहंप्रत्याचक्षेनदोषतः ॥ गुरुणाचाननुज्ञातःकाममेवंशपस्वमाम् १७ आर्षधर्मंब्रुवाणोऽहंदेवयानियथात्वया ॥ शप्तोनाहोऽस्मिशापस्यकामतो
ऽद्यनधर्मतः १८ तस्माद्भवत्यायःकामोनतथासभाविष्यति ॥ ऋषिपुत्रोनतेकश्चिज्जातुपाणिंग्रहीष्यति १९ फलिष्यतिनतेविद्यायत्वंमामात्थतत्तथा ॥
अध्यापयिष्यामितुयंतस्यविद्याफलिष्यति २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाद्रिजश्रेष्ठोदेवयानीकचस्तदा ॥ त्रिदशेशालयंशीघ्रंजगामद्रिजसत्तमः २१
तमागतमभिप्रेक्ष्यदेवाइंद्रपुरोगमाः ॥ बृहस्पतिसभाज्येदंकचंवचनमब्रुवन् २२ ॥ देवाऽऽबुधुः ॥ यत्त्वयास्मद्वितंकर्मकृतंवैपरमाद्भुतम् ॥ नतेयशःप्रणशिताभाग
भाक्कमविष्यासि २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृतविद्येक
चेप्राप्तेहृष्टरूपादिवौकसः ॥ कचादधीत्यतांविद्यांकृतार्थाभरतर्षभ १ सर्वएवसमागम्यशतक्रतुमथाब्रुवन् ॥ कालस्तेविक्रमस्याद्यजहिश्वरूपुरंदर २ एवमुक्तस्तुस
हितैस्त्रिदशैर्मधवांस्तदा ॥ तथेत्युक्त्वाप्रचक्रामसोऽपश्यतवनेस्त्रियः ३ क्रीडंतीनांतुकन्यानांवनेचैत्ररथोपमे ॥ वायुभूतःसवस्त्राणिसर्वाण्येवव्यमिश्रयत् ४
ततोजलात्समुत्तीर्यकन्यास्ताःसहितास्तदा ॥ वस्त्राणिजमृदुस्तानियथासन्नान्यनेकशः ५

॥ ७७ ॥
कृतवियश्चि १। २ मघवानिरः मखेषुमघवानसावितिभट्टिः प्रचक्रामभूतलंप्रतीतिशेषः ३ वायुभूतईद्रः कन्याद्वयद्वाराशुकदानवयोर्विरोधोत्पादनार्थं ४। ५

६ । ७ समुदाचारः सदाचारः ८ । ९ । १० आदुन्वस्वेति अत्रयथाहरेणयुजातरुपेनवृत्रमित्यत्र उःसिपुशश्चेतिबहुलंछंदसीतिबाहुलकादिकरणत्रयमेवमिहाप्यार्पत्वात्शुःशपचेतिविकरण
द्वयं । आदुन्वस्वआभिमुख्येनवक्षस्ताडनादिनासंतापं प्राप्नुहि । विदुन्वस्वपांसुपुलुंठनादिना । द्रुत्यदोहंचिरकालिकंक्रोधंक्रुह । कुप्यस्वसद्यःपरानिष्ठफलोत्पन्नःकोपस्तंक्रुह । रिक्तादरिद्रा ११ प्रति

तत्रवासोदेवयान्याःशर्मिष्ठाजगृहेतदा ॥ व्यतिमिश्रमज्जानंतीदुहितावृषपर्वणः ६ ततस्तयोर्मिथस्तत्रविरोधःसमजायत ॥ देवयान्याश्चराजेंद्रशर्मिष्ठायाश्च
तच्छते ७ ॥ देवयान्युवाच ॥ कस्माद्ब्रह्मासिमेवखंशिष्याभूत्वाममासुरि ॥ समुदाचारहीनायानतेसाधुभविष्यति ८ ॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ आसीनंचशयानंच
पितातेपितरंमम ॥ स्तौतिवंदीवचाभीक्ष्णंनीचैःस्थित्वाविनीतवत् ९ याचतस्त्वंहिदुहितास्तुवतःप्रतिगृह्यतः ॥ सुताहंस्तूयमानस्यददतोऽप्रतिगृह्यतः १०
आदुन्वस्वविदुन्वस्वद्रुह्यकुप्यस्वयाचकि ॥ अनायुधासायुधायारिक्ताक्षुभ्यसिभिक्षुकि ११ लप्स्यसेप्रतियोद्धारंनहिवांगणयाम्यहम् ॥ वैशंपायनउवाच ॥
समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्तां च वाससि १२ शर्मिष्ठाप्राक्षिपत्कूपेततःस्वपुरमागमत् ॥ हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठापापनिश्चया १३ अनवेक्ष्यययौवेश्मक्रोधवेगपरा
यणा ॥ अथतं देशमभ्यागाद्ययातिर्नुषात्मजः १४ श्रांतयुग्यः श्रांतहयोमृगलिप्सुः पिपासितः ॥ सनाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतो दकम् १५ ददर्श राजा तां तत्र क
न्यामग्निशिखामिव ॥ तामपृच्छत्सदृष्ट्वैकन्याममरवर्णिनीम् १६ सांत्वयित्वा दृष्टश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ कात्वंताम्रनखीश्यामासुमृष्टमणिकुंडला १७ दी
र्घध्यायसिचात्यर्थं कस्माच्छोचसिचातुरा ॥ कथंचपतिताऽस्यस्मिन्कूपेवीरुतृणावृते १८ दुहिताचैव कस्य त्वं वदसत्यं सुमध्यमे ॥ ॥ देवयान्युवाच ॥ ॥ यो
ऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया १९ तस्य शुक्रस्य कन्याऽहं समांनूतनं बुध्यते ॥ एष मे दाक्षिणो राजन् पाणिस्ताम्रनखांगुलिः २० समुद्धर गृहीत्वामां कुलीन
स्त्वं हि मे मतः ॥ जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवंतं यशस्विनम् २१ तस्मान्मां पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तामथो ब्राह्मणो राजा विज्ञाय न
हुषात्मजः २२ गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवदात् ॥ उद्धृत्य चैनांतरसातस्मात्कूपान्नराधिपः २३ आमंत्रयित्वा सुश्रोणीययातिः स्वपुरं ययौ ॥ गते तु नाहु
षेतस्मिन् देवयान्यप्यनिदिता २४ उवाच शोकसंतप्ता घूर्णिका मागतां पुरः ॥ देवयान्युवाच ॥ त्वरितं घूर्णिके गच्छ शीघ्रमाचक्ष्वमोपितुः २५ नेदानीं संप्रवेक्ष्यामि
नगरं वृषपर्वणः ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ सातत्र त्वरितं गत्वा घूर्णिकाऽसुरमंदिरम् २६ दृष्ट्वा काव्यमुवाचे दंसंभ्रमाविष्टचेतना ॥ आचक्ष्व महाप्राज्ञं
देवयानीं वने हताम् २७ शर्मिष्ठयामहाभाग दुहित्रावृषपर्वणः ॥ श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् २८ त्वरयानिर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने २९

योद्धारं प्रहर्तारं शत्रुं मामेव समुच्छ्रयं सत्यवचनेन महत्त्वं १२ । १३ । १४ युग्यारथवाहकाः । हयाः केवलाश्वाः । उदकं पीयतेऽस्मादित्युदपानं कूपं १५ । १६ वल्गुनामंजुना । श्यामापोडशवर्णि
कीयोबनारूढा । सुमृष्टानि दिव्यानि १७ वीरुधोलताः १८ । १९ । २० । २१ । २२ अवदाहतात् २३ । २४ घूर्णिकां दासीं २५ । २६ हतांताडितां २७ । २८ । २९

नियच्छंतिप्रयच्छंतिआत्मदोषैर्हेतुभिः स्वकर्मभिरेवसुखदुःखेजनात्प्राप्येतेनतुजनस्यापराधइत्यर्थः ३० एतदेवाह मन्येइति निष्कृतिःफलभोगेननिरसनं ३१ । ३२ तीक्ष्णमर्मभित् यतःपरुषनिष्ठुरा
क्षरं ३३ । ३४ इदं पूर्वोक्तं ३५ । ३६ । ३७ नाहुषोययातिः ममऐश्वर्यनिर्द्वंद्वमप्रतिपक्षंबलमस्ति ३८ ईश्वरत्वमेवाह यधेति स्वयंभुवातत्त्वमसीत्यादिनावेदेनकरणेनतुष्टेनगुरुणेतिशेषः ३९ अहं

बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यदुःखितोवाक्यमब्रवीत् ॥ आत्मदोषैर्नियच्छंति सर्वे दुःखसुखेजनाः ३० मन्येदुश्चरितं तेऽस्तित्यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ देवयान्युवाच ॥ निष्कृ
तिर्मेऽस्तुवामास्तुगृणुष्यावहितोमम ३१ शर्मिष्ठयायदुक्ताऽस्मिदुहित्रावृषपर्वणः ॥ सत्यं किलैतत्साप्राहदैत्यानामसिगायनः ३२ एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठावृषप
र्वणी ॥ वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणाभृशम् ३३ स्तुवतो दुहितानित्यं याचतः प्रतिगृह्यतः ॥ अहं तु स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्यतः ३४ इदं मामाह शर्मिष्ठा दुहिता
वृषपर्वणः ॥ क्रोधसंरक्तनयनार्दपूणा पुनः पुनः ३५ यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्यतः ॥ प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठाभित्युक्ता तु सखीमया ३६ ॥ शुक्रउवाच ॥
स्तुवतो दुहितानित्यं याचतः प्रतिगृह्यतः ॥ अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ३७ वृषपर्ववतद्वेदशक्रोराजाचनाहुषः ॥ अर्चित्यं ब्रह्मनिर्द्वंद्वमैश्वरं हि बलं मम
३८ यच्च किंचित्सर्वगतं भूमौ वायु दिवा दिवि ॥ तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा ३९ अहं जलं विमुंचामि प्रजानां हितकाम्यया ॥ पुष्णाम्यौषधयः सर्वा इति
सत्यं ब्रवीमि ते ४० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं विषादमापन्नामन्युना संप्रप्रीडिताम् ॥ वचनैर्धुरैः श्लक्ष्णैः सांत्वयामास तां पिता ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदि
पर्वणि संभवपर्व ० ययात्युपाख्याने षष्ठसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ शुक्रउवाच ॥ यः परेषां नरो नित्यमतिवादां स्तितिक्षते ॥ देवयानि विजानीहितेन सर्वमिदं जि
तम् १ यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ॥ सयं तेत्युच्यते सद्भिर्नयोरश्मिपुलंबते २ यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति ॥ देवयानि विजानीहितेन सर्व
मिदं जितम् ३ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचं जीर्णं सवैपुरुष उच्यते ४ यः संधारयते मन्युं योऽतिवादां स्तितिक्षते ॥ यश्च तप्तो न तपति दृढं
सोऽर्थस्य भाजनम् ५ यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि शतं समाः ॥ न कुद्ध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ६ यत्कुमाराः कुमार्यश्चैरं कुर्युरचेतसः ॥ न तत्प्राज्ञोऽ
नुकुर्वीत न विदुस्ते बलाबलम् ७ ॥ देवयान्युवाच ॥ वेदाहं तात बालाऽपि धर्माणां यदिहांतरम् ॥ अक्रोधे चापि वादे च वेदचापे बलाबलम् ८ शिष्यस्याशिष्यवृ
त्तेस्तु न क्षतव्यं बुभूषता ॥ तस्मात्संकीर्णवृत्ते पुवासो मम न रोचते ९ पुमांसो ये हि निर्दंति वृत्तेनाभिजनेन च ॥ न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थोपापबुद्धिषु १० ये त्वेन म
भिजानंति वृत्तेनाभिजनेन वा ॥ तेषु साधुषु वस्तव्यं सवासः श्रेष्ठ उच्यते ११

मनुरभवसूर्यश्चेति वदन्वामदेव इव स्वस्य सार्वभौम्यानुभवमाह अहमिति ४० । ४१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठोपे भारतभावदीपे षष्ठसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ यइति अतिवादां निर्दावचनानि १
रश्मिपुक्रोधफलभूतास्वापत्सु पक्षे स्पष्टोऽर्थः २ अक्रोधेन क्रोधविरोधिन्याक्षमया ३ । ४ अर्थस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्य ५ यजेत्पितृयज्ञेन तस्मान्मासि पितृभ्यः क्रियते इति श्रुतेः । एतेन अन्ययज्ञेभ्यः पितृ
यज्ञः श्रेष्ठ इति सूचितं ६ यदिति अचेतसो मूढाः बाल्यात् शर्मिष्ठया कृतमस्माभिः क्षतव्यमेवेत्यर्थः ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२। १३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ छ ॥ तत इति । काव्यः कविपुत्रः । समन्युः सक्रोधः १ । २ पुत्रेष्विति । ननु पित्रुत्तु पुत्रेणमु
ज्यते चेच्छास्त्रफलप्रयोक्तरीतिन्यायविरोधापत्तिरिति चेन्न । 'यो वै भागिर्न भागाच्चुदते चयते देवैर्न सयदिवैर्न न चयते' इति धनमानभागिनांदूरीकरणादवश्यं स्वयंपुत्रः पौत्रो वानश्यतीति

वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ॥ मम मग्नातिहृदयमग्रिकामइवारणिम् १२ न ह्यतो दुष्करतरं मन्येलोकेष्वपि त्रिषु ॥ यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥
मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जनाविदुः १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह ॥ वृषपर्वणमासीनमित्युवाचाविचारयन् १ नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ॥ शनैरावर्त्यमानो हिकर्तुर्भूलानि कृतं तति
२ पुत्रेषु वानमृषु वानचेदात्मनि पश्यति ॥ फलत्येव ध्रुवपापंगुरुभुक्तमिवोदरे ३ यदघातयिथाविप्रं कचमांगिरसं तदा ॥ अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मद्गृहे रतम् ४ वधाद
न हतस्तस्य वधाच्च दुहितुर्मम ॥ वृषपर्वणिवोधे दंत्यक्ष्यामित्वां सवाधवम् ॥ स्थातुं त्वद्विषये राजन्नशक्ष्यामित्वया सह ५ अहो मामभिजानासि दैत्यमिथ्या प्रला
पिनम् ॥ यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ६ ॥ वृषपर्वोवाच ॥ नाधर्मं न मृषावा दंत्ययि जानामि भार्गव ॥ त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ७ यद्य
स्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ॥ समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ८ ॥ शुक्र उवाच ॥ समुद्रं प्रविशध्वं वादिशो वा द्रवतासुराः ॥ दुहितुर्नाप्रियं सोढुं
शक्तोऽहं दयिताहिमे ९ प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् ॥ योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः १० ॥ वृषपर्वोवाच ॥ यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते
वसु भार्गव ॥ भुवि हस्तिगवाश्च तस्य त्वं मम चेश्वरः ११ ॥ शुक्र उवाच ॥ यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ॥ तस्येश्वरोऽस्मि यद्येषां देवयानी प्रसाद्यताम्
१२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वामहाकविः ॥ देवयान्यंतिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः १३ ॥ देवयान्युवाच ॥ यदित्वमीश्वरस्तातराज्ञो
वित्तस्य भार्गव ॥ नाभिजानामितत्ते हं राजा तु वदतु स्वयम् १४ ॥ वृषपर्वोवाच ॥ यं काममभिकामासि देवयानी शुचिस्मिते ॥ तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदवापि हि दु
र्लभम् १५ ॥ देवयान्युवाच ॥ दासीकन्यासहस्रेण शर्मिष्ठा मभिकामये ॥ अनुमांतत्र गच्छेत्सायत्र दद्याच्च मे पिता १६ ॥ वृषपर्वोवाच ॥ उत्तिष्ठ त्वंगच्छ धा
त्रिशर्मिष्ठां शीघ्रमानय ॥ यंच कामयते कामं देवयानी करोतु तम् १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठ भद्रेशर्मिष्ठे ज्ञा
तीनां सुखमावह १८ त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान् देवयान्या प्रचोदितः ॥ सायं कामयते कामं सकार्योऽद्य त्वया ज्ञधे १९

श्रुतेः । न्यायस्य तु जातेऽद्यादिवत्पुत्रगतमपि फलं तदेकात्म्याभिमानात्पितर्यपि वक्तुं शक्यमतो न व्याकोपः । मृतेऽपि पितरि पुत्राणां दारिद्र्यदोर्जन्यादिना श्राद्धलोपादिकृतदुःखादिफलमन्वेत्येवेति
सुष्ठुक्तं पुत्रेषु वेत्यादि ३।४।५ उपेक्षसे शपथमात्रेण मांसांस्त्वयसि न तु हृदं दोषं निगृह्णासि ६।७।८।९।१०।११।१२ महाकविरित्यादिपृथग्वाक्यं १३।१४।१५ दासीमिति इदं देव
यान्याप्रार्थितं दासीसहस्रं शर्मिष्ठापरिवारभृता दासीसहस्रादभ्यत् । द्वाभ्यां कन्यासहस्रान्प्राप्तिरिति वाक्यद्वयोपात् १६।१७।१८।१९

२०। २१। २२। २३। २४। २५ विज्ञानं ब्रह्मानुभवः विद्यामृतसंजीविनी २६। २७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ छ ॥

॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ यं सा कामयते कामं करवाप्यहमद्य तम् ॥ यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानी कृतो हि माम् ॥ महोपा न्माऽगमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते २० ॥ वैशंपाय
न उवाच ॥ ततः कन्यासहस्रेण वृता शिविकया तदा ॥ पितुर्नियोगात्त्वरितानि श्वक्रामपुरोत्तमात् २१ ॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ अहं दासीसहस्रेण दासीते परिचारिका ॥
अनुत्वांतत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता २२ ॥ ॥ देवयान्युवाच ॥ ॥ स्तुवतो दुहिताऽहं ते याचतः प्रतिगृह्यतः ॥ स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि २३
॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ येन केन चिदार्त्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ॥ अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रतिश्रुते दासभावे दु
हित्रा वृषपर्वणः ॥ देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् २५ ॥ देवयान्युवाच ॥ प्रविशामि पुरं तात तुष्टाऽस्मि द्विजसत्तम ॥ अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलं च
ते २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशः ॥ प्रविवेश पुं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि
संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ॥ वनंत देवनि
र्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी १ तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ॥ तमेव देशं संप्राप्ता यथा कामं च चारसा २ तामिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥ क्रीडं
त्योऽभिरताः सर्वाः पिवंत्यो मधुमाधवीम् ३ स्वादंत्यो विविधान्मक्ष्यान्विदं त्यः फलानि च ॥ पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यहच्छया ४ तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी
श्रमकार्षितः ॥ ददृशे देवयानीं स शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ५ पिवंती र्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः ॥ उपविष्टांच ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम् ६ रूपेणा प्रतिमां
तासां स्त्रीणां मध्ये वरांगनाम् ॥ शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ७ ॥ ययातिरुवाच ॥ द्वाभ्यां कन्यासहस्रान्प्राप्त्यैव परिचारिते ॥ गोत्रे च नामनी चैव द्वा
योः पृच्छाम्यहं शुभे ८ ॥ देवयान्युवाच ॥ आख्यास्याम्यहमादत्स्ववचनं मे नराधिप ॥ शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहितस्य माम् ९ इयंच मे सखी दासी यत्राहंत
त्र गामिनी ॥ दुहितादानं वेदस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः १० ॥ ययातिरुवाच ॥ कथं तु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ॥ असुरेन्द्रसुता सुभूः परं कौतूहलं हि मे ११ ॥ देव
यान्युवाच ॥ सर्व एव नरश्रेष्ठ विधानमनुवर्तते ॥ विधानविहितं मत्त्वामाविचित्राः कथाः कथाः १२ राजवद्रूपवेषैते ब्राह्मीवाचं विभर्षिच ॥ कोनाम त्वंकुतश्चासि कस्य
पुत्रश्च शंसमे १३ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ब्रह्मचर्येण वेदो मे कृत्स्नः श्रुतिपथंगतः ॥ राजाऽहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः १४ ॥ ॥ देवयान्युवाच ॥ ॥ केनास्य
र्थेन नृपते इमं देशमुपागतः ॥ जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया १५

अथेति १ तेन स्वयंवृतेन शर्मिष्ठया स्वीयदासीसहस्रोपेतया २ मधुमाधवीं मधुसूतां जामदितां ३।४।५ पिवंतीः पेयं । ललमानाः क्रीडंतीः ६।७ द्वाभ्यामित्युक्तार्थं गोत्रेवंशकरावृ
त्ति ८।९।१०।११ विधानं देवं अनुवर्तते अनुसृत्यास्ति १२।१३ राजारूपं ब्राह्मीवाक्ये तत्र हेतुद्वयं युक्तमेणाह ब्रह्मेति १४ अर्थेन कार्येण वारिजं मीनं पद्मादिवा १५

अनुष्ठुतोऽस्मिपलायितेऽग्नेऽन्तोऽस्मि १६ । १७ । १८ संसृष्टं उच्छिन्नस्यक्षत्रस्यब्राह्मणवीर्यादेवपुनरुद्भवाद्ब्राह्मणाक्षत्रसंसृष्टं क्षत्रियकन्यामुलोपामुद्रादिपुत्राह्मणानामुत्पत्तिदर्शनात्क्षत्रेणब्रह्मसंहि
तंसंमिश्रं ऋषिर्बुधादिलायांपुरुरवास्ततआयुस्ततोऽनुष्ठुतस्तत्त्वमिति क्षत्रियकन्यायांब्राह्मणाजातोब्राह्मणःक्षत्रियदारेपुत्राह्मणाजातस्तुक्षत्रियएवेत्याग्रहेपीलायांक्षत्रियदारत्वाभावाद्युष्माकमृषित्व
मेवतत्त्वमित्यर्थः हेअंग वहस्वपरिणयस्व १९ एकस्येश्वरस्यदेहोदेहावयवामुखबाहुरुपादास्तदुद्भवाः २० प्रागेवत्वयामप्रपाणिग्रहणंकृतमतइदानींविचारावसरोनास्तीत्याशयेनाह पाणीति

॥ ययातिरुवाच ॥ मृगलिप्सुरहंभद्रेपानीयार्थमुपागतः ॥ बहुधाऽप्यनुष्ठुतोऽस्मितदनुज्ञातुमर्हसि १६ ॥ देवयान्युवाच ॥ द्वाभ्यांकन्यासहस्राभ्यांदास्याश
मिष्ठयासह ॥ त्वदधीनाऽस्मिभद्रंतेसखाभर्ताचमेभव १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ विद्वद्यौशनसिभद्रंतेनत्वामर्होऽस्मिभावेनि ॥ अविवाह्याहिराजानोदेवयानिपि
तुस्तव १८ ॥ देवयान्युवाच ॥ संसृष्टं ब्रह्मणाक्षत्रंक्षत्रेणब्रह्मसंहितम् ॥ ऋषिश्चाप्यृषिपुत्रश्चनाहुषांगवहस्वमाम् १९ ॥ ययातिरुवाच ॥ एकदेहोद्भवावर्णाश्च
त्वारोऽपिवरांगने ॥ पृथग्धर्माःपृथक्शौचास्तेषांतुब्राह्मणोवरः २० ॥ देवयान्युवाच ॥ पाणिधर्मोनाहुषाऽयंनपुंभिःसेवितःपुरा ॥ तंमेत्वमग्रहीर्येष्टृणोमित्वाम
हंततः २१ कथंनुमेमनस्विन्याःपाणिमन्यःपुमान्स्पृशेत् ॥ गृहीतमृषिपुत्रेणस्वयंवाप्यृषिणात्वया २२ ॥ ययातिरुवाच ॥ क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्व
तोमुखात् ॥ दुराधर्षतरोविप्रोज्ञेयःपुंसाविजानता २३ ॥ ॥ देवयान्युवाच ॥ कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ॥ दुराधर्षतरोविप्रइत्यात्थपुरुषर्ष
भ २४ ॥ ययातिरुवाच ॥ एकमाशीविषोहंतिशस्त्रेणैकश्चवध्यते ॥ हंतिविप्रःसराश्राणिपुराण्यपिहिकोपितः २५ दुराधर्षतरोविप्रस्तस्माद्भीरुमतोमम ॥ अतो
ऽदत्तांचपित्रात्वांभद्रेनविवहाम्यहम् २६ ॥ देवयान्युवाच ॥ दत्तांवहस्वतन्मात्वंपित्राराजन्वृतोमया ॥ अयाचतोभयंनस्तिदत्तांचप्रतिगृह्यतः २७ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ त्वरितंदेवयान्याऽथसंदिष्टंपितुरात्मनः ॥ सर्वंनिवेदयामासधात्रीतस्मैयथातथम् २८ शुत्वैवचसराजानंदर्शयामासभार्गवः ॥ दृष्ट्वैवचागतंशुक्रंययातिःपृथिवी
पतिः ॥ वंदेब्राह्मणंकाव्यंप्रांजलिःप्रणतःस्थितः २९ ॥ देवयान्युवाच ॥ राजाऽयंनाहुषस्तातदुर्गमेपाणिमग्रहीत् ॥ नमस्तेदेहिमाभस्मैलोकेनान्यंपतिवृणे ३०
॥ शुक्रउवाच ॥ वृतोऽनयापतिर्वीरसुतयात्वंममेष्टया ॥ गृहाणेमांमयादत्तांमहिर्षीनहुषात्मज ३१ ॥ ययातिरुवाच ॥ अधर्मोऽनस्पृशेदेषमहान्माभिहभार्गव ॥
वर्णसंकरजोब्रह्मन्नितित्वांप्रवृणोम्यहम् ३२ ॥ शुक्रउवाच ॥ अधर्मात्त्वांविमुंचामिवृणुत्वंरमीप्सितम् ॥ अस्मिन्निवाहेमाम्लासीरहंपापंनुदामिते ३३ वहस्व
भार्याधर्मेणदेवयानींसुमध्यमाम् ॥ अनयासहसंप्रीतिमतुलांसमवाप्नुहि ३४ इयंचापिकुमारीतेशर्मिष्ठावार्षपर्वणी ॥ संपूज्यासततराजन्माचैनांशयनेह्वये ३५

पाणिधर्मःपाणिग्रहणारूपधर्मः २१ । २२ ययातिस्तुस्वस्यशर्मिष्ठासक्त्यादेवयान्याःप्रकोपेसतिशुक्राद्भीतःसन्मनस्येवोवाच क्रुद्धादिति २३ । २४ । २५ अदत्तामितिच्छेदः २६
मामां भयंक्षत्रियेणब्राह्मणीपरिणयनदोषजं २७ । २८ । २९ दुर्गमेसंक्ते ३० । ३१ । ३२ ईप्सितंवरंचवृणीष्वेत्युक्तोऽपीदानींनवृतवान् पश्चात्त्वन्वत्रजरासंक्रमणसामर्थ्यरूपः
शुक्रेणैवस्वप्रतिज्ञासिद्धयेदत्तइतिभ्येयं ३३ । ३४ । ३५

३६ । ३७ । ३८ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठेये भारतमावदोषे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ययातिरिति १ । २ । ३ । ४ व्यजायतअजनयत् ५ । ६ । ७ प्रजाताप्रजारू
पेणविततावलीवत् ८ । ९ । १० रहितेविजने ११ । १२ । १३ । १४ अवहंउद्भवानहं १५ नर्मयुक्तंपरिहासयुक्तंवचनमनृतमपिनहिनस्ति दोषजनकंभवतीत्यर्थः स्त्रीपुंगव्यास्वहमेनानरमयेह्यु

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तोययातिस्तुशुक्रंलुत्वाप्रदक्षिणम् ॥ शास्त्रोक्तविधिनाराजाविवाहमकरोच्छुभम् ३६ लब्ध्वाशुक्रान्महद्वितंदेवयानींतदोत्तमाम् ॥
द्विसहस्रेणकन्यानांतथाशर्मिष्ठयासह ३७ संपूजितश्चशुक्रेणदैत्यैश्चनृपसत्तमः ॥ जगामस्वपुरंहृष्टोऽनुज्ञातोऽथमहात्मना ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि
संभवप० ययात्युपाख्यानेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ययातिःस्वपुरंप्राप्यमहेंद्रपुरसन्निभम् ॥ प्रविश्यांतःपुरंतत्रदेवयानीन्य
वेशयत् १ देवयान्याश्चानुमतेसुतांतांवृषपर्वणः ॥ अशोकवनिकाभ्याशेष्टहंतृत्वान्यवेशयत् २ वृतांदासीसहस्रेणशर्मिष्ठावार्षपर्वणी ॥ वासोभिरन्नपानैश्चसंविभ
ज्यसुसत्कृताम् ३ देवयान्यातुसहितःसन्वृपोनहुषात्मजः ॥ विजहारबहूनब्दान्देववन्मुदितःसुखी ४ ऋतुकालेतुसंप्राप्तेदेवयानीवरांगना ॥ लेभेगर्भप्रथमतःकुमा
रंचव्यजायत ५ गतेवर्षसहस्रेतुशर्मिष्ठावार्षपर्वणी ॥ ददर्शयौवनंप्राप्ताऋतुंसाचान्वर्चितयत् ६ ऋतुकालश्चसंप्राप्तोनचमेऽस्तिपतिवृतः ॥ किंप्राप्तंकिनुकर्तव्यं
किंवाकृत्वाकृतंभवेत् ७ देवयानीप्रजाताऽसौवृथाऽहंप्राप्तयौवना ॥ यथातयावृतोभर्तातथैवाहंवृणोमितम् ८ राज्ञापुत्रफलंदेयमितिमेनिश्चितामतिः ॥ अपीदा
नींसधर्मात्माइयान्मेदर्शनंरहः ९ अथनिष्क्रम्यराजाऽसौतस्मिन्कालेयदृच्छया ॥ अशोकवनिकाभ्याशेशर्मिष्ठांप्रेक्ष्यधिष्ठितः १० तमेकरहितेदृष्ट्वाशर्मिष्ठाचारु
हासिनी ॥ प्रत्युद्गम्यांजलिंकृत्वाराजानंवाक्यमब्रवीत् ११ ॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ सोमस्येंद्रस्यविष्णोर्वीर्यमस्यवरुणस्यच ॥ तववानाहुषगृहेकःस्त्रियंद्रष्टुमर्हति १२
रूपामिजनशीलैर्हितंराजन्वेत्थमांसदा ॥ सात्वायाचेप्रसाद्याहमृतुंदेहिनराधिप १३ ॥ ययातिरुवाच ॥ वेद्वित्वांशीलसंपन्नादैत्यकन्यामनिदिताम् ॥ रूपंच
तेनपश्यामिसूच्यग्रमपिनिदितम् १४ अब्रवीदुशनाकाव्योदेवयानीयदाऽवहम् ॥ नेयमाह्वयितव्यातेशयनेवार्षपर्वणी १५ ॥ शर्मिष्ठोवाच ॥ ननर्मयुक्तंवचनंहि
नस्तिनस्त्रीपुराजन्नविवाहकाले ॥ प्राणात्ययेसर्वधनापहारेपंचानृतान्यादुरपातकानि १६ पृष्टुंसाक्ष्येप्रवदंतमन्यथावदंतिमिथ्यापतितंनरेन्द्र ॥ एकार्थतायांतु
समाहितायांमिथ्यावदंतंत्वन्वृतंनहिनस्ति १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ राजाप्रमाणंभूतानांसनश्येदमृषावदन् ॥ अर्थकृच्छ्रमपिप्राप्यनमिथ्याकर्तुमुत्सहे १८

क्तिरनृताऽपिकृताचेन्नहिनस्ति धनेत्युपलक्षणंरूप्यादरेपि १६ स्त्रीष्वनृतंनहिनस्तिप्रत्युतसत्यादरेणतत्प्रागाएवहिनस्तीत्याह पृष्टत्विति साक्ष्येपृष्टसदस्यैरन्यथाप्रवदंतंपुरुषंपतितंयद्वदंतितन्मिथ्या । गो
ब्राह्मणस्त्रीदीनानाथावर्धं कृत्साक्ष्यस्यापिपुण्यहेतुत्वात् । तथाचहिसाहेतुःसत्यमप्यनृतमेवअहिसाहेतुरनृतमपिसत्यमेवेतिभावः । प्रकृतमाह एकार्थतायामेकप्रयोजनतायांसमाहितायामावयोस्त्व
दाराधनरूपेप्रयोजनेतुल्यत्वेननिश्चितेतिदेवयावेवममभार्यांनशर्मिष्ठेतिमिथ्यावदंतंत्वामेवानृतंनहिनस्तीत्यर्थः १७ । १८

३८ । ३९ । ४० ज्येष्ठस्यराज्याप्रदानजंषां ४१ । ४२ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्यदीपे ज्योतिषतमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ जरासिद्धि १ क्ली
त्वचःसंवर्धनं । पलितानिकेशरोम्णांशोक्लृप्तं । पर्यगुःपरितःशरीरेगतानिप्राप्तानि । यौवनेयौवनसाध्यैकामभोगे २ पाप्मानंभोगसामर्थ्येऽपितदिच्छारूपंचित्तस्यदोषस्थं चरेयंभुजीय ३ । ४

॥ ययातिरुवाच ॥ अतुतोयौवनस्याहं देवयान्यांभूगूढह ॥ प्रसादंकुरुमेवमनजरेयंनविशेच्चमाम् ३८ ॥ शुकउवाच ॥ नाहंमृषाव्रीम्येतज्जरांप्राप्तोऽसिभू
मिप ॥ जरांवेतांत्वमन्यस्मिन्संक्रामयदीच्छसि ३९ ॥ ययातिरुवाच ॥ राज्यभाक्समवेद्वहन्पुण्यभाकीर्तिभाक्तथा ॥ योमेदद्यादयःपुत्रस्तद्भवाननुम
न्यताम् ४० ॥ शुकउवाच ॥ संक्रामयिष्यसिजरांयथेष्टंनहुषात्मज ॥ मामनुध्यायभावेननचपापमवाप्स्यसि ४१ वयोदास्यतितेपुत्रोयःसराजाभविष्यति ॥
आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैववहपत्यस्तथैवच ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेज्योतिषतमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
जरांप्राप्यययातिस्तुस्वपुरंप्राप्यचैवहि ॥ पुत्रंज्येष्ठंवरिष्ठंचयदुमित्यब्रवीद्वचः १ ॥ ययातिरुवाच ॥ जरावलीचमांतातपलितानिचपर्यगुः ॥ काव्यस्योशनसः
शापान्नचतुतोऽस्मियौवने २ त्वंयदोप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासह ॥ यौवनेनत्वदीयेनचरेयंविषयानहम् ३ पूर्णवर्षसहस्रेतुपुनस्तेयौवनंत्वहम् ॥ दत्त्वास्वंप्र
तिपत्स्यामिपाप्मानंजरयासह ४ ॥ यदुरुवाच ॥ जरायांबहवोदोषाःपानभोजनकारिताः ॥ तस्माज्जरांनतेराजन्ग्रहीष्यदितिमेमतिः ५ सितश्मशुर्निरानंदो
जरयाशिथिलीकृतः ॥ वलीसंगतगात्रस्तुदुर्दर्शोऽर्बुलःकृशः ६ अशक्तःकार्यकरणेपरिभूतःसयौवतैः ॥ सहोपजीविमिश्रैवतांजरांनाभिकामये ७ संतितेवहवःपुत्रामतः
प्रियतरानृप ॥ जरांग्रहीतुंधर्मज्ञतस्मादन्यंवृणीष्वै ८ ॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वंमेहृदयाज्जातोवयःस्वंनप्रयच्छसि ॥ तस्मादराज्यभाक्तातप्रजातवभविष्यति
९ तुर्वसोप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासह ॥ यौवनेनचरेयंविषयांस्तवपुत्रक १० पूर्णवर्षसहस्रेतुपुनर्दास्यामियौवनम् ॥ स्वंचैवप्रतिपत्स्यामिपाप्मानंजरयासह ॥
११ ॥ तुर्वसुरुवाच ॥ नकामयेजरांतातकामभोगप्रणाशिनीम् ॥ बलरूपांतवर्णां बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् १२ ॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वंमेहृदयाज्जातोवयःस्वं
नप्रयच्छसि ॥ तस्मात्प्रजासमुच्छेदंतुर्वसोतवयास्याति १३ संकीर्णाचारधर्मेषुप्रतिलोमचरेषुच ॥ पिशिताशिषुचांत्येषुमूढराजाभविष्यसि १४ गुरुदारप्रसक्ते
पुतिर्यग्योनिगतेषुच ॥ पशुधर्मेषुपापेषुम्लेच्छेषुत्वंभविष्यसि १५ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तुर्वसुंशस्वाययातिःसुतमात्मनः ॥ शर्मिष्ठायाःसुतंद्रुमिदं वचन
मब्रवीत् १६ ॥ ययातिरुवाच ॥ द्रुह्योत्वंप्रतिपद्यस्ववर्णरूपविनाशिनीम् ॥ जरांवर्षसहस्रमेयौवनंस्वंददस्वच १७ पूर्णवर्षसहस्रेतुपुनर्दास्यामियौवनम् ॥ स्वं
चादास्यामिभूयोऽहंपाप्मानंजरयासह १८ ॥ द्रुह्युरुवाच ॥ नगजंनरथंनान्धंजीर्णोभुक्तेनचस्त्रियम् ॥ वाक्संगश्चास्यभवतितंजरांनाभिकामये १९

दोषाःकफाद्याधिक्यादमनादयः ५ दोषानेवाह सितेति ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ तिर्यग्योनिनामिवगतं प्रकाशंमैथुनाद्याचरणेपांतेषु १५ । १६ । १७ । १८ वाक्संगोदे
तानांपतनात्कफादिवृद्धेश्चवाचःसंगइवसंगःसन्नत्वं अव्यक्तत्वमितियावत् १९

२० पीठकानांराजयोग्यानांनरयानविशेषाणां'तस्वतरावा'इतिम्लेच्छेषुप्रसिद्धानां २१ । २२ । २३ । २४ प्रतिलप्स्यसेमज्जास्ताश्चविनिशिष्यंतीतिद्वयोःसंबंधः २५ अग्निप्रस्कंदनंश्रीतस्मार्त्ताद्यप्रिसाध्यकर्म
त्यागस्तत्परः २६ वरीयान्स्वभ्रातृभ्योमहान् । जरादेहेन्द्रियशक्तिघातः २७ । २८ । २९ अंजसाआर्जवेन ३० यथेप्सितानित्यस्ययावज्जीवमपीतिभावः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये
॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वंमेहृदयाज्जातोवयःस्वंनप्रयच्छसि ॥ तस्माद्ब्रुह्योप्रियःकामोनतेसंपत्स्यतेक्वचित् २० यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानांस्याद्गतंनच ॥ हस्तिनां
पीठकानांचगर्दभानांतथैवच २१ वस्तानांचगवांचैवशिविकायास्तथैवच ॥ उडुपष्टवसंतारोयत्रनित्यंभविष्यति ॥ अराजाभोजशद्वंनतत्रप्राप्स्यसिसान्वयः २२
॥ ययातिरुवाच ॥ अनोत्वंप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासह ॥ एकवर्षसहस्रंतुचरेयंयौवनेनते २३ ॥ अनुरुवाच ॥ जीर्णःशिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ॥ न
जुहोतिचकालेऽग्निंतांजरांनाभिकामये २४ ॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वंमेहृदयाज्जातोवयःस्वंनप्रयच्छसि ॥ जरादोषस्त्वयाप्रोक्तस्तस्मात्त्वंप्रतिलप्स्यसे २५
प्रजाश्चयौवनप्राप्ताविनिशिष्यंत्यमोतव ॥ अग्निप्रस्कंदनपरस्त्वंचाप्येवंभविष्यसि २६ ॥ ययातिरुवाच ॥ पुरोत्वंमेप्रियःपुत्रस्त्वंवरीयान्भविष्यसि ॥ जरावली
चमांतातपलितानिचपर्यगुः २७ काव्यस्योशनसःशापान्नचतुतोऽस्मियौवने ॥ पुरोत्वंप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासह ॥ कंचित्कालंचरेयंविषयान्वयसातव २८
पूर्णवर्षसहस्रेतुपुनर्दास्यामियौवनम् ॥ स्वंचैवप्रतिपत्स्यामिपाप्मानंजरयासह २९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचपूरुःपितरमंजसा ॥ यथाऽऽत्थमां
महाराजतत्करिष्यामितेवचः ३० प्रतिपत्स्यामितेराजन्पाप्मानंजरयासह ॥ गृहाणयौवनंमत्तश्चरकामान्यथेप्सितान् ३१ जरयाऽहंप्रतिच्छन्नोवयोरूपधरस्तव ॥
यौवनंभवतेदत्त्वाचरिष्यामियथाऽऽत्थमाम् ३२ ॥ ययातिरुवाच ॥ पुरोप्रीतोऽस्मितेवत्सप्रीतश्चैदं ददामिते ॥ सर्वकामसमृद्धातेप्रजाराज्येभविष्यति ३३ एवमु
क्ताययातिस्तुस्मृत्वाकाव्यमहातपाः ॥ संक्रामयामासजरांतदापूरौमहात्मनि ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेचतुरशी
तितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पौरवेणाथवयसाययातिर्नहुषात्मजः ॥ प्रीतियुक्तोत्तपश्चेष्टश्चचारविषयान्प्रियान् १ यथाकामंयथोत्साहंयथा
कालंयथासुखम् ॥ धर्माविरुद्धंराजेंद्रयथाऽर्हतिसएवहि २ देवानतर्पयद्यज्ञैःश्राद्धैस्तद्वत्पितृनपि ॥ दीनाननुग्रहैरिष्टैःकामैश्चद्विजसत्तमान् ३ अतिथीनन्नपानैश्च
विशश्चपरिपालनैः ॥ आनृशंस्येनशूद्रांश्चदस्यून्सन्निग्रहेणच ४ धर्मेणचप्रजाःसर्वायथावदनुरंजयन् ॥ ययातिःपालयामाससाक्षादिंद्रइवापरः ५ सराजासिंहवि
क्रांतोयुवाविषयगोचरः ॥ अविरोधेनधर्मस्यचचारसुखमुत्तमम् ६ ससंप्राप्यशुभान्कामांस्तुतःखिन्नश्चपार्थिवः ॥ कालवर्षसहस्रांतंस्मरामनुजाधिपः ७ परिसं
ख्यायकालज्ञःकलाःकाष्ठाश्चवीर्यवान् ॥ यौवनंप्राप्यराजर्षिःसहस्रपरिवत्सरान् ८ विश्वाच्यासहितोरेमेव्यभ्राजन्नंदनेवने ॥ अलकायांसकालंतुमेरुशृंगेतथोत्तरे ९

भारतभाष्यदीपे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ पौरवेणेति चचारबुभोज १ । २ । ३ । ४ । ५ विषयादिव्यगंधादयोमोचरेवशेषस्यसविषयगोचरः ६ । ७ परीति सौरवर्षेहिप्रत्यब्दंपंचदिनानिपंचदशनाड्यां
शापलानि एकत्रिंशदक्षराणि वर्धते सावनेः पष्ठचक्रिकशतत्रयदिनात्मकैर्वर्षैरायुर्गण्यतेऽतः कलाः काष्ठाश्च । 'अष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठात्रिंशजुताः कला' इत्युक्तरूपाः संख्यायेत्युक्तं ८ अलकायांकुबेरपुर्याम् ९

आदि. १
अ०
॥ ८५ ॥

म.भा.टी.
॥ ८५ ॥

पश्यतेसकालं कालोऽपि तत्रसिद्धिपश्यतीत्याशयेन कर्मव्यतिहारेत १० । ११ एतदेवज्ञात्वापश्चात्तापेनाह न जातिव्यादि १२ । १३ । १४ । १५ ब्रह्मज्ञानमेवात्यंतिकतृप्तिहेतुर्न विषयभोग इत्याशयेनाह तस्मादिति एनांतृष्णाद्वंद्वानिशीतोष्णमानापमानमुखदुःखादीनि तदहितो निर्द्वंद्वः द्वंद्वकल्पकस्यमानसस्य ब्रह्मणि निधानात् अतएव निर्ममोऽहंकारस्येवमप्रतामूलस्यत्यागात् १६ । १७ यदा सपश्यते कालंधर्मात्मा तं महीपतिः ॥ पूर्णमत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच १० यथा कामं यथोत्साहं यथा कालमर्हं दम ॥ सेविता विषयाः पुत्रयौवनेन मया तव ११ न जातुकामः कामानामुपभोगेन शास्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते १२ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परि त्यजेत् १३ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यान जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ प्राणांतिको रोगस्तांतृष्णां त्यजतः सुखम् १४ पूर्णवर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ॥ तथाप्यनुदिनं तृष्णामैतेष्वभिजायते १५ तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ॥ निर्द्वंद्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह १६ पुरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ॥ राज्यं चेदं गृहाण त्वं त्वंहि मे प्रिय कृत्सुतः १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रतिपेदे जरां राजाययातिर्नाहुषस्तदा ॥ यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः १८ अभिषेक्तुं का मं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् ॥ ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाद्वंद्वचनमब्रुवन् १९ कथं शुक्रस्य न सारं देवान्याः सुतं प्रभो ॥ ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पुरोः प्रयच्छसि २० यदु ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनुतुर्वसुः ॥ शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पूरुरेव च २१ कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति ॥ एतत्संबोधयामस्त्वां धर्मं त्वं प्रति पालय २२ ॥ ययातिरुवाच ॥ ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वंतु मे वचः ॥ ज्येष्ठं प्रतियथाराज्यं न देयं मे कथंचन २३ मम ज्येष्ठेन यदुना नियो गो नानुपालितः ॥ प्रति कूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः २४ मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ॥ स पुत्रः पुत्रवदश्ववर्तते पितृमातृषु २५ यदुनाऽहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनाऽपि च ॥ द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञाकृता भृशम् २६ पूरुणा तु कृतं वाक्यं मानितं च विशेषतः ॥ कनीयान् मम दायादो घृतायेन जरामम २७ मम कामः सच कृतः पूरुणामित्ररू पिणा ॥ शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् २८ पुत्रो यस्त्वाऽनुवर्तते स राजा पृथिवीपतिः ॥ भवतोऽनुनयाम्येवं पूरुराज्येऽभिषिच्यताम् २९ ॥ प्रकृतय ऊचुः ॥ यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ॥ सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स तमः ३० अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रिय कृत्तव ॥ वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ॥ अभ्यर्षिचत्ततः पूरुराज्ये स्वे सुतमात्मनः ३२ दत्त्वा च पूरुरेव राज्यं न वासाय दीक्षितः ॥ पुरा त्सनिर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ३३ यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः स्मृताः ॥ द्रुह्योः सुतास्तु वैभोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ३४ पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातो ऽसि प्रार्थिव ॥ इदं वर्षसहस्राणि राज्यं कारयितुं वशी ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्यापु पुरव्याने पूर्वयायात समाप्तौ पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

१८ कनीयसं कनीयांसं १९ न सारं दोहित्रं २० । २१ । २२ । २३ नियोगः आज्ञा २४ मातेति अनौरसोऽपियः पुत्रवद्वर्तते स एव पुत्रो न त्वन्यः २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ३२ । ३३ । ३४ । कारयितुं कर्तुं ३५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठेये भारतभावेदीपे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ अ० ॥

॥ ८५ ॥

एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ अंत्येषु म्लेच्छेषु १२ । १३ शिलोच्छृष्टिं । 'उच्छः कणशजादानं कणिशाद्यर्जनं शिले' । तच्च वने एव न तु नगरे क्षेत्रे पुवा १४ । १५ पंचाग्रय श्रवतारो ग्रयः पंचमः सूर्यः १६ आवृत्य व्याप्य । रोदसीयावाभूमी । पृथिव्यामिव स्वर्गोऽपि मुख्यो भूदित्यर्थः १७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठेये भारतभावेदीपे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ स्वर्गत ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं सनाहुपो राजाययातिः पुत्रमीप्सितम् ॥ राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः १ उपित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः संशितव्रतः ॥ फ लमूलाशनोदांतस्ततः स्वर्गमितोगतः २ सगतः स्वर्गं निवासं तं निवसन्मुदितः सुखी ॥ कालेन नातिमहता पुनः शक्रेण पातितः ३ निपतन् प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदि नीतिलम् ॥ स्थित आसीदंतरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ४ तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतम् ॥ राजा वसुमता सार्धमष्टकेन च वीर्यवान् ५ प्रतर्दनेन शिविना समेत्य किल संसदि ॥ जनमेजय उवाच ॥ कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ६ सर्वमेतदज्ञेयं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ कथ्यमानं त्वया विप्रविप्रार्पणं संनिधौ ७ दे वराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ॥ वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसु समद्युतिः ८ तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च स र्वशः ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तमां कथाम् ॥ दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् १० ययातिर्नाहुपो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ॥ राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ११ अंत्येषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् १२ फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसच्चिरम् १३ शंसितात्मा जितक्रोधस्तर्पय न्पितृदेवताः ॥ अग्नींश्च विधिवज्जुह्वान प्रस्थविधानतः १४ अतिथीन् पूजयामास वन्येन हविषा विभुः ॥ शिलोच्छृष्टिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः १५ पूर्णवर्ष सहस्रं च एवं वृत्तिरभूत्तृपः ॥ अन्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवा इमनाः १६ ततश्च वायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमंतर्दितः ॥ तथा पंचाग्रिमध्ये च तपस्तेपे सवत्सरम् १७ एकपादः स्थितश्चासीत् षण्मासान निलाशनः ॥ पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गे जगामावृत्य रोदसी १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायातेषडशीति तमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स्वर्गतः स तुराजेंद्रो निवसन् देववेश्मनि ॥ पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा १ देवलोकं ब्रह्मलोकं च रन्पुण्यकृद्दशी ॥ अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः २ सकदा चिह्नपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ॥ कथां तत्र शक्रेण सपृष्टः पृथिवीपतिः ३ ॥ शक्र उवाच ॥ यदा स पूरुस्तवरूपेण राजन् जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ॥ तदा च राज्यं संप्रदायैव तस्मै त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ४ ॥ ययातिरुवाच ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नो ऽयं विषयस्तव ॥ मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरौ ऽत्याधिपास्तव ५ अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषेभ्यो मानुषाश्चाप्रधा नाविद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ६ आकुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ॥ आक्रोष्टारं निर्दहतिसुकृतं चास्य विदति ७

इति १ । २ । ३ । ४ अंत्याधिपाः प्रांत्यदेशाधिपाः ५ विदस्त्वाभिमानात् किं प्रयासं सर्वज्ञस्यैव तस्य पुरोवक्तव्यमित्यविमृशन् ययातिराह अक्रोधन इति वैशिष्ट्यं पूजातारतम्यार्थमुच्यते । समासमाभ्यां विषम समे पूजातद्वतिसमयोर्विषमो विषमयोः समां च पूजां प्रयुजान स्यात्प्रांक्त्यत्वरमरणात् ६ आकुश्यमान इति अस्य आक्रोष्टुः सुकृतं तितिक्षुर्विदति न त्वाक्रोशी । प्रत्याक्रोशी तु स्वोपमपि सुकृतां शयतीति भावः ७

नारुतुदहति कोपेनननुशंसादीतिवाचापरपीडानकुर्वादित्युक्तं । नहीनतःपरमभ्याददीतिहीनेनाभिचारादिकर्मणपरशत्रुनवशेकर्तुमिच्छेदितिनमनसाऽपिपरपीडानकुर्वादित्युक्तं । अरुःसततदद
त्यंतुदतिव्यभयतीतिकंठवन्नस्यादितिपदार्थः । ननुशंसादीत्यादित्येतत्सार्धेनप्रपंचयति ययाऽस्येति अतीवहंतीं रूपतीमितिपाठेहिंसां ८ विद्यादलक्ष्मीकतमभित्यनेनपरुषवचसादर्शनम
प्यलक्ष्मीकरत्वात्परिहार्यमित्युक्तं ९ केतव्यनुसर्तव्याइत्यतआह सद्गिरिति असतामतिवादान्दुष्टानामतिक्रमवचनानितितिक्षेत् १० । ११ नहीदृशमिति दयादिचतुष्कंसंवननसंभजनपरमे
श्वरस्याराधनं १२ । १३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ किमयंपरोपदेशमेवकृतवानुतस्वयमप्यनुद्वेगकरमेववदतीतिपरीक्षितुमिदं
नारुतुदःस्यान्ननुशंसादीनहीनतःपरमभ्याददीति ॥ ययाऽस्यवाचापरउद्विजेतनतांवदेदुषर्तीपापलोक्याम् ८ अरुतुदंपुरुषंतीक्ष्णवाचंवाक्कंटकैर्वितुदंतमनु
प्यान् ॥ विद्यादलक्ष्मीकतमंजनानामुखेनिबद्धानिर्ऋतिवहंतम् ९ सद्भिःपुरस्तादभिपूजितःस्यात्सद्भिस्तथापृष्ठतोरक्षितःस्यात् ॥ सदाऽसतामतिवादांस्ति
तिक्षेत्सतांवृत्तंचाददीतार्यवृत्तः १० वाक्सायकावदनान्निष्पतंतियैराहतःशोचातिरात्र्यहानि ॥ परस्यनामर्मसुतेपतंतितान्पंडितोनावसृजेत्परेषु ११ नहीदृशं
संवननंत्रिपुलोकेषुविद्यते ॥ दयामैत्रीचभूतेषुदानंचमधुराचवाक् १२ तस्मात्सांत्वंसदावाच्यंनवाच्यंपरुषंक्वचित् ॥ पूज्यान्संपूजयेद्दद्यान्नचयाचेत्कदाचन
१३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ इन्द्रउवाच ॥ सर्वाणिकर्माणिसमाप्यराजनृहंपरित्यज्य
वनंगतोऽसि ॥ तत्त्वांपृच्छामिनुषस्यपुत्रकेनासितुल्यस्तपसाययाते १ ॥ ययातिरुवाच ॥ नाहंदेवमनुष्येषुगंधर्वेषुमहर्षिषु ॥ आत्मनस्तपसातुल्यंकंचित्प
श्यामिवासव २ ॥ इन्द्रउवाच ॥ यदाश्वमंस्थाःसदृशःश्रेयसश्चअल्पीयसश्चाविदितप्रभावः ॥ तस्माल्लोकास्त्वंतवंतस्तवेमेक्षीणेषुण्येपतिताऽस्यद्यराजन् ३
॥ ययातिरुवाच ॥ सुरार्षिगंधर्वनरावमानात्क्षयंगतामेयदिशक्ल्लोकाः ॥ इच्छाम्यहंसुरलोकाद्विहीनःसतांमध्येपतितुंदेवराज ४ ॥ इन्द्रउवाच ॥ सतांसकाशे
पतिताऽसिराजंश्च्युतःप्रतिष्ठांयत्रलब्धाऽसिभूयः ॥ एतद्विदित्वाचपुनर्ययातेत्वंमाश्वमंस्थाःसदृशःश्रेयसश्च ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्रहायामरराजजुष्टा
न्पुण्याल्लोकान्पतमानंययातिम् ॥ संप्रेक्ष्यराजर्षिवरोऽष्टकस्तमुवाचसद्धर्मविधानगोप्ता ६ ॥ अष्टकउवाच ॥ कस्त्वंयुवावासवतुल्यरूपःस्वतेजसादीप्यमानो
यथाऽग्निः ॥ पतस्युदीर्णांभुधरांधकारात्वात्वेचराणांप्रवरोयथाऽर्कः ७ दृष्ट्वाचत्वांसूर्यपथात्पतंतं वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ किंनुस्विदेतत्पततीतिसर्ववितर्क
यंतःपरिमोहिताःस्मः ८ दृष्ट्वाचत्वांधिष्ठितंदेवमार्गेशक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ॥ अभ्युद्गतास्त्वांवयमद्यसर्वतत्त्वंप्रपातेतयजिज्ञासमानाः ९ नचापित्वांधृष्णुमः
प्रष्टुमग्रेनचत्वमस्मान्पृच्छसियेवयंस्मः ॥ तत्त्वांपृच्छामिस्पृहणीयरूपकस्यत्वंवाकिंमिमित्तंत्वमागाः १०

उवाच सर्वाणीति १ ययातिःस्वोत्कर्षोक्त्यापराभिभवमजानन्यथार्थमेवमत्वाह नाहमिति २ अवमंस्थाःसर्वेभ्यआत्मनआधिक्योक्त्या सदृशःसदृशान् अल्पीयसहति नृगादीनामपिकृक्ल्ला
सादिरूपत्वदर्शनात्तिर्य्योपिनावमंतव्याः । किमुतसदृशोमनुष्याःश्रेयांसोदेवाक्कृष्यश्चेत्यर्थः ३ । ४ च्युतःप्रतिष्ठांयत्रलब्धाऽसिभूयइतिइंद्रेणस्वस्यदयालुत्वंदर्शितं । यत्रपतित्वाप्रति
ष्ठांलब्धाऽसिरूप्यसि ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ आवपनेसंग्रहे १३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अहमिति १ स्वदीहिप्रेपुनल्पयोगात्तेषांस्तब्धोऽहमितिधीर्माभृदित्वेतद
र्थमपनीततपोविद्यागर्वत्वादयःश्रेष्ठमेवपुरस्कृत्याह अहंदिपूर्वोवयसेति २ । ३ अवादीरित्येतद्वृषणपूर्वकंविद्यातपसोःश्रेष्ठमेवअष्टकेनस्तुतेतत्प्रस्वानुभूतंविद्वदर्थान्ययातिरुवाच प्रतिकूलमिति कर्मणांपु
ण्यानांप्रतिकूलनाशकंपापगर्वस्तच्चाप्रवणेऽनप्रेक्ष्यवितर्कते । पापलोक्यनरकप्रदं एतत्पापमसतांसंबंधिसंतोनानुवर्ततेइदानीमपि । किंचप्राञ्चोऽपिसंतोयथेपांकर्मणामनुकूलाउपबृंहताःस्युस्तथाते
नप्रकारेणदंभदर्पादिराहित्येनआसन् । अहंत्वतद्विद्यत्वात्स्वर्गादिंद्रेणचपावितइत्याशयः ४ अभूद्धनंमेविपुलंगतंदिति तदंभादिराहित्येनप्रसिद्धंयनंपुण्यंमेममविपुलंयदभूत्तदंतंनदंभदर्पादित्यर्थः । पु

भयंतुतेव्येतुविपादमोहौत्यजाशुचैर्वेद्रसमप्रभाव ॥ त्वांवर्तमानंहिसतांसकाशेनालंप्रसोढुंबलहाऽपिशक्रः ११ संतःप्रतिष्ठाहिसुखच्युतानांसतांसदैवामरराजकल्प ॥
तेसंगताःस्थावरजंगमेशाःप्रतिष्ठितस्त्वंसदृशेषुसत्सु १२ प्रभुरग्निःप्रतपनेभूमिरावपनेप्रभुः ॥ प्रभुःसूर्यःप्रकाशित्वेसतांचाम्यागतःप्रभुः १३ ॥ इतिश्रीमहाभार
तेआदिपर्वणिसंभवपर्वणि उत्तरयायातेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ अहंययातिर्नहुषस्यपुत्रःपूरोःपितासर्वभूतावमानात् ॥
प्रधंशितःसुरासिद्धर्षिलोकात्परिच्युतःप्रपताम्यल्पपुण्यः १ अहंदिपूर्वोवयसाभवद्व्यस्तेनाभिवादंभवतानप्रयुंजे ॥ योविद्ययातपसाजन्मनावावृद्धःसपूज्योभवति
द्विजानाम् २ ॥ अष्टकउवाच ॥ अवादीस्त्वंवयसायःप्रवृद्धःसवैराजन्नाभ्याधिकःकथ्यतेच ॥ योविद्ययातपसासंप्रवृद्धःसएवपूज्योभवतिद्विजानाम् ३
॥ ययातिरुवाच ॥ प्रतिकूलं कर्मणांपापमाहुस्तद्वर्ततेऽप्रवणेपापलोक्यम् ॥ संतोऽसतांनानुवर्ततेचैतद्यथाचैषामनुकूलास्तथाऽऽसन् ४ अभूद्धनंमेविपुलंगतंत
द्विचेष्टमानोनाधिगतातदस्मि ॥ एवंप्रधार्यात्महितेनिविष्टोयोवर्ततेसविजानातिधीरः ५ महाधनोयोयजतेसुयज्ञैर्यःसर्वविद्यासुविनीतबुद्धिः ॥ वेदानधीत्यतप
सांयोज्यदेहंदिवंसमायात्पुरुषोवीतमोहः ६ नजातुहृष्येन्महताधनेनवेदानधीयीतानहंकृतःस्यात् ॥ नानाभावावहवोजीवलोकेदेवाधीनानष्टचेष्टाधिकाराः ॥ त
त्तत्प्राप्यनविह्न्येतधीरोदिष्टं वलीयइतिमत्वाऽऽत्मबुद्ध्या ७ सुखंहिजंतुर्यदिवाऽपिदुःखंदैवाधीनंविंदतेनात्मशक्त्या ॥ तस्मादिष्टं वलवन्मन्यमानोनसंज्वरेन्नापि
हृष्येत्कथंचित् ८ दुःखैर्नतप्येन्नसुखैःप्रहृष्येत्समेनवर्ततेतसदैवधीरः ॥ दिष्टं वलीयइतिमन्यमानोनसंज्वरेन्नापिहृष्येत्कथंचित् ९ भयेनमुह्याम्यष्टकाहंकदाचि
त्संतापोमेमानसोनास्तिक्वचित् ॥ धातायथामांविदधीतलोकेभुवंतथाऽहंभावेतेतिमत्वा १०

नरिवानींतचेष्टमानोऽपितत्पुनर्नाधिगताऽस्मि । एवंप्रधार्यमामिकांगतिंज्ञात्वाधीरोधिपमीरयन्धीदोवेणकामादिनाऽनभिभूतोभवेदित्यर्थः ५ वीतमोहोमानमकुर्वन् ६ एतदेवाह नजात्विति धने
नतपसा । तर्हित्वमेवकुतोऽहंकारंकृतवानित्यतआह नानेति । जीवलोकेऽस्मिन्जीवानानाभावाःपृथक्स्वभावाः केचिद्धर्मरुचयः केचिद्विपरीताः यतोदेवाधीनाः अतएवनाष्टावृथाभूताचेष्टाउद्योगो
धिकारोयोग्यताचयेपातेतथा । भूदानांपुण्येपंडितानांपापेचप्रवृत्तिकरंदेवमेवब्रह्मदित्यर्थः । एवंविद्वांस्तत्तत्प्राप्यनविह्न्येत तत्सुखंदुःखंवाप्राप्यनविह्न्येत । हर्षविषादाभ्यामात्मानंनहंत्यादि
त्यर्थः ७ एतदेवविष्णोति सुखंहीतिद्वाम् ८ । ९ भयंतुतेव्येतुविपादमोहावित्तियदष्टकेनोक्तंउत्तरमाह भयेइति धातादिर्दृष्टं १०

अहमिवाग्येऽपिदिष्टाधीनाएवेत्याह संस्वेदजाइति एतेऽपिदिष्टक्षयेपुण्यपापौच्छेदेस्वांप्रकृतिपरब्रह्मभजतिप्राप्नुवन्ति आरोहक्रमेणमोक्षयोग्यांयोर्निप्राप्येतिशेषः । यदाजाबालोपानिषदि अविमुक्तमकृत्य'अत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तास्वब्रह्मव्याचष्टेयनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवति'इति जंतुपदेनप्राणिमात्रसाधारणेनसंस्वेदजादीनामपिसाक्षाद्वाराणस्यांमोक्षाधिकारदर्शनात् । आथर्वणेरामतापनीयेमणिकर्णिकायांवातक्षेत्रेगंगायांवातटेपुनरित्युप क्रम्यकृमिकोठकादयोऽप्याशुमुक्ताःसंतुनचान्यथेतिजंतुशब्दविवरणाच्चास्तुसाक्षादेवस्वेदजादीनामपिदिष्टक्षयस्तेनमोक्षयोग्यांयोर्निप्राप्येत्यध्याहारदोषोऽप्यपास्तः । अत्राप्याश्वमेधिकेसंवत्तमरुतीयेएतद्वर्णितं । 'उन्मत्तवेपंविभ्रत्सचक्रमीतिपथासुखं । वाराणस्यांमहाराजदर्शनेप्सुर्महेश्वरं । तस्याद्वारंसमासाद्यन्यसेथाःकुणपंकचित् । तद्व्यापोनिवर्णे

संस्वेदजाअंडजाश्चोद्भिदश्चसरीसृपाःकृमयोऽथाप्सुमत्स्याः ॥ तथाश्मानस्तृणकाष्ठचसर्वेदिष्टक्षयेस्वांप्रकृतिभजन्ति ११ अनित्यतांसुखदुःखस्यबुद्ध्याकस्मात्संतापमष्टकाहंभजेयम् ॥ किंकुर्यावैकिंचकृत्वानतप्येतस्मात्संतापंवर्जयाम्यग्रमतः १२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंब्रुवाणंनृपतिंययातिमथाष्टकःपुनरेवान्वपृच्छत् ॥ मातामहंसर्वगुणोपपन्नंतत्रस्थितंस्वर्गलोकेयथावत् १३ ॥ अष्टकउवाच ॥ येयेलोकाःपार्थिवेन्द्रप्रधानास्त्वयाभुक्तायंचकालंयथावत् ॥ तान्मेराजनब्रूहि सर्वान्यथावत्क्षेत्रज्ञवद्भाषसेत्वंहिधर्मान् १४ ॥ ययातिरुवाच ॥ राजाऽहमासमिहसर्वभौमस्ततोलोकान्महतश्चाजयं वै ॥ तत्रावसंवर्षसहस्रमात्रंततोलोकंपरमस्म्यभ्युपेतः १५ ततोदिव्यमजरंप्राप्यलोकंप्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ॥ तत्रावसंवर्षसहस्रमात्रंततोलोकंपरमस्म्यभ्युपेतः १७ सदेवदेवस्यनिवेशनेचविहृत्यलोकानवसंयथेष्टम् ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशैःसमस्तैस्तुल्यप्रभावयुतिरीश्वराणाम् १८ तथावसंनंदनेकामरूपीसंवत्सराणामयुतंशतानाम् ॥ सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगंधान्पश्यन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् १९ तत्रस्थितंमांदेवसुखेषुसक्तंकालेस्तीतेमहतिमतोऽतिमात्रम् ॥ दूतोदेवानामब्रवीदुग्ररूपोध्वंसेत्युच्चैस्त्रिःस्रुतेनस्वरेण २० एतावन्मेविदितंराजसिंहततोभ्रष्टोऽहंनंदनाक्षीणपुण्यः ॥ वाचोऽश्रौषंचांतरिक्षेसुराणांसानुक्रोशःशोचतांमानंरेंद्र २१ अहोकष्टक्षीणपुण्योययातिःपतत्यसौपुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ॥ तानब्रुवंपतमानस्ततोऽहंसतांमध्येनिपतेयंकथंनु २२ तैराख्याताभवतांयज्ञभूमिःसमीक्ष्यचेमांस्त्वारितमुपागतोऽस्मि ॥ हविर्गंधदेशिकंयज्ञभूमेर्धूमापांगंप्रतिगृह्यप्रतीतः २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणि उत्तरयायातेएकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ अष्टकउवाच ॥ यदाऽवसो नंदनेकामरूपीसंवत्सराणामयुतंशतानाम् ॥ किंकारणंकार्तयुगप्रधानहित्वाचत्वंवसुधामन्वपद्यः १

तत्संस्वर्त्तमहीपते' । इतिकुणपदर्शनेनमहेश्वरदर्शनसिद्धिसूचयतावाक्यजातेन ११ अहंतुदिष्टक्षयाभावात्प्राप्तेपिदुःखेनतप्येइत्याह अनित्यतामिति १२ मातामहमिति तत्रस्थितमंतरिक्षेस्थितं १३ तानिति क्षेत्रज्ञवत्क्षेत्रंमहाभूतादिधृत्वंतंतज्जानंतोनारदादयःक्षेत्रज्ञास्तद्वत् १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ तैरिति देशिकमुपदेष्टारं धूमएवापांगइवसूचकोयस्यतंधूमापांगं प्रतीतोदृष्टः २३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ यदेति । कार्तयुगप्रधान कृतयुगेभवाःकार्तयुगाभ्यंतनिष्पापास्तेषांमुख्यतमेत्यर्थः १

२ तस्मिन्निति मेमम । अपामसोमममृताअमृमेतिकर्मफलस्यनित्यत्वंश्रुतवतः । अत्रपातविषयेमनःसंमुख्यतइत्येकःप्रश्नः । नचपुनरावर्त्ततइतिप्रजापतिलोकादनावृत्तिःश्रुता । त्वयाप्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापमितितत्रावसंवर्षसहस्रमात्रमितितततोऽपिस्वस्यावृत्तिरुदिता । तत्रकस्यप्रजापतेःकिंशामविशिष्टाअनावृत्तियोग्याउपयांतीत्यन्यःप्रश्नः । तत्रायस्योत्तरं भूयस्तुकिंपृच्छसिराजसिंहेत्यंत । शेषग्रंथोद्वितीयस्येतिविभागः ३ इमंभौममिति । भूमिरेवभौमोनरकआध्यात्मादितापत्रयवत्त्वात्तपतंतिप्राप्नुवन्ति इमंप्राप्ताश्वतेबहुधापुत्रपौत्रादिरूपेणविविधवासनामूलेनविबुद्धिर्विषमावृद्धिलभते । 'बहुप्रजानिर्कृतिमाविवेश'इतिश्रुतेः कालपाशमेवदृढयंतीत्यर्थः । तेके ये कंकेतिगृध्रादेरुपलक्षणं । गोमायुशतिश्वादेः । तेषांबलंसंघस्तस्याज्ञानभ्रमस्यशरीरंतस्यार्थक्षीणाः । दिव्येनभौमेनवादेहेनभोगान्भो'कृतश्रमाइत्यर्थः ४ तस्मादेतत्काम्यकर्मदुष्टंनिषिद्धंगर्हणीयमाभिचारिकंचवर्जनीयं ५ ननुकंकादिभक्षितस्यकथंस्वरूपसत्ताकथंवाशरीरंतरेणाविर्भावइतिदेहात्मवादमाश्रित्यशंकते भौमोनरकश्चइति पृच्छतिचयदातुतानिति ६ उत्तरमाह ऊर्ध्वमिति नदेहनाशेनात्मनाशःकृतहानादिप्रसंगात् किंतु । 'योनिमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वावदेहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयांतिथथाकर्मयथाश्रुतं'

॥ ययातिरुवाच ॥ ज्ञातिःसुहृत्स्वजनोवायथेहक्षीणेवितेत्यज्यतेमानवैर्हि ॥ तथातत्रक्षीणपुण्यमनुष्यंत्यजंतिसद्यःशेखरादेवसंघाः २ ॥ अष्टकउवाच ॥ तस्मिन्कथंक्षीणपुण्याभवंतिसमुह्यतेमेऽत्रमनोऽतिमात्रम् ॥ किंवाविशिष्टाःकस्यधामोपयांतितद्वैब्रूहिक्षेत्रवित्त्वमतोमे ३ ॥ ययातिरुवाच ॥ इमंभौमंनरकंतेपतंतिलालप्यमानानरदेवसर्वे ॥ येकंकगोमायुबलाशनार्थेक्षीणाविवृद्धिबहुधाव्रजन्ति ४ तस्मादेतद्वर्जनयिनरेंद्रदुष्टलोकेगर्हणीयंचकर्म ॥ आख्यातंतेपार्थिवसर्वमेवभूयश्चेदानींवदकिंतेवदामि ५ ॥ अष्टकउवाच ॥ ॥ यदातुतान्वितुदंतेवयांसितथागृध्राःशितिकंठाःपतंगाः ॥ कथंभवंतिकथमाभवंतिनभौममन्यंनरकंशृणोमि ६ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ उर्ध्वदेहात्कर्मणाजृम्भमाणाव्यक्तंपृथिव्यामनुसंचरन्ति ॥ इमंभौमंनरकंतेपतंतिनावेक्षंतवर्षपूगाननेकान् ७ षष्टिसहस्राणिपतन्तिव्योभ्रितथाअशीतिंपारिवत्सराणि ॥ तान्वैतुदंतिपततःप्रपातंभीमाभौमाराक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ८ ॥ ॥ अष्टकउवाच ॥ ॥ यदेनस्तेपततस्तुदंतिभीमाभौमाराक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ कथंभवंतिकथमाभवंतिकथंभूतागर्भभूताभवंति ९ ॥ ॥ ययातिरुवाच ॥ ॥ असंरतेःपुष्पफलानुपृक्तमन्वेतितद्वैपुरुषेणसृष्टम् ॥ सवैतस्यारजआपद्यतेवैसगर्भभूतःसमुपैतितत्र १०

इतिश्रुतेर्निमित्तभूतेनकर्मणामातुरुदरेजृम्भमाणंदेहंप्राप्यनिर्गमादूर्ध्वंन्यक्तंसर्वलोकप्रत्यक्षंयथास्यात्तथापृथिव्यांसंचरन्ति तदेवसंचरणंभौमोनरकः । कुतोऽस्यमरकत्वमतआह नावेक्षंतवर्षपूगाननेकान् यस्मादत्रपतितानंतंयोनिरुध्यंतकर्मभूमिंप्राप्यापिस्वहितायनयतंतोऽतिमोदयप्रदोऽयंलोकोनरकएवेत्यर्थः । एतेनकंकादिभक्षितस्यापिसत्त्वंदेहयोगश्चास्तीत्युक्तं ७ स्वर्गतस्यापिपुनःपातावश्यंभावादयंलोकोदुष्परिहरइत्याह षष्टिमिति षष्टिसहस्राण्यशीतिसहस्राणिव्योभ्रिस्वर्गेस्थित्वापतंतीतियोजना रक्षक्षेतिवदंतोदारादयोभौमाराक्षसाः ८ स्वर्गच्युतिप्रकारंपृच्छति यदेनसस्तेपततस्तुदंति यत्नान् एनसःपापाद्धेतोःपततःस्वर्गाव्यवमानान्तेराक्षसास्तुदंतितेपुरुषाःकथंभवंतिप्रपातभ्रष्टाइवकथंनशीर्यते । कथंवाआभवंतिइंद्रियादिमंतोभवंति । कथंवागर्भत्वंप्राप्नुवंतीतिप्रश्नत्रयं ९ तत्रयावत्संपातमुपित्वाऽथेतमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्तयेत्येतमाकाशमाकाशाद्युवस्रभूत्वाभूमौभवतिभूमौभूत्वाऽभ्रंभवतिअभ्रंभूत्वामेघोभवतिमेघोभूत्वाप्रवर्षतितद्ब्रूहिवाओषधिवनस्पतयस्तिलप्रापा इतिजायंतेइतिश्रुत्यनुसार्युत्तरं । असंरतइति अक्षशब्दोदुःखाश्रुवाचीसजापःपुरुषवचसोभवंतीतिश्रुतेर्देहार्भकेष्वबहुलेषुभूतसूक्ष्मेषुवर्त्तते । स्वर्गाच्चान्यमानस्यदुःखाज्जरुमयंशरीरंभवतीतिपुण्यतेच-

तद्वत्तमेवरेतोदेहबीजं पुष्पफलस्थानीयेन चरणारुख्येन कर्मशेषेणानुपृक्तं रमणीयचरणारमणीयां योनिमापद्यत इति श्रुतेरुच्यते नुसरति जीवः तज्जलानुगमं पुरुषेणरेतःसिचामुष्टं संसृष्टं भवति सभूतमूष्मावृतो जीवोरेतोभावं प्राप्तः संस्तस्याः स्त्रियोरजोगर्भे शीतामापद्यते प्राप्नोति ततो गर्भभूतो भवति १० कथमक्षरेतः सिचा संसृज्यते तदाह वनस्पतीनोषधीश्चाविशंति ओषधिपुंसं सृष्टमक्षतद्रुजिसं सृज्यत इत्यर्थः । ओषधिसंसर्गोऽप्यस्य पृथिव्यं बुवाय्वन्तरे हस्तक्रमेणोदाहृतश्रुतेरित्यर्थः । अपोवायुं पृथिवीमंतरिक्षमित्यत्र पृथिवी अद्रव्यः पूर्वबोध्या । वाय्वं बुनोर्मध्ये बुमाग्निमेघा अपि बोध्याः उदाहृतश्रुतेरेव । एवमोषधिभूताः संतो द्विपदं मनुष्यशकुन्तादिचतुष्पदं पञ्चादिचा विद्येति शेषः ततो गर्भभूता भवन्ति ११ एवं यदेन सस्ते पतत इति श्लोकेन कृतस्य मश्रयस्योत्तरमुक्तं । तेनैव स्थूलदेहादिवेचितं जीवं सूक्ष्मादपि विवेक्तुं मश्रमवतारयति अन्यद्वपु रिति । नरयोनिमापद्यमानो जीवः स्वेन कायेन जेदेनैव रूपेण गर्भमातुरुदरं याति उत तत्र प्रवेष्टुमन्यद्वपुरुपाधिभूतं विदधाति १२ शरीरेति । अन्यजन्मानं गीकारेशरीरविशेषं करणानि संज्ञाचनार्यलभेत् मलपिंडवत् । अंगीकारे च तेषां स्वाभाविकत्वादुपाधिसंतत्यविच्छेदादानीत्यसंसारित्वं स्यात् १३ तदेतदनाद्ये कोपाधिस्वीकारेण परिहरति वायुः समुत्कर्षतीति । वायुर्व्यधिलिङ्गं 'वायुर्वै गोतमतत्सूत्रं वायुरेव व्यधिर्यायुः समष्टिः' इति श्रुतिभ्यां । 'पंचप्राणमनो बुद्धिदशेंद्रियसमन्वितं । अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम्' इत्युक्तरूपं तत्कर्तुं । गर्भस्थानं मुख्यकर्मभूतं । ऋतोऽस्त्रीरजसि । रेतः पूर्वोक्तं । पुष्परसेन पुष्पकर्म फलोत्पादकत्वसाम्यात्तत्परसोऽपूर्वतेनानुपृक्तं गौणकर्म समुत्कर्षति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरक्षततः

वनस्पतीनोषधीश्चाविशंति अपोवायुं पृथिवीं चांतरिक्षम् ॥ चतुष्पदं द्विपदं चातिसर्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ११ ॥ अष्टक उवाच ॥ अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भमुता होस्वित्स्वेन कायेन याति ॥ आपद्यमानो नरयोनिमेतामा चक्ष्वमे संशयात्प्रब्रवीमि १२ शरीरभेदादिसमुच्छ्रयं च चक्षुः श्रोत्रेलभते केन संज्ञाम् ॥ एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः क्षेत्रज्ञत्वात्तातमन्यामसर्वे १३ ॥ ययातिरुवाच ॥ वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनिमृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ॥ सतत्र तन्मात्रकृताधिकारः क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् १४ सजायमानो विग्रहीतमात्रः संज्ञामधिष्ठाय ततो मनुष्यः ॥ स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं सैव रूपं पश्यति चक्षुषा च १५ घ्राणेन गंधं जिह्वयाऽथोरसं च त्वचास्पर्शमनसा वेदभावम् ॥ इत्यष्टके होपहितं हि विद्वि महात्मनां प्राणभृतां शरीरे १६

प्रजाः' इति स्मृतेः । 'पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतेः । सोमाज्यपच आदिरूपाः कर्मसमवायिनी देहांतरारंभिका अपोरेतोरूपा गृहीत्वा लिङ्गोपाधिर्जीवोगर्भा शयं विशतीत्यर्थः । अन्यथा ऋतोऽस्त्रीरजसि रेतः पूयेन संभवेन स्थिरी भवेच्च । सवायुस्तत्र गर्भाशये तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि तैरुपादानभूतैः कृतोऽधिकारो यावदपवर्गमवस्थानं यस्य सतन्मात्रकृताधिकार एव भूतो वायुः क्रमेण गर्भं वर्धयति यथाह नैरुक्ताः । 'शुक्रातिरेके प्रमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन न पुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति । एकरात्रोपितं कलं भवति पंचरात्राद्बुद्धिः सप्तरात्रात्पेशीद्विः सप्तरात्रादुर्बुदः पंचविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिनो भवति दिमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यते मासत्रयेण ग्रीवा व्यादेशो मासचतुष्टयेन त्वगव्यादेशः पंचमे मासेन खरो मव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवतिसप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याऽध्यवस्यति नवमे सवर्गसंपूर्णो भवति । मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः' इत्यादि जातश्चायुना स्पृष्टस्तत्र स्मरति जन्ममरणमते च शुभाशुभं कर्मैतत्प्रेतं प्रथेन १४ सहित्युग्मं । सगर्भो जायमानो वर्धमानः । विग्रहीतमात्रो विग्रहेण सवर्गकलापेन संपन्नमात्रः संज्ञां प्रागभवीयां वासनामधिष्ठायानुसंधाय ततो जातः स न्योनेर्बहिर्निःसरणान्मनुष्यो हमित्यभिमानवान् भवति । एवं भूतस्य प्राणभूतो जीवस्य प्राणारुख्यं लिङ्गं शरीरे स्थूले उपहितमुपाधिं विद्वि स्वतस्तु महात्मनो विभोः किंतु पहितं येन श्रोत्रादिरूपेण शब्दादीन् विषयान् जानीत इति द्वयोः श्लोकयोरुच्यते १५ । १६

१६ तन्मात्रकृताधिकार इति लिङ्गस्य यावन्मोक्षस्थापित्वमुक्तं तदाक्षिपति यः संस्थित इति संस्थितो मृतः स्थूलदेहदेहादेर्बालिङ्गदेहदाहः कुतो न भवतीत्यर्थः १७ स्वप्रवदेहांतरप्राप्तौ सत्यानां पदोषः संभवतीत्याह हित्वासोऽसून् सुप्तवन्निष्ठनिवा पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं वा ॥ अन्यां योनिं पवनाग्रा नुसारी हित्वा देहं भजते राजसिंह १८ पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजंति पापां योनिं पापकृतो व्रजंति ॥ कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापानमेव विक्षाऽस्ति महानुभाव १९ चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च तथा भूता गर्भभूता भवन्ति ॥ आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वभूयस्तु किंपृच्छसि राजसिंह २० ॥ अष्टक उवाच ॥ किं स्विच्छत्वालभते तात लोकान्मर्त्यः श्रेष्ठास्तपसा विद्यया वा ॥ तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथा वच्छुभां लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण २१ ॥ ययातिरुवाच ॥ तपश्च दानं च शमो दमश्च हीरार्जवं सर्वभूतानु कं पा ॥ स्वर्गस्य लोकस्य वदंति संतो द्वाराणि सतैव महांति पुंसाम् ॥ नश्यंति मानेन तमोभिभूताः पुंसः सदैवेति वदंति संतः २२ अधीयानः पंडितं मन्यमानो यो विद्यया हंतियशः परेषाम् ॥ तस्यांतवंतश्च भवंति लोकानचास्य तद्रहस्यं फलं ददाति २३ चत्वारिकर्माण्यभयं करणिभयं प्रयच्छंत्य यथाकृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः २४ नमानमान्यो मुदमाददीत न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ॥ संतः सतः पूजयंतीह लोकेनासाधवः साधु बुद्धिं लभन्ते २५ इति दयामिति यज इत्यर्थः इति वतम् ॥ इत्येतानि भयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि सर्वशः २६

॥ अष्टक उवाच ॥ यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा निखन्यते वाऽपि निरुप्यते वा ॥ अभावभूतः स विनाशमेत्यकेनात्मना चेतयते परस्तात् १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ हित्वासोऽसून् सुप्तवन्निष्ठनिवा पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं वा ॥ अन्यां योनिं पवनाग्रा नुसारी हित्वा देहं भजते राजसिंह १८ पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजंति पापां योनिं पापकृतो व्रजंति ॥ कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापानमेव विक्षाऽस्ति महानुभाव १९ चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च तथा भूता गर्भभूता भवन्ति ॥ आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वभूयस्तु किंपृच्छसि राजसिंह २० ॥ अष्टक उवाच ॥ किं स्विच्छत्वालभते तात लोकान्मर्त्यः श्रेष्ठास्तपसा विद्यया वा ॥ तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथा वच्छुभां लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण २१ ॥ ययातिरुवाच ॥ तपश्च दानं च शमो दमश्च हीरार्जवं सर्वभूतानु कं पा ॥ स्वर्गस्य लोकस्य वदंति संतो द्वाराणि सतैव महांति पुंसाम् ॥ नश्यंति मानेन तमोभिभूताः पुंसः सदैवेति वदंति संतः २२ अधीयानः पंडितं मन्यमानो यो विद्यया हंतियशः परेषाम् ॥ तस्यांतवंतश्च भवंति लोकानचास्य तद्रहस्यं फलं ददाति २३ चत्वारिकर्माण्यभयं करणिभयं प्रयच्छंत्य यथाकृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः २४ नमानमान्यो मुदमाददीत न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ॥ संतः सतः पूजयंतीह लोकेनासाधवः साधु बुद्धिं लभन्ते २५ इति दयामिति यज इत्यर्थः इति वतम् ॥ इत्येतानि भयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि सर्वशः २६

एव योनिं संचारस्य दुःखबहुलत्वात्तमेव विक्षाऽस्ति महानुभाव जायामे स्यादथ प्रजायेय वि संसे स्यादथ कर्म कुर्वीथेति श्रयमाण जाया विभारं वो दुमिच्छाममनास्ति किंतु भूमिं प्राप्य नेक कर्ममेव साधयिष्यामीति भावः १९ । २० एवं स्थूलात्सूक्ष्माच्च देहादिवेचितस्य देहिनस्तत्संबन्धादुक्तांति गत्यागतयोर्दिशिताः आगते श्रममेव विक्षास्तीति तुच्छत्वं चोक्तं अतुच्छस्थानं प्राप्य कमुपायं पृच्छति किं स्विच्छति । श्रेष्ठान् आवृत्तिशून्यान् । तपसा कर्मणा विद्यया उपास्त्या वा २१ उत्तरमाह सार्धेन तपश्च दानं चेति । नश्यंति मानेन तमोभिभूताः पुंस इति तप आदयः सप्तस्वर्गस्य द्वारभूता अपि पुंसः पुरुषस्य मानेनाह मेव श्रेष्ठः कर्त्तव्यमिमानेन नश्यंति यतस्ते तमोभिभूता मानरूपेण तमसाऽभिभूताः पंडीकृताः २२ दर्पवता कृतमध्ययनादिनमोक्षोपयोगिनापि स्वर्गदंपत्युत भयावहमित्याह द्वाभ्यां अधीयान इति २३ चत्वारित्यत्र अधीतं ब्रह्मचारिणो धर्मः । मोनं यतेः । यज्ञाग्निहोत्र इत्येते रयोर्द्वयोरपि साधारणे २४ अतो मानापमानादिद्वंद्वसहिष्णुर्भवेदित्याह नमानमान्य इति २५ इति दयामिति दांभिकस्य स्वयं प्रकाशनाभिनयः अतस्तप आदिदं भविवर्जितं चेन्मोक्षद्वारं नान्यथेत्यर्थः २६

तपसाविद्ययावेतितपोविद्ययोः कतरदावृत्तिशून्यस्थानप्रापकमिति पृष्ठे तपसस्तत्रादुपकारकत्वेमुक्ताविद्यायाः साक्षादेव तत्प्रापकत्वमाह येचेति । मनीषिणो मनीषिणो निग्रहशीलस्य प्रमातुराश्रयस्वाध्यासाधिष्ठानं । पुराणपुराणि नवकूटस्थं । कार्यकारणवद्विकारिन भवतीत्यर्थः मानसस्य मार्गः पराकमावर्ण्यते न रुद्धमावृत्तयद्वस्तुये विद्वांसो वेदयंते विदंते स्वार्थेणिच । तमेवैकं जानथ आत्मानं न चेदेवेदीन्महती विनष्टिः । निष्कलं निष्क्रियं शांतमित्याद्यागमेनानुमानानुभवाभ्यां च जानंति तद्वस्तुवो युष्माकं श्रेयः यस्मात्ते ब्रह्मणा संयोगमेत्येक्यं प्राप्य परां शांतिं केवल्यं प्राप्नुयुस्ते ह हजीवत्येवेदेहे प्रेत्य देहाभिमानाद्ब्रुवन्त्याय । तथाच श्रुतिः 'शरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति २७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ चरन्निति अस्मिन्मन्त्रे विषये बहूनि प्राप्तिद्वाराणि वेदयंति वेदिकाः १ चत्वारिकर्माण्यभयं करणीत्याश्रमकर्मणामभयं करत्वं मुक्तं तदेव विस्तरेणाह आहूताध्यायीत्यादिना २ । ३ । ४ अनोकशायी

येचाश्रयं वेदयंते पुराणं मनीषिणो मानसमार्गरुद्धम् ॥ तद्वः श्रेयस्तेन संयोगमेत्यपरां शांतिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ अष्टकउवाच ॥ चरन्गृहस्थः कथमेति धर्मात्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ॥ वानप्रस्थः सत्पथे सन्निविष्टो बहून् यस्मिन्संप्रतिवेदयंति १ ॥ ययातिरुवाच ॥ आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमंचोपशायी ॥ मृदुर्दातो घृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी २ धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत दद्यात्सदैवातिथीं न भोजयेच्च ॥ अनाददानश्च परैरदत्तं सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ३ स्ववीर्यजीवी वृजिना विवृतो दाता परेभ्यो न परोपतापी ॥ तादृग्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ४ अशिल्पजीवी गुणवांश्चैव नित्यं जितेंद्रियः सर्वतो विप्रयुक्तः ॥ अनोकशायी लघुरल्पप्रचारश्च रन्देशानेकचरः स भिक्षुः ५ राज्याय यावाऽभिजिताश्च लोका भवंतिका माभिजिताः सुखाश्च ॥ तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वानरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ६ दशैव पूर्वा न्दशचापरांश्च ज्ञातीन्थात्मानमथैकविंशम् ॥ अरण्यवासी सुकृते दधाति विमुच्यारण्ये स्वशरीरघातुन् ७ ॥ अष्टकउवाच ॥ कतिस्विदेव मुनयः कति मौनानि चाप्युत ॥ भवंतीति तदा चक्ष्वश्रोतुमिच्छामहे वयम् ८ ॥ ययातिरुवाच ॥ अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ग्रामे वा वसतोऽरण्यं समुनिः स्याज्जा नाधिप ९ ॥ अष्टकउवाच ॥ कथंस्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः १०

शून्यागारदेवालयकुलालशालादौ गृहस्थागारभिक्षुस्थाने शयीत ओक इति सलोप आर्थः लघुः परिग्रहशून्यः ५ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रजयेदिति श्रुत्युक्तं परिग्रहत्यागकालमाह राज्येति लोक्यं तद्वितिलोकाः शब्दाद्याविषयायैव राज्याय देवाभिजितास्तुच्छीकृताः सुखाः सुखावहा अपिकामाभिजितावशवर्तिनोऽपि तामेव रात्रिं तदेव सर्वपरिग्रहसंन्यस्यारण्यसंस्थः । अथ यदरण्याय न मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव 'तदरश्च हवेण्यश्चार्णवो ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि' इति श्रुतिप्रसिद्धां ब्रह्मनिष्ठां कर्तुं यतेतेत्यर्थः ६ अरण्यवासी हार्दब्रह्मनिष्ठस्तत्रैव हार्दशरीरघातुन् मृदुलसूक्ष्मभूतरूपान् विमुच्य प्रविलाप्य तमपि हार्दमुकृते निष्कले ब्रह्मणि तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते इति श्रुतिप्रसिद्धे चिदेकरसे दधाति प्रविलापयति ७ सर्वेष्वामेषु सिद्धिरस्तीत्युक्तं राज्याय येति संन्यासे चात्यादरो दर्शितस्तत्किं तत्रैव मोक्षोऽस्त्युताश्रमांतरेष्वपीति संशयानः पृच्छति कतीति मुनयो मोक्षिणः । मौनानि मोक्षमार्गाः ८ योगीजानी चेति द्वौ मुनीहत्याह अरण्य इति अरण्ये वसतोऽर्तनिष्ठस्य योगिनो ग्रामो बाह्यं वस्तु पृष्ठतः समीपतएव भवति योगप्रभावात्सर्वमस्यास्तीत्यर्थः ग्रामे लोके वसतो मायापुरदर्शन इव द्विचंद्रन्यायेन तद्वाधेनाधिष्ठानदृष्टिर्नित्यमप्रमुषिताऽस्तीत्यर्थः ९ द्वयमप्येतदाश्चर्यमिति मत्वा पृच्छति कथमिति १०

आद्यं तीव्रवैराग्यपूर्वकं योगमभ्यस्यतः सुलभमित्याह न ग्राम्यमिति ११ द्वितीयं विवेकिनः संन्यासिनः सुलभमित्याह अनग्रिनि केत इति । अनग्रिः संन्यासी अनिकेतः कुटीचकण्यावृत्तः परमईसः अतएवागोत्रचरणगोत्रं जन्मवंशश्चरणं विद्यावंशस्तद्व्यपदेशशून्यः कौपीनेति स्पष्टार्थः १२ इवंप्रकारेण ग्रामेऽपि वसतो विवेकिनोऽरण्यमेव समीपेऽस्तीत्याह तथास्येति त्यक्तकर्माजितेंद्रियो मोनेयो गविवेकान्यतरदभ्यस्यन्सिध्यतीत्याह यस्त्विति १४ धौतदंतं शुद्धाहारं । आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति श्रुतेस्तदपेक्षणात् । कृत्तनखं त्यक्तर्हिंसासाधनं अतएव सदा स्नातं नित्यं शुद्धचित्तं । अलंकृतं यो गैश्वर्येण शमादिना च । असितं वासनाबंधशून्यं । सितकर्माणं हिंसायुक्तं धर्ममपि त्यजंतं । 'यं यं लोकं मनसा संविभाविशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ॥ तंतं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं च येदृ तिकामः' इति श्रुतेः सर्वोऽपि तमर्चितुमर्हतीति १५ मंदाधिकारिणा कामादिजयापत्तपोऽपि कर्त्तव्यमित्याह तपसेति इमं वैराग्येण जित्वा तु च्छं कृतं परं स्वर्गं विजयते प्राप्नोति १६ मध्यमं प्रतिग्राह यदा तु निर्द्वैदः सुखदुःखमानापमानादिद्वंद्वदुःखरहितो मोनं समास्थितोऽप्यानमनुतिष्ठन्मिलोकं जित्वा प्रविलाप्य परं लोकं ब्रह्म विजयते प्राप्नोति १७ उत्तमं प्रतिग्राह आस्येनेति मुखेनैवाहारं मृगयते न तुरसे सज्जते एवं सुखालः स्तनपानवद्विषयान् गृह्णन्पि न गृह्णाति प्रत्यहमात्रनिष्ठत्वात् । सच्चरुचक्षुरिवेत्यादि श्रुतेः । 'अथास्यलोकः सर्वोऽयमात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति तदेव स्यात्मा भवति' इति श्रुतेः ।

॥ ययातिरुवाच ॥ न ग्राम्यमुपयुंजीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ॥ तथाऽस्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ११ अनग्रिनि केतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ॥ कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च वीरम् १२ यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेच्च भोजनम् ॥ तथाऽस्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः १३ यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्माजितेंद्रियः ॥ आतिष्ठेच्च मुनिर्मानं सलोके सिद्धिमाप्नुयात् १४ धौतदंतं कृत्तनखं सदा स्नातमलंकृतम् ॥ असितं सितकर्माणं कस्तमर्हति नाचिंतुम् १५ तपसा कर्शितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः ॥ सच लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् १६ यदा भवति निर्द्वैदो मुनिर्मानं समास्थितः ॥ अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् १७ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ॥ अथास्यलोकः सर्वोऽयं सोऽमृतत्वाय कल्पते १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्व ० संभवपर्व ० उत्तरयायाते एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ अष्टकउवाच ॥ कतरस्त्वनयोः पूर्वदेवानामेति सात्मताम् ॥ उभयोर्धावतोरजन्सूर्याचंद्रमसोरिव १ ॥ ययातिरुवाच ॥ अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ॥ ग्रामे एव सन्निष्ठस्तयोः पूर्वतरंगतः २ अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् ॥ तप्यते यदि तत्कृत्वा चरेत् सोऽन्यत्तपस्ततः ३

अतः सोमृतत्वाय कल्पते १८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ३ ॥ कतर इति एतयोर्योगिज्ञानिनोर्मध्ये देवानां सात्मतां ब्रह्मप्राप्तिं । आत्मा तेषां संभवतीति श्रुतेः एषां देवानां सविद्वानिति श्रुतिपदयोर्थः । धावतो यतमानयोः कः पूर्वकृतकृत्यो भवतीत्यर्थः १ उत्तरं अनिकेत इति संयतो धारणाध्यानसमाधिमान् । अनिकेतो भिक्षुर्गृहस्थो वा योगी मुच्यते इति पूर्वार्थः ज्ञानी पूर्वोक्त रूपस्तु सद्यो मुच्यते इत्युत्तरार्थः । अयं भावः ज्ञानिनः श्रुतियुक्तिभ्यां जगन्मिथ्यात्वनिश्चयात्क्षणिकेनापि निर्विकल्पसाक्षात्कारेण ब्रह्माद्वैतनिश्चयो भवति योगिनस्तु तदभावात् निर्विकल्पसमाध्यभ्यासबलेनैव द्वैतविस्मरणं संपादनीयमिति विलंबाच्छ्रमसाध्यामुक्तिरिति गृहस्थेषु वसन्नपि स्वर्गसंयतः २ अस्मैव मस्मिन् जन्मन्यल्लभ्योत्तमभूमेर्जन्मान्तरे पितृहोऽस्तीत्याह अप्राप्येति आयुःसाधनं कालं वा दीर्घमुक्तविधनिष्ठापर्याप्तं विकृतिं विन्यादिव्यविषयभोगं योगसिद्धिचलेन चरेत् सोऽपि सोभर्षादिवत्प्राप्तापं प्राप्तः संपुनर्मोर्गचरति इह जन्मनि जन्मान्तरे वा योगभ्रष्टः स्मृतिमामाण्यादित्यर्थः ३

ज्ञानिनस्तत आधिक्यमाह पापानामित्यस्तुमानवो ज्ञानी नित्यमविनाशिवस्तु ब्रह्माख्यं विभृयात्तत्त्वमसीति शास्त्रात्प्रत्यगात्मत्वेनावधारयेत्स पापानां कर्मणां कर्मणिष्वपि तानि सुखं यथेष्टं चामरत्रापि मुच्यत एवेत्यर्थः । न लिप्यते कर्मणा पापकेन हत्वाऽपि स ह्यलोका जहति न निबद्धचेत इत्यादि शास्त्रात् ४ इदं पदमप्राप्नोमोक्षेच्छया धर्ममेव सेवेतेत्याह सदा इति यः पुरुषोऽनर्थबुद्धिर्नास्त्यर्थे मोक्षे बुद्धिर्यस्य स तथाभूतः सन् स्वर्गाद्यर्थधर्मसेवते । तत्सेवनं नृशंसमसत्यं च मुमुक्षाहो न त्वानित्यफलत्वाच्च । विविदिषति यज्ञेन दानेनेत्यादि श्रुतिसिद्धिर्धर्मस्य मोक्षहेतुत्वं परित्यज्य काम्यधर्मकृतं ज्ञानं नानादुःखमये संसारे पातयित्वा प्रतीत्यर्थः । एवमनीशस्याजितेन्द्रियस्यार्थोपवनमपि नृशंसमसत्यं च । यत्तु मोक्षार्थं कर्मकरणं तदार्जवं कर्मणामुचितं फलं । तदेव समाधिर्योगसिद्धिर्मुलं । तदार्यतदेव गम्यं प्राप्य ज्ञानसाधनमित्यर्थः । अगतौ अस्मात्कलहलोप्यत् । द्वयोरपि योगज्ञानमार्गयोर्मुलं निष्कामधर्म एवेत्यर्थः ५ केन कतरस्यां विशिष्टमिदं तौऽसीत्यन्वयः ६ विप्रहीणश्च्युतः । उक्त्वा आपृच्छ ७ । ८

पापानां कर्मणां नित्यं विभृयाद्यस्तुमानवः ॥ सुखमप्याचरन् नित्यं सोऽत्यंतं सुखमेधते ४ तद्वै नृशंसं तदसत्यमाहुर्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ॥ अर्थोऽप्यनीशस्य तथैव राजंस्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ५ ॥ अष्टक उवाच ॥ केना सिद्धतः प्रहितोऽसिराजं न्युवा स्रग्वीदर्शनीयः सुवर्चाः ॥ कुत आयातः कतरस्यां दिशित्वमुताहो स्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ६ ॥ ययातिरुवाच ॥ इमं भौमं न रक्षणीयं पुण्यः प्रवेष्टुं मुर्वीगगनादिप्रहीणः ॥ उक्त्वाऽहं वः प्रपतिष्याम्यनंतरं त्वरंति मां लोकपात्रहणो ये ७ सतां सकाशे तु वृतः प्रपातस्ते संगता गुणवंतस्तु सर्वे ॥ शकाच्च लब्धो हिवरो मयैष पतिष्यतामू मितलं न रेंद्र ८ ॥ अष्टक उवाच ॥ पृच्छामित्वां मा प्रपत प्रपातं ये दि लोकाः पार्थिवसंति मेऽत्र ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्य धर्मस्य मन्ये ९ ॥ ययातिरुवाच ॥ यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वंसहारण्यैः पशुभिः पार्वतैश्च ॥ तावद्लोका दिविते संस्थिता वै तथा विजानीहि न रेंद्र सिंह १० ॥ अष्टक उवाच ॥ तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोका दिविराजेंद्र संति ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थिता स्तानां क्रमक्षिप्रमपेत मोहः ११ ॥ ययातिरुवाच ॥ नास्मद्विधो ब्राह्मणो ब्रह्मविच्च प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ॥ यथा प्रदेयं स ततं द्विजेभ्यस्तथाऽददं पूर्वमहं न रेंद्र १२ ना ब्राह्मणः कृपणो जातु जीवेद्याच्चाऽपि स्याद्ब्राह्मणीवीरपत्नी ॥ सोऽहं नैवाकृत पूर्वचरेयं विधित्समानः किमु तत्र साधु १३ ॥ प्रतर्दन उवाच ॥ पृच्छामित्वां स्पृहणी यरूपं प्रतर्दनोऽहं यदि मे संति लोकाः ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्य धर्मस्य मन्ये १४ ॥ ययातिरुवाच ॥ संति लोका बहवस्ते न रेंद्र अप्येकैः सप्तसप्तप्यहानि ॥ मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोकास्ते नान्तर्वतः प्रतिपालयंति १५ ॥ प्रतर्दन उवाच ॥ तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवंतु ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थिता स्तानां क्रमक्षिप्रमपेत मोहः १६

प्रपातं पतित्वा मा प्रपत पातं मा प्राप्नुहीत्यर्थः । कपादित्वा दनुप्रयोगः समूलघातं न्यवधीदरं श्रेत्यादिवत् । लोकाभोग्यविषयाः । दिवि मेरुपृष्ठे । अंतरिक्षे नक्षत्रमंडलादौ । क्षेत्रसिद्धं स्थानं तदभिज्ञं ९ १० आक्रम आक्रमस्व ११ ब्राह्मणोऽपि ब्रह्मविद्देवविदेवमतिग्रहे वर्तते न त्वन्यः अस्मद्विधस्तु नेव वर्ततेत्यर्थः १२ कृपणो याच्चा देन्ययुक्तः । वीरस्पविद्यया दिग्विजयिनः पत्नी । तत्र कर्मभूतो साधु सत्कर्मविधित्समानः कर्तुमिच्छन् किमु कथं चरेयं नैव कुर्यामित्यर्थः । विवित्समान इति पाठे तत्र सर्गोऽप्युल्लेख्यमिच्छन् १३ । १४ प्रत्येकं सप्तसप्तप्यहानि सेविताः संतो नान्तर्वतः । मधुच्युतः सुखस्रवाः घृतपृक्तास्ते ज्ञेयुक्ताः । तेषां प्रतिपालयंति प्रतीक्षते १५ । १६

नृशंसं नित्यं १७ । १८ अन्ये राजभिर्यत्प्रतिग्रहाख्यं न कृतं तदपूर्वप्रथममहमेव कथं कुर्यामिति भावः १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाट्टदीपे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ७७ ॥ पृच्छामीति १ यत्नान् तपते प्रकाशयति २ । ३ शिशुकात् शिशुमारप्रधानात्कालचक्रात् संक्रमानः । 'अहश्चरात्रिश्च उभे च संवेधं धर्मश्च जानाति न रस्य वृत्तं' इत्युक्तेः । मिथ्याक्रियात्मकं कापट्यं

॥ ययातिरुवाच ॥ न तु ल्यते जाः सुकृतं कामयेत योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ॥ दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वांश्चरे नृशंसं न हि जातुराजा १७ धर्म्यमार्गं यतमानो यशस्यं कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ॥ नमद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजानं कुर्यादेवं कृपणं मां यथाऽऽत्थ १८ कुर्यादपूर्वं न कृतं यदन्यैर्विधित्समानः किमु तत्र साधु ॥ वृषाणमेवं नृप त्रिययाति नृपो त्तमो वसुमान ब्रवीत्तम् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ वसुमानुवाच ॥ पृच्छामित्वां वसुमानौ षडश्विर्यद्यस्ति लोको दिवि मे न रेंद्र ॥ यद्यंतरिक्षे प्रथितो महात्मन् क्षेत्रज्ञत्वांतस्य धर्मस्य मन्ये १ ॥ ययातिरुवाच ॥ यद्यंतरिक्षं पृथिवी दि शश्वयते जसातपते भानुमांश्च ॥ लोकास्तावंतो दिविसंस्थिता वै ते नान्तर्वतः प्रतिपालयंति २ ॥ वसुमानुवाच ॥ तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवंतु ॥ क्रीणीष्वैतां स्तृणकेनापिराजन् प्रतिग्रहस्ते यदधि मन्प्रदुष्टः ३ ॥ ययातिरुवाच ॥ नमिथ्याऽहं विक्रयं वै स्मरामि वृथा गृहीतं शिशुकाच्छंक्रमानः ॥ कुर्यां न चैवाकृत पूर्वमन्यैर्विधित्समानः किमु तत्र साधु ४ ॥ वसुमानुवाच ॥ तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्य स्वराजन्मया दत्तान्यदिनेष्टः क्रयस्ते ॥ अहं न तान् च प्रतिगंतान रेंद्र सर्वे लोकास्तव ते वै भवंतु ५ ॥ शिविरुवाच ॥ पृच्छामित्वां शिविरौ शीनरोऽहं ममापि लोका यदिसंतीह तात ॥ यद्यंतरिक्षेय दिवा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञत्वांतस्य धर्मस्य मन्ये ६ ॥ ययातिरुवाच ॥ यत्त्वं वाचा हृदयेनापि साधून् परीप्समाना ब्राह्मणं स्थान रेंद्र ॥ ते नानंता दिविलोकाः श्रितास्ते विदुष्टपाः स्वनवंतो महांतः ७ ॥ शिविरुवाच ॥ तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्य स्वराजन्मया दत्तान्यदिनेष्टः क्रयस्ते ॥ न चाहं तान् प्रतिपत्स्ये हृदत्वाय त्रगत्वानानुशोचंति धीराः ८ ॥ ययातिरुवाच ॥ यथा त्वमिद्रप्रतिमप्रभावस्ते चाप्यनंतान रदेव लोकाः ॥ तथाऽद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते तस्माच्छिखेनाभि नंदामि देयम् ९ ॥ अष्टक उवाच ॥ न चेदेकैकशो राजेंद्र लोकाः प्र तिनंदसि ॥ सर्वे प्रदाय भवते गंतारो न रक्षं वयम् १० ॥ ययातिरुवाच ॥ यदहोऽहं तद्यत्त्वं संतः सत्याभिनां दिनः ॥ अहं तन्नाभि जानामि यत्तत्तं नमया पुरा ११ ॥ अष्टक उवाच ॥ कस्यैते प्रतिदृश्यंते रथाः पंचहिरण्मयाः ॥ यानां रुह्यनरो लोकानभिवांछति शाश्वतान् १२ ॥ ययातिरुवाच ॥ युष्मानेते वहिष्यंति रथाः पंचहिरण्मयाः ॥ उच्चैः संतः प्रकाशं ते ज्वलंतोऽग्निशिखा इव १३ ॥ अष्टक उवाच ॥ आतिष्ठ स्वस्थानं राजन् विक्रमस्व विहाय सम् ॥ वयमप्यनुयास्यामो यदा का लोभविष्यति १४ ॥ ययातिरुवाच ॥ सर्वैरिदानीं गंतव्यं सहस्वर्गं जितो वयम् ॥ एष नो विरजः पंथादृश्यते देव सन्नः १५

दुस्तरमिति भावः । 'शिशुकः शिशुमारे स्यात्' इति मेदिनी । शिशुकान्मदबालकादिति वा ४ । ५ । ६ परीप्समानान्याचकान् नावमं स्थानावमानं कृतवानसि स्वनवंतः प्रख्याता इत्यर्थः ७ । ८ ९ गंतारो मृत्वा प्राप्स्यामः न रक्षं भूलोकं १० यत्त्वं कर्तुं नाभिजानामि नांगीकरोमि ११ । १२ प्रकाशं ते दृश्यंते । ज्वलंतो दीप्यमानाः १३ । १४ । १५

१६ । १७ देवयानाय ब्रह्मलोकमार्गमात्रवेयावत्सर्वस्वमवत्सर्वव्यापीत्यर्थः । अन्येपितुयानेनैव गता इत्यर्थः । १८ सौम्यप्रकृतत्वं विधित्वापालनेच्छा १९ सत्यमेव श्रेयःसाधनमिति विधातुं पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरे अनुवदति । अथाष्टकइत्यादिना २० । २१ प्रकाशं प्रागुक्तमपि स्पष्टतरं २२ छात्रं जीविकात्वेन परिधानं अतीतफलत्वावस्थधर्मस्वमुखेन कीर्तनं न दोषः । अन्यथा धर्मः सरति कीर्तनादि

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेऽधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयातान् पसत्तमाः ॥ आक्रमंतो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी १६ ॥ अष्टक उवाच ॥ अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गतास
खाचेंद्रः सर्वथा मे महात्मा ॥ कस्मादेवं शिविरौशीनरोऽयमेकोऽत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ अददद्देवयानाय यावद्विजितमविदत् ॥ उशीनरस्य
पुत्रोऽयंतस्माच्छ्रेष्ठो हिवः शिविः १८ दानंतपः सत्यमथाऽपि धर्मोऽहीः श्रीः क्षमासौम्यमथो विधित्वा ॥ राजत्रेतान्यप्रमेयाणि राज्ञः शिवेः स्थितान्यप्रतिमस्य बुद्ध्या
१९ एवं वृत्तोऽहीनिषेवश्च यस्मात्तस्माच्छिविरत्यगाद्वैरथेन ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छन्मातामहं कौतुकेनैद्रकल्पम् २० पृच्छामित्वा
नृपते ब्रूहि सत्यं कुतश्च कश्चासि सुतश्च कस्य ॥ कृतं त्वया यद्विनतस्य कर्ता लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा २१ ॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पुरोः
पिता सार्वभौमस्त्वहासम् ॥ गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि मातामहो हं भवतां प्रकाशम् २२ सर्वामिमां पृथिवीं निजिगाय प्रादामहं छादनं ब्राह्मणेभ्यः ॥ मे ध्यानश्वाने
कशतान्सुरूपान्स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति २३ अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः पूर्णामिमामखिलां वाहनेन ॥ गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यैस्तदाऽददं गाः शतमर्बुदानि
२४ सत्येन मे यौश्वसुं धराचतथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ॥ न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं सत्यं हि संतः प्रतिपूजयन्ति २५ यदष्टकप्रब्रवीमि ह सत्यं प्रतर्दनं चौषदश्चित्तैव ॥
सर्वे च लोका मुनयश्च देवाः सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् २६ योनः स्वर्गजितः सर्वान्यथा वृत्तं निवेदयेत् ॥ अनसूयुर्द्विजाभ्येभ्यः सलमेन्नः सलोकताम् २७
॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं राजा समहात्मा ह्यतीव स्वैर्दोहित्रैस्तारितो मित्रसाहः ॥ त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा स्वर्गगतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् २८ ॥ इति श्रीम
हाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायातसमाप्तौ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि पुरोर्वंशकरा नृपान् ॥
यद्वीर्यान् यादृशांश्चापियावतो यत्पराक्रमान् १ न ह्यस्मिन्शीलहीनो वानिर्वीर्यो वानराधिपः ॥ प्रजाविरहितो वाऽपि भूतपूर्वः कथंचन २ तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां वि
ज्ञानशालिनाम् ॥ चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ पुरोर्वंशधरान् वीराञ्छक्रप्रतिम
तेजसः ॥ भूरिद्रविणविकांतान्सर्वलक्षणपूजितान् ४ प्रवीरेश्वरौ द्राक्षास्त्रयः पुत्रा महारथाः ॥ पुरोः पौष्ट्यामजायंत प्रवीरो वंशकृत्ततः ५ मनस्युरभवत्तस्माच्छू
रसेनी सुतः प्रभुः ॥ पृथिव्याश्चतुरंताया गोप्ता राजविलोचनः ६ शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरी तनयास्त्रयः ॥ मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ७

त्युक्तेरश्रेयसेत्यात् । प्रस्थेदत्वा विपिनं ब्राह्मणेभ्य इति पाठे ब्राह्मणेभ्यो दत्वा विपिनं वनं प्रस्थे प्रतस्थेऽहं प्रस्थानं कृतवानस्मि अभ्यासलोप आर्यः । मे ध्यानश्वान्यदा देवेभ्य उच्छ्रजितदा देवास्तं पुण्यवर्तं
भजंतीत्यर्थः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भारतभावेदीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ भगवन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ चतुरंतायाश्चतुःसमुद्रावच्छिन्नायाः ६ । ७

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० वितथं विगतस्तथाभावो जनकसाहस्यं यत्र तदा दृशं पृत्रजन्म २१ । २२ । २३ । २४ । २५ सर्वैः सवसंज्ञैर्यज्ञैः २६ । २७
अन्वगभानुप्रभृतयो मिश्रकेऽयामनस्विनः ॥ रौद्राश्चस्यमहेष्वासादशाप्सरसि सूनवः ८ यज्वानोज्जिरे शूराः प्रजावंतो बहुश्रुताः ॥ सर्वे सर्वास्त्रविदांसः सर्वधर्मपरा
यणाः ९ ऋचेयुरथ कक्षेयुः कृकण्येयुश्च वीर्यवान् ॥ स्थंडिलेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशाः १० ते जेयुर्वलवान्धीमान् सत्येयुश्चैद्रविक्रमः ॥ धर्मेयुः सन्नतेयुश्च दशमोदे
वविक्रमः ११ अनाष्टिभूतेषां विद्वान्भुवितथैकराट् ॥ ऋचेयुरथ विकांतो देवानामिव वासवः १२ अनाष्टिसुतस्त्वासीद्राजसूयाश्वमेधकृत ॥ मतिनारद इति
ख्यातो राजा परमधार्मिकः १३ मतिनारसुताराजश्च त्वारोऽमितविक्रमाः ॥ तं सुर्महानतिरथो दुहुश्चाप्रतिमद्युतिः १४ तेषां तं सुर्महवीर्यः पौरवंशमुद्रहन् ॥ आ
जहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् १५ ईलिनंतु सुतं तं सुर्जनयामास वीर्यवान् ॥ सोऽपि कृत्स्नामेमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः १६ रथं तं रीं सुतान् पंचपंचभूतोपमां
स्ततः ॥ ईलिनोजनयामास दुष्यंतप्रभृती नृपान् १७ दुष्यंतं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च ॥ तेषां श्रेष्ठो भवद्राजा दुष्यंतो जनमेजय १८ दुष्यंताद्भरतोज्ज्ञे विद्वान्शा
कुंतलो नृपः ॥ तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः १९ भरतस्ति सृपुष्ठीपुनवपुत्रानर्जजिनत् ॥ नाभ्यनंदततान् राजानानुरूपाममेत्युत २० ततस्तान्मातरः
कुद्धाः पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् ॥ ततस्तस्मिन्नेद्रस्य वितथं पुत्रजन्मतत् २१ ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ॥ लेभे पुत्रं भरद्वाजा हुमन्युं नाम भारत २२ ततः
पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवन्दनः ॥ भुमन्युं भरतश्चैष्ठयौ वराज्येऽभ्यषेचयत् २३ ततो दिविरथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा
२४ पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन्सुताः ॥ तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तुराज्यमापमहीक्षिताम् २५ राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽप्यजद्वहुभिः सवैः ॥ सुहोत्रः पृथिवीं कृ
त्स्नां भुजे सागरां वराम् २६ पूर्णां हि स्तिग्जाश्चैश्वर्यवदुत्तमाकुलाम् ॥ मम ज्येष्ठमहीतस्य भूरिभारावपीडिता २७ हस्त्यश्चरथसं पूर्णामनुष्यकालिलाभृशम् ॥ सु
होत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः २८ चैत्ययूपाकिता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ॥ प्रवृद्धजनसस्या च सर्वदेवव्यरोचत २९ ऐश्वराकी जनयामास सुहोत्रात्पृथ्वीप
तेः ॥ अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ३० अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ॥ षट्पुत्रान्सोऽप्यजनयत्ति सृपुष्ठीपु भारत ३१ ऋक्षं धूमिन्यथानीली दु
ष्यंतं परमेष्ठिनौ ॥ केशिन्यजनय जन्हुं सुतौ व्रजनरूपिणौ ३२ तथेमे सर्वपंचाला दुष्यंतं परमेष्ठिनोः ॥ अन्वयाः कुशिकाराज नृजन्होरमिततेजसः ३३ व्रजनरूपि
णयोर्ज्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ॥ ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरः सुतः ३४ आर्क्षे संवरणो राज नृप्रशासति वसुंधराम् ॥ संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति नः श्रुतम्
३५ व्यशीर्यत ततो राक्षस्यैर्नानाविधैस्तदा ॥ क्षुन्मृत्युभ्यामनामृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ३६ अभ्यघ्नन् भारतांश्चैव सपत्नानां वलानि च ॥ चालयन् च सुधां
चेमां वलेन चतुरंगिणा ३७ अभ्ययात्तं च पांचाल्यो विजित्य तरसामहीम् ॥ अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरे जयत् ३८

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ व्रजनरूपिणयोरित्यस्य सारं धिक्वमार्प ३४ आर्क्षे संवरणे ३५ सपत्नानां वलानिः क्षुत्पृथ्वीभिः ३६ । ३७ अभ्ययात्तं संवरणं एनं संवरणमेव ३८

१६ । १७ देवयानायब्रह्मलोकमार्गप्राप्तयेषावत्सर्वस्वमवत्सर्वत्यागीत्यर्थः अन्येपितृयानेनैवगताइत्यर्थोऽज्ञेयं १८ सौम्यमक्रुत्वं विधित्सापालनेच्छा १९ सत्यमेवश्रेयःसाधनमिति विधातुं पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरेऽनुवदति अथाष्टकइत्यादिना २० । २१ प्रकाशं प्रागुक्तमपि स्पष्टतरं २२ छात्रं जीविकात्वेन परिधानं अतीतफलत्वादस्य धर्मस्य स्वमुखेन कीर्तनं न दोषः । अन्यथा धर्मः क्षरति कीर्तनादि ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेऽधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयातान् पसत्तमाः ॥ आक्रमंतो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य सेदसी १६ ॥ अष्टक उवाच ॥ अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गंतास खाचेंद्रः सर्वथामेमहात्मा ॥ कस्मादेवं शिबिरौ शीनरोऽयमेकोऽत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् १७ ॥ ययातिरुवाच ॥ अददहे देवयानाय यावद्विदितमविदत् ॥ उशीनरस्य पुत्रोऽयंतस्माच्छ्रेष्ठो हिवः शिविः १८ दानंतपः सत्यमथाऽपि धर्मोऽहोः श्रीः क्षमासौम्यमथो विधित्सा ॥ राजन्नेतान्यप्रमेयाणि राज्ञः शिवेः स्थितान्यप्रतिमस्य बुद्ध्या १९ एवं वृत्तोऽहीनिषेवश्च यस्मात्तस्माच्छिविरत्यगाद्वैरथेन ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छन्मातामहं कौतुकेनैन्द्रकल्पम् २० पृच्छामित्वा नृपते ब्रूहि सत्यं कुतश्च कश्चासि सुतश्च कस्य ॥ कृतं त्वया यद्विनतस्य कर्ता लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा २१ ॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पुरोः पिता सार्वभौमस्त्वहासम् ॥ गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि मातामहो हं भवतां प्रकाशम् २२ सर्वाभिमां पृथिवीं निजिगाय प्रादामहं छादनं ब्राह्मणेभ्यः ॥ मेघ्यानश्चाने कशतान्सुरूपांस्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति २३ अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः पूर्णामिमामखिलां वाहनेन ॥ गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यैस्तदाऽदंगाः शतमर्बुदानि २४ सत्येन मे द्यौश्च वसुंधरा च तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ॥ न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं सत्यं हि संतः प्रतिपूजयन्ति २५ यदष्टकप्रब्रवीमीह सत्यं प्रतर्दनं चोषदं श्वितथैव ॥ सर्वे च लोका मुनयश्च देवाः सत्येन पूज्या इति मे मनो गतम् २६ योनः स्वर्गजितः सर्वान्यथा वृत्तं निवेदयेत् ॥ अनसूयुर्द्विजाभ्येभ्यः सलभेन्नः सलोकताम् २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं राजा समहात्मा ह्यतीवस्वैर्दौहित्रैस्तारितो मित्रसाहः ॥ त्यक्त्वा मर्हो परमोदारकर्मस्वर्गगतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् २८ ॥ इति श्रीम हाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायातसमाप्तौ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि पुरोर्वंशकरा नृपान् ॥ यद्वीर्यान् यादृशांश्चापियावतो यत्पराक्रमान् १ न ह्यस्मिन्शीलहीनो वानिर्वीर्यो वानराधिपः ॥ प्रजाविरहितो वाऽपि भूतपूर्वः कथंचन २ तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां वि ज्ञानशालिनाम् ॥ चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरणतपोधन ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ पुरोर्वंशधरान् वीराञ्छकप्रतिम तेजसः ॥ भूरिद्रविणविक्रांतान्सर्वलक्षणपूजितान् ४ प्रवीरेश्वररौद्राश्चास्त्रयः पुत्रा महारथाः ॥ पुरोः पौष्ट्यामजायंत प्रवीरो वंशकृत्ततः ५ मनस्युरभवत्तस्माच्छू रसेनी सुतः प्रभुः ॥ पृथिव्याश्चतुरंताया गोप्ताराजविलोचनः ६ शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरितनयास्त्रयः ॥ मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ७

त्युक्तेरश्रेयसेत्यात् । प्रस्थेदत्वा विपिनं ब्राह्मणेभ्य इति पाठे ब्राह्मणेभ्यो दत्वा विपिनं बर्नं प्रस्थे प्रतस्थेऽहं प्रस्थानं कृतवानस्मि अभ्यासलोप आर्षः । मेघ्यानश्चान्यदा देवेभ्य उत्सृज्य तितदा देवास्तं पुण्यवर्तं भजन्तीत्यर्थः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भारतभावंदीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ भगवन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ चतुरंतायाश्चतुःसमुद्रावच्छिन्नायाः ६ । ७

१ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० वितथं विगतस्तथाभावो जनकसादृश्यं प्रततादृशं पुत्रजन्म २१ । २२ । २३ । २४ । २५ सर्वैः सवसंज्ञैर्धैः २६ । २७ अन्वगमानुप्रभृतयो मिश्रकेश्यां मनस्विनः ॥ रौद्राश्चस्यमहेष्वासादशाप्सरसि सूनवः ८ यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावंतो बहुश्रुताः ॥ सर्वे सर्वास्त्रविदांसः सर्वे धर्मपरा यणाः ९ ऋचेयुरथ कक्षेयुः रुक्णेयुश्च वीर्यवान् ॥ स्थंडिलेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशाः १० ते जेयुर्वलवान्धीमानसत्येयुश्चेंद्रविक्रमः ॥ धर्मयुः सन्नतेयुश्च दशमोदे वविक्रमः ११ अनाष्टष्टिरभूत्तेषां विद्वान्भुवितथैकराट् ॥ ऋचेयुरथ विक्रांतो देवानामिव वासवः १२ अनाष्टष्टि सुतस्त्वासीद्राजसूयाश्च मेधकृत् ॥ मतिनार इति ख्यातो राजा परमधार्मिकः १३ मतिनार सुताराजश्च त्वारोऽमितविक्रमाः ॥ तं सुर्महानतिरथो दुहुश्चाप्रतिमश्रुतिः १४ तेषां तं सुर्महावीर्यः पौरवंशमुद्रहन् ॥ आ जहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् १५ ईलिनं तु सुतं तं सुर्जनयामास वीर्यवान् ॥ सोऽपि कृत्स्नामेमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः १६ रथंतर्या सुतान् पंचपंचभूतोपमां स्ततः ॥ ईलिनो जनयामास दुष्यंतं प्रभृती नृपान् १७ दुष्यंतं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च ॥ तेषां श्रेष्ठो भवद्राजा दुष्यंतो जनमेजय १८ दुष्यंताद्भरतो जज्ञे विद्वान्शा कुंतलो नृपः ॥ तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः १९ भरतस्ति सृष्टुर्धृषीपुनवपुत्रानजीजनत् ॥ नाभ्यनंदतान् राजानानुरूपां ममेत्युत् २० ततस्तान्मातरः कुद्धाः पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् ॥ ततस्तस्य नरेन्द्रस्य वितथं पुत्रजन्मतत् २१ ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ॥ लेभे पुत्रं भरद्वाजा भुमन्युनाम भारत २२ ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरव नंदनः ॥ भुमन्युं भरतश्चेष्टयौ वराज्येऽभ्यषेचयत् २३ ततो दिविरथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा २४ पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवत्सुताः ॥ तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तुराज्यमापमहीक्षिताम् २५ राजसूयाश्च मेधाद्यैः सोऽयजद्रुमिः सवैः ॥ सुहोत्रः पृथिवीं कृ त्त्वां बुभुजे सागरां वराम् २६ पूर्णां हि स्तिग्जाश्चैश्वर्यदुरत्नसमाकुलाम् ॥ मम ज्जेवमहीतस्य भूरिभारावपीडिता २७ हस्त्यश्चरथसंपूर्णामनुष्यकलिलाभृशम् ॥ सु होत्रे राजनितदा धर्मतः शासति प्रजाः २८ चैत्ययूपां किताचासीदूभिः शतसहस्रशः ॥ प्रवृद्धजनसस्याच सर्वदेवव्यरोचत २९ ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथीप तेः ॥ अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ३० अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ॥ षट्पुत्रान्सोऽप्यजनयत्ति सृष्टुर्धृषीपु भारत ३१ ऋक्षं धूमिन्यथानीली दु ष्यंतं परमेष्ठिनौ ॥ केशिन्य जनयज्जहं सुतौ वजनरूपिणौ ३२ तथेमे सर्वपंचाला दुष्यंतं परमेष्ठिनोः ॥ अन्वयाः कुशिकाराज नृजन्होरमिततेजसः ३३ वजनरूपि णयोर्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ॥ ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरः सुतः ३४ आक्षेपं वरणे राजन् प्रशासति वसुंधराम् ॥ संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति नः श्रुतम् ३५ व्यशीर्यत ततो राक्षस्यैर्नानाविधैस्तदा ॥ क्षुन्मृत्युभ्यामनामृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ३६ अभ्यघ्नन् भारतं श्वैव सपत्नानां बलानि च ॥ चालयन् च सुधां चेमां बलेन चतुरंगिणा ३७ अभ्ययात्तं च पांचाल्यो विजित्य तरसामहीम् ॥ अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरे जयत् ३८

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ वजनरूपिणयोरित्यक्षराधिक्यमार्थं ३४ आक्षेपसंज्ञे ३५ क्षयेर्नाशहेतुभिः श्रुतप्रभृतिभिः ३६ । ३७ अभ्ययात्तंसंवरणं एनसंवरणमेव ३८

ततःसदारःसामात्यःसपुत्रःससुहृज्जनः ॥ राजासंवरणस्तस्मात्पलायतमहामयात् ३९ सिंधोर्नदस्यमहतोनिकुंजेन्यवसत्तदा ॥ नदीविषयपर्यतेपर्वतस्यसमीपतः
४० तत्रावसन्बहून्कालान्भारतादुर्गमाश्रिताः ॥ तेषानिवसतां तत्रसहस्रं परिवत्सरान् ४१ अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठोभगवानृषिः ॥ तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्या
भिवाद्य च ४२ अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मै ते सर्वेभारतास्तदा ॥ निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ४३ तमासने चोपविष्टं राजा वरेस्वयंतदा ॥ पुरोहितो भवान्नोऽस्तुरा
ज्याय प्रयतेमहि ४४ ओमित्येवं वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत ॥ अथाभ्यर्पि चत्साम्राज्ये सर्वक्षत्रस्य पौरवम् ४५ विषाणभूतं सर्वस्यापृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥
भरताध्युषितं पूर्वसोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ४६ पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ॥ ततः सपृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ४७ आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदाक्षि
जैः ॥ ततः संवरणात्सौरीतपती सुषुवेकुरुम् ४८ राजत्वेतं प्रजाः सर्वाधर्मज्ञ इति वव्रिरे ॥ तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजांगलम् ॥ कुरुक्षेत्रं सतपसा पुण्यं चक्रे
महातपाः ॥ अश्ववंतमभिष्यंतं तथा चैत्ररथं मुनिम् ५० जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम् ॥ पंचैतान्वाहिनीपुत्रान्व्यजाय तमनास्विनी ५१ अविक्षितः
परिक्षितुश बलाश्वस्तुवीर्यवान् ॥ आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः ५२ उच्चैः श्रवामंगकारेजितारिश्चाष्टमः स्मृतः ॥ एतेषामन्ववायेतुरव्यातास्ते क
र्मजैर्गुणैः ॥ जनमेजया दयः सप्ततथैवान्ये महारथाः ५३ परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ कक्षसेनोऽग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्यवान् ५४ इंद्रसेनः सुषेणश्च
भीमसेनश्च नामतः ॥ जनमेजयस्य तनयाभुविख्याता महाबलाः ५५ घृतराष्ट्रः प्रथमजः पांडुर्बाल्हीक एव च ॥ निषधश्च महातेजास्तथा जांबूनदो वली ५६ कुंडो
दरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ॥ सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वभूतहिते रताः ५७ घृतराष्ट्रोऽथ राजाऽऽसीत् स्य पुत्रोऽथ कुंडिकः ॥ हस्तीवितर्कः काथश्च कुंडिनश्च
पिपंचमः ५८ हविः श्रवास्तथेन्द्राभोभुमन्युश्चापराजितः ॥ घृतराष्ट्रसुतानां तु त्रीनेतान्प्रथितान्भुवि ५९ प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत ॥ प्रतीपः प्रथितस्ते
षां वसूवा प्रतीभोभुवि ६० प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ॥ देवापिः शांतनुश्चैव बाल्हीकश्च महारथः ६१ देवापिश्च प्रवव्राजतेषां धर्महितेप्सया ॥ शांतनुश्च म
हौलेभे बाल्हीकश्च महारथः ६२ भरतस्यान्वये जाताः सत्त्वन्तोनराधिपाः ॥ देवर्षिकल्पानृपते बहवो राजसत्तमाः ६३ एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पामहारथाः ॥
जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्धनाः ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पुरुवंशानुकीर्तने चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥
श्रुतस्त्वत्तोमया ब्रह्मन्पूर्वेषां संभवो महान् ॥ उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्नराजानो मे परिश्रुताः १

श्रुतस्त्वतोमयाब्रह्मन्पूर्वपासभवामहान् ॥ उदारश्चाप्यवशऽस्मिन्नराजानमिपरिश्रुताः ॥
वाविसिदितिसंज्ञांतरं ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ सुतानांकुडिकादीनांमध्येप्रथितानाहुरितिशेषः सुतानाहुरितिपाठे तु एतांस्तेभ्योग्यान्वक्ष्यमाणान्प्रथितानाहुरितिव्याख्येयं ५९
६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावदीपे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रुतइति ॥

11 95 15

२ । ३ । ४ गुणादावृत्तादयः । प्रभावोदेवतादिवशित्वं । वीर्येशारीरबलं । ओजोमानसंसाधनं धैर्यं धैर्यादि । सत्वमदीनत्वं । उत्साहः प्रयत्नमानता ५ । ६ 'अदितेर्दक्षोऽजायतदक्षाददितिः' इति परिश्रुतं
किंतु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं नमामति ॥ प्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे २ एतामेव कथां दिव्यामा प्रजापति तो मनोः ॥ तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीति
मावहेत् ३ सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिर्वाधितमुत्तमम् ॥ विष्टम्यलोकां स्त्रीनिषां यशः स्फीतमवस्थितम् ४ गुणप्रभाववीर्याजः सत्वोत्साहवतामहम् ॥ नष्टप्यामिकथां शृ
ण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणुराजन्पुरासम्यङ्मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ॥ प्रोच्यमानं मया कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ६ दक्षाददितिरदिते
र्विवस्वान्विवस्तोमनुर्मनोरिलाइलायाः पुरुरवाः पुरुरवस आधुरायुषो नहुषो नहुषाद्ययातिर्ययातेर्द्भैर्भार्येव भूवतुः ७ उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता श
र्मिष्ठानाम ८ अत्रानुवंशश्लोको भवति ॥ यदुंचतुर्वसुंचैव देवयानी व्यजायत ॥ द्रुचुंचानुंच पूरुंच शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ९ तत्रयदोर्या दवाः पूरोः पौरवाः १० पूरोस्तु
भार्या कौसल्या नाम तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम यस्त्री नश्च मे धाना जहार विश्वजिता चेष्टावनं विवेश ११ जनमेजयः खल्वनंतां नामोपये मे माधवी तस्यामस्य जज्ञे प्रा
चिन्वान्यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत्सूर्यो दयात्त तस्तस्य प्राचिन्वत्वम् १२ प्राचिन्वान् खल्वश्मकीमुपये मे यादवी तस्यामस्य जज्ञे संयातिः १३ संयातिः खलु हृषद्वतो दु
हितरं वरांगी नामोपये मे तस्यामस्य जज्ञे अहंयातिः १४ अहंयातिः खलु कृतवीर्य दुहितरमुपये मे भानुमती नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः १५ सार्वभौमः खलु जिवाज
हारकैकेयी सुनंदां नामतामुपये मे तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम १६ जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपये मे सुश्रवां नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीनः १७ अवाचीनोऽपि वैदर्भीम
परामेवोपये मे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहः १८ अरिहः खलु वांगीमुपये मे तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः १९ महाभौमः खलु प्रासेनजितिमुपये मे सुयज्ञां नाम त
स्यामस्य जज्ञे अयुतनायीयः पुरुषमेधाना मयुतमानयत्तेनास्यायुतनायित्वम् २० अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपये मे कामां नाम तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः
२१ सखलु कालिं गीकरं भां नामोपये मे तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः २२ देवातिथिः खलु वैदेहीमुपये मे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहो नाम २३ अरिहः खलु वांगेयी
मुपये मे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदक्षम् २४ ऋक्षः खलु तक्षक दुहितरमुपये मे ज्वालां नाम तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास २५ मतिनारः खलु सरस्वत्यां गु
णसमन्वितं द्वादशवर्षिकं सत्रमाहरत् ॥ समाप्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्तारं वरयामास तस्यां पुत्रमजीजनतं सुं नाम २६ अत्रानुवंशश्लोको भवति ॥ तं सुं सरस्व
ती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ॥ ईलिनं जनयामास कालिं ग्यां तं सुरात्मजम् २७ ईलिनस्तुरयं तया दुष्यं ताद्यान्पंचपुत्रानजीजनत् २८ दुष्यंतः खलु विश्वामित्र दुहित
रं शकुंतलां नामोपये मे तस्यामस्य जज्ञे भरतः २९ अत्रानुवंशश्लोको भवतः ॥ भस्त्रामातापितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ॥ भरस्वपुत्रं दुष्यंतमाज्वमं वस्थाः शकुंतलाम् ३०

योःसृष्टिक्रमयोरन्त्यमाह दक्षादितिरिति । आद्यस्तुहरिवंशेष्यते । अदितेर्दक्षोद्गादशइति । अनयोश्चपक्षयोःकल्पभेदेनव्यवस्था ७ । ८ । ९ । १० । ११ यावत्सूर्योदयादुदयाच्चलपर्यंत । एकेनैवाद्वा इतिबुभावः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

रेतोधाः पुत्रउन्नयति नरदेव्यमक्षयात् ॥ त्वंचास्यधातागर्भस्यसत्यमाहशकुंतला ३१ ततोऽस्यभरतत्वं भरतः खलुकाशेयीमुपयेमेसार्वसेनीसुनंदां नाम तस्यामस्यज
ज्ञेभुमन्युः ३२ भुमन्युः खलुदाशार्हीमुपयेमेविजयानाम तस्यामस्यजज्ञेसुहोत्रः ३३ सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकु कन्यामुपयेमेसुवर्णानाम तस्यामस्यजज्ञेहस्ती ॥ यद्दं
हास्तिनपुरं स्थापयामास एतदस्यहास्तिनपुरत्वम् ३४ हस्तीखलुत्रैगतीमुपयेमेयशोधरानाम तस्यामस्यजज्ञेविकुंठनो नाम ३५ विकुंठनः खलुदाशार्हीमु
पयेमेसुदेवानाम तस्यामस्यजज्ञेअजमीढो नाम ३६ अजमीढस्यचतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यागांधार्या विशालाया मृक्षया चेति पृथक् पृथक् वंशधरा नृपतयः ॥
तत्रवंशकरः संवरणः ३७ संवरणः खलुवैवस्वती तपती नामोपयेमे तस्यामस्यजज्ञेकुरुः ३८ कुरुः खलुदाशार्हीमुपयेमे शुभार्गी नाम तस्यामस्यजज्ञेविदूरः ३९
विदूरस्तुमाधवीमुपयेमेसंप्रिया नाम तस्यामस्यजज्ञेअनश्वाना नाम ४० अनश्वखलुमागधीमुपयेमेअमृता नाम तस्यामस्यजज्ञेपरीक्षित ४१ परीक्षितखलुबाहुदामुपये
मेसुयशाना नाम तस्यामस्यजज्ञेभीमसेनः ४२ भीमसेनः खलुवैकेयीमुपयेमेकुमारी नाम तस्यामस्यजज्ञेप्रतिश्रवाना नाम ४३ प्रतिश्रवसः प्रतीपः खलुशैव्यामुपयेमेसुनंदां
नाम तस्यापुत्रानुत्पादयामास देवापिंशांतनुं बाल्हीकं चेति ४४ देवापिः खलुबालएवारण्यं विवेश शांतनुस्तुमहीपालो बभूव ४५ अत्रानुवंशश्चोको भवति ॥
यंयंकराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ॥ पुनर्युवाच भवति तस्मात्तं शांतनुं विदुः ॥ इति तदस्य शांतनुत्वम् ४६ शांतनुः खलुगंगाभागीरथीमुपयेमे तस्यामस्य
जज्ञेदेववतो नाम यमाहुर्भीष्ममिति ४७ भीष्मः खलुपितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवती मातरमुदवाहय तयामाहुर्गंधका लीमिति ४८ तस्यां पूर्वकानीनो गर्भः पराशराद्वै
पायनोऽभवत् ॥ तस्यामेव शांतनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः ४९ विचित्रवीर्यश्चित्रांगदश्च तयोरप्राप्तयौ वनएव चित्रांगदो गंधर्वेण हतः विचित्रवीर्यस्तुराजासीत् ५०
विचित्रवीर्यः खलुकौसल्यात्मजं विंका बालिकेकाशिराजदुहितरावुपयेमे ५१ विचित्रवीर्यस्त्वनपत्यएव विदेहत्वं प्राप्तस्ततः सत्यवत्यचितयन्मादौ ण्यंतो वंश उच्छे
दं व्रजेदिति ५२ साद्वैपायनमृषिमनसा चिंतयामास स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति ५३ सा तमुवाच भ्राता तवानपत्यएव स्वर्यातो विचित्रवीर्यः साध्वप
त्यंतस्योत्पादयेति ५४ स तथेत्युक्त्वा त्रीन् पुत्रानुत्पादयामास धृतराष्ट्रं पांडुं विदुरं चेति ५५ तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गांधार्या वरदानाद्वैपायनस्य ५६
तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ५७ पांडोस्तु द्वेभार्ये बभूवतुः कुंती पृथाना ममाद्री चेत्युभेस्त्रीरत्ने ५८
अथ पांडुर्दुर्गयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्तमानं तथैवाहुतमना सादितकामरसमहत्तं च वाणेनाजघान ५९

सवाणविद्ध उवाच पांडुं चरता धर्ममिमेन त्वया अभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसो निहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पंचत्वमाप्स्यसि क्षिप्र
मेवेतिसविवर्णरूपस्तथा पांडुः शापं परिहरमाणो नोपासर्पत भार्ये वाक्यं चोवाच ६० स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहं शृणोमि च नानपत्यस्य लोकाः संतीति ॥ सा त्वं
मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुंतीमुवाच सा तथोक्ता पुत्रानुत्पादयामास ॥ धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्वीमसेनं शक्रादर्जुनमिति ६१ ॥ तां संहृष्टः पांडुरुवाच ॥ इयं ते सपत्न्यनप
त्यासाध्वस्या अपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ एवमस्त्वितिकुंती तां विद्यामाद्याः प्रायच्छत् ६२ माद्यामश्विन्यां कुलसहदेवावुत्पादितौ ६३ माद्रीं खल्वलं कृतां दृष्ट्वा पां
डुर्भावं चक्रे सतां स्पृष्ट्वैव विदेहत्वं प्राप्तः ६४ तत्रैनं चिताग्रिस्थं माद्रीसमन्वारुरोह उवाच कुंती यमयोरप्रमत्तया त्वया भवितव्यमिति ६५ ततस्ते पांडवाः कुंत्यास
हिताहास्तिनपुरमानीयतापसैर्भीष्मस्य च विदुरस्य च निवेदिताः ॥ सर्ववर्णानां च निवेद्यां तर्हि तास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानां तेषाम् ६६ तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगव
तामंतरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात देवदुंदुभयश्च प्रणेदुः ६७ प्रतिगृहीताश्च पांडवाः पितुर्निधनमावेदयंतस्तस्योर्ध्वदेहिकं न्यायतश्च कृतवंतस्तांस्तत्र निवसतः पांडवा
न्बाल्यात्प्रभृतिदुर्योधनो नाम र्षयत् ६८ पापाचारो राक्षसी बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो भावित्वा चार्थस्य न शक्वितास्ते स मुद्धर्तुम् ६९ ततश्च धृतरा
ष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनुप्रेषिता गमनमरोचयन् ७० तत्रापि जतु गृहे दग्धुं समारब्धान शकिता विदुरमंत्रितेनेति ७१ तस्माच्च हिडिंबमंतराहत्वा एकचक्रांगताः ७२
तस्यामप्येकचक्रायां बकं नाम रक्षसं हत्वा पांचालनगरमधिगताः ७३ तत्र द्रौपदी भार्या मविदन् स्वविषयं चाभिजग्मुः ७४ कुशलिनः पुत्रांश्चोत्पादयामासुः प्रतिविध्यं
युधिष्ठिरः सुतसोमं वृकोदरः श्रुतकीर्तिमर्जुनः शतानीकं नकुलः श्रुतकर्माणं सहदेव इति ७५ युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैव्यस्य देविकानां कन्यां स्वयंवराळेभे तस्यां
पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम ७६ भीमसेनोऽपिकाश्यां बलंधरानामोपयेमे वीर्यशुल्कां तस्यां पुत्रं सर्वगं नामोत्पादयामास ७७ अर्जुनः खलुद्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदे
वस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीं भार्यामुदावहत् ॥ स्वविषयं चाभ्याजगाम कुशली तस्यां पुत्रमभिमन्युमतीव गुणसंपन्नं दयितं वासुदेवस्या जनयत् ७८ नकुलस्तु चैद्यां करेणुम
तीनां भार्यामुदावहत् तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामा जनयत् ७९ सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयानामोपयेमे भद्रराजस्य युतिमतो दुहिरं तस्यां पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ८०
भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिडिंबायां राक्षसं घटोत्कचं पुत्रमुत्पादयामास ८१ इत्येत एकादश पांडवानां पुत्रास्तेषां वंशकरोऽभिमन्युः ८२ स विराटस्य दुहितरमुपयेमे उत्तरां
नाम ॥ तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽभवत् सुत्संगेन प्रतिजग्राह पृथानियोगात् पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य षाण्मासिकं गर्भमहमेन जीवयिष्यामीति ८३ स भवता वासुदेवेनासं
जात बलवीर्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसास्वेन संजीवितः ॥ जीवयित्वा चैनमुवाच परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं पारिक्षिन्नामेति ८४

८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ भीष्मोत्पत्तिवर्कृतत्पितुः शांतनोरुत्पत्तिमाह इक्ष्वाकुवंशेति १ । २ । ३ परिक्षितखलुमाद्रवर्तीनामोपयेमेत्वन्मातरंतस्यांभवान्जनमेजयः ८५ भवतोवपुष्टमायांद्वौपुत्रौजज्ञाते शतानीकः शंकुर्गणश्च शतानीकस्यैवेद्वापुत्रउत्पन्नोऽश्वमेधदत्तइति ८६ एषपूरोर्वशः पांडवानांचकीर्तितोधन्यः पुण्यः परमपवित्रः सततं श्रोतव्यो ब्राह्मणैर्नियमवद्विरनंतरं क्षत्रियैः स्वधर्मनिरतैः प्रजापालनतत्परैर्वैश्यैरपि च श्रोतव्योऽधिगम्यश्च तथा शूद्रैरपि त्रिवर्णशुश्रूषुभिः श्रद्धधानैरिति ८७ इति हासामे मं पुण्यमशेषतः श्रावयिष्यंति येनराः श्रोप्यंति वानियतात्मानो विमत्सरा मैत्रावेद परास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवंति सततं देवब्राह्मणमनुप्याणां मान्याः संपूज्याश्च ८८ परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्धधाना अमत्सरा मैत्रावेदसंपन्नाः श्रोप्यंति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृते भवंति ८९ भवति चात्र श्लोकः ॥ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमं ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ९० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पूरुवंशानुकीर्तने पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजाऽऽसीत् पृथिवीपतिः ॥ महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः १ सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ॥ तोषयामास देवेशं स्वर्गं लेभेततः प्रभुः २ ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ॥ तत्र राजर्षयो ह्यासन्सचराजामहाभिषः ३ अथ गंगा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ॥ तस्यावासः समुद्रतं मारुतेन शशिप्रभम् ४ ततोऽभवन्सुरगणाः सहसा ज्वाह्मुखास्तदा ॥ महाभिषस्तुराजं पिरंशं कोदृष्टवान्नदीम् ५ सोऽप्यधातो भगवता ब्रह्मणा तु महाभिषः ॥ उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ६ यया हतमनाश्चासि गंगया त्वंहि दुर्मते ॥ सा ते वैमानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ७ यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ॥ वैशंपायन उवाच ॥ संचितयित्वानृपतिर्नृपानन्यांस्तपोधनान् ८ प्रतीपरोचयामास पितरं भूरितेजसम् ॥ महाभिषंतु तं दृष्ट्वा नदीधैर्याच्च्युतं नृपम् ९ तमेव मनसा ध्यायंत्युपावर्तत्सरिद्वरा ॥ सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहता नृप १० ददर्श पथिगच्छंती वसून् देवान् दिवौकसः ॥ तथारूपांश्च तान् दृष्ट्वा प्रच्छस रितांवरा ११ किमिदं नष्टरूपाः स्थकच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ तामूर्चुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि १२ अल्पेऽपराधे संरंभाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ विमूढा हिव्यं सर्वं प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् १३ संध्यां वसिष्ठमासीनं तमव्यभिसृताः पुरा ॥ तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह १४ न तच्छक्यं निवर्तयितुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ त्वमस्मान्मानुषी भूत्वा सृज पुत्रान्वसून्भुवि १५ न मानुषीणां जठरं प्रविशे मवयं शुभे ॥ इत्युक्ता तैश्च वसुभिस्तथेत्युक्त्वाऽब्रवीदिदम् १६ ॥ गंगोवाच ॥ मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ वसव उचुः ॥ प्रतीपस्य सुतो राजा शांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति १७ ॥ गंगोवाच ॥ ममाप्येवं मतं देवा यथा मां वदता नघाः ॥ प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकंचैतदीप्सितम् १८

४ । ५ अपध्यातः शप्तः ६ । ७ । ८ । ९ विध्वस्तवपुषो दिवश्च्युतत्वात् १० । ११ । १२ । १३ अस्य भिसृता अतिकांतवतः वक्ष्यमाणेन तद्धेतुहरणेनेति शेषः १४ सृज उत्पादय १५ । १६ । १७ । १८

नचिरकालं शीघ्रं नोऽस्माकं १९ । २० तुरीयार्धमष्टमांशं एवमष्टभिरष्टमांशैरेकोऽथौर्भवितापो मुखोऽपराधी २१ । २२ । २३ ॥ इति आ० नीलकण्ठीये भारतभावदीपे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

॥ वसव उचुः ॥ जाता कुमारांस्वानप्सु प्रक्षेपुं वै त्वमर्हसि ॥ यथानचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे १९ ॥ गंगोवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ॥ नास्य मोवः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह २० ॥ वसव उचुः ॥ तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ॥ तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः २१ न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ॥ तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् २२ एवं ते समयं कृत्वा गंगया वसवः सह ॥ जग्मुः संहृष्टमनसो यथा संकल्पमंजसा २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि महाभिषोपाख्याने षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रतीपो राजा सीत्सर्वभूतहितः सदा ॥ निषसाद समावहीर्गंगाद्वारगतो जपन् १ तस्य रूपगुणोपेता गंगास्त्रीरूपधारिणी ॥ उत्तीर्य सलिलात्तस्मादभनीयतमा कृतिः २ अधीयानस्य राजर्षेर्दि व्यरूपामनस्विनी ॥ दक्षिणं शालसंकाशमूर्धं भेज शुभानना ३ प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच यशस्विनीम् ॥ करो भिकिते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकांक्षितम् ४ ॥ रुयुवाच ॥ त्वामहं कामये राज न भजमानां भजस्व मम् ॥ त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ५ ॥ प्रतीप उवाच ॥ नाहं परस्त्रियं कामाद्दृच्छेयं वरवर्णिनि ॥ न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यमेतद्विमेव तम् ६ ॥ रुयुवाच ॥ नाश्रेयस्यऽस्मिना गम्यानवक्तव्या च कर्हिचित् ॥ भजंती भजमाराज न्दिव्या कन्या वरस्त्रियम् ७ ॥ प्रतीप उवाच ॥ त्वयानिवृत्तमेतत्तु यन्मां चोदयसि प्रियम् ॥ अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ८ प्राप्य दक्षिणमूर्धमेत्वमाश्लिष्टा वरांगने ॥ अपत्यानां स्नुषाणांच भूरुविद्धचेतदासनम् ९ सव्योरुः कामिनीभोग्यस्त्वया सच विवर्जितः ॥ तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयिकामं वरांगने १० स्नुषामेभव सुश्रोणि पुत्रार्थं त्वावृणोम्यहम् ॥ स्नुषापक्षं हि वामोरुत्वमागम्य समाश्रिता ११ ॥ रुयुवाच ॥ एवमप्यस्तु धर्मज्ञसंयुज्येयं सुतेन ते ॥ त्वद्भक्त्या तु भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् १२ पृथिव्यां पार्थिवाये च तेषां यूयं परायणम् ॥ गुणानहिमया शक्या व कुं वर्षशतैरपि १३ कुलस्य येवः प्रथितास्तत्साधुत्वमथोत्तमम् ॥ समयेनेह धर्मज्ञाचरेयं च यद्विभो १४ तत्सर्वमेव पुत्रस्तेन मीमांसितं कर्हिचित् ॥ एवं संती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं रतिम् १५ पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चैव स्वर्गं प्राप्स्यसि ते सुतः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा तु साराजं स्तत्रैवांतरधीयत १६ पुत्रजन्मप्रतीक्षन्वै स राजा तदधारयत् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः १७ तपस्तेपे सुतस्यार्थं स भार्यः कुरुनंदन ॥ तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः समहाभिषः १८ शांतस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शांतनुः ॥ संस्मरंश्चाक्षयां लोकां चिजातान्स्वेन कर्मणा १९ पुण्यकर्मलदेवासीच्छांतनुः कुरुसत्तमः ॥ प्रतीपः शांतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् २० पुरास्त्रीमां समभ्यागाच्छांतनो भूतयेतव ॥ त्वामाव्रजेद्यदिरहः सा पुत्रवरवर्णिनी २१

ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ दिव्यां दिविभवां ७ त्वया हेतुभूतया निवृत्तं निरस्तं ८ आश्लिष्टा संगता ९ । १० । ११ । १२ । १३ समयेन नियमेन १४ नमीमांसितं विचारयेत् १५ । १६ । १७ १८ शांतनुश्च द्रव्युत्पत्तिमाह शांतस्येति शांतस्योपरतस्य वंशस्य संतानो विस्तारइति शांतनुः तकारलोपेन शांतनुरिति नाम संस्मरन्निति व्यवहितमपि ज्ञानबलेन जाततीत्यर्थः १९ । २० । २१

मानुयोक्तव्यानप्रव्या २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ सर्वत्ररूपौदार्यादावर्नितां २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥
 कामयानाऽभिरूपाद्यादिव्यस्त्रीपुत्रकाम्यया ॥ सात्वयानानुयोक्तव्याकाऽसिकस्यासिचांगने २२ यच्चकुर्यान्नतत्कर्मसाप्रव्यात्वयाञ्च ॥ मन्त्रियोगाद्भजंती
 तांभजेथाइत्युवाचतम् २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंसेदिश्यतनयंप्रतीपःशांतनुंतदा ॥ स्वेचराज्येऽभिषिच्यैनंवनंराजाविवेशह २४ सराजाशांतनुर्धोमा
 न्देवराजसमद्युतिः ॥ बभूवमृगयाशीलःसततंवनगोचरः २५ सप्तगान्महिषांश्चैवविनिघ्ननराजसत्तमः ॥ गंगामनुचचारैकःसिद्धचारणसेविताम् २६ सकदा
 चिन्महाराजददर्शपरमांस्त्रियम् ॥ जाज्वल्यमानांवापुषासाक्षाच्छ्रियमिवापराम् २७ सर्वानवद्यांसुदर्तीदिव्याभरणभूषिताम् ॥ सूक्ष्मांबरधरामेकांपद्मोदरसम
 प्रभाम् २८ तांदृष्ट्वाहृष्टोमाऽभूद्विस्मितोरूपसंपदा ॥ पिबन्निवचनेत्राम्यांनातृप्यतनराधिपः २९ साचद्वैवराजानंविचरंतंमहाद्युतिम् ॥ स्नेहादागतसौहार्दा
 नातृप्यतविलासिनी ३० तामुवाचततोराजासांत्वयनश्चक्षणागिरा ॥ देवीवादानवीवात्वंगंधर्वीचाथवाऽप्सराः ३१ यक्षीवापन्नगीवाऽपिमानुषीवासुमध्यमे ॥
 याचेत्वासुरगर्भाभेभार्याभेभवशोभने ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिसंभवपर्वणि शांतनूपाख्यानेसप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
 एतच्छ्रुत्वावचोराज्ञःसस्मितंमृदुवल्गुच ॥ वसूनांसमयंस्मृत्वाऽथाभ्यगच्छदनिदिता १ उवाचचैवराज्ञःसाल्हादयंतीमनोगिरा ॥ भविष्यामिमहीपालमहिषी
 त्वेशानुगा २ यत्तुक्रुयामहंराजनशुभंवायदिवाऽशुभम् ॥ नतद्वारयितव्याऽस्मिनवक्तव्यातथाऽप्रियम् ३ एवंहिवर्तमानेऽहंत्वयिवत्स्यामिपार्थिव ॥ वारितावि
 प्रियंचोक्तात्यजेयंत्वामसंशयम् ४ तथेतिसायदातूक्तातदाभरतसत्तम ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेप्राप्यतंपार्थिवोत्तमम् ५ आसाद्यशांतनुस्तांचपुत्रभुजेकामतोवशी ॥
 नप्रष्टव्येतिमन्वानोनसतांकिंचिद्वचिवान् ६ सतस्याःशीलवृत्तेनरूपौदार्यगुणेनच ॥ उपचारेणचरहस्तुतोषजगतीपतिः ७ दिव्यरूपाहिसादेवीगंगात्रिपथगा
 मिनी ॥ मानुषंविग्रहंरुत्वाश्रीमंतंवरवर्णिनी ८ भाग्योपनतकामस्यभार्याचोपनताऽभवत् ॥ शांतनोर्वृषसिंहस्यदेवराजसमद्युतेः ९ संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्य
 मनोहरैः ॥ राजानंरमयामासयथारेमेतथैवसः १० सराजारतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ॥ संवत्सरात्तून्मासान्बुधेनबहून्गतान् ११ रममाणस्तयासार्धयथा
 कामनरेश्वरः ॥ अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान् १२ जातंजातंचसापुत्रंक्षिपत्यंभसिभारत ॥ प्रीणाम्यहंत्वामित्युक्तांगंगाम्रोतस्यमज्जयत् १३ तस्यतत्र
 प्रियंराज्ञःशांतनोरभवत्तदा ॥ नचतांकिंचनोवाचत्यागाद्गीतोमहीपतिः १४ अथैनामष्टमेपुत्रेजातेप्रहसतीमिव ॥ उवाचराजादुःखार्तःपरीप्सन्पुत्रमात्मनः १५
 मावधीःकस्यकाऽसीतिकिंनित्सुतानिति ॥ पुत्रमिसुमहत्पापंसंप्राप्तंतेसुगर्हितम् १६ ॥ रुयुवाच ॥ पुत्रकामनतेहन्मिपुत्रंपुत्रवतांवर ॥ जीर्णस्तुममवा
 सोऽयंयथासमयःकृतः १७ एतदिति अनिदितांगंगा १ राज्ञःशांतनोः २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ भाग्योपनतकामस्यशुभादृष्टेनप्राप्ताभिलषितस्य ९ हावःशृंगारजोभावः लास्यं
 सुकुमारवृत्त्यं १० । ११ पाठांतरेअमराणामपिवर्णिनश्चित्रकरान् १२ प्रीणामिमानपदेहवियोजनेनप्रीणयामि त्वांदेवतारूपं श्रोतसिमवाहे १३ । १४ । १५ तत्त्वया १६ । १७

१८ । १९ धात्रीगर्भधारिणी २० तज्जननीहेतोर्ब्रह्मसभायामयितवाभिलाषात् २१ संश्रुतौगीकृतः २२ आपवस्यवसिष्ठस्य २३ एषपुत्रोमेमयाअष्टानांवसूनांसन्निधौकृतस्त्वदर्थेसंप्रार्थितः किंभूतः
 वसूनांपर्यायारूपांतराण्येकैकस्याष्टमांशप्रदानात् तेषांवासःस्थानंसर्वेषामर्शैर्घटितोऽयंमयात्वदर्थेप्राथितइत्यर्थः २४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥
 अहंगंगाजन्मुसुतामहर्षिगणसेविता ॥ देवकार्यार्थसिद्धयर्थमुषिताऽहंत्वयासह १८ इमेऽष्टौवसवोदेवमहाभागमहौजसः ॥ वसिष्ठशापदोषेणमानुषत्वमुपागताः
 १९ तेषांजनयितानान्यस्त्वदृतेभुवि विद्यते ॥ मद्भिधामानुषीधात्रीलोकेनास्तीहकाचन २० तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ॥ जनयित्वावसूनष्टौजिता
 लोकास्त्वयाऽक्षयाः २१ देवानांसमयस्त्वेषवसूनांसंश्रुतोमया ॥ जातंजातंमोक्षयिष्येजन्मतोमानुषादिति २२ तत्तेशापाद्रिनिर्मुक्ताआपवस्यमहात्मनः ॥ स्व
 स्तितेऽस्तुगमिष्यामिपुत्रंपाहिमहाव्रतम् २३ एषपर्यायवासोमेवसूनांसन्निधौकृतः ॥ मत्प्रसूतिंविजानीहिगंगादत्तमिमंसुतम् २४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदि
 पर्वणि संभ० भीष्मोत्पत्तावष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ शांतनुरुवाच ॥ आपवोनामकोन्वेषवसूनांकिंचदुष्कृतम् ॥ यस्यामिशपात्तेसर्वमानुषीयोनिमागताः
 १ अनेनचकुमारेणत्वयादत्तेनकिंकृतम् ॥ यस्यचैवकृतेनायंमानुषेषुनिदत्स्यति २ ईशावैसर्वलोकस्यवसवस्तेचैवैकथम् ॥ मानुषेषूदपद्यंततन्ममाचक्ष्वजान्हावे ३
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तातदागंगाराजानमिदमब्रवीत् ॥ भर्तारंजान्हवीदेवीशांतनुंपुरुषर्षभ ४ ॥ गंगोवाच ॥ यंलेभेवरुणःपुत्रंपुराभरतसत्तम ॥ वसिष्ठना
 मासमुनिःख्यातआपवइत्युत ५ तस्याश्रमपदंपुण्यंमृगपक्षिसमन्वितम् ॥ मेरोःपार्श्वेनगेंद्रस्यसर्वर्तुकुसुमावृतम् ६ सवारुणिस्तपस्तेपेतस्मिन्भरतसत्तम ॥ व
 नेपुण्यकृतांश्रेष्ठःस्वादुमूलफलोदके ७ दक्षस्यदुहितायातुसुरभीत्यभिज्ञदित ॥ गांप्रजातातुसादेवीकश्यपाद्भरतर्षभ ८ अनुग्रहार्थंजगतःसर्वकामदुहांवरा ॥
 तालेभेगांतुधर्मात्माहोमधेनुंसवारुणिः ९ सातस्मिंस्तापसारण्येवसंतीमुनिसेविते ॥ चचारपुण्येर्म्येचगौरपेतभयातदा १० अथतद्वनमाजग्मुःकदाचिद्भरतर्षभ ॥
 पृथ्वाद्यावसवःसर्वेदेवादेवर्षिसेवितम् ११ तेसदारावनंतच्चव्यचरंतसमंततः ॥ रेमिरेरमणीयेषुपर्वतेषुवनेषुच १२ तत्रैकस्याथभार्यातुवसोर्वासवविक्रम ॥ संचरंतीव
 नेतस्मिन्गांददर्शसुमध्यमा १३ नंदिनीनामराजेंद्रसर्वकामधुगुत्तमाम् ॥ साविस्मयसमाविष्टाशीलद्रविणसंपदा १४ द्येवैर्दशयामासतांगांगोवृषभेक्षण ॥ आ
 पीनांचसुदोग्ध्रांचसुवालधिसुरांशुभाम् १५ उपपन्नांगुणैःसर्वैःशीलेनानुत्तमेनच ॥ एवंगुणसमायुक्तांवसवेवसुनंदिनी १६ दर्शयामासराजेंद्रपुरापौरवनंदन ॥
 द्यौस्तदातांतुद्वैवगांगजेंद्रेंद्रविक्रम १७ उवाचराजंस्तांदिवीतस्यारूपगुणान्वदन् ॥ एषागौरुत्तमादेवीवारुणेरासितेक्षणा १८ ऋषेस्तस्यवरारोहेयस्येदंवनमुत्त
 मम् ॥ अस्याःक्षीरंपिवेन्मर्त्यःस्वादुयोवैसुमध्यमे १९ दशवर्षसहस्राणिसजीवेत्स्थिरयौवनः ॥ एतच्छ्रुत्वातुसादेवीवृषोत्तमसुमध्यमा २० तमुवाचानवद्यांगी
 भर्तारंदीप्ततेजसम् ॥ अस्तिमेमानुषेलोकेनरदेवात्मजासखी २१

आपवोनामेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ गांप्रजातानंदिनीजनितवती ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ द्येवैरुसंज्ञायवसवे वारुणिःपुच्छं १५ वसुनंदिनीवसुमिया १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ प्रपातोवसिष्ठशापरूपोभृगुपतनवा । नतर्कितः रागांधत्वात् २८ । २९ । ३० । ३१ सुवालधिमुच्छां ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७
नाम्राजितवतीनामरूपयौवनशालिनी ॥ उशीनरस्यराजर्षेः सत्यसंधस्यधीमतः २२ बुहिताप्रथितालोकेमानुषेरूपसंपदा ॥ तस्याहेतोर्महाभागसवत्सांगांममे
प्सिताम् २३ आनयस्वामरश्रेष्ठत्वरितं पुण्यवर्धन ॥ यावदस्याः पयःपीत्वासासखीमममानद २४ मानुषेषुभवत्वेकाजरारोगविवर्जिता ॥ एतन्मममहाभागकर्तु
महस्यनिंदित २५ प्रियंप्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यादेव्याः प्रियचिकीर्षया २६ पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदातांजहारगाम् ॥
तयाकमलपत्राक्ष्यानियुक्तो द्यौस्तदानृप २७ ऋषेस्तस्यतपस्तीव्रं शशाकनिरीक्षितम् ॥ हतागौः सातदातेन प्रपातस्तुनतर्कितः २८ अथाश्रमपदंप्राप्तः
फलान्यादाय वारुणिः ॥ नचापश्यत्संगांतत्र सवत्सांकाननोत्तमे २९ ततः सभृगयामासवने तस्मिन्स्तपोधनः ॥ नाध्यागमच्चमृगयंस्तांगां मुनिरुदारधीः ३० ज्ञा
त्वा तथाऽपनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ॥ ययौ क्रोधवशंसद्यः शशापचक्सूस्तदा ३१ यस्मान्मेव सवोजन्तुर्गर्विदोर्ग्रीसुवालधिम् ॥ तस्मात्सर्वे जनिष्यंति मानुषेषु
न संशयः ३२ एवं शशापभगवान्वसूस्तान्भरतर्षभ ॥ वशं क्रोधस्य संप्राप्त आपवो मुनिसत्तमः ३३ शब्वाचतान्महाभागस्तपस्येव मनोदधे ॥ एवं सशप्तवानराज
न्वसू नष्टौ तपोधनः ३४ महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्क्रोधसमन्वितः ॥ अथाश्रमपदंप्राप्तास्ते वैभूयो महात्मनः ३५ शप्ताः स्म इति जानंत ऋषितमुपचक्रमुः ॥ प्रसाद
यंतस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ३६ लेभिरेन च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ॥ आपवात्पुरुषव्याघ्रसर्वधर्मविशारदात् ३७ उवाच च सधर्मात्मा शप्ताग्र्ययंधरादयः ॥
अनुसंवत्सरात्सर्वेशापमोक्षमवाप्स्यथ ३८ अयंतु यत्कृतेयुयं मया शप्ताः सवत्स्यति ॥ द्यौस्तदामानुषेलोके दीर्घकालं स्वकर्मणः ३९ नानृतंतच्चिकीर्षामि कुद्धोयु
ष्मान्यदब्रुवम् ॥ न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ४० भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ॥ पितुः प्रियहितेयुक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ४१ एवमु
क्त्वा वसून्सर्वान्सजगाम महानृषिः ॥ ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा ४२ अयाचंत च माराजन्वरं ब्रह्मयाकृतम् ॥ जातान्जातान्प्रक्षिपास्मान्स्वयंगंगेत्वमं
भसि ४३ एवंतेषामहंसम्यक्शप्तानाराजसत्तम ॥ मोक्षार्थं मानुषालोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ४४ अयं शापादपेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ॥ द्यौराजन्मानुषेलोकेचि
रंवत्स्यति भारत ४५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतदाख्यायसा देवी तत्रैवांतरधीयत ॥ आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ४६ स तु देवव्रतो नाम गांगेय इति चा
भवत् ॥ युनामा शांतनोः पुत्रः शांतनोरधिकोगुणैः ४७ शांतनुश्चापिशोकार्तो जगाम स्वपुरंततः ॥ तस्याहं कीर्तयिष्यामि शांतनोरधिकान्गुणान् ४८ महाभाग्यं
च नृपतेर्भारतस्य महात्मनः ॥ यस्येति हासोद्युतिमान्महाभारतमुच्यते ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिसंभवपर्वणि आपवोपाख्याने नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९

३८ । ३९ न प्रजास्यत्यात्मनः प्रजेच्छानं करिष्यति कथं जंतोयं ४० ब्रह्महेतुः पितुरिति ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपे नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥

सराजेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ पुटभेदेनेपत्तने । 'पत्तनं पुटभेदेन' इत्यमरः १२ हानं बहिर्विदि । धर्मः स्वाचारः । तपो जपोषवासादि । योग आत्मानुसंधानं ।

॥ वैशंपायन उवाच ॥ सराजा शांतनुर्धोमान् देवराजर्षिस्तत्कृतः ॥ धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः १ दमोदानं क्षमा बुद्धिर्हीर्षतिस्तेज उत्तमम् ॥ नित्या
न्यासन्महासत्त्वेशांतनौ पुरुषर्षभे २ एवं सगुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ॥ आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता सर्वजनस्य च ३ कंबुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ॥ अन्वि
तः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ४ तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य स तं नराः ॥ धर्म एव परः कामादर्थान्नेति व्यवस्थिताः ५ एतान्यासन्महासत्त्वेशांतनौ पुरुषर्षभे ॥
नचास्य सद्यः कश्चिद्धर्मतः पार्थिवोऽभवत् ६ वर्तमानं हि धर्मेषु सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ तं महीपामहीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ७ वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नानि
बोधनाः ॥ पतिं भारतगोप्तां समपद्यंत भूमिपाः ८ तेन कीर्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा ॥ यज्ञदानक्रियाशीलाः समपद्यंत भूमिपाः ९ शांतनुप्रमुखैर्गुप्तेलोके
नृपतिभिस्तदा ॥ नियमात्सर्ववर्णानां धर्मोत्तरमवर्तत १० ब्रह्मपर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ॥ ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ११ सहास्तिनपुरेरम्ये
कुरूणां पुटभेदेन ॥ वसन्सागरपर्यंतामन्वशासद्सुधराम् १२ स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवाग्जुः ॥ दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः १३ अरागद्वेषसंयुक्तः
सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुवेगसमोजवे ॥ अंतकप्रतिमः कोपेक्षमया पृथिवीसमः १४ वधः पशुवराहाणां तथैव भृगुपक्षिणाम् ॥ शांतनौ पृथि
वीपालेनावर्तत तथानृप १५ ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्येशांतनुर्विनयात्मवान् ॥ समं शशापभूतानि कामरागविवर्जितः १६ देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यंत तदा क्रियाः ॥ नचा
धर्मेण केषांचिन्प्राणिनामभद्रघः १७ असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ॥ स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता १८ तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे
सति ॥ श्रितावागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः १९ स समाः षोडशाष्टौ च तस्त्रोऽष्टौ तथाऽपराः ॥ रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव न गोचरः २० तथारूपस्तथाचार
स्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ॥ गांगेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः २१ सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्पितरेषु च ॥ महाबलो महासत्वो महावीर्यो महारथः २२ सकदा
चिन्मृगं विध्वा गंगामनुसरन्नदीम् ॥ भार्गि रथी मल्पजलां शांतनुर्दृष्ट्वा नृपः २३ तां दृष्ट्वा चितयामास शांतनुः पुरुषर्षभः ॥ स्यंदते किं त्वियं नाद्यसरिच्छ्रेष्ठायथापुरा
२४ ततो निमित्तमन्विच्छन् ददर्श समहामनाः ॥ कुमारं रूपसंपन्नं बृहंतं चारुदर्शनम् २५ दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवपुरंदरम् ॥ कृत्स्नांगं समावृत्य शरैस्तीक्ष्णै
रवस्थितम् २६ तां शरैराचितां दृष्ट्वा नदीं गंगां तदंतिके ॥ अभवाद्दिस्मितो राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् २७ जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शांतनुस्तदा ॥ नोपलेभे स्मृतिं
धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् २८ स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ॥ संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवांतरधीयत २९

एतच्चतुष्टयात् १३ । १४ । १५ ब्रह्मधर्मोत्तरे अहिंसाधर्मप्रधाने । विनयात्मवान् विनयवानात्मवान् जितचित्तश्च १६ । १७ । १८ वाक्सत्यं श्रिताऽभवत् १९ षोडशादीनां संकलने षट्त्रिंशत्समाः वर्षाणि
२० । २१ अस्त्रेषु मंत्रमयेषु शस्त्रेषु पार्थिवेषु धनुर्वाणमदादिपृथिवीविकारेषु शस्त्रेषु २२ शरसंधानेन गंगाप्रवाहस्य निरोधादल्पजलां २३ स्यंदते प्रसवति २४ । २५ । २६ । २७ अभिज्ञातुं परिचेतुं २८ । २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अधिजगेअधीतवान् ३५ उज्जनाः शुक्रः ३६ अंगिरसःपुत्रोबृहस्पतिः ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ सोऽऽत्मानंसजात्मानं ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६

तदहुतंततोद्वातत्रराजासशांतनुः ॥ शंकमानःसुतंगंगामब्रवीदशयेतिह ३० दर्शयामासतंगंगाविभ्रतीरूपमुत्तमम् ॥ गृहीत्वादक्षिणेपाणौतंकुमारमलंकृतम् ३१ अलंकृतामाभरणैर्विरजोवरसंवृताम् ॥ दृष्टपूर्वामपिसतानाम्यजानात्सशांतनुः ३२ ॥ गंगोवाच ॥ यंपुत्रमष्टमंराजंस्त्वंपुरामय्यविंदथाः ॥ सचायंपुरुषव्याघ्रसर्वास्त्रविदनुत्तमः ३३ गृहाणेममहाराजमयासंवर्धितंसुतम् ॥ आदायपुरुषव्याघ्रनयस्त्वेनगृहंविभो ३४ वेदानधिजगेसांगानवसिष्ठादेषवीर्यवान् ॥ कृतास्त्रः परमेष्वासोदेवराजसमोयुधि ३५ सुराणांसमतो नित्यमसुराणांचभारत ॥ उशनावेदयच्छास्त्रमयंतद्वेदसर्वशः ३६ तथैवांगिरसःपुत्रःसुरासुरनमस्कृतः ॥ यद्वेदशास्त्रंतच्चापिकृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ३७ तवपुत्रेमहाबाहौसांगोपांगमहात्मनि ॥ ऋषिःपरैरनाष्टप्योजामदभ्यःप्रतापवान् ३८ यदस्त्रंवेदरामश्वतदेतस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ महेष्वासमिमंराजनराजधर्मार्थिकोविदम् ३९ मयादत्तंनिजंपुत्रंवीरंवीरगृहंनय ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथैवसमनुज्ञातःपुत्रमादायशांतनुः ४० आजमानंयथाऽऽदित्यमाययौस्वपुरंप्रति ॥ पौरवस्तुपुरांगत्वापुरंदरपुरोपमाम् ४१ सर्वकामसमृद्धार्थमेनेसोऽऽत्मानमात्मना ॥ पौरवेपुततःपुत्रंराज्यार्थमभयप्रदम् ४२ गुणवंतंमहात्मानंयौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ पौरवान्शांतनोःपुत्रःपितरंचमहायशाः ४३ राष्ट्रंरंजयामासवृत्तेनभरतर्षभ ॥ सतथासहपुत्रेणरममाणोमहीपतिः ४४ वर्तयामासवर्षाणिचत्वार्यमितविक्रमः ॥ सकदाचिद्धनंयातोयमुनामभितोनदीम् ४५ महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रंघमुत्तमम् ॥ तस्यप्रभवमन्विच्छन्नविचचारसमततः ४६ सददर्शतदाकन्यांदाशानांदिवरूपिणीम् ॥ तामपृच्छत्सहस्रैकन्यामसितलोचनाम् ४७ कस्यत्वमसिकाचासिकिंचभीरुचिकीर्षसि ॥ साऽब्रवीद्दाशकन्याऽस्मिधर्मार्थंवाहयेतरीम् ४८ पितुर्नियोगाद्भद्रंतेदाशराज्ञोमहात्मनः ॥ रूपमाधुर्यगंधैस्तांसंयुक्तांदिवरूपिणीम् ४९ समीक्ष्यराजादाशेयीकामयामासशांतनुः ॥ सगत्वापितरंतस्यावरयामासतांतदा ५० पर्यपृच्छत्ततस्तस्याःपितरंसोऽऽत्मकारणात् ॥ सचतंप्रत्युवाचेदंदाशराज्ञोमहीपतिम् ५१ जातमात्रैवमेदेयावरायवरवर्णिनी ॥ हृदिकामस्तुमेकश्चित्तंनिबोधजनेश्वर ५२ यदीमाधर्मपत्नीत्वंमतःप्रार्थयसेऽनघ ॥ सत्यवागसिसत्येनसमयंकुरुमेततः ५३ समयेनप्रदद्यातिकन्यामहमिमामृष ॥ नहिमेत्वत्समःकश्चिद्भरोजातुभविष्यति ५४ ॥ शांतनुरुवाच ॥ श्रुत्वातववरंदाशव्यवस्येयमहंतव ॥ दातव्यंचेत्प्रदास्यामिनत्वदेयंकथंचन ५५ ॥ दाशउवाच ॥ अस्यांजायेतयःपुत्रःसराजापृथिवीपते ॥ त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्योनान्यःकश्चनपार्थिव ५६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ नाकामयततंदातुंवरंदाशायशांतनुः ॥ शरीरजेनतीव्रेणदह्यमानोऽपिभारत ५७

दाशानांधीवराणां ४७ तस्मिन् ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ व्यवस्येयंविनिश्चिनुपांदिष्यन्वेति ५५ । ५६ शरीरजेनकामेन ५७

५८ । ५९ । ६० हरिणःपांडुगात्रः ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ विद्यासंतानंशिष्यप्रशिष्यद्वारा ६७ एवमिति एतत्संतानस्यश्रेयःसाधनत्वंमनुष्येषुतद्व्यासुप्रजासुपञ्चादिषुचमसिद्धं । नापुत्रस्यलोकोऽस्तीति तत्सर्वेष्वविवेचयितुं । तस्मात्पुत्रोमातरंस्वसारंवाधिरहति इतिमंत्रलिङ्गात् ६८ अपत्यंश्रेयःसाधनमिति यत्तत्रमेसंशयोनास्ति तस्मान्मंदपालवत्पथाकथंचित्प्रजोत्पासंचितयत्रैवतदादाशकन्यामहीपतिः ॥ प्रत्ययाद्वास्तिनपुरंकामोपहतचेतनः ५८ ततःकदाचिच्छोचंतंशांतनुंध्यानमास्थितम् ॥ पुत्रोदेवव्रतोऽभ्येत्यपितरं वाक्यमब्रवीत् ५९ सर्वतोभवतःक्षेमंविधेयाःसर्वपार्थिवाः ॥ तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णंपरिशोचसिदुःखितः ६० ध्यायन्निवचमंराजन्नाभिभाषसिकिंचन ॥ नचाश्वेनविनिर्यासिविवर्णोहरिणःकृशः ६१ व्याधिमिच्छामितेज्ञातुंप्रसिक्तुर्याहितत्रैव ॥ एवमुक्तःसपुत्रेणशांतनुःप्रत्यभाषत ६२ असंशयंध्यानपरोयथावत्सतथाशृणु ॥ अपत्यंनस्त्वमेवैकःकुलेमहतिभारत ६३ शस्त्रनित्यश्चसततंपौरुषेपर्यवस्थितः ॥ अनित्यतांचलोकानामनुशोचामिपुत्रक ६४ कथंचित्तवगांगेयविपत्तौनास्ति नःकुलम् ॥ असंशयंत्वमेवैकःशतादपिवरःसुतः ६५ नचाप्यहंवृथाभूयोदारान्कर्तुमिहोत्सहे ॥ संतानस्याविनाशायकामयेभद्रमस्तुते ६६ अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ अग्निहोत्रंययौविद्यासंतानमपिचाक्षयम् ६७ सर्वाण्येतान्यपत्यस्यकलानांहीतिषोडशीम् ॥ एवमेतन्मनुष्येषुतच्चसर्वंप्रजास्विति ६८ यदपत्यंमहाप्राज्ञतत्रमेनास्ति संशयः ॥ एषात्रयीपुराणानांदिवतानांचशाश्वती ६९ त्वंचशूरःसदामर्षीशस्त्रनित्यश्चभारत ॥ नान्यत्रयुद्धात्तस्मात्तेनिधनंविद्यते कचित् ७० सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयिशांतिकथंभवेत् ॥ इतितेकारणंतातदुःखस्योक्तमशेषतः ७१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तत्कारणंराज्ञोज्ञात्वा सर्वमशेषतः ॥ देवव्रतोमहाबुद्धिःप्रज्ञयाचान्वंचितयत् ७२ अभ्यगच्छत्तदेवाशुवृद्धामात्यंपितुर्हितम् ॥ तमपृच्छत्तदाऽभ्येत्यपितुस्तच्छोककारणम् ७३ तस्मैसकुरु मुख्याययथावत्परिपृच्छते ॥ वरंशशंसकन्यांतामुद्दिश्यभरतर्षभ ७४ ततोदेवव्रतोवृद्धैःक्षत्रियैःसहितस्तदा ॥ अभिगम्यदाशराजंकन्यांवरेपितुःस्वयम् ७५ तं दाशःप्रतिजग्राहविधिवत्प्रतिपूज्यच ॥ अब्रवीच्चैनमासीनंराजसंसदिभारत ७६ त्वमेवनाथःपर्याप्तःशांतनोर्भरतर्षभ ॥ पुत्रःशस्त्रभृतांश्रेष्ठःकिंनुवक्ष्यामितेवचः ७७ कोहिसंबंधकंश्लाघ्यमीप्सितंयौनमीदृशम् ॥ अतिक्रामन्नतप्येतसाक्षादपिशतक्रतुः ७८ अपत्यंचैतदार्यस्यययुष्माकंसमोगुणैः ॥ यस्यशुक्रात्सत्यवतीसंभूतावरवर्णिनी ७९ तेनमेवदुःशस्तातपितातेपरिकीर्तितः ॥ अहं सत्यवतींवाहुं धर्मज्ञःसनराधिपः ८० असितोह्यपिदेवर्षिःप्रत्याख्यातःपुरामया ॥ सत्यवत्याभृशंचार्थीसआसीद्विषसत्तमः ८१ कन्यापितृत्वात्किंचित्तुवक्ष्यामित्वानराधिप ॥ बलवत्सपत्नतामत्रदोषंपश्यामिकेवलम् ८२ यस्यहित्वंसपत्नःस्यागंधर्वस्यासुरस्यवा ॥ नसजातुचिरंजीवेत्त्वयिकुद्वेपरंतप ८३ एतावानत्रदोषोहिनान्यःकश्चनपार्थिव ॥ एतज्जानीहिभद्रंतेदानादानेपरंतप ८४

हर्नकर्तव्यमितिभावः त्रयीवेदः । सोऽयंलोकःपुत्रेणैवजप्योनान्येनकर्मणा । कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकहत्यादिः । पुराणानांमूलभूता देवतानांप्रमाणभूता ६९ । ७० । ७१ ७२ । ७३ वरंचरणीयं ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४



८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ कौमारिकाणां कुमारीस्नेहवतां ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ भीष्मोऽयं भयंकरकर्मकारित्वात् ९८ । ९९ । १०० । १ । २ । १०३
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु गांगेयस्तथुक्तं प्रत्यभाषत ॥ शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ८५ इदं मेव तमादत्स्वसत्यं सत्यवतांवर ॥ नैव जातो न वाऽजा
 तर्द्धशं वक्तुमुत्सहेत् ८६ एवमेतत्कारिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ॥ योऽस्यांजनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ८७ इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ॥ चिकी
 र्धुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थं भरतर्षभ ८८ त्वमेव नाथः संप्राप्तः शांतनो गमितयुते ॥ कन्यायाश्चैव धर्मात्मन् प्रभुर्दानाय चेश्वरः ८९ इदं तु वचनं सौम्यकार्यं चैव निबोध मे ॥
 कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ९० यत्त्वया सत्यवत्यर्थं सत्यधर्मपरायण ॥ राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ९१ नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न
 कश्चन ॥ तवापत्यं भवेद्युतत्र नः संशयो महान् ९२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ॥ प्रत्यजानात्तदाराजन्पितुः प्रियचिकीर्षया
 ९३ ॥ गांगेय उवाच ॥ दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ॥ शृण्वतां भूमिपालानां यद्वीमिपितुः कृते ९४ राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिपाः ॥ अपत्य
 हेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयम् ९५ अद्य प्रभृति मे दाशब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥ अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यं त्यक्षयादिवि ९६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य त
 द्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनू रूढः ॥ ददानीत्येवं तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ९७ ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ अम्यवर्षत कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति
 चाबुध्न ९८ ततः सपितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ॥ अधिरोहरथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ९९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तारथ
 मारोप्य भाविनीम् ॥ आगम्य हास्तिनपुरं शांतनोः संन्यवेदयत् १०० तस्य तदुष्करं कर्म प्रशंसुर्नराधिपाः ॥ समेताश्च पृथक् चैव भीष्मोऽयमिति चाबुध्न १
 तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शांतनुः ॥ स्वच्छंदमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने २ न ते मृत्युः प्रभविता यावज्जीवितुमिच्छसि ॥ त्वतो ह्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्र
 भविताऽनघ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि सत्यवती लभोपाख्याने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विवाहे निवृत्ते सराजा शांतनुर्नृपः ॥ तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे संन्यवेशयत् १ ततः शांतनवो धीमान् सत्यवत्याम जायत ॥ वीरश्चित्रां
 गदो नाम वीर्यवान् पुरुषेश्वरः २ अथापरं मे हेष्वांसं सत्यवत्यां सुतं प्रभुः ॥ विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ३ अप्राप्तवतितस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे ॥ सराजा
 शांतनुर्धोमान् कालधर्ममुपेयिवान् ४ स्वर्गते शांतनो भीष्मश्चित्रांगदमरिंदमम् ॥ स्थापयामास वैराज्ये सत्यवत्याम ते स्थितः ५ स तु चित्रांगदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पा
 र्थिवान् ॥ मनुष्यं न हि मेने सकंचित्सदृशमात्मनः ६ तं क्षिपंतं सुरांश्चैव मनुष्यान् सुरांस्तथा ॥ गंधर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाऽभ्ययात्तदा ७ तेनास्य सुमहदुद्धं कुरु
 क्षेत्रे बभूव ह ॥ तयोर्बलवतोस्तत्र गंधर्वकुरुमुख्ययोः ॥ नद्यास्तीरे सरस्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्गणः ८
 ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ तत इति १ । २ । ३ कालधर्ममृत्युं ४ । ५ । ६ तुल्यनामा चित्रांगदनामा ७ । ८

९ अंताय कृत्वा अंतं कर्तुं पुद्गलत्वेत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ तत इति १ । २
 तस्मिन्विमर्दे तु मुलेशस्त्रवर्षसमाकुले ॥ मायाधिकोऽधीर्द्वीरं गंधर्वः कुरुसत्तमम् ९ सहत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्रांगदमरिंदमम् ॥ अंताय कृत्वा गंधर्वो दिवमाचक्रमेततः १०
 तस्मिन्पुरुषशार्दूले निहते भूरितेजसि ॥ भीष्मः शांतनवो राजा प्रेतकार्याण्यकारयत् ११ विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ॥ कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यर्षिचंदनं
 तरम् १२ विचित्रवीर्यः स तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ॥ अन्वशासन्महाराजपितृपैतामहं पदम् १३ स धर्मशास्त्रकुशलं भीष्मं शांतनवं नृपः ॥ पूजयामास धर्मैर्गणैश्चै
 नं प्रत्यपालयत् १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि चित्रांगदोपाख्याने एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ वैशंपायन
 उवाच ॥ हते चित्रांगदे भीष्मो बाले भ्रातरिकौरव ॥ पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्याम ते स्थितः १ संप्राप्तयौवनं दृष्ट्वा भ्रातरं धीमतांवरः ॥ भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवा
 हायाकरोन्मतिम् २ अथ काशिपते भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः ॥ शुश्राव सहिताराजन्तृष्वानां वैस्वयं वरम् ३ ततः सरथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन शत्रुजित् ॥ जगामानु
 मते मातुः पुरीवाराणसीं प्रभुः ४ तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् ॥ ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शांतनुनंदनः ५ कीर्त्यमाने पुराज्ञातुतदानामसुसर्वशः ॥ ए
 काकिनंतदा भीष्मं वृद्धं शांतनुनंदनम् ६ सोद्वेगाद्वतं दृष्ट्वा कन्याः परमशोभनाः ॥ अपाक्रामंत ताः सर्वा वृद्ध इत्येव चिंतया ७ वृद्धः परमधर्मात्मा वलीपलितधारणः ॥
 किं कारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभः ८ मिथ्या प्रतिज्ञोलोकेषु किं वदिष्यति भारत ॥ ब्रह्मचारीति भीष्मो हितृथैव प्रथितो भुवि ९ इत्येवं प्रब्रुवंतस्ते ह संति स्म नृपा
 धमाः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ क्षत्रियाणां वचः श्रुत्वा भीष्मश्चक्रोध भारत १० भीष्मस्तदा स्वयं कन्यावरयामास ताः प्रभुः ॥ उवाच च महीपालान् राजन् जलदनिः
 स्वनः ११ रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतांवरः ॥ आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः १२ अलंकृत्य यथा शक्तिप्रदाय च धनान्यपि ॥ प्रयच्छंत्यपरे क
 न्यामिथुनेन गवामपि १३ वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ प्रमत्ता मुपयंत्यन्ये स्वयमन्ये च विदते १४ आर्षविधिं पुरस्कृत्य दारान्विदंति चापरे ॥ अष्टमं
 तमथो वित्तविवाहं कविभिर्वृतम् १५ स्वयं वरं तुराज्याः प्रशंसंत्युपयाति च ॥ प्रमथ्य तु हता माहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः १६ तद्दमाः पृथिवीपाला जिहीर्षां भिबलादितः ॥
 ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा १७ स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् १८ सर्वाः कन्याः सकौरव्योरथमारो
 प्य च स्वकम् ॥ आमंत्र्य च सतान् प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्यताः १९ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः ॥ संस्पृशंतः स्वकान्बाहून् दशंतो दशनच्छदान् २० तेषामा
 भरणान्याशुत्वरितानां विमुंचताम् ॥ आमुंचतां च वर्माणि संप्रभः सुमहानभूत् २१ ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ॥ भूषणानां च सर्वेषां कवचानां च सर्वशः २२

३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ आहूयति ब्राह्मः १२ मिथुनेन गृहीतेनेत्यर्थः १३ वित्तेनेत्यासुरः । बलेनेति राजसः । अनुमान्येति गांधर्वः । प्रमत्ता मितिपेशावः । स्वयमन्येति
 प्राजापत्यः १४ आर्षविधिं यज्ञं तेन देव उक्तः एतेऽष्टौ विवाहाः प्राग्व्याख्याताः । अष्टमं राजसंविवाहं १५ प्रशंसंति स्वयं वरमिति १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

प्रकीर्णैर्भूषणैरुपलक्षिता अनुसुखरितितृतीयेनान्वयः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ अन्यान्प्रतितस्परथचारिणोलाघवंशैर्ध्वपरध्वजादिच्छेदेयतत्तत्तत्रवोऽप्यपूजयन्निति
सर्वमभिर्भूषणैश्चप्रकीर्णैर्द्विरितस्ततः ॥ सक्रोधामर्षजिह्वभूकषायीकृतलोचनाः २३ सूतोपकृतानरुचिरान्सदश्वैरुपकल्पितान् ॥ रथानास्थायतेवीराःसर्वप्रहरणा
न्विताः २४ प्रयांतमथकौरव्यमनुसलुरुदायुधाः ॥ ततःसमभवदुद्धतेपांतस्यचभारत ॥ एकस्यचबहूनांचतुमुलंलोमहर्षणम् २५ तेत्विष्वन्दशसाहस्रांस्तस्मि
न्युगपदाक्षिपन् ॥ अप्राप्तांश्चैवतानाशुभीष्मःसर्वास्तथांस्तथा २६ अच्छिनच्छरवर्षेणमहतालोमवाहिना ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेसर्वतःपरिवार्यतम् २७ वटपुःशरव
र्षेणवर्षेणवाद्रिमंडुदाः ॥ सतंबाणमयंवर्षशरैरावार्यसर्वतः २८ ततःसर्वान्महीपालान्पर्यविध्यत्रिभिस्त्रिभिः ॥ एकैकस्तुततोभीष्मराजन्विध्याधपंचभिः २९ सच
तान्प्रतिविध्याधद्वाभ्यांद्वाभ्यांपराक्रमन् ॥ तद्युद्धमासीत्तुमुलंधोरंदेवासुरोपमम् ३० पश्यतांलोकवीराणांशरशक्तिसमाकुलम् ॥ सधनूंषिध्वजाग्राणिवर्माणिच
शिरोसिच ३१ चिच्छेदसमरेभीष्मःशतशोऽथसहस्रशः ॥ तस्यातिपुरुषानन्यांल्लाघवंरथचारिणः ३२ रक्षणंचात्मनःसंख्येशत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ तान्विनि
जित्यतुरणेसर्वशस्त्रभृतांवरः ३३ कन्याभिःसहितःप्रायाद्भारतोभारतान्प्रति ॥ ततस्तंष्टतोरराजन्शाल्वराजोमहारथः ३४ अभ्यगच्छदमेयात्माभीष्मशांतनवं
रणे ॥ वारणंजघनेभिंदनदंताभ्यामपरोयथा ३५ वासितामनुसंप्राप्तोयूथपोबलिनांवरः ॥ स्त्रीकामस्तिष्ठतिष्ठेतिभीष्ममाहसपार्थिवः ३६ शाल्वराजोमहाबाहुरमर्षे
णप्रचोदितः ॥ ततःसपुरुषव्याघ्रोभीष्मःपरबलार्दनः ३७ तद्वाक्याकुलितःक्रोधाद्विधूमोऽग्निरिवज्वलन् ॥ विततेषुधनुष्पाणिर्विकुंचितललाटभृत् ३८ क्षत्रधर्म
समास्थायव्यपेतभयसंभ्रमः ॥ निवर्तयामासरथंशाल्वंप्रतिमहारथः ३९ निवर्तमानंतद्वद्वाराजानःसर्वएवते ॥ प्रेक्षकाःसमपद्यंतभीष्मशाल्वसमागमे ४० तौ
वृषाविवनर्दतौबलिनौवासितांतरे ॥ अन्योन्यमभिवर्तेतांबलविक्रमशालिनौ ४१ ततोभीष्मशांतनवंशरैःशतसहस्रशः ॥ शाल्वराजोमहारथःसमवाकिरदाशुगैः
४२ पूर्वमभ्यर्दितंष्टद्वाभीष्मंशाल्वेनतेनृपाः ॥ विस्मिताःसमपद्यंतसाधुसाध्वितिचाबुवन् ४३ लाघवंतस्यतेष्टद्वासमरेसर्वपार्थिवाः ॥ अपूजयंतसंहृष्टावाग्भिः
शाल्वंनराधिपम् ४४ क्षत्रियाणांततोवाचःश्रुत्वापरपुरंजयः ॥ क्रुद्धःशांतनवोभीष्मस्तिष्ठतिष्ठेत्यभाषत ४५ सारथिंचाब्रवीत्कुद्धोयाहियत्रैषपार्थिवः ॥ याव
देनंनिहन्मद्यभुजंगमिवपक्षिराट् ४६ ततोऽस्त्रंवारुणंसम्यग्योजयामासकौरवः ॥ तेनाश्वांश्चतुरोऽष्टद्राच्छाल्वराजस्यभूपते ४७ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यशाल्वराज
स्यकौरवः ॥ भीष्मोऽनृपतिशार्दूलन्यवधीतस्यसारथिम् ४८ अस्त्रेणचास्याथैद्रेणन्यवधीतुरगोत्तमान् ॥ कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठभीष्मःशांतनवस्तदा ४९ जित्वा
विसर्जयामासजीवंतंनृपसत्तमम् ॥ ततःशाल्वःस्वनगरंप्रययौभरतर्षभ ५०

संबंधः ३२ । ३३ । ३४ वासितांकरिणीं प्राप्तां वारणं यथाऽपरोऽनुप्राप्तो जघनेभिंदन्नितिसंबंधः । 'वासितास्त्रीकरेण्वोश्च' इत्यमरः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० वृषोरेतः सेककामौ गजौ गोवृषा
वैववा तत्साहचर्याद्वासितापुष्पिणीगोस्तदंतरेतस्मिन्निर्दिष्टं ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ जीवंतं प्राणमात्रावशेषितं ५०

५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ काश्यपकाशिराजस्य ५६ अनुजाः कनिष्ठाः ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ तस्य वैवाहिकस्य कर्मणः काले ६३ । ६४ । ६५ । ६६ बृहत्पौत्रेतेत्यामे
स्वराज्यमन्वशाच्चैवधर्मेणनृपतिस्तदा ॥ राजानोयेचतत्रासनस्वयंवरदिदक्षवः ५१ स्वान्येवतेऽपिराष्ट्राणिजग्मुःपरपुरंजयाः ॥ एवंविजित्यताःकन्याभीष्मः
प्रहरतांवरः ५२ प्रययौहास्तिनपुरंयत्रराजासकौरवः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्माप्रशास्तिवसुधामिमाम् ५३ यथापिताऽस्यकौरव्यःशांतनुरुपसत्तमः ॥ सोऽचिरे
णैवकालेनअत्यक्रामन्नराधिप ५४ वनानिसरितश्चैवशैलांश्चविविधान्द्रुमान् ॥ अक्षतःक्षपयित्वाऽग्निं संख्ये संख्येयविक्रमः ५५ आनयामासकाश्यस्यसुताःसागरगा
सुतः ॥ स्नुषाद्वसवर्मात्माभगिनीरिवचानुजाः ५६ यथादुहितरश्चैवपरिगृह्ययौकुरुन् ॥ आनिन्येसमहाबाहुर्भ्रातुःप्रियचिकीर्षया ५७ ताःसर्वगुणसंपन्ना
भ्राताभ्रात्रेयवीयसे ॥ भीष्मोविचित्रवीर्यायप्रददौविक्रमाहताः ५८ एवंधर्मेणधर्मज्ञःकृत्वाकर्मातिमानुषम् ॥ भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्यविवाहायोपचक्रमे ५९ सत्य
वत्यासहमिथःकृत्वानिश्चयमात्मवान् ॥ विवाहंकारयिष्यंतंभीष्मंकाशिपतेःसुता ॥ ज्येष्ठातासामिदंवाक्यमब्रवीद्धसतीतदा ६० मयासौभपतिःपूर्वमनसाहितृतः
पतिः ॥ तेनचास्मिन्वृतापूर्वमेषकामश्चमेपितुः ६१ मयावरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ॥ एतद्विज्ञायधर्मज्ञधर्मतत्त्वंसमाचर ६२ एवमुक्तस्तयाभीष्मः
कन्ययाविप्रसंसदि ॥ चिंतामभ्यगमद्दीरोयुक्तांतस्यैवकर्मणः ६३ विनिश्चित्यसधर्मज्ञोब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ अनुजज्ञेतदाज्येष्ठामंवांकाशिपतेःसुताम् ६४ अंबिकां
वालिकेभार्येप्रादाद्भ्रात्रेयवीयसे ॥ भीष्मोविचित्रवीर्यायविधिदृष्टेनकर्मणा ६५ तयोःपाणीगृहीत्वातुरूपयौवनदर्पितः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्माकामात्मासमपद्यत ६६
तेचापिबृहतीश्यामेनीलकुंचितमूर्धजे ॥ रक्ततुंगनखोपेतेपीनश्रोणिपयोधरे ६७ आत्मनःप्रतिरूपोऽसौलब्धःपतिरितिस्थिते ॥ विचित्रवीर्यकल्याण्यौपूजयामा
सतुःशुमे ६८ सचाश्विरूपसदृशोदेवतुल्यपराक्रमः ॥ सर्वासामेवनारीणांचित्तप्रमथनोरहः ६९ ताभ्यांसहसमाःसप्तविहरन्पृथिवीपतिः ॥ विचित्रवीर्यस्तरुणोय
क्ष्मणासमगृह्यत ७० सुहृदांयतमानानामासैःसहचिकित्सकैः ॥ जगामास्तमिवादित्यःकौरव्योयमसादनम् ७१ धर्मात्मासतुगांगेयश्चित्ताशोकपरायणः ॥
प्रेतकार्याणिसर्वाणितस्यसम्यगकारयत् ७२ राज्ञोविचित्रवीर्यस्यसत्यवत्यामतेस्थितः ॥ ऋत्विग्भिःसहितोभीष्मःसर्वैश्चकुरुपुंगवैः ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते
आदिपर्वणि संभवपर्वणि विचित्रवीर्योपरमे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसत्यवतीदीनारूपणापुत्रगृद्धिनी ॥
पुत्रस्यकृत्वाकार्याणिस्नुषाभ्यांसहभारत १ समाश्वास्यस्नुषेतेचभीष्मंशस्त्रभृतांवरम् ॥ धर्मचपितृवंशंचमातृवंशंचभाविनी ॥ प्रसमीक्ष्यमहाभागगंगेयंवा
क्यमब्रवीत् २ शांतनोर्धर्मनित्यस्यकौरव्यस्ययशस्विनः ॥ त्वयिपिंडश्चकीर्तिश्चसंतानंचप्रतिष्ठितम् ३

चप्रोद्धेअप्रसूतेच बृहतीपुष्पवद्रक्तश्यामेइत्यग्रे ६७ स्थितेतत्रैवनिष्ठावत्यौ ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकश
ततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ अ ॥ ततइति १ । २ । ३

४ इतरेणविस्तरेण ५ । ६ आश्वस्यविश्वासंप्राप्य ७ । ८ । ९ । १० राज्येचैवराज्यमवाप्तात्मानमभिषिच्यस्वअभिषेचय कुरुब्रह्मचर्यसंकल्पात्प्रभृतित्यक्तान् संतत्यर्थमंगीकुरु मानिमजीर्मानिम
यथाकर्मशुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ॥ यथाचायुर्धुवंसत्येत्वायेधर्मस्तथा ध्रुवः ४ वेत्थधर्माश्चधर्मज्ञसमासेनेतरेणच ॥ विविधास्त्वंश्रुतीर्वेत्थवेदांगानिचसर्वशः ५
व्यवस्थानंचतेधर्मकुलाचारंचलक्षये ॥ प्रतिपत्तिचक्रेषुशुक्रांगिरसयोरिव ६ तस्मात्सुभ्रशमाश्वस्यत्वयिधर्मभृतांवर ॥ कार्येत्वाविनियोक्ष्यामितच्छ्रुत्वाकर्तुं
मर्हसि ७ ममपुत्रस्तवभ्रातावीर्यवान्सुप्रियश्चते ॥ बालएवगतःस्वर्गमपुत्रःपुरुषर्षभ ८ इमेमहिष्यौभ्रातुस्तेकाशिराजसुतेशुभे ॥ रूपयौवनसंपन्नेपुत्रकामेचभा
रत ९ तयोरुत्पादयापत्यंसंतानायकुलस्यनः ॥ मन्त्रियोगान्महाबाहोधर्मकर्तुमिहार्हसि १० राज्येचैवाभिषिच्यस्वभारताननुशाधिच ॥ दारांश्चकुरुधर्मणमानि
मज्जीःपितामहान् ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथोच्यमानोमात्राससुहृद्भिश्चपरंतपः ॥ इत्युवाचाथधर्मात्माधर्म्यमेवोत्तरंवचः १२ असंशयंपरोधर्मस्त्वयामा
तरुदाहृतः ॥ त्वमपत्यंप्रतिचमेप्रतिज्ञावेत्थवैपराम् १३ जानासिचयथावृत्तंशुलकहेतोस्त्वदंतरे ॥ ससत्यवतिसत्यंतेप्रतिजानाम्यहंपुनः १४ परित्यजेयंत्रैलो
क्यंराज्यंदेवेषुवापुनः ॥ यद्वाऽप्याधिकमेताभ्यांनतुसत्यंकथंचन १५ त्यजेच्चपृथिवीगंधमापश्चरसमात्मनः ॥ ज्योतिस्तथात्यजेद्रूपंवायुःस्पर्शगुणंत्यजेत् १६
प्रभांसमुत्सृजेदर्कोधूमकेतुस्तथोष्मताम् ॥ त्यजेच्छब्दं तथाऽऽकाशंसोमःशीतांशुतांत्यजेत् १७ विक्रमंवृत्रहाजह्याद्धर्मजह्याच्चधर्मराट् ॥ नत्वहंसत्यमुत्सृष्टुंव्यव
सेयंकथंचन १८ एवमुक्तातुपुत्रेणभूरिद्रविणतेजसा ॥ मातासत्यवतीभीष्ममुवाचतदनंतरम् १९ जानामितेस्थितिसत्येपरांसत्यपराक्रम ॥ इच्छन्सृजेथास्त्रींलो
कानन्यांस्त्वंस्वेनतेजसा २० जानामिचैवंसत्यंतन्मदर्थेयच्चभाषितम् ॥ आपद्धर्मत्वमावेक्ष्यवहपैतामहीधुरम् २१ यथातेकुलतंतुश्चधर्मश्चनपराभवेत् ॥ सुहृदश्च
प्रहृष्येरंस्तथाकुरुपरंतप २२ लालप्यमानांतामेवंकृपणांपुत्रवृद्धिनीम् ॥ धर्मादपेतं ब्रुवतींभीष्मोभूयोऽब्रवीदिदम् २३ राज्ञिधर्मानवेक्षस्वमानःसर्वानव्यनीनशः ॥
सत्याच्च्युतिःक्षत्रियस्यनधर्मेषुप्रशस्यते २४ शांतनोरपिसंतानंयथास्यादक्षयंभुवि ॥ तत्तेधर्मप्रवक्ष्यामिक्षात्रंराज्ञिसनातनम् २५ श्रुत्वातंप्रतिपद्यस्वप्राज्ञैःसह
पुरोहितैः ॥ आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकंतत्रमवेक्ष्यच २६ ॥ इति श्रीम० आ० सं० भीष्मसत्यवतीसंवादेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ भीष्मउवाच ॥
जामदग्न्येनरामेणपितुर्वधममृष्यता ॥ राजापरशुनापूर्वहैहयाधिपतिर्हतः १ शतानिदशबाहूनांनिकृत्तान्यर्जुनस्यैव ॥ लोकस्याचरितोधर्मस्तेनातिकिलदुश्चरः २
पुनश्चधनुरादायमहास्त्राणिप्रभुंचता ॥ निर्दग्धंक्षत्रमसकृद्रथेनजयतामहीम् ३ एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भर्गवेणमहात्मना ॥ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ४
एवंनिःक्षत्रियेलोकेकृतेतेनमहर्षिणा ॥ ततःसंभूयसर्वाभिःक्षत्रियाभिःसमंततः ५ उत्पादितान्यपत्यानिब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ पाणिग्राहस्यतन्मृदुतिवेदेषुनिश्चितम् ६

अथ ११ । १२ । १३ त्वदंतरेत्वन्निमित्तं १४ । १५ । १६ । १७ । १८ भूरिद्रविणतेजसाबहुबलोत्साहवता १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकंडीये भारतभावदीपे ऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ जामदग्न्येनेति १ निद्रा चित्रानि २ । ३ । ४ । ५ ब्राह्मणेःसंभूयसंगंकृत्वोत्पादितानीतिसंबंधः ६

ननु कथं तर्हि 'माताभस्त्रापितुःपुत्रोयेनजातःसएवसः' इत्युक्तं । 'अन्योदयोमनसाप्रमंतवा' इति श्रुतेरन्योदयोमनसाऽपिनमंतव्योममायंपुत्रइतितर्जिर्वचनात् 'नशेषोअग्रेअन्यजातमस्ति' इति श्रुतेरन्यपक्षेनेऽ
न्यस्मात्स्वस्माद्वाजातःशेषशब्दितोनस्वपुत्रःकिंतुक्षेत्रपतेरेवेतिनिश्चयात् । तेनदत्तक्रीतान्यक्षेत्रजादीनामपुत्रत्वंसिद्धमतआह धर्ममिति धर्मममायंपुत्रोभविष्यतीत्यभिलार्थ । अथस्वल्लुक्तमुयःपुरुषइ
तिसंकल्पप्राधान्यश्रुतेःस्त्रीपुंसयोर्मध्येयस्यसंकल्पोदहस्तस्यैवपुत्रइत्यर्थः । माताभस्त्रेतिविवाहविषयं । नन्वेवंशाल्लिखेत्रेयववीजादपिशाल्यंकुरोपसिःस्यादितिचेन्न दावाग्निदग्धात्कदलीकांडाद
पिवेत्रांकुरोत्पत्तिदृष्टेःश्वस्तकेन्युसगोधूमयावनालादेःपलांडुलशुनांकुरोत्पत्तिदृष्टेश्चभावनाविशेषजन्यधर्मस्यैवविशेषाधायकत्वाभ्युपगमात् । धनादिनोपनिर्मंत्रणाक्षेत्रपतेरेवसासंततिर्नविप्रस्य

धर्ममनसिसंस्थाप्यब्राह्मणास्ताःसमन्ययुः ॥ लोकेऽप्याचरितोदृष्टःक्षत्रियाणांपुनर्भवः ७ ततःपुनःसमुदितंक्षत्रंसमभवत्तदा ॥ इमंचैवात्रवक्ष्येऽहमितिहासंपुरा
तनम् ८ अथोतथ्यइतिरूपातआसीद्दीमाचृषिःपुरा ॥ ममतानामतस्यासीद्धार्यापरमसंमता ९ उतथ्यस्ययवीयांस्तुपुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ॥ बृहस्पतिर्बृ
हतेजाममतामन्वपद्यत १० उवाचममतातंतुदेवरंवदतांवरम् ॥ अंतर्वत्नीत्वहंभ्रात्राज्येष्टेनारम्यतामिति ११ अयंचमेमहाभागकुक्षावेवबृहस्पते ॥ औतथ्योवे
दमत्रापिषडंगंप्रत्यधीयत १२ अमोघरेतास्त्वंचापिद्वयोर्नास्त्यत्रसंभवः ॥ तस्मादेवंगतेत्वद्यउपारमितुमर्हसि १३ एवमुक्तस्तदासम्यक्बृहस्पतिरुदारधीः ॥
कामात्मानंतदाऽऽत्मानंनशशाकनियच्छितुम् १४ सबभूवततःकामीतयासार्धमकामया ॥ उत्सृजंतंतुतरेतःसगर्भस्थोऽभ्यभाषत १५ भोस्तातमागमःकामंद्र
योर्नास्तीहसंभवः ॥ अल्पावकाशोभगवन्पूर्वचाहमिहागतः १६ अमोघरेताश्चभवात्रपीडांकर्तुमर्हति ॥ अश्रुत्वैवतुतद्वाक्यंगर्भस्थस्यबृहस्पतिः १७ जगाममै
थुनायैवममतांचारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गततोबुध्यातस्यागर्भगतोमुनिः १८ पद्मथामारोधयन्मार्गंशुकस्यचबृहस्पतेः ॥ स्थानमप्राप्तमथतच्छ्रुत्प्रतिहतंतदा
१९ पपातसहस्राभूमौततःकुद्धोबृहस्पतिः ॥ तं दृष्ट्वापतितंशुक्रंशशापसरुषाऽन्वितः २० उतथ्यपुत्रंगर्भस्थंनिर्भर्त्यभगवानृषिः ॥ यन्मांत्वमीदृशकालेसर्वभूते
प्सितेसति २१ एवमात्थवचस्तस्मात्तमोदीर्घप्रवेक्ष्यसि ॥ सवैदीर्घतमानामशापाद्यपिरजायत २२ बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ जात्यंधोवेदविप्राज्ञः
पत्नीलेभेसविद्यया २३ तरुणीरूपसंपन्नांप्रद्रेषीनामब्राह्मणीम् ॥ सपुत्रानजनयामासगौतमादीन्महायशाः २४ ऋषेरुतथ्यस्यतदासंतानकुलवृद्धये ॥ धर्मात्मा
चमहात्माचवेदेवेदांगपारगः २५ गोधर्मसौरभेयाच्चसोऽधीत्यनिखिलमुनिः ॥ प्रावर्तततदाकर्तुंश्रद्धावांस्तमशंकया २६ ततोवितथमर्यादंतं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः ॥
कुद्धामोहाभिभूतास्तेसर्वेत्त्राश्रमौकसः २७ अहोऽयंभिन्नमर्यादोनाश्रमेवस्तुमर्हति ॥ तस्मादेनंवयंसर्वपापात्मानंत्यजामहे २८

लोकेपीति कल्माषपादक्षेत्रमदयंत्यांवसिष्टेनपुत्राउत्पादिताइतिलोकेऽप्याचरितोऽनुष्ठितोदृष्टःक्षत्रियाणांभवउत्पत्तिर्ब्राह्मणेभ्यइतिशेषः ७ । ८ । ९ अन्वपद्यतउपगतवान् १० आरम्यतामुपरम्यतां
११ । १२ । १३ आत्मानंचित्तं नियच्छितुंनिर्यतुं १४ तयाकामनिग्रहाशक्त्या १५ काममैथुनंमागमः १६ । १७ । १८ । १९ तंशशापेतिसंबंधः २० । २१ दीर्घतमःअंधत्वं २२ । २३ । २४
सम्यक्तानंविस्तारोयस्यतस्यकुलस्यवृद्धयेविस्तीर्णस्यापिबृद्धयेइत्यर्थः २५ गोधर्मप्रकाशमैथुनंसौरभेयात्कामधेनुपुत्रादधीत्याधिगम्य २६ मोहाभिभूतत्वमपापेपापदंशित्वात् २७ । २८

पुत्रलाभाच्छपुत्रा । तदागोधर्मकाले । ननुतोषतेमुनयःपत्नीचतन्त्यक्तवन्तइत्यर्थः यतःअतएवप्रद्वेषीतितस्यानेम २९ द्वेक्षेद्वेकरोषि पतिःपालनादुपसर्गम्यः । भरणादन्नादिनाभर्त्ताच ३०
अहंतुप्रत्युतत्वद्भरणाशक्तासतीनभरेयं तदातदेव लुप्तोपमा पूर्ववदित्यर्थः ३१ । ३२ धनमर्थश्रोपभोगादिः ३३ नभरेयंयथापुरा भर्त्तरकरिष्यामीत्याशयः ३४ एकएवेति । ननुयदेकस्मिन्पु
पेदेरक्षणेपरिव्ययतितस्मादेकोद्वेजायेविंदेत्यन्नेकारक्षनांद्वयोर्धूपयोःपरिव्ययतितस्मान्नेकाद्वोपतीविंदतइत्यार्थवादिकनिषेधविधेरेकस्याःपतिद्वयस्याप्राप्तत्वात्कथमियंदीर्घतमसामर्थ्यादाक्रियतेइतिचेन्नब्राह्
मृतेइति । तस्मादेकस्यबद्धचोजायाभवेतिनैकस्यैवहवःसहपतयइति श्रुत्यन्तरेसहशब्दात्पर्यायेणानैकपतित्वप्रसंजनाद्वागतःप्राप्तत्वाच्चतन्निषेधोपपत्तिः सहशब्दोऽपिरागतःप्राप्तानुवादएवनावि
इत्यन्योऽन्यंसमाभाष्यतेदीर्घतमसंमुनिम् ॥ पुत्रलाभाच्चसापत्नीननुतोषपतितदा २९ प्रद्विषंतीपतिभार्याकिमाद्वेक्षीतिचाब्रवीत् ॥ प्रद्वेष्युवाच ॥ भार्यायाम
रणाद्वर्त्तापालनाच्चपतिःस्मृतः ३० अहंतुद्भरणाशक्ताजात्यंधंसमुतंतदा ॥ नित्यकालंश्रमेणार्तानभरेयंमहातपः ३१ ॥ भीष्मउवाच ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वा
ऋषिःकोपसमन्वितः ॥ प्रत्युवाचततःपत्नीप्रद्वेषीसमुतांतदा ३२ नीयतांक्षत्रियकुलेधनार्थश्चभविष्यति ॥ प्रद्वेष्युवाच ॥ त्वयादत्तंधनंविप्रनेच्छेयंदुःखकार
णम् ३३ यथेष्टंकुरुविप्रेंद्रनभरेयंपुरायथा ॥ दीर्घतमाउवाच ॥ अद्यप्रभृतिमर्यादामयालोकेप्रतिष्ठिता ३४ एकएवपतिर्नार्यायावर्जीवंपरायणम् ॥ मृतेजीवति
वातस्मिन्नापरंप्राश्यान्नरम् ३५ अभिगम्यपरंनारीपतिष्यतिनसंशयः ॥ अपतीनांतुनारीणामद्यप्रभृतिपातकम् ३६ यद्यस्तिचेद्वनंसर्ववृथाभोगाभवंतुताः ॥ अ
कीर्तिःपरिवादाश्चनित्यंतासांभवंतुवै ३७ इतितद्वचनंश्रुत्वाब्राह्मणीभृशकोपिता ॥ गंगार्यानीयतामेषपुत्राद्व्येवमब्रवीत् ३८ लोभमोहाभिभूतास्तेपुत्रास्तंगौत
मादयः ॥ बद्धोडुपेपरिक्षिप्यगंगार्यासमवासृजन् ३९ कस्मादंधश्चवृद्धश्चभर्त्तव्योऽयमितिस्मते ॥ चिंतयित्वाततःकूराःप्रतिजग्मुरथोगृहान् ४० सोऽनुस्रोत
स्तदाविप्रःप्लवमानोयदृच्छया ॥ जगामसुबहून्देशानंधस्तेनोडुपेनह ४१ तंतुराजावलिर्नामसर्वधर्मविदावरः ॥ अपश्यन्मज्जनगतःस्रोतसाऽभ्याशमागतम् ४२
जग्राहचैनंधर्मात्मावलिःसत्यपराक्रमः ॥ ज्ञात्वाचैवंसववेऽथपुत्रार्थेभरतर्षभ ४३ संतानार्थमहाभागभार्यासुमममानद ॥ पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि
४४ एवमुक्तःसतेजस्वीतंतथेत्युक्तवानृषिः ॥ तस्मैसराजास्वाभार्यासुदेष्णांप्राहिणोत्तदा ४५ अंधंवृद्धंचतमत्वानसादेवीजगामह ॥ स्वांतुधात्रेयिकांतस्मैवृद्धाय
प्राहिणोत्तदा ४६ तस्यांकाक्षीवदादीन्सशूद्रयोनावृषिस्तदा ॥ जनयामासधर्मात्मापुत्रानेकादशैवतु ४७ काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वासर्वानधीयतः ॥ उवाच
तमृषिराजाममेमइतिभारत ४८ नेत्युवाचमहर्षिस्तंममेमइतिचाब्रवीत् ॥ शूद्रयोर्नौमयाहीमेजाताःकाक्षीवदादयः ४९

धार्यकः अन्यथाविहितप्रतिषिद्धत्वादेकपतित्वेविकल्पः स्यात् । कथंतर्हिद्रोपद्याःपंचपांडवामारिषायाश्चदशप्राचेतसइदानींतनानांनीचानांचद्वित्रादयःपतयोदृश्यंतइतिचेन्न । नदेवचरितंचरेदितिन्या
येनदेवताकल्पेपुपर्यनुयोगायोगात् । नीचानांपशुप्रायाणांचाचारस्याप्राप्त्याच्चअधिकारिविषयवत्वाच्चनियोगस्येतिदिक् ३५ । ३६ भोगःपुंयोगः । वृथाऐहिकप्रतिष्ठाकरसंततिशून्यः । प्रत्युतान्यथे
वतस्यादित्याहाकीर्तिश्चेति ३७ । ३८ उडुपेप्लवे । 'उडुपंतुप्लवःकोलः'इत्यमरः ३९ । ४० । ४१ मज्जनगतःस्नानार्थगतः स्रोतसाप्रवाहेण अभ्याशंसमीपं ४२ । ४३ । ४४ । ४५
धात्रेयिकांदासां ४६ । ४७ । ४८ । ४९

५० । ५१ अंगेपुष्टृष्टास्वरूपज्ञानार्थमितिभावः संविराजः ५२ । ५३ । ५४ । ५५ यथेप्सितं ब्राह्मणेभ्योर्वंशवृद्धिमित्यर्थः ५६ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे चतुरधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ अ ॥ ॥ पुनरिति १ । २ संसज्जमानयास्त्वलनवत्या ३ विश्वासादंतर्गतत्वबुद्धेः । संतानायविस्ताराय ४ आपद्धर्ममवेत्येतिशेषः धर्मोधर्मस्तकः ५ सत्यंवचन

अंधंवृद्धंचमादृष्टासुदेष्णामहिषीतव ॥ अवमन्यददौमूढाशूद्रांधात्रेयिकांमम ५० ततःप्रसादयामासपुनस्तमृषिसत्तमम् ॥ बलिःसुदेष्णांस्वाभार्यातस्मैसप्राहि
णोत्पुनः ५१ तांसदीर्घतमांशेपुष्टृष्टादेवीमथाब्रवीत् ॥ भविष्यतिकुमारास्तेतेजसाऽऽदित्यवर्चसः ५२ अंगोवंगःकलिंश्चपुंङ्गुःसुहृश्चतेसुताः ॥ तेषांदेशाःस
माख्याताःस्वनामकथिताभुवि ५३ अंगस्यांगोऽभवदेशोवंगोवंगस्यचस्मृतः ॥ कलिंविषयश्चैवकलिंश्चस्यचसस्मृतः ५४ पुंङ्गुस्यपुंङ्गाःप्रख्याताःसुहृःसुहृ
स्यचस्मृताः ॥ एवंबलेःपुरावंशःप्रख्यातोवैमहर्षिजः ५५ एवमन्येमहेष्वासाब्राह्मणैःक्षत्रियाभुवि ॥ जाताःपरमधर्मज्ञावीर्यवंतोमहाबलाः ॥ एतच्छ्रुत्वात्वमप्यत्र
मातःकुरुयथेप्सितम् ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥
पुनर्भरतवंशस्यहेतुंसंतानवृद्धये ॥ वक्ष्यामिनीयतंमातस्तन्मेनिगदतःशृणु १ ब्राह्मणोगुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमंन्यताम् ॥ विचित्रवीर्यक्षेत्रेषुयःसमुत्पादयेत्प्र
जाः २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसत्यवतीभीष्मंवाचांसंज्जमानया ॥ विहसंतीवसवीडमिदंवचनमब्रवीत् ३ सत्यमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत ॥ विश्वासा
त्तेप्रवक्ष्यामिसंतानायकुलस्यनः ४ नतेशक्यमनाख्यातुमापद्धर्मतथाविधम् ॥ त्वमेवःकुलेधर्मस्त्वंसत्यंत्वंपरागतिः ५ तस्मान्निशम्यसत्यमेकुरुष्वयदनंतरम् ॥
धर्मयुक्तस्यधर्मार्थपितुरासीत्तरीमम ६ साकदाचिदहंतत्रगताप्रथमयौवनम् ॥ अथधर्मविदांश्रेष्ठःपरमर्षिःपराशरः७ आजगामतरींधीमांस्तरिष्यन्मुनानंदीम् ॥
सतार्यमाणोयमुनांमामुपेत्याब्रवीत्तदा ८ सात्वपूर्वमुनिश्रेष्ठःकामार्तोमधुरंवचः ॥ उक्तंजन्मकुलंमह्यमस्मिदाशसुतेत्यहम् ९ तमहंशापभीताचपितुर्भीताचभार
त ॥ वरैरसुलभैरुक्तानप्रत्याख्यातुमुत्सहे १० अभिभूयसमांवालांतेजसावशमानयत् ॥ तमसालोकमावृत्यनौगतामेवभारत ११ मत्स्यगंधोमहानासीत्पुरामम
जुगुप्सितः ॥ तमपास्यशुभंगंधमिमंप्रादात्समेमुनिः १२ ततोमामाहसमुनिर्गर्भमुत्सृज्यमामकम् ॥ द्वीपेऽस्याएवसरितःकन्यैवत्वंभविष्यसि १३ पाराशर्योमहा
योगीसबभूवमहानृषिः ॥ कन्यापुत्रोममपुराद्वैपायनइतिश्रुतः १४ योव्यस्यवेदांश्चतुरस्तपसाभगवानृषिः ॥ लोकेव्यासत्वमापेदेकाष्ण्यात्कृष्णत्वमेवच १५ स
त्यवादीशमपरस्तपस्वीदग्धकिलिषः ॥ समुत्पन्नःसतुमहान्सहपित्राततोगतः १६

मितिशेषः तरीनौका ६ । ७ । ८ । ९ उक्ताप्रलोभित्यर्थः १० बालांपुंयोगमनिच्छंतींवालांमिव ११ । १२ मामकंगर्भमुत्सृज्यकन्यैवत्वंभविष्यासीतिमुनिवचनाज्जातापत्यायाअपिकन्या
त्वाविनाशात्पुनर्दाशंसंज्जमानवर्णत्वंनाभूत् कन्यात्वावस्थायांक्रमभसादिनिषेधाभावात् । किंचपृथासत्यवत्योरनिच्छंत्योरेवसूर्यपराशराभ्यामपत्योत्पादनंकृतमतोनतयोःकन्यात्वोच्छि
त्तिरितिभावः १३ । १४ काष्ण्यात्कृष्णत्वात् ईश्वरादन्यत्वादेवकृष्णत्वमित्यर्थः १५ । १६

व्यक्तनिःसंशयः १७ । १८ । १९ । २० अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबंधः फलं परिणामे सुखद्वारेणैवार्थादिकंतद्विपर्ययं वाऽर्धनाशादिकंपश्येत् । अत्यल्पदोषानुसंधानेन महतः फलस्य नाशो न कार्य इत्यसंनियुक्तो मया व्यक्तं त्वया चाप्रतिमद्युतिः ॥ भ्रातुः क्षेत्रे पुकल्याणमपत्यं जनयिष्यति १७ सहिमा मुक्तं वांस्तत्र स्मरेः कृच्छ्रेषु मामिति ॥ तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्मत्वमिच्छसि १८ तव ह्यनुमते भीष्मनियतं समहातपाः ॥ विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्रांजलिं ब्रवीत् ॥ धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति २० अर्थमर्थानुबंधं च धर्मधर्मानुबंधनम् ॥ कामं कामानुबंधं च विपरीतान् पृथक् पृथक् २१ यो विचिंत्य धिया धीरो व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः २२ उक्तं भवत्यायच्छ्रेयस्तन्मह्यं रोचते भृशम् ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनंदन २३ कृष्णद्वैपायनं कालीचिंतयामास वै मुनिम् ॥ स वेदान्विबुधवर्धमान्मातुर्विज्ञाय चिंतितम् २४ प्रादुर्बभूवा विदितः क्षणेन कुरुनंदन ॥ तस्मै पूजां ततः कृत्वा सुताय विधिपूर्वकम् २५ परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रसन्नैरभ्यर्षिचत ॥ मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तु २६ तामद्भिः परिषिच्या तामिहर्षिं रभिवाद्य च ॥ मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् २७ भवत्यायदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ॥ शाधि मांधर्मतत्त्वज्ञेकरवाणि प्रियंतव २८ तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत् पुरोधाः परमर्षये ॥ स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मंत्रपूर्वकम् २९ पूजितो मंत्रपूर्वं तु विधिवत्प्रीतिमापसः ॥ तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ३० सत्यवत्यथ वीक्ष्यैनमुवाचे दमनंतरम् ॥ माता पित्रोः प्रजायंते पुत्राः साधारणाः कवे ३१ तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता तान संशयः ॥ विधानविहितः सत्यं यथा मे प्रथमः सुतः ३२ विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मे स्वर्जः सुतः ॥ यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ३३ भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्रमन्यसे ॥ अयं शांत नवः सत्यं पालयन् सत्यविक्रमः ३४ बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्याऽनुशासने ॥ सत्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ३५ भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ३६ आनृशं स्याच्च यद्भूयांतच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्ये सुसुतोपमे ३७ रूपयौवनसंपन्ने पुत्रका मे च धर्मतः ॥ तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ३८ अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ व्यास उवाच ॥ वेत्थ धर्मसत्यवति परं चापरमेव च ३९ तथा तव महाप्राज्ञे धर्मे प्रणिहितामतिः ॥ तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ४० ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्सनातनम् ॥ भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ४१ व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ९ संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ४२ न हि मामवतोपेता उपेयात्काचिदंगना ॥ सत्यवत्युवाच ॥ सद्यो यथा प्रपद्ये ते देव्यौ गर्भं तथा कुरु ४३ अराजके पुराणेषु प्रजाऽनाथा विनश्यति ॥ नश्यंति च क्रियाः सर्वानास्ति वृष्टिर्न देवता ४४

क्रमातः ३६ आनृशंस्यादनेष्टुर्पात् ३७ । ३८ परं धर्मनिवृत्तिरूपं । अपरं धर्मप्रवृत्तिरूपं । आमुष्मिकमेहिकमिति वा ३९ । ४० । ४१ देव्यो राजभार्ये ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ यथाभीष्मणोक्तं तथा मां प्रापयद्वाचं नमोजय ५२ उद्भक्ष्यति धुरंधुर उद्भहनं करिष्यति ५३ एनां पुरुषांतरस्पर्शमनिच्छतीमिति सूचयति कथंचिदिति ५४
कथंचाराजकं राश्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ॥ तस्माद्भीष्मसमाधत्स्वभीष्मः संवर्धयिष्यति ४५ ॥ व्यास उवाच ॥ यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया भ्रातुरकालिकः ॥ विरूपतां
मे सहतां तयोरेतत्परं व्रतम् ४६ यदि मे सहते गंधं रूपं वेवं तथा वपुः ॥ अद्यैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ४७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महातेजा
व्यासः सत्यवतीं तदा ॥ शयने सा च कौसल्या शुचि वस्त्रा ह्यलंकृता ४८ समागमनमाकांक्षेदिति सोऽर्होऽर्हो मुनिः ॥ ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि संगताम्
४९ धर्म्यमर्थं समायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ कौसल्ये धर्मं तं त्रत्वाय द्रवीमिति बोधतत् ५० भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यं संक्षयात् ॥ व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पि
तृवंशं च पीडितम् ५१ भीष्मो बुद्धिमान् मह्यं कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ सा च बुद्धिस्त्वय्यधीना पुत्रि प्रापय मां तथा ५२ नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ पुत्रं जनय
सुश्रोणि देवराज समप्रभम् ॥ सहिराज्यधुरं गुर्वसु द्रक्ष्यति कुलस्य नः ५३ सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्भर्मचारिणीम् ॥ भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीं नतिथींस्तथा
५४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि सत्यवत्युपदेशोपचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सत्यवती कालेव
धूम्रातामृतौ तदा ॥ संवेशयंती शयने शनैर्वचनमब्रवीत् १ कौसल्ये देवस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वाऽनुप्रवेक्ष्यति ॥ अप्रमत्ता प्रतीक्षेन्न निशीथे ह्यागमिष्यति २ श्वश्र्वास्तद्
च नं श्रुत्वा शयानाशयने शुभे ॥ साऽचिंतयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ३ ततोऽविकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवायुपिः ॥ दीप्यमाने पुदीपेषु शरणं प्रविवेश ह ४ तस्य
कृष्णस्य कपिलांजटां दीप्ते चलोचने ॥ बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ५ संवभूवतया सार्धं मातुः प्रियचिकीर्षया ॥ भयात्काशिसुता तं तु नाशक्रोदमिवीक्षि
तुम् ६ ततो निष्क्रान्तमागम्य माता पुत्रमुवाच ह ॥ अप्यस्यां गुणवान् पुत्रराज पुत्रो भविष्यति ७ निश्म्य तद्ब्रूमातुर्व्यासः सत्यवती सुतः ॥ नागायुतसमप्राणो वि
द्वानराजर्षिसत्तमः ८ महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ तस्य चापिशतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः ९ किंतु मातुः सवैगुण्यादंध एव भविष्यति ॥ तस्य तद्ब्रूच
नं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् १० नाधः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ज्ञातिवंशस्य गोप्ता रं पितृणां वंशवर्धनम् ११ द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ सतथे
ति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महायशाः १२ साऽपि कालेन कौसल्या सुपुत्रेऽर्धं तमात्मजम् ॥ पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः १३ ऋषिमावाहयत्सत्यायथा पूर्वमरि
दम् ॥ ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत् १४ अंबालिकामथाभ्यागाद्विदृष्ट्वा च साऽपितम् ॥ विवर्णापांडुसंकाशां समपद्यत् भारत १५ तां भीतां पांडुसंकाशां विष
ण्णां प्रेक्ष्य भारत ॥ व्यासः सत्यवती पुत्रद्वंद्वं वचनमब्रवीत् १६ यस्मात्पांडुत्वमापन्नाविरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥ तस्मादेष सुतस्ते वै पांडुरेव भविष्यति १७

॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ तत इति १ अनुप्रवेश्यतिपुत्ररूपेणतवोदरमागमिष्यति २ साञ्चितयदित्यनेनगर्भधारणकालेयंपुरुषंस्त्रीचिंतयतितादृग्गुणःपुत्रोभवतीतिसूचितं ३ शरणं गृहं शरणं गृहं शरणं गृहं इत्यमरः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ सत्यासत्यवती १४ । १५ । १६ । १७

१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६ अमुजिष्याअदासी २७ भ्राता मुजिष्यापुत्रस्यापिभ्रातृवंपित्रचयात् २८।२९ प्रलंभमात्मस्थानेदासीनियोजनं ३०।३१ एतद्विसे
 नामचास्यैतदेवेहभविष्यतिशुभानने ॥ इत्युक्त्वासनिराक्रामद्गवाचृषिसत्तमः १८ ततोनिष्कांतमालोक्यसत्यापुत्रमथाब्रवीत् ॥ शशंससपुनर्मात्रितस्यबालस्य
 पांडुताम् १९ तंमातापुनरेवान्यमेकंपुत्रमयाचत ॥ तथेतिचमहर्षिस्तांमातरंप्रत्यभाषत २० ततःकुमारंसादेवीप्राप्तकालमजीजनत् ॥ पांडुलक्षणसंपन्नंदीप्य
 मानमिवश्रिया २१ यस्यपुत्रामहेष्वासाजज्ञिरेपंचपांडवाः ॥ ऋतुकालेततो ज्येष्ठां वधूंतस्मै न्ययोजयत् २२ सातुरूपंचगंधंचमहर्षेःप्रविचिंत्यतम् ॥ नाकरोद्वचनं
 देव्याभयात्सुरसुतोपमा २३ ततःस्वैर्भूषणैर्दासीभूषयित्वाऽप्सरोपमाम् ॥ प्रेषयामासकृष्णायततःकाशिपतेःसुता २४ सातमृषिमनुप्राप्तंप्रत्युद्गम्याभिवाद्य
 च ॥ संविवेशाभ्यनुज्ञातासत्कृत्योपचचारह २५ कामोपभोगेनरहस्तस्यांतुष्टिमगादधिः ॥ तयासहोषितोराजन्महर्षिःसंशितव्रतः २६ उतिष्ठन्नब्रवीदेनामभु
 जिष्याभविष्यसि ॥ अयंचतेशुभेर्गर्भःश्रेयानुदरमागतः ॥ धर्मात्माभवितालोके सर्वशुद्धिमतांवरः २७ सजज्ञेविदुरोनामकृष्णद्वैपायनात्मजः ॥ धृतराष्ट्रस्यैवभ्रा
 तापांडोश्चैवमहात्मनः २८ धर्मोविदुररूपेणशापात्स्यमहात्मनः ॥ मांडव्यस्यार्थतत्त्वज्ञःकामक्रोधविवर्जितः २९ कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यै न्यवेदयत् ॥
 प्रलंभमात्मनश्चैवशूद्रायाःपुत्रजन्मच ३० सधर्मस्यानृणोभूत्वापुनर्मात्रासमेत्यच ॥ तस्यैगर्भसमावेद्यतत्रैवांतरधीयत् ३१ एतेविचित्रवीर्यस्यक्षेत्रेद्वैपायनाद
 पि ॥ जज्ञिरेदेवगर्भाभाःकुरुवंशविवर्धनाः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि विचित्रवीर्यसुतोत्पत्तौषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
 ॥ जनमेजयउवाच ॥ किंकृतं कर्मधर्मेण येन शापमुपेयिवान् ॥ कस्यशापाच्चब्रह्मर्षेःशूद्रयोनावजायत १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ बभूवब्राह्मणःकश्चिन्मांडव्यइति
 विश्रुतः ॥ घृतिमान्सर्वधर्मज्ञःसत्येतपसिचस्थितः २ सआश्रमपदद्वारिवृक्षमूलेमहातपाः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्महायोगीतस्थौमौनव्रतान्वितः ३ तस्यकालेनमहतातस्मि
 स्तपसिर्वर्ततः ॥ तमाश्रममनुप्राप्तादस्यवोलोप्त्रहारिणः ४ अनुसार्यमाणान्बहुभीरक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ तेतस्यावसथेलोप्त्रंदस्यवःकुरुसत्तम ५ निधायचमयाह्नी
 नास्तत्रैवानागतेबले ॥ तेषुलीनेष्वथोशीघ्रंततस्तद्रक्षिणांबलम् ६ आजगामततोऽपश्यंस्तमृषितस्करानुगाः ॥ तमपृच्छंस्ततोराजंस्तथावृत्तंतपोधनम् ७
 कतमेनपथायातादस्यवोद्विजसत्तम ॥ तेनगच्छामहेब्रह्मन्यथाशीघ्रतरंवयम् ८ तथातुरक्षिणांतेषांबुवतांसतपोधनः ॥ नकिंचिद्वचनंराजन्नब्रवीत्साध्वसाधुवा ९
 ततस्तेराजपुरुषाविचिन्वानास्तमाश्रमम् ॥ ददृशुस्तत्रलीनांस्तांश्चोरांस्तद्व्यमेवच १० ततःशंकासमभवद्रक्षिणांतमुनिं प्राति ॥ संयम्यैनंततोराज्ञेदस्यूंश्चै
 वन्यवेदयन् ११ तंराजासहैश्वरैरेन्वशाद्व्यतामिति ॥ सरक्षिभिस्तैरज्ञातःशूलेप्रोतोमहातपाः १२

प्रत्वंदास्याअपीत्यनेनैवगम्यतइतिकेचित् ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठे भारतभावादीपे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ किंकृतमिति १।२।३।४ लोप्त्रंलुप्य
 तइतिव्युत्पत्त्याचोरापहतं धनं ५।६।७।८।९।१० संप्रम्यचोरवनिष्टम् ११।१२

१३।१४ अपीनवेदानसमुपानयत्स्वाधीनानकरोत् चिरंवेदानार्तोऽपि वेदानविस्मृतवानित्यर्थः । यद्वाअपीन्मुनीन्स्वसमीपेउपानयदित्युक्तं तदेवविबुधोति शूलाग्रइत्यादिना १५ दर्शयंतःस्वानिरू
 पाणिप्रकाशयंतः १६।१७ ॥ इति आ० नी० भा० सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ततइति दोषतो न कर्मपिदोषिणंकथयामि स्वकृतमेवमुंजेइत्यर्थः १।२।३।४।५ मूलेदेहांतःप्रविष्टशूलभा
 गस्यांतिके । 'मूलंवेत्तंतिके'इतिमेदिनी ६ व्यचस्दाचरत्तपइतिशेषः ७ अणीशूलाग्रंतद्युक्तोमांडव्यः ८ उपालभतगर्हितवान् ९।१०।११।१२।१३ दिशोदेशनाःधर्मशास्त्राणि यतो न प्रज्ञास्यंतिबाल
 ततस्तेशूलमारोप्यतंमुनिंरक्षिणस्तदा ॥ प्रतिजग्मुर्महीपालंधनान्यादायतान्यथ १३ शूलस्थःसतुधर्मात्माकालेनमहताततः ॥ निराहारोऽपिविप्रर्षिर्मरणंनाभ्य
 पद्यत् १४ धारयामासचप्राणानृषींश्चसमुपानयत् ॥ शूलाग्रेतप्यमानेनतपस्तेनमहात्मना १५ संतापंपरमंजग्मुर्मुनयस्तपसाऽन्विताः ॥ तेरात्रौशकुनाभूत्वास
 त्रिपत्यतुभारत ॥ दर्शयंतोयथाशक्तितमपृच्छन्दिजोत्तमम् १६ श्रोतुमिच्छामहेब्रह्मन्किंपापंकृतवानसि ॥ येनेहसमनुप्राप्तंशूलेदुःखमयंमहत् १७ ॥ इति
 श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभ० अणीमांडव्योपाख्याने सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसमुनिशार्दूलस्तानुवाचतपोध
 नान् ॥ दोषतःकंगमिष्यामिनहिमेऽन्योपराध्यति १ तंद्वारक्षिणस्तत्रतथाबहुतिथेऽहनि ॥ न्यवेदयंस्तथाराज्ञेयथावृत्तंनराधिप २ श्रुत्वाचवचनंतेषांनिश्चित्यस
 हंमंत्रिभिः ॥ प्रसादयामासतदाशूलस्थमृषिसत्तमम् ३ ॥ राजोवाच ॥ यन्मयाऽपकृतंमोहादज्ञानादपिसत्तम ॥ प्रसादयेत्वांतत्राहंनमेत्वंकोदुर्महसि ४ एवमुक्त
 स्ततोराज्ञाप्रसादमकरोन्मुनिः ॥ कृतप्रसादंराजातंततःसमवतारयत् ५ अवतार्यचशूलाग्रात्तच्छूलंनिश्चर्कह ॥ अशकुवंश्चनिष्कृष्टंशूलंमूलेसचिच्छिदे ६ सतथा
 तर्गतेनैवशूलेनव्यचरन्मुनिः ॥ तेनातितपसालोकान्विजिग्येदुर्लभान्परैः ७ अणीमांडव्यइतिचततो लोकेषुगीयते ॥ सगत्वासदनंविप्रो धर्मस्यपरमात्मवित् ८
 आसनस्थंततो धर्मद्वोपालभतप्रभुः ॥ किंतुतदुष्कृतं कर्ममयाकृतमजानता ९ यस्येयंफलनिवृत्तिरीदृश्यासादितामया ॥ शीघ्रमाचक्ष्वमेतत्त्वंपश्यमेतपसोबलम्
 १० ॥ धर्मउवाच ॥ पतंगिकानांपुच्छेषुत्वयेपीकाप्रवेशिता ॥ कर्मणस्तस्यतेप्राप्तंफलमेतत्तपोधन ११ स्वल्पमेवयथादत्तंदानंवहुगुणंभवेत् ॥ अधर्मएवंविप्रर्षेवदु
 दुःखफलप्रदः १२ ॥ अणीमांडव्यउवाच ॥ कस्मिन्नकालेमयातनुकृतं ब्रह्मियथातथम् ॥ तेनोक्तो धर्मराजेनबालभावेत्वयाकृतम् १३ ॥ अणीमांडव्यउवाच ॥
 बालोहिद्वादशाद्वर्षाज्जन्मतोयत्कारिष्यति ॥ नभविष्यत्यधर्मोऽन्नप्रज्ञास्यंतिवैदिशः १४ अल्पेऽपराधेऽपिमहान्ममदंडस्त्वयाघृतः ॥ गरीयान्ब्राह्मणवधः
 सर्वभूतवधादपि १५ शूद्रयोनावतो धर्ममानुषःसंभविष्यसि ॥ मर्यादांस्थापयाम्यद्यलोकेधर्मफलोदयाम् १६ आचतुर्दशकाद्वर्षात्रभविष्यतिपातकम् ॥
 परतःकुर्वतामेवदोषएवभविष्यति १७

त्वात् १४ ब्राह्मणवधोब्राह्मणपीडनं १५ मर्यादामिति बालोहीतिहेतुष्वन्यासपूर्वकंद्वादशवर्षपर्यंतंकृताकृतप्रत्यवायोनास्तीत्युत्सर्गउक्तःस्वयंपतुर्वर्षद्वयंतत्राधिकंप्रचिक्षेप १६ चतुर्दशादूर्ध्वपापमस्तीति
 पौराणमतमिदं । वस्तुतस्तुक्तहेतोःपुण्यपापविभागज्ञानपर्यंतमेवपापानुत्पत्तिः । तेनपंचवर्षांतरएवदोषोनास्तीत्यादिवचनंविद्वदभिप्रायं । अन्यथाकलेशेऽल्पपापुद्देनपापाभावप्रसंगः स्यात् १७

१८ दीर्घदर्शोसर्वकालपरामर्शो ज्ञापरोनिर्देशः १९ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ तेष्विति कुरुजांगलदेशः कुरुवःपुरुषाःकुरुक्षेत्रेतेषांवासस्था न १ देशस्तौति ऊर्ध्वेति ऊर्ध्वसस्याप्रचुरसस्या २ । ३ कुरुस्तौति शूराश्चेति ४ । ५ । ६ । ७ स्थानंस्तौति तन्महेति ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ विमृज्य परराष्ट्राणांअपिमुखाधि

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतेनत्वपराधेनशापात्तस्यमहात्मनः ॥ धर्मोविदुररूपेणशूद्रयोनावजायत १८ धर्मैचार्थेचकुशलोलोभक्रोधविवर्जितः ॥ दीर्घदर्शोशमप रःकुरुणांचहितेरतः १९ ॥ इतिश्रीम०आ० संभ० अणीमांडव्योपाख्याने अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेषुत्रिषुकुमारेषुजाते षुकुरुजांगलम् ॥ कुरुवोऽथकुरुक्षेत्रेत्रयमेतदवर्धत १ ऊर्ध्वसस्याऽभवहूमिःसस्यानिरसवंतिच ॥ यथर्तुवर्षीपर्जन्योवहुपुष्पफलादुमाः २ वाहनानिप्रहृष्टानिमुदि तामृगपक्षिणः ॥ गंधवंतिचमाल्यानिरसवंतिफलानिच ३ वणिग्भिश्चान्वकीर्यतनगराण्यथशिल्पिभिः ॥ शूराश्चकृतविद्याश्चसंतश्चसुखिनोऽभवन् ४ नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयोजनाः ॥ प्रदेशेष्वपिराष्ट्राणांकृतंयुगमवर्तत ५ धर्मक्रियायज्ञशीलाःसत्यव्रतपरायणाः ॥ अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ताव्यवर्धतप्रजास्तदा ६ मानक्रोध विहीनाश्चनरालोभविवर्जिताः ॥ अन्योऽन्यमभ्यनंदंतधर्मोत्तरमवर्तत ७ तन्महोदधिवत्पूर्णनगरं वैव्यरोचत ॥ द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः ८ प्रासादशतसं बाधंभेदंपुरसन्निभम् ॥ नदीषुवनखंडेषुवापीपल्वलसानुषु ॥ काननेषुचरम्येषुविजुर्मुदिताजनाः ९ उत्तरेःकुरुभिःसार्धंक्षिणाःकुरुवस्तथा ॥ विस्पर्धमाना व्यचरंस्तथादेवर्षिचारणैः १० नाभवत्कृपणःकश्चिन्नाभवन्विधवाःस्त्रियः ॥ तस्मिन्नजनपदेरम्येकुरुभिर्वहुलीकृते ११ कूपारामसभावाप्योब्राह्मणावसथास्तथा ॥ बभूवुःसर्वर्षियुतास्तस्मिन्नराष्ट्रेसदोःसवाः १२ भीष्मेणधर्मतोराजन्सर्वतःपरिरक्षिते ॥ बभूवरमणीयश्चैत्ययूपशतांकितः १३ सदेशःपरराष्ट्राणिविमृज्याभिप्रव र्धितः ॥ भीष्मेणविहितंराष्ट्रेधर्मचक्रमवर्तत १४ क्रियमाणेषुकृत्येषुकुमाराणामहात्मनाम् ॥ पौरजानपदाःसर्वेबभूवुःपरमोत्सुकाः १५ गृहेषुकुरुमुख्यानांपौराणां चनराधिप ॥ दीयतांभुज्यतांचेतिवाचोऽश्रूयंतसर्वशः १६ घृतराष्ट्रश्चपांडुश्चविदुरश्चमहामतिः ॥ जन्मप्रभृतिभीष्मेणपुत्रवत्परिपालिताः १७ संस्कौरैःसंस्कृता स्तेतुव्रताध्ययनसंयुताः ॥ श्रमव्यायामकुशलाःसमपद्यंतयौवनम् १८ धनुर्वेदेचवेदेचगदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥ तथैवगजशिक्षायांनीतिशास्त्रेषुपारगाः १९ इतिहासपु राणेषुनानाशिक्षासुबोधिताः ॥ वेदेवेदांगतत्त्वज्ञाःसर्वत्रकृतनिश्चयाः २० पांडुर्धनुर्विविक्तांतोरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ अन्येभ्योवलवानासीद्घृतराष्ट्रोमहीपतिः २१ त्रिपुलोकेषुनत्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ॥ धर्मनित्यस्तथाराजन्धर्मैचपरमंगतः २२ प्रनष्टंशांतनोर्विशंसमीक्ष्यपुनरुद्धतम् ॥ ततोनिर्वचनंलोकेसर्वराष्ट्रेष्ववर्तत २३ वीरसूनांकाशिसुतेदेशानांकुरुजांगलम् ॥ सर्वधर्मविदांभीष्मःपुराणांगजसाह्वयम् २४ घृतराष्ट्रस्त्वचक्षुद्वाद्राज्यंनप्रत्यपद्यत ॥ पारसवत्त्वाद्दिदुरोराजापांडुर्वभूवह २५

नोऽत्रैवप्रविष्टाहृत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ श्रमःशास्त्राभ्यासः । व्यायामोबाहुयुद्धाभ्यासः १८ । १९ । २० । २१ धर्मैचपरममात्मदर्शनंगतःप्राप्तः । 'अयंतुपरमोधर्मोययोगेनात्मदर्शनं' इतिपाञ्चवल्क्योक्तेः २२ निर्वचनंप्रशंसा २३ । २४ पारसवत्त्वाच्छूरापां ब्राह्मणांजातत्वात् । करणत्वाच्चेत्यपपाठः । लक्षणयावातथाव्याख्येयं । शूरापांकरणोवैश्यादितितन्निर्वचनात् २५

२६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ गुणैरिति १ । २ । ३ । ४ पादवीपादवस्पर्शरस्यकुंतिभोजस्यवागपत्यं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० कदाचिदथगागेयःसर्वनीतिमतांवरः ॥ विदुरंधर्मतत्त्वज्ञवाक्यमाहयथोचितम् २६ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडुराज्याभिषेकेनवाधिकशत तमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ भीष्मउवाच ॥ गुणैःसमुदितंसम्यगिदंनःप्रथितंकुलम् ॥ अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् १ रक्षितंराजभिःपूर्वधर्म विद्धिर्महात्मभिः ॥ नोत्सादमगमच्चेदंकदाचिदिहःकुलम् २ मयाचसत्यवत्याचकृष्णेनचमहात्मना ॥ समवस्थापितंभूयोयुष्मासुकुलंतुषु ३ तच्चैतद्वर्धतेभूयः कुलंसागरवद्यथा ॥ तथामयाविधातव्यंत्याचैवनसंशयः ४ श्रूयतेयादवीकन्यास्वनुरूपाकुलस्यनः ॥ सुवलस्यात्मजाचैवतथामद्रेःश्वरस्यच ५ कुलीनारूपव त्यश्चताःकन्याःपुत्रसर्वशः ॥ उचिताश्चैवसंबंधेतेऽस्माकंक्षत्रियर्षभाः ६ मन्येवरयितव्यास्ताइत्यहंधीमतांवर ॥ संतानार्थंकुलस्यास्ययद्वाविदुरमन्यसे ७ ॥ विदुरउवाच ॥ भवान्पिताभवान्माताभवान्नःपरमोगुरुः ॥ तस्मात्स्वयंकुलस्यास्यविचार्यकुरुयद्वितम् ८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथशुश्रावविप्रेभ्योगांधा रींसुवलात्मजाम् ॥ आराध्यवरदंदेवभगनेत्रहरंहरम् ९ गांधारीकिलपुत्राणांशतंलेभेवरंशुभा ॥ इतिशुश्रावतत्त्वेनभीष्मःकुरुपितामहः १० ततोगांधारराजस्य प्रेषयामासभारत ॥ अचक्षुरितितत्रासीत्सुबलस्यविचारणा ११ कुलंख्यातिचवृत्तंचउद्धृत्वातुप्रसमीक्ष्यसः ॥ ददौतांघृतराष्ट्रायगांधारीधर्मचारिणीम् १२ गांधारीत्वथशुश्रावघृतराष्ट्रमचक्षुषम् ॥ आत्मानंदित्सितंचास्मैपित्रामात्राचभारत १३ ततःसापट्टमादायकृत्वाबहुगुणंतदा ॥ बंधनेत्रेस्वेराजन्पतिव्रतपराय णा १४ नाम्यसूयांपतिमहमित्येवंकृतनिश्चया ॥ ततोगांधारराजस्यपुत्रःशकुनिरभ्ययात् १५ स्वसारंवयसालक्ष्म्यायुक्तामादायकौरवान् ॥ तांतदाघृतराष्ट्राय ददौपरमसल्लताम् ॥ भीष्मस्यानुमतेचैवविवाहंसमकारयत् १६ दत्त्वासभगिर्नीवीरोयथाहंचपरिच्छदम् ॥ पुनरायात्स्वनगरंभीष्मेणप्रतिपूजितः १७ गांधा र्यपिवरारोहाशीलाचारविचेष्टितैः ॥ तुष्टिकुरुणांसर्वेषांजनयामासभारत १८ वृत्तेनाराध्यतान्सर्वान्गुरुन्पतिपरायणा ॥ वाचाऽपिपुरुषानन्यान्सुव्रतानान्वकी र्तयत् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि घृतराष्ट्रविवाहे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ शूरोनामयदुश्श्रेष्ठोवसुदेवपिताऽभवत् ॥ तस्यकन्यापृथानामरूपेणाप्रतिमाभुवि १ पितृष्वस्त्रीयायसतामनपत्यायभारत ॥ अग्र्यमग्रेप्रतिज्ञायस्वस्यापत्यंसस त्यवाक् ॥ २ ॥ अग्रजामथतांकन्यांशूरोऽनुग्रहकाक्षिणे ॥ प्रददौकुंतिभोजायसखासख्येमहात्मने ३ नियुक्तासापितुर्गेहब्राह्मणातिथिपूजने ॥ उग्रंपर्यचरत्तत्र ब्राह्मणंसंशितव्रतम् ४ निगूढनिश्चयंधर्मैयंतंदुर्वाससंविदुः ॥ तमुग्रंसंशितात्मानंसर्वयत्नैरतोषयत् ५

प्रेषयामासदूतमितिशेषः ११ । १२ दित्सितंचातुमिष्टं १३ बहुगुणंबहुधागुणितं १४ नाम्यसूयांपत्युरभिभवंकुर्या १५ । १६ । १७ । १८ नाम्यकीर्त्तयत्तन्प्रत्युत्तरंदत्तवती १९ ॥ इतिआदिपर्वणि नी० भा० दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ शूरवति १ अग्र्यमग्र्यं । अग्रजमग्रतः । पूर्वप्रतिज्ञायमयापथममपत्यंतुभ्यंदेयमितिप्रतिश्रुत्य २ । ३ । ४ धर्मैनिगूढनिश्चयंधर्मैःक्रौर्यदर्शनपरत्वात् ५

आपद्धमांन्वेक्षयेतिभाविसंतानप्रतिबंधस्यानागतावेक्षणेन । अभिचारोवश्याकर्षणादिदृष्टफलतयुक्तं ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ स्वापराद्धाऽपि संधिरार्षः १२ । १३ मत्स्यमम १४ । १५ । १६

तस्यैसप्रददौमंत्रमापद्धमान्वेक्षया ॥ अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैवतामुनिः ६ ययंदेवंत्वमेतेनमंत्रेणावाहयिष्यसि ॥ तस्यतस्यप्रभावेणतवपुत्रोभविष्यति ७
तथोक्तासातुविप्रेणकुंतीकौतूहलान्विता ॥ कन्यासतीदेवमर्कमाजुहावयशस्विनी ८ साददर्शतमायांतंभास्वरंलोकभावनम् ॥ विस्मिताचानवद्यांगीदृष्टातन्म
हदुतम् ९ तांसमासाद्यदेवस्तुविवस्वानिदमब्रवीत् ॥ अयमस्म्यसितापांगिब्रूहिकिकरवाणिते १० ॥ कुंत्युवाच ॥ कश्चिन्मेब्राह्मणःप्रादाद्वरंविद्यांचश
बुहन् ॥ तद्विजिज्ञासयाऽऽह्वानंकृतवत्यस्मितेविभो ११ एतस्मिन्नपराधेत्वांशिरसाऽहंप्रसादये ॥ योषितोहिसदारक्ष्याःस्वापराद्धाऽपिनिव्यशः १२ ॥ सूर्यउवाच ॥
वेदाहंसर्वमेवैतद्यदुर्वासावरंददौ ॥ संत्यज्यभयमेवेहक्रियतांसंगमोमम १३ अमोघंदर्शनंमह्यमाहूतश्चास्मितेशुभे ॥ वृथाह्वानेऽपितेभीरुदोषःस्यान्नात्रसंशयः
१४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्ताबहुविधंसांत्वपूर्वविवस्वता ॥ सातुनैच्छद्वारोहाकन्याऽहमितिभारत १५ बंधुपक्षभयाद्रीतालज्जयाचयशस्विनी ॥ तामर्कः
पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ १६ मत्प्रसादान्नतेराज्ञिभावितादोषइत्युत ॥ एवमुक्तासभगवान्कुंतिराजसुतांतदा १७ प्रकाशकर्तातपनःसंवभूवतयासह ॥ तत्रवीरः
समभवत्सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ आमुक्तकवचःश्रीमान्देवगर्भःश्रियाऽन्वितः १८ सहजंकवचंविभ्रक्तुंडलोदयोतिताननः ॥ अजायतसुतःकर्णःसर्वलोकेषुविश्रुतः
१९ प्रादाच्चतस्यैकन्यात्वंपुनःसपरमद्युतिः ॥ दत्वाचतपतांश्रेष्ठोदिवमाचक्रमेततः २० दृष्ट्वाकुमारंजातंसावार्ण्येयीदीनमानसा ॥ एकाग्रंचितयामासकिंलुत्वा
सुकृतंभवेत् २१ गूहमानाऽपचारंसाबंधुपक्षभयात्तदा ॥ उत्ससर्जकुमारंतंजलेकुंतीमहाबलम् २२ तमुत्सृष्टंजलेगर्भराधाभर्तामहायशाः ॥ पुत्रत्वेकल्पयामास
सभार्यःसूतनंदनः २३ नामधेयंचक्रातेतस्यबालस्यताबुभौ ॥ वसुनासहजातोऽयंवसुपेणोभवत्विति २४ सवर्धमानोबलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ॥ आपृष्ठता
पादादित्यमुपातिष्ठतवीर्यवान् २५ तस्मिन्कालेतुजपतस्तस्यवीरस्यधीमतः ॥ नादेयंब्राह्मणेष्वासीत्किंचिद्वसुमहीतले २६ तमिंद्रोब्राह्मणोभूत्वाभिक्षार्थीसमु
पागमत ॥ कवचंप्रार्थयामासफाल्गुनस्पहितेरतः २७ स्वशरीरात्समुल्लुत्यकवचंस्वनिर्गजम् ॥ विप्ररूपायशक्रायददौकर्णःकृतांजलिः २८ प्रतिगृह्यतुदेवेश
स्तुष्टस्तेनास्यकर्मणा ॥ ददौशक्तिंरुपतिर्वाक्यंचेदमुवाचह २९ देवासुरमनुष्याणांगंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ यमेकंजेतुमिच्छेथाःसोऽनयानभविष्यति ३० प्राइनाम
तस्यकथितंवसुपेणइतिक्षितौ ॥ कर्णोवैकर्तनश्चैवकर्मणातेनसोऽभवत् ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदि०संभवपर्वणिकर्णसंभवेएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१११॥

१७ । १८ । १९ । २० । २१ गूहमानाछादयती अपचारमनाचारं २२ । २३ वसुनाकुंडलकवचादिद्रव्येणबद्धइतिवसुपेणः २४ आपृष्ठतापान्मध्याह्नात्परतइत्यर्थः २५ । २६ । २७ । २८ । २९
३० कर्णइति सहजकवचकर्तनात्कर्णः । विशेषतःकर्तनेनवैकर्तनः स्वार्थतद्वितः । वस्तुतस्तुविकर्तनस्यसूर्यस्यापत्यत्वाद्वैकर्तनः ३१ ॥ इतिआदि०नी०भा०एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१११॥

सत्वेति धर्मारामाधर्मैकनिष्ठा १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ॥

॥ वैशंपायनउवाच ॥ सत्वरूपगुणोपेताधर्मारामामहाव्रता ॥ दुहितकुंतिभोजस्यपृथापृथुलोचना १ तांतुतेजस्विनीकन्यारूपयौवनशालिनीम् ॥ व्यावृ
ष्वन्पार्थिवाःकेचिदतीवस्त्रीगुणैर्युताम् २ ततःसाकुंतिभोजेनराज्ञाऽऽहूयनराधिपान् ॥ पित्रास्वयंवरेदतादुहिताराजसत्तम ३ ततःसारंगमध्यस्थंतेपाराज्ञांमन
स्विनी ॥ ददर्शराजशार्दूलपांडुंभरतसत्तमम् ४ सिंहदर्पमहोरस्कंष्टृषभाक्षंमहाबलम् ॥ आदित्यमिवसर्वेषाराज्ञांप्रच्छाद्यवैप्रभाः ५ तिष्ठंतंराजसमितौपुरंदरमि
वापरम् ॥ तंदृष्ट्वासाऽनवद्यांगीकुंतिभोजसुताशुभा ६ पांडुनखरंरंगेहृदयेनाकुलाऽभवत् ॥ ततःकामपरीतांगीसकृत्प्रचलमानसा ७ धीडमानास्त्रजंकुतीराज्ञः
स्कंदेसमासजत् ॥ तंनिशम्यतृतांपांडुकुंत्यासर्वेनराधिपाः ८ यथागतंसमाजग्मुर्गजैरश्वैरथैस्तथा ॥ ततस्तस्याःपिताराजन्विवाहमकरोत्प्रभुः ९ सतयाकुंतिभो
जस्यदुहित्राकुरुनंदनः ॥ युयुजेऽमितसौभाग्यःपौलोम्यामघवानिव १० कुंत्याःपांडोश्चराजेंद्रकुंतिभोजोमहीपतिः ॥ कृत्योद्वाहंतदातंतुनानावसुभिरचितम् ॥
स्वपुरंप्रेषयामाससराजाकुरुसत्तम ११ ततोबलेनमहतानानाध्वजपताकिना ॥ स्तूयमानःसचाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्चमहर्षिभिः १२ संप्राप्यनगरंराजापांडुःकौरवनं
दनः ॥ न्यवेशयततांभार्याकुंतीस्वभवनेप्रभुः १३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कुंतीविवाहेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःशांतनवोभीष्मोराज्ञःपांडोर्यशस्विनः ॥ विवाहस्यापरस्यार्थेचकारमतिमान्मतिम् १ सोऽमात्यैःस्थविरैःसार्धंब्राह्मणैश्चमहर्षिभिः ॥
बलेनचतुरंगेणययौमद्रपतेःपुरम् २ तमागतमभिभुत्यभीष्मवाहीकपुंगवः ॥ प्रत्युद्गम्यार्चयित्वाचपुरंप्रावेशयन्नृपः ३ दत्वातस्यासनंशुभ्रंपाद्यमर्घ्यतथैवच ॥ म
धुपर्कचमद्वेशःपप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ४ तंभीष्मःप्रत्युवाचेदंमद्राजंकुरुद्वहः ॥ आगतंमांविजानीहिकन्यार्थेनमरिंदम ५ श्रूयतेभवतःसाध्वीस्वसामाद्रीयश
स्विनी ॥ तामहंवरयिष्यामिपांडोर्यथैयशस्विनी ६ युक्तरूपोहिसंबंधेत्वंनोराजन्ययंतव ॥ एतत्संचित्यमद्रेशगृहाणास्मान्यथाविधि ७ तमेवंवादिनंभीष्मंप्रत्य
भाषतमद्रपः ॥ नहिमेऽन्योवरस्त्वतःश्रेयानितिमतिर्मम ८ पूर्वैःप्रवर्तितंकिंचित्कुलेऽस्मिन्नपसत्तमैः ॥ साधुवायदिवाऽसाधुतन्नातिक्रांतुमुत्सहे ९ व्यक्तंतद्रवत
श्चापिविदितंनान्नसंशयः ॥ नचयुक्तंतथावक्तुंभवान्देहीतिसत्तम १० कुलधर्मःसनोवीरप्रमाणंपरमंचतत् ॥ तेनत्वानब्रवीम्येतदसंदिग्धंवचोऽरिहन् ११ तंभीष्मः
प्रत्युवाचेदंमद्राजंजनाधिपः ॥ धर्मेष्वपरोराजनस्वयमुक्तःस्वयंभुवा १२ नात्रकश्चनदोषोऽस्तिपूर्वैर्विधिरयंकृतः ॥ विदितेयंचतेशल्यमर्यादासाधुसंमता १३
इत्युक्तासमहातेजाःशातकुंभंकृताकृतम् ॥ रत्नानिचविचित्राणिशल्यायादात्सहस्रशः १४

ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ यद्यपिकन्याशुल्कग्रहणमासुरेविवाहेदृष्टंथाऽपिकुलधर्मत्वादपरिहार्यमित्याह पूर्वैरिति ९ । १० । ११ धर्मेष्वःआर्थेऽपिविवाहेकन्याशुल्कत्वे
नगोमिथुनग्रहणस्यविधानात्तथाचशिष्टादृष्टत्वादपिधर्मःस्वयंभुवावेदेनैवोक्तइत्यवसेयः । एतेनविगीतोऽपिकुलाचारोन्त्याज्यइत्युक्तं १२ । १३ शातकुंभंकांचनं कृताकृतंघटितमघटितं १४

व्यसृजत्प्रादात् १५। १६। १७। १८। १९। २० त्रिविधाः त्रिधात् २१। २२। २३। २४ आगस्कृतश्चोत्प्रापाः पर्वताद्याश्रयित्वात् २५। २६। २७। २८। २९। ३० कुरुकर्मसुयोजिताः करुणादासभृताः
 गजानश्वानरथाश्चैव वासांस्याभरणानिच ॥ मणिमुक्ताप्रवालंचगंगेयोव्यसृजच्छुभम् १५ तत्प्रष्टव्यधनंसर्वशल्यः संप्रीतमानसः ॥ ददौतांसमलंकृत्यस्वसारंकौरवर्ष
 भे १६ सतांमाद्रीमुपादायभीष्मः सागरगासुतः ॥ आजगामपुरींधीमान्प्रविष्टो गजसाह्वयम् १७ ततश्चष्टेहनिप्राप्तेमुहूर्तेसाधुसंमते ॥ जग्राहविधिवत्पार्णिमाद्याः
 पांडुर्नराधिपः १८ ततोविवाहेनिर्वृत्तेसराजाकुरुनंदनः ॥ स्थापयामासतांभार्याशुभेवेशमनिभाविनीम् १९ सताम्यांव्यचरत्सार्धभार्याभ्यांराजसत्तमः ॥ कुंत्या
 माद्याचराजेंद्रोयथाकामंयथासुखम् २० ततःसकौरवोराजाविहृत्यत्रिदशानिशाः ॥ जिगीषयामर्होपांडुर्निरक्रामत्पुरात्प्रभो २१ सभीष्मप्रमुखान्दृष्ट्वा
 भिवाद्यप्रणम्यच ॥ धृतराष्ट्रंचकौरव्यंतथाऽन्यान्कुरुसत्तमान् ॥ आमंत्र्यप्रययौराजातैश्चैवाप्यनुमोदितः २२ मंगलाचारयुक्ताभिराशीर्भिरभिनंदितः ॥
 गजवाजिरथौघेनबलेनमहताऽगमत् २३ सराजादेवगर्भाभोविजिगीषुर्वसुंधराम् ॥ हृष्टपुष्टबलैः प्रायात्पांडुः शत्रून्नेकशः २४ पूर्वमागस्कृतोगत्वादशार्णाः समरेजि
 ताः ॥ पांडुनानरसिंहेनकौरवाणांयशोभृता २५ ततःसेनामुपादायपांडुर्नानाविधध्वजाम् ॥ प्रभूतहस्त्यश्वयुतांपदातिरथसंकुलाम् २६ आगस्कारीमहीपानां
 बहूनांबलदर्पितः ॥ गोप्तामगधराष्टस्यदीर्घोराजगृहेहतः २७ ततःकोशंसमादायवाहनानिचभूरिशः ॥ पांडुनामिथिलांगत्वाविदेहाः समरेजिताः २८ तथाका
 शिषुसुहृषुपुंष्ट्रेषुचनरर्षभ ॥ स्वबाहुबलवीर्येणकुरूणामकरोद्यशः २९ तंशरौघमहाज्वालंशस्त्रार्चिषमरिंदमम् ॥ पांडुपावकमासाद्यव्यदह्यंतनराधिपाः ३० ते
 ससेनाःससेनेनविध्वंसितबलानृपाः ॥ पांडुनावशगाःकृत्वाकुरुकर्मसुयोजिताः ३१ तेनतेनिर्जिताःसर्वेपृथिव्यांसर्वपार्थिवाः ॥ तमेकमेनिरेश्वरं देवेष्विवपुरंद
 रम् ३२ तंक्रुतांजलयःसर्वेप्रणतावसुधाऽधिपाः ॥ ङ्पाजग्मुर्धनं गृह्यरत्नानिविविधानिच ३३ मणिमुक्ताप्रवालंचसुवर्णरजतंबहु ॥ गोरत्नान्यश्वरत्नानिरथर
 त्नानिकुंजरान् ३४ खरोष्ट्रमहिषीश्चैवयच्चकिंचिदजाविकम् ॥ कंबलाजिनरत्नानिराक्वास्तरणानिच ॥ तत्सर्वंप्रतिजग्राहराजानागपुराधिपः ३५ तदादाय
 ययौपांडुःपुनर्मुदितवाहनः ॥ हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणिपुरंचगजसाह्वयम् ३६ शांतनोराजसिंहस्यभरतस्यचधीमतः ॥ प्रनष्टःकीर्तिजःशब्दःपांडुनापुनराहृतः ३७
 येषुराकुरुराष्ट्राणिजन्तुःकुरुधनानिच ॥ तेनागपुरसिंहेनपांडुनाकरदीकृताः ३८ इत्यभाषंतराजानोराजामात्याश्चसंगताः ॥ प्रतीतमनसोहृष्टाःपौरजानपदैः
 सह ३९ प्रत्युद्ययुश्चतंप्राप्तंसर्वेभीष्मपुरोगमाः ॥ तेनदूरमिवाध्वानंगत्वानागपुरालयात् ४० आहृतंददृशुर्हृष्टालोकंबहुविधैर्धनैः ॥ नानायानसमानीतैरत्नै
 रुच्चावचैस्तदा ४१ हस्त्यश्वरथरत्नैश्चगोभिरुष्टैस्तथाऽविभिः ॥ नातंददृशुरासाद्यभीष्मेणसहकौरवाः ४२ सोऽभिवाद्यपितुःपादौकौसल्यानंदवर्धनः ॥
 यथाऽर्हमानयामासपौरजानपदानपि ४३

कृताः ३१। ३२। ३३। ३४ नागपुराधिपोहस्तिनापुरेशः ३५। ३६। ३७। ३८ प्रतीतमनसोनिष्कलुषचित्ताः अतएवहृष्टाः ३९ नदूरमिवमदूरमिव जयौत्साहेनमार्गमश्रमाभावात् ४०। ४१। ४२। ४३

४४। ४५ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ धृतराष्ट्राम्यनुज्ञातइति १। २। ३। ४ अश्वमेधशतैस्तुल्यैर्महाम
 प्रष्टव्यपुरराष्ट्राणिकृतार्थपुनरागतम् ॥ पुत्रमाश्लिष्यभीष्मस्तुहर्षादश्रूण्यवर्तयत् ४४ सतूर्यशतशंखानांभेरीणांचमहास्वनैः ॥ हर्षयनसर्वशःपौरान्विवेशगजसा
 ह्वयम् ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडुदिग्विजयेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ धृतराष्ट्राम्यनुज्ञातः
 स्वबाहुविजितंधनम् ॥ भीष्मायसत्यवत्यैचमात्रेचोपजहारसः १ विदुरायचवैपांडुःप्रेषयामासतद्धनम् ॥ सुहृदश्चापिधर्मात्माधनेनसमतर्पयत् २ ततःसत्यवती
 भीष्मंकौसल्यांचयशस्विनीम् ॥ शुभैःपांडुजितैरर्थैस्तोषयामासभारत ३ ननंदमाताकौसल्यातमप्रतिमतेजसम् ॥ जयंतमिवपौलोमीपरिष्वज्यनरर्षभम् ४
 तस्यवीरस्यविकांतैःसहस्रशतदक्षिणैः अश्वमेधशतैरीजेधृतराष्ट्रोमहामखैः ५ संप्रयुक्तस्तुकुंत्याचमाद्याचभरतर्षभ ॥ जिततंद्रीस्तदापांडुर्वभूववनगोचरः ६
 हित्वाप्रासादनिलयंशुभानिशयनानिच ॥ अरण्यनित्यःसततंबभूवमृगयापरः ७ सचरन्दक्षिणपार्श्वरम्यंहिमवतोगिरेः ॥ उवासगिरिपृष्ठेषुमहाशालवनेषुच ८ रराज
 कुंत्यामाद्याचपांडुःसहवनेचरन् ॥ करेण्वोरिवमध्यस्थःश्रीमान्पौरंदरोगजः ९ भारतंसहभार्याभ्यांखड्गबाणधनुर्धरम् ॥ विचित्रकवचंवीरंपरमास्त्रविदंनृपम् ॥
 देवोऽयमित्यमन्यंतचरंतंवनवासिनः १० तस्यकामाश्वभोगांश्चनरानित्यमतंद्रिताः ॥ उपजन्तुर्वनातेषुधृतराष्ट्रेणचोदिताः ११ अथपारसवीकन्यादेवकस्यम
 हीपतेः ॥ रूपयौवनसंपन्नांसशुश्रावापगासुतः १२ ततस्तुवरयित्वातामानीयभरतर्षभः ॥ विवाहंकारयामासविदुरस्यमहामतेः १३ तस्यांचोत्पादयामासवि
 दुरःकुरुनंदनः ॥ पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनःसदृशान्गुणैः १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिविदुरपरिणयेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःपुत्रशतंजज्ञेगांधार्यांजनमेजय ॥ धृतराष्ट्रस्यवैश्यायामेकश्चापिशतात्परः १ पांडोःकुंत्यांचमाद्यांचपुत्राःपंचमहारथाः ॥ देवे
 भ्यःसमपद्यंतसंतानायकुलस्यवै २ ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथंपुत्रशतंजज्ञेगांधार्यांदिजसत्तम ॥ कित्यताचैवकालेनतेषामायुश्चकिंपरम् ३ कथंचैकःसवैश्यायां
 धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ कथंचसदृशीभार्यागांधारीधर्मचारिणीम् ४ आनुकूल्येवर्तमानांधृतराष्ट्रोऽभ्यवर्तत ॥ कथंचशतस्यसतःपांडोस्तेनमहात्मना ५ समुत्प
 न्नादैवतेभ्यःपुत्राःपंचमहारथाः ॥ एतद्विद्वन्थान्यायंविस्तरेणतपोधन ६ कथयस्वनमेतत्सिःकथ्यमानेषुबधुषु ॥ वैशंपायनउवाच ॥ क्षुच्छमाभिपरिग्लानं
 द्वैपायनमुपस्थितम् ७ तोषयामासगांधारीव्यासस्तस्यैवरंददौ ॥ साववेसदृशंभर्तुःपुत्राणांशतमात्मनः ८ ततःकालेनसागर्भधृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ संवत्सरद्वयं
 तंतुगांधारीगर्भमाहितम् ९ अप्रजाधारयामासततस्तांडुःखमाविशत् ॥ श्रुत्वाकुंतीसुतंजातंबालार्कसमततेजसम् १०

लैःपंचमहायज्ञैः गर्भाधस्यश्रोतयज्ञेष्वनधिकारात् ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११ पारसवीकन्याख्यातारूपांजाद्विणेनशूद्रायांजातां १२। १३। १४ ॥ इति आदिपर्व
 णि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ॥ ॥ ततइति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०

११ लोहाष्टौलालोहमयीमंडिकातद्वत् संहताकठिना १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ अवधेधृतवती २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ कुरावचननाद
उदरस्यात्मनःस्थैर्यमुपलभ्यान्वचिंतयत् ॥ अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ११ सोदरं घातयामास गांधारीदुःखमूर्च्छिता ॥ ततो जज्ञे मांसपेशीलोहाष्टौलेव
संहता १२ द्विवर्षसंभृता कुक्षौतामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् १३ तां समासमर्थं पेशीं ददर्श जपतांवरः ॥ ततोऽब्रवीत्सौबलेर्याकिमि
दं ते चिकीर्षितम् १४ सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ गांधार्युवाच ॥ ज्येष्ठकुंती सुतं जातं श्रुत्वारविसमप्रभम् १५ दुःखेन परमेणेदमुदरं घातितं मया ॥ शतं च
किल पुत्राणां वितीर्णमेत्वया पुरा १६ इयं च मे मांसपेशीजाता पुत्रशताय वै ॥ व्यास उवाच ॥ एवमेतत्सौबलेर्येनैतज्जात्वन्यथा भवेत् १७ वितथं नोक्तपूर्वमेस्वैरेष्वपि
कुतोऽन्यथा ॥ घृतपूर्णकुंडशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् १८ सुगुप्तेषु च देशेषु रक्षाचैव विधीयताम् ॥ शीताभिरद्भिरष्टौलामिमांश्च परिषिचय १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
सा सिच्यमाना त्वष्टौला बभूव शतधा तदा ॥ अंगुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु २० एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशापते ॥ मांसपेश्यास्तदाराज नक्रमशः कालप
र्ययात् २१ ततस्तांस्तेषु कुंडेषु गर्भानवदधे तदा ॥ स्वगुप्तेषु देशेषु रक्षां वैव्यदधात् ततः २२ शशंस चैव भगवान्कालेनैतावता पुनः ॥ उद्धाटनीयान्येतानि कुंडानीति
च सौबलीम् २३ इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा प्रतिनिधाय च ॥ जगाम तपसेधीमान् हिमवंतं शिलोच्चयम् २४ जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनोऽनृपः ॥ जन्मतस्तु प्रमाणे
न ज्येष्ठो राजायुधिष्ठिरः २५ तदाऽऽख्यातं तु भीष्माय विदुराय च धीमते ॥ यस्मिन्नहनिदुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तदा २६ तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान् ॥
स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतोऽनृप २७ रासभारावसदृशं कुरावचननाद च ॥ तं खराः प्रत्यभाषंतं दृग्धगोमायुवायसाः २८ वाताश्च प्रवदुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ॥
ततस्तु भीतवद्राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् २९ समानीय बहून्विप्रान् भीष्मं विदुरमेव च ॥ अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरून्सर्वांस्तथैव च ३० युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः
कुलवर्धनः ॥ प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ३१ अयं त्वनंतरस्तस्मादपिराजा भविष्यति ॥ एतद्विब्रूतमेतथ्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ३२ वाक्यस्यैत
स्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ॥ क्रव्यादाः प्राणदन्धोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ३३ लक्षयित्वानिमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ॥ तेऽब्रुवन् ब्राह्मणाराजन्विदुरश्च महा
मतिः ३४ यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ॥ उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ३५ व्यक्तं कुलांतं करणो भवितैष सुतस्तव ॥ तस्य शांतिः परित्यागे
गुप्तावपनयो महान् ३६ शतमेको न मप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ॥ त्यजैनमेकं शांतिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ३७ एकेन कुरुवैक्षेमं कुलस्य जगतस्तथा ॥ त्यजेदेकं
कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ३८ ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मा र्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ३९ न च कारतथाराजा पुत्रस्नेहसम
न्वितः ॥ ततः पुत्रशतं पूर्णं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ४० मासमात्रेण संजज्ञे कन्याचैकाशताधिका ॥ गांधार्यां क्रिश्यमानाया मुदरेण विवर्धता ४१

चण्यक्तमन्यक्तचक्षुदंस्वरसहस्रमेवाकरोत् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

४२ करणइवकरणःक्षत्रियादृश्यायांजातवान्नतुर्वैश्याच्छात्रायां ४३ ॥ ४४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ घृतराष्ट्रस्येति १
घृतराष्ट्रमहाराजंवैश्यापर्यचरत्किल ॥ तस्मिन्संवत्सरेराजन्घृतराष्ट्रान्महायशाः ४२ जज्ञेधीमास्ततस्तस्यायुयुत्सुःकरणोत्प ॥ एवंपुत्रशतंजज्ञेघृतराष्ट्रस्यधीम
तः ४३ महारथानांवीराणांकन्याचैकाशताधिका ॥ युयुत्सुश्चमहातेजवैश्यापुत्रःप्रतापवान् ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि गांधारीपु
त्रोत्पत्तौपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ घृतराष्ट्रस्यपुत्राणामादितःकथितंत्वया ॥ ऋषेःप्रसादानुशतंनचक
न्याप्रकीर्तिता १ वैश्यापुत्रोयुयुत्सुश्चकन्याचैकाशताधिका ॥ गांधारराजदुहिताशतपुत्रेतिचानघ २ उक्तमहर्षिणातेनव्यासेनामिततेजसा ॥ कथंत्विदानीं
भगवन्कन्यांत्वंतुब्रवीषिमे ३ यदिभागशतंपेश्लितातेनमहर्षिणा ॥ नप्रजास्यतिचेहूयःसौवलेयीकथंचन ४ कथंतुसंभवस्तस्यादुःशलायावदस्वमे ॥ यथावदि
हविप्रर्षेपरमेऽत्रकुतूहलम् ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ साध्वयंप्रश्नउद्दिष्टःपांडवेयब्रवीमिते ॥ तांभांसपेशींभगवान्स्वयमेवमहातपाः ६ शीताभिरद्भिरासिच्यभागंभा
गमकल्पयत् ॥ योयथाकल्पितोभागस्तंतंधात्र्यातथानृप ७ घृतपूर्णेपुकुंडेषुएकैकंप्राक्षिपत्तदा ॥ एतस्मिन्नंतरेसार्ध्यागांधारीसुदृढव्रता ८ दुहितुःस्नेहसंयोगमनु
ध्यायवरांगना ॥ मनसाऽर्चितयद्देवीएतत्पुत्रशतंमम ९ भविष्यतिनसंदेहोनब्रवीत्यन्यथासुनिः ॥ ममेयंपरमातुष्टिर्दुहितामेभवेद्यदि १० एकाशताधिकाबाला
भविष्यतिकर्त्तव्यसी ॥ ततोदौहित्रजाल्लोकादबाह्योऽसौपतिर्मम ११ अधिकाकिलनारीणांप्रीतिर्जामातृजाभवेत् ॥ यदिनामममापिस्यादुहितैकाशताधिका
१२ कृतकृत्याभवेयंवैपुत्रदौहित्रसंवृता ॥ यदिसत्यंतपस्तप्तं दत्तंवाऽप्यथवाहुतम् १३ गुरवस्तोषितावाऽपितथाऽस्तुदुहितामम ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुकृष्ण
द्वैपायनःस्वयम् १४ व्यभजत्सतदापेशींभगवानृषिसत्तमः ॥ गणयित्वाशतंपूर्णमंशानामाहसौवलीम् १५ ॥ व्यासउवाच ॥ पूर्णपुत्रशतंत्वेतन्नमिथ्यावागु
दाहता ॥ दौहित्रयोगायभागएकःशिष्टःशतात्परः १६ एषातेसुभगाकन्याभविष्यतियथेप्सिता ॥ ततोऽन्यंघृतकुंभंचसमानाय्यमहातपाः ॥ तंचापिप्राक्षिप
त्तत्रकन्याभागंतपोधनः १७ एतत्तेकथितंराजन्दुःशलाजन्मभारत ॥ ब्रूहिराजेंद्रकिंभूयोवर्तयिष्यामितेऽनघ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवप
र्वणि दुःशलोत्पत्तौषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ ज्येष्ठाऽनुज्येष्ठतांतेषांनानामानिचपृथक्पृथक् ॥ घृतराष्ट्रस्यपुत्राणा
मानुषूर्व्यात्प्रकीर्तय १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुर्योधनोयुयुत्सुश्चराजन्दुःशासनस्तथा ॥ दुःसहोदुःशलश्चैवजलसंधःसमःसहः २ विंदानुविंदौदुर्धवःसुबाहुर्दु
ष्प्रधर्षणः ॥ दुर्मर्षणोदुर्मुखश्चदुष्कर्णःकर्णएवच ३ विविंशतिर्विकर्णश्चशलःसत्वःसुलोचनः ॥ चित्रोपचित्रौचित्राक्षश्चारुचित्रःशरासनः ४

५ । ३ । नमज्जास्यति प्रजामात्मनो नेच्छति क्यजंतोयंशद्रः । सर्वप्रतिपादिकेभ्यः क्यचिलालसायां सुगसुगाविति वार्तिकात् सुगागमः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० अवांशः दौहित्रजानपि
लोकां प्राप्स्यतीत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये पोद्बशाधिकृततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ज्येष्ठेति १ । २ । ३ । ४

५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ । कथितइति आपः
ऋषिप्रसादहेतुकः । अमनुष्योमनुष्येष्वदृष्टः । युगपद्ब्रह्माजबनात् १।२।३।४।५।६।७।८ कामेतिकामक्रोधावृता अपिमृदाः पापाचारस्वभावा ईदृशानि नृशंसानि बीभत्सानि वर्जयंत्यत

दुर्मदोदुर्विगाहश्चविविक्तुर्विकटाननः ॥ ऊर्णनाभःसुनाभश्चतथानंदोपनंदकौ ५ चित्रवाणश्चित्रवर्मासुवर्मादुर्विभोचनः ॥ अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रांगश्चित्रकुं
डलः ६ भीमवेगोभीमबलोबलाकीबलवर्धनः ॥ उग्रायुधःसुषेणश्चकुंडधारोमहोदरः ७ चित्रायुधोनिपंगीचपाशीवृंदारकस्तथा ॥ दृढवर्मादृढक्षत्रःसोमकीर्तिर
नूदरः ८ दृढसंधोजरासंधः सत्यसंधःसदःसुवारु ॥ उग्रश्रवाउग्रसेनःसेनानीर्दुष्पराजयः ९ अपराजितःकुंडशायीविशालाक्षोदुराधरः ॥ दृढहस्तःसुहस्तश्च
वातवेगसुवर्चसौ १० आदित्यकेतुर्वह्नाशीनागदत्तोऽग्रयाग्यपि ॥ कवचीकथनःकुंडीकुंडधारोधनुर्धरः ११ उग्रभीमरथौवीरौवीरबाहुरलोलुपः ॥ अभयोरौद्रक
र्माचतथादृढरथाश्रयः १२ अनाघृष्यःकुंडभेदीविरावीचित्रकुंडलः ॥ प्रमथश्चप्रमार्थीचदीर्घरोमश्चवीर्यवान् १३ दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरःकनकध्वजः ॥ कुंडाशीवि
रजाश्चैवदुःशलाचशताधिका १४ इतिपुत्रशतराजनकन्याचैवशताधिका ॥ नामधेयानुपूर्व्येणविद्विजन्मक्रमंनृप १५ सर्वेत्वतिरथाःशूराःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥
सर्वेवेदविदश्चैवसर्वेसर्वास्त्रकोविदाः १६ सर्वेषामनुरूपाश्चकृतादारामहीपते ॥ घृतराष्ट्रेणसमयेपरीक्ष्यविविधवृत्त १७ दुःशलांचापिसमयेघृतराष्ट्रेनराधिपः ॥
जयद्रथायप्रददौविधिनाभरतर्षभ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि घृतराष्ट्रेपुत्रनामकथने सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥
जनमेजयउवाच ॥ कथितोधार्तराष्ट्राणामार्षःसंभवउत्तमः ॥ अमनुष्योमनुष्याणांभवताब्रह्मवादिना १ नामधेयानिचाप्येषांकथ्यमानानिभागशः ॥ त्वत्तः
श्रुतानिमेब्रह्मन्पांडवानांचकीर्तय २ तेहिसर्वेमहात्मानोदेवराजपराक्रमाः ॥ त्वयैवांशावतरणेदेवभागाःप्रकीर्तिताः ३ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ॥
तेषामाजननंसर्वे वैशंपायनकीर्तय ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ राजापांडुर्महारण्येष्टगव्यालनिषेविते ॥ चरन्मैथुनधर्मस्थंददर्शष्टगसूथपम् ५ ततस्तांचमृगी
तंचरुक्मपुंखैःसुपत्रिभिः ॥ निर्विभेदशरैस्तीक्ष्णैःपांडुःपंचभिराशुगैः ६ सचराजन्महातेजाःकृपिपुत्रस्तपोधनः ॥ भार्ययासहतेजस्वीमृगरूपेणसंगतः ७ संसक्त
श्चतयामृग्यामानुषीमीरयन्गिरम् ॥ क्षणेनपतितोभूमौविललापाकुलेंद्रियः ८ ॥ मृगउवाच ॥ काममन्युपरीताहेबुद्ध्याविरहिताअपि ॥ वर्जयंतितृशंसानि
पापेष्वपिरतानराः ९ नविधिग्रसतेप्रज्ञाप्रज्ञांतुग्रसतेविधिः ॥ विधिपर्यागतानर्थान्प्राज्ञोनप्रतिपद्यते १० शश्वद्धर्मात्मनांमुख्येकुलेजातस्यभारत ॥ कामलो
भाभिभूतस्यकथंतेचलितामतिः ११ ॥ पांडुरुवाच ॥ शरूणांयावधेवृत्तिःसामृगाणांवधेस्मृता ॥ राज्ञांमृगनमांमोहात्त्वंगर्हयितुमर्हसि १२

स्त्वं नृशंसकर्ता सर्वेभ्योऽप्यधम इत्यर्थः ९ विधिदेवं नमसतेनातिक्रामति । प्रज्ञाशास्त्रीयायुद्धिः । प्राज्ञः प्रज्ञावानर्थोन्विधिपर्यागतान्देवोपगतान्प्रतिपद्यतेनवेत्तिकितुप्रज्ञाबलेनैवेत्तमपाकृतमिति मम्यतेऽतोनापंतवापराध इतिभावः प्रज्ञावानितिपाठे तु प्रज्ञावानेवेत्तज्जानातिनमूढ इत्यर्थः १० तवापिमोह इत्याश्रयमित्याह शब्द इति ११ पाठांतरे मृगयुतामृगहृत्त्वं १२

अच्छन्नमायाकष्टेन । प्रापयाप्रच्छन्नरूपेण । चोवार्थे १३ सत्रमासीनोऽनुतिष्ठन् । प्रतस्थान्नातत्रापिप्राक्षणांमपिमृगयादृष्टैर्वाकिंपुनर्ममराजः । प्रोक्ष्येत्यनेनोपाकरणसंज्ञपनादिकेलक्ष्यते । मुखं व्यादायस्वपितीतिवन्मृगयांकृत्वाप्रोक्षयाप्रासेतिन्याख्येयं १४ प्रमाणवेदः । अस्मान्वर्तमानान् । अनुपर्येप्रिकृतान्मारण्यानुत्सजतीत्यारण्यानामुत्सर्गेणविविहितोन्वधइत्याशंक्याह अगस्त्यस्येति अभिचारेणशत्रुमारणेन । अतिचारेणेतिपाठेसास्त्रातिक्रमेण । वपाकदलीगर्भपत्रसदृशोमांसापूपः । तस्मादगस्त्यप्रदर्शितेनमार्गेणशत्रुवधकामानृपाशत्रुवन्मृगान्घ्नति १५ नरिपूनीति रंघ्रिविशख अच्छन्ननामाययाचमृगाणांवधइष्यते ॥ सएवधर्मोराज्ञातुतद्वित्वंकिंतुगर्हसे १३ अगस्त्यःसत्रमासीनश्चकारमृगयामृषिः ॥ आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्यमहावने १४ प्रमाणदृष्टधर्मेणकथमस्मान्विगर्हसे ॥ अगस्त्यस्याभिचारेणयुष्माकंचवपाहुता १५ ॥ मृगउवाच ॥ नरिपून्वैसमुद्दिश्यविमुंचंतिनराः शरान् ॥ रंघ्रएषांविशेषेणवधकालःप्रशस्यते १६ ॥ पांडुरुवाच ॥ प्रमत्तमप्रमत्तंवाविवृतंघ्नंतिचौजसा ॥ उपायैर्विविधैस्तीक्ष्णैःकस्मान्मृगविगर्हसे १७ ॥ मृगउवाच ॥ नाहंघ्नंतंमृगानराजन्विगर्हंचात्मकारणात् ॥ मैथुनंतुप्रतीक्ष्यमेत्वयेहाद्यान्नुशंस्यतः १८ सर्वभूतहितेकालेसर्वभूतेप्सितेतथा ॥ कोहिविद्वान्मृगंहन्याच्चरंतंमैथुनंवने १९ अस्यांमृग्यांचराजेंद्रहर्षान्मैथुनमाचरम् ॥ पुरुषार्थफलंकर्तुंतत्त्वयाविफलीकृतम् २० पौरवाणांमहाराजतेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ वंशेजातस्यकौरव्यनानुरूपमिदंतव २१ नृशंसंकर्मसुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ॥ अस्वर्ग्यमयशस्यंचाप्यधर्मिष्ठंचभारत २२ स्त्रीभोगानांविशेषज्ञःशास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ नार्हस्त्वंसुरसंकाशकर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् २३ त्वयानृशंसकर्तारःपापाचाराश्चमानवाः ॥ निग्राह्याःपार्थिवश्रेष्ठत्रिवर्गपरिवर्जिताः २४ किंठतंतेनरश्रेष्ठमामिहानागसंघ्रता ॥ मुनिंमूलफलाहारंमृगवेषधरंचृप २५ वसमानमरण्येषुनित्यंशमपरायणम् ॥ त्वयाऽहंहिसितोयस्मात्तस्मात्त्वामप्यहंशपे २६ द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशंकाममोहितम् ॥ जीवितांतकरोभावएवमेवागमिष्यसि २७ अहंहिंकिंदमोनामतपसाभावितोमुनिः ॥ व्यपत्रपन्मनुष्याणांमृग्यांमैथुनमाचरम् २८ मृगोभूत्वामृगैःसार्धंचरामिगहनेवने ॥ नतुतेब्रह्महत्येयंभविष्यत्यविजानतः २९ मृगरूपधरंहत्वामामेवंकाममोहितम् ॥ अस्यतुत्वंफलंमूढप्राप्स्यसीदृशमेवहि ३० प्रिययासहसंवासंप्राप्यकामविमोहितः ॥ त्वमप्यस्यामवस्थायांप्रेतलोकंगमिष्यसि ३१ अंतकालेहिसंवासंययागंताऽसिकांतया ॥ प्रेतराजपुरंप्राप्तंसर्वभूतदुरत्ययम् ॥ भक्त्यामतिमतांश्रेष्ठसैवत्वाऽनुगमिष्यसि ३२ वर्तमानःसुखेदुःखंयथाहंप्रापितस्त्वया ॥ तथात्वांचसुखंप्राप्तंदुःखमभ्यागमिष्यसि ३३

त्वव्यसनाक्रांतत्वादिसमये शरान्नविमुञ्चतीति संबंधः । किं त्वेषां शश्वणां वशकालः सर्वलोकप्रसिद्धः संग्रामबाभिमुख्यादिमांसएव प्रशस्यतेऽन्योर्निश्चित इत्यर्थः १६ प्रमत्तमसावधानं तीक्ष्णैर्गुप्तशस्त्रैराग्नेयादिभिर्विवृतं न्यक्तं घ्नति मृगान् । मत्तभीतपलायितादीनां शश्वणां वशोर्निश्चिनो न तु मृगादीनामित्याशयः १७ । १८ । १९ हर्षात् क्रश्यं शृंगादितुल्यः पुत्रो मे भविष्यतीत्युत्साहात् । पुरुषार्थफलं पुरुषैर्मैथुनेनार्थनीर्यफलं पुत्रस्तं कर्तुमुत्पादयितुं २० । २१ । २२ । २३ त्रिवर्गेति धर्मार्थकामहीनाः २४ तत्त्वया २५ । २६ द्वयोः स्त्रीपुंसयोर्नृशंसं निश्चयं मैथुनासक्तयोर्वशस्तस्पर्कतारं २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ प्राप्तत्वात्त्वां ३२ । ३३

३४ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्यदीपे अष्टावशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ तमिति राजाऽतिक्रम्यतर्पयदेवयदितिसंबंधः कीदृशतंव्यतीतमारितमित्यर्थः १ कामजाल विधित्ताजालं २ । ३ । ४ देवैस्त्यक्तस्य अपुत्रतयास्वर्गमननर्हत्वात् ५ मोक्षमोक्षमार्गव्यवस्थामिनिश्चिनोमिश्रेयस्करत्वेन । तत्रहिपुत्राद्यनपेक्षादृष्टाकिंप्रजयाकरिष्यामोयेपांनोऽयमात्माऽयंलो कइति । इदमेवैतज्जातमित्याह बंधोहीति बंधःपुत्रेणनादिः सुवृत्तिर्ब्रह्मचर्याख्यावृत्तिः । पितृव्यासस्य ६ तपसाश्रवणमननात्मकेनालोचनेन आत्मानंचित्तंयोजयिष्यामिसमाधातुमिच्छामि । तत्रसाधनान्याह तस्मादिति एकःस्त्रीहीनः एकाकीशिष्यादिभिःसहायेहीनः ७ इमान्वानप्रस्थाश्रमान्सन्निहितान् पांसुनेतिभूमिशायित्वमुक्तं ८ । ९ निराशीर्निर्नमस्कारः आशिर्वनमस्कारवाने

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वासुदुःखार्तोजीवितात्सव्यमुच्यत ॥ मृगःपांडुश्चदुःखार्तःक्षणेनसमपद्यत ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिपां डुमृगशापेऽष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तंव्यतीतमतिक्रम्यराजास्वमिवबांधवम् ॥ सभार्यःशोकदुःखार्तःपर्यदेवयदा तुरः १ ॥ पांडुरुवाच ॥ सत्तामपिकुलेजाताःकर्मणावतदुर्गतिम् ॥ प्राप्नुवंत्यकृतात्मानःकामजालविमोहिताः २ शश्वद्धर्मात्मनाजातोवालेवपितामम ॥ जी वितांतमनुप्राप्तःकामात्मैवेतिनःश्रुतम् ३ तस्यकामात्मनःक्षेत्रेराज्ञःसंयतवायुषिः ॥ कृष्णद्वैपायनःसाक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ४ तस्याद्यव्यसनेदुद्धिःसंजाते यममाधमा ॥ त्यक्तस्यदेवैरनयान्मृगयांपरिधावतः ५ मोक्षमेवव्यवस्थामिवंधोहिव्यसनंमहत ॥ सुवृत्तिमनुवर्तिष्येतामहंपितुरव्ययाम् ६ अतीवतपसाऽऽ त्मानंयोजयिष्याम्यसंशयम् ॥ तस्मादेकोऽहमेकाकीएवैकस्मिन्वनस्पतौ ७ चरन्भैक्ष्यमुनिर्मुंडश्चरिष्याम्याश्रमानिमान् ॥ पांसुनासमवच्छन्नःशून्यागारकृ तालयः ८ वृक्षमूलनिकेतोवात्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ नशोचन्नप्रहृष्यंश्चतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ९ निराशीर्निर्नमस्कारोनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः ॥ नचाप्यवहसन्कं चिन्नकुर्वन्धुकुटीकचित् १० प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूताहिते रतः ॥ जंगमाजंगमं सर्वमविर्हंसश्चतुर्विधम् ११ स्वासुप्रजास्विवसदासमःप्राणभृतांप्राति ॥ एककालं चरन्भैक्ष्यंकुलानिदशपंचवा १२ असंभवेवामैक्ष्यस्यचरन्नशनान्यपि ॥ अल्पमल्पंचभुंजानःपूर्वालाभेनजातुचित् १३ अन्यान्यपिचरंल्लोभादलाभेसप्तपूरयन् ॥ अलाभेयदिवालाभेसप्तदशीमहातपाः १४ वास्यैकंतक्षतोबाहुंचंदनेनैकमुक्षतः ॥ नाकल्याणंनकल्याणंचित्तयुभयोस्तयोः १५ नजिजीविषुवर्त्किंचिन्नमुमूर्षु वदाचरन् ॥ जीवितंमरणंचैवनाभिनंदन्नचद्विषन् १६ याःकाश्चिज्जीविताशक्याःकर्तुमभ्युदयक्रियाः ॥ ताःसर्वासमतिक्रम्यनिमेषादिव्यवस्थिताः १७

च्छामीत्यर्थः । निर्द्वंद्वःसुखदुःखादिहीनः । निष्परिग्रहःकथापादुकादिहीनः १० । ११ पूर्वसंन्यासिधर्मानेवकरिष्यामीत्युक्तमिदानींसंन्यासमेवकरिष्यामीत्याह एककालमितिसार्धः पूर्वालाभेपूर्वमेकैकस्मिन्वनस्पतौचरन्भैक्ष्यमित्युक्तं तदभावेसति कुलानिगृहाणि १२ नजातुचिन्नकदाचित् १३ लोभादप्यानिदशाधिकानिचरन् अलाभेअपूतौ १४ वास्यावास्येन काष्ठतक्षणेन सुषोढादेशआर्षोविभक्तिलोपोवा १५ । १६ अभ्युदयक्रियाःस्वर्गादिहेतुदर्शपूर्णमासादयः । समतिक्रम्यमाज्ञापत्येष्ट्यादिपूर्वकंविधिवत्त्यक्त्वा । निमेषादिःकालस्तत्र व्यवस्थितानियतकालाः १७

अनवस्थास्वनित्यफलासुसंपरित्यक्तधर्मसाध्योऽर्थोब्रह्मलोकांतोयेनतः । मुनिर्निष्ठात्मकल्मषःपरमात्थमैणसम्पूज्यालितचित्तकल्मषरागादितस्मात्तेन कृतायेननतःपरंकार्यमस्तीत्यर्थः १८ रा गादिक्रियोऽपितन्मूलमृतपापक्षयादेवेत्याहनिर्मुक्तइति वागुराइववागुराबंधनान्यविद्याकामकर्मणि । सधर्माअसंगः १९ संस्थापयिष्यामिनाशयिष्यामि निर्भयमार्गंसेसारभयरहितं २० बाह्यसाध नाधीनेसुकृपणेमागैकर्ममार्गे । 'योवाहतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्मिन्लोकेयजतिददातिनपस्तप्यतेऽपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतियोवाएतसदरंगार्ग्यविदित्वाऽस्माद्धोकात्मेतिसकृपणः'इतिश्रु तिर्निर्दिष्टे । स्ववीर्यक्षयशोचितेस्वस्यप्रत्यगात्मनोवीर्यं'सर्वस्ववशीसर्वस्वेषानःसर्वस्याधिपतिः'इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं वशित्वादितस्यक्षयोविपपसंगकृतोहासस्तेनशोचितेशोच्ये । ननु'न्यायागतवन

तासुचाप्यनवस्थसुत्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ॥ संपरित्यक्तधर्मार्थःमुनिर्निष्ठात्मकल्मषः १८ निर्मुक्तःसर्वपापेभ्योव्यतीतःसर्ववागुराः ॥ नवशोकस्यचित्तिष्ठ न्सधर्मामातरिश्चनः १९ एतयासततंघृत्याचरन्नेवंप्रकारया ॥ देहंसंस्थापयिष्यामिनिर्भयमार्गमास्थितः २० नाहंसुकृपणेमार्गेस्ववीर्यक्षयशोचिते ॥ स्वध र्मात्सततापेतेचरेयंवीर्यवर्जितः २१ सत्कृतोऽसत्कृतोवाऽपियोऽन्यंकृपणचक्षुषा ॥ उपैतिवृत्तिकामात्मासशुनावर्ततेपथि २२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वा सुदुःखार्तोनिःश्वासपरमोत्तपः ॥ अवेक्षमाणःकुंतीचमाद्रौचसमभाषत २३ कौसल्याविदुरःक्षताराजाचसहबंधुभिः ॥ आर्यासत्यवतीभीष्मस्तेचराजपुरोहिताः २४ ब्राह्मणाश्चमहात्मानःसोमपाःसंशितव्रताः ॥ पौरवृद्धाश्चयेतन्ननिवसंत्यस्मदाश्रयाः ॥ प्रसाद्यसर्वेक्तव्याःपांडुःप्रवजितोवनम् २५ निशम्यवचनंभर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ॥ तत्समंवचनंकुंतीमाद्रौचसमभाषताम् २६ अन्येऽपिह्याश्रमाःसंतियेशक्याभरतर्षभ ॥ आवाभ्यांधर्मपत्नीभ्यांसहतमुंतपोमहत २७ शरीरस्या पिमोक्षायस्वर्ग्यप्राप्यमहाफलम् ॥ त्वमेवभविताभर्तास्वर्गस्यापिनसंशयः २८ प्रणिधायेंद्रियग्रामंभर्तृलोकपरायणे ॥ त्यक्त्वाकामसुखेह्यावांतपस्यावोविपुलं तपः २९ यदिचावामहाप्राज्ञत्यक्ष्यसित्वंविशंपते ॥ अद्यैवावामहास्यावोजीवितंनान्नसंशयः ३० ॥ पांडुरुवाच ॥ यदिव्यवासितंह्येतयुवयोर्धर्मसंहितम् ॥ स्ववृत्तिमनुवर्तिष्येतामहंपितुरव्ययाम् ३१ त्यक्त्वाग्रामसुखाहारंतप्यमानोमहत्तपः ॥ वल्कलीफलमूलाशीचरिष्यामिमहावने ३२ अग्नौजुह्वामौकालावु भौकालावुपस्पृशन् ॥ कृशःपरिमिताहारश्चरिचर्मजटाधरः ३३ शीतिवातातपसहःक्षुत्पिपासानवेक्षकः ॥ तपसादुश्चरेणेदंशरीरमुपशोषयन् ३४

स्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिप्रियः । श्राद्धकृतस्तप्यवादीचगृहस्थोऽपि विमुच्यते'इतिस्मृतेर्गृहएवमोक्षसिद्धौकिंसंन्यासेनेत्याशंक्याह स्वधर्मादिति । जायाभेस्यादधमजायेयेतिश्रुतेःप्रजोत्पादनमेवगृहस्थधर्म स्ततोऽपेतेगार्हस्थ्येकिमवस्थानेनेत्याशयः । वीर्यवर्जितोऽपत्योत्पादनसामर्थ्यरहितः २१ अपत्योत्पादनमपिब्राह्मणद्वारासुसंसाधमित्याशंक्याह सत्कृतइति अर्थपुरुषं वृत्तिवृत्तिमदं । कृपणच क्षुपाअपत्यंमेदेहीतियाश्वादीनदृष्ट्या । कामात्माअपत्यकामआत्माचित्तस्यसः । कामपूर्वतेशुनामिवापत्यकामानामपितत्कृतमहदुःखमस्यतःपारिवाज्यमेवश्रेयइतिभावः २२ । २३ क्षत्ताऽविदुरएवकौसल्याविसाहचर्यात् २४ । २५ तत्सममुक्तस्यधोग्यं २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

विमृशन्निहादिदोषं । पक्कापकेन पक्कफलादि अपक्कंदादि । पक्कापकेनेतिपाठेपक्षांतकर्मइष्टादिकंपक्षस्तद्व्यतिरेकादिकंपक्षः ३५ अप्रियाणिचनान्चरिण्यामि तथाकुलवासिनांभ्रात्रादीनां ३६
आरण्यावानप्रस्थास्तेषांशास्त्राणिधर्मविधायकानितेषांमध्येविहितमुग्रमास्थास्येअंगीकरिष्ये आसमापनात्पावत्समाप्ति ३७ निष्कंशेवयंकं ३८ । ३९ रतिस्त्रीसंगं परमात्मिकांपरमोनूतनत्वादुत्कृ

एकांतशीलीविमृशन्पक्कापकेनवर्तयन् ॥ पितृदेवांश्चवन्नेनवाग्भिराद्विश्वतर्पयन् ३५ वानप्रस्थजनस्यापिदर्शनंकुलवासिनाम् ॥ नाप्रियाण्याचरिण्यामिकिंपुन
ग्रामवासिनाम् ३६ एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरंविधिम् ॥ काक्षमाणोऽहमास्थास्येदेहस्यास्यासमापनात् ३७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवमुक्त्वाभार्यतेरा
जाकौरवनंदनः ॥ ततश्चूडामणिनिष्कमंगदेकुंडलानिच ३८ वासांसिचमहार्हाणिस्त्रीणामाभरणानिच ॥ प्रदायसर्वविप्रेभ्यःपांडुःपुनरभाषत ३९ गत्वानाग
पुरंवाच्यंपांडुःप्रव्रजितोवनम् ॥ अर्थकामंसुखंचैवरतिंचपरमात्मिकाम् ४० प्रतस्थेसर्वमुत्सृज्यसभार्यःकुरुनंदनः ॥ ततस्तस्यानुयातारस्तेचैवपरिचारकाः
४१ श्रुत्वाभरतसिंहस्यविविधाःकरुणागिरः ॥ भीममार्तस्वरं कृत्वाहाहेतिपरिचुकुशुः ४२ उष्णमश्रुविमुंचंतस्तंविहायमहीपतिम् ॥ ययुर्नागपुरंतूर्णसर्वमादायत
द्धनम् ४३ तेगत्वानगरंराज्ञोयथावृत्तंमहात्मनः ॥ कथयांचक्रिरेराज्ञस्तद्धनंविधिवदद्दुः ४४ श्रुत्वातेभ्यस्ततःसर्वयथावृत्तंमहावने ॥ धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठःपांडुमेवान्च
शोचत ४५ नशय्यासनभोगेषुरतिविंदतिकर्हिचित् ॥ भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थविचिंतयन् ४६ राजपुत्रस्तु कौरव्यपांडुभूलफलाशनः ॥ जगामसहपत्नीभ्यां
ततोनागशतंगिरिम् ४७ सचैत्ररथमासाद्यकालकूटमतीत्यच ॥ हिमवंतमतिक्रम्यप्रययौगंधमादनम् ४८ रक्ष्यमाणोमहाभूतैःसिद्धैश्चपरमर्षिभिः ॥ उवाससम
हाराजसमेषुविषमेषुच ४९ इंद्रद्युम्नसरःप्राप्यहंसकूटमतीत्यच ॥ शतशृंगेमहाराजतापसःसमतप्यत ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणि संभवप० पांडुचरिते
ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तत्रापितपसिश्चेष्टेवर्तमानःसर्वीर्यवान् ॥ सिद्धचारणसंधानांबभूवप्रियदर्शनः १ शुश्रूषुरनहंवादीसं
यतात्माजितेंद्रियः ॥ स्वर्गं गंतुं पराक्रांतःस्वेनवीर्येणभारत २ केषांचिदभवद्भ्राताकेषांचिदभवत्सखा ॥ ऋषयस्त्वपरेचैनं पुत्रवत्परिपालयन् ३ सतुकालेनमहताप्राप्य
निष्कल्मषंतपः ॥ ब्रह्मर्षिसदृशःपांडुर्बभूवभरतर्षभ ४ अमावास्यांतुसहिताऋषयःसंशितव्रताः ॥ ब्रह्माण्डद्रष्टुकामास्तेसंप्रतस्थुर्महर्षयः ५ संप्रयातानृषीन्द्वापां
दुर्वचनमब्रवीत् ॥ भवंतःकगमिष्यंतिब्रूतमेवदतांवराः ६ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ समवायोमहानद्यब्रह्मलोकेमहात्मनाम् ॥ देवानांचऋषीणांचपितॄणांचमहात्मनाम् ॥
वयंतत्रगमिष्यामोद्रष्टुकामाःस्वयंभुवम् ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पांडुरुत्थायसहसागंतुकामोमहर्षिभिः ॥ स्वर्गपारंतितीर्षुःसशतशृंगादुदङ्मुखः ८ प्रतस्थेसह
पत्नीभ्यामब्रुवंस्तंचतापसाः ॥ उपर्युपरिगच्छंतःशैलराजमुदङ्मुखः ९ दृष्ट्वंतोगिरौरम्येदुर्गान्देशान्बहून्वयम् ॥ विमानशतसंवाधांगीतस्वरनिनादिताम् १०

हृत्वात्मा आत्मावैपुत्रनामाऽसीतिश्रुतेःपुत्रःसययातां ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊनविंशत्यधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ तत्रापि १ । २ परिपालयन् अडभावआर्षः ३ । ४ अमावास्यांप्राप्य ५ । ६ । ७ । ८ । ९ विमानशतेनसंवाधंसंकटमस्यांसा । संवाधःसंकटेभगेइतिमेदिनी ३०

११ । १२ । १३ । सिद्धाश्चपरमर्षयइति वक्ष्यमाणऋषयस्तुष्टयनिर्मुक्ताःसिद्धादिष्यज्ञानवंतःपरमर्षयस्तेऽपिपांति त्वंतुनतथेतिभावः । तत्रलोकदृष्टेहेतुमाह । गच्छत्याविति १४ तमेवमृनीनामाशये
बुद्धापांडुरुवाच अमजस्येति नपरिचक्षतेपरितःसर्वधानपश्यंति १५ । १६ नाशोममेव यतःपितॄणामेषनिश्चयः । अमजस्यस्वर्गद्वारनिरोधेनयज्ञादिकंविफलीकृतव्यमित्येपनिश्चयःपितॄणां
तेनतादृशोऽस्वर्गोभूमौसन्नपिनष्टप्रायएवकिमुतदेहनाशेइतिभावः एतदेवविश्रुतेति ऋगेरित्यादिना १७ । १८ । १९ ऋषिदेवमनुष्याणामृणादितिशेषः २० इतरेषांपितॄणामृणास्तुनाशोऽप्र
काशताममआत्मनिदेहेनश्यतिसति । सौर्यलोकःपुत्रेणैवजप्योनान्येनकर्मणेतिश्रुतेः । स्वदेहनाशोऽपिपुत्ररूपेणास्त्येवपुत्राभावेतुनास्त्येवेत्यर्थः तदेवाह पित्र्याहणादिति २१ । २२ । २३
आक्रीडभूमिंदेवानांगंधर्वाप्सरसांतथा ॥ उद्यानानिकुवेरस्यसमानिविषमाणिच ११ महानदीनितंबांश्चगहनान्गिरिगह्वरान् ॥ संतिनित्यहिमादेशानिर्वृक्ष
मृगपक्षिणः १२ संतिकचिन्महादयोर्दुर्गाःकाश्चिदुरासदाः ॥ नातिक्रामेतपक्षीयान्कुतएवेतरेष्टगाः १३ वायुरेकोहियात्यत्रसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ गच्छंत्यौशै
लराजेऽस्मिनराजपुत्र्यौकथंत्वमे १४ नसीदेतामदुःखार्हमागमोभरतर्षभ ॥ पांडुरुवाच ॥ अमजस्यमहाभागानद्वारंपरिचक्षते १५ स्वर्गेतेनाभितप्तोऽहम
प्रजस्तुब्रवीमिवः ॥ पित्र्याहणादनिर्मुक्तस्तेनतप्येतपोधनाः १६ देहनाशेभुवोनाशःपितॄणामेषनिश्चयः ॥ ऋणैश्चतुर्भिःसंयुक्ताजायंतेमानवाभुवि १७ पितृदेव
र्षिमुजैर्देयंतम्यश्चधर्मतः ॥ एतानितुयथाकालंयोनबुध्यतिमानवः १८ नतस्यलोकाःसंतीतिधर्मविद्धिःप्रतिष्ठितम् ॥ यज्ञैस्तुदेवान्प्रीणातिस्वाध्यायतपसासु
नीन् १९ पुत्रैःश्राद्धैःपितॄणापिआनृशंस्येनमानवान् ॥ ऋषिदेवमनुष्याणांपरिमुक्तोऽस्मिधर्मतः २० त्रयाणामितरेषांतुनाशआत्मनिनश्यति ॥ पित्र्याहणाद
निर्मुक्तइदानीमस्मितापसाः २१ इहतस्मात्प्रजाहेतोःप्रजायंतेनरोत्तमाः ॥ यथैवाहंपितुःक्षेत्रेजातस्तेनमहर्षिणा २२ तथैवास्मिन्मक्षेत्रेकथंवेसंभवेत्प्रजा ॥
॥ ऋषय ऊचुः ॥ अस्तिवैतवधर्मात्मनविद्भदेवोपमंशुभम् २३ अपत्यमनघंराजन्वयंदिव्येनचक्षुषा ॥ दैवोद्दिष्टंनरव्याघ्रकर्मणेहोपपादय २४ अक्लिष्टंफलम
व्यग्रोविंदतेबुद्धिमान्नरः ॥ तस्मिन्द्दष्टेफलेराजनप्रयत्नंकर्तुमर्हसि २५ अपत्यंगुणसंपन्नंलब्धाप्रीतिकरंह्यसि ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छत्वातापसवचःपांडु
श्चितापरोऽभवत् २६ आत्मनोमृगशापेनजानुपहतांकियाम् ॥ सोऽब्रवीद्विजनेकुंतीधर्मपत्नीयशस्विनीम् ॥ अपत्योत्पादनेयत्नमापदित्वंसमर्थय २७ अ
पत्यंनामलोकेषुप्रतिष्ठाधर्मसंहिता ॥ इतिकुंतिविदुर्धोराःशाश्वतंधर्मवादिनः २८ इष्टं दत्तं तपस्तप्तनियमश्चस्वनुष्ठितः ॥ सर्वमेवानपत्यस्यनपावनमिहोच्यते
२९ सोऽहमेवंविदित्वैतत्प्रपश्यामिशुचिस्मिते ॥ अनपत्यःशुभल्लोकान्नप्राप्स्यामीतिचिंतयन् ३० मृगाभिशापान्नष्टमेजननं ह्यकृतात्मनः ॥ नृशंसकारिणोभी
रुयथैवोपहतंपुरा ३१ इमेवैवंधुदायादाःषट्पुत्राधर्मदर्शने ॥ षडेवाबंधुदायादाःपुत्रास्ताञ्जृणुमेष्टथे ३२

दैवोद्दिष्टंद्दष्टादृष्टकारणकलापजन्यत्वात्कार्यमात्रस्येत्यर्थः २४ अव्यग्रोविंदतेऽतोव्यग्रोमाभूदित्यर्थः २५ लभतेइतिलब्धातादृशोऽसिलप्स्यसीत्यर्थः २६ क्रियांपुत्रोत्पादिकां २७ धर्मसंहिताधर्ममयी
२८ । २९ । ३० मृगाभिशापान्नष्टमृगरूपस्यमुनेःशापान्नष्टमसद्रूपंजातंजननंस्त्रीसंगारूपंरतिकर्मयतउपहृतं । यथामृगस्यतथैवांतरांमैथुनंममापिमरणप्राप्तिनिश्चयाज्जुहोवत्वात् ३१ धर्म
दर्शनेधर्मशास्त्रेउक्ताइतिशेषः बंधुदायादादिरिक्थहराः अबंधुदायादास्तदव्ये ३२

पडाद्यानाह स्वयंजातः कदाप्योदुःसकाशा जातः तस्यामेवोत्तमानुग्रहा जातः प्रणीतः २ परिक्रीतोरेतोमूल्यदानेन तस्यामेव जनितः ३ पौनर्भवः पूर्वमन्येन कदापि श्राद्धेन तस्याद्वितीयतो जातो धर्मतो यथ
पि पूर्वस्य क्षेत्रजस्तथाऽपि तस्यापि परिणेतृत्वात्तदीय एव ४ कानीनः विवाहात्प्रागेवाऽस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रो भविष्यतीति समयबंधेन पादौ पतितस्यामुत्पन्नः ५ स्वैरिण्यामप्युदायामेवानीचा जातः
कुंडनामा ६ एतेष्वाद्यचतुर्थीवोरसौ पंचमोऽप्यवहितो रसहरे क्षेत्रजास्त्रयः ३३ अथ पदबंधुदायादाः १ दत्तो मातापितृभ्यां समर्पितः २ क्रीतधनादिके दत्वा गृहीतः ३ कृत्रिमश्चेति चकारो भिन्नक्रमः क्रीतश्चे
तिसंबंधः कृत्रिम उक्तप्रकाराष्टकाभावेऽपि यः स्वयमुपगच्छेत्तमहंतवपुत्रोऽस्मीत्युपेयात्स तृतीयः ३ सहोदोषस्य मातागर्भवत्येव कुंडासचतुर्थः ४ कर्णादिसहस्रस्य कानीनस्याप्यत्रेवांतर्भावः १ ज्ञातिरेतान्य

स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ॥ पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ३३ दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयंचयः ॥ सहोदो जातिरेताश्च हिनियोनि
धृतश्चयः ३४ पूर्वपूर्वतमाभावं मत्वा लिप्सेतवै सुतम् ॥ उत्तमादिकरापुंसः कांक्षते पुत्रमापदि ३५ अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विंदति मानवाः ॥ आत्मशुक्रादपि पृथगेऽनुः
स्वायंभुवोऽब्रवीत् ३६ तस्मात्प्रहेष्याम्यद्यत्वाहीनः प्रजननात्स्वयम् ॥ सहसाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्वथपत्यं यशस्विनि ३७ गृणकुंतिकथामेतां शारदंडायिनीं प्रति ॥
सावीरपत्नी गुरुणानियुक्ता पुत्रजन्मनि ३८ पुष्पेण प्रयतास्नातानि शिकुंति चतुष्पथे ॥ वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ३९ कर्मण्यवसिते तस्मिन्सातेनैव
सहावसत् ॥ तत्र त्रीन् जनयामास दुर्जयादीन् महारथान् ४० तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाऽधिकात् ॥ मन्त्रियोगाद्यतक्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ४१ ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडुपृथासंवादे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ता महाराजकुंती
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडुपृथासंवादे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ता महाराजकुंती
पांडुमभाषत ॥ कुरुणा मृषभवीरं तदा भूमिपतिं पतिम् १ नमामर्हसि धर्मज्ञवकुमेवं कथंचन ॥ धर्मपत्नीमभिरतां त्वयिराजीवलोचने २ त्वमेव तु महाबाहो मय्यप
त्यानि भारत ॥ वीरवीर्योपपन्नानि धर्मतोजनयिष्यसि ३ स्वर्गमनुजशार्दूलगच्छेयं सहिता त्वया ॥ अपत्याद्यचमां गच्छ त्वमेव कुरुनंदन ४ न ह्यहं मनसाऽप्यन्यंगच्छेयं
त्वद्वतेनरम् ॥ त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ५ इमां च तावद्धर्मात्मन्पौराणीं गृणु मे कथाम् ॥ परिश्रुतां विशालाक्षकीर्तिं धिष्यामि यामहम् ६ व्यु
पिताश्च इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ॥ पुरा परमधर्मिष्ठः पूरो वैशविर्धनः ७ तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महाभुजे ॥ उपागमस्ततो देवाः सेंद्रा देवर्षिभिः सह ८
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ व्युपिताश्च स्य राजर्षेस्ततो यज्ञे मह्यात्मनः ९ देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चतुः कर्मस्वयंतदा ॥ व्युपिताश्च स्ततो राजत्रतिमर्त्या
नव्यरोचत १० सर्वभूतान् प्रति यथा तपनः शिशिरा त्वये ॥ सविजित्य गृहीत्वा च नृपतीन् राजसत्तमः ११

बहितभ्रात्रादेः पुत्रः पंचमः ५ सर्वेषामेकपुत्राणां यथेकोऽपि भवेत्सुतः १ सर्वेतेतेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुजब्रवीत् इति स्मृतेः साक्षात् श्रावः पुत्रस्यैव सत्त्वाविशेषात् हीनयो नौ धृत उत्पादितः पष्ठः ६ ॥ ३४ प्रणीते
विशेषमाह उत्तमादिति ३५ श्रेष्ठं पितुः कुलादपि यः प्रशस्यतमस्तर्जं श्रेष्ठमपत्यमिति सामानाधिकरण्यं श्रेष्ठं दनं सत्त्वात्पत्यस्य ३६ प्रहेष्यामि गतिवृद्धि कर्मणो हि नोत्तरं १ अथेति क्षिप्रवचनसं
योगाद्गृह्यत्वां शरणं गतोऽस्मिन् वर्षं यामिवेति चार्थः ३७ शारदंडायनेर्भावी ३८ गुरुणा भर्ता पुष्पेण जार्तवेन उपकृष्टितेन प्रयतारजस्वला प्रतवती १ स्नाता चतुर्थेऽदि ३९ ॥ ४० यतयतस्व ४१
॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावंदीये विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ॥ ॥ एवमिति ३१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

अंकालयदशौकृतवान् १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ जहार आहतवान् चकारेत्यर्थः १ सोमसंस्थाः अग्निष्टोमात्पग्निष्टोमादयः सम १६ काक्षीवती वक्षीवती दुहिता १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ स्मृतमरणमसृ
प्राच्यानुदीच्यान्पाश्चात्यान्दाक्षिणात्यानकालयत् ॥ अश्वमेधे महायज्ञे व्युपिताश्चः प्रतापवान् १२ बभूवसहिराजेंद्रोदशनागबलान्वितः ॥ अप्यत्र गाथां गायंति
ये पुराणविदो जनाः १३ व्युपिताश्च यशोवृद्धे मनुष्ये द्रेकुरुत्तम ॥ व्युपिताश्चः समुद्रांतां विजित्ये मां वसुंधराम् १४ अपालयत्सर्ववर्णान् पिता पुत्रानिवोरसान् ॥
यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ १५ अनंतरत्नान्यादाय सजहार महामहाक्रतून् ॥ सुपावच बहून् सोमान् सोमसंस्थास्ततान् च १६ आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या
परमसंमता ॥ भद्रानाममनुष्यैर्द्रूपेणासदृशीभुवि १७ कामयामास तुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम् ॥ सतस्यां कामसंपन्नो यक्ष्मणा समपद्यत १८ तेनाचिरेण काले
न जगामास्तमिवांशुमान् ॥ तस्मिन्प्रेते मनुष्ये द्रेभार्याऽस्य भृशदुःखिता १९ अपुत्रा पुरुषव्याघ्रविललापेति नः श्रुतम् ॥ भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध जनाधिप ॥
२० ॥ भद्रोवाच ॥ नारी परमधर्मज्ञा सर्वा भर्तृविना कृता ॥ पतिं विना जीवति यानसा जीवति दुःखिता २१ पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ॥ त्वद्वर्तिगंतुमि
च्छामि प्रसीदस्वनयस्व माम् २२ त्वया हीना क्षणमापि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ प्रसादं कुरु मे राजत्रितस्तूर्णं नयस्व माम् २३ पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च ॥
त्वामहं नरशार्दूलगच्छं तमनिवर्तितुम् २४ छायेवानुगताराजन् सततं वशवर्तिनी ॥ भविष्यामि नरव्याघ्रनित्यं प्रियहिते रता २५ अद्य प्रभृति माराजन् कष्टाहृदय
शोषणाः ॥ आधयोऽभिभविष्यंति त्वा मृते पुष्करेक्षण २६ अभाग्ययामयानू नं विमुक्ताः सहचारिणः ॥ तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह २७ विप्रयुक्ता लुयाप
त्यामुहूर्तमपि जीवति ॥ दुःखं जीवति सा पापानरकस्थेव पार्थिव २८ संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्वदेहे कृता मया ॥ तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् २९ दुःखं माम
नुसंप्राप्तं राजस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ अद्य प्रभृत्यहं राजन् कुशं संस्तरशायिनी ॥ भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वदर्शनपरायणा ३० दर्शयस्वनरव्याघ्रशाधिमा मसुखान्वि
ताम् ॥ कृपणां चाथ करुणं विलपंतो नरेश्वर ३१ ॥ कुंतुवाच ॥ एवं बहुविधं तस्यां विलपंत्यां पुनः पुनः ॥ तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलां स्तार्हिताऽब्रवीत् ३२ उत्तिष्ठ
भद्रे गच्छ त्वंददानीं हवरंतव ॥ जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ३३ आत्मकीये वरारोहेशयनीये चतुर्दशीम् ॥ अष्टर्मां वा क्रतुस्नाता सां विशेथामया सह
३४ एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ॥ यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ३५ सा तेन सुपुत्रे देवी श्वेन भरतर्षभ ॥ त्रीन् शाल्वांश्चतुरो मद्रान् सुतान् भरतस
त्तम ३६ तथा त्वमपि मय्येवं मनसा भरतर्षभ ॥ शक्ती जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वितः ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि व्युपिताश्चोपाख्याने
एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तयाराजातां देवी पुनरब्रवीत् ॥ धर्मविद्धर्मसंयुक्ता मिदं वचनमुत्तमम् १

तेमुक्तिर्वीनतु ब्रह्मलोकांतमर्थं २२ ॥ २३ अनिवर्तितुं गच्छंति यिमाणि मित्यर्थः २४ ॥ २५ आधयोमनोव्यथाः २६ सहचारिणो मियुनिनः २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ शवं प्रेतशरीरं संपरिष्वज्य
विलपंत्यामित्यन्वयः ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावंदीये एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ एवमिति १

२। ३ अनावृताःसर्वेद्विद्योग्याः । कामचारोदितमुत्तमद्वयविहारिण्यःपर्यटनशीलाः । स्वतंत्राभिरादिभिरनिवार्याः ४ पतीन्युत्तरमाणांनान्यभिचरतीनां ५ अनुविधीयतेअनुसार्यतेअन्वरेण ६ दृश्यतेचवेदेनकांचनपरिहरेदितिवामदेव्यव्रतेपुमैथुनार्थिन्याःस्त्रियाःप्रत्याख्याननिषेधः ७ नचिरादल्पकालतः ८ । ९ । १० श्वेतकेतोर्मातरं पितुःसमक्षं ११ । १२ । १३ । १४ स्थिताव्यवस्थिताः । नक्षत्रमेनक्षमांकृतवान् । यथास्तेनोभूणहवमेपभवतियोऽयोनैरेतःसिचतीत्यपोनावदारेषुपुंसांगमनात्प्रत्यवायःश्रुतिसिद्धः । तथाअमीषानिष्कृतंजारीणीवेतिमंत्रेजारीण्यानिष्कृतेःपीडायाश्चदर्श

॥ पांडुरुवाच ॥ एवमेतत्पुराकुंतियुषिताश्चश्चकारह ॥ यथात्वयोक्तंकल्याणिसह्यासीदमरोपमः २ अथत्विदंप्रवक्ष्यामिधर्मतत्त्वंनिबोधमे ॥ पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ३ अनावृताःकिलपुरास्त्रियआसन्वरानने ॥ कामचारविहारिण्यःस्वतंत्राश्चारुहासिनि ४ तासांव्युत्तरमाणानांकौमारास्सुभगेपतीन् ॥ नाधर्मोऽभूद्रारोहेसहिधर्मःपुराऽभवत् ५ तंचैवधर्मपौराणंतिर्यग्योनिगताःप्रजाः ॥ अद्याप्यनुविधीयंतेकामक्रोधविवर्जिताः ६ प्रमाणदृष्टोधर्मोऽयंपूज्यतेचमहर्षिभिः ॥ उत्तरेषुचरंभोरुकुरुष्वद्यापिपूज्यते ७ स्त्रीणामनुग्रहकरःसहिधर्मःसनातनः ॥ अस्मिंस्तुलोकेनचिरान्मर्यादेयंशुचिस्मिते ८ स्थापितायेनयस्माच्च तन्मेविस्तरतःशृणु ॥ बभूवोद्दालकोनाममहर्षिरितिःश्रुतम् ९ श्वेतकेतुरितिरुयातःपुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ मर्यादेयंकृतातेनधर्म्यावैश्वेतकेतुना १० कोपात्कमलपत्राक्षियदर्थतन्निबोधमे ॥ श्वेतकेतोःकिलपुरासमक्षंमातरंपितुः ११ जग्राहब्राह्मणःपाणौगच्छावइतिचाब्रवीत् ॥ ऋषिपुत्रस्ततःकोपंचकारामर्षचोदितः १२ मातरंतांतथादृष्टानियमानांवलादिव ॥ कुद्वंतंतुपितादृष्टाश्वेतकेतुमुवाचह १३ मातातकोपंकार्षीस्त्वमेषधर्मःसनातनः ॥ अनावृताहिसर्वेषांवर्णानामं गनाभुवि १४ यथागावःस्थितास्तातस्वेस्वेवर्णेतथाप्रजाः ॥ ऋषिपुत्रोऽथतंधर्मश्चैतकेतुर्नचक्षमे १५ चकारचैवमर्यादामिमांस्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ मानुषेषुमहाभागेनत्वेवान्येषुजंतुषु १६ तदाप्रभृतिमर्यादास्थितेयमितिःश्रुतम् ॥ व्युत्तरंत्याःपतिनार्याअद्यप्रभृतिपातकम् १७ भूणहत्यासमंधोरंभविष्यत्यसुखावहम् ॥ भार्यातथाव्युत्तरतःकौमारब्रह्मचारिणीम् १८ पतिव्रतामेतदेवभवितापातकंभुवि ॥ पत्यानियुक्तायाचैवपत्नीपुत्रार्थमेवच १९ नकरिष्यतितस्याश्चभविष्यतितदेवहि ॥ इतितेनपुराभीरुमर्यादास्थापिताबलात् २० उद्दालकस्यपुत्रेणधर्म्यावैश्वेतकेतुना ॥ सौदासेनचरंभोरुनियुक्तापुत्रजन्मनि २१ दमयंतीजगामर्षिवसिष्ठमितिःश्रुतम् ॥ तस्माल्लेभेचसापुत्रमश्मकंनामभाविनी २२ एवंकृतवतीसापिभर्तुःप्रियचिकीर्षया ॥ अस्माकमपितेजन्मविदितंक्वमलेक्षणे २३ कृष्णद्वेपायनाद्भीरुकुरुणावंशवृद्धये ॥ अतएतानिसर्वाणिकारणानिसमीक्ष्यवै २४ ममैतद्वचनंधर्म्यंकर्तुमर्हस्यनिर्दिते ॥ ऋतावृत्तौराजपुत्रिस्त्रियाभर्तापतिव्रते २५ नातिवर्तव्यइत्येवंधर्मधर्मविदोविदुः ॥ शेषेष्वन्येषुकालेषुस्वातंत्र्यंस्त्रीकिलार्हति २६

नात्स्त्रीणामपिपरसंगेदोषोऽस्त्येवोक्तःतथापिश्रौतार्थस्यैवकयाचिद्व्याख्यावस्थेयंविहितेतिज्ञेयं । अथवाव्युत्तरणेतेजस्विनांनदोषःकिंतुपृथग्जनानामेवेतितात्पर्यं अन्यथाकृष्णस्यापिपारदार्यदोषप्रसक्तः । अहल्यादिजाराणामिन्द्रादीनांतदप्रसक्तेःश्रेत्यास्तांतावत् १५ । १६ । १७ । १८ प्रकृतोपयुक्तमाह पर्येति । अयुक्तमपिभर्ताज्ञास्त्रीभिरवश्यंकर्तव्यमितिभावः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

पुराणयुगांतरीयं २७ । २८ रक्तांगुलिभिर्नितरांभातीतिरक्तांगुलिनिभः । पद्मपत्रनिभाउपमायस्यसतथा २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अभिचारोदेवताकर्षणशक्तिस्तद्युक्तं ३५ । ३६ । ३७ ३८ । ३९ विलंबासहःपांडुरुवाचाद्यैवेति ४० नःक्षत्रियाणांधर्मःपालनमधर्मेणनसंयुज्यतिसंभवत्यतःकेवलद्वर्मादेवपुत्रएष्टव्यइतिभावः । धर्मइतिमन्यतेलोकःसनोधर्मइतिसंबंधः ४१ धार्मिकधर्ममेवंजनाःसंतःपुराणंपरिचक्षते ॥ भर्ताभार्याराजपुत्रिधर्म्यवाऽधर्म्यमेववा २७ यद्व्याततथाकार्यमितिवेदविदोविदुः ॥ विशेषतःपुत्रगृहीहीनःप्रजननात्स्वयम् २८ यथाऽहमनवद्यांगिपुत्रदर्शनलालसः ॥ तथारक्तांगुलिनिभःपद्मपत्रनिभःशुभे २९ प्रसादार्थमयातेज्यंशिरस्यभ्युद्यतोऽजलिः ॥ मन्त्रियोगात्सुकेशां तोद्विजातेस्तपसाऽधिकात् ३० पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ॥ त्वत्कृतेऽहंपृथुश्रोणिगच्छेयंपुत्रिणांगतिम् ३१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्ताततः कुंतीपांडुं परपुरंजयम् ॥ प्रत्युवाचवरारोहाभर्तुःप्रियहितेरता ३२ पितृवेश्मन्यहंबालानियुक्ताऽतिथिपूजने ॥ उग्रंपर्यचरंतत्रब्राह्मणंसंशितव्रतम् ३३ निगूढनिश्चयंधर्मयंतंदुर्वाससंविदुः ॥ तमहंसंशितात्मानंसर्वयत्नैरतोषयम् ३४ समेऽभिचारसंयुक्तमाचष्टभगवान्वरम् ॥ मंत्रंस्त्रिमंचमेप्रादादब्रवीच्चैवमामिदम् ३५ ययंदेवंत्वमेतेनमंत्रेणावाहयिष्यसि ॥ अकामोवासकामोवावशंतेसमुपैष्यति ३६ तस्यतस्यप्रसादात्तेराज्ञिपुत्रोभविष्यति ॥ इत्युक्ताऽहंतदातेनपितृवेश्मनिभारत ३७ ब्राह्मणस्यवचस्तथ्यंतस्यकालोऽयमागतः ॥ अनुज्ञातात्वयादेवमाह्वयेयमहंनृप ३८ तेनमंत्रेणराजर्षेयथास्यान्नौप्रजाहिता ॥ आवाहयामिकदेवंब्रूहिसत्यवतां वर ॥ त्वतोऽनुज्ञाप्रतीक्षांमांविद्वद्यस्मिन्कर्मणिस्थिताम् ३९ ॥ पांडुरुवाच ॥ अद्यैवत्वंवरोहेप्रयतस्वयथाविधि ॥ धर्ममावाहयशुभेसहिलोकेषुपुण्यभाक् ४० अधर्मेणननोधर्मःसंयुज्यतिकथंचन ॥ लोकश्चायंवरारोहेधर्मोऽयमितिमन्यते ४१ धार्मिकश्चकुरुणांसभविष्यतिसंशयः ॥ धर्मेणचापिदत्तस्यनाधर्मेरस्यते मनः ४२ तस्माद्धर्मपुरस्कृत्यनियतात्वंशुचिस्मिते ॥ उपचाराभिचाराभ्यांधर्ममावाहयस्ववै ४३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सातथोक्तातथेत्युक्तातेनभर्तावरांगना ॥ अभिवाद्याभ्यनुज्ञाताप्रदक्षिणमवर्तत ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कुंतीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ संवत्सरघृतेगर्भेगांधार्याजनमेजय ॥ आह्वयामासवैकुंतीगर्भार्थंधर्ममच्युतम् १ सावर्लित्वरितादेवीधर्मयोपजहारह ॥ जजापविधिवज्जप्यंदत्तंदुर्वाससापुरा २ आजगामततोदेवोधर्मोमंत्रबलात्ततः ॥ विमानेसूर्यसंकाशेकुंतीयत्रजपस्थिता ३ विहस्यतांततोब्रूयाःकुंतिकितेददाम्यहम् ॥ सातंविहस्यमानाऽपिपुत्रंदेह्यब्रवीदिदम् ४

कश्चेत्तत्रहेतुमाह । धर्मेणेति धर्मेणस्वविहितेनलौकिकवेदिकाचारेण ४२ उपचारआदरः अभिचारोव्याख्यातस्ताभ्यां ४३ भर्तातथोक्तासतीतथेत्युक्तेतियोजना प्रदक्षिणमाज्ञानुकूलमवर्ततवर्तनंकृतवती ४४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावदोषेद्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ अ ॥ ॥ संवत्सरघृतेइति १ जप्यंमंत्रंधर्मदेवतारूपं २ विमानेस्थित्वाआजगामेत्यन्वयः जपस्थिताजपनिष्ठा ३ ततोविहस्यतामब्रवीदित्यपकृष्यते । हेकुंतिकितेददामित्युवाहिसंबंधः । ब्रूयादित्यपपाठोत्कारण्यत्ययोवाऽऽर्थः । विहस्यमानाधर्मेण ४

५ ऐन्द्रेज्येष्ठानक्षत्रे । अष्टमेसंवत्सरारंभात् । अभिजितेऽभिजितिर्दिशम्बुहृत्स्यान्दोऽष्टमेमुहूर्ते । दिवाशुक्लपक्षे । मध्यगतेतुलापनगते । तिथौपूर्णेपूर्णायांपंचम्यां । अयंयोगःप्रायेणाश्विनशुक्लपंचम्यांभ
वतीतितत्रैवधर्मराजस्यजन्मेत्यर्थः ६ । ७ । ८ प्रथितोमहान् विश्रुतःकीर्तिमान् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ अंकात्पतनेहेतुमाह कुंतीति १६ संसुप्तयेनशिलाऽपिचूर्णीभृतातादृशोऽप्या

संयुक्तासाहिधर्मयोगमूर्तिधरेणह ॥ लेभेपुत्रंवरारोहासर्वप्राणभृतांहितम् ५ ऐन्द्रेचंद्रसमायुक्तेसुहृतेऽभिजितेष्टमे ॥ दिवामध्यगतेसूर्येतिथौपूर्णेऽतिपूजिते ६
संमृद्वयशसंकुंतीसुषावप्रवरंसुतम् ॥ जातमात्रेसुतेतस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ७ एषधर्मभृतांश्रेष्ठोभविष्यतिनरोत्तमः ॥ विक्रांतःसत्यवाक्त्रैवराजापृथ्व्यांभ
विष्यति ८ युधिष्ठिरइतिख्यातःपांडोःप्रथमजःसुतः ॥ भविताप्रथितोराजात्रिपुलकेषुविश्रुतः ९ यशसातेजसाचैववृत्तेनचसमन्वितः ॥ धार्मिकंतंसुतंलब्ध्वा
पांडुस्तांपुनरब्रवीत् १० प्राहुःक्षत्रंवलज्येष्ठंवलज्येष्ठंसुतंवृणु ॥ ततस्तथोक्ताभर्त्रातुवायुमेवाजुहावसा ११ ततस्तामागतोवायुर्भृगुरूढोमहाबलः ॥ किंतेकुं
तिददाम्यद्यब्रूहियत्तेहृदिस्थितम् १२ सासलज्जाविहस्याहपुत्रंदेहिसुरोत्तम ॥ बलवंतंमहाकायंसर्वदर्पप्रभंजनम् १३ तस्माज्जज्ञेमहाबाहुर्भीमोभीमपसक्रमः ॥
तमप्यतिबलंजातंवागुवाचाशरीरिणी १४ सर्वेषांवलिनश्रेष्ठोजातोऽयमितिभारत ॥ इदमत्यहुतंचासीज्जातमात्रेवृकोदरे १५ यदंकात्पतितोमातुःशिलांगा
त्रैर्व्यचूर्णयत् ॥ कुंतीव्याघ्रभयोद्विग्रासहसोत्पतिताकिल १६ नान्वबुध्यतसंसुप्तमुत्संगेस्वेष्टकोदरम् ॥ ततःसवज्रसंघातःकुमारोन्यपतद्गिरौ १७ पततातेनश
तथाशिलागात्रैर्विचूर्णिता ॥ तांशिलांचूर्णितांदृष्ट्वापांडुर्विस्मयमागतः १८ यस्मिन्नहनिभीमस्तुजज्ञेभरतसत्तम ॥ दुर्योधनोऽपितत्रैवप्रजज्ञेवसुधाधिप १९
जातेवृकोदरेपांडुरिदंभूयोऽन्वचिंतयत् ॥ कथंनुमेवरःपुत्रोलोकश्रेष्ठोभवेदिति २० दैवेपुरुषकारेचलोकोऽयंसंप्रतिष्ठितः ॥ तत्रदैवंतुविधिनाकालयुक्तेनल
भ्यते २१ इंद्रोहिराजादेवानांप्रधानइतिनःश्रुतम् ॥ अप्रमेयबलोत्साहोवीर्यवानमितश्रुतिः २२ तंतोषयित्वातपसापुत्रंलप्स्येमहाबलम् ॥ यदास्यतिसमेष्ट
त्रंसवरीयान्भविष्यति २३ अमानुषान्मानुषांश्चसंग्रामेसहनिष्यति ॥ कर्मणामनसावाचातस्मात्तप्स्येमहत्तपः २४ ततःपांडुर्महाराजोमंत्रयित्वा मह
र्षिभिः ॥ दिदेशकुंत्याःकौरव्योवतंसावत्सरंशुभम् २५ आत्मनाचमहाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥ उग्रंसतपआस्थायपरमेणसमाधिना २६ आरिराधयि
षुर्देवंत्रिदशानांतमीश्वरम् ॥ सूर्येणसहधर्मात्मापर्यतप्यतभारत २७ तंतुकालेनमहतावासवःप्रत्यपद्यत् ॥ शक्रउवाच ॥ पुत्रंतवप्रदास्यामित्रिपुलके
षुविश्रुतम् २८ ब्राह्मणानांगवांचैवसुहृदांचार्थसाधकम् ॥ दुर्हृदांशोकजननंसर्वबाधवनंदनम् २९ सुतंतेऽग्र्यंप्रदास्यामिसर्वाभिन्नविनाशनम् ॥ इत्युक्तः
कौरवोराजावासवेनमहात्मना ३० उवाचकुंतीधर्मात्मादेवराजवचःस्मरन् ॥ उदकंस्तवकल्याणितुष्टोदेवगणेश्वरः ३१ दातुमिच्छतितेपुत्रंयथासंकल्पितं
त्वया ॥ अतिमानुषकर्मणंयशस्विनमरिंदमम् ३२

घातेसतियस्यनिद्राभंगोऽपिनजातोनिर्वेदनत्वात्त्वज्रशरीरत्वादित्यर्थः उत्सर्गसमाप्ते १७

१८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ समाधिनाभ्यानेन । परमेणानभ्यवृत्तिना २६ सूर्येणसहजदयादस्तमयावधि २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

नीतिमंतं महात्मानमादित्यसमतैजसम् ॥ दुराधर्षक्रियावंतमतीवाहुतदर्शनम् ३३ पुत्रं जनय सुश्रोणिधामक्षत्रियतेजसाम् ॥ लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वयशुचि
स्मिते ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहावयशास्विनी ॥ अथामगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ३५ जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचा शरीरिणी ॥
महागंभीरनिघोषानभोनादयतीतदा ३६ शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् ॥ कुंतीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचे दंशुचिस्मिताम् ३७ कार्त्तवीर्यसमः कुंतिशि
वतुल्यपराक्रमः ॥ एष शक्र इवाज्यो यशस्ते प्रथयिष्यति ३८ अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाऽभूदभिर्वाधिता ॥ तथा विष्णुसमः प्रीतिर्वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ३९
एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरुंश्च सहसोमकैः ॥ चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुलक्ष्मीं वहिष्यति ४० एतस्य भुजवीर्येण खांडवे हव्यवाहनः ॥ मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै
पराम् ४१ ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधाना हरिष्यति ४२ जामदग्न्यसमः कुंतिविष्णुतुल्यपराक्रमः ॥ एष वीर्यवतां श्रे
ष्ठो भविष्यति महायशः ४३ एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति शंकरम् ॥ अस्त्रपाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ४४ निवातकवचानामदित्या विबुधविद्विषः ॥ शक्रा
ज्ञायामहाबाहुस्तान्वधिष्यति ते सुतः ४५ तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेना हरिष्यति ॥ विप्रनष्टांश्चिरं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ४६ एतामत्यहुतां वाचं कुंती
शुश्राव सूतके ॥ वाचमुच्चरितामुच्चैस्तां निश्म्य तपस्विनाम् ४७ बभूव परमो हर्षः शतशृंगनिवासिनाम् ॥ तथा देवनि कायानां सिंद्वाणां च दिवौकसाम् ४८ आका
शे दुंदुभीनां च बभूव तु मुलः स्वनः ॥ उदतिष्ठन् महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ४९ समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ काद्रवेया वै न ते या गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ प्रजा
नां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ५० भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ॥ यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ५१ मरीचि
रंगिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ दक्षः प्रजापतिश्चैव गंधर्वाप्सरसस्तथा ५२ दिव्यमाल्यांबरधराः सर्वालंकारभूषिताः ॥ उपगायंति बीभत्सुं नृत्यं तेऽप्सरसां
गणाः ५३ तथामहर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समंततः ॥ गंधर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायतचतुर्बुधः ५४ भीमसेनो ग्रसेनौ च लर्णायुरनघस्तथा ॥ गोपतिर्घृतराष्ट्रश्च सूर्यव
र्चास्तथाऽष्टमः ५५ युगपस्तृणपः कार्पिर्नदिश्चित्ररथस्तथा ॥ त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ५६ कालिः पंचदशश्चैव नारदश्चात्र षोडशः ॥ ऋत्वा
बृहत्त्वा बृहकः करालश्च महामनाः ५७ ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः ॥ विश्वावसुर्भूमन्धुश्च सुचंद्रश्च शरुस्तथा ५८ गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुह ॥
इत्येते देवगंधर्वाजगुस्तत्र नराधिप ५९ तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ॥ न नृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ६० अनूचानां नवद्याचगुणमुख्या गुणा
वरा ॥ अद्रिका च तथा सोमामिश्रकेशी त्वलंबुषा ६१ मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥ अंबिकालक्षणाक्षेमा देवीरंभामनोरमा ६२

मानानां तैलतत्स्थानादेवानामितिलक्ष्यते ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२

६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८ ॥ इति आदि० नी० भा० त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ कुंतीति १ विगुणेप्रभोत्पादनानधिकृतेअवरत्वेकानि
 असिताचसुबाहुश्चसुप्रियाचवपुस्तथा ॥ पुंडरीकासुगंधाचसुरसाचप्रमाथिनी ६३ काम्याशारद्वतीचैवनचतुस्तत्रसंघशः ॥ मेनकासहज्याचकर्णिकापुंजिक
 स्थला ६४ ऋतुस्थलाघृताचीचविश्वाचीपूर्वचित्यापि ॥ उम्लोचेतिचविख्याताप्रम्लोचेतिचतादश ६५ उर्वश्येकादशीतासांजगुश्चायतलोचनाः ॥ धाताऽ
 र्यमाचमित्रश्चवरुणोऽशोभगस्तथा ६६ इंद्रोविवस्वान्पूपाचत्वष्टाचसवितातथा ॥ पर्जन्यश्चैवविष्णुश्चआदित्याद्वादशस्मृताः ॥ महिमानं पांडवस्यवर्धयंतोऽवरे
 स्थिताः ६७ मृगव्याधश्चसर्पश्चनिर्ऋतिश्चमहायशाः ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यःपिनाकीचपरंतप ३८ दहनोऽथेश्वरश्चैवकपालीचविशांपते ॥ स्थाणुर्भगश्चभगवान्
 रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ३९ अश्विनौवसवश्चाष्टौमरुतश्चमहाबलाः ॥ विश्वेदेवास्तथासाध्यास्तत्रासन्परितःस्थिताः ७० कर्कोटकोऽथसर्पश्चवासुकिश्चभुजंगमः ॥
 कच्छपश्चाथकुंडश्चतक्षकश्चमहोरगः ७१ आययुस्तपसायुक्तमहाक्रोधामहाबलाः ॥ एतेचान्येचबहवस्तत्रनागाव्यवस्थिताः ७२ ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चगरुड
 श्वासितध्वजः ॥ अरुणश्चारुणिश्चैवैनतेयाव्यवस्थिताः ७३ तांश्चदेवगणान्सर्वास्तपःसिद्धामहर्षयः ॥ विमानगिर्यग्रगतान्ददृशुर्नेतरेजनाः ७४ तद्वद्वामहदा
 श्रयंविस्मितामुनिसत्तमाः ॥ अधिकांस्मततोवृत्तिमवर्तन्पांडवान्प्रति ७५ पांडुस्तुपुनरेवैनांपुत्रलोभान्महायशाः ॥ वकुमैच्छद्धर्मपत्नीकुंतीत्वेनमथाब्रवीत् ७६
 नातश्चतुर्थप्रसवमापत्स्वपिवदंत्युत ॥ अतःपरंस्वैरिणिस्याद्वंधकीपंचमेभवेत् ७७ सत्वंविद्वन्धर्ममिममधिगम्यकथंनुमाम् ॥ अपत्यार्थंमुत्कम्यप्रमादादिव
 भाषसे ७८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिपांडवोत्पत्तौत्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
 ॥ कुंतीपुत्रेपुजातेषुघृतराष्ट्रात्मजेषुच ॥ मद्रराजसुतापांडुरहोवचनमब्रवीत् १ नमेऽस्तित्वयिसंतापोविगुणेऽपिपरंतप ॥ नावस्त्वेवराह्याःस्थित्वाचानघ
 नित्यदा २ गांधार्याश्चैवपुत्रेजातंपुत्रशतंतथा ॥ श्रुत्वानमेतथादुःखममवत्कुरुनंदन ३ इदंतुमेमहदुःखंतुल्यतायामपुत्रता ॥ दिष्ट्यात्विदानींभर्तुर्मेकुंत्या
 मप्यस्तिसंततिः ४ यदित्वपत्यसंतानंकुंतिराजसुतामयि ॥ कुर्यादनुग्रहोमेस्यात्तवचापिहितंभवेत् ५ संरंभोहिसपत्नीत्वाद्भक्तुंकुंतिसुतांप्रति ॥ यदि
 तुत्वंप्रसन्नोमेस्वयमेनांप्रचोदय ६ ॥ पांडुरुवाच ॥ ॥ ममाप्येषसदामाद्रिहृदयर्थःपरिवर्तते ॥ नतुत्वांप्रसहेवकुमिष्टानिष्टविवक्षया ७ तवत्विदंमतंमत्वा
 प्रयतिष्याम्यतःपरम् ॥ मन्येधुवंमयोक्तासावचनंप्रतिपत्स्यते ८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ ततःकुंतीपुनःपांडुर्विविक्तइदमब्रवीत् ॥ कुलस्य
 ममसंतानंलोकस्यचकुरुप्रियम् ९ ममचापिंडनाशायपूर्वेषामपिचात्मनः ॥ मत्प्रियार्थंचकल्याणिकुरुकल्याणमुत्तमम् १०

प्राप्ते वराह्याःकुंत्याअपेक्षया २।३।४।५ संरंभोऽभिमानः ६ ममेति इष्टमनिर्वाहस्यसीतिसंदेहेनत्वांवक्तुंनप्रसहेइत्यर्थः ७ मत्वाज्ञात्वा प्रतिपत्स्यतेअंगीकरिष्यति ८ संतानमविच्छेदं लोकस्य
 प्रियं बलवत्प्रजात्वेननिर्भयत्वं ९ ममपूर्वेषांचापिंडविनाशायपिंडविनाशाभावात् बहुपुत्रेपुत्रकृत्स्नविदुषिपुत्रस्यसंततरेविच्छेदसंभवादित्यर्थः कल्याणं पुत्रांतरोत्पादनं १०

यशसश्चि कृतकृत्याअपियशोर्धेदेवगुर्वारधनंकुर्वेतीत्यर्थः ११। १२। १३। १४ एवंपांडुं प्रत्युक्तवाकुंत्यामंत्रकृतेसतिकुंतीमाद्रीमब्रवीदितिपोजना १५। १६। १७ अत्यश्विनोअश्विभ्याम
 धिको १८। १९। २०। २१ अनुसंवत्सरंसंवत्सरमनुषश्चाजाताअपिदेवताभावात्सर्वेषंचसंवत्सराइवाहश्यंत्यर्थः १ यद्वापंचापिपुत्राव्यराजंतसंवत्सराःप्रभवादयइवानुसंवत्सरंजाताइतिपौ
 यशसोऽर्थायचैवत्वंकुरुकर्मसुदुष्करम् ॥ प्राप्याधिपत्यमिंद्रेणयज्ञैरिष्टंयशोऽर्थिना ११ तथामंत्रविदोविप्रास्तपस्तप्त्वासुदुष्करम् ॥ गुरुनभ्युपगच्छंतियशसोऽर्थाय
 भाविनि १२ तथाराजर्षयःसर्वेब्राह्मणाश्चतपोधनाः ॥ चकुरुच्चावचंकर्मयशसोऽर्थायदुष्करम् १३ सात्वंमाद्रांस्त्वेनैवतारयैनामनिर्दिष्टे ॥ अपत्यसंविभागेनपरां
 कीर्तिमवाप्नुहि १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाऽब्रविन्माद्रांसकृच्चितयदैवतम् ॥ तस्मात्तेभविताऽपत्यमनुरूपमसंशयम् १५ ततोमाद्रीविचार्यैवंजगा
 मभनसाऽश्विनौ ॥ तावागम्यसुतौतस्यांजनयामासतुर्यमौ १६ नकुलंसहदेवंचरूपेणाप्रतिमौभुवि ॥ तथैवतावपियमौवागुवाचाशरीरिणी १७ सत्वरूपगु
 णोपेतौभवतोऽत्यश्विनाविति ॥ भासतस्तेजसाऽत्यर्थरूपद्रविणसंपदा १८ नामानिचक्रिरेतेषांशतशृंगनिवासिनः ॥ भक्त्याचकर्मणाचैवतथाऽऽशीर्भविशांपते
 १९ ज्येष्ठंयुधिष्ठिरेत्येवंभीमसेनेतिमध्यमम् ॥ अर्जुनेतितृतीयंचकुंतीपुत्रानकल्पयन् २० पूर्वजंकुलेत्येवंसहदेवेतिचापरम् ॥ माद्रीपुत्रावकथयंस्तेविप्राःप्रीत
 मानसाः २१ अनुसंवत्सरंजाताअपितेकुरुसत्तमाः ॥ पांडुपुत्राव्यराजंतपंचसंवत्सराइव २२ महासत्वामहावीर्यामहाबलपराक्रमाः ॥ पांडुर्दृष्ट्वासुतांस्तांस्तुदेव
 रूपान्महौजसः २३ मुदंपरमिकालेभेननंदचनराधिपः ॥ ऋषीणामपिसर्वेषांशतशृंगनिवासिनाम् २४ प्रियावभूवुस्तासांचतथैवमुनियोपिताम् ॥ कुंतीमथपुनः
 पांडुर्माद्र्यर्थेसमचोदयत् २५ तमुवाचपृथाराजन्नरहस्युक्तातदासती ॥ उक्तासकृद्वद्वेषालेभेतेनास्मिंचिता २६ विभेम्यस्याःपरिभवात्कुस्त्रीणांगतिरिदृशी ॥
 नाज्ञासिपमहंमूढाद्वद्वद्वानेफलद्वयम् २७ तस्मान्नाहंनियोक्तव्यात्येषोऽस्तुवरोमम ॥ एवंपांडोःसुताःपंचदेवदत्तामहाबलाः २८ संभूताःकीर्तिमंतश्चकुरुवंशवि
 वर्धनाः ॥ शुभलक्षणसंपन्नाःसोमवत्प्रियदर्शनाः २९ सिंहदर्पामहेष्वासाःसिंहविक्रांतगामिनः ॥ सिंहग्रीवामनुष्येन्द्राववृधुर्देवविक्रमाः ३० विवर्धमानास्ते
 तत्रपुण्येहैमवतेगिरौ ॥ विस्मयंजनयामासुर्महर्षीणांसमेयुषाम् ३१ तेचपंचशतंचैवकुरुवंशविवर्धनाः ॥ सर्वेवृधुरल्पेनकालेनाप्स्विवनरीरजाः ३२ ॥ इतिश्री
 महाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडवोत्पत्तौचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दर्शनीयांस्ततःपुत्रान्पांडुःपंच
 महावने ॥ तान्पश्यन्पर्वतरेम्येस्वबाहुबलमाश्रितः १ सपुष्पितवनेकालेकदाचिन्मधुमाधवे ॥ भूतसंमोहनेराजासभार्योव्यचरद्वनम् २ पलाशैस्तिलकैश्चूतै
 श्वंपकैःपारिभद्रकैः ॥ अन्यैश्चबहुभिर्वृक्षैःफलपुष्पसमृद्धिभिः ३ जलस्थानैश्चविविधैःपद्मिनीभिश्चशोभितम् ॥ पांडोर्वनंतत्संप्रेक्ष्यप्रजज्ञेहृदिमन्मथः ४

जयं २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१ तेषंचपांडवाःशतंचान्येधार्तराष्ट्राः नीरजाःपराइव ३२ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीये चतुर्विंशत्य
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ ॥ दर्शनीयानिति १ मधुमाधवेचैत्रवेशाखयोःसंघीतदात्मकेवसंते २। ३। ४

५ वयःस्थायुवर्ती तनुवाससंमुखमवस्थां किंचिद्वृतांगमित्यर्थः ६ । ७ । ८ कामपरीतात्मा कामेन व्याप्तचित्तः ९ । १० बुद्धिर्भयनिश्चयः श्वेतसाविचारेण ११ कालस्यातीतत्वादिव्यवहारहेतोः
 प्रहृष्टमनसंतत्रविचरंतं यथाऽमरम् ॥ तं माद्रथनुजगामैकावसनं विभ्रती शुभम् ५ समीक्षमाणः स तु तावयस्थां तनुवाससम् ॥ तस्य कामः प्रवृत्ते गहनेऽग्निरिवोद्व
 तः ६ रहस्येकां तु तां दृष्ट्वा राजा जीवलोचनाम् ॥ न शशाकनियंतुं तं कामं कामवशीकृतः ७ तत एनां बलाद्राजानि जग्राह रहोगताम् ॥ वार्यमाणस्तथा देव्या वि
 स्फुरंत्यायथा बलम् ८ स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ॥ माद्रौ मैथुनधर्मेण सोऽन्वगच्छद्बलादिव ९ जीवितां ता यकौरव्यमन्मथस्य वशंगतः ॥ शापजं भ
 यमुत्सृज्य विधिना संप्रचोदितः १० तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ॥ संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सहचेतसा ११ सतया सह संगम्य भार्यया कुरुनंदनः ॥
 पांडुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा १२ ततो माद्रौ समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ॥ मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव हि १३ सह पुत्रैस्ततः कुंती माद्रौ पुत्रौ
 च पांडवौ ॥ आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः १४ ततो माद्रथ ब्रवीद्राजवार्ता कुंतीभिदं वचः ॥ एकैव त्वमिहा गच्छतिष्ठं त्वत्रैव दारकाः १५ तच्छ्रुत्वा वच
 नंतस्यास्तत्रैवा धाय दारकान् ॥ हताऽहमिति विकुश्य सहसैवा जगाम सा १६ दृष्ट्वा पांडुं च माद्रौ च शयानौ धरणीतले ॥ कुंती शोकपरीतां गीविललाप मुदुःखिता
 १७ रक्ष्यमाणो मयानित्यं वीरः स ततमात्मवान् ॥ कथं त्वामत्यतिकांतः शापं जानन् नौकसः १८ ननु नाम त्वयामाद्रिरक्षितव्यो नराधिपः ॥ सा कथं लोभितवती वि
 जने त्वं नराधिपम् १९ कथं दीनस्य स ततं त्वामासाद्य रहोगताम् ॥ तं विचिंतयतः शापं प्रहर्षः समजायत २० धन्या त्वमसि बाल्ही किमत्तो भाग्यतरा तथा ॥ दृष्टव
 त्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः २१ ॥ माद्रथुवाच ॥ विलपंत्या मया देवी वार्यमाणेन चासकृत् ॥ आत्मानवारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा २२ ॥ कुंत्युवाच ॥
 अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठधर्मफलं मम ॥ अवश्यं भाविनो भावान्मां मां माद्रिनिवर्तय २३ अन्विष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशंगतम् ॥ उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्पा
 लय दारकान् २४ ॥ माद्रथुवाच ॥ अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ॥ न हितृताऽस्मि कामानां ज्येष्ठा मामनुमन्यताम् २५ मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं
 कामाद्भरतसत्तमः ॥ तमुच्छिद्यामस्य कामं कथं नुच्यमसादने २६ न चाप्यहं वर्तयंती निर्विशेषं सुते पुते ॥ वृत्तिमार्गैश्च रिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा च माम् २७
 तस्मान्मे सुतयोः कुंतिवर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ॥ मां च कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशंगतः २८ राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ॥ दग्धव्यंसुप्रतिच्छन्नमेतदार्थे प्रि
 यंकुरु २९ दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ॥ अतोऽन्यत्र प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ३०

पष्टद्वयस्येव धर्मः कालनात्मको यस्य मरणस्य तेन कालधर्मणा मृत्युना १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ त्वामत्यतिकांतो बलादाकांतवान् । शोकाकुलत्वादतिशयस्याभ्यासः १८
 त्वया चरक्षितव्यः १९ प्रहर्षः कामः २० । २१ आत्माचित्तं दिष्टं शापजं दुरहृष्टं २२ । २३ प्रेतवशं प्रेतराजवशं अन्विष्याम्यनुगमिष्यामि २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

३१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठे भारतभावदीपे पंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ पांडोरुपरमं दृष्टेति १ । २ । ३ देहदेहपोरस्थानि अग्निहोत्राग्निभिः संस्कारलभनार्थं ४ । ५ । ६
 ७ तद्गर्भनसंक्षिप्तमन्यत मुनीनां योगप्रभावात्स्वदेशगमनोत्कंठया ८ वर्धमानपुरद्वारमुख्यद्वारं ९ । १० चारणादेवमायकागुल्यकारुण्यास्तिषांसहस्राणां मुनीनां चागममिति चोऽध्याहर्षव्यः ।
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा तंचिताग्निस्थं धर्मपत्नीनरर्षभम् ॥ मद्रराजसुतातूर्णमन्वारो हृद्यशस्विनी ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पांडुप
 रमे पंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पांडोरुपरमं दृष्ट्वा देवकल्पामहर्षयः ॥ ततो मंत्रविदः सर्वे मंत्रयांचक्रिरे मिथः १ ॥ तापसा ऊचुः ॥
 हित्वाराज्यं चराष्ट्रं च समहात्मा महायशः ॥ अस्मिन् स्थाने तपस्तप्त्वा तापसान् शरणंगतः २ सजातमात्रान् पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ॥ प्रादायोपनिधिं राजा पांडुः
 स्वर्गमितोगतः ३ तस्येमानात्मजान् देहभार्या च सुमहात्मनः ॥ स्वराष्ट्रं गच्छामो धर्मेषु हि नः स्मृतः ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते परस्परमामंत्र्य देवकल्पाम
 हर्षयः ॥ पांडो पुत्रान् पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ५ उदारमनसः सिद्धागमने चक्रिरे मनः ॥ भीष्माय पांडवान् दातुं घृतराष्ट्राय चैव हि ६ तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय
 प्रतस्थिरे ॥ पांडो दीरांश्च पुत्रांश्च शरीरे ते च तापसाः ७ सुखिनी सा पुरा भूत्वा स ततं पुत्रवत्सला ॥ प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ८ सा त्वदीर्घेण कालेन संप्रा
 ता कुरुजांगलम् ॥ वर्धमानपुरद्वारमाससादय शस्विनी ९ द्वारिणं तापसा ऊचूराजानं च प्रकाशय ॥ ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः १० तंचारणसहस्राणां
 मुनीनामागमंतदा ॥ श्रुत्वानागपुरे नृणां विस्मयः समपद्यत ११ मुहूर्तो दित आदित्ये सर्वे बालपुरस्कृताः ॥ सदारास्तापसान् द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः १२ स्त्रीसंघाः
 क्षत्रसंघाश्च यानसंघसमास्थिताः ॥ ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः १३ तथा विदुश्च द्रुपदसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ॥ न कश्चिदकरो दीर्घ्यामभवन् धर्म
 बुद्धयः १४ तथा भीष्मः शांतनवः सोमदत्तोऽथ बालिहकः ॥ प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ताच विदुरः स्वयम् १५ सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ॥ राजदारैः परि
 वृता गांधारी चापि निर्ययौ १६ घृतराष्ट्रस्य दायादादुर्योधनपुरोगमाः ॥ भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः १७ तान् महर्षिगणान् दृष्ट्वा शिरोभिरभिवाच च ॥
 उपोपवि विभुः सर्वे कौरव्याः स पुरोहिताः १८ तथैव शिरसाभूमावभिवाद्य प्रणम्य च ॥ उपोपवि विभुः सर्वे पौरजानपदा अपि १९ तमकूजमभिजाय जनौघं सर्वशस्त
 दा ॥ पूजयित्वा यथान्यायं पाद्येनार्घ्येण च प्रभो २० भीष्मो राज्यं चराष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ॥ ऋषीणां मतमाज्ञाय
 महर्षिं रिदमब्रवीत् २१ यः स कौरव्यदायादः पांडुर्नाम नराधिपः ॥ कामभोगान् परित्यज्य शतशृंगमितोगतः २२ ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्यादिव्येन हेतुना ॥ साक्षा
 द्दर्मादयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः २३ तथैनं बालिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् २४

पाठांतरे आरण्यानां सहस्रसंख्यानां मुनीनां चेति योज्यं ११ । १२ । १३ व्यतिकरः संघर्षः १४ । १५ कौसल्या काशिराजसुता १६ । १७ उपोपवि विभुः परिवाप्योपविष्टवतः १८ । १९ अकूजं निःशब्दं
 २० । २१ । २३ दिव्येन हेतुना मंत्रेण देवताह्वानाद्यलौकिककारणेन २३ । २४

२५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ प्रेतकार्येसंपिंडीकरणान्ते पितृमेधयज्ञविशेषं वृषोत्सर्गादिकंवा ३३ । ३४ गंधर्वनगरंस्वपुरं यथोक्तंज्योतिःशास्त्रे । अनेकरत्नाकृतिस्वेप्रकाशतेपुरं
 पुरुहूतादयंजज्ञेकुंत्यामेवधनंजयः ॥ यस्यकीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति २५ यौतुमाद्रीमहेष्वासावसूतपुरुषोत्तमौ ॥ अश्विभ्यांपुरुषव्याघ्राविमौताव
 पिपश्यत २६ चरताधर्मनित्येनवनवासंयशस्विना ॥ नष्टःपैतामहोवंशःपांडुनापुनरुद्धतः २७ पुत्राणांजन्मवृद्धिचवैदिकाध्ययनानिच ॥ पश्यंतःसततंपांडोः
 परांप्रीतिमवाप्स्यथ २८ वर्तमानःसतां वृत्तेपुत्रलाभमवाप्स्यच ॥ पितृलोकंगतःपांडुरितःसप्तदशेऽहनि २९ तंचितागतमाज्ञायवैश्वानरमुखेदुतम् ॥ प्रविष्टापाव
 कंमाद्रीहित्वाजीवितमात्मनः ३० सागतासहतेनैवपतिलोकमनुव्रता ॥ तस्यास्तस्यचयत्कार्यक्रियतांतदनंतरम् ३१ इमेतयोःशरीरेद्वेपुत्राश्चेमेतयोर्वराः ॥
 क्रियाभिरनुगृह्यतांसहमात्रापरंतपाः ३२ प्रेतकार्येनिवृत्तेतुपितृमेधमहायशाः ॥ लभतांसर्वधर्मज्ञःपांडुःकुरुकुलोद्धहः ३३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाकु
 रून्सर्वान्कुरूणामेवपश्यताम् ॥ क्षणेनांतर्हिताःसर्वेतापसागृह्यकैःसह ३४ गंधर्वनगराकारंतथैवांतर्हितंपुनः ॥ ऋषिसिद्धगणंदृष्ट्वाविस्मयंतेपरंययुः ३५ ॥ इ
 ति श्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसं०प० ऋषिसंवादेपट्टिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ पांडोर्विदुरसर्वाणिप्रेतकार्याणिकारय ॥ राजवद्राज
 सिंहस्यमाद्याश्चैवविशेषतः १ पशून्वासांसिरत्नानिधनानिविविधानिच ॥ पांडोःप्रयच्छमाद्राश्चयेभ्योयावच्चवांचितम् २ यथाचकुंतीसत्कारंकुर्यान्माद्या
 स्तथाकुरु ॥ यथानवायुर्नादित्यःपश्येतांतांसुसंवृताम् ३ नशोच्यःपांडुरनघःप्रशस्यःसनराधिपः ॥ यस्यपंचसुतावीराजाताःसुरसुतोपमाः ४ ॥ वैशंपा
 यनउवाच ॥ विदुरस्तंतथेत्युक्त्वाभीष्मेणसहभारत ॥ पांडुसंस्कारयामासदेशेपरमपूजिते ५ ततस्तुनगरानूर्णमाज्यगंधपुरस्कृताः ॥ निर्हृताःपावकादीप्ताःपां
 डोराजन्पुरोहितैः ६ अथैनामार्तवैःपुष्पैर्गंधैश्चविविधैर्वरैः ॥ शिबिकांतामलंकृत्यवाससाऽऽच्छाद्यसर्वशः ७ तांतथाशोभितांमाल्यैर्वासोभिश्चमहाधनैः ॥ अ
 मात्याज्ञातयश्चैनंसुहृदश्चोपतस्थिरे ८ नृसिंहंनरयुक्तेनपरमालंकृतेनतम् ॥ अवहनयानमुख्येनसहमाद्यासुसंवृतम् ९ पांडुरेणातपत्रेणचामरव्यजनेनच ॥ सर्व
 वादित्रनादैश्चसमलंचक्रिरेततः १० रत्नानिचाप्युपादायबहूनिशतशोनराः ॥ प्रददुःकाक्षमाणेभ्यःपांडोस्तस्यौर्ध्वदेहिके ११ अथछत्राणिशुभ्राणिचामराणिवृ
 हंतित ॥ आजन्तुःकौरवस्यार्थेवासांसिरुचिराणिच १२ याजकैःशुक्लवासोभिर्हूयमानाहुताशनाः ॥ अगच्छन्नग्रतस्तस्यदीप्यमानाःस्वलंकृताः १३ ब्राह्मणाः
 क्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवसहस्रशः ॥ रुदंतःशोकसंतप्ताअनुजग्मुर्नराधिपम् १४ अयमस्मानपाहायदुःखेचाघायशाश्वते ॥ कृत्वाचास्माननाथांश्चक्रयास्यतिनरा
 धिपः १५ क्रोशंतःपांडवाःसर्वेभीष्मोविदुरसुवच ॥ रमणीयेवनोद्देशेगंगातीरेसमेशुभे १६

पताकाभ्यजतोरणान्वितं ॥ यदातदानागमनुष्यवाजिनांपिबत्यसृग्भूरिरणेवमुंधरा इति ३५ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेपट्टिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ पांडोरिति १
 २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ नृसिंहंपांडुं नृसिंहंतिपाठेनमेजयसंबोधनं ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ कालीयकादिग्धंकृष्णागुरुलिप्तं १८ । १९ । २० । २१ । २२ तुंगपद्मकौगंधद्रव्यविशेषौ २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठी
 न्यासयामासुरथतांशिविकांसत्यवादिनः ॥ सभार्यस्यनृसिंहस्यपांडोरुष्टिकर्मणः १७ ततस्तस्यशरीरंतुसर्वगंधाधिवासितम् ॥ शुचिकालीयकादिग्धंदिव्यचंद
 नरूपितम् १८ पर्यपिचनजलेनाशुशातकुंभमयैर्घटैः ॥ चंदनेनचशुक्लेनसर्वतःसमलेपयन् १९ कालागुरुविमिश्रेणतथातुंगरसेनच ॥ अथैनंदेशजैःशुक्लैर्वासोभिः
 समयोजयन् २० संछन्नःसतुवासोभिर्जीवन्निवनराधिपः ॥ शुशुभेसनरव्याघ्रोमहार्हंशयनोचितः २१ याजकैरभ्यनुज्ञातेप्रेतकर्मण्यनुष्ठिते ॥ घृतावसितंराजानं
 सहमाद्राश्चस्वलंकृतम् २२ तुंगपद्मकमिश्रेणचंदनेनसुगंधिना ॥ अन्यैश्चविविधैर्गंधैर्विधिनासमदाहयन् २३ ततस्तयोःशरीरेद्वेद्वामोहवशंगता ॥ हाहापुत्रेति
 कौसल्यापपातसहसाश्रुवि २४ तांप्रेक्ष्यपतितामार्तापौरजानपदोजनः ॥ रुरोददुःखसंतप्तोराजभक्त्याकृपाऽन्वितः २५ कुंत्याश्चैवार्तनादेनसर्वाणिचविचुरुशुः ॥
 मानुषैःसहभूतानितिर्यग्योनिगतान्यपि २६ तथाभीष्मःशांतनवोविदुरश्चमहामतिः ॥ सर्वशःकौरवाश्चैवप्राणदन्मृशदुःखिताः २७ ततोभीष्मोऽथविदुरोराजा
 चसहपांडवैः ॥ उदकंचक्रिरेतस्यसर्वाश्चरुयोषितः २८ चुकुशुःपांडवाःसर्वेभीष्मःशांतनवस्तथा ॥ विदुरोज्ञातयश्चैवचक्रुश्चाप्युदकाक्रियाः २९ कृतोदकांस्ता
 नादायपांडवाञ्छोककशितान् ॥ सर्वाःप्रकृतयोराजन्शोचमानान्यवारयन् ३० यथैवपांडवाभूमौसुपुःसहबांधवैः ॥ तथैवनागराराजन्शिशिरब्राह्मणादयः ३१
 तद्गतानंदमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ॥ बभूवपांडवैःसार्धंनगरंद्वादशक्षपाः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिपांडुदाहेसप्तविंशत्यधिकशततमो
 ऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःकुंतीचराजाचभीष्मश्चसहबंधुभिः ॥ ददुःश्राद्धंतदापांडोःस्वधामृतमयंतदा १ कुरुंश्चविप्रमुख्यांश्चभोजयि
 त्वासहस्रशः ॥ रत्नौघान्विप्रमुख्येभ्योदत्वाग्रामवरांस्तथा २ कृतशौचांस्ततस्तांस्तुपांडवान्भरतर्षभान् ॥ आदायविविशुःसर्वेपुरंवारणसाह्वयम् ३ सततंस्मा
 नुशोचंतस्तमेवभरतर्षभम् ॥ पौरजानपदाःसर्वेमृतंस्वमिवबांधवम् ४ श्राद्धावसानेतुतदादृष्ट्वातंदुःखितंजनम् ॥ संमूढांदुःखशोकातीव्यासोमातरमब्रवीत् ५
 अतिक्रांतसुखाःकालाःपर्युपस्थितदारुणाः ॥ श्वःश्वःपापिष्ठदिवसाःपृथिवीगतयौवना ६ बहुमायासमाकीर्णोनानादोषसमाकुलः ॥ लुप्तधर्मक्रियाचारोघोरः
 कालोभविष्यति ७ कुरूणामनयाच्चापिपृथिवीनभविष्यति ॥ गच्छत्वंगमास्थाययुक्तावसतपोवने ८ माद्राक्षीस्त्वंकुलस्यास्यघोरसंक्षयमात्मनः ॥ तथेति
 समनुज्ञायसाप्रविश्याब्रवीत्स्नुषाम् ९ अंबिकेतवपौत्रस्यदुर्नयात्किलभारताः ॥ सानुबंधाविनक्ष्यंतिपौराश्चैवेतिनःश्रुतम् १० तत्कौसल्यामिमामार्तापुत्रशो
 काभिपीडिताम् ॥ वनमादायभद्रंतेगच्छामियदिमन्यसे ११ तथेत्युक्त्वात्वंबिक्रयाभीष्ममामंभ्यसुव्रता ॥ वनंययौसत्यवतीस्नुषाभ्यांसहभारत १२

येभारतभावदीपे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ श्वःश्वःपूर्वपूर्वदिनापेक्षयाउत्तरमुत्तरंपापिष्ठं । गतयौवनासम्यक्फलशून्या ६
 ७ योगचित्तवृत्तिनिरोधप्रयाणोद्योगंवा युक्तासमाहिता ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ जवेघावनक्रीडायां । लक्ष्याभिहरणेअहंपूर्वमहंपूर्वमितिदृष्टफलादिग्रहणे । भोज्ये । पांसुविकर्षणेबालक्रीडाविशेषे । पारिमर्दति सर्वतउपमृष्टाति १६ । १७
१८ । १९ । २० । २१ । २२ योग्यासुशिक्षाम्यासेषु उत्तरमुत्कर्ष २३ । २४ । २५ । २६ निकृत्पाकपटेन २७ प्राणवान्बलवान् २८ । २९ प्रसह्यबलात्कारेण ३०

ताःसुघोरंतपस्तप्त्वादेव्योभरतसत्तम ॥ देहंत्यक्त्वामहाराजगतिमिष्टाययुस्तदा १३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथाप्तवंतोवेदोक्तान्संस्कारान्पांडवास्तदा ॥ संव्य
वर्धतभोगांस्तेभुञ्जानाःपितृवेश्मनि १४ धार्तराष्ट्रैश्चसहिताःक्रीडंतोमुदिताःसुखम् ॥ बालक्रीडासुसर्वासुविशिष्टास्तेजसाऽभवन् १५ जवेलक्ष्याभिहरणेभोज्येर्पा
सुविकर्षणे ॥ धार्तराष्ट्रान्भीमसेनःसर्वान्सपरिमर्दति १६ हर्षात्प्रक्रीडमानांस्तान्गृह्यराजत्रिलीयते ॥ शिरःसुविनिगृह्यैतान्योधयामासपांडवैः १७ शतमेको
त्तरंतेषांकुमाराणांमहौजसाम् ॥ एकएवनिगृह्णातिनातिरुच्छ्राद्धकोदरः १८ कचेषुचनिगृह्यैतान्विनिहत्यबलाद्वली ॥ चकर्षकोशतोभूमौघृष्टजानुशिरोसकान् ॥
१९ दशबालान्जलेक्रीडन्भुजाम्यापरिगृह्यसः ॥ आस्तेस्मसलिलेमग्नोमृतकल्पान्विमुंचति २० फलानिवृक्षमारुह्यविचिन्वंतिचतेयदा ॥ तदापादप्रहारेणभी
मःकंपयतेहुमान् २१ प्रहारवेगाभिहताहुमाव्याधूर्णितास्ततः ॥ सफलाःप्रपतंतिस्मदुतंत्रस्ताःकुमारकाः २२ नतेनियुद्धेनजवेनयोग्यासुकदाचन ॥ कुमाराउ
त्तरंचकुःस्पर्धमानावृकोदरम् २३ एवंसधार्तराष्ट्रांश्चस्पर्धमानोवृकोदरः ॥ अप्रियेऽतिष्ठदत्यंतबाल्यान्नद्रोहचेतसा २४ ततोबलमतिख्यातंधार्तराष्ट्रःप्रतापवान् ॥
भीमसेनस्यतज्ज्ञात्वादुष्टभावमदर्शयत् २५ तस्यधर्मादपेतस्यपापानिपरिपश्यतः ॥ मोहादैश्वर्यलोभाच्चपापामतिरजायत २६ अयंबलवताश्रेष्ठःकुंतीपुत्रोवृको
दरः ॥ मध्यमःपांडुपुत्राणानिकृत्यासन्निगृह्यताम् २७ प्राणवान्चिक्रमीचैवशौर्येणमहताऽन्वितः ॥ स्पर्धतेचापिसहितानस्मानेकोवृकोदरः २८ तंतुसुप्तपुरोद्या
नेगंगायांप्रक्षिपामहे ॥ अथतस्मादवरजंश्रेष्ठंचैवयुधिष्ठिरम् २९ प्रसह्यबंधनेबत्वाप्रशासिष्येवसुंधराम् ॥ एवंसनिश्चयंपापःकृत्वादुर्योधनस्तदा ॥ नित्यमेवांतर
प्रेक्षीभीमस्यासीन्महात्मनः ३० ततोजलविहारार्थंकारयामासभारत ॥ चैलकंबलवेश्मानिविचित्राणिमहांतिच ३१ सर्वकामैःसुपूर्णानिपताकोच्छ्रायवंतिच ॥
तत्रसंजनयामासनानागाराण्यनेकशः ३२ उदकक्रीडनंनामकारयामासभारत ॥ प्रमाणकोट्यांतदेशंस्थलंकिंचिदुपेत्यह ३३ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचचोप्यंलेह्यमथा
पिच ॥ उपपादितंनरैस्तत्रकुशलैःसूदकर्मणि ३४ न्यवेदयंस्तत्पुरुषाधार्तराष्ट्रायवैतदा ॥ ततोदुर्योधनस्तत्रपांडवानाहदुर्मतिः ३५ गंगांचैवानुयास्यामउद्या
नवनशोभिताम् ॥ सहिताभ्रातरःसर्वेजलक्रीडामवाप्नुमः ३६ एवमस्त्वितितंचापिप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ॥ तेरथैर्नगराकारैर्देशजैश्चगजोत्तमैः ३७ निर्ययुर्नगराच्छू
राःकौरवाःपांडवैःसह ॥ उद्यानवनमासाद्यविसृज्यचमहाजनम् ३८

३१ । ३२ प्रमाणकोट्यांगंगायांप्रदेशविशेषे स्थलंकिंचिदर्थजलेष्वस्थलेचक्रीडागारं ३३ भक्ष्यंदंतैश्छित्त्वाछित्त्वाग्राह्यमपूपादि । भोज्यंजिह्वाव्यापारैकप्राह्यंपायसादि । पेयंतदुभयानपेक्षपानका
दि । चोप्यंरसमात्रंगृहीत्वात्याज्यमिक्षुकांडादि । लेह्यंमुखलालयाद्रवीभावमापद्यमानंस्वदशर्करादि । उपपादितं उपाहृतमित्यपिपठति ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ उपस्थानगृहैःयत्रराजानंकार्यिणःशूराश्चोपतिष्ठन्तिर्गृहैः । वल्मीभिर्भयंतोनम्रतपसाभिःस्तंभशालाभिः । यंत्रैर्जलयंत्रैःशतधारादिभिः । यतोयुगपच्छतधाराउच्छलंतयोनीहारीभूयभवन्तो
दरंव्याप्नुवन्ति । सांचारिकैःसंचारयोग्यैः ४० दीर्घाकाभिःकुल्याभिः पुष्करिणीभिर्हीतिउपांत्यस्यालघुत्वेऽप्यनुगृह्णन्त्वाहानेर्नदोषः ४१ उपच्छन्नासंछन्ना ४२ उपच्छन्नानुपागतान् कामान्
शब्दादिविपयान् ४३ वक्रैर्म्योवक्रेषु ४४ । ४५ । ४६ प्रतीक्षितंम्रीत्याऽवेक्षितंभक्षितंनतुशत्रोरितिनिरस्तं तत्रहेतुरजानतेति ४७ । ४८ । ४९ । ५० व्यायम्यश्रमंकृत्वा ५१ । ५२

विशंतिस्मसदावीराःसिंहाइवगिरेर्गुहां ॥ उद्यानमभिपश्यंतोभ्रातरःसर्वएवते ३९ उपस्थानगृहैःशुभ्रैर्वल्मीभिश्चशोभितं ॥ गवाक्षकैस्तथाजालैर्यंत्रैःसांचारिकैरपि
४० संमार्जितंसौधकारैश्चित्रकारैश्चचित्रितं ॥ दीर्घिकाभिश्चपूर्णाभिस्तथापुष्करिणीभिर्हि ४१ जलंतच्छुशुभेच्छन्नंफुल्लैर्जलरुहैस्तथा ॥ उपच्छन्नावसुमतीतथापु
ष्पैर्यथर्तुकैः ४२ तत्रोपविष्टास्तेसर्वेपांडवाःकौरवाश्चह ॥ उपच्छन्नान्वहून्कामांस्तेभुञ्जंतिततस्ततः ४३ अथोद्यानवरेतस्मिस्तथाक्रीडागताश्चते ॥ परस्परस्यव
क्रैर्म्योददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ४४ ततोदुर्योधनःपापस्तद्भक्ष्येकालकूटकम् ॥ विषंप्रक्षेपयामासभीमसेनजिघांसया ४५ स्वयमुत्थायचैवाथहृदयेनक्षुरोपमः ॥ सवाचा
मृतकल्पश्चभर्तृवच्चसुहृद्यथा ४६ स्वयंप्रक्षिपतेभक्ष्यंबहुभीमस्यपापकृत् ॥ प्रतीक्षितंस्मभीमेनतंवैदोषमजानता ४७ ततोदुर्योधनस्तत्रहृदयेनहसन्निव ॥
कृतकृत्यमिवात्मानंमन्यतेपुरुषाधमः ४८ ततस्तेसहिताःसर्वेजलक्रीडामकुर्वत ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चतदामुदितमानसाः ४९ क्रीडावसानेतेसर्वेचुचिवस्त्राः
स्वलंकृताः ॥ दिवसांतेपरिश्रान्ताविहृत्यचक्रुर्ब्रह्माः ५० विहारावसथेष्वेवरावासमरोचयन् ॥ खिन्नस्तुबलवान्भीमोव्यायम्याभ्यधिकंतदा ५१ वाहयित्वाकु
मारांस्तान्जलक्रीडागतांस्तदा ॥ प्रमाणकोट्यांवासाथीसुष्वापावाप्यतस्थलम् ५२ शीतंवातंसमासाद्यश्रांतोमदविमोहितः ॥ विषेणचपरीतांगोनिश्चेष्टःपांडु
नंदनः ५३ ततोबद्धालतापाशैर्भीमंदुर्योधनःस्वयम् ॥ मृतकल्पंतदावीरंस्थलाज्जलमपातयत् ५४ सनिःसंज्ञोजलस्यांतमथैवपांडवोऽविशत् ॥ आक्रामन्नाग
भवनेतदानागकुमारकान् ५५ ततःसमेत्यबहुभिस्तदानागैर्महाविषैः ॥ अदृश्यतभृशंभीमोमहादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ५६ ततोऽस्यदृश्यमानस्यतद्विषंकालकूटकम् ॥
हतंसर्पविषेणैवस्थावरजंगमेनतु ५७ दंष्ट्राश्चदंष्ट्रिणांतेषांमर्मस्वापिनिपातिताः ॥ त्वचंनैवास्यविभिदुःसारत्वात्पृथुवक्षसः ५८ ततःप्रबुद्धःकौतेयःसर्वसंछिद्यबंधनं
पोथयामासतान्सर्वान्कोचिद्रीताःप्रदुर्बुधः ५९ हतावशेषाभीमेनसर्वेवासुकिमभ्ययुः ॥ ऊचुश्चसर्पराजानंवासुकिंवासवोपमम् ६० अयंनरोवैनर्गेंद्रह्यप्सुबद्धाप्रवे
शितः ॥ यथाचनोमतिर्वीरविषपीतोभविष्यति ६१ निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्तःसचदष्टोऽन्वबुध्यत ॥ ससंज्ञश्चापिसंवृत्तश्छित्त्वाबंधनमाशुनः ६२ पोथयंतंमहाबाहुंत्वं
वैतंज्ञातुमर्हसि ॥ ततोवासुकिरभ्येत्यनागैरनुगतस्तदा ६३ पश्यतिस्ममहाबाहुंभीमंभीमपराक्रमं ॥ आर्यकेणचदृष्टःसपृथायाआर्यकेणच ६४

५३ । ५४ जलस्यांतमवसानं आक्रामच्छरीराभोजेननागानाक्रांतवान् ५५ ततस्तेभारस्विन्नैरदृश्यतदष्टः ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० विषपीतःपीतविषः ६१ । ६२ । ६३ आर्य
केणनागराजेन पृथायाआर्यकेणमातामहेन कुंतिभोजद्वाराऽयंसंबंधइतिगम्यते ६४

दौहित्रदौहित्रइतिवार्पकनागस्यदौहित्रःशूरस्तदौहित्रोभीमइत्यविरुद्धमेतत् अन्येतुशूरमातामहएवोपचारात्कुंतीमातामहोऽप्युक्त्याहुः ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ नागदंतेभि
 त्तितोवर्हिर्निर्गतेदारुणिकृतंयदासनस्थानंतत्र'झरोखा'इतिभाषयाप्रसिद्धे ७२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेअष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ततइति वृत्तःसमाप्तः १
 तदादौहित्रदौहित्रःपरिष्वक्तःसुपीडितम् ॥ सुप्रीतश्चाभवत्तस्यवासुकिःसमहायशाः ६९ अब्रवीत्तंचनागैर्द्रुःकिमस्यक्रियतांप्रियम् ॥ धनौघोरत्ननिच
 योवसुचास्यप्रदीयताम् ६६ एवमुक्तस्तदानागोवासुकिंप्रत्यभाषत ॥ यदिनागैर्द्रुष्टोऽसिकिमस्यधनसंचयैः ६७ रसंपिवेत्कुमारोऽयंत्वयिप्रीतेमहाबलः ॥ बलं
 नागसहस्रस्ययस्मिन्कुंडेप्रतिष्ठितम् ६८ यावत्पिबतिवालोऽयंतावदस्मैप्रदीयताम् ॥ एवमस्त्वितितंनानांवासुकिःप्रत्यभाषत ६९ ततोभीमस्तदानागैःकृतस्व
 स्त्ययनःशुचिः ॥ प्राङ्मुखश्चोपविष्टश्चरसंपिबतिपांडवः ७० एकोच्छ्वासात्ततःकुंडंपिबतिस्ममहाबलः ॥ एवमष्टौसकुंडानिह्यपिबत्पांडुनंदनः ७१ ततस्तुश
 यनेदिव्येनागदंतेमहाभुजः ॥ अशेतभीमसेनस्तुयथासुखमरिंदमः ७२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिभीमसेनरसपानेअष्टाविंशत्यधिकशततमो
 ध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तेकौरवाःसर्वेविनाभीमंचपांडवाः ॥ वृत्तक्रीडाविहारास्तुप्रतस्थुर्गजसाह्वयम् १ रथैर्गजैस्तथाचाश्वैर्या
 नैश्चान्यैरनेकशः ॥ ब्रुवंतोभीमसेनस्तुयातोह्यग्रतएवमनः २ ततोदुर्योधनःपापस्तत्रापश्यन्तृकोदरम् ॥ भ्रातृभिःसहितोहृष्टो नगरंप्रविवेशह ३ युधिष्ठिरस्तुधर्मा
 त्माह्यविदन्पापमात्मानि ॥ स्वेनानुमानेनपरंसाधुंसमनुपश्यति ४ सोऽभ्युपेत्यतदापार्थोमातरंभ्रातृवत्सलः ॥ अभिवाद्याब्रवीत्कुंतीमंभभीमहहागतः ५ कगतोभ
 वितामातर्नेहपश्यामितंशुभे ॥ उद्यानानिवनंचैवविचितानिसमंततः ६ तदर्थंनचतंवीरंष्ट्रवंतोवृकोदरम् ॥ मन्यमानास्ततःसर्वयातो नःपूर्वमेवसः ७ आगताः
 स्ममहाभागेव्याकुलेनांतरात्मना ॥ इहागम्यक्नुगतस्त्वयावाप्रेषितःक्नु ८ कथयस्वमहाबाहुंभीमसेनंयशस्विनि ॥ नहिमेशुध्यतेभावस्तंवीरंप्रतिशोभने ९
 यतःप्रसुप्तमन्येऽहंभीमनेतिहतस्तुसः ॥ इत्युक्ताचततःकुंतीधर्मराजेनधीमता १० हाहेतिरुत्वासंभ्राताप्रत्युवाचयुधिष्ठिरम् ॥ नपुत्रभीमंपश्यामिनमामभ्येत्य
 साविति ११ शीघ्रमन्वेपणेयत्नंकुरुतस्यानुजैःसह ॥ इत्युक्तातनयंयष्टंहृदयेनविदूयता १२ क्षत्तारमानाय्यतदाकुंतीवचनमब्रवीत् ॥ कगतोभगवन्क्षत्तभीमसे
 नोनदृश्यते १३ उद्यानान्निर्गताःसर्वेभ्रातरोभ्रातृभिःसह ॥ तत्रैकस्तुमहाबाहुर्भीमोनाभ्येतिमामिह १४ नचप्रीणयतेचक्षुःसदादुर्योधनस्यसः ॥ क्रूरोऽसौदुर्म
 तिःक्षुद्रोराज्यलुब्धोऽनपत्रपः १५ निहन्यादपितंवीरंजातमन्युःसुयोधनः ॥ तेनमेव्याकुलंचितंहृदयंदह्यतीवच १६ ॥ विदुरउवाच ॥ मैवंदस्वकल्याणिशेष
 संरक्षणंकुरु ॥ प्रत्यादिष्टोहिदुष्टात्माशेषेऽपिप्रहरेत्तव १७ दीर्घायुषस्तवसुतायथोवाचमहामुनिः ॥ आगमिष्यतितेपुत्रःप्रीतिंचोत्पादयिष्यति १८

२ । ३ । ४ अंबहेमातः ५ । ६ । ७ । ८ भावश्चित्तंनशुभ्यतेजीवतीतिनमनुते ९ यतोभीमंप्रसुप्तमन्येऽपितुहतइत्येवमन्ये १० । ११ । १२ । १३ । १४ नचेति
 दुर्योधनस्तंद्रष्टुंनशक्नोतीत्यर्थः १५ । १६ वदस्वविपरीतमन्येथाः प्रत्यादिष्टःकुतोभीमंहतवानसीत्युपाख्यः १७ । १८

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ तान्कुरुबालकान्पुत्रवेदयत् ४२ । ४३

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्ताययौविद्वान्विदुरःस्वंनिवेशनम् ॥ कुंतीचितापराभूत्वासहासीनासुतैर्गृहे १९ ततोऽष्टमेतुदिवसेप्रत्यबुध्यतपांडवः ॥ तस्मि
 स्तदारसेजीर्णेसोऽप्रमेयबलोबली २० तंष्ट्वाप्रतिबुध्यंतंपांडवंतेभुजंगमाः ॥ सांत्वयामासुरव्यग्रावचनंचेदमब्रुवन् २१ यत्तेपीतोमहाबाहोरसोऽयंवीर्यसंभृतः ॥
 तस्मान्नागायुतबलोरणेऽष्टप्योभविष्यसि २२ गच्छाद्यत्वंचस्वगृहंस्नातोदिव्यैरिमैर्जलैः ॥ भ्रातरस्तेऽनुतप्यंतित्वांविनाकुरुपुंगव २३ ततःस्नातोमहाबाहुः
 शुचिःशुक्लांबरस्रजः ॥ ततोनागस्यभवनेकृतकौतुकमंगलः २४ ओषधीभिर्विषघ्नीभिःसुरभीभिर्विशेषतः ॥ भुक्तवान्परमान्नंचनागैर्दंतंमहाबलः २५ पूजि
 तोभुजगैर्वीरआशीर्भिश्चाभिनंदितः ॥ दिव्याभरणसंछन्नोनागानामन्यपांडवः २६ उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मानागलोकादरिंदमः ॥ उत्क्षिप्तःसतुनागेनजलाज्जल
 रुहेक्षणः २७ तस्मिन्नेववनोद्देशेस्थापितःकुरुनंदनः ॥ तैर्चातर्दधिरेनागाःपांडवस्यैवपश्यतः २८ ततउत्थायकौतेयोभीमसेनोमहाबलः ॥ आजगाममहाबाहु
 र्मातुरंतिकमंजसा २९ ततोऽभिवाद्यजननींज्येष्ठंभ्रातरमेवच ॥ कनीयसःसमाग्रायशिरःस्वरिविर्मर्दनः ३० तैश्चापिसंपरिष्वक्तःसहमात्रानरर्षभैः ॥ अन्योन्य
 गतसौहार्दादिष्ट्यादिष्ट्येतिचाब्रुवन् ३१ ततस्तत्सर्वमाचष्टदुर्योधनविचेष्टितम् ॥ भ्रातृणांभीमसेनश्चमहाबलपराक्रमः ३२ नागलोकेचयदृत्तंगुणदोषमशेषतः ॥
 तच्चसर्वमशेषेणकथयामासपांडवः ३३ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीममाहवचोऽर्थवत् ॥ तूष्णींभवनतेजल्प्यमिदंकार्यंकथंचन ३४ एवमुक्तामहाबाहुर्धर्मराजोयुधि
 ष्ठिरः ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैरप्रमतोऽभवत्तदा ३५ सारथिचास्यदयितमपहस्तेनजघ्निवान् ॥ धर्मात्माविदुरस्तेषांपार्थानांप्रददौमतिम् ३६ भोजनेभीमसेनस्य
 पुनःप्राक्षेपयद्विषम् ॥ कालकूटंनवंतीक्ष्णंसंभृतलोमहर्षणम् ३७ वैश्यापुत्रस्तदाचष्टपार्थानांहितकाम्यया ॥ तच्चापिभुक्ताऽजरयदविकारंतृकोदरः ३८ विका
 रंनह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपितद्विषम् ॥ भीमसंहननेभीमेअजीर्यतवृकोदरे ३९ एवंदुर्योधनःकर्णःशकुनिश्चापिसौवलः ॥ अनेकैरभ्युपायैस्तान्निजिघांसंतिस्मपांड
 वान् ४० पांडवाश्चापितत्सर्वप्रत्यजानन्नमर्षिताः ॥ उद्भावन्मकुर्वंतोविदुरस्यमतेस्थिताः ४१ कुमारान्क्रीडमानांस्तान्द्वाराजाऽतिदुर्मदान् ॥ गुरुंशिक्षार्थम
 न्विष्यगौतमंतान्यवेदयत् ४२ शरस्तंवेसमुद्धृतंवेदशास्त्रार्थपारगम् ॥ अधिजग्मुश्चकुरवोधनुर्वेदंरुपात्तुते ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिभी
 मप्रत्यागमनेऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ कृपस्यापिममब्रह्मन्संभवंकुर्महसि ॥ शरस्तंवात्कथंजज्ञेकथंवास्त्राप्यवा
 तवान् १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नामगौतमः ॥ पुत्रःकिलमहाराजजातःसहशरैर्विभो २

॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ॥ ॥ गुरुद्वारकमपिकौरवाणांमाहा
 त्म्यवक्तुंशुर्वोःकृपद्रोणयोरप्युत्पत्तिविशिष्टासाहाय्याभ्यां कृपस्यापीत्यादिना १ शरद्वान्नामतः गौतमोमोत्रतः शरैःसहजातः शराएववाऽस्यवंधुवत्पियाइत्यर्थः २

तदेवाह नतस्येत्यादिना ३।४।५।६।७।८।९ समर्थनात्सामर्थ्यात् समन्वयादिति पाठांतरं १०।११।१२।१३।१४।१५।२६ पुत्रीचपुत्रश्चपुत्रौ १७ प्रातिपेयः प्रतीपपुत्रः
 नतस्यवेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ॥ यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परंतप ३ अधिजग्मुर्गन्धर्वेदास्तपसा ब्रह्मचारिणः ॥ तथा सतपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवापह ४
 धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ॥ भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ५ ततो जानपदीनाम देवकन्यां सुरेश्वरः ॥ प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरुतस्येति कौरव ६
 साहिगत्वाऽऽश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः ॥ धनुर्बाणधरं बालालोभयामास गौतमम् ७ तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ॥ लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनय
 नोऽभवत् ८ धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन्भुवि ॥ वेपथुश्चापितां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ९ स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात् ॥ अवतस्थे महाप्राज्ञो
 धैर्येण परमेणह १० यस्तस्य सहसाराज न विकारः समदृश्यत ॥ तेन सुस्त्रावरेतोऽस्य स च तन्वान्बुध्यत ११ धनुश्च स शरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च ॥ स विहाया
 श्रमं तंच तांचैवाप्सरसं मुनिः १२ जगाम रे तस्तस्य शरस्तं वेपपात च ॥ शरस्तं वेच पतितं द्विधा तदभवत्पृथक् १३ तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ मृगयां चर
 तो राज्ञः शांतनोस्तु यदृच्छया १४ कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत् ॥ धनुश्च स शरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च १५ ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदांत गस्यह ॥
 सराज्ञे दर्शयामास मिथुनं स शरं धनुः १६ स तदा दाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः ॥ आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति बुवन् १७ ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययो
 जयत् ॥ प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् १८ गौतमोऽपिततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति १९ तस्मात्तयो
 र्नाम चक्रे तदेव समहीपतिः ॥ गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविंदत २० आगत्य तस्मै गोत्रादिसर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधा
 नि च २१ निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ॥ सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः २२ ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ॥ घृतरा
 श्रात्मजाश्चैव पांडवाः सहयादवैः २३ वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विशेषार्थो ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेऽप्यस्य २४
 इष्यस्व ज्ञान्पर्यपृच्छ दाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानस्रकोविदः २५ नादेव सत्वो विनयेत्कुरुनस्त्रे महाबलान् ॥ इति संचित्य गंगेयः
 स दामरतसत्तमः २६ द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ॥ पांडवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्न र्षभ २७ शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ॥ सभी
 ष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः २८ प्रतिजग्राह तान्सर्वान् शिष्यत्वेन महायशाः ॥ शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः २९ तेऽचिरेणैव कालेन सर्वं शास्त्र
 विशारदाः ॥ बभूवुः कौरवाराजन्पांडवाश्चामितौ जसः ३०

१८।१९ गोपितौ राजापालितौ २० चतुर्विधं मुक्तममुक्तं मुक्तमुक्तं मंत्रमुक्तं चेति मुक्तं वाणादि । अमुक्तं स्वर्गादि । मुक्तमुक्तं सोपसंहारमस्त्रं । निरुपसंहारमस्त्रं मंत्रमुक्तं । यद्वा शस्त्रमस्त्रं प्रत्य
 स्तं परमास्त्रं च । यद्वा आदानं संधानं विमोक्षः संहारश्च २१।२२।२३ विनयेऽप्यस्य शिक्षोऽप्यस्य २४।२५ अदेव सत्वः नास्ति देवस्येव सत्वं नाम धर्म्यस्य सः २६।२७।२८।२९।३०

३१।३२।३३ सहति ततः पूर्वमेवाप्लुतामिति संबंधः अंगलप्रवृत्तां विवृतां गीददंति भावः सार्धः ३४।३५।३६ द्रोणे द्रोणकलशाल्येयज्ञियपात्रविशेषे ३७ यतो द्रोणकलशोऽभव
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं समभवद्द्रोणः कथंचास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ कथंचागात्कुरुन्ब्रह्मन्वस्य पुत्रः सर्वीर्यवान् ३१ कथंचास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामाऽस्त्रवित्तमः ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गंगाद्वारं प्रतिमहान्बभूव भगवानृषिः ॥ भरद्वाज इति ख्यातः स ततं संशितव्रतः ३३ सोऽभिषे
 कुंत तो गंगां पूर्वमेवागमन्नदीम् ॥ महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ३४ ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमांस्तुतामृषिः ॥ रूपयौवनसंपन्नां मदहतां मदालसाम् ३५
 तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्तत ॥ व्यपकृष्टां वरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमेततः ३६ तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमते ॥ ततोऽस्य रे तश्च स्कंदतटपि द्रोण आदधे ३७
 ततः समभवद्द्रोणः कलशेतस्य धीमते ॥ अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदांगानि च सर्वशः ३८ अग्निवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ॥ प्रत्यपादय दाग्रेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः
 ३९ अग्रेस्तु जातः समुनिस्ततो भरतसत्तम ॥ भारद्वाजं तदाग्रेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ४० भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ॥ तस्यापि दुपदो नाम तदा समभव
 त्सुतः ४१ स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः ॥ चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रिय र्षभः ४२ ततो व्यतीति पृषते सराजा दुपदोऽभवत् ॥ पंचालेषु महाबाहुरुत्तरे
 पुनरेश्वरः ४३ भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ॥ तत्रैव च वसन् द्रोणस्तपस्तेपे महातपाः ४४ वेदवेदांगविद्वान्सतपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ततः पितृनियुक्तात्मा
 पुत्रलोभान्महायशाः ४५ शारद्वर्ती ततो भार्या कृपी द्रोणोऽन्वविंदत ॥ अग्निहोत्रे च धर्मं च दमे च स ततं रताम् ४६ अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ स जात
 मात्रो व्यनदद्यैवोच्चैः श्रवाहयः ४७ तच्छ्रुत्वा तर्हितं भूतमंतरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ अश्वस्येवास्य यत्स्थामनदतः प्रदिशोगतम् ४८ अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना
 भविष्यति ॥ सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ४९ तत्रैव च वसन् धीमान् धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ५० सर्वज्ञानविदं विघ्नं
 सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तदाराजं न्दित्संतं वसुसर्वशः ५१ सरामस्य धनुर्वेदं दिव्यान्वस्त्राणि चैव ह ॥ श्रुत्वा ते पुमनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ५२ ततः स व्रति
 भिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः ॥ वृतः प्रायान्महाबाहुर्महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ५३ ततो महेंद्रमासाद्य भारद्वाजो महातपाः ॥ क्षांतं दांतमभिघ्नमपश्यत्पृथुनंदनम् ५४
 ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य भृगूद्वहम् ॥ आचख्यावात्मनो नाम जन्मचांगिरसः कुले ५५ निवेद्या शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवा दयत् ॥ ततस्तं सर्वमुत्सृज्य वनं जिग
 मिषुंतदा ५६ जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजोऽब्रवीदिदम् ॥ भरद्वाजात्समुत्पन्नं तथा त्वं मामयो निजम् ५७ आगतं वित्तकामं मां विद्विद्रोणां द्विजोत्तमम् ॥ तमब्रवी
 न्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दनः ५८ स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ॥ एवमुक्तस्तुरामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वचः ५९

चतुर्द्रोण इति नाम निर्वर्तित इति ३८ भरद्वाज आग्रेयमस्त्रं अग्निवेशात्पदौ । सचाग्रेः पुत्रोऽग्निवेशो भारद्वाजं द्रोणं स्वगुरुपुत्रमाग्रेयमस्त्रमशिसपदिति श्लोकद्वयार्थः ३९।४०।४१।४२।४३।४४
 पितृभिः पुत्रमुत्पादयेति नियुक्त आत्मानो यस्य स पितृनियुक्तात्मा ४५।४६।४७ स्थामशब्दस्य तकारस्य तकारादेशोऽश्वत्थामेति ४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९

६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ तत इति १ । २
कषायीकृतेरक्तेलोचनेयस्यसः ३ अकृताजसस्कृता ४ । ५ सामर्थ्येनैनासमर्थस्यसौहृदजीर्यतइत्युक्तं ६ एनसखायं विहरतिपृथक्करोति रहतिसख्याच्छयावपति ७ मैवमिति एवं

रामप्रहरतांश्रेष्ठदिसंतंविधिवसु ॥ अहंधनमनंतंहिप्रार्थयेविपुलवत ६० ॥ रामउवाच ॥ हिरण्यममयच्चान्यद्वसुकिंचिदिहस्थितम् ॥ ब्राह्मणेभ्योमयादत्तंसर्व
मेतत्तपोधन ६१ तथैवेयंघरादेवीसागरातासपत्न्या ॥ कश्यपायमयादत्ताकृत्स्नानगरमालिनी ६२ शरीरमात्रमेवाद्यममेदमवशेषितम् ॥ अस्त्राणिचमहार्हाणि
शस्त्राणिविविधानिच ६३ अस्त्राणिवाशरीरंवावरयैतन्मयोद्यतम् ॥ वृणीष्वकिंप्रयच्छामितुभ्यद्रोणवदाशुतत् ६४ ॥ द्रोणउवाच ॥ अस्त्राणिमेसमग्राणिसं
हाराणिभार्गव ॥ सप्रयोगरहस्यानिदातुमर्हस्यशेषतः ६५ तथेयुक्तातस्तस्मैप्रादादस्त्राणिभार्गवः ॥ सरहस्यव्रतंचैवधनुर्वेदमशेषतः ६६ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वं
तास्त्रोद्विजसत्तमः ॥ प्रियंसखायंसुप्रीतो जगामदुपदंप्रति ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिद्रोणस्यभार्गवादस्त्रप्राप्तौत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः
॥ १३० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदुपदमासाद्यभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ अब्रवीत्पार्थिवंराजन्सखायंविद्धिमामिह १ इत्येवमुक्तःसख्यासंप्रतिपूर्वजनेश्वरः ॥ भार
द्वाजेनपांचाल्योनामृष्यतवचोऽस्यतत् २ सक्रोधामर्षजिह्वभूःकषायीकृतलोचनः ॥ ऐश्वर्यमदसंपन्नोद्रोणंराजाऽब्रवीदिदम् ३ ॥ दुपदउवाच ॥ अकृतेयंतवप्रज्ञा
ब्रह्मन्नातिसमंजसा ॥ यन्मां ब्रवीषिप्रसभंसखातेऽहमितिद्विज ४ नहिराज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैःकचित् ॥ सख्यंभवतिमंदात्मनश्चियाहीनैर्धनच्युतैः ५ सौहृदान्यपि
जीर्यतेकालेनपरिजीर्यतः ॥ सौहृदमेत्वयाह्यासीत्पूर्वसामर्थ्यबंधनम् ६ नसख्यमजरंलोकेहृदितिष्ठतिकस्यचित् ॥ कालोह्येनंविहरतिकोधोवैनरह्युत ७
मैवजीर्णमुपास्वत्वंसख्यंभवत्वपाकृषि ॥ आसीत्सख्यंद्विजश्रेष्ठत्वयामेऽर्थनिबंधनम् ८ नदरिद्रोवसुमतोनाविद्वान्विदुषःसखा ॥ नशूरस्यसखाक्लीबःसखिपूर्व
किमिष्यते ९ ययोरेवसमं वित्तंययोरेवसमंश्रुतम् ॥ तयोर्विवाहःसख्यंचनतुपुष्टविपुष्टयोः १० नाश्रोत्रियःश्रोत्रियस्यनारथारथिनःसखा ॥ नाराजापार्थिवस्यापि
सखिपूर्वकिमिष्यते ११ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुपदेनैवमुक्तस्तुभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ मुहूर्तंचिंतयित्वातुमन्युनाऽभिपरिहृतः १२ सविनि
श्चित्यमनसापांचाल्यंप्रतिबुद्धिमान् ॥ जगामकुरुमुख्यानांनगरंनगसाह्वयम् १३ सनागपुरमागम्यगौतमस्यनिवेशने ॥ भारद्वाजोऽवसत्तत्रप्रच्छन्नंद्विजसत्तमः १४

जीर्णंभवत् जीर्णत्वंप्राप्नुवत्सख्यंमाउपास्वतुपुनः अपाकृषिदूरीकुरु । यद्वा भवतुजीर्णसख्यंतत्तुएवंपूर्ववत्प्राउपास्वकिंत्वपाकृषिनाशयत्यजेत्यर्थः । हिंसार्थस्यस्वादिकृजोरुप । अत्रापिहे
तुः अर्थनिबंधनं ८ एतदेवविपुणोतिनदरिद्रहत्यादिना पूर्वसखाइतिसखिपूर्वजीर्णसख्यंतत्किमिष्यतेअपितुनेवेतिकाकायोज्यं ९ विपुष्टःकृशोनिर्धनोवा १० । ११ दुपदेनेति पांचाल्यं
मवितंचिंतयित्वातत्परामर्शोपाधमनसाविनिश्चित्यप्रतिबुद्धिःप्रतीपबुद्धिःशत्रुबुद्धिस्तद्वान्सन्नागसाह्वयंजगामेतिद्वयोःसंबंधः १२ । १३ । १४

अस्यतनुजोऽभ्युत्थामा नाबुध्यंतद्रोणपुत्रोऽपमितिज्ञातवतः १५ । १६ वीट्यायवाकारेणप्रादेशमात्रकोष्टेन यत्तहस्तमात्रंदेनउपर्युपरिकुमाराःप्रसिपंति लोहगुलिकेत्यन्ये १७ । १८
ततोऽस्यतनुजःपार्थानकृपस्यानंतरंप्रभुः ॥ अस्त्राणिशिक्षयामासनाबुध्यंतचतंजनाः १९ एवंसत्तत्रगुह्यत्माकंचित्कालमुवासह ॥ कुमारास्त्वथनिष्क्रम्यसमे
तागजसाह्वयात् १६ क्रीडंतोवीट्यातत्रवीराःपर्यचरन्मुदा ॥ पपातकूपेसावीटातेषां वैक्रीडतांतदा १७ ततस्तेयत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमाहताः ॥ नचतेप्रत्य
पद्यंतकर्मवीटोपलब्धये १८ ततोऽन्योन्यमवैक्षंतवीडयाऽवनताननाः ॥ तस्यायोगमविदंतोभृशंचोक्तंविताऽभवन् १९ तेऽपश्यन्ब्राह्मणंश्याममापन्नंपालि
तंकृशम् ॥ कृत्यवंतमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् २० तेतं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्यकुमारकाः ॥ भग्नोत्साहक्रियात्मानोब्राह्मणंपर्यवारयन् २१ अथद्रोणःकुमारां
स्तान्दृष्ट्वाकृत्यवतस्तदा ॥ प्रहस्यमंदपैशल्यादभ्यभाषतवीर्यवान् २२ अहोवोधिग्वलंक्षात्रंधिगेतावःकृतास्त्रताम् ॥ भरतस्यान्वयेजातायेवीटानाधिगच्छत २३
वीटांचमुद्रिकांचैवहृदमेतदपिद्वयम् ॥ उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनंमेप्रदीयताम् २४ एवमुक्त्वाकुमारांस्तान्द्रोणःस्वांगुलिवेष्टनम् ॥ कूपेनिरुदकेतस्मिन्नपातयद
रिदमः २५ ततोऽब्रवीत्तदाद्रोणंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कृपस्यानुमतेब्रह्मन्भिक्षामाशुहिशाश्वतीम् २६ एवमुक्तःप्रत्युवाचप्रहस्यभरतानि
दम् ॥ द्रोणउवाच ॥ एषामुष्टिरिषीकाणामयाऽस्त्रेणाभिमंत्रिता २७ अस्यावीर्यनिरीक्ष्यंदन्यस्यनविद्यते ॥ मेत्स्यामीषीकयावीटांतामिषीकांतथाऽन्यथा
२८ तामन्ययासमायोगेवीटयाग्रहणंमम ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोयथोक्तंद्रोणेनतत्सर्वंकृतमंजसा २९ तदवेक्ष्यकुमारास्तेविस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ आश्चर्यं
मिदमत्यंतमितिमत्वावचोऽब्रुवन् ३० ॥ कुमाराऊचुः ॥ मुद्रिकामपिविप्रपेशीघ्रमेतांसमुद्धर ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःशरंसमादायधनुर्द्रोणोमहायशः ३१
शरेणविद्धामुद्रांतामूर्ध्वमावाहयत्प्रभुः ॥ सशरंसमुपादायकूपादंगुलिवेष्टनम् ३२ ददौततःकुमाराणांविस्मितानामविस्मितः ॥ मुद्रिकामुद्धर्तादृष्ट्वातमाहुस्तेकुमा
रकाः ३३ ॥ कुमाराऊचुः ॥ अभिवादयामहेब्रह्मन्नेतदन्येषुविद्यते ॥ कोऽसिक्स्यासिजानीमोवयंकिंकरवामहे ३४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्ततो
द्रोणःप्रत्युवाचकुमारकान् ॥ द्रोणउवाच ॥ आचक्षध्वंचभीष्मायरूपेणचगुणैश्चमाम् ३५ सएवसुमहातेजाःसांप्रतंप्रतिपत्स्यते ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथे
त्युक्त्वाचगत्वाचभीष्ममूचुःकुमारकाः ३६ ब्राह्मणस्यवचस्तथ्यंतच्चकर्मतथाविधम् ॥ भीष्मःश्रुत्वाकुमाराणांद्रोणंतंप्रत्यजानत ३७ युक्तरूपःसहिगुरुरित्येवमनु
चित्यच ॥ अथैनमानीयतदास्वयमेवसुसल्लतम् ३८ परिपप्रच्छनिपुणंभीष्मःशस्त्रभृतांवरः ॥ हेतुमागमनेतच्चद्रोणःसर्वन्यवेदयत् ३९ ॥ द्रोणउवाच ॥ महर्षे
रग्निवेशस्यसकाशमहमच्युत ॥ अस्त्रार्थमगमंपूर्वधनुर्वेदचिकीर्षया ४० ब्रह्मचारीविनीतात्माजटिलोबहुलाःसमाः ॥ अवसंसुचिरंतत्रगुरुशुश्रूषणे रतः ४१

१९ । २० । २१ पेशल्यात्कौशल्यात् २२ । २३ मुद्रिकांचमयात्यज्यमानां २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५
सांप्रतंयुक्तंप्रतिपत्स्यतेज्ञास्यति ३६ । ३७ । ३८ । ३९ विकीर्षयाजिज्ञासयाकृविज्ञानेइत्यस्यरूपं ४० । ४१

४२ सखायस्यः उपकारकर्तृत्वादेवप्रियोबलमश्न वर्त्तयन्वसन् ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० दिशःसंदेहयत्दिग्मोहमजनयत् । अडभावार्पःशत्रुर्तवा ५१ स्नातको
यःकश्चिदल्पगोधनःस्वधर्मलोपाप्तावसीदेतातोबहुगोधनवतोब्राह्मणस्यप्रतिग्रहमिच्छन् ५२ अंतादंतदेशादेशं ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ संभाषतांसंभाषमाणानां अच्यवत्धर्मच्युता

पांचाल्योराजपुत्रश्चयज्ञसेनोमहाबलः ॥ इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत्तस्मिन्नेवगुरौप्रभुः ४२ समेतत्रसखाचासीदुपकारीप्रियश्चमे ॥ तेनाहंसहसंगम्यवर्तयन्सुचिरंप्रभो ४३
बाल्यात्प्रभृति कौरव्यसहाध्ययनमेवच ॥ समेसखासदातत्रप्रियवादीप्रियंकरः ४४ अब्रवीदितिमांभीष्मवचनंप्रीतिवर्धनम् ॥ अहंप्रियतमःपुत्रःपितुर्द्रोणमहात्म
नः ४५ अभिषेक्ष्यतिमांराज्येसपांचाल्योयदातदा ॥ त्वद्गोयंभवितातातसखेसत्येनतेशपे ४६ ममभोगाश्चवित्तंचत्वदधीनंसुखानिच ॥ एवमुक्त्वाऽथवराज
कृतास्त्रःपूजितोमया ४७ तच्चवाक्यमहंनित्यंमनसाधारयंस्तदा ॥ सोऽहंपितृनियोगेनपुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ४८ नातिकेर्शोमहाप्रज्ञामुमयेमेमहावताम् ॥
अग्निहोत्रेचसत्रेचदमेचसततंरताम् ४९ अलभद्वातमीपुत्रमश्वत्थामानमौरसम् ॥ भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ५० पुत्रेणतेनप्रीतोऽहंभरद्वाजोम
यायथा ॥ गोक्षीरंपिवतोदृष्ट्वाधनिनस्तत्रपुत्रकान् ॥ अश्वत्थामाऽरुदद्वालस्तन्मेसंदेहयद्दिशः ५१ नस्नातकोवसीदेववर्तमानःस्वकर्मसु ॥ इतिसंचित्यमनसातं
देशंबहुशोभनम् ५२ विशुद्धमिच्छन्गणियधर्मपितंप्रतिग्रहम् ॥ अंतादंतंपरिक्रम्यनाध्यगच्छंपयस्विनीम् ५३ अथपिष्टोदकेनैनंलोभयंतिकुमारकाः ॥
पीत्वापिष्टसंवालःक्षीरंपीतंमयाऽपिच ५४ ननर्तोत्थायकौरव्यहृष्टोबाल्याद्विमोहितः ॥ तंदृष्ट्वाच्यमानंतुबालैःपरिवृतंसुतम् ५५ हास्यतामुपसंप्राप्तंकश्मलंत
त्रमेऽभवत् ॥ द्रोणंधिगस्त्वधनिनंयोधनंनाधिगच्छति ५६ पिष्टोदकंसुतोयस्यपीत्वाक्षीरस्यहृष्ट्यया ॥ नृत्यतिस्ममुदाविष्टःक्षीरंपीतंमयाऽप्युत ५७ इतिसंभा
षतांवाचंश्रुत्वामेबुद्धिरच्यवत् ॥ आत्मानंचात्मनागर्हन्मनसेदंन्यचितयम् ५८ अपिचाहंपुराविप्रैर्वर्जितोर्गाहंतोवसे ॥ परोपसेवांपापिष्टानंचकुर्याधनेप्सया ५९
इतिमत्वाप्रियंपुत्रंभीष्मादायततोह्यहम् ॥ पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदारःसौमर्किगतः ६० अभिषिक्तंतुश्रुत्वैवकृतार्थोऽस्मीतिचितयन् ॥ प्रियंसखायंसुप्रीतोराज्य
स्थंसमुपागमम् ६१ संस्मरन्संगमंचैववचनंचैवतस्यतत् ॥ ततोऽपदमागम्यसखिपूर्वमहंप्रभो ६२ अब्रुवंपुरुषव्याघ्रसखायंविद्धिमामिति ॥ उपास्थितस्तुऽपदं
सखिवच्चास्मिसंगतः ६३ समानिराकारमिवप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ अकृत्यंतवप्रज्ञाब्रह्मन्नातिसमंजसा ६४ यदात्यमांत्वंप्रसभंसखातेऽहमितिद्विज ॥ संगता
नीहर्जीयंतिकालेनपरिजीर्यतः ६५ सौहृदंमेत्वयाह्यासीत्पूर्वसामर्थ्यबंधनम् ॥ नाश्रोत्रियःश्रोत्रियस्यनारथीरथिनःसखा ६६ साम्याद्विसख्यंभवतिवैषम्यान्नो
पपद्यते ॥ नसख्यमजरंलोकेविद्यतेजातुकस्यचित् ६७ कालोवैनंविहरतिकोवोवैनंरहत्युत ॥ मैवंजीर्णमुपास्थत्वंसत्यंभवत्वपाकृधि ६८

ऽभूत् आत्मानंदरिद्रोपादात्मनामनसागर्हन् इदंन्यचितयम् ५८ । ५९ पुरापूर्वदरिद्रोऽयमितिगर्हितोऽपिवसेउपवासंकुर्वेनतुसेवांकुर्यामितिमत्त्वानिश्चित्यापिपुत्रस्यप्रियत्वात्सौमर्किद्रुपदंगतइति
संबंधः ६० । ६१ तत्तत्सवचनंममराज्यंत्वद्गोयंभविष्यतीति ६२ । ६३ निराकारनिरस्तोत्तमरूपंनैनंजनमिव अकृतेत्यादिमागम्याख्यातं ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८

६९ । ७० । ७१ राज्यार्थेसंविदंत्वद्गोयंममराज्यमितिसेवितं ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ प्रतिपादयअस्मत्कुमारेभ्यइतिशेषः कुरुक्षयेकुरुगृहे ७७ । ७८ । ७९ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये
आसीत्सख्यंद्विजश्रेष्ठत्वयामेऽर्थनिबंधनम् ॥ नह्यनाढ्यःसखाढ्यस्यनाविद्वान्विदुःसखा ६९ नशूरस्यसखाकृविःसखिपूर्वकिमिष्यते ॥ नहिराज्ञामुदीर्णानामेवंभू
तैर्नरैःकाचित् ७० सख्यंभवतिमंदात्मनःश्रियाहीनैर्धनच्युतैः ॥ नाश्रोत्रियःश्रोत्रियस्यनारथीरथिनःसखा ७१ नाराजापार्थिवस्यापिसखिपूर्वकिमिष्यते ॥ अहंत्व
यानजानामिराज्यार्थेसंविदंकृताम् ७२ एकरात्रंतुतेब्रह्मन्कामंदास्यामिभोजनम् ॥ एवमुक्तस्त्वहंतेनसदारःप्रस्थितस्तदा ७३ तांप्रतिज्ञांप्रतिज्ञाययांकर्ताऽस्म्य
चिरादिव ॥ द्रुपदेनैवमुक्तोऽहंमन्युनाऽभिपरिभुतः ७४ अम्यागच्छंकुरून्भीष्मशिष्यैरर्थीगुणान्वितैः ॥ ततोऽहंभवतःकामंसंवर्धयितुमागतः ७५ इदंनागपुरं
रम्यंनृहिकिंकरवाणिते ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तदाभीष्मोभारद्वाजमभाषत ७६ ॥ भीष्मउवाच ॥ अपज्यंक्रियतांचापसाध्वस्त्रंप्रतिपादय ॥ शुंश्च
भोगान्भृशंप्रीतःपूज्यमानःकुरुक्षये ७७ कुरूणामस्तियद्वित्तराज्यंचेदंसराश्रकम् ॥ त्वमेवपरमोराजासर्वेचकुरवस्तव ७८ यच्चतेप्रार्थितंब्रह्मनकृतंतदितिचिं
त्यताम् ॥ दिष्ट्याप्राप्तोऽसिविप्रर्षेमहान्मेऽनुग्रहःकृतः ७९ ॥ इति श्रीमहा० आ० संभवप० भीष्मद्रोणसमागमे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसंपूजितोद्रोणोभीष्मेणद्विपदांवरः ॥ विशश्राममहातेजाःपूजितःकुरुवेश्मनि १ विश्रांतेऽथगुरौतस्मिन्पौत्रानादायकौरवान् ॥ शि
ष्यत्वेनददौभीष्मोवसूनिविविधानिच २ गृहंचसुपरिच्छन्नंधनधान्यसमाकुलम् ॥ भारद्वाजायसुप्रीतःप्रत्यपादयतप्रभुः ३ सतान्शिष्यान्महेष्वासःप्रतिजग्राह
कौरवान् ॥ पांडवान्धार्तराष्ट्रांश्चद्रोणोमुदितमानसः ४ प्रतिगृह्यचतान्सर्वान्द्रोणोवचनमब्रवीत् ॥ रहस्येकःप्रतीतात्माकृतोपसदनांस्तथा ५ ॥ द्रोणउवाच ॥
कार्यमेकांक्षितंकिंचिद्दृढिसंपरिवर्तते ॥ कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयंमेतदेतद्वदतानघाः ६ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वाकौरवेयास्तेतूष्णीमासन्विशांपते ॥ अर्जुनस्तुत
तःसर्वंप्रतिजज्ञेपरंतप ७ ततोऽर्जुनंतदामूर्धिसमाधायपुनःपुनः ॥ प्रीतिपूर्वपरिष्वज्यप्ररुरोदमुदातदा ८ ततोद्रोणःपांडुपुत्रानस्त्राणिविविधानिच ॥ ग्राहयामासदि
व्यानिमानुषाणिचवीर्यवान् ९ राजपुत्रास्तथाचान्येसमेत्यभरतर्षभ ॥ अभिजग्मुस्ततोद्रोणमस्त्रार्थेद्विजसत्तमम् १० वृष्णयश्चांधकाश्चैवनानादेश्याश्चपार्थिवाः ॥
सूतपुत्रश्चराधेयोरुर्द्रोणमियात्तदा ११ स्पर्धमानस्तुपार्थेनसूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ॥ दुर्योधनंसमाश्रित्यसोऽवमन्यतपांडवान् १२ अभ्ययात्सततोद्रोणंधनुर्वेदचि
कीर्षया ॥ शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेपुसर्वेषुपांडवः १३ अस्त्रविद्यानुरागाच्चविशिष्टोऽभवदर्जुनः ॥ तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषुलाघवेसौष्ठवेषुच १४ सर्वेषामेवशिष्याणां
बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः ॥ ऐंद्रिमप्रतिमंद्रोणउपदेशेष्वमन्यत १५ एवंसर्वकुमाराणामिष्वस्त्रप्रत्यपादयत् ॥ कर्मडलुंचसर्वेषांप्रायच्छच्चिरकारणात् १६

भारतभावदीपेएकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३१॥ ततइति १ । २ सुपरिच्छन्नंमुखाद्यालिप्तं ३ । ४ प्रतीतात्माहृष्टचित्तः कृतोपसदनान्कृतपादग्रहणान् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२
धनुर्वेदस्यचिकीर्षयाजिज्ञासया शिक्षादिभिःपांडवोद्रोणमभ्ययादभिगतः तत्तुल्योऽभवदित्यर्थः १३ अतएवनेषुविशिष्टः एतदेवाह तुल्येष्विति १४ । १५ कर्मडलुंसूक्ष्ममुखत्वाद्विलंबेनपूरणीयं १६

कुंभविस्तीर्णमुखत्वात्सद्यः पूर्णाय तस्यफलमाह यावदिति १७ औहततर्कितवान् १८ विशेषोपचये गुणवृद्धौ अपृथक् सहेवास्ते १९ अतो नव्यहीयतनविहीनोऽभूत् २० योगमैकाग्र्यं २१ मृदसूपकारप्रति अर्जनदेयं किंत्वंधकारेमुखादन्यत्रासाः पतिष्यतीतिनामं दामीतिसत्वयावाच्यइतिभावः विजये अर्जुने । अयंभावः अत्यभ्यासान्मुखादयत्रासानपतंत्येव एवतमपिशब्दा दिलक्ष्यादन्यत्रशराअपिनपतेयुरित्युक्तोऽर्जुनोयदिकेनेदमुक्तमितिपृच्छेत्तर्हि लौकिक एवायमर्थ इति तं प्रतिवक्तव्यं न तु द्रोणवाक्यमेतदिति २२ एवंगुरुणा शिष्यस्याभ्यासे प्रवृत्तौ ज्ञापितायां ततः प्रागेवाहुं

पुत्राय च दौकुंभमाविलंबनकारणात् ॥ यावतेनोपगच्छंति तावदस्मै परां क्रियाम् १७ द्रोण आचष्टु पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ॥ ततः सवारुणास्त्रेण पूरयित्वा कर्म डलुम् १८ सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ॥ आचार्यपुत्रात्स्मात्तु विशेषोपचयेऽपृथक् १९ नव्यहीयतमेधावीपार्थोऽप्यस्त्रविदांवरः ॥ अर्जुनः परमं यत्नमातिष्ठदुरुपूजने २० अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ तं दृष्ट्वा नित्यमुक्तमिष्यस्त्रं प्रति फाल्गुनम् २१ आहूय वचनं द्रोणो रहःसूदमभाषत् ॥ अंधकारेऽर्जुनायान्नं देयं ते कदाचन ॥ न चारव्येयमिदं चापि मद्राक्यं विजयेत्यया २२ ततः कदाचिहुंजाने प्रववौ वायुरर्जुने ॥ तेन तत्र प्रदीपः सदीप्यमानो विलोपितः २३ भुक्त एव तु कौतेयो नास्यादन्यत्र वर्तते ॥ हस्तस्तेजस्विनस्तस्य अनुग्रहणकारणात् २४ तदभ्यासकृतं मत्वारान्नावपि सपांडवः ॥ योग्यां च क्रेमहाबाहुर्धनुषापां दुर्नंदनः २५ तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ॥ उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् २६ ॥ द्रोण उवाच ॥ प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथानान्योधनुर्धरः ॥ त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २७ वैशंपायन उवाच ॥ ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो ह्येषु च गजेषु च ॥ रथेषु भूमावपि चरणशिक्षामशिक्षयत् २८ गदायुद्धेऽसि चर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ॥ द्रोणः संकीर्णयुद्धे च शिक्षयामास कौरवान् २९ तस्य तत्कौशलं श्रुत्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ॥ राजानो राजपुत्राश्च समाजगमुः सहस्रशः ३० ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ॥ एकलव्यो महेन्द्राजद्रोणमभ्याजगामह ३१ न सतं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिंतयन् ॥ शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषां मेवान्ववे क्षया ३२ स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ॥ अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ३३ तस्मिन्नाचार्यवृत्तिच परमामास्थितस्तदा ॥ इष्यस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ३४ परयाश्रद्वयोपेतो योगेन परमेण च ॥ विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमापसः ३५ अथ द्रोणाम्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपांडवाः ॥ रथैर्विनिर्ग युः सर्वे मृगयामरिमर्दन ३७ तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्वदच्छया ॥ राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पांडवान् ३८ तेषां विश्रुतां तत्र तत्कर्मचिकीर्षया ॥ श्वाचर न्सवने मूढो नैषादिं प्रतिजग्मिवान् ३८ सकृष्णमलदिग्धांगं कृष्णाजिनजटाधरम् ॥ नैषादिंश्वासमालक्ष्य मधंस्तस्थौ तदंतिके ३९

नः स्वदृष्टांतेनैव तज्ज्ञातवानित्याह द्राम्यां तत इति २३ अनुग्रहणमभ्यासः २४ योग्यामभ्यासं २५ श्रवणोत्तरमुत्थायोपेत्येति क्रमः २६ । २७ २८ संकीर्णयुद्धे युगपदनेकायुधप्रयोगे युगपदनेकैः सह युद्धे वा २९ । ३० । ३१ तेषामन्ववेक्षया तेभ्योऽधिको माभूदिति बुद्ध्या ३२ महीमयं मृगमयं ३३ इष्यस्त्रे इषुप्रयोगे योगमैकाग्र्यं ३४ लघुत्वं शीघ्रप्रयोजकत्वं ३५ । ३६ उपकरणं श्ववागुरादिमुख्यं तु करणमायुधमेव ३७ । ३८ । ३९

अस्त्रे प्रयोगे लाघवं कौशलं येन शरामुखे प्रविष्टा एव न तु तद्विद्वंतः ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ वेतनं गुरुवक्षिणारूपं ५४ । ५५ । ५६ । ५७ छित्त्वेति अविचार्येति तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्तशरान्मुखे ॥ लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ४० स तु श्वाशरपूर्णास्यः पांडवानाजगामह ॥ तं दृष्ट्वा पांडवावीराः परं विस्मयमागताः ४१ लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमंतदा ॥ प्रेक्ष्य तं व्रीहिताश्वासं प्रशंसुश्च सर्वशः ४२ तंततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ॥ ददृशुः पांडवाराजन्नस्यंतम निशंशरान् ४३ न चैनमभिजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ॥ तथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य वेत्युत ४४ ॥ एकलव्य उवाच ॥ निषादाधिपते वीराहिरण्यधनुषः सुतम् ॥ द्रोणशिष्यं च मां वित्तधनुर्वेदकृतश्रमम् ४५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पांडवाः ॥ यथावृत्तं वने सर्वे द्रोणायाचख्युरहु तम् ४६ कौतेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ॥ रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत् ४७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ तदा हं परिरम्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ भव तोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ४८ अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ॥ अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः ४९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चितयित्वा विनिश्चयम् ॥ सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रतिजग्मिवान् ५० ददर्श मलदिग्धांगं जटिलं च रीवाससम् ॥ एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यंतम निशंशरान् ५१ एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायां तमंतिकात् ॥ अभिगम्योपसं गृह्य जगाम शिरसामहीम् ५२ पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्सनिषादजः ॥ निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राजलिग्रतः ५३ ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ॥ यदि शिष्योऽसि मे वीरवेतनं दीयतां मम ५४ एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ॥ एकलव्य उवाच ॥ किंप्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ५५ न हि किंचिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम् ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमब्रवीत्त्वयां गुष्ठोदक्षिणो दीयतामिति ५६ एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ॥ प्रतिज्ञामात्मनोरक्षन्सत्येचनियतः सदा ५७ तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ॥ छित्त्वाऽविचार्य तं प्रादाद्द्रोणायां गुष्ठमात्मनः ५८ ततः शरंतु नैषादिं गुलीभिर्व्यकर्षत ॥ न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वमनराधिप ५९ ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ॥ द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभिभविताऽर्जुनम् ६० द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यौ बभूवतुः ॥ दुर्योधनश्च भीमश्च सदा संरब्धमानसौ ६१ अश्वत्थामारहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ तथातिपुरुषानन्यान्त्सारुको यमजावुभौ ६२ युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनं जयः ॥ प्रथितः सागरांताय रथयूथपयूथपः ६३ बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च निष्ठितः ॥ अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ६४ तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ॥ एकः सर्वकुमाराणां भूवातिरथोऽर्जुनः ६५ प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनं जयम् ॥ धार्तराष्ट्रादुरात्मानो नामृष्यंतपरस्परम् ६६ तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यास्त्रशिक्षितान् ॥ द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभः ६७

च्छेदः । 'ससत्यसंधेनैषादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीद्विदं ॥ एवं कर्त्तव्यमिति वा एकलव्यमभाषत' इति कश्चित्पठं पठं तत्र एवं कर्त्तव्यमिति तर्जनीमभ्यासां शरं धृत्वा ज्याकर्षणं कर्त्तव्यमित्यभिर्नयदर्शयति ५८ । ५९ ६० गदायोग्यौ गदायुद्धेऽभ्यासवन्तौ ६१ तसारुकोत्सः गङ्गादिमुष्टिस्तद्ग्रहणमधाने युद्धे कुशलौ ६२ रथश्रेष्ठः । सप्तमी शौंडेरिति समासः ६३ । ६४ । ६५ । ६६ प्रहरणज्ञानेकः कथं प्रहरतीति विचारे ६७

भासनीलपक्षिणं । शकुंतमित्यन्ये । मृगमित्यपरे ६८ । ६९ । ७० अंगिरसांवरोद्रोणः ७१ । ७२ । ७३ भासंपश्यतदेकाग्रदृष्टिर्भवेत्यर्थः ७४ । ७५ । ७६ तमिति वृक्षादिदर्श
 कृत्रिमंभासमारोप्यवृक्षाग्रेशिल्पिभिःकृतं ॥ अविज्ञातंकुमाराणांलक्ष्यभूतमुपादिशत् ६८ ॥ द्रोणउवाच ॥ शीघ्रंभवंतःसर्वेऽपिधनूंष्यादायसर्वशः ॥ भासमे
 तंसमुद्दिश्यातिष्ठध्वंसधितेष्वः ६९ मद्राक्यसमकालंतुशिरोऽस्यविनिपात्यतां ॥ एकैकशोनियोक्ष्यामितथाकुरुतपुत्रकाः ७० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोयु
 धिष्ठिरंपूर्वमुवाचांगिरसावरः ॥ संधत्स्वबाणंदुर्धर्ममद्राक्यतिविमुंचतं ७१ ततोयुधिष्ठिरःपूर्वधनुर्गृह्यपरंतपः ॥ तस्थौभासंसमुद्दिश्यगुरुवाक्यप्रचोदितः ७२
 ततोविततधन्वानंद्रोणस्तंकुरुनंदनं ॥ समुहूर्तादुवाचेदंवचनंभरतर्षभ ७३ पश्यैनंतंडुमाग्रस्थंभासनरवरात्मज ॥ पश्यामीत्येवमाचार्यप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ७४
 समुहूर्तादिवपुनर्द्रोणस्तंप्रत्यभाषत ॥ द्रोणउवाच ॥ अथवृक्षमिमंमांवाभ्रातृन्वाऽपिप्रपश्यासि ७५ तमुवाचसकौतेयःपश्याम्येनंवनस्पतिं ॥ भवंतंचतथाभ्रातृन्
 भासंचेतिपुनःपुनः ७६ तमुवाचापसर्पेतिद्रोणोऽप्रतिमनाइव ॥ नैतच्छक्यंत्वयावेदुंलक्ष्यामित्येवकुत्सयन् ७७ ततोदुर्योधनादींस्तान्धार्तराष्ट्रान्महायशाः ॥
 तेनैवक्रमयोगेनजिज्ञासुःपर्यपृच्छत ७८ अन्यांश्चशिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ॥ तथाचसर्वेत्सर्वपश्यामदतिकुत्सिताः ७९ ॥ इतिश्रीमहाभारते
 आदिपर्वणिसंभवपर्वणिद्रोणशिष्यपरीक्षायांद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोधनंजयंद्रोणःस्मयमानो
 ऽभ्यभाषत ॥ त्वयेदानींप्रहर्तव्यमेतलक्ष्यंवलोक्यताम् १ मद्राक्यसमकालंतेमोक्तव्योऽत्रभवेच्छरः ॥ वितत्यकार्मुकंपुत्रतिष्ठतावन्मुहूर्तकं २ एवमुक्तः
 सव्यसाचीमंडलीकृतकार्मुकः ॥ तस्थौभासंसमुद्दिश्यगुरुवाक्यप्रचोदितः ३ मुहूर्तादिवतंद्रोणस्तथैवसमभाषत ॥ पश्यस्येनंस्थितंभासंभूमामपिचा
 र्जुन ४ पश्याम्येकंभासामितिद्रोणंपार्थोऽभ्यभाषत ॥ नतुवृक्षंभवंतंवापश्यामीतिचभारत ५ ततःप्रतिमनाद्रोणोमुहूर्तादिवतंपुनः ॥ प्रत्यभाषतदुर्धर्मःपांडवानां
 महारथम् ६ भासंपश्यसियद्येनंतथाब्रूहिपुनर्वचः ॥ शिरःपश्यामिभासस्यनगात्रामितिसोब्रवीत् ७ अर्जुनेनैवमुक्तस्तुद्रोणोहृष्टतनूरुहः ॥ मुंचस्वेत्यब्रवी
 त्पार्थसमुमोचाविचारयन् ८ ततस्तस्यनगस्थस्यक्षुरेणनिशितेनच ॥ शिरउत्कृत्यतरसापातयामासपांडवः ९ तस्मिन्कर्मणिसंसिद्धेपर्यष्वजतपांडवम् ॥
 मेनेचक्षुपदंसंख्येसानुबंधंपराजितम् १० कस्यचित्त्वथकालस्यसशिष्योऽंगिरसावरः ॥ जगामगंगामभितोमज्जितुंभरतर्षभ ११ अवगाढमथोद्रोणंसलिलेस
 लिलेचरः ॥ ग्राहोजग्राहबलवान्जंघांतिकालचोदितः १२ ससमर्थोऽपिमोक्षायशिष्यान्सर्वानचोदयत् ॥ ग्राहंहत्वातुमोक्ष्यध्वंमामितित्वरयन्निव १३ त
 द्वाक्यसमकालंतुबीभत्सुर्निशितैःशरैः ॥ अवार्यैःपंचभिर्ग्राहंमग्रमंभस्यताडयत् १४

नाद्वयग्रहद्वित्वेपांज्ञात्वासर्वानपिनिराचकार ७७ । ७८ । ७९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ततइति १ । २
 ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ तस्यभासस्य नगस्थस्यवृक्षाग्रस्थितस्य ९ सानुबंधंसहायं १० । ११ अवगाढंजलावगाहिनं १२ मोक्ष्यध्वंमोचयध्वं १३ । १४

क्रियोपेतंकृतकार्यं १५ । १६ । १७ । १८ । १९ असामान्यमसाधारणं २० । २१ । २२ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥
 कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्चेति १ । २ । ३ कर्मकुमारशिक्षालयं ४ मन्यसेऽस्त्रशिक्षादर्शनस्यकालं विधानायरंगभूमेः ५ निर्वेदादुःखात् सचक्षुषांस्पृहयामि सुखायेतिशेषः ६ हेक्षतःहेवि
 इतरेत्वथसंमूढास्तत्रतत्रप्रपेदिरे ॥ तंतुदृष्ट्वाक्रियोपेतंद्रोणोऽमन्यतपांडवम् १५ विशिष्टंसर्वशिष्येभ्यःप्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ सपार्थबाणैर्वहुधाखंडशःपरिकल्पि
 तः १६ ग्राहःपंचत्वमापेदेजंघांत्यक्कामहात्मनः ॥ अथाब्रवीन्महात्मानंभारद्वाजोमहारथम् १७ गृहाणेदंमहाबाहोविशिष्टमतिदुर्धरम् ॥ असंब्रह्मशिरोनामसप्र
 योगनिवर्तनम् १८ नचतेमानुषेवेतत्प्रयोक्तव्यंकथंचन ॥ जगद्भिनिर्देहेदेतदल्पतेजसिपातितम् १९ असामान्यमिदंतातलोकेष्वस्त्रनिगद्यते ॥ तद्धारयेथाः
 प्रयतःशृणुचेदंवचोमम २० बाधेतामानुषःशत्रुर्यदित्वावीरकश्चन ॥ तद्वधायप्रयुंजीथास्तदस्त्रमिदमाहवे २१ तथेतिसंप्रतिश्रुत्यबीभत्सुःसकृतांजलिः ॥ जग्राह
 परमास्त्रंतदाहचैनंपुनर्गुरुः ॥ भवितात्वत्समोनान्यःपुमाल्लोकेधनुर्धरः २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिद्रोणग्राहमोक्षणेत्रयस्त्रिंशदधिकशततमो
 ऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्चपांडुपुत्रांश्चभारत ॥ दृष्ट्वादोणोऽब्रवीद्राजन्घृतराष्ट्रंजनेश्वरम् १ कृपस्यसोमदत्तस्य
 बाल्हीकस्यचधीमतः ॥ गांगेयस्यचसान्ध्रियेव्यासस्यविदुरस्यच २ राजन्संप्राप्तविद्यास्तेकुमाराःकुरुसत्तम ॥ तेदर्शयेयुःस्वांशिक्षाराजब्रनुमतेतव ३ ततोऽ
 ब्रवीन्महाराजःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ भारद्वाजमहत्कर्मकृतंतोद्विजसत्तम ४ यदानुमन्यसेकालंयस्मिन्देशेयथायथा ॥ तथातथाविधानायस्वय
 माज्ञापयस्वमाम् ५ स्पृहयाम्यद्यनिर्वेदात्पुरुषाणांसचक्षुषाम् ॥ अस्त्रहेतोःपराक्रांतान्येमेद्रक्ष्यंतिपुत्रकान् ६ क्षतयर्धुराचार्योब्रवीतिकुरुततथा ॥ नहीद
 शंप्रियमन्येभविताधर्मवत्सल ७ ततोराजानमामंभ्यनिर्गतोविदुरोबहिः ॥ भारद्वाजोमहाप्राज्ञोमापयामासमेदिनीम् ८ समामवृक्षांनिर्गुल्मासुदक्षप्रस्रवणान्चि
 ताम् ॥ तस्यांभूमौवल्लिचक्रेतिथौनक्षत्रपूजिते ९ अवघुष्टेसमाजेचतदर्थंवदतांवरः ॥ रंगभूमौसुविपुलंशास्त्रदृष्टंयथाविधि १० प्रेक्षागारंसुविहितंचकुस्तेतस्य
 शिल्पिनः ॥ राज्ञःसर्वायुधोपेतंस्त्रीणांचैवनरर्षभ ११ मंचांश्चकारयामासुस्तत्रजानपदाजनाः ॥ विपुलानुच्छ्रयोपेतान्शिविकाश्चमहाधनाः १२ तस्मिंस्ततो
 ऽहनिप्राप्तेराजाससचिवस्तदा ॥ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाकृपंचाचार्यसत्तमम् १३ मुक्ताजालपरिक्षिप्तंवैदूर्यमणिशोभितम् ॥ शातकुंभमयंदिव्यंप्रेक्षागारमुपागमत् ॥
 १४ गांधारीचमहाभागाकुंतीचजयतांवर ॥ स्त्रियश्चराज्ञःसर्वास्ताःसप्रेष्याःसपरिच्छदाः १५ हर्षादारुरुहर्मचान्मेरुंदेवस्त्रियोयथा ॥ ब्राह्मणक्षत्रियाद्यंचचातुर्व
 र्ण्यपुरादुतम् १६ दर्शनेप्सुसमभ्यागात्कुमाराणांकृतास्त्रताम् ॥ क्षणेनैकस्थतांतत्रदर्शनेप्सुर्जगामह १७

दुर ७ । ८ निर्गुल्मांतृणसमृद्धमूलपिंडरहितां उदक्षप्रस्रवणान्वितासुदहनिम्नां ९ तदर्थंबल्यर्थं समाजेवीरसगृहे अवघुष्टेडिंडोरवशब्देनाहूतसतिबालिचक्रेइतिपूर्वेणान्वयः १० राज्ञःस्त्रीणां
 प्रेक्षार्थमागारंमंचांश्चइतरेषांप्रेक्षार्थंरंगभूमौचक्रुरितिद्वयोःसंबंधः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ । १९ सांगारकःसभोमः अंशुमान्चंद्रः २० । २१ । २२ बद्धकक्षाःवस्त्रादिनासंघृतांसृष्टोदराहृत्यर्थः कक्षाबाहुमूलं २३ अक्षमस्त्रवियांचक्रुःप्रादुश्चक्रुः २४ घृष्टनिर्भयंयथा
स्यात्तथा २५ लाघवोत्सृष्टैर्गतिचातुरीप्रयुक्तैः उलंघतःउल्यमानाः २६ गंधर्वनगराकारमद्भुतरूपं २७ । २८ धनुषिमागान्तिर्यगूर्ध्वान्चललक्ष्यपातनादीन् रथचर्यासुमार्गान्शोभंगतप्रत्याग
तप्रदक्षिणाप्रदक्षिणमंडलगत्यादिरूपान् २९ त्सरुमार्गान्तिर्यगूर्ध्वान्स्वप्नप्रचलनरूपान् सर्वाभूमिपुरथादिपृष्ठेषुभुविवा ३० लाघवंशोभ्यं । सौष्ठवंचातुरी एकेनेवखड्गेनसमंताद्भ्रामितेनयु

प्रवादितैश्चवादित्रैर्जनकौतूहलेनच ॥ महार्णवद्विषुब्धःसमाजःसोऽभवत्तदा १८ ततःशुक्लांबरधरःशुक्लयज्ञोपवीतवान् ॥ शुक्लकेशःसितश्मश्रुःशुक्ला
ल्यानुलेपनः १९ रंगमय्यंतदाऽऽचार्यःसपुत्रःप्रविवेशह ॥ नभोजलधरैर्हीनंसांगारकइवांशुमान् २० सयथासमयंचक्रेबलिंबलवतांवरः ॥ ब्राह्मणांस्तुसुमंत्रज्ञा
न्कारयामासमंगलम् २१ सुखपुण्याहघोषस्यपुण्यस्यसमनंतरम् ॥ विविशुर्विविधंगृह्यशस्त्रोपकरणंनराः २२ ततोवद्वांगुलित्राणावद्धकक्षामहारथाः ॥ बद्धतू
णाःसधनुषोविविशुर्भरतर्षभाः २३ अनुज्येष्ठंतुतेतत्रयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ चकुरस्त्रंमहावीर्याःकुमाराःपरमाहुतम् २४ केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ॥
मनुजाष्टमपरेवीक्षांचक्रुःसुविस्मिताः २५ तेस्मलक्ष्याणिबिभिदुर्बाणैर्नामांकशोभितैः ॥ विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुलंघंतोवाजिभिर्दुतम् २६ तत्कुमारबलंतत्रगृही
तशरकार्मुकम् ॥ गंधर्वनगराकारंप्रेक्ष्यतेविस्मिताऽभवन् २७ सहसाचक्रुश्चान्येनराःशतसहस्रशः ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनाःसाधुसाध्वितिभारत २८ कृत्वाधनु
षितेमार्गान्रथचर्यासुचासकृत् ॥ गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठेचनियुद्धेचमहाबलाः २९ गृहीतखड्गचर्माणस्ततोभूयःप्रहारिणः ॥ त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चेरुःसर्वासुभूमिषु ॥
३० लाघवंसौष्ठवंशोभांस्थिरत्वंदृढमुष्टिताम् ॥ दृष्टशुस्तत्रसर्वेषांप्रयोगंखड्गचर्मणोः ३१ अथतौनित्यसंहृष्टौसुयोधनवृकोदरौ ॥ अवतीर्णौगदाहस्तावेकशृंगा
विवाचलौ ३२ बद्धकक्षौमहाबाहूपौरुषेपर्यवस्थितौ ॥ बृंहंतौवासिताहेतोःसमदाविवकुंजरौ ३३ तौप्रदक्षिणसव्यानिमंडलानिमहाबलौ ॥ चेरतुर्मंडलगतौसम
दाविवकुंजरौ ३४ विदुरोद्वृतराश्रायगांधार्याःपांडवारणिः ॥ न्यवेदयेतांतत्सर्वकुमाराणांविचेष्टितम् ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वण्यखदर्शनेच
तुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कुरुराजेहिरंगस्थेभीमेचबलिनावरे ॥ पक्षपातकृतस्नेहःसद्विधेवाभवज्जनः १ हीवीरकुरुराजेति
हीमीमइतिजल्पताम् ॥ पुरुषाणांसुविपुलाःप्रणादाःसहस्रोत्थिताः २ ततःक्षुब्धार्णवनिभंरंगमालोक्यबुद्धिमान् ॥ भारद्वाजःप्रियंपुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ३

गपदनेकायुधनिवारणं । शोभांसर्वतोऽलङ्कारालायमानैकस्त्रांशुर्मंडलांतरगतत्वेनाभिनवां । स्थिरत्वमभीतत्वं । दृढमुष्टितांस्वङ्गभृतांहस्तएवपरितश्चलतिनत्वंगुल्यइत्यर्थः । प्रयोगनिदर्शनं
३१ संहृष्टौपरस्परंजेतुंसकामौ ३२ बृंहंतौशब्दकुर्वणौ वासिताहस्तिनी ३३ चेरतुःपद्भ्यां मंडलगतावलातचक्रवद्भ्राम्यमाणगदापरिवेपांतर्गतौ निर्मलगदावितिपाठेस्पष्टोऽर्थः ३४ पां
डवारणिःकुंती ३५ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ कुर्विति कुरुराजेदुर्योधने १
हीविस्मये आश्चर्यभीमदुर्योधनोक्रुतइत्यर्थः हाभीमेत्यपपाठः २ । ३

कृतयोष्योसुशिक्षितौ ४ । ५ । ६ ईद्रानुजसमोविष्णुतुल्यः ७ बद्धेगोधांगुलित्राणेयेन गोधातलाल्पज्याघातवारणं अंगुलित्राणंप्रसिद्धचर्मप्रयं ८ कांचनामिति तृणकार्मुककवचानांतत्प्रभाजालस्या
॥ द्रोणउवाच ॥ वारयैतौमहावीर्यौकृतयोग्याबुभावपि ॥ मामूद्रंगप्रकोपोऽयंभीमदुर्योधनोद्भवः ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तावद्यतगदौगुरुपुत्रेणवा
रितौ ॥ युगांतानिलसंक्षुब्धौमहावेलाविवार्णवौ ५ ततोरंगांगणगतोद्रोणोवचनमब्रवीत् ॥ निवार्यवादित्रगणंमहामेघनिभस्वनम् ६ योमेपुत्रात्प्रियतरः
सर्वशस्त्रविशारदः ॥ ऐंद्रिर्द्रानुजसमःसपार्थोदृश्यतामिति ७ आचार्यवचनेनाथकृतस्वस्त्ययनोयुवा ॥ बद्धगोधांगुलित्राणःपूर्णतूणःसकार्मुकः ८ कांचनंकव
चंबिभ्रत्प्रत्यदृश्यतफाल्गुनः ॥ सार्कःसंद्रायुधतडित्संध्यइवतोयदः ९ ततःसर्वस्यरंगस्यसमुत्पिजलकोऽभवत् ॥ प्रावाद्यंतचवाद्यानिसंशंखानिसमंततः १०
एषकुंतीसुतःश्रीमानेषमध्यमपांडवः ॥ एषपुत्रोमहेंद्रस्यकुरूणामेषरक्षिता ११ एषोऽस्त्रविदुषांश्रेष्ठएषधर्मभृतांवरः ॥ एषशीलवतांचापिशीलज्ञाननिधिः
परः १२ इत्येवंतुमुलावाचःशुश्रुवुःप्रेक्षकेरिताः ॥ कुंत्याःप्रसन्नवसंयुक्तैरस्त्रैःक्लिन्नमुरोऽभवत् १३ तेनशब्देनमहतापूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ॥ दृतराष्ट्रोऽनेनश्रेष्ठोविदु
रंहृष्टमानसः १४ क्षतःक्षुब्धार्णवनिभःकिमेपसुमहास्वनः ॥ सहसैवोत्थितोरंगेभिर्दन्निवनभस्तलम् १५ ॥ विदुरउवाच ॥ एषपार्थोमहाराजफाल्गुनःपांडुनं
दनः ॥ अवतीर्णःसकवचस्तत्रैषसुमहास्वनः १६ ॥ दृतराष्ट्रउवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मिरक्षितोऽस्मिमहामते ॥ पृथारणिसमुद्धूतैस्त्रिभिःपांडव
द्विभिः १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्मिन्प्रमुदितेरंगेकथंचित्प्रत्युपस्थिते ॥ दर्शयामासवीभस्सुराचार्यायास्त्रलाघवम् १८ आग्नेयेनासृजद्विंवारुणेनासृज
त्पयः ॥ वायव्येनासृजद्राघुंपार्जन्येनासृजद्वनान् १९ भौमेनप्राविशदूर्मिपार्वतेनासृजद्विरीन् ॥ अंतर्धानेनचास्त्रेणपुनरंतर्हितोऽभवत् २० क्षणात्प्रांशुःक्षणाद्भ्र
स्वःक्षणाच्चरथधूर्गतः ॥ क्षणेनरथमध्यस्थःक्षणेनावतरन्महीम् २१ सुकुमारंचसूक्ष्मंचगुरुचापिगुरुप्रियः ॥ सौष्ठवेनाभिसंक्षिप्तःसोऽविध्यद्विविधैःशरैः २२ भ्रमत
श्ववराहस्यलोहस्यप्रमुखेसमम् ॥ पंचबाणानसंसक्तान्संभुमोचैकबाणवत् २३ गव्येविषाणकोषेचचलेरज्ज्वलंबिनि ॥ निचखानमहावीर्यःसायकानेकविंश
तिम् २४ इत्येवमादिसुमहत्खड्गेधनुषिचानघ ॥ गदायांशस्त्रकुशलोमंडलानिह्यदर्शयत् २५ ततःसमाप्तभूयिष्ठेतस्मिन्कर्मणिभारत ॥ मंदीभूतेसमाजेचवादि
त्रस्यचनिःस्वने २६ द्वारदेशात्समुद्धूतोमाहात्म्यबलसूचकः ॥ वज्रनिष्पेपसदृशःशुश्रुवेभुजनिःस्वनः २७ दीर्यतेकिंनुगिरयःकिंस्विदूर्मिर्विदीर्यते ॥ किंस्विदा
पूर्यतेव्योमजलधाराधनैर्धनैः २८ रंगस्यैवंमतिरभूत्क्षणेनवसुधाधिप ॥ द्वारंचाभिमुखाःसर्वेवभूवुःप्रेक्षकास्तदा २९ पंचभिर्प्राहभिःपार्थद्रोणःपरिवृतौवभौ ॥
पंचतारेणसंयुक्तःसावित्रेणवचंद्रमाः ३० अश्वत्थाम्नाचसहितंभ्रातृणांशतमूर्जितम् ॥ दुर्योधनमभिप्रमुत्थितंपर्यवारयत् ३१ जुनस्यचक्रमादकैद्रायुधतडित्संध्यातोपदे

रुपमा ९ समुत्पिजलकउत्फुल्लता प्रमुदितेरंगेइतिवाक्यशेषात् अन्येकलकलशब्दोव्याकुलत्वंकेत्याहुः १० । ११ । १२ अक्षेःप्रेमाश्रुभिः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१
सुकुमारंपूर्णघटकुकुडादीनिलक्ष्याण्यविचाल्याविभ्यत् सूक्ष्मंगुजादिलक्ष्यंगुरुघनावपर्वचसोऽविभ्यत् २२ । २३ गव्येगोसंबंधिनि २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ सावित्रेणहस्तनक्षत्रेण ३० । ३१

गदाग्रमालंबनस्यतादृशःपाणिर्यस्यसगदाग्रपाणिः गदामात्रसहायइत्यर्थः अग्रपुरस्तादुपरीत्युपक्रम्य'आलंबनेसमूहेच'इतिमेदिनी ३२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचत्रिंशदधिकश
सतैस्तदाभ्रातृभिरुद्यतायुधैर्गदाग्रपाणिःसमवस्थितैर्वृतः ॥ बभौयथादानवसंक्षयेपुरापुरंदरोदेवगणैःसमावृतः ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभव० अ
खदर्शने पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दत्तेज्जकाशेपुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ विवेशरंगंविस्तीर्णकर्णःपरपुरंज
यः १ सहजंकवचंविभ्रक्तुंडलोद्योतिताननः ॥ सधनुर्वद्धनिस्त्रिशःपादचारीवपर्वतः २ कन्यागर्भःपृथुयशाःपृथायाःपृथुलोचनः ॥ तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः
कर्णोऽरिगणसूदनः ३ सिंहर्षभगजेंद्राणांबलवीर्यपराक्रमः ॥ दीप्तिकांतियुतिगुणैःसूर्यैर्दुज्वलनोपमः ४ प्रांशुःकनकतालाभःसिंहसंहननोयुवा ॥ असंख्येयगु
णःश्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ५ सनिरीक्ष्यमहाबाहुःसर्वतोरंगमंडलम् ॥ प्रणामेंद्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ६ ससमाजजनःसर्वोनिश्चलःस्थिरलोचनः ॥
कोऽयमित्यागतक्षोभःकौतूहलपरोऽभवत् ७ सोऽब्रवीन्मेघगंभीरस्वरेणवदतांवरः ॥ भ्राताभ्रातरमज्ञातंसावित्रःपाकशासनिम् ८ पार्थयतेतत्कर्मविशेषवदहंत
तः ॥ करिष्येपश्यतांनृणांमाऽऽत्मनाविस्मयंगमः ९ असमाप्तेततस्तस्यवचनेवदतांवरः ॥ यंत्रोत्क्षिप्तद्वोत्तस्थौक्षिप्रंवेसर्वतोजनः १० प्रीतिश्चमनुजव्याघ्रदुर्यो
धनमुपाविशत् ॥ ह्रींश्चक्रोधश्चबीभत्सुंक्षणेनान्वाविवेशह ११ ततोद्रोणाभ्यनुज्ञातःकर्णःप्रियरणःसदा ॥ यत्ततंतत्रपार्थेनतच्चकारमहाबलः १२ अथदुर्योधन
स्तत्रभ्रातृभिःसहभारत ॥ कर्णपरिष्वज्यमुदाततोवचनमब्रवीत् १३ दुर्योधनउवाच ॥ स्वागतंतेमहाबाहोदिष्ट्याप्राप्तोऽसिमानद ॥ अहंचकुराज्यंचयथेष्टमु
पभुज्यताम् १४ कर्णउवाच ॥ कृतंसर्वमहंमन्येसखित्वंचत्वयावृणे ॥ द्वंद्वयुद्धंचपार्थेनकर्तुमिच्छाम्यहंप्रभो १५ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ भुंक्ष्वभोगान्मयासार्धबंधू
नांप्रियकृद्व ॥ दुर्हृदांकुरुसर्वेषांभूर्ध्निपादमरिदम् १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःक्षिप्तमिवात्मानंमत्वापार्थोऽभ्यभाषत ॥ कर्णभ्रातृसमूहस्यमध्येऽचलमिव
स्थितम् १७ ॥ अर्जुनउवाच ॥ अनाहूतोपसृष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम् ॥ येलोकास्तान्हतःकर्णमयात्वंप्रतिपत्स्यसे १८ ॥ कर्णउवाच ॥ रंगोऽयंसर्वसामा
न्यःकिमत्रतवफाल्गुन ॥ वीर्यश्रेष्ठाश्चराजानोबलंधर्मोऽनुवर्तते १९ किंक्षेपैर्दुर्बलायासैःशरैःकथयभारत ॥ गुरोःसमक्षयावत्तेहराम्यद्यशिरःशरैः २०
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोद्रोणाभ्यनुज्ञातःपार्थःपरपुरंजयः ॥ भ्रातृभिस्त्वरयाऽऽश्लिष्टोरेणायोपजगामतम् २१ ततोदुर्योधनेनापिसभ्रात्रासमरोद्यतः ॥ परि
ष्वक्तःस्थितःकर्णःप्रगृह्यसशरंधनुः २२ ततःसविद्युस्तनितैःसैद्रायुधपुरोगमैः ॥ आवृतंगगनंमेघैर्बलाकापंक्तिहासिभिः २३ ततःस्नेहाद्वरिहयंद्वारंगवल्लोकि
नम् ॥ भास्करोऽप्यनयन्नाशंसमीपोपगतान्धनान् २४ मेघच्छायोपगूढस्तुततोऽदृश्यतफाल्गुनः ॥ सूर्यातपपरिक्षिप्तःकर्णोऽपिसमदृश्यत २५ धार्तराष्ट्रायतःकर्ण
स्तस्मिन्देशेव्यवस्थिताः ॥ भारद्वाजःकृपोभीष्मोयतःपार्थस्ततोऽभवत् २६ द्विधारंगःसमभवत्स्त्रीणांद्विधमजायत ॥ कुंतिभोजसुतामोहंविज्ञातार्थाजगामह २७
ततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ दत्तेइति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७

२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे
तांतथामोहमापन्नांविदुरःसर्वधर्मवित् ॥ कुंतीमाश्वासयामासप्रेष्याभिश्चंदनोदकैः २८ ततःप्रत्यागतप्राणाताडुभौपरिदंशितौ ॥ पुत्रौदृष्ट्वासुसंभ्रातानान्वपद्यत
किंचन २९ ताडुद्यतमहाचापौरुपःशारद्वतोऽब्रवीत् ॥ द्वंद्वयुद्धसमाचारेकुशलःसर्वधर्मवित् ३० अयंपृथायास्तनयःकनीयान्पांडुनंदनः ॥ कौरवोभवता
सार्धद्वंद्वयुद्धंकरिष्यति ३१ त्वमप्येवंमहाबाहोमातरं पितरंकुलम् ॥ कथयस्वनेरेंद्राणांयेषांत्वंकुलभूषणम् ३२ ततोविदित्वापार्थस्त्वांप्रतियोत्स्यतिवानवा ॥
वृथाकुलसमाचारैर्नयुध्यंतेनृपात्मजाः ३३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्यकर्णस्यवीडावनतमाननम् ॥ बभौवर्षांशुविक्रिन्नपद्ममागलितंयथा ३४ ॥ दुर्योधन
उवाच ॥ आचार्यात्रिविधायोनीराज्ञांशास्त्रविनिश्चये ॥ सत्कुलीनश्चशूरश्चयश्चसेनांप्रकर्षति ३५ यद्ययंफाल्गुनोयुद्धेनाराज्ञायोदुमिच्छति ॥ तस्मादेषोऽग
विषयेमयाराज्येऽभिषिच्यते ३६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तस्मिन्क्षणेकर्णःसलाजकुसुमैर्घटैः ॥ कांचनैःकांचनेपीठैर्मंत्रविद्भिर्महारथः ३७ अभिषिक्तो
ऽगराज्येसश्रियायुक्तोमहाबलः ॥ सच्छत्रवालव्यजनोजयशब्दोत्तरेणच ३८ उवाचकौरवंराजन्वचनंसदृष्टदा ॥ अस्यराज्यप्रदानस्यसदृशंकिंददानिते ३९
प्रब्रूहिराजशार्दूलकर्ताह्यस्मितथानृप ॥ अत्यंतंसरख्यमिच्छामीत्याहतंसमुयोधनः ४० एवमुक्तस्ततःकर्णस्तथेतिप्रत्युवाचतं ॥ हर्षाच्चोभौसमाश्लिष्यपरामुद
मवापतुः ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसं०कर्णाभिषेकेषट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःस्ततोत्तर
पटःसप्रस्वेदःसवेपथुः ॥ विवेशाधिरथोरंगंयष्टिप्राणोह्यन्निव १ तमालोक्यधनुस्त्यक्त्वापितृगौरवयंत्रितः ॥ कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराःशिरसासमवंदत् २ ततःपादा
ववच्छाद्यपटांतेनसंभ्रमः ॥ पुत्रेतिपरिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ३ परिष्वज्यचतस्याथमूर्धानंस्नेहविक्रवः ॥ अंगराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिःसिषिचेपुनः ४ तद्व
द्वासूतपुत्रोऽयमितिसंचित्यपांडवः ॥ भीमसेनस्तदावाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ५ नत्वमर्हसिपार्थेनसूतपुत्ररणेवधम् ॥ कुलस्यसदृशस्त्वूर्णप्रतोदोदृष्टतात्वया ६ अं
गराज्यंचनार्हस्त्वमुपभोक्तुंनराधम ॥ श्वाहुताशसमीपस्थंपुरोडाशमिवाध्वरे ७ एवमुक्तस्ततःकर्णःकिंचित्प्रस्फुरिताधरः ॥ गगनस्थंविनिःश्वस्यदिवाकर
मुदैक्षत ८ ततोदुर्योधनःकोपादुत्पपातमहाबलः ॥ भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कटइवद्विपः ९ सोऽब्रवीद्भीमकर्माणंभीमसेनमवस्थितम् ॥ वृकोदरनयुक्तंते
वचनंवकुमीदृशं १० क्षत्रियाणांबलंज्येष्ठयोद्धव्यंक्षत्रबंधुना ॥ शूराणांचनदीनांचदुर्विदाःप्रभवाःकिल ११ सलिलादुत्थितोवह्निर्येनव्याप्तंचराचरं ॥ दधी
चस्यास्थितोवज्रंकृतंदानवसूदनम् १२ आग्नेयःकृतिकापुत्रोरौद्रोर्गंगेयइत्यपि ॥ श्रूयतेभगवान्देवःसर्वगुह्यमयोगुहः १३ क्षत्रियेभ्यश्चयेजाताब्राह्मणास्ते
चतेश्रुताः ॥ विश्वामित्रप्रभृतयःप्राप्ताब्रह्मत्वमव्ययम् १४

षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४

१५ । १६ । १७ यस्य येन नक्षत्रं तं सोऽहं सोऽस्मत्समक्षं कार्मुकं पादेन स्पृष्ट्वा अस्मद्व्यतां वायात्स्मान्वाहं त्वितिसत्रप्रसिद्धां प्रतिज्ञां करोत्वित्यर्थः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ सचापिकर्णोऽपि
 आचार्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतांवरः ॥ गौतमस्यान्ववाये च शरस्तं वाञ्छ गौतमः १५ भवतां च यथा जन्मतदप्यागमितं मया ॥ सकुण्डलं सकवचं सर्वलक्षणल
 क्षितम् ॥ कथमादित्यसदृशं मृगीव्याघ्रं जनिष्यति १६ पृथिवीराज्यमर्होऽयं नागराज्यं नरेश्वरः ॥ अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना १७ यस्य वामनुजस्येदं
 नक्षत्रं तं द्विचेष्टितम् ॥ रथमारुह्य पद्भ्यां सविनामयतु कार्मुकम् १८ ततः सर्वस्य रंगस्य हाहाकरो महानभूत ॥ साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् १९
 ततो दुर्योधनः कर्णमालं व्याग्रकरे नृपः ॥ दीपिकाग्रिष्ठता लोकस्तस्माद्रंगादिनिर्ययौ २० पांडवाश्च सह द्रोणाः सलुपाश्च विशांपते ॥ भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं
 स्वं निवेशनम् २१ अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत ॥ कश्चिदुर्योधनेत्येवं ब्रुवंतः प्रस्थितास्तदा २२ कुंत्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणं सूचितम् ॥ पुत्रं मे
 गेश्वरं स्नेहाच्छत्राप्रतिरजायत २३ दुर्योधनस्यापित दाकर्णमासाद्य पार्थिव ॥ भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमंतरधीयत २४ सचापिवीरः कृतशस्त्रनिश्रमः परेण साम्राऽ
 भ्यवदत्सु योधनम् ॥ युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदामतिर्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि अस्त्रदर्शने सप्तत्रिंशदधि
 कशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पांडवान् धार्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान् प्रसमीक्ष्य सः ॥ गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः १ ततः शिष्यान् स
 मानीय आचार्योऽर्थमचोदयत् ॥ द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते २ पंचालराजं द्रुपदं गृहीत्वारणमूर्धनि ॥ पर्यायत भद्रं वः सास्यात्परमदक्षिणा ३ तथेत्यु
 क्त्वा तु ते सर्वे रथैस्त्वं प्रहारिणः ॥ आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ४ ततो भिजग्मुः पंचालान्निघ्नंतस्ते नरर्षभाः ॥ ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ५
 दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ॥ दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ६ एते चान्ये च बहवः कुमारबहुविक्रमाः ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ७
 ततो वररथारूढाः कुमाराः सादिभिः सह ॥ प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ८ तस्मिन्काले तु पांचालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्वलम् ॥ भ्रातृभिः सहितो राजंस्त्वरयानिर्य
 यौ गृहात् ९ ततस्तु कृतसन्नाहो यज्ञसेनो महीधरः ॥ शरवर्षाणि मुंचंतः प्रणेदुः सर्व एव ते १० ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ॥ यज्ञसेनः शरान्घोरान् च वर्षयुधिदु
 र्जयः ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पूर्वमेव तु संमन्य पार्थो द्रोणमथाऽब्रवीत् ॥ दर्पोद्रेकात् कुमारानामाचार्यद्विजसत्तमम् १२ एषांपराक्रमस्यातिवयंकुर्यामसाहसम् ॥
 एतैरश्वयः पांचालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि १३ एवमुक्त्वा तु कौंतेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्वाहिरेव सः १४ द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समंततः ॥
 शरजालेन महता मोहयन् कौरवांच मूम् १५ तमुद्यतरथेनैकमाशु कारिणमाहवे ॥ अनेकमिव संत्रासान् मे निरेत त्रकौरवाः १६
 निश्रमो नितरांश्रमः २५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ पांडवानिति अमन्यत इति तवान् १ अर्थगुरवे देयं दक्षिणार्थं दक्षिणाये
 २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ततो गृहान्निर्गम्य दूर्ध्वं मार्गे कृतसन्नाहोऽभूत् तेषां दुर्यज्ञसेनमालक्ष्येति शेषः १० ११ १२ कुर्यामकुर्यामहि १३ १४ १५ १६

१७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ तुमुलं युद्धमुपस्थितं श्रुत्वा धारमुखा भ्रतुदृष्ट्वा कौरवाः नद्वेतिच्छेदः नद्वेतीति नपितुद्वं त्येव पांडवान् प्रतीत्यर्थः तथानद्वेतीत्यपि ज्ञेयं २४ । २५
 द्रुपदस्य शराघोरा विचेरुः सर्वतो दिशम् ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च मृदंगाश्च सहस्रशः १७ प्रावाद्यंत महाराज पंचालानां निवेशने ॥ सिंहनादश्च संजज्ञे पंचालानां महात्म
 नाम् १८ धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृश्य गगनं महान् ॥ दुर्योधनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः १९ दुःशासनश्च संकुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ सोऽतिविद्धो महेष्यासः
 पार्षतो युधिदुर्जयः २० व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ॥ दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् २१ नानावपसुतावीरान्सैन्यानि विविधानि च ॥
 अलातचक्रवत्सर्वचरन्वाणैरतर्पयत् २२ ततस्तु नागराः सर्वे सुसलैर्यष्टिभिस्तदा ॥ अभ्यवर्षत कौरव्यान् चर्षमाणा घनाइव २३ सवालवृद्धास्ते पौराः कौरवान् अभ्ययुस्त
 दा ॥ श्रुत्वा सुतुमुलं युद्धं कौरवानेव भारत २४ द्रवंति स्म नदंति स्म क्रोशंतः पांडवान् प्रति ॥ पांडवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां लोमहर्षणम् २५ अभिवाद्य ततो द्रोणं रथा
 नारुरुहुस्तदा ॥ युधिष्ठिरं निवार्या शुमायुध्यस्वेति पांडवम् २६ माद्रेयौ च क्ररक्षौ तु फाल्गुनश्च तदाऽकरोत् ॥ सेनाग्रगोभीमसेनः सदाऽभृद्दया सह २७ तदा शत्रु
 स्वनं श्रुत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ आयाज्येन कौंतेयोरथेनानादयन्दिशः २८ पंचालानां ततः सेनामुद्धतार्णवनिः स्वनाम् ॥ भीमसेनो महाबाहुर्दंडपाणि र्वा
 तकः २९ प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥ स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीकं गदाधरः ३० सयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ॥ अहनत्कुंजरानीकं गदया
 कालरूपघृक् ३१ ते गजागिरि संकाशाः क्षरंतो रुधिरं बहु ॥ भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकं पिंडकाः ३२ पतंति द्विरदाभूमौ वज्रघातादिवाचलाः ॥ गजानश्वा
 न्त्रथाश्चैव पातयामास पांडवः ३३ पदार्तीश्च रथाश्चैव न्यवधीदर्जुनाग्रजः ॥ गोपाल इव दंडेन यथापशुगणान्वने ३४ चालयन् रथनागांश्च संच चालवृकोदरः ॥ वैशंपाय
 न उवाच ॥ भारद्वाज प्रियं कर्तुमुद्यतः फाल्गुनस्तदा ३५ पार्षतं शरजालेन क्षिपन्नागात्स पांडवः ॥ हयौर्धाश्च रथौर्धाश्च गजौर्धाश्च समंततः ३६ पातयन् समरे राज
 न्युगांताग्निं विज्वलन् ॥ ततस्ते हन्यमाना वै पंचालाः संजयास्तथा ३७ शरैर्नानाविधैस्त्वं पार्थ संलाद्य सर्वशः ॥ सिंहनादं मुखैः कृत्वा समयुध्यंत पांडवम् ३८ तयु
 द्धमभवद्घोरं सुमहाद्भुतदर्शनम् ॥ सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नाभ्युत्पाकशासनिः ३९ ततः किरीटी सहस्रं पंचालान् समरेऽद्रवत् ॥ छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्नि
 व ४० शीघ्रमभ्यस्य तोवाणान्संदधानस्य चानिशम् ॥ नांतरं ददृशे किंचित्कौंतेयस्य यशस्विनः ४१ सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः ॥ ततः पांचालराज
 स्तुतथा सत्यजिता सह ४२ त्वरमाणोऽभिदुद्राव महदंशं वरोयथा ॥ महता शरवर्षेण पार्थः पांचालमावृणोत् ४३ ततो हलहलाशब्द आसीत् पांचालकेवले ॥ जिघृक्ष
 तिमहासिंहो गजानामिव यूथपम् ४४ दृष्ट्वा पार्थं तदाऽऽयांत सत्यजित्सत्यविक्रमः ॥ पांचालं वै परिप्रेप्सुर्धनं जयमदुद्रवत् ४५ ततस्त्वर्जुन पांचालौ युद्धाय समुपाग
 तौ ॥ व्यक्षोभयेतां तौ सैन्यमिद्रवैरोचना विव ४६ ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ विव्याध बलवद्वाटं तदुत्तमिवाभवत् ४७

ततः शरशतैः पार्थपांचालः शीघ्रमादयत् ॥ पार्थस्तु शरवर्षेण च्छाद्यमानो महारथः ४८ वेगंचक्रे महवेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा राजानमभ्ययात् ४९ अथान्यद्दुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ॥ साश्वंससूतं सरथं पार्थविव्याध सत्वरः ५० सतनममृषे पार्थः पांचालेनार्दितो युधि ॥ ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ५१ हयान् ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्णिषारथी ॥ स तथाभिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ५२ हयेषु विनियुक्तेषु विमुखोऽभवदाहवे ॥ स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ५३ वेगेन महताराजं बभ्रुवर्षत पांडवम् ॥ तदाचक्रे महयुद्धमर्जुनोजयतांवरः ५४ तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा ध्वजं चोर्व्यामपातयत् ॥ पंचभिस्तस्य विव्याध हयान् सूतं च सायकैः ५५ तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ॥ खड्गमुद्धृत्य कौतेयः सिंहनादमथाकरोत् ५६ पांचालस्य रथस्येषामाश्रुत्य सहसाऽपतत् ॥ पांचालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनंजयः ५७ विक्षोभ्यां भोनिधिं पार्थस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् ॥ ततस्तु सर्वपंचाला विद्रवंति दिशो दश ५८ दर्शयन् सर्वसैन्यानां सबाहोर्वलमात्मनः ॥ सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनंजयः ५९ आयातमर्जुनं दृष्ट्वा कुमारः सहितास्तदा ॥ ममृदुस्तस्य नगरं दुपदस्य महात्मनः ६० ॥ अर्जुन उवाच ॥ संबन्धी कुरुवीराणां दुपदो राजसत्तमः ॥ मावधीस्तद्वलं भीमगुरुदानं प्रदीयताम् ६१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेनस्तदाराजं नर्जुनेन निवारितः ॥ अतृप्तो युद्धधर्मे पुन्यवर्तत महाबलः ६२ ते यज्ञसेनं दुपदं गृहीत्वारणमूर्धनि ॥ उपाजग्मुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभ ६३ भग्नदर्पहतधनं तं तथा वशमागतम् ॥ स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो दुपदमब्रवीत् ६४ विमृद्य तरसारां प्रपुंरं ते मृदितं मया ॥ प्राप्य जीवं रिपुवशं सखि पूर्वकिमिष्यते ६५ एवमुक्त्वा प्रहस्यैवं किंचित्स पुनरब्रवीत् ॥ मा भैः प्राणभयाद्दीरक्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ६६ आश्रमे क्रीडितं तु त्वया बाल्ये मया सह ॥ तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ ६७ प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप ॥ वरं ददामि ते राजन राजस्यार्धमवाप्नुहि ६८ अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हसि ॥ अतः प्रयति तं राज्ये यज्ञसेन मया तव ६९ राजाऽसि दक्षिणे कूले भागीरथ्याऽहमुत्तरे ॥ सखायं मां विजानाहि पांचालयदि मन्यसे ७० ॥ दुपद उवाच ॥ अनाश्रयं मिदं ब्रह्मन् विक्रान्तिषु महात्मसु ॥ प्रीये त्वयाऽहं त्वत्प्रतीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ७१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः स तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ॥ सल्लुत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ७२ माकंदीमथ गं गायस्तीरे जनपदायुताम् ॥ सोऽध्याव सहीनमनाः कांपिल्यं च पुरोत्तमम् ७३ दक्षिणांश्चापि पंचालान् यावच्चर्मष्वतीनदी ॥ द्रोणेन चैवं दुपदः परिभूयाथ पालितः ७४ क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मेण सबलेन तु ७५ पुत्रजन्मपरीप्सन् चैवृथिवीमन्वसंचरत् ॥ अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ७६

संलग्नमहादश ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६

७७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावगीपे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ततः संवत्सरस्यांते इति १ धृतिः प्रजानां चारणं । स्थैर्यमचापलं । सहिष्णुत्वं तितिक्षा । समाहारद्वयोः । आनृशं स्पृमने पुंर्य । आर्जवमवक्रता । एतेभ्यो हेतुभ्यः प्रजानामनुकंपार्थं धृतराष्ट्रेण पांडुपुत्रो यो वराज्याय स्थापित इति द्वयोः संबंधः २ अदीर्घेणेतिच्छेदः शीलं विनयादिः सदाचारः । वृत्तं शीर्यते जआदिमत्त्वाविष्करणं । समाधिः प्रजानां समाधानं ३ । ४ । ५ क्षुरनाराचो पार्थवारतीक्ष्णा प्रावृज् । भद्रो बडिशवदुद्धरणकाले अत्राप्यु

एवं राजब्रह्मिच्छत्रापुरीजनपदायुता ॥ युधिनिर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि दुपदशासनेऽष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः संवत्सरस्यांत्यौ वराज्याय पार्थिव ॥ स्थापितो धृतराष्ट्रेण पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः १ धृतिस्थैर्यसाहिष्णुत्वादानृशं स्यात्तथाऽऽर्जवात् ॥ मृत्यानामनुकंपार्थं तथैव स्थिरसौहृदात् २ ततोऽदीर्घेण कालेन कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ पितुरंतर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ३ असियुद्धे गदायुद्धे च युद्धे च पांडवः ॥ संकर्षणादशिक्षद्वैशश्चच्छिक्षां वृकोदरः ४ समाप्तशिक्षो भीमस्तु युमत्सेनसमो बले ॥ पराक्रमेण संपन्नो भ्रातृणामचरद्वशे ५ प्रगाढदृढमुष्टित्वेलाघवे वेधने तथा ॥ क्षुरनाराचमल्लानां विपाठानां च तत्त्ववित् ६ ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ॥ लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते ७ बीभत्सु सदृशलोके इति द्रोणो व्यवस्थितः ॥ ततोऽब्रवीदुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि ८ अगस्त्यस्य धनुर्वेदेशिष्यो मम गुरुः पुरा ॥ अग्निवेश इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ९ तीर्थातीर्थगमयितुमर्हमेतत्समुद्यतः ॥ तपसायन्मया प्राप्तममो घमशनिप्रभम् १० अस्त्रं ब्रह्मशिरोनाम यद्वहेत्पृथिवीमपि ॥ ददता गुरुणा चोक्तं नमनुष्येऽपि दंत्वया ११ भारद्वाजविमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो ॥ त्वया प्राप्तमिदं वीरादिव्यं नान्योर्हति त्विदम् १२ समयस्तु त्वयारक्ष्यो मुनिसृष्टो विशांपते ॥ आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः १३ ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुने नाब्रवीदुः ॥ युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयाऽनघ १४ तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः ॥ उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् १५ स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ॥ अर्जुनस्य समोलोकेनास्तिकाश्चिद्धनुर्धरः १६ गदायुद्धेऽसि युद्धे चरथयुद्धे च पांडवः ॥ पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः १७ नीतिमान्सकलानीति विबुधाधिपतेस्तदा ॥ अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातृणां वृत्ते वशे १८ द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातृणां न दुःखः प्रियः ॥ चित्रयोधी समाख्यातो बभूवातिरथोदितः १९ त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गंधर्वाणामुपप्लवे ॥ अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरैः समरेहतः २०

द्रुहातीति वक्रः । विपाठो विशालो वेशाखीमुखवत् ६ । ७ गुडाकानि द्रातस्पाईशमर्जुनं जितनिद्रं ८ । ९ तीर्थात्पात्रात्पात्रांतरंगमयितुं संप्रदायाविच्छेदार्थमित्यर्थः १० । ११ अल्पवीर्येष्वपि ननु त्वया ग्राह्यान्मां मोचयता प्राप्तं प्रागेव १२ समयो विचालाभादनंतरं गुरवे दक्षिणादानं १३ । १४ उत्तरासुतुष्टरादिशमुपदेशं प्राप्यात्माप्तवान् चरणायुपसंगृह्याचार्यो ब्रह्मशिरोऽस्त्रं लब्धवानित्यर्थः १५ । १६ । १७ विबुधाधिपते देवाचार्याद्द्रोणरूपात् १८ विनीतः शिक्षितः अतिरथेऽप्युदितः ख्यातः १९ त्रिवर्षेति । गंधर्वोपप्लवेऽपि यस्य सौवीरस्य यज्ञोनिष्ठुत्पत्तेन तस्य दुर्जयत्वमुक्तेः अतिदुर्जयोऽपि सोऽर्जुनेन महत्तत्त्ववयः २०

२१ शस्तोहिंसितः समुहिंसायां २२ । २३ । २४ । २५ वधुर्वधितवतः २६ । २७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥
 श्रुत्वेति उद्दिक्तानधिकान् १ राजशास्त्रदंडनीतिशास्त्रं २ उत्सक्ताउत्कर्षेणसर्वत्रव्याप्ताः पंजसंगेऽस्यरूपं । असूयेगुणवत्त्वेऽपिदोषवत्त्वेनपश्यामि । तेभ्यश्चित्तुर्ध्यातेषुकोपादेवंपश्यामि
 नत्वज्ञानादितिगम्यते । कुपुहेतिस्मरणात् । पांडवैःसहसंधिकारणविग्रहकारणंवातयोरुपतरप्रयोजकंसंधिविग्रहकारणत्वंप्रमाचक्ष्व ३ । ४ ब्राह्मणोऽयंतीक्ष्णमेवोपायंवदतीतिप्रसक्ताऽस्य
 सूयानकार्येत्याह नमेइति ५ भीमसेनदुर्योधनयोरर्जुनकर्णयोश्चैवस्याचिकित्स्यत्वादसंभावनीर्यसंधित्यक्ताविग्रहमेवाश्रित्याह नित्यमिति उद्यतोतनुक्षितोदंडोयेनसतथा अपकृष्टानभीषये
 देवनतुच्छिद्यान्नवाउपेक्षेतेतिभावः । समेपुनित्यंविबुधतपौरुषःस्यात् । समानउत्कृष्टंवलंसंपाद्यहत्यादेवेत्यर्थः । उत्कृष्टेषुचक्षुष्वच्छिद्रःस्यात् । स्वस्यन्यूनकोशबलादिकंतेयथानजानंतिता
 नशशाकवशेकर्तुंयंपांडुरपिवीर्यवान् ॥ सोऽर्जुनेनवशंनीतोराजाऽऽसीद्यवनाधिपः २१ अतीवबलसंपन्नःसदामानीकुरुन्प्रति ॥ विपुलोनामसौवीरःशस्तःपार्थे
 नधीमता २२ दत्तामित्रइतिख्यातंसंग्रामेकृतनिश्चयम् ॥ सुमित्रंनामसौवीरमर्जुनाऽदमयच्छरैः २३ भीमसेनसहायश्चरथानामयुतंचसः ॥ अर्जुनःसमरेप्राच्या
 न्सर्वानेकरथोऽजयत् २४ तथैवैकरथोगत्वादक्षिणामजयदिशम् ॥ धनौघंप्रापयामासकुरुराष्ट्रधनंजयः २५ एवंसर्वमहात्मानःपांडवामनुजोत्तमाः ॥ परराष्ट्रा
 णिनिर्जित्यस्वराष्ट्रंवधुःपुरा २६ ततोबलमतिख्यातंविज्ञायदृढधन्विनाम् ॥ दूषितःसहसाभावोघृतराष्ट्रस्यपांडुपु ॥ सचिंतापरमोराजाननिद्रामलमन्निशि २७
 ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसंभवपर्वणिघृतराष्ट्रचिंतायामूनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वापांडुसुतान्वीरानवलोद्वि
 त्तान्महौजसः ॥ घृतराष्ट्रोमहीपालश्चितामगमदातुरः १ ततआहूयमंत्रंराजशास्त्रार्थवित्तमम् ॥ कणिकंमंत्रिणाश्रिष्टंघृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः २ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥
 उत्सक्ताःपांडवानित्यंतेभ्योऽसूयेद्विजोत्तम ॥ तत्रमेनिश्चिततमंसंधिविग्रहकारणम् ॥ कणिकत्वंममाचक्ष्वकारिष्येवचनंतव ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सप्रसन्नम
 नास्तेनपरिपृष्टोद्विजोत्तमः ॥ उवाचवचनंतीक्ष्णंराजशास्त्रार्थदर्शनम् ४ शृणुराजन्निदंतत्रप्रोच्यमानंमयाऽनघ ॥ नमेऽभ्यसूयाकर्तव्याश्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ५ नित्य
 मुद्यतदंडःस्यान्नित्यंविबुधतपौरुषः ॥ अच्छिद्रश्छिद्रदर्शीस्यात्परेषांविवरानुगः ६ नित्यमुद्यतदंडाद्विभूशमुद्विजतेजनः ॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिदंडेनैवविधा
 रयेत् ७ नास्यच्छिद्रंपरःपश्येच्छिद्रेणपरमन्वियात् ॥ गूहेत्कूर्मइवांगानिरक्षेद्विवरमात्मनः ८ नासम्यकृतकारीस्यादुपक्रम्यकदाचन ॥ कंटकोह्यपिदुश्छिन्नआ
 स्त्रावंजनयोच्चिरम् ९ वधमेवप्रशंसंतिशत्रूणामपकारिणाम् ॥ सुविदीर्णसुविक्रान्तसुयुद्धंसुपलायितम् १०

स्थेयं । छिद्रदर्शीदूरामात्यत्वप्रतिकूलदेशावस्थितत्वादीनिच्छिद्राणिनहशींस्यात् । तथाभूत्वाचतदेवविवरमनुसृत्यशत्रुहत्यादित्याह परेषांविवरानुगइति ६ अस्यश्लोकस्यायंपादंव्याचष्टे
 नित्यमिति ७ तस्यैवोत्तरार्थंव्याचष्टे नास्येति अंगानिसहायसाधनोपायादीनिगूहेत्संवृणुयात् । तथाचैनमगणयन्शत्रुश्छिद्रेतैरेवांगैःप्रहर्तव्यइतिभावः आत्मनोविवरंरक्षेद्वेत् ८ तथास्व
 यंसम्यक्कात्स्न्येनकृतंनिष्पादितंकार्यंतत्करणशीलःस्यात् । शत्रुशेषनावशेषयेदित्यर्थः । तत्रहृष्टांतः कंटकइति दुश्छिन्नोऽर्थच्छिन्नः आस्त्राववर्णं ९ उपसंहरति वधमिति कथंवधःकर्तव्य
 हत्याह सुविदीर्णमिति सुविक्रान्तमपिशत्रुकालेआपद्यापन्नमालभ्यसुविदीर्णंविनष्टंकुर्वीत । तथासुयुद्धमपिशत्रुमापदिकालेसुपलायितंकुर्वीत । यस्यचभावेनभावलक्षणमितिस्तसमी । आ
 पदाशत्रोर्विदारणकालोलक्षणीयइत्यर्थः । आपदिआपदीतिद्वित्वं यदाशत्रोरापत्तदातदेतत्कर्तव्यंनत्वनुबंधादिकंसोभ्रात्रादिकंवाविचारयेत् सार्धश्लोकः १०

मध्यमंप्रत्येवमुक्ताऽधमोऽपिनोपेक्षणीयइत्याह नावज्ञेयइति ११ आश्रयोदुर्गादिः ईधनमग्नेस्तस्यसंश्रयाद्भलात् । आश्रयाभावेतुसर्किंकुर्यात्तत्राह अंधइति सत्यंधवेलायांरात्रौ । 'अंधंतुति
 मिरेह्निवे'इतिमेदिनी । सामर्थ्यप्रतिघातसमयंऽधोहीनोपकरणःस्याद्भवेत् । शस्त्रंत्यक्त्वाशत्रुंशरणमेतीत्यर्थः । बाधिर्यमपिचाश्रयेत् तदानींभिक्षुतोऽप्यश्रुतवदेवतत्कृत्वास्मेत १२ अप्यंश
 वृश्चापंतृणतृणवन्निष्प्रयोजनंकुर्यात् सार्धमर्थंत्यक्त्वाशत्रुगृहेभिक्षाभुगपिस्यादित्यर्थः । ननुसिद्धस्तर्हिपुरुषार्थइतिचेत्तत्राह । शयीतमृगशायिकांमृगहंतुः शय्यांशयीतशेते । यथाव्याधोमृ
 गान्विश्वासयितुंमृगानिद्रातिविश्वस्तेषुचतेषुप्रहरत्येवंसंहंतुमेवाकारंनोपयतीत्यर्थः । उपसंहरति सांत्वेति तुतस्मात् तमेवंकपटेनवशेस्थितंस्वयमपिसांत्वादिन विश्वास्यहत्यादेवेत्यर्थः १३ । १४
 बलधिकमुद्दिश्याह हत्यादिति अमित्रंसहजशत्रुंदापाददानेनतत्परिचारकान्वशीकृत्यविषाद्युपायेहत्यात् । तथासंप्रतिदासभूतमपिपूर्वापकारिणंहत्यादेवेत्युक्तंभवति अत्रोपायमाह हत्यादिति

आपद्यापदिकालेचकुर्वीतनविचारयेत् ॥ नावज्ञेयोरिपुस्तातदुर्बलोऽपिकथंचन ११ अल्पोऽप्यग्निर्वनंठत्संदहत्याश्रयसंश्रयात् ॥ अंधःस्यादंधवेलायांवाधिर्यम
 पिचाश्रयेत् १२ कुर्यात्तृणमयंचापंशयीतमृगशायिकाम् ॥ सांत्वादिभिरुपायैस्तुहत्याच्छत्रुवशेस्थितम् १३ दयानतस्मिन्कर्तव्याशरणागतइत्युत ॥
 निरुद्विग्नोहिभवतिनहताज्जायतेभयम् १४ हत्यादमित्रंदानेनतथापूर्वापकारिणम् ॥ हत्यात्रीनपंचसप्तेतिपरपक्षस्यसर्वशः १५ मूलमेवादितश्छिद्यात्पर
 पक्षस्यनित्यशः ॥ ततःसहायांस्तत्पक्षान्सर्वाश्चतदनंतरम् १६ छिन्नमूलेह्यधिष्ठानेसर्वेज्जीविनोहताः ॥ कथंनुशाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूलेवनस्पतौ १७
 एकाग्रःस्यादविवृतो नित्यंविवरदर्शकः ॥ राजन्नित्यंसपत्नेषुनित्योद्विग्नःसमाचरेत् १८ अम्याधानेनयज्ञेनकाषायेणजटाजिनैः ॥ लोकान्विश्वासयित्वैवत
 तोलुंपेद्यथावृकः १९ अंकुशंशौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे ॥ आनाम्यफलितांशाखांपक्वंपक्वंप्रशातयेत् २० फलार्थोऽयंसमारंभोलोकेपुंसांविपश्चिताम् ॥
 वहेदमित्रंस्कंधेनयावत्कालस्यपर्ययः २१ ततःप्रत्यागतेकालेभिद्याद्वटमिवाश्मनि ॥ अमित्रोनविमोक्तव्यःकृपणंवहपिबुधन् २२ कृपानतस्मिन्कर्तव्या
 हत्यादेवापकारिणम् ॥ हत्यादमित्रंसांत्वेनतथादानेनवापुनः २३ तथैवभेददंडाभ्यासर्वोपायैःप्रशातयेत् ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ कथंसांत्वेनदाने
 नभेदैर्दंडेनवापुनः २४

परपक्षस्यहृत्तान्ऐश्वर्यमंत्रोत्साहान् ऐश्वर्यतदीयदुर्गाद्याक्रमणेन । मंत्रचारेः । उत्साहमात्रद्वारातेजोवधेन । तथापंचैतेत्वयायौवराज्यादुध्रंशनीयाइतिभावः तथापंच 'अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि
 कोशोदंडश्चपंचमः'इतिप्रकृतिपंचकहननेशत्रोरेश्वर्यभ्रंशोभवतीत्यर्थः । दंडोऽत्रसेन्यं । 'साम्रादानेनभेदेनदंडेनोद्ध्वनेनवा ॥ विषेणवन्निनावाऽपिप्रकृतीःपंचनिर्हरेत्'इत्याह । सप्तेति उद्ध्वनंप्र
 मत्तस्यपाशेनमारणं । यद्वा उद्ध्वनादिनामूलंशत्रुमेवनाशयेत् १५ अन्नपानतांबूलादिद्वारातद्रृत्यान्भेदयित्वाविषादिनानाशयेत्किमित्तोरित्याह मूलमेवेति १६ । १७ एकाग्रःएकःशत्रुरे
 वाऽग्नेहृष्टिगोचरोयस्यतादृशःस्यात् अन्यत्रमनोनदद्यात् । अविवृतोऽपिगुहांगः । विवरदर्शकः परच्छिद्रंद्रष्टुमित्यर्थः । नित्योद्विग्नः विश्वासंकृत्वाकचिदपिनिश्चितोनभवेदित्यर्थः । दर्शकइ
 तिक्रियायांक्रियाथीयांण्वुल् १८ दंभादिनाऽपिशत्रुर्जयइत्याह अद्याधानेनेति १९ अंकुशंअंकुशवत्परचित्ताकर्षणं । शौचमस्याधानादि । अत्रहृष्टांतः आनाम्येति आनामयित्वा २० एतत्प्र
 योजनमाह फलार्थइति फलंशत्रुवधः प्रसिद्धंच सेवयानिर्दपत्वेनशत्रुहत्यादित्याह वहेदित्यादिना २१ । २२ । २३ । २४

२५ । २६ । बभ्रुर्नकुलः मृगयूथपमहातंहारिणं २७ । २८ । २९ । ३० मूषिकेणआर्षपद्भक्षितैः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ मृगराजस्यव्याघ्रस्य ३६ । ३७ ।
अमित्रःशक्यतेहंतुतन्मेब्रूहियथातथं ॥ कणिकउवाच ॥ शृणुराजन्यथावृत्तं वनेनिवसतःपुरा २५ जंबुकस्यमहाराजनीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ॥ अथकाश्चि
त्कृतप्रज्ञःशृगालःस्वार्थपंडितः २६ सखिभिर्न्यवसत्सार्धं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ॥ तेऽपश्यन्विषिनेतस्मिन्बलिनंमृगयूथपम् २७ अशक्ताग्रहणेतस्यततोमंत्रममं
त्रयन् ॥ जंबुकउवाच ॥ असकृद्यतितोह्येषहंतुंव्याघ्रवनेत्वया २८ युवावैजवसंपन्नोबुद्धिशालीनशक्यते ॥ मूषिकोऽस्यशयानस्यचरणौभक्षयत्वयं २९ अथै
नंभक्षितैःपादैर्व्याघ्रोऽह्लातुवैततः ॥ ततोवैभक्षयिष्यामःसर्वेमुदितमानसाः ३० जंबुकस्यतुतद्वाक्यं तथाचकुःसमाहिताः ॥ मूषिकाभक्षितैःपादैर्मृगं व्याघ्रो
अधीत्तदा ३१ दृष्ट्वाचेष्टमानंतुभूमौमृगकलेवरं ॥ स्नात्वाऽऽगच्छतभद्रं वोरक्षामित्याहजंबुकः ३२ शृगालवचनात्तेऽपिगताःसर्वेनदीततः ॥ सचिंतापरमोभू
त्वातस्थौतत्रैवजंबुकः ३३ अथाजगामपूर्वतुज्ञात्वाव्याघ्रोमहाबलः ॥ ददर्शजंबुकंचैवचिंताकुलितमानसं ३४ ॥ व्याघ्रउवाच ॥ किंशोचसिमहाप्राज्ञ
त्वंनोबुद्धिमतांवरः ॥ अशित्वापिशितान्यद्यविहारिष्यामहेवयं ३५ ॥ जंबुकउवाच ॥ शृणुमेवंमहाबाहोयद्वाक्यंमूषिकोऽब्रवीत् ॥ धिग्वलंमृगराजस्य
मयाऽद्यायंमृगोहतः ३६ मद्राहुबलमाश्रित्यतृप्तिमद्यगमिष्याति ॥ गर्जमानस्यतस्यैवमतोभक्ष्यंनरोचये ३७ ॥ व्याघ्रउवाच ॥ ब्रवीतियदिसहोर्वंकाले
ह्यास्मिन्प्रबोधितः ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्यहनिष्येऽहं वनेचरान् ३८ खादिष्येतत्रमांसानिइत्युक्त्वाप्रस्थितोवनं ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुमूषिकोऽप्याजगामह ३९
तमागतमभिप्रेत्यशृगालोऽप्यब्रवीद्वचः ॥ जंबुकउवाच ॥ शृणुमूषिकभद्रं तेनकुलोयदिहाब्रवीत् ४० मृगमांसंनखादेयंगरमेतन्नरोचते ॥ मूषिकंभक्षयिष्यामि
तद्भवाननुमन्यतां ४१ तच्छ्रुत्वामूषिकोवाक्यंसंनस्तःप्रगतोविलं ॥ ततःस्नात्वासवैतत्रआजगामवृकोवृष ४२ तमागतमिदंवाक्यमब्रवीज्जंबुकस्तदा ॥ मृगरा
जोहिसंकुद्धो न तेसाधुमविष्याति ४३ सकलत्रास्त्विहायातिकुरुष्वयदनंतरं ॥ एवंसंचोदितस्तेनजंबुकेनतदावृकः ४४ ततोऽवलुंपनंकृत्वाप्रयातःपिशिताश
नः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुनकुलोऽप्याजगामह ४५ तमुवाचमहाराजनकुलंजंबुकोवने ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्यनिर्जितास्तेऽन्यतो गताः ४६ ममदत्वानि
युद्धंत्वंभुंक्ष्वमांसंयथेप्सितं ॥ नकुलउवाच ॥ मृगराजोवृकश्चैवबुद्धिमानपिमूषिकः ४७ निर्जितायत्त्वयावीरास्तस्माद्दीरतरोभवान् ॥ नत्वयाऽप्युत्सहेयोबु
मित्युक्त्वासोऽप्युपागमत् ४८ ॥ कणिकउवाच ॥ एवंतेषुप्रयातेषुजंबुकोहृष्टमानसः ॥ खादतिस्मतदामांसमेकःसन्मंत्रनिश्चयात् ४९ एवंसमाचरन्नित्यंसुखमेधे
तभूपतिः ॥ भयेनभेदयेद्ग्रीरुंशूरमंजलिकर्मणा ५० लुब्धमर्थप्रदानेनसमंन्यूनंतथौजसा ॥ एवंतेकथितंराजनशृणुचाप्यपरंतथा ५१
३८ । ३९ । ४० गंगरवहृष्यचं व्याघ्राभिपत्वात् ४१ । ४२ । ४३ । ४४ अवलुंपनं गात्रसंकोचनं वर्त्मान्तेरणगमनमित्यन्ये ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ भयेनेति अत्र
व्याघ्रस्यसाम्राजाखुवृकयोर्व्याघ्राद्वयदर्शनेननकुलस्योजसास्वसामर्थ्येनचबुद्धिभेदःकृतः ५० । ५१

हंतव्या इत्यत्र कर्तव्या इति पाठेऽपि च्छेत्तव्या इत्येवार्थः कूहंसायामित्यस्य रूपं । भृतिवर्धना इति पाठे भूतिच्छेदनाः ५२ उभोजिगीपूतुल्योपायतया संशयापनौ चेच्छ्रद्धावान्यो मनुक्तादरवान्सर्वथे । 'श्रद्धादरेचकांक्षायां' इति मेदिनी ५३ ननु ज्येष्ठो युधिष्ठिरः कथं हंतव्य इत्याज्ञं वयाह गुरोरिति अवलिप्तस्य भ्रातृबलेन गर्वितस्य । धृतराष्ट्रस्य राज्यापांडो न्यासभूतमित्यजानतो राज्यालुब्धस्य शासनं कार्यमेव ५४ अपर्यंतं सत्कुत्सयेत् ५५ । ५६ अस्य एनं विचलिते विचलने सति ५७ । ५८ अनुप्राप्तवधः शीघ्रं हंतुमिष्टश्रीरादिः । अधनादरिद्राः संतोनास्तिकाः परलोकाश्च द्वारहितास्तान् चौरांश्च । एवं धर्मपक्षपातं प्रदर्शयेदित्याशयः ५९ । प्रतिविश्रब्धया ती अत्यंतविश्रब्धहननशीलः । तीक्ष्णदंष्ट्रीनिमग्नकः गाढं प्रहरेद्यथा पुनर्नोन्मज्जेदित्यर्थः ६० योऽन्यं हंतुमिच्छति तन्मन्योऽपि जिघांसतीति स्वयं

पुत्रःसखावाभ्रातावापितावायदिवागुरुः ॥ रिपुस्थानेषुवर्ततोहंतव्याभूतिमिच्छता ५२ शपथेनाप्यरिंहन्यादर्थदानेनवापुनः ॥ विपेणमाययावाऽपिनोपेक्षेतक
थंचन ॥ उभौचेत्संशयोपेतौश्रद्धावांस्तत्रवर्द्धते ५३ गुरोरप्यवलितस्यकार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्यन्याय्यंभवतिशासनम् ५४ कुद्धोऽप्यकुद्धरूपः
स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ नचाप्यन्यमपध्वंसेत्कदाचित्कोपसंयुतः ५५ प्रहरिष्यन्प्रियंन्यूयात्प्रहरन्नपिभारत ॥ प्रहृत्यचकृपायीतशांचेतचरुदेतच ५६ आश्वा
सयेच्चापिपरंसांत्वधर्मार्थवृत्तिभिः ॥ अथास्यप्रहरेत्कालेयदाविचलितेषु ५७ अपिघोरापराधस्यधर्ममाश्रित्यतिष्ठतः ॥ सहिप्रच्छाद्यतेदोषःशैलोमेघैरिवासितैः
५८ यःस्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागारंप्रदीपयेत् ॥ अधनान्नास्तिकांश्चौरानविषयेस्वेनवासयेत् ५९ प्रत्युत्थानासनाद्येनसंप्रदानेनकेनचित् ॥ प्रतिविश्रब्धघातीस्या
तीक्ष्णदंष्ट्रोनिमग्नकः ६० अशंकितेभ्यःशंकेतशंकितेभ्यश्चसर्वशः ॥ अशंक्याद्भयमुत्पन्नमपिभूलंनिकृंतति ६१ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत् ॥ विश्वासा
द्भयमुत्पन्नंभूलान्यपिनिकृंतति ६२ चारःसुविहितःकार्यआत्मनश्चपरस्यवा ॥ पाषंडास्तापसार्दीश्चपरराष्ट्रेषुयोजयेत् ६३ उद्यानेषुविहारेषुदेवतायतनेषुच ॥
पानागारेषुस्थ्यासुसर्वतीर्थेषुचाप्यथ ६४ चत्वरेषुचकूपेषुपर्वतेषुवनेषुच ॥ समवायेषुसर्वेषुसरित्सुचविचारयेत् ६५ वाचाभृशंविनीतःस्याद्दृढयेनतथाक्षुरः ॥
स्मितपूर्वाभिभाषीस्यात्सृष्टोरौद्रेणकर्मणा ६६ अंजलिःशपथःसांत्वंशिरसापादवंदनम् ॥ आशावरणमित्येवंकर्तव्यंभूतिमिच्छता ६७ सुपुष्पितःस्यादफ
लःफलवान्स्यादुरारुहः ॥ आमःस्यात्पक्वसंकाशोनचजीर्येतकर्हिचित् ६८

मशक्तिभ्य इति ६१ सर्वत्रशंकावतः किमपिकार्येन सिद्धयतीत्याशंक्याह नेति ६२ सुविहितः सम्पत्परीक्षितः ६३ उद्यानादिस्थानेषु ये समवायाजनसमूहास्तेषु । तीर्थेषु 'मंत्रीपुरोहितश्चैव युवराजश्चमृपतिः ॥ पंचमोद्धारपालश्चषष्ठोऽतर्वेशिकस्तथा ॥ कारामाराधिकारीचद्रव्यसंचयकृतथा ॥ कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥ प्रदेशानगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृतथा ॥ धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दंडपालस्त्रिपंचमः ॥ षोडशो दुर्गपालश्चतथाराष्ट्रान्तपालकः ॥ अष्टोपालकांता नितीर्थान्यष्टादशैव तु' इति नीतिशास्त्रोक्तेषु विचारयेत्चारद्वाराशत्रुं चिकीर्षितुमिति शेषः ६४ । ६५ ६६ आशाकरणं तु भ्यंघनादिकं दास्ये इत्युक्त्या प्रलोभनं भूतिमिच्छता भूतिकामस्यैवैतदुचिर्तनं परलोककामस्येत्यर्थः ६७ अस्मिन्नर्थे नीतिशास्त्रीयं बृक्षरूपकश्लोकमाह सुपुष्पित इति पुष्पितः शब्दे नैव फलाशां दर्शयेन्न तु फलं । दर्शितस्य प्राप्त्यावपि विघ्नं योजयेत् प्राप्तमप्य प्राप्तवत् । आमः पक्षो भूत्वातिष्ठेत् । न च जीर्यतधनव्ययेन शत्रून् पोषयित्वा हीयेत् ६८

एवमनोपायैः शत्रूणां दंडमुक्तानीतिमाह त्रिवर्गमिति त्रिवर्गधर्मार्थकामेपुत्रिविधाप्रकारापीडा । एकैकैकप्रकारेणपीडयितव्यः । तथाअनुपश्राद्धयतइत्यनुबंधःफलतदपितगैवात्र विधंशुभं । पीडास्तुननुभाः । त्रिवर्गपरस्परपीडयासेवेत्यर्थः ६९ तत्रपीडामाह धर्ममिति धर्ममत्यंतविचरतःपुंसोद्वाभ्यामर्थकामाभ्यांधनव्ययत्रयचर्योपक्षिमाभ्यांपीडाचित्तवैकल्यभवति । साऽपिपुंसःपीडाधर्मनियच्छतिनिगृह्णाति । कर्तुःपीडैवधर्मपीडैत्यर्थः । एवमर्थचाप्यर्थलुब्धस्यकामचातिप्रवर्तिनइतिव्याख्येयं । लुब्धस्यार्थविचरतःपुंसोद्वाभ्यांकामधर्माभ्यांपीडिताभ्यांपीडाभवति । सापीडार्थनियच्छति । एवमतिप्रवर्तिनःकामविचरतःपुंसोद्वाभ्यांधर्मार्थाभ्यांपीडाभवति । साऽपिपीडाकामनियच्छतीतिव्योर्ज्यं । अर्थस्यकामस्येतिपाठेकर्मणिपठ्यो ७० । ७१ समर्थो धर्मेमाचरेदित्यनेनपूर्वोक्तसर्वकौटिल्यादिकमापथेवकार्यनान्यथेत्युक्तं ७२ संशयप्राणसंकटं ७३ परिभवेतशोकेन तमतीतेननलरामाद्याख्यानेन । अनागतेनकालांतरेतवश्रेयोभविष्यतीत्याशा

त्रिवर्गेत्रिविधापीडाह्यनुबंधस्तथैवच ॥ अनुबंधाःशुभाज्ञेयाःपीडास्तुपरिवर्जयेत् ६९ धर्मविचरतःपीडासाऽपिद्वाभ्यांनियच्छति ॥ अर्थचाप्यर्थलुब्धस्यका मंचातिप्रवर्तिनः ७० अगर्वितात्मायुक्तश्चसांत्वयुक्तोऽनसूयिता ॥ अवेक्षितार्थःशुद्धात्माभंजयीतद्विजैःसह ७१ कर्मणायेनकेनैवमृदुनादारुणेनच ॥ उद्धरेदी नमात्मानंसमर्थोधर्ममाचरेत् ७२ नसंशयमनारुह्यनरोभद्राणिपश्यति ॥ संशयंपुनरारुह्यदिजीवतिपश्यति ७३ यस्यबुद्धिःपरिभवेतमतीतेनसांत्वयेत् ॥ अ नागतेनदुर्बुद्धिंप्रत्युत्पन्नेनपंडितम् ७४ योऽरिणासहसंधायशयीतकृतकृत्यवत् ॥ सवृक्षाग्रेयथासुप्तःपतितःप्रतिबुध्यते ७५ मंत्रसंवरणेयत्नःसदाकार्योऽनसूयता ॥ आकारमभिरक्षेतचारेणाप्यनुपालितः ७६ नाच्छित्वापरमर्माणिनाकृत्वाकर्मदारुणम् ॥ नाहत्वामत्स्यघातीवप्राप्नोतिमहतीश्रियम् ७७ कश्चितंव्याधितंक्लि न्नमपानीयमघासकम् ॥ परिविश्वस्तमंदंचप्रहर्तव्यमरेर्वलम् ७८ नार्थिकोर्थेनमभ्येतिकृतार्थेनास्ति संगतम् ॥ तस्मात्सर्वाणिसाध्यानि सावशेषाणिकारयेत् ७९ संग्रहेविग्रहेचैवयत्नःकार्योऽनसूयता ॥ उत्साहश्चापियत्नेनकर्तव्योभूतिमिच्छता ८० नास्यकृत्यानिबुध्येरन्मित्राणिरिवस्तथा ॥ आरब्धान्येवपश्ये रन्सुपर्यवसितान्यपि ८१ भीतवत्संविधातव्यंयावद्भयमनागतम् ॥ आगतंतुभयंदृष्ट्वाप्रहर्तव्यमभीतवत् ८२ दंडेनोपनतंशत्रुमनुगृह्णातियोनरः ॥ समृत्त्युप गृह्णीयाद्गर्भमश्वतरीयथा ८३ अनागतंहिबुध्येतयच्चकार्यपुरःस्थितम् ॥ नतुबुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् ८४ उत्साहश्चापियत्नेनकर्तव्योभूति मिच्छता ॥ विभज्यदेशकालौचदैवधर्मादयस्त्रयः ॥ नैश्रेयसौतुतौज्ञेयौदेशकालावितिस्थितिः ८५

प्रदर्शनेन । पंडितंप्रत्युत्पन्नेनवर्तमानेनधनादिनासांत्वयेत् ७४ संधिपण्डिनिदति योऽरिणेति ७५ मंत्रेति परचारेभ्योमंत्रस्यगृह्णनं । आकारस्यक्रोधाद्यावेशस्यचगृह्णनंकर्तव्यं । स्वयंचचारप्रधानः स्यादित्यर्थः ७६ दंडस्यैवप्राधान्यमाह नाच्छित्वेति ७७ विग्रहकालमाह कश्चितमिति अघासकमनाहारं ७८ नार्थिकइति संगतंसख्यं कार्येषुसावशेषेषुकार्येणःस्ववशेतिवृत्त्यन्यथा नगणयंतीत्यर्थः ७९ संग्रहेसहायादीनां विग्रहेरिपुभिःसार्धं ८० । ८१ संविधातव्यंप्रतिकर्तव्यं ८२ उपनतंवशीकृतं । अनुगृह्णातिधनमानादिना । अश्वतरीअश्वगर्भसंकीर्णजातिः ८३ अनागतं कार्यंबुद्धयेतबुद्धाच्चतदनुगुणंकर्यादित्यर्थः । पुरःस्थितंवर्तमानं बुद्धिसपादनवधारणात् ८४ देशाद्यनुगुणउत्साहोऽपिकर्तव्यो नत्वलसोभवेत् । दैवंप्राक्तनंकर्मधेधर्मादपक्षयस्तांश्चविभज्य तेषामध्येनैःश्रेयसौश्रेयोहेतुइतिस्थितिर्निश्चयः ८५

बालःअल्पोऽपि ८६ आत्मानंसंधुक्षयतिसहायादिनावधयति । संचयमिधनानां पक्षेशत्रूणां ८७ आशांकालवर्तीदद्यादित्यतःप्राग्दाक्षिणात्या'आदातव्यंनदातव्यमाशामेवप्रदापयेत्'इत्यर्थपठेति । कालवर्तीदीर्घावधिमतो निमित्ततोहेतुतः तमपिहेतवरेण ८८ क्षुरःक्षुरवत् निशितस्तोक्ष्णोनिर्देयइतियावत् पक्षेशाणोह्रीदः । कालसाधनश्छिद्रकालापेक्षः पक्षेकाललोहोपादानकः । प्रतिच्छ न्नोलोमहारीद्विपतांपरिकर्तनः ८९ पांडवेपुयथान्यायमन्येषुचक्रुर्द्वह ॥ वर्तमानोनमज्जेस्त्वंतथाकृत्यंसमाचर ९० सर्वकल्याणसंपन्नोविशिष्टइतिनिश्चयः ॥ तस्मात्त्वंपांडुपुत्रेभ्योरक्षात्मानंनराधिप ९१ भ्रातृव्याबलिनोयस्मात्पांडुपुत्रानराधिप ॥ पश्चात्तापोयथानस्यात्तथानीतिविधीयताम् ९२ ॥ वैशंपायनउवाच॥ एवमुक्त्वासंप्रतस्थेकणिकःस्वगृहंततः ॥ घृतराश्रोऽपिकौरव्यःशोकार्तःसमपद्यत ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कणिकवाक्येचत्वा रिशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ समाप्तंचसंभवपर्व ॥ अथजतुगृहपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसुबलपुत्रस्तुराजादुर्योधनश्चह ॥ दुःशा सनश्चकर्णश्चदुष्टमंत्रममंत्रयन् १ तेकौरव्यमनुज्ञाप्यघृतराश्रंनराधिपम् ॥ दहनेतुसपुत्रायाःकुंत्याबुद्धिमकारयन् २ तेषामिगितभावज्ञोविदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ॥ आकारेणचतमंत्रंबुधेदुष्टचेतसाम् ३ ततोविदितवेद्यात्मापांडवानांहितेरतः ॥ पलायनेमर्तिचक्रेकुंत्याःपुत्रैःसहानघः ४ ततोवातसहानावंयंत्रयुक्तांपताकि नीम् ॥ ऊर्मिक्षमादृढांकृत्वाकुंतीमिदमुवाचह ५ एषजातःकुलस्यास्यकीर्तिवंशप्रणाशनः ॥ घृतराश्रःपरीतात्माधर्मत्यजतिशाश्वतम् ६ इयंवारिपथेयुक्ता तरंगपवनक्षमा ॥ नौर्ययामृत्युपाशात्त्वंसपुत्रामोक्षयसेशुभे ७ तच्छ्रुत्वाव्यथिताकुंतीपुत्रैःसहयशस्विनी ॥ नावमारुह्यगंगायांप्रययौभरतर्षभ ८ ततोविदु रवाक्येननावंविक्षिप्यपांडवाः ॥ धनंचादायतैर्दत्तमरिष्टंप्राविशन्वनम् ९ निषादीपंचपुत्रातुजातुपेतत्रवेश्मनि ॥ कारणाभ्यागतादग्धासहपुत्रैरनागसा १० सचम्लेच्छाधमःपापोदग्धस्तत्रपुरोचनः ॥ वंचिताश्चदुरात्मानोधार्तराष्ट्राःसहानुगाः ११

भिःश्रेष्ठः ९१ । ९२ । ९३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ७ ॥ ततइति १ अनुज्ञाप्यपृष्ट्वा २ इंगितंचेष्टितेनभावंचित्ताभि प्रायंजानातीतिइंगितभावज्ञः । आकारेणचनेत्रादिविकारेण । यथाहुः'नेत्रवक्रविकारेणज्ञायतेतर्गतमनः'इति ३ विदितवेद्योज्ञाततत्त्वआत्माचित्तयस्य ४ यंत्रमहत्पिवातेजलाशयेनोकास्तंभकंलोह लांगलमयंसामुद्रिकप्रसिद्धं । एवंपताकावतीनौर्वायुनावेगेनझूझमानानचोर्मिभिःपूरयितुंशक्याऽतउत्कंसपताकिनीमृक्षिसमामिति ५ परीतात्माविपरीतबुद्धिः परीतोममताक्रांतआत्माचित्तयस्येति वा ६ । ७ नावमारुह्यप्रययावितिजतुगृहेस्वदाहोमाभूदितिबिलमार्गेणवारणावतंत्यक्तागंगातीरप्राप्त्यनंतरं ८ अरिष्टंनिर्विघ्नं ९ । १० । ११

सतइति प्रकृतयःप्रकृतीःसंजहारस्वाधीनाश्चक्रे १ । २ । समाजःपशुपतेःपूजार्थमेलकः ३ । ४ ५ जातकौतूहलाजातकौतुकदिदृक्षाः ६ । ७ सगणाःसपरिवाराः सान्वयाः
अन्वयोवंशः संकुंतीकाइत्यर्थः । सानुयात्राइतिपाठे यात्रामनुविधीयमानाःशिविकाकोशाद्युपस्करास्तत्सहिताः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ प्रसहिष्यतेसंप्रदुःशक्ती

॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजासर्वाःप्रकृतयःशनैः ॥ ॥ अर्थमानप्रदानाभ्यांसंजहारसहानुजः १ घृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तेकेचित्कुशलमंत्रिणः ॥ क
थ्यांचक्रिरेर्म्यनगरंवारणावतम् २ अयंसमाजःसुमहान्रमणीयतमोभुवि ॥ उपस्थितःपशुपतेर्नगरेवारणावते ३ सर्वरत्नसमाकीर्णेषुसांदेशेननोरमे ॥ इत्ये
वंघृतराष्ट्रस्यवचनाच्चक्रिरेकथाः ४ कथ्यमानेतथारम्येनगरेवारणावते ॥ गमनेपांडुपुत्राणांजज्ञेतत्रमतिर्नृप ५ यदात्वमन्यतनृपोजातकौतूहलाइति ॥ उ
वाचैतानेत्यतदापांडवानंबिकासुतः ६ ममैतेपुरुषानित्यंकथयंतिपुनःपुनः ॥ रमणीयतमंलोकेनगरंवारणावतम् ७ तेतातायदिमन्यध्वमुत्सवंवारणावते ॥
सगणाःसान्वयाश्चैवविहरध्वंयथाऽमराः ८ ब्राह्मणेभ्यश्चरत्नानिगायनेभ्यश्चसर्वशः ॥ प्रयच्छध्वंयथाकामंदेवाइवसुवर्चसः ९ कंचित्कालंविहृत्यैवमनुभूयपरां
मुदं ॥ इदं वैहास्तिनपुरंसुखिनःपुनरेष्यथ १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ घृतराष्ट्रस्यतंकाममनुबुध्ययुधिष्ठिरः ॥ आत्मनश्चसहायत्वंतथेतिप्रत्युवाचतं ११
ततोभीष्मंशांतनवंविदुरंचमहामतिं ॥ द्रोणंचवाहिकंचैवसोमदत्तंचकौरवम् १२ कृपमाचार्यपुत्रंचभूरिश्रवसमेवच ॥ मान्यानन्यानमात्यांश्चब्राह्मणांश्चतपोधनान्
१३ पुरोहितांश्चपौत्रांश्चगांधारींचयशस्विनीम् ॥ युधिष्ठिरःशनैर्दानंउवाचेदंवचस्तदा १४ रमणीयेजनाकीर्णेनगरेवारणावते ॥ सगणास्तत्रयास्यामोघृतराष्ट्रस्य
शासनात् १५ प्रसन्नमनसःसर्वेषुप्यावाचोविसुंचत ॥ आशीर्भिर्ब्रूहेतानस्मान्नपापंप्रसहिष्यते १६ एवमुक्तास्तुतेसर्वेपांडुपुत्रेणकौरवाः ॥ प्रसन्नवदनाभूत्वातेऽन्वव
र्तंतपांडवान् १७ स्वस्त्यस्तुवःपथिसदाभूतेभ्यश्चैवसर्वशः ॥ माचवोऽस्त्वशुभंकिंचित्सर्वशःपांडुनंदनाः १८ ततःकृतस्वस्त्ययनाराज्यलंभायपार्थिवाः ॥ कृत्वा
सर्वाणिकार्याणिप्रययुर्वारणावतम् १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिजतुष्टहर्षणिवारणावतयात्रायांत्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ वैशं
पायनउवाच ॥ एवमुक्तेपुराज्ञातुपांडुपुत्रेषुभारत ॥ दुर्योधनःपरंहर्षमगच्छत्सदुरात्मवान् १ सपुरोचनमेकांतमानीयभरतर्षभ ॥ गृहीत्वादक्षिणेपाणौसचिवंवा
क्यमब्रवीत् २ ममेयंवसुसंपूर्णापुरोचनवसुंधरा ॥ यथेयंमतद्वत्तेसतारक्षितुमर्हसि ३ नहिमेकश्चिदन्योऽस्तिविश्वासिकतरस्त्वया ॥ सहायोयेनसंधायमंत्रयेयं
यथात्वया ४ संरक्षतातमंत्रंचसपत्नांश्चममोद्धर ॥ निपुणेनाभ्युपायेनयद्ब्रवीमि तथाकुरु ५ पांडवाघृतराष्ट्रेणप्रेषितावारणावतम् ॥ उत्सवेविहरिष्यंतिघृतराष्ट्रस्यशा
सनात् ६ सत्वंरासभयुक्तेनस्यंदनेनाशुगामिना ॥ वारणावतमद्यैवयथायासितथाकुरु ७ तत्रगत्वाचतुःशालंगृहंपरमसंवृतं ॥ नगरोपांतमाश्रित्यकारयेथामहाधनं ८

ति १६ । १७ । १८ राज्यलंभायराज्यांशलाभाय १९ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ॥ एवमिति १ । २ सत्वं
तांत्वदीयांमदीयांच ३ विश्वासिकतरोविश्वासेनामतरः संधायमिलित्वा ४ उद्धरउन्मूलय ५ । ६ रासभेतितदुत्पन्नाश्चतरग्रहणं ७ महाधनंबहुधनसाध्यं ८

आग्नेयान्यग्निसंदीपकानि ९ । १० । ११ । १२ । १३ पित्राघृतराष्ट्रः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽ
शणसर्जरसादीनियानिद्रव्याणिकानिचित् ॥ आग्नेयान्युतसंतीहितानितत्रप्रदापय ९ सर्पिस्तैलवसाभिश्चलाक्षयाचाप्यनल्पया ॥ मृत्तिकांमिश्रयित्वात्वंलेपंकु
ड्येषुदापय १० शण्तैलंघृतंचैवजतुदारूणिचैवहि ॥ तस्मिन्वेश्मनिसर्वाणिनिक्षिपेथाःसमंततः ११ यथाचतत्रपश्येरन्परीक्षंतोऽपिपांडवाः ॥ आग्नेयमिति
तत्कार्यमपिचान्येऽपिमानवाः १२ वेश्मन्येवंकृतेतत्रगत्वातान्परमार्चितान् ॥ वासयेथाःपांडवेयान्कुंतींचससुहृज्जनाम् १३ आसनानिचदिव्यानियाना
निशयनानिच ॥ विधातव्यानिपांडूनांयथातुष्येतवैपिता १४ तथाचतत्रजानंतिनगरेवारणावते ॥ तथासर्वविधातव्यंयावत्कालस्यपर्ययः १५ ज्ञात्वाचतान्सु
विश्वस्तान्शयानानकुतोभयान् ॥ अग्निस्त्वयाततोदेयोद्धारतस्तस्यवेश्मनः १६ दह्यमानेस्वकेगेहेदग्धाइतिततोजनाः ॥ नगर्हयेयुरस्मान्चैपांडवार्थायक
र्हिंचित् १७ सतथेतिप्रतिज्ञायकौरवायपुरोचनः ॥ प्रायाद्रासभयुक्तेनस्यंदनेनाशुगामिना १८ सगत्वात्वरितंराजदुर्योधनमतेस्थितः ॥ यथोक्तंराजपुत्रेणसर्व
चक्रेपुरोचनः १९ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुष्टहर्ष ० पुरोचनोपदेशे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
पांडवास्तुरथान्कुंत्कासदश्चैरनिलोपमैः ॥ आरोहमाणामीष्मस्यपादौजगदुरार्तवत् १ राजश्चघृतराष्ट्रस्यद्रोणस्यचमहात्मनः ॥ अन्येषांचैववृद्धानांरुप
स्यविदुरस्यच २ एवंसर्वान्कुरुन्वृद्धानभिवाचयतव्रताः ॥ समालिङ्ग्यसमानान्चैवालैश्चाप्यभिवादिताः ३ सर्वामातृस्तथाऽऽपृच्छचकृत्वाचैवप्रदक्षिणम् ॥
सर्वाःप्रकृतयश्चैवप्रययुर्वारणावतम् ४ विदुरश्चमहाप्राज्ञस्तथाऽन्येकुरुपुंगवाः ॥ पौराश्चपुरुषव्याघ्रानन्वीयुःशोककर्षिताः ५ तत्रकेचिदुवंतिस्मब्राह्मणानिर्भ
यास्तदा ॥ दीनान्दृष्ट्वापांडुसुतानतीवभृशदुःखिताः ६ विषमंपश्यतेराजासर्वथाससुमंदधीः ॥ कौरव्योघृतराष्ट्रस्तुनचधर्मंप्रपश्याति ७ नहिपापमपापात्मारो
चयिष्यतिपांडवः ॥ भीमोवाबलिनांश्रेष्ठःकौंतेयोवाधनंजयः ८ कुतएवमहात्मानोमाद्रीपुत्रौकरिष्यतः ॥ तान्तराज्यंपितृवःप्राप्तान्घृतराष्ट्रेणमृष्यते ९
अधर्म्यमिदमत्यंतकथंभीष्मोऽनुमन्यते ॥ विवास्यमानानस्थानेनगरेयोऽभिमन्यते १० पितेवहिनृपोऽस्माकमभूच्छांतनवःपुरा ॥ विचित्रवीर्योराजर्षिःपां
डुश्चकुरुनंदनः ११ सतस्मिन्पुरुषव्याघ्रेदेवभावंगतेसति ॥ राजपुत्रानिमान्वालान्घृतराष्ट्रेणमृष्यते १२ वयमेतदनिच्छंतःसर्वेएवपुरोत्तमात् ॥ गृहान्वि
हायगच्छामोयत्रगंतायुधिष्ठिरः १३ तांस्तथावादिनःपौरान्दुःखितान्दुःखकर्षितः ॥ उवाचमनसाध्यात्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः १४ पितामान्योगुरुःश्रेष्ठोयदा
हृष्टिर्वीपतिः ॥ अशंकमानैस्तत्कार्यमस्माभिरितिनोव्रतम् १५ भवंतःमुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वाप्रदक्षिणम् ॥ प्रतिनंद्यतथाऽऽशीर्भिर्निवर्तध्वंयथागृहम्
१६ यदातुकार्यमस्माकंभवद्भिरुपपत्स्यते ॥ तदाकरिष्यथास्माकंप्रियाणिचहितानिच १७

ध्यायः ॥ १४४ ॥ पांडवाइति १ । २ । ३ प्रकृतयःप्रकृतीः ४ अन्वीयुर्नुजग्मुः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ अस्थानेअयुक्ते १० । ११ । १२ गंतानभिष्यति १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ पौरेष्विति पांडवश्रेष्ठं युधिष्ठिरं बोधयन्नज्ञातं दुर्धनं कृतकपटं ज्ञापयन् इदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् १९ न केवलं पौरेष्वेव तद्वचनं गोपनीयमपि तु समीपस्थैरपि युधिष्ठिरादन्यैर्न ज्ञातुं शक्यमित्याह प्राज्ञ इति प्राज्ञो बुद्धिमाननेकभाषाभिज्ञत्वात् । प्राज्ञत्वमेवाह प्राज्ञप्रलापज्ञ इति प्रकर्षेणाज्ञानां पशुमायाणां वेदविरोधिनां म्लेच्छानां प्रलापोऽनर्थकं सम्यक्प्रकृतिप्रत्ययविभागेनानिष्पन्नत्वादर्थानवबोधकं वचनं देशभाषारूपं लुप्तवर्णमधिकवर्णविकृतवर्णचपदजातं यत्र तादृशभाषाभिज्ञ इत्यर्थः । तत्र लुप्तवर्णकाण्यशतपथे ईदृशा सुराणां प्रतिभ्वतामग्नौ इमां चित्राख्यां मदीयां इष्टकामुपयास्ये इति पृष्टेऽपश्यत्सुरवचनं तथा आदास्ये इत्युक्ते आहीतिप्रतिवचनं । तत्र उपपेदिआदेहीति वक्तव्ये वर्णलोपः । अधिकवर्णं तु गौरिति वक्तव्ये गावी गोणी गोता गोपोतल्लेकिप्रयुजते । तथा विकृतवर्णं तु सुराहेलयोहेलय इति वदंतः पराबभूवुरिति अरय इत्यपेक्षितेरेफस्थाने लकारः प्रयुज्यते वेदेऽप्यसुरभाषानुवादे । तेनेयं शंकाप्यपास्ता । यद्यपि युधिष्ठिरं प्रति विदुरेण म्लेच्छभाषयोक्तं तथापि व्यासेन तत्संस्कृतेनेवोपनिबद्धमिति । आदिपर्वणि नानादेशभाषाश्राव्यं तदिति प्रतिज्ञानात् । सर्वं प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञश्च विदुरो युधिष्ठिरं प्रलापज्ञं म्लेच्छभाषाभिज्ञमिदं वक्ष्यमाणं वचो म्लेच्छभाषारूपं प्राज्ञः प्रकर्षेणाज्ञानतः प्राज्ञं प्रकर्षेणाऽर्थतो ज्ञातुमशक्यमज्ञापकमर्थानामनवबोधकं वा । कथं तर्हि तेन वचनेनास्यापि बोधो भविष्यतीत्याशंक्याह प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिति प्रलापं जानतः प्रलापज्ञापकं । प्रलापज्ञमिति पूर्वार्द्धे शब्दतो म्लेच्छभाषाभिज्ञत्वमुक्तं इह त्वर्थस्तदभिज्ञत्वमित्यपीनरुक्त्यर्थः । प्राज्ञ इति प्रलापज्ञ इति चोत्तरार्द्धे किंबतस्य षष्ठ्यंतस्य रूपे । प्राज्ञं प्रलापज्ञमिति त्वंतर्भावितव्यार्थात् ज्ञातातोः

एवमुक्तास्तदा पौराः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ आशीर्भिश्चाभिनन्द्यैतान् जग्मुर्नगरमेव हि १८ पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ बोधयन् पांडवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् १९ प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ॥ प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् २० योजानातिपरप्रज्ञानीति शास्त्रानुसारिणीम् ॥ विज्ञायेह तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा २१ अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ॥ यो वेत्ति न तु तं प्रति प्रतिघातविदं द्विषः २२

कप्रत्ययांतस्य रूपे । वचो वचनीयमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । अत एवाब्रवीत् अत्रोत्तरार्धे गोडपाठ एव दृश्यते । तदभावे तु पूर्वार्धे देवायमर्थः प्रत्येतव्यः । सर्वथापि म्लेच्छभाषयोक्तोऽर्थो म्लेच्छभाषयैव संगृह्यत इति तात्पर्यं । अन्यथा अलोहमित्याद्यपि व्यासो नावक्ष्यत् । यथा श्रुतं जातु प्रमेव गृहं भवद्वा हार्थं तत्र कृतमिति म्लेच्छभाषया विदुरेण युधिष्ठिरो बोधित इत्येव तेनोक्तं स्यात् २० तदेव वचनं श्रावयितुं युधिष्ठिरमभिमुखीकरोति योजानातीति । परस्वशत्रोः प्रज्ञानीति शास्त्रं कपटेन विश्वासमुत्पाद्यापिशत्रुर्हंतव्य इति कणिकवचनरूपं तदनुसारिणीं योजानातिसंज्ञामानि हयथा शत्रुकल्पितामापदं निस्तरेद्यथा कुर्याद्यत्नमिति शेषः २१ तामेवापदमाह अलोहमित्यादिना । तं शत्रुणा कृतं वारणावतस्थं शस्त्रं सस्ति शस्त्रे अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रासादं बोधेति तद्विपोनं प्रति तीतिसंबंधः । शस्त्रमिति दंत्यसकारस्थानेता लव्यशकारो म्लेच्छभाषात्वात् हेलय इति वदन् वर्णविकारः । पसस्वापे इत्यदादेस्त्वप्रत्ययांतस्य रूपं । तदेव विशिनष्टि अलोहमिति अलः अनलोहिः । आहि उपहोति वदन् वर्णलोपः तेन आग्नेयानि द्रव्याणि जतु शणसर्जरसादीनि लक्ष्यंते तेषामूहः समूहो यस्मिन् । आग्नेयैर्दाहकैर्द्रव्यैरुपेतमित्यर्थः । तर्हि किं तानि ज्ञातुं शक्यानि न वेत्यत आह शरीरपरिकर्तनमिति शरीरं स्वरूपं म्लेच्छभाषात्वादविभाक्तिकमिदं पदं । परिपरिलुप्य आच्छाद्य । वर्णद्वयलोपः परिवर्जनार्थो वा कर्तनं हिंसकं । तस्मिन् गृहं तर्हि तान्येवाग्नेयानि द्रव्याणि भित्त्यादीव तैर्न स्व रूपेण दृश्यंतेऽतस्तं शरीरपरिकर्तनं प्रासादं परित्याज्यं यो वेत्ति कर्तनमिति हिंसार्थस्य कृणते रूपं न च्छेदनार्थस्य कृतं ते रिति ज्ञेयं । कर्तनं कालमाह निशीति अत्र निशितं कर्तनमिति पदत्रयव्यतिरेकेण पूर्वार्धे म्लेच्छभाषयैवोक्तं । एवमग्रेपि श्लोके कतिपयपदान्येव म्लेच्छभाषाभवति न सर्वैः श्लोक इति ज्ञेयं । यो वेत्ति तं प्रति घातविदं तस्य शस्त्रस्य प्रतिघातः प्रतीकारस्तद्विदं द्विषः शत्रवो न प्रतिहंतुं शक्नुवन्तीत्यर्थः २२

कस्तर्हि साहसी तस्मिन् गृहे वसतोऽस्मान् भस्मीकर्तुं यतिष्यतीत्यत आह कक्षघ्न इति कक्षः कुक्षिः पार्श्व इति यावत् तत्र हतिगच्छतीति कक्षघ्नः पार्श्वचरः पुरोचन एव । अत्र स्वरस्यैव प्रथमपदे व्यत्ययो हते रप्रसिद्धं गत्यर्थत्वं च म्लेच्छभाषात्वात् । कक्षघ्न एव शिशिरघ्नः शृणाति हि न स्तीति शिशिरोहिः । शृङ्गिंसायामित्यस्य रूपं तेन हंतीति शिशिरघ्नः । गावी गोणीति वदन् वर्णविकार इत्यर्थः । अपमेव पार्श्ववर्त्तियुष्मानग्निना हंतुमायातीत्यर्थः । एवं तर्ह्ययमेव हंतव्य उत वारणावते तद्गृहं वानप्रवेष्टव्यमुत वारणावतमगत्वेव हास्तिनपुरं प्रत्येवागंतव्यमित्याशंक्याह महाकक्ष इति महति कंसुखं क्षेप्योतीति कक्षयः शत्रुवर्णलोपेन कक्षे महति शत्रोस्त्येतन्नयं कर्तुमशक्यं । ज्ञातकपटो हिविल्वान् शत्रुः प्रत्यक्षमेव प्रहरेदिति भावः । कस्तर्ह्यत्र उपाय इत्यत आह विलोकसं विलांतः प्रविष्टा युष्मान्सपुरोचनो न दहेत् तत्र दाहसंभावना नास्ति । तत्र गृहांतां विलं कर्तव्यमित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणात्मानं पोरक्षतिसजीवति । तस्मात्त्वयाप्येवं ज्ञात्वा उपयायेनात्मा संरक्षणीय इत्यर्थः २३ ननु विले प्रविष्टानामस्माकं विलमुखे प्रदीप्तेन वद्भिना अंतरूष्मणानाशः कर्तव्य इत्याशंक्यविवेकं विना मार्गं ज्ञानं दिग्ज्ञानं च न भवति धैर्यं विना ऐश्वर्यं च न प्राप्यत इति विवेकं धैर्यं चाश्रयस्वेत्याह नाचक्षुरिति चक्षुःपश्यत्यनेनेति चक्षुर्विवेकः । संस्कृत एवायं श्लोको नीतिप्रदर्शनार्थः २४ तत्र मार्गविवेकतावदाह अनासैरिति अनासैः शत्रुभिर्दंतस्वीकारितं शस्त्रं गृहमलोहजं पूर्ववदाग्नेयद्रव्यसमूहजमादत्ते स्वीकरोति चेन्न रस्तां हिंसावित् शल्लस्तस्य शर

कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे विलोकसः ॥ न दहेदिति चात्मानं योरक्षतिसजीवति २३ नाचक्षुर्वेत्ति पंथानं नाचक्षुर्विदते दिशः ॥ नाद्यतिर्बुद्धिमाप्नोति बुध्यस्वैव प्रबोधितः २४ अनासैर्दत्तमादत्तेनरः शस्त्रमलोहजम् ॥ श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् २५ चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विदते दिशः ॥ आत्मना चात्मनः पंचपीडयन्ननुपीडयते २६ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पांडवः २७ अनुशिक्ष्यानुगम्यैतान् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥ पांडवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् २८ निवृत्ते विदुरे चापि भीष्मे पौरजने तथा ॥ अजातशत्रुमासाद्य कुंतीवचनमब्रवीत् २९ क्षताय दध्नीद्वाक्यं जनमभ्येऽब्रुवन्निव ॥ त्वया च सतथेत्युक्तो जानीमोन च तद्वयम् ३० यदीदं शक्यमस्माभिर्ज्ञातुं न च स दोषवत् ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ३१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मां विदुरोऽब्रवीत् ॥ पंथाश्च वीना विदितः कश्चित्स्यादिति धर्मधीः ३२

पंगृहंतदत् तस्य हि विलमुभयतो मुखं भवति तादृशं विलमासाद्य प्राप्य हुताशनात् प्रमुच्येत आत्मानं मोचयेत् तेन विलप्रवेशेन मार्गं तिरेण सद्य एव विलाद्गृहिर्निःसरतां युष्माकं नांतरूष्मणामरणं भविष्यतीत्युक्तं २५ विलाग्निः श्रुतानामपि मार्गं ज्ञानं कथं भवेदित्याशंक्यमृगयाव्याजेन सर्वे मार्गं ज्ञातव्या इत्याशयेनाह चरन्मार्गान्विजानातीति एवं ज्ञातेष्वपि मार्गेषु हास्तिनपुरं प्रति नागंतव्यमित्याशयेनाह नक्षत्रैर्विदते दिश इति । ननु कथमस्माभिलोकानामविदितं विलं कारयितुं शक्यं कथं वा विदेशे बंधुं श्रत्यक्त्वा स्थातव्यमित्याशंक्याह आत्मनेति आत्मनः अहं धर्मांश्च स्त्वं च धर्मपुत्रः अतोऽहंतव आत्मा तस्य मम आत्मेवात्मा सखा कश्चिन्मयानियोक्तव्यस्तेन सहा येन विलादिसं पादयता हेतुना । पंचर्षादियाणि विदेशासादिदृविषया समर्पणेन पीडयन् । हेतौ शत्रुप्रत्ययः । मत्प्रहितेन मृत्युनेन स्वधैर्येणेतियावत् । एताभ्यां द्वाभ्यामुपेतो नानुतप्यते मयाऽकृत्यं कृतमिति पश्चात्तापं न माप्नोति । मदीय आप्तः सुरंगं कृत्वा दास्यति तेन मार्गेण देशांतरे एव गंतव्यं न तु हास्तिनपुरे प्रवेष्टव्यं । ज्ञातकपटो हिविल्वः शत्रुः प्रत्यक्षमेव प्रहरेदिति मायुक्त एवाशयः । धैर्यं सति पुनर्लक्ष्मीमाप्तिर्भविष्यतीति भावः २६ । २७ । २८ । २९ । अब्रुवन्निव व्यक्तां वाचमकुर्वन्निव ३० । ३१ । ३२

३३। ३४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ७ ॥ ततश्च १ आगतानितिच्छेदः २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १० शिवमित्याख्यामात्रं अर्थतस्त्वशिवमारणार्थकृतत्वात् ११। १२। १३। १४ मुंजःशरवल्कः १५। १६ इमामापदंभाविनीं दृष्टवान्तर्कतः तेनहेतुनाअशिवं जितेंद्रियश्चवसुधांप्राप्स्यतीतिचमेऽब्रवीत् ॥ विज्ञातमितितत्सर्वप्रत्युक्तोविदुरोमया ३३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अष्टमेऽहनिरोहिण्यांप्रयाताःफाल्गुनस्यते ॥ वारणावतमासाद्यददृशुर्नागरंजनम् ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिजतुष्टहपर्वणि वारणावतगमनेपंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसर्वाप्रकृतयोनगराद्वारणावतात् ॥ सर्वमंगलसंयुक्तायथाशास्त्रमतंद्रिताः १ श्रुत्वागतान्पांडुपुत्रान्नानायानैःसहस्रशः ॥ अभिजग्मुर्नर श्रेष्ठानश्रुत्वैवपरयामुदा २ तेसमासाद्यकौतेयान्वारणावतकाजनाः ॥ कृत्वाजयाशिषःसर्वेपरिवार्यावतस्थिरे ३ तैर्वृतःपुरुषव्याघ्रोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ विवभौ देवसंकाशोवज्रपाणिरिवामरैः ४ सत्कृताश्चैवपौरैस्तेपौरान्सत्कृत्यचानघ ॥ अलंकृतंजनाकीर्णंविशुर्वारणावतम् ५ तेप्रविश्यपुरींवीरास्तूर्णजग्मुरथोगृहान् ॥ ब्राह्मणानांमहीपालरतानांस्वेषुकर्मसु ६ नगराधिकृतानांचगृहाणिरथिनांतदा ॥ उपतस्थुर्नरश्रेष्ठावैश्यशूद्रगृहाण्यपि ७ अर्चिताश्चनरैःपौरैःपांडवाभर तर्षभ ॥ जग्मुरावसथंपश्चात्पुरोचनपुंसराः ८ तेभ्योभक्ष्याणिपानानिशयनानिशुभानिच ॥ आसनानिचमुख्यानिप्रददौसपुरोचनः ९ तत्रतेसत्कृतास्ते नसुमहार्हपरिच्छदाः ॥ उपास्यमानाःपुरुषैरूपुःपुरनिवासिभिः १० दशरात्रोषितानांतुतत्रतेषांपुरोचनः ॥ निवेदयामासगृहंशिवारव्यमशिवंतदा ११ तत्रते पुरुषव्याघ्राविविशुःसपरिच्छदाः ॥ पुरोचनस्यवचनात्कैलासमिवगुह्यकाः १२ तच्चागारमभिप्रेक्ष्यसर्वधर्मभृतावरः ॥ उवाचाग्रेयमित्येवंभीमसेनंयुधिष्ठिरः १३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ जिघ्राणोऽस्यवसागंधंसर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ कृतंहिव्यक्तमाग्रेयमिदंवेदमपरंतप १४ शणसर्जरसंव्यक्तमानीयग्रहकर्मणि ॥ मुंजबल्वजवं शादिद्रव्यंसर्वधृतोक्षितम् १५ शिल्पिभिःसुकृतंह्याप्तैर्विनीतैर्वैश्वकर्मणि ॥ विश्वस्तंमामयंपापोदग्धुकामःपुरोचनः १६ तथाहिवर्ततेमंदःसुयोधनवशे स्थितः ॥ इमांतुतांमहाबुद्धिर्विदुरोदृष्ट्वास्तथा १७ आपदंतेनमांपार्थसंबोधितवान्पुरा ॥ तेवयंबोधितास्तेननित्यमस्मद्वितैषिणा १८ पित्राकनीयसास्त्रेहाडु द्विमंतोऽशिवंगृहम् ॥ अनायैःसुकृतंगूढैर्दुर्योधनवशानुगैः १९ ॥ भीमसेनउवाच ॥ यदीदंगृहमाग्रेयंविहितंमन्यतेभगवान् ॥ तथैवसाधुगच्छामोयत्रपूर्वोषि तावयम् २० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ इहयतैर्निराकारैर्वस्तव्यमितिरोचये ॥ अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टांधुवामितः २१ यदिविदेतचाकारमस्माकंसपुरोचनः ॥ क्षिप्रकारिततोभूत्वाप्रसह्यापिदहेतनः २२ नायंविभेत्युपकोशादधर्माद्वापुरोचनः ॥ तथाहिवर्ततेमंदःसुयोधनवशेस्थितः २३

गृहमित्यस्मान्बोधितवानितिसंबंधः १७। १८। १९। २० योगरूपकेणगृहवासकर्तव्यतामाह इहेति निराकारैरनाविष्कृतबाह्यचेष्टैः । इष्टान्तिनिरुपद्रव्यमार्गं । पक्षेइहदेहेनिराकारै राकारविशेषमनालंब्यस्थेयं । यतैःशमादिपरैः । अप्रमत्तैःस्मृतिमद्भिः । प्रवांतिमोक्षं २१। २२ उपकोशाद्गर्हातः २३

अयंभीष्मःइतिसंबंधः २४ दग्धेष्वस्मास्वप्निदेषुकोपोधर्मइत्येवकारणकृत्वाभीष्मोऽन्येचकुप्येरन् २५ दाहस्पदाहात् स्पशैश्चारेः २६ अपदंदेशकोशाद्यक्षमत्वंतत्रस्थितान् अपक्षानसहायान् प्रयोगेरुपायैः २७ छन्नावासंगृहस्थान् वस्तव्यमधिष्ठातव्यं २८। २९ क्वचित्कालेछन्नावासमेवाह भीममिति गूढःभासोऽपियेषांतान् इतरेरविदितकर्तव्यानित्यर्थः ३० अत्र

अपिचायंप्रदग्धेषुभीष्मोऽस्मासुपितामहः ॥ कोपंकुर्यात्किमर्थवाकौरवान्कोपयितसः २४ अथवाऽपीहदग्धेषुभीष्मोऽस्माकंपितामहः ॥ धर्मइत्येवकुप्ये रन्येचान्येकुरुपुंगवाः २५ वयंतुयदिदाहस्यविभ्यतःप्रद्रवेमहि ॥ स्पशैर्निर्घातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धःसुयोधनः २६ अपदस्थान्पदेतिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ॥ हीनकोशान्महाकोशःप्रयोगैर्घातयेद्भुवम् २७ तदस्माभिरिमंपापंतंचपापंसुयोधनम् ॥ वंचयद्भिर्विस्तव्यंछन्नावासंकचिक्काचित् २८ तेवयंमृगयाशीलाश्वरामवसु धामिमाम् ॥ तथानोविदितामार्गमविष्यंतिपलायताम् २९ भौमंचविलमद्यैवकरवामसुसंवृतम् ॥ गूढश्वासान्ननस्तत्रहुताशःसंप्रवक्ष्यति ३० वसतोऽत्रयथाचा स्मात्रबुध्येतपुरोचनः ॥ पौरोवापिजनःकश्चित्थाकार्यमतंष्टितैः ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिजतुष्टहपर्वणिभीमसेनयुधिष्ठिरसंवादेषट्चत्वारिंशदधिकशत तमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ विदुरस्यसुहृत्कश्चित्खनकःकुशलो नरः ॥ विविक्तेपांडवानराजन्निदं वचनमब्रवीत् १ प्रहितोविदुरेणास्मि खनकःकुशलोह्यहम् ॥ पांडवानांप्रियंकार्यमितिक्विवरवाणिवः २ प्रच्छन्नंविदुरेणोक्तःश्रेयस्त्वमिहपांडवान् ॥ प्रतिपादयविश्वासादितिक्विवरवाणिवः ३ कृष्णप क्षेचतुर्दश्यांरात्रावस्यांपुरोचनः ॥ भवनस्यतद्वद्वारिप्रदास्यतिहुताशनम् ४ मात्रासहप्रदग्धव्याःपांडवाःपुरुषर्षभाः ॥ इतिव्यवसितंतस्यधार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः ५ किंचिच्चविदुरेणोक्तोम्लेच्छवाचाऽसिपांडव ॥ त्वयाचततथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ६ उवाचतंतस्यघृतिःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अभिजानामिसौम्यत्वांसुहृदं विदुरस्यैव ७ शुचिमांसंप्रियंचैवसदाचदृढभक्तिकं ॥ नविद्यतेकवेःकिंचिदविज्ञातंप्रयोजनम् ८ यथातस्यतथानस्त्वंनिर्विशेषावयंत्वयि ॥ भवतश्चयथातस्यपा ल्यास्मान्यथाकविः ९ इदंशरणमाग्रेयमदर्थमितिमेमतिः ॥ पुरोचनेनविहितंधार्तराष्ट्रस्यशासनात् १० सपापःकोपवांश्चैवससहायश्चदुर्मतिः ॥ अ स्मानपिचपापात्मानित्यकालंप्रबाधते ११ सभवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्मादुताशनात् ॥ अस्मास्विहदिदग्धेषुसकामःस्यात्सुयोधनः १२ समृद्ध मायुधागारमिदंतस्यदुरात्मनः ॥ वप्रांतंनिष्प्रतीकारमाश्रित्येदंकृतंमहत १३ इदंतदशुभंनूनंतस्यकर्मचिकीर्षितम् ॥ प्रागेवविदुरोवेदतेनास्मानन्व बोधयत् १४ सेयमापदमुप्राप्ताक्षत्तायांदृष्टवान्पुरा ॥ पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वंप्रतिमोचय १५

विले ३१ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ विदुरस्येति १। २ प्रच्छन्नंयथास्यात्तथापांडवान्श्रेयःप्रतिपादये त्युक्तोऽहंवःक्विवरवाणि ३। ४। ५ म्लेच्छवाचाम्लेच्छभाषया ६। ७ कवेःसर्वज्ञस्यकृतंदाज्ञिनोवा ८ यथावयंतस्यतथाभवतश्चपालनीयाः अतोऽस्मान्यथाकविःपालय तितथात्वमपिपालयेत्यर्थः ९ शरणंगृहं १०। ११। १२ वप्रांतंमाकारमूलं निष्प्रतीकारंबहिर्भिर्गमनप्रकारशून्यं १३। १४। १५

परिस्वाप्ताकारपरिधिभूतोगर्तस्तां नामप्रसिद्धं । उत्किरन्परिस्वापरिष्कारव्याजेन बिलान्मृदमुत्किरन्बहिःसिपन्महाबिलसुरंगालम्बककार १६ मध्येनमध्यतः १७ व्यदधाद्विहितवान् सपुरोच
नस्तेचपंचगृहद्वारिस्वपांस्वसंतिस्म १८ दिवाचमृगयांचरन्त्यतो नदग्धुपुरोचनश्छिद्रं प्रापेतिभावः १९ । २० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमा

सतथेतिप्रतिश्रुत्यखनकोयत्नमास्थितः ॥ परिस्वामुत्किरन्नामचकारचमहाबिलम् १६ चक्रेचवेश्मनस्तस्यमध्येनातिमहाद्विलम् ॥ कपाटयुक्तमज्ञातंसमंभूम्याश्च
मारत १७ पुरोचनभयादेवव्यदधात्संवृतंमुखम् ॥ सतस्यतुष्टद्वारिवसत्यशुभधीःसदा ॥ तत्रतेसायुधाःसर्वेवसंतिस्मक्षपांनृप १८ दिवाचरन्तिमृगयांपांडवेयावना
द्वनम् ॥ विश्वस्तवदविश्वस्तावंचयंतःपुरोचनम् ॥ अतुष्टास्तुष्टवद्राजभूपुःपरमविस्मिताः १९ नचैनानन्वबुध्यंतनरानगरवासिनः ॥ अन्यत्रविदुरामात्यात्तस्मा
त्वनकसत्तमात् २० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुष्टहपर्वणिजतुष्टहवासे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
तांस्तुष्टासुमनसःपरिसंवत्सरोषितान् ॥ विश्वस्तानिवसलक्ष्यहर्षचक्रेपुरोचनः १ पुरोचनेतथाहृष्टेकौतेयोऽथयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौचोभौयमौप्रोवाचधर्म
वित् २ अस्मानयंसुविश्वस्तान्वेतिपापःपुरोचनः ॥ वंचितोऽयंनृशंसात्माकालंमन्येपलायने ३ आयुधागारमादीप्यदग्ध्वाचैवपुरोचनम् ॥ षट्प्राणिनोनि
धायेहद्रवामोऽनभिलक्षिताः ४ अथदानापदेशेनकुंतीब्राह्मणभोजनम् ॥ चक्रेनिशिमहाराजआजग्मुस्तत्रयोषितः ५ ताविहृत्ययथाकामंभुक्त्वापीत्वाचभार
त ॥ जग्मुर्निशिगृहानेवसमनुज्ञाप्यमाधवीम् ६ निषादीपंचपुत्रातुतस्मिन्भोज्येयदृच्छया ॥ अन्नार्थिनीसमभ्यागात्सपुत्राकालचोदिता ७ सार्पित्वामदितां
मत्तासपुत्रामदविह्वला ॥ सहसर्वैःसुतैराजस्तस्मिन्नेवनिवेशने ८ सुष्वापविगतज्ञानासृतकल्पानराधिप ॥ अथप्रवातेतुमलेनिशिसुप्तेजनेतदा ९ तदुपादीप
यद्भीमःशेतेयत्रपुरोचनः ॥ ततो जतुष्टहद्वारं दीपयामासपांडवः १० समंततोददौपश्चादग्निं तत्रनिवेशने ॥ ज्ञात्वातुतदृहंसर्वमादीप्तं पांडुनंदनाः ११ सुरंगांवि
विशुस्तूर्णमात्रासार्धमरिदमाः ॥ ततःप्रतापःसुमहाच्छब्दश्चैवविभावसोः १२ प्रादुरासीत्तदातेनबुधेसजनव्रजः ॥ तद्वेक्ष्यगृहं दीप्तमाहुःपौराःकृशाननाः १३
॥ पौराञ्छुः ॥ दुर्योधनप्रयुक्तेनपापेनाकृतबुद्धिना ॥ गृहमात्मविनाशायकारितंदाहितंचतत् १४ अहोधिगृहतराष्ट्रस्यबुद्धिर्नातिसमंजसा ॥ यःशुचीन्पांडुदा
यादान्दाहयामासशत्रुवत् १५ दिष्ट्यात्विदानीं पापात्मादग्धोऽयमतिदुर्मतिः ॥ अनागसःसुविश्वस्तानयोददाहनरोत्तमान् १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं
तेविलपंतिस्मवारणावतकाजनाः ॥ परिवार्यगृहंतच्चतस्थूरात्रौसमंततः १७ पांडवाश्चापितेसर्वेसहमात्रासुदुःखिताः ॥ विलेनतेननिर्गत्यजग्मुर्दुर्मलक्षिताः १८
तेननिद्रोपरोधेनसाध्वसेनचपांडवाः ॥ नशेकुःसहसागंतुंसहमात्रापरंतपाः १९ भीमसेनस्तुराजेंद्रभीमवेगपराक्रमः ॥ जगामभ्रातृनादायसर्वान्मातरमेवच २०

ऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ तांस्त्विति १ । २ । ३ षट्प्राणिनइति अन्यथापलायनशंकयापुनरस्मदन्वेष्टेणमतिःस्थात्सामाभूदितिभावः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०
११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ अ ॥ ॥ एतस्मिन्निति पथासंप्रत्ययंयथासंकेतं शुचिनाविकं मापयानान्जलपरि
स्कंधमारोप्यजननीयमावंकेनवीर्यवान् ॥ पार्थोऽगृहीत्वापाणिभ्यांभ्रातरौसुमहाबलः २१ उरसापादपानभंजन्मर्हीपश्चांविदारयन् ॥ सजगामाशुतेजस्वीवातरंहा
वृकोदरः २२ ॥ इति श्रीमहाभारतेआदिपर्वणिजतुष्टहपर्वणिजतुष्टहदाहेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतस्मिन्नेवकाले
तुयथासंप्रत्ययंकविः ॥ विदुरःप्रेषयामासतद्वनंपुरुषंशुचिम् १ सगत्वातुयथोद्देशं पांडवान्दृष्ट्वेवने ॥ जनन्यासहकौरव्यमापयानान्नदीजलम् २ विदितंतन्महा
बुद्धेर्विदुरस्यमहात्मनः ॥ ततस्तस्यापिचारेणचेष्टितंपापचेतसः ३ ततःप्रवासितोविद्वान्विदुरेणनरस्तदा ॥ पार्थानांदर्शयामासमनोभारुतगामिनीम् ४ स
र्ववातसहानावंयंत्रयुक्तापताकिनीम् ॥ शिवेभागीरथीतीरेनरैर्विस्त्रंभिभिःकृताम् ५ ततःपुनरथोवाचज्ञापकंपूर्वचोदितम् ॥ युधिष्ठिरनिबोधेदंसंज्ञार्थवचनंकवेः ६
कक्षघ्नःशिशिरघ्नश्चमहाकक्षेबिलौकसः ॥ नहंतीत्येवमात्मानंयोरक्षतिसजीवति ७ तेनमांप्रेषितंविद्विद्विश्चस्तंसंज्ञयाऽनया ॥ भूयश्चैवाहमांक्षत्ताविदुरःसर्वतोऽर्थ
वित् ८ कर्णदुर्योधनंचैवभ्रातृभिःसहितंरणे ॥ शकुनिंचैवकौतेयविजेताऽसिनसंशयः ९ इयंवारिपथेयुक्तानौरप्सुसुखगामिनी ॥ मोचयिष्यतिवःसर्वानस्माद्देशान्नसं
शयः १० अथतान्व्यथितान्दृष्ट्वासहमात्रानरोत्तमान् ॥ नावमारोप्यगंगायांप्रस्थितानब्रवीत्पुनः ११ विदुरोमूर्ध्वपाघ्रायपरिष्वज्यवचोमुहुः ॥ अरिष्टंग
च्छताव्यग्राःपंथानमितिचाब्रवीत् १२ इत्युक्त्वासतुतान्चीरान्पुमान्विदुरचोदितः ॥ तारयामासराजेंद्रगंगांनावानरर्षभान् १३ तारयित्वाततो गंगां पां
रंप्राप्तांश्चसर्वशः ॥ जयाशिषःप्रयुज्याथयथागतमगाद्विसः १४ पांडवाश्चमहात्मानःप्रतिसंदिश्यवैकवेः ॥ गंगामुत्तीर्यवेगेनजग्मुर्दुर्मलक्षिताः १५ ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुष्टहपर्वणि गंगोत्तरणेऊनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथरात्र्याव्यतीतायाम
शेषोनागरोजनः ॥ तत्राजगामत्वरितोदिदृक्षुःपांडुनंदनान् १ निर्वापयंतोज्वलनंतेजनादह्युस्ततः ॥ जातुषंतदृहंदग्धममात्यंचपुरोचनम् २ नूनंदुर्योधनेने
दंविहितंपापकर्मणा ॥ पांडवानांविनाशायेत्येवंतेचुकुशुर्जनाः ३ विदितेष्टतराष्ट्रस्यधार्तराष्ट्रेनसंशयः ॥ दग्धवान्पांडुदायादान्नह्येनंप्रतिषिद्धवान् ४ नूनं
शांतनवोपीहनधर्ममनुवर्तते ॥ द्रोणश्चविदुरश्चैवकृपश्चान्येचकौरवाः ५ तेवयंष्टतराष्ट्रस्यप्रेषयामोदुरात्मनः ॥ संवृत्तस्तेपरःकामःपांडवान्दग्धवानसि ६ ततो
व्यपोहमानास्तेपांडवार्थेदुताशनम् ॥ निषादीददृशुर्दग्धांपंचपुत्रामनागसम् ७ खनकेनतुतेनैववेश्मशोधयताविलम् ॥ पांसुभिःपिहितंतच्चपुरुषैस्तैर्नलक्षि
तम् ८ ततस्तेज्ञापयामासुष्टतराष्ट्रस्यनागराः ॥ पांडवानग्निनादग्धानमात्यंचपुरोचनम् ९

माणंपरीक्षमाणान् १ । २ तस्यचेष्टितंचारेणविदुरस्यविदितंयतस्ततोहेतोर्विदुरेणततःस्वस्थानान्नरःप्रवासितःप्रेषितइतिसार्धश्लोकोवाक्यं ३ सनरोदर्शयामास ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०
११ । १२ । १३ । १४ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भारतभावदीपे ऊनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ अथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ व्यपोहमानाःनिर्यापयंतः ७ । ८ । ९

१० । ११ । १२ कुल्यान्यस्थानि कारयंतु संस्कारयंतु । 'कलंजनपदेमोत्रेसजातीयगणेऽपिच । भवनेचतनोऽहोर्बकंठकार्यौपयोकुली' इति मेदिनी । 'कुल्यंस्यात्कीकसेऽपि' इति च । कुल्यानि चेत्यानीत्यनेमहावृक्षेणवामाहाप्रासादेनवाञ्कितानि चत्वारणीत्यर्थः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० पंचाशदधिकशततमोऽ

श्रुत्वा तु घृतराष्ट्रस्तद्राजासुमहदप्रियम् ॥ विनाशं पांडुपुत्राणां विललापसुदुःखितः १० अद्य पांडुर्भूतो राजाममभ्रातामहायशाः ॥ तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रासहविशेषतः ११ गच्छंतु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ॥ सत्कारयंतु तान् वीरान् कुंतिराजसुतां च ताम् १२ कारयंतु च कुल्यानि शुभानि च बृहन्ति च ॥ ये च तत्र मृतास्ते पांसुहृदो यांतु तानपि १३ एवं गते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ॥ पांडवानां च कुल्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः १४ एवमुक्त्वा ततश्च क्रेज्ञातिभिः परिवारितः ॥ उदकं पांडुपुत्राणां घृतराष्ट्रं विक्रासुतः १५ रुरुदुःसहिताः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ॥ हायुधिष्ठिरकौरव्यहाभीमदिति चापरे १६ हाफाल्गुनेति चाप्यन्येहायमाविति चापरे ॥ कुंतीमार्ताश्च शोचंत उदकं च क्रिजेनाः १७ अन्ये पौरजनाश्चैव मन्वशोचंत पांडवान् ॥ विदुरस्त्वल्पशश्च केशो कंवेदपरं हिंसः १८ पांडवाश्चापि निर्गत्य नगराद्धारणावतात् ॥ नदीं गंगामनुप्राप्तामातृपष्ठामहाबलाः १९ दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतो जवेन च ॥ वायुना चानुकूलेन पूर्णं पारमवाप्नुवन् २० ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशम् ॥ विज्ञाय निशि पंथानं नक्षत्रगणसूचितम् २१ यतमाना वनं राजनगहनं प्रतिपेदिरे ॥ ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रांधाः पांडुनंदनाः २२ पुनरुचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ इतः कष्टतरं किं नुयद्वयं गहने वने ॥ दिशश्च न विजानीमो गंतुं चैव न शक्नुमः २३ तंच पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ॥ कथं तु विप्रमुच्ये मभयादस्मादलक्षिताः २४ पुनरस्मानुपादाय तथैव ब्रजभारत ॥ त्वं हि नो बलवानेको यथा स ततस्तथा २५ इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ॥ आदाय कुंतीं भ्रातृश्वजगामाशु महाबलः २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि पांडववनप्रवेशे पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेन विक्रममाणेन ऊरुवेगसमीरितम् ॥ वनं स वृक्षविटपं व्याघ्रिणितमिवाभवत् १ जंघावातो ववौ चास्य शुचिशुक्रागमे यथा ॥ आवर्जितलता वृक्षमार्गं च क्रेमहाबलः २ समुद्रं नुपि तांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ॥ अवरुज्य ययौ गुल्मान् पथस्तस्य समीपजान् ३ सरोपित इव कुद्वो वने भंजन् महादुमान् ॥ त्रिप्रसुतमदः शुष्मीषष्टिवर्षीमतंगराट् ४ गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्यमारुतरं हंसः ॥ भीमस्य पांडुपुत्राणां मूर्छेव समजायत ५ असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ॥ पथि प्रच्छन्नमासे दुर्धर्ताराष्ट्रभयात्तदा ६ कृच्छ्रेण मातरं चैव सुकुमारीयशस्विनीम् ॥ अवहत्सतु पृष्ठेन रोधः सुविषमेषु च ७

ध्यायः ॥ १५० ॥ तेनेति १ शुचिशुक्रागमे ज्येष्ठाषाढयोः समये आवर्जिताः समीकृता लता वृक्षाश्च यस्मिन् २ अवरुज्य भंका ३ रोपितो रोपं प्रापितः त्रिपुण्ड्रकर्णमूलगुह्यदेशे पुनस्ततो मदीयस्य सः शुष्मी तेजस्वी । 'शुष्मं तेजसि सूर्येना' इति मेदिनी । षष्टिवर्षीति पूर्णयौवनः ४ । ५ दूरपारं गंगाप्रवाहं वने पितृमाद्विभ्यतीति भावः भुजप्लवैर्भुजाभ्यां प्लवनेः बहुत्वव्यापारभेदात् ६ रोधः सूचभागे ७

८ अनार्तवैरनुभवे रूपातरूपैरित्यर्थः ९ गुल्मः स्तंभः क्षुपो ह्रस्वशास्त्रो वृक्षः अवभुजो नामितः १० । ११ तृषातृष्णया १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ गव्यूतिमात्रात्कोशद्वयात् अगमच्चवनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ॥ कूरपक्षि मृगं घोरं सायाह्ने मरतर्षभ ८ घोरासमभवत्संध्यादारुणा मृगपक्षिणः ॥ अप्रकाशादिशः सर्वा वातैरासन्नार्तवैः ९ शीर्णपर्णफलैराजन्वहुगुल्मक्षुपैर्दुर्मैः ॥ भग्नावभुग्नभूयिष्ठैर्नानादुमसमाकुलैः १० तेश्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ॥ नाशकुवंस्तदा गंतुं निद्रया च प्रवृद्धया ११ न्यविशंत हिते सर्वे निरास्वादे महावने ॥ ततस्तृषापरिकृता कुंती पुत्रानथा ब्रवीत् १२ मातासती पांडवानां पंचानां मध्यतः स्थिता ॥ तृष्णया हि परीताऽस्मि पुत्रानभृशमथा ब्रवीत् १३ तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम् ॥ कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे १४ ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ॥ न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं दर्शय १५ तत्र निक्षिप्य तान् सर्वानुवाच भरतर्षभ ॥ पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो १६ एतेरुवंति मधुरं सारसाजलचारिणः ॥ ध्रुवमत्र जलस्थानं महच्चेति मतिर्मम १७ अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ॥ जगाम तत्र यत्र स्मसारसाजलचारिणः १८ स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ॥ तेषामर्थे च जग्राह भ्रातृणां भ्रातृवत्सलः ॥ उत्तरीयेण पानीयमानयामास भारत १९ गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ॥ शोकदुःखपरीतात्मानि शश्वा सोरगो यथा २० स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातृश्वसुधातले ॥ भृशं शोकपरीतात्मा विललाप वृकोदरः २१ अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भावेप्यति ॥ यत्पश्यामि महीसु स्नानभ्रातृनद्यसु मंदभाक् २२ शयनेषु पराद्धर्षेषु पुरा वारणावते ॥ नाधिजग्मुस्तदानि द्रांति स्य सुप्ता महीतले २३ स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमार्दिनः ॥ कुंतिराजसुतां कुंतीं सर्वलक्षणपूजिताम् २४ स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्या पांडोर्महात्मनः ॥ तथैव चास्मज्जननीं पुंडरीकोदरप्रभाम् २५ सुकुमारतरामेनां महार्हशयनोचिताम् ॥ शयानां पश्यतां ज्येष्ठपृथिव्या मतथोचिताम् २६ धर्मादिद्राचवाताच्च सुषुवेया सुतानि मान् ॥ सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते प्रासादशायिनी २७ किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ॥ योऽहमद्य न रव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि भूतले २८ त्रिपुलोकेषु यो राज्यं धर्मनित्योऽर्हते नृपः ॥ सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २९ अयं नीलांबुदश्यामो नरेष्वप्रतिमोऽर्जुनः ॥ शेते प्राकृतवत् भूमौ ततो दुःखतरं नु किम् ३० अश्विनाविवदेवानां याविमौरूपसंपदा ॥ तौ प्राकृतवद्वेभौ प्रसुप्तौ धरणीतले ३१ ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ॥ स जीवितसुखं लोके ग्रामदुर्मद्वैकजः ३२ एको वृक्षो ह्यिद्योग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ॥ चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ३३ येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिताः ॥ ते जीवंति सुखं लोके भवंति च निरामयाः ३४ बलवंतः समृद्धार्था मित्रबांधवनंदनाः ॥ जीवंत्यन्योन्यामाश्रित्य दुःमाः काननजा इव ३५ वयंतु घृतराष्ट्रेण स पुत्रेण दुरात्मना ॥ विवासितान दग्धाश्च कथंचिद्देवसंश्रयात् ३६ तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ॥ कादिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः केशमनुत्तमम् ३७ सकामो भवदुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ॥ नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञामियुधिष्ठिरः ३८

२० । २१ सुमंदभागतिमंदभाग्यः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ एकज एक एव जातोऽसहायः ३२ । ३३ । ३४ बांधवानां नंदनाः सुखदाः ३५ । ३६ । ३७ । ३८

तुभ्यंतव ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ लक्षयेयामिकानामाक्रोशादिना ४४ । ४५ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे एकपंचादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ॥
 प्रयच्छतिवधेतुभ्यंतेनजीवसिदुर्मते ॥ नन्वद्यससुतामात्यंसकर्णानुजसौवलम् ३९ गत्वाक्रोधसमाविष्टःप्रेषयिष्येयमक्षयम् ॥ किंतुशक्यंमयाकर्तुंयत्तेनकुध्यते
 नृपः ४० धर्मात्मापांडवश्रेष्ठःपापाचारयुधिष्ठिरः ॥ एवमुक्त्वमहाबाहुःक्रोधसंदीप्तमानसः ४१ करंकरेणनिष्पिष्यनिःश्वसन्दीनमानसः ॥ पुनर्दीनमनाभूत्वा
 शांतार्चिरिवपावकः ४२ आतुन्महीतलेसुप्तानवैक्षतवृकोदरः ॥ विश्वस्तानिवसंविष्टान्पृथग्जनसमानिव ४३ नातिदूरेणनगरंनदादस्माद्विलक्षये ॥ जागर्तव्ये
 स्वपंतीमेहतजागर्म्यहंस्वयम् ४४ प्राश्यंतीमेजलंपश्चात्प्रतिबुद्धाजितक्रमाः ॥ इतिभीमोव्यवस्यैवजजागारस्वयंतदा ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिजतुष्ट
 हपर्वणिभीमजलाहरणेएकपंचादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ॥ समाप्तंजतुष्टहपर्व ॥ ॥ अथाहिर्बिबवधपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तत्र
 तेषुशयानेषुहिर्बिबोनामराक्षसः ॥ अविदूरेवनात्तस्माच्छालवृक्षंसमाश्रितः १ कूरोमानुषमांसादोमहावीर्यपराक्रमः ॥ प्रावृज्जलधरश्यामःपिंगाक्षोदारुणाकृतिः
 २ दंष्ट्राकरालवदनःपिशितेप्सुःक्षुधार्दितः ॥ लंबस्त्रिगलंबजठरोरक्तश्मश्रुशिरोरुहः ३ महावृक्षगलस्कंधःशंकुकर्णोविभीषणः ॥ यदृच्छयातानपश्यत्पांडुपुत्रा
 न्महारथान् ४ विरूपरूपःपिंगाक्षःकरालोघोरदर्शनः ॥ पिशितेप्सुःक्षुधार्तश्चतानपश्यद्यदृच्छया ५ उर्ध्वागुलिःसकंदूयनधुन्वनरूक्षान्शिरोरुहान् ॥ जृंभमाणो
 महावक्रःपुनःपुनरवेक्ष्यच ६ दृष्टोमानुषमांसस्यमहाकायोमहाबलः ॥ आघ्रायमानुषंगंधंभगिनीमिदमब्रवीत् ७ उपपन्नश्चिरस्याद्यमक्षोऽयंममसुप्रियः ॥ स्नेह
 स्रवान्प्रसवतिजिह्वापर्येतिमेसुखम् ८ अष्टौदंष्ट्राःसुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ॥ देहेषुमज्जयिष्यामिस्निग्धेषुपिशितेषुच ९ आक्रम्यमानुषंकंठमाच्छिद्यधम
 नीमपि ॥ उष्णंनवंप्रपास्यामिफेनिलंरुधिरं बहु १० गच्छजानीहिकेत्वेतेशेरतेवनमाश्रिताः ॥ मानुषोबलवानगंधोघ्राणंतर्पयतीवमे ११ हत्वैतान्मानुषान्सर्वा
 नानयस्वममांतिकम् ॥ अस्मद्विषयसुप्तेभ्योनैतेभ्योभयमस्तिते १२ एषामुल्लूत्यमांसानिमानुषाणांयथेष्टतः ॥ भक्षयिष्यावसहितौकुरुपूर्णवचोमम १३ भक्ष
 यित्वाचमांसानिमानुषाणांप्रकामतः ॥ नृत्यावसहितावावांदत्ततालावनेकशः १४ एवमुक्ताहिर्बिबातुहिर्बिबेनतदावने ॥ आतुर्वचनमाज्ञायत्वरमाणेवराक्षसी ॥
 १५ जगामतत्रयत्रस्मर्पाडवाभरतर्षभ ॥ ददर्शतत्रसागत्वापांडवान्पृथयासह ॥ शयानान्भीमसेनंचजाग्रतंत्वपराजितम् १६ दृष्ट्वैवभीमसेनंसाशालपोतमिवो
 द्रुतम् ॥ राक्षसीकामयामासरूपेणाप्रतिमंभुवि १७ अयंश्यामोमहाबाहुःसिंहस्कंधोमहायुतिः ॥ कंबुग्रीवःपुष्कराक्षोभर्तायुक्तोभवेन्मम १८ नाहंभ्रातृवचोजा
 तुकुर्याकूरोपसंहितम् ॥ पतिस्रोतसिबलवान्नतथाभ्रातृसौहृदम् १९

तत्रेति १ । २ पिशितेप्सुर्भीसार्थी स्त्रिगजंघामूलं ३ । ४ । ५ । ६ । ७ पर्येतिमानुषमांसस्पलाभंसूचयंतीचलतीव ८ । ९ धमर्नानाई १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५
 १६ शालपोतमिवशालांकुरमिव १७ इषामस्तरुणः अग्नेनवहेमाभमितिवक्ष्यमाणत्वात् १८ कूरोपसंहितंहिंसायुक्तं १९

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ विभक्षयिष्यतामक्षयितुमिच्छता २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणि
 मुहूर्तमेववृत्तिश्चभवेद्भ्रातुर्ममैवच ॥ हतैरेतैरहत्वातुमोदिष्येशाश्वतीःसमाः २० साकामरूपिणीरूपंकृत्वामानुषमुत्तमम् ॥ उपतस्थेमहाबाहुंभीमसेनंशनैःशनैः
 २१ लज्जमानेवललनादिव्याभरणभूषिता ॥ स्मितपूर्वमिदंवाक्यंभीमसेनमथाब्रवीत् २२ कुतस्त्वमसिसंप्राप्तःकश्चासिपुरुषर्षभ ॥ कइमेशेरतेचेहपुरुषादेवरू
 पिणः २३ केयंवैवृहतीश्यामासुकुमारीतवानघ ॥ शेतेवनमिदंप्राप्यविश्वस्तास्वगृहेयथा २४ नेदंजानातिगहनंवनंराक्षससेवितम् ॥ वसतिह्यत्रपापात्माहि
 र्बिबोनामराक्षसः २५ तेनाहंप्रेषिताभ्रात्रादुष्टभावेनरक्षसा ॥ विभक्षयिष्यतामांसंयुष्माकममरोपमाः २६ साऽहंत्वामभिसंप्रेक्ष्यदेवगर्भसमप्रभम् ॥ नान्यं
 भर्तारमिच्छामिसत्यमेतद्ब्रवीमि २७ एतद्विज्ञायधर्मज्ञयुक्तंमयिसमाचर ॥ कामोपहतचित्तांगीभजमानांभजस्वमाम् २८ त्रास्यामित्वांमहाबाहोराक्षसात्पु
 रुषादकात् ॥ वत्स्यावोगिरिदुर्गेषुभर्ताभवममानघ २९ अंतरिक्षचरीह्यस्मिकामतोविचरामिच ॥ अतुलमाशुहिप्रीतिंतत्रतत्रमयासह ३० ॥ भीमसेनउवाच ॥
 मातरंभ्रातरंज्येष्ठंसुखसुप्तानकथंत्विमान् ॥ परित्यजेतकोन्वद्यप्रभवन्निहराक्षसि ३१ कोहिसुप्तानिमान्भ्रातृनदत्ताराक्षसभोजनम् ॥ मातरंचनरोगच्छेत्कामार्त
 इवमद्विधः ३२ ॥ राक्षस्युवाच ॥ यत्तेप्रियंतत्करिष्येसर्वानेतान्प्रबोधय ॥ मोक्षयिष्याम्यहंकामंराक्षसात्पुरुषादकात् ३३ ॥ भीमसेनउवाच ॥ सुखसुप्तान्वनेभ्रातृ
 न्मातरंचैवराक्षसि ॥ नभयाद्रोधयिष्यामिभ्रातृस्तवदुरात्मनः ३४ नहिमेराक्षसाभीरुसोढुंशक्ताःपराक्रमम् ॥ नमनुष्यानगंधर्वानयक्षाश्चारुलोचने ३५ गच्छवा
 तिष्ठवाभद्रेयद्वाऽपीच्छसितत्कुरु ॥ तंवाप्रेषयतन्वांगिभ्रातरंपुरुषादकम् ३६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिहिर्बिबवधपर्वणिभीमहिर्बिबासंवादेद्विपंचाश
 दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तांविदित्वाचिरगतांहिर्बिबोराक्षसेश्वरः ॥ अवतीर्यदुमात्तस्मादाजगामाशुपांडवान् १ लोहि
 ताक्षोमहाबाहुरूर्ध्वकेशोमहाननः ॥ मेघसंघातवर्ष्माचतीक्ष्णदंष्ट्रोभयानकः २ तमापतंतदृष्ट्वैवतथाविकृतदर्शनम् ॥ हिर्बिबोवाचवित्रस्ताभीमसेनमिदंवचः ३
 आपतत्येषदुष्टात्मासंकुद्धःपुरुषादकः ॥ साऽहंत्वांभ्रातृभिःसार्द्धयद्ब्रवीमि तथाकुरु ४ अहंकामगमावीररक्षोबलसमन्विता ॥ आरुहेमांममश्रोणिनेष्यामित्वांवि
 हायसा ५ प्रबोधयैतान्संयुप्तान्मातरंचपरंतप ॥ सर्वानेवगमिष्यामिगृहीत्वावोविहायसा ६ ॥ भीमउवाच ॥ माभैस्त्वंपृथुसुश्रोणिनैषकश्चिन्मयिस्थिते ॥ अहमे
 नंहनिष्यामिप्रेक्षंत्यास्तेसुमध्यमे ७ नायंप्रतिबलोभीरुराक्षसापसदोमम ॥ सोढुंयुधिपरिस्पंदमथवासर्वराक्षसाः ८ पश्यवाहसुवृत्तौमेहस्तिहस्तनिभाविमौ ॥
 ऊरुपरिघसंकाशौसंहतंचाप्युरोमहत ९ विक्रमंमेयथेन्द्रस्यसाऽद्यद्रक्ष्यसिशोभने ॥ मावमंस्थाःपृथुश्रोणिमत्वामामिहमानुषम् १०

॥ हिडिबोवाच ॥ नावमन्येनरव्याघ्रत्वामहं देवरूपिणम् ॥ दृष्टप्रभावस्तु मयामानुषेष्वेवराक्षसः ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भार-
 रत ॥ वाचः शुश्रावताः कुद्धो राक्षसः पुरुषादकः १२ अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिबोमानुषं वपुः ॥ स्रग्दामपूरितशिखंसमग्रेंदुनिभाननम् १३ सुभूनासाक्षिकेशां
 तंसुकुमारनखत्वचम् ॥ सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्मावरवाससम् १४ तांतथामानुषं रूपं विभ्रतौ सुमनोहरम् ॥ पुंस्कामांशंकमानश्च कुक्रोधपुरुषादकः १५ संकुद्धो
 राक्षसस्तस्याभगिन्याः कुरुसत्तम ॥ उत्फाल्यविपुलेनेत्रेतस्तामिदमब्रवीत् १६ कोहि मे भोक्तुकामस्य विप्रं चरति दुर्मतिः ॥ न विभेषि हिडिबे किं मत्कोपाद्विप्रमो
 हिता १७ धिक्त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ॥ पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि १८ यानि मानाश्रिताः श्वापीर्विप्रियं सुमहन्मम ॥ एष तानद्यवै सर्वा
 न्हनिष्यामि त्वया सह १९ एवमुक्त्वा हिडिबां स हिडिबो लोहितेक्षणः ॥ ववायाभिपपातै नानन्दैर्देतानुपस्पृशन् २० तमापतंतं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतां वरः ॥ भर्त्सयामा
 सतेजस्वीतिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ॥ भगिनीं प्रतिसंकुद्धमिदं वचनमब्रवीत् २२ किं ते हिडिब एतैर्वा
 सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ॥ मामासादयदुर्द्वेतरसात्वनराशन २३ मय्येव प्रहरौ हित्वं न स्त्रियं हंतुमर्हसि ॥ विशेषतोऽनपठते परेणापठते सति २४ नहीयंस्व वशा बाला
 कामयत्यद्यमाभिह ॥ चोदितैषा ह्यनंगेन शरीरांतरचारिणा २५ भगिनी तव दुर्द्वेतरक्षसां वैयशोहर ॥ त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च २६ कामयत्यद्यमां
 भीरुस्तव नैषा परार्थ्यति ॥ अनंगेन कृते दोषेनेमां गार्हितुमर्हसि २७ मयितिष्ठति दुष्टात्मनस्त्रियं हंतुमर्हसि ॥ संगच्छस्व मया सार्द्धमेवेनैकोनराशन २८ अहमेको
 गमिष्यामि त्वामद्य मसादनम् ॥ अद्य मद्रलनिष्पिष्टं शिरो राक्षसदीर्यताम् ॥ कुंजरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः २९ अद्य गात्राणिते कंकाः श्येना गोमायव
 स्तथा ॥ कर्षतु भुविसंहृष्टानिहतस्य मया मृधे ३० क्षणेनाद्य कारिष्येऽहमिदं वनमराक्षसम् ॥ पुराय दूषितं नित्यं त्वया भक्षयतानरान् ३१ अद्य त्वां भगिनी रक्षः
 कृष्यमाणं मायाऽसकृत् ॥ द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकांशं सिंहेन वमहाद्विपम् ३२ निरावाधास्त्वयि हते मयाराक्षसपांसन ॥ वनमेतच्चरिष्यंति पुरुषा वनचारिणः ३३ हिडि
 ब उवाच ॥ गर्जितेन वृथा किं ते कथितेन च मानुष ॥ कृत्वैतत्कर्मणा सर्वकथ्येथामाचिरं कथाः ३४ बलिनं मन्यसे यच्चाप्यात्मानं स पराक्रमम् ॥ ज्ञास्यस्यद्य समाग
 म्यमयाऽऽत्मानं बलाधिकम् ३५ न तावदेतान् हिंसिष्ये स्वपत्वे ते यथा सुखम् ॥ एष त्वामेव दुर्द्वेनिहन्म्यद्या प्रियंवदम् ३६ पीत्वा तवा सृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमा
 नपि ॥ हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो वाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ॥ अभ्यद्रवत संकुद्धो भीमसेनमरिदमम् ३८

२८ गमिष्यामि गमयिष्यामि नयिष्यामीति वा पाठः ॥ २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । आकर्षतुः आचकर्षतुः ४४ । ४५ इति आदिपर्वणि नीलकंठोऽपि भारतमावदीपे त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ प्रबुद्धा इति १ । २ । ३ । ४ । ५ जिघांसितुं हंतुं
 तस्याभिद्रवतस्तूर्णभीमो भीमपराक्रमः ॥ वेगेन प्रहितं बाहुं निजग्राह हसन्निव ३९ निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरंतं च कर्षह ॥ तस्मादेशाद्बलं नृप्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं य
 था ४० ततः सराक्षसः कुद्धः पांडवेन बलादितः ॥ भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं वम् ४१ पुनर्भीमो बलादेन विचकर्ष महाबलः ॥ माशब्दः सुखसुप्तानां भातु
 णामेभवेदिति ४२ अन्योन्यंतौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ॥ हिडिबो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ४३ बभञ्जतुस्तदा वृक्षां लताश्च कर्षतुस्तदा ॥ मत्ता वि
 वचसं रव्यौ वारणौ पृष्टिहायनौ ४४ तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ॥ सहमात्राच ददृशुर्हिडिबामग्रतः स्थिता ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि हि
 डिबवधपर्वणि हिडिबयुद्धे त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रबुद्धास्ते हिडिबायारूपं दृष्ट्वाऽतिमानुषम् ॥ विस्मिताः
 पुरुषव्याघ्रावभूवुः पृथया सह १ ततः कुंती समीक्ष्यैनां विस्मितारूपसंपदा ॥ उवाच मधुरं वाक्यं सा त्वपूर्वमिदं शनैः २ कस्य त्वं सुरगर्भाभेकावाऽसि वरवर्णिनि ॥ केन
 कार्येण संप्राप्ता कुतश्चागमनं तव ३ यदि वाऽस्य वनस्य त्वं देवताय दिवाऽप्सराः ॥ आचक्ष्व ममतत्सर्वं किमर्थं चेहतिष्ठसि ४ ॥ हिडिबोवाच ॥ यदेतत्पश्यसि वनं नील
 मेघनिभं महत् ॥ निवासो राक्षसस्यैष हिडिबस्य ममैव च ५ तस्य माराक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भाविनि ॥ भ्रात्रा संप्रेषिता मार्येत्वा स पुत्रां जिघांसितुं ६ कूर
 बुद्धेरहंतस्य वचनादागता त्विह ॥ अद्राक्षं न वहेम भंतव पुत्रं महाबलम् ७ ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ॥ चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ८ ततो वृ
 तो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ॥ अपनेतुं च यतितो न चैव शक्तो मया ९ चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ॥ स्वयमेवागतो हंतुमिमान्सर्वांस्तवात्मजान् १०
 सतेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ॥ बलादितो विनिष्पिष्य व्यपनीतो महात्मना ११ विकर्षतौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परं ॥ पश्यैव युधिविक्रां तावेतौ च नररा
 क्षसौ १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ॥ अर्जुनो न कुलश्चैव सह देवश्च वीर्यवान् १३ तौ ते ददृशुरासतौ विकर्षतौ परस्परं ॥
 कांक्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव बलौ १४ अथान्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षतौ पुनः पुनः ॥ दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः १५ वसुधारेणुं संवीतौ वसुधाधरस
 त्रिभौ ॥ बभ्राजतु र्यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ १६ राक्षसेन तदा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य च ॥ उवाचे दं वचः पार्थः प्रहसच्छनकैरिव १७ भीममाभैर्महाबाहो न
 त्वां बुध्यामहे वयं ॥ समेतं भीमरूपेण रक्षसाश्रमं कर्षिताः १८ साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थपातयिष्यामि राक्षसम् ॥ न कुलः सह देवश्च मातरं गोपयिष्यतः १९
 भीम उवाच ॥ उदासीनो निरीक्षस्वनकार्यः संप्रमस्त्वया ॥ न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वंतरमागतः २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ किमनेन चिरं भीमजीवता पापरक्षसा ॥
 गंतव्येन चिरं स्थातुमिह शक्यमरिदम २१ पुरा संरज्यते प्राची पुरा संव्याप्रवर्तते रौद्रेमुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवंत्युत २२

स्वार्थे सत् ६ । ७ भावे चित्ते ८ । ९ । १० व्यपनीतो दूरे नीतः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० गंतव्ये सति चिरं स्थातुं न शक्यं २१ । २२

विभीषणविशेषेणभयकरं पुराप्रगेवमायाविकुरुतेरसोरोदेमुहूर्तेऽतःअस्मिन्सारं बलंअर्पयनिपातय एनंशोघ्नजहीत्यर्थः २३ । २४ आभ्राप्रयत्समंताद्भामितवान् २५ वृथावृद्धोदीर्घत्वंगतः
वृथामरणबाहुयुद्धेनहतस्यस्वर्गकीर्त्योरभावात् २६ । २७ क्रोद्योदीपनायार्जुनउवाच यदिवेति २८ । २९ । ३० । ३१ योक्रयित्वानिबन्धयउरोदेशेगृहीत्वाप्रतीपंविनाम्ययदिवन्मध्यदेशेभंका
त्वरस्वभीममाक्रीडजहिरक्षोविभीषणम् ॥ पुराविकुरुतेमायांभुजयोःसारमर्पय २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अर्जुनेनैवमुक्तस्तुभीमोरोषाज्ज्वलन्निव ॥ बलमाहा
र्यामासयद्वायोर्जगतःक्षये २४ ततस्तस्यांबुदाभस्यभीमोरोषात्तुरक्षसः ॥ उक्षिप्याभ्रामयदेहंतूर्णंशतगुणंतदा २५ ॥ भीमउवाच ॥ वृथामांसैर्वृथापुष्टोवृथा
वृद्धोवृथामतिः ॥ वृथामरणमहस्त्वंवृथाऽध्वनभविष्यसि २६ क्षेममद्यकरिष्यामियथावनमकंटकम् ॥ नपुनर्मानुषान्हत्वाभक्षयिष्यसिराक्षस २७ ॥ अर्जुनउवाच ॥
यदिवामन्यसेभारंत्वमिमंराक्षसंयुधि ॥ करोमितवसाहाय्यंशीघ्रमेषनिपात्यताम् २८ अथवाऽप्यहमेवैनंहनिष्यामिवृकोदर ॥ कृतकर्मापरिश्रान्तःसाधुतावदुपारम्
२९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ निष्पिप्यैनंबलाद्भूमौपशुमारममारयत् ३० समार्यमाणोभीमेनननादविपुलंस्वनम् ॥
पूरयंस्तद्वनं सर्वजलाद्रैवदुंदुभिः ३१ बाहुभ्यांयोक्रयित्वातंबलवान्पांडुनंदनः ॥ मध्येभंक्तामहाबाहुर्हर्षयामासपांडवान् ३२ हिडिंबंनिहतंदृष्ट्वासंहृष्टास्तेतर
स्विनः ॥ अपूजयन्नरव्याघ्रंभीमसेनमरिंदमम् ३३ अभिपूज्यमहात्मानंभीमंभीमपराक्रमम् ॥ पुनरेवार्जुनोवाक्यमुवाचेदंवृकोदरम् ३४ नदूरंगरंमन्येवनाद
स्मादहंविभो ॥ शीघ्रं गच्छाममद्रंतेनोविद्यात्सुयोधनः ३५ ततःसर्वे तथेत्युक्तामात्रासहमहारथाः ॥ प्रययुःपुरुषव्याघ्राहिडिंबाचैवराक्षसी ३६ ॥ इति श्रीम
हाभारते आदिपर्वणि हिडिंबवधपर्वणि हिडिंबवधे चतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ भीमसेनउवाच ॥ स्मरंतिवैरंक्षांसिमायामाश्रित्य
मोहिनीम् ॥ हिडिंबेव्रजपंथानंत्वमिमंभ्रातृसेवितम् १ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कुद्धोऽपिपुरुषव्याघ्रभीममास्मस्त्रियंवधीः ॥ शरीरगुह्यम्यधिकंधर्मगोपायपांडव
२ वधाभिप्रायमायांतमवधीस्त्वंमहाबलम् ॥ रक्षसस्तस्यभगिनीर्किनःकुद्धाकरिष्यति ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ हिडिंबातुततःकुंतीमभिवाद्यकृतांजलिः ॥
युधिष्ठिरंतुकोतेयमिदंवचनमब्रवीत् ४ आर्येजानासियदुःखमिहस्त्रीणामनंगजम् ॥ तदिदंमामनुप्राप्तंभीमसेनकृतंशुभे ५ सोढंतत्परमंदुःखंमयाकालप्रतीक्षया ॥
सोऽयमभ्यागतःकालोभवितामेसुखोदयः ६ मयाद्युत्सृज्यसुहृदःस्वधर्मस्वजनंतथा ॥ वृत्तोऽयंपुरुषव्याघ्रस्तवपुत्रःपतिःशुभे ७ वीरेणाऽहंतथाऽनेनत्वयाचापियश
स्विनी ॥ प्रत्याख्यातानजीवामिसत्यमेतद्व्रीमिते ८ तदर्हसिकृपां कर्तुमयित्वंवरवर्णिनि ॥ मत्वाभूदेतितन्मां त्वंभक्तावाऽनुगतेतिवा ९ भर्ताऽनेनमहाभागेसंयो
जयसुतेनह ॥ तमुपादायगच्छेयंयथेष्टंदेवरूपिणम् ॥ पुनश्चैवानयिष्यामिविस्त्रंभंकुरुमेशुभे १०

प्रोद्यित्वापशुमारममारयत्पांडवांश्चहर्षयामासेत्यन्वयः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे चतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ॥
स्मरंतीति भ्रातृसेवितं पंथानं मृत्युं १ । २ । ३ अभिवाद्य आर्ये इत्याभाष्य चौरादिकस्य वदेरूपं ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ वहिष्यामिप्रापयिष्यामि आर्षहट् प्रवक्ष्यामीतिपाठेऽपिबेहेवरूपं गतिगर्भदेशं १२ आचृत्यांगीकृत्य १३ व्यसनंवाधकं १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१
२२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० शंकुकर्णीतीक्ष्णाग्रस्तब्धकर्णौ ३१ । ३२ दीर्घघोणं दीर्घनासिकं । विकटवक्रेऽङ्गद्वेऽङ्गोपेडिके जानुगुल्फांतरेपाश्चात्यप्रदेशःपि

अहं हिमनसाध्यातासर्वान्नेष्यामिवःसदा ॥ वृजिनात्तारयिष्यामिदुर्गेपुविषमेषुच ११ पृष्ठेनवोवहिष्यामिशीघ्रंगतिमभीप्सतः ॥ यूयंप्रसादंकुरुतभीमसेनोभजे
तमाम् १२ आपदस्तरणेप्राणान्धारयेद्येनतेनवा ॥ सर्वमावृत्यकर्तव्यंतंधर्ममनुवर्तता १३ आपत्सुयोधारयतिधर्मधर्मविदुत्तमः ॥ व्यसनंहोवधर्मस्यधर्मिणा
मापदुच्यते १४ पुण्यंप्राणान्धारयतिपुण्यंप्राणदमुच्यते ॥ येनयेनाचरेद्धर्मतस्मिन्नगर्हानविद्यते १५ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ एवमेतद्यथाऽऽत्यत्वंहिडिं
बेनात्रसंशयः ॥ स्थातव्यंतुत्वयासत्येयथाब्रूयांसुमध्यमे १६ स्नातंकृताह्निकंभद्रेकृतकौतुकमंगलम् ॥ भीमसेनंभजेथास्त्वंप्रागस्तगमनाद्रवेः १७ अहःसुवि
हरानेनयथाकामंमनोजवा ॥ अयंत्वानयितव्यस्तेभीमसेनःसदानिशि १८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथेतितत्प्रतिज्ञायभीमसेनोऽब्रवीदिदम् ॥ शृणुराक्ष
सिसत्येनसमयंतेवदाम्यहम् १९ यावत्कालेनभवतिपुत्रस्योत्पादनंशुभे ॥ तावत्कालंगमिष्यामित्वयासहसुमध्यमे २० ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथेतित
त्प्रतिज्ञायहिडिंबाराक्षसतिदा ॥ भीमसेनमुपादायसोर्ध्वमाचक्रमेततः २१ शैलशृंगेपुरम्येषुदेवतायतनेषुच ॥ मृगपक्षिविषुष्टेपुरमणीयेषुसर्वदा २२ कृत्वाचरू
पंपरमंसर्वाभरणभूषिता ॥ संजल्पंतीसुमधुरंरमयामासपांडवम् २३ तथैववनदुर्गेषुपुष्पितद्रुमवालिषु ॥ सरःसुरमणीयेषुपद्मोत्पलयुतेषुच २४ नदीद्वीपप्रदेशेषुवै
दूर्यसिकतासुच ॥ सुतीर्थवनतोयासुतथागिरिनीदीषुच २५ काननेषुविचित्रेषुपुष्पितद्रुमवालिषु ॥ हिमवाद्गिरिकुंजेषुगुहासुविविधासुच २६ प्रफुल्लशतपत्रेषुसरः
स्वमलवारिषु ॥ सागरस्यप्रदेशेषुमणिहेमचितेषुच २७ पल्लवेषुचरम्येषुमहाशालवनेषुच ॥ देवारण्येषुपुण्येषुतथापर्वतसानुषु २८ गुह्यकानानिवासेषुताप
सायतनेषुच ॥ सर्वर्तुफलरम्येषुमानसेषुसरःसुच २९ विभ्रतीपरमंरूपंरमयामासपांडवम् ॥ रमयंतीतथाभीमंतत्रतत्रमनोजवा ३० प्रजज्ञेराक्षसीपुत्रंभीमसेनान्म
हाबलम् ॥ विरूपाक्षंमहावक्रंशंकुकर्णंविभीषणम् ३१ भीमनादंसुताम्रोष्ठतीक्ष्णदंष्ट्रंमहाबलम् ॥ महेष्वासंमहावीर्यमहासत्त्वमहाभुजम् ३२ महाजवंमहाकायंमहामा
यमरिंदमम् ॥ दीर्घघोणंमहोरस्कंविकटोद्वहपिंडिकम् ३३ अमानुषमानुषजंभीमवेगंमहाबलम् ॥ यःपिशाचानतीत्यान्यान्वभूवातीवराक्षसान् ३४ बालोऽपि
यौवनंप्राप्तोमानुषेषुविशंपते ॥ सर्वास्त्रेषुपरवीरःप्रकर्षमगमद्वली ३५ सद्योहिगर्भानराक्षस्योलभंतेप्रसवांतच ॥ कामरूपधराश्चैवभवंतिबहुरूपिकाः ३६ प्रणम्यवि
कचःपादावगृह्णात्सपितुस्तदा ॥ मातुश्चपरमेष्वासस्तौचनानामास्यचक्रतुः ३७ घटोहास्योत्कचइतिमातातंप्रत्यभाषत ॥ अब्रवीत्तेननामास्यघटोत्कचइतिस्मह ३८

डिका तेदेयस्यतंविकटोद्वहपिंडिकं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ विकचःकेशहीनः ३७ घटइति घटसादृश्याद्घटःशिरः । 'घटःसमाधिभेदेनाशिरःकूटकटेषुच'इतिमेदिनी । हस्पष्टं अस्यपुत्रस्यउ
त्कचःविकेशोयतस्ततोघटःउत्कचोयस्येतियोगाद्घटोत्कचइतिनामाब्रवीत् ३८

आत्मनित्यःस्ववशः ३९. संवाससमयःसहवासकालः जीर्णोऽतीतः । पुत्रोत्पत्तिपर्यंतमेवतत्पुत्रकृतत्वात् ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ समयमेवाह कृत्येति ४५ घटोत्कचोत्पत्ति
 अनुरक्तश्चतानासीत्पांडवान्सघटोत्कचः ॥ तेषांचदयितोनित्यमात्मनित्योवभूवह ३९ संवाससमयोजीर्णइत्याभाष्यततस्तुतान् ॥ हिडिंबासमयंकृत्वास्वां
 गतिप्रत्यपद्यत ४० घटोत्कचोमहाकायःपांडवान्पृथयासह ॥ अभिवाद्यथान्यायमब्रवीच्चप्रभाष्यताम् ४१ किंकरोम्यहमार्याणानिःशंकंवदतानघाः ॥ तंभुवं
 तंभैमसेर्निहंतंविचनमब्रवीत् ४२ त्वंकुरुणांकुलेजातःसाक्षाद्रीमसमोहसि ॥ ज्येष्ठःपुत्रोऽसिपंचानांसाहाय्यंकुरुपुत्रक ४३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पृथयाऽ
 प्येवमुक्तस्तुप्रणम्यैववचोऽब्रवीत् ॥ यथाहिरावणोलोकेइंद्रजिच्चमहाबलः ॥ वर्ष्मवीर्यसमोलोकेविशिष्टश्चाभवंचतु ४४ कृत्यकालउपस्थास्येपितुनितिघटोत्क
 चः ॥ आमंच्यरक्षसांश्रेष्ठःप्रतस्थेचोत्तरांदिशम् ४५ सहसृष्टोमधवताशक्तिहेतोर्महात्मना ॥ कर्णस्याप्रतिवीर्यस्यप्रतियोद्धामहारथः ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते
 आदिपर्वणि हिडिंबवधपर्वणि घटोत्कचोत्पत्तौ पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेवनेनवनंगत्वाघ्नंतोमृग
 गणान्वहन् ॥ अपक्रम्यययूराजंस्त्वरमाणामहारथाः १ मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पंचालान्कीचकानंतरेणच ॥ रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाःसरांसिच २ जटाःकृत्वा
 ऽऽत्मनःसर्वैर्वल्कलाजिनवाससः ॥ सहकुंत्यामहात्मानोविभ्रतस्तापसंवपुः ३ कचिद्धहंतोजननीत्वरमाणामहारथाः ॥ कचिच्छंदेनगच्छंतस्तेजग्मुःप्रसभंपुनः ४
 ब्राह्मवेदमधीयानावेदांगानिचसर्वशः ॥ नीतिशास्त्रंचसर्वज्ञाददृशुस्तेपितामहम् ५ तेऽभिवाद्यमहात्मानंकृष्णद्वैपायनंतदा ॥ तस्थुःप्रांजलयःसर्वेसहमात्रापरं
 तपाः ६ ॥ व्यासउवाच ॥ मयेदंव्यसनंपूर्वविदितंभरतर्षभाः ॥ यथातुतैरधर्मेणधार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ७ तद्विदित्वाऽस्मिंसंप्राप्तश्चिकीर्षुःपरमंहितम् ॥ नविषादो
 ऽवर्तव्यःसर्वमेतत्सुखायवः ८ समास्तेचैवमेसर्वयुयंचैवनसंशयः ॥ दीनतोबालतश्चैवस्नेहंकुर्वीतेमानवाः ॥ तस्मादभ्यधिकःस्नेहोयुष्मासुममसांप्रतम् ९ स्ने
 हपूर्वचिकीर्षामिहितंवस्तन्निबोधत ॥ इदंनगरमभ्याशेरमणीयंनिरामयम् ॥ वसतेहप्रतिच्छन्नाममागमनकांक्षिणः १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंसतान्स
 माश्वास्यव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ एकचक्रामभिगतःकुंतीमाश्वासयत्प्रभुः ११ ॥ व्यासउवाच ॥ जीवत्पुत्रिसुतस्तेज्यधर्मनित्योयुधिष्ठिरः ॥ धर्मेणपृथिवींजि
 त्वामहात्मापुरुषर्षभः ॥ पृथिव्यांपार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यतिधर्मराट् १२ पृथिवीमखिलांजित्वासर्वासागरमेखलाम् ॥ भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यतेनात्रसंशयः
 १३ पुत्रास्तवचमाद्याश्चसर्वेएवमहारथाः ॥ स्वराष्ट्रेविहरिष्यंतिसुखंसुमनसःसदा १४ यक्ष्यंतिचनरव्याघ्रानिर्जित्यपृथिवीमिमाम् ॥ राजसूयाश्वमेधाद्यैःक्रतु
 भिर्भूरिदक्षिणैः १५ अनुगृह्यसुहृद्गर्भोगैश्वर्यसुखेनच ॥ पितृपैतामहंराज्यमिमेषोक्ष्यंतितेसुताः १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वानिवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य
 निवेशने ॥ अब्रवीत्पांडवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा १७ प्रयोजनमाह सहीति ४६ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥
 तेइति वनेनवनंवनान्नं १।२।३।४ ब्राह्मवेदंब्रह्मप्रतिपादकमुपनिषद्भागब्राह्मणयोग्यंवा पितामहंव्यासं ५।६।७।८।९।१० एकचक्रामभिगतः तेःसहेतितोष ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७

१८। १९ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ एकचक्रामिति १।२ पार्थिवान्पृथिवीसंबन्धिनः ३ भेक्षंभिक्षालब्धमन्नंचैरुर्भक्षितवतः आपदिक्षत्रि
 इहमासंप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहंपुनः ॥ देशकालौविदित्वैवलप्स्यध्वंपरमांमुदम् १८ सतैःप्रांजलिभिःसर्वैस्तथेत्युक्तोनराधिप ॥ जगामभगवान्ब्यासोयथा
 गतमृषिःप्रभुः १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिहिडिंबवधपर्वणि एकचक्राप्रवेशेव्यासदर्शनेषट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ समाप्तंचहि
 डिंबवधपर्व ॥ अथवकवधपर्व ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ एकचक्रांगतास्तेतुकुंतीपुत्रामहारथाः ॥ अतऊर्ध्वद्विजश्रेष्ठकिमकुर्वतपांडवाः १ ॥ वैशंपायन
 उवाच ॥ एकचक्रांगतास्तेतुकुंतीपुत्रामहारथाः ॥ ऊपुर्नातिचिरंकालंब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ २ रमणीयानिपश्यंतोवनानिविविधानिच ॥ पार्थिवानपि
 चोद्देशान्सरितश्चसरांसिच ३ चेरुर्भक्षंतदातेतुसर्वेएवविशांपते ॥ बभूवुर्नागराणांचस्वैर्गुणैःप्रियदर्शनाः ४ निवेदयंतिस्मतदाकुंत्याभैक्षंसदानिनिशि ॥ त
 याविभक्तान्भागांस्तेभुंजतेस्मपृथक्पृथक् ५ अर्धतेभुंजतेवीराःसहमात्रापरंतपाः ॥ अर्धसर्वस्यभैक्षस्यभीमोभुंक्तेमहाबलः ६ तथातुतेषांवसतांतस्मिनराष्ट्रेम
 हात्मनां ॥ अतिचक्रामसुमहान्कालोऽथभरतर्षभ ७ ततःकदाचिद्वैक्षायगतास्तेपुरुषर्षभाः संगत्याभीमसेनस्तुतत्रास्तेपृथयासह ८ अथार्तिजंमहाशब्दं
 ब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ भृशमुत्पातितंधोरंकुंतिशुश्रावभारत ९ रोह्यमाणान्स्तान्दृष्ट्वापरिदेवयतश्चसा ॥ कारुण्यात्साधुभावाच्चकुंतीराजन्नचक्षमे १० म
 ध्यमानेवदुःखेनहृदयेनपृथातदा ॥ उवाचभीमंकल्याणीरुपान्वितमिदंवचः ११ वसामसुसुखंपुत्रब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ अज्ञाताधार्तराष्ट्रस्यसल्लतावीतम
 न्यवः १२ सांचितयेसदापुत्रब्राह्मणस्यास्यकिंचिदहम् ॥ प्रियंकुर्यामितिगृहेयत्कुर्युरुषिताःसुखम् १३ एतावान्पुरुषस्तातकृतंयस्मिन्ननश्यति ॥ यावच्च
 कुर्यादन्योऽस्यकुर्यादभ्यधिकंततः १४ तदिदंब्राह्मणस्यास्यदुःखमापतितंधुवम् ॥ तत्रास्ययदिसाहाय्यंकुर्यामुपकृतंभवेत् १५ ॥ भीमसेनउवाच ॥ ॥ ज्ञा
 यतामस्ययदुःखंयतश्चैवसमुत्थितम् ॥ विदित्वाव्यवसिष्यामियद्यपिस्यात्सुदुष्करम् १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंतौकथयंतौचभूयःशुश्रुवतुःस्वनम् ॥
 आर्तिजंतस्यविप्रस्यसभार्यस्यविशांपते १७ अंतःपुरंततस्तस्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ विवेशत्वरिताकुंतीवद्वत्सेवसौरभी १८ ततस्तंब्राह्मणंतत्रभार्ययाचसु
 तेनच ॥ दुहित्राचैवसहितंददर्शावनताननम् १९ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ धिगिदंजीवितंलोकेगतसारमनर्थकम् ॥ दुःखमूलंपराधीनंभृशमप्रियभागिच २० जीविते
 परमंदुःखंजिवितेपरमोज्वरः ॥ जीवितेवर्तमानस्यदुःखानामागमोभुवः २१ आत्माहोकोहिधर्मार्थौकामंचैवनिषेवते ॥ एतैश्चविप्रयोगोऽपिदुःखंपरमनंतकम् २२
 आहुःकेचित्परमोक्षंसचनास्तिकथंचन ॥ अर्थप्राप्तौतुनरकःकृत्स्नएवोपपद्यते २३ अर्थेप्सुतापरंदुःखमर्थप्राप्तौततोऽधिकम् ॥ जातस्नेहस्यचार्येषुविप्रयोगेमहत्तरं२४

यस्यापितदोचित्यात् ४।५।६।७।८।९ परिदेवयतःविविधंललप्यमानान् १०।११।१२ गृहेसुखमुषिताः दुर्वासःप्रभृतयइव १३ कृतमुपकृतंननश्यतिप्रत्युपकारंविनानावसीदति एता
 वानेवपुरुषोनचाम्यः १४।१५।१६।१७ सौरभीकामधेनुसंततिर्गोः १८।१९।२०।२१।२२।२३।२४

योगमुपायं २५ । २६ । २७ भूतपूर्वाः पूर्वभूताः नष्टास्त्यर्थः २८ । २९ । ३० मातृसमां आदिभूमिसमां गोसमांवा । 'मातागौर्याऽऽदिजननीगोब्रह्माण्यादिभूमिपु' इति मेदिनी ३१ । ३२ । ३३
३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ नेति वैद्यस्यव्यावतः १ । २

नहियोगं प्रपश्यामियेनमुच्येयमापदः ॥ पुत्रदारेणवासाधं प्राद्वेयमनामयम् २५ यतितं वैमयापूर्वेवेत्थब्राह्मणिततथा ॥ क्षेमंयतस्ततो गंतुं त्वया तुममनश्रुतम् २६
इहजाताविष्टाऽस्मिपिताचापिममेतिवै ॥ उक्तवत्यसिदुर्मेधेयाच्यमानामयाऽसकृत् २७ स्वर्गतोऽपिपितावृद्धस्तथामाताचिरंतव ॥ बांधवाभूतपूर्वाश्चतत्र
वासेतुकारतिः २८ सोऽयंतेबंधुकामायाअशृण्वंत्यावचोमम ॥ बंधुप्रणाशःसंप्राप्तोभृशंदुःखकरोमम २९ अथवामद्विनाशोऽयंनहिशक्ष्यामिकंचन ॥ परित्यक्तु
महंबंधुस्वयंजीवतृशंसवत् ३० सहधर्मचरिदांतानित्यंमातृसमांमम ॥ सखायंविहितादेवैर्नित्यंपरमिकांगतिम् ३१ पित्रामात्राचविहितांसदागार्हस्थ्यभागि
नीम् ॥ वरयित्वायथान्यायंमंत्रवत्परिणीयच ३२ कुलीनांशीलसंपन्नामपत्यजननीमपि ॥ त्वामहंजीवितस्यार्थेसाध्वीमनपकारिणीम् ३३ परित्यक्तुंनशक्ष्यामि
भार्यानित्यमनुव्रताम् ॥ कुतएवपरित्यक्तुंसुतंशक्ष्याम्यहंस्वयम् ३४ बालमप्राप्तवयसमजातव्यंजनाकृतिम् ॥ भर्तुरर्थायनिक्षिप्तान्यासंधात्रामहात्मना ३५ यया
दौहित्रजाल्लोकानाशंसेपितृभिःसह ॥ स्वयमुत्पाद्यतांवालांकथमुत्सृष्टुमुत्सहे ३६ मन्यंतेकेचिदधिकंस्नेहंपुत्रेपितुर्नराः ॥ कन्यायांकेचिदपरेममतुल्याभौ
स्मृतौ ३७ यस्यांलोकाःप्रसूतिश्चस्थितानित्यमथोसुखम् ॥ अपापांतामहंवालांकथमुत्सृष्टुमुत्सहे ३८ आत्मानमपिचोत्सृज्यतप्स्यामिपरलोकगः ॥ त्यक्ताह्ये
तेमयाव्यक्तंनेहशक्ष्यंतिजीवितुम् २९ एषांचान्यतमत्यागोन्मृशंसोर्गहितोदुवैः ॥ आत्मत्यागेकृतेचेमेमरिष्यंतिमयाविना ४० सकृच्छ्रमहमापन्नोनशक्तस्तर्तु
मापदम् ॥ अहोधिक्कांगतित्वद्यगमिष्यामिसर्वांधवः ॥ सर्वैःसहमृतंश्रेयोचमेजीवितंक्षमम् ४१ ॥ इति श्रीम० आदि० वकवधपर्वणि ब्राह्मणचिंतायांसप्तपंचा
शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ नसंतापस्त्वयाकार्यःप्राकृतेनेवकर्हिचित् ॥ नहिसंतापकालोऽयंवेद्यस्यतवविद्यते १ अवश्यंनिधनं सर्वैर्गत
व्यमिहमानवैः ॥ अवश्यभाविन्यर्थेवैसंतापोनेहविद्यते २ भार्यापुत्रोऽथदुहितासर्वमात्मार्यमिष्यते ॥ व्यथांजहिसुबुद्ध्यात्वंस्वयंयास्यामितत्रच ३ एतद्विपरमं
नार्याःकार्यंलोकेसनातनम् ॥ प्राणानपिपरित्यज्ययद्भर्तुर्हितमाचरेत् ४ तच्चतत्रकृतं कर्मतवापीदंसुखावहम् ॥ भवत्यमुत्रचाक्षय्यंलोकेऽस्मिंश्चयशस्करम् ५ एषचै
वगुरुर्धर्मोयंप्रवक्ष्याम्यहंतव ॥ अर्थश्चतवधर्मश्चभूयानत्रप्रदृश्यते ६ यदर्थमिष्यतेभार्याप्राप्तःसोऽर्थस्त्वयामयि ॥ कन्याचैकाकुमारश्चकृताऽहमनृणात्वया ७ समर्थः
पोषणेचासिसुतयोरक्षणेतथा ॥ नत्वहंसुतयोःशक्तातथारक्षणपोषणे ८ ममहित्वादिहीनायाःसर्वप्राणधनेश्वर ॥ कथंस्यातांसुतौबालौभरेयंचकथंत्वहम् ९ कथंहिवि
धवाऽनाथाबालपुत्राविनात्वया ॥ मिथुनंजीवायिष्यामिस्थितासाधुगतेपथि १० अहंकृतावलितैश्चप्रार्थ्यमानामिमांसुताम् ॥ अयुक्तैस्तवसंबंधेकथंशक्ष्यामिरक्षितुम् ११
३ । ४ तत्रभर्तृहितनिमित्तं तच्चप्राणत्यागरूपं कर्म ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० अहंकृताः गर्विताः अवलिप्ताः कलंकिताः 'अवलेपस्तुगर्वेस्यालेपनेदूषणेऽपिच' इति मेदिनी ११

१२ । १३ मार्गेस्तत्कुलसंबंधरूपे १४ गुणान्विद्यादीन् १५ । १६ ध्यांक्षाःकाकाः १७ । १८ । १९ । २० । २१ पराबुद्धिर्महद्भाग्यं । 'व्युष्टिः फलेसमृद्धौस्त्री' इति मेदिनी २२ । २३ । २४ । २५
२६ । २७ फलार्थविधातव्यमितिसंबंधः २८ आत्मनासमं सर्वेनेति एषबुधानां निश्चयः २९ । ३० । ३१ । ३२ त्वत्त्वत्तः प्रसूतिः संततिः अजीवितंमरणं ३३ । ३४ । ३५ पूर्वस्यलंघनेतं विनाभर्तु

उत्सृष्टमामिषंभूमौप्रार्थयंतियथाखगाः ॥ प्रार्थयंतिजनाःसर्वेपतिहीनांतथास्त्रियम् १२ साऽहंविचाल्यमानावैप्रार्थ्यमानादुरात्मभिः ॥ स्थातुं पथिनशक्ष्यामिस
ज्जनेष्टेद्विजोत्तम १३ कथंतवकुलस्यैकामिमांवालांमनागसम् ॥ पितृपैतामहेमार्गेनियोकुमहमुत्सहे १४ कथंशक्ष्यामिबालेऽस्मिन्नगुणानाधातुमीप्सितान् ॥ अना
थेसर्वतोलुप्तेयथात्वंधर्मदर्शिवान् १५ इमामपिचतेवालांमनाथांपरिभूयमाम् ॥ अनर्हाःप्रार्थयिष्यंतिशूद्रावेदश्रुतियथा १६ तांचेदहंनदित्सेयंत्वदुणैरुपबृंहि
ताम् ॥ प्रमथ्येनांहरेयुस्तेहविध्वंशाइवाध्वरात् १७ संप्रेक्षमाणापुत्रंतेनानुरूपमिवात्मनः ॥ अनर्हवशमापन्नामिमांचापिसुतांतव १८ अवज्ञाताचलोकेपुत
थात्मानमजानती ॥ अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामिनसंशयः १९ तौचहीनौमयाबालौत्वयाचैवतथात्मजौ ॥ विनश्येतांसंदेहोमत्स्याविवजलक्षये २० त्रितयं
सर्वथाऽप्येवंविनशिष्यत्यसंशयम् ॥ त्वयाविहीनंतस्मात्त्वंमांपरित्यक्तुमर्हसि २१ व्युष्टिरेषापरास्त्रीणांपूर्वभर्तुःपरांगतिम् ॥ गंतुं ब्रह्मन्सपुत्राणामितिधर्मविदो
विदुः २२ परित्यक्तःसुतश्चायंदुहितेयंतथामया ॥ बांधवाश्चपरित्यक्तास्त्वदर्थंजीवितंचमे २३ यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्चविविधैस्तथा ॥ विशिष्यतेस्त्रियाभर्तु
नित्यंप्रियहितेस्थितिः २४ तदिदंयच्चिकीर्षामिधर्मपरमसंमतम् ॥ इष्टंचैवहितंचैवतवचैवकुलस्यच २५ इष्टानिचाप्यपत्यानिद्रव्याणिसुहृदःप्रियाः ॥ आप
द्धर्मप्रमोक्षायभार्याचापिसतांमतम् २६ आपदर्थंधनंरक्षेद्वारान्नरक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानंसततरक्षेद्द्वारैरपिधनैरपि २७ दृष्टादृष्टफलार्थंहिभार्यापुत्रोधनंसहम् ॥
सर्वमेतद्विधातव्यंबुधानामेषनिश्चयः २८ एकतोवाकुलं कृत्स्नमात्मावाकुलवर्धनः ॥ नसमंसर्वमेवेतिबुधानामेषनिश्चयः २९ सकुरुष्वमयाकार्यं तारयात्मानमा
त्मना ॥ अनुजानीहिमामार्यसुतौमेपरिपालय ३० अवध्यांस्त्रियमित्याहुर्धर्मज्ञाधर्मनिश्चये ॥ धर्मज्ञानराक्षसानाहुर्नहन्त्यात्सचमामपि ३१ निःसंशयंवधःपुं
सांस्त्रीणांसंशयितोवधः ॥ अतोमाभेवधर्मज्ञप्रस्थापयितुमर्हसि ३२ भुक्तंप्रियाण्यवाप्तानिधर्मश्चचरितोमहान् ॥ त्वत्प्रसूतिःप्रियाप्राप्तानमांतप्यत्यजीवितम्
३३ जातपुत्राचवृद्धाचप्रियकामाचतेसदा ॥ समीक्ष्यैतदहंसर्वव्यवसायंकरोम्यतः ३४ उत्सृज्यापिहिमामार्यप्राप्स्यस्यन्यामपिस्त्रियम् ॥ ततःप्रतिष्ठितोध
र्मोभविष्यतिपुनस्तव ३५ नचाप्यधर्मःकल्याणवहुपत्नीकृतांनृणाम् ॥ स्त्रीणामधर्मःसुमहान्भर्तुःपूर्वस्यलंघने ३६ एतत्सर्वंसमीक्ष्यत्वमात्मत्यागंचगर्हितम् ॥
आत्मानंतारयाद्याशुकुलंचेमौचदारकौ ३७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तथाभर्तातांसमालिङ्ग्यभारत ॥ मुमोचवाष्पंशनकैःसभार्योभृशदुःखितः ३८
॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वकवधपर्वणि ब्राह्मणीवाक्ये अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥

तरकरणे ३६ । ३७ । ३८ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

तपोरिति १ । २ त्यक्तव्यांभवश्मदेयांपरित्यज्यरक्षसेदत्वा ३ पुत्रवत्नोक्तयेवमयातरध्वदुःसहदुःखनदीमतिक्रामध्व ४ । ५ पुत्रःपुत्रास्त्रेनकात्रापतइतियोगात्पुत्रइत्यर्थः तत्स्वयमिति दौहित्रापेक्ष
यासंनिहितादुहितेवाहंतारयामीत्यर्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ फलसंस्थासफलमरणा १३ तत्रराक्षससमीपे १४ प्रसवार्थेवंशार्थे १५ । १६ अमृतेवजीवतीव इहलोकेकीर्तेःसत्त्वात् १७

वैशंपायनउवाच ॥ तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रंनिश्चयतु ॥ ततोदुःखपरीतांगिकन्यातावभ्यभाषत १ किमेवंभृशदुःखातौरौख्येतामनाथवत् ॥ ममापि
श्रूयतांवाक्यंश्रुत्वाचक्रियतांक्षमम् २ धर्मतोऽहंपरित्याज्यायुवयोर्नात्रसंशयः ॥ त्यक्तव्यामांपरित्यज्यत्राहिसर्वमयैकया ३ इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यंतारयिष्यति
मामिति ॥ अस्मिन्नुपस्थितेकालेतरध्वंपुत्रवन्मया ४ इहवातारयेदुर्गादुतवाप्रेत्यभारत ॥ सर्वथातारयेत्पुत्रःपुत्रइत्युच्यतेदुधैः ५ आकांक्षतेचदौहित्रान्मयि
नित्यंपितामहाः ॥ तत्स्वयंवैपरित्रास्येरक्षंतीजीवितंपितुः ६ भ्राताचममबालोऽप्यंगतेलोकममुंत्वयि ॥ अचिरेणैवकालेनविनश्येतनसंशयः ७ तातेऽपिहिम
तेस्वर्गंविनष्टेचममानुजे ॥ पिंडःपितृणांव्युच्छिद्येततेषांविप्रियंभवेत् ८ पित्रात्यक्तातथामात्राभ्रात्राचाहमसंशयम् ॥ दुःखादुःखतरंप्राप्यम्रियेयमतथोचिता ९
त्ययित्वरोगेनिर्मुक्तेमाताभ्राताचमेशिशुः ॥ संतानश्चैवपिंडश्चप्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् १० आत्मापुत्रःसखाभार्याकुच्छंतुदुहिताकिल ॥ सकृच्छान्मोचयात्मानंमां
चधर्मेनियोजय ११ अनाथाकृपणावालायत्रक्चनगामिनी ॥ भविष्यामित्वयातातविहीनाकृपणासदा १२ अथवाऽहंकरिष्यामिकुलस्यास्यविमोचनम् ॥ फलसंस्था
भविष्यामिकृत्वाकर्मसुदुष्करम् १३ अथवायास्यसेतत्रत्यक्तवामांदिजसत्तम ॥ पीडिताऽहंभविष्यामितद्वेक्षस्वमामपि १४ तदस्मदर्थधर्मार्थप्रसवार्थचसत्तम ॥
आत्मानंपरिरक्षस्वत्यक्तव्यामांचतंत्यज १५ अवश्यकरणीयेचमात्वाकालोऽत्यगादयम् ॥ किंत्वतःपरमंदुःखंयद्वयंस्वर्गतेत्वयि १६ याचमानाःपरादंभंपरि
धावेमहिष्ववत् ॥ त्वयित्वरोगेनिर्मुक्तेकेशादस्मात्सबांधवे ॥ अमृतेवसतीलोकेभविष्यामिसुखान्विता १७ इतःप्रदानेदेवाश्चपितरश्चेतिनश्रुतम् ॥ त्वयादत्तेनतो
येनभविष्यंतिहितायवै १८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंबहुविधंतस्यानिश्चयपरिदेवितम् ॥ पितामाताचसाचैवकन्याप्ररुदुस्त्रयः १९ ततःप्ररुदितान्सर्वा
त्रिशम्याथसुतस्तदा ॥ उत्फुल्लनयनोबालःकलमव्यक्तमब्रवीत् २० मापितारुदमामातर्मास्वसस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ प्रहसन्निवसर्वास्तानेकैकमनुसर्पति २१ ततः
सतृणमादायप्रहृष्टःपुनरब्रवीत् ॥ अनेनाहंनिष्यामिराक्षसंपुरुषादकम् २२ तथाऽपितेषांदुःखेनपरीतानानिश्चयतत् ॥ बालस्यवाक्यमव्यक्तंहर्षःसमभवन्म
हान् २३ अयंकालइतिज्ञात्वाकुंतीसमुपसृत्यतान् ॥ गतासूनमृतेनेवजीवयंतीदमब्रवीत् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वक्वधपर्वणि
ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्येऽनपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

इतःप्रदानेअस्मिन्राक्षसाहारायकन्यादानेदुर्दानत्वात्पितुर्दुर्मरणाच्चकन्यायादेवाश्चपितरश्चहितायनेतिश्रुतंयद्यपितथाऽपित्वयादत्तेनतोयेनतवममचहितायतेभविष्यंतीत्यर्थः १८ । १९ कलमधुरं २०
क्षेपितःमारुदरोदनंमाकुरु एतेनबाललीलापिभाविशुभाशुभसूचिकेतिस्मृतिं २१ । २२ । २३ । २४ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अनपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

कुतइति कुतोमूलंकुतउत्थितमित्यर्थः १ । २ । ३ । ४ । ५ शालिवाहोविंशतिखारीपरिमितशालितंडुलीदनः । वाहोविंशतिखारीकइत्युक्तेः ६ वारःपर्वोपागतोदिवसः ७ । ८ वेत्र
कीयगृहेस्थानविशेषे इतोऽदूरेराजाऽस्त्ययमिह्नगरेनयनंआस्थितः अस्यनगरस्यावेक्षानं करोतीत्यर्थः । स्वयंपराक्षसंहंतुमशक्तत्वादुपायमप्यन्यद्वारानकुरुतेयतोमंदधीः ९ एतदहोःएतस्य
दुःखस्ययोग्यावयं तत्रहेतुःवसामइत्यादिः विषयेदेशेनित्यवास्तव्यानित्यंवासकर्तारः नित्यमुद्दिग्राइत्यपिपठंति १० कस्यकेनहेतुना कस्यकेनपुंसावक्तव्याइतोमागच्छतेतिवक्तुंशक्याः कृप्या

॥ कुंत्युवाच ॥ कुतोमूलमिदंदुःखंज्ञातुमिच्छामितत्त्वतः ॥ विदित्वाऽप्यपकर्षेयंशक्यंचेदपकर्षितुम् १ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ उपपन्नंसतामेतद्यद्वीपितपोधने ॥
नतुदुःखमिदंशक्यमानुषेणव्यपोहितुम् २ समीपेनगरस्यास्यवकोवसतिराक्षसः ॥ ईशोजनपदस्यास्यपुरस्यचमहाबलः ३ पुष्टोमानुषमांसेनदुर्बुद्धिःपुरुषाद
कः ॥ रक्षत्यसुरराष्ट्रित्यमिमंजनपदंबली ४ नगरंचैवदेशंचरक्षोबलसमन्वितः ॥ तत्कृतेपरचक्राच्चभूतेभ्यश्चननोभयम् ५ वेतनंतस्यविहितंशालिवाहस्यभो
जनम् ॥ महिषौपुरुषश्चैकोयस्तदादायगच्छति ६ एकैकश्चापिपुरुषस्तत्रयच्छतिभोजनम् ॥ सवारोबहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुकरोनरैः ७ तद्विमोक्षाययेकेचिद्यतंति
पुरुषाःक्वचित् ॥ सपुत्रदारांस्तान्हत्वातद्रक्षोभक्षयत्युत ८ वेत्रकीयगृहेराजानायनयमिहास्थितः ॥ उपायंतंनकुरुतेयत्नादपिसमंदधीः ॥ अनामयंजनस्या
स्ययेनस्यादद्यशाश्वतम् ९ एतदहोवयंनूनंवसामोदुर्वलस्यये ॥ विषयेनित्यवास्तव्याःकुराजानमुपाश्रिताः १० ब्राह्मणाःकस्यवक्तव्याःकस्यवाच्छंदचारिणः ॥
गुणैरेतेहिक्वस्यंतिकामगाःपक्षिणोयथा ११ राजानंप्रथमंविदेततोभार्याततोधनम् ॥ त्रयस्यसंचयेनास्यज्ञातीन्पुत्रांश्चतारयेत् १२ विपरीतंमयाचेदंत्रयंसर्वमु
पार्जितम् ॥ तदिमामापदंप्राप्यभृशंतप्यामहेवयम् १३ सोऽप्यमस्माननुप्राप्तोवारःकुलविनाशनः ॥ भोजनंपुरुषश्चैकःप्रदेयंवेतनंमया १४ नचमेविद्यतेवित्तंसंके
तंपुरुषंकचित् ॥ सुहज्जनंप्रदातुंचनशक्ष्यामिकदाचन १५ गतिंचैवनपश्यामितस्मान्मोक्षायरक्षसः ॥ सोऽहंदुःखार्णवेमग्नोमह्यसुकरेभृशम् १६ सहैवैतैर्गमि
ष्यामिबांधवैरद्यराक्षसम् ॥ ततोऽनःसहितान्शुद्रःसर्वानेवोपभोक्ष्यति १७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वक्वधपर्वणिकुंतीप्रश्नेषष्ठ्यधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ नविषादस्त्वयाकार्योभयादस्मात्कथंचन ॥ उपायःपरिहृष्टोऽत्रतस्मान्मोक्षायरक्षसः १ एकस्तवसुतोबालःकन्या
चैकातपस्विनी ॥ नचैतयोस्तथापत्यागमनंतवरोचये २ ममपंचसुताब्रह्मंस्तेषामेकोगमिष्यति ॥ त्वदर्थंबलिमादायतस्यपापस्यरक्षसः ३ ब्राह्मणउवाच ॥
नाहमेतत्करिष्यामिजीवितार्थंकथंचन ॥ ब्राह्मणस्यातिथेश्चैवस्वार्थेप्राणान्वियोजयन् ४

विकारित्वाभावात् अतएवच्छंदचारिणः गुणैर्देशस्यराज्ञोवा वत्स्यंतिवासंकरिष्यंति नतुनिर्वधेनेत्यर्थः ११ संचयेनसमृत्त्या अराजकेहिराष्ट्रेकृताभार्याचोरहार्यास्यात् अभार्यस्याप्यज्वनोधनंरा
जहार्यस्यात् १२ विपरीतंकुराज्येभार्योद्वहनादुद्वाहनंतरंधनालाभाच्च १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
नविषादइति १ । २ । ३ एतत्त्वदुक्तं अकुलीनास्वधर्मिष्ठास्वपिप्रजासुनविद्यतेतत्कथंमाहशेषुस्यादित्यर्थः ४

ब्राह्मणार्थमात्मादिविसर्जनमेव आत्मनः श्रेयोमया बोद्धव्यमिति संबन्धः ५ । ६ अबुद्धिपूर्वकब्रह्मवधाद्बुद्धिपूर्वकृते आत्मवधे स्वल्पपापं तदपि प्रमपरेण कृते वधेनास्तीत्याह साहचर्येन अबुद्धीत्यादिना ७
 ८ अभिसंधिकृते बुद्धिपूर्वकृते ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ विप्रकुर्युर्बाधेरन् १७ नन्वयमपितान्बाधतां नेत्याह गुरुणा चेति ग्राहयेद्ग्राहवदाचरेत्कवलयेत् समम
 नत्वेतदकुलीनासुनाधर्मिष्ठासुविद्यते ॥ यद्ब्राह्मणार्थविस्तृजेदात्मानमपि चात्मजम् ५ आत्मनस्तु मया श्रेयोबोद्धव्यमिति रोचते ॥ ब्रह्मवध्याऽऽत्मवध्यावाश्रेया
 नात्मवधो मम ६ ब्रह्मवध्यापरंपापं निष्ठतिर्नात्र विद्यते ॥ अबुद्धिपूर्वकृत्वाऽपि वरमात्मवधो मम ७ नत्वहं वधमाकांक्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ॥ परैः कृते वधे पापं न किं
 चिन्मयिविद्यते ८ अभिसंधिकृते तस्मिन् ब्राह्मणस्य वधे मया ॥ निष्ठतिर्न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ९ आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ॥ याचमानस्य
 च वधो नृशंसो गार्हितो बुधैः १० कुर्यान्न निर्दिष्टं कर्म नृशंसं कथंचन ॥ इति पूर्वमहात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ११ श्रेयास्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ॥ ब्रा
 ह्मणस्य वधं नाहमनुमं स्येकदा चन १२ ॥ कुंत्युवाच ॥ ममाप्येषामतिर्ब्रह्मन् विप्रारक्ष्या इति स्थिरा ॥ नचाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् १३ नचासौराक्षसः
 शक्तो मम पुत्रविनाशने ॥ वीर्यवान्मंत्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम १४ राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ॥ मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः
 १५ समागता श्ववी रेण हृष्टपूर्वाश्वराक्षसाः ॥ बलवंतो महाकायानिहताश्चाप्यनेकशः १६ नत्विदं केषुचिद्ब्रह्मन् व्याहर्तव्यं कथंचन ॥ विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान् विप्र
 कुर्युः कुतूहलात् १७ गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यत्सुतो मम ॥ न सकुर्यात्तथा कार्यं विद्ययेति सतां मतम् १८ एवमुक्तस्तु पृथया सविप्रो भार्यया सह ॥ हृष्टः संपूजया
 मासतद्वाक्यममृतोपमम् १९ ततः कुंती च विप्रश्च सहिता वनिलात्मजम् ॥ तमब्रूतां कुरुष्वेति सतथेत्यब्रवीच्चतौ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वक्त्रपर्वणि भी
 मवक्त्रपर्वणि कारेण कृष्णपञ्चमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ करिष्ये इति भीमेन प्रतिज्ञाते स्थ भारत ॥ आजगमुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पांडवाः
 १ आकारेणैव तं ज्ञात्वा पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ रहः समुपविश्यैकस्ततः प्रच्छभातरम् २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंचिकीर्षत्ययं कर्मभीमो भीमपराक्रमः ॥ भवत्यनुमते क
 चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति ३ ॥ कुंत्युवाच ॥ ममैव वचनादेष करिष्यति परंतपः ॥ ब्राह्मणार्थमहत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमिदं साहसं तीक्ष्णं
 भवत्यादुष्करं कृतम् ॥ परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसंति साधवः ५ कथं परसुतस्यार्थं स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ॥ लोकवेदविरुद्धं हि पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ६ यस्य बाहू समा
 श्रित्य सुखं सर्वं शयामहे ॥ राज्यं चापहतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ७ यस्य दुर्योधनो वीर्यं चितयन्नमि तौजसः ॥ न शोते रजनीः सर्वादुःखाच्छकुनिना सह ८ यस्य वी
 रस्य वीर्येण मुक्ता जतु गृहाद्वयम् ॥ अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ९ यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसु पूर्णं वसुंधराम् ॥ इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य घृतराष्ट्रजान् १०
 सुतस्तत्कार्यं तथान कुर्याद्यथा विद्यया शिक्षया गुर्वज्ञया कुर्यादिति १८ । १९ २० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ करिष्ये इति
 १ । २ । ३ मोक्षाय वक्त्रभयादिति शेषः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ । १३ । १४ विश्वासोऽसाध्यमपि साधयेदिति प्रत्ययः १५ निर्बुद्धावहिर्निष्कासिताः । निगृह्य इति पाठे गृह्यारक्षिताः वारणावताद्वारणावर्तत्यक्तापधीति शेषः १६ । १७ । १८ प्रतिकार्ये
 तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ॥ कश्चिद्बुद्धिस्तु विलुप्तगतचेतसः ११ ॥ कुंत्युवाच ॥ युधिष्ठिर न संतापस्त्वया कार्यो वृकोदरे ॥ नचायं बु
 द्धिर्दौर्बल्याद्भवसायः कृतो मया १२ इह विप्रस्य भवने वयं पुत्रसुखोपिताः ॥ अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः १३ तस्य प्रतिक्रिया पार्थमयेयं प्रसमीक्षिता ॥
 एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्ननश्यति १४ यावच्च कुर्यादन्योस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ॥ दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतु गृहे महत् ॥ हिडिंबस्य वधाच्चैवं विश्वासो मे वृको
 दरे १५ बाह्वोर्वलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ॥ येन यूयं गजप्रख्यानिर्व्यूढा वारणावता १६ वृकोदरेण सद्यो बलेनान्योन विद्यते ॥ यो व्यतीया युधिष्ठिरमपि
 चक्रधरं स्वयम् १७ जातमात्रः पुरा चैव ममाकात्पतितो गिरौ ॥ शरीरगौरवादस्य शिलागात्रैर्विचूर्णिता १८ तदहं प्रज्ञया ज्ञात्वा बलं भीमस्य पांडव ॥ प्रतिकार्ये च विप्र
 स्य ततः कृतवती मतिम् १९ नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ॥ बुद्धिपूर्वतु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया २० अर्थोद्वापि निष्पन्नौ युधिष्ठिरमविष्यतः ॥
 प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् २१ यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हि चित् ॥ क्षत्रियः स शुभं लोकानां पुण्यादिति मे मतिः २२ क्षत्रियस्यैव कुर्वाणः क्षत्रि
 यो वधमोक्षणम् ॥ विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिन् च परत्र च २३ वैश्यस्यार्थे च साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो भुवि ॥ स सर्वेष्वपिलोकेषु प्रजारं जयते भुवम् २४ शूद्रं तु
 मोचयेद्वाजाशरणार्थिनमागतम् ॥ प्राप्नोतीह कुले जन्मसद्ब्रह्मैराजपूजिते २५ एवं मां भगवान्व्यासः पुरा पौरवन्दन ॥ प्रोवाचा सुकरप्रज्ञस्तस्मादेवं चिकीर्षि
 तम् २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वक्त्रपर्वणि कुंती युधिष्ठिरसंवादे द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उपपन्नमिदं
 मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ॥ आर्तस्य ब्राह्मणस्यैतदनुक्रोशादिदं कृतम् १ भुवमेप्यतिभीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोशवत्यासि २ य
 थात्विदं न विदेयुर्न रानगरवासिनः ॥ तथा ज्यं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राज्या व्यतीता यामन्नमादाय पांडवः ॥ भीमसेनो
 ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ४ आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पांडवो बली ॥ आजुहावत तोनाम्रातदन्नमुपपादयन् ५ ततः सराक्षसः क्रुद्धो भीमस्य वचनात्तदा ॥ आज
 गाम सुसंकुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ६ महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ॥ लोहिताक्षः करालश्च लोहितश्मश्रुमूर्धजः ७ आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शंकुकर्णो विभी
 षणः ॥ त्रिशिखां भुकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ८ भुंजामन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं सराक्षसः ॥ विवृत्यनयने कुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ९ कोऽयमन्नमिदं भुंक्ते मर्दयमुपक
 ल्पितम् ॥ पश्यतो मम दुर्बुद्धिं रिय्यासुर्यमसादनम् १०

शत्रौ मतिं कृतवती प्रतिकर्तुमिति शेषः १९ । २० प्रतीकारः प्रत्युपकारः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 उपपन्नमिति कृतं त्राणमिति शेषः १ । २ परिग्राह्योऽनुग्राह्यः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ भिन्नवक्त्रो विदीर्णवक्त्रः भुकुटिभ्रूमध्यं त्रिशिखां त्रिरेखां ८ । ९ यिमासुर्भुमिच्छुः यमसादनं यमगृहं १०

मंगाद्वारमिति १ ततो गंगामिति पाठे तु गंगां ततः पूर्वैर्भरद्वाजा गमनात् पूर्वमभिविज्जुमागतामित्यर्थः २ व्यहरद्विज्ञेपेण हतवान् । चक्रमेकमितवात् ३ कुमाराणां सनत्कुमारादीनां सभूहः को
मारंतनुल्यस्य ब्रह्मचारिणः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ एकतममेकतरं । अन्नसमुदायस्याविवक्षितत्वाद्वातम १० । ११ । १२ समनुज्ञाप्य निशम्य । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञादिति

॥ ब्राह्मणउवाच ॥ गंगाद्वारंप्रतिमहान्वभूवर्षिर्महातपाः ॥ भरद्वाजोमहाप्राज्ञःसततंसंशितव्रतः १ सोऽभिवेकुंगतो गंगां पूर्वमेवागतां सतीम् ॥ ददर्शाप्सरसंत
त्रघृताचीमास्तुतामृषिः २ तस्यावायुर्नदीतीरेवसनंव्यहरत्तदा ॥ अपकृष्टां वरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमेतदा ३ तस्यांसं सक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ॥ चिरस्यरेत
श्चस्कंदतदृषिर्द्रोण आदधे ४ ततः समभवद्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ॥ अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदांगानि च सर्वशः ५ भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ॥ तस्या
पिष्टुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ६ स नित्यमाश्रमंगत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ॥ चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियवर्षभः ७ ततस्तु पृषते तीते सराजा इपदोऽभवत् ॥ द्रोणो
ऽपिरामं शुश्रावदित्संतं वसुसर्वशः ८ वनंतु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ॥ आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजोत्तम ९ ॥ राम उवाच ॥ शरीरमात्रमेवाद्यमया
समवशेषितम् ॥ अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नेकतमं वृणु १० ॥ द्रोण उवाच ॥ अस्त्राणि चैव सर्वाणि ते पांसंहारमेव च ॥ प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ११
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनंदनः ॥ प्रतिगृह्य तदा द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा १२ संप्रहृष्टमना द्रोणो रामात्परमसंमतम् ॥ ब्रह्मास्त्रं समनु
ज्ञप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् १३ ततोऽपुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ अब्रवीत् पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति १४ ॥ दुपद उवाच ॥ नाश्रोत्रियः श्रोत्रिय
स्य नारथीरथिनः सखा ॥ नाराजापार्थिवस्यापि सखि पूर्वकिमिष्यते १५ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ सविनिश्चित्य मनसा पांचाल्यं प्रतिबुद्धिमान् ॥ जगाम कुरुमुख्यानां
नगरं नागसाह्वयम् १६ तस्मै पौत्रान्समादाय वसूनि विविधानि च ॥ प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान् द्रोणाय धीमते १७ द्रोणः शिष्यांस्ततः पार्थानि दंवचनमब्रवीत् ॥
समानियतु तान् शिष्यान् दुपदस्यासुखाय वै १८ आचार्यवेतनं किंचिद्दृढिदियद्वर्तते मम ॥ कृतास्त्रैस्तत्पदेयं स्यात्तद्वत्तद्वत्तानघाः ॥ सोऽर्जुन प्रमुखैरुक्तस्तथाऽस्त्वि
ति गुरुस्तदा १९ यदा च पांडवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्चयाः ॥ ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः २० पार्षतो दुपदो नाम च्छत्रवत्यां नरेश्वरः ॥ तस्मादा
कृष्यतद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् २१ ततः पांडुसुताः पंच निर्जित्य दुपदं युधि ॥ द्रोणाय दर्शयामासुर्वद्धाससचिवंतदा २२ ॥ द्रोण उवाच ॥ प्रार्थयामि त्वया सरव्यं
पुनरेव नराधिप ॥ अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति २३ अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन त्वया सह ॥ राजाऽसि दक्षिणे कृले भागीरथ्याऽहमुत्तरे २४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥
एवमुक्त्वा हि पांचाल्यो भारद्वाजेन धीमता ॥ उवाचास्त्रविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् २५ एवं भवतु भद्रं ते भारद्वाज महामते ॥ सरव्यं तदेव भवतु शश्वद्यदभि मन्यसे २६

मित्रात्तद्वहः । ज्ञाप्येत्यपपाठः प्राप्येत्यपिषंति १३ । १४ पूर्वसखाहतिसखिपूर्व । बाल्येकृतंसख्यार्थिकथमिष्यतेमाज्ञैर्नकथमपीत्यर्थः । बालोहिमौदयादतुल्येनापिसख्यमिच्छतिनतुमाज्ञाहतिभा
वः १५ । १६ समादायहस्तेगृहीत्वामददौ १७ । १८ । १९ । २० छत्रवत्यामहिच्छत्रे २१ । २२ । २३ राज्येराज्यार्थेत्वयासहसंगम्येतिशेषः भागीरथ्याऽहमितिसंधिरार्थः २४ । २५ । २६

1949

उक्तावचनेनैवसत्यं कृत्वा न तु मनसा ब्राह्मणस्यादोहित्वेऽपि सत्रिष्यस्पर्दीर्घदोहित्वात् २७ तदेवाह असत्कार इति २८ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ अमर्षी
ति १ । २ पुत्रान्वंधुंश्चाधितिष्यन्नदीदित्यन्वयः ३ । ४ कल्मषींकृष्णवर्णीयमुनामभितः गंगाकूलेचपरिभ्रमन्कल्मषपादस्य कल्मषीमभितः समीपे इत्यन्ये ५ । ६ परमेव ब्रह्मणि वेदेवास्थातुंशीलं
एवमन्योऽन्यमुक्तातौ कृत्वा सत्यमनुत्तमम् ॥ जग्मतुर्दोणपांचाल्यौ यथागतमरिंदमौ २७ असत्कारः स तु महान्मुहूर्तमपितस्यतु ॥ नापैति हृदयाद्राज्ञो दुर्म
नाः सकृशोऽभवत् २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसंभवे षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अमर्षोऽ
पदो राजा कर्मसिद्धान् द्विजर्षभान् ॥ अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान् बहून् १ पुत्रजन्मपरीप्सन् चैशोकोपहतचेतनः ॥ नास्ति श्रेष्ठमपत्यं मे इति नित्यमचिं
तयत् २ जातान् पुत्रान् सन्निर्वेदाद्विगंधूनि तिचाब्रवीत् ॥ निःश्वासपरमश्वासी द्रोणं प्रतिचिकीर्षयाः ३ प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ॥ क्षात्रेण च व
लेनास्य चितयन्नाभ्यगच्छत् ४ प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ अभितः सोऽथ कल्मषीं गंगाकूले परिभ्रमन् ५ ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससादमहीपतिः ॥
तत्र नास्नातकः कश्चिन्नचासीदवती द्विजः ६ तथैव च महाभागः सोपश्यत्संशितव्रतौ ॥ याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शान्त्यंतौ परमेष्ठिनौ ७ संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चा
पिकाश्यपौ ॥ तारणे यौ युक्तरूपौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ८ सतावामंत्रया माससर्वकामैरतंद्रितः ॥ बुद्धावलंतयोस्तत्र कनीयांसमुपहरे ९ प्रपेदेच्छंदयन्कामैरुप
याजं घृतव्रतम् ॥ पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक् सर्वकामदः १० अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ येन मे कर्मणा ब्रह्मन् पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ११ उपयाज
कृते तस्मिन् गवां दाताऽस्मितेऽर्जुनम् ॥ यद्वा तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ॥ सर्वतत्ते प्रदाताऽहं न हि मे त्रास्ति संशयः १२ इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्य
भाषत ॥ आराधयिष्यन् दुपदः सतंपर्यचरन् पुनः १३ ततः संवत्सरस्यातिदुपदं स द्विजोत्तमः ॥ उपयाजोऽब्रवीत्काले राजन्मधुरयागिरा १४ ज्येष्ठोऽब्राताममागृह्णा
द्विचरन् गहने वने ॥ अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् १५ तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुब्रजन् ॥ विमर्शसंकरादानेनायं कुर्यात्कदाचन १६ दृष्ट्वा फलस्य
नापश्यद्दोषान्पापानुबंधकान् ॥ विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् १७ संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ॥ भैक्षमुत्सृष्टमन्येषां भुंक्ते स्म च यदा तदा
१८ कीर्तयन् गुणमन्त्रानामघृणी च पुनः पुनः ॥ तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा १९ तं वै गच्छस्व नृपते सत्त्वांसं याजयिष्यति ॥ जुगुप्समानो नृपतिर्मनसे दं विचिं
तयन् २० उपयाजवचः श्रुत्वा याजस्याश्रममभ्यगात् ॥ अभिसंपूज्य पूजार्हमथ याजमुवाच ह २१

ययोस्तौ ७ तारणयौकुमारीप्रभवौ कर्णवत्कानीनौ'तरणियुग्मणौपुंसिकुमारीनोकयोःस्त्रीयाम्'इतिमेदिनी । सूर्यभक्तोवा । ब्राह्मणौब्रह्मविदौ । अपिसत्तमोमंत्रद्रष्टृश्रेष्ठौ ८ उपव्हरएकांते ९ प्रपेदेशरणगतवान् १० । ११ तस्मिन्कार्येकृतेसतिअर्बुदंशकोटीदातास्मिदास्यामि १२ । १३ । १४ । १५ असांपतंअयुक्तमनुव्रजजपश्यं विमर्शविचारं संकरादानेसंकरोदोषसंपर्कः तद्युक्तवस्त्वा दाने १६ । १७ उत्सृष्टंउच्छिष्टं १८ अघृणीलजाहीनः १९ हेनृषतेतंगच्छ हेस्वहेआत्मीय मनसाहर्दयाजचरितंशुगुप्तमानोर्निदन् विचिंतयन्स्वकार्यचेतिचेतिशेषः २० । २१

अष्टावयुतानिद्वानि । रिक्तपाणिर्नश्येतराजानं देवतां गुरुमिति स्मृतेरुपायनमात्रमेतत्तदक्षिणा अर्चुदप्रतिज्ञानात् २२ पराजैष्ठपराजितवान् । विपराभ्यां जेरितितम् २३ तस्य तस्मात् अग्रणीः श्रेष्ठः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ब्रह्मक्षत्रे इति सार्धः श्लोकः । चोप्यर्थे ब्रह्मतेजः सहितक्षत्रतेजसिद्रोणगते विहिते श्रेष्ठे सत्यपि केवलब्राह्मत्वदीयविशिष्यते क्षात्राद्बलात् अहं तुहीनो ब्राह्मबलेन भीत इति पाठे ब्राह्माद्बलाद्भीतो ब्राह्मतेजः प्रपेदिवान् शरणं कृतवान् २९ । ३० येन पुत्रं लभेयं तत्कर्म कुरु याज्यार्थं द्रुपदस्येष्टसाधनं यागमुपकल्पयन्मनसा तत्प्रयोगं स्मृतवान् अडभावमार्थः ३१ गुर्वर्थो गुरुश्चासावर्थश्चेति अतिभारोऽयं यद्द्रोणहंतुः पुत्रसंघोत्पादनमिति हेतोरुपयाजमकाममप्यचोदयद्रुपकल्पने प्रेरितवान् । आत्मन्यप्रत्ययं चेत इति न्यायेनोपयाजमपि निश्चयार्थं संवादितवान् ३२ वै

अयुतानिददान्यष्टौ गवां याजयमां विभो ॥ द्रोणवैराभिसंतं प्रल्हादयितुमर्हसि २२ सहिब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मस्त्रे चाप्यनुत्तमः ॥ तस्माद्द्रोणः पराजैष्ठमां वै सखि विग्रहे २३ क्षत्रियो नास्ति तस्यास्यां पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ॥ कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः २४ द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ॥ षडरत्नि धनुश्चास्य दृश्यते परमं महत् २५ सहिब्रह्मणवे षेण क्षात्रं वेगमसंशयम् ॥ प्रतिहंति महेश्वासो भारद्वाजो महामनाः २६ क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ॥ तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रघृष्यं न रैर्भुवि २७ ब्राह्मसंधारयं स्तेजो हुताहुतिरिवानलः ॥ समेत्य सदहत्याजौ क्षात्रधर्मपुरःसरः २८ ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्राह्मतेजो विशिष्यते ॥ सोऽहं क्षात्राद्बलाद्भीतो ब्राह्मतेजः प्रपेदिवान् २९ द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवंतं ब्रह्मवित्तमम् ॥ द्रोणात्कमहंपुत्रं लभेयं युधिदुर्जयम् ३० तत्कर्म कुरु मे याजवितराम्यर्धु दंगवाम् ॥ तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ३१ गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ॥ याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ३२ ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ॥ आचख्यौ कर्मवैतानं तदा पुत्रफलाय वै ३३ सच पुत्रो महावीर्यो महातेजामहाबलः ॥ इष्यते यदि घोराजन्मभविता ते तथा विधः ३४ भारद्वाजस्य हंतारं सोऽभिसंधाय भूपतिः ॥ आजह्रे तत्तथा सर्वद्रुपदः कर्मसिद्धये ३५ याजस्तु हवनस्यांति देवीमाज्ञापयत्तदा ॥ प्रेहि मां राज्ञि प्रपतिमिथुनं त्वामुपास्थितम् ३६ ॥ राह्युवाच ॥ अवलिप्तं मुखं ब्रह्मन् दिव्यान् गंधान् विभर्मि च ॥ सुतार्थेनोपलब्धाऽस्मि तिष्ठ याजमप्रिये ३७ ॥ याज उवाच ॥ याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजा भिमंत्रितम् ॥ कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रे हितिष्ठ वा ३८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ॥ उत्तस्थौ पावकात् तस्मात्कुमारो देवसन्निभः ३९ ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटीवर्मचोत्तमम् ॥ विभ्रत्सखद्गुः स शरो धनुष्मान् विनदन्मुहुः ४०

तान् श्रोतामिषाध्वं आचख्यौ आख्यातवान् ३३ सचेति उपयाज उवाच ३४ वैशंपायन उवाच भारद्वाजस्येति आजह्रे कृतवान् कर्मसिद्धये कर्मफलसिद्धये ३५ मेहिप्रकर्षेण शीघ्रमेहि हविर्गृहीतुमिति शेषः पृषतिपृषतस्तुषे । इतएव संबन्धात्पुंयोगे हीप् । अन्येतु पार्षतीति पाठकल्पयति ३६ अवलिप्तं दूषितं लालादिना अपक्षालितत्वादिति भावः । 'अवलेपस्तु गर्वस्यालेपने दूषणे पिच' इति मेदिनी । गंधानं गरागादिजान् । अस्नाताऽस्मीति भावः । यादतो यावत्ते तस्यैश्यावदन्त्यास्नातितस्या अप्सुमारुक इत्याद्युक्तातिस्फोरात्रीर्बतंचरेदिति विहिता वस्पृश्याधर्मा विती । तदेवाह नोपलब्धास्मि उपलब्धं स्पृष्टं योग्यानास्मि । तस्मान्मलवद्वासानसंघदेते तितया सह संवादस्यापि निषेधात् अतो हेतोर्ह्येयाजमप्रिये इष्टे सुतार्थे सुतरूपे प्रयोजने तिष्ठ । शुद्धिकालं प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ३७ श्रपितं पक्वं क्षेत्रे रेतः संकंच विना आवयोः सामर्थ्यान्मिथुनमुत्पत्स्यत इत्यर्थः । विमेहि दूरं वागच्छतिष्ठ वा प्रयोगविधिस्तु न विलंबं सहते इत्यर्थः ३८ । ३९ । ४०

४१ नेयं सेहेन सोऽवती अपो निजस्य धृष्टद्युम्नस्य तेजसो दुःसहत्वादिति भावः ४२ । ४३ । ४४ । ४५ अमरवर्णिनी देवकुमारी दुष्टवधापोयतादुर्गेत्यर्थः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ धृष्टत्वात् प्रगल्भत्वात् धृष्टत्वादिति पाठेपालने सक्तत्वात् । अत्यंतममर्षः शत्रुत्वार्था सहिष्णुत्वं तद्वत्त्वात् । धुम्रं विस्तं घराज्ञां बलमेव कवचकुंडलादिकं वासहोत्पन्नं तदादिर्यस्य शस्त्रास्त्रशौर्योत्साहावे सोऽध्यारो हद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ॥ ततः प्रणेदुःपंचालाः प्रहृष्टाः साधुसाध्विति ४१ हर्षाविष्टास्ततश्चैतान्नेयं सेहेव सुंधरा ॥ भयापहोराजपुत्रः पंचालानां यशस्करः ४२ राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ॥ इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ४३ कुमारीचापि पांचाली वेदीमध्यात्समुत्थिता ॥ सुभगादर्शनीयां गीस्व सिताय तलोचना ४४ श्यामापद्मपलाशाक्षी नीलकुंचितमूर्धजा ॥ ताम्रतुंगनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ४५ मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ नीलोत्पलसमो गंधोयस्याः कोशात्प्रधावति ४६ या विभर्ति परं रूपं यस्यानास्त्युपमा भुवि ॥ देवदानवयक्षाणामीप्सितां देवरूपिणीम् ४७ तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचा शरीरिणीं ॥ सर्वयोषिद्राकृष्णानि नीषुः क्षत्रियान्क्षयम् ४८ सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ॥ अस्याहेतोः कौरवाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ४९ तलुत्वा सर्वपंचालाः प्रणेदुःसिंहसंघवत् ॥ न चैतान् हर्षसंपूर्णानियं सेहेव सुंधरा ५० तौ दृष्ट्वा पार्षतीयाजं प्रपेदेव सुतार्थिनी ॥ नैवमदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ५१ तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ॥ तयोश्च नाम नीचकुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ५२ धृष्टत्वादत्यमर्षित्वाद्युग्राद्युत्संभवादपि ॥ धृष्टद्युम्नः कुमारो यं द्रुपदस्य भवत्विति ५३ कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णां श्रुत्वा हि वर्णतः ॥ तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ५४ धृष्टद्युम्नं तु पांचाल्यमानीय स्वं निवेशनम् ॥ उपाकरोदस्त्रहे तोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ५५ अमोक्षणीयं देवं हि भाविमत्वामहामतिः ॥ तथा तत्कृतवान् द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ५६ ॥ इति श्रीम० आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसंभवे सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौंतेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ॥ सर्वे चास्वस्थं मनसो बभूवुस्ते महाबलाः १ ततः कुंती सुतान् दृष्ट्वा सर्वास्तद्गतचेतसः ॥ युधिष्ठिरमुवाचे दंवचनं सत्यवादिनी २ ॥ कुंत्युवाच ॥ चिररात्रो पिताः स्मेहब्राह्मणस्य निवेशने ॥ रममाणाः पुरे रम्ये लब्धमैक्षामहात्मनः ३ यानीहरमणीयानिव नान्युपवनानि च ॥ सर्वाणि तानि दृष्ट्वा निपुनः पुनररिंदम ४ पुनर्द्रुं हितानि हि प्रीणयंति न नस्तथ ॥ मैक्षं च न तधा वीरलभ्यते कुरुनंदन ५ ते वयं साधुपंचालान्गच्छामयदि मन्यसे ॥ अपूर्वदर्शनं वीररमणीयं भविष्यति ६ सुभिक्षाश्चैव पंचालाः श्रूयंते शत्रुकर्शन ॥ यज्ञसेनश्च राजाऽसौ ब्रह्मण्य इति श्रुत्वा ७ एकत्र चिरवासश्च क्षमो न चमतो मम ॥ ते तत्र साधुगच्छामो यदि त्वं पुत्रमन्यसे ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवत्यायन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ॥ अनुजास्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः कुंती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ॥ उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवन्स्तदा १०

स्तद्व्युत्पन्नमित्येतत्संभवादुत्कर्षेणोत्पत्तेश्च ५३ । ५४ उपाकरोदुपकृतवान् अस्त्रहेतोरस्त्रदानेन हेतुनाराज्यार्थस्य इतत्वात्तावतेवोपाकरोत् ५५ कीर्त्यनुरक्षणात् अन्यथा द्रोणोद्दिष्टाद्रयाच्चनविद्यादितवानित्यर्थाः स्यात् ५६ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौंतेया इति स्पष्टार्थोऽध्यायः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भारतभावेदीपेअष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ वसस्त्विति प्रतस्थेइत्युक्ततः प्रागेवाजगामेत्यर्थः १ । २ । ३ अधीतिकोमलाम्रवणे ४ । ५ विलग्रम
ध्याकृशमव्या ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ पार्वतीपार्वतदुहिता १५ । १६ ॥ इति आदिपर्वणि नी० भा० ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ गतेइति १ सोमाश्रयश्चंद्रधरोरु

तां आमंत्र्यतं विप्रकुंतीराजन्सुतैः सह ॥ प्रतस्थेन गरीरम्यां दुपदस्य महात्मनः ११ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि पांचालदेशयात्रायामष्टपद्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वसस्त्विति पुप्रच्छन्नं पांडवेषु महात्मसु ॥ आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः १ तमागतम
भिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ॥ प्राणिपत्याभिवाद्यैर्न तस्थुः प्रांजलयस्तदा २ समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ॥ प्रच्छन्नं पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः
३ अयि धर्मेण वर्तन्वंशास्त्रेण च परंतपाः ॥ अयि विप्रेषु पूजावः पूजार्हेषु न हीयते ४ अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ॥ विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदम
ब्रवीत् ५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ आसीत् पोवने काचिद्वेषः कन्या महात्मनः ॥ विलग्रमध्यासु श्रोणीसुभूः सर्वगुणान्विता ६ कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्य
त ॥ नाध्यगच्छत्पतिसातुकन्यारूपवती सती ७ ततस्तमुपगम्य पत्युर्मम सुखात्ततः ॥ तोषयामास तपसा सा किलो ग्रेण शंकरम् ८ तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामु
वाचय शस्विनीम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति शंकरः ९ अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सावचो हितम् ॥ पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः १० तामथ प्रत्युवा
चेदमीशानो वदतां वरः ॥ पंचतेपतयो भद्रे भविष्यतीति भारताः ११ एवमुक्ता ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत् ॥ एकमिच्छाम्यहं देवत्वप्रसादात्पतिप्रभो १२ पुनरेवा
ब्रवीदेव इदं वचनमुत्तमम् ॥ पंचकत्वस्त्वया युक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः १३ देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ दुपदस्य कुले जज्ञे सा कन्या देवरूपिणी १४ नि
र्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिर्दिता ॥ पांचालनगरे तस्मान्निवसध्वं महाबलाः ॥ सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः १५ एवमुक्त्वा महाभागः पांडवान्सपि
तामहः ॥ पार्थानामंत्र्यकुंती च प्रातिष्ठत महातपाः १६ ॥ इति श्रीमहाभा० आ० चै० द्रौपदीजन्मांतरकथने ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ वैशंपा
यन उवाच ॥ गते भगवति व्यासे पांडवा हृष्टमानसाः ॥ ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः १ आमंत्र्य ब्राह्मणं पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ॥ समैरुदङ्मुखैर्मागैर्य
थोद्दिष्टं परंतपाः २ तैव गच्छन् न होरात्रा तीर्थसोमाश्रयायणम् ॥ आसेदुः पुरुषव्याघ्रांगगायां पांडुनंदनाः ३ उल्मुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनं जयः ॥ प्रकाशार्थं
यथौत्तरक्षार्थं च महारथः ४ तत्र गंगाजले रम्ये विविके क्रीडयन् स्त्रियः ॥ ईर्ष्युर्गंधर्वराजो वै जलक्रीडामुपागतः ५ शब्दं तेषां शुश्राव नदी समुपसर्पताम् ॥ तेन श
ब्देन चाविष्टश्चक्रो धवलवद्वली ६ सदृष्ट्वा पांडवांस्तत्र सहमात्रा परंतपान् ॥ विस्फारयन् धनुर्धोरमिदं वचनमब्रवीत् ७ संध्या संरज्यते घोरा पूर्वात्रागमेषु या ॥ अ
शीतिभिर्लैव हीनं तन्मुहूर्तप्रचक्षते ८

उल्मुकं जलकाष्ठं ४ । ५ बलवदतिशायितं ६ । ७ पूर्वरात्रागमेषु पश्चिमायां दिशि अर्धं स्तमितार्कमंडलरूपायां संध्या संरज्यते रक्ता भवति तत्पांमुहूर्तं प्रधानकालमशीतिभिर्लैवैर्निमेषां हिर्नं प्रचक्षते ८

सदेव मुहूर्ते यक्षादीनां कर्मचारेषु विहितमन्यन्मनुष्याणां कर्मचारेषु स्मृतमित्यन्वयः संध्यायामशीतिलवोपरिरात्रौ यक्षादीनामेव सर्वचारकालः अन्यदहर्मुष्याणामित्यर्थः ९ । १० जलप्राप्तुवतो नरान्
११ । १२ । १३ । १४ ननं हसाः शृंगिणो वानच देवां जनस्रजः ॥ कुबेरस्य यथोष्णीर्षकिं मांसमुपसर्पथ इति प्राचीनः पाठो देवबोधादिभिर्न्याय्यतात्वात् हसंति विकसंति ते हसाः नर्मतो हसायेपातेन हसाः
भक्तानुग्राहका देवाः सर्वत्राप्रतिहतगतयस्ते भवंतो न भूचरत्वात् । कौणपा इति पाठे तुराक्षसाः करालाकृतयो यूयं रम्याकृतित्वात् । न कुलसा इति पाठेऽपि स एवार्थः कुलं स्यंति अंतर्नयंति ते कुलसाः कुलकं
का इत्यर्थः । शृंगिणः कापालिका आभिराकारिका वीरसाधनादिपरास्तेऽपि निशीथे जलप्रवेशार्हाः न च शृंगकपालादित्ति चिह्नं युष्मासु दृश्यते । न च देवां जनस्रजः देवानां संबंधीन्यंजनादीनि दिव्यदृष्टिप्रदा

विहितं कामचाराणां यक्षगंधर्वरक्षसाम् ॥ शेषमन्यन्मनुष्याणां कर्मचारेषु वै स्मृतम् ९ लोभात्प्रचारं चरतस्ता सुवेला सुवैनरान् ॥ उपक्रांतानि मृत्क्षीमोराक्षसैः सह बालि
शान् १० अतो रात्रौ प्राश्रुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ॥ गर्हयंति नरान्सर्वान्बलस्थापृपतीनपि ११ आरातिष्ठत मामहं समीपमुपसर्पत ॥ कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं
भागीरथीजलम् १२ अंगारपर्णं गंधर्ववित्तमांस्वबलाश्रयम् ॥ अहं हि मानी चेष्टुश्च कुबेरस्य प्रियः सखा १३ अंगारपर्णमित्येवंख्यातं चेदं वचनं मम ॥ अनुगंगं चर
न्कामांश्चित्रं यत्र राम्यहम् १४ न कौणपाः शृंगिणो वानदेवान च मानुषाः ॥ इदं समुपसर्पतितत्किं समनुसर्पथ १५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ समुद्रे हि मवत्पार्श्वे नद्याम
स्यांच दुर्मते ॥ रात्रावहनि संध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः १६ भुक्तो वाऽप्यथ वाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ॥ न कालनियमो ह्यस्ति गंगां प्राप्य सरिद्वराम् १७ वयं च श
क्तिसंपन्ना अकाले त्वामघृणुम ॥ अशक्ता हिरणे कूरयुष्मानर्चंति मानवाः १८ पुरा हि मवत्तथा हेमशृंगाद्विनिःसृता ॥ गंगां गत्वा समुद्रांभः सप्तधा समपद्यत १९ गं
गां च यमुनां चैव मृक्षजातां सरस्वतीम् ॥ स्थस्थां सरयूंचैव गोमतीं गंडकीं तथा २० अपर्युषितपापास्ते न दीः सप्तपिबंतिये ॥ इयं भूत्वा चैकवप्राशुचिराकाशगा पुनः
२१ देवेषु गंगां गंधर्वप्राप्नोत्यलकनंदताम् ॥ तथापि तु चैत रणी दुस्तरा पापकर्मभिः ॥ गंगा भवति वै प्राप्य कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् २२ असंवाधा देव न दीः स्वर्गसंपा
दनी शुभा ॥ कथमिच्छसि तारो दुर्नैष धर्मः सनातनः २३ अनिवार्यमसंवाधंतववाचा कथं वयम् ॥ न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् २४ वैशंपायन उवाच ॥
अंगारपर्णस्तच्छ्रुत्वा कुद्ध आनम्य कार्मुकम् ॥ मुमोच वाणां निशितानहीनाशी विषानिव २५ उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पांडवश्चर्मचोत्तरम् ॥ व्यपोहत शरांस्तस्य सर्वाने
वधनं जयः २६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ विभीषिका वै गंधर्वनास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ॥ अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्ते यं फेनवत्प्रविलीयते २७

निस्रजश्च आकाशादिगतिप्रदाये पुसंति ते गंधर्वयक्षादयः उल्मुकधारित्वात् जले शब्दकरत्वाच्च यक्षादिसंघविदामप्यज्ञातत्वात् कुबेरस्योष्णीर्षमिवोष्णीर्षशिरोमंडनभूतं संतं मां किं समनुसर्पथ इत्युपपाद्य ।
यद्वा कुबेरस्य कुत्सितशरीरस्य हीनशक्त्यर्थोष्णीर्षयः कश्चिद्वेला उपसर्पतितद्वन्मां कथं जानीथेत्यर्थः १५ यत्तुरात्रौ जलं न स्पृश्यमित्युक्तं तत्राह समुदेइति १६ । १७ अहं हि मानीत्युक्तं तत्राह वयमिति
अघृणुमर्षयितवतः १८ सप्तधा वस्वोक्तसारानलिनीपावनीसीताचक्षुःसिंधुरलकनंदेति सप्तधा गत्वा समुद्रांभः समपद्यते तियोजना १९ । २० अपर्युषितपापानिः शेषितपापाः । एकमाकाशरूपं वधंत इयं
स्याः सा । 'तथं वधं' इति मेदिनी २१ । २२ असंवाधानिः संकटा इतरनदीवत्प्रावृषिरजस्वलात्वेन क्षणमप्यस्पृश्यत्वेन प्राप्नोतीत्यर्थः २३ । २४ अहीनसर्पान् आशीविषाधिपदं दान् २५ चर्मच्छत्रा
कारमायुधपातत्राणं व्यपोहतापसारितवान् २६ । २७

मानुषानतिमानुषाधिकान्त्वक्षयेऽतोदिव्येनाखेणयोत्सवे २८ । २९ । ३० । ३१ विष्णुतरथाद्युतं अतएवप्रमृष्टं ३२ । ३३ । ३४ । ३५ स्त्रीनाथोरक्षितापस्यतं ३६ । ३७ अंगारवद्भास्वरं
दुःस्पर्शचपणैर्वाहनंरथोयस्यसोऽगारपणस्तस्यभावस्तत्तां ३८ लाभलाभवत्सुखदंसखायं ३९ । ४० संभृताऽजितातपसा ४१ प्राणैर्व्योजयेन्नह्ययात् ४२ । ४३ । ४४ । यदिति तद्धर्मिस्व
रूपं पश्येत् यादृशं पश्येत् तद्विशिष्टं सामान्यतो विशेषतश्च सर्वसर्वावस्थं वस्तुसर्वदास्वसंकल्पानुसारेण पश्येदित्यर्थः ४५ अनुनेष्यामि पश्चात्प्रापयिष्यामि ४६ विशेषिताः विशिष्टाः अविशिष्टास्तुल्याः

मानुषानतिगंधर्वान्सर्वान्गंधर्वलक्षये ॥ तस्मादस्त्रेणदिव्येनयोत्सवेहंनतुमायया २८ पुरास्त्रमिदमाग्रेयंप्रादात्किलहृहस्पतिः ॥ भरद्वाजायगंधर्वगुरुमान्यःशतक्र
तोः २९ भरद्वाजादग्निवेश्यअग्निवेश्यादुर्गमम् ॥ साध्विदंमह्यमददद्रोणोब्राह्मणसत्तमः ३० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वापांडवःकुद्वोगंधर्वायमुमोचह ॥
प्रदीप्तमस्त्रमाग्रेयंददाहास्यरथंतुतत् ३१ विरथंविश्रुतंतंतुसगंधर्वमहाबलः ॥ अस्त्रतेजःप्रमूढंचप्रपतंतमवाङ्मुखम् ३२ शिरोरुहेषुजग्राहमाल्यवत्सुधनंजयः ॥ भ्रातृ
न्प्रतिचकर्षार्थसोऽस्त्रपातादचेतसम् ३३ युधिष्ठिरंतस्यभार्याप्रपेदेशरणार्थिनी ॥ नाम्नाकुंभीनसीनामपतित्राणमभीप्सती ३४ ॥ गंधर्व्युवाच ॥ त्रायस्वमामहाभा
गपतिंचेमंविमुंचमे ॥ गंधर्वीशरणंप्राप्तानाम्नाकुंभीनसीप्रभो ३५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ युद्धेजितंयशोहीनंस्त्रीनाथमपराक्रमम् ॥ कोनिहन्याद्रिपुंतातमुंचेमंरिपुसूद
न ३६ ॥ अर्जुनउवाच ॥ जीवितंप्रतिपद्यस्वगच्छगंधर्वमाशुचः ॥ प्रदिशत्यभयंतेऽद्यकुराजोयुधिष्ठिरः ३७ ॥ गंधर्वउवाच ॥ जितोऽहंपूर्वकंनाममुंचाम्यंगार
पणताम् ॥ नचश्वाधेवलेनांगननाम्नाजनसंसदि ३८ साध्विमंलब्धवाँल्लभंयोऽहंदिव्यास्त्रधारिणम् ॥ गांधर्व्यामाययेच्छामिसंयोजयितुमर्जुनम् ३९ अस्त्राग्निनावि
चित्रोऽयंदग्धोमेरथउत्तमः ॥ सोऽहंचित्ररथोभूत्वानाम्नादग्धरथोऽभवम् ४० संभृताचैवविद्येयंतपसेहमयापुरा ॥ निवेदयिष्येतामद्यप्राणदायमहात्मने ४१ संस्तं
भयित्वातरसाजितंशरणमागतम् ॥ योरिपुंयोजयेत्प्राणैःकल्याणंकिंनसोऽर्हति ४२ चाक्षुषीनामविद्येयंयांसोमायददौमनुः ॥ ददौसविश्वावसवेममविश्वावसुर्ददौ ४३
सेयंकापुरुषंप्राप्तागुरुदत्ताप्रणश्यति ॥ आगमोऽस्यामयाप्रोक्तोवीर्यप्रतिनिबोधमे ४४ यच्चक्षुषाद्रष्टुमिच्छेन्नृपुलोकेषुकिंचन ॥ तत्पश्येद्यादृशंचेच्छेतादृशंद्रष्टुम
र्हति ४५ एकपादेनपण्मासान्स्थितोविद्यालभेदिमाम् ॥ अनुनेष्याम्यहंविद्यांस्वयंतुम्यंवतेरुते ४६ विद्यायाह्नयाराजन्वयंनृभ्योविशेषिताः ॥ अविशिष्टा
श्चदेवानामनुभावप्रदर्शिनः ४७ गंधर्वजानामश्वानामहंपुरुषसत्तम ॥ भ्रातृभ्यस्तवतुम्यंचपृथग्दाताशतंशतम् ४८ देवगंधर्ववाहास्तेदिव्यवर्णामनोजवाः ॥
क्षीणाक्षीणाभवंत्येतेनहीयंतेचरंहसः ४९ पुरालतमहेंद्रस्यवज्रंनृत्रनिर्वहणम् ॥ दशधाशतधाचैवतच्छीर्णवृत्रमूर्धनि ५०

अनुभावस्याऽऽकाशगमनादृश्यत्वादेःप्रदर्शिनोदर्शनशीलाः ४७ । ४८ क्षीणाश्चाऽक्षीणाश्चक्षीणाक्षीणाः पृष्टास्तरुणावाएतेनभवन्ति रंहसोवेगाद्यनहीयंतेइतिनकारानुपेक्षेणयोज्यं । क्षीणाः
क्षीणाइतिपाठेसमर्थाःसमर्थार्थइत्यर्थः ऐश्वर्यार्थस्यसप्ततेःकर्तृरितिष्ठापादेर्ध्वणत्वर्थः एवंहसोवेगातिशयाअहीयंतेअपित्वधिकमधिकंसमर्थार्थभवन्तीत्यर्थः ४९ अश्वोत्पत्तिमाहचतुर्भिः पुरेति ५०

भागीकृतःशीर्णत्वादेनेकधाभूतोवज्रभागस्तेषुतेपुस्थानेषुदेवैरुपास्यते । स्थानान्येवसामान्यतोविशेषतश्चाह लोकेइति यशोधनमुत्कृष्टंस्पृहणीयंसेववज्रतनुर्वज्रस्वस्वरूपं सेवेतिविधेयंलगापेक्षयांस्त्रीत्वं
तप्तेष्यसिद्ध्यानयतिसावैश्वदेव्यामिक्षेतिवत् ५१ ब्राह्मणस्यपाणिर्हविःप्रदत्त्वाद्ब्रह्मः । इतरेषामातिव्याभावेनहविःप्रक्षेपानर्हत्वात् । अतःसदेवैरुपास्यते । रथोहिदेवब्राह्मणद्विषांनाशहेतुत्वा
द्ब्रह्मदेवोपास्यं । दानकर्मणोरपिब्रह्मक्षत्रप्रीतिकरत्वाद्ब्रह्मत्वं । तेनवज्रवंतोब्राह्मणादयोदेवैरुपजीव्यंतइत्यर्थः ५२ प्रकृतेकिमायातंतदाह क्षत्रेति क्षत्रवज्रंरथस्तस्यभागेनांशत्वेन अवध्याअवधिभूताः
वाजिनोवेगवंतः । रथस्यवज्रवैजश्वोत्कर्षेवमुत्कर्षकारणान्ध्वजादिकमित्यर्थः । रथांगंरथचालकं । वज्रवाअश्वा । येशूरास्तेचरथांगं । रथिनातुल्योऽश्वइत्यर्थः ५३ स्वीयेष्वश्वेषुविशेषमाह कामे

ततोभागीकृतोदेवैर्वज्रभागउपास्यते ॥ लोकेयशोधनंकिंचित्सैववज्रतनुःस्मृता ५१ वज्रपाणिर्ब्राह्मणःस्यात्क्षत्रंवज्ररथंस्मृतम् ॥ वैश्यावैदानवज्राश्चकर्मवज्राय
वीयसः ५२ क्षत्रवज्रस्यभागेनअवध्यावाजिनःस्मृताः ॥ रथांगंवडवासूतेशूराश्चाश्वेषुयेमताः ५३ कामवर्णाःकामजवाःकामतःसमुपस्थिताः ॥ इतिगंधर्वजाः
कामंपूरयिष्यंतिमेहयाः ५४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ यदिप्रीतेनमेदत्तंसंशयेजीवितस्यवा ॥ विद्याधनंश्रुतंवाऽपिनतद्रंघर्वरोचये ५५ ॥ गंधर्वउवाच ॥ संयोगोवै
प्रीतिकरोमहत्सुप्रतिदृश्यते ॥ जीवितस्यप्रदानेनप्रीतोविद्याददामिते ५६ त्वतोऽप्यहंग्रहीष्यामिअस्त्रमाग्रेयमुत्तमम् ॥ तथैवयोग्यंवीमत्सोचिरायभरतर्षभ ५७
॥ अर्जुनउवाच ॥ त्वतोऽस्त्रेणवृणोम्यश्वामसंयोगःशाश्वतोऽस्तुनौ ॥ सखेतद्ब्रह्मिगंधर्वयुष्मभ्योयद्भयंभवेत् ५८ कारणंब्रह्मिगंधर्वकितयेनस्मधर्षिताः ॥ यांतो
वेदविदःसर्वेसंतोरात्रावरिदमाः ५९ ॥ गंधर्वउवाच ॥ अनग्रयोऽनाहुतयोनचविप्रपुरस्कृताः ॥ यूयंततोधर्षिताःस्थमयावैपांडुनंदनाः ६० यक्षराक्षसगंधर्वाः
पिशाचोरगदानवाः ॥ विस्तरंकुरुवंशस्यधीमंतःकथयंतिते ६१ नारदप्रभृतीनांतुदेवर्षीणामयाश्रुतम् ॥ गुणान्कथयतांवीरपूर्वेषांतवधीमताम् ६२ स्वयंचा
पिमयादृष्टश्चरतासागरावराम् ॥ इमांवसुमर्तील्ल्वाप्रभावःसुकुलस्यते ६३ वेदेधनुषिचाचार्यमभिजानामितेऽर्जुन ॥ विश्रुतांत्रिपुलोकेषुभारद्वाजंयशस्विनम्
६४ धर्मवायुंचशक्रंचविजानाम्यश्विनौतथा ॥ पांडुंचकुरुशार्दूलषडेतान्कुरुवर्धनान् ॥ पितृनेतानहंपार्थदेवमानुषसत्तमान् ६५ दिव्यात्मानोमहात्मानः
सर्वशस्त्रभृतांवराः ॥ भवंतोभ्रातरःशूराःसर्वेसुचरितव्रताः ६६ उत्तमांचमनोबुद्धिंभवतांभावितात्मनाम् ॥ जानन्नपिचवःपार्थकृतवानिहधर्षणाम् ६७ स्त्रीसका
शेचकौरव्यनपुमानक्षंतुमर्हति ॥ धर्षणामात्मनःपश्यन्वाहुद्रविणमाश्रितः ६८ नक्तंचबलमस्माकंभूयएवाभिवर्धते ॥ यतस्ततोमांकौतेयसदारंमन्युराविशत्
६९ सोऽहंत्वयेहविजितःसंख्येतापत्यवर्धन ॥ येनतेनेहविधिनाकीर्त्यमानंनिबोधमे ७०

ति गंधर्वजाः गंधर्वलोकजाः ५४ प्रीतेनदत्तमपिप्रतिप्रदानमंतरेणनरोचये । 'ददातिप्रतिगृह्णातिगुह्यमाख्यातिपृच्छति ॥ मुंक्तेभोजयतेचैवपदिधंप्रीतिलक्षणं'इत्युक्तेः । अन्यथाप्रणित्वंममस्यादि
तिभावः । पक्षांतरेतुममयशोहानिः ५५ आर्यपक्षमाहतेसंयोगइत्यादिना ५६ । ५७ युष्मभ्योयुष्मत्तःयद्यस्माद्धेतोः ५८ । ५९ अनग्रयोदारहीनत्वात् । अनाहुतयःसमावृत्तत्वात् । आश्रमविशेष
हीनोऽब्राह्मणोर्ध्वणीयइत्यर्थः ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ मनोबुद्धिमनःसहितांबुद्धिसंकल्पनिश्चयो भावितात्मनांशोधितचित्तानां ६७ बाहुद्रविणंबाहुचलं ६८ । ६९ । ७०

७१ कामवृत्तःकृतदारः ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ लाभलब्धवर्धन ७७ । ७८ । ७९ । ८० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥
 ब्रह्मचर्यपरोधर्मःसचापिनियतस्त्वयि ॥ यस्मात्तस्मादहंपार्थरणेऽस्मि विजितस्त्वया ७१ यस्तु स्यात्क्षत्रियःकश्चित्कामवृत्तःपरंतप ॥ नक्तंचयुधियुध्येतनसजी
 वेत्कथंचन ७२ यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि पार्थब्रह्मपुरस्कृतः ॥ जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्सपुरोहितधूर्गतः ७३ तस्मात्तापत्ययत्किंचिन्नृणांश्रियइहेप्सितम् ॥ तस्मि
 न्कर्मणियोक्तव्यादांतात्मानःपुरोहिताः ७४ वेदेषडंगेनिरताःशुचयःसत्यवादिनः ॥ धर्मात्मानःकृतात्मानःस्थुर्नृपाणांपुरोहिताः ७५ जयश्चनियतोरान्नःस्व
 र्गश्चतदनंतरम् ॥ यस्यस्याद्धर्मविद्वान्मीपुरोधाःशीलवान्शुचिः ७६ लाभलब्धमलब्धुवालब्धुवापरिरक्षितम् ॥ पुरोहितंप्रकुर्वीतराजागुणसमन्वितम् ७७
 पुरोहितमतेतिष्ठेद्यच्छेदूतिमात्मनः ॥ प्राप्तुं वसुमतीं सर्वासर्वशःसागरांबराम् ७८ नहि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ॥ जयेद्ब्राह्मणःकश्चिद्भूमिभूमिपतिःक
 चित् ७९ तस्मादेवंविजानीहिकुरूणांवंशवर्धन ॥ ब्राह्मणप्रमुखंराज्यंशक्यंपालयितुंचिरम् ८० ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्रस्थपर्वणि गंधर्वपराभवे
 सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ध ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ तापत्यइतियद्वाक्यमुक्तवानसिमामिह ॥ तदहंज्ञातुमिच्छामितापत्यार्थं
 विनिश्चितम् १ तपतीनामकाचैषातापत्यायत्ततेवयम् ॥ कौंतेयाहिवयंसाधोतत्त्वमिच्छामिवेदितुम् २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तःसगंधर्वःकुंतीपुत्रंधनं
 जयम् ॥ विश्रुतं त्रिपुलोकेषु श्रावयामास वैकथाम् ३ ॥ गंधर्व उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ॥ यथावदखिलां पार्थ सर्वबुद्धिमतां वर ४ उक्त
 वानस्मियेन त्वां तापत्यइतियद्वचः ॥ तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना भव ५ य एष दिविधिष्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ॥ एतस्य तपतीनामवभूवसदृशी सुता
 ६ विवस्वतो वैदेवस्य सा विच्यवरजाविभो ॥ विश्रुता त्रिपुलोकेषु तपती तपसा युता ७ न देवीनां सुरीचैव न यक्षीन च राक्षसी ॥ नाप्सरान च गंधर्वी तथारूपेण काचन ८
 सुविभक्तान वद्यांगीस्वसिताय तलोचना ॥ स्वाचाराचैव साध्वी च सुवेषाचैव भामिनी ९ न तस्याः सदृशं किंचि त्रिपुलोकेषु भारत ॥ भर्तारं सविता मेनेरूपशीलगुण
 श्रुतैः १० संप्राप्त्यौवनां पश्यन्देयां दुहितरंतुताम् ॥ नोपलेभेततः शान्तिं संप्रदानं विचिंतयन् ११ अथर्क्षपुत्रःकौंतेयकुरूणामृषभोवली ॥ सूर्यमाराधयामास
 नृपःसंवरणस्तदा १२ अर्घ्यमाल्योपहाराद्यैर्गंधैश्च नियतःशुचिः ॥ नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि १३ शुश्रूषुरनहंवादीशुचिःपौरव नंदन ॥ अंशुमंतं
 समुद्यंतं पूजयामास भक्तिमान् १४ ततःकृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणा सदृशं भुवि ॥ तपत्याः सदृशं मेनेरूर्यःसंवरणं पतिम् १५ दातुमिच्छततःकन्यां तस्मै संवरणायताम् ॥
 नृपोत्तमाय कौरव्यविश्रुताभिजनाय च १६

पुरोहितप्रसादादेवतापत्यत्वं व्यापयितुं तापत्येति संबोधनं कृतं तदर्थं पृच्छति तापत्यइति तापत्यार्थं तापत्यपदार्थं १ । २ । ३ । ४ । ५ धिष्येनमंडलेन ६ । ७ । ८ । ९ । १०
 संप्रदानं दानमात्रं ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ । १८ सुहृदां दुर्हृदामपि मध्ये श्रीमान् १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ सपःशुल्मःहस्वशाखाशिफःक्षुपःइत्यमरः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७
 यथाहि दिविदीप्तांशुःप्रभासयति तेजसा ॥ तथाभुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् १७ यथाऽर्चयंति चादित्यमुद्यंतं ब्रह्मवादिनः ॥ तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः
 प्रजाः १८ ससोममतिकान्तत्वादादित्यमतितेजसा ॥ बभूव नृपतिःश्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि १९ एवं गुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ॥ तस्मै दातुं मनश्चक्रे तप
 ती तपनःस्वयम् २० सकदाचिदथो राजा श्रीमानमित विक्रमः ॥ चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल २१ चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासा समन्वितः ॥ ममारराज्ञः
 कौंतेय गिरावप्रतिमो हयः २२ समृताश्च श्वरन्पार्थ पद्यामेव गिरौ नृपः ॥ ददर्शा सदृशी लोके कन्यामायतलोचनाम् २३ स एक एकामासाद्य कन्यां परवलार्दनः ॥
 तस्थौ नृपतिशार्दूलःपश्यन्न विचलेक्षणः २४ सहितां तर्कयामासरूपतो नृपतिःश्रियम् ॥ पुनःसंतर्कयामासरवेर्धृष्टामिव प्रभाम् २५ वपुषा वर्चसा चैव शिखामिव वि
 भावसोः ॥ प्रसन्नत्वेन कांत्या च चंद्रे खामिवामलाम् २६ गिरिष्ठे तु सायस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना ॥ विभ्राजमाना शुशुमे प्रतिमेव हिरण्मयी २७ तस्यारूपे
 ण स गिरिर्वेषेण च विशेषतः ॥ स स वृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् २८ अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वलोकेषु योषितः ॥ अवाप्तं चात्मनो मेने सराजा च क्षुपःफलम् २९ जन्म
 प्रभृतियत्किंचिद्दृष्ट्वान्समहीपतिः ॥ रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ३० तया वद्धमनश्चक्षुःपाशैर्गुणमयैस्तदा ॥ न च चालततो देशाद्बुधेन च किंचन
 ३१ अस्यानूनं विशालाक्ष्याःसदेवासुरमानुषम् ॥ लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्टतं कृतम् ३२ एवं संतर्कयामासरूपद्रविणसंपदा ॥ कन्यामसदृशी लोके नृपः
 संवरणस्तदा ३३ तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ॥ जगाम मनसा चिंतां कामबाणेन पीडितः ३४ दह्यमानःसतीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ॥ अप्रगल्भां
 प्रगल्भस्तां तदोवाच मनोहराम् ३५ काशसिकस्यासि रंभोरुकिमर्थं चेहतिष्ठसि ॥ कथंचनिर्जने रण्ये च रस्ये काशुचिस्मिते ३६ त्वंहि सर्वान वद्यांगी सर्वाभरणभू
 षिता ॥ विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ३७ न देवीनां सुरीचैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ॥ न च भोगवतीं मन्ये न गंधर्वीं न मानुषीम् ३८ याहि दृष्ट्वा मया काश्चि
 च्छ्रुता वाऽपि वरांगनाः ॥ न तासां सदृशी मन्ये त्वामहं मत्काशिनि ३९ दृष्ट्वैव चारुवदने चंद्रात्कांततरंतव ॥ वदनं पद्मपत्राक्षं मां भ्रातृवन्मथः ४० एवतां समही
 पालो ब्रभापेन तु सा तदा ॥ कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किंचन ४१ ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ॥ सौदामिनी वचां प्रेषुत त्रैवांत रधीयत ४२
 तामन्वेष्टुं स नृपतिःपरिचक्राम सर्वतः ॥ वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ४३ अपश्यमानःसतुतां बहुतत्र विलप्य च ॥ निश्चेष्टःपार्थिवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत् ४४
 ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्रस्थपर्वणि तपत्युपाख्याने एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ध ॥ ॥ गंधर्व उवाच ॥ अथ तस्यामह
 श्यायानृपतिःकाममोहितः ॥ पातनःशत्रुसंधानां पपात धरणीतले १ तस्मिन्निपतितेभूमावथ सा चारुहासिनी ॥ पुनःपीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् २
 ३८ मत्तेव काशत इति मत्तकाशिनी ३९ । ४० । ४१ । ४२ वनजपत्राक्षीं वनजपत्राक्षीं ४३ । ४४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ अथेति १ । २

३ प्रहसनमन्यद्वय ४ आविष्कृतःप्रख्यातः खीलिगपाठेतुआविर्भूताऽस्मि ५।६।७ प्रजहतिप्रजहति ८ अनाक्रंदेअत्रातरिकाले । आक्रंदःक्रंदेनेहानेमित्रदारुणयुद्धयोः । अत्रार्थेपिचपुंसिस्थात्, इतिमेदिनी ९।१०।११।१२।१३ रोचतेरुचिर्भवति १४।१५।१६।१७।१८।१९।२० भूयोऽधिकं अहरःहृतवानसि २१ तर्हिक्रियतांसंगतिचेत्तत्राह नचेति २२।२३।२४।२५

अथावभाषेकल्याणीवाचामधुरयानृपम् ॥ तंकुरुणांकुलकरंकामाभिहतचेतसम् ३ उवाचमधुरवाक्यंतपतीप्रहसन्निव ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेनत्वमर्हस्यरिदम् ४ मोहंनृपतिशार्दूलंगंतुमाविष्कृतःक्षितौ ॥ एवमुक्तोऽथनृपतिर्वाचामधुरयातदा ५ ददर्शविपुलश्रोणीतामेवाभिमुखेस्थिताम् ॥ अथतामसितापांगीमावभाषेस पार्थिवः ६ मन्मथाग्रिपरीतात्मासंदिग्धाक्षरयागिरा ॥ साधुत्वमसितापांगिकामार्तमत्तकाशिनि ७ भजस्वभजमानंमांप्राणाहिप्रजहंतिमाम् ॥ त्वदर्थंहिविशा लाक्षिमामयंनिशितैःशरैः ८ कामःकमलगर्भाभेप्रतिविध्यन्नशाम्यति ॥ दष्टमेवमनाक्रंदेभद्रेकाममहाहिना ९ सात्वंपीनायतश्रोणीमामागुहिवरानने ॥ त्वदधी नाहिमेप्राणाःकिन्नरोद्गीतभाषिणि १० चारुसर्वानवद्यांगिपद्मेदुप्रतिमानने ॥ नह्यहंत्वद्वतेभीरुशक्ष्यामिखलुजीवितुम् ११ कामःकमलपत्राक्षिप्रतिविध्यतिमाम यम् ॥ तस्मात्कुरुविशालाक्षिमय्यनुक्रोशमंगने १२ भक्तंमामसितापांगिनपरित्यक्तुमर्हसि ॥ त्वंहिमांप्रीतियोगेनत्रातुमर्हसिभाविनि १३ त्वदर्शनकृतस्नेहमन श्वलतिमेष्टशम् १४ नत्वांष्टद्वापुनरन्यांद्रष्टुकल्याणिरोचते १४ प्रसीदवशगोऽहंतेभक्तंमांभजभाविनि ॥ दृष्ट्वैवत्वारारोहेमन्मथोष्टशमंगने १५ अंतर्गतंविशाला क्षिविध्यतिस्मपतत्रिभिः ॥ मन्मथाग्रिसमुद्भूतंदाहंकमललोचने १६ प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिःप्रल्हादयस्वमे ॥ पुष्पायुधंदुरावर्षप्रचंडशरकार्मुकम् १७ त्वदर्श नसमुद्भूतंविध्यंतदुःसहैःशरैः ॥ उपशामयकल्याणिआत्मदानेनभाविनि १८ गंधर्वेणविवाहेनमामुपैहिवरांगने ॥ विवाहानांहिरंभोरुगांधर्वःश्रेष्ठउच्यते १९ ॥ तपत्युवाच ॥ नाहमीशात्मनोराजन्कन्यापितृमतीह्यहम् ॥ मयिचेदस्तितेप्रीतिर्याचस्वपितरंमम २० यथाहितेमयाप्राणाःसंगृहीतानरेश्वर ॥ दर्शनादे वभूयस्त्वंतथाप्राणान्ममाहरः २१ नचाहमीशादेहस्यतस्मात्पतिसत्तम ॥ समीपंनोपगच्छामिनस्वतंत्राहियोषितः २२ काहिसर्वेषुलोकेषुविश्रुताभिजनंनृ पम् ॥ कन्यानाभिलषेन्नाथंभर्तारंभक्तवत्सलम् २३ तस्मादेवंगतेकालेयाचस्वपितरंमम ॥ आदित्यंप्रणिपातेनतपसानियमेनच २४ सचेत्कामयतेदातुंतव मामरिसूदन ॥ भविष्याम्यद्यतेराजन्सततंवशवर्तिनी २५ अहंहितपतीनामसावित्र्यवरजासुता ॥ अस्यलोकप्रदीपस्यसवितुःक्षत्रियर्षभ २६ ॥ इति श्रीमहा भारते आदिपर्वणि चैत्रस्थपर्वणि तपत्युपाख्यानेद्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ गंधर्वउवाच ॥ एवमुक्त्वाततस्तूर्णजगामोर्ध्वमनिदिता ॥ सतुराजापुनर्भूमौतत्रैवनिपपातह १ अन्वेषमाणःसबलस्तंराजानंनृपोत्तमम् ॥ अमात्यःसानुयात्रश्वतंददर्शमहावने २ क्षितौनिपतितंकालेशक्रध्वजमिवोच्छ्रि तम् ॥ तंहिदृष्ट्वामहेष्वासंनिरस्तंपतितंभुवि ३ बभूवसोऽस्यसचिवःसंप्रदीप्तदवाग्निना ॥ त्वरयाचोपसंगम्यस्नेहादागतसंभ्रमः ४

२६ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेय भा०द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१७२॥ एवमिति १ अनुयात्रःशिविरभांडाद्याहर्तुभिःसहितःसानुयात्रः २ निरस्तंतपत्यात्यक्तं ३ आगतसंभ्रमोजातभयः ४

५।६।७।८ पुंडरीकयुक्तेनसुगंधिनाउशीरमूलेननिर्मितमुकुटंदाहापनयनार्थंराज्ञःशिरसिनिहितमात्रमरुष्टद्विशीर्णसद्यःशुष्कमभूदित्यर्थः पाठांतरेस्पष्टोर्थः ९ बलसैन्यं १० गिरिप्रस्थे शैलशिखरे ११।१२।१३ द्वादशमेद्वादशसंख्ययामिति १४ दिव्येनविधिनायोगबलेन १५।१६ पश्यतःसतःपश्यतोऽर्थेवा १७।१८।१९।२०।२१।२२ विहंगमहेखेचर २३।२४

तंसमुत्थापयामासनृपतिकाममोहितम् ॥ भूतलाद्भूमिपालेशंपितेवपतितंसुतम् ५ प्रज्ञयावयसाचैवदृढःकीर्त्यानयेनच ॥ अमात्यस्तंसमुत्थाप्यबभूवविगत ज्वरः ६ उवाचचैनंकल्याण्यावाचामधुरयोत्थितम् ॥ माभैर्मनुजशार्दूलभद्रमस्तुतवानघ ७ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तंतर्कयामासवैनृपम् ॥ पतितंपातनंसंख्येशा त्रवाणांमहीतले ८ वारिणाचसुशीतेनशिरस्तस्याभ्यषेचयत् ॥ अस्फुटन्मुकुटराज्ञःपुंडरीकसुगंधिना ९ ततःप्रत्यागतप्राणस्तद्वलंबलवानृपः ॥ सर्वविसर्ज यामासतमेकंसचिवंविना १० ततस्तस्याज्ञयाराज्ञोविप्रतस्थेमहद्वलम् ॥ सतुराजागिरिप्रस्थेतस्मिन्पुनरुपाविशत् ११ ततस्तस्मिन्गिरिवरेशुचिर्भूत्वाकृतां जलिः ॥ आरिराधयिषुःसूर्यतस्थावूर्ध्वमुखःक्षितौ १२ जगाममनसाचैववसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ पुरोहितमभिप्रपन्नंदासंवरणोत्तपः १३ नक्तंदिनमथैकत्रस्थिते तस्मिन्नजनाधिपे ॥ अथाजगामविप्रर्षिस्तदाद्वादशमेऽहनि १४ सविदित्वैवनृपतितपत्याहृतमानसम् ॥ दिव्येनविधिनाज्ञात्वाभावितात्माहानृपिः १५ तथा तुनियतात्मानंतंनृपमुनिसत्तमः ॥ आवभाषेसधर्मात्मातस्यैवार्थचिकीर्षया १६ सतस्यमनुजेंद्रस्यपश्यतोभगवानृपिः ॥ उर्ध्वमाचक्रमेद्रष्टुंभास्करंभास्करयुतिः १७ सहस्रांशुंततोविप्रःकृतांजलिरुपस्थितः ॥ वसिष्ठोऽहमितिप्रीत्यासचात्मानंन्यवेदयत् १८ तमुवाचमहातेजाविवस्वान्मुनिसत्तमम् ॥ महर्षेस्वागतंतेऽस्तु कथयस्वयथेप्सितम् १९ यदिच्छसिमहाभागमत्तःप्रवदतांवर ॥ तत्तेदद्यामभिप्रेतंयद्यपिस्थात्सुदुष्करम् २० एवमुक्तःसतेनर्षिर्वसिष्ठःप्रत्यभाषत ॥ प्रणिपत्य विवस्वंतंभानुमंतंमहातपाः २१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ येषातेतपतीनामसावित्र्यवरजासुता ॥ तांत्वासंवरणस्यार्थेवरयामिविभावसो २२ सहिराजाबृहत्कीर्तिर्धर्मा र्थविदुदारधीः ॥ युक्तःसंवरणोभर्तादुहितुस्तेविहंगम २३ इत्युक्तःसतदातेनददानीत्येवनिश्चितः ॥ प्रत्यभाषततंविप्रंप्रतिनंद्यदिवाकरः २४ वरःसंवरणोराज्ञांत्व मृषीणांवरोमुने ॥ तपतीयोषितांश्रेष्ठाकिमन्यदपवर्जनात् २५ ततःसर्वानवद्यांगीतपतीतपनःस्वयम् ॥ ददौसंवरणस्यार्थेवसिष्ठायमहात्मने २६ प्रतिजग्रा हतांकन्यामहर्षिस्तपतीतदा ॥ वसिष्ठोऽथविसृष्टस्तुपुनरेवाजगामह २७ यत्रविख्यातकीर्तिःसकुरुणामृषभोऽभवत् ॥ सराजामन्मथाविष्टस्तद्वतेनांतरात्मना २८ दृष्ट्वाचदेवकन्यातांतपतीचारुहासिनीम् ॥ वसिष्ठेनसहायार्तीसंहृष्टोऽभ्यधिकंभवौ २९ रुरुचेसाऽधिकंसुभूरापतंतीनभस्तलात् ॥ सौदामनीवविभ्रष्टाद्योत यंतीदिशस्त्विषा ३० कृच्छ्राद्वादशरात्रेतुतस्यराज्ञःसमाहिते ॥ आजगामविशुद्धात्मावसिष्ठोभगवानृपिः ३१ तपसाऽऽराध्यवरदंदेवंगोपतिमीश्वरम् ॥ लेभेसंव रणोभार्यावसिष्ठस्यैवतेजसा ३२ ततस्तस्मिन्गिरिश्रेष्ठेदेवगंधर्वसेविते ॥ जग्राहविधिवत्पाणितपत्याःसनरर्षभः ३३

किमन्यच्छ्रेष्ठे अपवर्जनात्त्वानात् २५।२६।२७।२८।२९।३० कृच्छ्रात्कृच्छ्रात् द्वादशरात्रसाध्येसमाहितेसमाधोनियमेसमाप्तेसति ३१ गोपतिसूर्य ३२।३३

३४ । ३५ । ३६ । ३७ नववर्षे राज्ञः कामासतयावार्षिकज्योतिषोमादिक्रियालोपात् ३८ । ३९ अवश्यायः नीहारोऽपिनपपात् कुतोवृष्टिरित्यर्थः ४० । ४१ । ४२ तततदा शवभूतैः मृतसदृशैः ४३
 वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेवधराधरे ॥ सोऽकामयतराजर्षिर्विहर्तुंसहभार्यया ३४ ततःपुरेचराष्ट्रेचवनेषूपवनेषुच ॥ आदिदेशमहीपालस्तमेवसाचिवंतदा ३५
 नृपतिंत्वभ्यनुज्ञाप्यवसिष्ठोऽथापचक्रमे ॥ सोऽथराजागिरौतस्मिन्विजहारामरोयथा ३६ ततोद्वादशवर्षाणिकाननेषुवनेषुच ॥ रेमेतस्मिन्नगिरौराजातथैवसह
 भार्यया ३७ तस्यराज्ञःपुरेतस्मिन्समाद्वादशसत्तम ॥ नववर्षसहस्राक्षोराष्ट्रेचैवास्यभारत ३८ ततस्तस्यामनावृष्ट्यांप्रवृत्तायामरिंदम ॥ प्रजाःक्षयमुपाजग्मुः
 सर्वाःसस्थाणुजंगमाः ३९ तस्मिन्स्तथाविधेकालेवर्तमानेसुदारुणे ॥ नावश्यायःपपातोर्व्याततःसस्यानिनारुहन् ४० ततोविभ्रांतमनसोजनाःक्षुद्रयपीडिताः ॥
 गृहाणिसंपरित्यज्यबभ्रुःप्रदिशोदिशः ४१ ततस्तस्मिन्पुरेराष्ट्रेत्यक्तदारपरिग्रहाः ॥ परस्परममर्यादाःक्षुधार्ताजघ्निरेजनाः ४२ तत्क्षुधार्तानिराहारैःशवभूतैस्त
 थानरैः ॥ अभवत्प्रेतराजस्यपुरंप्रेतैरिवावृतम् ४३ ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वास एवभगवानृषिः ॥ अभ्यवर्षतधर्मात्मावसिष्ठोमुनिसत्तमः ४४ तंचपार्थिवशार्दूलमानया
 सतत्पुरम् ॥ तपत्यासहितंराजनव्युषितंशाश्वतीःसमाः ॥ ततःप्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वसुरारिहा ४५ तस्मिन्नृपतिशार्दूलेप्रविष्टेनगरंपुनः ॥ प्रवर्षसहस्राक्षःस
 स्यानिजनयन्प्रभुः ४६ ततःसराष्ट्रमुदेतत्पुरंपरयासुदा ॥ तेनपार्थिवमुख्येनभावितंभावितात्मना ४७ ततोद्वादशवर्षाणिपुनरीजेनराधिपः ॥ तपत्यासहितः
 पत्न्यायथाशच्यामरुत्पतिः ४८ ॥ गंधर्वउवाच ॥ एवमासीन्महाभागातपतीनामपौर्विकी ॥ तवैवस्वतीपार्थतापत्यस्त्वंययामतः ४९ तस्यांसंजनयामासकु
 रंसंवरणोनृपः ॥ तपत्यांतपताश्रेष्ठतापत्यस्त्वंततोऽर्जुन ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वणितपत्युपाख्यानसमाप्तौत्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्या
 यः ॥ १७३ ॥ ४४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ संगंधर्ववचःश्रुत्वाततदाभरतर्षभ ॥ अर्जुनःपरयाभक्त्यापूर्णचंद्रइवावभौ १ उवाचचमहेष्वासो गंधर्वकुरुसत्तमः ॥
 जातकौतूहलोऽतीववसिष्ठस्यतपोबलात् २ वसिष्ठइतितस्यैतद्वेषेर्नामत्वयेरितम् ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंयथावत्तद्वदस्वमे ३ यएषगंधर्वपतेपूर्वेषांनःपुरोहितः ॥
 आसीदेतन्ममाचक्ष्वकएषभगवानृषिः ४ ॥ गंधर्वउवाच ॥ ब्रह्मणोमानसःपुत्रोवसिष्ठोऽरुंधतीपतिः ॥ तपसानिर्जितौशश्वदजेयावमरैरपि ५ कामक्रोधाबुभौ
 यस्यचरणौसंववाहतुः ॥ इंद्रियाणांशकरोवसिष्ठइतिचोच्यते ६ यस्तुनोच्छेदनंचक्रेकुशिकानामुदारधीः ॥ विश्वामित्रापराधेनधारयन्मन्युमुत्तमम् ७ पुत्रव्य
 सनसंततःशक्तिमानप्यशक्तवत् ॥ विश्वामित्रविनाशायनचक्रेकर्मदारुणम् ८ मृतांश्चपुनराहर्तुंशक्तःपुत्रान्यमक्षयात् ॥ कृतांतनातिचक्रामवेलामिवमहोदधिः ९
 यंप्राप्यविजितात्मानंमहात्मानंनराधिपाः ॥ इक्ष्वाकवोमहीपालालेभिरेपृथिवीमिमाम् १०

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥
 अपराधेनपुत्रशतवधरूपेण ७ । ८ । ९ । १०

॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

॥ संगंधर्वेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

११ । १२ । १३ । १४ प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति १५ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ किंनिमित्तमिति १ । २
 ३ । ४ मरुधन्वसुमरुसंज्ञकेष्वल्पजलप्रदेशेषु । 'धन्वातुमरुदेशेनाह्नीवेचापेस्थलेपिच' इतिमेदिनी ५ व्यायामकर्षितःश्रमेणम्लानः ६ श्रेष्ठभाक्पूज्यपूजकः ७ परिजग्राहनिर्मत्रितवान् ८ । ९
 प्राप्त्याग्नीत्यादयः । आरण्यानीवारादयः । पद्मसामधुरादयः । रसायनंदिग्धदेहतापादकं १० पेयानिक्षीरादीनि । भक्ष्याणिदंतैरवखंडनीयान्यपूपादीनि । लेह्यानिपायसादीनि । चो

पुरोहितमिमंप्राप्यवसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ईजिरेकतुमिश्रैवचतुपास्तेकुरुनंदन ११ सहितान्याजयामाससर्वाणृपतिसत्तमान् ॥ ब्रह्मर्षिःपांडवश्रेष्ठबृहस्पतिरिवाम
 रान् १२ तस्माद्धर्मप्रधानात्मावेदधर्मविदीप्सितः ॥ ब्राह्मणोगुणवान्कश्चित्पुरोधाःप्रतिदृश्यताम् १३ क्षत्रियेणाभिजातेनपृथिवीजेतुमिच्छता ॥ पूर्वपुरोहितः
 कार्यःपार्थराज्याभिवृद्धये १४ महींजिगीपताराज्ञाब्रह्मकार्यपुरःसरम् ॥ तस्मात्पुरोहितःकश्चिद्गुणवान्विजितेंद्रियः ॥ विद्वान्भवतुवोविप्रोधर्मकामार्थतत्त्ववित्
 १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वणिपुरोहितकरणकथनेचतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ किंनिमित्तमभूद्वै
 रंविश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥ वसंतोराश्रमेदिव्येशंसनःसर्वमेवतत् १ ॥ गंधर्वउवाच ॥ इदंवासिष्ठमाख्यानंपुराणंपरिचक्षते ॥ पार्थसर्वेषुलोकेषुयथावत्तन्निबोधमे २
 कान्यकुब्जेमहानासीत्पार्थिवोभरतर्षभ ॥ गाधीतिविश्रुतोलोकेकुशिकस्यात्मसंभवः ३ तस्यधर्मात्मनःपुत्रःसमृद्धबलवाहनः ॥ विश्वामित्रइतिख्यातोवभूवरिपु
 मर्दनः ४ सचचारसहामात्योमृगयांगहनेवने ॥ मृगान्विध्यन्वराहांश्चरम्येषुमरुधन्वसु ५ व्यायामकर्षितःसोऽथमृगलिप्सुःपिपासितः ॥ आजगामनरश्रेष्ठव
 सिष्ठस्याश्रमंप्रति ६ तमागतमभिप्रेक्ष्यवसिष्ठःश्रेष्ठभारुषिः ॥ विश्वामित्रंनरश्रेष्ठंप्रतिजग्राहपूजया ७ पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तंस्वागतेनचभारत ॥ तथैवपरिजग्रा
 हवन्नेनहविषातदा ८ तस्याथकामधुगधेनुर्वसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ उक्ताकामान्प्रयच्छेतिसाकामान्दुह्यतेसदा ९ ग्राम्यारण्याश्चौषधीश्चदुहेपयएवच ॥ पद्मसंचा
 मृतनिभंरसायनमनुत्तमम् १० भोजनीयानिपेयानिभक्ष्याणिविविधानिच ॥ लेह्यान्यमृतकल्पानिचोप्याणिचतथाऽर्जुन ११ रत्नानिचमहार्हाणिवासांसिविवि
 धानिच ॥ तैःकामैःसर्वसंपूर्णःपूजितश्चमहीपतिः १२ सामात्यःसबलश्चैवततोपसभृशंतदा ॥ पडुन्नतांसुपार्श्वोरुं पृथुपंचसमावृताम् १३ मंडूकनेत्रांस्वाकारां
 पीनोधसमनिदिताम् ॥ सुवालर्षिशंकुकर्णाचारुगंगांमनोरमाम् १४ पुष्टायतशिरोग्रीवांविस्मितःसोऽभिवीक्ष्यताम् ॥ अभिनंद्यसताराजानंदिर्नीगाधिनंदनः
 १५ अब्रवीच्चभृशंतुष्टःसराजातमृषितदा ॥ अर्जुदेनगवांब्रह्मन्ममराज्येमवापुनः १६

प्याणिहस्तुकांडादीनि ११ । १२ सबलःससैन्यः । पडुन्नतांपडायतां । 'शिरोग्रीवासक्थिनीचसास्नापुच्छमथस्तनाः ॥ शुभान्येतानिधेनूनामायतानिप्रचक्षते' । तथापृथुभिःपंचभिर्गैःस
 मावृतांसुक्तां । 'ललाटंश्रवणौघेवनयनद्वितयंतथा ॥ पृथून्पेतानिशस्यंतधेनूनांपंचसूरिभिः' १३ मंडूकस्येवोच्छ्रूनेनेत्रेयस्याः । पीनमूषःक्षीराशयोयस्यास्तापीनोधसं । सुवालर्षिशोभ
 नपुच्छां । शंकुहवतीक्ष्णाग्रौकर्णौयस्याःसा १४ नदिर्नीनामतः १५ । १६

१७ । १८ । १९ २० । २१ कशादंडप्रणुदितांकशाघातेनखेदंप्रापितां काल्यमानामितस्ततोनिरोध्यमानां २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०
 नंदिनीसंप्रयच्छस्वभुंक्ष्वराज्यमहामुने ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ देवतातिथिपित्रर्थयाज्यार्थचपयस्विनी १७ अदेयानंदिनीयैराज्येनापितवानघ ॥ ॥ वि
 श्वामित्रउवाच ॥ क्षत्रियोऽहंभवान्विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः १८ ब्राह्मणेषुकुतोवीर्यप्रशतिषुष्टतात्मसु ॥ अर्बुदेनगवांयस्त्वंनददासिममेप्सितम् १९ स्वधर्म
 नप्रहास्यामिनेप्यामिचबलेनगाम् ॥ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलस्थश्चासिराजाचबाहुवीर्यश्चक्षत्रियः २० यथेच्छसितथाक्षिप्रंकुरुमात्वंविचारय ॥ गंधर्वउ
 वाच ॥ एवमुक्तस्तथापार्थविश्वामित्रोबलादिव २१ हंसचंद्रप्रतीकाशानंदिनीतांजहारगां ॥ कशादंडप्रणुदितांकाल्यमानामितस्ततः २२ हंभायमानाकल्या
 णविसिष्ठस्याथनंदिनी ॥ आगम्याभिमुखीपार्थतस्थौभगवदुन्मुखी २३ भृशंचताड्यमानावैनजगामाश्रमाततः ॥ वसिष्ठउवाच ॥ शृणोमितेरवंभद्रेविनंदत्याः
 पुनःपुनः २४ न्हियसेत्वंबलाद्भद्रेविश्वामित्रेणनंदिनि ॥ किंकर्तव्यंमयातत्रक्षमावान्ब्राह्मणोह्यहम् २५ गंधर्वउवाच ॥ साभयान्नंदिनीतेषांबलानांभरतर्षभ ॥
 विश्वामित्रभयोद्विग्रावसिष्ठंसमुपागमत् २६ ॥ गौरुवाच ॥ कशाग्रदंडाभिहतांक्रोशंतीमामनाथवत् ॥ विश्वामित्रबलैर्वैरैर्भगवन्विमुपेक्षसे २७ ॥ गंधर्वउवाच ॥
 नंदिन्यामेवंकंदंत्यांधर्षितायामहामुनिः ॥ नचुक्षुभेतदाधैर्यान्नचचालष्टवतः २८ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ क्षत्रियाणांबलंतेजोब्राह्मणानांक्षमाबलम् ॥ क्षमामां
 भजतेयस्माद्भूम्यतांयदिरोचते २९ ॥ नंदिन्युवाच ॥ किंनुत्यक्ताऽस्मिभगवन्त्यदेवंत्वंप्रभाषसे ॥ अत्यक्ताऽहंत्वयाब्रह्मन्नेतुंशक्यासवैबलात् ३० ॥ वसिष्ठ
 उवाच ॥ नत्वांत्यजामिकल्याणिस्थीयतांयदिशक्यते ॥ दृढेनदाम्नावद्वैषवत्सस्तेह्यितेबलात् ३१ ॥ गंधर्वउवाच ॥ स्थीयतामितितच्छ्रुत्वावसिष्ठ
 स्यपयस्विनी ॥ ऊर्ध्वांचितशिरोग्रीवाप्रवभौरौद्रदर्शना ३२ क्रोधरक्तेक्षणासागौर्हभारवधनस्वना ॥ विश्वामित्रस्यतत्सैन्यंव्यद्रावयतसर्वशः ३३ कशाग्र
 दंडाभिहताकाल्यमानाततस्ततः ॥ क्रोधरक्तेक्षणाक्रोधंभूयएवसमाददे ३४ आदित्यइवमध्याह्नेक्रोधदीप्तवपुर्वभौ ॥ अंगारवर्षमुंचंतीसुदुर्बालधितोमहत ३५
 अमृजत्पलहवान्पुच्छात्प्रस्त्रवाद्वाविडाच्छकान् ॥ योनिदेशाच्चयवनान्शकृतःशबरान्वहून् ३६ मूत्रतश्चासृजत्कांश्चिच्छवरांश्चैवपार्श्वतः ॥ पौंड्रान्किराता
 न्यवनान्सिंहलान्वर्वरान्वसान् ३७ चिबुकांश्चपुलिंदांश्चचीनान्हृणान्सकेरलान् ॥ ससर्जफेनतःसागौर्लेच्छान्वहुविधानपि ३८ तैर्विसृष्टैर्महासैन्यैर्नानाम्लेच्छ
 गणैस्तदा ॥ नानावरणसंछनैर्नानायुधधैरैस्तथा ३९ अवाकीर्यतसंरब्धैर्विश्वामित्रस्यपश्यतः ॥ एवैकश्चतदायोधःपंचभिःसप्तभिर्वृतः ४० अस्त्रवर्षेणमहतावध्य
 मानंवलंतदा ॥ प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तंविश्वामित्रस्यपश्यतः ४१ नचप्राणैर्वियुज्यंतेकेचित्तत्रास्यसैनिकाः ॥ विश्वामित्रस्यसंकुद्वैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ४२ सागौस्तत्सकलं सै
 न्यंकालयामासदूरतः ॥ विश्वामित्रस्यतत्सैन्यंकाल्यमानान्त्रियोजनम् ४३ क्रोशमानंभयोद्विग्नंत्रातारंनाध्यगच्छत ॥ दृष्ट्वातन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवंतदा ४४
 ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ पल्लवाद्योम्लेच्छविशेषाः प्रस्नवादूधःप्रदेशात् शकृतोगोमयात् ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ विष्टभ्यन्याप्य ४७ । ४८ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठेभारतभाष्येपर्वचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ कल्माषपादशति असदृशोनास्तिसदृशस्तुल्योयस्यसः १
 २ । ३ याज्यार्थेअयंमयाज्योभवत्वित्येतदर्थ ४ एकायनगतएकस्वैवअयनममनयत्रतत्रगतः अतिसंकुचितमार्गेगतइत्यर्थः ५ । ६ पथोमार्गात् ७ धर्मःसनातनोराज्ञःपंथाब्राह्मणेनासमेत्यसमेत्यतु
 विश्वामित्रःक्षत्रभावान्निर्विण्णोवाक्यमब्रवीत् ॥ धिग्वलंक्षत्रियवलंब्रह्मतेजोवलंबलम् ४५ ॥ बलावलंविनिश्चित्यतपएवपरंबलम् ॥ सराज्यंस्फीतमुत्सृज्यतांच
 दीप्तान्पश्रियम् ४६ भोगांश्चपृष्ठतःकृत्वातपस्येवमनोदधे ॥ सगत्वातपसासिद्धिलोकान्विष्टभ्यतेजसा ४७ ततापसर्वान्दीप्तौजाब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ अपिव
 चततःसोममिद्रेणसहकौशिकः ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वणिवासिष्ठेविश्वामित्रपराभवेपंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥गंधर्व
 उवाच ॥ कल्माषपादइत्येवंलोकेराजाबभूवह ॥ इक्ष्वाकुवंशजःपार्थतेजसाऽसदृशोभुवि १ सकदाचिद्वनराजामृगयांनिर्ययौपुरात् ॥ मृगान्विध्यन्वराहांश्च
 चचाररिपुमर्दनः २ तस्मिन्वनेमहाधोरेखद्वांश्चबहुशोऽहनत् ॥ हत्वाचसुचिरंश्रांतोराजानिवृतेततः ३ अकामयत्तयाज्यार्थेविश्वामित्रःप्रतापवान् ॥ सतु
 राजामहात्मानंवासिष्ठमुपिसत्तमम् ४ तृषार्तंश्चसुधार्तंश्चएकायनगतःपथि ॥ अपश्यदजितःसंख्येमुनिंप्रतिमुखागतम् ५ शक्तिनाममहाभागंवसिष्ठकुलव
 र्धनम् ॥ ज्येष्ठपुत्रंपुत्रशताद्रासिष्ठस्यमहात्मनः ६ अपगच्छपथोऽस्माकमित्येवंपार्थिवोऽब्रवीत् ॥ तथाऋषिरुवाचैनंसात्वयन्श्रुक्षणागिरा ७ ममपंथा
 महाराजधर्मेषुसनातनः ॥ राज्ञासर्वेषुधर्मेषुदेयःपंथाद्विजायते ८ एवंपरस्परंतौतुपथोऽर्थवाक्यमूचतुः ॥ अपसर्पापसर्पेतिवागुत्तरमकुर्वताम् ९ ऋषिस्तुनापच
 क्रामतस्मिन्धर्मपथेस्थितः ॥ नापिराजामुनेर्मानात्क्रोधाच्चायजगामह १० अमुंचंतुपंथानंतमृषिंनृपसत्तमः ॥ जघानकश्यामोहातदारक्षसवन्मुनिं ११ कशाप्र
 हाराभिहतस्ततःसमुनिसत्तमः ॥ तंशशापनृपश्रेष्ठंवासिष्ठःक्रोधमूर्च्छितः १२ हंसिराक्षसवद्यस्माद्राजापसदतापसम् ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृतिपुरुषादोभविष्य
 सि १३ मनुष्यपिशितेसक्तश्चरिष्यसिमहीमिमां ॥ गच्छराजाधमेत्युक्तःशक्तिनावीर्यशक्तिना १४ ततोयाज्यनिमित्तंतुविश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥ वैरमासीत्
 दातंतुविश्वामित्रोऽन्वपद्यत् १५ तयोर्विवदतोरेवंसमीपमुपचक्रमे ॥ ऋषिरुग्रतपाःपार्थविश्वामित्रःप्रतापवान् १६ ततःसबुधेष्वथातमृषिंनृपसत्तमः ॥ ऋषेः
 पुत्रंवसिष्ठस्यवसिष्ठमिवतेजसा १७ अंतर्धायततोऽऽत्मानंविश्वामित्रोऽपिभारत ॥ ताडुभावतिचक्रामचिक्वीर्षन्नात्मनःप्रियम् १८ सतुशप्तस्तदातेनशक्तिनावैरुपो
 त्तमः ॥ जगामशरणंशक्तिंप्रसादयितुमर्हयन् १९ तस्यभावंविदित्वासनृपतेःकुरुसत्तम ॥ विश्वामित्रस्ततोरेक्षआदिदेशनृपंप्रति २०

ब्राह्मणस्यैवपंथाः इत्यादिशास्त्रविहितः ८ । ९ मानात्क्रोधाच्चमुनेर्मानात्पचक्राम अथहृदातिशयानंतरं १० । ११ । १२ । १३ । १४ ततइति एवंविश्वामित्रःस्वविद्याबलाच्छक्तिनृपयोर्वैरमुत्पा
 द्यतंपंथाज्यंयदाविश्वामित्रोऽन्वपद्यततदातयोर्वैरमासीदित्यर्थः १५ तयोःशक्तिनृपयोर्विवदतोःसतोः ऋषीराजार्थः १६ पश्चाद्विश्वामित्रागमनानंतरं ऋषिंशक्तिं १७ ततोऽत्मानंततआत्मानं उभौशक्ति
 राजानौ अतिचक्रामवंचितवान् १८ । १९ तस्यराज्ञोभावंशक्तिंप्रसादनपरंज्ञात्वातदंतरेरेक्षःप्रवेशितवान् २०

२१ । २२ बलवद्वयं २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अन्नरमांसे लोलुपाभासक्तिः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ मुमोचपातयामास
 शापात्तस्यतुविप्रर्षेर्विश्वामित्रस्यचाज्ञया ॥ राक्षसः किंकरोनामविवेशनृपतिं तदा २१ रक्षसांतं गृहीतं तु विदित्वा मुनिसत्तमः ॥ विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्मादे
 शादरिदम् २२ ततः स नृपतिस्तेन रक्षसांतं र्गतेन वै ॥ बलवत्पीडितः पार्थनान्वबुध्यत किंचन २३ ददर्शाथ द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम् ॥ अयाचत क्षुधाप
 न्नः समांसं भोजनं तदा २४ तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ॥ आस्वब्रह्मं स्वमत्रैव मुहूर्तं प्रतिपालयन् २५ निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ॥ इ
 त्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ च द्विजसत्तमः २६ ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् ॥ निवृत्तोऽस्तः पुरं पार्थं प्रविवेश महामनाः २७ ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानां
 ग्यसत्वरम् ॥ उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् २८ गच्छामुष्मिन्वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ॥ अत्रार्थी त्वमत्रेण समांसेनोपपादय २९ ॥ गंधर्व उवाच ॥
 एवमुक्तस्ततः सूदः सोऽनासाद्यामिषं कचित् ॥ निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ३० राजा तु रक्षसाऽऽविष्टः सूदमाह गतव्यथः ॥ अप्येनं न रमांसेन भोजये
 ति पुनः पुनः ३१ तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं वध्यधातिनाम् ॥ गत्वाऽऽजहार त्वरितो न रमांसमपेतभीः ३२ एतत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ॥ तस्मै प्रा
 दा ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ३३ ससिद्धचक्षुपाट्टातदन्नं द्विजसत्तमः ॥ अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ३४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ यस्मादभोज्यमन्नं मे
 ददातिस नृपाधमः ॥ तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ३५ सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना तथा ॥ उद्वेजनीयो भूतानां च रिप्यति महीमिमाम् ३६
 द्विरनुव्याहते राज्ञः सशापो बलवान्भूत् ॥ रक्षो बलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवत्तृपः ३७ ततः स नृपतिश्चेष्टोरक्षसाऽपहर्तुं द्विजः ॥ उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत
 ३८ यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया ॥ तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं पुरुषानहम् ३९ एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य च ॥ शक्तिं न भक्षयामास व्याघ्रः
 पशुमिवेप्सितम् ४० शक्तिं न तु मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः ॥ वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ४१ सतान् शक्त्यवरान् पुत्रान्वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ भक्षयामा
 स संकुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ४२ वसिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ॥ धारयामास तं शोकं महाद्विरिव मेदिनीम् ४३ चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिसमुनि
 सत्तमः ॥ न त्वेव कौशिकोच्छेदं मेनेमतिमतां वरः ४४ समेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ॥ गिरेस्तस्य शिलायां तु तूलराशा विवाप तत् ४५ नममारच पातेन
 सयदा तेन पांडव ॥ तदाऽग्निमिदं भगवान्संविवेश महावने ४६ तंतदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह दृताशनः ॥ दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्नीतोऽग्निरभवत्ततः ४७ ससमुद्रम
 भिप्रेक्ष्य शोकाविष्टो महासुनिः ॥ बद्धा कंठे शिलां गुर्वानि पपात तदाऽभसि ४८ ससमुद्रोर्मि वेगेन स्थलेन्यस्तो महासुनिः ॥ नममारय दाविप्रः कथंचित्संशितव्रतः ॥
 जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वासिष्ठे वसिष्ठशोके षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥
 आत्मानं देहं ४५ । ४६ । ४७ । ४८ 'कौशिकः कृत्रिमो विप्रो जन्नेऽल्पायै शतं मुनीन् ॥ जातिविप्रो वसिष्ठस्तु खेदितोऽपि क्षमापरः' ४९ ॥ इति आ० नी० भा० षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

ततो हृष्टेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० कच्चास्तुषपा ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ माभैर्माभैषीः गातिस्थेति सूत्रेभ्य इति विभेते
 ॥ गंधर्व उवाच ॥ ततो दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ॥ निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरप्याश्रमात्ततः १ सोपश्यत्सरितं पूर्णप्रावृट्कालेन वामसा ॥ वृक्षान्वहुविधा
 न्पार्थहरं तीर्त्वा रजान्वहन् २ अथ चिंतां समापेदे पुनः कौरवनंदन ॥ अंभस्य स्यानिमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ३ ततः पार्श्वे स्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महासुनिः ॥
 तस्याजले महानद्यानिमज्ज सुदुःखितः ४ अथ च्छित्तवानदीपाशांस्तस्या रिव लसूदन ॥ स्थलस्थं तं मृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ५ उत्तारततः पार्श्वे मुक्तः
 समहानृषिः ॥ विपाशेति च नामास्यानद्याश्चक्रे महानृषिः ६ शोकबुद्धितदा चक्रेन चैकत्र व्यतिष्ठत् ॥ सो गच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ७ दृष्ट्वा स पुनरेवार्पिर्न
 दीहैमवर्ती तदा ॥ चंडग्राहवर्ती भीमांतस्याः स्रोतस्य पातयत् ८ सातमग्निसमं विप्रमनुर्चित्य सरिद्धरा ॥ शतधा विद्धुतायस्माच्छतदुरिति विश्रुता ९ ततः स्थलगतं
 दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ॥ मर्तुं न शक्यामीत्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ १० सगत्वा विविधान् शैलान् देशान् बहुविधांस्तथा ॥ अदृश्यं त्याग्य यावद्वाऽथाश्रमेऽनुसृतो
 ऽभवत् ११ अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ॥ पृष्ठतः परिपूर्णार्थं षड्भिरंगैरलंकृतम् १२ अनुव्रजति कोन्वेषमाभित्येवाथ सोऽब्रवीत् ॥ अहमित्यदृश्यं ती
 मंसास्तु पाप्रत्यभाषत ॥ शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी १३ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ पुत्रिकस्यैष सांगस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ॥ पुरासांगस्य वेदस्य शक्तिरिव
 मया श्रुतः १४ ॥ अदृश्यं त्युवाच ॥ अयं कुक्षौ स सुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ॥ समाद्वादशतस्येह वेदानभ्यस्यतो मुने १५ ॥ गंधर्व उवाच ॥ एवमुक्तस्तथा हृष्टो वसिष्ठः
 श्रेष्ठमायुषिः ॥ अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थन्यवर्तत १६ ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वासहानघ ॥ कल्माषपादमासीनं ददर्श विजनेवने १७ स तु दृष्ट्वैव तं रा
 जाकुद्ध उत्थाय भारत ॥ आविष्टोरक्षसो ग्रेण इयेषां तु तदामुनिम् १८ अदृश्यं तीतु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ॥ भयसंविग्रया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् १९ असौ मृत्यु
 रिवोग्रेण दंडेन भगवन्नितः ॥ प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येतिदारुणः २० तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुविकश्चन ॥ त्वद्वत्तेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर २१
 पाहि मां भगवन्पापादस्माद्वारुणदर्शनात् ॥ राक्षसोऽप्यमिहा तुं वै नूनमावांसमीहते २२ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ माभैः पुत्रिनभेत व्यंराक्षसा तु कथंचन ॥ नैतद्रक्षोभयं
 यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् २३ राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ॥ स एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः २४ ॥ गंधर्व उवाच ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य
 वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ वारयामास तेजस्वीं हुंकारेणैव भारत २५ मंत्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ॥ मोक्षयामास वैशापात्तस्माद्योगाद्गन्नाधिपम् २६ सहिद्धा
 दशवर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ग्रस्तआसीद्ब्रहेणैव पर्वकाले दिवाकरः २७ रक्षसा विप्रमुक्तो यः स नृपस्तद्वनं महत् ॥ तेजसारं जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः २८
 प्रतिलभ्यत तः संज्ञामभिवाद्य कृतांजलिः ॥ उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् २९

रपिग्रहणपक्षे सितो लुक् २३ । २४ । २५ तस्माद्योगात् अभ्युक्षणाद्योगजसामर्प्यात् २६ प्रागेवैतत्कुतो न कृतमित्यत आह सहीति वसिष्ठस्य शक्तिरूपस्य २७ । २८ । २९

३० वृत्तनिष्पन्नं एतत्तत्त्वयाकर्तव्यमस्मदिष्टं । विरुद्धलक्षणयादयमुक्तिः । त्वयैवरक्षोभिभूतेनममपुत्रशतंभक्षितमितिभावः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४०
पंथानमित्यार्षपुंस्त्वं ४१ । ४२ । ४३ संविदमेकमत्यं संवभूवमिथुनीवभूव दिव्येनस्वर्ग्येणालोच्येनेत्यर्थः ४४ । ४५ । ४६ पौदन्यपुरं वौदन्यमितितुपठितुमुक्तं आदिविकारोवा । वौदनं

सौदासोऽहंमहाभागयाज्यस्तेमुनिसत्तम ॥ अस्मिन्कालेयदिष्टंतेब्रूहिर्विकरवाणिते ३० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ वृत्तमेतद्यथाकालंगच्छराज्यंप्रशाधिवै ॥ ब्राह्मणंतुम
नुष्येद्रमाज्यमंस्थाःकदाचन ३१ ॥ राजोवाच ॥ नावमंस्येमहाभागकदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ॥ त्वन्निदेशोस्थितःसम्यक्पूजयिष्याम्यहंद्विजान् ३२ इक्ष्वाकूणांच
येनाहमनृणःस्याद्विजोत्तम ॥ तत्त्वत्तःप्राप्तुमिच्छामिसर्ववेदविदांवर ३३ अपत्यमीप्सितंमह्यंदातुमर्हसिसत्तम ॥ शीलरूपगुणोपेतमिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ३४
॥ गंधर्वउवाच ॥ ददानीत्येवंतंत्रराजानंप्रत्युवाचह ॥ वसिष्ठःपरमेष्वासंसत्यसंधोद्विजोत्तमः ३५ ततःप्रतिययौकालेवासिष्ठःसहतेनवै ॥ ख्यातांपुरीमिमालोके
ष्वयोध्यामनुजेश्वर ३६ तंप्रजाःप्रतिमोदंत्यःसर्वाःप्रत्युद्रतास्तदा ॥ विपाप्मानंमहात्मानंदिवौकसइवैश्वरम् ३७ सुचिरायमनुष्येद्रोनगरीपुण्यलक्षणाम् ॥ विवे
शसहितस्तेनवसिष्ठेनमहर्षिणा ३८ ददृशुस्तंमहीपालमयोध्यावासिनोजनाः ॥ पुरोहितेनसहितंदिवाकरमिवोदितम् ३९ सचतांपूरयामासलक्ष्म्यालक्ष्मीवतां
वरः ॥ अयोध्यांव्योमशीतांशुःशरत्कालइवोदितः ४० संसिक्तमृष्टपंथानंपताकाध्वजशोभितम् ॥ मनःप्रल्हादयामासतस्यतत्पुरमुत्तमम् ४१ तुष्टपुष्टजनाकी
र्णासापुरीकुरुनंदन ॥ अशोभततदातेनशक्रेणवामरावती ४२ ततःप्रविष्टेराजर्षौतस्मिस्तत्पुरमुत्तमम् ॥ राज्ञस्तस्याज्ञयादेवीवसिष्ठमुपचक्रमे ४३ महर्षिःसंवि
दं कृत्वासंवभूवतयासह ॥ देव्यादिव्येनविधिनावसिष्ठःश्रेष्ठभाग्यविः ४४ ततस्तस्यांसमुत्पन्नेगर्भेसमुनिसत्तमः ॥ राज्ञाऽभिवादितस्तेनजगाममुनिराश्रमम् ४५
दीर्घकालेनसागर्भसुषुप्तेनतुतंयदा ॥ तदादेव्यश्मनाकुक्षिनिर्विभेदयशस्विनी ४६ ततोऽपिद्वादशेवर्षेसजज्ञेपुरुषर्षभः ॥ अश्मकोनामराजर्षिःपौदन्ययोन्यवेश
यत् ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वासिष्ठेसौदाससुतोत्पत्तौ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ गंधर्वउवाच ॥ अश्रमस्थाततः
पुत्रमदृश्यंतीव्यजायत ॥ शक्तेःकुलकरंराजनद्वितीयमिवशक्तिनम् १ जातकर्मादिकास्तस्यक्रियाःसमुनिसत्तमः ॥ पौत्रस्यभरतश्रेष्ठचकारभगवान्स्वयम् २
परासुःसयतस्तेनवसिष्ठःस्थापितोमुनिः ॥ गर्भस्थेनततोलोकेपराशरइतिस्मृतः ३ अमन्यतसधर्मात्मावसिष्ठंपितरंमुनिः ॥ जन्मप्रभृतितस्मिस्तुपितरीवान्ववर्तत
४ सतातइवविप्रर्षिवसिष्ठंप्रत्यभाषत ॥ मातुःसमक्षंकौतेयअदृश्यंत्याःपरंतप ५ तातेतिपरिपूर्णार्थतस्यतन्मधुरंवचः ॥ अदृश्यंत्यश्रुपूर्णाक्षीशृण्वतीतमुवाचह ६
मातातताततातेतिब्रूह्येनंपितरंपितुः ॥ रक्षसाभक्षितस्ताततवतातोवनांतरे ७ मन्यसेयंतुतातेतिनैषतातस्तवानघ ॥ आर्येषुपितातस्यपितुस्तवयशस्विनः ८

निशामनंतदहं । वौदनमितिभाषायांप्रसिद्धं ४७ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ अ ॥ ॥ आश्रमस्थेति १ । २ परासुरिति
परासोराशासनमवस्थानंयेनसपराशरः परांशुपूर्वातंशांसेर्भरतस्यःकल्पः १ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

९ मैत्रावरुणिर्मित्रावरुणयोःपुत्रः अंत्यधीःअंत्येसिद्धांतैसाध्वीअंत्याधीर्यस्यसंत्यधीः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ तद्गर्भतस्यागर्भमुपलभ्यब्राह्मणी
याकाचित् भयार्दिताज्ञातस्यापिगर्भस्यकिमितिगोपनंकृतमितिहेतोर्भीता २२ उपहरेसमीपे २३ दुहुवुस्तामनिदितामितिपठेहंतुमितिशेषः २४ । २५ । २६ । २७ उपारम्यपापनिवृत्तिकृ

सएवमुक्तोदुःखार्तःसत्यवाग्विसत्तमः ॥ सर्वलोकविनाशायमतिचक्रमहामनाः ९ तंतथानेश्वितात्मानंसमहात्मा महातपाः ॥ ऋषिर्ब्रह्मविदांश्रेष्ठोमैत्रावरुणिरं
त्यधीः १० वसिष्ठोवारयामासहेतुनायेनतच्छृणु ॥ वसिष्ठउवाच ॥ कृतवीर्यइतिख्यातोवभूवपृथिवीपतिः ११ याज्येवेदविदांलोकेभृगूणांपार्थिवर्षभः ॥ सता
नग्रभुजस्तातधान्येनचधनेनच १२ सोमातेतर्पयामासविपुलेनविशांपतिः ॥ तस्मिन्पतिशार्दूलेस्वर्यातिस्थकथंचन १३ वभूवतत्कुलेयानांद्रव्यकार्यमुपस्थि
तम् ॥ भृगूणांतुधनंज्ञात्वारजानःसर्वएवते १४ याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्ततोभार्गवसत्तमान् ॥ भूमौतुनिदधुःकेचिद्गवोधनमक्षयम् १५ ददुःकेचिद्विजाति
भ्योज्ञात्वाक्षत्रियतोभयम् ॥ भृगवस्तुददुःकेचित्तेषांवित्तंयथेप्सितम् १६ क्षत्रियाणांतदातातकारणांतरदर्शनात् ॥ ततोमहीतलंतातक्षत्रियेणयदृच्छया १७
खनताऽधिगतंवित्तंकेनचिद्गुणेश्मनि ॥ तद्वित्तंददृशुःसर्वेसमेताःक्षत्रियर्षभाः १८ अवमन्यततःक्रोधाद्गुंस्ताच्छरणागतान् ॥ निजघुःपरमेष्वासाःसर्वास्ता
त्रिशितैःशरैः १९ आगर्भादवकृतंतंश्वेरुःसर्वावसुंधराम् ॥ ततउच्छिद्यमानेषुभृगुष्वेवंभयात्तदा २० भृगुपत्न्योगिरिर्दुर्गेहिमवंतंप्रपेदिरे ॥ तासामन्यतमागर्भ
भयादध्रेमहौजसम् २१ ऊरुणैकेनवामोरुर्भर्तुःकुलविवृद्धये ॥ तद्गर्भमुपलभ्याशुब्राह्मणीयाभयार्दिता २२ गत्वैकाकथयामासक्षत्रियाणामुपहरे ॥ ततस्तेक्षत्रि
याजग्मुस्तंगर्भहंतुमुद्यताः २३ ददृशुर्ब्राह्मणीतेऽथदीप्यमानांस्वतेजसा ॥ अथगर्भःसभिच्चोरुंब्राह्मण्यानिर्जगामह २४ मुष्णनृष्टीःक्षत्रियाणामध्यान्हइवभास्करः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्तेगिरिर्दुर्गेषुवभ्रमुः २५ ततस्तेमोहमापन्नाराजानोनष्टदृष्टयः ॥ ब्राह्मणींशरणंजग्मुर्दृष्ट्यर्थंतामनिदिताम् २६ ऊचुश्चैनांमहाभागांक्षत्रियास्तेवि
चेतसः ॥ ज्योतिःप्रहीणादुःखार्तांशांतांचिषइवाग्रयः २७ भगवत्याःप्रसादेनगच्छेतक्षत्रंसचक्षुषम् ॥ उपारम्यचगच्छेमसहिताःपापकर्मिणः २८ सपुत्रात्वंप्रसा
दनंःकर्तुमर्हसिशोभने ॥ पुनर्दृष्टिप्रदानेनराज्ञःसंत्रातुमर्हसि २९ ॥ इति श्रीम०आदि०चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपारम्याने अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ नाहंयद्ब्रह्मामिवस्तातादृष्टीर्नास्मिरुपान्विता ॥ अयंतुभार्गवोन्ननमूरुजःकुपितोऽद्यवः १ तेनचक्षुंषिवस्ताताव्यक्तंकोपान्महात्मना ॥ स्मरतानिह
तान्वंधूनादत्तानिनसंशयः २ गर्भानपियदायूयंभृगूणांघ्नतपुत्रकाः ॥ तदाज्यमूरुणागर्भमयावर्षशतंतृतः ३ षडंगश्चाखिलोवेदइमंगर्भस्थमेवह ॥ विवेशभृगुवंश
स्यभूयःप्रियचिकीर्षया ४ सोऽयंपितृवधाद्व्यक्तंक्रोधाद्गोहंतुमिच्छति ॥ त्रैजसातस्यादिव्येनचक्षुंषिमुपितानिवः ५ तमिमंतातयाचध्वमौर्वमसुतोत्तमम् ॥
अयंवःप्रणिपातेनतुष्टोदृष्टीःप्रमोक्षयति ६

त्वापापकर्मिणोऽपिचयं २८ । २९ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे
अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ नाहमिति भीताताः १ आवतानिआत्तानिददनेऽस्यरूपं २ । ३ । ४ । ५ तातहेताताः संबोधनार्थोनिपातोवाऽयं ६

७ कुरुतउत्पन्नऔर्वद्विनिरुक्तिमाह अनेनेति ८ । ९ आत्मनोमनःसर्वेषामपचितिकर्तुप्रवणमुन्मुखमिच्छन्स्वमनोपचितिकर्तुप्रवर्तित्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ विप्रकृष्टेनातिदू
खेनबहुना क्षत्रियैर्निमित्तमात्रैः १६ । १७ । १८ । १९ आत्महेति एतेनभृगुपतनादिनामरणं ब्राह्मणेतरविषयं दक्षितं २० । २१ मावधीरिति क्षत्रियान्तदनिवृत्तत्वेनानपराधिनः सप्तलोकान्भू

॥ वसिष्ठउवाच ॥ एतमुक्तास्ततःसर्वेराजानस्तेतमूरुजम् ॥ ऊचुःप्रसीदेतितदाप्रसादं चकारसः ७ अनेनैवचविख्यातोनामालोकेषुसत्तमः ॥ सऔर्वद्वि
तिविप्रर्षिरुंभित्वाव्यजायत ८ चक्षुषिप्रतिलब्ध्वाचप्रतिजग्मुस्ततोऽनृपाः ॥ भार्गवस्तुमुनिर्मेनेसर्वलोकपराभवम् ९ सचक्रेतातलोकानांविनाशायमहा
मनाः ॥ सर्वेषामेवकात्स्न्येनमनःप्रवणमात्मनः १० इच्छन्नपचितिकर्तुभृगुणांभृगुनंदनः ॥ सर्वलोकविनाशायतपसामहतेधितः ११ तापयामासतांल्लो
कान्सदेवासुरमानुषान् ॥ तपसोग्रेणमहतानंदयिष्यन्पितामहान् १२ ततस्तंपितरस्तातविज्ञायकुलनंदनम् ॥ पितृलोकादुपागम्यसर्वंऊचुरिदं वचः १३
॥ पितरऊचुः ॥ और्वद्विष्टःप्रभावस्तेतपसोग्रस्यपुत्रक ॥ प्रसादंकुरुलोकानांनियच्छक्रोधमात्मनः १४ नानीशैर्हितदातातभृगुभिर्भावितात्माभिः ॥ वधोऽहुपे
क्षितःसर्वैःक्षत्रियाणांविहिंसताम् १५ आयुषाविप्रकृष्टेनयदानःखेदआविशत् ॥ तदाऽस्माभिर्वधस्तातक्षत्रियैरीप्सितःस्वयम् १६ निखातंयच्चवैवितंकेन
चिद्भृगुवेश्मनि ॥ वैरायैवतदान्यस्तंक्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः १७ किंहिवित्तेनःकार्यंस्वर्गंप्सूनां द्विजोत्तम ॥ यदस्माकंधनाध्यक्षःप्रभूतंधनमाहरत् १८
यदातुभृत्युरादातुंननःशक्रोतिसर्वशः ॥ तदाऽस्माभिर्यदृष्टउपायस्तातसंमतः १९ आत्महाचपुमांस्तातनलोकांल्लभतेशुभान् ॥ ततोऽस्माभिःसमीक्ष्यै
वंनात्मनात्मानिपातितः २० नचैतन्नःप्रियंतातयदिदंकर्तुमिच्छसि ॥ नियच्छेदंमनःपापात्सर्वलोकपराभवात् २१ मावधीःक्षत्रियांस्तातनलोकान्सप्तपुत्रक ॥
दूषयंतं तपस्तेजःक्रोधमुत्पतितंजहि २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्ववारणे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥
॥ और्वउवाच ॥ उक्तवानस्मियांक्रोधात्प्रतिज्ञापितरस्तदा ॥ सर्वलोकविनाशायनसामेवितथाभवेत् १ वृथारोषप्रतिज्ञोवैनाहंभवितुमुत्सहे ॥ अनिस्तीर्णो
हिमारोषोदहेदग्निरिवारणिम् २ योहिकारणतःक्रोधंसंजातंक्षंतुमर्हति ॥ नालंसमनुजःसम्यक्त्रिवर्गपरिरक्षितुम् ३ अशिष्टानांनियंताहिशिष्टानांपरिरक्षिता ॥
स्थानेरोषःप्रयुक्तःस्यान्नृपैःसर्वजिगीषुभिः ४ अश्रौषमहमूरुस्थोगर्भशय्यागतस्तदा ॥ आरावंमातृवर्गस्यभृगूणांक्षत्रियैर्वधे ५ संहारोहियदालोकेभृगूणांक्षत्रियाध
मैः ॥ आगर्भोच्छेदनात्क्रांतस्तदामांमन्युराविशत् ६

रादींश्चमावधीः किंतुतपःसंभृतंतेजोदूषयंतंक्रोधंजहि पाठांतरमुपेक्ष्य २२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ उक्तवानिति १ अनि
स्तीर्णोऽकृतकार्यः २ वृथोत्पन्नःक्रोधोजेतव्योनतुसकारणकइत्याह योहीति ३ क्रोधकारणान्याह अशिष्टानामिति स्थानेयुक्तं ४ तद्विपरीतंक्षत्रियाश्चकुरित्याह अश्रौषमिति ५ क्रांतःउपक्रांतः ६

तद्विषयिणाएववध्यानतुलोकाइत्यतआह संपूर्णैतिद्वाम्बां कोशोऽजरासुरपामांसपेशी । संपूर्णःकोशोयासांताः परिपक्वगर्भाइत्यर्थः । 'कोशोऽर्थसंचयेमांसपेश्यां'इतिविश्वः । संपूर्णशोकाइत्यपिपठति ।
लोकेःसत्यपिसामर्थ्येनमातृणांप्राणनकृतमतस्तेऽपिवध्याएवेत्यर्थः ७ । ८ एतदेवोपपादयति प्रतिषेद्धेति । प्रतिषेद्धरिसतिपापकृदेवनोपलभ्यते । असतितुसर्वोऽपिपापएवप्रवर्ततइतिश्लोकद्वयार्थः ९

संपूर्णकोशाःकिलमेमातरःपितरस्तथा ॥ भयात्सर्वेषुलोकेषुनाधिजग्मुःपरायणम् ७ तान्भृगूणांयदादारान्कश्चिन्नाभ्युपपद्यत ॥ मातातदादधारेयमूरुणैकेन
मांशुभा ८ प्रतिषेद्धाहिपापस्ययदालोकेषुविद्यते ॥ तदासर्वेषुलोकेषुपापकृन्नोपपद्यते ९ यदातुप्रतिषेद्धारंपापोनलभतेकचित् ॥ तिष्ठतिबहवोलोकास्तदा
पापेषुकर्मसु १० जानन्नपिचयःपापंशक्तिमान्ननियच्छति ॥ ईशःसन्तोऽपितेनैवकर्मणासंप्रयुज्यते ११ राजभिश्चेश्वरैश्चैवयदिवैपितरोमम ॥ शक्तैर्नशकितास्त्रा
तुमिष्टंमत्वेहजीवितम् १२ अतएषामहंकुड्मोलोकानामीश्वरोह्यहम् ॥ भवतांचवचोनालमहंसमभिवर्तितुम् १३ ममापिचेद्वेदेवमीश्वरस्यसतोमहत् ॥ उपेक्ष
माणस्यपुनर्लोकानांकिल्बिषाद्वयम् १४ यश्चायंमन्युजोमेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ॥ दहेदेषचमामेवनिगृहीतःस्वतेजसा १५ भवतांचविजानामिसर्वलोकहिते
प्सुताम् ॥ तस्माद्विध्वंयच्छ्रेयोलोकापाममचेश्वराः १६ ॥ पितरऊचुः ॥ यएषमन्युजस्तेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ॥ अप्सुतंमुंचभद्रंतेलोकाह्यप्सुप्रति
ष्ठिताः १७ आपोमयाःसर्वरसाःसर्वमापोमयंजगत् ॥ तस्मादप्सुविमुंचेमंक्रोधाग्निंद्विजसत्तम १८ अयंतिष्ठतुतेविप्रयदीच्छसिमहोदधौ ॥ मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो
लोकाह्यापोमयाःस्मृताः १९ एवंप्रतिज्ञासत्येयंतवानघभविष्यति ॥ नचैवंसामरालोकागमिष्यंतिपराभवम् २० ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ततस्तंक्रोधजंतातऔर्वोऽ
ग्निंवरुणालये ॥ उत्ससर्जसचैवापउपयुंक्तेमहोदधौ २१ महद्वयशिरोभूत्वायत्तदेदविदोविदुः ॥ तमग्निमुद्गिरद्वक्त्रात्पिवत्यापोमहोदधौ २२ तस्मात्त्वमपिभद्रंतेन
लोकान्हंतुमर्हसि ॥ पराशरपरांलोकान्जानन्ज्ञानवर्तावर २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्यानेऽशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥
॥ गंधर्वउवाच ॥ एवमुक्तःसविप्रर्षिर्वसिष्ठेनमहात्मना ॥ न्ययच्छदात्मनःक्रोधंसर्वलोकपराभवात् १ ईजेचसमहातेजाःसर्ववेदविदांवरः ॥ ऋषीराक्षससत्रेणशाक्ते
योऽथपराशरः २ ततोवृद्धांश्चबालांश्चराक्षसान्समहामुनिः ॥ ददाहविततेयज्ञेशक्तेर्वधमनुस्मरन् ३ नहितंवारयामासवसिष्ठोरक्षसांवधात् ॥ द्वितीयामस्यमाभां
क्षंप्रतिज्ञामितिनिश्चयात् ४ त्रयाणांपावकानांचसत्रेतस्मिन्महामुनिः ॥ आसीत्पुरस्ताद्दीप्तानांचतुर्थद्वपावकः ५ तेनयज्ञेनशुभ्रेणहूयमानेनशक्तिजः ॥ तद्वि
दीपितमाकाशंसूर्येणैवधनात्यये ६ त्वंसिष्ठादयःसर्वेमुनयस्तत्रमेनिरे ॥ तेजसादीप्यमानं वैद्वितीयमिवभास्करम् ७

१० पापपापकारिणं ११ । १२ । १३ किल्बिषादशासनजात् १४ । १५ । १६ अरातुमुच्छेत्तुं १७ आपोमयाइति । कारणाभूतास्वप्सुदग्वासुलोकाअपिदग्धप्रायाइत्यर्थः १८ । १९ । २० उपयुंक्ते
भक्षयति २१ हयशिरःवडवामुत्वं २२ । २३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति १ । २ । ३ माभांसंनना
शयेयं ४ । ५ शुभ्रेणपापिनांनिग्रहान्निर्मलेन तेनयज्ञेनपशियेनद्रव्येणहूयमानेन - ६ । ७

ततःपरमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ॥ समापिपयिषुःसत्रंतमत्रिःसमुपागमत् ८ तथापुलस्त्यःपुलहःऋतुश्चैवमहाऋतुः ॥ तत्राजगुरमित्रघ्नरक्षसांजीवितेप्स
या ९ पुलस्त्यस्तुवधातेपारक्षसांभरतर्षभ ॥ उवाचेदंवचःपार्थपराशरमरिंदमम् १० कश्चित्तातापविघ्नंतेकश्चिन्नंदसिपुत्रक ॥ अजानतामदोषाणां सर्वेपारक्षसां
वधात् ११ प्रजोच्छेदमिमंमह्यंनहिकर्तुत्वमर्हसि ॥ नैषतातद्विजातीनांधर्मोदृष्टस्तपस्विनाम् १२ शमएवपरोधर्मस्तमाचरपराशर ॥ अधर्मिष्ठंवरिष्ठःसन्कुरुषे
त्वंपराशर १३ शक्तिचापिहिधर्मज्ञनातिक्रांतुमिहार्हसि ॥ प्रजायाश्चमोच्छेदंनचैवंकर्तुमर्हसि १४ शापाद्विशक्तेर्वासिष्ठतदातदुपपादितम् ॥ आत्मजेनसदो
षेणशक्तिर्नीतइतोदिवम् १५ नहिरंराक्षसःकश्चिच्छक्तोभक्षयितुंमुने ॥ आत्मनैवात्मनस्तेनदृष्टोमृत्युस्तदाऽभवत् १६ निमित्तभूतस्तत्रासीद्विश्वामित्रःपराशर ॥
राजाकल्माषपादश्चदिवमारुह्यमोदते १७ येचशक्त्यवराःपुत्रावसिष्ठस्यमहामुने ॥ तेचसर्वमुदायुक्तामोदंतेसहिताःसुरैः १८ सर्वमेतद्वसिष्ठस्यविदितंवेमहामुने ॥
रक्षसांचसमुच्छेदएषताततपस्विनाम् १९ निमित्तभूतस्त्वंचात्रक्रतौवासिष्ठनंदनः ॥ तत्सत्रंमुंचमद्रंतेसमाप्तमिदमस्तुते २० ॥ गंधर्वउवाच ॥ एवमुक्तःपुलस्त्ये
नवसिष्ठेनचधीमता ॥ तदासमापयामाससत्रंशाक्तोमहामुनिः २१ सर्वराक्षससत्रायसंभृतंपावकंतदा ॥ उत्तरोहिमवत्पार्श्वेउत्ससर्जमहावने २२ सतत्राद्यापिरक्षां
सितृक्षानश्मनएवच ॥ भक्षयन्टप्यतेवद्विःसदापर्वणिषर्वणि २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्यानेएकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १८१ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ राज्ञाकल्माषपादेनगुरौब्रह्मविदांवरैः ॥ कारणंकिंपुरस्कृत्यभार्यावैसन्नियोजिता १ जानतावैपरंधर्मवसिष्ठेनमहात्मना ॥
अगम्यागमनंकस्मात्कृतंतेनमहर्षिणा २ अधर्मिष्ठंवसिष्ठेनकृतंचापिपुरासखे ॥ एतन्मेसंशयंसर्वंछेतुमर्हसिपृच्छतः ३ ॥ गंधर्वउवाच ॥ धनंजयनिबोधेदयं
न्मात्वंपरिपृच्छसि ॥ वसिष्ठंप्रतिदुर्धर्षतथामित्रसहंनृपम् ४ कथितंतेमयासर्वयथाशप्तःसपार्थिवः ॥ शक्तिनाभरतश्रेष्ठवासिष्ठेनमहात्मना ५ सतुशापवशंप्राप्तः
क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ निर्जगामपुराद्राजासहदारःपरंतपः ६ अरण्यंनिर्जनंगत्वासदारःपरिचक्रमे ॥ नानामृगगणाकीर्णनानासत्वसमाकुलम् ७ नानागुल्म
लताच्छन्नंनानाद्रुमसमावृतम् ॥ अरण्यंधोरसन्नादंशापग्रस्तःपरिभ्रमन् ८ सकदाचित्क्षुधाऽऽविष्टोमृगयन्भक्ष्यमात्मनः ॥ ददर्शसुपारिक्लिष्टःकस्मिंश्चिन्निर्जनेनवे ९
ब्राह्मणंब्राह्मणींचैवमिथुनायोपसंगतौ ॥ तौतंवीक्ष्यसुवित्रस्तावकृतार्थोप्रभाविता १० तयोःप्रद्रवतोर्विप्रंजग्राहृपतिर्वलात् ॥ दृष्ट्वागृहीतंभर्तारमथब्राह्मण्यभाषत ११

भक्षितवान् अतःशक्तेरेवायमपराधोनरक्षसामित्यर्थः १५।१६ मोदतेशक्तिः १७।१८ समुच्छेदेपत्वंनिमित्तभूतइतियोजना १९ मुंचत्यज २०।२१।२२।२३ ॥ इति आदिपर्वणिनीलकं
ठीये भारतभावदीपे एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ राज्ञोति १ अगम्यास्तुपातुल्यत्वात् २।३।४।५।६।७।८।९ अकृतार्थावकृतपुत्रत्वात् १०।११

१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ मर्यादयामहिंसा २४।२५।२६ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
शृणुराजन्ममवचोयत्त्वावक्ष्यामिसुव्रत ॥ आदित्यवंशप्रभवस्त्वंहिलोकेपरिश्रुतः १२ अप्रमत्तःस्थितोधर्मेगुरुशुश्रूषणे रतः ॥ शापोपहतदुर्धर्षनपापंकर्तुमर्हसि
१३ ऋतुकालेतुसंप्राप्तेभर्तव्यसनकर्षिता ॥ अकृतार्थाह्यहंभर्त्राप्रसवार्थसमागता १४ प्रसीदन्पतिश्रेष्ठभर्ताऽयमेविसृज्यताम् ॥ एवंविक्रोशमानायास्तस्या
स्तुसत्तृशंसवत् १५ भर्तारंभक्षयामासव्याघ्रोमृगमिवेप्सितम् ॥ तस्याःक्रोधाभिभूतायायान्यशून्यपतन्शुवि १६ सोऽग्निःसमभवद्दीप्तस्तंचदेशंव्यदीपयत् ॥
ततःसाशोकसंतप्ताभर्तव्यसनकर्षिता १७ कल्माषपादंराजर्षिमज्ञपद्ब्राह्मणीरुषा ॥ यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वयाक्षुद्रनृशंसवत् १८ प्रेक्षत्याभक्षितोमेऽद्यप्रियो
भर्तामहायशाः ॥ तस्मात्त्वमपिदुर्बुद्धेमच्छापपरिविक्षतः १९ पत्नीमृतावनुप्राप्यसद्यस्त्यक्ष्यसिजीवितम् ॥ यस्यचर्षेवसिष्ठस्यत्वयापुत्राविनाशिताः २०
तेनसंगम्यतेभार्यातनयंजनयिष्यति ॥ सतेवंशकरःपुत्रोभविष्यतिनृपाधम २१ एवंशम्वातुराजानंसातमांगिरसीशुभा ॥ तस्यैवसन्निधौदीप्तंप्रविवेशदुताशनम्
२२ वसिष्ठश्चमहाभागःसर्वमेतदवैक्षत ॥ ज्ञानबोगेनमहतातपसाचपरंतप २३ मुक्तशापश्चराजर्षिःकालेनमहताततः ॥ ऋतुकालेऽभिपतितोमदयंत्यानिवारितः
२४ नहिसस्मारसतृपस्तंशापंकाममोहितः ॥ देव्याःसोऽथवचःश्रुत्वासंभ्रांतो नृपसत्तमः २५ तंशापमनुसंस्मृत्यपर्यतप्यद्दृशंतदा ॥ एतस्मात्कारणाद्राजावसि
ष्ठंसंन्ययोजयत् ॥ स्वदारेषुनरश्रेष्ठशापदोषसमन्वितः २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्यानेद्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
॥ अर्जुनउवाच ॥ अस्माकमनुरूपोवैयःस्याद्गंधर्ववेदवित् ॥ पुरोहितस्तमाचक्ष्वसर्वंहिविदितंतव १ ॥ गंधर्वउवाच ॥ यवीयान्देवलस्यैषवनेभ्रातातपस्यति ॥
धौम्यउत्कोचकेतीर्थेतंष्टुण्व्यदीच्छथ २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्रेयंप्रददौतद्यथाविधि ॥ गंधर्वायतदाप्रीतोवचनंचेदमब्रवीत् ३ त्वय्येवता
वतिष्ठंतुहयागंधर्वसत्तम ॥ कार्यकालेग्रहीष्यामःस्वस्तितेऽस्त्वितिचाब्रवीत् ४ तेऽन्योन्यमभिसंपूज्यगंधर्वःपांडवाश्चह ॥ रम्याद्वागीरथीतीराद्यथाकामंप्रतस्थिरे
५ ततउत्कोचकंतीर्थंगत्वाधौम्याश्रमंतुते ॥ तंवदुःपांडवाधौम्यपौरोहित्यायभारत ६ तान्धौम्यःप्रतिजग्राहसर्ववेदविदांवरः ॥ वन्येनफलमूलेनपौरोहित्येनचैव
ह ७ तेसमाशंसिरेलब्धांश्रियंराज्यंचपांडवाः ॥ ब्राह्मणंतंपुरस्कृत्यपांचालींचस्वयंवरे ८ पुरोहितेनतेनाथगुरुणासंगतास्तदा ॥ नाथवंतमिवात्मानंमेनिरेभरत
र्षभाः ९ सहिवेदार्थतत्त्वज्ञस्तेपांगुरुरुदारधीः ॥ तेनधर्मविदापार्थायाज्याधर्मविदःकृताः १० वीरास्तुसहितान्मेनेप्राप्तराज्यान्स्वधर्मतः ॥ बुद्धिवीर्यबलोत्साहै
र्युक्तान्देवानिवद्विजः ११ कृतस्वस्त्ययनास्तेनततस्तेमनुजाधिपाः ॥ मेनिरेसहितागंतुंपांचाल्यास्तंस्वयंवरम् १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिचैत्ररथप
र्वणिधौम्यपुरोहितकरणेऽप्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ समाप्तंचैत्ररथपर्व ॥

अस्माकमिति १।२।३।४।५।६

प्रतिजग्राहंऽगीचकार ७ पांचालींचस्वयामाशंसिरे ८।९।१०।११।१२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्ते इति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३ दापान्देवानि तानेवाह धनमित्यादि १४।१५ नटावेपथेदकारिणः। वैतालिकामंगलपाठ
॥ अथस्वयंवरपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तेनरशार्दूलाभ्रातरःपंचपांडवाः ॥ प्रययुर्द्रौपदीद्रुपुंतंचदेशंमहोत्सवम् १ तेप्रयातानरव्याघ्राःसहमात्रापरंत
पाः ॥ ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गेगच्छतःसंगतान्वहून् २ तउचुर्ब्राह्मणाराजन्पांडवान्ब्रह्मचारिणः ॥ कभवंतोगमिष्यंतिकुतोवाऽभ्यागताइह ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
आगतानेकचक्रायाःसोदर्यानेकचारिणः ॥ भवंतोवैविजानंतुसहमात्राद्विजर्षभाः ४ ॥ ब्राह्मणा उचुः ॥ गच्छताद्यैवपंचालान्द्रुपदस्यनिवेशने ॥ स्वयं
वरोमहांस्तत्रभवितासुमहाधनः ५ एकसार्थप्रयाताःस्मवयंतत्रैवगामिनः ॥ तत्रह्यहुतसंकाशोभवितासुमहोत्सवः ६ यज्ञसेनस्यदुहिताद्रुपदस्यमहात्मनः ॥
वेदीमध्यात्समुत्पन्नापद्मपत्रनिमेक्षणा ७ दर्शनीयाऽनवद्यांगीसुकुमारीमनस्विनी ॥ दृष्टुमस्यभगिनीद्रोणशत्रोःप्रतापिनः ८ योजातःकवचीखड्गीसशरःसशरा
सनः ॥ सुसामिद्धेमहाबाहुःपावकेपावकोपमः ९ स्वसातस्यानवद्यांगीद्रौपदीतनुमध्यमा ॥ नीलोत्पलसमोर्गंधोयस्याःक्रोशात्प्रवातिवै १० यज्ञसेनस्यचसुतां
स्वयंवरकृतक्षणां ॥ गच्छामोवैवयंद्रुपुंतंचदिव्यमहोत्सवम् ११ राजानोराजपुत्राश्चयज्वानोभूरिदक्षिणाः ॥ स्वाध्यायवंतःशुचयोमहात्मानोयतव्रताः १२ तरु
णादर्शनीयाश्चनानादेशसमागताः ॥ महारथाःकृतास्त्राश्चसमुपैष्यंतिभूमिपाः १३ तेतत्रविविधान्दायान्विजयार्थंनरेश्वराः ॥ प्रदास्यंतिधनंगाश्चभक्ष्यंभोज्यं
चसर्वशः १४ प्रतिगृह्यचतस्रंदृष्ट्वाचैवस्वयंवरम् ॥ अनुभूयोत्सवंचैवगमिष्यामोयथेप्सितम् १५ नटावैतालिकास्तत्रनर्तकाःसूतमागधाः ॥ नियोधकाश्चदेशेभ्यः
समेप्यंतिमहाबलाः १६ एवंकौतूहलंकृत्वाहृष्टाचप्रतिगृह्यच ॥ सहास्माभिर्महात्मानःपुनःप्रतिनिवर्त्यथ १७ दर्शनीयांश्चवःसर्वान्देवरूपानवस्थितान् ॥ समी
क्ष्यकृष्णावरयेत्संगत्यैकतमंवरम् १८ अयंभ्रातातवश्रीमानदर्शनीयोमहाभुजः ॥ नियुज्यमानोविजयेसंगत्याद्रविणंबहु ॥ आहरिष्यन्नयंनूनंप्रीतिंवोवर्धयिष्य
ति १९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ परमंभोगमिष्यामोद्रुपुंतंचैवमहोत्सवम् ॥ भवद्भिःसहिताःसर्वेकन्यायास्ततस्वयंवरम् २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिस्वयंवर
पर्वणिपांडवागमनेचतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ताःप्रयातास्तेपांडवाजनमेजय ॥ राज्ञादक्षिणपंचालान्द्रुपदेनाभिर
क्षितान् १ ततस्तेपुमहात्मानंशुद्धात्मानमकल्मषम् ॥ ददृशुःपांडवावीरानुनिर्द्वैपायनंतदा २ तस्मैयथावत्सत्कारंकृत्वातेनचसत्कृताः ॥ कथांतेचाभ्यनुज्ञाताः
प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ३ पश्यंतोरमणीयानिवनानिचसरांसिच ॥ तत्रतत्रवसंतश्चशनैर्जग्मुर्महारथाः ४ स्वाध्यायवंतःशुचयोमधुराःप्रियवादिनः ॥ आनुपूर्व्येणसंप्रा
प्ताःपंचालान्पांडुनंदनाः ५ तेतुदृष्ट्वापुरंतच्चस्कंधावारंचपांडवाः ॥ कुंभकारस्यशालायांनिवासंचक्रिरेतदा ६

कारिणः। नर्तकाःप्रसिद्धाः। सूताः पौराणिकाः। ग्रामधावंशसूचकाः। नियोधकामह्लाः १६।१७ संगत्यादेवयोगेन १८।१९ परमंयथेष्टं २० ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर
शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ एवमिति १।२।३।४।५ स्कंधावारंराज्यगृहप्राकारंलोकसमूहस्थानंवा। 'स्कंधःस्याचृपतावसेसांपरायसमूहयोः' इतिमेदिनी ६

नजज्ञिरेनज्ञातवतः ७।८ अनानम्यंनमयितुमशक्यं ९ वैहायसमंतरिक्षगर्तं। यंत्रंतीव्रवेगवत्तयाभ्रमणेनलक्ष्यमार्गसंकोचकमंतरावद्धं। समितंयंत्रच्छिद्रद्वारोपलक्षितं। लक्ष्यमपिवैहायसमित्यर्थः
अस्त्रशिक्षायामेकेनार्जुनेनैवचललक्ष्यपातनंकृतमतःसएवचल्यंत्रद्वारालक्ष्यभेदस्यतिनान्यद्वदितदन्वेपणायायंयत्नोद्रुपदेनकृतः। यद्यपिकर्णस्याप्येतत्सुकरंतथाऽपिहीनकुलत्वात्समुपरिहरइतिभावः १०

तत्रभैक्षंसमाजन्तुर्ब्राह्मणीवृत्तिमाश्रिताः ॥ तान्संप्राप्तांस्तथावीरान्जज्ञिरेननराःकचित् ७ यज्ञसेनस्यकामस्तुपांडवायकिरीटिने ॥ कृष्णांदद्यामितिसदानचैत
द्विवृणोतिसः ८ सोऽन्वेपमाणःकौतयेपांचाल्योजनमेजय ॥ दृढधनुरनानम्यंकारयामासभारत ९ यंत्रंवैहायसंचापिकारयामासकृत्रिमम् ॥ तेनयंत्रेणसमितंरा
जालक्ष्यंचकारसः १० ॥ द्रुपद उवाच ॥ इदंसज्यंधनुःकृत्वासज्जैरेभिश्चसायकैः ॥ अतीत्यलक्ष्यंयोवेद्वासलब्धामत्सुतामिति ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इति
सद्रुपदोराजास्वयंवरमघोषयत् ॥ तच्छ्रुत्वापार्थिवाःसर्वेसमीयुस्तत्रभारत १२ ऋषयश्चमहात्मानःस्वयंवरदिदृक्षवः ॥ दुर्योधनपुरोगाश्चसकर्णाःकुरवोऽप १३
ब्राह्मणाश्चमहाभागादेशेभ्यःसमुपागमन् ॥ ततोऽर्चिताराजगुणाद्रुपदेनमहात्मना १४ उपोपविष्टामंचेपुद्रुष्टुकामाःस्वयंवरम् ॥ ततःपौरजनाःसर्वेसागरोहूतनिः
स्वनाः १५ शिशुमारशिरःप्राप्यन्यविशंस्तेस्मपार्थिवाः ॥ प्रागुत्तरेणनगराहूमिभागेसमेशुभे ॥ समाजवाटःशुशुभेभवनैःसर्वतोवृतः १६ प्राकारपरिखोपेतोद्वा
रतोरणमंडितः ॥ वितानेनविचित्रेणसर्वतःसमलंकृतः १७ तूर्योघशतसंकीर्णःपराध्यागुरुधूपितः ॥ चंदनोदकसिक्तश्चमाल्यदामोपशोभितः १८ कैलासशिखर
प्रखर्बेर्नभस्तलविलेखिभिः ॥ सर्वतःसंवृतःशुभैःप्रासादैःसुकृतोच्छ्रयैः १९ सुवर्णजालसंघातिर्मणिकुट्टिमभूषणैः ॥ सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः २० स्रग्दा
मसमवच्छन्नैरगुरुत्तमवासितैः ॥ हंसांशुवर्णवहुभिरायोजनसुगंधिभिः २१ असंवाधशतद्वारैःशयनासनशोभितैः ॥ बहुधातुपिनद्धांगैर्हिमवच्छिखरैरिव २२
तत्रनानाप्रकारेषुविमानेषुस्वलंकृताः ॥ स्पर्धमानास्तदाऽन्योन्यंनिषेदुःसर्वपार्थिवाः २३ तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्वपराक्रमान् ॥ राजसिंहान्महाभागान्कृ
ष्णागुरुविभूषितान् २४ महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपारिरक्षिणः ॥ प्रियान्सर्वस्यलोकस्यसुकृतैःकर्मभिःशुभैः २५ मंचेषुचपराद्धर्षेषुपौरजानपदाजनाः ॥
कृष्णादर्शनसिद्धार्थसर्वतःसमुपाविशन् २६ ब्राह्मणैस्तेचसहिताःपांडवाःसमुपाविशन् ॥ ऋद्धिपंचालराजस्यपश्यंतस्तामनुत्तमाम् २८ ततःसमाजोववृधेस
राजन्दिवसान्वहून् ॥ रत्नप्रदानबहुलःशोभितोनटनर्तकैः २८ वर्तमानेसमाजेतुरमणीयेजन्दिषोडशे ॥ आहूतांगीसुवसनासर्वाभरणभूषिता २९ मालांचसमुपा
दायकांचनीसमलंकृताम् ॥ अवतीर्णाततोरंगंद्रौपदीभरतर्षभ ३०

सज्यंधनुःकृत्वाइदंयंत्रमतीत्यलक्ष्यंयोवेद्वासलब्धंसमर्थः ११।१२।१३।१४ उपोपविष्टाः पादपूरणार्थोपेत्यस्यावृत्तिः। प्रसमुपोदःपादपूरणइति १५ शिशुमारोजलजंतुस्तदाकारस्तारास
महात्मकोविष्णुस्तस्यशिरःप्रदेशेऐशान्यादिशि। अतएवसाअपराजितादिक् तांदिशंप्राप्यन्यविशन् तामेवदिशमाह प्रागिति प्रागुत्तरेणप्रागुदीच्योर्नंतरालेनगरात्समीपे। एनवन्त्यतरस्यामदूरे
पंचम्येत्येनव्रतमिदं १६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ विमानेषुसप्तभूमिगृहेषु। 'विमानोऽन्योन्यानेचसप्तभूमिगृहेऽपिच' इतिमेदिनी २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०

परिस्तीर्यर्धैःपरितःस्तीर्त्वा ३१ । ३२ । ३३ । ३४ इदं धनुः हर्दचलक्ष्यमिमेचवाणाः चलयन्त्रच्छिद्रद्वारायुगपत्तचवाणान् लक्ष्येयः समर्पयति तस्याद्यभार्याभगिनीममेयमिति द्वयोः संबन्धः व्योमचरैर्वा
पुरोहितः सोमकानां मंत्रविद्वाहणः शुचिः ॥ परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिवत्तदा ३१ संतर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यच ॥ वारयामास सर्वाणि वादि
त्राणिसमंततः ३२ निःशब्दे तु कृते तस्मिन् घृष्टुम्रो विशापते ॥ कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुंदुभिनिःस्वनः ३३ रंगमध्ये गतस्तत्र मेघगंभीरया गिरा ॥ वाक्यमुच्चैर्ज
गादेदं शृक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ३४ इदं धनुर्लक्ष्यमिमेचवाणाः शृण्वंतु मेघप्रवयः समेताः ॥ छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशाधः ३५ एतन्महत्कर्म करो
तियो वैकुलेन रूपेण बलेन युक्तः ॥ तस्याद्यभार्याभगिनीममेयं कृष्णामवित्रीनष्टपाव्रवीमि ३६ तानेव मुक्तादुपदस्य पुत्रः पश्चादिदं तां भगिनीमुवाच ॥ नाम्नाच गो
त्रेण च कर्मणा च संकीर्तयन् भूमिपतीन् समेतान् ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि घृष्टुम्रवाक्ये पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥
॥ घृष्टुम्र उवाच ॥ दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च सहोदुःशासनस्तथा ॥ युयुत्सुर्वायुवेगश्च भीमवेगरवस्तथा ॥ उग्रायुधो बलाकीच
करकायुर्विरोचनः २ कुंडकश्चित्रसेनश्च सुवर्चाः कनकध्वजः ॥ नंदको बाहुशाली च तुष्टुडो विकटस्तथा ३ एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रमहाबलाः ॥ कर्णेन
सहिता वीरास्त्वदर्धसमुपागताः ४ असंख्याता महात्मानः पार्थिवाः क्षत्रियर्षभाः ॥ शकुनिः सौबलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्वलः ५ एते गांधारराजस्य सुताः
सर्वे समागताः ॥ अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ६ समवेतौ महात्मानौ त्वदर्धसमलंकृतौ ॥ बृहंतो मणिर्माध्वे दंडधारश्च पार्थिवः ७ सहदेव जयत्सेनौ मे
घसंधिश्च पार्थिवः ॥ विराटः सहपुत्राभ्यां शंखेनैवोत्तरेण च ८ वार्धक्षेमिः सुशर्मा च सेनाविदुश्च पार्थिवः ॥ सुकेतुः सहपुत्रेण सुनाम्ना च सुवर्चसा ९ सुचित्रः सुकु
मारश्च वृकः सत्यघृतिस्तथा ॥ सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा १० अंशुर्माध्विकितानश्च श्रेणिर्माध्वमहाबलः ॥ समुद्रसेनपुत्रश्च चंद्रसेनः प्रतापवान् ११
जलसंधः पिता पुत्रौ विदंडो दंड एव च ॥ पौंड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् १२ कर्लिगस्ताम्रलितश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महा
रथः १३ रुक्मांगदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्रश्चास्यमहारथः १४ समवेतास्त्रयः शूराभूरिर्भूरिश्च वाः शलः ॥ सुदक्षिणश्च कांबोजो दृढध
न्वाच पौरवः १५ बृहद्वलः सुषेणश्च शिविरौ शीनरस्तथा ॥ पटच्चरनिहंता च कारूपाधिपतिस्तथा १६ संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ॥ सां वश्च चारुदे
वश्च प्रायुष्मिः सगदस्तथा १७ अकूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महामतिः ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च १८ विदूरथश्च कंकश्च शंकुश्च सगवेषणः ॥ आशा
वहोऽनिरुद्धश्च समीकः सारिमेजयः १९ वीरो वातपतिश्चैव झिष्ठीपिंडारकस्तथा ॥ उशीनरश्च विक्रांतो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः २०
जेः ३५ । ३६ तान् नृपाप्मति ३७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठे भारतभाष्ये पंचाशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ दुर्योधन इत्यादिस्पष्टार्थो ग्रन्थः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७
८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठे भा० पञ्चशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ तेऽलंकृता इति १ । २ संकल्पजेन कामेन ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ अभितः पद्मालक्ष्मीर्येषां तान्

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैधवश्च जयद्रथः ॥ बृहद्रथो बाल्हिकश्च श्रुतायुश्च महारथः २१ उलूकः कैतवो राजा चित्रांगदश्च भांगदौ ॥ वत्सराजश्च मतिमान् कोसलाधिपतिस्त
था २२ शिशुपालश्च विक्रांतो जरासंधस्तथैव च ॥ एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः २३ त्वदर्धमागता भद्रक्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ एते भैरव्यंति विक्रांतास्त्वद
र्थे लक्ष्यमुत्तमम् ॥ विध्येत यद्दं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि राजनामकीर्तने पञ्चशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तेऽलंकृताः कुंडलिनो युवानः परस्परं स्पर्धमाना नरेन्द्राः ॥ असंबलं चात्मनि मन्यमानाः सर्वे समुत्पेतुरुदायुधास्ते १ रूपेण वीर्येण
कुलेन चैव शीलेन वित्तेन च यौवनेन ॥ समिद्धदर्पा मदवेगभिन्ना मत्तायथा हैमवता गजेंद्राः २ परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः संकल्पजेनाभिपरिभुतांगाः ॥ कृष्णाममैवेत्य
भिभाषमाणान् नृपासनेभ्यः सहसोदतिष्ठन् ३ ते क्षत्रियारंगताः समेता जिगीषमाणा दुपदात्मजांताम् ॥ चकाशिरे पर्वतराजकन्यामुमां यथा देवगणाः समेताः ४ कंद
र्पवाणाभिनिपीडितांगाः कृष्णा गतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ॥ रंगावतीर्णा दुपदात्मजार्थं द्वेषं प्रचक्रुः सुहृदोऽपि तत्रा ५ अथाययुर्देवगणा विमानैरुद्रादित्यावसवोऽथाश्विनौ च ॥
साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव यमं पुरस्कृत्य घनेश्वरं च ६ दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च देवर्षयो गुह्यकाश्च आरणाश्च ॥ विश्वावसुर्नरिदपर्वतौ च गंधर्वमुख्याः सहसाऽप्सरोग्भिः
७ हलायुधस्तत्र जनार्दनश्च वृष्ण्यंधकाश्चैव यथा प्रधानम् ॥ प्रेक्षां स्मचकुर्यु दुग्गवास्ते स्थिताश्च कृष्णस्य मते महांतः ८ दृष्ट्वा तु तान् मत्तगजेंद्ररूपान् पंचाभिपद्मानिव
वारणेंद्रान् ॥ भस्मावृतां गानिव हव्यवाहान् कृष्णः प्रदध्यौ यदुवीरमुख्यः ९ शशंसरामाय युधिष्ठिरं स भीमं स जिष्णुं च यमौ च वीरौ ॥ शनैः शनैस्तान् प्रसमीक्ष्य रामो जना
र्दनं प्रीतमना ददर्श १० अन्ये तु वीरान् नृपपुत्रपौत्राः कृष्णा गतैर्नरेन्द्रमनःस्वभावैः ॥ व्यायच्छमाना ददृशुर्नतान् चैव संदष्टदंतच्छदताम्रनेत्राः ११ तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते
वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ॥ तांद्रौ पदौ प्रेक्ष्य तदा स्म सर्वे कंदर्पवाणाभिहता बभूवुः १२ देवर्षिगंधर्वसमाकुलं तत्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ॥ दिव्येन गंधेन समाकुलं
च दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणम् १३ महास्वने दुंदुभिनादितैश्च बभूव तत्संकुलमंतरिक्षम् ॥ विमानसंवाधमभूत्समंतात्सवेणुवीणापणवानुनादम् १४ ततस्तु ते राज
गणाः क्रमेण कृष्णानिमित्तं कृतविक्रमाश्च ॥ सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्यद्रौणायनिकाथसुनीथवक्राः १५ कर्लिगवंगाधिप पांड्यपौंड्राविदेहराजो यवनाधिपश्च ॥ अन्ये
च नानानृपपुत्रपौत्राराष्ट्राधिपाः पंकजपत्रनेत्राः १६ किरीटहारांगदचक्रवालैर्विभूषितांगाः पृथुबाहवस्ते ॥ अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता बलेन वीर्येण च नर्दमानाः १७

वीगसुंदरानित्यर्थः । अतिपद्मानिति पाठेऽपि स एवार्थः । अतिमत्तानित्यपपाठः ९ । १० व्यायच्छमाना व्याददानाश्चक्षुःप्रसार्य कृष्णामेव ददृशुर्न पांडवान् ११ तथैव पार्था इति कामाभिभूतत्वाद्रामकृ
ष्णादीन् ददृशु रिति भावः १२ । १३ विमानसंवाधं विमानसंकीर्णं १४ । १५ । १६ । १७

संहननोपपन्नमत्यंतकाठिन्येनयुक्तं स्फुरतानामयितुमसामर्थ्यात्करात्रिःसरत्कोटितया । अतएवविक्षिप्यमाणाःदंडेनवीटाइव धनुषाधनुष्कोट्या शमयांबभूवुरितिद्वयोःसंबंधः १८ । १९ चक्रवालं
मंडलं २० । २१ । २२ सामर्षहासं नीचकुलयोगादमर्षः सूर्यापराधत्वाद्भासः २३ । २४ धनुरादायमानःपरीक्षमाणः दैर्घ्यशोधनेऽस्यरूपं २५ अभ्यासंसमीपं २६ धनुषाआकृष्यमाणेन २७ आ

तत्कार्मुकंसंहननोपपन्नं सज्यं न शेकुर्मनसाऽपिकर्तुम् ॥ तेविक्रमंतःस्फुरतादृढेनविक्षिप्यमाणाधनुषानरेन्द्राः १८ विचेष्टमानाधरणीतलस्थायथावलंशैक्ष्यगुणक
माश्च ॥ गतौजसःस्रस्तकिरीटहाराविनिःश्वसंतःशमयांबभूवुः १९ हाहाकृतंतद्वधुषादृढेनविस्त्रस्तहारांगदचक्रवालम् ॥ कृष्णानिमित्तंविनिवृत्तकामंराज्ञां
तदामंडलमार्तमासीत् २० सर्वावृषास्तान्प्रसमीक्ष्यकर्णोधनुर्धराणांप्रवरोजगाम ॥ उद्धृत्यतूर्णधनुरुद्यतंतत्सज्यंचकाराशुयुयोजवाणान् २१ दृष्ट्वासूतंमेनिरे
पांडुपुत्राभित्वानीतलक्ष्यवरंघरायाम् ॥ धनुर्धरागलतप्रतिज्ञमत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम् २२ दृष्ट्वातुतंद्रौपदीवाक्यमुच्चैर्जगादनाहंवरयामिसूतम् ॥ सामर्षहा
संप्रसमीक्ष्यसूर्यतत्याजकर्णःस्फुरितंधनुस्तत् २३ एवंतेषुनिवृत्तेषुक्षत्रियेषुसमंततः ॥ चेदीनामधिपोवीरोबलवानंतकोपमः २४ दमघोषसुतोधीरःशिशुपालो
महामतिः ॥ धनुरादायमानस्तुजानुभ्यामगमन्महीम् २५ ततोराजामहावीर्योजरासंधोमहाबलः ॥ धनुषोऽभ्याशमागत्यतस्थौगिरिरिवाचलः २६ धनुषापी
ढ्यमानस्तुजानुभ्यामगमन्महीम् ॥ ततउत्थायराजासस्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् २७ ततःशल्योमहावीरोमद्राजोमहाबलः ॥ तदप्यारोप्यमाणस्तुजानुभ्या
मगमन्महीम् २८ तस्मिंस्तुसंभ्रांतजनेसमाजेनिक्षिप्तवादेपुजनाधिपेषु ॥ कुंतीसुतो जिष्णुरियेपकर्तुंसज्यंधनुस्तत्सशरंप्रवीरः २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदि
पर्वणिस्वयंवरपर्वणिसर्वराजपराङ्मुखीभवनेसप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ यदानिवृत्ताराजानोधनुषःसज्यकर्म
णः ॥ अथोदतिष्ठद्विप्राणांमध्याजिष्णुरुदारधीः १ उदक्रोशन्विप्रमुख्याविधुन्वंतोऽजिनानिच ॥ दृष्ट्वासंप्रस्थितंपार्थमिंद्रकेतुसमप्रभम् २ केचिदासन्विमनसः
केचिदासन्मुदाजन्विताः ॥ आहुःपरस्परंकेचिन्निपुणाबुद्धिजीविनः ३ यत्कर्णशल्यप्रमुखैःक्षत्रियैर्लोकविश्रुतैः ॥ नानतंबलवद्भिर्हधनुर्वेदपरायणैः ४ तत्कथंत्व
कृतास्त्रेणप्राणतोदुर्बलीयसा ॥ वटुमात्रेणशक्यंहिसज्यंकर्तुधनुर्द्विजाः ५ अवहास्याभविष्यंतिब्राह्मणाःसर्वराजसु ॥ कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धेचापलादपरीक्षिते ६
यद्येपदर्पाद्वर्पाद्वाऽप्यथब्राह्मणचापलात् ॥ प्रस्थितोधनुरायंतुंवार्यतांसाधुमागमत् ७ ॥ ब्राह्मणाउचुः ॥ नावहास्याभविष्यामोनचलाधवमास्थिताः ॥ नच
विद्विष्टतांलोकेगमिष्यामोमहीक्षिताम् ८ केचिदाहुर्धुवाश्रीमान्नागराजकरोपमः ॥ पीनस्कंधोरुवाहुश्चधैर्येणाहिमवानिव ९ सिंहखेलगतिःश्रीमान्मत्तनागेंद्रविक्र
मः ॥ संभाव्यमस्मिन्कर्मदमुत्साहाच्चानुमीयते १०

रोप्यमाणःसजीकर्तुमिच्छन् २८ निक्षिप्तवादेपुत्यक्तधनुरुद्यमनकथेषु २९ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठेभारतभावदीपेसप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ यदेति जिष्णुरर्जुनः १ । २ । ३ । ४
प्राणतःशक्तिः ५ । ६ । दर्पाद्वर्पात् हर्पादोत्सुक्यात् चापलादनवस्थितत्वात् ७ । ८ । ९ । १०

लोकेषुब्रह्मलोकांतेषु नृपुरुषेषु संस्थानचारिषुदेवासुराद्याकारैश्चरत्सुतत्कर्मनविद्यतेयत्ब्राह्मणानामसाध्यमितिसंबंधः ११ । १२ । १३ महद्भस्वंमहदपिभुद्रंभवतिषत्रतत्कर्म तदेवोदाहरति
जामदग्न्येनेति १४ ब्राह्मणवचसाक्षुद्रेणापिमहत्कर्मकर्तुंशक्यमित्यभिप्रेत्यसर्वेऽप्येकमत्येनाहुः तस्मादिति १५ । १६ । १७ । १८ राधेयःकर्णः १९ । २० । २१ । २२ विष्य

शक्तिरस्यमहोत्साहानह्यशक्तःस्वयंव्रजेत् ॥ नचतद्विद्यतेकिंचित्कर्मलोकेषुयद्भवेत् ११ ब्राह्मणानामसाध्यंचनृपुसंस्थानचारिषु ॥ अब्भक्षावायुमक्षाश्चफला
हारादृढव्रताः १२ दुर्बलाअपिविप्राहिवलीयांसःस्वतेजसा ॥ ब्राह्मणोनावमंतव्यःसदसद्वासमाचरन् १३ सुखंदुःखंमहद्भस्वंकर्मयत्समुपागतम् ॥ जामदग्न्येन
रामेणनिर्जिताःक्षत्रियायुधि १४ पीतःसमुद्रोऽगस्त्येनअगाधोब्रह्मतेजसा ॥ तस्माहुवंतुसर्वेऽब्रवदुरेषधनुर्महान् १५ आरोपयतुशीघ्रं वैतथेत्यूचाद्विजर्षभाः ॥
एवंतेषांविलपतांविप्राणांविविधागिरः १६ अर्जुनोधनुषोऽभ्याशेतस्थौगिरिरिवाचलः ॥ सतद्वधुःपरिक्रम्यप्रदक्षिणमथाकरोत् १७ प्रणम्यशिरसादेवमी
शानंवरदंप्रभुं ॥ कृष्णंचमनसालुत्वाजगृहेचारुनोधनुः १८ यत्पार्थिवैरुक्मसुनीथवक्रैराधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ॥ तदाधनुर्वेदपरेर्नृसिंहैःकृतंनसज्यंमहतो
ऽपियत्नात् १९ तदर्जुनोवीर्यवतांसदर्पस्तदैद्रिर्द्रावरजप्रभावः ॥ सज्यंचक्रेनिमिषांतरेणशरांश्चजग्राहदशार्धसंख्यान् २० विव्याधलक्ष्यंनिपपाततच्च
च्छिद्रेणभूमौसहसाऽतिविद्धं ॥ ततोऽतरिक्षेचवभूवनादःसमाजमध्येचमहान्निनादः २१ पुष्पाणिदिव्यानिववर्षदेवःपार्थस्यमूर्ध्निद्विषतानिहंतुः २२ चैला
निविष्यधुस्तत्रब्राह्मणाश्चसहस्रशः ॥ विलक्षितास्ततश्चकुर्हाहाकारांश्चसर्वशः ॥ न्यपतंश्चात्रनभसःसमंतात्पुष्पवृष्टयः २३ शतांगानिचतूर्याणिवादकाः
समवादयन् ॥ सूतमागधसंवाश्चाप्यस्तुवंस्तत्रसुस्वराः २४ तदृष्व्वाहुपदःप्रीतोवभूवरिपुसूदनः ॥ सहसैन्यैश्चपार्थस्यसाहाय्यार्थमियेषसः २५ तस्मिं
स्तुशब्देमहतिप्रवृद्धेयुधिष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः ॥ आवासमेवोपजगामशीघ्रंसार्धयमाभ्यांपुरुषोत्तमाभ्याम् २६ विद्धंतुलक्ष्यंप्रसमीक्ष्यकृष्णापार्थंचशक्रप्रतिमं
निरीक्ष्य ॥ आदायशुक्लांवरमाल्यदामजगामकुंतीसुतमुत्समयंती २७ सतामुपादायविजित्यरंगेद्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ॥ रंगात्रिरकामदचित्यकर्मा
पत्न्यातयाचाप्यनुगम्यमानः २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिस्वयंवरपर्वणिलक्ष्यच्छेदनेऽष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ तस्मैदित्सतिकन्यांतुब्राह्मणायतदानृपे ॥ कोपआसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमंतिकात् १ अस्मानयमतिक्रम्यतृणीकृत्यचसंगतान् ॥ दातुमिच्छ
तिविप्रायद्रौपदीयोषितां वरां २ अवरोप्येहवृक्षंतुफलकालेनिपात्यते ॥ निहन्मैनंदुरात्मानंयोऽयमस्मान्नमन्यते ३

धुर्विजयध्वजवदुच्छिस्तवंतः विलक्षिताःविषमंलक्षितंदृष्टिर्षेपांतेतथाभूताःशत्रवःलक्ष्येणविनाकृतावा २३ शतमनंतान्यंगानिनिखांगुलिदंभधनुर्ज्याविकादीनिवादोनोपायायेषांतानि । 'अंगंगात्रांति
कोपायप्रतीकेषु'इतिविश्वः २४ साहाय्यार्थं द्रौपद्यलाभात्सुब्धेर्नृपांतैर्युद्धप्रसक्तोसत्यां २५ । २६ उत्समयंतीउत्तमपतिलाभादत्यंतंनृकुर्वती २७ । २८ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठे
भारतभावदीपेअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ तस्मैदित्सतीति १ । २ । ३

अवरोप्येत्यस्य व्याख्या अयं हीति व्यवहितश्लोकेन ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ संत्रासाद्वाहणकोपेन सर्वसंनश्येदिति शंकोत्थादयात् १३।१४।१५।१६।१७
 नहर्हत्येषसमानं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ हन्मैनं सहपुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ४ अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ॥ गुणवद्भोजयित्वा त्रंततः पश्चान्न मन्यते ५
 अस्मिन्न राजसमावाये देवानामिव सन्नये ॥ किमयं सदृशं कंचिन्नृपतिर्नैव दृष्टवान् ६ न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वर्णप्रति ॥ स्वयं वरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः
 ७ अथ वायदिकं न्येयं न च कंचिद्भूषति ॥ अग्रावेनां परिक्षिप्य मराष्ट्राणि पार्थिवाः ८ ब्राह्मणो यदि चापल्यालोभाद्वा कृतवानिदम् ॥ विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष
 वध्यः कथंचन ९ ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं हि वसूनि च ॥ पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् १० अवमानमयाच्चैव स्वधर्मस्य च रक्षणात् ॥ स्वयं वराणां
 मन्येषां माभूदेवं विधा गतिः ११ इत्युक्त्वा राजशार्दूलदृष्टाः परिषदाहवः ॥ द्रुपदं तु जिघांसतः सायुधाः समुपाद्रवन् १२ तान् गृहीतशरावापान् कुद्धाना पततो
 बहून् ॥ द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाच्छरणं गतः १३ वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानि वारणान् ॥ पांडुपुत्रो महेष्वासौ प्रतियातावर्दिमौ १४ ततः समुत्पेतुरु
 दायुधास्ते महीक्षितो बद्धगोधांगुलित्राः ॥ जिघांसमानाः कुरु राजपुत्रावमर्षयंतोऽर्जुन भीमसेनौ १५ ततस्तु भीमोऽहुतभीमकर्मा महाबलो वज्रसमानसारः ॥
 उत्पाट्य दोर्म्यां द्रुममेकवीरो निष्पन्नयामास यथा गजेंद्रः १६ तं वृक्षमादाय रिपुप्रमार्थी दंडी बद्धं पितृराज उग्रम् ॥ तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य पार्थस्य पार्थः पृथुदी
 र्घबाहुः १७ तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धिर्जिष्णुः सहिभ्रातुरचित्य कर्मा ॥ विसिस्मिये चापि भयं विहाय तस्थौ धनुर्ग्रह्य महेंद्र कर्मा १८ तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धिर्जिष्णोः
 सहभ्रातुरचित्य कर्मा ॥ दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं हलायुधं वाक्यमिदं वभाषे १९ य एष सिंहर्षभ खेलगामी महद्भनुः कर्षति तालमात्रम् ॥ एषोऽर्जुनो नात्र विचार्य मस्ति
 यद्यस्मि संकर्षणवासुदेवः २० यस्त्वेष वृक्षं तरसाऽवभज्य राज्ञां निकारे सहसा प्रवृत्तः ॥ वृकोदरा ब्रान्यद्द्वैतदद्य कर्तुं समर्थः समरे पृथिव्याम् २१ योऽसौ पुरस्तात्क
 मलायताक्षस्तनुर्महासिंह गतिर्विनीतः ॥ गौरः प्रलंबो ज्वलचारुघोणो विनिःसृतः सोऽच्युतधर्मपुत्रः २२ यौतौ कुमारौ विवर्तिते यौ द्वावाश्विने याविति मे वितर्कः ॥
 मुक्ताहितस्माज्जतु वेदमदाहान्मया श्रुताः पांडुसुबाः पृथाच २३ तमब्रवीन्निर्जलतोयदामो हलायुधोऽनंतरजं प्रतीतः ॥ प्रीतोऽस्मि दृष्ट्वा हि पितृष्वसारं पृथां विमुक्तां स
 हकौरवाग्र्यैः २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि कृष्णवाक्ये ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अजिनानि विधु
 न्वंतः करकांश्च द्विजर्षभाः ॥ ऊचुस्ते भीमर्षभ कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् १ तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव ॥ उवाच प्रेक्षकाभूत्वा यूयं तिष्ठथ पार्श्वतः २ अहमेना
 न जिह्वाग्रैः शतशो विकिरञ्छरैः ॥ वारयिष्यामि संकुद्धान्मंत्रैराशीविषानिव ३ इति तद्वनुरानम्य शुल्कावाप्तं महाबलः ॥ आत्राभीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ४

१८।१९।२०।२१ घोणानासा २२ कार्तिकेयावित्पभूतोपमा २३।२४ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥
 अजिनानीति १।२।३ शुल्कावाप्तं पणप्राप्तं ४

५।६।७।८।९।१०।११ विजिगीषिणो विजिगीषावतो १२ शूराणामर्थवद्विर्वचनैः शूरार्थवचनैः १३।१४ प्रतिहन्य प्रतिहत्य । वाल्यपीति पक्षेऽनुनासिकलोपाभावाच्चतुक् । तत्प्रति
 ततः कर्णमुखान्दृष्ट्वा क्षत्रियानयुद्धदुर्मदान् ॥ संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ५ ऊचुश्च वाचः पुरुषास्ते राजानो युयुत्सवः ॥ आहो वेहि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयु
 त्सतः ६ इत्येवमुक्त्वा राजानः सहसा दुर्बुद्धिजान् ॥ ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रतिययौरणे ७ युद्धार्थो वासिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ भीमसेनं ययौ शल्यो मद्रा
 णामीश्वरो बली ८ दुर्योधनादयः सर्वे ब्राह्मणैः सह संगताः ॥ मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाऽऽहवे ९ ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतंतं शितैः शरैः ॥ कर्णवैकर्तनं श्रीमा
 न्विकृष्य बलवद्धनुः १० तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ॥ विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ११ तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ ॥ अयु
 ध्येतां सुसंरब्धा वन्यो न्यविजिगीषिणौ १२ कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलं च मे ॥ इति शूरार्थवचनैरभाषेतां परस्परम् १३ ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ॥
 ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् १४ अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्वाणान्वेगवतस्तदा ॥ प्रतिहन्य ननादोच्चैः सैन्यानि तदपूजयन् १५ ॥ कर्ण उवाच ॥ तुष्यामि
 ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ॥ अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविजयस्य च १६ किं त्वं साक्षादनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ॥ अथ साक्षाद्वरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः
 १७ आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रतियुध्यते १८ न हि मामाहवे कुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः ॥ पुमान्यो धायितुं शक्तः पांड
 वाद्वाकिरीटिनः १९ तमेवंवादिनं तत्र फाल्गुनः प्रत्यभाषत ॥ नास्मि कर्णधनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् २० ब्राह्मणोऽस्मि युधांश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ब्राह्मे
 पौरंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् २१ स्थितोऽस्म्यद्यरणे जेतुं त्वां वै वीरस्थिरो भव ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तुराधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत २२ ब्राह्मंतेज
 स्तदाऽज्यमान्यमानो महारथः ॥ अपरस्मिन्वनोद्देशे वीरौ शल्यवृकोदरौ २३ बलिनौ युद्धसंपन्नौ विद्यया च बलेन च ॥ अन्योन्यमाह्वयंतौ तु मत्ताविव महागजौ
 २४ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नंतावितरेतरम् ॥ प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः २५ आचकर्षतुरन्योऽन्यं मुष्टिभिश्चापि जघ्नतुः ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरो ह्य
 भवत्तयोः २६ पाषाणसंपातनिभैः प्रहौरैरभिजघ्नतुः ॥ मुहूर्ततौ तदाऽन्योन्यं समरे पर्यकर्षताम् २७ ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ॥ अपातयत्कुरुश्रे
 ष्ठो ब्राह्मणजहसुस्तदा २८ तत्राश्चर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ॥ यच्छल्यं पातितं भूमौ नावधीद्वली न वली २९ पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शंकिते ॥ शंकि
 ताः सर्वराजानः परिवधुर्वृकोदरम् ३० ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमौ ब्राह्मणर्षभौ ॥ विज्ञायेतां कजन्मानौ कनिवासौ तथैव च ३१ कोहिराधासुतं कर्णशक्तो यो धायि
 तुरणे ॥ अन्यत्र रामाद्गोणाद्वा पांडवाद्वा किरीटिनः ३२ कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्कृष्णाद्वाऽपिशरद्वतः ॥ कोवा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुरणे ३३

हननं १५।१६।१७ मन्येत्वांयस्मान्मां प्रतियुध्यसे १८।१९।२०।२१ २२ वनोद्देशे रंगदृष्टां निवासस्थाने । 'वनं न पुंसर्वजरे निवासालयकानने' इति मेदिनी २३।२४ प्रकर्षणं दूरेनोदनं ।
 आकर्षणमर्षवर्षणं । अभ्याकर्षणमभिमुखमास्फालनं । विकर्षणं तिर्यक्पातनं २५।२६।२७ समुत्क्षिप्य कूर्मांडफलवदपातयत् २८।२९।३०।३१।३२।३३

३४ अवहारोयुद्धान्निवर्त्तनं ३५ सापराधाअपीतिसंधिरार्यः अथअथवाकालांतरेउपलभ्य ३६ संयुगेतत्कर्मकृत्वातृष्णींभूतावितिशेषः ३७ । ३८ । ३९ ब्रह्मब्राह्मणजातिःउत्तरंउत्कृष्टंयस्मि
न्सब्रह्मोत्तरः ४० । ४१ । ४२ । ४३ अभिगच्छतिउपस्थितेसति ४४ । ४५ । ४६ भार्गववेश्मकुलालगृहं ४७ ॥ इति आदिषर्वणि नीलकण्ठीये भारतभादीषे नवत्यधिकशत

तथैवमद्राधिपतिशल्यं बलवतावरम् ॥ बलदेवादृतेवीरात्पांडवाद्वाष्टकोदरात् ३४ वीरादुर्योधनाद्वाञ्छ्यः शक्तः पातयितुं रणे ॥ क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसं
वृतात् ३५ ब्राह्मणाहिसदारक्ष्याः सापराधाऽपि नित्यदा ॥ अथैनानुपलभ्येह पुनर्योस्यामहृष्टवत् ३६ तांस्तथावादिनः सर्वान् प्रसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ॥ अथान्या
नपुरुषांश्चापि कृत्वा तत्कर्मसंयुगे ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तत्कर्मभीमस्य समीक्ष्य कृष्णः कुंतीसुतौ तौ परिशंकमानः ॥ निवारयामास महीपतीस्तान् धर्मेण लब्धे
त्यनुनीय सर्वान् ३८ एवं ते विनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ॥ यथावासंययुः सर्वे विस्मिताराजसत्तमाः ३९ वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रंगः पांचाली ब्राह्मणैर्वृता ॥ इति ब्रुवंतः
प्रययुर्येतत्रासन्समागताः ४० ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नैरौ रवाजिनवासिभिः ॥ कृच्छ्रेण जग्मतुस्तौ तु भीमसेनधनंजयौ ४१ विमुक्तौ जनसंवाधाच्छत्रुभिः परिविक्ष
तौ ॥ कृष्णयाऽनुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ४२ पौर्णमास्यां धनैर्मुक्तौ चंद्रसूर्याविवोदितौ ॥ तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यर्चयन् ४३ अनागच्छत्सु पुत्रेषु भै
क्षकालेऽभेगच्छति ॥ धार्तराष्ट्रैर्हतान् स्युर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ४४ मायान्वितैर्वीरक्षोभिः सुगोरेर्दृष्ट्वैरिभिः ॥ विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ४५ इत्ये
वं चिंतयामास सुतस्नेहावृता पृथा ॥ ततः सुतजन प्रायेदुर्दिने मेघसंस्तुते ४६ महत्यथापराह्णे तु धनैः सूर्य इवावृतः ॥ ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्भागवदेश्मतत् ४७
॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि पांडवप्रत्यागमने नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गत्वा तु तां
भार्गवकर्मशालां पार्थोपृथां प्राप्य महानुभावौ ॥ तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ १ कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रौ प्रोवाच भुंक्तेति समेत्य सर्वे ॥ पश्चा
च्च कुंती प्रसमीक्ष्य कृष्णां कष्टं मया माषितमित्युवाच २ साऽधर्मभीता परिचितयन्ती तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम् ॥ पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुंती युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चे
दम् ३ ॥ कुंत्युवाच ॥ इयंतु कन्याद्वयं पदस्य राज्ञस्तवानुजाभ्यां मयि सन्निविष्टा ॥ यथोचितं पुत्रमयाऽपि चोक्तं समेत्य भुंक्तेति नृपप्रमादात् ४ मया कथं नानृतमुक्तम
द्य भवेत्कुरूणां पृथग्भवती हि ॥ पंचालराजस्य सुता मधर्मो न चोपवर्तेत न विभ्रमेच्च ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स एव मुक्तो मतिमान् नृवीरो मात्रासु हूर्तुं विचिंत्य राजा ॥
कुंतीसमाश्वास्य कुरुप्रवीरो धनंजयं वाक्यमिदं वभाषे ६ त्वया जिता फाल्गुनया ज्ञसेनी त्वयैव शोभिष्यति राजपुत्री ॥ प्रज्वाल्यतामग्निं रमित्रसाहस्यहाणपार्णि विधि
वत्त्वमस्याः ७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ मामां न रेंद्रत्वमधर्मभाजं कृत्या न धर्मोऽयमशिष्टदृष्टः ॥ भवान्निवेश्यः प्रथमतोऽयं भीमो महाबाहुरचित्य कर्मा ८

तमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ३ ॥ ॥ गत्वेति १ । २ अधर्मो बहुभर्तृतारूपस्तस्माद्गीता ३ । ४ अधर्मो बहुभर्तृतारूपः विभ्रमे च तेनाधर्मेणतिर्यग्योनोपुनःपुनर्विशेषेण भ्रमेत् ५
६ । ७ नधर्मोऽप्यदृष्टः अयं कः यमांभवान्शिष्टास्तितवान् । निवेश्यः विवाहः ८

१. १०. ११. १२. १३. १४. १५. भेदभयंयस्यत्रोपदीतस्येतेरेकत्रयः स्युरितिभेदः १६. १७. रौहिणेयोबलदेवः १८. १९. २०. २१. २२. २३. शत्रुसाहाः शत्रुवेगस्यसोढारः २४. यद्
अहंततो नकुलोऽनंतरं मेपश्चादयंसहदेवस्तरस्वी ॥ वृकोदरोऽहंचयमौचराजत्रियंचकन्याभवतो नियोज्याः ९ एवं गतेयत्करणीयमत्रधर्म्यशस्यंकुरुतद्विचिंत्य ॥
पंचालराजस्य हितंचयत्स्यात्प्रशाधिसर्वेस्मवशे स्थितास्ते १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम् ॥ दृष्टिनिवेशयामासुः पांचाल्यां
पांडुनंदनाः ११ दृष्ट्वा ते तत्र पश्यंतीं सर्वे कृष्णाय शस्विनीम् ॥ संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीनाह दयैस्तामधारयन् १२ तेषां तु द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वे पाममितौजसाम् ॥ संप्रमथ्ये
द्रियग्रामं प्रादुरासीन् मनोभवः १३ काम्यं हि रूपं पांचाल्याविधात्रा विहितं स्वयम् ॥ बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् १४ तेषामाकारभावज्ञः कुंतीपुत्रो युधि
ष्ठिरः ॥ द्वैपायनवचः कृत्स्नं सस्मारमनुजर्षभः १५ अब्रवीत्सहितान् भ्रातृन् मिथो भेदभयान्नृपः ॥ सर्वेषां द्रौपदीभार्या भविष्यति हि नः शुभा १६ ॥ वैशंपायन उवा
च ॥ भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे ज्येष्ठस्य पांडोस्तनयास्तदानीम् ॥ तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभिः सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्त्वाः १७ वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरानाशंस
मानः सह रौहिणेयः ॥ जगाम तां भार्गवकर्मशालां यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः १८ तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं ददर्श कृष्णः सह रौहिणेयः ॥ अजातशत्रुं परिवार्य तां श्वाप्युपोप
विष्टान् ज्वलनप्रकाशान् १९ ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य कुंतीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः २० तथैव
तस्याप्यनुरौहिणेयस्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनंदन् ॥ पितृष्वसुश्चापियदुप्रवीरावगृह्णतां भारतमुख्यपादौ २१ अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः पप्रच्छ कृष्णं कुशलं विलो
क्य ॥ कथं वयं वासुदेव त्वये ह गूढावसंतो विदिताश्च सर्वे २२ तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य गूढोप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ॥ तं विक्रमं पांडवेयानतीत्य कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानु
षेषु २३ दिष्ट्या सर्वे पावका द्विप्रमुक्ता यूयं घोरात्पांडवाः शत्रुसाहाः ॥ दिष्ट्या पापो घृतराष्ट्रस्य पुत्रः सहा मात्स्यो न सकामोऽभविष्यत् २४ भद्रं वोऽस्तु निहितं यदुहायां
विवर्धं ज्वलनाद्वैधमानाः ॥ मावो विदुः पार्थिवाः केचिदेवयास्यावहेशि विरायैव तावत् ॥ सोऽज्ञातः पांडवेनाव्ययश्रीः प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् २५ ॥ इति श्री
महाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि रामकृष्णागमने एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ घृष्टद्युम्नस्तु पांचाल्यः पृष्ठतः कुरुनंदनौ ॥
अन्वगच्छत्तदा यांतौ भार्गवस्य निवेशने १ सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समंततः ॥ स्वयमारान्त्रिलीनोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने २ सोयंच भीमस्तुरिपुप्रमाथी जिष्णु
र्यमौ चापिमहानुभावौ ॥ भैक्षंचरित्वा तु युधिष्ठिराय निवेदयांच कुरुदीनसत्त्वाः ३ ततस्तु कुंतीद्रुपदात्मजांतामुवाच काले वचनं वदान्या ॥ त्वमग्रमादाय कुरुष्वभद्रं
लिंच विप्राय च देहि भिक्षाम् ४ ये चान्नमिच्छंति ददस्व तेभ्यः परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ॥ ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्रमर्धं चतुर्धाममचात्मनश्च ५

दंगुहायांबुद्धौवोनिहितंतद्वोऽस्तु २५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ धृष्टद्युम्नइति १ सःअज्ञायमानः पांडवैरितरैश्च आरात्समीपे २ । ३ अग्रं प्रथममादाय बलिं कुरुष्व भिक्षां च देहि ४ परिश्रिताः अन्येऽन्नोपजीविनः चतुर्धा मम चात्मनश्चेत्यर्धं पोषार्थं भीमायेत्यर्थः ५

आदि. १

अ०

1128.211

॥ १६५ ॥

आदि. १
अ०
॥१९३॥

म.भा.टी.
॥१६६॥

संहननोपपन्नोदहः पुष्टश्च ६ साधुविशंकमानास्वस्थश्रेयस्तर्कवती । 'शंकात्रासेवितर्क' इति मेदिनी ७ । ८ अगस्त्येन शास्ता शिक्षितातां दक्षिणामभितः सर्वेऽपि दक्षिणामभितः पुरस्तात् शिरोदेशस्येव पादांतरेपादसमीपप्रदेशे ९ पादोपधानीवसर्वेषां पादस्पृशंलभमाना कुशेषुकुशासनेषु १० पृतनाधिकाराः सेनाधीशयोग्याः ११ । १२ । १३ अप्रतिविंदमानः अजानन् १४ मूर्ध्नि पदं हीनवर्णयोगात् वे श्यपक्षेतुनपातित्वं । शूद्रपक्षेतु 'पद्युवाएतस्मिन्नानंयच्छूद्रः' इति शूद्रस्य पापयुक्तश्मशानत्वश्रुतेस्तत्रमालावत्सुकुमारीबालापतितेति स्पष्टमुक्तं १५ सर्वर्णप्रवरः क्षत्रियश्रेष्ठः उद्विक्तवर्णो ब्राह्मणः । अर्धतुभीमायचदेहिभद्रेयएषनागर्षभतुल्यरूपः ॥ गौरोयुवासंहननोपपन्नएषोहिवीरोबहुभुक्तसदैव ६ साहृष्टरूपेवतुराजपुत्रीतस्यावचःसाधुविशंकमाना ॥ यथा वदुक्तप्रचकारसाध्वीतेचापिसर्वेदुभुजुस्तदन्नम् ७ कुशैस्तुभूमौ शयनंचकारमाद्रीपुत्रः सहदेवस्तरस्वी ॥ यथास्वकीयान्यजिनानिसर्वेसंस्तीर्यवीराः सुपुपुर्धरण्याम् ८ अगस्त्यशास्तामभितोदिशंतु शिरांसितेषां कुरुसतमानाम् ॥ कुंतीपुरस्तात्तुवभूवतेषां पादांतरेचाथवभूवकृष्णा ९ अशेतभूमौ सहपांडुपुत्रैः पादोपधानीवकृता कुशेषु ॥ नतत्रदुःखं मनसाऽपितस्यानचावमेनेकुरुपुंगवास्तान् १० तेतत्रशूराः कथयांबभूवुः कथाविचित्राः पृतनाधिकाराः ॥ अस्त्राणिदिव्यानि रथाश्च नागान् खड्गान्गदाश्चापिपरश्वधांश्च ११ तेषांकथास्ताः परिकीर्त्यमानाः पंचालराजस्य सुतस्तदानीम् ॥ शुश्रावकृष्णांचतदानिषण्णांतेचापिसर्वेददृशुर्मनुष्याः १२ घृष्टयुग्नोराजपुत्रस्तुसर्ववृत्तंतेषांकथितंचैवरात्रौ ॥ सर्वैराज्ञेदुपदायाखिलेननिवेदयिष्यंस्त्वरितोजगाम १३ पंचालराजस्तुविषण्णरूपस्तान्पांडवानप्रतिविंदमानः ॥ घृष्टयुग्नंपर्यपृच्छन्महात्माकसागताकेननीताचकृष्णा १४ कश्चिन्नशूद्रेणहीनजेनवैश्येनवाकरदेनोपपन्ना ॥ कश्चित्पदंमूर्ध्निनपंकदिग्धंकश्चिन्नमालापतिताश्म शाने १५ कश्चित्सर्वर्णप्रवरोमनुष्यउद्विक्तवर्णोऽप्युतएवकश्चित् ॥ कश्चिन्नवामोमममूर्ध्निपादः कृष्णाभिर्मर्शनकृतोऽद्यपुत्र १६ कश्चिन्नतस्येपरमप्रतीतः संयुज्य पार्थेननरर्षभेण ॥ वदस्वतत्त्वेनमहानुभावकोऽसौविजेतादुहितुर्ममाय १७ विचित्रवीर्यस्यसुतस्यकश्चित्कुरुप्रवीरस्यधियंतिपुत्राः ॥ कश्चितुपार्थेनयवीयसा ऽद्यधनुर्गृहीतंनिहतंचलक्ष्यम् १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि स्वयंवरपर्वणि घृष्टयुग्नप्रत्यागमने द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ ६ ॥ समाप्तंस्वयंवरपर्व ॥ ॥ अथवैवाहिकपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः पित्रेशंसाथसराजपुत्रः ॥ घृष्टयुग्नः सोमकानां प्रवर्होवृत्तंयथा येनहताचकृष्णा १ ॥ घृष्टयुग्नउवाच ॥ योऽसौयुवाव्यायतलोहिताक्षः कृष्णाजिनीदेवसमानरूपः ॥ यः कार्मुकाग्र्यंकृतवानधिज्यंलक्ष्यंचयः पातितवान्पृथिव्याम् २ असज्जमानश्चततस्तरस्वीवृतोद्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः ॥ चक्रामवज्रीवदितेः सुतेषुसर्वैश्चदेवैर्ऋषिभिश्चजुष्टः ३ कृष्णाप्रगृह्याजिनमन्वयातं नागंयथाना गवधूः प्रहृष्टा ॥ अमृष्यमाणेषुनराधिपेषुकुद्वेषुवैतत्रसमापतसु ४

मूर्ध्निपादस्तुवेपमात्रेणब्राह्मणत्वानिश्चयात्शौर्यस्यचकर्णकलव्ययोः सूतशूद्रयोरपिदृष्टत्वात्संभावितः १६ कश्चिदितिकामप्रवेदने । पार्थेनसंयुज्यपरमप्रतीतोत्यंतहृष्टोऽसि तादृशशौर्यस्याग्न्यासंभवात् १७ धियंतिजीवंति १८ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ततइति प्रवर्होवृत्तमः १ । २ । ३ । ४

॥१६६॥

महीप्ररोहवृक्षं ५ । ६ । ७ उक्ताताम्बामिति शेषः ८ ब्राह्मणसातृब्राह्मणाधीनं ९ दर्भाणां अजिनां प्रमुपयोजिनंचतदास्तरणंचेतिसमाप्तः १० । ११ । १२ । १३ विद्याम वेदितुमिच्छामः १४ । १५

ततोऽपरः पार्थिवसंघमध्ये प्रवृद्धमारुज्यमहीप्ररोहं ॥ प्रकालयन्नेवसपार्थिवौघान्कुद्धोऽतः प्राणभृतोयथैव ५ तौपार्थिवानांमिषतानरेन्द्रकृष्णामुपादायगतौन राग्र्यौ ॥ विभ्राजमानाविवचंद्रसूर्यौबाह्यापुराद्गार्गवर्मशालां ६ तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्यतेषांजनित्रीतिममप्रतर्कः ॥ तथाविधैरेवनरप्रवीरैरुपोपविष्टौचि भिरग्रिकल्पैः ७ तस्यास्ततस्तावभिवाद्यपादाबुक्ताचकृष्णात्वभिवादयेति ॥ स्थितांचतत्रैवनिवेद्यकृष्णांभिक्षाप्रचारायगतानराग्र्याः ८ तेषांतुभैक्षप्रतिष्ठ ह्यकृष्णादत्वावलिंब्राह्मणसाच्चकृत्वा ॥ तांचैववृद्धांपरिवेप्यतांश्चनरप्रवीरान्स्वयमप्यभुंक्त ९ सुप्तास्तुतेपार्थिवसर्वएवकृष्णांचतेषांचरणोपधाने ॥ आसी त्पृथिव्यांशयनंचतेषांदर्भाजिनाग्रास्तरणोपपन्नम् १० तेनर्दमानाइवकालमेघाः कथाविचित्राः कथयांबभूवुः ॥ नवैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्तानचद्विजानांक थयंतिवीराः ११ निःसंशयंक्षत्रियपुंगवास्तेयथाहियुद्धंकथयंतिराजन् ॥ आशाहिनोव्यक्तमियंसमृद्धासुक्तान्रहिपार्थान्शृणुमोऽग्निदाहात् १२ यथाहिलक्ष्यं निहतंधनुश्चसज्यंकृतंतेनतथाप्रसह्य ॥ यथाहिभाषंतिपरस्परंतेछन्नाधुवंतेप्रचरंतिपार्थाः १३ ततःसराजादुपदः प्रहृष्टः पुरोहितंप्रेषयामासतेषाम् ॥ विद्याम युष्मानितिभाषमाणोमहात्मनःपांडुसुतास्तुकश्चित् १४ गृहीतवाक्योन्मत्तः पुरोधागत्वाप्रशंसामभिधायतेषां ॥ वाक्यंसमग्रंनृपतेर्यथावदुवाचचानुक्रमविक्र मेण १५ विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरोवः पंचालराजोवरदोवरार्हाः ॥ लक्ष्यस्यवेद्वारमिमंहिदृष्ट्वाहर्षस्यनांतंप्रतिपद्यतेसः १६ आख्यातचज्ञातिकुलानुपूर्वीपदं शिरःसुद्विषतांकुरुध्वम् ॥ प्रल्हादयध्वंत्तदयंममेदंपंचालराजस्यचसानुगस्य १७ पांडुरिंराजादुपदस्यराज्ञःप्रियःसखाचात्मसमोवभूव ॥ तस्यैषकामोदु हिताममेयंस्नुषांप्रदास्यामिहिकौरवाय १८ अयंहिकामोदुपदस्यराज्ञोत्तदिस्थितोनित्यमनिदितांगाः ॥ यदर्जुनोवैपृथुदीर्घबाहुर्धर्मेणविदेतसुतांममैताम् १९ कृतंहितस्यात्सुकृतंममेदंयशश्चपुण्यंचहितंतदेतत् ॥ अथोक्तवाक्यंहिपुरोहितंस्थितंततोविनीतंसमुदीक्ष्यराजा २० समीपतोभीममिदंशशासप्रदीयतांपाद्यम ध्वंतथाऽस्मै ॥ मान्यःपुरोधादुपदस्यराज्ञस्तस्मैप्रयोज्याऽभ्यधिकाहिपूजा २१ भीमस्ततस्तत्कृतवान्नरेन्द्रतांचैवपूजांप्रतिष्ठह्यहर्षात् ॥ सुखोपविष्टंतुपुरोहितं तदायुधिष्ठिरोब्राह्मणमित्युवाच २२ पंचालराजेनसुतानिसृष्टास्वधर्मदृष्टेनयथानकामात् ॥ प्रदिष्टशुल्कादुपदेनराज्ञासातेनवीरेणतथानुवृत्ता २३ नतत्रवर्णेषुक ताविवक्षानचापिशीलेनदुलेनगोत्रे ॥ कृतेनसज्येनहिकार्मुकेणविद्वेनलक्ष्येणहिसाविसृष्टा २४ सेयंतथाऽनेनमहात्मनेहकृष्णाजितापार्थिवसंघमध्ये ॥ नैवंगतेसौम किरद्यराजासंतापमर्हत्यसुखायकर्तुम् २५ कामश्चयोऽसौदुपदस्यराज्ञःसचापिसंपत्स्यतिपार्थिवस्य ॥ संप्राप्यरूपांहिनरेद्रकन्यामिमामहंब्राह्मणसाधुमन्ये २६

१६ आख्यातकथयत १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ शुल्कंमूल्यपणं तेनैवअनुवृत्ताअनुसृता २३ तवेवाह कृतेनेति २४ सौमकिर्दुपदः २५ संप्राप्यरूपांस्तमाकंयोग्यस्वरूपां २६

२७ । २८ । २९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जन्मार्थमिति जन्मार्थवरपक्षीयजनार्थं कृष्णांचतत्रैवाभुवध्वपाणि
ग्रहणाविधिना कृष्णाचेति पाठे आप्रोतु अन्नं भवदीयत्वाद्भवद्भिः सहैवेति भावः १ । २ परियाप्यप्रस्थाप्य ३ पुनः क्षत्रियत्वं परीक्षितुं द्रव्याण्युपसंजहार एकत्र कृत्वा दर्शितवान् ४ फलवर्मगवादीनि

नतद्धनुर्मदबलेन शक्यं मौर्व्यासमायोजयितुं तथा हि ॥ नचाकृतास्त्रेण नहीनजेन लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् २७ तस्मान्न तापंदुहितुं निमित्तं पंचालराजो हतिकर्तुं
मद्य ॥ नचापितत्पातनमन्यथेह कर्तुं हि शक्यं भुवि मानवेन २८ एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिर उवाच ॥ तत्राजगामाशुनरो द्वितीयो निवेदयिष्यन्नि
हसिद्धमन्नम् २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पुरोहितयुधिष्ठिरसंवादे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७ ॥
॥ दूत उवाच ॥ जन्मार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ॥ तदा भुवध्वं कृतसर्वकार्याः कृष्णांचतत्रैवाचिरं नकार्यम् १ इमे रथाः कांचनपद्मचित्राः सदश्वयु
क्तावसुधाधिपार्हाः ॥ एतान्समारुह्य परैतसर्वे पंचालराजस्य निवेशनं तत्र २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रयाताः कुरुपुंगवास्ते पुरोहितं तं परियाप्य सर्वे ॥ आस्था
ययानानि महान्तितानि कुंतीचकृष्णाचसहैक्याने ३ श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य यान्युक्तवान् भारतधर्मराजः ॥ जिज्ञासयेवाथ कुरुत्तमानां द्रव्याण्यनेकान्युपसंज
हार ४ फलानि माल्यानि च संस्कृतानि वर्माणिक्यनि चर्माणितथाऽऽसनानि ॥ गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जुर्वाजानि चान्यानि कृष्णानि निमित्तम् ५ अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः
सर्वाणि कृत्यानि खिलेन तत्र ॥ क्रीडानि मितानि पियानि तत्र सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ६ वर्माणिक्यनि च भानुमंतिखड्गमहांतोऽश्वरथाश्च चित्राः ॥ घनूषि
चाग्र्याणि शराश्च चित्राः शतयुष्टयः कांचनभूषणाश्च ७ प्रासाधुशुंडयश्च परश्वधाश्च सांग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ॥ शय्यासनान्युत्तमवस्तुवंति तथैव वासोविविधं च
तत्र ८ कुंती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वीमंतः पुरंद्रुपदस्याविवेश ॥ स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं प्रत्यर्चयामासुरदीनसत्वाः ९ तान्सिंहविक्रांतगतीन् त्रीन् रक्ष्यमहर्षभाक्षा
नजिनोत्तरीयान् ॥ गूढोत्तरां सान्भुजगेंद्रभोगप्रलंबबाहून् पुरुषप्रवीरान् १० राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ॥ प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राजन्ह
र्षसमापेत्तुरतीव तत्र ११ ते तत्र वीराः परमासनेषु सपादपीठेष्वविशं क्रमात् ॥ यथानुपूर्वविशुर्नराग्र्यास्तथामहर्षेण विस्मयंतः १२ उच्चावचं पार्थिवभोजनी
यं पात्रीपुजां ब्रूनदराजतीष्ठ ॥ दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेषाः संभोजकाश्चाप्युपजहुरन्नम् १३ ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीराय तथात्मकामं सुभृशं प्रतीताः ॥ उत्क्रम्य
सर्वाणि वसूनि राजन्सांग्रामिकं ते विविशुर्नराः १४

क्रमाच्चैवार्णिकयोग्यानि ५ कृतंतीति कृत्यानि । कृतीछेदनेऽस्मात्क्यप् शिल्पिनां ग्रहणानि वास्यादीनि क्रीडानि मितानि शुक्रेषु सदारंजनादिरुपाग्राहणक्षत्रियादीनां क्रीडास्तासां साधनानि अ
ल्पानि यज्ञपात्राणि कृत्रिमाश्वादीनि सरंगपटानि च तत्र देशे तत्र काले तत्र परीक्षणे निमित्ते ६ । ७ उत्तमवस्तुनिरत्नस्वचित्तां बलधानी प्रभृतीनि तद्वति मतोर्मैस्पवत्वमार्थं ८ । ९ गूढोत्तरां सान्भुजज
न् १० । ११ । १२ सुमृष्टः अभ्यंजनवासोलंकरणादिभिः सम्यक्परिष्कृतः पांडवानां वेषो ये स्ते सुमृष्टवेषाः । ते च संभोजकाश्च यथायोग्यं तां बलदिकमपूपादिकं चान्नमदनीयमुपाजहुरः १३ । १४

१५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत इति ब्राह्मेण ब्राह्मणार्थमुचितेनाभ्युत्थानादिना परिग्रहेण आतिथ्येन १ । २ । ३
तल्लक्षयित्वा द्रुपस्य पुत्रो राजा च सर्वैः सह मंत्रिमुख्यैः ॥ समर्थयामासुरुपेत्य हृष्टाः कुंती सुतान् पार्थिवराजपुत्रान् १५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वैवाहिक
पर्वणि युधिष्ठिरादिपरीक्षणे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तत आहूय पांचाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः १ पर्यपृच्छ ददीनात्मा कुंती पुत्रं सुवर्चसम् ॥ कथं जानीमभवतः क्षत्रियान् ब्राह्मणानुत २ वैश्यान् चागुणसंपन्नानथ वा शूद्रयोनि
जान् ॥ मायामास्थाय वा विप्रांश्च रतः सर्वतो दिशम् ३ कृष्णाहेतोरनुप्राप्ता देवाः संदर्शनार्थिनः ॥ ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ४ अपिनः संशयस्याति
मनः संतुष्टिमावहेत् ॥ अपिनो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ५ इच्छया हूहितसत्यं सत्यं राजसुशोभते ॥ इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ६ श्रुत्वा ह्यमरसं
काशतव वाक्यमरिंदम ॥ ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माराजन्विमना भूस्त्वं पांचाल्यप्रीतिरस्तुते ॥ ईप्सितस्ते भवः कामः
संतुतोऽयमसंशयम् ८ वयं हि क्षत्रियाराजन् पांडोः पुत्रामहात्मनः ॥ ज्येष्ठमा विद्वि कौंतेयं भीमसेनार्जुनाविभौ ९ आभ्यातव सुताराजन्निर्जिताराजसंसादि ॥ य
मौ च तत्र कुंती च यत्र कृष्णा व्यवस्थिता १० व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मोन रर्षभ ॥ पद्मिनी वसुतेयं ते हृदादन्यद्ददं गता ११ इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्ब्र
वीमिते ॥ भवान् हि गुरुरस्माकं परमं च परायणम् १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सद्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ॥ प्रतिवक्तुं मुदा युक्तो नाशकतं युधिष्ठिरम् १३
यत्नेन तु सतं हर्षं सन्निगृह्य परंतपः ॥ अनुरूपं तदावाचा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् १४ पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रदुताः पुरात् ॥ स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पां
डवः १५ तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुंतीपुत्रस्य भाषितम् ॥ विगर्हयामास तदा घृतराष्ट्रं नरेश्वरम् १६ अश्वासयामास च तं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ प्रतिजज्ञे च राज्या
यद्रुपदो वदतां वरः १७ ततः कुंती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ॥ यमौ च राज्ञा संदिष्टं विविशुर्भवनं महत् १८ तत्र ते न्यवसन् राजान्यज्ञसेनेन पूजिताः ॥ प्रत्याश्च
स्तस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तम् १९ गृह्णातु विधिवत्पाणिमद्यायं कुरुनंदनः ॥ पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमब्रवी
त्ततो राजा धर्मात्मा च युधिष्ठिरः ॥ ममापि दारसंबंधः कार्यस्तावद्विशंपते २१ ॥ द्रुपद उवाच ॥ भवान्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ॥ यस्य वामन्यसेवी
रतस्य कृष्णामुपादिश २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वेषां महिषी राजन् द्रौपदी नो भविष्यति ॥ एवं प्रव्याहृतं पूर्वमममात्रा विशंपते २३ अहंचाप्यनिविष्टो वैभी
मसेनश्च पांडवः ॥ पार्थेन विजिता चैषारत्नभूता सुता तव २४

४ । ५ इष्टयागादि । आपूर्तिवाप्यादि । तव धर्मकृत्यं नश्येद्यसत्यं नृपाहृत्यर्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ क्षणं देवपूजादिपर्वोत्सवविवाहा
त्प्राक्कालीनं कुलधर्मं । क्षणः पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथामानेऽप्यनेह सः इति मेदीनी २० । २१ । २२ । २३ अनिविष्टः अकृतविवाहः २४

समयोनियमः २५ ज्वलनेज्वलनसमीपे करान्गुहातुपंचपाणिग्रहणानिकरोतु २६ पुंसःपुमांसः । यद्वापुंसःवेदकर्तुःपरमात्मनःसकाशाज्जुयते । तस्मान्नैकाद्वैपतीविदतइतिवेदविरुद्धं । अवि
हितनिषिद्धंचेतदित्यर्थः २७ । २८ सूक्ष्मःनैकस्यैवहवःसहपत्यइतिश्रुत्यासहेतियुगपद्बहुपतित्वनिषेधोविहितोनतुसमयभेदेनततश्चापिनिषिद्धं । मात्रासमेत्यभुंक्त्याज्ञातंचनलंघनीयं । पित्रोरा
ज्ञयनिषिद्धमपिकर्तव्यंपरशुरामकृतमातृवधवत्किमुतानिषिद्धमितिभावः । पूर्वेषांप्रचेतःप्रभृतीनां तैर्यातवर्त्मबहूनामेकपत्नीत्वमनुयामहे तच्चआनुपूर्व्येणैवत्वक्रमेण २९ । ३० । ३१ । ३२
एषनःसमयोरान्नस्यसहभोजनम् ॥ नचतंहातुमिच्छामःसमयंराजसत्तम २५ सर्वेषांधर्मतःकृष्णामहिषीनोभविष्यति ॥ आनुपूर्व्येणसर्वेषांशुहातुज्वलने
करान् २६ ॥ दुपदउवाच ॥ एकस्यवह्न्योविहितामहिष्यःकुरुनंदन ॥ नैकस्यावहवःपुंसःश्रूयतेपतयःकचिद् २७ लोकवेदविरुद्धंत्वंनाधर्मधर्मविच्छुचिः ॥
कर्तुमर्हसिकौतेयकस्मात्तेदुद्धिरीदृशी २८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सूक्ष्मोधर्मोमहाराजनास्यविद्वोवयंगतिम् ॥ पूर्वेषामानुपूर्व्येणयातवर्त्मानुयामहे २९ नमेवा
गच्छतंप्राहनाधर्मेधीयतेमतिः ॥ एवंचैवदत्तंयाममचैतन्मनोगतम् ३० एषधर्मोधुवोराजंश्वरैर्नमविचारयन् ॥ माचशंकातत्रतेस्यात्कथंचिदपिपार्थिव ३१
॥ दुपदउवाच ॥ त्वंचकुंतीचकौतेयदृष्टुमश्वमेसुतः ॥ कथयंत्वितिकर्तव्यंश्वःकालेकरवामहे ३२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेसमेत्यततःसर्वेकथयंतिस्मभारत ॥
अथद्वैपायनोराजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्वैपायनागमनेपंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तेपांडवाःसर्वेषांचाल्यश्चमहायशाः ॥ प्रत्युत्थायमहात्मानंकृष्णंसर्वेऽभ्यवादयन् १ प्रतिनंद्यसतांपूजांपृष्ट्वाकुशलमंततः ॥ आसनेकां
चनेशुद्धेनिषसादमहामनाः २ अनुज्ञातास्तुतेसर्वेकृष्णेनामिततेजसा ॥ आसनेषुमहार्हेषुनिषेदुर्द्विपदांवराः ३ ततोमुहूर्तान्मधुरांवाणीमुच्चार्यपार्षतः ॥ पप्रच्छ
तंमहात्मानंद्रौपद्यंविशांपते ४ कथमेकावहूनास्याद्धर्मपत्नीनसंकरः ॥ एतन्मेभगवान्सर्वप्रब्रवीतुयथातथम् ५ ॥ व्यासउवाच ॥ अस्मिन्धर्मेविप्रलब्धेऽलोकवे
दविरोधके ॥ यस्ययस्यमतंयद्यच्छ्रोतुमिच्छामितस्यतत् ६ ॥ दुपदउवाच ॥ अधर्मोऽयंमममतोविरुद्धोऽलोकवेदयोः ॥ नह्येकाविद्यतेपत्नीबहूनाद्विजसत्तम ७
नचाप्याचरितःपूर्वरयंधर्मोमहात्मभिः ॥ नचाप्यधर्मोविद्वद्विश्वरितव्यःकथंचन ८ ततोऽहंनकरोम्येनंव्यवसायंक्रियांप्रति ॥ धर्मःसदैवसंदिग्धःप्रतिभातिहि
मेत्वयम् ९ ॥ दृष्टुमश्वमेसुतः ॥ यवीयसःकथंभार्याज्येष्ठोभ्राताद्विजर्षभ ॥ ब्रह्मन्समभिवर्ततसद्वृत्तःसंस्तपोधन १० नतुधर्मस्यसूक्ष्मत्वाद्विद्विन्नःकथंचन ॥
अधर्मोधर्मइतिवाव्यवसायोऽनशक्यते ११ कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मस्ततोऽयंनव्यवस्यते ॥ पंचानांमहिषीकृष्णामवत्वितिकथंचन १२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नमेवाग
च्छतंप्राहनाधर्मेधीयतेमतिः ॥ वर्ततेहिमनोमेऽन्ननैषोऽधर्मःकथंचन १३

३३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ततस्तेइति कृष्णव्यासं १ । २ । ३ । ४ । ५ विप्रलब्धेऽतिगहनतयाशास्त्रीयेनकापट्येनहते
अतएवलोकवेदविरोधके ६ । ७ । ८ क्रियांप्रतिव्यवसायंनिश्चयं ९ । १० । ११ । १२ नमेइति वक्तृत्वंवाचएवधर्मोऽनुरूपस्यनिर्दिशेषस्यअतउक्तंनमेवागिति । एवंप्रतिमनसोरपिज्ञेयं । वागादी
नांवक्तृत्वादिधर्मवतामसंगेनपुंसासंबंधस्तुनवास्तवःसंभवति । अतएवोक्तं । 'निःसंगस्यसंसंगेनकृत्स्नस्यविकारिणा ॥ आत्मनोऽनात्मनापोगोवास्तवोऽनोपपद्यते'इति । अत्रपंचानामेकपत्नीत्वे १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० राजानंदुपदं २१ उभौव्यासदुपदौ २२ अत्रयत्तदेवाददुरित्यादिनात्रिपथगोनदीमित्यंतोनारायण्युपाख्यानग्रंथोऽध्यायद्वयात्मकःकचित्पुस्तकेपठ्यत
२३ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ पुरेति शमितायज्ञेपशुवधकर्त्तातस्यकर्मशामित्रं १ यमोदीक्षितः सत्रेहियेयजमानास्तमृत्विजःसर्वे
श्रूयतेहिपुराणेऽपिजटिलानामगौतमी ॥ ऋषीनध्यासितवतीसप्तधर्मधृतांवरा १४ तथैवमुनिजावाक्षीतपोभिर्भावितात्मनः ॥ संगताऽभूदशभ्रातृनेकनाम्नःप्रचे
तसः १५ गुरोर्हिवचनंप्रादुर्धर्म्यधर्मज्ञसत्तम ॥ गुरूणांचैवसर्वेषांमातापरमकोगुरुः १६ साचाप्युक्तवतीवाचंभैक्षवहुज्यतामिति ॥ तस्मादेतदहंमन्येपरंधर्मोद्वि
जोत्तम १७ ॥ कुंत्युवाच ॥ एवमेतद्यथाप्राहधर्मचारीयुधिष्ठिरः ॥ अन्ततान्मेभयंतीवमुच्येऽहमन्ततात्कथम् १८ ॥ व्यासउवाच ॥ अन्ततान्मोक्ष्यसेभद्रेधर्म
शेषसनातनः ॥ ननुवक्ष्यामिसर्वेषांपांचालशृणुमेस्वयम् १९ यथाऽयंविहितोधर्मोयतश्चायंसनातनः ॥ यथाचप्राहकौतेयस्तथाधर्मोऽनसंशयः २० ॥ वैशंपा
यनउवाच ॥ ततउत्थायभगवान्व्यासोद्वैपायनःप्रभुः ॥ करेगृहीत्वाराजानंराजवेश्मसमाविशत् २१ पांडवाश्चापिकुंतीचदृष्टुमश्वपार्षतः ॥ विविशुर्यत्रतत्रैव
प्रतीक्षंतेस्मताबुभौ २२ ततोद्वैपायनस्तस्मैररेद्रायमहात्मने ॥ आचख्यौतद्यथाधर्मोबहूनामेकपत्निता २३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणिवैवाहिकपर्वणि
व्यासवाक्ये षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ पुरावैनेमिषारण्येदेवाःसत्रमुपासते ॥ तत्रवैवस्वतोराजनशामित्रमकरोत्तदा १
ततोयमोदीक्षितस्तत्रराजन्नामारयत्कंचिदपिप्रजानाम् ॥ ततःप्रजास्तावहुलाबभूवुःकालातिपातान्मरणप्रहीणाः २ सोमश्चशंक्रोवरुणःकुबेरःसाध्यारुद्रावसवो
ऽथाश्विनौच ॥ प्रजापतिर्भुवनस्यप्रणेतासमाजग्मुस्तत्रदेवास्तथाऽन्ये ३ ततोऽभुवन्लोकगुरुंसमेताभयात्तीव्रान्मानुषाणांविद्वद्वा ॥ तस्माद्भयादुद्विजंतःसुखे
प्सवःप्रयामसर्वेशरणंभवंतम् ४ ॥ पितामहउवाच ॥ किंभयमानुषेभ्योयूयंसर्वेयदाऽमराः ॥ मावोमर्त्यसकाशाद्वैभयंभवितुमर्हति ५ ॥ देवाउचुः ॥ मर्त्याअ
मर्त्याःसंवृत्तानविशेषोऽस्तिकश्चन ॥ अविशेषादुद्विजंतोविशेषार्थमिहागताः ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वैवस्वतोव्यापृतःसत्रहेतोस्तेनत्वमेनम्रियंतेमनुष्याः ॥
तस्मिन्नेकाग्रेकृतसर्वकार्येततपुषांभवितैवांतकालः७ वैवस्वतस्यैवतनुर्विभक्तावीर्येणयुष्माकमुतप्रवृद्धा ॥ सैषामंतोभविताहंतकालेनतत्रवीर्यंभवितानरेषु ८ ॥ व्यास
उवाच ॥ ततस्तुतेपूर्वजदेववाक्यंश्रुत्वाजगमुर्यत्रदेवायजंते ॥ समासीनास्तेसमेतामहाबलाभागीरथ्यांदृशुःपुंडरीकम् ९ दृष्ट्वाचतद्विस्मितास्तेवभूवुस्तेषामिंद्रस्त
त्रशूरोजगाम ॥ सोऽपश्यद्योषामथपावकप्रभायत्रदेवीगंगासततंप्रसूता १० सातत्रयोषारुदतीजलार्थिनीगंगादेवीव्यवगाह्यव्यतिष्ठत् ॥ तस्याऽश्रुविंदुःपातितो
जलेयस्तत्पद्ममासीदथतत्रकांचनम् ११ तदुत्तंप्रेक्ष्यवर्जितदानीमपृच्छतांयोषितमंतिकाद्वै ॥ कात्वंभद्रेरोदिषिकस्यहेतोर्वाक्यंतथ्यंकामयेऽहंब्रवीहि १२

पांतेपांडीसाऽस्तिपजमानत्वात् कालातिपातान्मरणकालातिक्रमात् २ यत्रप्रजापतिस्तत्रसोमादयःसमाजग्मुः ३ । ४ । ५ । ६ तस्मिन्कृतसर्वकार्येसमापितयज्ञेसत्येपांलोकानामंतकालोभविता
७ अतःवैवस्वतस्यैवतनुःप्रवृद्धायोगबलेनविपुलाविभक्ताद्वैवीर्भावंगतासतीसाएषामंतोविनाशोभविता वीर्यदेवतासाम्यं ८ । ९ । १० तस्याःअश्रुविंदुः संधिरार्षः ११ कामयेश्रोतुं १२

१३ युवतीसहायकृदं १४ अक्षैर्हेतुभिः प्रमत्तमसावधानं १५ संस्तंभितो वज्रोक्तमुद्यतः सन् । अतएवस्थाणुरिव १६ क्रीडयापर्याप्तक्रीडासमाप्ता १७ । १८ एनंबिलद्वारो धिनमद्रिराजनिवर्तयदूरीकुरु
यथाबलादिकंतवाप्रमेयं तथा निवर्तय १९ । २० ततः शीघ्रमप्रवेशाद्धेतोः २१ । २२ एवंदरीप्रविशेत्तुक्तवाचहेभवअद्यत्वमशेषस्य भुवनस्य आद्यः पतिरसि । अद्येत्यनेन मांजित्वेन त्वन्यथेति सूचितं

॥१६९॥

॥ रुयुवाच ॥ त्वं वेत्स्यसे मामिहयाऽस्मि शक्रयदर्थं चाहरोदिमिमंदभाग्या ॥ आगच्छ राजन् पुरतो गमिष्ये द्रष्टुं सितद्रोदिमियत्कृतेश्च १३ ॥ व्यास उवाच ॥
तां गच्छंतीमन्व गच्छत दानीं सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ॥ सिद्धासनस्थं युवतीसहायं क्रीडंतं मक्षौर्गिरिराजमूर्ध्नि १४ तमब्रवीद्देवराजो ममेदं त्वं विद्धि विद्वन्भुवनं व
शे स्थितम् ॥ ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवीद्दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् १५ कुदं च शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो जहास शक्रं च शनैरुदक्षत ॥ संस्तंभितोऽभूदथ देवराजस्तेनेक्षि
तः स्थाणुरिवावतस्थे १६ यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया तदा देवीरुदतीतामुवाच ॥ आनीयतामेषयतोऽहमारात्रे नंदर्पः पुनरप्याविशेत् १७ ततः शक्रः स्पृष्टमात्र
स्तया तु स्रस्तैरंगैः पतितोऽभूद्धरण्याम् ॥ तमब्रवीद्भगवानुग्रते जामैव पुनः शक्रकथाः कथंचित् १८ निवर्तयेन च महाद्रिराजं बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ॥ छिद्रस्य चै
वाविश मध्यमस्य यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः १९ सतद्विवृत्य विवरं महागिरेस्तुल्यदुर्ती श्वतुरोऽन्यान्ददर्श ॥ सतानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः कच्चिन्नाहं भविता विषये मे
२० ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ॥ दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् २१ उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः प्रावेपता
तो भृशमेवाभिपंगात् ॥ स्रस्तैरंगैरनिलेने वनुन्नमश्च त्वपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि २२ संप्राजलित्वैव वृषवाहनेन प्रवेपमानः सहसैव मुक्तः ॥ उवाच देवं बहुरूपमुग्रमद्याशेषस्य
भुवनस्य त्वं भवाऽऽद्यः २३ तमब्रवीदुग्रवर्चाः प्रहस्य नैवं शीलाः शेषमिहाभुवंति ॥ एतेप्येवं भवितारः पुरस्तात्तस्मादेतां दरीमाविश्य शेष २४ तत्र ह्येवं भवितारो न संश
यो यो निर्वर्तमानोऽपीमाविश्वम् ॥ तत्र यूयं कर्म कृत्वाऽविषह्यं बहून् न्यान्निधनं प्रापयित्वा २५ आगंतारः पुनरेवेंद्रलोकं स्वकर्मणा पूर्वचितं महाहम् ॥ सर्वमया भाषितमे
तदेवं कर्तव्यमन्यद्विविधार्थयुक्तम् २६ ॥ पूर्वद्राऊचुः ॥ गमिष्यामो मानुषं देवलोकादुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ॥ देवास्त्वस्मानादधीरन्जनन्याधर्मो वायुर्मधवा
नश्विनौ च ॥ अस्मैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा आगंतारः पुनरेवेंद्रलोकम् २७ ॥ व्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ॥ वीर्येणाहं पुरुषं
कार्यहेतोर्दद्यामेषां पंचमं मत्प्रसूतम् २८ विश्वभुग्भूतधामाचशिविर्द्रिः प्रतापवान् ॥ शांतिश्चतुर्थस्तेषां वै ते जस्वी पंचमः स्मृतः २९ तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा प्रा
दादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ॥ तां चाप्येषां यो पितलोकं तां श्रियं भार्याव्यदधान्मानुषेषु ३० तैरेव सार्धं तु ततः स देवो जगाम नारायणमप्रमेयम् ॥ अनंतमव्यक्तम
जं पुराणं सनातनं विश्वमनंतरूपम् ३१

२३ शेषं प्रसादं 'शेषः संकर्षणे वधे ॥ अनंतेनाप्रसादे च' इति मेदिनी २४ । २५ । २६ दुराधरो दुष्प्रापः २७ वीर्येण शुकद्वारा पुरुषमंशभूतं दद्यां । स्वयंतु आधिकारिकत्वादिहेतुतिष्ठेयमिति भावः २८ तेज
स्वीर्देवांशः २९ सन्निसर्गात्सु स्वभावात् श्रियमिति द्रोपदीस्वर्गश्रीः तां ३० तैर्विचभुगादिभिः सदेवो महादेवः ३१

व्यदधाद्विहितवान् आज्ञप्तवानित्यर्थः उद्बर्ह उद्धृतवान् ३२ अत्र केशो वरेतोरूपौ पांडवानामिव रामकृष्णयोरपि प्रकरणसंगत्यर्थे साक्षाद्देवरेतस उत्पत्तेरवश्यवक्तव्यत्वात् । अतएव देवक्यारोहि
ण्यां च साक्षात्केशप्रवेश उच्यते न तु वसुदेवे । तथा सति तु देवान् रेतो वर्ष वर्षस्य रेतोऽपि वय इत्यादि श्रौतप्रनाड्याऽस्मदादिवत्तयोरपि व्यवधानेन देवप्रभवत्वं स्यात् । तथा च एतज्ज्ञानावताराणां निधानं बीजम
व्ययमिति भगवतः साक्षान्मत्स्याद्यवतारबीजत्वमुच्यमानं विरुध्येत अपि च केशरेतसोर्दहजत्वे समानेऽपि रेतः प्रभवत्वेऽर्वाक् स्रोतस्त्वेन मनुष्यत्वं पुत्रत्वं च स्यात् । तथा च कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति श्रीमद्रा

सचापितद्व्यदधात्सर्वमेव ततः सर्वे संभूयुर्धरण्याम् ॥ सचापिकेशो हरिरुद्बर्हश्च कृमेकमपरंचापिकृष्णम् ३२ तौ चापिकेशौ निविशेतां यदूनाकुले स्त्रियौ देवकीरो
हिणी च ॥ तयोरेको बलदेवो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ॥ कृष्णो द्वितीयः केशवः संभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ३३ येते पूर्वशक्ररूपानि बद्धास्त
स्यादर्यापर्वतस्योत्तरस्य ॥ इहैव ते पांडवा वीर्यवंतः शक्रस्यांशः पांडवः सव्यसाची ३४ एवमेते पांडवाः संभूयुर्देवराजन् पूर्वमिन्द्रावभूवुः ॥ लक्ष्मीश्चैषां पूर्वमेवोप
दिष्टा भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ३५ कथं हि स्त्रीकर्मणा ते महीतलात्समुत्तिष्ठेद न्यतो देवयोगात् ॥ यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं गंधश्चास्याः क्रोशमात्रात्प्रवाति ३६
इदंचान्यत्प्रीतिपूर्वनरेन्द्रददानिते वरमत्युत्तमं च ॥ दिव्यं चक्षुः पश्य कुंती सुतां स्वं पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहेरुपेतान् ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो व्यासः परमोदार
कर्माशुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ॥ चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तांश्च सर्वान् राजाऽपश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ३८ ततो दिव्यान् हेमकिरीटमालिनः शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ॥
बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ३९ दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुगंधैर्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव ॥ साक्षाद्यक्षान्वावसूंश्चापिरुद्राना
दित्यान्वासर्वगुणोपपन्नान् ४० तान् पूर्वद्रानभिवीक्ष्याभिरूपान् शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य ॥ प्रीतो राजाऽपदो विस्मितश्च दिव्यामायां तामवेक्ष्या प्रमेयाम् ४१ तां
चैवाग्र्यां स्त्रियमतिरूपयुक्तां दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशाम् ॥ योग्यां तेषां रूपतेजो यशोभिः पर्णामत्वा दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ४२ सतदृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं जग्राह पा
दौ सत्यवत्याः सुतस्य ॥ नैतच्चित्रं परमर्षत्वयीति प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ४३ ॥ व्यास उवाच ॥ आसीत्तपो वने काचिदपेः कन्या महात्मनः ॥ नाध्यगच्छत्प
तिसा तु कन्यारूपवती सती ४४ तोषयामास तपसा सा किलो ग्रेण शंकरम् ॥ तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणुकाममिति स्वयम् ४५ सैव मुक्ताऽब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ॥
पतिसर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ४६ ददौ तस्यै स देवेश स्तंवरं प्रीतमानसः ॥ पंचतेपतयो भद्रे भविष्यंतीति शंकरः ४७ सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभा
षत ॥ एकं पतिं गुणोपेतं त्वतोऽर्हामीति शंकर ४८ तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ पंचकृत्वस्त्वयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः ४९

गवतोक्तिः संगच्छते । नच केशोद्धरणात्कृष्णस्याप्यंशत्वं प्रतीयत इति वाच्यं । केशस्य देहावयवत्वाभावात् । तस्मान्नमुचिर्वधे कर्तव्ये यथाऽपां फेने वज्रस्य प्रवेश एव देवकीरोहिण्योर्जठरप्रवेशे कर्त
व्ये केशद्वयेन द्वारभूतेन भगवतः कात्स्न्येनैवा विर्भावो द्रष्टव्य इति युक्तं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ दिव्यं योतमानं दिविहितं सावर्ष्यप्रदत्वात् ३७ तस्य राज्ञः तस्मै राज्ञे ३८ बद्धापीडान्प
रिहितालंकारान् तालमात्रान्तालवृक्षप्रमाणान् ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९

५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अश्रुत्वेति विहितस्यैवोपस्थापितस्य अप
यानं उपेक्षा तदेव विधानं प्राकृतं उपपन्नं कर्तुं युक्तं १ अंधिग्रथना स्वकर्मणा इदानीं तनेन विहितं सिद्धं निमित्तं तपः २ । ३ । ४ पौष्पपुष्पस्य नेनेति न तु पुष्पं तस्यावेवाहिकत्वात् पौष्पमिति
तत्तथा भविता भद्रेव चस्तद्भद्रमस्तुते ॥ देहमन्यंगतायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति ५० द्रुपदै पाहिसाजज्ञे सुता वैदेवरूपिणी ॥ पंचानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनि
दिता ५१ स्वर्गश्रीः पांडवार्थं तु समुत्पन्ना महामखे ॥ सेहतत्वात् पोषो रं दुहितृत्वं तवागता ५२ सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा पंचानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा ॥ सृष्टा स्व
यं देवपत्नी स्वयं भुवाश्रुत्वा राजन् द्रुपदं कुर्वन् ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पंचेंद्रोपाख्याने सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥
॥ द्रुपद उवाच ॥ अश्रुत्वेवं च न ते महर्षे मया पूर्वव्यति संविधातुम् ॥ न वै शक्यं विहितस्यापयानं तदेव द्रुपदं विधानम् १ दिष्टस्य ग्रंथि रनिवर्तनीयः स्वकर्मणा
विहितं नेह किंचित् ॥ कृतं निमित्तं हि वैरकहेतोस्तदेव द्रुपदं विधानम् २ यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्तात् त्रैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ॥ सचाप्येवं रमित्यब्रवीत्तां देवो
हि वेता परमं यदत्र ३ यदि चैवं विहितः शंकरेण धर्मोऽधर्मो वानात्र ममापराधः ॥ गृह्णांति मे विधिवत्पाणिमस्यायथोपजोषं विहितेषां कृष्णा ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराजमद्यैव पुण्याहमुतवः पांडवेयाः ॥ अद्य पौष्पयोगमुपैति चंद्रमाः पाणि कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्यपूर्वम् ५ ततो राजायज्ञसेनः स पुत्रो जन्यार्थमुत्तं ब
हुततदग्र्यम् ॥ समानयामास सुतां च कृष्णामाह्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ६ ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य समाजगुः सहिता मंत्रिणश्च ॥ द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता द्विजाश्च पौ
राश्वयथा प्रधानाः ७ ततोऽस्य वेदमाग्र्यजनोपशोभितं विस्तीर्णं पद्मोत्पलभूषिताजिरम् ॥ बलौघरत्नौघविचित्रमावभौनभोयथानिर्मलतारकान्वितम् ८ ततस्तु
ते कौरवराजपुत्रा विभूषिताः कुंडलिनो युवानः ॥ महार्हवस्त्रां वरचंदनोक्षिताः कृताभिषेकाः कृतमंगलक्रियाः ९ पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा सहैव धौम्येन यथाविधि प्र
भो ॥ क्रमेण सर्वे विविशुस्ततः सदो महर्षे भागोष्ठमिवाभिनंदिनः १० ततः समाधाय स वेदपारगो जुहावमंत्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ॥ युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मंत्रविधि
योजयामास सहैव कृष्णया ११ प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी परिणाययामास वेदपारगः ॥ ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ १२ क्रमेण
चानेन नराधिपात्मजा वरस्त्रियस्ते जगृहुस्तदाकरम् ॥ अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो महारथाः कौरववंशवर्धनाः १३ इदं च तत्राहुत रूपमुत्तमं जगाद देवर्षिरतीतमानु
षम् ॥ महानुभावा किल सासुमध्यमावभूव कन्यैव गते गतेऽहनि १४ कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ॥ शतरंथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् १५

पाठे पृष्ठापहितं बहु संततिप्रदमित्यर्थः हे आद्यहे ज्येष्ठ ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ चतुर्युजामश्चतुष्टययुजां हेममयं खलीनमश्चतुष्टयस्थेनियामकं लगाम
इति भाषया प्रसिद्धं रथप्रसंगाद्वा खलीनं युगं तेन मालिनां १५

पश्चानि गजोत्तमलक्षणानि तद्गतां पद्मिनां श्रीमतां वा । यद्वा हेमशृंगिणामिति दृष्टान्तानुगुण्यात्पक्षं प्राकारं गजपल्याणमष्टकोणमष्टस्तंभं शिखरकलशादियुक्तं तद्गतां १७ । १८ ॥ इति आदिपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपेऽष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ७ ॥ पांडवैरिति १ । २ सुमा अतसीतद्विकारभूतं वस्त्रं क्षौमं ३ । ४ । ५ । ६ जीवसूः आयुष्मत्संततिप्रसूः ७ । ८ अ
शतं गजानामपि पद्मिनां तथा शतं गिरीणामिव हेमशृंगिणाम् ॥ तथैव दासी शतमग्र्ययौवनं महार्हवेषाभरणं वरस्त्रजम् १६ पृथक् पृथक् दिव्यदृशां पुनर्ददौ तदा धनं सौ
मकिरग्निसाक्षिकम् ॥ तथैव वस्त्राणि विभूषणानि प्रभावयुक्तानि महानुभावः १७ कृते विवाहे च ततस्तु पांडवाः प्रभूतरत्नामुपलभ्य तांश्रियम् ॥ विजन्दुरिद्रप्रतिमाम
हाबलाः पुरेतु पांचालनृपस्य तस्य ह १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्रौपदीविवाहे अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ वैशं
पायन उवाच ॥ पांडवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य ह ॥ न वभूव भयं किंचिद्देवेभ्योऽपि कथंचन १ कुंतीमासाद्य तानार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ॥ नाम संकीर्तयंत्योऽस्याज
गुः पादौ स्वमूर्धभिः २ कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमंगला ॥ कृताभिवादानां श्रवात्स्थौ प्रह्लाकृतांजलिः ३ रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ॥ द्रौप
दीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ४ यथेंद्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ॥ रोहिणी च यथा सोमे दमयंती यथानले ५ यथा वैश्रवणे भद्रावसिष्ठे चाप्यरुंधती ॥ य
थानारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भवभर्तृषु ६ जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ॥ सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ७ अतिथीनागतान्साधून् वृद्धान् बालान्स्त
थागुरून् ॥ पूजयंत्ययथान्यायं शश्वद्गच्छंतु ते समाः ८ कुरुजांगलमुख्ये पुराष्ट्रे पुनरप्युच ॥ अनुत्तममभिषिच्य स्ववृत्तिं धर्मवत्सला ९ पतिभिर्निर्जिता मुर्वी विक्रमेण
महाबलैः ॥ कुरुब्राह्मणसात्सर्वा मश्वमेधे महाक्रतौ १० पृथिव्यां यानिरत्नानि गुणवंति गुणान्विते ॥ तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदांशतम् ११ यथा च त्वा
मिनं दामिव ध्वक्षौ मसं वृताम् ॥ तथा भूयोऽभिनंदिष्ये जातपुत्रां गुणान्विताम् १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तु कृतदारेभ्यः पांडुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ॥ वैदूर्य
मणिचित्राणि हेमान्याभरणानि च १३ वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ॥ कंबलाजिनरत्नानि स्पर्शवंति शुभानि च १४ शयनासनयानानि विविधानि म
हांति च ॥ वैदूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च १५ रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ॥ प्रेम्णाः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः स्वलंकृताः १६ गजान्विनीतान्
भद्रांश्च सदृशं च स्वलंकृतान् ॥ रथांश्च दातान् सौवर्णैः शुभ्रैः पट्टैरलंकृतान् १७ कोटिशश्च सुवर्णं च ते पामकृतकं तथा ॥ वीथीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः १८
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ मुदा परमया युक्तो भोर्विदप्रियकाम्यया १९ इति श्रीम० आ० वै० ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९९ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

भिषिच्य स्वाभिषेकं प्राप्नुहि नृपतिं पट्टाभिषिक्तं राजानमनु ९ । १० । ११ हे वृद्ध अथ १२ । १३ । १४ । १५ प्रेम्णाः दासीः १६ भद्रान् भद्रजातीयान् १७ अकृतकं जायून दमाकरेपुधमनादिना अनु
त्पादितं । वीथीकृतं थान्यराशिवत्पृथक्पृथक् मालयाराशिकृतं । राशीकृतमिति पाठे पिंडीकृतं । कृताकृतमिति पाठे घटितमघटितं १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊननवत्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तत इति चरैश्चरैः १ । २ । ३ सेनांगानां रथगजादीनां पातनः ४ । ५ विस्मये हेतुमाह सपुत्रेति ६ । ७ । ८ । ९ अग्नीद्विच्छेदः । व्रीडन्तिवेषाठः अन्यथामंदमंदमित्यस्यानुपपत्तिः
 ॥ अथविदुरागमनराज्यलंभपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राज्ञां चरैरासैः प्रवृत्तिरुपनीयत ॥ पांडवैरुपसंपन्ना द्रौपदीपतिभिः शुभा १ येन तद्धनुरादाय लक्ष्यां वि
 द्वं महात्मना ॥ सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः २ यः शल्यं मद्राजं वै प्रोक्षिष्या पातयद्वली ॥ त्रासयामास संकुदो वृक्षेण पुरुषानरणे ३ न चास्य संभ्रमः क
 श्चिदासीत् तत्र महात्मनः ॥ समीमो भीमसंस्पर्शः जनुसेनांगपातनः ४ ब्रह्मरूपधरान् श्रुत्वा प्रशान्ता न्पांडुनंदनान् ॥ कौतेयान् मनोज्ञे द्राणां विस्मयः समजायत ५ सपु
 त्राहिपुरा कुंती दग्धा जतु गृहे शुता ॥ पुनर्जातानि वचतांस्तेऽस्मन्यंत नराधिपाः ६ धिगकुर्वन्त दामीष्मन् घृतराष्ट्रं च कौरवम् ॥ कर्मणाऽतिवृशं सेनपुरोचनकृतेन वै ७
 वृत्ते स्वयं वरे चैव राजानः सर्व एव ते ॥ यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पांडवान् चतान् ८ अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ॥ अश्वत्थामा तु लेन कर्णेन च रूपेण च
 ९ विनिवृत्तो वृत्तं दृष्ट्वा द्रौपद्याश्चेतवाहनम् ॥ तंतुदुःशासनोऽव्रीडो मंदमंदमिवाब्रवीत् १० यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विदेत द्रौपदी न सः ॥ न हितं तत्त्वतो राजन्वेदकश्चिद्ध
 नं जयम् ११ दैवं च परमं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ॥ धिगस्तु पौरुषं तात धियं ते यत्र पांडवाः १२ एवं संभाषमाणास्ते निंदंतश्च पुरोचनम् ॥ विविशुर्हास्तिनपुरं
 दीना विगतचेतसः १३ त्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान् महौजसः ॥ मुक्तान् हव्यभुजश्चैव संयुक्तान् दुपदेन च १४ घृष्टुं संतु संचित्य तथैव चाशिखंडिनम् ॥ दुपद
 स्यात्पार्थाश्चान्यान् सर्वयुद्धविशारदान् १५ विदुरस्त्वथ तां श्रुत्वा द्रौपदी पांडवैर्वृताम् ॥ व्रीडितान् धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पां नुपागतान् १६ ततः प्रीतमनाः क्षता घृतरा
 ष्ठं विशांपते ॥ उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धत इति विस्मितः १७ वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निश्म्य विदुरस्य तत् ॥ अब्रवीत् परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत १८ मन्यते स वृत्तं
 पुत्रं ज्येष्ठं दुपदकन्यया ॥ दुर्योधनमविज्ञानात् प्रज्ञाचक्षुर्न रेश्वरः १९ अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्याभूषणं बहु ॥ आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा २० अथास्य
 पश्चाद्विदुर आचख्यौ पांडवान् चतान् ॥ सर्वान् कुशलिनो वीरान् पूजितान् दुपदेन ह २१ तेषां संबन्धिनश्चान्यान् बहून् बलसमन्वितान् ॥ समागतान् पांडवैस्तस्मिन्नेव स्वयं
 वरे २२ घृतराष्ट्र उवाच ॥ यथैव पांडोः पुत्रास्तु तथैवाभ्यधिकामम ॥ यथा चाभ्यधिका बुद्धिर्ममतान् प्रतितच्छृणु २३ यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवंतश्च पांडवाः ॥ ते
 षां संबन्धिनश्चान्ये बहवश्च महाबलाः २४ कोहि दुपदमासाद्य मित्रं क्षतः स बांधवम् ॥ न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तंतथाभाषमा
 णं तु विदुरः प्रत्यभाषत ॥ नित्यं भवतु ते बुद्धिरेपाराजच्छतं समाः ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ राजा विदुरः स्वं निवेशनम् २६ ततो दुर्योधनश्चापिराधेयश्च विशांपते ॥ घृतरा
 ष्ठमुपागम्य वचो ब्रूतामिदं तदा २७ सन्निधौ विदुरस्य त्वां दोषं वक्तुं न शक्नुवः ॥ विविक्तमिति वक्ष्यामः किं तवेदं चिकीर्षितम् २८

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ वैचित्र्ये कृष्णाभूषणं च तत्परिधानार्थं मानीयतामित्यर्थः २० । २१ । २२ । २३ । २४ गतश्रीर्नृपः को भवेन ऐश्वर्येणार्थी न बुभूषेद्भवि
 मिच्छेदपितुसर्वोऽपीच्छेत् २५ । २६ । २७ । २८

सपत्न्युद्धितत्त्वां बुद्धिः । बुद्धिमिति पाठः स्वच्छः । हेवरश्मि दिपतां दिपतः शत्रून् २९ । ३० प्राप्तकालस्य कर्मणश्चिकीर्षां कर्त्तव्यतां ३१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारत भावदीपे द्दिशततमोऽ
 ध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ अहमिति विवेक्तुं व्यक्तीकर्तुं १ इंगिते श्रेष्ठितेः २ यच्च कर्त्तव्यं ३ आप्तकारिभिरवंचकेः ४ । ५ । ६ भिद्यमाना अस्मत्तः पृथग्भवतः ७ । ८ व्युत्थापनं तु स्वभर्तृणां त्यागः सच बहु

सपत्न्युद्धितत्तातमन्यसे वृद्धिमात्मनः ॥ अभिष्टौषिचयत्क्षनुः समीपे दिपतां वर २९ अन्यस्मिन् पकर्तव्ये त्वमन्यत्कुरुष्वेऽनघ ॥ तेषां बलविघातो हि कर्त्तव्यस्तात
 नित्यशः ३० तेवयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मंत्रयामहे ॥ यथानोनग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबांधवान् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि दु
 र्योधनवाक्ये द्दिशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामियथायुवाम् ॥ विवेक्तुं नाहमिच्छामित्वाकारं विदुरं प्रति १ तत
 स्तेषां गुणानेव कीर्त्तयामि विशेषतः ॥ नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिगितैः २ यच्च त्वमन्यसे प्राप्तं तद्ब्रवीहि सुयोधन ॥ राधेयमन्यसे यच्च प्राप्तकालं वदा शुभे ३
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ अद्य तान् कुशलैर्विप्रैः सुगुप्तैराप्तकारिभिः ॥ कुंतीपुत्रान् भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ४ अथवा दुपदो राजा महद्विर्वित्तसंचयैः ॥ पुत्राश्चास्य
 प्रलोभ्यंताममात्याश्चैव सर्वशः ५ परित्यजेद्यथा राजा कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयंतु ते ६ इहैषां दोषवद्भासं वर्णयंतु पृथक् पृथक् ॥ तेभिद्यमा
 नास्तत्रैव मनः कुर्वतु पांडवाः ७ अथवा कुशलाः केचिदुपायानि पुणानराः ॥ इतरेतरतः पार्थान् भेदयंतु नुरागतः ८ व्युत्थापयंतु वा कृष्णां बहुत्वात् सुकरं हितम् ॥ अ
 थवा पांडवांस्तस्यां भेदयंतु ततश्च ताम् ९ भीमसेनस्य वाराजनुपायकुशलैर्नरैः ॥ मृत्युर्विधीयतां छत्रैः सहितेषां बलाधिकः १० तमाश्रित्य हि कौतेयः पुराचास्मान्न
 मन्यते ॥ सहितीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ११ तस्मिन्स्त्वभिहते राजन् हतोत्साहा हतौजसः ॥ यतिप्यंते न राज्याय सहितेषां व्यपाश्रयः १२ अजेयो ह्यर्जुनः
 संख्येष्टगोपेष्टकोदरे ॥ तस्मृते फाल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् १३ तेजानानास्तु दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् ॥ अस्मान् बलवतो ज्ञात्वा नयति प्यंति दुर्बलाः १४
 इहागतेषु वातेषु निदेशवशवर्तिषु ॥ प्रवर्तिष्यामहे राजन् यथाशास्त्रं निर्वहणम् १५ अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ॥ एकैकस्तत्र कौतेयस्ततः कृष्णा
 विरज्यताम् १६ प्रेष्यतां चैव राधेयस्तेषां मागमनाय वै ॥ तैस्तैः प्रकारैः सन्नीय पात्यंतामाप्तकारिभिः १७ एतेषामप्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ॥ तस्य प्रयो
 गमातिष्ठ पुराकालोऽतिवर्तते १८ यावद्वचरुत विश्वासादुपदे पार्थिवर्षभे ॥ तावदेव हितेशक्यान शक्यास्तु ततः परम् १९ एषामममतिस्तात निग्रहाय प्रव
 र्त्तते ॥ सार्धं वायदिवाऽसार्धं विवाराधेयमन्यसे २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि दुर्योधनवाक्ये एकाधिक
 द्दिशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥

त्वदोषेण सुकरः । अथवेति तस्याः भर्तृपुत्रेण प्रदर्श्य पांडवानेव वा तस्यां भेदयंतु ततश्च तालं पस्यामहे इति शेषः ९ । १० । ११ । १२ नपादभाक् न चतुर्थी शतुल्यः १३ । १४ । १५ एकैकः कौतेयः प्रलो
 भनीयः तत्र तेषु ततः प्रलोभ्यमानात् १६ सन्नीय ऐश्वर्यं नीत्वा १७ । १८ शक्याः घातयितुमिति शेषः १९ । २० ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारत भावदीपे एकाधिक द्दिशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

दुर्योधनेति १ । २ जातपक्षाःसहायवंतस्तदन्येअजातपक्षाः ३ । ४ दिष्टकृतेनदेवनिर्मोणेनशक्तिःशक्तिमंतः जतुगृहादिभ्यआत्मानंमोचयितुंशक्ताअभूवन्नित्यर्थः ५ । ६ परिदूनान्शोच्यान्भिषा

॥ कर्णउवाच ॥ दुर्योधनस्तवप्रज्ञानसम्यगितिमेमतिः ॥ नहुपायेनतेशक्याःपांडवाःकुरुवर्धन १ पूर्वमेवहितेसूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ॥ निग्रहीतुंतदावरिनचै
वशकितास्त्वया २ इहैववर्तमानास्तेसमीपेतवपार्थिव ॥ अजातपक्षाःशिशवःशक्तिनैववाधितुम् ३ जातपक्षाविदेशस्थाविवृद्धाःसर्वशोऽद्यते ॥ नोपायसा
ध्याःकौतेयाममेषामतिरच्युत ४ नचतेव्यसनैर्योक्तुंशक्यादिष्टकृतेनच ॥ शकिताश्चेप्सवश्चैवपितृपैतामहंपदम् ५ परस्परेणभेदश्चनाधातुंतेषुशक्यते ॥ एक
स्यायिरताःपत्न्यांनभिद्यंतेपरस्परम् ६ नचापिठण्णाशक्येततेभ्योभेदयितुंपरैः ॥ परिदूनान्वृतवतीकिमुताद्यमृजावतः ७ ईप्सितश्चगुणःस्त्रीणामेवस्यावहुभर्त
ता ॥ तंचप्राप्तवतीठण्णानसाभेदयितुंक्षमा ८ आर्यव्रतश्चपांचाल्योनसराजाधनप्रियः ॥ नसंत्यक्ष्यतिकौतेयानराज्यदानैरपिधम् ९ यथाऽस्यपुत्रोगुणवान
नुरक्तश्चपांडवान् ॥ तस्मान्नोपायसाध्यास्तानहंमन्येकथंचन १० इदंत्वद्यक्षमंकर्तुमस्माकंपुरुषर्षभ ॥ यावन्नरुतमूलास्तेपांडवेयाविशांपते ११ तावत्प्रहरणीया
स्तेतनुभ्यंतातरोचताम् ॥ अस्मत्पक्षोमहान्यावद्यावत्पांचालकोलघुः ॥ तावत्प्रहरणंतेषांक्रियतांमाविचारय १२ वाहनानिप्रभूतानिमित्राणिचकुलानिच ॥ या
वन्नतेषांगांधारेतावद्विक्रमपार्थिव १३ यावच्चराजापांचाल्योनोद्यमेकुरुतेमनः ॥ सहपुत्रैर्महावीर्यैस्तावद्विक्रमपार्थिव १४ यावन्नायातिवाष्ण्यैःकर्षण्यादववाहि
नीम् ॥ राज्यार्थेपांडवेयानांपांचाल्यसदनंप्रति १५ वसूनिविविधानभोगानराज्यमेवचकेवलम् ॥ नात्याज्यमस्तिठण्णस्यपांडवार्थेकथंचन १६ विक्रमेणमही
प्राप्ताभरतेनमहात्मना ॥ विक्रमेणचलोकांस्त्रीनजितवान्पाक्शासनः १७ विक्रमंचप्रशंसंतिक्षत्रियस्यविशांपते ॥ स्वकोहिधर्मःशूराणांविक्रमःपार्थिवर्षभ १८
तेबलेनवयंराजन्महताचतुरंगिणा ॥ प्रमथ्यदुपदंशीघ्रमानयामेहपांडवान् १९ नहिसाम्नानदानेननभेदेनचपांडवाः ॥ शक्याःसाधयितुंतस्माद्विक्रमेणैवतान्रज
हि २० तान्विक्रमेणजित्वेमामखिलांभुंक्ष्वमेदिनीम् ॥ अतोनान्यंप्रपश्यामिकार्योपायंजनाधिप २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वातुराधेयवचोघृतराष्ट्रःप्रताप
वान् ॥ अभिपूज्यततःपश्चादिदंवचनमब्रवीत् २२ उपपन्नंमहाप्राज्ञेकृतास्त्रेसूतनंदने ॥ त्वयिविक्रमसंपन्नमिदंवचनमीदृशम् २३ भूयएवतुभीष्मश्चद्रोणोविदुर
एवच ॥ युवांचकुरुतंबुद्धिर्भवेद्यानःसुखोदया २४ ततआनाय्यतान्सर्वान्रमंत्रिणःसुमहायशाः ॥ घृतराष्ट्रोमहाराजमंत्रयामासैवतदा २५ ॥ ॥ इतिश्री
महाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्यलंभपर्वणिघृतराष्ट्रमंत्रणेद्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥

भोजित्वादिना मृजावतःसुवेयान् ७ । ८ । ९ । १० । ११ लघुरल्पकः १२ । १३ । १४ १५ । १६ । १७ । १८ आनयामस्ववशमितिशेषः । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५
॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ अ ॥

मरोचतेइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ मधुरेणप्रतिष्ठा ८ । ९ । १० । ११ । १२ ध्रियंतेजीवन्ति सकामोनासीत् अत्ययंनाश १३ । १४ दोषेणयुक्तं गच्छतिजाना
ति १५ संमंतव्यंसंमंतकर्तव्यं १६ । १७ अधर्मेणजतुगृहदाहादिना १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २०३ ॥ मंत्रायेति हितोर्मंत्रैः

॥ भीष्मउवाच ॥ नरोचतेविग्रहोमेपांडुपुत्रैःकथंचन ॥ यथैवघृतराष्ट्रोमेतथापांडुरसंशयम् १ गांधार्याश्चयथापुत्रास्तथाकुंतीसुतामम ॥ यथाचममतेरक्ष्याघृ
तराष्ट्रतथातव २ यथाचममराज्ञश्चतथादुर्योधनस्यते ॥ तथाकुरूणांसर्वेषामन्येषामपिपार्थिव ३ एवंगतेविग्रहतैर्नरोचेसंधायवीरैर्दीयतामर्धभूमिः ॥ तेषामपी
बंप्रपितामहानाराज्यंपितुश्चैवकुरुत्तमानां ४ दुर्योधनयथाराज्यंत्वमिदंतातपश्यासि ॥ ममपैतृकमित्येवंतेपिपश्यंतिपांडवाः ५ यदिराज्यंनतेप्राप्ताःपांडवेयायश
स्विनः ॥ कुतएवतवापीदंभारतस्यापिकस्यचित् ६ अधर्मेणचराज्यंत्वंप्राप्तवान्भरतर्षभ ॥ तेऽपिराज्यमनुप्राप्ताःपूर्वमेवेतिमेमतिः ७ मधुरेणैवराज्यस्यतेषाम
र्धंप्रदीयतां ॥ एतद्विपुरुषव्याघ्रहितंसर्वजनस्यच ८ अतोऽन्यथाचेतक्रियतेनहितंनोभविष्यति ॥ तवाऽप्यकीर्तिःसकलभविष्यतिनसंशयः ९ कीर्तिरक्षणमाति
ष्ठकीर्तिर्हिपरमंवलम् ॥ नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्यजीवितंह्यफलंस्मृतम् १० यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यनप्रपश्यतिकौरव ॥ तावज्जीवतिगांधारेनष्टकीर्तिस्तुनश्यति ११ त
मिमंसमुपातिष्ठधर्मकुरुकुलोचितम् ॥ अनुरूपंमहाबाहोपूर्वेषामात्मनःकुरु १२ दिष्ट्याध्रियंतेपार्थाहिदिष्ट्याजीवतिसापृथा ॥ दिष्ट्यापुरोचनःपापोनसकामोऽ
त्ययंगतः १३ यदाप्रभृतिदग्धास्तेकुंतिभोजसुतासुताः ॥ तदाप्रभृतिगांधारेनशक्रोम्यभिवीक्षितुम् १४ लोकेप्राणभृतांकंचिच्छ्रुत्वाकुंतीतथागतां ॥ नचापिदोषे
णतथालोकोमन्येतपुरोचनम् ॥ यथात्वांपुरुषव्याघ्रलोकोदोषेणगच्छति १५ तदिदंजीवितंतेषांतवकिल्बिषनाशनम् ॥ संमंतव्यंमहाराजपांडवानांचदर्शनम् १६
नचापितेषांवीराणांजीवितांकुरुनंदन ॥ पित्र्योऽशःशक्यआदातुमपिवज्रभृतास्वयम् १७ तेसर्वेऽवस्थिताधर्मेसर्वेचैवैकचेतसः ॥ अधर्मेणनिरस्ताश्चतुल्येराज्येविशेष
पतः १८ यदिधर्मस्त्वयाकार्योयदिकार्यंप्रियंचमे ॥ क्षेमंचयदिकर्तव्यंतेषामर्धंप्रदीयतां १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्यलंभपर्वणिभीष्मवा
क्येद्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ द्रोणउवाच ॥ मंत्रायसमुपानीतैर्घृतराष्ट्रहितैर्नृप ॥ धर्म्यमर्थ्ययशस्यंचवाच्यमित्यनुशुश्रुम् १ ममाप्येषामतिस्तात
याभीष्मस्यमहात्मनः ॥ संविभज्यास्तुकौतेयाधर्मएषसनातनः २ प्रेष्यतांदुपदायाशुनरःकश्चित्प्रियंवदः ॥ बहुलंरत्नमादायतेषामर्थायभारत ३ मिथः
कृत्यंचतस्मैसआदायवसुगच्छतु ॥ वृद्धिचपरमांशूयात्त्वत्संयोगोद्भवांतथा ४ संप्रीयमाणत्वांशूयाद्राजन्दुर्योधनंतथा ॥ असकृदुपदेचैवघृष्टुमेचभारत ५
उचितत्वंप्रियत्वंचयोगस्यापिचवर्णयेत् ॥ पुनःपुनश्चकौतेयान्माद्रीपुत्रौचसांत्वयन् ६

१ । २ तेषांपांडवानां ३ मिथःकृत्यंसांबधिकंवरपक्षीयेर्वध्वलंकारादि कस्यापक्षीयेर्वरालंकारादि तस्मैदुपदायतदर्थे ऐतन्मिथःकृत्येएवमशुरोजामातुदायं गृहीयान्नान्यथेति सिद्धं वृद्धिचेति त्व
त्संयोगादस्माकंमहत्त्वात्तिजांतेतिघृतराष्ट्रोदुर्योधनश्चमन्यतइतितत्रवक्तव्यमित्यर्थः ४ । ५ योगस्यसंबंधस्य ६

समयच्छतुर्विधोऽमात्यविदः ७ तथा आभरणानिप्रयच्छेत्स्वित्यनुषज्यप्रत्येकं द्रुपदपुत्राणामित्यादिपुण्यो ८ । १ । १० । ११ औपयिकमवश्यकर्तव्यं १२ अनंतरौअंतरंगौभीष्मद्रोणौ १३ नन्वंतरंगौचेत्कथमच्छ्रेयोनानुमंत्रयेतामित्याशंक्यांतरंगाभासाविमौमत्वंतरंगावित्याहदुष्टेनेति दुष्टेनमित्रद्रोहयता । मनसासंकल्पेन । प्रच्छन्नेनशत्रुहितेप्सुनाऽपिस्वामिहितवदाभासमानेन । अंतरात्मनानुद्धया । योब्रूयान्मंत्रं । ससतांसाधूनांविश्वस्तानांस्वामिनाम्रतमिष्टानिःश्रेयसंकल्याणकथं कुर्यान्नकथमपि । शठमित्रंहिपातयत्येवमहितायेत्यर्थः १४ ननुशठमित्रत्वंत्वस्यत्वय्यप्याशंक्येतथाचसर्वत्रानाश्वासप्रसंगइत्याशंक्यदेवमेवमुख्यंवृद्धिहासादिहेतुरित्याह नमित्राणीति मित्राणिसाध्वसाधूनि अर्थकृच्छ्रेषुकार्यसंकटेषु श्रेयसेद्वतरायनाशापवानप्रभवन्ति हिप

हिरण्मयानिशुभ्राणिवहून्याभरणानिच ॥ वचनात्तवराजेंद्रद्रौपद्याःसंप्रयच्छतु ७ तथाद्रुपदपुत्राणांसर्वेषांभरतर्षभ ॥ पांडवानांचसर्वेषांकुंत्यायुक्तानियानिच ८ एवंसांत्वसमायुक्तंद्रुपदंपांडवैःसह ॥ उक्तासोऽनंतरंब्रूयात्तेषामागमनंप्रति ९ अनुज्ञातेषुवीरेषुबलंगच्छतुशोभनम् ॥ दुःशासनोविकर्णश्चाप्यानेतुंपांडवा निह १० ततस्तेपांडवाःश्रेष्ठाःपूज्यमानाःसदात्वया ॥ प्रकृतीनामनुमतेपदेस्थास्यन्तिपैतृके ११ एतत्तवमहाराजपुत्रेपुत्रेषुचैवहि ॥ वृत्तमौपयिकंमन्ये भीष्मेणसहभारत १२ ॥ कर्णउवाच ॥ योजितावर्थमानाभ्यांसर्वकार्येष्वनंतरौ ॥ नमंत्रयेतांत्वच्छ्रेयःकिमद्भुततरंततः १३ दुष्टेनमनसायवैप्रच्छन्नेनांतरात्म ना ॥ ब्रूयान्निःश्रेयसंनामकथंकुर्यात्सताम्रतम् १४ नमित्राण्यर्थकृच्छ्रेषुश्रेयसेचेतरायवा ॥ विधिपूर्वंहिसर्वस्यदुःखंवायदिवासुखम् १५ कृतप्रज्ञोऽकृतप्र ज्ञोबालोवृद्धश्चमानवः ॥ ससहायोऽसहायश्चसर्वसर्वत्रविंदति १६ श्रूयतेहिपुराकश्चिदंबुवीचइतीश्वरः ॥ आसीद्राजगृहेराजामागधानांमहीक्षिताम् १७ सहीनःकरणैःसवःरुच्छासपरमोवृषः ॥ अमात्यसंस्थःसर्वेषुकार्येष्वेवाभवत्तदा १८ तस्यामात्योमहाकर्णिवर्षभूवैकेश्वरस्तदा ॥ सलब्धबलमात्मानंमन्यमानो ज्वमन्यते १९ सराङ्गउपभोग्यानिस्त्रियोरत्नधनानिच ॥ आददेसर्वशोमूढेष्वर्थचस्वयंतदा २० तदादायचलुब्धस्यलोभाल्लोभोऽप्यवर्धत ॥ तथाहिसर्व मादायराज्यमस्यजिहीर्षति २१ हीनस्यकरणैःसर्वैरुच्छासपरमस्यच ॥ यतमानोऽपितद्राज्यंनशशाकेतिनःश्रुतम् २२ किमन्यद्विहितानूनंतस्यसापु रुषेंद्रता ॥ यदितेविहितंराज्यंभविष्यतिविशांपते २३ मिषतःसर्वलोकस्यस्थास्यतेत्वयितद्भुवम् ॥ अतोऽन्यथाचेद्विहितंयतमानोनलप्स्यसे २४ एवंवि द्द्रुषादत्स्वमंत्रिणांसाध्वसाधुताम् ॥ दुष्टानांचैवबोद्धव्यमदुष्टानांचभाषितम् २५ ॥ द्रोणउवाच ॥ विद्वतेभावदोषेणयदर्थमिदमुच्यते ॥ दुष्टपांडवहेतो स्त्वंदोषमारव्यापयस्युत २६ हितंतुपरमंकर्णव्रीमिकुलवर्धनम् ॥ अथत्वंमन्यसेदुष्टंब्रूहियत्परमंहितम् २७

स्माद्विधिपूर्वेषुपुण्यापुण्येकहेतुसर्वसुखादिकं १५ एतदेवस्पष्टयति कृतेति सर्वदेवोपनीतं सर्वप्रदेशेकालेच १६ अत्रारव्यायिकामाह श्रूयतइति । ईश्वरःसमर्थः राजगृहेतन्नामकेनगरे १७ करणेश्वरुरादिभिर्हीनोविकलः । उच्छासएवपरमोभवतीतिज्ञानहेतुर्पस्यसः । अमात्यसंस्थःअमात्याधीनः १८ अवमन्यतेराजानमितिशेषः १९ । २० । २१ नशशाकहर्तुमितिशेषः २२ आख्यायिकातात्पर्यमाह किमिति तस्यअंबुवीचस्यसापुरुषेंद्रतातत्रैवत्वंनूनंविहिताविधिमात्रेणननुयत्नसंपादिता । किमन्यददृष्टात्परायणमस्तिनकिमपीतिभावः प्रकृतोयोजयति यदीति २३ । २४ । २५ तेतवमंत्रविग्र भावदोषेणचित्तगतद्वेषेण २६ । २७

अहंघट्टवीमिअतोऽन्यथा २८ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेचतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राजन्निति १ । २ । ३ आभ्यांभीष्मद्रोणाभ्यां पंचम्यंतमिदं ४ ५ अनवरोश्रेष्ठौ ६ अनयोःएताभ्यां कर्त्तरिपठ्ठी ७ । ८ । ९ पक्षसंश्रितमन्यतरस्यैवहितं १० । ११ तेषुपांडवेषु १२ तेतवमंत्रिणस्तवांतरस्थंविशेषंविबृण्वानास्तेभ्रुवंशाभतंहितंनकुर्वुः तववे

अतोऽन्यथाचेत्क्रियतेयद्व्रीमिपरंहितम् ॥ कुरवोवैविनंक्ष्यन्तिनचिरेणैवमेमातिः २८ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि द्रोणवाक्ये चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ विदुरउवाच ॥ राजन्निःसंशयंश्रेयोवाच्यस्त्वमसिबांधवैः ॥ नत्वशुश्रूषमाणेवैवाक्यंसंप्रतितिष्ठति १ प्रियं हितंचतद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ॥ भीष्मःशांतनवोराजन्प्रतिगृह्णासितन्नच २ तथाद्रोणेनबहुधाभाषितंहितमुत्तमम् ॥ तच्चराधासुतःकर्णोमन्यतेनहितंतव ३ चितयंश्चनपश्यामिराजंस्तवसुहृत्तमम् ॥ आभ्यांपुरुषसिंहाभ्यांयोवास्यात्प्रज्ञयाऽधिकः ४ इमौहिद्विद्वौवयसाप्रज्ञयाचक्षुतेनच ॥ समौचत्वयिराजेंद्रतथापां डुसुतेषुच ५ धर्मेचानवरोराजन्सत्यतायांचभारत ॥ रामाद्वाशरथेश्वैवगयाचैवनसंशयः ६ नचोक्तवंतावश्रेयःपुरस्तादपिक्वचन ॥ नचाप्यपठतंकिंचिदन योर्लक्ष्यतेत्वयि ७ तावुभौपुरुषव्याघ्रावनागसिन्धुपेल्वयि ॥ नमंत्रयेतांत्वच्छ्रेयःकथंसत्यपराक्रमौ ८ प्रज्ञावंतौनरश्रेष्ठावस्मिंल्लोकेनराधिप ॥ त्वन्निमित्तमतो नेमौकिंचिज्जिह्मंवादिष्यतः ९ इतिमेनैष्टिकीबुद्धिर्वर्ततेकुरुनंदन ॥ नचार्थहेतोर्धर्मज्ञौवक्ष्यतःपक्षसंश्रितम् १० एताद्विपरमंश्रेयोमन्येऽहंतवभारत ॥ दुर्योध नप्रभृतयःपुत्राराजन्यथातव ११ तथैवपांडवेयास्तेपुत्राराजन्नसंशयः ॥ तेषुचेदहितंकिंचिन्मंत्रयेयुरताद्विदः १२ मंत्रिणस्तेनचश्रेयःप्रपश्यन्तिविशेषतः ॥ अथ तेहृदयेराजन्विशेषःस्वेपुर्वर्तते ॥ अंतरस्थंविबृण्वानाःश्रेयःकुर्युर्नतेभुवम् १३ एतदर्थमिमौराजन्महात्मानौमहायुती ॥ नोचतुर्विबृतंकिंचिन्नह्येषतवनिश्चयः १४ यच्चाप्यशक्यतांतेषामाहतुःपुरुषर्षभौ ॥ ततथापुरुषव्याघ्रतवतद्भद्रमस्तुते १५ कथंहिपांडवःश्रीमान्सव्यसाचीधनंजयः ॥ शक्योविजेतुंसंग्रामेराजन्मघवता ऽपिहि १६ भीमसेनोमहाबाहुर्नागायुतबलोमहान् ॥ कथंस्मयुधिशक्येतविजेतुममरैरपि १७ तथैवकृतिनौयुद्धेयमौयमसुताविव ॥ कथंविजेतुंशक्यौतौरणे जीवितुमिच्छता १८ यस्मिन्नष्टतिरनुक्रोशःक्षमासत्यंपराक्रमः ॥ नित्यानिपांडवेज्येष्ठेसर्जीयेतरणेकथम् १९ येषांपक्षधरोरामोयेषांमंत्रीजनार्दनः ॥ किंतुतै रजितंसंख्येयेषांपक्षेचसात्यकिः २० द्रुपदःश्वशुरोयेषांयेषांस्यालाश्वपार्षताः ॥ दृष्टदुष्टमुखवीराभ्रातरोद्रुपदात्मजाः २१ सोऽशक्यतांचविज्ञायतेपामग्रेचभारत ॥ दायाद्यतांचधर्मेणसम्यक्तेषुसमाचर २२ इदंनिर्दिष्टमयशःपुरोचनकृतंमहत् ॥ तेषामनुग्रहेणाद्यराजन्प्रक्षालयात्मनः २३

धर्म्यदोषमेवतेप्रकाशयिष्यन्तिननुकार्यसाधयिष्यन्तीत्यर्थः १३ एतदर्थंपांडवानांश्रेयोर्थं विवृत्तंविस्पष्टं । विवृत्तमितिपाठेपुरुषं । एषपांडवानांश्रेयोभवत्वित्येवंरूपः । हिशद्वेनतत्रतस्यैवमतीतिप्रमा णयति १४ यचेति अशक्यतामजयतां तवपुरस्तात्तद्याहदुरितिसंबंधः तद्भद्रमस्तुते तत्तेभ्यःपांडवेभ्यस्तवभद्रमस्तु । कुद्धाःपांडवास्तवसर्वापुत्रांमाहिंसुरितिभावः १५ । १६ । १७ १८ । १९ । २० । २१ अत्रेतत्पुत्रेषांलोःराज्यभागित्वकाले दायाद्यतांपितृधनभोजनाहंतां २२ । २३

तेषामनुग्रहश्चायं सर्वेषांचैव नः कुले ॥ जीवितं च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्धनम् २४ द्रुपदोऽपि महाराजाकृतैर्वैश्वनः पुरा ॥ तस्य संग्रहणं राजनस्वपक्षस्य विवर्धनम् २५ बलवंतश्च दाशार्हा बहवश्च विशांपते ॥ यतः कृष्णस्ततः सर्वे यतः कृष्णस्ततोजयः २६ यच्च साम्नैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ॥ कोदैव शतस्तत्कार्यं विग्रहेण समाचरेत् २७ श्रुत्वा च जीवितः पार्थान् पौरजान पदाजनाः ॥ बलवद्दर्शने हृष्टास्ते पाराजना प्रियंकुरु २८ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः २९ उक्तमेतत्पुरा राजन्मया गुणवत्स्तव ॥ दुर्योधनापराधेन प्रजेयैव विनश्यति ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमन राज्यलंभपर्वणि विदुरवाक्ये पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भीष्मः शांतनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ॥ हितं च परमं वाक्यं त्वंच सत्यं ब्रवीषि माम् १ यथैव पांडोस्ते वीराः कुंतीपुत्रा महारथाः ॥ तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रान संशयः २ यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ॥ तथैव पांडुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ३ क्षत्रानय गच्छेतां सह मात्रा सुसंस्तुतान् ॥ तथा च देव रूपिण्या कृष्णया सह भारत ४ दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ॥ दिष्ट्या द्रुपदकन्यांच लब्धवन्तो महारथाः ५ दिष्ट्या वर्धमाना हे सर्वे दिष्ट्या शांतः पुरोचनः ॥ दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महायुते ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोजगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ सकाशं यज्ञसेनस्य पांडवानां च भारत ७ समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ॥ द्रौपद्याः पांडवानां च यज्ञसेनस्य चैव ह ८ तत्र गत्वा सधर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ द्रुपदं न्यायतो राजन संयुक्तमुपतस्थिवान् ९ सन्नापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरंततः ॥ चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् १० ददर्श पांडवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ॥ स्नेहात्परिष्वज्य स तान् प्रच्छानामयंततः ११ तैश्चाप्यमितशब्दैः स पूजितो हियथाक्रमम् ॥ वचनाद्भृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः १२ प्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान् पांडुनंदनान् ॥ प्रददौ चापिरत्नानि विविधानि वसूनि च १३ पांडवानां च कुंत्याश्च द्रौपद्याश्च विशांपते ॥ द्रुपदस्य च पुत्राणां यथादत्तानि कौरवैः १४ प्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ॥ द्रुपदं पांडुपुत्राणां सन्निधौ केशवस्य च १५ ॥ विदुर उवाच ॥ राजकृष्णसहामात्यः स पुत्रश्च वचो मम ॥ धृतराष्ट्रः स पुत्रस्त्वां सहामात्यः स बांधवः १६ अब्रवीत्कुशलं राजन प्रीयमाणः पुनः पुनः ॥ प्रीतिमांस्ते हृदं चापि संबन्धेन नराधिप १७ तथा भीष्मः शांतनवः कौरवैः सह सर्वशः ॥ कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति १८ भारद्वाजो महाप्राज्ञो द्रोणः प्रियसखस्तव ॥ समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति १९ धृतराष्ट्रश्च पांचाल्यत्वया संबन्धमीयिवान् ॥ कृतार्थमन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः २०

५ । ६ । ७ । ८ न्यायतो ज्येष्ठानुक्रमेण संयुक्तमालिङ्गनमस्कारादिना मिलितम् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ मन्वतेत्मानं तं आत्मानमिति च्छेदः २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ निमृष्टेष्वनुज्ञातेषु २६ ॥ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५

नतथाराज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरीमता ॥ यथासंबन्धं प्राप्य यज्ञसेनत्वया सह २१ एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पांडवान् ॥ द्रष्टुं हि पांडुपुत्रांश्च त्वरंति कुरवो भृशम् २२ विप्रो पिता दीर्घकालमेते चापि न र्षभाः ॥ उत्सुकान गच्छन्तं द्रष्टुं भविष्यंति तथा पृथा २३ कृष्णामपि च पांचाली सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ॥ द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयाश्च नः २४ स भवान्पांडुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ॥ गमनं सह दाराणामेतदत्र मतं मम २५ निमृष्टेषु त्वयाराजन् पांडवेषु महात्मसु ॥ ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ॥ आगमिष्यंति कौंतेयाः कुंती च सह कृष्णया २६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमन राज्यलंभपर्वणि विदुरद्रुपद संवादे षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ ॥ द्रुपद उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथाऽऽस्थविदुराद्यमाम् ॥ ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृतो प्रभो १ गमनं चापि युक्तं स्याद्दृढमेषां महात्मनाम् ॥ न तु तावन्मया युक्तमेतद्भक्तुं स्वयांगिरा २ यदा तु मन्यते वीरः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ३ रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पांडवाः ॥ एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेष्ठां प्रियहिते रतौ ४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सहा नृगाः ॥ यथावक्ष्यसि नः प्रीत्या तत्करिष्यामहे वयम् ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो ब्रवीद्वासुदेवो गमनं रोचते मम ॥ यथा वामन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ६ ॥ ॥ द्रुपद उवाच ॥ ॥ यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ॥ प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ७ यथैव हि महाभागाः कौंतेया मम संप्रतम् ॥ तथैव वासुदेवस्य पांडुपुत्रान संशयः ८ नतद्विद्याति कौंतेयः पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ यथैषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ॥ पांडवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महीपते १० आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुंतीं चैव यशस्विनीम् ॥ सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ११ श्रुत्वा चाप्यागतान् वीरान् धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ प्रतिग्रहाय पांडूनां प्रेषयामास कौरवान् १२ विकर्णं च महेश्वरासं चित्रसेनं च भारत ॥ द्रोणं च परमेष्ठ्या संगौ तमं कृपमेव च १३ तैस्ते परितृप्ता वीराः शोभमाना महाबलाः ॥ नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविशुस्तदा १४ कौतूहलेन नगरं दीप्यमानमिवाभवत् ॥ तत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः १५ तत उच्चावचावचः पौरैः प्रियचिकीर्षुभिः ॥ उदीरिता अशृण्वन्स्ते पांडवा हृदयं गमाः १६ अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ॥ योनः स्वानि वदायादान् धर्मेण परिरक्षति १७ अद्य पांडुर्महाराजो वनादिव जनप्रियः ॥ आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः १८

६ । ७ । ८ । ९ । १० सविहारं सलीलम् ११ प्रतिग्रहाय मत्स्युद्रमनाय १२ । १३ । १४ कौतूहलेन दर्शनेच्छया १५ । १६ । १७ । १८

किंनूनःप्रियेनकृतमपितुसर्वकृतमेव किंत्वितिपाठेनुशब्दोवाक्यालंकारेपुनःशब्दार्थः किंपुनर्नकृतमपितुसर्वकृतमेवेतिपूर्ववदेवार्थः १९ । २० । २१ नगरेणसहकुशलप्रश्नकृत्वा नगरेणापि कृतकुशलप्रश्नाः २२ । २३ । २४ पार्थेनार्जुनेन २५ । २६ घोरंवनमितिभूमेरर्थस्यशून्योदेशःपांडवेभ्योदत्तइतिज्ञायते २७ तद्वैतद्वोरवनंसत्स्वर्गवन्मंडपांचक्रिरे २८ तदेवाह नगरं

किंनुनाचकृतंतातसर्वेषांनःपरंप्रियम् ॥ यन्नःकुंतीसुताविरानगरंपुनरागताः १९ यदिदंतंयदिदुतंविद्यतेयदिनस्तपः ॥ तेनतिष्ठंतुनगरेपांडवाःशरदांशतम् २० ततस्तेधृतराष्ट्रस्यभीष्मस्यचमहात्मनः ॥ अन्येषांचतदर्हाणांचकुःपादाभिवंदनम् २१ कृत्वातुकुशलप्रश्नंसर्वेणनगरेणच ॥ न्यविशंताथवेदमानिधृतराष्ट्रस्य शासनात् २२ विश्रांतास्तेमहात्मानःकंचित्कालंमहावलाः ॥ आहूताधृतराष्ट्रेणराज्ञाशांतनवेनच ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ भ्रातृभिःसहकौंतेयनिबोधगद तोमम ॥ पुनर्नोविग्रहोमाभूत्त्वांडवप्रस्थमाविश २४ नचवोवसतस्तत्रकश्चिच्छक्तःप्रवाधितुम् ॥ संरक्ष्यमाणान्पार्थेनत्रिदशानिववज्रिणा २५ अर्धराज्यस्य संप्राप्यखांडवप्रस्थमाविश ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रतिगृह्यतुतद्वाक्यंचतुर्पसर्वेणम्यच २६ प्रतस्थिरेततोघोरंवनंतन्मनुजर्षभाः ॥ अर्द्धराज्यस्यसंप्राप्यखांडवप्रस्थमाविश २७ ततस्तेपांडवास्तत्रगत्वाकृष्णपुरोगमाः ॥ मंडपांचक्रिरेतद्वैपरंस्वर्गवदच्युताः २८ ततःपुण्येशिवेदेशेशांतिकृत्वामहारथाः ॥ नगरंमाप यामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः २९ सागरप्रतिरूपाभिःपरिखाभिरलंकृतम् ॥ प्राकारेणचसंपन्नंदिवमावृत्यतिष्ठता ३० पांडुराभ्रप्रकाशेनहिमरश्मिनिभेनच ॥ शुशु भेतत्पुरश्रेष्ठनागैर्भोगवतीमिव ३१ द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैःसौधैश्चशोभितम् ॥ गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मंदरोपमैः ३२ विविधैरपिनिर्विद्वैःशस्त्रोपेतैःसुसंवृतैः ॥ शक्तिभिश्चावृतंतद्विद्विजिह्वैरिवपन्नगैः ३३ तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तंशुशुभेयोधरक्षितम् ॥ तीक्ष्णांकुशशतग्रीभिर्यंत्रजालैश्चशोभितम् ३४ आयसैश्चमहाचक्रैःशुशु भेतत्पुरोत्तमम् ॥ सुविभक्तमहारथ्यंदेवतावाधवर्जितम् ३५ विरोचमानंविविधैःपांडुरैर्भवनोत्तमैः ॥ तत्रिविष्टपसंकाशमिंद्रप्रस्थंव्यरोचत ३६ मेघवृंदमिवाका शेविद्वंविद्युत्समावृतम् ॥ तत्ररम्येशिवेदेशेकौरव्यस्यनिवेशनम् ३७ शुशुभेवनसंपूर्णधनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ तत्रागच्छन्दिजाराजनसर्ववेदविदांवरः ३८ निवा संरोचयंतिस्मसर्वभाषाविदस्तथा ॥ वणिजश्चाययुस्तत्रनानादिग्भ्योधनार्थिनः ३९ सर्वशिल्पविदस्तत्रवासायाम्यागमस्तदा ॥ उद्यानानिचरम्याणिनगरस्य समंततः ४० आभ्रैराभ्रातकैर्नोपैरेशोक्तेष्वपैस्तथा ॥ पुत्रागैर्नागपुष्पैश्चलकुचैःपनसैस्तथा ४१ शालतालतमालैश्चबकुलैश्चसवेतकैः ॥ मनोहरैःसुपुष्पैश्चफ लभारावनामितैः ४२ प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्कोलैश्चसुपुष्पितैः ॥ जंबूभिःपाटलाभिश्चकुब्जकैरतिमुक्तकैः ४३

मापयामासुरित्पादिना २९ । ३० भोगवतीमिवेतिप्रथमार्थेद्वितीया । ईमितिनिपातप्रश्नेपोवा । भोगवतीयथेत्यपेक्षितेप्रमादपाठोवा ३१ । ३२ निर्विद्वैरच्छिद्रेरभेद्यैर्वा शक्तिभि र्हेस्तक्षेप्याभिलोहमयीभिः ३३ तीक्ष्णाश्चतैःकुशाश्चशतश्रयश्चताभिः अभियोपयबलेनोत्तिष्ठेनदृष्टिपिडेन पायुगपच्छतंसहस्रंवा मनुष्यादीन्प्रतिताभिःशतग्रीभिर्दुर्गोरूढाभिः ३४ । ३५ । ३६ विद्वंमिथःक्षिप्य ३७ क्षयोपमंगृहोपमं ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ अजगतिपर्वतैर्नृपलीलायात्रार्थैःकृत्रिमेःपर्वतैः । 'अजश्छागेहरिब्रह्मविह्वस्मरहरेरूपे । गतिःस्त्रीमार्गदशयोर्ज्ञानेयात्राभ्युपाययोः' इतिचमेदिनी ४६ । ४७ वनावृताःवनैःआरामैरावृताः जलपूर्णावा ४८ पुण्येर्जनेरुपेतं ४९ राज्ञाधृतराष्ट्रेण धर्मस्ययुधिष्ठिरस्य प्रणयनेप्रापणे ५० । ५१ ५२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावादपीसप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ करवीरैःपारिजातैरन्यैश्चविविधैर्दुर्गैः ॥ नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतैः ४४ मत्तवर्हिणसंधुष्टकोकिलैश्चसदामदैः ॥ गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्चलतागृहैः ४५ मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथाऽजगतिपर्वतैः ॥ वापीभिर्विविधाभिश्चपूर्णाभिःपरमांभसा ४६ सरोभिरतिरम्यैश्चपद्मोत्पलसुगंधिभिः ॥ हंसकारंडवयुतैश्चक्रवाकोपशोभि तैः ४७ रम्याश्चविविधास्तत्रपुष्करिण्यावनारुताः ॥ तडागानिचरम्याणिबृहंतिसुबहूनिच ४८ तेषांपुण्यजनोपतंराष्ट्रमाविशतामहत ॥ पांडवानांमहाराजश श्वत्प्रीतिरवर्धत ४९ तत्रभीष्मेणराज्ञाचधर्मप्रणयनेकृते ॥ पांडवाःसमपद्यंतखांडवप्रस्थवासिनः ५० पंचभिस्तैर्महेष्वासैरिंद्रकल्पैःसमन्वितम् ॥ शुशुभेतत्पुर श्रेष्ठनागैर्भोगवतीयथा ५१ तांनिवेश्यततोवीरोरामेणसहकेशवः ॥ ययौद्वारवतीराजनपांडवानुमतेतदा ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्य लंभपर्वणिपुरनिर्माणेसप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ जनमेजयउवाच ॥ एवंसंप्राप्यराज्यंतर्दिद्रप्रस्थंतपोधन ॥ अत ऊर्ध्वमहात्मानःकिमकुर्वतपांडवाः १ सर्वेष्वमहासत्त्वाममपूर्वपितामहाः ॥ द्रौपदीधर्मपत्नीचकथंतानन्ववर्तत २ कथंचपंचकृष्णायामेकस्यातिनराधिपाः ॥ वर्तमानामहाभागानाभिद्यंतपरस्परम् ३ श्रोतुमिच्छाम्यहंसर्वविस्तरेणतपोधन ॥ तेषांचेष्टितमन्योन्ययुक्तानांकृष्णयासह ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ धृतराष्ट्रम्यनुज्ञाताःकृष्णयासहपांडवाः ॥ रोमिरे खांडवप्रस्थेप्राप्तराज्याःपरंतपाः ५ प्राप्यराज्यंमहातेजाःसत्यसंधोयुधिष्ठिरः ॥ पालयामासधर्मेणपृथिवींभ्रातृभिःसह ६ जितारयोमहाप्रज्ञाःसत्यधर्मपरायणाः ॥ मुदंपरमिकांप्राप्तास्तत्रोपुःपांडुनंदनाः ७ कुर्वाणाःपौरकार्याणिसर्वाणिपुरुषर्षभाः ॥ आसांचकुर्महाहंषुपार्थिवेष्व्वासनेषुच ८ अथतेषूपविष्टेषुसर्वेष्वेवमहात्मसु ॥ नारदस्त्वथदेवर्षिराजगामयदृच्छया ९ आसनंरुचिरंतस्मैप्रददौस्वंयुधिष्ठिरः ॥ देवर्षेरुपविष्टस्यस्वयमर्घ्ययथाविधि १० प्रादाद्युधिष्ठिरोधीमानराज्यंतस्मैन्यवेद यत् ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजाभूषिःप्रीतमनास्तदा ११ आशीर्भिर्वर्धयित्वाचतमुवाचास्यतामिति ॥ निपसादाम्यनुज्ञातस्ततोराजायुधिष्ठिरः १२ कथयामासकृष्णा यैभगवंतमुपस्थितम् ॥ श्रुत्वैतद्द्रौपदीचापिशुचिर्भूत्वासमाहिता १३ जगामतत्रयत्रास्तेनारदःपांडवैःसह ॥ तस्याभिवाद्यचरणौदेवर्षेधर्मचारिणी १४ कृतांजलिः सुसंवीतास्थितास्थदुपदात्मजा ॥ तस्याश्चापिसधर्मात्मासत्यवाग्यपिसत्तमः १५ आशिषोविविधाःप्रोच्यराजपुत्र्यास्तुनारदः ॥ गम्यतामितिहोवाचभगवांस्ताम निदितां १६ गतायामथकृष्णायान्युधिष्ठिरपुरोगमान् ॥ विविक्तेपांडवान्सर्वानुवाचभगवानृषिः १७ ॥ नारदउवाच ॥ पांचालीभवतामेकाधर्मपत्नीयशस्विनी ॥ यथावोनात्रभेदःस्यात्तथानीतिविधीयतां १८

एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ तत्रोपुःतत्रइंद्रप्रस्थेऊर्ध्वसंकृतवतः ७ आसांचकुः

स्थिरासनावमृदुःपार्थिवपुराजसर्वंधिषु आसनेष्वधिकारविशेषेषु ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ सुसंवीतासम्यकृतावगुठना १५ । १६ । १७ । १८

१९।२० अन्योन्यप्रीतिभावकंपरस्परमात्माभावोवृद्धिर्यस्यतत्तथा २१ अग्रतांहतवंतो २२ कस्यदेवस्यकन्या २३। २४ इति आदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावादीषेअष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२०८॥

सुंदोपसुंदौहिपुराभ्रातरौसहिताबुभौ ॥ आस्तामवध्यावन्येषांत्रिषुलोकेषुविश्रुतौ १९ एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ॥ तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभि
जघ्नतुः २० रक्ष्यतांसौहृदंतस्मादन्योन्यप्रीतिभावकम् ॥ यथावोनात्रभेदःस्यात्तत्कुरुष्वधुधिष्ठिर २१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सुंदोपसुंदावसुरौकस्यपुत्रौमहामुने ॥
उत्पन्नश्चकथंभेदःकथंचान्योऽन्यमग्रताम् २२ अप्सरादेवकन्यावैकस्यचैपातिलोत्तमा ॥ यस्याःकामेनसंमतौजघ्नतुस्तौपरस्परम् २३ एतत्सर्वंयथावृत्तंविस्तरे
णतपोधन ॥ श्रोतुमिच्छामहेब्रह्मन्परंकौतूहलंहिमे २४ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्यलंभपर्वणियुधिष्ठिरनारदसंवादेऽष्टाधिकद्विशत
तमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ शृणुमेविस्तरेणेममितिहासंपुरातनम् ॥ भ्रातृभिःसहितःपार्थयथावृत्तंयुधिष्ठिर १ महासुरस्यान्ववाये
हिरण्यकशिपोःपुरा ॥ निकुंभोनामदैत्येद्रस्तेजस्वीबलवानभूत् २ तस्यपुत्रौमहावीर्यौजातौभीमपराक्रमौ ॥ सुंदोपसुंदौदैत्येद्रौदारुणौकूरमानसौ ३ तावेक
निश्चयौदैत्यावेककार्यार्थसंमतौ ॥ निरंतरमवर्तेतांसमदुःखसुखाबुभौ ४ विनान्योन्यंनभुंजातेविनाऽन्योन्यंनजल्पतः ॥ अन्योन्यस्यप्रियकरावन्योऽन्यस्य
प्रियंवदौ ५ एकशीलसमाचारौद्विधैवैकोऽभवत्कृतः ॥ तौवितृद्धौमहावीर्यौकार्येष्वप्येकानिश्चयौ ६ त्रैलोक्यविजयार्थायसमाधायैकनिश्चयम् ॥ दीक्षां कृत्वागतौ
विंध्यंताबुधंतेपतुस्तपः ७ तौतुदीर्घेणकालेनतपोयुक्तौबभूवतुः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौजटावलकलधारिणौ ८ मलोपचितसर्वांगौवायुभक्षौबभूवतुः ॥ आत्ममां
सानिजुहंतौपादांगुष्ठाग्रधिष्ठितौ ॥ ऊर्ध्वबाहूचानिमिषौदीर्घकालंघृतव्रतौ ९ तयोस्तपःप्रभावेणदीर्घकालंप्रतापितः ॥ धूमंप्रमुमुचेविंध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥
१० ततोदेवाभयंजगुरुग्रंथं दृष्ट्वातयोस्तपः ॥ तपोविधातार्थमथो देवाविघ्नानिचक्रे ११ रत्नैःप्रलोभयामासुःस्त्रीभिश्चोभौपुनःपुनः ॥ नचतौचक्रतुर्भगंव्रतस्यसुम
हाव्रतौ १२ अथमायांपुनर्देवास्तयोश्चकुर्महात्मनोः ॥ भगिन्योमातरोभार्यास्तयोश्चात्मजनस्तथा १३ प्रपात्यमानाविस्त्रस्ताःशूलहस्तेनरक्षसा ॥ भ्रष्टाभरण
केशांताभ्रष्टाभरणवाससः १४ अभिभाष्यततःसर्वास्तौत्राहीतिविचुक्रुशुः ॥ नचतौचक्रतुर्भगंव्रतस्यसुमहाव्रतौ १५ यदाक्षोभंनोपयातिनार्तिमन्यतरस्तयोः ॥
ततःस्त्रियस्ताभूतंचसर्वमंतरधीयत १६ ततःपितामहःसाक्षादभिगम्यमहासुरौ ॥ वरेणच्छंदयामाससर्वलोकहितःप्रभुः १७ ततःसुंदोपसुंदौतौभ्रातरौदृढविक्रमौ ॥
दृष्ट्वापितामहं देवंतस्थतुःप्रांजलीतदा १८ ऊचतुश्चप्रभुर्देवंततस्तौसहितौतदा ॥ आवयोस्तपसाऽनेनयदिप्रीतःपितामहः १९ मायाविदावस्त्रविदौबलिनौकामरू
पिणौ ॥ उभावप्यमरौस्यावःप्रसन्नोयदिनौप्रभुः २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ऋतेऽमरत्वंयुवयोःसर्वमुक्तंभविष्यति ॥ अन्यदृणीतंमृत्योश्चविधानममरैःसमम् २१

शृण्विति १। २। ३ निरंतरंमतिभेदंविना ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २० येनामरतुल्यत्वंभवेत्तादृशंविधानंवृणीतंज्ञापयतं २१

प्रभविष्यावःप्रभुत्वमेवार्थंकरिष्यावः । यत्कामोपदारभेतत्समाप्तोतदेवलभतेनान्यदित्यर्थः २२ । २३ । २४ यथावद्व्यायथवदेव २५ । २६ । २७ । २८ मौलिनौकिरीटवंतौ । 'मौलिःकि
रीटधर्मिगृहे'इतिमेदिनी । ब्रीह्यादित्वादितिः २९ । ३० । ३१ तलनादितेःकरतलध्वनिभिः वाद्यघोषैर्वा ३२ समाःबहूनिवर्षाणिएकंदिनमिवाभूत् ३३ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये

प्रभविष्यावइतियन्महदभ्युद्यतंतपः ॥ युवयोर्हेतुनाऽनेननामरत्वंविधीयते २२ त्रैलोक्यविजयार्थायभवद्भयामास्थितंतपः ॥ हेतुनाऽनेनदैत्येद्रौनवांकामंकरोम्यहम्
२३ ॥ सुंदोपसुंदावूचतुः ॥ त्रिषुलोकेषुयूतंकिंचित्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वस्मान्नोभयंनस्यादृतेऽन्योऽन्यंपितामह २४ ॥ पितामहउवाच ॥ यत्प्रार्थितं
यथोक्तंचकाममेतददानिवाम् ॥ मृत्योर्विधानमेतच्चयथावद्भाविष्यति २५ ॥ नारदउवाच ॥ ततःपितामहोदत्त्वावरमेतददातयोः ॥ निवर्त्यतपस्तौच
ब्रह्मलोकंजगामह २६ लब्ध्वावराणिदैत्येद्रावथतौभ्रातराबुभौ ॥ अवध्यौसर्वलोकस्यस्वमेवभवनंगतौ २७ तौतुलब्धवरोदृष्ट्वाकृतकामौमनस्विनौ ॥ सर्वःसु
हृज्जनस्ताभ्यांप्रहर्षमुपजग्मिवान् २८ ततस्तौतुजटाभित्त्वामौलिनौसंबभूवतुः ॥ महार्हाभरणोपेतौविरजोवरधारिणौ २९ अकालकौमुदीचैवचक्रतुःसार्वका
लिकीम् ॥ नित्यःप्रमुदितःसर्वस्तयोश्चैवसुहृज्जनः ३० भक्ष्यतांभुज्यतांनित्यंदीयतांरम्यतामिति ॥ गीयतांपीयताचेतिशद्रश्वासीदृहेष्टहे ३१ तत्रतत्रमहानादेरु
त्कृष्टतलनादितैः ॥ हृष्टंप्रमुदितंसर्वदैत्यानामभवत्पुरम् ३२ तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानांकामरूपिणां ॥ समाःसंक्रुडतांतेषामहरेकमिवाभवत् ३३ ॥ इति श्रीमहाभा
रते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि सुंदोपसुंदोपाख्याने नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ नारदउवाच ॥ उत्सवेवृत्तमात्रेतुत्रैलोक्याकांक्षिणाबु
भौ ॥ मंत्रयित्वाततःसेनांतावज्ञापयतांतदा १ सुहृद्भिरप्यनुज्ञातौदैत्येद्रैश्चमंत्रिभिः ॥ कृत्वाग्रास्थानिकंरात्रौमघासुययतुस्तदा २ गदापट्टिशधारिण्याशूल
मुद्गरहस्तया ॥ प्रस्थितौसहवर्मिण्यामहत्यादैत्यसेनया ३ मंगलैःस्तुतिभिश्चापिविजयप्रतिसंहितैः ॥ चारणैःस्तूयमानौतौजग्मतुःपरयामुदा ४ तावंतरिक्षमु
त्कृत्यदैत्यौकामगमाबुभौ ॥ देवानामेवभवनंजग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ५ तयोरागमनंज्ञात्वावरदानंचतत्प्रभोः ॥ हित्वात्रिविष्टपंजगुर्ब्रह्मलोकंततःसुराः ६ ताविद्रलो
कंनिर्जित्ययक्षरक्षोगणांस्तदा ॥ खेचराण्यपिभूतानिजघ्नतुस्तीव्रविक्रमौ ७ अंतर्भूमिगतान्नागान्जित्वातौचमहरथौ ॥ समुद्रवासिनीःसर्वान्लेच्छजातीर्विजि
ग्यतुः ८ ततःसर्वांमहीजितुमारब्धाबुधशासनौ ॥ सैनिकांश्चसमाहूयसुतीक्ष्णवाक्यमूचतुः ९ राजर्षयोमहायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ॥ तेजोबलंचदेवानांवर्ध
यंतिश्रियंतथा १० तेषामेवंप्रवृत्तानांसर्वेषामसुरद्विषाम् ॥ संभूयसर्वैरस्माभिःकार्यःसर्वात्मनावधः ११ एवंसर्वान्समादिश्यपूर्वतीरेमहोदधेः ॥ कूरांमर्तिसमा
स्थायजग्मतुःसर्वतोमुखौ १२ यज्ञैर्यजंतियेकेचिद्याजयंतिचयेद्विजाः ॥ तान्सर्वान्प्रसभंहत्वावलिनौजग्मतुस्ततः १३

भारतभावादीषेनवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ उत्सवेइति १ मघासुगमनार्थेनिषिद्धेऽपिनक्षत्रेअसुरत्वाद्ययतुः २ । ३ विजयप्रतिसंहितेर्विजयकथकेः ४
५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

१४. नाक्रामंतनव्याप्तवतः तयोस्तौ कर्मणिषष्टी १५। १६। १७। १८ अहश्यद्विरंतर्हितैः अपिभिर्हेतुभूतैस्तेविकुर्वन्तिविविधानि सिंहव्याघ्रादीनिरूपाणि जगृहातेतिरोभावाय ततस्तद्रूपाज्ञाना
त्प्रकटान्मुनीन्गजादिरूपैर्निजप्रतुलित्यर्थः १९ तदेवाह प्रभिजेति प्रभिजोमदेन छिन्नोकरद्वौगंडदेशोययोस्तौ संलीनमपिमुनिं २०। २१ उत्सवोपात्राविवाहादिः २२ निवृत्तविपणाः क्रयविक्रयादि

आश्रमेष्वग्निहोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ गृहीत्वा प्रक्षिपंत्यप्सु विश्रब्धसैनिकास्तयोः १४ तपोधनैश्च ये कुक्षैः शापा उक्ता महात्मभिः ॥ नाक्रामंततयोस्ते
ऽपि वरदान निराकृताः १५ नाक्रामंततदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्त्रिव ॥ नियमान्संपारित्य ज्यव्यद्रवंतद्विजातयः १६ पृथिव्यायेतपः सिद्धादांताः शमपराय
णाः ॥ तयोर्भयाद्बुद्धुस्तेवैनतेयादिवोरगाः १७ मथितैराश्रमैर्भगैर्विकीर्णकलशस्रुवैः ॥ शून्यमासीज्जगत्सर्वकालेनेव हतं तदा १८ ततो राजन्नदृश्यद्विर्कापिभिश्च महा
सुरौ ॥ उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वन्ते वधैः पिणौ १९ प्रभिन्नकरदौ मत्तौ भूत्वा कुंजररूपिणौ ॥ संलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् २० सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पु
नश्चांतर्हिता बुभौ ॥ तैस्तैरुपायैस्तौ कूरावृषीन्द्रद्वानिजघ्नतुः २१ निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाप्रणष्टपतिद्विजा ॥ उत्सन्नोत्सवयज्ञाचवभूववसुधातदा २२ हाहाभू
ताभयार्ताच निवृत्तविपणापणा ॥ निवृत्तदेवकार्याच पुण्योद्वाहविजिता २३ निवृत्तकृषिगोरक्षाविध्वस्तनगराश्रमा ॥ अस्थिकंकालसंकीर्णा भूर्भुवोऽग्रदर्शना २४
निवृत्तपितृकार्यच निर्वषट्कारमंगलम् ॥ जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा २५ चंद्रादित्यौ ग्रहास्तारानक्षत्राणि दिवौकसः ॥ जग्मुर्विषादं तत्कर्मदृष्ट्वा सुंदो
पसुंदयोः २६ एवं सर्वादिशोदैत्योजित्वा कूरेण कर्मणा ॥ निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभ
पर्वणि सुंदोपसुंदोपाख्याने दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ जग्मुस्तदा परा
मार्तिदृष्ट्वा तत्कदनं महत् १ तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधाजितात्मानोजितेंद्रियाः ॥ पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा २ ततो ददृशुरासीनं सहदेवैः पितामहम् ॥ सिद्धै
र्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समं तात्परिवारितम् ३ तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ॥ चंद्रादित्यौ च शक्रश्च पारमेष्ठ्यास्तथर्षयः ४ वैखानसावा लखिल्यावानप्रस्थामरी
चिपाः ॥ अजाश्चैवा विमूढाश्च ते जोगर्भास्तपस्विनः ५ ऋषयः सर्वे एवैते पितामहमुपागमन् ॥ ततोऽभिगम्य ते दीनाः सर्वे एवमर्षयः ६ सुंदोपसुंदयोः कर्मसर्वमेव शशं
सिरे ॥ यथा हतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ७ न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ८ तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥
ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ९ मुहूर्तमिव संचिंत्य कर्तव्यस्य च निश्चयम् ॥ तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् १० दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश
पितामहः ॥ सृज्यतां प्रार्थनीयैकाग्रमदेति महातपाः ११ पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनंद्य च ॥ निर्ममेयोपितं दिव्यांचितयित्वा पुनः पुनः १२

व्यवहारशून्या आपणा हृष्टा यस्यां २३ अस्थीनि हस्तपादादिसंबन्धीनि कंकालाः देहमध्यास्थीनि पार्थादिसहितानि २४। २५ ग्रहाः कुजादयः ताराः सप्तर्ष्यादयः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि २६। २७
॥ इति आदिपर्वणि नौलकंठे भारतभावदीपे दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ तत इति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२

१३। १४। १५ तस्यागात्रे सूक्ष्ममपितृवर्गनास्ति यच्छब्दस्तदर्थं रूपसंपदाहेतुभूतया यत्र नियुक्तानि रीक्षतां दृष्टिर्न सज्जतीति संबंधः १६। १७। १८। १९ प्रलोभनमर्थोऽसुंदोपसुंदयोरेव २० तान्यां
तयोः २१ मंडलं समुदायं २२ भगवान्विष्णुः प्राङ्मुखो भावादिना तेनामपितत्र मोहो बोधितः २३। २४ द्रष्टुकामस्य स्थानोः २५। २६। २७। २८ देवनिकायानां देवसंघानां येन देशेन मार्गेण साया

त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्थावरजंगमम् ॥ समानयद्दर्शनीयं तत्तदत्र सविश्ववित् १३ कोटिशश्चैव रत्नानि तस्यागात्रे न्यवेशयत् ॥ तारत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपि
णीम् १४ साप्रयत्नेन महतानिर्मिता विश्वकर्मणा ॥ त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाऽभवत् १५ न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्वा त्रे रूपसंपदा ॥ नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न
सज्जति निरीक्षताम् १६ साविग्रहवती वश्रीः कामरूपा वपुष्मती ॥ जहार सर्वभूतानां चक्षुषि च मनसां च १७ तिलंतिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ॥ तिलो
त्तमेति तत्तस्यानामचक्रे पितामहः १८ ब्रह्माणं सानमस्कृत्य प्राजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ किं कार्यमयि भूतेशयेनास्म्यद्येह निर्मिता १९ ॥ पितामह उवाच ॥ गच्छ
सुंदोपसुंदोऽभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ॥ प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् २० त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेनैव ॥ विरोधः स्याद्यथा ताम्यामन्योन्येन तथा कुरु
२१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ॥ चकार मंडलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् २२ प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ॥
देवाश्चैवोत्तरेणासन् सर्वतस्तृषयोऽभवन् २३ कुर्वत्यातु तदा तत्र मंडलं तत्प्रदक्षिणम् ॥ इंद्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ २४ द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पा
श्वतस्तया ॥ अन्यदंचितपद्माक्षं दक्षिणं निःसृतं मुखम् २५ पृष्ठतः परिवर्तय्यापश्चिमं निःसृतं मुखम् ॥ गतया चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् २६ महेंद्रस्यापि
नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः ॥ रक्तांतानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् २७ एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ॥ तथा सहस्रनेत्रश्च वभूव बलसूदनः २८ त
था देवनिकायानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ मुखानि चाभ्यवर्तय येन याति तिलोत्तमा २९ तस्यागात्रे निपतिता दृष्टिस्तेषां महात्मनाम् ॥ सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवां पिता
महम् ३० गच्छंत्यातु तया सर्वे देवाश्च परमर्षयः ॥ कृतमित्येव तत्कार्यमेतिरे रूपसंपदा ३१ तिलोत्तमायां तस्यां तु गतायां लोकभावनः ॥ सर्वान्विसर्जयामास दे
वानृषिगणांश्च तान् ३२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विदुरागमनराज्यलंभपर्वणि सुंदोपसुंदोपाख्याने तिलोत्तमाप्रस्थापने एकादशाधिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ॥ कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः १ देवगंधर्वयक्षाणां
नागपार्थिवरक्षसाम् ॥ आदाय सर्वरत्नानि परांतुष्टिमुपागतौ २ यदानप्रतिपेद्धारस्तयोः संतीहकेचन ॥ निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजहातेऽमराविव ३ स्त्रीभिर्मा
ल्यैश्च गंधैश्च भक्ष्यभोज्यैः सुपुष्कलैः ॥ पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परांप्रीतिमवाप्तुः ४ अंतःपुरवनोद्याने पर्वतेषु वनेषु च ॥ यथेप्सितेषु देशेषु विजहातेऽमराविव ५

तितथामुखान्यभ्यवर्तत २९। ३०। ३१। ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नौलकंठे भारतभावदीपे एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ जित्वेति कृत्वा स्वाधीनं
अव्यग्रं निर्विशेषं यथा स्यात्तथा १। २। ३। ४। ५

प्रस्थेतिस्त्रे ६ । ७ । ८ वेपंशुगारमाथायसाक्षिप्रमाक्षिप्रमाक्षेपोमनोवैकल्यतेनसहयथास्यात्तथा । सुस्मैकवाससोधारितत्वाद्विबिक्तावयवत्वेजनन्याकुल्यतीत्यर्थः ९ । १० व्यथितौकामेन ११
ततःकदाचिद्विध्यस्यप्रस्थेसमशिलातले ॥ पुष्पिताग्रेषुशालेषुविहारमभिजग्मतुः ६ दिव्येषुसर्वकामेषुसमातीतेषुताडुभौ ॥ वरासनेषुसंहृष्टौसहस्राभिर्निषीदतुः ७
ततोवादित्रनृत्याभ्यामुपातिष्ठंततौस्त्रियः ॥ गीतैश्चस्तुतिसंयुक्तैःप्रीत्यासमुपजग्मिरे ८ ततस्तिलोत्तमातत्रवनेपुष्पाणिचिन्वती ॥ वेपंसाक्षिप्रमाधायरक्तेनैके
नवाससा ९ नदीतीरेषुजातान्साकर्णिकारानप्रचिन्वती ॥ शनैर्जगामतंदेशंयत्रास्तांतौमहासुरौ ॥ तौतुपीत्वावरंपानंमदरक्तांतलोचनौ ॥ दृष्ट्वैवतावरारोहांव्य
थितौसंबभूवतुः ११ तावुत्थायासनंहित्वाजग्मतुर्यत्रसास्थिता ॥ उभौचकामसंमत्ताडुभौप्रार्थयतश्चताम् १२ दक्षिणेतांकरेसुभ्रंसुंदोजग्राहपाणिना ॥ उपसुंदोपि
जग्राहवामेपाणौतिलोत्तमाम् १३ वरप्रदानमतौतावौरसेनबलेनच ॥ धनरत्नमदाभ्यांचसुरापानमदेनच १४ सर्वैरेतैर्मदमतावन्योऽन्यंभुकुटीकृतौ ॥ मदकामस
माविष्टौपरस्परमथोचतुः १५ ममभार्यातवगुरुरितिसुंदोऽन्यभाषत ॥ ममभार्यातवघूरुपसुंदोऽन्यभाषत १६ नैपातवममैषेतिततस्तौमन्युराविशत ॥ तस्या
रूपेणसंमत्तौविगतस्नेहसौहृदौ १७ तस्याहेतोर्गेदभीमेसंगृह्णतामुभौतदा ॥ प्रगृह्यचगदेभीमेतस्यांतौकाममोहितौ १८ अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यन्योऽन्यंनिजघ्नतुः ॥
तौगदाभिहतौमीमौपेतुर्धरणीतले १९ रुधिरेणावसित्तांगौद्राविवाकौनभश्च्युतौ ॥ ततस्ताविद्वतानार्यःसचदैत्यगणस्तथा २० पातालमगमत्सर्वोविषादभय
कंपितः ॥ ततःपितामहस्तत्रसहदेवैर्महर्षिभिः २१ आजगामविशुद्धात्मापूजयंश्चतिलोत्तमाम् ॥ वरेणच्छंदयामासभगवान्प्रपितामहः २२ वरंदित्सुःसतत्रै
नांप्रीतःप्राहपितामहः ॥ आदित्यचरितांलोकान्विचरिष्यसिभाविनि २३ तेजसाचसुदृष्टांत्वांनकरिष्यतिकश्चन ॥ एवंतस्यैवरंदत्वासर्वलोकपितामहः २४ इं
द्रेत्रैलोक्यमाधायब्रह्मलोकंगतःप्रभुः ॥ नारदउवाच ॥ एवंतौसहितौभूत्वासर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ २५ तिलोत्तमार्थंसंस्तुद्वावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥ तस्माद्रवीमि
वःस्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमाः २६ यथावोनात्रभेदःस्यात्सर्वेषांद्रौपदीकृते ॥ तथाकुरुतभद्रंममचेत्प्रियमिच्छथ २७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तामहात्मानो
नारदेनमहर्षिणा ॥ समयंचक्रिरेराजंस्तेन्योऽन्यवशमागताः ॥ समक्षंतस्यदेवर्षेर्नारदस्यामितौजसः २८ द्रौपद्यानःसहासीनानन्योऽन्ययोऽभिदर्शयेत् ॥ सनो
द्वादशवर्षाणिब्रह्मचारीवनेवसेत् २९ कृतेतुसमयेतस्मिन्पांडवैर्धर्मचारिभिः ॥ नारदोऽप्यगमत्प्रीतइष्टदेशंमहासुनिः ३० एवंतैःसमयःपूर्वकृतोनारदचोदितैः ॥
नचाभिद्यंततेसर्वेतदाऽन्योऽन्येनभारत ३१ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिविदुरागमनराज्यलंभप० सुंदोपसुंदोपाख्यानेद्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः
॥ २१२ ॥ ॥ समाप्तंचविदुरागमनराज्यलंभपर्व ॥ ॥

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ तेजसाऽर्कवत्परदृष्ट्यभिभावकत्वात्सुदृष्टांसम्पगृह्णानकरिष्यतिकश्चित् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०
३१ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ अ ॥

एवमिति १ । २ नागैर्गजेः सरस्वतीवहुसरोयुक्तावनस्थली । साहिगजैर्धुक्ताऽन्यैश्छेतुमशंक्या तथाचगजांवलिनः । एवंतैमिथोवृद्धिहेतवइत्यर्थः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ हस्त
धारणाक्रियतामभयंदीयतामित्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ उपक्षेपणजउपेक्षाजन्यः अथर्मइतिच्छेदः १६ अनास्तिक्यमास्तिक्यभावाः रक्षणेविषये प्रतितिष्ठेतस्थिरःस्यात्
॥ अथार्जुनवनवासपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंतैसमयंकृतान्यवसंस्तत्रपांडवाः ॥ वशेशस्त्रप्रतापेनकुर्वंतोन्यान्महीक्षितः १ तेषांमनुजसिंहानां
पंचानाममितौजसाम् ॥ बभूवकृष्णासर्वेषांपार्थानांविशवर्तिनी २ तेतयातैश्चसार्धैःपतिभिःसहपंचभिः ॥ बभूवपरमप्रीतानागैरिवसरस्वती ३ वर्तमानेषुधर्मेण
पांडवेषुमहात्मसु ॥ व्यवर्धन्कुरुवःसर्वेहीनदोषाःसुखान्विताः ४ अथदीर्घेणकालेनब्राह्मणस्यविशंपते ॥ कस्यचित्तस्कराजःकुःकेचिद्रात्रपसत्तम ५ हि
यमाणेधनेतस्मिन्ब्राह्मणःक्रोधमूर्च्छितः ॥ आगम्यखांडवप्रस्थमुदक्रोशत्सपांडवान् ६ हियतेगोधनंक्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ प्रसह्यचास्मद्विषयादभ्यधा
वतपांडवाः ७ ब्राह्मणस्यप्रशांतस्यहविर्ध्याक्षैःप्रलुप्यते ॥ शार्दूलस्यगुहांशून्यानीचःक्रोष्टाऽभिदर्शति ८ अरक्षितारंराजानंबलिपङ्मागहारिणम् ॥ तमाहुः
सर्वलोकस्यसमग्रंपापचारिणम् ९ ब्राह्मणस्वेहतेचोरैर्धर्मार्थेचविलोपिते ॥ रोरूयमाणेचमयिक्रियतांहस्तधारणा १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ रोरूयमा
णस्याभ्याशेषृशंविप्रस्यपांडवः ॥ तानिवाक्यानिशुश्रावकुंतीपुत्रोधनंजयः ११ श्रुत्वैवचमहाबाहुर्मभैरित्याहतंद्विजम् ॥ आयुधानिचयत्रासनपांडवानांमहा
त्मनाम् १२ कृष्णयासहतत्रास्तेधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ संप्रवेशायचाशक्तोगमनायचपांडवः १३ तस्यचार्तस्यतैर्वाक्यैश्चोद्यमानःपुनःपुनः ॥ आक्रंदेतत्रकौंते
यश्चित्तयामासदुःखितः १४ हियमाणेधनेतस्मिन्ब्राह्मणस्यतपस्विनः ॥ अशुप्रमार्जनंतस्यकर्तव्यमितिनिश्चयः १५ उपक्षेपणजोऽधर्मःसुमहान्स्यान्महीपतेः ॥
यद्यस्यरुदतोद्वारिनकरोम्यद्वरक्षणम् १६ अनास्तिक्यंचसर्वेषामस्माकमपिरक्षणे ॥ प्रतितिष्ठेतलोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैवनोभवेत् १७ अनाहत्यतुराजानंगतेमयि
नसंशयः ॥ अजातशत्रोर्नृपतेर्मयिचैवानृतेभवेत् १८ अनुप्रवेशेराज्ञस्तुवनवासोभवेन्मम ॥ सर्वमन्यत्परिहृतंधर्षणानुमहीपतेः १९ अधर्मोवैमहानस्तुवनेवाम
रणंमम ॥ शरीरस्यविनाशेनधर्मएवविशिष्यते २० एवंविनिश्चित्यततःकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ अनुप्रविश्यराजानमापृच्छयचविशंपते २१ धनुरादायसंहृष्टो
ब्राह्मणंप्रत्यभाषत ॥ ब्राह्मणागम्यतांशीघ्रयावत्परधनैषिणः २२ नदूरेतेगताःक्षुद्रास्तावद्गच्छावहेसह ॥ यावन्नवर्तयाम्यद्यचौरहस्ताद्धनंतव २३ सोऽनुसृत्य
महाबाहुर्धन्वीवर्मरिथीध्वजी ॥ शरैर्विध्यस्यतांश्चौरानवजित्यचतद्धनम् २४ ब्राह्मणंसमुपाकृत्ययशःप्राप्यचपांडवः ॥ ततस्तद्गोधनंपार्थोदत्वातस्मैद्विजातये ॥
२५ आजगामपुरंवरिःसव्यसाचीधनंजयः ॥ सोऽभिवाद्यगुरून्सर्वान्सर्वैश्चाप्यभिनांदितः २६

तेनचनोऽस्माकमधर्मश्चमहात्तभवेत् १७

राजानंसखीकमायुधागारस्थंप्रतिमयिगतेसति १८ अनुप्रवेशेएकस्मिन्नस्त्रियासहरममाणेऽन्यस्यतत्रगमने । अन्यद्वनवासादिकं । परिहृतंतुच्छं । धर्षणाच्चधर्मोमहानितिसंबंधः १९ वाशब्दश्चाधे
येनाधर्मेणममवनेमरणमिवस्यात्सएवास्तुयतोऽस्माद्ब्रह्मस्वरक्षणजोधर्मःश्रेष्ठः २० आपृच्छयधनुश्चादाय २१ । २२ । २३ । २४ समुपाकृत्यप्रसाद्यस्वपुरमाजगामेतिद्वितीयेनान्वयः २५ । २६

२७ समयोऽनुप्रवेशोद्देशवार्षिकोवनवासनियमः २८ सज्जमानयास्खलत्या २९ । ३० अनुजानामिब्राह्मणार्थत्वेनगुणत्वेनैवांगीकरोमि व्यलीकमप्रियं ३१ उपधातोऽनिष्टः विधिलोपकोधर्मः ३२ नचतेत्वया ३३ । २४ । ३५ ॥ इति आ०नी०भा०त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ तंप्रयांतमिति १ भिक्षाःभिक्षाजीविनोयतयोब्रह्मचारिणश्च बौद्धादितिपाठेचोक्षाःशुच्यस्तएवचोक्षाः

धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिशमेप्रभो ॥ समयःसमतिक्रांतोभवत्संदर्शनेमया २७ वनवासंगमिष्यामिसमयोहोषनःकृतः ॥ इत्युक्तोधर्मराजस्तुसहसावाक्यमप्रियम् २८ कथमित्यब्रवीद्वाचाशोकार्तःसज्जमानया ॥ युधिष्ठिरोगुडाकेशंभ्राताभ्रातरमच्युतम् २९ उवाचदीनोराजाचधनंजयमिदंवचः ॥ प्रमाणमस्मिदितेमतः शृणुवचोऽनघ ३० अनुप्रवेशोद्देशवार्षिकतवास्त्वममाप्रियम् ॥ सर्वतदनुजानामिव्यलीकंनचमेहदि ३१ गुरोरनुप्रवेशोद्देशोपधातोयवीयसः ॥ यवीयसोऽनुप्रवेशोऽप्येषस्यविधिलोपकः ३२ निवर्तस्वमहाबाहोकुरुष्ववचनंमम ॥ नहि तेधर्मलोपोऽस्तिनचतेधर्षणाकृता ३३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नव्याजेनचरेद्धर्ममितिमेभवतःश्रुतम् ॥ नसत्याद्विचलिष्यामिसत्येनायुधमालभे ३४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सोऽभ्यनुज्ञायराजानंवनचर्यायदीक्षितः ॥ वनेद्वादशवर्षाणिवासायानुजगामह ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि अर्जुनतीर्थयात्रायामत्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तंप्रयांतंमहाबाहुंकौरवाणायशस्करम् ॥ अनुजग्मुर्महात्मानोब्राह्मणावेदपारगाः १ वेदेवेदांगविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचितकाः ॥ भैक्षाश्चभगवद्भक्तसूताःपौराणिकाश्चये २ कथकाश्चापरेराजनश्रमणाश्चवनौकसः ॥ दिव्यारव्यानानियेचापिपठंतिमधुरंद्विजाः ३ एतैश्चान्यैश्चबहुभिःसहायैः पांडुनंदनः ॥ वृत्तःशृङ्गकथैःप्रायान्मरुद्भिरिववासवः ४ रमणीयानिचित्राणिवनानिचसर्गांसिच ॥ सरितःसागराश्चैवदेशानपिचभारत ५ पुण्यान्यपिच तीर्थानिददर्शभरतर्षभः ॥ सगंगाद्वारमाश्रित्यनिवेशमकरोत्प्रभुः ६ तत्रतस्याहुतंकर्मशृणुत्वंजनमेजय ॥ कृतवान्यद्विशुद्धात्मापांडुनांप्रवरोहिसः ७ निविष्टेतत्रकौतेयेब्राह्मणेपुचभारत ॥ अग्निहोत्राणिविप्रास्तेप्रादुश्चकुरनेकशः ८ तेषुप्रबोध्यमानेषुज्वलितेषुहुतेषुच ॥ कृतपुष्पोपहारेपुतीरांतरगतेषुच ९ कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैःसत्पथिस्थितैः ॥ शुशुभेऽतीवतद्राजन्गंगाद्वारंमहात्मभिः १० तथापर्याकुलेतस्मिन्निवेशेपांडवर्षभः ॥ अभिषेकायकौतेयोगंगामवततारह ११ तत्राभिषेकं कृत्वा सतर्पयित्वापितामहान् ॥ उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया १२ अपकृष्टोमहाबाहुर्नागराजस्यकन्यया ॥ अंतर्जलेमहाराजउलूप्याकामयानया १३ ददर्शपांडवस्तत्रपावकंसुसमाहितः ॥ कौरव्यस्याथनागस्यभवनेपरमार्चिते १४ तत्राग्निकार्यं कृतवान्कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ अशंकमानेनहुतस्तेनातुष्यहुताशनः १५ अग्निकार्यं कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ॥ प्रहसन्निवकौतेयइदंवचनमब्रवीत् १६

‘चोक्षोमीतिशुचौदक्षेतथातीक्ष्णमनोज्ञयोः’इतिमेदिनी चोक्षाइत्येवमुख्यःपाठः २ श्रमणाउर्ध्वरेतसोयतयोब्रह्मचारिणश्च ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ अग्निकार्यचिकीर्षयेतिपत्नीसा निध्याभावेऽपिप्रसवताओपासनहोमःकर्तव्यइतिदर्शितं १२ अपकृष्टोऽपनीतः कामयानयातंपतिमिच्छत्या १३ । १४ अशंकमानेनआपद्धर्मनिश्चयवताविस्मयरहितेन १५ । १६

१७ । १८ समुद्रगांगं १९ अमंगलपितां कामेनपीडितं २० । २१ । २२ । २३ जानाम्यहंपांडवेयेत्यादिनास्वस्पातींद्रियज्ञानंदर्शयंतींद्रोपदीर्निमि तमेवतवब्रह्मचर्येनाम्यत्रेत्याहअतएवाप्रेऽपि

किमिदंसाहसंभीरुकृतवत्यसिभाविनि ॥ कश्चायंसुभगेदेशःकाचत्वंकस्यवाऽऽत्मजा १७ ॥ उलूप्युवाच ॥ ऐरावतकुलेजातःकौरव्योनामपन्नगः ॥ तस्यास्मिदुहिताराजबुलूपीनामपन्नगी १८ साऽहंत्वामभिषेकार्थमवतीर्णसमुद्रगाम् ॥ दृष्ट्वैवपुरुषव्याघ्रकंदर्पेणाभिमूर्च्छिता १९ तामामनंगलपितांत्वत्कृतेकुरुनंदन ॥ अनन्यामंदयस्वाद्यप्रदानेनात्मनोऽनघ २० ॥ अर्जुनउवाच ॥ ब्रह्मचर्यमिदंभद्रेममद्वादशवार्षिकम् ॥ धर्मराजेनचादिष्टंनाहमस्मिस्वयंवशः २१ तवचापिप्रियंकर्तुमिच्छामिजलचारिणि ॥ अमृतंनोक्तपूर्वचमयाकिंचनकहिंचित् २२ कथंचनानृतंमेस्यात्तवचापिप्रियंभवेत् ॥ नचपीडयेतमेधर्मस्तथाकुर्याभुजंगमे २३ ॥ उलूप्युवाच ॥ जानाम्यहंपांडवेययथाचरसिमेदिनीम् ॥ यथाचतेब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः २४ परस्परंवर्तमानान्द्रुपदस्यत्माजांप्रति ॥ योनोऽनुप्रविशेन्मोहात्सवैद्वादशवार्षिकम् २५ वनेचरेद्ब्रह्मचर्यमितिवःसमयःकृतः ॥ तदिदंद्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्यप्रवासनम् २६ कृतवांस्तत्रधर्मार्थमत्रधर्मोनदुष्यति ॥ परित्राणंचकर्तव्यमार्तानांपृथुलोचन २७ कृत्वाममपरित्राणंतवधर्मोनलुप्यते ॥ यदिवाप्यस्यधर्मस्यसूक्ष्मोऽपिस्याद्व्यतिक्रमः २८ सचतेधर्मएवस्याहत्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ भक्तांचभजमार्थसतामेतन्मतंप्रभो २९ नकरिष्यसिचेदेवंमृतांमासुपधारय ॥ प्राणदानान्महाबाहोचरधर्ममनुत्तमम् ३० शरणंचप्रपन्नाऽस्मिन्त्वामद्यपुरुषोत्तम ॥ दीनाननाथान्कौतेयपरिरक्षसिनित्यशः ३१ साऽहंशरणमभ्येभिरोरवीमिचदुःखिता ॥ याचेत्वांचाभिकामाऽहंतस्मात्कुरुममप्रियम् ॥ सत्वमात्मप्रदानेनसकामांकर्तुमर्हसि ३२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुकौतेयःपन्नगेश्वरकन्यया ॥ कृतवांस्तत्रासर्वधर्ममुद्दिश्यकारणम् ३३ सनागभवनेरात्रितामुषित्वाप्रतापवान् ॥ उदितेऽभ्युत्थितःसूर्येकौरव्यस्यनिवेशनात् ३४ आगतस्तुपुनस्तत्रगंगाद्वारंतयासह ॥ परित्यज्यगतासाध्वीउलूपीनिजमंदिरम् ३५ दत्त्वावरमजेयत्वंजलेसर्वत्रभारत ॥ साध्याजलचराःसर्वेभविष्यतिनसंशयः ३६ ॥ इति श्रीम०आ०अर्जुनवनवासपर्वणिउलूपीसंगेचतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कथयित्वाचतत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यःसभारत ॥ प्रययौहिमवत्पार्श्वंततोवज्रधरात्मजः १ अगस्त्यवटमासाद्यवासिष्ठस्यचपर्वतम् ॥ भृगुतुंगेचकौतेयःकृतवानशौचमात्मनः २ प्रददौगोसहस्राणिसुबहूनिचभारत ॥ निवेशांश्चद्विजातिभ्यःसोऽददत्कुरुसतमः ३ हिरण्यविंदोस्तीर्थेचस्नात्वापुरुषसतमः ॥ दृष्ट्वान्पांडवश्रेष्ठःपुण्यान्यायतनानिच ४ अवतीर्थनरश्रेष्ठोब्राह्मणैःसहभारत ॥ प्रार्चीदिशमभिप्रेप्सुर्जगामभरतर्षभः ५

चित्रांगदासुभयोःपाणिग्रहणंसंगच्छते २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ परित्यज्यमुनिसमाजितंविमुज्य ३५ । ३६ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेचतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथयित्वेति १ भृगुतुंगेचतुंगनाथइतिप्रसिद्धे २ निवेशान्गुहाणि ३ । ४ । ५

६ महानदीगयास्थामेवदी ७ । ८ । ९ राष्ट्रद्वारेषुपर्वतसंधिमागेषु कलिगस्थतीर्थानामनतिप्रशस्तत्वादुपावर्ततपरवृत्ताः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ चैत्रवाहनीचित्रवाहनस्पृष्टिदि
तर् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ हेतुविधिनापुत्रहेतोषुत्रिकायामपिपुत्रशत्रुप्रयोगविधानात् लांगलंजीवनमितिवत् तथाचलिं । पुमांसएवमेपुत्राजायेरभिति । तेन

आनुपूर्व्येणतीर्थानिदृष्टवान्कुरुसत्तमः ॥ नदीचोत्पलिनीरम्यामरण्येनैमिषंप्रति ६ नंदामपरनंदांचकौशिकीचयशस्विनीम् ॥ महानदीगयाचैवगंगामपिच
भारत ७ एवंतीर्थानिसर्वाणिपश्यमानस्तथाऽऽश्रमान् ॥ आत्मनःपावनंकुर्वन्ब्राह्मणेभ्योददौचगाः ८ अंगवंगकलिं गेपुयानितीर्थानिकानिचिह्न ॥ जगामता
निसर्वाणिपुण्यान्यायतनानिच ९ दृष्ट्वाचविधिवत्तानिधनंचापिददौततः ॥ कलिं गराष्ट्रद्वारेषुब्राह्मणाःपांडवानुगाः ॥ अभ्यनुज्ञायकौतेयमुपावर्ततभारत १०
सतुतैरभ्यनुज्ञातःकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ सहायैरल्पकैःशूरःप्रययौयत्रसागरः ११ सकलिं गानतिक्रम्यदेशानायतनानिच ॥ हर्म्याणिरमणीयानिप्रेक्षमाणोय
यौप्रभुः १२ महेंद्रपर्वतं दृष्ट्वातापसैरुपशोभितम् ॥ समुद्रतीरेणशनैर्मणिपूरंजगामह १३ तत्रसर्वाणितीर्थानिपुण्यान्यायतनानिच ॥ अभिगम्यमहाबाहुरभ्यग
च्छन्महीपतिम् १४ मणिपूरेश्वरंराजनधर्मज्ञंचित्रवाहनम् ॥ तस्यचित्रांगदानामदुहिताचारुदर्शना १५ तांददर्शपुरेतस्मिन्विचरंतीयदृच्छया ॥ दृष्ट्वाचतां
वरारोहांचकमेचैत्रवाहनीम् १६ अभिगम्यचराजानमवदत्स्वंप्रयोजनम् ॥ देहिमेखल्विमांराजनक्षत्रियायमहात्मने १७ तच्छ्रुत्वात्वब्रवीद्राजाकस्यपुत्रोऽसि
नामकिम् ॥ उवाचतं पांडवोऽहंकुंतीपुत्रोधनंजयः १८ तमुवाचाथराजासर्वात्वपूर्वमिदं वचः ॥ राजाप्रभंजनोनामकुलेऽस्मिन्संवभूवह १९ अपुत्रःप्रसवेनार्थीतप
स्तेपेसउत्तमम् ॥ उग्रेणतपसातेनदेवदेवःपिनाकपृक् २० ईश्वरस्तोषितःपार्थदेवदेवउमापतिः ॥ सतस्मैभगवान्प्रादादेकंप्रसवंकुले २१ एकैकःप्रसवस्तस्मा
द्भवत्यस्मिन्कुलेसदा ॥ तेषांकुमाराःसर्वेषांपूर्वेषाममजज्ञिरे २२ एकाचममकन्येयंकुलस्योत्पादनीभृशम् ॥ पुत्रोममायमितिमेभावनापुरुषर्षभ २३ पुत्रिकाहेतु
विधिनासंज्ञिताभतरर्षभ ॥ तस्मादेकःसुतोयोऽस्याजायतेभारतत्वया २४ एतच्छुल्लंभवत्वस्याःकुलकृज्जायतामिह ॥ एतेनसमयेनेमांप्रतिगृहीष्वपांडव २५
सतथेतिप्रतिज्ञायतांकन्यांप्रतिगृह्यच ॥ उवासनगरेतस्मिंस्तिष्ठःकुंतीसुतःसमाः २६ तस्यांसुतेसमुत्पन्नेपरिष्वज्यवरांगनाम् ॥ आमंत्र्यनृपतितंतुजगाम
परिवर्तितुम् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि चित्रांगदासंगमे पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ध ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसमुद्रेतीर्थानिदक्षिणेभरतर्षभः ॥ अभ्यगच्छत्सुपुण्यानिशोभितानितपस्विभिः १ वर्जयंतिस्मतीर्थानितत्रपंचस्मतापसाः ॥
अवकीर्णानियान्यासन्पुरस्तात्तुतपस्विभिः २ अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमं च सुपावनम् ॥ कारंधमंप्रसन्नंच हयमेघफलंचतत्र ३

पुत्र्यपिपुत्रसंज्ञिता २४ शुल्लंमौल्यं अद्यापिपुत्रिकापुत्रस्येवराज्यमितिदक्षिणैरेलेष्वाचारोदृश्यते २५ समाःवर्षाणि । हिमा इतिपाठेऽपिहेमंतत्रयेणसएवार्थोल्लेखः । पश्येमत्वाशतं हिमा इति
वेदेष्योणाच्च २६ । २७ ॥ इति आदि० नी० भा० पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ततइति १ पंचतीर्थान्यामस्त्यसौभद्रपौलोमकारंधमभारद्वाजीयानिपंचतीर्थानि २ । ३

४ धर्मबुद्धिभिर्दुर्मरणजंदोषंतीर्थानाप्यविनाश्यंपश्यद्भिः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ उत्कृष्टएवउद्धृतमात्रः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

भारद्वाजस्यतीर्थतुपापप्रशमनंमहत् ॥ एतानिपंचतीर्थानिददर्शकुरुसत्तमः ४ विविक्तान्युपलक्ष्याथतानितीर्थानिपांडवः ॥ दृष्ट्वाचवर्ज्यमानानिमुनिभिर्धर्मबु
द्धिभिः ५ तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्पांजलिःकुरुनंदनः ॥ तीर्थानीमानिवर्ज्यतेकिमर्थं ब्रह्मवादिभिः ६ ॥ तापसाउचुः ॥ ग्राहाःपंचवसंत्येपुहरंतिचतपोधनान् ॥
ततएतानिवर्ज्यतेतीर्थानिकुरुनंदन ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेषांश्रुत्वामहाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ॥ जगामतानितीर्थानिद्रष्टुं पुरुषसत्तमः ८ ततःसौभद्रमासा
द्यमहर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ॥ विगाह्यसहसाशूरःस्नानंचक्रेपरंतपः ९ अथतंपुरुषव्याघ्रमंतर्जलचरोमहान् ॥ जग्राहचरणेग्राहःकुंतीपुत्रोधनंजयम् १० सतमादायकौ
तेयोविस्फुरंतंजलेचरम् ॥ उदतिष्ठन्महाबाहुर्वलेनबलिनावरः ११ उत्कृष्टएवग्राहस्तुसोऽर्जुनेनयशस्विना ॥ बभूवनारीकल्याणीसर्वाभरणभूषिता १२ दी
प्यमानाश्रियाराजनदिव्यरूपामनोरमा ॥ तदद्भुतंमहद्दृष्ट्वाकुंतीपुत्रोधनंजयः १३ तांस्त्रियंपरमप्रीतइदं वचनमब्रवीत् ॥ कावैत्वमसिकल्याणिकुतोवाऽसि
जलेचरी १४ किमर्थंचमहत्पापमिदंकृतवतीपुरा ॥ वर्गोवाच ॥ अप्सराऽस्मिमहाबाहोदेवारण्यविहारिणी १५ इष्टाधनपतेर्नित्यंवर्गानाममहाबल ॥ ममस
ख्यश्चतस्रोऽन्याःसर्वाःकामगमाःशुभाः १६ तामिःसार्धंप्रयाताऽस्मिलोकपालनिवेशनम् ॥ ततःपश्यामहेसर्वाब्राह्मणंसंशितव्रतम् १७ रूपवंतमधीयानमे
कमेकांतचारिणम् ॥ तस्यैवतपसाराजस्तद्वनंतेजसावृतम् १८ आदित्यइवतंदेशंकृत्स्नं सर्वव्यकाशयत् ॥ तस्यदृष्ट्वातपस्तादृशंपंचाहुतमुत्तमम् १९ अवती
र्णाःस्मतंदेशंतपोविप्रचिकीर्षया ॥ अहंचसौरभेयीचसमीचीबुद्धदालता २० यौगपद्येनतंविप्रमभ्यगच्छामभारत ॥ गायंत्योऽथहसंत्यश्चलोभयित्वाचतंद्वि
जम् २१ सचनास्मासुकृतवान्मनोवीरकथंचन ॥ नाकंपतमहातेजाःस्थितस्तपसिनिर्मले २२ सोऽशपत्कुपितोऽस्मासुब्राह्मणःक्षत्रियर्षभ ॥ ग्राहभूताजलेयूयं
चरिष्यथशतंसमाः २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि तीर्थग्राहविमोचने षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ ध ॥
॥ वर्गोवाच ॥ ततोवयंप्रव्यथिताःसर्वाभारतसत्तम ॥ अयामशरणंविप्रंतंतपोधनमच्युतम् १ रूपेणवयसाचैवकंदर्पेणचदर्पिताः ॥ अयुक्तंकृतवत्यःस्मक्षंतुमर्हसि
नोद्विज २ एषएववधोऽस्माकंसुपर्याप्तस्तपोधन ॥ यद्वयंसंशितात्मानंप्रलोब्धुंत्वामिहागताः ३ अवध्यास्तुस्त्रियःसृष्टामन्यंतेधर्मचारिणः ॥ तस्माद्धर्मणवर्द्ध
त्वंनास्मान्हिसितुमर्हसि ४ सर्वभूतेषुधर्मज्ञमैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ सत्योभवतुकल्याणएषवादोमनीषिणाम् ५ शरणंचप्रपन्नानांशिष्टाःकुर्वंतिपालनम् ॥ शरणं
त्वांप्रपन्नाःस्मत्तस्मात्त्वक्षंतुमर्हसि ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसधर्मात्माब्राह्मणःशुभकर्मकृत् ॥ प्रसादंकृतवान्वीररविसोमसमप्रभः ७

१९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इतिआदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ततोवयमिति अयामगतवत्यः १

२ प्रलोब्धुं प्रलोभयितुं ३ वर्षवर्षस्व ४ मैत्रःसर्वभूतसुहृत् एषवादोमैत्रोब्राह्मणइत्युद्योयः ५ । ६ ७

॥ ब्राह्मणउवाच ॥ शतंशतसहस्रंतुसर्वमक्षय्यवाचकम् ॥ परिमाणंशतंत्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम् ८ यदाचवोग्राह्यताशृङ्गंतीःपुरुषानजले ॥ उत्कर्षतिजलात्
स्मात्स्थलंपुरुषसत्तमः ९ तदायूयंपुनःसर्वाःस्वरूपंप्रतिपत्स्यथ ॥ अनृतंनोक्तपूर्वमेहसताऽपिकदाचन १० तानिसर्वाणितीर्थानिततःप्रभृतिचैवह ॥ नारीती
र्थानिनाम्नेहरव्यार्तियास्यंतिसर्वशः ॥ पुण्यानिचभविष्यंतिपावनानिभनीषिणाम् ११ ॥ वर्गोवाच ॥ ततोऽभिवाद्यतंविप्रंरुत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ आर्चितयामो
ऽपसृत्यतस्माद्देशात्सुदुःखिताः १२ कनुनामवयंसर्वाःकालेनाल्पेनतनरम् ॥ समागच्छेमयोनस्तद्वपमापादयेत्पुनः १३ तावयंचितयित्वैवमुहूर्तादिवभारत ॥
दृष्टवत्योमहाभागंदेवार्पितुनारदम् १४ संप्रहृष्टाःस्मृतंद्वादेवार्पितमित्युतिम् ॥ अभिवाद्यचतुर्थस्थिताःस्मवीडिताननाः १५ सनोऽपृच्छहुःखमूलमु
क्तवत्योवयंचतम् ॥ श्रुत्वातत्रयथावृत्तमिदंवचनमब्रवीत् १६ दक्षिणेसागरान्नूपेपंचतीर्थानिसंतिवै ॥ पुण्यानिर्मणीयानितानिगच्छतमाचिरम् १७ तत्रा
शुपुरुषव्याघ्रःपांडवेयोधनंजयः ॥ मोक्षयिष्यतिशुद्धात्माहुःखादस्मान्नसंशयः १८ तस्यसर्वावयवीरश्रुत्वावाक्यमितोगताः ॥ तदिदंसत्यमेवाद्यमोक्षिताऽहं
त्वयाऽनघ १९ एतास्तुममताःसख्यश्चतस्रोऽन्याजलेश्रिताः ॥ कुरुर्मशुभंवीरएताःसर्वाविमोक्षय २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्ताःपांडवश्रेष्ठःसर्वा
एवविशंपते ॥ तस्माच्छापाददीनात्मासर्वीर्यवान् २१ उत्थायचजलात्तस्मात्प्रतिलभ्यवपुःस्वकम् ॥ तास्तदाऽप्सरसोराजन्नदृश्यंतयथापुरा २२
तीर्थानिशोधयित्वातुतथाऽनुज्ञायताःप्रभुः ॥ चित्रांगदांपुनर्द्रुमणिपूरंपुनर्ययौ २३ तस्यामजनयत्पुत्रंराजानंबभूवाहनम् ॥ तंद्वापांडवोराजंश्चित्रवाहनम्
ब्रवीत् २४ चित्रांगदायाःशुल्कंत्वंगृहाणबभूवाहनम् ॥ अनेमचभविष्यामिऋणान्मुक्तोनराधिप २५ चित्रांगदांपुनर्वाक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ॥ इहवैभवमद्रंतेव
धैयावभूवाहनम् २६ इंद्रप्रस्थनिवासमेवंतत्रागत्यरंस्यसि ॥ कुंतीयुधिष्ठिरंभीमंभ्रातरौमेकनीयसौ २७ आगत्यतत्रपश्येथाअन्यानापिचबांधवान् ॥ बांधवैः
सहितासर्वैर्नदसेत्वमनिदिने २८ धर्मस्थितःसत्यवृत्तिःकौतेयोऽथयुधिष्ठिरः ॥ जित्वातुपृथिवींसर्वाराजसूयंकारिष्यति २९ तत्रागच्छंतिराजानःपृथिव्यांनृपसंज्ञि
ताः ॥ बहूनिरत्नान्यादायआगमिष्यतितेपिता ३० एकसार्थप्रयाताऽसिचित्रवाहनसेवया ॥ द्रक्ष्यामिराजसूयेत्वांपुत्रंपालयमाशुचः ३१ बभूवाहननाम्नातु
ममप्राणोमहीचरः ॥ तस्माद्भरस्वपुत्रंवैपुरुषंवंशवर्धनम् ३२ चित्रवाहनदायादंधर्मात्पौरवनंदनम् ॥ पांडवानांप्रियंपुत्रंतस्मात्पालयसर्वदा ३३ विप्रयोगे
नसंतापंमाकृथास्त्वमनिदिने ॥ चित्रांगदामेवमुक्त्वागोकर्णमभितोऽगमत् ३४

१८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

३५ ॥ ॥ इति आशिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ स इति अपरांतेषुपश्चिमसमुद्रतीरेषु १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

आद्यंपशुपतेःस्थानंदर्शनादेवमुक्तिदम् ॥ यत्रपापोऽपिमनुजःप्राप्नोत्यभयदंपदं ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिअर्जुनवनवासपर्वण्यर्जुनतीर्थयात्रायांसप्तदशा
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सोऽपरांतेषुतीर्थानिपुण्यान्यायतनानिच ॥ सर्वाण्येवानुपूर्व्येणजगामामितविक्रमः १ समुद्रेपश्चिमेया
नितीर्थान्यायतनानिच ॥ तानिसर्वाणिगत्वासप्रभासमुपजग्मिवान् २ प्रभासदेशंसंप्राप्तंविभित्सुमपराजितम् ॥ सुपुण्यंरमणीयंचशुश्रावमधुसूदनः ३ ततोऽभ्य
गच्छत्कौतेयंसखायंतत्रमाधवः ॥ दृष्ट्वातेतदाऽन्योऽन्यंप्रभासेऋणपांडवौ ४ तावन्योऽन्यंसमाश्लिष्यपृष्ठाचकुशलं वने ॥ आस्तांप्रियसखायौतौनरनारायणावृ
षी ५ ततोऽर्जुनवासुदेवस्तांचर्यापर्यपृच्छत् ॥ किमर्थंपांडवैतानितीर्थान्यनुचरस्युत ६ ततोऽर्जुनोयथावृत्तंसर्वमारुह्यातवांस्तदा ॥ श्रुत्वावाचचवार्ण्येएवमेत
दितिप्रभुः ७ तौविहृत्ययथाकामंप्रभासेऋणपांडवौ ॥ सहिधरैरेवतकंवासायैवाभिजग्मतुः ८ पूर्वमेवतुऋणस्यवचनातंमहीधरम् ॥ पुरुषामंड्यांचकुरुपजह्व
भोजनम् ९ प्रतिगृह्यार्जुनःसर्वमुपभुज्यचपांडवः ॥ सहैववासुदेवेनदृष्टवान्नटनर्तकान् १० अभ्यनुज्ञायतान्सर्वानर्चयित्वाचपांडवः ॥ सत्कृतंशयनंदिव्यमम्यग
च्छन्महामतिः ११ ततस्तत्रमहाबाहुःशयनःशयनेशुभे ॥ तीर्थानांपल्लवानांचपर्वतानांचदर्शनम् ॥ आपगानांवनानांचकथयामाससात्वते १२ एवंसकथयन्ने
वनिद्रयाजनमेजय ॥ कौतेयोऽपिहृतस्तस्मिन्शयनेस्वर्गसन्निभे १३ मधुरेणैवगीतेनवीणाशब्देनचैवह ॥ प्रबोध्यमानोबुधेस्तुतिभिर्मंगलैस्तथा १४ सकृत्वा
ऽवश्यकार्याणिवाण्येनाभिनांदितः ॥ स्थेनकांचनाग्निद्वारकामभिजग्मिवान् १५ अलंकृताद्वारकातुवभूवजनमेजय ॥ कुंतीपुत्रस्यपूजार्थमपिनिष्कुटकेष्वपि १६
दिदृक्षंतश्चकौतेयंद्वारकावासिनोजनाः ॥ नरेंद्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णशतसहस्रशः १७ अवलोकेषुनारीणांसहस्राणिशतानिच ॥ भोजवृण्यंधकानांचसमवायोमहान
मूढ १८ सतथासत्कृत्रःसर्वभोजवृण्यंधकात्मजैः ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्चसर्वैश्चप्रतिनांदितः १९ कुमारैःसर्वशोवीरःसत्कारेणाभिचोदितः ॥ समानवयसःसर्वाना
श्लिष्यसपुनःपुनः २० ऋणस्यभवनेरम्येरत्नभोज्यसमावृते ॥ उवाससहऋणेनबहुलास्तत्रशर्वरीः २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वण्यर्जुनवनवासपर्वण्यर्जुनद्वार
कागमनेऽष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ समाप्तंचार्जुनवनवासपर्व ॥ अथसुभद्राहरणपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःकतिपयाहस्यतस्मिन्नै
वतकेगिरौ ॥ वृण्यंधकानामभवदुत्सवोत्पसत्तम १ तत्रदानंददुर्वीराब्राह्मणेभ्यःसहस्रशः ॥ भोजवृण्यंधकाश्चैवमहेतस्यगिरेस्तदा २

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ कांचनाग्नेनस्वर्णमयध्वजादिमता १५ निष्कुटेषुगृहाराभेष्वप्यलंकृताकिमुतराजमार्गादिषु १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१
॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेअष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ततइति ॥ १ गिरेर्महेपर्वतदेवत्येउत्सवे २

प्रासादैरलचित्रैश्चगिरेस्तस्यसमंततः ॥ सदेशःशोभितोराजन्कल्पवृक्षैश्चसर्वशः ३ वादित्राणिचतत्रान्येवादकाःसमवादयन् ॥ ननुतुर्नर्तकाश्चैवजगुर्गेयानिगाय
नाः ४ अलंकृताःकुमाराश्चवृष्णीनांसुमहौजसां ॥ यानैर्हाटकचित्रैश्चचंचूर्यतेस्मसर्वशः ५ पौराश्चपादचारेणयानैरुच्चावचैस्तथा ॥ सदाराःसानुयात्राश्चशतशो
थसहस्रशः ६ ततोहलधरःक्षीबोरेवतीसहितःप्रभुः ॥ अनुगम्यमानोगंधर्वैश्चरत्तत्रभारत ७ तथैवराजावृष्णीनामुग्रसेनःप्रतापवान् ॥ अनुगीयमानोगंधर्वैःस्त्रीस
हस्रसहायवान् ८ रौक्मिणेयश्चसांवश्चक्षीबोसमरदुर्मदौ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरौविजहातेऽमराविव ९ अक्रूरःसारणश्चैवगदोवभुविदूरथः ॥ निशठश्चारुदेणश्चपृ
थुर्विपृथुरेवच १० सत्यकःसात्यकिश्चैवभंगकारमहारवौ ॥ हार्दिक्यउद्धवश्चैवयेचान्येनानुकीर्तिताः ११ एतेपरिवृताःस्त्रीभिर्गंधर्वैश्चपृथक्पृथक् ॥ तमुत्सवंरेव
तकेशोभयांचक्रिरेतदा १२ चित्रकौतूहलेतस्मिन्वर्तमानेमहाहुते ॥ वासुदेवश्चपार्थश्चसहितौपरिजग्मतुः १३ तत्रचक्रममाणौतौवासुदेवसुतांशुभाम् ॥ अलंकृतां
सखीमध्येभद्रांददशतुस्तदा १४ दृष्ट्वैवतामर्जुनस्यकंदर्पःसमजायत ॥ तंतदैकाग्रमनसंकृष्णःपार्थमलक्षयत् १५ अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रःप्रहसन्निवभारत ॥ वनेचरस्य
किमिदं कामेनालोड्यते मनः १६ ममैषाभगिनीपार्थसारणस्यसहोदरा ॥ सुभद्रानामभद्रंतेपितुर्मेदयितासुता ॥ यदितेवर्ततेशुद्धिर्वक्ष्यामिपितरंस्वयम् १७
॥ अर्जुनउवाच ॥ दुहितावासुदेवस्यवासुदेवस्यचस्वसा ॥ रूपेणचैषासंपन्नाकमिवैषानमोहयेत् १८ कृतमेवतुकल्याणंसर्वममभवेद्भवम् ॥ यदिस्यान्ममवाष्णोर्ध्नीम
हिषीयंस्वसातव १९ प्राप्नोतुकउपायःस्यात्तंब्रवीहिजनार्दन ॥ आस्थास्यामितदासर्वयदिशक्यंनरेणतत् २० वासुदेवउवाच ॥ स्वयंवरःक्षत्रियाणांविवाहःपुरुषर्ष
भ ॥ सचसंशयितःपार्थस्वभावस्यानिमित्ततः २१ प्रसह्यहरणंचापिक्षत्रियाणांप्रशस्यते ॥ विवाहेहेतुःशूराणामितेधर्मविदोविदुः २२ सत्वमर्जुनकल्याणोप्रसह्य
भगिर्नामम ॥ हरस्वयंवरह्यस्याःकोवैवेदचिकीर्षितम् २३ ततोर्जुनश्चकृष्णश्चविनिश्चित्येति कृत्यताम् ॥ शीघ्रगान्पुरुषानन्यान्प्रेषयामासतुस्तदा २४ धर्मरा
जायतत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगतायवै ॥ श्रुत्वैवचमहाबाहुरनुजज्ञेसपांडवः २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिसुभद्राहरणपर्वणियुधिष्ठिरानुज्ञायामूनविंशत्यधिकद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसंवादितेतस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ॥ गतारैवतकेकन्यांविदित्वाजनमेजय १ वासुदेवाभ्यनुज्ञातःकथयि
त्वेति कृत्यताम् ॥ कृष्णस्यमतमादायप्रययौभरतर्षभः २ रथेनकांचनगिरेनकल्पितेनयथाविधि ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेनकिंकिणीजालमालिना ३

पृच्छन्नर्जुनःप्रतिग्रहंनानुगम्यतइतिगम्यते २० स्वभावस्यानिमित्ततःस्त्रीचित्तस्यशौर्यपांडित्याद्यनपेक्षत्वात् । स्त्रियोत्पत्तौस्तिरेऽपिपुंसिआपाततोरमणीयेसद्यःसकामाभवंतीतिभावः २१ २२।२३।२४
अनुजज्ञेअनुज्ञातवान् २५ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ततइति तस्मिन्विवाहसंदर्भे १ इति कृत्यतामप्रेतनीमिति कर्तव्यताम् २।३

४।५।६।७।८।९।१० मेरीदुर्दुर्भि साआहिकींसन्नद्धाःसर्वेभवतेतिसूचयंतौ ११।१२।१३।१४ सन्नयेसमुदाये १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ श्रुत्वापार्थस्य

सर्वशस्त्रोपपन्नेनजीमूतरवनादिना ॥ ज्वलिताग्निप्रकाशेनद्विषतांहर्षधातिना ४ सन्नद्धःकवचीखट्वावद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ मृगयाव्यपदेशेनप्रययौपुरुषर्षभः ५
सुभद्रात्वथशैलेद्रमभ्यर्चयैवहिरैवतम् ॥ दैवतानिचसर्वाणिब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्यच ६ प्रदक्षिणंगिरेःकृत्वाप्रययौद्वारकांप्रति ॥ तामभिद्रुत्यकौंतेयःप्रसह्यारोपयद्र
थम् ॥ सुभद्रांचारुसर्वांगीकामबाणप्रपीडितः ७ ततःसपुरुषव्याघ्रस्तामादायशुचिस्मिताम् ॥ रथेनकांचनगिरेनप्रययौस्वपुरंप्रति ८ हियमाणांतुतांदृष्ट्वासु
भद्रासैनिकाजनाः ॥ विक्रोशंतोऽद्रवन्सर्वेद्वारकामभितःपुरीम् ९ तेसमासाद्यसहिताःसुधर्माभितःसभाम् ॥ सभापालस्यतत्सर्वमाचख्युःपार्थविक्रमम् १०
तेषांश्रुत्वासभापालोमेरीसान्नाहिकीततः ॥ समाजघ्रेमहाघोषांजांबूनदपरिष्ठिताम् ११ क्षुब्धास्तेनाथशब्देनभोजवृष्ण्यंधकास्तदा ॥ अन्नपानमपास्याथसमा
पेतुःसमंततः १२ तत्रजांबूनदांगानिस्पर्ध्यास्तरणवांतिच ॥ मणिविद्रुमचित्राणिज्वलिताग्निप्रभाणिच १३ भेजिरेपुरुषव्याघ्रावृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ सिंहास
नानिशतशोधिष्यानीबहुताशनाः १४ तेषांसमुपविष्टानांदेवानामिवसन्नये ॥ आचख्यौचेष्टितंजिष्णोःसभापालःसहानुगः १५ तच्छ्रुत्वावृष्णिवीरास्तेमदसं
रक्तलोचनाः ॥ अमृष्यमाणाःपार्थस्यसमुत्पेतुरहंकृताः १६ योजयध्वंरथानाशुप्रासानाहरतेतिच ॥ धनूंषिचमहार्हाणिकवचानिब्रूहंतिच १७ सूतानुबुक्कुशुःके
चिद्रथान्योजयतेतिच ॥ स्वयंचतुरगान्केचिदयुंजन्हेमभूषितान् १८ रथेष्वानीयमानेषुकवचेपुध्वजेपुच ॥ अभिक्रंदन्वीराणांतदाऽऽसीत्तुमुलंमहत १९ वनमा
लीततःक्षीबःकैलासशिखरोपमः ॥ नीलवासामदोत्सिक्तदं वचनमब्रवीत् २० किमिदंकुरुथाप्रज्ञास्तूष्णींभूतेजनार्दने ॥ अस्यभावमविज्ञायसंकुद्धामोघमार्ज
ताः २१ एषतावदभिप्रायमाख्यातुस्वमहामतिः ॥ यदस्यरुचिरंकर्तुंतत्कुरुध्वमतंद्रिताः २२ ततस्तेतद्वचःश्रुत्वाग्राह्यरूपंहलायुधात् ॥ तूष्णींभूतास्ततःसर्वे
साधुसाध्वितिचाब्रुवन् २३ समंवचोनिशम्यैवबलदेवस्यधीमतः ॥ पुनरेवसभामध्येसर्वेतेसमुपाविशन् २४ ततोऽब्रवीद्वासुदेवंचोरामःपरंतपः ॥ किमवागुप
विष्टोऽसिप्रेक्षमाणोजनार्दन २५ सत्कृतस्त्वत्कृतेपार्थःसर्वैरस्माभिरच्युत ॥ नचसोर्हतितांपूजादुर्बुद्धिःकुलपांसनः २६ कोहितत्रैवशुक्लाऽन्नभाजनंभेतुमर्हति ॥
मन्यमानःकुलेजातमात्मानंपुरुषःकाचित् २७ इच्छन्नेवहिसंबंधं कृतंपूर्वचमानयन् ॥ कोहिनामभवेनार्थीसाहसेनसमाचरेत् २८ सोऽयमन्यतथाऽस्माकमनादृत्य
चकेशवम् ॥ प्रसह्यहृतवानद्यसुभद्रांमृत्युमात्मनः २९ कथं हि शिरसोमध्येकृतंतेनपदंमम ॥ मर्षयिष्यामिगोविंदपादस्पर्शमिवोरगः ३० अद्यनिष्कौरवामेकः
करिष्यामिवसुंधराम् ॥ नहिमेमर्षणीयोऽयमर्जुनस्यव्यतिक्रमः ३१

अन्वपद्यतनुमोदितवतः ३२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भास्तभावरीपे विंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ उक्तवतइति १ । २ अनाधृष्यकन्यालाभानियमादनादेयं ३ प्रदानप्रतिप्र
होनीचक्रमेत्यर्थः ४ । ५ । ६ बुभूषेतप्रामुख्येच्छेत् ७ अद्यनिष्कौरवामित्युक्तत्राह नचेति अहंभक्तयेवतेनजितोऽस्मिपरिशेषात्तुहरएवतत्प्रतियोद्धानान्यइतिभावः ८ । ९ । १० । ११
तंतथागर्जमानंतुमेवदुंदुभिनिःस्वनम् ॥ अन्वपद्यंततेसर्वेभोजवृष्ण्यंधकास्तदा ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारते आ० सुभद्राहरणपर्वणि बलदेवक्रोधेविंशत्यधिकद्विंश
ततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ समाप्तंचसुभद्राहरणपर्व ॥ अथहरणाहरणपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ उक्तवंतोयथावीर्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवोवा
क्यंधर्मार्थसंयुतम् १ नावमानंकुलस्यास्यगुडाकेशःप्रयुक्तवान् ॥ समानोऽभ्यधिकस्तेनप्रयुक्तोऽयंनसंशयः २ अर्थलुब्धान्नवःपार्थोमन्यतेसात्वतान्सदा ॥ स्वयं
वरमनाधृष्यमन्यतेचापिपांडवः ३ प्रदानमपिकन्यायाःपशुवत्कोऽनुमन्यते ॥ विक्रयंचाप्यपत्यस्यकःकुर्यात्पुरुषोभुवि ४ एतान्दोषास्तुकौतेयोदृष्टवानितिमे
मतिः ॥ अतःप्रसह्यहतवान्कन्याधर्मेणपांडवः ५ उचितश्चैवसंबंधःसुभद्राचयशस्विनीम् ॥ एषचापीदृशःपार्थःप्रसह्यहतवानिति ६ भरतस्यान्वयेजातंशां
तनोश्चयशस्विनः ॥ कुंतिभोजात्मजापुत्रंकोबुभूषेतनार्जुनम् ७ नचपश्यामियःपार्थविजयेतरणेबलात् ॥ वर्जयित्वाविरूपाक्षंभगनेत्रहरंहरम् ८ अपिसर्वेषुलो
केषुसंद्रुद्रेषुमारिष ॥ सचनामरथस्तादृग्मदीयास्तेचवाजिनः ९ योद्धापार्थश्चशीघ्रास्त्रःकोनुतेनसमोभवेत् ॥ तमभिद्वृत्यसात्विनपरमेणधनंजयम् १० न्यव
र्तयतसंहृष्टाममेषापरमामतिः ॥ यदिनिर्जित्यवःपार्थोबलाद्गच्छेत्स्वकंपुरम् ११ प्रणश्येद्वोयशःसद्योनतुसात्विपराजयः ॥ तच्छ्रुत्वावासुदेवस्यतथाचकुर्जना
धिप १२ निवृत्तश्चार्जुनस्तत्रविवाहंकृतवान्प्रभुः ॥ उषित्वातत्रकौतेयःसंवत्सरपराःक्षपाः १३ विहृत्यचयथाक्रमंपूजितोवृष्णिनंदनैः ॥ पुष्करेतुततःशेषका
लंवर्तितवान्प्रभुः १४ पूर्णेतुद्वादशवर्षेष्वारुण्यप्रस्थमागतः ॥ अभिगम्यचराजानंनियमेनसमाहितः १५ अभ्यर्च्यब्राह्मणान्पार्थोद्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ तंद्रौ
पदीप्रत्युवाचप्रणयात्कुरुनंदनम् १६ तत्रैवगच्छकौतेययत्रसासात्वत्तात्मजा ॥ सुबद्धस्यापिभारस्यपूर्वबंधःशुभयते १७ तथाबहुविधंकृष्णाविलपंतोर्धनंजयः ॥
सात्वयामासभूयश्चक्षमयामासचासकृत् १८ सुभद्रांस्वरमाणश्चरक्तकौशेयवासिनीम् ॥ पार्थःप्रस्थापयामासकृत्वागोपालिकावपुः १९ साऽधिकंतेनरूपेणशोभमाना
यशस्विनी ॥ भवनंश्रेष्ठमासाद्यवीरपत्नीविरांगना २० वंदेपृथुताम्राक्षीपृथामद्रायशस्विनी ॥ तांकुंतीचारुसर्वांगीमुपाजिघ्रतसूर्धनि २१ प्रीत्यापरमयायुक्ताआ
शीर्भिर्युजतातुलाम् ॥ ततोऽभिगम्यत्वरितापूर्णदुसदृशानना २२ वंदेद्रौपदीमद्राप्रेष्याऽहमितिचाब्रवीत् ॥ प्रत्युत्थायतदाकृष्णास्वसारंमाधवस्यच २३ परिष्व
ज्यावदप्रीत्यानिःसपत्नोऽस्तुतेपतिः ॥ तथैवमुदितामद्रातामुवाचैवमास्त्विति २४ ततस्तेहृष्टमनसःपांडवेयामहारथाः ॥ कुंतीचपरमप्रीताबभूवजनमेजय २५
१२ संवत्सरपराःसंवत्सरादधिकाः १३ शेषद्वादशवर्षपूरणं १४ । १५ । १६ श्रुत्वापतेहृष्टतरेबंधांतरेसति १७ । १८ गोपालिकावपुःबह्वीवेषं गोपालकृष्णसंबंधात् पदमहिषीवेषेणद्रौपद्याः
कोपोमाभूदिति १९ । २० भद्रासुभद्रा २१ युंजतअयुंक्त २२ । २३ । २४ । २५

२६ महामात्रैःश्रेष्ठैः २७ । २८ दानपतिरित्येकैकैवकर्मनाम् २९ । ३० । ३१ । ३२ हरणंप्रीतिदायं ३३ प्रतिग्रहार्थंसन्मानेनआनेतुं ३४ । ३५ । ३६ । ३७ प्रतिपेदेप्राप्तवान्
खांडवप्रस्थमितिसंबंधः ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ जन्मार्थेजनीवधुस्तामर्हंतोजन्मवारपक्षीयास्तेपामर्थे ४४ चतुर्युजांवाहचतुष्कयुजां ४५ सहस्रंरथानां गवांशोऽग्नीणां ४६ बडवा
श्रुत्वातुपुंडरीकाक्षःसंप्राप्तंस्वंपुरोत्तमम् ॥ अर्जुनंपांडवश्रेष्ठमिंद्रप्रस्थगतंतदा २६ आजगामविशुद्धात्मासहरामेणकेशवः ॥ वृष्ण्यंधकमहामात्रैःसहवीरैर्महारथैः
२७ आटमिश्चकुमारैश्चयोधैश्चबहुभिर्दृतः ॥ सैन्येनमहताशौरिरभिगुप्तःपरंतपः २८ तत्रदानपतिर्धोमानाजगाममहायशः ॥ अकूरोवृष्णिवीराणांसेनाप
तिररिंदमः २९ अनाद्यष्टिर्महातेजाउद्धवश्चमहायशः ॥ साक्षाद्दृष्टपतेःशिष्योमहाबुद्धिर्महामनाः ३० सत्यकःसात्यकिश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ प्रथम
श्चैवसांविश्वनिशठःशंकुरेवच ३१ चारुदेणश्चविक्रांतोझिह्वीविष्टयुरेवच ॥ सारणश्चमहाबाहुर्गदश्चविदुपांवरः ३२ एतेचान्येचबहवोवृष्णिभोजांधकास्तथा ॥
आजग्मुःखांडवप्रस्थमादायहरणंवहु ३३ ततोयुधिष्ठिरोराजाश्रुत्वामाधवमागतम् ॥ प्रतिग्रहार्थंकृष्णस्ययमौप्रास्थापयत्तदा ३४ ताभ्यांप्रतिगृहीतंतुवृष्णिचक्रं
महर्द्धिमत् ॥ विवेशखांडवप्रस्थंपताकाध्वजशोभितम् ३५ संमृष्टसिक्तपंथानंपुष्पप्रकरशोभितम् ॥ चंदनस्यरसैःशीतैःपुष्पगंधैर्निषेवितम् ३६ दह्यताऽगुरुणा
चैवदेशेदेशेसुगंधिना ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णवणिग्भिरुपशोभितम् ३७ प्रतिपेदेमहाबाहुःसहरामेणकेशवः ॥ वृष्ण्यंधकैस्तथाभोजैःसमेतःपुरुषोत्तमः ३८ सं
पूज्यमानःपौरैश्चब्राह्मणैश्चसहस्रशः ॥ विवेशभवनंराज्ञःपुरंदरगृहोपमम् ३९ युधिष्ठिरस्तुरामेणसमागच्छद्यथाविधि ॥ मूर्ध्निकेशवमाघ्रायबाहुभ्यांपरिष्व
जे ४० तंप्रीयमाणो गोविंदोविनयेनाभिपूजयन् ॥ भीमंचपुरुषव्याघ्रंविधिवत्पूजयत् ४१ तांश्चवृष्ण्यंधकश्रेष्ठान्कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ प्रतिजग्राहसत्कारैर्यथा
विधियथागतम् ४२ गुरुवत्पूजयामासकांश्चिक्तांश्चिद्वयस्यवत् ॥ कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णाकैश्चिदप्यभिवादितः ४३ तेषांददौहृषीकेशोजन्यार्थेधनमुत्तमम् ॥
हरणंवैसुभद्रायाज्ञातिदेयंमहायशः ४४ रथानांकांचनांगानांकिंकिणीजालमालिनाम् ॥ चतुर्युजामुपेतानांसूतैःकुशलशिक्षितैः ४५ सहस्रंप्रददौकृष्णोगवाम
युतमेवच ॥ श्रीमान्माथुरदेश्यानांदोग्नीणांपुण्यवर्चसाम् ४६ बडवानांचशुद्धानांचंद्रांशुसमवर्चसाम् ॥ ददौजनार्दनःप्रीत्यासहस्रंहेमभूषितम् ४७ तथैवा
श्वतरीणांचदांतानांवातरंहसाम् ॥ शतान्यंजनकेशीनांश्वेतानांपंचपंचच ४८ स्नानपानोत्सवेचैवप्रयुक्तंवयसान्वितम् ॥ स्त्रीणांसहस्रंगौरीणांसुवेषाणांसुव
र्चसाम् ४९ सुवर्णशतकंठीनामरोमाणांस्वलंकृताम् ॥ परिचर्यासुदक्षाणांप्रददौपुष्करेक्षणः ५० पृष्ठचानामपिचाश्वानांवालिहकानांजनार्दनः ॥ ददौशतसहस्रा
ख्यंकन्याधनमुत्तमम् ५१ कृताकृतस्यमुख्यस्यकनकस्याग्निवर्चसः ॥ मनुष्यभारान्दाशाहोददौदशजनार्दनः ५२

नामश्वानां ४७ । ४८ गौरीणामदृष्टरजसां ४९ सुवर्णशतसुवर्णमणिशतकंठेयासांतासां । अरोमाणांमनुद्भिन्नरोमावलीनां स्वलंकृतांमुतरामलंकृतानां ५० पृष्ठचानांपृष्ठवाहिनां बालिहकानां
बालिहकदेशजानां ५१ कृताकृतस्य कृतमाकरजंधमनादिनासाधितं । अकृतंजांबुनदस्वतःसिद्धंतस्य ५२

प्रभिवानांमत्तानां त्रिधागंडगुह्यकर्णमूलैः ५३।५४।५५ सरत्नौघःपांडुसागरप्रविवेशेति संबंधः ५६ आविद्धःसर्वतोविषकीर्णः महाधनोबहुमूल्यः ५७।५८।५९ तत्रेति तलस्तंत्रिनादः
गायंतोवारयंतश्चविजन्तुस्त्वर्थः ६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६ अभीर्निर्भयः अभिरितिह्रस्वत्वमापि मन्थुमान्क्रोधवानतिशूरहत्यर्थः ६७ शमीगर्भाच्छमीगर्भेजातादधत्वात् । निर्म
थनेनाऽधरारण्यांसंघर्षणेन । अत्राश्वत्थवदजुनस्तस्याद्धौवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेर्यःस्थार्द्धदेहरूपत्वादधरारणीवत्सुभद्राअप्रिवदभिमन्थुरितिसाम्यं ६८ निष्कान्सुवर्णमणिमालाः ६९
७० क्रियाःकालनपालनालंकरणादिकाः ७१ चतुष्पादमिति । मंत्रमुक्तं पाणिमुक्तं मुक्तामुक्तं तथैव च । अमुक्तं च धनुर्वेदे चतुष्पाच्छमीरितं । यस्यप्रयोगएवास्तिनतूपसंहारस्तदार्थः । बाणादि

गजानांतुप्रभिवानांत्रिधाप्रस्रवतामदम् ॥ गिरिकूटनिकाशानांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ५३ कृतानांपडुघंटानांचारूणांहेममालिनाम् ॥ हस्त्यारोहैरुपेतानांसहस्रं
साहसप्रियः ५४ रामःपाणिग्रहणिकंददौपार्थायलांगली ॥ प्रीयमाणोहलधरःसंबंधंप्रतिमानयन् ५५ समहाधनरत्नौघोवस्त्रकंबलफेनवान् ॥ महागजमहाग्राहः
पताकाशैवलकुलः ५६ पांडुसागरमाविद्धःप्रविवेशमहाधनः ॥ पूर्णमापूरयंस्तेषांद्विषच्छोकावहोऽभवत् ५७ प्रतिजग्राहतत्सर्वधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ पूजया
मासतांश्चैववृष्ण्यंधकमहारथान् ५८ तेसमेतामहात्मानःकुरुवृष्ण्यंधकोत्तमाः ॥ विजन्तुमरावासेनराःसुकृतिनोयथा ५९ तत्रतत्रमहानादैरुत्कृष्टतलनादितैः ॥
यथायोगंयथाप्रीतिविजन्तुःकुरुवृष्ण्यः ६० एवमुत्तमवीर्यास्तेविहृत्यदिवसान्वहन् ॥ पूजिताःकुरुभिर्जग्मुःपुनर्द्वारवर्तीप्रति ६१ रामंपुरस्कृत्यययुर्वृष्ण्यं
धकमहारथाः ॥ रत्नान्यादायशुभ्राणिदत्तानिकुरुसत्तमैः ६२ वासुदेवस्तुपार्थेनतत्रैवसहभारत ॥ उवासनगरेरस्येशक्रप्रस्थेमहात्मना ६३ व्यचरद्यमुनाती
रेभृगयांसमहायशाः ॥ मृगान्विध्यन्वराहांश्चरेमेसाद्धैकिरीटिना ६४ ततःसुभद्रासौभद्रकेशवस्यप्रियास्वसा ॥ जयंतमिवपौलोमीख्यातिमंतमजीजनत् ६५
दीर्घबाहुंमहोरस्कं वृषभाक्षमरिंदमम् ॥ सुभद्रासुपुवेवैरिमभिमन्थुनरर्षभम् ६६ अभिश्चमन्थुमांश्चैवततस्तमरिमर्दनम् ॥ अभिमन्थुमितिप्रादुरार्जुनिंपुरुष
र्षभम् ६७ ससात्वत्यामतिरथःसंवभूवधनंजयात् ॥ मखेनिर्मथनेनेवशमीगर्भाद्धुताशनः ६८ यस्मिन्जातेमहातेजाःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अयुतंगाद्विजाति
भ्यःप्रादान्निष्कांश्चभारत ६९ दयितोवासुदेवस्यबाल्यात्प्रभृतिचाभवत् ॥ पितृणामिवसर्वेषांप्रजानामिवचंद्रमाः ७० जन्मप्रभृतिरुष्णश्चचक्रेतस्यक्रियाः
शुभाः ॥ सचापिवृधेवालःशुकपक्षेयथाशशी ७१ चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ॥ अर्जुनाद्वेदेदज्ञःसकलं दिव्यमानुषम् ७२

द्वितीयं । प्रयोगोपसंहाराभ्यांयुक्तं तृतीयं । चतुर्थं मंत्रसाधितं ध्वजादिपदं शनादेव शत्रवः पलायंते । यद्वा सूत्रशिक्षाप्रयोगरहस्यानीति चत्वारो ग्रंथपादाः । दशविधं ग्रंथार्थानुष्ठानं यथा । आदानमथ
संधानं मोक्षणं विनिवर्तनं । स्थानं मुष्टिः प्रयोगश्चापयश्चित्तानि मंडलं । रहस्यं चैतिदशधा धनुर्वेदांगमिष्यते । आदानं मोक्षणं विनिवर्तनं । मोक्षणं लक्ष्ये निपातनं । विनिव
र्तनं हीनशक्तौ लक्ष्ये पातितस्यास्त्वस्य प्रत्यावर्तनं । स्थानं मध्यमुपममध्यवाधनुषो जयायाश्च धारणे शरसंधाने च । मुष्टिर्यं गुलिश्चतुरंगुलिर्वा । प्रयोगस्तर्जनीमध्यमयोर्मध्यमांगुष्ठयोर्वामध्येन बाणसंयोजनं ।
प्रायश्चित्तानि स्वतः परतो वा प्राप्स्य प्राप्स्यमानस्य वा ज्याघातशरपातादेरभिघातार्थास्तलत्राणप्रत्यक्षादिविधयः । मंडलानि चक्रवच्चमत्तारथेन भ्राम्यमाणस्य लक्ष्यस्य वेधः । रहस्यं शस्त्रादिवेधोयु
गपदनेकेषु लक्ष्येषु शरपात इत्यादि । दिव्यं ब्रह्मास्त्रादि । मानुषं खड्गादि ७२

अस्त्राणामकाले प्रयोगाणां विज्ञाने विशिष्टज्ञाने । सौष्ठवे अन्येषां प्रयोगपटुत्वे क्रियासु शरीरापुत्रत्सर्पणप्रसर्पणादिषु । विशेषान् आधिक्यानि । अभितः साकल्येनाशिक्षयदर्जुनः पुत्रं ७३ आगमेशास्त्रे ।
प्रयोगेऽनुष्ठाने ७४ सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ दुर्धर्ममृषभस्कंधं व्यात्ताननमिवोरगम् ७५ सिंहदर्पमहेष्वासंमत्तमातंगविक्रमम् ॥ मेघदुंदुभिनिर्घोषं पूर्ण
चंद्रनिभाननम् ७६ कृष्णस्य सदृशं शौर्यं वीर्यं रूपे तथाऽऽकृतौ ॥ ददर्शपुत्रं वीभत्सुर्मघवानिव तं यथा ७७ पांचाल्यपितृपंचभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ॥ लेभेपंच
सुतान् वीरान् श्रेष्ठान् पंचाचलानिव ७८ युधिष्ठिरात्प्रतिविध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकंचनाकुलिम् ७९ सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान् पंचम
हारथान् ॥ पांचालीसुपुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा ८० शास्त्रतः प्रतिविध्यं तमृचुर्विप्रायुधिष्ठिरम् ॥ परप्रहरणज्ञाने प्रतिविध्यो भवत्वयम् ८१ सुते सोमसहसे तु
सोमार्कसमतेजसम् ॥ सुतसोममहेष्वासं सुपुवे भीमसेनतः ८२ श्रुतं कर्म महत्कृत्वानिवृत्तेन किरीटिना ॥ जातः पुत्रस्तथेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ८३ शतानी
कस्य राजर्षेः कौरव्यस्य महात्मनः ॥ चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ८४ ततस्त्वजीजनत्कृष्णानक्षत्रे वह्निदैवते ॥ सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति यं विदुः
८५ एकवर्षांतरास्त्वेतौ द्रौपदेयाय शस्विनः ॥ अन्वजायंतरा जेद्रपरस्परहितैषिणः ८६ जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्छुडोपनयनानि च ॥ चकारविधिवद्भौम्यस्ते
पांभरतसत्तम ८७ कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ॥ जगृहुः सर्वमेष्वस्त्रमर्जुनादिव्यमानुषम् ८८ दिव्यगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्वैर्महारथैः ॥ अन्विताराज
शार्दूलपांडवामुदमाश्रुवन् ८९ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि हरणाहरणपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ समाप्तं च हरणाहरणपर्व ॥
अथ खांडवदाहपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इंद्रप्रस्थे वसंतस्ते जगृहुरन्यान्नराधिपान् ॥ शासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च १ आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोको ज्वस
त्सुखम् ॥ पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः २ सप्तमंधर्मकामार्थान् सिषेवे भरतर्षभ ॥ त्रीनिवात्मसमानं बंधून् त्रीतिमानिव मानयन् ३ तेषां समविभक्तानां क्षितौ दे
हवतामिव ॥ बभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थे इव पार्थिवः ४ अथेतारं परं वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे ॥ रक्षितारं शुभां लोकान् लेभिरेतं जनाधिपम् ५

८९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावदीपे एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ इंद्रप्रस्थे वसंतस्ते इति १ पुण्यानि लक्षणानि कृष्णैरेखादीनि गांभीर्यादीनि च कर्माणि
आरंभकानि क्रियमाणानि च यस्य तं २ सप्तं परस्परपीडया ३ तेषामिति यथा प्रयाणां ममात्यानां चतुर्थो राजा आराध्यत्वेन भाति यथा वा धर्मार्थकामानां त्रयाणां चतुर्थो मोक्षस्वरूप आत्मा
आराध्यत्वेन भाति तथेनं धर्मादयः स्वयमुपतिष्ठंतीत्यर्थः ४ परमधेतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगंतारं वेदान् वेदानां ब्रह्मकर्मनीतिनिष्ठमिति विशेषणत्रयार्थः ५

अधिष्ठानेति चलापिलक्ष्मीर्हृदास्पदाऽभूत् परायणं पराकाशतद्गतीतां प्राप्तेत्यर्थः ६ महान् अथर्ववेदोक्ततत्त्वमोपासनायुक्तः ऋग्यजुःसामसाध्वो ज्योतिष्टोमादिः ७ । ८ तुल्यं युगपत् तुल्यमित्यत्र युत्येति पाठे द्युत्यानेत्राणि प्रीत्या हृदयानि चरेमिरे इत्यन्वयः ९ देवेन देवो राजा तत्कर्मणा पालनेन न केवलं रेमिरे अपि तु भावेन भक्त्या तत्र हेतुः यदिति मनःकांतं मनोरमं प्रजानां १० कर्म

अधिष्ठानवतीलक्ष्मीः परायणवतीमतिः ॥ वर्धमानोऽखिलो धर्मस्तेनासीत् पृथिवीक्षिताम् ६ आरुभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं वभौ ॥ प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ७ तंतुधौम्यादयो विप्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥ बृहस्पतिसमामुख्याः प्रजापतिमिवामराः ८ धर्मराजे ह्यतिप्रीत्या पूर्णचंद्र इवामले ॥ प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ९ न तु केवलं देवेन प्रजाभावेन रेमिरे ॥ यद्वभूव मनःकांतं कर्मणा सचकार तत् १० न ह्ययुक्तं न चासत्यं नासह्यं न च वाऽप्रियम् ॥ भाषितं चारुं भाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ११ सहि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ॥ चिकीर्षन् सुमहातेजारे मे भरत सत्तम १२ तथा तु मुदिताः सर्वे पांडवा विगतज्वराः ॥ अवसन् पृथिवीपालांस्तापयंतः स्वतेजसा १३ ततः कतिपया हस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ॥ उष्णानि कृष्णवर्ते ते गच्छावो यमुनां प्रति १४ सुहृज्जनवृत्तौ तत्र विहत्य मधुसूदन ॥ सायान्हे पुनरेष्यावो रोचतां ते जनार्दन १५ ॥ वासुदेव उवाच ॥ कुंती मातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ॥ सुहृज्जनवृत्ताः पार्थ विहरेम यथा सुखम् १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ आमंत्र्यतौ धर्मराजमनुज्ञाप्य च भारत ॥ जग्मतुः पार्थ गोविंदौ सुहृज्जनवृत्तौ ततः १७ विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुममनुत्तमम् ॥ गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरंदरपुरोपमम् १८ भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ॥ माल्यैश्च विविधैर्गंधैर्युक्तं वाष्ण्यपार्थयोः १९ विवेशांतः पुरं तूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ॥ यथोपजोषं सर्वं श्वजनश्चिक्रीड भारत २० स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधराः ॥ मदस्खलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वा मलोचनाः २१ वने काश्चिज्जले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसुचां गनाः ॥ यथादेशं यथाप्रीतिं चिक्रीडुः पार्थ कृष्णयोः २२ द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च ॥ प्रायच्छतां महाराज स्त्रीणां ते स्ममदोत्कटे २३ काश्चित्प्रहृष्टान नृतुश्चुकुशुश्च तथाऽपराः ॥ जहसुश्च परानार्यः पपुश्चान्या वरासवम् २४ रुरुधुश्चापरास्तत्र प्रजघुश्च परस्परम् ॥ मंत्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् २५ वेणुवीणां मृदंगानां मनोज्ञानां च सर्वशः ॥ शब्देन पूर्यते हर्म्यं तद्वनं सुमहद्भिमतम् २६ तस्मिंस्तदा वर्तमाने कुरुदाशार्दनं दनौ ॥ समीपं जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् २७ तत्र गत्वामहात्मानौ कृष्णौ परपुरं जयौ ॥ महार्हासनयो राजंस्ततस्तौ सन्निषीदतुः २८ तत्र पूर्वव्यतीतानि विकांतानीतराणि च ॥ बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थ माधवौ २९ तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ॥ अभ्यागच्छतदा विप्रो वासुदेव धनंजयौ ३०

नामिषकरत्वमुक्त्वा वाह्मनसाम्यामपि तदा हृदाभ्यां नहीति असत्यं दुःखं अहितमिति पाठेऽपि स एवार्थः अप्रियं प्रीत्यनुत्पादकं भाषितं वचनं जज्ञे प्रादुर्बभूव ११ । १२ । १३ उष्णानि निदाघविनानि १४ । १५ कुंतीमाता यस्येति हे कुंतीमातर्हेऽर्जुन १६ । १७ गृहैः मध्ये यमुनां निर्मितैः कीडावाप्यादियुक्तैः १८ भक्ष्याद्यैर्युक्तं विहारस्थानं विवेशांतः पुरं कर्तुं रत्नैर्युक्तं १९ । २० २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ उद्देशं प्रदेशं २७ । २८ । २९ । ३०

हरिर्पिंगः नीलपीताखिलांगः ज्वलन्मश्रुः ज्वालावत्पीतश्मश्रुः ३१ । ३२ उपसृष्टं समीपागतमुपलक्ष्य उत्पत्य आसनात् ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठेय्ये भारतभावदीपे द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ अ ॥ सोऽब्रवीदिति १ वां भिक्षेयुवांदातुं समर्थो प्रार्थये २ तस्यान्नस्पदाने ३ क्रियतामिति भाषमाणो तो प्रत्यब्रवीदित्यन्वयः ४ । ५ । ६ । ७ भूतानि बहिर्निर्गंतुं कामानि

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ॥ हरिर्पिंगो ज्वलन्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ३१ तरुणादित्यसंकाशश्चीरवासाजटाधरः ॥ पद्मपत्राननः पिंगस्तेजसा प्रज्वलन्निव ३२ उपसृष्टं तु तं कृष्णो भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ॥ अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि खांडवदाहपर्वणि ब्राह्मणं प्यनलागमने द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सो ब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ॥ लोकप्रवीरौ तिष्ठंतौ खांडवस्य समीपतः १ ब्राह्मणो बहुभोक्ताऽस्मि भुंजेऽपरिमितं सदा ॥ भिक्षेवाष्ण्यपार्थो वामे कांठं तिष्ठति प्रयच्छतम् २ एवमुक्तां तमब्रूतां ततस्तौ कृष्णपांडवौ ॥ केनाग्नेन भवांस्तृप्येत स्यान्नस्य यतावहे ३ एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्ताडुभौ ततः ॥ भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मानि बोधतम् यदन्नमनुरूपं मे तद्युवांसं प्रयच्छतम् ५ इदमिद्रः सदा दावं खांडवं परिरक्षति ॥ न च शक्रो मयं हं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ६ वसत्यन्नसखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ॥ स गणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ७ तत्र भूतान्यनेकानि रक्षतेऽस्य प्रसंगतः ॥ तं दिधक्षुर्न शक्रो मिदं दग्धुं शक्यते जसा ८ समां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघांभोभिः प्रवर्षति ॥ ततो दग्धुं न शक्रो मिदिधक्षुर्दावमीप्सिम् ९ स युवाभ्यां सहायाम्यामस्त्रविद्यां समागतः ॥ दहेयं खांडवं दावमेतदन्नं वृत्तं मया १० युवांस्तु दग्धारास्ताभूतानि च समंततः ॥ उत्तमास्त्रविदौ सम्यक् सर्वतो वारयिष्यथः ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवानग्निः खांडवं दग्धुमिच्छति ॥ रक्ष्यमाणं महद्रेण नानासत्त्वसमायुतम् १२ न ह्येतत्कारणं ब्रह्मन् रत्नं संप्रतिभाति मे ॥ यद्दाहसुसंकुद्धः खांडवं हव्यवाहनः १३ एतद्विस्तरशो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ खांडवस्य पुरा दाहो यथा समभवन्मुने १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणु मे ब्रुवतो राजन् सर्वमेतद्यथा तथम् ॥ यन्निमित्तं ददाहाग्निः खांडवं पृथिवीपते १५ हंत ते कथयिष्यामि पौराणीं मृषिसंस्तुताम् ॥ कथामिमानं रश्मिं खांडवस्य विनाशिनीम् १६ पौराणः श्रूयते राजन् राजा हरिहयोपमः ॥ श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुतः १७ यज्वादानपतिर्धौमान्यधानान्योऽस्तिकश्चन ॥ ईजे च समहायज्ञैः क्रतुभिश्चासदक्षिणैः १८ तस्य नान्याऽभवदुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप ॥ स त्रेक्रियासमारंभे दानेषु विविधेषु च १९ ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेव मीजे सभूमिपः ॥ ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचनाः २० कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्तेन राधिपम् ॥ ततः प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः २१ चक्षुर्विकलतां प्राप्तान् प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ॥ ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु न राधिपः २२ स त्रंसमापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये २३

१६ । १७ महायज्ञैः पंचभिर्देवयज्ञादिभिः स्मार्तैः । क्रतुभिः श्रोते ज्योतिष्टोमादिभिः । महासत्रैरिति पाठे सत्रमन्नदानं लोकप्रसिद्धेः १८ सत्रेयज्ञे १९ । २० । २१ । २२ । २३

२४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४ बुद्धिमोहं बुद्धिवैकल्यं त्वरासंभावितस्त्वरारवशोऽस्मदीयश्रमाज्ञानादित्यर्थः ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१
 सत्रमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ॥ ऋत्विजो नाभ्यपद्यंत समाहर्तुमहात्मनः २४ सचराजाऽकरोद्यत्नं महांतं स सुहृज्जनः ॥ प्रणिपातेन सांत्वेन दानेन च महायशाः
 २५ ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्त्वतं द्रितः ॥ ते चास्य तमभिप्रायं न च कुरमितौजसः २६ सचाश्रमस्थानराजर्षिस्तानुवाच रूपाऽन्वितः ॥ यद्यहंपतितो वि
 प्राः शुश्रूषायानं च स्थितः २७ आशुत्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ॥ तन्नार्ह्यं कतुश्रद्धां व्याधातयिमुत यताम् २८ अस्थाने वापरित्यागं कर्तुं मे द्विज
 सत्तमाः ॥ प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्तुमर्हथ २९ सांत्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वतः कार्यवत्तया ॥ प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्नः कार्यं द्विजोत्तमाः ३० अथवाऽहंपरित्य
 क्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् ॥ ऋत्विजोऽन्यान् गमिष्यामि याजनार्थं द्विजोत्तमाः ३१ एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ॥ यदानं शेकुराजानं याजनार्थं परंतप ३२
 ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ॥ तव कर्माण्यजस्रं वैवर्तते पार्थिवोत्तम ३३ ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ॥ श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्सत्वं न स्य
 तु मर्हसि ३४ बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासंभावितोऽनघ ॥ गच्छ रुद्रसकाशं त्वंसहित्वा याजयिष्यति ३५ साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्तृपः ॥ कैलासं पर्वतं ग
 त्वा तप उग्रं समास्थितः ३६ आराधयन् महादेवं नियतः संशितव्रतः ॥ उपवासपरो राजन् दीर्घकालमतिष्ठत ३७ कदाचिद्वा दशकाले कदाचिदपि षोडशे ॥ आहार
 मकारो द्राजामूलानि च फलानि च ३८ ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन् स्थानुरिवाचलः ॥ षण्मासान भवद्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः ३९ तंतथानृपशार्दूलं तप्यमानं म
 हत्तपः ॥ शंकरः परमप्रीत्या दर्शयामास भारत ४० उवाच चैनं भगवान्स्निग्धगंभीरयागिरा ॥ प्रीतोऽस्मि न रशार्दूलतपसा ते परंतप ४१ वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमि
 च्छसि पार्थिव ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ४२ प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत ॥ यदि मे भगवान्प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः ४३ स्वयं मां देवदेवे
 श याजयस्व सुरेश्वर ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ४४ उवाच भगवान्प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ॥ नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ४५ त्वया च सु
 महत्तपंतपो राजन् वरार्थिना ॥ याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परंतप ४६ ॥ रुद्र उवाच ॥ समाद्वादशराजेंद्रब्रह्मचारी समाहितः ॥ सततं त्वाज्यधाराभिर्यदितर्पय
 सेऽनलम् ४७ कामं प्रार्थयसे यत्नं ततः प्राप्स्यसि तं नृप ॥ एवमुक्तश्च रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः ४८ तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ॥ पूर्णं तु द्वादशे वर्षे पुन
 रायान्महेश्वरः ४९ दृष्ट्वैव च सराजानं शंकरो लोकभावनः ॥ उवाच परमप्रीतः श्वेतकिर्नृपसत्तमम् ५० तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वये हाद्येन कर्मणा ॥ याजनं
 ब्राह्मणानां तु विधिदृष्टं परंतप ५१

४२। ४३। ४४ याजनं प्रति याजनमुद्दिश्य त्वया च सुमहत्तपस्तपं एतद्याजनमस्माकं विषयेन वर्तते इति संबंधः वर्धतु न याजनेऽधिकारिण इत्यर्थः ४५ सततं त्वाज्यधाराभिः अच्छिन्नया आज्यधारया बहु
 त्वमवयवाभिप्रायं ४६। ४७। ४८। ४९। ५० आद्येन अनादिवदेव बोधितेन विधिदृष्टं ब्राह्मणानां मिदं हविरिति चतुर्धा करणं ब्रह्मिणानुमितविधिदृष्टं ५१

अत इति स्वयं यज्ञभोक्ता भूत्वा ऋत्विङ्मानभंगमया त्वयं न याजयामीत्यर्थः ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६० दीक्षिताः कर्मसु निष्णाताः ६१। ६२। ६३। ६४। ६५
 ६६। ६७। ६८। ६९। ७० प्रकृतिस्वभाव ७१ वसो धारोपात्रविशेषः । येन हूयमानं घृतद्रव्यं सततं धारारूपेण क्षरति । तेन हुतं हविरर्थाद् हुतमेव । वसो धारो जुहोतीत्युपक्रम्य घृतस्य वा एवमेवाधारेति

अबोऽहं त्वां स्वयं नाद्यया जयामि परंतप ॥ ममांशस्तृक्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ५२ दुर्वासा इति विख्यातः सहित्वा याजयिष्यति ॥ मन्त्रियोगान्महातेजाः सं
 भाराः संभ्रियंतु ते ५३ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ॥ स्वपुरं पुनरागम्य संभारान् पुनराजयत ५४ ततः संभृतं संभारो भूयोरुद्रमुपागमत् ॥
 संभृता मम संभाराः सर्वोपकरणानि च ५५ त्वत्प्रसादान्महादेव श्वोमे दीक्षा भवेदिति ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ५६ दुर्वाससं समाहूय रु
 द्रो वचनमब्रवीत् ॥ एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ५७ एनं याजय विप्रं द्रमन्त्रियोगेन भूमिपम् ॥ बाढमित्येव वचनं रुद्रं तृप्तिरुवाच ह ५८ ततः सत्रं सम
 भवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ यथा विधियथा कालं यथोक्तं बहुदक्षिणम् ५९ तस्मिन्परिसमाप्ते तुराज्ञः सत्रे महात्मनः ॥ दुर्वाससाऽभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्मयाजकाः
 ६० ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः ॥ सोऽपि राजन् महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ६१ पूज्यमानो महाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ वंदिभिः स्तूयमानश्च नागै
 र्वाभिनंदितः ६२ एवं वृत्तः सराजर्षिः श्वेतकिर्नृपसत्तमः ॥ कालेन महता चापिय यौ स्वर्गमभिष्टुतः ६३ ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः सदस्यैश्च समन्वितः ॥ तस्य सत्रे प
 षौ वद्विर्हविर्द्वादशवत्सरान् ६४ सततं चाज्यधाराभिरैकात्म्ये तत्र कर्मणि ॥ हविषा च ततो वद्विः परां तृप्तिम गच्छत ६५ न चैच्छत् पुनरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ॥
 पांडुवर्णो विवर्णश्च न यथावत्प्रकाशते ६६ ततो भगवतो वद्वेर्विकारः समजायत ॥ तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ६७ सलक्षयित्वा चात्मानं ते जोहीनं हुता
 शनः ॥ जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् ६८ तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ भगवन्परमाप्रीतिः कृतामे श्वेतकेतुना ६९ अरुचिश्चाभवत्तीव्रातां न
 शक्रो म्यपोहितुम् ॥ तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ७० इच्छेयं त्वत्प्रसादेन स्वात्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ॥ एतच्छ्रुत्वा हुतवहा द्रगवान्सर्वलोककृत् ७१ हव्य
 वाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ त्वया द्वादशवर्षाणि वसो धारो हुतं हविः ७२ उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥ तेजसा विप्रहीणत्वात्सहसा हव्यवाहन ७३
 मागमस्त्वयथा वद्वेः प्रकृतिस्थो भविष्यसि ॥ अरुचिना शयिष्येऽहं समयं प्रतिपद्यते ७४ पुरा देवनियोगेन यत्त्वया भस्मसात्कृतम् ॥ आलये देवशत्रूणां सुघोरं खांडवं
 वनम् ७५ तत्र सर्वाणि सत्वानि निवसंति विभावसो ॥ तेषां त्वं मे दसात्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि ७६ गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोक्षयसि किलिषात् ॥ एतच्छ्रुत्वा तु
 वचनं परमेष्ठिमुखाद्भ्युतम् ७७

उत्तमंजवमास्थायप्रदुद्रावदुताशनः ॥ आगम्यखांडवंदावमुत्तमंवीर्यमास्थितः ॥ सहस्राप्राज्वलच्छाग्निःकुद्धोवायुसमीरितः ७८ प्रदीप्तंखांडवंद्विष्येस्युस्तत्र
निवासिनः ॥ परमंयत्नमातिष्ठन्पावकस्यप्रज्ञांतये ७९ करैस्तुकरिणःशीघ्रंजलमादायसत्वरः ॥ सिषिचुःपावकंकुद्धाःशतशोऽथसहस्रशः ८० बहुशीर्षा
स्ततोनागाःशिरोभिर्जलसंततिम् ॥ मुमुचुःपावकाभ्याशेसत्वरःक्रोधमूर्च्छिताः ८१ तथैवान्यानि सत्वानिनानाप्रहरणोद्यमैः ॥ विलयंपावकंशीघ्रमनयन्
भरतर्षभ ८२ अनेनतुप्रकारेणभूयोभूयश्चप्रज्वलन् ॥ सप्तकृत्वःप्रशमितःखांडवेहव्यवाहनः ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिखांडवदाहपर्वणिअग्निप
राभवेत्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सतुनैराश्यमापन्नःसदाग्लानिसमन्वितः ॥ पितामहमुपाग
च्छत्संकुद्धोहव्यवाहनः १ तच्चसर्वयथान्यायंब्रह्मणेसंन्यवेदयत् ॥ उवाचचैनंभगवान्सुहृत्सविचिंत्यतु २ उपायःपरिदृष्टोमेयथात्वंधक्ष्यसेऽनघ ॥ कालंच
कंचिक्षमतांततस्त्वांवक्ष्यतेऽनल ३ भविष्यतःसहायौतेनरनारायणौतदा ॥ ताभ्यांत्वंसहितोदावंधक्ष्यसेहव्यवाहन ४ एवमस्त्वितितंवाह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभा
षत ॥ संभूतौतौविदित्वातुनरनारायणावृषी ५ कालस्यमहतोराजंस्तस्यवाक्यंस्वयंभुवः ॥ अनुस्मृत्यजगामाथपुनरेवपितामहम् ६ अब्रवीच्चतदाब्र
ह्मायथात्वंधक्ष्यसेऽनल ॥ खांडवंदावमद्यैवमिषतोऽस्यशचीपतेः ७ नरनारायणौयौतौपूर्वदेवौविभावसो ॥ संप्राप्तौमानुषेलोकेकार्यार्थं हि दिवौकसाम् ॥
८ अर्जुनवासुदेवंचयौतौलोकोऽभिमन्यते ॥ तावेतौसहितावेहिखांडवस्यसमीपतः ९ तौत्वंयाचस्वसाहाय्येदाहार्थंखांडवस्यच ॥ ततोधक्ष्यसितंदावंरक्षि
तं त्रिदशैरपि १० तौतुसत्वानिसर्वाण्यित्तोवारयिष्यतः ॥ देवराजंचसहितौतत्रमेनास्ति संशयः ११ एतच्छ्रुत्वातुवचनंत्वरितोहव्यवाहनः ॥ कृष्ण
पार्थावुपागम्ययमर्थंत्वन्मभाषत १२ तंतेकथितवानस्मिपूर्वमेववृत्तोत्तम ॥ तच्छ्रुत्वावचनंत्वग्नेर्बीभत्सुर्जातवेदसम् १३ अब्रवीष्टपशार्दूलतत्कालसदृशंव
चः ॥ दिधक्षुंखांडवंदावमकामस्यशतक्रतोः १४ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ उत्तमास्त्राणिमेसंतिदिव्यानिचबहूनिच ॥ यैरहंशकुयांयोद्धुमपिव
ज्रधरान्वहून् १५ धनुर्मेनास्तिभगवन्बाहुवीर्येणसंमितम् ॥ कुर्वतःसमरेयत्नंवेगंयद्विषहेन्मम १६ शैरैश्चमेऽर्थोबहुभिरक्षयैःक्षिप्रमस्यतः ॥ नहिवोद्धुं
रथःशक्तःशरान्ममयथेप्सितान् १७ अश्वांश्चदिव्यानिच्छेयं पांडुरान्वातरंहसः ॥ रथंचमेघनिर्घोषंसूर्यप्रतिमतेजसम् १८

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ सत्त्विति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ मिषतः पश्यतः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ शतक्रतोः संबधि १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० करणानियुद्धसाधनानिधनुरादीनि २१ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥ ७५ ॥ एवमिति १ आदित्यमदितेः पुत्रं २
प्रतिगृह्यपूजादिनास्वायत्तीकृत्य ३ । ४ । ५ । ६ महामात्रमतिप्रमाणं समृद्धं प्रधानं वा ७ । ८ । ९ राजतैरजतवर्णैः १० । ११ भानुमंतं दीप्तिमंतं भौमनोवि
तथाकृष्णस्यवीर्येणनायुधंविद्यतेसमम् ॥ येननागान्पिशाचांश्चनिहन्यान्माधवोरणे १२ उपायंकर्मसिद्धौचभगवन्बहुमहसि ॥ निवारयेयंयेनेंद्रवर्षमाणं
महावने २० पौरुषेणतुयत्कार्यं तत्कर्तारौस्वपावक ॥ करणानिसमर्थानिभगवन्दातुमर्हसि २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणिखांडवदाहपर्वणि
अर्जुनाग्निसंवादेचतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तःसभगवान्धूमकेतुर्दुताशनः ॥ चिंतयामासवरुणं
लोकपालंदिदक्षया १ आदित्यमुदकेदेवंनिवसंतंजलेश्वरम् ॥ सचतच्चितितंज्ञात्वादृश्यामासपावकम् २ तमब्रवीद्धूमकेतुःप्रतिगृह्यजलेश्वरम् ॥ चतुर्थं
लोकपालानां देवदेवंसनातनम् ३ सोमेनराज्ञायदत्तं धनुश्चैवेषुधीषते ॥ तत्प्रायच्छोभयंशीघ्रंरथंचकपिलक्षणम् ४ कार्यंचसुमहत्पार्थो गांडीवेनकरिष्य
ति ॥ चक्रेणवासुदेवश्चतन्ममाद्यप्रदीयताम् ५ ददानीत्येववरुणःपावकंप्रत्यभाषत ॥ तददुतंमहावीर्ययशःकीर्तिविवर्धनम् ६ सर्वशस्त्रैरनाष्टयंसर्वश
स्त्रप्रमाथिच ॥ सर्वायुधमहामात्रंपरसैन्यप्रघर्षणम् ७ एकंशतसहस्रेणसंमितंराष्ट्रवर्धनम् ॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैःशोभितंशृङ्गमव्रणम् ८ देवदानवगंधर्वैः
पूजितंशाश्वतीःसमाः ॥ प्रादाच्चैवधनूरत्नमक्षय्यौचमहेषुधी ९ रथंचदिव्याश्चयुजंकपिप्रवरकेतनम् ॥ उपेतंराजतैरश्वैर्गांधर्वैर्हर्ममालिभिः १० पांडु
राभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ११ भानुमंतंमहाघोषंसर्वरत्नमनोरमम् ॥ ससर्जयंसुतपसाभौमनोभुवनप्रभुः १२
प्रजापतिरनिर्देश्ययस्यरूपंरवेरिव ॥ यंस्मसोमःसमारुह्यदानवानजयत्प्रभुः १३ नवमेघप्रतीकाशंज्वलंतमिवचश्रिया ॥ आश्रितौतंरथश्रेष्ठंशक्रायुधसमावुभौ
१४ तापनीयासुरुचिराध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ तस्यांतुवानरोदिव्यःसिंहशार्दूलकेतनः १५ दिधक्षन्निवसन्नस्मसंस्थितोमूर्ध्वशोभत ॥ ध्वजेभूतानितत्रासन्वि
धानिमहांतिच १६ नादेनरिपुसैन्यानायिषांसंज्ञाप्रणश्यति ॥ सतंनानापताकाभिःशोभितंरथसत्तमम् १७ प्रदक्षिणमुपावृत्त्यदैवतेभ्यःप्रणम्यच ॥ सन्नद्धःकवची
खड्गीवद्धगोधांगुलित्रकः १८ आरुरोहतदापार्थोविमानंसुकृतीयथा ॥ तच्चदिव्यंधनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणानिर्मितंपुरा १९ गांडीवमुपसंगृह्यबभूवमुदितोऽर्जुनः ॥ हुता
शनंपुरस्कृत्यततस्तदपिवीर्यवान् २० जग्राहबलमास्थायज्ययाचयुयुजेधनुः ॥ मौर्व्यांतुयोज्यमानायांबलिनापांडवेनह २१ येशृण्वन्कूजितंतत्रतेषांवैव्यथितं
मनः ॥ लब्ध्वारथंधनुश्चैवतथाऽक्षय्येमहेषुधी २२

श्वकर्मा १२ । १३ शक्रायुधसमो देहवासश्च विभ्यां नीलपिशंगवर्णो १४ तापनीयासौवर्णो सिंहशार्दूलवद्भयंकरः केतनः कायो यस्य सः । केतनं छांछने काये इति विश्वः १५ । १६ नादेन येषां १७ । १८
१९ । २० ज्ययामौर्व्या २१ । २२

कल्पःसमर्थःसाह्यकर्मणि साहायके वज्रवरत्रासानाभौयस्यतत् सुप्रवृद्धसकुनिवत्पुनःप्रयोजुह्वस्तमायातीत्यर्थः । 'वज्रत्रपुवरत्रयोः' इति मेदिनी २३ अतएवाग्नेयमस्त्रमिवास्त्रं २४ । २५ । २६ तदेवहस्तिप्रसिद्धमिति २७ । २८ । २९ युयुत्सतापोऽनुमिच्छता ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ सप्तार्चिःकालीकरालीप्रभृतिसप्तजिह्वावान् ३५ । ३६ दहतोदह्यमानस्य ३७ ॥ इति

वभूवकल्पःकौतेयःप्रहृष्टःसाह्यकर्मणि ॥ वज्रनाभंततश्चक्रंददौकृष्णायपावकः २३ आग्नेयमस्त्रंदयितंसचकल्योऽभवत्तदा ॥ अब्रवीत्पावकश्चैवमेतेनमधुसूद न २४ अमानुपानपिरणेजेष्यसित्वमसंशयं ॥ अनेनतुमनुप्याणदिवानामपिचाहवे २५ रक्षःपिशाचदैत्यानांनागानांचाधिकस्तथा ॥ भविष्यसिनसंदेहःप्र वरोऽपिनिवर्हणे २६ क्षिप्तंक्षिप्तरणेचैतत्त्वयामाधवशत्रुषु ॥ इत्वाऽप्रतिहतंसंख्येपाणिमेष्यतितेपुनः २७ वरुणश्चददौतस्मैगदामशनिनिःस्वनाम् ॥ दैत्यां तकरणीघोरांनाम्राकौमोदकींप्रभुः २८ ततःपावकमभूतांप्रहृष्टावर्जुनाच्युतौ ॥ कृतास्त्रौशस्त्रसंपन्नौरथिनौध्वजिनावपि २९ कल्यौस्वोभगवन्योऽनुमपिसर्वैः सुरासुरैः ॥ किंपुनर्वज्रिणैकेनपन्नगार्थेयुयुत्सता ३० ॥ अर्जुनउवाच ॥ चक्रपाणिर्हृषीकेशोविचरन्धुविर्वीर्यवान् ॥ चक्रेणभस्मसात्सर्वविसृष्टेनतुवीर्यवान् ॥ त्रिषुलोकेषुतन्नास्तियन्नकुर्याज्जनार्दनः ३१ गांडीवंधनुरादायतथाऽक्षय्येमहेपुधी ॥ अहमप्युत्सहेलोकान्विजेतुंयुधिपावक ३२ सर्वतःपरिवार्यैवंदावमेतंमहा प्रभो ॥ कामंसंप्रज्वलाद्यैवकल्यौस्वःसाह्यकर्मणि ३३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसभगवान्दाशार्हेणार्जुनेनच ॥ तैजसरूपमास्थायदावंदग्धुंप्रचक्रमे ३४ सर्वतःपरिवार्याथसप्तार्चिर्ज्वलनस्तथा ॥ ददाहखांडवंदावंशुगांतमिवदर्शयन् ३५ प्रतिगृह्यसमाविश्यतद्वनंभरतर्षभ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषःसर्वभूतान्यकंपयत् ३६ दह्यतस्तस्यचबभौरूपंदावस्यभारत ॥ मेरोरिवनगेंद्रस्यकीर्णस्यांशुमतोऽशुभिः ३७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणिखांडवदाहपर्वणि गांडीवादिदा नेपंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तौरथान्यांरथश्रेष्ठौदावस्योभयतःस्थितौ ॥ दिक्षुसर्वासुभूतानांचक्रा तेकदनंमहत १ यत्रयत्रचदृश्यंतेप्राणिनःखांडवालयाः ॥ पलायंतःप्रवीरौतौतत्रतत्राभ्यधावताम् २ छिद्रंनस्मप्रपश्यंतिरथयोराशुचारिणोः ॥ आवि द्धावेवदृश्येतेरथिनौतौरथोत्तमौ ३ खांडवेदह्यमानेतुभूताःशतसहस्रशः ॥ उत्पेतुर्भस्वान्नादान्विनदंतःसमंततः ४ दग्धैकदेशावहवोनिष्टप्ताश्चतथाऽ परे ॥ स्फुटिताक्षाविशीर्णाश्चविधुताश्चतथापरे ५ समालिङ्ग्यसुतानन्येपितृन्प्रातृनथापरे ॥ त्यक्तुंनशेकुःस्नेहेनतत्रैवानिधनंगताः ६ संदष्टदशनाश्चान्ये समुत्पेतुरनेकशः ॥ ततस्तेऽस्तीवधूर्णतःपुनरग्नौप्रपेदिरे ७

आदिपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ तौरथान्यामिति आश्रितोत्तरंथश्रेष्ठमितिद्वयोरेकरथस्थत्वंप्रागुक्तंतच्छोभायात्रभाव्युपयोगसूचनार्थ इहतुपुथग्रथ स्थावेवेतिज्ञेयं १ । २ आविद्धावेवाऽलातचक्रवधमितावेव ३ । ४ निष्टप्ताअतितप्ताः विशीर्णाःकर्कटीफलवद्विदीर्णाः विधुताः भयाद्विधुताः ५ । ६ । ७

८ । ९ शरीरेदीप्तैर्लोहप्रतिमावदत्यंततप्तैः १० वसुरेतासिवद्धौ ११ । १२ मय्यतोमय्यमानस्य १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ अक्षोरथचक्रद्वयसंधानकाहंतत्प्रमाणाअक्षमात्राः

दग्धपक्षाक्षिचरणाविचेष्टंतोमहीतले ॥ तत्रतत्रस्मदृशंततेविनश्यंतःशरीरिणः ८ जलाशयेषुतप्तेषुकाथ्यमानेषुवन्धिना ॥ गतसत्त्वाःस्मदृश्यंतेकूर्ममत्स्याःसमं ततः ९ शरीरैरपरेदीप्तैर्देहवंतद्ववाग्रयः ॥ अदृश्यंतवनेतत्रप्राणिनःप्राणिसंक्षये १० कांश्चिदुत्पततःपार्थःशरैःसंछिद्यखंडशः ॥ पातयामासविहगानप्रदीप्तेव सुरेतसि ११ तेशराचितसर्वांगानिनदंतोमहारवान् ॥ ऊर्ध्वमुत्पत्यवेगेननिपेतुःखांडवेपुनः १२ शरैर्म्याहतानांचसंधशःस्मवनौकसाम् ॥ विरावःशुश्रुवेघोरः समुद्रस्येवमथ्यतः १३ वन्धेऽपिप्रदीप्तस्यखमुत्पेतुर्महार्चिषः ॥ जनयामासुरुद्रेगंसुमहांतंदिवौकसाम् १४ तेनार्चिषासुसंतप्तादेवाःसर्पिपुरोगमाः ॥ ततो जग्मुर्महात्मानःसर्वेऽप्यदिवौकसः ॥ शतक्रतुंसहस्राक्षंदेवेशमसुरार्दनम् १५ ॥ देवाऽऽशुः ॥ किंन्विमेमानवाःसर्वेदह्यंतेचित्रभानुना ॥ कच्चिन्नसंक्षयःप्राप्तोलोकाना ममरेश्वर १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वावृत्रहातेभ्यःस्वयमेवान्ववेक्ष्यच ॥ खांडवस्यविमोक्षार्थंप्रययौहरिवाहनः १७ महतारथवृंदेननानारूपेणवासवः ॥ आकाशंसमवाकीर्यप्रवर्षसुरेश्वरः १८ ततोऽक्षमात्राव्यसृजन्धाराःशतसहस्रशः ॥ चोदितादेवराजेनजलादाःखांडवंप्रति १९ असंप्राप्तास्तुताधारास्ते जसाजातवेदसः ॥ खण्डवसमशुष्यंतनकाश्चित्पावकंगताः २० ततोऽनुचिहाकुद्धोभृशमर्चिष्मतस्तदा ॥ पुनरेवमहामेघैरंभांसिव्यसृजद्बृह २१ अर्चिर्धा राभिसंबद्धंधूमविधुत्समाकुलम् ॥ वभूवतद्वनंघोरंस्तनयित्सुसमाकुलम् २२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि खांडवदाहपर्वणिइंद्रक्रोधेपञ्चविंशत्यधिकद्विश ततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्याथवर्षतोवारिपांडवःप्रत्यवारयत् ॥ शरवर्षेणवीभत्सुरुत्तमास्त्राणिदर्शयन् १ खांडवंचव नंसर्वपांडवोवहृभिःशरैः ॥ प्राच्छादयदमेयात्मानीहारेणेषचंद्रमाः २ नचस्मकिंचिच्छक्रोतिभूतंनिश्चरितुंततः ॥ संछाद्यमानेखेवाणैरस्यतासव्यसाचिना ३ तक्षकस्तुनतत्रासीन्नागराजोमहाबलः ॥ दह्यमानेवनेतस्मिन्कुरुक्षेत्रंगतोहिसः ४ अश्वसेनोऽभवत्तत्रतक्षकस्यसुतोवली ॥ सयत्नमकरोतीवंमोक्षार्थंजा तवेदसः ५ नशशाकसनिर्गंतुंनिरुद्धोऽर्जुनपत्रिभिः ॥ मोक्षयामासतंमातानिगीर्यभुजगात्मजा ६ तस्यपूर्वाशिरोग्रस्तंपुच्छमस्यनिगीर्यते ॥ निगीर्यमाणासा क्रामत्सुतंनागीमुमुक्षया ७ तस्याःशरेणतीक्ष्णेनपृथुधारेणपांडवः ॥ शिरश्चिच्छेदगच्छंत्यास्तामपश्यच्छर्चापतिः ८

१९ । २० । २१ । २२ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेपंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ॥ तस्याथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ निगीर्यतेयावताकाले नतावैवेतिनिगीर्यमाणाअर्जुनेनहन्यमानासतीआक्रामत्क्रांतवतीत्वमितिज्ञेयः मुमुक्षयामोचनेच्छया ७ । ८

१। १० अमतिष्ठोनिराश्रयः असंततिर्वा ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७ निष्प्रतीकारहृष्टलवदाश्रयात्माविगलानिहीनहृष्टहृष्टोपस्यसः १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४ अयः
कणान्लोहगुलिकाःपिबतीति तथाविधमात्रेयोपधवलनगर्भसंभृतालोहगुलिकास्तारकाश्चविकीर्येतेनतद्यत्रमयःकणपलोहमयः । तथाचक्राश्मसंज्ञेयस्यभ्रमिबलेनमहांतोऽपिपापाणाअतिदूरेक्षिप्यते

तंसुमोचयिषुर्वज्जीवातवर्षेणपांडवम् ॥ मोहयामासतत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ९ तांचमायांतदादृष्टाघोरांनागेनवांचितः ॥ द्विधात्रिधाचखगतान्प्राणिनः
पांडवोऽच्छिनत् १० शशापतंचसंकुद्धोवीभत्सुर्जिह्वागामिनम् ॥ पावकोवासुदेवश्चाप्यप्रतिष्ठोभविष्यसि ११ ततो जिष्णुःसहस्राक्षंखंवितत्याशुगैःशरैः ॥
योधयामाससंकुद्धोवंचनांतामनुस्मरन् १२ देवराजोऽपितंदृष्ट्वासंरब्धंसमरेऽर्जुनम् ॥ स्वमस्त्रमसृजतीवंधादयित्वाऽखिलंनमः १३ ततोवायुर्महाघोषःक्षोभ
यन्सर्वसागरान् ॥ वियत्स्थोजनयन्मेघान्जलधारासमाकुलान् १४ ततोऽशनिमुचोघोरांस्तडिस्तनितनिःस्वनान् ॥ तद्विधातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम्
१५ वायव्यमभिमंन्याथप्रतिपतिविशारदः ॥ तेनेद्राशनिमेघानांवीर्यौजस्तद्विनाशितम् १६ जलधाराश्चताःशोषंजग्मुर्नेशुश्चविद्युतः ॥ क्षणेनचाभवद्वद्यो
मसंप्रशांतरजस्तमः १७ सुखशीतानिलवहंप्रकृतिस्थार्कमंडलम् ॥ निष्प्रतीकारहृष्टश्चद्रुतभुग्विविधाकृतिः १८ सिच्यमानोवसौघैस्तैःप्राणिनांदेहनिः
सृतैः ॥ प्रजज्वालाथसोऽर्चिष्मान्स्वनादैःपूरयन्जगत १९ कृष्णाम्यारक्षितंदृष्ट्वातंचदावमहंकृताः ॥ खमुत्पेतुर्महाराजसुपर्णाद्याःपतत्रिणः २० गरु
त्मान्वज्रसदृशैःपक्षतुंडनखैस्तथा ॥ प्रहर्तुकामोन्यपतदाकाशात्कृष्णपांडवौ २१ तथैवोरगसंघाताःपांडवस्यसमीपतः ॥ उत्सृजंतोविषंधोरनिपेतुर्ज्वलि
ताननाः २२ तांश्चकर्तशरैःपार्थःसरोषाग्निसमुक्षितैः ॥ विविशुश्चापितंदीप्तंदेहाभावायपावकम् २३ ततोऽसुराःसंगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ उत्पेतुर्ना
दमतुलमुत्सृजंतोरणार्थिनः २४ अयःकणपचक्राश्मभुशुंडद्युद्यतबाहवः ॥ कृष्णपार्थौजिघांसंतःक्रोधसंमूर्च्छितौजसः २५ तेषामतिव्याहरतांशस्त्रवर्ष
प्रमुंचताम् ॥ प्रममाथोत्तमांगानिबीभत्सुर्निशितैःशरैः २६ कृष्णश्चसुमहातेजाश्चक्रेणारिविनाशनः ॥ दैत्यदानवसंघानांचकारकदनंमहत् २७ अथा
परेशरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तथा ॥ वेलाभिवसमासाद्यव्यतिष्ठन्नमितौजसः २८ ततःशक्रोऽतिसंकुद्धस्त्रिदशानांमहेश्वरः ॥ पांडुरंगजमास्थायतावुभौसमु
पाद्रवत् २९ वेगेनाशनिमादायवज्रमस्त्रंचसोऽसृजत् ॥ हतावेतावितिप्राहसुरानसुरसूदनः ३०

तत्काष्ठमयंयंत्रं । भुशुंडोचर्मरज्जुमयंयंत्रंपापाणक्षेपणमेव तेरुद्यताःबाहवोयेपांतेअसुरादयःअयःकणपचक्राश्मभुशुंडद्युद्यतबाहवः । क्रोधसंमूर्च्छितौजसःक्रोधेनसंवर्द्धिततेजसः २५ अतिव्याहरतां
कथमानानां २६ । २७ यथाचक्रवेगेनजलावर्त्तप्रवाहोर्हरितास्तृणादयोवेलांप्राप्यविष्टितत्वंस्तब्धत्वंप्राप्यतिष्ठति एवंचक्रवेगेनअस्त्रबलजवेनईरिताअसुराद्याःकृष्णार्जुनौप्राप्यव्यतिष्ठन्नित्यर्थः ।
चक्रःकोवेइत्युपक्रम्य'कुंभकारोपकरणाद्ययोः ॥ जलावर्त्तोऽपि'इतिमेदिनी २८ । २९ । ३०

३१ गदांचेदेत्यत्रशिविकामितिपाठेशिविकागदेतिपात्रः । शिविकामितिसामुस्वारपात्रेनतत्तदहसमीपद्वक्रमायुधमितितुत्वं । तच्चद्रविडकेवर्त्तपुप्रसिद्धंदारुमयं लोहमयमापिबलवत्सुसंभाव्यतएव
३२ । ३३ । पर्वतंचापीत्यत्रविचक्रंपरीतिपाठेविचक्रंत्रिशूलं ३४ अयमाशपीत्यत्रसंधिरिविज्ञितः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ निमित्तानिसूचकानिउल्कापातादीनि ३९ । ४० । ४१ । ४२

ततःसमुद्यतांदृष्टोदेवेंद्रेणमहाशनिम् ॥ जगद्गुःसर्वशस्त्राणिस्वानिस्वानिसुरास्तथा ३१ कालदंडंयमोराजनगदांचैवधनेश्वरः ॥ पाशांश्चतत्रवरुणोविचि
त्रांचतथाऽशनिम् ३२ स्कंदःशक्तिसमादायतस्थौमेरुरिवाचलः ॥ ओषधीर्दीप्यमानाश्चजगद्गतेऽश्विनात्रपि ३३ जगद्देवधनुर्धातामुसलंतुजयस्तथा ॥
पर्वतंचापिजगद्गुहकुद्धस्त्वष्टामहाबलः ३४ अंशस्तुशक्तिजगद्गुहमृत्युर्देवःपरश्वधम् ॥ प्रगृह्यपरिवंधोरंविचचारार्यमाअपि ३५ मित्रश्चक्षुरपर्यंतंचक्रमादाय
तस्थिवान् ॥ पूषाभगश्चसंकुद्धःसविताचविशांपते ३६ आतकार्मुकनिस्त्रिंशःकृष्णपार्थौप्रदुर्बुधुः ॥ रुद्राश्चवसवश्चैवमरुतश्चमहाबलाः ३७ विश्वेदेवा
स्तथासाध्यादीप्यमानाःस्वतेजसा ॥ एतेचान्येचबहवोदेवास्तौपुरुषोत्तमौ ३८ कृष्णपार्थौजिघांसंतःप्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ तत्राहुतान्यदृश्यंतनिमित्ता
निमहाहवे ३९ युगांतसमरूपाणिभूतसंमोहनानिच ॥ तथादृष्ट्वासुसंरब्धंशक्रंदेवैःसहाच्युतौ ४० अभीतौयुधिदुर्धर्पातस्थतुःसज्जकार्मुकौ ॥ आग
च्छतस्ततोदेवानुभौयुद्धविशारदौ ४१ व्यताडयेतांसंकुद्धौशरैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ असहृद्रसंकल्पाःसुराश्चबहुशःकृताः ४२ भयाद्रणंपरित्यज्यशक्रमेवाभिशि
श्रियुः ॥ दृष्ट्वानिवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेनच ४३ आश्चर्यमगमंस्तत्रमुनयोनभसिस्थिताः ॥ शक्रश्चापितयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ४४ बभूवपरमप्रीतोभूय
श्चेतावयोधयत् ॥ ततोऽश्मवर्षसुमहद्वचसृजत्पाकशासनः ४५ भूयएवतदावीर्बाजिज्ञासुःसव्यसाचिनः ॥ तच्छरैर्जुनोवर्षंप्रतिजघ्रेऽत्यमर्षितः ४६ विफलं
क्रियमाणंतत्समवेक्ष्यशतक्रतुः ॥ भूयःसंवर्धयामासतद्वर्षपाकशासनः ४७ सोऽश्मवर्षमहावेगैरिषुभिःपाकशासनिः ॥ विलयंगमयामासहर्षयन्पितरंतथा ४८ ततउ
त्पाट्यपाणिभ्यामंदराच्छिखरंमहत् ॥ सद्रुमंव्यसृजच्छक्रोजिघांसुःपांडुनंदनम् ४९ ततोऽर्जुनोवेगवद्विज्वलितगिरिजिह्वैः ॥ शरैर्विध्वंसयामासगिरेःशृंगंसहस्रधा
५० गिरेर्विशीर्यमाणस्यतस्यरूपंतदावभौ ॥ सार्कचंद्रग्रहस्येवनभसःपरिशीर्यतः ५१ तेनाभिपततादावंशैलेनमहताभृशम् ॥ शृंगेणनिहतास्तत्रप्राणिनःखांडवा
लयाः ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआदिपर्वणि खांडवदाहपर्वणि देवकृष्णार्जुनयुद्धे सप्तविंशत्याधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ ॥ समाप्तंचखांडवदाहपर्व ॥
॥ अथमयदर्शनपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथाशैलनिपातेनभीषिताःखांडवालयाः ॥ दानवाराक्षसानागास्तरक्षवृक्षवनौकसः १

प्रभिन्नामदच्युताः केसरिण उत्पन्नकेसरायुवानइत्यर्थः २ दावंवनं ३ उत्पातनादानिर्घातादयस्तच्छब्देन संत्रासितेवने इति शेषः संचारिते इति पाठेऽपि स एवार्थः ४ १ ५ ररासशब्दं कृतवान् ६ आदि. १
 द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा २ समुद्रिग्राविससृपुस्तथान्याभूतजातयः ॥ तंदावंसमुद्देशंत कृष्णौ
 चाभ्युद्यतायुवौ ३ उत्पातनादशब्देन संत्रासित इव स्थिताः ॥ तेवनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा ४ कृष्णमभ्युद्यतां संचनादं मुमुचुरुल्वणम् ॥ तेननादे
 नरौद्रेणनादेनचविभावसोः ५ ररासगगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ॥ ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजोभास्वरं महत् ६ चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः ॥ ते
 नार्त्ताजातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ७ निकृताः शतशः सर्वा निपेतुरनलक्षणात् ॥ तत्रादृश्यंत ते दैत्याः कृष्णचक्रविदारिताः ८ वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामि
 वतोयदाः ॥ पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशून् चैव सहस्रशः ९ निघ्नंश्चरतिवाष्णंयः कालवत्तत्रभारत ॥ क्षिप्तं क्षिप्तं पुनश्चक्रं कृष्णस्याभिघ्रातिनः १० छित्त्वानि
 कानि सत्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ तथा तु निघ्नतस्तस्य पिशाचो रगराक्षसान् ११ बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ समेतानां च सर्वेषां दानवानां च सर्वशः
 १२ विजेतानां भवत्कश्चित्कृष्णपांडवयोर्मृधे ॥ तयोर्वलात्परित्रातुं तंच दावं यदा सुराः १३ नाशकुवनशमयितुं तदाऽभूवन्पराङ्मुखाः ॥ शतक्रतुस्तु संप्रेक्ष्यावि
 मुखानमरांस्तथा १४ बभूव मुदितो राजन प्रशंसन् केशवार्जुनौ ॥ निवृत्तेष्वथ देवेषु वा गुवाचाक्षरीरिणी १५ शतक्रतुं समाभाष्य महागंभीरानिःस्वना ॥ न ते
 सखा सन्निहितस्तक्षको भुजगोत्तमः १६ दाहकाले खांडवस्य कुरुक्षेत्रंगतो ह्यमौ ॥ न च शक्यौ युधाजेतुं कथंचिदपि वासव १७ वासुदेवार्जुनावेतौ निबोधवचना
 न्मम ॥ नरनारायणावेतौ पूर्वदेवौ दिवि श्रुतौ ॥ भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यो यत्पराक्रमौ ॥ नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि १८ अपि सर्वे पुलोकेषु पु
 राणावृषिस्तमौ ॥ पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः २० यक्षराक्षसगंधर्वनरकिन्नरपन्नगैः ॥ तस्मादितः सुरैः सार्धं गंतुमर्हसि वासव २१ दिष्टं चाप्यनुपश्यै
 तत्खांडवस्य विनाशनम् ॥ इति वाक्यमुपश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः २२ क्रोधामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः २३
 सहिताः सेनयाराजन्ननुजग्मुः पुरंदरम् ॥ देवराजं तदायातंसह देवैरेक्ष्यतु २४ वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादां विनेदतुः ॥ देवराजे गते राजन प्रहृष्टौ केशवार्जुनौ २५
 निर्विशंकं वनवीरौ दाहयामासतुस्तदा ॥ समारुत इवाग्निना शयित्वाऽर्जुनः सुरान् २६ व्यधमच्छरसंघातैर्देहिनः खांडवालयान् ॥ न च स्मर्किंचिच्छक्रोतिभूतं
 निश्चरितुं ततः २७ संछिद्यमानमिषुभिरस्य तासव्यसाचिना ॥ नाशकुवंश्च भूतानि महान्त्यपिरणेऽर्जुनम् २८ निरीक्षितुममोघास्त्रयोर्दुचापिकुतोरणे ॥
 शतंचैवेन विव्याध शतेनैकं पतत्रिणाम् २९

७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९

३०।३१ गंगोदधिचरा इति अतिदूरस्थोऽपलक्षणं ३२।३३ एकायनगताः संधीभूताः ३४।३५।३६।३७ कृतांदत्ता सुधांस्वभोजनं ३८।३९।४०।४१
 व्यसवस्तेऽपतन्नग्रीसाक्षात्कालहता इव ॥ न चालभंत तेशर्मरोधः सुविषमेषु च ३० पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ भूतसंघाश्च बहवो दीनाश्च कुर्महास्वनम्
 ३१ रुरुदुर्वारणाश्चैव तथा मृगतारक्षवः ॥ तेन शब्देन वित्रे सुर्गोदधिचरा इति शेषः ३२ विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकसः ॥ न त्वर्जुनं महाबाहो नापि कृष्णं जनार्द
 नम् ३३ निरीक्षितुं वै शक्रोतिकश्चिद्योर्दुःकुतः पुनः ॥ एकायनगता येऽपि निष्पेतुस्तत्र केचन ३४ राक्षसादानवानागा जघ्रे च क्रेणतानहारिः ॥ ते तु भिन्नशिरोदे
 हाश्च क्रवेगाद्गतासवः ३५ पेतुरन्ये महाकायाः प्रदीप्ते वसुरेतसि ॥ समांसरुधिरौ चैव श्वसाभिश्चापि तर्पितः ३६ उपर्याकाशगोमूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ दीप्ताक्षो
 दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः ३७ दीप्तोर्ध्वकेशः पिगाक्षः पिबन्प्राणभृतां वसाम् ॥ तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ३८ बभूव मुदितस्तु सः परां निवृ
 त्तिमागतः ॥ तथाऽसुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ३९ विप्रद्रवंतं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ तमाग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः ४० शरीरवान्
 जटीभूत्वा नदन्निव वलाहकः ॥ विज्ञाय दानवेंद्राणां मयं वै शिल्पिनां वरम् ४१ जिघां सुर्वासु देवस्तं च क्रमुद्यम्य धिष्ठितः ॥ स च क्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षुस्तं च पावकम् ४२ अभि
 धावार्जुनेत्येवं मयस्त्राहीति चाब्रवीत् ॥ तस्य भीतस्वनं श्रुत्वामामैरिति धनंजयः ४३ प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ तं न भेतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः
 ४४ तं पार्थेनाभयेद तेन मुचेर्भ्रातरं मयम् ॥ न हंतुमैच्छद्दाशार्हः पावको न ददाह च ४५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दशपंच च ॥ ददाह
 कृष्णपार्थाभ्यां रक्षितः पाकशासनात् ४६ तस्मिन्वने दह्यमानेषु ङ्गिर्न ददाह च ॥ अश्वसेनं मयं चैव चतुरः शार्ङ्गकांस्तथा ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि
 मयदर्शनपर्वणि मयदानवत्राणे अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं शार्ङ्ग
 कान्निर्न ददाह तथागते ॥ तस्मिन्वने दह्यमानेषु ब्रह्मत्रेतत्प्रचक्ष्वमे १ अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ॥ कारणं कीर्तितं ब्रह्मन् शार्ङ्गकाणां न कीर्तितम् २
 तदेतदहुतं ब्रह्मन् शार्ङ्गकाणामनामयम् ॥ कीर्तय स्वाग्निं संमर्दं कथं तेन विनाशिताः ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ यदर्थं शार्ङ्गकान्निर्न ददाह तथागते ॥ तत्ते सर्वे प्र
 वक्ष्यामि यथाभूतमरिंदम् ४ धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ॥ आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मंदपाल इति श्रुतः ५ समार्गमाश्रितो राजनृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥
 स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ६ स गत्वा तमसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ॥ जगाम पितृलोकाय नलेभेत तत्र तत्फलम् ७

४२।४३।४४।४५।४६ शार्ङ्गकान्पक्षिविशेषान् ४७ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥
 किमर्थमेति १।२।३।४।५।६।७

८ आवृताःप्रतिविद्धभोगाः ९ । १० । ११ । १२ प्रजायस्वप्रजेच्छांकुरु १३ अपत्यसंतापेसंततरेविच्छेदे १४ । १५ जरितांनामभार्या १६ लपितांनामापरभार्या १७ तांबालानपा
स्पेतिसंबंधः १८ । १९ । २० । २१ । २२ सुखमितिजीवरूपेणभोक्तृत्वं २३ गृहकृतिब्रह्मरूपेणामोचरत्वं त्रिविधं दिव्यं भोममौदर्यं च २४ अष्टधापंचभूतात्मनासूर्यचंद्रयजमानरूपेण च यज्ञवाहे

सलोकानफलान्द्वैतपसानिर्जितानपि ॥ पप्रच्छधर्मराजस्यसमीपस्थान्दिवौकसः ८ ॥ मंदपालउवाच ॥ किमर्थमावृतालोकाममैतेतपसाज्जिताः ॥
किमयानकृतंतत्रयस्यैतत्कर्मणःफलम् ९ तत्राहंतत्करिष्यामिदर्थमिदमावृतम् ॥ फलमेतस्यतपसःकथयध्वं दिवौकसः १० ॥ देवाउचुः ॥ ऋणि
नोमानवाब्रह्मनजायंतेयेनतत्तृण ॥ क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येणप्रजयाचनसंशयः ११ तदपाक्रियतेसर्वयज्ञेनतपसाश्रुतैः ॥ तपस्वीयज्ञकृच्चसिनचतेविद्यतेप्रजा
१२ तदमेप्रसवस्यार्थेतवल्लोकाःसमावृताः ॥ प्रजायस्वततोलोकानुपभोक्ष्यसिपुष्कलान् १३ पुत्राप्नोतरकात्पुत्रस्त्रायतेपितरंश्रुतिः ॥ तस्मादपत्यसं
तानेयतस्वब्रह्मसत्तम १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वामंदपालस्तुवचस्तेषां दिवौकसाम् ॥ कनुशीघ्रमपत्यस्याद्वहुलंचेत्यचितयत् १५ सचित
यन्नभ्यगच्छत्सुबहुप्रसवान्खगान् ॥ शार्ङ्गिकांशार्ङ्गिकेभूत्वाजरितांसमुपेयिवान् १६ तस्यांपुत्रानजनयच्चतुरोब्रह्मवादिनः ॥ तानपास्यसतत्रैवजगाम
लपितांप्रति १७ बालान्सतानंङगतान्सहमात्रामुनिर्वने ॥ तस्मिन्गतेमहाभागेऽपितांप्रतिभारत १८ अपत्यस्नेहसंयुक्ताजरितावहचितयत् ॥ तेन
त्यक्तानसंत्याज्यानृषीनंङगतान्वने १९ नजहौपुत्रशोकार्ताजरिताखांडवेसुतान् ॥ बभारचैतान्संजातान्स्ववृत्त्यास्नेहविक्रवा २० ततोऽग्निंखांडवंदग्धु
मायांतंष्टृष्टवानृषिः ॥ मंदपालश्चरंस्तस्मिन्वनेलपितयासह २१ तंसंकल्पंविदित्वाऽग्नेर्ज्ञात्वापुत्रांश्चबालकान् ॥ सोऽभितुष्टावविप्रिर्षिर्वाहणोजातवेदसम् २२
पुत्रान्प्रतिवदन्मीतोलोकपालंमहौजसम् ॥ मंदपालउवाच ॥ त्वमग्रेसर्वलोकानांमुखंत्वमसिहव्यवाद् २३ त्वमंतःसर्वभूतानांगूढश्चरसिपावक ॥ त्वामेवमाहुः
कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधंपुनः २४ त्वामष्टधाकल्पयित्वायज्ञवाहमकल्पयन् ॥ त्वयाविश्वमिदंसृष्टं वदंतिपरमर्षयः २५ त्वद्वतेहिजगत्कृत्स्नंसद्योनश्येदुताशन ॥
तुभ्यंकृत्वानमोविप्राःस्वकर्मविजितांगतिम् २६ गच्छंतिसहपत्नीभिःसुतैरपिचशाश्वतीम् ॥ त्वामग्रेजलदानाहुःखेविषक्तान्सवियुतः २७ दहंतिसर्वभूतानि
त्वतोनिष्क्रम्यहेतयः ॥ जातवेदस्त्वयैवेदंविश्वंसृष्टंमहाद्युते २८ तवैवकर्मविहितंभूतंसर्वंचराचरम् ॥ त्वयाऽपोविहिताःपूर्वत्वयिसर्वमिदंजगत् २९ त्वयिहव्यंच
कव्यंचयथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ त्वमेवदहनोदेवत्वंधातात्वंब्रह्मरूपतिः ३०

यज्ञनिर्वाहकं २५ त्वयासद्रूपेणविमानश्येददर्शनंगच्छेत् निरविष्टानकभ्रमायोगादित्यर्थः कर्मिणांत्वमेवगतिरित्याह तुभ्यमिति २६ पालनसंहारश्चतवैवकर्मणोऽइत्याह त्वामिति २७
हेतयोज्ज्वालाःजगत्सृष्टिस्त्वत्तएवेत्याहजातवेदइति २८ तवेवेति कर्मविधायकोवेदोऽपितवेववाक्यं । 'निःशसितमेतद्वेदः'इत्यादिश्रुतेः आपइतिभूतांतरोपलक्षणं त्वयिअधिष्ठाने २९ हव्या
दिप्रतिष्ठाभोक्तृत्वेनफलदातृत्वेनचत्वमेवेत्याह त्वयीति ३०

३१ । ३२ । ३३ खांडवेवने तेनहेतुना कालेदाहेवलायांशार्ङ्गिकाणांदिशक्षयानप्रजज्वाल ३४ ॥ ॥ इतिआदिपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्येअनर्त्रिशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥
ततइति परायणंत्रातारं १ निशम्यआलोच्य २ वक्षस्वर्नं ३ कर्षयंतिपीडयंति अवर्होअजातपक्षाः परायणास्त्रातारः ४ सरणेगमने ५ तरितुंवनंलंघितुं निःसारयितुमंततइतिपाठेअंत

त्वमश्विनौयमौमित्रःसोमस्त्वमसिचानिलः ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंस्तुतस्तदातेनमंदपालेनपावकः ३१ तुतोषतस्यनृपतेमुनेरमिततेजसः ॥
उवाचचैनंप्रीतात्माकिमिष्टंकरवाणिते ३२ तमब्रवीन्मंदपालःप्रांजलिहव्यवाहनम् ॥ प्रदहन्खांडवंदावंममपुत्रान्विसर्जय ३३ तथेतितत्प्रतिश्रुत्यभगवान्ह
व्यवाहनः ॥ खांडवेतेनकालेनप्रजज्वालदिधक्षया ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शनपर्वणि शार्ङ्गिकोपाख्याने ऊनर्त्रिशदधिकद्विशततमो
ध्यायः ॥ २२९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्रज्वलितेवह्नौशार्ङ्गिकास्तेसुदुःखिताः ॥ व्यथिताःपरमोद्विग्नानाधिजग्मुःपरायणम् १ नि
शम्यपुत्रकान्बालान्मातातेषांतपस्विनी ॥ जरिताशोकदुःखार्ताविललापसुदुःखिता २ ॥ ॥ जरितोवाच ॥ अयमग्निर्दहन्क्षमितआयातिभीषणः ॥
जगत्संदीपयन्भीमोममदुःखविवर्धनः ३ इमेचमाकर्षयंतिशिशवोमंदचेतसः ॥ अवर्हाश्चरणैर्हीनाःपूर्वेषानःपरायणाः ४ त्रासयंश्चायमायातिलेलिहानोम
हीरुहान् ॥ अजातपक्षाश्चसुतानशक्ताःसरणेगम ५ आदायचनशक्रोमिपुत्रांस्तरितुमात्मना ॥ नचत्यकुमहंशक्ताहृदयंदूयतीवमे ६ कंतुजह्यामहंपुत्रं
कमादायब्रजाम्यहम् ॥ किनुमेस्यात्कृतंकृत्वामन्यध्वंपुत्रकाःकथम् ७ चिंतयानाविमोक्षंवोनाधिगच्छामिर्किंचन ॥ छादयिष्यामिवोगात्रैःकरिष्येमरणं
सह ८ जरितारौकुलंहेतज्येष्ठत्वेनप्रतिष्ठितम् ॥ सारिसृक्प्रजायेतपितृणांकुलवर्धनः ९ स्तंवमित्रस्तपःकुर्याद्गोणोब्रह्मविदांवरः ॥ इत्येवमुक्त्वाप्रययौ
पितावोनिर्घृणःपुरा १० कमुपादायशक्येयंगंतुकंष्टाऽऽपदुत्तमा ॥ किनुकृत्वाकृतंकार्यमवेदितिचविह्वला ॥ नापश्यत्स्वधियामोक्षंस्वसुतानांतदानलात्
११ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंबुवाणांशार्ङ्गिकास्तेप्रत्यूचुरथमातरम् ॥ स्नेहमुत्सृज्यमातस्त्वंपतयन्नहव्यवाद् १२ अस्मास्विहविनष्टेषु
भवितारःसुतास्तव ॥ त्वयिमातर्विनष्टायांननःस्यात्कुलसंततिः १३ अन्ववेक्ष्येतदुभयंक्षेमंस्याद्यत्कुलस्यनः ॥ तद्वैकर्तुंपरःकालोमातरेषभवेतव १४
मात्वंसर्वविनाशायस्नेहंकार्षीःसुतेपुनः ॥ नहीदंकर्ममोघंस्त्रालोककामस्यनःपितुः १५

तोनिरग्निदेशे ६ किंन्यति किंकृत्वाकृतंकृत्वास्यामित्यर्थः ७ । ८ प्रजायेतप्रजारूपेणोत्पद्येत ९ । १० गंतुंलंघितुं ११ पतगच्छ १२ । १३ । १४ नोऽस्माकंसर्वविनाशायस
र्वेषांविनाशायसुतेपुस्नेहंमाकार्षीरितिसंबंधः १५

१६ । १७ विहंतुं दूरीकर्तुं वादोवचनं १८ क्रव्यादाखुर्मासादुर्दुरुः पश्यमानाः पश्यतः १९ मोघोनिष्फलाऽपत्योत्पत्तिः ध्रियेतजीवेत २० । २१ शिष्टादिष्टः शिष्टैरादिष्टः २२ ॥ इति
आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ ७ ॥ अस्मादिति १ । २ वहिरामच्छेदित्यप्रसंशयोयतोवायोः सकाशाद्द्वेर्निवर्तनं दृष्टं ३ । ४ । ५ । ६

॥ जरितोवाच ॥ ॥ इदमाखोर्विलंभू मौवृक्षस्यास्य समीपतः ॥ तदा विश्वं त्वरिता वहेरत्र नवोभयम् १६ ततोऽहं पांसुना छिद्रमपि धास्यामि पुत्रकाः ॥
एवंप्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः १७ तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहंतुं पांसुसंचयम् ॥ रोचतामेष वो वादो मोक्षार्थं च हृताशनात् १८ ॥ शार्ङ्गकाञ्चुः ॥
अवर्हान्मांसभूता तत्र क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ॥ पश्यमानाभयमिदं प्रवेष्टुं नात्र शकुमः १९ कथमग्निर्नो धक्ष्येत्कथमाखुर्न नाशयेत् ॥ कथं न स्यात्पिता मोघः कथं
माता ध्रियेत नः २० विल आखोर्विनाशः स्यादग्रेराकाशचारिणाम् ॥ अन्वेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान् दाहो न भक्षणम् २१ गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना भक्षितो विले ॥
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हृताशनात् २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शनपर्वणि जरिता विलापे त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥
॥ जरितोवाच ॥ ॥ अस्माद्विलान्निष्पतितमाखुं श्येनो जहार तम् ॥ क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च यातो नात्र भयं हि वः १ ॥ ॥ शार्ङ्गकाञ्चुः ॥ न हतं तं वयं विद्मः
श्येनेनाखुं कथंचन ॥ अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः २ संशयो विन्धिरागच्छेद्दृष्ट्वा योर्निवर्तनम् ॥ मृत्युर्नो विलवासिभ्यो विले स्यान्नात्र संशयः ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्माता वै शिष्यते ॥ चरखेत्वं यथान्यायं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ४ ॥ ॥ जरितोवाच ॥ अहं वेगेन तं यातमद्राक्षं पततां वरम् ॥
विलादाखुं समादाय श्येनं पुत्रा महाबलम् ५ तं पतंतं महावेगात् त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ॥ आशिषोऽस्य प्रयुजाना हरतो मूपिकं विलात् ६ योनो द्वेष्टारमादाय
श्येनराजप्रधावसि ॥ भवत्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्यमयः ७ स यदा भक्षितस्तेन श्येनेनाखुः पतत्रिणा ॥ तदाऽहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां पुनर्गृहम् ८ प्रवि
शध्वं विलं पुत्रा विश्रब्धानास्तिवोभयम् ॥ श्येनेन मम पश्यं त्याहृत आखुर्महात्मना ९ ॥ शार्ङ्गकाञ्चुः ॥ न विद्महे हतं मातः श्येनेनाखुं कथंचन ॥ आवि
ज्ञाय न शक्यामः प्रवेष्टुं विवरं भुवः १० ॥ ॥ जरितोवाच ॥ अहं तमभिजानामि हतं श्येनेन मूपिकम् ॥ नास्ति वोऽत्र भयं पुत्राः क्रियतां वचनं मम ११ ॥ शा
र्ङ्गकाञ्चुः ॥ ॥ न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथाभयाद्धिनः ॥ समाकुले पुत्राने पुनश्चिच्छेदते मेव तत् १२ न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान् चेत्येव वयम् ॥ पीडय
माना विभर्ष्य स्मान्कासती केवयंतव १३

दिवमास्थाय निरमित्रोऽशत्रुर्भव अक्षयः स्वर्गस्तेऽस्तिविति भावः हिरण्यमयो दिव्यदेहः ७ प्रत्युपायां प्रत्यागतवत्यस्मि ८ । ९ । १० । ११ नत्वमिति अस्मांस्त्यक्त्वा गंतुमिच्छंत्यास्तव मिथ्यैवा
यमुपचारो न वास्तव इति भावः समाकुले पुंसि दिग्धेषु ज्ञाने पुज्ञातव्यकार्येषु तद्विलप्रवेशनं बुद्धिकृतं बुद्धिमदाचारितं नैव विलेशु सद्भावशंकायां सत्यां बलात्तत्र प्रवेशो न युक्त इति भावः १२ नचेति
अस्मान्प्रेषोपकर्तुं न भूतभान्युपकारशून्यान् किमिति विभाषि वयंतव केन केपीत्यर्थः त्वं वासती अस्माकं ज्ञानकापि मातृसंबन्धस्य भ्रातिकल्पितत्वादित्यर्थः १३

१४ आयाः आगच्छेः नोऽस्मान् १५ । १६ तत इति अग्निदाहात्प्रगेव तत्सकव जरितापि गताऽतो दाहात्पडेव मुक्ता इति पूर्वोक्तमविरुद्धं १७ । १८ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एक
त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ पुरत इति अत्र संसारदृष्ट्यां महामोहानलव्याप्तायां माताऽपि न त्रातुं समर्था किंतु सर्वस्वार्थकामा एवेति संसृच्य ग्रहीतुं एव सर्वो ह्येतत्समर्थ इत्यस्मिन् अध्याये सूच्यते
कथापक्षे तु स्पष्ट एवार्थः । तत्र जरितारिर्नो शितकामादि शत्रुगण आह पुरत इति मरणात्प्रगेव ज्ञानार्थं यतितव्यं तत्र मरणव्यथां ज्ञानी न प्राप्नोति 'न तस्य प्राणाऽऽत्मा मृत्युवैव समवनीयते' इति श्रुतेरित्या
द्यल्लोकतत्त्वं । कृच्छ्रकालो मरणकालः व्यथां प्राणोत्क्रमणपीडां १ एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह यस्त्विति विचेताः अजितचित्तः व्यथितां देहोत्तरे निपात्य कर्मणा वशीकृतः महच्छ्रेयो मोक्षं २ उक्तव्यथाना
शः सत्संगादेव भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह द्वाभ्यां धीर इति धीरो ध्यानवान् मेधावी ऊहापोहकुशलोऽतस्त्वमेवास्मात्पाहीति भावः ३ त्वदनुग्रहं विना नास्ति तरणोपाय इत्याह ज्येष्ठ इति ४ द्रोणवा
क्ये स्यं गृहं । अध्यात्मं तु हरतीति हिरण्यं विषयवासनासंवेतो वीजं पश्यसमो हो मरणकालिकः क्षयं देहगेहमेवेति सप्तजिह्वाः 'कालीमनोजवा चूभ्राकराली लोहिता तथा । स्फुलिगिनी विचरुचिः सप्तजि

तरुणी दर्शनीयाऽसि समर्था भर्तुरेपणे ॥ अनुगच्छ पतिमातः पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् १४ वयमग्निसमाविश्य लोकानाप्स्यामः शोभनान् ॥ अथास्मान्न दहेदग्निराया
स्त्वं पुनरेव नः १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ता ततः शार्ङ्गो पुत्रानुत्सृज्य खांडवे ॥ जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्रे रनामयम् १६ ततस्तीक्ष्णा चिरम्यागात् च
रितो हव्यवाहनः ॥ यत्र शार्ङ्गो बभूवुस्ते मंदपालस्य पुत्रकाः १७ ततस्त्वं ज्वलितं दृष्ट्वा ज्वलन्ते विहंगमाः ॥ जरितारिस्ततो वाक्यं श्रावयामास पावकम् १८ ॥ इति
श्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शनपर्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ॥ जरितारि उवाच ॥ पुरतः कृच्छ्रकाल
स्य धीमान् जागर्ति पूरुषः ॥ स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथानै वैतिकर्हिचित् १ यस्तु कृच्छ्रमनुप्राप्तं विचेतानावबुध्यते ॥ स कृच्छ्रकाले व्यथितो न श्रेयो विंदते महत् २
॥ सारिसृक्क उवाच ॥ धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ॥ प्राज्ञः शूरो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ३ ॥ स्तं वमित्र उवाच ॥ ज्येष्ठस्तातो भवति वै ज्येष्ठो
मुंचति कृच्छ्रतः ॥ ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान् किं करिष्यति ४ ॥ द्रोण उवाच ॥ हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ॥ सप्तजिह्वाननः कूरो लेलिहानो
विसर्पति ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं संभाष्यतेऽन्योन्यं मंदपालस्य पुत्रकाः ॥ तुष्टुः प्रयता भूत्वा यथाऽग्निं शृणु पार्थिव ६ ॥ जरितारि उवाच ॥ आत्माऽपि
वायोर्ज्वलनशरीरमसि वीरुधाम् ॥ योनिरापश्च ते शुक्रं योनिस्त्वमसि चांभसः ७

ब्रह्मविभावसोः । पक्षेपंचेद्रियाणि बुद्धिमनसी च तद्युक्तमानं

मुखं भोगसाधनं यस्य सः लेलिहानोऽसिप्य न्विसर्पति विष्णोः अतः स्वमोक्षाय स्वयमेव पतितव्यमिति भावः ५ । ६ एवमधिकारिणमुत्थाप्य अग्निस्तुतिव्याजेन तत्त्वमुपदिशति । ब्रह्मेतद्व्याहृतत्वे
त्युपसंहारेऽपि वाक्यात् । तत्र मुख्यब्रह्मविद्याधिकारार्थं समष्ट्युपासनाजरितारिराहात्मासीति द्वाभ्यां । वायोः सूत्रात्मनः 'वायुर्वै गोतमस्तत्सूत्रं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः' इति श्रुतेः । आत्मा स्वरूपमसि ।
शरीरमसि वीरुधामिति विराडात्मत्वमुक्तं । वीरुधां योनिः पृथ्वी आपश्च ते तव शुक्रं वीजं त्वदुत्पन्नं । 'अग्रेरापः अद्रचः पृथिवी' इति च श्रुतेः । आपस्ते शक्रमित्यस्य व्याख्या योनिस्त्वमसि चांभस इति ।
यद्वा वायो रात्र्या अंतरिक्षं मरीचिश्च दितं । वीरुधां योनिः पृथ्वी मरुद्वाता यत्पृथिव्या अधस्तात्तापो यद्विज उपरिष्ठात्तदंभः तथा च लोकसृष्टिरुक्ता भवति । 'अदोभः परेण दिवं योः प्रतिष्ठांतरिक्षं मरीचयः पृ
थिवी मरोया अधस्तात्ता आपः' इत्येतेरेवे श्रुता लोकसृष्टिरुक्ता भवति । सहमान् लोकान् सृजतां भो मरीचिर्मरमाप इत्युपक्रम्या प्रलोकात्मत्वेन स्तुतिर्न लोककर्तृत्वेनेत्यतः समष्ट्युपासनायामेव तात्पर्यम् ७

८. अत्रानधिकारीसारिणीसूक्तेमृक्किणीगल्गर्भो यस्य ससारिसूको बाह्यभोगासक्तोऽव्यष्टिरूपमेवाभिप्रायार्थेयतेमात्रेति पणष्टाब्ददर्शनंगता ९ शिवंशांशंलीकहितं हेतयोज्वालाःपूर्वोक्ताः १० गोपुरविरश्मिपु
रविरपित्वमेवेत्यर्थः । परेणास्मान् अस्मत्तोदूरं प्रेहि परेणेत्येनंबतं ११ एवं व्यष्ट्युपासनासिद्धस्य सार्वोत्थोपासनां सर्वस्वत्विदं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रप्रसिद्धांशां डिल्यविद्यादिरूपांस्तंबमित्राल्यः सर्व
प्राणिसमुदायसखा आह सर्वमित्यादिना त्वयीदं कनकेकुंडलादिवत् १२ बहुधाकार्यरूपेण एकधाकारणरूपेण १३ श्रीनृलोकानिति ब्रह्मांडोपलक्षणं पञ्चसिंहरसि समिद्धस्तमोगुणेन प्रचृद्धः अ
त्र हेतुं श्रौतं दर्शयति त्वंसर्वस्येति प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानं प्रतिष्ठालयस्थानं एतेन 'एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययोहिभूतानां' इति श्रुतेरर्थो दर्शितः १४ यत्तुनांतः प्रज्ञमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धं तुरीयं निर्विशेषं
तदेतद्गोणो ब्रह्मविदांवरहस्युपक्रमाद्ब्रह्मेतद्वाहंतत्वेत्यग्निनाऽपि श्रोणस्यैव स्तुतत्वाच्च द्रोणवाक्यस्य विषय इति ज्ञायते ॥ अत्र च नांतः प्रज्ञादिवाक्यार्थो न च हश्यतेऽतः कथमेतत् श्रुतिबलेनैव स्पष्टीकुर्मः
त्वमजमिति हेजगत्पते त्वमजं । 'अद्य तेऽस्ति च भूतानि तस्मादजं तदुच्यते' इति श्रुतेर्विराडसि । किमसौ नित्यः नेत्याह प्राणिभिर्भुक्तमिति प्राणः सूत्रात्मा स उपास्यत्वेनास्तियेषां ते प्राणिनः सूत्रो

उर्ध्वचाधश्चसर्पतिपृष्ठतःपार्श्वतस्तस्था ॥ अर्चिपस्तेमहावीर्यरश्मयःसवितुर्यथा ८ ॥ ॥ सारिसृक्उवाच ॥ माताप्रणष्टापितरंनविद्मःपक्षाजातानैवनोधूम
केतो ॥ ननस्त्राताविद्यतेवैत्वदन्यस्तस्मादस्मांश्चाहिवालांस्त्वमग्रे ९ यदग्रेतेशिवंरूपंयेचतेसप्तहेतयः ॥ तेननःपरिपाहित्वमार्तान्नःशरणैषिणः १०
त्वमेवैकस्तपसेजातवेदोनान्यस्तप्ताविद्यतेगोपुदेव ॥ ऋषीनस्मान्बालकान्पालयस्वपरेणास्मान्प्रेहिबैहव्यवाह ११ ॥ ॥ स्तंवमिन्नउवाच ॥ सर्व
मग्रेत्वमेवैकस्त्वयिसर्वमिदंजगत् ॥ त्वंधारयसिभूतानिभुवनंत्वंविमर्षिच १२ त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वंत्वमेवपरमंहविः ॥ मनीषिणस्त्वाजानंतिबहुधाचैकधा
ऽपिच १३ सृष्ट्वालोकान्स्त्रीनिमान्बहव्यवाहकालेप्राप्तेपचसिपुनश्चमिद्धः ॥ त्वंसर्वभुवनस्यप्रसूतिस्त्वमेवाग्रेभवसिपुनःप्रतिष्ठा १४ ॥ ॥ द्रोणउवाच ॥
त्वमन्नंप्राणिभिर्भुक्तमंतर्भूतोजगत्पते ॥ नित्यप्रवृद्धःपचसित्वयिसर्वप्रतिष्ठितम् १५ सूर्योभूत्वारश्मिभिर्जातवेदोभूमेरंभोभूमिजातान्नरसांश्च ॥ विश्वानादायपुन
रुत्सृज्यकालेदृष्ट्वावृष्ट्वाभावयसीहशुक १६

पासकास्तेर्भुक्तमुपसंहृतं । एतेनस्थूलसूक्ष्मेलयउक्तः । तथाअंतर्मध्येभूतानिसूत्रशरीरारंभकाण्यपंचीकृतवियदादीनियस्यसोंऽतर्भूतोऽसि । भूतलयस्थानमप्यासि । एतेनसूक्ष्मस्यकारणेवि
 स्थापनमुक्तं । अतएवजगतःस्थूलसूक्ष्मकार्यस्यपतेःसृष्टिसंहारयोःस्वतंत्रत्वंनित्यंप्रवृद्धोसि । कार्यकारणब्रह्मणोःसोपाधिकयोरुपाधितिरोभावाविर्भावानुसारिप्रवृद्धत्वं । निरुपाधिकस्यतुनि
 त्यमेवतत् । त्वयिशुद्धेप्रतिष्ठितंसर्वकार्यकारणात्मकंरज्ज्वामिवोरगादिकर्मीभूतत्वंपचसिसंहरसि । एवंचानंतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंनोभयतःप्रज्ञमित्यादिश्रुतेरर्थःस्थूलसूक्ष्मकारणरूपातीतंनिष्कलंशिवश
 ब्दाभिधेयंप्रतिपादितम् १५ सूर्यइति हेअत्रशङ्कसर्वोपाधिकालुप्यहीनत्वंसूर्योभूत्वारसानादायपुनरुत्सृज्यकालेवृष्ट्याभावयसीतिसंबंधः । त्वंभूम्पादीनारसान्स्त्वानिआदायसंहृत्यसूर्यःकारणा
 त्मामृत्वावीजमात्ररूपेणस्थित्वापुनःप्रबोधकालेवृष्ट्याचित्सत्ताप्रदानेनपृथिव्यादीनिजनयसीत्यर्थः १६

॥ २९३ ॥

एतारसस्य ब्रह्मसत्ताया आश्रयत्वेन दृश्यमानाः सत्सदिति मत्पयविषयभूतावीरुदाह्योजडपदार्था अपित्वत्त एवोत्पन्ना इत्यर्थः तेन प्रधानादेः कारणत्वं निरस्तं । सुभद्रश्चेत्यत्र समुद्रश्चेति पाठे महोदधिः
 ब्देन महान्ति ब्रह्मांडाद्बहिःस्थिताः पुद्गलानि धीर्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽनेकब्रह्मांडशक्तिसंपुटाश्रयभूतोल्लावरणरूपः समुद्रो ब्राह्मः तच्चावरणांतराणामप्युपप्लवणं १७ एवं परापरब्रह्मरूपेणाग्निस्तु
 त्वा उपस्थितभयनिवृत्तिप्रार्थयते इदमिति हेतिगमांशोतीक्ष्णकरवद्मे सन्नेव सन्नशरीरं । वरुणस्परसन्नं द्रियाधिपतेः परायणमर्त्यतालंबनं पक्षिदेहेन हिंसर्वरसत्त्वादोलभ्यते अतस्त्वं शिवोऽतारत्मा

त्वत्पुताः पुनः शुक्रवीरुधो हरितच्छदाः ॥ जायंते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधिः १७ इदं वै सन्नतिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥ शिवस्त्राता भवास्माकं माऽस्मान्
द्याविनाशय १८ पिंगाक्षलोहितग्रीवकृष्णवर्त्मन्हुताशन ॥ परेण मे हि मुंचास्मान्सागरस्य गृहानिव १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेन ब्रह्मवा
दिना ॥ द्रोणमाह प्रतीतात्मा मंदपालप्रतिज्ञया २० ॥ अग्रिरुवाच ॥ ऋषिद्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्ब्रह्म त्वया ॥ ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् २१ मं
दपालेनैव यूयं मम पूर्वं निवेदिताः ॥ वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स्मह २२ तस्य तद्वचनं द्रोणत्वया यच्चेह भाषितम् ॥ उभयं मे गरीयस्तु ब्रह्म किं करवाणिते ॥
भृशं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते ब्रह्मं स्तोत्रेण सत्तम २३ ॥ द्रोण उवाच ॥ इमे मार्जारकाः शुक्रनिस्थमुद्वेजयंति नः ॥ एतान् कुरुष्व दग्धांस्त्वं हुताशनसवांधवान् २४ ॥ वैशं
पायन उवाच ॥ तथा तत्कृतवानग्रिरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ॥ ददाह खांडवं दावं समिद्धो जनमेजय २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शनपर्वणि शार्ङ्ग
कोपाख्यानोद्गात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मंदपालोऽपि कौरव्यचितयामास पुत्रकान् ॥ उक्त्वाऽपि च सतिग्मांशुनै
व शर्माधिगच्छति १ स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ॥ कथं नु शक्ताः शरणे लपिते मम पुत्रकाः २ वर्धमाने हुतवहे वा ते चाशु प्रवायति ॥ असमर्था विमोक्षाय
भविष्यंति ममात्मजाः ३ कथं त्वशक्ता त्राणाय मातातेषां तपस्विनी ॥ भविष्यति हि शोकार्ता पुत्रत्राणमपश्यती ४ कथमुद्धीयनेऽशक्तान्पतने च ममात्मजान् ॥ सं
तप्यमाना बहुधा वाशमाना प्रधावती ५ जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथंच मे ॥ स्तंभमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ६ लालप्यमानं तं मृषिं मंदपालं तथा वने ॥
लपिता प्रत्युवाचेदं सा सूयमिव भारत ७ न ते पुत्रेष्ववेक्षाऽस्ति याचृषीनुक्तवानसि ॥ तेजस्विनो वीर्यवंतो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ८ त्वयाऽग्नौ ते परीताश्च स्वयं हि मम स
न्निधौ ॥ प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ९ लोकपालो न तं वाचमुक्त्वा मिथ्या करिष्यति ॥ समक्षं बंधुकृत्येन तेन ते स्वस्थमानसम् १० तामेव तु ममामित्रां
चितयन्परितप्यसे ॥ ध्रुवं यिन ते स्नेहो यथा तस्यां पुराऽभवत् ११

अस्माकं त्राता भव १८ सागरस्य गृहान् नदी प्रवाहानि वाऽनभिभाष्यास्वाभिभावकांश्च ज्ञात्वा मुञ्च १९ प्रतीतात्मा हृष्टः २० । २१ मर्त्यमम २२ । २३ । २४ । २५ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारत भावदीपे द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ मंदपाल इति उक्ताममपुत्रान्मादहेति प्रार्थ्यापि १ शरणे गृहे कथं नुन कथमपि २ । ३ । ४ उड्डीयने ऊर्ध्वपतने पतनेति र्यग्गमने वाशमाना रुदती ५ । ६ । ७ । ८ परीताः ज्ञापिताः ९ समक्षमिति हेस्वस्थते तव मानसं तेन हेतुना बंधकृत्य लक्षणे शरणे समक्षमभिमुखं न किंतु तामेवेत्यादि स्पष्टार्थ १० । ११

नहीति पक्षवतासहायवता सुहृजनेननिःस्नेहेननितरांस्नेहवताज्ञेनचपीड्यमानआत्मापुत्रदाररूपःकथंचनउपद्रष्टुमुपेक्षितुंनहिष्याय्य १२ अतस्त्वज्जरितामेवगच्छेयधिक्षिप्याह गच्छेति १३
एवकामवृत्तौनाहचरेनचरामि १४ भूतजरितायामपत्यं । भाव्यर्थेत्वयिजनयितव्येअपत्ये १५ । १६ जरितानामतःजरारंजाताअस्याःसाजरितासर्वत्रियव्याकुला १७ । १८ । १९ २०

नहिपक्षवतान्याय्यनिःस्नेहेनसुहृजने ॥ पीड्यमानउपद्रष्टुंशक्तेनात्माकथंचन १२ गच्छत्वज्जरितामेवयदर्थपरितप्यसे ॥ चरिष्याम्यहमप्येकायथाकुपुरुषा
श्रिता १३ ॥ मंदपालउवाच ॥ नाहमेवंचरेलोकेयथात्वमभिमन्यसे ॥ अपत्यहेतोर्विचरेतच्चरुच्छ्रगतंमम १४ भूतंहित्वाचभाव्यर्थेयोऽवलंबेत्समंदधीः ॥
अवमन्येततंलोकोयथेच्छसितथाकुरु १५ एषहिप्रज्वलन्नग्निल्लिहानोमहीरुहान् ॥ आविग्नेहदिसंतापंजनयत्यशिवंमम १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्मा
द्देशादतिक्रान्तेज्वलनेजरितापुनः ॥ जगामपुत्रकानेवजरितापुत्रगृहिणी १७ सातान्कुशलिनःसर्वान्विमुक्तान्जातवेदसः ॥ रोह्यमाणान्दृष्टशेवनेपुत्राग्निरा
मयान् १८ अश्रूणिमुमुचेतेपांदर्शनात्सापुनःपुनः ॥ एकैकश्येनतान्सर्वान्क्रोशमानाऽन्वपद्यत १९ ततोभ्यगच्छत्सहसामंदपालोऽपिभारत ॥ अथतेसर्व
एवैनंनाभ्यनंदंस्तदासुताः २० लालप्यमानमेकैकजरितांचपुनःपुनः ॥ नचैवोचुस्तदाकिंचित्तृप्तिंसाध्वसाधुवा २१ ॥ मंदपालउवाच ॥ ज्येष्ठःसुत
स्तेकतमःकतमस्तस्यचानुजः ॥ मध्यमःकतमश्चैकनयिान्कतमश्चते २२ एवंबुवंतंहुःखार्तंकिमान्प्रतिभाषसे ॥ कृतवानपिहित्यागंनैवशांतिमितोल
भे २३ ॥ जरितोवाच ॥ किंनुज्येष्ठेनतेकार्यंकिमनंतरजेनते ॥ किंममध्यमजातेनकिंकनिष्ठेनवापुनः २४ यांत्वंमांसर्वतोहीनामुत्सृज्यासिगतःपुरा ॥
तामेवलपितांगच्छतरुणीचारुहासिनीम् २५ ॥ मंदपालउवाच ॥ नस्त्रीणांविद्यतेकिंचिदमुत्रपुरुषांतरात् ॥ सापन्नकमृतेलोकेनान्यदर्थविनाशनम् २६
वैराग्रीदीपनंचैवभृशमुद्वेगकारिच ॥ सुवताचापिकल्याणीसर्वभूतेषुविश्रुता २७ ॥ अरुंधतीमहात्मानंवसिष्ठंपर्यशंकत ॥ विशुद्धभावमत्यंतंसदाप्रियहिते
रतम् २८ सप्तर्षिमध्यगंवीरमवमेनेचतंमुनिं ॥ अपध्यानेनसातेनधूमारुणसमप्रभा ॥ लक्ष्यालक्ष्यानाभिरूपानिमित्तमिवपश्यति २९ अपत्यहेतोःसंप्राप्तं
तथात्वमपिमामिह ॥ इष्टमेवंगतेहितंसातथैवाद्यवर्तते ३० नहिभार्येतिविश्वासःकार्यःपुंसाकथंचन ॥ नहिकार्यमनुध्यातिनारीपुत्रवतीसती ३१

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ स्त्रीणांभुवःपरलोकेपुरुषांतराहतेसापन्नकंचमृतेऽप्यतृतीयमर्थेनाशनंपुरुषार्थघातकंनस्ति २६ तदुभयंनिंदति वैराग्रीति एतच्चापरिहार्यंसतीनामपीत्याह
सुप्रतेति २७ । २८ निमित्तंभर्तुलक्षणमिवपश्यतिकपदेन । अतएवनाभिरूपाप्रच्छन्नेव । तेनहेतुनालक्ष्यालक्ष्याच २९ इष्टमांस्तथाऽरुंधतीवशंकमानात्वमिवसाऽपितथैवमयिअपत्यहेतोर्व्याकुले
सतिसालपिताऽपितथैववर्तते ३० अतःस्त्रीणामाप्तोनास्तीत्याह नहीति कार्यंभर्तुशुश्रूषादि अनुध्यातिमनसिकरोति ३१

३२ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ ॥ ॥ युष्माकमिति १ मातुर्धर्मज्ञतांचवःमातुर्वोयुष्मत्संबंधितयाधर्मज्ञ
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तेसर्वएवैनंपुत्राभ्यस्यगुपासते ॥ सचतानात्मजान्सर्वानाश्वासयितुमुद्यतः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि मयदर्शन
पर्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ मंदपालउवाच ॥ युष्माकमपवर्गार्थविज्ञतोऽज्वलनोमया ॥ अग्निनाच
तथेत्येवंप्रतिज्ञातंमहात्मना १ अग्नेर्वचनमाज्ञायमातुर्धर्मज्ञतांचवः ॥ भवतांचपरंवीर्यपूर्वनाहमिहागतः २ नसंतापोहिवःकार्यःपुत्रकाहदिमांप्रति ॥ ऋषी
न्वेदहुताशोऽपिब्रह्मतद्विदितंचवः ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमाश्वासितान्पुत्रान्भार्यामादायसद्विजः ॥ मंदपालस्ततोदेशादन्यदेशंजगामह ४ भगवा
नपितिग्मांशुःसमिद्धःखांडवंततः ॥ ददाहसहकृष्णाम्यांजनयन्जगतोहितम् ५ वसामेदोवहाःकुल्यास्तत्रपीत्वाचपावकः ॥ जगामपरमांतिर्दिश्यामासचार्जु
नम् ६ ततोऽतरिक्षाद्भगवानवतीर्यपुरंदरः ॥ मरुद्गणैर्वृतःपार्थकेशंचेदमब्रवीत् ७ कृत्युवाभ्यांकर्मेदममरैरपिदुष्करम् ॥ वरंवृणीतंतुष्टोऽस्मिदुर्लभंपुरुषेष्वि
ह ८ पार्थस्तुवरयामासशक्रादस्त्राणिसर्वशः ॥ प्रदातुंतच्चशक्रस्तुकालंचक्रेमहाद्युतिः ९ यदाप्रसन्नोभगवान्महादेवोभविष्यति ॥ तदातुभ्यंप्रदास्यामिपांडवा
स्त्राणिसर्वशः १० अहमेवचतंकालंवेत्स्यामिकुरुनंदन ॥ तपसामहताचापिदास्यामिभवतोऽप्यहम् ११ आग्नेयानिचसर्वाणिवायव्यानिचसर्वशः ॥ मदीयानि
चसर्वाणिग्रहीष्यसिधनंजय १२ वासुदेवोऽपिजग्राहप्रीतिपार्थेनशाश्वतीम् ॥ ददौसुरपतिश्चैववरंकृष्णायधीमते १३ एवंदत्त्वावरंताभ्यांसहदेवैर्मरुत्पातिः ॥
हुताशनमनुज्ञाप्यजगामत्रिदिवंप्रभुः १४ पावकश्चतदादावंदग्ध्वासमृगपाक्षिणम् ॥ अहानिपंचचैकंचविररामसुतर्पितः १५ जग्ध्वामांसानिपीत्वाचमेदांसि
रुधिराणिच ॥ युक्तःपरमयाप्रीत्याताडुवाचाच्युतार्जुनौ १६ युवाभ्यांपुरुषाभ्याम्यातर्पितोऽस्मियथासुखम् ॥ अनुजानामिवावीरौचरतंयत्रवांचितम् १७ एवं
तौसमनुज्ञातौपावकेनमहात्मना ॥ अर्जुनोवासुदेवश्चदानवश्चमयस्तथा १८ परिक्रम्यततःसर्वत्रयोपिभरतर्षभ ॥ रमणीयेनदीकूलेसहिताःसमुपाविशन् १९
॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांआदिपर्वणिमयदर्शनपर्वणिवरप्रदानेचतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ समाप्तंमयदर्शनपर्वदि
पर्वच ॥ इतःपरंसभापर्वभविष्यतितस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोब्रवीन्मयःपार्थवासुदेवस्यसंनिधौ ॥ प्रांजलिःशुक्लयावाचापूजयित्वापुनःपुनः१

तांयुष्मदीर्यपरमंधर्मज्ञानंमातुरस्तीतिविज्ञायेत्यर्थः २ ब्रह्मतदेदांतप्रसिद्धं ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ चरतंपत्रवांचितमि
त्यनेनाप्रतिहतगतित्वद्वयोरपिदत्तमयेत्यर्थः १७ । १८ । १९ ॥ इति आदिपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्मिन्पर्वणि श्रीवेदव्यासेनसप्तविंशत्यधिकद्विशताध्यायःप्रतिज्ञाताः तथापि लेखकप्रमादाच्चतुस्त्रिंशदधिकद्विशताध्यायाः श्लोकवैषम्यंचदृश्यते

तःकुत्राधिक्यंजातंज्ञापतेएवमग्निपर्वस्वपिभूनाधिकविषयेज्ञेयम् ।

॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते सटीकं सभापर्व प्रारभ्यते ॥



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ बीजांकुरद्रुमसमेश्वरसूत्रविश्वामोक्षाय चित्तयत्त यूयमभेदबुद्ध्या ॥ दास्याय बीजगतगर्भफलाममेकं गोपालमेव कुरुयाम जगन्निदानम् ॥ १ ॥ जीवि भुजिः स्व परसृष्टवर्ण्युजैव यत्रेशता परधिया निजमायया वा ॥ सृष्टेरुपाधिभिरसंगचितावपीष्टा तस्मिन्ममास्तु रतिरात्मनि लक्ष्मणाय ॥ २ ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरप र्यान् ॥ प्राचां गुरुणां हृदयानुरूपं कुर्मः सभापर्वणि भावदीपं ॥ ३ ॥ तत्र पूर्वस्मिन्पर्वण्यंते शार्ङ्गकाः ज्ञानबलादेव बन्धिमुखाद्विमुक्ता इत्युक्तं तच्च ज्ञानं भगवद्रक्तिबलादेव लभ्यत इति प्रतिपादनायेदं सभापर्व आरभ्यते । तत्र भक्तावपि रुच्युत्पादनार्थं भक्तिबलेनैव पांडवानां दिव्यसमालाभाद्यैश्वर्यं द्वेषेणापि भगवद्भयानं भगवत्सायुज्यप्रापकमिति शिशुपालनि र्याणेन ध्यानमाहात्म्यं निरपराधिष्वपि पांडवेष्वभक्तानां दुर्योधनादीनां द्वेषोत्पत्त्याऽभक्तदोषाः द्यूते द्रौपदीव्राणेन भगवतो भक्तपक्षपातित्वं समर्थानामपि पांडवानां सापराधेष्वपि

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरंचैव नरोत्तमम् ॥ देवीसरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽब्रवीन्मयः पार्थ वासुदेवस्य सन्निधौ ॥ प्रांजलिः शृङ्खणावाचा पूजयित्वा पुनः पुनः २ ॥ मय उवाच ॥ अस्मात्कृष्णात्सु संरब्धात्पावकाच्च दिधक्षतः ॥ त्वया त्रातोऽस्मि कौ ते यद्वाहिकं करवाणिते ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ॥ प्रीतिमान्भवमेनित्यं प्रीतिमंतो वयंचते ४ ॥ मय उवाच ॥ युक्तमे तत्त्वयि विभो यथाऽऽस्थ पुरुषर्षभ ॥ प्रीतिपूर्वमहं किंचित्कर्तुमिच्छामि भारत ५ ॥ अहं हि विश्वकर्मा विद्वानवानां महाकविः ॥ सोऽहं वै त्वत्कृतं कर्तुं किंचिदिच्छामि पांडव ६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसे मया ॥ एवं गतेन शक्यामि किंचित्कारयितुं त्वया ७ ॥ न चापि तव संकल्पं मोघमिच्छामि दानव ॥ कृष्णस्य क्रियतां किंचित् तथा प्रतिष्ठतं मयि ८ ॥ चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ॥ मुहूर्तमिव संदध्यौ किमयं चोद्यतामिति ९ ॥ ततो विचिंत्य मनसा लोकना थः प्रजापतिः ॥ चोदयामास तं कृष्णः सभापर्वे क्रियतामिति १० ॥ यदित्वं कर्तुं कामोऽसि प्रियं शिल्पवतांवर ॥ धर्मराजस्य दैतेययादृशीमिह मन्यसे ११ ॥ यां कृ तां नानुकुर्वति मानवाः प्रेक्ष्य धिष्ठिताः ॥ मनुष्यलोके सकले तादृशीं कुरु स्वैसभाम् १२ ॥ यत्र दिव्या नभिप्रायान् पश्येम हि कृतांस्त्वया ॥ आसुरान्मानुषांश्चैव सभां तां कुरु स्वैमय १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रतिगृह्यतु तद्वाक्यं संप्रहृष्टो मयस्तदा ॥ विमानप्रतिमां च क्रेपांडवस्य शुभां सभाम् १४ ॥ ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ सर्वमेतत्समावेद्य दर्शयामास तु भयम् १५

दुर्योधनादिष्वप्रकोपेन भक्तानां तितिक्षा चेति भक्तगुणाश्च दर्शिताः । तत्रोपकर्त्रे प्रत्युपकारोऽवश्यं कर्तव्य इत्येतदर्थं यितुं पांडवार्थं मयेन बन्धितो मोचितेनाऽभूतपूर्वा सभा कृतेति तावद्वर्ण्यते । ततोऽब्रवीन्मयः पार्थमित्यादिना २ स्वादवदाहे कृष्णाच्चक्रेण जिघांसतः ३।४।५ विश्वं कर्म कृतिसाध्यं यस्य स विश्वकर्मा महाकविः शिल्पपंडितः ६ एवं गते प्रत्युपका रायं प्राप्ते त्वयिसति ७।८ संदध्यौ विचारितवान् ९।१० हेदैतेय हेदानव ११।१२ आसुरान्मानुषानित्युपलक्षणं देवगंधर्वादीनामप्यभिप्रायान् लेपचित्रे लेख्यचित्रे च चतुर्दशमुवनात् १३ स्मृतत्तज्जातीयस्वामाधिकनानाविधलीलाप्रदर्शनेन मनोवृत्तीः पश्येम । यदर्थनेन ब्रह्मांडांतरवर्ति सर्वं वस्तुजातं दृष्टपायं भवतीत्यर्थः १४ विमानप्रतिमेति नाम विमानसदृशी वा १५।१६

१६ पूर्वदेवो वृषपर्व दानवस्तस्य चरितं बिंदुसरसि यज्ञकरणादि १७ आश्वस्य स्वस्थचितो भूत्वा प्रचक्रमे आरब्धवान् १८। १९। २० किष्कुर्हस्तः । सर्वतश्चतुर्दिशु २१ ॥ इति सभापर्वणिनेलकंठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ उचित्वेति १। २। ३। ४ अर्घ्यं अर्थादनपेतं तथ्यं सत्यं । लघु स्वल्पाक्षरं । युक्तं युक्तिमतः । अत एवानुत्तरं पूर्वपक्षवदप्रत्याख्येयं । तथ्यं पथ्यं हितं वाक्यं गुरु स्वल्पाक्षरं मृदु । इति पाठे पथ्यं सन्मार्गादनपेतं गुरु बह्वर्थं ५ स्वजनगामीनि मात्रादिषु स्वर्वाध्वेषु कुशलसंदेशक पाणि ६ भामिनी दीप्तिमती भाविनीमिति पाठे सद्भावयुक्तां ७ वंदे चेति । पुरुषसत्तमः पुरुषेष्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेषु पंचस्वाद्यो व्यवहारतः सत्यः उत्तरोत्तरेषां तु पूर्वपूर्वाधिष्ठानत्वात्तदपेक्षया सत्यतरत्वं पुच्छं ब्रह्म तु षष्ठं तेषामधिष्ठानभूतं मोक्षेऽप्यबाध्यत्वात्सत्तमः । ननु कथं सत्तमे 'अस्थूलमनण निष्कलं निष्क्रियं शांतं' इत्यादिश्रुतेः

तस्मैयुधिष्ठिरः पूजायथार्हमकरोत्तदा ॥ सतुतांप्रतिजग्राहमयः सत्कृत्यमारुत १६ सपूर्वदेवचरितंतदातत्रविशांपते ॥ कथयामासदैतेयः पांडुपुत्रेभुभारत १७ सकालंकंचिदाश्वस्यविश्वकर्माविचिंत्यतु ॥ सभांप्रचक्रमेकर्तुं पांडवानां महात्मनाम् १८ अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः ॥ पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमंगलः १९ तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान् पायसेन सहस्रशः ॥ धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् २० सर्वतु गुणसंपन्नां दिव्यरूपां मनोरमां ॥ दशकिष्कुसहस्रांतां मापयामास सर्वतः २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभास्थाननिर्णये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ वैशं पायन उवाच ॥ उपित्वा खांडवप्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ॥ पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनाहोऽभिपूजितः १ गमनाय मतिचक्रे पितुर्दर्शनलालसः ॥ धर्मराज मथामंथ्य पृथांच पृथुलोचनः २ वंदे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वंद्यः पितृष्वसुः ॥ सतयामूर्ध्नु पाद्मातः परिष्वक्तश्च केशवः ३ ददर्शनंतरं कृष्णो भगिनीं स्वामहाय शाः ॥ तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या बाष्पसमन्वितः ४ अर्चयंत्यं हितं वाक्यं लघुयुक्तमनुत्तरम् ॥ उवाच भगवान् भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ५ तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि सः ॥ संपूजितश्चाप्यसकृत् शिरसा चाभिवादितः ६ तामनुज्ञाय वाष्णेयः प्रतिनंद्य च भामिनीम् ॥ ददर्शनंतरं कृष्णां धौम्यं चापि जनार्दनः ७ वंदे च यथान्यायं धौम्यं पुरुषसत्तमः ॥ द्रौपदीं सांत्वयित्वा च आमंथ्य च जनार्दनः ८

सर्वविशेषशून्ये नामरूपवदनादिक्रियायोगो घटेतेति चेत् अत्र ब्रूमः 'कौलिके प्रतिमाद्वारा चैत्रे भोग इवेशता । असंगे भूमि जीवौघकल्पितोपाधियोगतः' । अनादौ संसारे जीवेश्वरविभागस्याप्यनादित्वाद्ब्रह्मं भुजंग इव जीवौघस्याविद्यया शुद्धेऽपि चिदात्मनि ईशसूत्रादिकं कल्पितमिदमेव ब्रह्मणः शरीरमिति । यथा कौलिकः प्रतिमां कृत्वेदमेव चैत्रस्य शरीरमिति भावयति तद्वत् । यथा च प्रतिमाद्वारा चैत्रस्य भोगो भवत्येवं शुद्धायामपि चिति जीवौघकल्पितोपाधिद्वारा ईशनादिकं भवति । एतावांस्तु विशेषः जीवस्य स्वाविकाकल्पितं शरीरांतरमस्तीति प्रतिमानिमित्तकोऽपि भोगः स्वदेहावच्छेदेनैव जायते न प्रतिमावच्छेदेन । चित्तेस्तु तदभावाद्भिभुत्वाच्च परकल्पितोपाध्यवच्छेदेनैव नियंतृत्वादिकं भवति । तच्चाकर्भजत्वाच्चित्तौ न संसृज्यते यथा जीवे भोगः यथा वा कल्पितसर्पगतं शीपणत्वं रज्ज्वां । एवं च व्यवहारतः संसारस्याद्यंतशून्यत्वात्तत्कारणीभूतस्येशादेरपि तथात्वं-

वक्तव्यं किमुत ईशादिकारणीभूतायाः कृष्णमूर्तेः । तथा हि बीजांकुररूपमेष्वीशसूत्रविराट्पुत्रं मंतवीजगर्भफलोपमः श्रीकृष्णोऽनंतकोटिब्रह्माण्डनायक इति प्रसिद्धं अयमेव श्रीमच्छंकरभगवत्पादैर्वेदांतसारे वनवृक्षदृष्टांतेन समष्टिव्यष्टिरूपेण स्थूलसूक्ष्मकारणानि प्रतिपाद्य समष्टिवनवृष्टांतेन प्रतिपादितः । 'शास्त्रेऽप्यंतस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यरुमभुर्हिरण्यकेश आप्राणनखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथाकप्यासं पुंडरीकमेव मक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' इति नामरूपवतमादित्यमंडलांतर्गतं नारायणमुदाहृत्य तस्य ऋक् च साम च गेष्णाविति नारायणस्य कृत्स्नप्रपंचात्मके ऋक्सामे अंगुलिपर्वणी इत्युक्तं । ततोऽनंतकोटिब्रह्मांडाश्रयत्वं सूर्याकृतेर्ब्रह्मणो युज्यते । अयमेव नंदनंदनो महामायावी सुप्तिप्रलयकैवल्येषु कर्मोपरमेसति जगदिद्रजालं स्वमूर्त्यासह तिरोधायापास्तसमस्तविशेषं

भ्रातृनभ्यगमद्विद्वान्पार्थेन सहितो बली ॥ भ्रातृभिः पंचभिः कृष्णो वृतः शक्रइवामरैः ९ यात्राकालस्य योग्यानि कर्माणि गरुडध्वजः ॥ कर्तुं कामः शुचिभूत्वा स्नातवान्समलंकृतः १० अर्चयामास देवांश्च द्विजांश्च यदुपुंगवः ॥ माल्यजाप्यनमस्कारैर्गंधैरुच्चावचैरपि ११ सकृत्वा सर्वकार्याणि प्रतस्थे तस्थुषां वरः ॥ उपेत्य स यदुश्रोत्रोवाह्यकक्षाद्विनिर्गतः १२ स्वस्तिवाच्याहृतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः ॥ वसुप्रदाय च ततः प्रदक्षिणमथाकरोत् १३ कांचनं रथमास्थाय ताक्षकैतनमाशुगम् ॥ गदाचक्रासिशाङ्गाद्यैरायुधैरावृतं शुभम् १४ तिथावप्यथ नक्षत्रे मुहूर्ते च गुणान्विते ॥ प्रययौ पुंडरीकाक्षः शैव्यसुग्रीववाहनः १५ अन्वाकुरोह चाप्येनं प्रेम्णाराजायुधिष्ठिरः ॥ अपास्य चास्य थं तारं दारुकं यं तसत्तमम् १६ अभीष्टून्संप्रजग्राह स्वयंकुरुपतिस्तदा ॥ उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनंसितम् १७ रुक्मदंडं ददद्वाहुर्विदुधावप्रदक्षिणम् ॥ तथैव भीमसेनोऽपि यमाभ्यां सहितो बली १८ पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक्पौरजनैः सह ॥ स तथा भ्रातृभिः सर्वैः केशवः परवीरहा १९ अन्वीयमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः ॥ पार्थमामंथ्य गोविंदः परिष्वज्य सुपीडितम् २० युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा ॥ परिष्वक्तो भृशं तैस्तु यमाभ्यामभिवादितः २१ योजनार्धमथोगत्वा कृष्णः परपुरं जयः ॥ युधिष्ठिरं समामंथ्य निवर्तस्वेति भारत २२ ततोऽभिवाद्य गोविंदः पादौ जग्राह धर्मवित् ॥ उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्नु पाद्मायकेशवम् २३ पांडवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ॥ गम्यतामिति नुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः २४

ब्रह्मात्मानं प्रापयति कर्मशेषसत्त्वे पुनरुद्भावयति च । ततश्चास्य स्वाविकाभावादसंगत्वं पराविद्याकल्पितोपाधिसंबंधात्प्रतिमाया भोजकत्ववन्नियंतृत्वमविद्यायाश्चाद्यंतशून्यत्वात् त्रित्यत्वं चेति सिद्धं । ततश्चासंगत्वाद्युक्तमस्य पुरुषसत्तमत्वं जनगमयितृत्वरूपजनार्दनत्वेन नियंतृत्वं नियंतृत्वादेव च 'उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम्' इति वक्ष्यमाणरीत्या जनशिक्षार्थं धौम्यवदनेन वैदिकमर्यादापरिपालकत्वं द्रौपदीसांत्वनेन च सुहृदनुग्राहकत्वं चेत्यादि सर्वं समंजसं । अयमेवार्थो मंगलश्लोकाभ्यामस्माभिः संगृहीतो न विस्मर्तव्यः ८ भ्रातृन् विष्वक्पुत्रः पुत्रान् ९ । १० । ११ तस्थुषां स्थितिमतां वरः सनातन इत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ अभीष्टून् रथाश्वरश्मीन् १७ । १८ । १९ सुपीडितं गाढं यथा भवति तथा परिष्वज्य २० । २१ । २२ । २३ । २४

संविदं पुनरेष्यामीति निश्चयं कृत्वा २५ लोचनैरिति सर्वेन्द्रियाग्राह्यमापि परमात्मानं प्रथमं प्रतिमादिषु संचित्य । मनोभिरिति पश्चात्प्रतिमां त्यक्त्वा मनसैव चित्तयेदित्युक्तं २६ २७ मनसो लये शौरिर्मानसमूर्तिरूपोऽतर्दधे । अत एव ते अकामा निर्विकल्पसमाधिस्थाः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अयं मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति श्रुतेः । यतो गोविंदे निर्विकल्पे ब्रह्मणि गतं लीनं मानसं येषां ते तथाभूताः २८ निवृत्येति समाधिसुखानुभवानंतरं व्युत्थानं ध्वनितं २९ स गत्वेति पाठे गत्वा शीघ्रगमनशीलः । गमेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति कनिष् । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपे ष्वस्येति तुगागमः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ कल्पया मास एवमेवं करिष्यामीति

ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ॥ निवृत्य च तथा कृच्छ्रात्पाण्डवान्सपदानुगान् २५ स्वां पुरीं प्रययौ हृष्टो यथाशक्रोऽमरावतीम् ॥ लोचनैरनुजग्मुस्ते तमाद्यष्टिपथात्तदा २६ मनोभिरनुजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् ॥ अतस्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने २७ क्षिप्रमंतर्दधेशौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ॥ अकामा एव पार्थास्ते गोविंदगतमानसाः २८ निवृत्योपययुस्तूर्णस्वंपुरं पुरुषर्षभाः ॥ स्यंदनेनाथकृष्णोऽपि त्वरितं द्वारकामगात् २९ सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतोयायिना तदा ॥ दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ॥ सगतो द्वारकां विष्णुर्गुरुमानिववेगवान् ३० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ निवृत्य धर्मराजस्तु सहभ्रातृभि रच्युतः ॥ सुहृत्परिवृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ३१ विमृज्य सुहृदः सर्वान् भ्रातृन् पुत्रान् श्वधर्मराट् ॥ मुमोद पुरुषव्याघ्रो द्रौपद्या सहितो नृप ३२ केशवोऽपि मुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ पूज्यमानो यदुश्चैरुग्रसेनमुखैस्तथा ३३ आहुकं पितरं वृद्धं भातरं च यशस्विनीम् ॥ अभिवाद्य बलं चैव स्थितः कमललोचनः ३४ प्रद्युम्नसां वनिशठांश्चारुदेष्णंगदंतथा ॥ अनिरुद्धं च भानुं च परिष्वज्य जनार्दनः ३५ स वृद्धैरभ्यनुज्ञातोरुक्मिण्या भवनं ययौ ॥ मयोऽपि समहाभागः सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ विधिवत्कल्पयामास सभां धर्मसुताय वै ३६ ॥ इति श्रीमहामारुते सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि भगवद्वाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ॥ आपृच्छेत्वांगमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम् १ उत्तरेण तु कैलासं मेनाकं पर्वतं प्रति ॥ यियक्षमाणेषु पुरादानवेषु मया कृतम् २ चित्रमणिमयं भांडं रम्यं बिंदुसरः प्रति ॥ सभायां सत्यसंधस्य यदा सीदृषपर्वणः ३ आगमिष्यामि तद्दृष्ट्वा यदिति प्रतिभारत ॥ ततः सभां करिष्यामि पाण्डवस्य यशस्विनीम् ४ मनःप्रलहादिनीं चित्रां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ अस्ति बिंदुसरस्युग्रागदाचकुरुनंदन ५ निहिताभावयाम्येवं राज्ञा हत्वारणे रिपून् ॥ सुवर्णबिंदुभिश्चित्रा गुर्वीभारसहा दृढा ६

मनसि विचारयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इति सभा० नैलकंठीये भारतभा० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ अथेति । १ । २ भांडमिव भांडं मूलधनं विचित्ररंगोपादानद्रव्यं कृतं हिंगुलादिवन्निर्मितं मणिमयं मणिप्रचुरं । येन कृत्रिममयूरादीनां चंद्रकलोचनादीनि क्रियन्ते ३ । ४ । ५ राज्ञा वृषपर्वणा निहिता सेदानीमप्यस्तीति भावयामीति योज्यं । ततोऽर्वाभीमसेनं विना तदुद्यमनयोग्यस्य पुंसोऽजातत्वादिति भावः । भारसहा गदांतरेण सन्निपाते सत्यविचाल्वा यतो दृढा ६

सा वै ज्ञतसहस्रस्य लक्षस्य गदालक्षेण तुल्येत्यर्थः । स्वर्णभारसहस्रस्येति पाठे तु 'तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुला' इति शास्त्रोक्तमानेन गुर्वीत्यर्थः ७ । ८ प्रागुदीचीमैशा नीं उत्तरेणोत्तरतः ९ हिरण्यशृंगो मेनाकावयवभूतो गिरिः १० ईश्वरेण प्रजापतिना ११ । १२ दृष्टांततः शास्त्रसिद्धांततः १३ भूतपतिर्महादेवः सृष्ट्वा सृष्टिकर्ता । अत्रापि गत्वेति वत् कनिष् १४ । १५ शिष्टसंप्रतिपत्तये इति पाठेऽपि शिष्टान् धर्मानुष्ठाने प्रवर्तयितुमित्यर्थः १६ । १७ स्फाटिकं स्फटिक इत्युपलक्षणं नानारत्नमयं सितसारंगपिशंगादिवर्णानां महामणी नां चूर्णानि यथापेक्षितं मिश्राणि शुक्पारानतमयूरजपादाडिमजंबूफलवर्णाद्यवांतरमिश्ररंगरचनार्थं वृषपर्वण्यगे सभायां संपादितं तत्रोपयुक्तावशिष्टमानीतवानित्यर्थः १८ किंकरीः सविशतसहस्रस्य संमिता शत्रुघातिनो ॥ अनुरूपा च भीमस्य गांडो वंभवतो यथा ७ वारुणश्च महाशंखो देवदत्तः सुघोषवान् ॥ सर्वमेतत्प्रदास्यामि भवतेना त्रसंशयः ८ इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीं दिशंगतः ॥ अथोत्तरेण कैलासान्मेनाकं पर्वतं प्रति ९ हिरण्यशृंगः सुमहान् महामणिमयोगिरिः ॥ रम्यं बिंदुस रानामयत्रराजा भगीरथः १० द्रुष्टुं भागीरथीं गंगामुवास बहुलाः समाः ॥ यत्रेष्टं सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ११ आहताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम ॥ यत्र यूपामणिमयाश्चैत्याश्वापि हिरण्यमयाः १२ शोभार्थं विहितास्तत्र न तु दृष्टांततः कृताः ॥ यत्रेष्टासगतः सिद्धिं सहस्राक्षः शचीपतिः १३ यत्र भूतपतिः मृ द्वासर्वान् लोकान्सनातनः ॥ उपास्यते तिग्मतेजाः स्थितो भूतैः सहस्रशः १४ नरनायकौ ब्रह्मायमः स्थाणुश्च पंचमः ॥ उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये १५ यत्रेष्टं वासुदेवेन सत्रैर्वर्षगणान्वहून् ॥ श्रद्धधानेन सततं धर्मसंप्रतिपत्तये १६ सुवर्णमालिनो यूपार्थं चैत्याश्वाप्यतिभास्वरान् ॥ ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च केशवः १७ तत्र गत्वा सजग्राह गदां शंखं च भारत ॥ स्फाटिकं च सभाद्रव्यं यदा सीदृषपर्वणः १८ किंकरीः सहरक्षोभिर्यदरक्षन्महद्धनम् ॥ तदगृह्णान्मयस्त त्रगत्वा सर्वमहासुरः १९ तदा हृत्य च तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ॥ विश्रुतां त्रिपुल्लोकेषु दिव्यां मणिमयीं शुभाम् २० गदां च भीमसेनाय प्रवरां प्रददौ तदा ॥ देवदत्तं चार्जुनाय शंखप्रवरमुत्तमम् २१ यस्य शंखस्य नादेन भूतानि प्रचक्रं पिरे ॥ सभा च सामहाराजशातकुंभमयद्रुमा २२ दशकिष्कुसहस्राणिसमंता दायतां भवत् ॥ यथावद्वैर्यार्कस्य सोमस्य च यथा सभा २३ आजमाना तथाऽत्यर्थं दधार परमं वपुः ॥ अभिघ्नतो वप्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् २४ प्रवभौ ज्वलमानेव दिव्या दिव्येन वर्चसा ॥ नवमेघप्रतीकाशादिवमावृत्य विष्ठिता ॥ आयता विपुलारम्या विपाप्मा विगतकृमा २५ उत्तमद्रव्यसंपन्नारत्नप्राकार तोरणा ॥ बहुचित्रा बहुधना सुकृता विश्वकर्मणा २६ न दाशार्ही सुधर्मा ब्राह्मणो वाऽथ तादृशी ॥ सभारूपेण संपन्नायां चक्रे मतिमान्मयः २७

रक्षसां जातिविशेषैः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ दिव्या दिव्येन वर्चसा अलोकिकेन च तेजसा नवमेघप्रतीकाशा नवभिर्मेघैरिव मेघैश्चित्तज्ञेन चमत्कारामृतवर्षिभिः शृंगारादिभीरुस्तत्तच्चित्रेष्वभिनीय प्रदर्शितैः शोभमाना दिवमावृत्य व्याप्यामि मूयेति यावत् । विष्ठिता विशेषेण स्थिता । विपाप्मा पापघ्नी दिव्यतेजःसंपन्नत्वात् । विगतकृमा श्रमच्छेदिनी । व्युदास्त्वत्र विचित्रमणिवेदिकेति पाठे कल्पयन्ति २५ प्राकारः परिधिभित्तिः तोरणानि बहिर्द्वाराणि । प्राकारमालिनीत्यापि पाठः २६ दश अहिंसादीन् यम नियमान् इति ते दशार्हा भगवद्रक्षा बलिबाणप्रभृतयस्तेषामियं दाशार्ही । सात्वतीति पाठे सात्परमात्मा सोऽस्त्येषां ते सात्वतस्तेषामियं सात्वतीति स एवार्थः २७

वहंतीति सभाया जंगमत्वमुक्तं अत एव विमानप्रतिमेति नाम तस्या युक्तं २८ २९ नलिनी कमलवती सरसी । वैदुर्यैरिन्द्रनलिमणिमयैः पत्रेव्यासां मणिनालमयांजुजां मणिमयना
लां कनकांजुजां च 'मयः शिल्पिनि दैत्यानां करमेऽश्वतरेपि च' इति विश्वः । 'करमःकलभो वाऽष्टापदे' इति च विश्वः । मणिनालोज्ज्वलांजुजामिति पाठे तु मणिमयानि नालेषु विकस्व
राण्यंजुजानि यस्यां सा तथा । मणिमयनालेषु स्वच्छांजुजां वा ३० पद्मसौगंधिकवतीं पद्माकारैः सौगंधिकैः पद्मरागैर्युक्ता । पद्मरागमयपद्मामित्यर्थः । 'सौगंधिकं तु कल्हारेपद्म
रागेच' इति मेदिनी । हैमसौगंधिकवतीमिति पाठे स्पष्टार्थः । पुष्पितैर्विकसितैः । निष्पंकेति विद्यमानमपि सलिलमतिस्वच्छत्वादाश्रयरूपेणैव प्रकाशते न स्वरूपेण स्फटिकजपा
कुसुमवत् । अनेन तत्र स्थलभ्रमकारणमुक्तं ३१ मंदानिलेन समुद्रतां समुच्छलितविंदुं । अत एव सर्वतः प्रसृतनलिनीपत्रेषु मुक्तातुल्यैर्जलविंदुभिराचितां व्याप्तां । महामणिमयाः

तांस्मत्तत्रमयेनोक्तारक्षंतिचवहंतिच ॥ सभामष्टौसहस्राणिक्किरानामराक्षसाः २८ अंतरिक्षचराघोरामहाकायामहाबलाः ॥ रक्ताक्षाःपिंगलाक्षाश्चशुक्ति
कर्णाःप्रहारिणः २९ तस्यांसभायांनलिनीचकाराप्रतिमांमयः ॥ वैदूर्यपत्रविततामणिनालमयांजुजाम् ३० पद्मसौगंधिकवतींनानाद्रिजगणायुताम् ॥
पुष्पितैःपंकजैश्चित्रांकूर्मैर्मत्स्यैश्चकांचनैः ॥ चित्रस्फटिकसोपानानिष्पंकसलिलांशुभाम् ३१ मंदानिलसमुद्रतांमुक्ताविंदुभिराचिताम् ॥ महामणिशिलाप
ट्टवद्वर्ष्यतवेदिकाम् ३२ मणिरत्नाचितांतांतुकेचिदभ्येत्यपार्थिवाः ॥ दृष्ट्वाऽपिनाभ्यजानंततेऽज्ञानात्प्रपतंत्युत ३३ तांसभामभितोनिर्त्यंपुष्पवंतोमहा
दुमाः ॥ आसन्नानाविधालालाःशीतच्छायामनोरमाः ३४ काननानिसुगंधीनिपुष्करिण्यश्चसर्वशः ॥ हंसकारंडवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ३५ जलजा
नांचपद्मानांस्थलजानांचसर्वशः ॥ मारुतोगंधमादायपाण्डवानस्मनिषेवते ३६ ईदृशींतांसभांकृत्वामासैःपरिचतुर्दशैः ॥ निष्ठितांधर्मराजायमयोराज
न्यवेदयत् ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिसभाक्रियापर्वणिसभानिर्माणेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्रवेशनंतस्यांच
क्रेराजायुधिष्ठिरः ॥ अयुतंभोजयित्वातुब्राह्मणानानराधिपः १ साज्येनपायसेनैवमधुनामिश्रितेनच ॥ भक्ष्यैर्मूलैःफलैश्चैवमांसैर्वाराहहारिणैः ॥ कृसरे
णाथजीवंत्याहविष्येणचसर्वशः २ मांसप्रकारैर्विविधैःखाद्यैश्चापितथानृप ॥ चोष्यैश्चविविधैराजनपेयैश्चबहुविस्तरैः ३

शिलापट्टा दीर्घचतुरस्रपापाणास्तैर्बद्धाः पर्यंते समीपे चतुर्दिक्षु वेदिकाः यस्यास्तां ३२ मणिरत्नचितां तां नलिनीं त्वभ्येत्याधिगत्य ज्ञात्वा । अयं भावः अदृष्टपूर्वरतिमास्वरैः पत्र
नालपुष्पेराच्छन्नत्वात्सलिलस्य काचमय्यां वैदूर्यमणिमय्यां वा भुवि कृत्रिमाण्येव कमलादीनीति भ्रमान्मणिरत्नचिता भूमिरेवेयमिति तां नलिनीं ज्ञात्वा स्थलभ्रमाज्जले पतंतीति
३३ तां सभामभित इति कर्मप्रवचनीययोगात् द्वितीया तस्याः सभायाः समंतत इत्यर्थः ३४ पुष्करिण्यस्तटाकाः ३५ । ३६ परिचतुर्दशैश्चतुर्दशाधिकैः ॥ ३७ ॥ ॥ इति
समापर्वणि नैलकंठ्ये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ तत इति १ कृसरेण तिलमिश्रादनेन । 'ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्तितः । तिलकल्का
न्विनिक्षिप्य भित्तो वा कृसरो भवेत्' इति गृह्यविदः । जीवंत्या पाकविशेषेण ओदनस्यैव यवनभाषया विरिंजि इत्युच्यते । शाकविशेषेणेत्यन्ये २ । ३

अहतैःअनृपभुक्तैः ४ । ५ देवतानि द्वारादिषु स्थानेषु पितामहादीनि । 'द्वारे पितामहं विंश्यात्' इति गृह्यात् ६ मल्लाः बाहुयोधिनः झल्ला लकुटयोधिनः ७ । ८ । ९ । १०

अहतैश्चैववासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि ॥ तर्पयापासविभ्रेद्रान्नानादिभ्यःसमागतान् ४ ददौतेभ्यःसहस्राणिगवांप्रत्येकशःपुनः ॥ पुण्याहघोषस्तत्रासीदि
वस्पृगिवभारत ५ वादित्रैर्विविधैर्दिव्यैर्गवैरुच्चावचैरपि ॥ पूजयित्वाकुरुश्रेष्ठोदेवतानिनिवेश्यच ६ तत्रमल्लानटाझल्लासूतवैतालिकास्तथा ॥ उपत
स्थुर्महात्मानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरम् ७ तथासकृत्वापूजांतांभ्रातृभिःसहपांडवः ॥ तस्यांसभायारम्यायारमेशक्रोयथादिवि८ सभायामृषयस्तस्यांपांडवैःसहआ
सते ॥ आसांचक्रुर्नरेन्द्राश्चनानादेशसमागताः ९ असितोदेवलःसत्यःसर्पिर्मालीमहाशिराः ॥ अर्वावसुःसुमित्रश्चमैत्रेयःशुनकोबलिः १० बकोदालभ्यःस्थूल
शिराःकृष्णद्वैपायनःशुकः ॥ सुमंतुर्जैमिनिःपैलोव्यासशिष्यास्तथावयम् ११ तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्चसमुतोलोमहर्षणः ॥ अप्सुहोम्यश्चघौम्यश्चअणीमांड
व्यकौशिकौ १२ दामोष्णीषश्चैवलिश्चपर्णादोघटजानुकः ॥ मौंजायनोवायुभक्षःपाराशर्यश्चसारिकः १३ बलिवाकःसिनीवाकःसप्तपालःकृतश्रमः ॥ जातूकर्णः
शिखावांश्चआलंबःपारिजातकः १४ पर्वतश्चमहाभागोमार्कंडेयोमहामुनिः ॥ पवित्रपाणिःसावर्णोभालुकिर्गालवस्तथा १५ जंघाबंधुश्चैरभ्यश्चकोपवेगस्तथा
भृगुः ॥ हरिवभ्रुश्चकौडिन्योवभ्रुमालीसनातनः १६ काक्षीवानौशिजश्चैवनाचिकेतोऽथगौतमः ॥ पैंग्योवराहःशुनकःशांडिल्यश्चमहातपाः १७ कुरुरोवेणुजंघोऽ
थकालापःकठएवच ॥ सुनयोधर्मविद्वांसोऽष्टतात्मानोजितेन्द्रियाः १८ एतेचान्येचबहवोवेदवेदांगपारगाः ॥ उपासतेमहात्मानंसभायामृषिसत्तमाः १९ कथयं
तःकथाःपुण्याधर्मज्ञाःशुचयोऽमलाः ॥ तथैवक्षत्रियश्रेष्ठाधर्मराजमुपासते २० श्रीमान्महात्माधर्मात्मासुंजकेतुर्विबर्धनः ॥ संग्रामजिह्मुर्बलश्चउग्रसेनश्चवी
र्यवान् २१ कक्षसेनःक्षितिपतिःक्षेमकश्चापराजितः ॥ कंबोजराजःकमठःकंपनश्चमहाबलः २२ सततंकंपयामासयवनानेकएवयः ॥ बलपौरुषसंपन्नान्
कृतास्त्रानमितौजसः ॥ यथासुरान्कालकेयान्देवोवज्रधरस्तथा २३ जटासुरोमद्रकानांचराजाकुंतिःपुलिंदश्चकिरातराजः ॥ तथाऽगवांगौसहपुंड्रकेणपां
ड्योद्गराजौचसहाध्रकेण २४ अंगोवंगःसुमित्रश्चशैब्यश्चामित्रकर्शनः ॥ किरातराजःसुमनायवनाधिपतिस्तथा २५ चाणूरोदेवरातश्चभोजोभीमर
थश्चयः ॥ श्रुतायुधश्चकालिंजोयसेनश्चमागधः २६ सुकर्माचेकितानश्चपुरुश्चामित्रकर्शनः ॥ केतुमान्वसुदानश्चवैदेहोऽथकृतक्षणः २७ सुधर्माचा
निरुद्धश्चश्रुतायुश्चमहाबलः ॥ अनृपराजोदुर्धर्षःक्रमजिच्चसुदर्शनः २८ शिशुपालःसहसुतःकरूपाधिपतिस्तथा ॥ वृष्णीनांचैवदुर्धर्षाःकुमारादेवरूपिणः
२९ आहुकोविपृथुश्चैवगदःसारणएवच ॥ अक्रूरःकृतवर्माचसत्यकश्चशिनेःसुतः ३०

३१ । ३२ । ३३ रौरवाजिनवाससोमृगचर्मपरीधानाः ३४ । ३५ । ३६ सप्तविंशतिश्चित्रसेनाया गंधर्वगणाः ३७ साम्यं तालविशेषः शंपेत्यपि पाठः शंपा दक्षिण हस्तगृहीततालविशेषः । 'शंपादक्षिणपातस्तु वामे ताल इति स्मृतः' इत्युक्तेः । प्रमाणे गीतवाद्यतालानां ध्वनिसाम्ये । लये द्रुतमध्यविलंबिते । स्थाने उरः शिरः कंठादी ३८ ३९ । ४० । ४१ इति सभापर्वणि नैलकंठीये मारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ अथ तत्रोपविष्टेष्विति । अत्र नारदो युधिष्ठिरं प्रश्नमुखेन राजधर्माननुशास्ति १ तत्र शास्तुः स्व रूपं तावद्व्याचष्टे अस्यापि कणिकतुल्यता माभूदिति वेदोपनिषदां वेत्तेति वेदाः ऋग्यजुःसामाथर्वाणः । उपनिषदो रहस्यविद्याश्चतुर्विधाः । तत्र कर्मागावबद्धोपासनं 'उपावा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः' इत्यादिशास्त्रविहितं कर्मणैश्वर्यादिषु विराड्दृष्टिकरणं । प्रतीकोपासनं 'अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादित्यादिमूर्तिषु ब्रह्मदृष्टिकरणं अहंग्रहोपासनं 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देव ते अहं वै त्वमसि' इति व्यतिहारेणात्मनो देवतायाश्चाभेदचितनं । ज्ञानं ब्रह्मात्मानुभवः । वेदानां कर्मप्रतिपादकानां तदंतर्गतानामुपनि

भीष्मकोऽथाकृतिश्चैवयुमत्सेनश्चवीर्यवान् ॥ केकयाश्चमहेष्वासायज्ञसेनश्चसौमकिः ३१ केतुमान्वसुमांश्चैवकृतास्त्रश्चमहाबलः ॥ एतेचान्येचबहवःक्षत्रियामुख्यसंमताः ३२ उपासतेसभायांस्मकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरम् ॥ अर्जुनंयेचसंश्रित्यराजपुत्रामहाबलाः ३३ अशिक्षंतधनुर्वेदंरौरवाजिनवाससः ॥ तत्रैवशिक्षिताराजन्कुमारावृष्णिनंदनाः ३४ रौक्मिणेयश्चसांबश्चयुयुधानश्चसात्यकिः ॥ सुधर्माचानिरुद्धश्चशैब्यश्चनरपुंगवः ३५ एतेचान्येचबहवोराजानःपृथिवीपते ॥ धनंजयसखाचात्रनित्यमास्तेस्मृतंशुरुः ३६ उपासतेमहात्मानमासीनंसप्तविंशतिः ॥ चित्रसेनःसहामात्योगंधर्वाप्सरसस्तथा ३७ गीतवादित्रकुशलाःसाम्यतालविशारदाः ॥ प्रमाणेऽथलयेस्थानेकिन्नराःकृतनिश्चमाः ३८ संचोदितास्तुंबुरुणागंधर्वसहितास्तदा ॥ गायंतिदिव्यतानैस्ते यथान्यायंमनस्विनः ३९ पांडुपुत्रानृषींश्चैवरमयंतउपासते ॥ तस्यांसभायामासीनाःसुव्रताःसत्यसंगराः ४० दिवीवदेवाब्रह्माणंयुधिष्ठिरमुपासते ४१ ॥ इतिम०भा०सभापर्वणिसभाक्रियापर्वणिसभाप्रवेशोनामचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ समाप्तंचसभाक्रियापर्व ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ अथलोकपालसभाख्यानपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ अथतत्रोपविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ महत्सुचोपविष्टेषुगंधर्वेषुचभारत १ वेदोपनिषदांवेताऋषिःसुरगणार्चितः ॥ इतिहासपुराणज्ञःपुराकल्पविशेषवित् २ न्यायविद्वर्मतत्त्वज्ञःषडंगविदनुत्तमः ॥ ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः ३

पदां च वेत्ता पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता । अत एव ऋषिः मंता फलं प्रति वेदोक्तकृत्स्नफलभागी कृतानुष्ठानत्वात् । अत एव सुरगणार्चितः । इतिहासपुराणे प्रसिद्धे । पुराकल्पो बहुकृतं कमन्वाख्यानं 'देवासुराः संयत्ता आसन्' इत्यादिकं वेदोक्तं । विशेषः एककर्तृकमन्वाख्यानं परिकृत्यारूपं । 'हरिश्चंद्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजाऽपुत्र आस' इत्यादि तस्य योगबलात् प्रत्यक्षदर्शी २ न्यायः पंचांगमधिकरणं । यथा 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ॥ संगतिश्चेति पंचांगं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः' । अत्र यूपस्य स्वरुं करोतीति वाक्यं विषयः । तत्र षष्ठी यूपसंबन्धीतिकर्तृव्यतालक्षणार्था उत यूपवयवलक्षणार्थेति संदेहो विज्ञेयः । एतावेव पूर्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ । कल्पनालाघवानुग्रहादुत्तरः सिद्धांतः । फलमनुष्ठानभेदः । पूर्वपक्षे तक्षणाष्टास्त्रीकरणादिना काष्ठांतरं यूपसदृशं निर्मातव्यं । सिद्धांते एकदेशस्य षष्ठ्यकरणमात्रमिति । इदमेव पंचकं मोक्षधर्मेषूक्तं । 'सूक्ष्मं सांख्यकमौ चौमौ निर्णयः-

सप्रयोजनः । पंचैतान्पनुजानीहि वाक्यमित्युच्यते दुषैः' इति । सूक्ष्मं महनार्थत्वाद्विषयः । सांख्यमेवमेवं वेति विचारः । क्रमोऽतिक्रमः सिद्धांतस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थः । निर्णयः सिद्धांतः । प्रयोजनं फलमिति । वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपायः । एवं पूर्वोत्तरमीमांसाधिकरणानि न्यायास्तद्वित् । परमज्ञो मन्वादिप्रणीतशास्त्रतत्त्वज्ञः । षडंगवित् शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दोविचितिनिरुक्तं ज्योतिषमिति षड्वेदांगानि । अनुत्तमोऽत्युत्कृष्टः । ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः ऐक्यादित्रयं सर्वेष्वपि शास्त्रेषु समानं । यथा मीमांसायां सभिधो यजतीत्यादिप्रयाजाद्यंगवाक्यानां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति महावाक्येनैकवाक्यत्वमेक्यं । संयोगनानात्वं संयोगपृथक्त्वं । यथा दध्ना जुहोतीति वाक्यान्नित्यमपि दधि दध्नाद्रियकामस्येति वाक्यांतरेणैद्वियार्थमपि पृथग्विधीयते तेन द्वयमपि युगपद्दध्ना साध्यत इति । समवायः एकास्मिन्कर्मण्यनेकेषां धर्माणां सन्निपातः । यथा इष्टिपशुसोमात्मके राजसूये इष्ट्यादीनां दर्शादित्रिकद्वयस्येव साक्षात्परमाऽपूर्वजनकत्वे उपनिपातो न त्वंगानामिव परंपरया परमापूर्वोपकारकत्वं । यद्वा 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति आत्मविविदिषोत्पादकापूर्वं वेदानुवचनादीनामेककार्यकारित्वलक्षणमेक्यं । नन्वेककर्मागत्वाभावे कथमेषामेक्यमत आह संयोगनानात्वेति । स्वस्ववाक्योत्पन्नानां पृथक्फलानामप्येषां संयोगपृथक्त्वन्यायेन विविदिषार्थत्वमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वेषां समुच्चितानामेककार्यकारित्वे समुच्चयासंभवः राजसूयादीनां ब्राह्मणाद्यनुपयोगित्वात् प्रत्येकं चेदितरवैयर्थ्यमित्याशंक्याह । समवायविशारद इति समवायो यथाधिकारं कर्मसंबन्धः । अयमर्थः ब्राह्मणादीनां राजसूयादिष्वनधिकारात् तत्प्राप्तिः । विविदिषायाः पापनिवृत्तिफलकेनैत्येरेवोत्पत्तेर्न तदर्थं फलतो निविद्धानां ज्ञेनादीनां प्राप्तिः । अत एव हेतुद्वयात्पविष्टेष्वेष्ट्यादिकं काम्यमपि न निवार्यते । नित्यानामपि न सर्वेषां

वक्ताप्रगल्भोमेधावीर्यमृतिमात्रयवित्कविः ॥ परापरविभागज्ञःप्रमाणकृतनिश्चयः ४

समुच्चयः विविदिषाख्यदृष्टफलकत्वात् । तस्मान्न सर्वकर्मसमुच्चयो नापीतरवैयर्थ्यमिति । एवंरूप एव समुच्चयोऽत्र समवायशब्दार्थः । अस्मिन्मुख्ये विशारदो विवेकसमर्थः । यद्वा ऐक्यं साधर्म्योऽप्येष्ट्यादीनां द्रव्यत्वेन रूपेण । संयोगनानात्वमसाधारणधर्मसंबन्धस्तेन पृथिवीत्वजलत्वादिरूपेण भेदोऽपि समवायः शरीरे पंचानामपि भूतानां मेलकः । एतेषां तत्त्वं साधर्म्यं वैधर्म्यं संकरं च ज्ञातुं कुशल इत्यर्थः ॥ ३ ॥ न केवलं ज्ञातुमेव कुशलः किंतु वक्तुमित्याह वक्तेति । वक्ताऽपि समानाधिकरण एवेत्याह प्रगल्भ इति असंबद्धप्रलापी नेत्यर्थः । यतो मेधावी ऊहापोहकुशलः । तादृशोऽपि स्मृतिमान् अधीतं न नाशितवानित्यर्थः । नयविदायविभागादिव्यवहारवित् । कविरनागतदर्शी । परापरविभागज्ञः परापरयोर्ज्ञानकांडकर्मकांडयोर्विभागो यथायोग्यं शिष्येषु विभजनं तज्ज्ञः । यतः प्रमाणकृतनिश्चयः प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमादि । तच्च द्विविधं लौकिकमलौकिकं च आद्यं घटवह्निस्वर्गादिविषयं । द्वितीयम् निर्विशेषात्मवस्तुतत्त्वविषयम् । तथाहि अहंकारादिकमात्मनि सुषुप्त्यादावदृष्टत्वात्प्रतिपद्यते तत्र प्रत्यक्षं सुप्तौ निर्विशेषत्वं । तथा द्रष्टृदृश्यौ एकोपादानकौ मास्यमासकत्वात् श्रोत्रशब्दवत् मास्यमासकौ च दृश्यद्रष्टारौ तस्मादेकोपादानकौ यौ न तथा तौ नैकोपादानकौ यथा शब्दव्याणाविति व्यतिरेकतो वा साध्यसिद्धौ सत्यामुपादानोपादेययोरभेदाद्ब्रह्मात्रं वस्तुतत्त्वमिति सिद्धयति अनुमानादप्यात्मनो निर्विशेषत्वम् । घटज्ञानं पटज्ञानमिति दृशि विशेषदर्शनानुभवस्य घटाकाशादिवदौ पाधिकत्वात् । तथाऽग्नौऽप्यात्मनो निर्विशेषत्वे प्रसिद्धः । 'अस्थूलमनणु निर्गुणं निष्क्रियम्' इत्यादिः ४

नन्वनुमानबलाच्चन्द्रादेशिकत्वप्रत्यक्षं ब्रजमानः प्रस्तर इत्यादिरागमश्च शिथिलीक्रियते । अनुमानमपि नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यंगत्वात् शंखवदित्यादिकं 'नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि स स्नेहं सवासा जलमाविशेत्' इत्यागमेन । तथा च सर्वमपि प्रमाणं सदोषमतस्तत्र कृतनिश्चयत्वं दूरापेतमित्याशंक्याह पंचावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् । तत्र परं बोधयितुं प्रवृत्तस्यानुमानवाक्ये प्रतिज्ञादयः पंचावयवाः । तत्र पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । धूमादिति हेतुः । यथा महानस इति दृष्टांत उदाहरणम् । धूमवांश्चायमित्युपनयः । तस्माद् वह्निमानिति निगमनं । अस्मिन्वाक्ये गुणोऽनुकूलतर्को यदि वह्निमान्न स्यात्तर्हि धूमवानपि न स्यात् । दोषो षडो वह्निमानित्यादाविवाश्रयासाद्धिप्रभृतिः । तावुमौ वेतीति तथा । तथा चानुमानं प्रत्यक्षागमौ शिथिलीकरोतु । ब्रीहिमसूरादौ शुचित्वाशुचित्वविभागस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् तत्रानुकूलतर्कभाव एवानुमानबाधको न त्वागम इति स्थितं । तथा च लौकिकप्रमाणाधिकारिणे अपरं कर्मकांडमेव विभजते इतरस्येतरादिति विवेकः । ५ । यथावत्कृतानिश्चयः लौकिकानां प्रमाणानां प्रामाण्यमादाय धर्मार्थकामानां पुरुषार्थत्वनिश्चयः । इतरेषां प्रामाण्यमुपजीव्यमप्युपमूय मोक्षरसस्य पुरुषार्थत्वनिश्चयः । तदा लौकिकप्रमाणवाधात् । वेदा अवेदा इति श्रुतेः । 'लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्' इत्यभियुक्तोक्तेश्च । आत्मनिश्चयादर्वागेवेति शेषः । आ आत्मनिश्चयादिति वा छेदः । महामतिः आत्मज्ञः । 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति तस्यैव सार्वज्ञ्यश्रुतेः ६ सांख्ययोगविभागज्ञः सांख्यं वेदांतविचारः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः अनयोर्विभाग उपयोगः तत्र श्रवणात्मको वाक्यार्थविचारः प्रमाणगतासंभावनानिवृत्त्युपयोगी मननाख्यः श्रुतस्यार्थस्य तर्केणानुसंधानरूपो विचारः प्रमेयगतासंभावनाविवृत्त्युपयोगी अद्वैतमेव वेदो वदति युक्तियुक्तं चैतदेवेति सांख्यवि

पंचावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ॥ उत्तरोत्तरवक्ताचवदतोऽपि बृहस्पतेः ५ धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत्कृतानिश्चयः ॥ तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यास्य महामतिः ६ प्रत्यक्षदर्शी लोकस्यतिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ सांख्ययोगविभागज्ञो निर्विविक्तुः सुरासुरान् ७

भागः । निदिध्यासनापरपर्यायो योगः अनात्मसु देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपां विपरीतभावनां निवर्त्य ज्ञातृज्ञानज्ञेयाभाववंतं दृष्ट्वा त्रप्रत्ययं मोचयतीति योगविभागः । ये तु 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं' इति वासिष्ठवचनमुदाहृत्य चित्तनाशाख्यात्मदर्शनस्य द्वावुपायाविति वदन्ति । तेषां 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतिविरोधः । संवादिभ्रमवद्योगोऽपि ज्ञानं जनयित्वैव फलद इति चेतस्योपसर्जनत्वं कर्मणामिव स्यात्तथा च नोपायांतरं योग इत्यापतति । वासिष्ठवाक्यं तु क्रममेदमाह नतूपायभेदं । तथा च कृतोपास्तेर्योग उपसर्जनं वाक्यार्थसंभवं ज्ञानं प्रधानं । अकृतोपास्तेस्तु ज्ञानमुपसर्जनं योगः प्रधानं । यथा दृष्टगोपिंडस्याप्यगृहीतशब्दार्थसंगतिकस्य इयं गौरिति वाक्यमेव गवाज्ञानानुत्पन्नचक्षुस्तेन विषयीकृतेऽपि गोपिंडे गोबुमुत्सानुवृत्तेः । एवं साक्षात्कृतत्वं पदार्थस्यापि तत्त्वमसीति वाक्यमेव संसारानर्थमूलब्रह्माज्ञानस्य निवर्तकं न मनस्तेन दृष्टेऽपि त्वमर्थे ब्रह्माज्ञानानुवृत्तिदर्शनात् । एवं साक्षादिमती गौरिति लक्षणतो ज्ञातगोपदार्थस्यापि गोपिंडदर्शनमेव गोबुमुत्सानिवर्तकं न तु वाक्यं । तथा श्रवणादिना ज्ञातब्रह्मपदार्थस्यापि योगादेव दर्शनं न तु वाक्यात् तेन तत्त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति । मनसैवानुवृत्त्यमिति च शब्दमनसो ज्ञानकरणत्वानुवादकश्रुत्योर्व्यवस्था सिद्धयति । तदिदमुक्तं सांख्ययोगविभागज्ञ इति । विभागो हि द्वयोः समुच्चित्येककार्यकारिस्वे सति संभवति न तु ब्रीहियववद्विकल्पैककार्यकारिस्वे इत्यास्तां तावत् । 'सांख्ययोगी पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पंडिताः' इत्यत्र प्रपंचविषयमाणत्वात् । एवं ब्राह्मणा विद्यया संपन्नत्वमुक्ता

राजयोगविद्यांतरसंपत्तिमप्याह निर्विविक्तुः सुरासुरानित्यादिना । निर्विविक्तुः विविक्तुर्विचारं कर्तुमिच्छुः निर्विविक्तुस्तद्विरोधी उभयेषां धीप्रमोषणेन कलहप्रवर्तकः । यद्वा निर्वेदो युद्धादुपरतिस्तं कर्तुमिच्छुः लोकनाशमयादित्यर्थः । एतेन भेदाभिज्ञत्वमुक्तं ७ संधिः साम । विग्रहो निग्रहो दण्ड इत्यर्थः अनुमानविभागवित् स्वपरशक्तिबलाबलेऽनुमानतो निश्चिन्त्य विभागं विभजनं परामात्यादिभ्यो धनप्रदानं तद्वित् । अनुमाय विभागविदिति गौडाः पठन्ति । एवं च नीतिशास्त्रप्रसिद्धोपायचतुष्टयाभिज्ञत्वमुक्तं । पाङ्गुण्यविधियुक्तश्च षड्गुणाः संधिविग्रहयानासनद्विधीभावसमाश्रयाख्यास्त एव पाङ्गुण्यं । स्वार्थेऽप्यत्र । तस्य विधिरज्ञातज्ञापनं तेन युक्तः । सर्वदा विजिगीषुभ्यः पाङ्गुण्यादिकमुपदिशति स्वस्य निःशत्रुत्वेऽप्याधिकारिकत्वात् । तत्र संधिविग्रहोऽप्रत्येकं द्विविधौ । प्रबलदुर्बलयोर्विजिगीषावतोः समभूमौ युद्धप्रसंगे आद्यो विग्रहमिच्छति दण्डेनैव परः संधिमिच्छति दानेनेति । तयोरेव दुर्बलोऽभेद्यदुर्गाश्रितश्चेद्बलवताऽपि सह देशोल्लंठनादिना विग्रहमिच्छति । इतरस्तु तेन सहाल्पकरग्रहेणापि संधिमेवेच्छति । तथा च दुर्बलद्वारको संधिविग्रहावन्यो प्रबलद्वारकावन्यो । तदिदमुक्तरामायणे 'द्वियोनी संधिविग्रहौ' इति । तत्र प्रबलयोर्निर्विग्रहः यानासनयोः प्रयोजकः । दुर्बलयोनिः संधिद्विधीभावसमाश्रययोः । तथोक्तं कामंदकीये । 'संधेश्च

संधिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ॥ पाङ्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ८ युद्धगांधर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिघस्तथा ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणैर्मुनिः ९ लोकाननुचरन्सर्वानागमतांसमानृप ॥ नारदः सुमहातेजाऋषिभिः सहितस्तदा १० पारिजातेन राजेन्द्रपर्वतेन च धीमता ॥ सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ११ सभास्थान्पाण्डवान्द्रुप्रीयमाणो मनोजवः ॥ जयाशीर्भिस्तुतं विप्रो धर्मराजानमार्चयत् १२ तमागतमृषिदृष्ट्वानारदं सर्वधर्मवित् ॥ सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह १३ अभ्यवाद्यत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ॥ तदर्हमासनंतस्मै संप्रदाययथाविधि १४ गांचैव मधुपर्कं च संप्रदायार्थमेव च ॥ अर्चयामासरत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् १५ तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ॥ सोर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ॥ धर्मकामार्थसंयुक्तं प्रच्छेदं युधिष्ठिरम् १६

विग्रहस्यापि द्वैगुण्यं संप्रचक्षते ॥ यानासने विग्रहस्य रूपं संधेः परं द्वयम्' इति द्वौ गुणभूतौ यस्य स द्विगुणः स च स च तौ तयोर्भावो द्वैगुण्यं तत्र यानं विजिगीषोरिति प्रति यात्रा । आसने कदाचिच्छक्तिप्रतिबंधे च तत्रैव शत्रोर्दुर्गमावेष्टय तत्र धान्यादिप्रवेशनं प्रतिब्रजताऽवस्थानं । बलवता विग्रहे बलवत्तरेण तच्छत्रुणा संधिं कृत्वा उभयत्र दासोऽस्मीति वाचैवात्मसमर्पणं कर्तव्यं न कर्मणेति स द्विधीभावः । यथोक्तं तत्रैव 'बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचाऽऽत्मानं समर्पयन् । द्विधीभावेन वर्तेत काकाशिवदलक्षितः' इति । अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्दुर्गभूपालाद्याश्रयणं समाश्रयः । एवं चोपायांतर्गतौ संधिविग्रहावन्यौ पाङ्गुण्यांतर्गतौ चान्याविति न पुनरुक्तिः ८ युद्धगांधर्वसेवी तदुभयप्रिय इत्यर्थः सर्वत्र सर्वाच्च विद्यासु सर्वेषु कर्मसु चाऽप्रतिघोऽप्रतिहतः । पूर्णशक्तित्वात् । अन्यैरसंगत्वकारुण्यादिभिः मुनिरात्मतत्त्वानुसंधानवान् ९ आगमदागतवान् । १० । ११ । आर्चयत् पूजितवान् १२ । १३ । १४ । १५ । १६

कच्चिदर्थश्च कल्पत इति । कच्चिदिति कायप्रवेदने स्वाभिप्रायाविष्करणे । त्वदीया अर्थाः स्वकार्ये यागदानकुटुंबभरणादौ समर्था भवन्त्विति ममाभिप्राय इत्यर्थः । एवं करिष्यामि यथैतदुक्तमित्यन्ते राज्ञांगीकृतत्वापदुपेशपरोयं ग्रंथ इत्यवसीवते । अर्थधर्मकाममोक्षास्त्वदीयानविहतानिच्छामीति क्रमेण पादचतुष्टयार्थः । कच्चिदिति सर्वत्र संबंधनीयं । तत्रापि मनश्चांस्तरात्मानि प्रणिधीयमानं न प्रतिहन्यते वृत्त्यन्तरेरित्यन्त्यपादार्थः १७ त्रिपुतमाधममध्यमेषु ऋत्विक्पुरोहितादिषु धर्मेण सहितां वृत्तिं वर्तते दंडबद्धेभ्यादिष्वर्थेन सहितां प्रजासु पालनपट्टमागहाराभ्यां धर्मार्थसहितामिति विवेकः । धर्मार्थौ च धर्मार्थौ चेति द्वंद्वेकशेषः तैः सहितामिति समासः १८ कच्चिदर्थेनेति । अर्थलोभाद्धर्मबाधो नीचानां धर्मलोभाद्धर्मबाधो विरक्तानां कामेन प्रीतिसारेण तात्कालिकसुखाभासप्रदर्शनबलेन मोहयता धर्मार्थयोर्बाधः कामुकानां प्रसक्तः । त्वयि राज्यप्राप्तिकूलानां नीचत्वविरक्तत्वकामुकत्वानां मभावमिच्छाभीत्यर्थः १९ परस्परविरोधिनामेवां कथमेकेनानुष्ठानमित्याशंक्य कालभेदेनेत्याह कच्चिदर्थमिति । 'पूर्वाह्णे चाचरेद्धर्मं मध्याह्णेऽर्थमुपार्जयेत् । सायान्हे चाचरेत्काममि त्येवावैदिकी श्रुतिः' इति दक्षोक्तकालव्यवस्थामास्थाय त्रिवर्गं सेवेतेत्यर्थः । सदावरदेति संबोधनेन परानुग्रहकृतो धर्मः सर्वस्मिन्नपि काले कर्तव्य इति सूचयति । समभिः पाठे अनेव म्बेणात्मसाम्येनेत्यर्थः २० कच्चिद्राजेति षड्गुणाः 'वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित्कविः' इति नारदस्तुतो सूचिता वक्तृत्वादयः । अत्र राजगुणेषु वक्तृत्वं चारामात्यादिषु यथायोग्यं

॥ नारदउवाच ॥ कच्चिदर्थश्चकल्पतेधर्मेचरमतेमनः ॥ सुखानिचानुभूयंतेमनश्चनविहन्यते १७ कच्चिदाचरितंपूर्वैर्नरदेवपितामहैः ॥ वर्तसेवृत्तिम सुद्रांधर्मार्थसहितांत्रिषु १८ कच्चिदर्थेनवाधर्मधर्मेणार्थमथापिवा ॥ उभौवाप्रीतिसारेणनकामेनप्रबाधसे १९ कच्चिदर्थचधर्मचकामचजयतांवर ॥ विम ज्यकालेकालज्ञःसदावरदसेवसे २० कच्चिद्राजगुणैःषड्भिःसप्तोपायांस्तथाऽनघ ॥ बलावलंतथासम्यक्चतुर्दशपरीक्षसे २१

कार्योपदेशकौशलं । प्रागल्भ्यं

शत्रुदमनादावुत्कर्षप्रदर्शनं । मेधावित्वं तर्ककौशलं । स्मृतिमान्कविरिति चातीतानागतयोः परामर्शित्वं । नयविदिति नीतिशास्त्रवित्त्वं । एतै राजगुणैरुपायान्बलाबलमन्यांश्चतुर्दश त्वं परीक्षसे इति योजना । हेअनघ चतुर्दशमी राजदोषैर्वर्जित ते च वक्ष्यते 'नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रतां । अवर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पंचवृत्तितां । एकचित्तनमर्थानामन र्थज्ञैश्च चित्तनं । निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणं । मंगलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः । कच्चित्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश' इति । नास्तिक्यं परलोकापलापः । प्रमादोऽनवधानता । दीर्घसूत्रतांचिरक्रियत्वं । पंचवृत्तितां पंचेन्द्रियपरवशतां । अर्थानां प्रयोजनानामेकचित्तनमेकेनैव चित्तनं । अनर्थज्ञैर्विपरीतार्थदर्शिभिः सह चित्तनं मंत्रः । मंगल मुत्सवः । आदिपदाहेवपूजादि तस्याप्रयोगमनुष्ठानं प्रत्युत्थानं च सर्वतः युगपत्सर्वदिग्वस्थितशत्रुदेशेन दंडयात्रेति तदर्थः यद्वा अघं पराजयमूलं विंशतिवर्गस्तद्वहित स च कामं दकीये उक्तः । 'बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबाहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वपि सक्तिमान् । अनेकचित्तमंत्रश्च देवब्राह्मणानि दकः । देवोपहतकश्चैव देवचित्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः । अदेशस्यो बहुरिपुर्भुक्तो कालेन पथ्य सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः संधिं न कुर्वीत विग्रही स्यात् केवलम्' इति । उपायाः सप्त सामदानभेददंडमंत्रौषधैर्द्रजालाख्याः । बलावलं स्वपरपक्षयोः साम्यं । परस्य हीनता स्वस्य वा हीनतेति त्रिविधं । यथायोगं बुद्ध्यादिभिः

सामादयः परीक्षणीयाः किमनेन शत्रुणा साम कर्तव्यं न वा । कर्तुमारब्धं चेत् सिद्धयति न वा । सिद्धं चेदंते कुशलं न वेति चारप्रेषणादिना च बलाबलप्रभृतिकं परीक्षणीयं । तथा चतुर्दश देशादयोऽपि परीक्षणीयाः । ते च नीतिशास्त्रोक्ताः । 'देशो दुर्गं रथो हस्तिवाजियोधाधिकारिणः । अंतःपुरात्रगणनाः शास्त्रलेखयधनासवाः । परीक्षया ह्यधिपास्ते पां चतुर्दश नरेश्वरैः' इति । योधाः शूराः । अधिकारिणो देशपालदुर्गपालसेनापत्यादयः । गणना अश्वरथधनादीनां संख्या । लेखयमायव्ययनिर्णयाय सर्वस्य पत्रारोहकरणं । धनं पर्याप्तमपर्याप्तं चेति विचार्य । आसवाः मद्यवदपकारिणः प्रच्छन्नशत्रवः । असव इति पाठे असुबलमित्यर्थः । बलाबलेन सम्यक्त्वमिति पाठे स्वीयं परकीयं च देशादिकमुक्तविधेन बलाबलेन बुद्ध्या चारैश्च परीक्षणीयमित्यर्थः २१ एतदेवाह कच्चिदात्मानमिति । आत्मानं प्रबलं परान् दुर्बलान्परीक्ष्य सेवसे राज्यं । तथा विपरीते जयमूलस्य कोशस्य वृद्धये सं धाय परैः सह साम कृत्वाऽष्टौ कर्माणि । 'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं । खन्याकरकरादानं शून्यानांच निवेशनं । अष्टौ संधानकर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिः' इति शास्त्रो क्तानि सेवसे । कुंजरबंधनं बहुमक्षकत्वात्तेषां यथाविभागं ग्रामीणधनैरेव ग्रामे ग्रामे पोषणार्थं बंधनं । खनी रत्नाद्युत्पत्तिस्थानं आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानमिति भेदः । खननमात्रे ण धमनादिनाऽभिमुखीकरणेन च तयोस्तल्लामहेतुत्वात् २२ कृष्यादिनाऽपि कोशवृद्धिः स्वाम्यादिप्रकृतिसप्तकस्य परैर्धनादिना मोहने कृते सति न भवतीत्यत आह कच्चित्प्रकृतय

कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्यपरांश्चजयतांवर ॥ तथासंधायकर्माणिअष्टौभारतसेवसे २२ कच्चित्प्रकृतयःसप्तनलुप्ताभरतर्षभ ॥ आढ्यास्तथाऽव्यसनिनःस्वनुर काश्चसर्वशः २३ कश्चिन्नकृतकैर्दूतैर्येचाप्यपरिशंकिताः ॥ त्वतोवातवचामात्यैर्भिद्यतेमंत्रितंतथा २४ मित्रोदासीनशत्रूणांकच्चिद्वेत्सिचिकीर्षितम् ॥ कच्चित्संधियथाकालंविग्रहंचोपसेवसे २५

इति सप्त । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिच । राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' इति कोशोक्ताः । तत्र स्वामिरूपा प्रकृतिः सप्तविधा । 'दुर्गाध्यक्षो बलाध्यक्षो ध र्माध्यक्षश्चमूपतिः । पुरोधा वैद्यदैवज्ञौ सप्त प्रकृतयः स्मृताः' इति प्रोक्ताः । बलाध्यक्षो बलस्य चतुरंगस्याहारादिदानेनपालकः । धर्मः कार्यमात्रं । चमूपतिर्दुर्दे चम्वाः प्रणेता । अ मात्यो मंत्रीः । सुहृन्त्यायान्यायविभागकर्ता पर्वद्रूपः । एते न तावका लुप्ताः परैर्मोहिता मामुवन् । लुप्यतेर्मोहनार्थस्येदं रूपं लुप्ताश्चेदुर्गादीनामेव नाशापत्तिरित्यर्थः । अथवा त एवा द्याःसंतो व्यसनिनो द्यूतपानादिरताः मामुवन् । 'दृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमात्पापं करोति' इति स्मृतेरस्त्यादयस्य व्यसनप्रसक्तिस्तदाऽपि न कोशादीनां वृद्धिः स्यात् । कथं तर्हि स्युः सर्वप्रकारैः स्वनुरक्ता अत्यंतं स्वामिकार्ये प्रीतिमंतः २३ दुर्गाध्यक्षादीनां लोभतो विपरीतकार्यकारित्वेन नाशहेतुत्वं प्रसिद्धं । अमात्यसुहृदोस्तु लोभने कथं नाशहेतुत्वमित्याशंक्य मंत्रभेदेनेत्याह कच्चिन्नेत्यादिना अपरिशंकिताः । येषु दोष्टचंका नास्ति तैः कृतकैः कृत्रिमैः सुहृद्भूतैर्दूतैरुभयवेतनेस्तव मंत्रितं मंत्रो न भिद्यते प्रकाश्यते कच्चिद् । तर्कैर्दूतैर्वेति पाठे सम्यगापि मंत्रितं कुपुक्तिभिर्न विष्ठाव्यत इत्यर्थः । त्वतो वा कृतकमित्रं प्राति कथयतोऽमात्यैर्वाकृतकैर्मंत्रितं भिद्यत इति सर्वत्र संबंधनीयं २४ मित्रेति मित्रं सम्यक् परीक्ष्य तेन सह संमंज्य बलवता शत्रुणा संधिं दुर्बलेन सह विग्रहं मध्यमेनोभयवेतनेनोदासीनेन राज्ञा च सह वृत्तिं साम्येन स्थितिं च कुर्यादिति सार्द्धंश्लोकायः २५

॥ ७ ॥

४० नित्योद्योगी ३९ विनयसंपन्नः शिक्षायुक्तः । कुलपुत्रः सत्कुलजः । अनुसूयुः परगुणेषु दोषारोपमकुर्वन् । अनुग्रहा शास्त्रचर्चाकुशलः । असंकीर्ण इति पाठे सदसद्विवेकवान्
 ४० ऋजुरकुटिलः ४१ अंगेषु सामुद्रिकशास्त्रोक्तरीत्या अंगानां परीक्षायां । उत्पातेषु दिव्यभौमशारीरेषु धूमकेतुभूकंपवामनेत्रस्फुरणादिष्वगाम्यशुभसूचकेषु ४२ सेनापत्याकर
 कोशाध्यक्षकृष्याद्यवेषणानि मुख्यमध्यमनीचानि । उपधातीतान् छलरहितान् श्रेष्ठेषु मंत्रकार्येषु ४३ । ४४ पतितमिति व्यतिरेकदृष्टांतः नावजानंति नावमन्यंते तत्र हेतुः उग्रप्र
 तिग्रहीतारं उग्रमिति क्रियाविशेषणं । यद्वा उग्रं हिंस्रं कर्म तेन प्रतिग्रहीतारं धनस्य प्रजापीडकमित्यर्थः । 'यथोक्तं प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो महानलः ॥ राज्ञः प्राणान् बलं
 कोशं नादग्ध्वा विनिवर्त्तते' इति । तथा च नाशहेतुकर्मकारिणोऽवज्ञैवोचितास्तस्त्वया तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । कामयानं कामतो यानं पर्यटनं यस्य तं स्वैरिणमिव भ्रष्टत्वादर
 तिप्रदत्वाच्च स्त्रियोऽवमन्यंते तद्वत् ४५ दृष्टो धनमानादिना ४६

ष्टावदाताः प्रगल्भा निष्कपटाश्च अत एव विक्रांता जयं कृतवन्तः । एवं गौणस्वामिसंपदमुक्त्वा तद्विद्विहेतुमाह त्वया सत्कृत्य मानिता इत्यादिना ५७ मत्तमहरहर्देयं धान्या दि । वेतनं मासांतदेयं वित्तं । विकर्षणं कालातिक्रमः ४८ दौर्गत्यात् दारिद्र्यं ४९ प्रधानतः मंत्रिणमारभ्यमंत्रिप्रभृतय इत्यर्थः ५० सांपरायिकान् संग्रामहितान् शूरान् गज रथतुरगारोहान् पदार्थीश्वर्यान्प्रयोजनानि नानुशास्ति । सर्वस्यैकाधिपत्ये तद्वेदेन सर्वनाशो युगपदेव स्यादिति भावः ५१ कच्चित्पुरुषेति । कृतज्ञो भवेदिति भावः ५२ कच्चिद्विद्ये ति । बुद्धिदानं मानयस्वेति भावः ५३ कच्चिद्वारानिति । जीवतां शूराणां विश्वासार्थं । व्यसनं चेति परलोकार्थं ५४ तदेवाह युद्धे वेति ५५ सर्वस्या इति प्रजानुकूल्यमपि जपहेतुः ५६ एवं विजयहेतुं प्रकृतिसंपदमुक्त्वा विजयकालमाह कच्चिद्व्यसनिनिति । व्यसनैः 'स्त्री द्यूतं मृगया मयं नृत्यं गीतं वृथाटनं ॥ वाद्यं निंदा दिवास्वापो व्यसनानि नृणां दश' इत्युक्तं । त्रिविधं बलं मंत्रकोशभृत्यबलानि । प्रभुमंत्रोत्साहशक्तीर्वा ५७ पार्ष्णिमूलं पार्ष्णिग्राहकः आदिर्यस्य तत् द्वादशविधं मंडलं तच्चोक्तं कामंदकीये । 'अमात्यराष्ट्रदुर्गा णि कोशो दंडश्च पंचमः ॥ एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्भोत्साहः कृतश्रमः ॥ जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ अरिभिर्मित्रमरे

कच्चिद्वलस्यतेमुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः ॥ ष्टावदाताविक्रांतास्त्वयासत्कृत्यमानिताः ४७ कच्चिद्वलस्यभक्तंचवेतनंचयथोचितम् ॥ संप्राप्तकालेदात व्यंददासिनविकर्षसि ४८ कालातिक्रमणादेतेभक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुः कुर्वीतेदौर्गत्यात्सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ४९ कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वांकुलपुत्राः प्रधानतः ॥ कच्चिप्राणांस्तवार्थेषुसंत्यजंतिसदायुधि ५० कच्चिन्नैकोबहूनर्थान्सर्वशः सांपरायिकान् ॥ अनुशास्ति यथाकामं कामात्माशासनातिगः ५१ कच्चित्पुरुषकारेणपुरुषः कर्मशोभयन् ॥ लभतेमानमधिकंभूयोवाभक्तवेतनम् ५२ कच्चिद्विद्याविनीतांश्चनरान्ज्ञानविशारदान् ॥ यथार्हगुणतश्चैवदानेनाभ्युपपद्यसे ५३ कच्चिद्वारान्मनुष्याणांतवार्थेषुमृत्युमीयुषाम् ॥ व्यसनंचाभ्युपेतानांविभर्तिभरतर्षभ ५४ कच्चिद्व्यादुपगतंक्षीणंवारिपुमागतम् ॥ युद्धेवाविजितंपार्थपुत्रवत्परिरक्षसि ५५ कच्चित्वमेवसर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ॥ समश्चानभिंशंक्यश्चयथामातायथापिता ५६ कच्चिद्व्यसनिनंशत्रुं निशम्यभरतर्षभ ॥ अभियासिजवेनैवसमीक्ष्यत्रिविधंबलम् ५७ यात्रामारभसेदिष्ट्याप्राप्तकालमरिंदम ॥ पार्ष्णिमूलंचविज्ञायव्यवसायंपराजयम् ५८

मित्रं मित्रमित्रमतः परं ॥ अथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरस्कृताः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनंतरं ॥ आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनंतरः ॥ अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ मंडलाद्विहरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥ अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः' इति । विजिगीषुशत्रू तयोर्भिन्ने तन्मित्रे चेति त्रीणि द्वंद्वानि क्रमेण पुरतः । विजिगीषोः पृष्ठतः पार्ष्णिग्राहक्रंदौ पार्ष्णिग्राहः पृष्ठरक्षकः । आक्रंदः प्रोत्साहकः । एतयोरनुग्राहकावासारौ तत्तत्पृष्ठगतौ पार्ष्णिग्राहासार आक्रंदासारश्चेतिदश पुरुषाः । विजिगीषुशत्रोः पार्श्वे मध्यमः सवर्षा पार्श्वे उदासीनः । इति मंडलं पार्ष्णिमूलमित्युच्यते । व्यवसायं कृत्यनिश्चयं कृत्यं च 'अलब्धवेत नो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः ॥ क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतिश्च भीषितः ॥ यथाभिलाषितैः कामैर्मिद्यादेतांश्चतुर्विधान् ॥ परकीयान् स्वकीयांस्तु रक्षेद्विजयकामुकः' इति नीतिशास्त्रोक्तं । पराजयं पराजयमूलानां व्यसनानां परपक्षे सद्भावं स्वपक्षे चाभावं विज्ञाय दिष्ट्या विशेषतो देवज्ञादिद्वारा ज्ञात्वा । तत्र देवं व्यसनं पंचविधं मानुषं-

च पंचविधं । यथोक्तकामंदकीये । 'हुताशनो जलं व्याधिदुर्मेजं मरकस्तथा । इति पंचविधं देवं व्यसनं मानुषं परं । अयुक्तेभ्यश्च चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलो माच्च प्रजानां पंचधा मयम्' इति ५८ उपच्छन्नानि परैरलक्ष्याणि । रत्नानि उत्कृष्टवस्तूनि भेदायेत्यर्थः ५९ । ६० स्वनुष्ठिताः शोभनेन पुरुषेण सम्यगनुष्ठिताः । विधिवद्विधाः ये सामादयः विधिवदनुष्ठिताः संतो गुणाः हिताय भवन्त्यन्यथा विपरीताय यथोक्तमभियुक्तैः । चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सात्वतमक्रियेति । यद्वा सामादयोऽवश्यमनुष्ठेयाः यतो राज्ञां गुणाः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाः विधिवदग्निहोत्रादिविधिवदवश्यानुष्ठेयाः तदकरणे स्वराष्ट्रमंगादिना जातेन प्रजापीडनेन राज्ञां दोषोत्पत्तिः ६१ मूलं स्वराज्यदंडप्र त्ययिभिः शूरैरधिष्ठितं सत् दृढं परानभिभाव्यं कृत्वा ६२ अष्टांगसंयुक्ता 'रथा नागा हया योधाः पत्तयः कर्मकारकाः । चारा देशिकमुख्याश्च ध्वजिन्यष्टांगिका मता' । चतुर्विधबला मौलमैत्रभृत्यादविकैर्बलैर्युक्ता बलमुख्यैः सेनापतिभिः प्रतिवर्धिनी प्रातिकूल्येनच्छेदिनी ६३ लवःसस्यच्छेदनकालः मुष्टिःसस्यानां गोपनकालः दुर्भिक्षमिति यावत् । लूज् छेदने मुष

बलस्यचमहाराजदत्त्वावेतनमग्रतः ॥ कच्चिच्चबलमुख्येभ्यः परराष्ट्रेपरंतप ॥ उपच्छन्नानिरत्नानिप्रयच्छसियथार्हतः ५९ कच्चिदात्मानमेवाग्रेविजित्य विजितेन्द्रियः ॥ परान्राजिगीषसेपार्थप्रमत्तानजितेन्द्रियान् ६० कच्चितेयास्यतः शत्रून्पूर्व्यांतिस्वनुष्ठिताः ॥ सामदानंचभेदश्चदंडश्चविधिवद्विधाः ६१ कच्चिन्मूलंदृढं कृत्वापरान्यासिविशांपते ॥ तांश्चविक्रमसेजेतुंजित्वाचपरिरक्षसि ६२ कच्चिदष्टांगसंयुक्ताचतुर्विधबलाचमूः ॥ बलमुख्यैः सुनीतातेद्विपतां प्रतिवर्धिनी ६३ कच्चिल्लवंचमुष्टिंचपरराष्ट्रेपरंतप ॥ अविहायमहाराजनिहंसिसमरेरिपून् ६४ कच्चित्स्वपरराष्ट्रेपुबहवोऽधिकृतास्तव ॥ अर्थान्समाधि तिष्ठतिरक्षंतिचपरस्परम् ६५ कच्चिदभ्यवहार्याणिगात्रसंस्पर्शनानिच ॥ घ्रेयाणिचमहाराजरक्षंत्यनुमतास्तव ६६ कच्चित्कोशश्चकोष्ठंचवाहनंद्वारमा युधम् ॥ आयश्चकृतकल्याणैस्तवभक्तैरनुष्ठितः ६७ कच्चिदाभ्यंतरेभ्यश्चबाह्येभ्यश्चविशांपते ॥ रक्षस्यात्मानमेवाग्रेतांश्चस्वेभ्योमिथश्चतान् ६८ क च्चित्रपानेद्यूतेवाक्रोडासुप्रमदासुच ॥ प्रतिजानंतिपूवाह्णेव्ययंव्यसनजंतव ६९

स्तेये आभ्यामधिकरणे घक्तिनौ । परराष्ट्रे क्षेत्रस्थेषु सस्येषु सुखलब्धात्रैर्दुर्भिक्षे च राजकुललब्धभक्तोपजीविभिर्निरन्नताक्रांताः शत्रवः सुखं जेया इत्यर्थः ६४ स्वपरराष्ट्रेषु स्वेति दृष्टांतार्थं स्वराष्ट्रे इव परराष्ट्रे प्रविष्टाः बहवोऽधिकृताः स्थाने स्थाने स्थिताः स्थानपत्यादयोऽर्थान् प्रयोजनानि प्रजावशीकरणकरग्रहणादीनि रक्षंति च परस्परं संभूय परकीय मागतं सेनापत्यादिकमभिभूय राष्ट्रं स्वीयांश्च रक्षंतीत्यर्थः ६५ अभ्यवहार्याणि भक्ष्याणि । गात्रसंस्पर्शनानि वस्त्राणि । संघर्षणानीति पाठे चंदनागुरुकुंकुमकस्तूरिकादीनि । घ्रेया णि उत्तमधूपादीनि । अनुमताः विश्वस्ताः । तव त्वदर्थं रक्षंति न तु देशांतरोत्पन्नानि तानि स्वयमेव स्वीकुर्वतीत्यर्थः ६६ कोशो धनगृहं । कोष्ठं धान्यस्थानं ६७ आभ्यंतरेभ्यः सुदादिभ्यः । बाह्येभ्यः सेनापत्यादिभ्यः । तानुभयान्स्वेभ्यः पुत्रामात्यादिभ्यः । तानपि मिथः पुत्रममात्यादमात्यं च पुत्राद्रक्षसि ६८ कच्चिन्नेति पानादिव्यसनजं व्ययं तव पूर्वाह्णेभर्माचरणकाले भृत्याः न प्रतिजानंति नावेदयंति । आवेदने हि तदानीमागताः शिष्टाः पुरोहितादयः पानादिदुर्व्यसनासक्तं त्वां ज्ञात्वा त्यजेयुरिति भावः ६९

सुभिक्षसाम्यदुर्मिक्षेष्वायस्य पादेन पादाभ्यां त्रिभिः पादैर्वा व्ययः संशुद्धयते पूर्यते । सर्वथाऽपि कोशवृद्धिः कार्येति भावः ७० दुर्गतात् दरिद्रान् ७१ अनुतिष्ठति निवेदयति ७२ अनुप्रौढत्वहितकामत्वज्ञानानंतरं प्रियान् कर्मभ्योऽपकर्षोऽधिकारच्युतिः सा च पूर्व किल्बिषमप्राप्य दोषमदृष्ट्वा न कर्तव्येत्यर्थः ७३ । ७४ अप्राप्तव्यवहाराः अप्रौढाः ७५ । ७६ देवमातृका वृष्टिनिष्पाद्यसस्या ७७ प्रत्येकं च शतं प्रतिशतमेकवृद्धयेति संबंधः । एकैकः प्रतिमासं वर्धनीय इत्यर्थः । पादिकं च शतं वृद्धयेति पाठे तु वर्षस्य शतचतुर्थांशो वृद्धिः तथा च किंचिदधिकद्वयुत्तरवृद्धिः । आद्ये संबंधके वृद्धिरन्यत्र निर्वधके इति विभागः यत् । 'द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंचकं च समं शतं । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात्' इति त्रिकादि पक्षस्त्वाध मणिकव्यवसायानुसारेणेति ज्ञेयं ७८ वार्ता कृषिर्वाणिज्यं पाशुपाल्यं कुसीदं चेति चतुर्विधा ७९ कञ्चिच्छूरा इति । प्रतिग्रामं पंचपंचेति । स्वनुष्ठिताः शोभनमनुष्ठितमनुष्ठानं येषां ते

कञ्चिदायस्यचाद्धेनचतुर्भागेनवापुनः ॥ पादभागैस्त्रिभिर्वाऽपिव्ययःसंशुद्धयतेतव ७० कञ्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्वणिजःशिल्पिनःश्रितान् ॥ अभीक्ष्ण मनुगृह्णासिषनघान्येनदुर्गतान् ७१ कञ्चिच्चायव्ययेयुक्ताःसर्वेगणकलेखकाः ॥ अनुतिष्ठतिपूर्वाह्नेनित्यमायंव्ययंतव ७२ कञ्चिदर्थेषुसंप्रौढान्हितकामा ननुप्रियान् ॥ नापकर्षासिकर्मभ्यःपूर्वमप्राप्यकिल्बिषम् ७३ कञ्चिद्विदित्वापुरुषानुतमाधममध्यमान् ॥ त्वंकर्मस्वनुरूपेषुनियोजयासिभारत ७४ कञ्चि न्नलुब्धाश्चौराववैरिणोवाविशांपते ॥ अप्राप्तव्यवहारावातवकर्मस्वनुष्ठिताः ७५ कञ्चिन्नचैरैर्लुब्धैर्वाकुमारैःस्त्रीबलेनवा ॥ त्वयावापीड्यतेराष्ट्रंकाञ्चितु ष्ठाःकृषीवलाः ७६ कञ्चिद्राष्ट्रेतडागानिपूर्णानिचवृंहतिच ॥ भागशोविनिविष्टानिनकृषिर्देवमातृका ७७ कञ्चिन्नभक्तबीजंचकर्षकस्यावसीदति ॥ प्रत्ये कंचशतंवृद्ध्याददास्युणमनुग्रहम् ७८ कञ्चिस्वनुष्ठितातातवार्तातेसाधुभिर्जनैः ॥ वार्तायांसंश्रितस्तातलोकोऽयंसुखमेधते ७९ कञ्चिच्छूराःकृतप्रज्ञाःपं चपंचस्वनुष्ठिताः ॥ क्षेमंकुर्वतिसंहत्यराजनजनपदेतव ८० कञ्चिन्नगरगुप्त्यर्थंग्रामानगरवत्कृताः ॥ ग्रामवच्चकृताःप्रांतास्तेचसर्वेत्वदर्पणाः ८१ कञ्चि द्रलेनानुगताःसमानिविषमाणिच ॥ पुराणिचौरानिघ्नंतश्चरंतिविषयेतव ८२ कञ्चिस्त्रियःसांत्वयसिकञ्चिताश्चसुरक्षिताः ॥ कञ्चिन्नश्रद्धास्यासांकाञ्चि हृद्यंनभापसे ८३ कञ्चिदात्ययिकंश्रुत्वातदर्थमनुचित्यच ॥ प्रियाण्यनुभवन्नशेषेनत्वमंतःपुरेनृप ८४ कञ्चिद्वैप्रथमौयामौरात्रेःसुस्वाविशांपते ॥ संचितयसिधर्मार्थौयामउत्थायपश्चिमे ८५

तथा । ते च प्रज्ञास्ता समाहर्ता संविधाता लेखकः साक्षी चेति । समाहर्ता प्रजाभ्यो ब्रव्यमुद्बुद्धौकीकृत्य राज्ञेर्धृतिता । संविधाता प्रजासमाहर्त्रैरेकवाक्यताघटकः संहत्य एकी भूय ८० नगरवादित्यनेन बहुभिः शूरैरधिष्ठिताः ग्रामाः । बहुतरैर्नगराणि । बहुतमैर्जनपदेश्वरस्थानं पुरसंज्ञं । ग्रामाः शूद्रजनबहुलाः । आपणादियुक्तं नगरं । प्रांताः सीमास्था आ दिकानां ग्रामाः । ते च सर्वे त्वदर्पणाः ते प्रांतग्रामनगरपुरेशास्त्वय्येव कृताकृतस्य धनस्य चार्पणं निवेदनं येषां ते तथाभूताः । प्रांताधिपो ग्रामाधिपतौ सोऽपि नगराधिपतौ सोऽपि देशाधिपतौ सोऽपि साक्षाद्राज्ञि सर्वे निवेदयतीत्यर्थः ८१ विषमाणि सदुर्गाणि निघ्नंतो ये चरंति तान् बलेन सहितः पुराध्यक्षोऽनुब्रूवेदित्यर्थः । समेषु विषमेष्वपीति पाठे विषमेषु इतिकालेषु । अतिवृष्ट्यादय इत्ययः ८१ आसां वचनं आसां पुरश्च गुह्यं न भापसे ८३ आत्ययिकमकल्याणं ८४ पश्चिमे चतुर्थे तस्मादेव द्वौ प्रथमौ द्वितीयतृतीयावित्यर्थः ८५

८६ । ८७ यमवत् स हि दंडेषु क्रूरः पूज्येषु विनयवान्तरद्वत् ८८ आबाधं दुःखं नियमेन पथ्याशनादिना मानसमाबाधम् ८९ अष्टांगायां चिकित्सायां । 'निदानं पूर्वलिङ्गानि क पाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिरीषधी रोगी परिचारक एव च' इत्यष्टावंगानि । अथवा रोगो रोगहेतुः आरोग्यमारोग्यहेतुः तेषां लक्षणानिच ९० अर्थिनो याचकाः । प्रत्यर्थिनः परंपरा गतवृत्तिप्रतिबंधात्क्षुब्धचित्ताः । प्रत्येत्य तदर्थिनः शत्रवो वा । न शब्दद्वयेन पश्येदेवेत्युच्यते ९१ । ९२ । ९३ कञ्चिन्नेति । योऽरिर्वलेन पूर्व परिपीडित एव न हतः स एव कालांतरे मंत्रेणोभाभ्यां च मंत्रबलाभ्यां कञ्चिद्बलवान्नेति योजना । कञ्चित्ते इति पाठे ते तव बले सैन्ये योऽरिः पूर्वपीडित इत्यादि पूर्ववत् ९४ प्रधानतः प्राधान्येन । हताः दानमा

कञ्चिदर्थयसेनित्यमनुप्यान्समलंकृतः ॥ उत्थायकालेकालज्ञैःसहपांडवमंत्रिभिः ८६ कञ्चिद्रक्तावरधराःखड्गहस्ताःस्वलंकृताः ॥ उपासतेत्वामभितो रक्षणार्थमरिंदम ८७ कञ्चिद्वडचेपुयमवत्पूज्येषुचविशांपते ॥ परीक्ष्यवर्तसेसम्यगप्रीयेषुप्रियेषुच ८८ कञ्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेनवा ॥ मानसं वृद्धसेवाभिःसदापार्थापकर्षसि ८९ कञ्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टांगायांविशारदाः ॥ सुहृदश्चानुरक्ताश्चशरीरेतेहिताःसदा ९० कञ्चिनलोभान्मोहाद्वामा नाद्वापिविशांपते ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनःप्राप्तान्नपश्यसिकथंचन ९१ कञ्चिन्नलोभान्मोहाद्वाविश्रंभात्प्रणयेनवा ॥ आश्रितानांमनुष्याणांवृत्तित्वंसंरुणत्सि वै ९२ कञ्चित्पौरानसहितायेचतेराष्ट्रवासिनः ॥ त्वयासहविरुध्यंतेपरैःकीताःकथंचन ९३ कञ्चिन्नदुर्बलःशत्रुर्वलेनपरिपीडितः ॥ मंत्रेणबलवान्कश्चिदुभाभ्यां चकथंचन ९४ कञ्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वाभूमिपालाःप्रधानतः ॥ कञ्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषुसंत्यजंतित्वयाहताः ९५ कञ्चित्सर्वविद्यासुगुणतोऽर्चाप्रवर्तते ॥ ब्राह्मणानांचसाधूनांतवनैःश्रेयसीशुभा ॥ दक्षिणास्त्वंददास्येषानित्यंस्वर्गापवर्गदाः ९६ कञ्चिद्वैत्रयीमूलेपूर्वैराचरितेजनैः ॥ यतमानस्तथाकर्तुं त स्मिन्कर्मणिवर्तसे ९७ कञ्चितवष्टहेज्जानिस्वादून्यश्रंतिवैद्विजाः ॥ गुणवंतिगुणोपेतास्तवाध्यक्षंसदक्षिणम् ९८ कञ्चित्कतूनेकचित्तोवाजपेयांश्चसर्वशः ॥ पुंडरीकांश्चकात्स्न्येनयतसेकर्तुमात्मवान् ९९ कञ्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्देवतांस्तापसानपि ॥ चैत्यांश्चवृक्षान्कल्याणान्ब्राह्मणांश्चनमस्यासि १०० कञ्चिच्छोकोनमन्युर्वात्वयाप्रोत्पाद्यतेऽनघ ॥ अपिमंगलहस्तश्चजनःपार्श्वेऽनुतिष्ठति १०१ कञ्चिदेषाचतेबुद्धिर्वृत्तिरेषाचतेऽनघ ॥ आयुष्याचयशस्या चधर्मकामार्थदर्शिनी २ एतयावर्तमानस्यबुद्ध्याराधनंसीदति ॥ विजित्यचमहीराजासोऽत्यंतसुखमेधते १०३

नाभ्यां वशीकृताः । आहता इति वा पाठः ९५ विद्यासु साधूनां ब्राह्मणानां गुणतो गुणं दृष्ट्वाऽर्चा पूजा प्रवर्तते ९६ तथाकर्तुं पूर्वैराचरितवत्कर्तुं तस्मिन्वैत्रयीमूले ९७ तवाध्यक्षं त्वत्समक्षं सदक्षिणं सदक्षिणालाभं यथा स्यात्तथाऽश्रंति ९८ । ९९ चैत्यान्स्थंडिलवतो ग्रामसूचकान् वृक्षान् १०० शोको नीचानां । मन्युः श्रेष्ठानां । मंगलहस्तो मंगलप्रदो मंत्रादिवित् पुरोहितादिः । अनुतिष्ठति स्वस्त्ययनं करोति १०१ या एषा इदानीं दृष्टिरस्ति सैव सार्वदिकी कञ्चिदस्तीत्यर्थः १०३

कच्चिदायं इति । आयो विशुद्धात्मा च सन्नपि कस्मिंश्चिन्त्रिये कर्मणि निमित्ते क्षारितो धनधान्यादिना रिक्तः कृतः । 'राजभिः कृतदंडास्तु शुद्रयन्ति मलिनाजनाः' इत्यादिशास्त्रप्रमाण्याच्छुचिरपि सम्भट्टशास्त्रकुशलेरनुपासितपण्डितैर्मूर्खैरमात्यैः कच्चिन्न वध्यते हन्यते अधिकधनलोभात् । अट्ट इति सविस्मयपाठे तु शास्त्रकुशलेरमात्यैरज्ञात इत्यर्थः ४ दुष्टः स्वभावतः तत्कारी दुष्टकर्मकारी तज्ज्ञैश्चोरान्वेषिभिः कोष्ठपालेदृष्टः सकारणश्चोरितद्रव्यसहितो गृहीतो विवृतश्चेति योजना ५ उत्पन्नानिति । चो वार्थ आदयस्य दारिद्र्यस्य वाऽर्थानुत्पन्नान् बीजकणिशान्यायेन स्वल्पकालेनैव बहुगुणां वृद्धिं प्राप्तान् तवामात्याः मिथ्या अनृतान् चौर्यादिनाऽन्यायेनार्जितानिति कच्चिन्न पश्यन्ति । जनैः पिशुनैः । हताः

कच्चिदायो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ॥ अट्टशास्त्रकुशलेरलोभाद्ध्यते शुचिः १०४ दुष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ॥ कच्चिन्नमुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ५ उत्पन्नान् कच्चिदाव्यस्य दारिद्र्यस्य च भारत ॥ अर्थान्नमिथ्यापश्यन्ति तवामात्या हता जनैः ६ नास्ति क्वयमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ॥ अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पंचवृत्तिताम् ॥ एकचित्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चित्तनम् ७ निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणम् ॥ मंगलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ८ कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥ प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपि पार्थिवाः ९ कच्चित्ते सफलावेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् ॥ कच्चित्ते सफलादाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् १० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथं वै सफलावेदाः कथं वै सफलं धनम् ॥ कथं वै सफलादाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ११ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अग्निहोत्रफलावेदादत्तश्रुतफलं धनम् ॥ रतिपुत्रफलादाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् १२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एतदाख्यायसमुनिर्नारदो वै महातपाः ॥ पप्रच्छानंतरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् १३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कच्चिदभ्यागता दूराद्वाणिजो लाभकारणात् ॥ यथोक्तमवहार्यते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः १४ कच्चित्ते पुरुषाराजन्पुरे राष्ट्रे च मानिताः ॥ उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवंचिताः १५ कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहितागिरः ॥ नित्यमर्थविदां तात यथा धर्मार्थदर्शिनाम् १६ कच्चित्ते कृषितंत्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ॥ धर्मार्थचद्विजातिभ्यो दीयेते मधुसर्पिषी १७ द्रव्योपकरणं किंचित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ॥ चातुर्मास्यावरं सम्यङ् नित्यतः संप्रयच्छसि १८ कच्चित्कृतं विजानीषे कर्तारं च प्रशंससि ॥ सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ११९

हृतविवेकाः । पाठांतरे धनैर्हता वशीकृताः । लब्धो हि लिप्सुः परत्रासं तमपि दोषमारोप्य तद्वितं जिहीषतीति प्रसिद्धं ६ नास्ति क्वयमित्यादिसार्द्धश्लोकत्रयं व्याख्यातम् ७ । ८ ९ । १० । ११ । १२ । १३ कच्चिदभ्यागता इति अवहार्यते दाप्यन्ते शुल्कं राजग्राह्यं करं १४ पण्यानि विक्रेयद्रव्याणि उपधाभिः शृङ्खलैः १५ । १६ कृषितंत्रेषु कृष्युत्पाद्येषु पुष्पफलेष्वार्द्रशुष्कधान्येषु । तथा गोषु जातेषु पुष्पफलेषु दुग्धवृत्तरूपेषु तंत्रेषु सत्सु । मधुसर्पिषी । 'अन्नं वै मधु' इति श्रुतेर्धान्यादिकमन्नं घृतं च यल्लोके ब्रह्मोत्तरमित्युच्यते १७ द्रव्यं शिल्पिनां वेतनं उपकरणं स्वकार्यसाधनसामग्री । यथा चित्रोत्पादने रंजकद्रव्यादि चातुर्मास्यावरं मासचतुष्टयपर्याप्तानधिकम् १८ । ११९

सूत्रं संक्षेपवाक्यं व्यवस्था वा । हस्त्यादीनां लक्षणपरीक्षाचिकित्सीषधोहीपनमादनादिप्रकारप्रतिपादकग्रंथसिद्धांतमात्रसंज्ञेपुस्तकान् गृह्णासि तत्तदाचार्येभ्यः १२० यंत्राण्यामेयौषधबलेन सीसकांस्यदण्डोलप्रक्षेपकाणि लोहमयानि मापायां नालशब्दाभिधेयानि तेषां सूत्रं सूचकं शास्त्रं । नागरं नगरहितम् २१ अस्त्राणि मंत्रप्रयुक्तानि शस्त्राणि । ब्रह्मदंड अमिचारिकविद्या २२ व्यालः सर्पः व्याघ्रादेरप्येतदुपलक्षणम् २३ प्रव्रजितान् जातिबहिष्कृतान् अन्नमाचार्यिनो दीतान् २४ । २५ । २६ । २७ उपसंहरति एवं यो वर्तत इति १२८ ॥ ॥ इति ० समापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे पंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ संपूज्याथाभ्यनुज्ञात इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ दिव्यसभालाभाद्भविता युधिष्ठिर उवाच कच्चित्सूत्राणिसर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ॥ हस्तिसूत्राश्च सूत्राणि स्थसूत्राणि वा विभो १२० कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहेते भरतर्षभ ॥ धनुर्वेदस्य मूत्रं वै यंत्रसूत्रं च नागरम् २१ कच्चिदस्त्राणिसर्वाणि ब्रह्मदंडश्च तेऽनघ ॥ विषयोगास्तथा सर्वविदिताः शत्रुनाशनाः २२ कच्चिदाग्नेभ्याश्चैव सर्वव्यालभया तथा ॥ रोगरक्षोभयाश्चैव राष्ट्रं स्वपरिरक्षसि २३ कच्चिदंघ्रांश्च मूकांश्च पंगून् व्यंगान् बांधवान् ॥ पितेव पासि धर्मज्ञतथा प्रव्रजितानपि २४ षडनर्थमहाराज कच्चित्तेष्टतः कृताः ॥ निद्राऽऽलस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता २५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ॥ प्रणम्य पादावभिवाद्य तुष्टो राजाऽब्रवीन्नारदं देवरूपम् २६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञाहि मे भूय एवाभिवृद्धा ॥ उक्त्वा तथा चैव चकार राजालेभे मर्ही सागरमेखलां च २७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ॥ स विहृत्येह सुसुखो शकस्यैति सलोकताम् १२८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते समापर्वणिलोकपालसभाख्यानपर्वणि नारदप्रश्नमुखेन राजधर्मानुशासने पंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ ध्य ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात्परम् ॥ प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ भगवन् व्याख्यमाहैतं यथा वद्धमनिश्चयम् ॥ यथा शक्तियथान्यायं कियतेऽयं विधिर्मया २ राजभिर्यद्यथा कार्यपुरा वै तन्न संशयः ॥ यथान्यायोपनीतार्थकृतं हेतुमदर्थवत् ३ वयंतु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो ॥ न तु शक्यं तथा गंतुं यथा तैर्नियतात्मभिः ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यंतदभिपूज्य च ॥ मुहूर्तात् प्राप्तकालं च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् ५ नारदं सुस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ॥ अपृच्छत्पांडवस्तत्र राजमध्ये महाधुतिः ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवान्संचरते लोकान्सदानानां विधान्वहन् ॥ ब्रह्मणानिर्भितान् पूर्वप्रेक्षमाणो मनोजवः ७ ईदृशी भविता काचिद्वृष्टपूर्वासभाकचित् ॥ इतो वा श्रेयसी ब्रह्मस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् ॥ पांडवं प्रत्युवाचे दंस्मयन्मधुरयागिरा ९

च भवानिति । संचरते । समोगम्यच्छीति सूत्रे गमेर्मेत्यर्थमात्रोपलक्षणपरत्वाच्चरेरपि तद्वत् कर्मव्यतिहारे वा तद् । त्वं हि लोकेषु संचरसि लोकाश्च हार्द्वाकाशनिष्ठे त्वयि संचरन्तीति वाऽर्थः तेन सर्वज्ञत्वमुक्तं । पूर्वं मनुष्यसृष्टेः प्राङ्निर्भितान् देवलोकानित्यर्थः ७ कचिदिति देवलोकपेक्षया मनुष्यलोके कचित्काले वा भविता भवित्री । अनागतदर्शित्वात्तव तदापि विदितमेवेत्यर्थः ८ स्मयन् युधिष्ठिरस्यापि गर्वोऽभूदेवतामहाभाग्याज्ञानं चेति विस्मयं प्राप्नुवन् ९

मानुषेषु न दृष्टा न श्रुतेति अग्रेऽपि न द्रक्ष्यते न श्रोष्यते पूर्वकल्पसमानरूपत्वादुत्तरस्यापीत्यर्थः १० कैलासेति कुबेरस्येत्यर्थः ११ गतकृमामविद्यादिक्लेशैर्वर्जितां तेन पूर्वासु तत्स
त्वं ज्ञायते दिव्यादिव्यैरिति । दिव्या दिविमवा रंभोर्व्यादयः । अदिव्यास्तदन्धे मानुषाः पित्रादयः । 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठति तेन
स पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इति ब्रह्मलोके तत्सत्त्वस्यापि श्रवणात् । अभिप्रेयते संकल्प्यते इत्यभिप्रायाः विषयास्तैः । विश्वरूपिणी भावकसंकल्पानुसारिनानारूपवर्ती मान

॥ नारदउवाच ॥ ॥ मानुषेषु न मेतातदृष्टपूर्वानचश्रुता ॥ सभामणिमयीराजन्यथेयंतवभारत १० सभांतुपितृराजस्यवरुणस्यचर्धमिमतः ॥ कथयिष्ये
तथेद्रस्यकैलासनिलयस्यच ११ ब्रह्मणश्चसभांदिव्यांकथयिष्येगतकृमाम् ॥ दिव्यादिव्यैरभिप्रायैरूपेतांविश्वरूपिणीम् १२ देवैःपितृगणैःसाध्यैर्यज्वभि
नियतात्माभिः ॥ जुष्टांमुनिगणैःशांतैर्वेदयज्ञैःसदक्षिणैः ॥ यदितेश्रवणेबुद्धिर्वर्ततेभरतर्षभ १३ नारदेनैवमुक्तस्तुधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ प्रांजलिभ्रातृभिः
साद्धैतैश्चसर्वैर्द्विजोत्तमैः १४ नारदंप्रत्युवाचेदंधर्मराजोमहामनाः ॥ सभाःकथयताःसर्वाःश्रोतुमिच्छामहेवयम् १५ किंद्रव्यास्ताःसभाम्रह्मन्किंविस्ताराः
किमायताः ॥ पितामहंचकेतस्यांसभायांपर्युपासते १६ वासवंदेवराजंचयमंवेवस्वतंचके ॥ वरुणंचकुबेरंचसभायांपर्युपासते १७ एतत्सर्वंयथान्यायं
ब्रह्मर्षेवदतस्तव ॥ श्रोतुमिच्छामसहिताःपरंकौतूहलंहिनः १८ एवमुक्तःपांडवेननारदःप्रत्यभाषत ॥ क्रमेणराजन्दिव्यास्ताःश्रूयंतामिहिनःसभाः १९
॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिलोकपालसभाख्यानपर्वणियुधिष्ठिरसभाजिज्ञासायांपष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ शक्रस्य
तुसभादिव्याभास्वराकर्मनिर्मिता ॥ स्वयंशक्रेणकौरव्यनिर्जितार्कसमप्रभा ३ विस्तरिणीयोजनशतंशतमध्यर्द्धमायता ॥ वैहायसीकामगमापंचयोजनमु
च्छ्रिता २ जराशोककृमापेतानिरातंकाशिवाशुभा ॥ वेदमासनवतीरम्यादिव्यपादपशोभिता ३ तस्यादेवेश्वरःपार्थसभायांपरमासने ॥ आस्तेशच्या
महेंद्राण्याश्रियालक्ष्म्याचभारत ४ विभ्रद्वपुरनिर्देश्यकिरीटीलोहितांगदः ॥ विरजोवरश्चित्रमाल्योहीकीर्तियुतिभिःसह ५ तस्यामुपासतेनित्यंमहात्मा
नंशतक्रतुम् ॥ मरुतःसर्वशोराजन्सर्वेचगृहमेधिनः ६ सिद्धादेवर्षयश्चैवसाध्यादेवगणास्तथा ॥ मरुत्वंतश्चसहिताभास्वंतोहेममालिनः ७ एतेसानुचराःस
र्वेदिव्यरूपाःस्वलंकृताः ॥ उपासतेमहात्मानंदेवराजमरिंदमम् ८ तथादेवर्षयःसर्वेपार्थशक्रमुपासते ॥ अमलाधूतपाप्मानोदीप्यमानाइवाग्रयः ९

सीमित्यर्थः १२ जुष्टां सेवितां यदि श्रवणे बुद्धिर्वर्तते तर्हि कथयिष्ये इति पूर्वेण संबंधः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारत
भावदीपे पष्ठोऽध्यायः ६ ॥ ॥ शक्रस्येति कर्मभिर्विश्वकर्मणो यत्नैर्निर्मिता शक्रेण निर्जिता चेति संबंधः १ अध्यर्द्धं सार्धमायता दीर्घा वैहायसी खेचरी २ निरातंका निर्भया ।
शिवा शांतजना शुभा कल्याणावहा ३ शच्या नामतः श्रिया शोभया ४ । ५ मरुतो गृहमेधिन इति सामानाधिकरण्यम् ६ । ७ । ८ । ९

सोमसुतः सोमामिषवकर्तारः सोमयाजिन इति यावत् १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अर्थःअर्धाद्यभिमानीन्यो देवताः २० ब्रह्मणोऽगात् प्र
सूतोऽग्निरंगिरा इति विश्रुतः । 'दक्षिणामिगार्हपत्याहवनीयाविति त्रयी । निर्मथ्यो वेद्युतः गूरः संवर्तो लौकिकस्तथा । जाठरो विषगः क्रव्यात् क्षेमवान् वैष्णवस्तथा । दस्यु

तेजस्विनःसोमसुतोविशोकाविगतज्वराः ॥ पराशरःपर्वतश्चतथासावर्णिगालवौ १० शंखश्चलिखितश्चैवतथागौरशिरामुनिः ॥ दुर्वासाःक्रोधनःश्येनस्त
थादीर्घतमामुनिः ११ पवित्रपाणिःसावर्णिर्याज्ञवल्क्योऽथभालुकिः ॥ उद्दालकःश्वेतकेतुस्तांड्योभांडायनिस्तथा १२ हविष्मांश्चगरिष्ठश्चहरिश्चंद्रश्चपा
थिवः ॥ हृद्यश्चोदरशांडिल्यःपाराशर्यःकृषीबलः १३ वातस्कंधोविशाखश्चविधाताकालएवच ॥ करालदंतस्त्वष्टाचविश्वकर्माचतुर्बुधः १४ अयोनि
जायोनिजाश्चवायुमक्षाहुताशिनः ॥ ईशानंसर्वलोकस्यवाज्रिणंसमुपासते १५ सहदेवःसुनीथश्चवाल्मीकिश्चमहातपाः ॥ समीकःसत्यवाक्चैवप्रचेताःसत्य
संगरः १६ मेघातिथिर्वामदेवःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ मरुतश्चमरीचिश्चस्थाणुश्चात्रमहातपाः १७ कक्षीवान्गौतमस्ताक्षर्यस्तथावैश्वानरोमुनिः ॥ मु
निःकालकवृक्षीयआश्राव्योऽथहिरण्यमयः १८ संवर्तोदेवहव्यश्चविष्वक्सेनश्चवीर्यवान् ॥ दिव्याआपस्तथौषध्यःश्रद्धामेधासरस्वती १९ अर्थोधर्मश्चका
मश्चविद्युतश्चैवपांडव ॥ जलवाहास्तथामेघावायवस्तनयिन्नवः २० प्राचीदिग्धज्ञवाहाश्चपावकाःसप्तविंशतिः ॥ अग्रेषोमौतथेन्द्राग्रोमित्रश्चसविताऽर्य
मा २१ भगोविश्वेचसाध्याश्चगुरुःशुक्रस्तथैवच ॥ विश्वावसुश्चित्रसेनःसुमनस्तरुणस्तथा २२ यज्ञाश्चदक्षिणाश्चैवग्रहास्तोभाश्चभारत ॥ यज्ञवाहाश्च
येमंत्रास्सर्वेतत्रसमासते २३ तथैवाप्सरसोराजनर्गंधर्वाश्चमनोरमाः ॥ नृत्यवादित्रगीतैश्चहास्यैश्चविविधैरपि २४ रमयंतिस्मरुपतेदेवराजंशतक्रतुम् ॥
स्तुतिभिर्मंगलैश्चैवस्तुवंतःकर्मभिस्तथा २५ विक्रमैश्चमहात्मानंबलवृत्रनिघ्नूदनम् ॥ ब्रह्मराजर्षयश्चैवसर्वेदेवर्षयस्तथा २६ विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्दीप्य
मानाइवाग्रयः ॥ स्रग्विणोभूषिताःसर्वेयांतिचायांतिचापरे २७ बृहस्पतिश्चशुक्रश्चानित्यमास्तांहितत्रैव ॥ एतेचान्येचबहवोमहात्मानोयतवताः २८ वि
मानैश्चंद्रसंकाशैस्सोमवत्प्रियदर्शनाः ॥ ब्रह्मणःसहशाराजनभृगुःसप्तर्षयस्तथा २९ एवासभामयाराजनदृष्टापुष्करमालिनी ॥ शतक्रतोर्महाबाहोयाम्या
मपिसभांशृणु ३० इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिलोकपालसभाख्यानपर्वणिइंद्रसभावर्णनंनामसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नारदउवाच ॥
कथयिष्येसभांयाम्यायुधिष्ठिरनिबोधताम् ॥ वैवस्वतस्ययांपार्थविश्वकर्माचकारह १

मान् बलदश्चैव शांतः पुष्टो विभावसुः । ज्योतिष्मान्भरतो भद्रः स्विष्टकृद्वसुमान् क्रतुः । सोमश्च पितृमांश्चैव पावकाः सप्तविंशतिः' २१ । २२ एवं यज्ञदक्षिणादयः २३ । २४
२५ । २६ । २७ । २८ । २९ पुष्करमालिनी नामतः ३० ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथयिष्ये इति १

तैजसी ज्योतिर्मयी सौवर्णी वा भूयसी महती पूर्वसभातः २ सर्वतः कामरूपिणी यस्यां सर्वं वस्तु संकल्पसमकालमेव सर्वोत्पत्तिं भवतीत्यर्थः ३ । ४ कामाः काम्यमाना वि
पयाः प्रभूतं बहुलं भक्ष्यमपूपादि भोज्यमोदनादि ५ लेह्यं खंडशर्करादि चोष्यमित्थुकांढादि स्रजः परंपराः तस्य भक्ष्याद्यन्नस्यकामफलाः आग्रादेरपिपसनादिकफलमुद्भवाति का
मानुसारादित्यर्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ राम इति रामलक्ष्मणयोर्विष्णुशेषरूपेण स्वस्थानस्थयोरपि प्रतिमाकूपेण उ
तैजसीसासभाराजनबभूवशतयोजना ॥ विस्तारयामसंपन्नाभूयसीचापिपांडव २ अर्कप्रकाशाभ्राजिष्णुःसर्वतःकामरूपिणी ॥ नातिशीतानचात्युष्णा
मनसश्चप्रहर्षिणी ३ नशोकोनजरातस्यांक्षुत्पिपासेनचाप्रियम् ॥ नचदैन्यंक्रमोवाऽपिप्रतिकूलंनचाप्युत ४ सर्वेकामाःस्थितास्तस्यायेदिव्यायेचमानु
षाः ॥ सार्वज्ञप्रभूतंचभक्ष्यभोज्यमरिंदम ५ लेह्यंचोष्यंचपेयंचहृद्यंस्वादुमनोहरम् ॥ पुण्यगंधाःस्रजस्तस्यनित्यंकामफलाहुमाः ६ रसवन्तिचतोर्यानिशी
तान्युष्णानिचैवहि ॥ तस्यांराजर्षयःपुण्यास्तथाब्रह्मर्षयोऽमलाः ७ यमवैस्वतंतातप्रहृष्टाःपर्युपासते ॥ ययातिर्नहुषःपूरुर्माधातासोमकोट्यः ८ त्रसद्
स्युश्चराजर्षिःकृतवीर्यःश्रुतश्रवाः ॥ अरिष्टनेमिःसिद्धश्चकृतवेगःकृतिर्निमिः ९ प्रतर्दनःशिविर्मत्स्यःपृथुलाक्षोबृहद्रथः ॥ वार्तोमरुतःकुषिकःसांकाश्यः
सांक्रुतिर्ध्रुवः १० चतुरश्वःसदस्योर्मिःकार्तवीर्यश्चपार्थिवः ॥ भारतःसुरथश्चैवसुनीथोनिशठोऽनलः ११ दिवोदासश्चसुमनाअंबरीषोभगीरथः ॥ व्य
श्वःसदश्वावध्यश्चःपृथुवेगःपृथुश्रवाः १२ पृषदश्चोवसुमनाःक्षुपश्चसुमहाबलः ॥ रुपद्रुषसेनश्चपुरुकुत्सोघ्वजीरथी १३ आर्षिषेणोदिलीपश्चमहात्माचा
प्युशीनरः ॥ औशीनरिःपुंडरीकःशर्यातिःशरभःशुचिः १४ अंगोऽरिष्टश्चैवशुभ्रश्चदुष्यंतःसृजयोजयः ॥ भांगासुरिःसुनीथश्चनिषधोऽथवहीनरः १५ क
रंधमोवालिहकश्चसुयुम्नोबलवान्मधुः ॥ ऐलोमरुतश्चतथाबलवान्पृथिवीपतिः १६ कपोतरोमाट्टणकःसहदेवार्जुनौतथा ॥ व्यश्वःसाश्वःकशाश्वश्चरा
शविंदुश्चपार्थिवः १७ रामोदाशरथिश्चैवलक्ष्मणोऽथप्रतर्दनः ॥ अलर्कःकक्षसेनश्चयोगौराश्चएवच १८ जामदग्न्यश्चरामश्चनाभागसगरौतथा ॥
भूरियुम्नोमहाश्वश्चपृथाश्वोजनकस्तथा १९ राजवैन्योवारिसेनःपुरुजिज्जनमेजयः ॥ ब्रह्मदत्तस्त्रिगतिश्चराजोपरिचरस्तथा २० इंद्रयुम्नोभीमजा
नुगौरिपृष्ठोऽनघोलयः ॥ पद्मोऽथमुचुकुंदश्चभूरियुम्नःप्रसेनजित् २१ अरिष्टनेमिःसुयुम्नःपृथुलाश्वोऽष्टकस्तथा ॥ शतंमत्स्यानृपतयःशतंनीपाःशतं
हयाः २२ घृतराष्ट्राश्चैकशतमशीतिर्जनमेजयाः ॥ शतंचब्रह्मदत्तानांवीरिणामीरिणांशतम् २३ भीष्माणोद्विशतेऽप्यत्रभीमानांतुतथाशतम् ॥ शतं
चप्रतिविंध्यानांशतंनागाःशतंहयाः २४ पलाशानांशतंज्ञेयंशतंकाशकुशादयः ॥ शांतनुश्चैवराजेंद्रपांडुश्चैवपितातव २५ उशंगवःशतरथोदेवराजो
जयद्रथः ॥ वृषदर्भश्चराजर्षिर्बुद्धिमान्सहमंत्रिभिः २६

पासकानुग्रहार्थमत्रावस्थानं बोध्यं १८

१९ । २० । २१ । २२ घृतराष्ट्राश्चैकशतमिति पुराणेषु प्रायेणाधिकारिणामेव कीर्तनात्तेषां च प्रतिकल्पं समाननामरूपकर्मत्वाद्नेककल्पं धर्मसमावातिनां तेषां बहुत्वं युक्तं ।
सेनापत्यादिशब्दवदधिकारवाचित्वाद्घृतराष्ट्रादिशब्दानां २३ । २४ अयमेव न्यायः पलाशादियन्नियद्रव्याद्यभिमानिदेवतासु ज्ञेय इत्याशयवानाह पलाशानामिति २५ । २६

२७ । २८ । २९ । ३० कालचक्रंचेति संवत्सराद्यभिमानिन्योदेवताः दुष्कृतकर्माणोविद्याविहीनकर्ममात्रनिष्ठाः ३१ । ३२ । ३३ असंवाधाजसंकीर्णा ३४ । ३५ संप्राप्तिनः
निष्कामकर्मकर्तारः काम्यानांकर्मणात्यागिनोवा । पूर्वेषामपिआपस्तंबेनतथाऽऽग्नेफलार्थनिमित्ते छायागंधद्वयनूत्पद्येते । एवंधर्मचर्यमाणमर्षाअनूत्पद्यन्तइति आनुषंगिकफलमा
गित्वदर्शनात् निर्मितेरोपिते अर्थादिव्याजपानादयः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० पुष्करैर्मूर्तिमद्भिस्तीर्थविशेषमालिनीशोभिनीम् ४१ ॥ इतिसमापर्वणिनैलकंटीये भारतमावदी
अथापरेसहस्राणियेगताःशशविंदवः ॥ इष्ट्वाऽश्वमेधैर्बहुभिर्भहद्भिर्भूरिदक्षिणैः २७ एतेराजर्षयःपुण्याःकीर्तिमंतोबहुश्रुताः ॥ तस्यांसभायाराजेंद्रवैवस्व
तमुपासते २८ अगस्त्योऽथमतंगश्चकालोमृत्युस्तथैवच ॥ यज्वानश्चैवसिद्धाश्चयेचयोगशरीरिणः २९ अग्निष्वात्ताश्चापितरःफेनपाश्वोष्मपाश्वये ॥ सु
धावंतोबर्हिषदोमूर्तिमंतस्तथाऽपरे ३० कालचक्रंचसाक्षाच्चभगवान्हव्यवाहनः ॥ नरादुष्कृतकर्माणोदक्षिणायनमृत्यवः ३१ कालस्यनयनेयुक्तायमस्य
पुरुषाश्वये ॥ तस्यांशिशपपालाशास्तथाकाशकुशादयः ३२ उपासतेधर्मराजंमूर्तिमंतोजनाधिप ॥ एतेचान्येचबहवःपितृराजसभासदः ॥ नशक्याः
परिसंख्यातुंनामभिःकर्मभिस्तथा ३३ असंवाधाहिसापार्थरम्याकामगमासभा ॥ दीर्घकालंतपस्तप्त्वानिर्मिताविश्वकर्मणा ३४ ज्वलंतीभासमानाचते
जसास्वेनभारत ॥ तामुग्रतपसोयांतिसुव्रताःसत्यवादिनः ३५ शांताःसंन्यासिनःशुद्धाःपूताःपुण्येनकर्मणा ॥ सर्वेभास्वरदेहाश्चसर्वेचविरजोबराः ३६
चित्रांगदाश्चित्रमाल्याःसर्वेज्वलितकुंडलाः ॥ सुकृतैःकर्मभिःपुण्यैःपारिवर्हेष्वभूषिताः ३७ गंधर्वाश्चमहात्मनःसंघश्चाप्सरोगणाः ॥ वादित्रंनृत्यगीतं
चहास्यंलास्यंचसर्वशः ३८ पुण्याश्चगंधाःशब्दाश्चतस्यांपार्थसमंततः ॥ दिव्यानिचैवमाल्यानिउपतिष्ठन्तिनित्यशः ३९ शतंशतसहस्राणिधर्मिणांतं
प्रजेश्वरम् ॥ उपासतेमहात्मानंरूपयुक्तामनस्विनः ४० ईदृशीसासभाराजन्पितृराज्ञोमहात्मनः ॥ वरुणस्यापिवक्ष्यामिसभापुष्करमालिनीम् ४१ ॥
॥ इतिश्रीमहाभारतसभापर्वणिलोकपालसभाख्यानपर्वणियमसभावर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ ॥ युधि
ष्ठिरसभादिव्यावरुणस्यामितप्रभा ॥ प्रमाणेनयथायाम्याशुभप्राकारतोरणा १ अंतःसलिलमास्थायविहिताविश्वकर्मणा ॥ दिव्यैरत्नमयेर्दक्षैःफलपुष्प
प्रदैर्युता २ नीलपीतैःसिताःश्यामैःसितैर्लोहितकैरपि ॥ अवतानैस्तथागुल्मैर्मजरीजालधारिभिः ३ तथाशकुनयस्तस्यांविचित्रामधुरस्वराः ॥ अ
निर्देश्यावपुष्पंतःशतशोऽथसहस्रशः ४ सासभासुखसंस्पर्शानशीतानचधर्मदा ॥ वेदमासनवतीरम्यासितावरुणपालिता ५ यस्यामास्तेसवरुणोवारु
ण्याचसमन्वितः ॥ दिव्यरत्नांबरधरोदिव्याभरणभूषितः ६ स्रग्विणोदिव्यगंधाश्चदिव्यगंधानुलेपनाः ॥ आदित्यास्तत्रवरुणंजलेश्वरमुपासते ७
वासुकिस्तक्षकश्चैवनागश्चैरावतस्तथा ॥ कृष्णश्चलोहितश्चैवपद्माश्चित्रश्चवीर्यवान् ८ पेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ युधिष्ठिरेति १ दिव्यैरितितस्यामित्युत
रश्लोकादपकृत्यते २ अवतानैर्वितानवदृक्षस्वरूपाच्छादकैर्लताप्रतानैः सिता वद्धाः प्रवेशादितिशेषः ३ वपुष्मंतः प्रज्ञस्तदेहाः ४ । ५ वारुण्यावरुणान्या माध्यावा ६ । ७ । ८

कंबलाश्वतरौनागौघृतराष्ट्रबलाहकौ ॥ मणिमान्कुंडधारश्चकर्कोटकधनंजयौ ९ पाणिमान्कुंडधारश्चबलवान्पृथिवीपते ॥ प्रहादोमुषिकादश्चतथैवजन
मेजयः १० पताकिनोमंडलिनःफणावंतश्चसर्वशः ॥ एतेचान्येचबहवःसर्पास्तस्यायुधिष्ठिर ॥ उपासतेमहात्मानंवरुणंविगतक्रमाः ११ बलिवैरोच
नोराजानरकःपृथिवीजयः ॥ संहृदोविप्रचित्तिश्चकालखंजाश्चदानवाः १२ सुहनुर्दुर्मुखःशंखःसुमनाःसुमतिस्ततः ॥ घटोदरोमहापार्श्वःक्रथनःपिठर
स्तथा १३ विश्वरूपःस्वरूपश्चविरूपोऽथमहाशिराः ॥ दशग्रीवश्चवालीचमेघवासादशावरः १४ टिड्ढिभोविटभूतश्चसंहृदश्चैद्रतापनः ॥ दैत्यदानव
संघाश्चसर्वेरुचिरकुंडलाः १५ स्रग्विणोमौलिनश्चैवतथादिव्यपरिच्छदाः ॥ सर्वेलब्धवराःशूराःसर्वेविगतमृत्यवः १६ तेतस्यावरुणदेवधर्मपाशधरंसदा ॥
उपासतेमहात्मानंसर्वेसुचरितवताः १७ तथासमुद्राश्चत्वारो नदीभागीरथीचसा ॥ कालिंदीविदिशावेणानर्मदावेगवाहिनी १८ विपाशाचशतदुश्चचंद्र
मागासरस्वती ॥ इरावतीवितस्ताचसिंधुर्देवनदीतथा १९ गोदावरीकृष्णवेणाकावेरीचसरिद्वरा ॥ किंपुनाचविशल्याचतथावैतरणीनदी २० तृती
याज्येष्ठिलाचैवशोणश्चापिमहानदः ॥ चर्मण्वतीतथाचैवपर्णाशाचमहानदी २१ सरयुर्वारवत्याथलांगलीचसरिद्वरा ॥ करतोयातथाऽऽत्रेयीलौहित्यश्च
महानदः २२ लघ्वतीगोमतीचैवसंध्यात्रिस्रोतसीतथा ॥ एताश्चान्याश्चराजेंद्रसुतीर्थालोकविश्रुताः २३ सरितःसर्वतश्चान्यास्तीर्थानिचसरांसिच ॥
कूपाश्चसप्रस्रवणादेहवंतयुधिष्ठिर २४ पल्वलानितडागानिदेहवंत्यथभारत ॥ दिशस्तथामहीचैवतथासर्वेमहीधराः २५ उपासतेमहात्मानंसर्वेजलच
रास्तथा ॥ गीतवादित्रवंतश्चगंधर्वाप्सरसांगणाः २६ स्तुवंतोवरुणंतस्यांसर्वेएवसमासते ॥ महीधरारत्नवंतोरसायेचप्रतिष्ठिताः २७ कथयंतःसुमधु
राकथास्तत्रसमासते ॥ वारुणश्चतथामंजीसुनाभःपर्युपासते २८ पुत्रपौत्रैःपरिवृतो गोनाम्नापुष्करेणच ॥ सर्वेविग्रहवंतस्तेतमीश्वरमुपासते २९ एषा
मयासंपत्तावारुणीभरतर्षभ ॥ दृष्टपूर्वासभारम्याकुबेरस्यसभांश्रुणु ३० ॥ इतिमहाभारते स० लोकपालसभाख्यानपर्वणिवरुणसभावर्णने नवमो
ऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ सभावैश्रवणीराजनशतयोजनमायता ॥ विस्तीर्णासितातिथैवयोजनातिसितप्रभा १ तपसानिर्जिताराजस्वयंवे
श्रवणेनसा ॥ शशिप्रभाप्रावरणाकैलासशिखरोपमा २ गुह्यकैरुह्यमानासाखेविषक्तेवशोभते ॥ दिव्याहेममयैरुच्चैःप्रासादैरुपशोभिता ३ महारत्नवती
चित्रादिव्यगंधामनोरमा ॥ सिताभ्रशिखराकाराह्वमानेवदृश्यते ४ दिव्याहेममयैरंगैर्विभुद्भिर्विचित्रिता ॥ तस्यांवैश्रवणोराजाविचित्राभरणावरः ५

समापर्वणिनैलकंठीयिभारतमावदीपे नवमोऽध्यायः ९ ॥ ॥ समेति १ शशिप्रभाप्रावरणा शशिप्रभामपि धावत्येनतिरस्करोतीत्यर्थः २ विषकालमा ३ रंगैरितिच्छेदः ४ ५

६।७ मनोहृदयसंहृदादीतिपाठे मनाश्चितं हृदयंकदंबगोलकाकृतिर्मासखंडः ८ दिव्यतानैरम्यैस्तानैर्गीतशास्त्रप्रसिद्धैरेकोनपंचाशत्संख्यैः ९।१०।११।१२।१३।१४

स्त्रीसहस्रैर्वृतःश्रीमानास्तेज्वलितकुंडलः ॥ दिवाकरनिभेपुण्येदिव्यास्तरणसंवृते ॥ दिव्यपादोपधानेचनिषण्णःपरमासने ६ मंदाराणामुदारणां
वनानिपरिलोडयन् ॥ सौगंधिकवनानांचगंधगंधवहोवहन् ७ नलिन्याश्चालकाख्यायानंदनस्यवनस्यच ॥ शीतोह्वयसदंहादीवायुस्तमुपसेवते ८
तत्रदेवाःसगंधर्वांगणैरप्सरसांवृताः ॥ दिव्यतानैर्महाराजगायंतिस्मसभागताः ९ मिश्रकेशीचरंभाचचित्रसेनाशुचिस्मिता ॥ चारुनेत्राघृताचीचमेन
कापुंजिकस्थला १० विश्वाचीसहज्याचप्रम्लोचाउर्वशीइरा ११ वर्गाचसौरभेयीचसमीचीबुधुदालता ॥ एताःसहस्रशश्चान्यामृत्यगीतविशारदाः १२
उपतिष्ठंतिधनदंगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ अनिशंदिव्यवादित्रैर्नृत्यगीतैश्चसासभा १३ अशून्यारुचिराभातिगंधर्वाप्सरसांगणैः ॥ किन्नरानामगंधर्वानरा
नामतथाऽपरे १४ मणिभद्रोऽथधनदःश्वेतभद्रश्चगुह्यकः ॥ कशेरकोगंडकंभूःप्रद्योतश्चमहाबलः १५ कुस्तुंबरुःपिशाचश्चगजकर्णोविशालकः ॥ वराहक
र्णस्ताम्रौष्ठःफलकक्षःफलोदकः १६ हंसचूडःशिखावर्तोहेमनेत्रोविभीषणः ॥ पुष्पाननःपिंगलकःशोणितोदःप्रवालकः १७ वृक्षवास्यनिकेतश्चचिरवासाश्च
भारत ॥ एतेचान्येचबहवोयक्षाःशतसहस्रशः १८ सदाभगवतीलक्ष्मीस्तत्रैवनलकूबरः ॥ अहंचबहुशस्तस्याभवंत्यन्येचमद्विधाः १९ ब्रह्मर्षयोभवंत्यत्रत
थादेवर्षयोऽपरे ॥ क्रव्यादाश्चतथैवान्येगंधर्वाश्चमहाबलाः २० उपासतेमहात्मानंतस्यांधनदमीश्वरं ॥ भगवान्भूतसंघैश्चवृतःशतसहस्रशः २१ उमापतिःप
शुपतिःशूलभृद्भगनेत्रहा ॥ त्र्यंबकोराजशार्दूलदेवीचविगतक्रमा २२ वामनैर्विकटैःकुब्जैःक्षतजाक्षैर्महारवैः ॥ मेदोमांसाशनैरुग्रैरुग्रधन्वामहाबलः २३ ना
नाप्रहरणैरुग्रैर्वतैरिवमहाजवैः ॥ वृतःसखायमन्वास्तेसदैवधनदंनृप २४ प्रहृष्टाःशतशश्चान्येबहुशःसपरिच्छदाः ॥ गंधर्वाणांचपतयोविश्वावसुर्हहाहुहः
२५ तुंडुरुःपर्वतश्चैवशैलूषश्चतथाऽपरः ॥ चित्रसेनश्चगीतज्ञस्तथाचित्ररथोऽपिच २६ एतेचान्येचगंधर्वाधनेश्वरमुपासते ॥ विद्याधराधिपश्चैवचक्र
धर्मासहानुजैः २७ उपाचरतितत्रस्मधनानामीश्वरंप्रभुम् ॥ किन्नराःशतशस्तत्रधनानामीश्वरंप्रभुम् २८ आसतेचापिराजानोभगदत्तपुरोगमाः ॥ इमः
किंपुरुषेशश्चउपास्तेधनदेश्वरं २९ राक्षसाधिपतिश्चैवमहेंद्रोगंधमादनः ॥ सहयक्षैःसगंधर्वैःसहस्रैर्विनिशाचरैः ३० विभीषणश्चधर्मिष्ठउपास्तेप्रातरंप्रभुम् ॥
हिमवान्पारियात्रश्चविध्यकैलासमंदराः ३१ मलयोदुर्गश्चैवमहेंद्रोगंधमादनः ॥ इंद्रकीलःसुनाभश्चतथादिव्यौचपर्वतौ ३२ एतेचान्येचबहवःसर्वेमेरुपु
रोगमाः ॥ उपासतेमहात्मानंधनानामीश्वरंप्रभुम् ३३ नंदीश्वरश्चभगवान्महाकालस्तथैवच ॥ शंकुकर्णमुखाःसर्वेदिव्याःपारिषदास्तथा ३४

३५ । ३६ । ३७ आस्तेइत्यावृत्त्या योजनीयं । यदाभवः कदाचित्कुबेरसमामध्यास्ते तदाकुबेरोऽपि भवादनुज्ञांप्राप्य तन्निकटआस्तेउपविशति ३८ । ३९ । ४० ॥ इति०म०भा०
नैलकंठीयेभारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ पितामहेति १ देवयुगेकृतयुगे २ । ३ मानसीमित्यनेनभौतिकत्वव्यावृत्तिः तथाहि 'आतिवाहिकएवाऽयंवाहशैश्चित्तदेहकः ।
आधिभौतिकयाबुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात्'इति वासिष्ठोक्तरीत्याप्रपंचस्य त्रैविध्यं दृश्यते । तत्रायंस्थूलभूतमयआधिभौतिकः सूक्ष्मभूतमयआतिवाहिकः । सएवअतिअत्यंतकार्याका
रं बोद्धुं समर्थोऽतिवाहीसूक्ष्मभूतसंघस्तेननिर्वृतइतियोगात् । अतएवतत्रेन्द्रादिलोकरूपेस्वर्गे । 'यन्नदुःखेनसंभिन्नंचग्रस्तमनंतरं । अभिलाषोपनीतंचतत्सुखं स्वःपदास्पदम्'इति

काष्ठःकुटीमुखोदंतीविजयश्चतपोधिकः ॥ श्वेतश्चवृषभस्तत्रनर्दन्नास्तेमहाबलः ३५ धनदंराक्षासाश्चान्येपिशाचाश्चउपासते ॥ पारिषदैःपरिवृतमुपा
यांतंमहेश्वरम् ३६ सदाहिदेवदेवेशंशिवंत्रैलोक्यभावनम् ॥ प्रणम्यमूर्ध्नापौलस्त्योबहुरूपमुमापतिम् ३७ ततोऽभ्यनुज्ञांसंप्राप्यमहादेवाद्भनेश्वरः ॥ आस्ते
कदाचिद्भगवान्भवोघनपतेःसखा ३८ निधिप्रवरमुख्यौचशंखपद्मौधनेश्वरौ ॥ सर्वान्निधानप्रगृह्याथउपास्तांविधनेश्वरम् ३९ सासभातादृशिरम्यामया
दृष्टांतरिक्षगा ॥ पितामहसभांराजनकीर्तयिष्येनिबोधताम् ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिलोकपालसभाख्यानपर्वणिधनदसभावर्णनं नामदशमो
ऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ नारदउवाच ॥ पितामहसभांतातकथ्यमानानिबोधमे ॥ शक्यतेयाननिर्देष्टुमैवंपोतिभारत १ पुरादेवयुगेराजन्नादित्यो
भगवान्निदिवः ॥ आगच्छन्मानुषंलोकादिदृष्टुर्विगतकृमः २ चरन्मानुषरूपेणसमादृष्ट्वास्वयंभुवः ॥ सतामकथयन्मह्यं दृष्ट्वातत्वेनपांडव ३ अप्रमेयांस
भांदिव्यामानसीभरतर्षभ ॥ अनिर्देश्यांप्रभावेणसर्वभूतमनोरमाम् ४ श्रुत्वागुणानहंतस्याःसभायाःपांडवर्षभ ॥ दर्शनेप्सुस्तथाराजन्नादित्यमिदमब्रु
वम् ५ भगवन्द्रष्टुमिच्छामिपितामहसभांशुभाम् ॥ येनवातपसाशक्याकर्मणावाऽपिगोपते ६ औषधैर्वातथायुक्तैरुतमापापनाशिनी ॥ तन्ममाचक्ष्वभगव
न्पश्येयंतांसभायथा ७ सतन्ममवचःश्रुत्वासहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ प्रोवाचभरतश्रेष्ठव्रतं वर्षसहस्रिकम् ८ ब्रह्मव्रतमुपास्वत्वंप्रयतेनांतरात्मना ॥ ततोऽ
हं हिमवत्पृष्ठेसमारब्धोमहाव्रतम् ९ ततःसभगवान्सूर्योमामुपादायवीर्यवान् ॥ आगच्छतांसंभाब्राह्मीविपाप्माविगतकृमः १० एवंपोतिसाशक्याननि
र्देष्टुंनराधिप ॥ क्षणेनहिबिभर्त्यन्यदनिर्देश्यंवपुस्तथा ११ नवेदपरिमाणंवासंस्थानंचापिभारत ॥ नचरूपमयातादृक्दृष्टपूर्वकदाचन १२

स्वर्गपदनिर्वचनंसंगच्छते । संभिन्नंमिश्रं । ग्रस्तंभोगोतरपापावहं । अभिलाषःसंकल्पः । तत्राप्याधिभौतिकस्य तत्त्वमातिवाहिकः । रज्जुरिवमुजंगस्य । अस्यापितत्त्वं चि
त्तमेवतदिवमुक्तंचित्तदेहकइति । तादृशीचप्रजापतिसभाऽतो मानसत्वंतत्रयुक्तं ४ । ५ । ६ औषधैर्ज्योतिष्मत्यादिभिः कल्पोक्तप्रकारेणसाधितैः ७ । ८ ब्रह्मव्रतंहादंब्रह्मो
पासनां ९ ततःसइति सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतीति ब्रह्मसभाप्रवेशोऽधिदैवं प्रत्यक्षसूर्यस्यैवद्वारत्वं अध्यात्मंतुडडाख्यसूर्यनाडीद्वारा १० एवमितिमानसत्वादेव रज्जुरगवत्सत्यसतीवे
तिनिर्वक्तुं नशक्या क्षणेनेतिरज्जुर्यथा भावकबुद्धयनुरोधात् स्रक्सर्पदंढधारादिरूपा तथेयमपिबुद्धकैलासादिरूपेणभातीत्यर्थः ११ । १२

१३ स्तंभोरीति यतो नक्षरानापक्षयवत्यतःशाश्वतीनित्या । 'एतत्सत्यंब्रह्मपुरम्'इतिश्रुतेः १४ । १५ अतिचंद्रमितिस्वयमित्यव्ययं स्वयमहंकरोमि स्वयंत्वंकरोमि सत्स्वयं
कृतवानित्यादि प्रयोगादव्याकृतप्रत्यगात्मवाचकं सएवप्रभाप्रकाशकं ज्योतिर्यस्यासास्वयंप्रभा । जागरेहिसूर्यादीनां घटादिप्रकाशकत्वंदृष्टं तदात्मनएवेति साधयितुंसूर्या
यभावकाले स्वप्नप्रकृत्यात्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरिति श्रुत्यासादोपमुक्तं १६ तस्यामिति सःमहत्तत्त्वाभिमानो सूक्ष्ममनआख्यः । यंप्रकृत्यस्मर्यते । 'मनोमहान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वं
द्रिःख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञासंविच्चित्तिश्चैव स्मृतिश्चपरिपठयते'इति । अतएवभगवान्सर्वैश्वर्यवान् देवमाययास्वाविद्यया विदधच्छोकानितिशेषः । विदधदेवमानुषानितिपाठोऽपि

सुसुखासासदाराजन्नशीतानचधर्मदा ॥ नक्षुत्पिपासेनग्लानिंप्राप्यतांप्राप्नुवंत्युत १३ नानारूपैरिवकृतामणिभिःसासुभास्वरैः ॥ स्तंभैर्नचघृतासा
तुशाश्वतीनचसाक्षरा १४ दिव्यैर्नानाविधैर्भाविर्भासद्विरमितप्रभैः १५ अतिचंद्रंचसूर्यंचशिखिंचस्वयंप्रभा ॥ दीप्यतेनाकपृष्ठस्थाभर्त्सयंतीवभास्क
रम् १६ तस्यांसभगवानास्तेविदधदेवमायया ॥ स्वयमेकोऽनिशंराजन्सर्वलोकपितामहः १७ उपतिष्ठंतिचाप्येनंप्रजानांपतयःप्रभुम् ॥ दक्षःप्रचे
ताःपुलहोमरीचिःकश्यपःप्रभुः १८ भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्चगौतमोऽथतथाऽगिराः ॥ पुलस्त्यश्चक्रतुश्चैवप्रहादःकर्दमस्तथा १९ अथर्वागिरसश्चैववालखिल्या
मरीचिपाः ॥ मनोऽतरिक्षंविद्याश्चवायुस्तेजोजलंमही २० शब्दरूपशौतथारूपंसोर्गंधश्चभारत ॥ प्रकृतिश्चविकारश्चयच्चान्यत्कारणंभुवः २१ अग
स्त्यश्चमहातेजामाकेंडेयश्चवीर्यवान् ॥ जमदग्निर्भरद्वाजःसंवर्तश्चयवनस्तथा २२ दुर्वासाश्चमहाभागऋष्यशृंगश्चधार्मिकः ॥ सनत्कुमारोभगवान्योगाचा
योमहातपाः २३ असितोदेवलश्चैवजैगीषव्यश्चतत्त्ववित् ॥ ऋषभोजितशत्रुश्चमहावीर्यस्तथामणिः २४ आयुर्वेदस्तथाऽष्टांगोदेहर्वास्तत्रभात ॥ चंद्रमाः
सहनक्षत्रैरादित्यश्चगभस्तिमान् २५ वायवःक्रतवश्चैवसंकल्पःप्राणएवच ॥ मूर्तिमंतोमहात्मानोमहाव्रतपरायणाः २६ एतेचान्येचबहवोब्रह्माणंसमुपस्थि
ताः ॥ अथोधर्मश्चकामश्चहर्षोद्वेषस्तपोदमः २७ आयांतितस्यांसहितागंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ विंशतिःसप्तचैवान्येलोकपालाश्चसर्वशः २८ शुक्रोबृहस्प
तिश्चैवबुधोऽंगारकएवच ॥ शनैश्चरश्चराहुश्चग्रहाःसर्वेतथैवच २९ मंत्रोरथंतरंचैवहरिमानवसुमानपि ॥ आदित्याःसाधिराजानोनामद्वंद्वैरुदाहताः३०म
रुतोविश्वकर्माचवसवश्चैवभारत ॥ तथापितृगणाःसर्वेसर्वाणिचहवींष्यथ ३१ ऋग्वेदःसामवेदश्चयजुर्वेदश्चपांडव ॥ अथर्ववेदश्चतथासर्वशास्त्राणिचैवह ३२

स्वाविद्ययेत्यध्याहार्यम् । एकोऽनिशं सत्स्वपिस्वसृष्टेः पदार्थेष्वैन्द्रजालिकवदेकएवेत्यर्थः १७ एकस्यैवविद्यैकव्यंग्यं सार्वान्मयमहंमनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिश्रुतिमसिद्धं प्रपंच
यति उपतिष्ठंतीत्यादिनाऽध्यायशेषेण १८ । १९ । २० यच्चान्यत्काळादृष्टादि २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ सप्तचैवान्येइति सप्तविंशतिर्नक्षत्राणित्येके । अन्येतु विं
शतिर्गंधर्वाप्सरसांगणाः सप्तचान्ये गंधर्वाःमुख्याः तेच । 'हंसोहहाहुर्विश्वावसुर्वरुचिस्तथा । वृषणस्तुबुरुश्चैव गंधर्वाःसप्तकीर्तिताः'इति २८ । २९ मंत्रःसामगानाश्चयमृतोमन्त्रायाही
त्यादिः । रथंतरंसामविशेषः । हरिमानवसुमानिति कर्मविशेषयोरिन्द्रनामनी । साधिराजानःसेन्द्राः । नामद्वंद्वैरग्नीषोमैर्द्राग्न्यादिभिः ३० हवींषि मीहिपश्वादिजीवाः ३१ । ३२

उपवेदाः 'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गोधर्वश्चार्थशास्त्रकम्, इति । अंगानि शिखादीनि ३३ दुर्गतरणी वाणी प्रणवः साचसप्तविधा अकार उकारो मकारो अर्धमात्रानादोऽर्धदुः शक्तिरितिसप्तप्रका
राः शांतिरूपाऽधिष्ठानप्रापिकेत्यर्थः । संस्कृतप्राकृतपैशाच्यपञ्चशलितमागधमय्यरूपा इत्यन्ये ३४ । ३५ । ३६ । ३७ संवत्सराः षष्टिः प्रभवादयः तेष्वपंचपंचकैकं युगं । चतुर्विधो
मानुषोऽहोरात्रः षष्टिषट्कामिः । पेत्रोमासेन । देवो वत्सरेण । ब्राह्मः कल्पेनेति । कालचक्रं द्वादशराश्यात्मकम् ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ वैराजाः विराट्पम

इतिहासोपवेदाश्च वेदांगानि च सर्वशः ॥ ग्रहायज्ञाश्च सोमश्च देवताश्चापि सर्वशः ३३ सावित्रीदुर्गतरणीवाणीसप्तविधा तथा ॥ मेधाष्टतिः श्रुतिश्चैव प्रज्ञाषु
द्विर्गशः क्षमा ३४ सामानिस्तुतिश्चाणिगाथाश्च विविधास्तथा ॥ भाष्याणितर्कयुक्तानि देहवन्ति विशांपते ३५ नाटकाविविधाः काव्याः कथारूपायिक
कारिकाः ॥ तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्याये चान्ये गुरुपूजकाः ३६ क्षणालवामुहूर्ताश्च दिवारात्रिस्तथैव च ॥ अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षट्च भारत ३७ संवत्सराः
पंचयुगमहोरात्रश्चतुर्विधः ॥ कालचक्रं चतुर्विधं नित्यमक्षयमव्ययम् ३८ धर्मचक्रं तथा चापि नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरसाविनता
इरा ३९ कालिकासुरभीदेवी सरमाचाथगौतमी ४० प्रभाकरश्च वैदेव्यो देवतानां च मातरः ॥ रुद्राणीश्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथाऽपरा ४१ पृथिवीणां
गतादेवीर्हीः स्वाहाकीर्तिरेव च ॥ सुरादेवीश्च चैव तथा पुष्टिरुंधती ४२ संवृत्तिराशानियातिः सृष्टिर्देवी रतिस्तथा ॥ एताश्चान्याश्च वैदेव्य उपतस्थुः
प्रजापतिम् ४३ आदित्यावसवोरुद्रा भरुतश्चाश्विनावपि ॥ विश्वे देवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ४४ पितृणां च गणान्विद्वि सप्तैव पुरुषर्षभ ॥ मूर्ति
मंतो वै च त्वारस्त्रयश्चापि शरीरिणः ४५ वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत ॥ गार्हपत्यानाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ४६ सोमपा एकशृंगाश्च चतु
र्वेदाः कलास्तथा ॥ एते चतुर्ष्वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप ४७ एतैराप्यायितैः पूर्वसोमश्चाप्याय्यते पुनः ॥ त एते पितरः सर्वे प्रजापतिमुपस्थिताः ४८ उपा
सते च सहस्रान् ब्रह्माणममि तौ जसम् ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा ४९ नागाः सुपर्णाः पशवः पितामहमुपासते ॥ स्थावरा जंगमाश्चैव महाभूता
स्तथाऽपरे ५० पुरंदरश्च देवैर्द्रोवरुणो धनदोयमः ॥ महादेवः सहोमोऽत्र सदा गच्छति सर्वशः ५१ महासेनश्च राजेन्द्र सदा पास्ते पितामहम् ॥ देवो नारायण
स्तस्यां तथा देवर्षयश्च ५२ ऋषयो वालखिल्याश्च योनिजाऽयोनिजास्तथा ॥ यच्च किंचिन्निलोकेऽस्मिन् दृश्यते स्थाणुजंगमम् ॥ सर्वतस्यां मया दृष्टमिति
विद्विनराधिप ५३ अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥ प्रजावतां च पंचाशद्वर्षीणामपि पांडव ५४

वाः सप्तपितृगणा अग्निष्वात्तादयः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० महादेव ईश्वरोपि सहोमो ब्रह्मविद्यासहितस्त्वैवांतर्भूतः ५१ नारायणश्च विद्याप्राप्यः शुद्धात्मापि तत्रैव प्राप्यत
इत्यर्थः ५२ एकस्यापि सार्वभौम्यमुक्तमुपसंहरति यच्चेति ५३ तत्प्राप्त्याधिकारिणाह अष्टाशीतीति ५४

तेस्मत्त्रेत्यादिना यत्कौपीतकीयेत्युक्तं पर्यकस्थं ब्रह्म तेन सह संवादादिकं च तदुपबृंहयति । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ब्रह्मचाश्रिया शमोदमस्तपःशौचमित्यादिना प्रसि
द्धया शमादिसंपत्त्या ६० । ६१ । ६२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये पिपादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ राजसूयमुपोऽतयति प्रायश्चादित्यादिना १ । २ । ३ । ४ । ५ सहस्र
वर्षव्रतप्राप्यां ब्रह्मसमापुष्ये हरिश्चंद्रप्राप्ताभिद्रसभां शक्यमवेशां मत्वा तत्साधनं पृच्छति एक एवेति ६ । ७ । ८ । ९ यन्मां पृच्छसीत्यादिर्दाशार्ह नगरीं प्रतीत्यंतस्य परमतात्प

तेस्मत्त्रयथाकामं दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ॥ प्रणम्य शिरसा तस्मै सर्वे यांति यथागमम् ५५ अतिथीनागता न्देवान् दैत्यान्नागांस्तथा द्विजान् ॥ यक्षान्सुपर्णान्का
लेयान् गंधर्वाप्सरसस्तथा ५६ महाभागानमितधीर्ब्रह्मालोकपितामहः ॥ दयावान्सर्वभूतेषु यथाहं प्रतिपद्यते ५७ प्रतिगृह्यतु विश्वात्मा स्वयंभूरमित्युतिः ॥
सांत्वमानार्थसंभोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ५८ तथा तैरुपयातैश्च प्रतियद्विश्च भारत ॥ आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ५९ सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्म
र्षिगणसेविता ॥ ब्राह्मचाश्रिया दीप्यमाना शुभे विगतक्रमा ६० सा सभा तादृशी दृष्टामया लोकेषु दुर्लभा ॥ समेयं राजशार्दूलमनुष्येषु यथा तव ६१ एता
मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु भारत ॥ समेयं मानुषलोके सर्वश्रेष्ठतमा तव ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि ब्रह्मसभावर्णनं नाम एका
दशोऽध्यायः ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदतां वर ॥ वैवस्वतसभायां तु यथावदसि मे प्र
भो १ वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो ॥ दैत्यैर्द्राश्चापि भूयिष्ठाः सरितः सागरास्तथा २ तथा धनपते र्यक्षा गुह्यकराक्षसास्तथा ॥ गंधर्वाप्सरस
श्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ३ पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षयः ॥ सर्वे देव निकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव ह ४ शक्रस्य तु सभायां तु देवाः संकीर्तिता मुने ॥
उद्देशतश्च गंधर्वाविविधाश्च महर्षयः ५ एक एव तुराजर्षिर्हरिश्चंद्रो महामुने ॥ कथितस्ते सभायां वैदेवंद्रस्य महात्मनः ६ किं कर्म तेनाचरितं तपो वानियत व
त ॥ येनासौ सहस्रक्रेण स्पर्द्धते सुमहायशाः ७ पितृलोकगतश्चैव त्वया विप्र पितामह ॥ दृष्टः पांडुर्महाभागः कथं वापि समागतः ८ किमुक्तवांश्च भगवंस्तन्म
माचक्ष्व सुव्रत ॥ त्वतः श्रोतुं सर्वमिदं परं कौतूहलं हि मे ९ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हीरश्चंद्रं प्रतिप्रभो ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि मा
हात्म्यं तस्य धीमतः १० सराजा बलवानासीत्सम्राट्सर्वमहीक्षिताम् ॥ तस्य सर्वे महीपालाः शासनावनताः स्थिताः ११ तेनैकं रथमास्थाय जैत्रं हेमविभू
षितम् ॥ शस्त्रप्रतापेन जिता द्वीपाः सप्तजनेश्वर १२ सानिर्जित्य महीलुक्त्वा सौलवनकाननाम् ॥ आजहार महाराज राजभूयं महाक्रतुम् १३

१ । शकलोकप्रापको राजसूयोऽतियत्नसाध्यः सिद्धश्चतीव्रानर्थहेतुरतो ब्रह्मसमाप्रापकमेव व्रतमनुष्ठेयमिति । अवांतरतात्पर्यं तु सुभारहरणार्थं ब्रह्मणा प्रेरितो नारदः सर्वसंहार
हेतुराजसूयं युधिष्ठिरद्वारा कारयितुं युधिष्ठिरं कृष्णं चोद्योजयतीति १० 'येनेष्टं राजसूयेन मंदलस्थेश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञयाराज्ञः ससम्राडिति शब्दयते' ११ 'जंबूद्वीपः कुशद्वीपः
शाकः क्रोचश्चाल्मलिः । गोमेदः पुष्करश्चैव सप्तद्वीपाः प्रकीर्तिताः' १२ । १३

दिभिः १८ । १९ । २० वारुणं गुणं जलधातुजं सम्राज्जुणं भूधातुजं २१ । २२ अग्नयः अग्निस्थापनार्थानि स्थण्डिलानि साम्रासामवेदविहितैर्मन्त्रैश्चीयन्ते रच्यन्ते २३ दर्वी
ति दर्वीहोमोऽग्निहोत्रादिस्तत्प्रभृतीन्सर्वान् क्रतूनिष्टिपशुसोमयागान्प्राप्नुते व्याप्नोति तत्समुदायात्मक इत्यर्थः । अभिषेकफलं सर्वजित्त्वं । 'आत्रयोऽगमभिषेच तस्माद्द्वंगंसमंतं सर्वतः पृ
थिवीजयन्परिधाय' इति श्रुत्वा २४ । २५ । २६

दृष्टं प्रगल्भं दृष्टं आपतमं वरिष्ठं श्रेष्ठतमम् २७ । २८ । २९ कथं भवेत्फलवतीति शेषः ३० । ३१ । ३२ आत्मवान् जितचित्तः ३३ विमृशो कथं यज्ञः सिद्धयेत् कथं बालोकानशोनस्या
दिति विमर्शकृतवान् । सामर्थ्यपूर्वजितुं । योगधनसंपत्तिं । व्ययागमौघनस्यैव ३४ एतान्सम्यक् संख्यादिनाधियाचविमृश्य । ३५ । ३६ । सर्वस्मात् लोचयत इति लोको
दृश्यं मूलाज्ञानं तस्मात्परं । 'तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः । अतएवाप्रमेयं बाह्यमनसातीतत्वात् । कामात् । बहुस्याप्रजायेयेत्यादिश्रुतादीनां न तु कर्मवशात्वात् ३७ देवानां स
सधर्म्यपांडवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशांपते ॥ दृष्टमिष्टं वरिष्ठं च जग्राह मनसाऽरिहा २७ श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मन क्षमम् ॥ पुनः पुनर्मनोदधे
राजसूयाय भारत २८ सम्राट्भिः पुनर्धोमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः ॥ मंत्रिभिश्चापि सहितो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मंत्रयामास मंत्रावि
त् २९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ इयं याराजसूयस्य सम्राडर्हस्य सुकृतोः ॥ श्रद्धा न स्य वदतः स्पृहामेसा कथं भवेत् ३० ॥ वंशपायन उवाच ॥ एवमु
क्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीवलोचन ॥ इदमुचुर्वचः काले धर्मराजं युधिष्ठिरम् ३१ अर्हस्त्वमासि धर्मज्ञराजसूयं महाकृतम् ॥ अथैवमुक्तेनृपताट्ट्विग्भिर्कापिभि
स्तथा ३२ मंत्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः प्रत्यपूजयन् ॥ स तुराजामहाप्राज्ञः पुनरेवात्मनाऽऽत्मवान् ३३ भूयां विमृशे पार्थ लोकां नाहितकाम्यया ॥ सा
मर्थ्ययोगं संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ३४ विमृश्य सम्यक् च धिया कुर्वन् प्राज्ञो न सीदति ॥ न हियज्ञसमारंभः केवलात्मविनिश्चयात् ३५ भवतीति समाज्ञाय
यत्नतः कार्यमुद्वहन् ॥ स निश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ३६ सर्वलोकात्परं मत्वा जगाम मनसा हरिम् ॥ अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं नृपु ३७
पांडवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसंमतैः ॥ नास्य किंचिदविज्ञातं नास्य किंचिदकर्मजम् ३८ न स किञ्चिन्नविषहेदिति कृष्णममन्यत ॥ स तु तनैष्ठिको बुद्धि
त्वापार्थो युधिष्ठिरः ३९ गुरुव्यूतगुरुवे प्राहिणो हूतमजसा ॥ शीघ्रगेन रथेनाशुसदृतः प्राप्य यादवान् ४० द्वारकावासिनं कृष्णं द्वारवत्यां समासदत् ॥
दर्शनाकांक्षिणं पार्थ दर्शनाकांक्षयाऽच्युतः ४१ इंद्रसेनेन सहित इंद्रप्रस्थमगात्तदा ॥ व्यतीत्य विविधावान् देशां स्त्वरवान् क्षिप्रवाहनः ४२ इंद्रप्रस्थ
गतं पार्थमभ्यगच्छ जनार्दनः ॥ स गृहे पितृवद्भात्रा धर्मराजेन पूजितः ४३ भीमेन च ततोऽपश्यत्स्वसारं प्रीतिमान्पितुः ॥ प्रीतः प्रीतेन सुहृदारेभे
स सहितस्तदा ४४ अर्जुनेन यमाभ्यां च गुरुवत्पर्युपासितः ॥ तं विश्रांतं शुभे देशे क्षणिनं कल्पमच्युतम् ॥ धर्मराजः समागम्य ज्ञापयत्स्वप्रयोजनम् ४५
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ प्रार्थितो राजसूयो मेन चासौ केवलेऽस्तया ॥ प्राप्य ते येन ततो हि विदितं कृष्ण सर्वशः ४६ यस्मिन् सर्वसंभवति यश्च सर्वत्र
पूज्यते ॥ यश्च सर्वेश्वरो राजाराजसूयं स विंदति ४७ तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ॥ तत्र मे निश्चितं तं तव कृष्ण गिरा भवेत् ४८ केचिद्विसौहृदा देव
न दोषं परिचक्षते ॥ स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदंत्युत ४९

मतेः कर्मभिर्बालेनापि पूतनावधादिभिः । संमितैरिति पाठे देवकर्मतुल्यैरित्यर्थः । अनुजानता । नास्येति सर्वज्ञः सर्वकृत् सर्वसह इति पाठत्रयार्थः । ३८ । ३९ । भूतगुरुवेऽपि गुरुवदा
शीर्वादसंदेशादिना युक्तं ४० । ४१ । ४२ भ्रात्रापितृष्वसृजेन ४३ । ४४ क्षाणिनं सावसरं कल्पसमर्थं ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९

५० । ५१ इति समापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ सर्वैरिति । सर्वराजजयाद्राजसूयेऽधिक्रियते । राजजयश्च प्रधानमल्लनिर्वाहणन्यायेन जरासंधवधेनैव
जायत इत्यभिप्रेत्याह जानत इत्यादिना । अवरजमर्वांजातम् । यद्वा यत्पलायनपरमवशेषितं तस्मादवराज्जीवाज्जातं नीचजम् । अतएव क्षत्रसंज्ञितं न तु क्षत्रकर्मयोग्यम् २ तैश्चायं कुलसं
कल्पः सर्वक्षत्रसमुदायेन संकेतः कृतो यः सर्वक्षत्रजित्सः अस्माकं मध्ये सम्राट् राजा मपिराजा भविष्यतीति वक्ष्यमाणः । निदेशवाग्भिः पूर्वपूर्वोपदेशवाक्यैः । इमं सिद्धं ततो विदितम् । निदेश
वाग्भिरिति पाठे अस्वतंत्रैः क्षत्रियैरित्यर्थः ३ तत्र पूर्वमैलसम्राट् जात इत्याह ऐलस्येति ऐलः पुरुरवाः इक्ष्वाकुवंशस्य च मनोरिला इक्ष्वाकुश्च । तत्र इलायाः पुरुरवादयः इक्ष्वाकोनां
प्रियमेव परीप्संते केचिदात्मनियद्वितम् ॥ एवं प्रायाश्च दृश्यं ते जनवादाः प्रयोजने ५० त्वं तु हेतूनतीत्येतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च ॥ परमं यत्क्षमं लोके यथा
वद्वक्तुमर्हसि ५१ इति श्रीमहाभारते समापर्वणिराजसूयारंभपर्वणि वासुदेवागमने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ सर्वैर्गुणैर्भ
हाराज राजसूयं त्वमर्हसि ॥ जानतस्त्वेव ते सर्वं किंचिद्वक्ष्यामि भारत १ जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम् ॥ तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसंज्ञितम् २ कृतो
ऽयं कुलसंकल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप ॥ निदेशवाग्भिस्ततो हि विदितं भरतर्षभ ३ ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ॥ राजानः श्रेणिबद्धाश्च तथाऽन्ये क्ष
त्रियाश्च ४ ऐलवंश्याश्च ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः ॥ तानि चैकशतं विद्वि कुलानि भरतर्षभ ५ ययातेस्त्वेव भोजानां विस्तरो गुणतो महान् ॥ भजतेऽ
यमहाराज विस्तरं सचतुर्दिशम् ६ तेषां तथैव तालक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते ॥ इदानीमेव वैराजं जरासंधो महीपतिः ७ अभिभूय श्रियंतेषां कुलानामभिषेचि
तः ॥ स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाऽऽक्रम्य सर्वशः ८ सोऽवनीं मध्यमां भुक्त्वा मिथो भेदममन्यत ॥ प्रभुर्यस्तु परो राजायस्मिन्नेकवशे जगत् ९ स सम्राज्यं
महाराज प्राप्तो भवतियोगतः ॥ तं सराजं जरासंधं संश्रित्य किल सर्वशः १० राजन्सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ॥ तमेव च महाराज शिष्यवत्समुप
स्थितः ११ वक्रः करूपाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ॥ अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ १२ जरासंधं महावीर्यतौ हंसडिंभकाबुधौ ॥ वक्रदंतः करू
पश्चकरभो मेघवाहनः ॥ मूर्धादिव्यमणिं विभ्रद्यमहुतमणिं विदुः १३ मुरुचनरकंचैव शास्तियो यवनाधिपः ॥ अपर्यंतं बलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा
१४ भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा ॥ सवाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा च विशेषतः १५ स्नेहबद्धश्च मनसा पितृवद्भक्तिमांस्त्वयि ॥ प्रतीच्यां द
क्षिणं चांतं पृथिव्याः प्रतियोनृपः १६

मागादयश्चेति सोमसूर्यवंशीयराजसु द्वौ मुख्यौ तयोः प्रकृतिं प्रजाभिवर्जान्करदत्त्वात् । काऽसौ प्रकृतिरित्यत आह राजान इति श्रेणिबद्धास्तं त्यां दाम्नाबलीवर्दा इवाऽऽज्ञया बद्धाः ४ वं
शद्वयेऽप्येवं क्रमतः शतं सम्राजां कुलानि जातानि त्याह ऐलवंश्या इति ५ ययातेर्वशे इति शेषः अद्यसंप्रति ६ इदानीमेव अभिषेचितो नरेन्द्रैरिति शेषः ७ । ८ मध्यमां मधुरादेशरूपाम
स्मदीयामस्माद्वारवर्तागतेषु मुक्त्वा मिथोऽस्माभिः सह भेदं वैरममन्यत तेन सः अस्मान्सर्वश्रेष्ठान् जित्वा स एव सम्राज्यं प्राप्त इत्याह प्रभुरित्यादिना चतुर्जस्तु परो राजेति पाठे चतुर्जो
रासंधः द्वे मातरो पिता जरासंधः स चित्तिचतुर्भ्यो जातत्वात् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ भगदत्तो मध्यस्थ इत्याह भगेति १५ । १६

स्वस्वक्षेत्रकुंतिभोजएकपवेत्याह मातुलइति १७ पौंड्रकोऽपिपरपक्षेएवास्तीत्याह जरेति १८ । १९ । २० अस्मच्छुरोमीष्मकोऽपिपरपक्षेएवास्तीत्याह चतुर्थेति पृथिव्याश्चतुर्था
शभाक् २१ । २२ । २३ सःबलकुलंचाऽऽत्मनोऽज्ञातवानयतोमच्छत्रुपक्षेगत्वा मयाजामात्राऽपिसह कलहमिच्छतीतिभावः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

मातुलोभवतःशूरःपुरुजित्कुंतिवर्द्धनः ॥ सतेसन्नतिमानेकःस्नेहतःशत्रुसूदनः १७ जरासंधंगतस्त्वेवपुरायोनमयाहतः ॥ पुरुषोत्तमविज्ञातोयोऽसौचेदि
षुदुर्मतिः १८ आत्मानं प्रतिजानातिलोकेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् ॥ आदत्तेसततंमोहाद्यःसचिन्हंचमामकम् १९ वंगपुंड्रकिरातेपुराजाबलसमन्वितः ॥ पौंड्र
कोवासुदेवेतियोऽसौलोकेऽभिषिष्टतः २० चतुर्थभाद्रपदाराजभोजइंद्रसखोबली ॥ विद्याबलाद्योव्यजयत्सपांड्यकथकैशिकान् २१ भ्रातायस्याकृतिः
शूरोजामदभ्यसमोऽभवत् ॥ सभक्तोमागधंराजाभीष्मकःपरवीरहा २२ प्रियाण्याचरतःप्रह्वानसदासंबंधिनस्ततः ॥ भजतोऽभजत्यस्मानप्रियेषुव्यव
स्थितः २३ नकुलंसवलंराजन्नभ्यजानात्तथाऽऽत्मनः ॥ पश्यमानोयशोदीप्तंजरासंधमुपस्थितः २४ उदीच्याश्चतथाभोजाःकुलान्यष्टादशप्रभो ॥ जरा
संधमयादेवप्रतीचींदिशमास्थिताः २५ शूरसेनाभद्रकाराबोधाःशाल्वाःपटच्चराः ॥ सुस्थलाश्चसुकुट्टाश्चकुलिंदाःकुंतिभिःसह २६ शाल्वायनाश्चरा
जानःसोदर्यानुचरैःसह ॥ दक्षिणायेचपांचालाःपूर्वाःकुंतिपुकोशलाः २७ तथोत्तरांदिशंचापिपरित्यज्यभयादिताः ॥ मत्स्याःसन्त्यस्तपादाश्चदक्षिणां
दिशमाश्रिताः २८ तथैवसर्वपांचालाजरासंधभयादिताः ॥ स्वराज्यंसंपरित्यज्यविद्रुताःसर्वतोदिशम् २९ कस्यचित्त्वथकालस्यकंसोनिर्मथ्ययादवान् ॥
बार्हद्रथसुतेदेव्याबुपागच्छदृथामतिः ३० अस्तिःप्राप्तिश्चनाम्रातेसहदेवानुजेष्वले ॥ बलेनतेनस्वज्ञातीनभिभूयदृथामतिः ३१ श्रेष्ठचंप्राप्तःसतस्या
सीदतीवापनयोमहान् ॥ भोजराजन्यवृद्धैश्चपीड्यमानैर्दुरात्मना ३२ ज्ञातित्राणमभीप्सद्विरस्मत्संभावनाकृता ॥ दत्त्वाऽकूरायसुतनुंतामाहुकसुतां
तदा ३३ संकर्षणद्वितीयेनज्ञातिकार्यमयाकृतम् ॥ हतौकंससुनामानौमयारामेणचाप्युत ३४ भयेतुसमतिक्रान्तेजरासंधेसमुद्यते ॥ मंत्रोऽयंमंत्रितोराज
नकुलैरष्टादशावरैः ३५ अनारमंतोनिघ्नंतोमहास्रैःशत्रुघातिभिः ॥ नहन्यामोवयंतस्यत्रिभिर्वर्षशतैर्वलम् ३६ तस्यह्यमरसंकाशौबलेनबलिनावरौ ॥
नामभ्यांहंसडिंभकावशस्त्रनिधनाबुभौ ३७ ताबुभौसहितौवीरौजरासंधश्चवीर्यवान् ॥ त्रयस्त्रयाणांलोकानांपर्याप्ताइतिमेमतिः ३८ नहिकेवलमस्माकंया
वंतोऽन्येचपार्थिवाः ॥ तथैवतेषामासीच्चबुद्धिर्बुद्धिमतांवर ३९ अथहंसइतिख्यातःकश्चिदासीन्महानृपः ॥ रामेणसहतस्तत्रसंग्रामेऽष्टादशावरे ४०
हतोहंसइतिप्रोक्तमथकेनापिभारत ॥ तच्छ्रुत्वाडिंभकोराजन्यमुनांऽभस्यमज्जत ४१ विनाहंसेनलोकऽस्मिन्नाहंजीवितुमुत्सहे ॥ इत्येतांमतिमास्थाय
डिंभकोनिधनंगतः ४२ तथातुडिंभकंश्रुत्वाहंसःपरपुरंजयः ॥ प्रपेदेयमुनामेवसोऽपितस्यान्यमज्जत ४३

त्यादिनाप्राक्प्रदर्शितैः ३५ नहन्यामोऽनहतवतः वर्षशतैर्वर्षशततुल्यैस्त्रिभिर्वर्षैरित्यर्थः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ सहंसः इतः मरणतुल्यामूर्छाप्रपितः ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ॥

तौसराजाजरासंधःश्रुत्वाचनिधनंगतौ ॥ पुरंश्न्येनमनसाप्रययौभरतर्षभ ४४ ततोवयममित्रघ्नतस्मिन्प्रतिगतेनृपे ॥ पुनरानंदिनःसर्वमथुरायांवसा
महे ४५ यदात्वभ्येत्यपितरंसावैराजीवलोचना ॥ कंसभार्याजरासंधंदुहितामागधंनृपम् ॥ चोदयत्येवराजेंद्रपतिव्यसनदुःखिता ४६ पतिघ्नमेजहीत्ये
वंपुनःपुनररिंदम ॥ ततोवयममहाराजतमंत्रंपूर्वमांत्रितम् ४७ संस्मरंतोविमनसोव्यपयातानराधिप ॥ पृथक्तेनमहाराजसंक्षिप्यमहतींश्रियम् ४८ प
लायामोभयात्तस्यससुतज्ञातिबांधवाः ॥ इतिसंचित्यसर्वेस्मप्रतीचींदिशमाश्रिताः ४९ कुशस्थलीपुरीरम्यारैवतेनोपशोभिताम् ॥ ततोनिवेशंतस्यां
चकृतवंतोवयंनृप ५० तथैवदुर्गसंस्कारंदेवैरपिपुरासदम् ॥ स्त्रियोऽपियस्यांयुध्येयुःकिमुवृष्णिमहारथाः ५१ तस्यांवयममित्रघ्ननिवसामोऽकुतोभयाः ॥
आलोच्यगिरिमुख्यंतमागधंतीर्णमेवच ५२ माधवाःकुरुशार्दूलापरांसुदमवाप्नुवन् ॥ एवंवयंजरासंधादभितःकृतकिल्विषाः ५३ सामर्थ्यवतःसंबंधाद्गोमंतं
समुपाश्रिताः ॥ त्रियोजनायतंसम्रात्रिस्कंधंयोजनावधि ५४ योजनांतिशतद्वारंवीरविक्रमतोरणम् ॥ अष्टादशावरैर्नद्वंक्षत्रियैर्युद्धदुर्मदैः ५५ अष्टादश
सहस्राणिभ्रातृणांसंतिनःकुले ॥ आहुकस्यशतंपुत्राएकैकस्त्रिदशावरः ५६ चारुदेष्णःसहभ्रात्राचक्रदेवोऽथसात्यकिः ॥ अहंचरौहिणेयश्चसांबःप्रपुम्रएवच
५७ एवमेतेरथाःसप्तराजन्नन्यात्रिवोधमे ॥ कृतवर्माह्यनाष्टष्टिःसभीकःसमितिजयः ५८ कंकःशंकुश्चकुंतिश्चसप्तैतेवमहारथाः ॥ पुत्रौचांधकभोजस्यवृद्धो
राजाचतेदश ५९ वज्रसंहननावीरावीर्यवंतोमहारथाः ॥ स्मरंतोमध्यमंदेशंवृष्णिमध्येव्यवस्थिताः ६० सत्वंसम्राड्गुणैर्युक्तःसदाभरतसत्तम ॥ क्षत्रेसम्राज
मात्मानंकर्तुमर्हसिभारत ६१ नतुशक्यंजरासंधेजीवमानेमहाबले ॥ राजसूयस्त्वयाऽवाप्तुमेषाराजन्मतिर्मम ६२ तेनरुद्धाहिराजानःसर्वेजित्वागिरिव्रजे ॥
कंदरेपर्वतैर्द्रस्यसिंहनेवमहाद्विपाः ६३ सहिराजाजरासंधोयियक्षुर्वसुधाधिपैः ॥ महादेवंमहात्मानमुमापतिमरिंदम ६४ आराध्यतपसोग्रेणनि
र्जितास्तेनपार्थिवाः ॥ प्रतिज्ञायाश्चपारंसगतःपार्थिवसत्तम ६५ सहिनिर्जित्यनिर्जित्यपार्थिवान्पृतनागतान् ॥ पुरमानीयबद्धाचचकारपुरुषव्रजम् ६६
वयंचैवमहाराजजरासंधभयात्तदा ॥ मथुरासंपरित्यज्यगताद्वारवर्तीपुरीम् ६७ यदित्वेनंमहाराजयज्ञंप्राप्तुमभीप्ससि ॥ यतस्वतेषांमोक्षायजरासं
धवधायच ६८ समारंभोनशक्योऽयमन्यथाकुरुनंदन ॥ राजसूयस्यकात्स्न्येनकर्तुमतिमतांवर ६९ इत्येषामेमतीराजन्यथावामन्यसेऽनघ ॥ एवंगते
ममाचक्ष्वस्वयंनिश्चित्यहेतुभिः ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिराजसूयारंभपर्वणिकृष्णवाक्येचतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ उक्तंत्वयाबुद्धिमतायत्रान्योवक्तुमर्हति ॥ संशयानांहिनिर्मोक्तात्वन्नान्योविद्यतेभुवि १

॥ इतिसभापर्वणिनेलकंडीयेभारतमावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१। ३ राजसूयदुष्प्रापंमत्वाशममेवपरमन्वानआहविशालेति भूमिरिवस्थिरानिश्चयात्मिकाचित्तवृत्तिः साबहुलाविषयभेदाद्बहुप्रकारा इदंसाधयिष्यइत्येवंरूपा । अतएवविशाला
शालंवलालाआवरणं निरावरणाब्रह्मलोकायापिस्पृहयति । बहुरत्नसमाचिताबहुभिरनंतैस्तत्तज्जात्युत्कृष्टैर्विषयेर्व्याप्ताः पुरुषः कार्येषुस्वस्यबलावलंनजानाति । सदूरंगत्वाबुद्धेःपरां
निष्ठांप्रत्यगात्मरूपांप्राप्य श्रेयोभोक्षारुयंविजानातिनान्यथा । बहुषुदुष्प्रापेष्वर्थेषुव्यासक्ताचित्तत्वात् । यथोक्तंभगवता'व्यवसायिकावुद्धिरेकेहकुरुनंदन । बहुशाखाह्यनंताश्वबुद्धयोऽ
व्यवसायिना'इति व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयइति । प्राचस्तुभूमिर्मत्रस्यविषयः । विशालाविस्तीर्णा । बहुशाखापुरुषभेदेनबुद्धिभेदात् बहुलाबहुपायविस्फुरणात् । अतएवबहुभिर्मन्त्रैः
सहमंज्यते । बहुभिर्भूहिरण्यहस्त्यश्वरथमित्रस्त्रीप्रभृतिभिरनेकैरत्नैःसमन्विता । एतस्यांयंत्रभूमौविगाह्यमानायांदूरं गत्वा अंगपंचकपदुण्डुशक्तित्रयसिद्धिप्रयसप्तोपायादिसमस्तनी
तिभूमिमवगाह्य । अतस्त्वमेवसर्वज्ञोऽस्मिद्वितीया कार्याकार्यनिश्चयंवेत्सीतिभावः ४ 'यत्पृथिव्यांवीहीवयंहिरण्यपशवःस्त्रियः । नालमेकस्यतत्सर्वमितिमत्वाशमंत्रजेत'इत्युक्तेः शमए

गृहेगृहेहिराजानःस्वस्यस्वस्यप्रियंकराः ॥ नचसाम्राज्यमाप्तास्तेसम्राट्शब्दोद्विक्तच्छाक् २ कथंपरानुभावज्ञःस्वंप्रशंसितुमर्हति ॥ परेणसमवेतस्तु
यःप्रशस्यःसपूज्यते ३ विशालाबहुलाभूमिर्बहुरत्नसमाचिता ॥ दूरंगत्वाविजानातिश्रेयोवृष्णिकुलोद्ग्रह ४ शममेवपरमन्व्येशमात्क्षेमंभवेन्मम ॥ आरंभे
पारमेष्ठ्यंतुनप्राप्यमितिमेमतिः ५ एवमेतेहिजानांतिकुलेजातामनास्विनः ॥ कश्चित्कदाचिदेतेषांभवेच्छ्रेष्ठोजनार्दन ६ वयंचैवमहाभागजरासंधमया
त्तदा ॥ शंकिताःस्ममहाभागदौरात्म्यात्तस्यचानघ ७ अहंहितवदुर्द्वर्षभुजवीर्याश्रयःप्रभो ॥ नात्मानंबलिनंमन्येत्यायितस्माद्विशंकिते ८ त्वत्सकाशाच्चरा
माच्चभीमसेनाच्चमाधव ॥ अर्जुनाद्वामहाबाहोहंतुंशक्योनवेतिवै ॥ एवंजानन्निहवर्ण्ययविमृशामिपुनःपुनः ९ त्वमंप्रमाणभूतोऽसिसर्वकार्येषुकेशव ॥
तच्छ्रुत्वाचाद्रवीद्रीमोवाक्यंवाक्यविशारदः १० ॥ ॥ भीमउवाच ॥ ॥ अनारंभपरोराजावलमीकइवसीदति ॥ दुर्बलश्चानुपायेनबलिनंयोऽधि
तिष्ठति ११ अतंद्रितश्चप्रायेणदुर्बलोबलिनंरिपुम् ॥ जयेत्सम्यक्प्रयोगेणनीत्याऽर्थानात्मनोहितान् १२ कृष्णेनयोमयिवलंजयःपार्थेधनंजये ॥ माग
धंसाधयिष्यामइष्टिंत्रयइवाग्रयः १३ ॥ ॥ कृष्णउवाच ॥ ॥ अर्थानारभतेबालोनानुबंधमवेक्षते ॥ तस्मादर्थिनमृष्यंतिबालमर्थपरायणम् १४
जित्वाजय्यान्यौवनाश्विःपालनाच्चभगीरथः ॥ कार्तवीर्यस्तपोवीर्याद्वलानुभरतोविभुः १५

वश्रेयानित्याहशममिति शमस्वीकारेहेतुमाह आरंभे राजसूयारंभेकतुफलंपारमेष्ठ्यंपरमेष्ठितादात्म्यंदुष्प्रापंअशक्तत्वादस्माकमित्यर्थः ५ कृष्णमेवोद्दिश्याहएवमिति एतेऽस्मदीयाः
समासदः मनस्विनोभीमादयः श्रेष्ठः सर्वान्जेतुंसमर्थोभविष्यतीतिजानाति ६ नत्वस्माकंमध्ये तादृशः कश्चिदस्तीत्याहवयंचेति ७ शंकायाहेतुमाहअहंहीति ८ तथाऽपित्वत्प्रभृती
नांचतुर्णामध्येकश्चिदेनहंतुंसमर्थोऽस्तिनवेतिविमृशामि युष्माकमप्यनंतशक्तित्वंजानन्नित्याहत्वत्सकाशादिति ९ । १० । ११ नीत्याऽर्थान्नीतिमाप्यानर्थान् नीत्येतिवृत्तीयांतवा १२
मागधंजरासंधम् १३ भीमप्रकोपयन्कृष्णउवाच अर्थानिति बालोऽव्युत्पन्नः । अनुबंधंविपाकम् । अर्थपरापणंस्वकार्यतत्परम् । नमृष्यंतिनविचारयति १४ यौवनाश्विर्भीमाद्या ज
यान्जेतव्यान् बाह्यांतरशत्रून्जित्वा । जयादयः पंचसाम्राज्यहेतवइतिभावः । हित्वाकरानितिपाठे करत्यागादयः पंच १५

सर्वाकारंजयादिपंचप्रकारम् । यौवनाश्विप्रभृतय एकैकेनगुणेनसाम्राज्यंप्राप्तास्त्वेतत्सर्वैरपिगुणैरिच्छसीतिभावः १६ तानेवगुणानाह निग्राह्याः निग्रहमर्हतिनेनिग्राह्याः चि
जिताः शत्रवणवलक्षणं ध्वजो यस्यसाम्राज्यस्य । एतेनजयपूर्वकं तन्मुख्यमित्युक्तं तच्चयौवनाश्वेदष्टं । प्राप्तिःपालनं भगीरथेप्राप्तिरिति साम्राज्यलक्षणमित्येकदेशानुषंगेणयो
ज्यम् । साचधर्मादिलक्षणैःसहिते तियोज्यम् । धर्मोयोगःकार्तवीर्यं । अर्थोवृद्धिर्मरुते । नयोनीतिबलंभरते १७ बार्हद्रथोजरासंधइत्यतःप्राक् मंत्रान्वक्त्यानुमृशानुमेवमेवस
तांयुगे । निग्राह्यलक्षणंप्राप्तोधर्मासिनयलक्षणैःइतिपठति । जरासंधस्तत्साम्राज्यं निग्राह्यलक्षणंप्राप्तइति साद्वेनसंबंधः । किंभूतः सः धर्मासिनयलक्षणैःधर्मोत्तमोनी
तिश्चएतैर्लक्षणैः सतांयुगेसर्वेएवमेव वयमिव मंत्रानुविचारान् वश्यान्स्वकृतिसाध्याननुमृशाननुतिष्ठन् सर्वाकारं साम्राज्यमिच्छतस्तव जरासंधः प्रतिकूलोस्तीतिविद्धि । तर्हि
सर्वे सम्राडस्त्विति चेत्तस्य राजपीडाकरत्वात्नेत्याह नचेति । १८ । १९ । नोऽस्माभिर्नचदष्टः जरासंधेन अभागोऽस्वीकृतः । पुरुषतःमूर्द्धाभिषिक्तेषुपुरुषेषु । तेनसर्वे व

ऋद्धयामरुतस्तान्पंचसम्राजस्वनुशुश्रुम् ॥ साम्राज्यमिच्छतस्तेतुसर्वाकारंयुधिष्ठिर १६ निग्राह्यलक्षणंप्राप्तिर्धर्मार्थिनयलक्षणैः १७ बार्हद्रथोजरासं
धस्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥ नचैनमनुरुद्धयंतंकुलान्येकशतंनृपाः ॥ तस्मादिहबलादेवसाम्राज्यंकुरुतेहिसः १८ रत्नभाजोहिराजानोजरासंधमुपासते ॥ नचतुष्य
तितेनापिबाल्यादनयमास्थितः १९ मूर्द्धाभिषिक्तंनृपतिंप्रधानपुरुषोबलात् ॥ आदत्तेनचनोदष्टोऽभागःपुरुषतःकचित् २० एवंसर्वान्वशेचक्रेजरासंधःश
तावरान् ॥ तंदुर्बलतरराजाकथंपार्थउपैष्यति २१ प्रोक्षितानांप्रमृष्टानारंजापशुपतेर्गृहे ॥ पशूनामिवकाप्रीतिर्जीवितेभरतर्षभ २२ क्षत्रियःशस्त्रमरणोय
दाभवतिसत्कृतः ॥ ततःस्ममागधंसंख्येप्रतिबाधेमयद्वयम् २३ षडशीतिःसमानीताःशेषाराजंश्वतुर्दश ॥ जरासंधेनराजानस्ततःक्रूरंप्रवत्स्यते २४ प्राप्तुया
त्सयशोदीप्तंत्रयोविघ्नमाचरेत् ॥ जयेद्यश्चजरासंधंसम्राणिनयतंभवेत् २५ ॥ इ०म०भा०सभाप०राजसूयारंभप०कृष्णवाक्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ सम्राड्गुणमभीप्सन्वैयुष्मान्स्वार्थपरायणः ॥ कथंप्रहिणुयांकृष्णसोऽहंकेवलसाहसात् १ भीमार्जुनावुभौनेत्रेमनोमन्येजना
र्दनम् ॥ मनश्चक्षुर्विहीनस्यकीदृशंजीवितंभवेत् २ जरासंधवलंप्राप्यदुष्पारंभीमविक्रमम् ॥ यमोऽपिनविजेताजौतत्रयःकिंचिचेष्टितम् ३

शीकृताइत्यर्थः २० शतावरान्शतन्यूनान् २१ प्रमृष्टानांरुद्रदेवत्योऽयमिति प्रत्येकमभिमृष्टानां २२ वृद्धासत्कृतोभवतीत्यध्याहृत्य योज्यं । ततोराज्ञानिग्रहाद्वेतोः प्रतिबाधेम
हेतुमाशास्महे यन्मागधंप्रतिबाधेम तत्ततोहेतोरिति योज्यं २३ क्रूरराजवधारुयं कर्म पशुपतयेबालिदानं प्रवत्स्यतेकारयिष्यति २४ तंदुर्बलतरराजाकथंपार्थ उपैष्यतीति तस्य
दुर्जयत्वमुक्त्वाऽपि तज्जयएव साम्राज्यहेतुरित्याहप्राप्तुयादिति संप्रदादौजेतव्य इत्याभिप्रायः २५ ॥ ॥ इतिसमावर्धणिनैलकंडीयेभारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
सम्राडिति । एवंजरासंधाद्वीपितो राजा कृष्णेनयइत्यादिनाश्लोकेन भीमेनोक्तउपायो दुष्करइत्याह युष्मान्कृष्णभीमार्जुनान् प्रहिणुयाजरासंधवधार्थमितिशेषः २ । २ वि
जेताजेष्यति श्रमोऽपिविजयेताजाविति गौडपाठे तु श्रमःश्रमणोदुर्बलोऽपि जरासंधेसहायेसति विजयेत शत्रूनिशेषः । ३

अर्थात्तरेष्टफलाद्विपरीतफलेकार्यं युक्तं पुरुषं प्रति अनर्थः प्रतिपद्यते प्राप्नोति तस्मात्कार्वाकिं भिष्टा प्रतिपतिः राजसूयबुद्धिर्न युक्ता ४ कार्यस्य संन्यासं कर्ममात्रस्य त्यागं न तु कृतं मात्रस्य । काषायं सुलभमित्यन्ते दर्शनात् पारिव्राज्यमेव रोचयेदित्यर्थः ५ । ६ वीर्यमुत्साहः । पक्षो वासुदेवः । भूमिर्मन्त्रपूर्वकः कार्यनिश्चयः । बलं शारिरसेनादिरूपं सामर्थ्यम् ७ वैद्याः विद्यावंतः बलेनेति उत्साहप्रश्रेयानित्यर्थः ८ । ९ । १० । ११ सिद्धिर्योगोऽप्यन्ताभिनिवेश इति यावत् । 'सिद्धिर्निष्पत्तिर्योगयोः' इति विश्वः । तच्च सिद्धिरूपवीर्यं । कर्म परिस्पंदो देवं भाग्यं तदुभयापेक्षं । नोपयुज्यते न कार्यक्षमो भवति १२ तेन प्रमादेन क्षुब्धः शत्रुतः १३ । १४ तस्मादुत्साहवता कर्मैव कर्तव्यं जायायेत्याह जरेति १५

अस्मिन्स्त्वर्थात्तरेयुक्तमनर्थः प्रतिपद्यते ॥ तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु कार्या युक्ता मतामम ४ यथाऽहं विष्टशाम्येकस्तसावच्छ्रयतामम ॥ संन्यासं रोचयेसाधु कार्यस्यास्य जनार्दन ॥ प्रतिहंति मनो मेऽद्य राजसूयो दुराहरः ५ वैशंपायन उवाच ॥ पार्थः प्राप्य धनुः श्रेष्ठमक्षयौ च महेषु धी ॥ रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ धनुः शस्त्रं शरावीर्यपक्षो भूमि र्यशो बलम् ॥ प्राप्तमेतन्मयाराज न दुष्प्राप्य दभीप्सितम् ७ कुले जन्मप्रशंसंति वैद्याः साधु सुनिष्ठिताः ॥ बलेन सदृशं नास्ति वीर्यं तु मम रोचते ८ कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ निर्वीर्ये तु कुले जातो वीर्यवांस्तु विशिष्यते ९ क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृत्तिर्द्विषज्ये ॥ सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि वीर्यवान् हितरेद्रिपू १० सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ गुणो भूता गुणाः सर्वेति धांति हि पराक्रमे ११ जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्मदेवं च संश्रितम् ॥ संयुक्तो हि बलैः कश्चित्प्रमादान्नोपयुज्यते १२ तेन द्वारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलोरिपुः १३ दैन्यं यथा बलवति तथा मोहो बलान्विते ॥ तावुमौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्वया जयार्थिना १४ जरासंधविनाशं च राज्ञां च परिरक्षणम् ॥ यदिकुर्याम्यज्ञार्थं किततः परमं भवेत् १५ अनारंभे हि नितो भवेदगुणनिश्चयः ॥ गुणास्त्रिः संशयाद्वा जन्मैर्गुण्यं मन्यसे कथम् १६ काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् ॥ सांज्यं तु भवेच्छक्यं वयं योत्स्यामहे परान् १७ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि राजसूयारंभपर्वणि जरासंधवधमंत्रणे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ वासुदेव उवाच ॥ जातस्य भारते वंशे तथा कुल्याः सुतस्य च ॥ यवैर्युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता १ न स्मृत्युं वयं विद्वरात्रौ वायदिवादिवा ॥ नचापिकंचिदमरमयुद्धेनानुशुश्रुम २ एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ॥ नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ३ सुनयस्यानपायस्य संयोगे परमः क्रमः ॥ संगत्या जायतेऽसाम्यं साम्यं च न भवेद्द्वयोः ४

अकरणे दोषमाह अनारंभ इति कर्मण इति शेषः । आरब्धमपि प्रतिकूलं वेत्तन्नाह गुणात्पूर्वोक्ता दुरादिसंपत्तिरूपात् नैर्गुण्यमशक्तत्वम् १६ पश्चादशक्तत्वं निश्चयादूर्ध्वं काषायं गेरिकरं केवलं १७ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ जातस्येति १ । २ । ३ सुनयस्य शोभनस्य मंत्रस्य । अनपायस्य दैवादिप्रातिकूल्यहीनस्य । संयोगे प्राप्तौ सत्यां परम उत्कृष्टः क्रमः उपक्रमः सिध्यति । तेन च संगत्या द्वयोर्भेदेनेनासाम्यमन्यतरोत्कर्षो जायते चकारो हेतौ । यतो द्वयोर्युध्यतोः साम्यं न भवति तस्माद्विना युद्धमशक्तत्वं निश्चयायोगादशक्तिकं कया तूष्णीमवस्थानं पराभवहेतुरिति भावः ४

विपक्षे दोषमाह अनयस्यानुपायस्य संयोगे परमः क्षय इति । ननु परस्यापि नयादिमत्त्वे कथं स्वस्य जयः स्यादित्याशंक्याह । संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोरिति । द्वयोरुपायादि साम्ये तु द्वयोरपि परस्परमयाज्ये संशय एव भवति । ननु जयः चात् पराजयो वा । किंतु तादृशेन द्वावापि तिष्ठत इत्यर्थः ५ साम्येऽप्यारंभैकल्यमित्याशंक्य स्वस्योत्कर्षमाह साद्धेन तेवयमिति ६ नन्वेवं महतो राजकस्योत्थापने क्रतुविघ्न एव भवेदित्याशंक्याह व्यूढेति ७ । ८ उत्कर्षे कामप्राप्तिः सिद्धा साम्यं तु नैव भवेदित्याह एक इति । श्रियं सा

अनयस्यानुपायस्य संयोगे परमः क्षयः ॥ संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोः ५ तेवयं नयमास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः ॥ कथमंतं न गच्छेम वृक्षस्ये वनदी रयाः ॥ परं ध्रे पराक्रांताः स्वरंध्रावरणे स्थिताः ६ व्यूढानीकैरतिबलैर्न युद्धयेदरिभिः सह ॥ इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्मया पीहरोचते ७ अनवद्या ह्यसं बुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसन्नतत् ॥ शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ८ एको ह्येव श्रियं नित्यं विभर्ति पुरुषर्षभः ॥ अंतरात्मेव भूतानां तत्क्षयं नैव लक्षये ९ अथैवं निहत्याजौ शेषेणापि समाहताः ॥ प्राप्नुयामततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कृष्णकोयं जरासंधः किं वीर्यं किं पराक्रमः ॥ यस्त्वां स्पृष्ट्वा ग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ११ ॥ कृष्ण उवाच ॥ शृणुराज न जरासंधो यद्वीर्यो यत्पराक्रमः ॥ यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बहुशः कृतविप्रियः १२ अक्षौहिणीनां तिसृणां पतिः समरदर्पितः ॥ राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिर्बली १३ रूपवान्वीर्यसंपन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ नित्यं दीक्षां किततनुः शत क्रतुरिवापरः १४ तेजसा सूर्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ यमांतकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः १५ तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम ॥ व्यासे पृथिवीसर्वासूर्यस्येव गभास्तिभिः १६ सकाशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ॥ उपये मे महावीर्यो रूपद्रविणसंयुते ॥ तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः १७ नातिवर्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां सन्निधौ तदा ॥ सताभ्यां शुशुभे राजापत्नीभ्यां वसुधाधिपः १८ प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ तयोर्मध्यगतश्चापिराजवसुधाधिपः १९ गंगायमुनयोर्मध्ये मूर्तिमानिव सागरः ॥ विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमभ्यगात् २० न चर्वशकरः पुत्रस्तस्या जायत कश्चन ॥ मंगलैर्बुधभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टिभिः ॥ नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्द्धनम् २१ अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः ॥ शुश्रावतपसि श्रांतमुदारं चंडकौशिकम् २२ यदृच्छयाऽऽगतं तं तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ॥ पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वरत्नैरतोषयत् २३ तम ब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवाच्यपिसत्तमः ॥ प रि तुष्टोऽस्मिरा जेंद्रवरं वरय सुव्रत २४

प्राज्यलक्ष्मी । तत्तस्मादन्यतरजयनिश्चयाद्धेतोरेहं क्षयं स्वीयं नैवोपलक्ष्ये किंतु परस्यैव क्षयो भविष्यतीत्यर्थः । सत्क्षयं चैवेति पाठे तस्य जरासंधस्य क्षयं लक्षये संभावये ९ निहत्यसंप्राप्य शेषेण वधेन वधहेतुना शत्रुणा शेषः संकर्षणेऽन्ते उपयुक्तेतरे वधे इति विश्वः । ज्ञातयो जरासंधवद्वारा जानः १० । ११ । १२ पतिः पालकः १३ । १४ यमो वैवस्वतः अंतकः कालः १५ । १६ । १७ नातिवर्तिष्ये वैपम्यं न करिष्ये १८ । १९ । २० । २१ । २२ । रत्नैर्गुणैर्भोगैरुत्कृष्टद्रव्यैः २३ । २४

२५ । २६ । २७ अवानमशुष्कं सरसमितिवावत् । 'आमेफलेशलाटुःस्याच्छुष्केवानमुभेत्रिषु' इत्यमरः । अवातमिति पाठे नास्ति पातयिता वातोवस्यतत् २८ । २९ । ३०
 ३१ । यथासमयं यथाप्रतिज्ञं नातिवर्तिष्येदिति दर्शितरीत्या ३२ । ३३ । ३४ प्रजायेतामुपवतुः ३५ स्फिक् कट्वाजधोभागः ३६ तेशकले ३७ गर्भसंभवे गर्भपातेसति ३८
 ततःसभार्यःप्रणतस्तमुवाचबृहद्रथः ॥ पुत्रदर्शननैराश्याद्वाप्ससंदिग्धयागिरा २५ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्राज्यमुत्सृज्यप्रस्थितोऽहंतपोवनम् ॥ किं
 वरेणाल्पभाग्यस्यकिंराज्येनाप्रजस्यमे २६ ॥ कृष्णउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वामुनिर्ध्यानमगमत्क्षुभितेंद्रियः ॥ तस्यैवचामृक्षस्यछायायांसमुपाविशत्
 २७ तस्योपविष्टस्यमुनेरुत्संगेनपपातह ॥ अवानमशुकादष्टमेकमात्रफलंकिल २८ तत्प्रगृह्यमुनिश्चेष्टोहृदयेनाभिमन्यच ॥ राज्ञेददावप्रतिमंपुत्रसंप्रा
 प्तिकारणम् २९ उवाचचमहाप्राज्ञस्तराजानंमहामुनिः ॥ गच्छराजनकृतार्थोऽसिनिवर्तस्वनराधिप ३० एतच्छ्रुत्वामुनेर्वाक्यंशिरसाप्रणिपत्यच ॥ मु
 नेःपादौमहाप्राज्ञःसन्तुपःस्वगृहंगतः ३१ यथासमयमाज्ञायतदासन्तुपसत्तमः ॥ द्वाभ्यामेकंफलंप्रादात्पत्नीभ्यांभरतर्षभ ३२ तेतदाभ्रांदिधाकृत्वाभक्षया
 मासतुःशुभे ॥ भावित्वादिपिचार्थस्यसत्यवाक्यतयामुनेः ३३ तयोःसमभवद्गर्भःफलप्राशनसंभवः ॥ तेचदृष्ट्वासन्तुपतिःपरांमुदमवापह ३४ अथकालेमहा
 प्राज्ञयथासमयमागते ॥ प्रजायेतामुभेराजनशरीरशकलेतदा ३५ एकाक्षिबाहुचरणेअर्द्धोदरमुखस्फिचे ॥ दृष्ट्वाशरीरशकलेप्रवेपतुरुभेभृशम् ३६ उ
 द्विग्रेसहसंभन्यतेभगिन्यौतदाऽबले ॥ सजीवेप्राणिशकलेतत्यजातेसुदुःखिते ३७ तयोर्धात्र्यौसुसंवीतेकृत्वातेगर्भसंभवे ॥ निर्गम्यांतःपुरद्वारात्समुत्सृज्या
 भिजग्मतुः ३८ तेचतुष्पथानिक्षिप्तेजरानामाथराक्षसी ॥ जग्राहमनुजव्याघ्रमांसशोणितभोजना ३९ कर्तुकामासुखवहेशकलेसातुराक्षसी ॥ संयोजयामा
 सतदाविधानबलचोदिता ४० तेसमानितिमात्रेतुशकलेपुरुषर्षभ ॥ एकमूर्तिधरोवीरःकुमारःसमपद्यत ४१ ततःसाराक्षसीराजनविस्मयोत्फुल्ललोचना ॥
 नशशाकसमुद्रोदुवज्रसारमयंशिशुम् ४२ बालस्ताम्रतलंमुष्टिकृत्वाचास्येनिधायसः ॥ प्राक्रोशदतिसंरब्धस्ततोयद्वतोयदः ४३ तेनशब्देनसंभ्रांतः
 सहसांतःपुरेजनः ॥ निर्जगामनरव्याघ्रराज्ञासहपरंतप ४४ तेचाबलेपरिम्लानेपयःपूर्णपयोधरे ॥ निराशेपुत्रलाभायसहसैवाभ्यगच्छताम् ४५ तेऽ
 थदृष्ट्वातथाभूतेराजानंचेष्टसंततिम् ॥ तंचबालंसुबलिनंचितयामासराक्षसी ४६ नार्हामिविषयेराज्ञावसंतोपुत्रपुद्गिनः ॥ बालंपुत्रमिमहंतुंधार्मिकस्यम
 हात्मनः ४७ सातंबालमुपादायमेघलेखेवभास्करम् ॥ कृत्वाचमानुषंरूपमुवाचबसुधाधिपम् ४८ ॥ ॥ राक्षस्युवाच ॥ ॥ बृहद्रथसुतस्तेऽयंमया
 दत्तःप्रगृह्यताम् ॥ तवपत्नीद्वयेजातोद्विजातिवरशासनात् ॥ धात्रीजनपरित्यक्तोमयाऽयंपरिरक्षितः ४९ ॥ ॥ कृष्णउवाच ॥ ॥ ततस्तेभरतश्रे
 ष्ठाशिराजसुतेशुभे ॥ तंबालमभिपद्याशुप्रसन्नवैरम्यर्षिंचिताम् ५० ततःसराजासंहृष्टःसर्वतदुपलभ्यच ॥ अपृच्छद्वेमगर्भाभाराक्षसीतामराक्षसीम् ५१
 ३९ सुखवहे एकीकृतयोर्वहनां हि सुखेनभवतीतिप्रसिद्धं ४० समानीतमात्रे संयोजितमात्रे ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० अराक्षसीविषयः ५१

कामया कामेनयासीतीच्छाविहारिणी ॥ ५२ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारत भावदीपिसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ जरेति १ । २ । ३ तिष्ठमाना सुस्थिरा ४ । ५ । ६ । ७
 ॥ राजोवाच ॥ ॥ कात्वंकमलगर्भाभेममपुत्रप्रदायिनी ॥ कामयाब्रूहिकल्याणिदेवताप्रतिभासिमे ५२ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिराजसूयारंभपर्व
 णिजरासंधोत्पत्तौसप्तदशोऽध्यायः १७ ॥ ॥ ॥ ॥ राक्षस्युवाच ॥ ॥ जरानामाऽस्मिभद्रंतेराक्षसीकामरूपिणी ॥ तववेश्मनिरा
 जेंद्रपूजितान्यवसंसुखम् १ गृहेगृहेमनुष्याणांनित्यंतिष्ठामिराक्षसी ॥ गृहदेवीतिनाम्नैपुरासृष्टास्वयंभुवा २ दानवानांविनाशायस्थापितादिव्यरू
 पिणी ॥ योमांभक्त्यालिखेत्कुड्येसपुत्रांयौवनान्विताम् ३ गृहेतस्यभवेद्भद्रिरन्यथाक्षयमाप्नुयात् ॥ त्वद्गृहेतिष्ठमानाऽहंपूजिताऽहंसदाविभो ४ लिखि
 ताचैवकुड्येषुपुत्रैर्बहुभिरावृता ॥ गंधपुष्पैस्तथाधूपैर्भक्ष्यभोज्यैःसुपूजिता ५ साऽहंप्रत्युपकारार्थंचितयाम्यनिशंतव ॥ तवेमेपुत्रशकलेदृष्टवत्यास्मि
 धार्मिक ६ संश्लेषितेमयादैवात्कुमारःसमपद्यत ॥ तवभाग्यान्महाराजहेतुमात्रमहंत्विह ७ मेरुंवाखादितुंशकाकिंपुनस्तवबालकम् ॥ गृहसंपूजनान्तु
 ष्ठ्यामयाप्रत्यर्पितस्तव ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वातुसाराजस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ससंगृह्यकुमारंतंप्रविवेशगृहंनृपः ९ तस्यबालस्य
 यत्कृत्यंतच्चकारनृपस्तदा ॥ आज्ञापयच्चराक्षस्यामगधेषुमहोत्सवम् १० तस्यनामाकरोच्चैवपितामहसमःपिता ॥ जरयासंधितोयस्माज्जरासंधोभव
 त्वयम् ११ सोऽवर्धतमहातेजामागधाधिपतेःसुतः ॥ प्रमाणबलसंपन्नोदुताहुतिरिवानलः ॥ मातापित्रोर्नंदिकरःशुक्लपक्षेयथाशशी १२ ॥ ॥ इति
 श्रीमहाभारतेसभापर्वणिराजसूयारंभपर्वणिजरासंधोत्पत्तौअष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ ॥ कस्यचित्त्वथकाल
 स्यपुनरेवमहातपाः ॥ मगधेषूपचक्रामभगवांश्चंडकौशिकः १ तस्यागमनसंहृष्टःसामात्यःसपुरःसरः ॥ सभार्यःसहपुत्रेणानिर्जगामबृहद्रथः २ पाद्याध्या
 चमनीयैस्तमर्चयामासभारत ॥ सन्तुपोराज्यसहितंपुत्रंतस्मैन्यवेदयत् ३ प्रतिगृह्यचतांपूजांपार्थिवाद्भगवानृषिः ॥ उवाचमागधंराजन्प्रहृष्टेनांतरात्म
 ना ४ सर्वमेतन्मयाज्ञातंराजनदिव्येनचक्षुषा ॥ पुत्रस्तुशृणुराजेंद्रयादृशोऽयंभविष्यति ५ अस्यरूपंचसत्वंचबलमूर्जितमेवच ॥ एषश्रियासमुदितः
 पुत्रस्तवनसंशयः ६ प्रापयिष्यतितत्सर्वविक्रमेणसमान्वितः ॥ अस्यवीर्यवतोवीर्यनानुयास्यंतिपार्थिवाः ७ पततोवैनतेयस्यगतिमन्येयथाखगाः ॥ वि
 नाशमुपयास्यंतियेचास्यपरिपंथिनः ८ देवैरपिविसृष्टानिशस्त्राण्यस्यमहीपते ॥ नरुजंजनयिष्यंतिगिरेरिवनदीरयाः ९ सर्वमूर्धाभिषिक्तानामेषमूर्ध्निज्वलि
 ष्यति ॥ प्रमाहरोऽयंसर्वेषांज्योतिषामिवभास्करः १० एनमासाद्यराजानःसमृद्धबलवाहनाः ॥ विनाशमुपयास्यंतिशलभाइवपावकम् ११ एषश्रियासमुदि
 ताःसर्वराज्ञांग्रहीष्यति ॥ वर्षांस्विवोदीर्णजलानदीर्णदनदीपतिः १२ एषधारयितासम्यक्क्रातुर्वर्ण्यमहाबलः ॥ शुभाशुभमिवस्फीतासर्वसस्यधराधरा १३
 ८१९।१०।११ नंदिकरः समृद्धिकृत् ॥ १२ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावादीपेअष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ ॥ ॥ ॥ कस्येति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वेषांभूतानामात्मवत्प्रियतमस्येत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ अशस्त्रनिधनी नविद्यतेऽशस्त्रेण निधनं ययोस्तौ २६ । २७ नीतिहेतोर्बलीयसास्पर्धानकर्तव्येतिनीतिस्तदर्थः ॥ २८ ॥ ॥ इतिसमापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्याज्ञावशगा सर्वेभविष्यन्तिनराधिपाः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यवायोरिवशरीरिणः १४ एषरुद्रंमहादेवंत्रिपुरांतकरंहरम् ॥ सर्वलोकेष्वतिबलःसाक्षाद्भक्ष्यतिमागधः १५ एवंब्रुवन्नेवमुनिःस्वकार्यमिवचिंतयन् ॥ विसर्जयामासृष्टंबृहद्रथमथारिहन् १६ प्रविश्यनगरींचापिज्ञातिसंबंधिभिवृतः ॥ अभिषिच्यजरासंधंमगधाधिपातिस्तदा १७ बृहद्रथोनरपतिःपरानिर्घृतिमाययौ ॥ अभिषिक्तेजरासंधेतदाराजाबृहद्रथः ॥ पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनचरोऽभवत् १८ ततोवनस्थेपितरिमात्रोश्चैवविशांपते ॥ जरासंधःस्ववीर्येणपार्थिवानकरोद्देशे १९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ अथदीर्घस्यकालस्य तपोवनचरोनृपः ॥ सभार्यःस्वर्गमगमतपस्तत्त्वाबृहद्रथः २० जरासंधोऽपिनृपतिर्यथोक्तंकौशिकेनतत् ॥ वरप्रदानमाखिलंप्राप्यराज्यमपालयत् २१ निहतेवासुदेवेनतदाकंसेमहीपतौ ॥ जातोवैवैरनिर्वधःकृष्णेनसहतस्यैव २२ भ्रामयित्वाशतगुणमेकोनयेनभारत ॥ गदाक्षिप्त्वाबलवतामागधेनगिरिव्रजात् २३ तिष्ठतोमथुरायांवैकृष्णस्याहुतकर्मणः ॥ एकोनयोजनशतेसापपातगदाशुभा २४ दृष्ट्वापोरेस्तदासम्यग्गदाचैवनिवेदिता ॥ गदावसानंतत्ख्यातंमथुरायाःसमपितः २५ तस्याऽऽस्तांहंसडिभकावशस्त्रनिधनावुमौ ॥ मंत्रेमतिमतांश्रेष्ठानीतिशास्त्रेविशारदौ २६ यौतौमयातेकथितौपूर्वमेवमहाबलौ ॥ त्रयस्त्रयाणांलोकानांपर्याप्ताइतिमेमतिः २७ एवमेपतदावरिबालिभिःकुकुरांधकैः ॥ वृष्णिभिश्चमहाराजनीतिहेतोरुपेक्षितः २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसमापर्वणिराजसूयारंभपर्वणिजरासंधप्रशंसायामेकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ समाप्तंचराजसूयारंभपर्व ॥ ॥ अथजरासंधवधपर्व ॥ ॥ वासुदेवउवाच ॥ ॥ पतितौहंसडिभकौकंसश्चसगणोहतः ॥ जरासंधस्यनिधनेकालोऽयंसमुपागतः १ नशक्योऽसौरणेजेतुंसर्वैरपिसुरासुरैः ॥ प्राणयुद्धेनजेतव्यःसद्व्युपलभामहे २ मयिनीतिर्वलंभीमेरक्षिताचावयोर्ययः ॥ मागधंसाधयिष्यामइष्टित्रयइवाग्रयः ३ त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजनेसनराधिपः ॥ नसंदेहोयथायुद्धमेकेनाप्युपयास्यति ४ अवमानाच्चलोभाच्चबाहुवीर्याच्चदर्पितः ॥ भीमसेनेनयुद्धायध्रुवमप्युपयास्यति ५ अलंतस्यमहाबाहुर्भीमसेनोमहाबलः ॥ लोकस्यसमुदीर्णस्यनिधनायांतकोयथा ६ यदिमेहृदयंवेत्सियदितेप्रत्ययोमयि ॥ भीमसेनार्जुनौशीघ्रंन्यासभूतौप्रयच्छमे ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्तोभगवताप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ॥ भीमार्जुनौसमालोक्यसंप्रहृष्टमुखौस्थितौ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ अच्युताच्युतमामैवंव्याहरामित्रकर्मण ॥ पांडवानांभ्रात्राथोभवंतंवांश्रितावयम् ९

पतिताविति १ । २ जयोऽर्जुनः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ बलौघःसेनाप्रवाहोविचक्षणैःप्रणेतव्यः । अन्याथाअंधजडवदकिंचित्करंवलमित्यर्थः १६ एतदेवसदृष्टांतमाह यतइति । धीवराःवरधियो यतोयस्मिन्देशे निम्नमयत्नत आक्रमणीयं स्थानंभवति तंहिततः द्वितीयायेंतसिः । इष्टंनिरुपद्रवंदेशंप्रति जडंसेन्यनयंति ननुमृत्युमुखेमहावीरस्याग्रेपातयंति अत्रदृष्टांतः यथा धीवरानदीजलजीविनोयताश्चिद्रंकुल्यारूपं ततस्तेनैवमार्गेणजलं गारि इष्टंकेदारादिप्रदेशंनयंतितद्वत् १७ बलापेक्षयानीतिरेवश्रेष्ठेत्युपसंहरति तस्मादिति १८ । १९ । २० । २१

यथावदसिगोविंदसर्वतदुपपद्यते ॥ नहिवमग्रतस्तेषांयेषांलक्ष्मीःपराङ्मुखी १० निहतश्चजरासंधोमोक्षिताश्चमहीक्षितः ॥ राजसूयश्चमेलब्धोनिदेशेतेव तिष्ठतः ११ क्षिप्रमेवयथात्वेतत्कार्यंसमुपपद्यते ॥ अप्रमत्तो जगन्नाथतथाकुरुनरोत्तम १२ त्रिभिर्भवद्भिर्हि विनानाहंजीवितुमुत्सहे ॥ धर्मकामार्थराहितो रोगार्तइवदुःखितः १३ नशौरिणाविनापार्थोनशौरिःपांडवांविना ॥ नाजेयोऽस्त्यनयोर्लोकेकृष्णयोरितिमेमतिः १४ अयंचबालिनांश्रेष्ठःश्रोमानपितृकोदरः ॥ युवाभ्यांसहितोवीरःकिंकुर्यान्महायज्ञाः १५ सुप्रणीतोबलौघोहिकुरुतेकार्यमुत्तमम् ॥ अंधंवलंजडंप्राहुःप्रणेतव्यंविचक्षणैः १६ यतोहिनिम्नं भवतिनयंतिहिततोजलम् ॥ यताश्छिद्रं ततश्चापिनयंतेधीवराजलम् १७ तस्मान्नयविधानज्ञंपुरुषंलोकविश्रुतम् ॥ वयमाश्रित्यगोविंदयतामःकार्यसिद्धये १८ एवंप्रज्ञानयवलंकियोपायसमन्वितं ॥ पुरस्कुर्वीतकार्येषुकृष्णकार्यार्थसिद्धये १९ एवमेवयदुश्रेष्ठयावत्कार्यार्थसिद्धये ॥ अर्जुनःकृष्णमन्वेतुभीमो न्वेतुधनंजयं ॥ नयोजयोवलंचैवविक्रमोसिद्धिमेष्यति २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्तास्ततःसर्वेभ्रातरोविपुलौजसः ॥ वाष्ण्यैःपांडवैर्यौ चप्रतस्थुर्मागधंप्रति २१ वर्चस्विनांब्राह्मणानांस्नातकानांपरिच्छदम् ॥ आच्छाद्यसुहृदांवाक्यैर्भनोन्नैरभिनंदिताः २२ अमर्षादमित्तानांज्ञात्यर्थमुख्यतेजसाम् ॥ रविसोमाग्निवपुषांदीप्तमासीत्तदावपुः २३ हतंमेनेजरासंधंदृष्ट्वाभीमपुरोगमौ ॥ एककार्यसमुद्यंतौकृष्णौयुद्धेऽपराजितौ २४ ईशौहितौमहात्मानौसर्वकार्यप्रवर्तिनौ ॥ धर्मकामार्थलोकानांकार्याणांचप्रवर्तकौ २५ कुरुभ्यःप्रस्थितास्तेतुमध्येनकुरुजांगलम् ॥ रम्यंपद्मसरोगत्वा कालकूटमतीत्यच २६ गंडकींचमहाशोणंसदानीरांतयैवच ॥ एकपर्वतकेनद्यःक्रमेणैत्याव्रजंतते २७ उत्तीर्यसरयूंरम्यांहृष्टापूर्वाश्चकोसलान् ॥ अतीत्यजग्मुर्मिथिलांमालांचर्मण्वर्तानदीम् २८ अतीत्यगंगांशोणंचत्रयस्तेप्राङ्मुखास्तदा ॥ कुशचीरच्छदाजग्मुर्मागधंक्षेत्रमच्युताः २९ तेश्वद्भोवनाकीर्णमंबुमंतंशुभद्रमम् ॥ गोरशंगिरिमासाद्यददृशुर्मागधंपुरम् ३० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसमापर्वणिजरासंधवधपर्वणिकृष्णपांडवमागधयात्रायां विंशोऽध्यायः २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परिच्छदमजिनदंडकमंडलुकापायादिरूपांसामग्रीमाच्छाद्यस्वीकृत्य तयास्ववेषंतिरोधायवा २२ । २३ । २४ ईशौनरनारायणौ सर्वाणिकार्याणिनिमेषोन्मेषादिमहाप्रलयांतानि वर्तयितुंशीलंययोस्तौ नियंतारावित्यर्थः २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ ३० ॥ इतिसमापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एषमागधः मगधदेशसंबंधी निवशोविन्यासः १। २। ३। ४। ५ गौतमस्यक्षयादिति क्षयादर्थश्चात्र असौश्रवायांजातोऽपिकाक्षीविदादीनां वंशोमानवंशंमजते । सर्गातमस्यनृपाणां
सुपर्यनुग्रहः ६ गौतमस्यक्षयं गृहं ७ गौतमौको गौतमस्य ओको गृहं ८। ९। १०। ११। १२। १३ पुरस्यगिरिं पुरप्राकारसंलग्नगिरितुल्यं महास्तंभं 'दुरुज' इतिभाषायांप्रसिद्धं १४
चेत्यकंनगरसूचकं १५ यत्रेति मांसादंमांसाहारमृषभं वृषभाकारंदेत्यमाससादहतवान् । भेरीदुर्दुभीन् । मासतालाभिर्मासेनतालोध्वनिपरिच्छेदोयासां ताभिराकृतिभिरुपल
जिताइतियोज्यं । महतोहिकास्यादिमाजनस्यसकृदाहतस्य चिरकालानुवर्तीध्वनिरितिप्रसिद्धं । पूर्वतुमासशब्देनद्वादशसंख्या तालशब्देन मध्यमांगुष्ठप्रमाणंचोक्ता द्वादश
॥ वासुदेवउवाच ॥ ॥ एषपार्थमहान्भातिपशुमान्नित्यमंबुमान् ॥ निरामयःसुवेशमाख्योनिवेशोमागधःशुभः १ वैहारोविपुलःशैलोवराहोवृषभस्तथा ॥
तथाऋषिगिरिस्तातशुभाश्चेत्यकपंचमाः २ एतेपंचमहाश्रृंगाःपर्वताःशीतलद्रुमाः ॥ रक्षंतीवाभिसंहत्यसंहतांगगिरिव्रजम् ३ पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गंध
वद्भिर्मनोहरैः ॥ निगूढाद्वलोघ्राणांवनैःकामिजनप्रियैः ४ शूद्रायांगौतमौयत्रमहात्मासंशितव्रतः ॥ औशीनर्यामजनयत्काक्षीवाद्यान्सुतान्मुनिः ५
गौतमस्यक्षयात्तस्माद्यथाऽसौतत्रसन्नानि ॥ भजतेमागधंवंशंसनृपाणामनुग्रहः ६ अंगवंगादयश्चैवराजानःसुमहाबलाः ॥ गौतमक्षयमभ्येत्यरमंतेस्म
पुराऽर्जुन ७ वनराजीस्तुपश्येमाःपिप्पलानांमनोरमाः ॥ लोघ्राणांचशुभाःपार्थगौतमौकःसमीपजाः ८ अर्बुदःशक्रवापीचपन्नगौशत्रुतापनौ ॥ स्वस्ति
कस्यालयश्चात्रमणिनागस्यचोत्तमः ९ अपरिहार्यामेधानांमागधामनुनाकृताः ॥ कौशिकोमणिमाश्चैवचक्रातेचाप्यनुग्रहम् १० एवंप्राप्यपुरंरम्यंदु
राधर्षसंततः ॥ अर्थसिद्धित्वनुपमांजरासंधोऽभिमन्यते ११ वयमासादनेतस्यदर्पमद्यहरेमाहि ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्ताततःसर्वेभ्रात
रोविपुलौजसः १२ वाष्णेयःपांडवौचैवप्रतस्थुर्मागधंपुरम् ॥ हृष्टपुष्टजनोपेतंचातुर्वर्ण्यसमाकुलम् १३ स्फीतोत्सवमनाघृष्यमासेदुश्वागिरिव्रजम् ॥
ततोद्धारमनासाद्यपुरस्यगिरिमुच्छ्रितम् १४ बार्हद्रथैःपूज्यमानंतथानगरवासिभिः ॥ मागधानांतुरुचिरंचैत्यकांतरमाद्रवन् १५ यत्रमांसादमृषभमा
ससादवृहद्रथः ॥ तंहत्वामासतालाभिस्तिस्रोभेरीरकारयत् १६ स्वपरेस्थापयामासतेनचानह्यचर्मणा ॥ यत्रताःप्राणदन्भेयोदिव्यपुष्पावचूर्णिताः
१७ भंक्ताभेरीत्रयंतेऽपिचैत्यप्राकारमाद्रवन् ॥ द्वारतोऽभिमुखाःसर्वेययुर्नानायुधास्तदा १८ मागधानांसुरुचिरंचैत्यकंतंसमाद्रवन् ॥ शिरसी
वसमाग्रंतोजरासंधंजिघांसवः १९ स्थिरंसुविपुलंभृगंसुमहत्तपुरातनम् ॥ अर्चितंगंधमाल्यैश्चसततंसुप्रतिष्ठितम् २० विपुलैर्बाहुभिर्वीरा
स्तेऽभिहत्याभ्यपातयन् ॥ ततस्तेमागधंहृष्टाःपुरंप्रविशुस्तदा २१

तालप्रमाणाभिरिति व्याचक्षते । आकृतिभिःसंमिताइत्यध्याहृत्ययोजनाउभयत्रसमाना । 'तालःकरतलेऽंगुष्ठमध्यमाभ्यांचसंमिते । गीतकालक्रियामानेतालः खड्गादिमुष्टिषु' इति
विश्वः । मांसनालाभिरितिगौडपाठे तु मांसस्यनालवद्वेष्टनकर्त्रीभिर्मांसनालाभिर्वर्षाभिः १६ तेनचर्मणाचानह्येत्यवहितेनसंबंधः अवचूर्णिताअवकीर्णाव्याप्ताइत्यर्थः यत्र
पुरस्यगिरौ १७ । १८ चैत्यकं चित्या द्पदांचयनेनवर्धितं १९ भृगं तंगिरिभेवभृगवदुच्छ्रितं भाषायां 'मनुरा' इतिप्रसिद्धं १० । २१

२२ पर्यग्न्यकुर्वन् ज्वलतोल्मुकेनपरितोऽध्याम्यमाणेनयज्ञियंपशुमिवपर्यग्निकृतवंतः २३ । २४ । २५ । २६ विरागवसनाःविचित्ररागवसनाः २७ गोवासंगोष्ठं २८ । २९ कक्षाःद्वारदे
शाउत्तममध्यमाधमाधमजनावस्थितियांग्याः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ स्वस्त्यस्तुकुशलंराजन् कुशलंनिर्विघ्नंयथास्यात्तथा स्वस्तिस्तुरायदस्त्यविना
एतस्मिन्नेवकालेतुब्राह्मणावेदपारगाः ॥ दृष्ट्वातुदुर्निमित्तानिजरासंधमदर्शयन् २२ पर्यग्न्यकुर्वन्पुनर्द्विरदस्थंपुरोहिताः ॥ ततस्तच्छांतयेराजाजरां
धःप्रतापवान् ॥ दाक्षितोनियमस्थोऽसावुपवासपरोऽभवत् २३ स्नातकव्रतिनस्तेतुवाहुशस्त्रानिरायुधाः ॥ युयुत्सवःप्रविविशुर्जरासंधेनभारत ॥
२४ मक्ष्यमाल्यापणानांचददृशुःश्रियमुत्तमां ॥ स्फीतांसर्वगुणोपेतांसर्वकामसमृद्धिनीं २५ तांतुदृष्ट्वासमृद्धितेवीथ्यांतस्यानरोतमाः ॥ राजमार्गेणगच्छं
तःकृष्णभीमधनंजयाः ॥ बलाद्वृहीत्वामाल्यानिमालाकारान्महाबलाः २६ विरागवसनाःसर्वेस्त्रिगुणोमृष्टकुंडलाः ॥ निवेशनमथाजग्मुर्जरासंधस्यधीम
तः २७ गोवासमिववीक्षंतःसिंहहैमवतायथा ॥ शालस्तंभानिभास्तेषांचंदनागुरुरूपिताः २८ अशोभंतमहाराजबाहवोयुद्धशालिनां ॥ तानदृष्ट्वाद्विरद
प्रख्यान्शालस्कंधानिवोद्धतान् ॥ व्यूढोरस्कान्मागधानांविस्मयःसमपद्यत् २९ तेष्वतीत्यजनाकीर्णाःकक्षास्तिस्रोनरर्षभाः ॥ अहंकारेणराजानमुपत
स्थुर्गतव्यथाः ॥ ३० तान्पाद्यमधुपर्कहार्तगवार्हान्सत्कृतिंगतान् ॥ प्रत्युत्थायजरासंधउपतस्थेयथाविधि ३१ उवाचचैतान्राजाऽसौस्वागतंवोऽ
स्त्वितिप्रभुः ॥ मौनमासीत्तदापार्थभीमयोर्जनमेजय ३२ तेषांमध्येमहाबुद्धिःकृष्णोवचनब्रवीत् ॥ वक्तुंनायातिराजेंद्रएतयोर्नियमस्थयोः ३३ अवाङ्मि
निशीथात्परतस्त्वयासार्धंवादिष्यतः ॥ यज्ञागारेस्थापयित्वाराजाराजगृहंगतः ३४ ततोऽर्धरात्रेसंप्राप्तेयातोयत्रस्थिताद्विजाः ॥ तस्यह्येतद्वृत्तराजन्वभू
वभुविश्रुतम् ३५ स्नातकान्ब्राह्मणान्प्राप्तान्श्रुत्वाससामितिजयः ॥ अप्यर्धरात्रेनृपातिःप्रत्युद्वच्छतिभारत ३६ तांस्त्वपूर्वेणवेषेणदृष्ट्वासनृपसतमः ॥
उपतस्थेजरासंधोविस्मितश्चाभवत्तदा ३७ तेतुदृष्ट्वैवराजानंजरासंधनरर्षभाः ॥ इदमूचुरभिन्नघ्नाःसर्वेभरतसत्तम ३८ स्वस्त्यस्तुकुशलंराजन्नितितत्रव्य
वस्थिताः ॥ तनृपंतृपशार्दूलप्रेक्षमाणाःपरस्परं ३९ तानब्रवीज्जरासंधस्तथापांडवयादवान् ॥ आस्यतामितिराजेंद्रब्राह्मणच्छात्रसंवृतान् ४० अथोप
विविशुःसर्वेत्रयस्तेपुरुषर्षभाः ॥ संप्रदीप्तास्त्रयोलक्ष्म्यामहाध्वरइवाग्रयः ४१ तानुवाचजरासंधःसत्यसंधोनराधिपः ॥ विगर्हमाणःकौरव्यवेशग्रहणवैकृता
न् ॥ नस्नातकव्रताविप्राबहिर्माल्यानुलेपनाः ४२ भवंतीतिनृलोकेऽस्मिन्विदितंममसर्वशः ॥ केयूरपुष्पवंतश्चभुजैर्ज्याकृतलक्षणैः ४३ बिभ्रतःक्षात्रमोजश्च
ब्राह्मण्यंप्रतिजानथ ॥ एवंविरागवसनावहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ सत्यंवदतकेयूरसत्यंराजसुशोभते ४४ चैत्यकस्यगिरिःभृगंभित्वाकिमिहछद्मना ॥
अद्वारेणप्रविष्टाःस्थनिर्भयाराजकिलिषात् ४५

शिभोक्षपदं वत्तेऽस्तु । कृष्णसमक्षंमारिष्यमाणस्य तत्प्राप्त्यवश्यंभावादितिभावः । माजीवेत्यर्थः ३९ । ४० । ४१ बहिर्माल्यानुलेपनाःबहिःसमावर्तनादिनिमित्तंविना ४२ । ४३ । ४४ । ४५

वाचिवीर्यं ननुक्रियायां विलिङ्गस्थं अन्यलिङ्गमन्यत्कर्मैत्यर्थः ४६ अर्हणां पूजां अस्मदागमे अस्मान्प्रत्यागमने ४७ । ४८ । ४९ स्नातकत्वं समर्थं बहिर्मात्यत्वादिकमपि क्षत्रियत्वेन स
मर्थयते विशेषतयादिना ५० वचस्तस्य वाग्वीर्यवत्त्वस्य ५१ । ५२ अद्वारेण त्यादिना वैरं प्रकाशयति ५३ । ५४ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नेलकंठे विभारतभावदीपे कावर्षो
वदध्वं वाचिवीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ कर्मचैतद्विलिङ्गस्थं किं वोऽद्य प्रसमीक्षितम् ४६ एवं च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिनाऽर्हणां ॥ प्रणीतानानुगृह्णाति
कार्यं किं वाऽस्मदागमे ४७ एवमुक्ते ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः ॥ स्निग्धगंभीरयावाचावाक्यं वाक्यं विशारदः ॥ ४८ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ स्नातका
न ब्राह्मणान् राजानं विद्वच्चस्मांस्त्वं न राधिप ॥ स्नातकव्रतिनो राजानं ब्राह्मणाः क्षत्रियाविशः ४९ विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च संत्युत ॥ विशेषवांश्च सततं क्ष
त्रियः श्रियमृच्छति ५० पुष्पवत्सुधुवाश्रीश्च पुष्पवंतस्ततो वयं ॥ क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ॥ अप्रगल्भं वचस्तस्य तस्माद्वाहं द्रथेरितम्
५१ स्ववीर्यं क्षत्रियाणां तु बाहोर्धातान्यवेशयत् ॥ तदिदं क्षासे चेद्राजान् द्रष्टाऽस्य द्यनसंशयः ५२ अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण मुहुरागृहान् ॥ प्रविशंति न राधीरा
द्वाराण्येतानि धर्मतः ५३ कार्यवंतो गृहानेत्यशत्रुतो नार्हणां वयं ॥ प्रतिगृह्णीमताद्विद्वि एतन्नः शाश्वतं व्रतं ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि जरासंध
वधपर्वणि कृष्णजरासंधसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ जरासंध उवाच ॥ ॥ न स्मरामि कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ४ चिंतयंश्च न पश्यामि
भवतां प्रति वैरं कृतं १ वैरं ते वाऽसति कथं मन्यध्वं मामनागसम् ॥ अरिं वै ब्रूत हे विप्राः सतां समय एष हि २ अथ धर्मोपघाताद्वि मनः समुपतप्यते ॥ योऽना
गसि प्रसजति क्षत्रियो हिनसंशयः ३ अतोऽन्यथा चरं लोके धर्मज्ञः सन्महारथः ॥ वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहंति च ॥ त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि श्रेयान्वै
साधुचारिणां ॥ नान्यं धर्मं प्रशंसंति ये च धर्मविदो जनाः ५ तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः ॥ अनागसं प्रजानां च प्रमादादिव जल्पथ ६
श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ कुलकार्यं महाबाहो कश्चिदेकः कुलोद्भवः ॥ वहते यस्तन्त्रियोगाद्वयमभ्युद्यतास्त्वयि ७ त्वया चोपहृता राजान क्षत्रिया लोकासिनः ॥
तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किमनागसम् ८ राजाराजः कथं साधून् हिंस्यान्नृपतिसत्तम ॥ तद्राजः सन्निगृह्यत्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ९ अस्मांस्तदेनोपगच्छेत्क
तं वाहं द्रथ त्वया । वयं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः १० मनुष्याणां समालंभो न च दृष्टः कदाचन ॥ सकथं मानुषैर्देवं यदुभिच्छसिंशं करम् ११

अध्याय ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैरं कृतमपकारः १ कथं मरि मन्यध्वं तद्व्रत एषः सत्यवचनस्य समयः मर्यादा २ प्रसजति प्रसज्यत्यर्थं द्रव्योपघातमारोपयति सः क्षत्रियः
वृजिनां कष्टांगतिमाप्नोति न संशय इति योजना ३ उपहंति चात्मानं ४ । ५ । प्रजानां चानागसं जल्पथ विपरांतमर्थवदथ ६ वैरमूलं प्रकाशयति कुलोति ७ । ८ । ९ एनोपगच्छेत् एनः
पापं कर्तुं उपगच्छेत् प्राप्नुयात् संघिरार्थः १० । ११

ननु ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत इत्यादिना सर्वजातीयानां सर्वकर्मणां मानुषाणामालंभो देवतार्थवधः श्रूयते इत्याशंक्याह सवर्णो हीति १२ । १३ । १४ । १५ अभिजनं सजातीयं पालयतयाजा
नन् १६ । १७ स्वर्गोति । ब्रह्मवेदः । यज्ञः तपो वेदोक्तं कर्म च । स्वर्गो निःसुखहेतुः । युद्धे मृत्युश्चाव्यभिचारवान् स्वर्गहेतुः । वेदादीनामव्रतादीनां प्रतिस्वर्गहेतुत्वं नास्ति युद्धे मृत्युस्तु न तथे
त्यर्थः १८ एष युद्धे मृत्युः । एन्द्रः इन्द्रसंबन्धी । वैजयंतः प्रासादः । तत्प्राप्तिहेतुरित्यर्थः येन लब्धेन समाहितः पूर्णः १९ स्वर्गमार्गहेतोर्विग्रहो वैरमस्माभिः सह यथा तव पुण्यातिशयात् त्रयथाऽन्य
सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यसि ॥ कोऽन्य एव यथा हि त्वं जरासंध वृथामतिः १२ यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां
तत्फलं समवाप्नुयात् १३ तत्त्वांज्ञातिक्षयकरं वयमार्तानुसारिणः ॥ ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनिहंतुमिहागताः १४ नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव
तत् ॥ मन्यसे स च ते राजानं सुमहान् बुद्धिविप्लवः १५ को हि जानन्नभिजनमात्मवान् क्षत्रियो नृप ॥ नाविशेत्स्वर्गं मतुलं रणानंतरमव्ययम् १६ स्वर्गं ह्येव स
मास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः ॥ जयंति क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्वि मनुजर्षभ १७ स्वर्गयोनिर्महद्ब्रह्म स्वर्गयोनिर्महद्यज्ञः ॥ स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मृत्युः सोऽव्य
भिचारवान् १८ एष ह्यैन्द्रो वैजयंतो गुणैर्नित्यं समाहितः ॥ येनासुरान्पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः १९ स्वर्गमार्गाय कस्य स्याद्विग्रहो वै यथा तव ॥ मागधैर्विपु
लैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितः २० मावमंस्थाः परान् राजान्नास्ति वीर्यं नरे नरे ॥ समं ते जस्त्वया चैव विशिष्टं वानरेश्वर २१ यावदेतदसंभुद्धं तावदेव भवेत्तव ॥
विपद्यमेतदस्माकमतो राजान् ब्रवीमि ते २२ जहि त्वंसदृशेष्वेवमानं दर्पं च मागध ॥ माऽगमः स सुता मात्यः सबलश्च यमक्षयम् २३ दंभोद्भवः कार्तवीर्य उत्तर
श्च बृहद्रथः ॥ श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबलानृपाः २४ युयुक्षमाणास्त्वतो हिन वयं ब्राह्मणाधुवम् ॥ शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरो पांडवा विमौ ॥ अनयोर्मा
तुलेयं च कृष्णं मां विद्वितेरिषुं २५ त्वामाह्वयामहे राजन् स्थिरो युध्यस्व मागध ॥ मुंचवानृपतीन् सर्वान् गच्छवा त्वं यमक्षयम् २६ जरासंध उवाच ॥ ॥ ना
जितान्वैनरपती न ह मादृशिकांश्चन ॥ अजितः पर्यवस्थाता कोऽत्र योनमयाजितः २७ क्षत्रियस्यैतदेवा दुर्धर्म्यं कृष्णोपजीवनं ॥ विक्रम्य वशमानीय काम
तोयत्समाचरेत् २८ देवतार्थमुपाहृत्य राज्ञः कृष्णकथं भयात् ॥ अहमद्य विमुच्येयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् २९ सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः ॥ द्वाभ्यां
त्रिभिर्वीयोत्स्येऽहं युगपत्पृथगेव वा ३० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा जरासंधः सह देवाभिषेचनम् ॥ आज्ञापयत्तदाराजा युयुत्सुर्भीष्मकर्मभिः ३१

स्यास्ति अत्र हेतुः क्षत्रियावमान इत्याह मागधैरिति सैन्यैरेव न बाहुबलेन २० । २१ विपद्यमसह्यं विगतः स ह्यः सोऽहं योग्यः सोऽहं व्यस्यतत् । यद्वा तवैतावद्बलमस्माकं विपद्यं तु सहम् २२
२३ । २४ युयुक्षमाणास्त्वतो हि त्वत्तस्त्वां युयुक्षमाणाः योगः कपटेन हननं तत्कर्तुं भिच्छंतः । 'योगो विप्रव्यघातनि' इति विश्वः । मुमुक्षमाणा इति पाठे नृपानिति शेषः ब्राह्मणमुवा इति
पाठे ब्राह्मणाधमाः २५ । २६ अजितोऽन्यैरिति शेषः पर्यवस्थाता शत्रुः २७ । २८ । २९ व्यूढेन व्यूहं रचयामास्थितेन ३० । ३१

३२ हंसदिभकविवकौशिकाचित्रसेन । विद्याह ययोरिति ३३ । ३४ मधुभिर्पादवैः ३५ नहंतुमियेपेत्यन्वयः तत्रहेतुःब्राह्मीमिति ॥ ३६ ॥ ॥ इति सभापर्वो णेलवंठोयेभारतभावदीपे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ आदायपुरोहितः उपतस्थेह तिसाद्वसंबंधः । अगदानौषधानि । निर्वृतीर्वेदनानि च दुःखमूर्च्छयोः काले सुखसंज्ञाकराणि ४ समन
ह्यत्सन्नद्वोबभूव ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० कक्षैर्दोर्मूलैः कक्षाप्रकोष्ठगतारज्जुधुन्वानौ यतस्तत्र कक्षे आस्फोटंचक्रतुः । बाहुमूलास्फालनेनागदबंधरज्जुरोषं कंपयंतावित्यर्थः ११ १२

सतुसेनापतिराजासस्मारभरतर्षभ ॥ कौशिकंचित्रसेनंचतस्मिन्युद्धउपस्थिते ३२ ययोस्तेनामनोराजनहंसेतिदिभकेतिच ॥ पूर्वसंकथितं पुंभिर्नृलो
केलोकसत्कृते ३३ तंतुराजन्विभुः शौरिराजानंबलिनावरम् ॥ स्मृत्वापुरुषशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमम् ३४ सत्यसंधोजरासंधं भुविभीमपराक्रमम् ॥ भाग
मन्यस्यनिर्दिष्टमवध्यं मधुभिर्मृधे ३५ नात्मनात्मवतांमुख्यइयेषमधुसूदनः ॥ ब्राह्मीमाज्ञापुरस्कृत्यहंतुं हलधरानुजः ३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते स
भापर्वणि जरासंधवधपर्वणि जरासंधयुद्धोद्योगेद्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनंदनः ॥ उवाच
वाग्मीराजानं जरासंधमधोक्षजः १ ॥ कृष्ण उवाच ॥ त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुमुत्सहते मनः ॥ अस्मदन्यतमेनेह सज्जिभिवतु को युधि २ एवमुक्तः स नृपति
र्युद्धं ववेमहायुतिः ॥ जरासंधस्ततो राजा भीमसेनेन मागधः ३ आदाय रोचनां मालयं मंगलान्यपराणि च ॥ धारयन्नगदानमुखात्रिर्वृतीर्वेदनानि च ॥ उप
तस्थे जरासंधं युयुत्सुर्वै पुरोहितः ४ कृतस्वस्त्यनो राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ॥ समनह्यज्जरासंधः क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ५ अवमुच्य किरीटं स केशान्समनु
गृह्य च ॥ उदतिष्ठ जरासंधो वेलातिगडवर्णवः ६ उवाच मतिमान् राजा भीमभीमपराक्रमः ॥ भीमयोत्स्ये त्वया सार्द्धं श्रेयसानिर्जितं वरम् ७ एवमुक्त्वा जरासंधो
भीमसेनमरिंदमः ॥ प्रत्युद्यौ महातेजाः शक्रं बलइवासुरः ८ ततः संमंथ कृष्णेन कृतस्वस्त्यनो बली ॥ भीमसेनो जरासंधमाससादयुयुत्सया ९ ततस्तौ
नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः ॥ वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकांक्षिणौ १० करग्रहणपूर्वतु कृत्वा पादाभिवंदनम् ॥ कक्षैः कक्षाविधुन्वानावास्फोटंतत्र च
क्रतुः ११ स्कंधे दोर्म्या समाहृत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः ॥ अंगमंगैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभौ १२ चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबंधं च चक्रतुः ॥ गलगंडाभि
घातेन सस्फुलिगेन चाशनिम् १३ बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहता शिराबुभौ ॥ उरोहस्तं ततश्च कूर्पूणकुंभौ प्रयुज्यतौ १४

चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेनाकुंचनप्रसारणोपर्यधश्चालनमुटीकरणानि चित्रहस्ताः । आदिपदात्पादस्याप्याकुंचनादि । कक्षाबंधं परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बंधनं । गलेति
गले गंडेन मालदेशेनाभिघातस्तेन । पाषाणसदृशागत्वात्तथोरभिघातेन विस्फुलिगोत्पत्त्याऽऽशनिवज्रमिव सप्तजगुरित्यर्थः १३ । बाहुपाशादिकं चरणपाशादिशब्दार्थः । पादाभ्यां
आहताः शिराः स्नायवोऽभ्यांतौ । दृढप्रहारेण नाडीपर्यंतमपि वेदनावंतावित्यर्थः । उरोहस्तं उरसि चपेटाप्रहारं । कूर्पूणकुंभौ ग्रथितांशुलिभ्यां हस्ताभ्यां पराशिरसः पीडनं कूर्पूणकुंभः । द्विस्वं
परस्परं द्वावपि चक्रतुरितिवक्तुं १४

१५ तलेन चपेटया १६ आहत्य जघ्नुदंशे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिर्बहुत्वाद्वावापि भयः उदरमादाय प्रचक्रतुः प्रचिक्षिपतुः । कृविक्षेपेऽस्य रूपं १७ एवं कट्यां सुपाश्वे च प्रचक्रतुः । तक्षवंतौ तक्ष
स्तनूकरणं गात्रसंकोच इत्यर्थः तद्धंतौ । अधोहस्तमुदरस्याधस्ताद्वस्तं कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकंठे स्वीरासि च कंठोरः समीपे आनीयाक्षिपदास्फालितवान् १८ पृष्ठस्य मूंसंबंधे
न जातं मंगं पराभवं । बाहुभ्यामुदरादिनिपीडने संपूर्णमूर्च्छाम् १९ तृणपीडंरज्जुकरणे तृणमिव यत्र बाह्यादिकं व्यावर्त्यते तद्युद्धं तृणपीडं । पूर्णयोगं शोभो विश्रब्धघातनंतं च पूर्णं । अन्यत्र मु
ष्टेऽपातं प्रदड्यान्वयप्रपातनामित्यर्थः । एवमादीनि पादाकर्षणशीर्षकक्षीकरणादीनि २० । २१ । २२ निग्रहः हस्ताभ्यां कंधराकर्षणेन शत्रोरधोमुखीकरणं । मग्रहः शत्रोरुत्तानपात

करसंपीडनं कृत्वा गर्जतौ वारणाविव ॥ नर्दतौ मेघसंकाशौ बाहुप्रहरणाबुभौ १५ तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ ॥ सिंहाविव सुसंकुद्धावाकृष्याकृ
ष्ययुध्यताम् १६ अंगेनांगं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि ॥ आहत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः १७ उभौ कट्यां सुपाश्वे तु तक्षवंतौ च शिक्षितौ ॥
अधोहस्तं स्वकंठे तूदरस्योरासि चाक्षिपत् १८ सर्वातिक्रांतमर्यादं पृष्ठभंगं च चक्रतुः ॥ संपूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुंभं प्रचक्रतुः १९ तृणपीडंयथाकामं पूर्ण
योगं समुष्टिकम् ॥ एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वंतौ परस्परम् २० तयोर्युद्धंततो द्रष्टुं समेताः पुरवासिनः ॥ ब्राह्मणावाणिजश्चैव क्षत्रियाश्च सहस्रशः २१ शूद्रा
श्च नरशार्दूलस्त्रियोदृद्धाश्च सर्वशः ॥ निरंतरमभूत्तत्र जनौ धैर्यमिंसृतम् २२ तयोरथ भुजाघातात्रिग्रहप्रग्रहात्तथा ॥ आसीत्सुभीमसंपातो वज्रपर्वतयो
रिव २३ उभौ परमसंहृष्टौ बलेन बलिनावरौ ॥ अन्योन्यस्यांतरं प्रेम्सू परस्परजयैषिणौ २४ तद्भीममुत्सार्य जनं युद्धमासीदुपप्लवे ॥ बालिनोऽस्युगे राजन्
वृत्रवासवयोरिव २५ प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामनुकर्षविकर्षणैः ॥ आचकर्षतुरन्योन्यं जानुभिश्चावजघ्नतुः २६ ततः शब्देन महतामर्त्यं तौ परस्परम् ॥ पा
षाणसंघातविभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः २७ व्यूढोरस्वौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलाबुभौ ॥ बाहुभिः समसज्जेता मायसैः परिधैरिव २८ कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं
प्रथमेऽहनि ॥ अनाहारं दिवारात्रमविश्रांतमवर्तत २९ तद्वृत्तं त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनो ॥ चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्रमात् ३० तराजानं तथा क्त्वा
तं दृष्ट्वा राजन् जनार्दनः ॥ उवाच भीमकर्माणं भीमसंबोधयन्निव ३१ क्त्वा तः शत्रुर्न कौंतेय लभ्यः पीडयितुं रणे ॥ पीडयमानो हिकास्त्र्येन जह्याज्जीवितमात्मनः ३२
तस्मात्तेनैव कौंतेय पीडनीयोजनाधिपः ॥ सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ३३ एवमुक्तः स कृष्णेन पांडवः परवीरहा ॥ जरासंधस्य तद्रूपं ज्ञात्वा च क्रमेतिवधे ३४

नार्थपादाकर्षणं २३ । २४ उत्सार्य जनं हस्तबाहुबंधेन परस्परापसारणाद्वरीकृतप्रेक्षकजनं । उपप्लवे युद्धभूमौ । उपहरे इति पाठेनिकटदेशे २५ प्रकर्षणेपश्चादपसारणे इतरोऽनुक
र्षत्यवाङ्मुखं पातयितुं । आकर्षणे अर्वाकर्षणे इतरो विकर्षति तिर्थेऽनयतीत्यर्थः । आचकर्षतुः देहौ विलिलिखतुः प्रहारैरिति शेषः २६ । २७ नियुद्धं नियुद्धयुद्धं २८ अनाहारं नास्त्याहरण
माहार उपसंहारो यस्य तत् । अविश्रांतं निशेपेण श्रांतोऽन्यतरो यस्मिंस्तथा २९ तद्वृत्तं तादृशप्रकारं युद्धं त्रयोदश्यां समवेतं त्रयोदशीपर्यंतं जातमिति शेषः । क्रमात् क्रमं प्राप्यानि
वृत्तः निवृत्तिप्रवृत्तौऽभूत् ३० संबोधयन्निव शिष्टाचारप्रदर्शनव्याजेन शत्रुवधकालं सूचयन्निव ३१ । ३२ तस्मात्तेनैव ३३ तद्रूपं क्त्वा तत् ३४

संभंकोप ॥ ३५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ भीमसेन इति ॥ १ ॥ अनुरोधितुं निरोद्धं प्राणेन बलेन २ । ३ । ४ । ५ जानुभ्यां धनुर्वि
ष्टिवत्पृष्ठं संक्षिप्य विनाम्य ६ । ७ । ८ । ९ । १० कुलद्वारि गृहद्वारि ११ आतरौ मीमार्जुनौ बांधवान् जरासंधवधव्याघ्रपात्र १२ ते कृष्णरत्नमुजं च कुरित्यन्वयः १३ । १४ सोदर्यवान्
ततस्तमजितं जेतुं जरासंधं वृकोदरः ॥ संभंवलिनं श्रेष्ठो जग्राह कुरुनंदनः ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि जरासंधवधपर्वणि जरासंधकांतौत्रयो
विंशोऽध्यायः २३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनंदनम् ॥ बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासंधवधे
प्सया १ नायं पापो मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् ॥ प्राणेन यदुशार्दूलबद्धकक्षेण वाससा २ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् ॥ त्वरयन् पुरुष
व्याघ्रो जरासंधवधेप्सया ३ यत्ते देव परंतत्वं यच्च ते मातरि श्वनः ॥ बलं भीम जरासंधे दर्शया शुत दद्ये ४ एवमुक्तस्तदा भीमो जरासंधमरिंदमः ॥ उक्षिप्य
भ्रामयामास बलवंतं महाबलः ५ भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ ॥ बभंज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विनाद च ६ करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः ७
तस्य निष्पिष्यमाणस्य पांडवस्य च गर्जतः ॥ अभवत्तु मुलो नादः सर्वप्राणिभयंकरः ८ वित्रे सुर्मा गधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः ॥ भीमसेनस्य नादेन जरासं
धस्य चैव ह ९ किं नु स्याद्विमवान् भिन्नः किं नु सिद्ध्यति तमही ॥ इति वै मागधा जहृ भीमसेनस्य निःस्वनात् १० ततो राज्ञः कुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् ॥ रा
त्रौ गता सुमुत्सृज्य निश्चक्र मुररिंदमाः ११ जरासंधं रथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ॥ आरोप्य आतरौ चैव मोक्षयामास बांधवान् १२ ते वै रत्नमुजं कृष्णं
त्नार्हाः पृथिवीश्वराः ॥ राजानश्च कुरासाद्य मोक्षिता महतोभयात् १३ अक्षतः शस्त्रसंपन्नो जितारिः सह राजभिः ॥ रथमास्थाय तदिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात्
१४ यः स सोदर्यवान् नाम द्वयोर्धी कृष्णसारथिः ॥ अभ्यासघाती संदृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः १५ भीमार्जुनाभ्यां यो धाम्यामास्थितः कृष्णसारथिः ॥ शुशुभे
रथवर्धोऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः १६ शक्रविष्णुहिंस्रामे चेरुस्तारकामये ॥ रथेन तेन वै कृष्ण उपाकृत्य यौ तदा १७ तप्तचामीकराभेण किंकिणीजाल
मालिना ॥ मेघनिर्घोषनादेन जैत्रेणामित्रघातिना १८ येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव ॥ तं प्राप्य समहृष्यं तस्थंते पुरुषर्षभाः १९ ततः कृष्णं
महाबाहुं भ्रातृभ्यां सहितं तदा ॥ रथस्थं मागधादृष्ट्वा समपद्यंत विस्मिताः २० हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमोजवे ॥ अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेना
तीव भारत २१ असंगो देवविहितस्तस्मिन् रथवरे ध्वजः ॥ योजनाददृशे श्रीमान् निद्रायुधसमप्रभः २२ चिंतयामास कृष्णोऽथ गुरुमंतं स चाभ्ययात् ॥
क्षणे तस्मिन् स्तनेनासी चैत्यवृक्ष इवोत्थितः २३

हस्ताभ्यां शराणां प्रक्षेपात् । अभ्यासघाती । पुनः पुनरावृत्तिरभ्यासस्तं परकीयं हंतुं शीलमस्य धनुर्विद्यायां परोत्कर्षजता । संदृश्योरमणीयांगः १५ । १६ शक्रविष्णु इति हिंशद्वयार्थे ।
तारकामये तारकातारावृहस्पतिभार्या सैव आमयवद्विनाशहेतुर्यस्मिन् । आमयोरोगः १७ । १८ । १९ । २० । २१ असंगोरथस्पर्शहीनः २२ चैत्यवृक्षो ग्रामादिचिह्नभूतो वृक्षः २३

२४ । २५ रिष्यते हिंस्यते विध्यते इत्यपि पाठः २६ । २७ । २८ । २९ ३० । ३१ । ३२ ३३ । ३४ । ३५ । ३६ पार्थिवत्वं साम्राज्यं ३७ । ३८ कृच्छ्रान्मोचितेभ्यो धनग्रहणं यशोहा

व्यादितास्यैर्महानादैः सहभूतैर्ध्वजालयैः ॥ तस्मिन् रथवरे तस्थौ गुरुत्मान् पन्नगाशनः २४ दुर्निरीक्ष्यो हि भूतानां तेजसाऽभ्यधिकं बभौ ॥ आदित्य इव
मध्याह्ने सहस्रकिरणवृत्तः २५ न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापिनरिष्यते ॥ दिव्यो ध्वजवरो राजन दृश्यते च ह मानुषैः २६ तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिः
स्वनम् ॥ निर्ययौ पुरुष व्याघ्रः पांडवाभ्यां सहाच्युतः २७ यं लेभे वासवाद्राजावसुस्तस्माद्बृहद्रथः ॥ बृहद्रथात्क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथं नृप २८ स निर्याय म
हाबाहुः पुंडरीकेक्षणस्ततः ॥ गिरिव्रजाद्विस्तस्थौ समदेशे महायशः २९ तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा ॥ ब्राह्मणप्रमुखाराज न विधिदृष्टेन क
र्मणा ३० बंधनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ॥ पूजयामासु रूचुश्चस्तुतिपूर्वमिदं वचः ३१ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देव किनंदने ॥ भीमार्जुनबलो
पेते धर्मस्य प्रतिपालनम् ३२ जरासंधं हृदयोरेदुःखपंके निमज्जतां ॥ राज्ञां समभ्युद्धरणं यदि दं कृतमद्य वै ३३ विष्णोः समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे ॥ दि
ष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्तं ते यदुनंदन ३४ किंकुर्मः पुरुष व्याघ्रशाधिनः प्रणतिस्थितान् ॥ कृतमित्येव तद्विद्विद्वत्पैर्यद्यपि दुष्करम् ३५ तानुवाच हर्षाकेशः
समाश्वास्य महामनाः ॥ युधिष्ठिरो राजसूयं कृतुमाहर्तुमिच्छति ३६ तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिक्वीर्यतः ॥ सैव भवद्विज्ज्ञायसाहाय्यं क्रियतामिति ३७
ततः सुप्रोतमनसस्ते नृपानृपसत्तम ॥ तथेत्येवाब्रुवन् सर्वे प्रातिगृह्यास्यतां गिरम् ३८ रत्नभाजं च दाशार्हं च कुरुते पृथिवीश्वराः ॥ कृच्छ्राज्जग्राह गोविंदस्ते
पांतदनुकंपया ३९ जरासंधात्मजश्चैव सहदेवो महामनाः ॥ निर्ययौ स जनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ४० सनीचैः प्रणतो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः ॥ सहदे
वो नृणां देववासुदेवमुपस्थितः ४१ भयार्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाऽभयं तदा ॥ आददेऽस्य महार्हा गिरत्नानि पुरुषोत्तमः ४२ अभ्यर्षिचततत्रैव जरासंधात्म
जमुदा ॥ गत्वैकत्वं च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव सत्कृतः ४३ विवेश राजायुतिमान् बार्हद्रथपुरं नृप ॥ अभिषिक्तो महाबाहुर्जरासंधिर्महात्मभिः ४४ कृष्ण
स्तु सह पार्थाभ्यां श्रिया परमया युतः ॥ रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुरुषर्षभः ४५ इंद्रप्रस्थमुपागम्य पांडवाभ्यां सहाच्युतः ॥ समेत्य धर्मराजानं प्रियमा
णोऽभ्यभाषत ४६ दिष्ट्या भीमेन बलवान् जरासंधो निपातितः ॥ राजानो मोक्षिताश्चैव बंधनावृत्तसत्तम ४७ दिष्ट्या कुशलिनौ च मौभीमसेनधनं जयौ ॥
पुनः स्वनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ४८ ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परिषस्वजे ४९ ततः क्षीणे जरासं
धे भ्रातृभ्यां विहितं जयम् ॥ अजातशत्रुसाद्यमुमुदे भ्रातृभिः सह ५०

निकरमितिसंक्रष्टात् ३९ । ४० ४१ । ४२ एकत्वं संख्यं यथावयः ज्येष्ठानुक्रमेण प्रथमं भीमेन ततः कृष्णेन ततोऽर्जुनेन ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५०

५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० इति स० नै० मा० मा० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ क्षत्रियस्य शत्रुजयेन घनार्जनं धर्मः इति शिष्टाचारेण दर्शयितुं पांडवा
नादिग्विजयमुपक्रामयति सप्तभिरध्यायैः । पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमित्यादिना १ पक्षो वासुदेवः भूमिर्दुर्ग २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० खांडवप्रस्थं खांडवदाहेन रुष्यापितं स्थानं ११
यथावयः समागम्य भ्रातृभिः सह पांडवः ॥ सत्कृत्य पूजयित्वा च विसर्जनं राधिपान् ५१ युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते च पाहृष्टमानसाः ॥ जग्मुः स्वदेशां स्त्वरि
तायानैरुच्चावचैस्ततः ५२ एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ पांडवैर्घातयामास जरासंधं मरितदा ५३ घातयित्वा जरासंधं बुद्धिपूर्वमरिदमः ॥ धर्म
राजमनुज्ञाप्य पृथाङ्गणां च भारत ५४ सुभद्रां भीमसेनं च फाल्गुनं यमजौ तथा ॥ धौम्यमामंत्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ५५ तेनैव रथमुख्येन मनस
स्तुल्यगामिना ॥ धर्मराजविमृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ५६ ततो युधिष्ठिरमुखाः पांडवा भरतर्षभ ॥ प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्रिष्टकारिणम् ५७ ततो
गते भगवति कृष्णे देवाकिनंदने ॥ जयलब्ध्वा सुविपुलं राज्ञां दत्त्वाऽभयं तदा ५८ संवर्धितं यशोभूयः कर्मणा तेन भारत ॥ द्रौपद्याः पांडवाराज न परां प्रीतिमव
र्धयन् ५९ तस्मिन्काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् ॥ तद्राजा धर्मतश्चक्रे प्रजापालनकीर्तनम् ६० ॥ इति श्रीम० स० जरासंधवधपर्वणि जरासंधवधे चतुर्विं
शोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ समाप्तं चेदं जरासंधवधपर्व ॥ अथ दिग्विजयपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौचमहेषुर्धौ ॥ रथं ध्वजं
सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत १ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ धनुरस्त्रं शरार्वायै पक्षोभूमि र्यशो बलम् ॥ प्राप्तमेतन्मयाराज न दुष्प्रापं यदर्भाप्सितम् २ तत्र
कृत्यमहं मन्ये कोऽस्य परिवर्धनम् ॥ करमाहारयिष्यामि राज्ञः सर्वां वृषोत्तम ३ विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदपालिताम् ॥ तिथावथ मुहूर्ते च नक्षत्रे चाभि
पूजिते ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ धनं जयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ स्निग्धगंभीरनादिन्यातंगिरा प्रत्यभाषत ५ स्वस्तिवाच्याह तो विप्रान् प्रया
हि भरतर्षभ ॥ दुर्हदामप्रहर्षाय सुहृदां नंदनाय च ६ विजयस्तेषु वं पार्थ प्रियं काममवाप्स्यसि ॥ इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ७ अग्निदत्तेन दिव्ये
न रथेनाद्भुतकर्मणा ॥ तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्षभौ ८ ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजेन पूजिताः ॥ दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनिः ९ भीमसे
नस्तथा प्राचीं सह देवस्तु दक्षिणाम् ॥ प्रतीचीं न कुलोराज न दिशं व्यजयतां स्ववित् १० खांडवप्रस्थमध्यस्थो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ आसीत् परमया लक्ष्म्या
सुहृद्गणवृतः प्रभुः ११ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि दिग्विजयसंक्षेपकथने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥
दिशामभिजयं ब्रह्मन् विस्तरेणानुकीर्तय ॥ न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धनं जयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते ॥
यौगपद्येन पार्थैर्हि निजितेयं वसुंधरा २ पूर्वकुलिंदविषये वशे चक्रमहोपतीन् ॥ धनं जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ३
॥ इति सभापर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ १ । २ । ३

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति ज
आनर्तान्कालकूटांश्च कुलिंदांश्च विजित्य सः ॥ सुमंडलं चावजितं कृतवान्सहसैनिकम् ४ सतेन सहितो राजन्सव्यसाची परंतपः ॥ विजिग्येशा कलंद्रीपं प्र
तिविध्यं च पार्थिवम् ५ शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः ॥ अर्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तु मुलोऽभवत् ६ सतानपि महेश्वासानां विजिग्ये भरतर्षभ ॥
तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ७ तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशांपते ॥ तेनासीत्सु महद्युद्धं पांडवस्य महात्मनः ८ सकिरातैश्च चीनैश्च वृतः प्रा
ग्ज्योतिषोऽभवत् ॥ अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ९ ततः सदिवसानष्टौ यो धयित्वा धनं जयम् ॥ प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामविगतकृमम् १० उ
पपन्नं महाबाहो त्वयि कौरवनंदन ॥ पाकशासनदाया देवीर्यमाहवशोभिनि ११ अहं सखामहेन्द्रस्य शक्रादनवरोरणे ॥ न शक्यामि च ते तात स्थातुं प्रमुखतो
युधि १२ त्वमीप्सितं पांडवेयं ब्रूहि किं करवाणिते ॥ यद्रक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक १३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कुरुणा मृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठि
रः ॥ धर्मज्ञः सत्यसंधश्च यज्वा विपुलदाक्षिणः १४ तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयतां ॥ भवान्पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च ॥ ततो नाज्ञापया
मित्वां प्रीतिपूर्वप्रदीयताम् १५ ॥ भगदत्त उवाच ॥ कुंती मातर्यथामेत्वं तथाराजा युधिष्ठिरः ॥ सर्वमेतत्करिष्यामि किंचान्यत्करवाणिते १६ ॥ इ० म०
स० दिग्विजयप० अर्जुन दिग्विजये भगदत्तजये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनं जयः ॥ अनेनैव कृतं सर्वं भवि
ष्यत्यनुजानता १ तं विजित्य महाबाहुः कुंतीपुत्रो धनं जयः ॥ प्रययादुत्तरांतस्मादिशं धनदपालिताम् २ अंतर्गिरिचकौ ते यस्तथैव च बहिर्गिरिम् ॥ तथै
वोपगिरिचैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ३ विजित्य पर्वतान्सर्वान्ये च तत्र नराधिपाः ॥ तान्वशे स्थापयित्वा च धनान्यादाय सर्वशः ४ तैरेव सहितः सर्वैर्नुरज्य च ता
वृषान् ॥ उलूकवासिनं राजन् बृहंतमुपजग्मिवान् ५ मृदंगवरनादेन रथनेमिस्वनेन च ॥ हस्तिनां च निनादेन कंपयन् वसुधामिमाम् ६ ततो बृहंतस्त्वारि
तो बलेन चतुरंगिणा ॥ निष्क्रम्य नगरात्स्माद्यो धयामास फाल्गुनम् ७ सुमहान्सन्निपातोऽमूढनंजय बृहंतयोः ॥ न शशाक बृहंतस्तु सोढुं पांडवविक्रमम् ८
सोऽविषह्यतमं मत्वा कौंतेयं पर्वतेश्वरः ॥ उपावर्तत दुर्धर्षो रत्नान्यादाय सर्वशः ९ सतद्राज्यमवस्थाप्य उलूकसहितो ययौ ॥ सेनाविबुधमथो राजन राज्यादा
शुसमाक्षिपत् १० मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसंकुलम् ॥ उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ११ तत्रस्थः पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात् ॥ किरीटी
जितवान् राजन् देशान्पंचगणांस्ततः १२ स देवप्रस्थमासाद्य सेनाविदोः पुरं प्रति ॥ बलेन चतुरंगेण निवेशमकरोत्प्रभुः १३ सतैः परिवृतः सर्वैर्विष्वगश्वं
नराधिपम् ॥ अभ्यगच्छन् महातेजाः पौरवं पुरुषर्षभ १४

नेनैव करदानेनैव अनुजानता अनुज्ञां दत्तवता १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ सन्निपातः संवर्धः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१९ उत्सवसंकेतानुष्ठीपुंमयोः परस्परप्रतिरेवरत्यर्थसंकेतः ननुदापत्यव्यवस्था पशूनामिवयत्रास्तीत्यर्थः १६ मंडलैः क्षुद्रराज्यैः १७ । १८ अभिसारीनगरीम् १९ । २० । २१ । २२
 २३ प्रागुत्तरामैशानीम् २४ । २५ । २६ । २७ जवनानुधावेनशीघ्रान् आशुगान् यदृच्छयाचलनसमर्थान् २८ निष्कुटंशैलविशेषम् २९ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीयेमार
 विजित्यचाहवेशूरान्पार्वतयान्महारथान् ॥ जिगायसेनयाराजन्पुरं पौरवरक्षितम् १५ पौरव्युधिनिर्जित्यदस्यूनपर्वतवासिनः ॥ गणानुत्सवसंकेतानज
 यत्सप्तपांडवः १६ ततःकाश्मीरकान्वीरान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ व्यजयल्लोहितंचैवमंडलैर्दशमिःसह १७ ततस्त्रिगर्ताःकौंतेयंदावाःकोकनदास्तथा ॥
 क्षत्रियावहवोराजभुपावर्ततसर्वशः १८ अभिसारीततोरम्यांविजिग्येकुरुनंदनः ॥ उरगावासिनंचैवरोचमानंरणेजयत् १९ ततःसिंहपुरंरम्यंचित्रायुधसुर
 क्षितम् ॥ प्राधमद्वलमास्थायपाकशासनिराहवे २० ततःसुह्वांश्चोलांश्चकिरीटीपांडवर्षभः ॥ सहितःसर्वसैन्येनप्रामथ्यकुरुनंदनः २१ ततःपरम
 धिकांतोवालहीकान्पाकशासनिः ॥ महतापरिमर्देनवशेचक्रेदुरासदान् २२ गृहीत्वातुवलंसारंफाल्गुनःपांडुनंदनः ॥ दरदान्सहकांबोजैरजयत्पाकशास
 निः २३ प्रागुत्तरांदिशयेचवसंत्याश्रित्यदस्यवः ॥ निवसंतिवनेयेचतान्सर्वानजयत्प्रभुः २४ लोहान्परमकांबोजान्पिकानुत्तरानपि ॥ सहितांस्ता
 न्महाराजव्यजयत्पाकशासनिः २५ ऋषिकेष्वपिसंग्रामोवभूवातिभयंकरः ॥ तारकामयसंकाशःपरस्त्वृषिकपार्थयोः २६ सविजित्यततोराजन्पिकान्
 णमूर्धनि ॥ शुकोदरसमांस्तत्रहयानघ्नौसमानयत् २७ मयूरसदृशानन्यानुत्तरानपरानपि ॥ जवनानाशुगांश्चैवकार्यसमुपानयत् २८ सविनिर्जित्यसं
 ग्रामेहिमवंतंसनिष्कुटम् ॥ श्वेतपर्वतमासाद्यन्याविशत्पुरुषर्षभः २९ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिदिग्विजयपर्वणिफाल्गुनदिग्विजयेनानादेशजयेसप्त
 विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सश्वेतपर्वतंवरिःसमतिक्रम्यवीर्यवान् ॥ देशंकिंपुरुषावासंडुमपुत्रेणराक्षितम् १ महतासन्निपातेनक्ष
 त्रियांतकरेणह ॥ अजयत्पांडवश्रेष्ठःकरेचैनंन्यवेशयत् २ तंजित्वाहाटकंनामदेशंगुह्यकराक्षितम् ॥ पाकशासनिरव्यग्रःसहसैन्यःसमासदत् ३ तांस्तुसां
 त्वेननिर्जित्यमानसंसरउत्तमम् ॥ ऋषिकुल्यास्तथासर्वाददर्शकुरुनंदनः ४ सरोमानसमासाद्यहाटकानभितःप्रभुः ॥ गंधर्वरक्षितंदेशमजयत्पांडवस्ततः
 ५ तत्रतितिरिकल्माषान्मंडूकारुण्यान्हयोत्तमान् ॥ लेभेसकरमत्यंतंगंधर्वनगरात्तदा ६ उत्तरंहरिवर्षतुससमासाद्यपांडवः ॥ इयेपजेतुंतंदेशंपाकशास
 ननंदनः ७ ततएनमहावीर्यमहाकायामहाबलाः ॥ द्वारपालाःसमासाद्यहृष्टावचनमब्रुवन् ८ पार्थनेदंत्वयाशक्यंपुरंजेतुंकथंचन ॥ उपावर्तस्वकल्याण
 पर्याप्तमिदमच्युत ९ इदंपुरंयःप्रविशेद्भुवनंसभवेन्नरः ॥ प्रीयामहेत्वयावीरपर्याप्तोविजयस्तव १० नचात्रकिंचिज्जेतव्यमर्जुनात्रप्रदृश्यते ॥ उत्तराः
 कुरवोह्येतेनात्रयुद्धंप्रवर्तते ११ प्रविष्टोऽपिहिकौंतेयनेहेद्रक्ष्यासिक्वचन ॥ नाहिमानुषदेहेनशक्यमत्राभिवीक्षितुम् १२
 तभावदीपेसप्तविंशोऽध्यायः २७ ॥ ॥ ॥ सइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ नसभवेत्प्रियेतेत्यर्थः १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ क्षुमाअतसीविशेषः । 'क्षुमा'अतसीनीलिकुयोःइतिमेदिनी । ततंतुनिर्भेतानिक्षौमान्याजिनानिच १६ १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीये
 भारतभावदीपेअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ एतस्मिन्निति १ बलचक्रेणसेनासमूहेन दंशितेनसन्नद्धेन २ । ३ । ४ दशार्णान् देशान् निरायुधं बाहुयुद्धं ५ आधि
 अथहपुरुषव्याघ्रकिंचिदन्यच्चिकीर्षसि ॥ तत्प्रवृद्धिकरिण्यामोवचनात्तवभारत १३ ततस्तानब्रवीद्राजन्मर्जुनःप्रहसन्निव ॥ पार्थिवत्वंचिकीर्षामिधर्म
 राजस्यधीमतः १४ नप्रवेक्ष्यामिदोदेशंविदुर्द्वयदिमानुषैः ॥ युधिष्ठिराययत्किंचित्करपण्यंप्रदीयताम् १५ ततोदिव्यानिवस्त्राणिदिव्यान्याभरणानि
 च ॥ क्षौमाजिनानिदिव्यानितस्यतेप्रददुःकरम् १६ एवंसपुरुषव्याघ्रोविजित्यदिशमुत्तराम् ॥ संग्रामान्सुबहून्कृत्वाक्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा १७ सवि
 निर्जित्यराज्ञस्तान्करेचविनिवेशयत् ॥ धनान्यादायसर्वेभ्योरत्नानिविविधानिच १८ हयांस्तितिरिकल्माषान्शुकपत्रनिभानपि ॥ मयूरसदृशानन्या
 न्सर्वाननिलरंहसः १९ वृत्तःसुमहताराजन्बलेनचतुरंगिणा ॥ आजगामपुनर्वीरःशक्रप्रस्थंपुरोत्तमम् २० धर्मराजायतत्पार्थोधनंसर्वसवाहनम् ॥ न्यवे
 दयदनुज्ञातस्तेनराज्ञागृहानययौ २१ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिदिग्विजयपर्वणिअर्जुनोत्तरदिग्विजयेअष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥ ॥ ॥
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुभीमसेनोऽपिवीर्यवान् ॥ धर्मराजमनुज्ञाप्यययौप्राचींदिशंप्रति १ महताबलचक्रेणपरराष्ट्रावमर्दिना ॥
 हस्त्यश्वरथपूर्णेनदंशितेनप्रतापवान् २ वृत्तोभरतशार्दूलोद्विषच्छोकविवर्धनः ॥ समत्वानरशार्दूलःपंचालानांपुरंमहत् ३ पंचालान्निविधोपायैःसां
 त्वयामासपांडवः ॥ ततःसगंडकान्शूरोविदेहान्भरतर्षभः ४ विजित्यालेपनकालेनदशार्णानजयत्प्रभुः ॥ तत्रदाशार्णकोराजासुधर्मालोमहर्षणम् ॥ कृ
 तवान्भीमसेनेनमहद्युद्धंनिरायुधम् ५ भीमसेनस्तुतद्वद्वातस्यकर्ममहात्मनः ॥ अधिसेनापतिंचक्रेसुधर्मार्णमहाबलम् ६ ततःप्राचींदिशंभीमोययौभी
 मपराक्रमः ॥ सैन्येनमहताराजन्कंपयन्निवमेदिनीम् ७ सोऽश्वमेधेश्वरंराजन्रोचमानंसहानुगम् ॥ जिगायसमरेवीरोबलेनबलिनांवरः ८ सतंनिर्जित्य
 कौंतेयोनातितिविणकर्मणा ॥ पूर्वदेशंमहावीर्योविजिग्येकुरुनंदनः ९ ततोदक्षिणमागम्यपुलिंदनगरंमहत् ॥ सुकुमारवंशेचक्रेसुमित्रंचनराधिपम् १० तत
 स्तुधर्मराजस्यशासनाद्भरतर्षभः ॥ शिशुपालंमहावीर्यमभ्यगाज्जनमेजय ११ चेदिराजोऽपितच्छ्रुत्वापांडवस्याचिकीर्षितम् ॥ उपनिष्क्रम्यनगरात्प्रत्य
 गृह्णात्परंतप १२ तौसमेत्यमहाराजकुरुचेदिवृषौतदा ॥ उभयोरात्मकुलयोःकौशल्यंपर्यपृच्छताम् १३ ततोनिवेद्यतद्राष्ट्रंचेदिराजोविशांपते ॥ उवाच
 भीमंप्रहसन्किमिदंकुरुपेऽनघ १४ तस्यभीमस्तदाऽचख्यौधर्मराजचिकीर्षितम् ॥ सचतंप्रतिगृह्यैवतथाचक्रेनराधिपः १५ ततोभीमस्तत्रराजभुषित्वा
 त्रिदशाःक्षपाः ॥ सत्कृतःशिशुपालेनययौसबलवाहनः १६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिदिग्विजयपर्वणिभीमदिग्विजयेएकोनविंशोऽध्यायः २९ ॥
 चक्रेइतिसंबंधः । जित्वातस्यबलंज्ञात्वासेनापत्यं तस्मैदत्तवानित्यर्थः । अधिसेनापतिंसेनापतिष्वधिकं मुख्यंचक्रे इतिवार्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ वृषौश्रेष्ठौ १३
 १४ । १५ त्रिदशाः त्र्यधिकादशत्रयोदश १६ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५ सुह्याः राटाः मागधानभ्यधाद्वली करं प्रयच्छतेत्युक्तवान् पूर्वमेव पराक्रांतत्वात् १६।१७

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः कुमारविषये श्रेणिमंतमथाजयत् ॥ कोसलाधिपतिं चैव बृहद्वलमरिदमः १ अयोध्यायां तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महाबलम् ॥ अजयत्पांडवश्रेष्ठो नाति तत्रिणकर्मणा २ ततो गोपालकक्षं च सोतरानपि कोसलान् ॥ मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं चाजयत्प्रभुः ३ ततो हिमवतः पार्श्वं समभ्येत्य जलोद्भवम् ॥ सर्वमल्पेन कालेन देशं च क्रेवशंबली ४ एवं बहुविधान् देशान् विजिग्ये भरतर्षभः ॥ भल्लाटमभितोजिग्ये शुक्तिमंतं च पर्वतम् ५ पांडवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः ॥ सकाशिराजं समरे सुबाहुमनिवर्तिनम् ६ वशे च क्रेमहाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ततः सुपाश्वर्माभितस्तथाराजपतिक्रथम् ७ युध्यमानं बलात्संख्ये विजिग्ये पांडवर्षभः ॥ ततो मत्स्यान् महातेजामलदांश्च महाबलान् ८ अनघानभ्यांश्चैव पशुभूमिं च सर्वशः ॥ निवृत्य च महाबाहुर्मदधारं महीधरम् ९ सोमधेयांश्च निजित्य प्रययावुत्तरामुखः ॥ वत्सभूमिं च कौंतेयो विजिग्ये बलवान्बलात् १० भर्गणामधिपं चैव निषादाधिपतिं तथा ॥ विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान्बहून् ११ ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवंतं च पर्वतम् ॥ ततः सैवाजयद्भीमो नाति तत्रिणकर्मणा १२ शर्मकान्वर्मकांश्चैव व्यजयत्सां त्वपूर्वकम् ॥ वैदेहकंच राजानं च न कंच जगत्पतिम् १३ विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नाति तत्रिणकर्मणा ॥ शकांश्च बर्बरांश्चैव अजयच्छद्रपूर्वकम् १४ वैदेहस्थस्तु कौंतेय इन्द्रपर्वतमंतिकात् ॥ किरातानामधिपतीं जयत्सप्तपांडवः १५ ततः सुह्यान् प्रसुह्यांश्च सप्तक्षानतिवीर्यवान् ॥ विजित्य युधि कौंतेयो मागधानभ्यधाद्वली १६ दंडं च दंडधारं च विजित्य पृथिवीपतीन् ॥ तैरेव सहितैः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् १७ जारासं धिंसां त्वायित्वा करे च विनिवेशयत् ॥ तैरेव सहितैः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवद्द्वली १८ सकंपयन्निवमहीबलेन चतुरंगिणा ॥ युयुधेपांडवश्रेष्ठः कर्णेनाभिघ्नघातिना १९ सकर्णं युधिनिजित्य वशे कृत्वा च भारत ॥ ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्वतवासिनः २० अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ॥ पांडवो बाहुवीर्येण निजघान महासृधे २१ ततः पुंड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम् ॥ कौशिकीकच्छानिलयं राजानं च महौजसम् २२ उभौ बलभृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥ निजित्याजौ महाराजवंगराजमुपाद्रवत् २३ समुद्रसेनं निजित्य चंद्रसेनं च पार्थिवम् ॥ ताम्रलिप्तं च राजानं कर्कटाधिपतिं तथा २४ सुह्यानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः ॥ सर्वान् म्लेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभः २५ एवं बहुविधान् देशान् विजित्य पवनात्मजः ॥ वसुतेभ्य उपपादाय लौहित्यमगमद्द्वली २६ ससर्वान् म्लेच्छनृपतीन् सागरानूपवासिनः ॥ करमाहारयामासरत्नानि विविधानि च २७ चंदनागुरुवस्त्राणि मणिमौक्तिकं कंबलम् ॥ कांचनं रजतं चैव विद्रुमं च महाधनम् २८ ते कोटीशतसंख्येन कौंतेयं महता तदा ॥ अभ्यवर्षन् महात्मानं धनवर्षेण पांडवम् २९

१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९

३० ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ तथैवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पटञ्चरान् चोरदेशान् ४।५६।७।८।९।१०

इन्द्रप्रस्थमुपागम्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ३० ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि भीमप्रार्चादिष्विजये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ॥ महत्यासेन याराजन् प्रययौ दक्षिणां दिशम् १ सशूरसेनान्कात्स्न्येन पूर्वमेवाजयत्प्रभुः ॥ मत्स्यराजं च कौरव्यो वशे च क्रेवलाद्वली २ अधिराजाधिपं चैव दंतवक्रं महाबलम् ॥ जिगाय करदं चैव कृत्वा राज्येन्यवेशयत् ३ सुकुमारं वशे च क्रेसुमित्रं च नराधिपम् ॥ तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्सप्तद्वारान् ४ निषादभूमिं गोशृंगं पर्वतप्रवरं तथा ॥ ततः सैवाजयद्भीमान् श्रेणिमंतं च पार्थिवम् ५ नरराष्ट्रं च निजित्य कुंतीभोजमुपाद्रवत् ॥ प्रीतिपूर्वच तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम् ६ ततश्चर्मण्वतीकूलेर्जभकस्यात्मजं नृपम् ॥ ददर्श वासुदेवं न शेषितं पूर्ववैरिणा ७ चक्रे तेन स संग्रामं सहदेवेन भारत ॥ सतमाजौ विनिजित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ ८ सेकानपरसेकांश्च व्यजयत्सुमहाबलः ॥ करं तेभ्य उपपादाय रत्नानि विविधानि च ९ ततस्तेनैव सहितो नर्मदामभितो ययौ ॥ विदामुर्विदावा र्वय्यौ सैन्येन महता वृतौ ॥ जिगाय समरे वीरावाश्विने यः प्रतापवान् १० ततो रत्नान्युपादाय पुरं भोजकटं ययौ ॥ तत्र युद्धमभूद्राजन् दिवसद्वयमच्युत ११ स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनंदनः ॥ कोसलाधिपतिं चैव तथा वेणात्ताधिपम् १२ कांतारकांश्च समरे तथा प्राक्कोशलानृपान् ॥ नाटकेयांश्च समरे तथा हरेवंकान् युधि १३ मारुवं च विनिजित्य रम्यग्राममथो बलात् ॥ नाचीनानर्बुकांश्चैव राज्ञश्चैव महाबलः १४ तांस्तानाटविकान् सर्वान् जयत्पांडुनंदनः ॥ वाताधिपं च नृपतिं वशे च क्रेमहाबलः १५ पुलिंदांश्चरणेजित्वा ययौ दक्षिणतः पुरः ॥ युयुधेपांडवराजेन दिवसनकुलानुजः १६ तं जित्वा समहाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम् ॥ गुहामासादयामास किष्किंधालोकविश्रुताम् १७ तत्र वानरराजाभ्यां मैदेन द्विविदेन च ॥ युयुधेदिवसान्सप्तनचतौ विवृतिंगतौ १८ ततस्तुष्टौ महात्मानौ सहदेवाय वानरौ ॥ ऊचतुश्चैव सहष्टौ प्रीतिपूर्वमिदं वचः १९ गच्छ पांडवशादूर्लरत्नान्यादाय सर्वशः ॥ अविघ्नमस्तु कार्याय धर्मराजाय धीमते २० ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ ॥ तत्र नीलेन राज्ञा सचक्रे युद्धं नरर्षभः २१ पांडवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् ॥ ततोऽस्य सुमहद्युद्धमासीद्भीरुभयंकरम् २२ सैन्यक्षयकरं चैव प्राणानां संशयावहम् ॥ चक्रे तस्य हिसाहाय्यं भगवान् हव्यवाहनः २३ ततो रथाहयानागाः पुरुषाः क्वचानि च ॥ प्रदीप्तानि व्यदृश्यंत सहदेवबले तदा २४ ततः सुसंभ्रांतमनावभूव कुरुनंदनः ॥ नोत्तरं प्रतिवक्तुं च शक्नोऽभूज्जनमेजय २५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवान्वन्हिः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि ॥ सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वैद्विज २६

११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ प्रत्यमित्रः शत्रुः २६

पारदादिकःस्वेनानुदायाअपिपरकीयत्वात् परदारासक्तः गृहीतःविशः २७ । २८ । २९ चकमे मानुषस्वरूपेणशब्दतः कामयामास एवंसर्वेषामपिगृहेत्युक्तंसर्वेषामिति तथाचसः
उपनीतःस्वीकृतः नीलस्यराज्ञोअविदितइतिशेषः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ शोभनःसुतरांवाइष्टकृत्प्रियकृत्अतिशयेनास्विष्टकृतमः छंदयामासप्रीणितवान् ३५ । ३६ छंदतः
इच्छातः अनतिग्राह्याःअस्यंतसुग्रहाःनबभूवुःसर्वासांअग्निनापरिगृहीतत्वात् ३७ अप्रतिवारणे प्रातिकूल्येनस्त्रीणांवारणंकर्तुंनशक्तःकश्चिद्राविष्यतीतिवरः तदेवाहस्वैरिण्यइतिमर्तुरन्य
॥वैशंपायनउवाच॥ तत्रमाहिष्मतीवासीभगवान्हव्यवाहनः ॥श्रूयतेहिगृहीतोवैपुरस्तात्पारदारिकः२७नीलस्यराज्ञोदुहितावभूवातविशोभना ॥ साऽग्नि
होत्रमुपातिष्ठदोधनायपितुःसदा२८व्यजनैर्धूयमानोऽपितावत्प्रज्वलतेनसः॥यावच्चारुपुटौष्ठेनवायुनानविधूयते२९ततःसभगवानग्निश्चकमेतांसुदर्शनाम्॥
नीलस्यराज्ञःसर्वेषामुपनीतश्चसोऽभवत्३०ततोब्राह्मणरूपेणरममाणोयदृच्छया॥ चकमेतांवरारोहांकन्यामुत्पललोचनाम् ॥ तंतुगजायथाशास्त्रमशासद्वा
मिकस्तदा ३१ प्रजज्वालततःकोपाद्भगवान्हव्यवाहनः ॥ तंदृष्ट्वाविस्मितोराजाजगामशिरसाऽवनिम् ३२ततःकालेनतांकन्यांतथैवाहितदानृपः॥प्रददौवि
प्ररूपायवन्हयेशिरसानतः ३३ प्रतिगृह्यचतांसुभूनीलराज्ञःसुतांतदा ॥ चक्रेप्रसादंभगवांस्तस्यराज्ञोविभावसुः ३४ वरेणच्छंदयामासतंनृपंस्विष्टकृ
तमः ॥ अभयंचसजग्राहस्वसैन्येवैमहीपतिः ३५ ततःप्रभृतियेकेचिदज्ञानातांपुरीनृपाः ॥ जिगीषांतिबलाद्राजंस्तेदह्यंतेस्मवन्दिना ३६ तस्यांपुर्या
तदाचैवमाहिष्मत्यांकुर्वद्बह ॥ बभूवुरनतिग्राह्यायोषितश्छंदतःकिल ३७ एवमग्निर्वरं प्रादात्स्त्रीणामप्रतिवारणे ॥ स्वैरिण्यस्तत्रनार्योहियथेष्टंविचरं
त्युत ३८ वर्जयंतिचराजानस्तत्पुरंभरतर्षभ ॥ भयादग्नेर्महाराजतदाप्रभृतिसर्वदा ३९ सहदेवस्तुधर्मात्मासैन्यंदृष्ट्वाभयादितम् ॥ परीतमग्निनाराजन्
नाकंपतयथाऽचलः ॥ उपस्पृश्यशुचिर्भूत्वासोऽब्रवीत्पावकंततः ४० ॥ ॥ सहदेवउवाच ॥ ॥ त्वदर्थोऽयंसमारंभःकृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तुते ॥ मुखं
त्वमसिदेवानांयज्ञस्त्वमसिपावक ४१ पावनात्पावकश्चासिवहनाद्व्यवाहनः ॥ वेदास्त्वदर्थंजातावैजातवेदास्ततोह्यासि ४२चित्रमानुःसुरेशश्चअनलस्त्वं
विभावसो ॥ स्वर्गद्वारस्पृशश्चासिदुताशोज्वलनःशिखी ४३ वैश्वानरस्त्वंपिंगेशःप्लवंगोभूरितेजसः ॥ कुमारसूस्त्वंभगवान् रुद्रगर्भोहिरण्यकृत् ४४
अग्निर्देदातुमेतेजोवायुःप्राणंददातुमे ॥ पृथिवीबलमादध्याच्छिवंचापोदिशंतुमे ४५ अपांगर्भमहासत्वजातवेदःसुरेश्वर ॥ देवानांमुखमग्नेत्वंसत्येनविपु
नीहिमाम् ४६ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैवदैवतैरसुरैरपि ॥ नित्यंसुहुतयज्ञेषुसत्येनविपुनीहिमाम् ४७ धूमकेतुःशिखीचत्वंपापहाऽनिलसंभवः ॥ सर्वप्राणि
षुनित्यस्थःसत्येनविपुनीहिमाम् ४८ एवंस्तुतोऽसिभगवन्प्रीतेनशुचिनामया ॥ तृष्टिपुष्टिश्रुतंचैवप्रीतिचाग्नेप्रयच्छमे ४९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
इत्येवंमंत्रमाग्नेयंपठन्त्योजुहुयाद्विभुम् ॥ ऋद्धिमान्सततंदांतःसर्वपापैःप्रमुच्यते ५०

स्यवाशरीरेप्रविश्याग्निरेवास्माकंभोगंकरोतीतिनिश्चयादित्यर्थः

३८ । ३९ ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ तृष्टिअलंबुद्धिम् प्रीतिसुखम् ४९ आग्नेयंमंत्रं श्लोकरूपंमंत्राष्टकं जुहुयात्पायसादिनास्वाहातैर्मन्त्रैर्होमंकर्यात् ५०

५१ । ५२ अत्यगात्एनंअतिक्रम्यसैन्यंनददाहेत्यर्थः ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७०
॥ सहदेवउवाच ॥ ॥ यज्ञविघ्नमिमंकर्तुंनार्हस्त्वंहव्यवाहन ॥ एवमुक्त्वातुमाद्रेयःकुशैरास्तीर्यमेदिनीम् ५१ विधिवत्पुरुषव्यघ्नःपावकप्रत्युपाविशत् ॥
प्रमुखेतस्यसैन्यस्यभीतोद्विग्नस्यभारत ५२ नचैनमत्यगाद्वान्हिर्वेलाभिवमहोदधिः ॥ तमुपेत्यशनैर्वान्हिरुवाचकुरुनंदनम् ५३ सहदेवंवृणादिवंसांत्वपू
र्वमिदंवचः ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकौरव्यजिज्ञासेयंकृतामया ॥ वेद्मि सर्वमभिप्रायंतवधर्मसुतस्यच ५४ मयातुरक्षितव्येयंपुरीभरतसत्तम ॥ यावद्राज्ञोहिनी
लस्यकुलेवंशधराइति ५५ ईप्सितंतुकरिष्यामिमनसस्तवपांडव ५६ ततउत्थायहृष्टात्माप्रांजलिःशिरसानतः ॥ पूजयामासमाद्रेयःपावकंभरतर्षभ
५७ पावकेविनिवृत्तेतुनीलोराजाऽभ्यगात्तदा ॥ पावकस्याज्ञयाचैवमर्चयामासपार्थिवः ५८ सत्कारेणनरव्याघ्रंसहदेवंयुधांपतिम् ॥ प्रतिगृह्यचतांपू
जांकरेचविनिवेश्यच ५९ माद्रीसुतस्ततःप्रायाद्विजयीदाक्षिणांदिशम् ॥ त्रैपुरंसवशेकृत्वाराजानममितौजसम् ६० निजग्राहमहाबाहुस्तरसापौरवे
श्वरम् ॥ आकृतिंकौशिकाचार्यंयत्नेनमहताततः ६१ वशेचक्रेमहाबाहुःसुराष्ट्राधिपतिंतदा ॥ सुराष्ट्रविषयस्थश्चप्रेषयामासरुक्मिणे ६२ राज्ञेभो
जकटस्थायमहामात्रायधीमते ॥ भीष्मकायसधर्मात्मासाक्षादिद्रसखायवै ६३ सचास्यप्रतिजग्राहससुतःशासनंतदा ॥ प्रीतिपूर्वमहाराजवासुदेवमवे
क्ष्यच ६४ ततःसरत्नान्यादायपुनःप्रायात्तयुधांपतिः ॥ ततःशूर्पारकंचैवतालाकटमथापिच ६५ वशेचक्रेमहातेजादंडकांश्चमहाबलः ॥ सागरद्वीपवा
सांश्चनृपतीन्मलेच्छयोनिजान् ६६ निषादान्पुरुषादांश्चकर्णप्रावरणानपि ॥ येचकालमुखानामनरराक्षसयोनयः ६७ कृत्स्नंकोल्लगिरिंचैवसुरभीपट्टनं
तथा ॥ द्वीपंताम्राव्हयंचैवपर्वतरामकंतथा ६८ तिमिगिलंचसत्पर्वशेकृत्वामहामतिः ॥ एकपादांश्चपुरुषान्केरलान्वनवासिनः ६९ नगरींसंजयंतीं
चपांडंकरहाटकम् ॥ दूतैरेववशेचक्रेकरंचैनानदापयत् ७० पांड्यांश्चद्रविडांश्चैवसहितांश्चोड्केरलैः ॥ अंध्रांस्तालवनांश्चैवकलिंगानुष्ट्रकर्णिकान्
७१ आटवींचपुरीरम्यांयवनानांपुरंतथा ॥ दूतैरेववशेचक्रेकरंचैनानदापयत् ७२ ततःकच्छगतोधीमान्दूतान्माद्रवतीसुतः ॥ प्रेषयामासराजेंद्रपौ
लस्त्यायमहात्मने ॥ विभीषणायधर्मात्माप्रीतिपूर्वमरिंदमः ७३ सचास्यप्रतिजग्राहशासनंप्रीतिपूर्वकम् ॥ तच्चकालकृतंवीमानभ्यमन्यतसप्रभुः ७४
ततःसंप्रेषयामासरत्नानिविविधानिच ॥ चंदनागुरुकाष्ठानिदिव्यान्याभरणानिच ७५ वासांसिचमहार्हाणिमणींश्चैवमहाधननान् ॥ न्यवर्ततततोधीमा
न्सहदेवःप्रतापवान् ७६ एवंनिर्जित्यतरसासांत्वेनविजयेनच ॥ करदान्पार्थिवान्कृत्वाप्रत्यागच्छदरिंदमः ७७ धर्मराजायतत्सर्वनिवेद्यभरतर्षभ ॥ कृ
तकर्मासुखंराजजुवासजनमेजय ७८ ॥ ॥ इतिश्रीमन्महाभारतेसभापर्वणिसहदेवदक्षिणादिग्विजयेएकत्रिंशोऽध्यायः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिटीकायांएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नकुलस्येति १।२।३ रोहीतकंगारिम् ४ मत्तमपूरसज्ञैःकात्रियैः ५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३ पुठभेदनं पतनम् १४।१५।१६।१७ करभाणां उपाणाम् १८।१९।२० ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ ॥ ॥ रक्षणात् शत्रूणां दस्यूनाम् १ बलीनां कराणां निकामं यथेष्टं वर्षतीति निकामवर्षी ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ॥ वासुदेवजिता माशां यथाऽसावजयत्प्रभुः १ निर्यायत्वा डवप्रस्थात्प्रतीचीमभितो दिशम् ॥ उद्दिश्य मतिमान् प्रायान् महत्यासेनया सह २ सिंहनादेन महता योधानां गजितेन च ॥ रथनेमिनिनादैश्च कं पयन् वसुधामिमाम् ३ ततो बहुध नरं म्यंगवाढ्यं धनधान्यवत् ॥ कार्तिकेयस्य दयितं रोहितकुमुपाद्रवत् ४ तत्र युद्धं महत्त्वासीच्चरैर्मत्तमयूरैः ॥ मरुभूमिं सकात्स्येन तथैव बहुधान्यकम् ५ शैरीषकं महत्त्वं च वशे चक्रे महाद्युतिः ॥ आक्रोशं चैव राजपितेन युद्धमभून्महत् ६ तान् दशानि सजित्वा च प्रतस्थे पांडुनंदनः ॥ शिर्वीं स्त्रिगर्तान् वष्टा न्मालवान् पंचकर्पटान् ७ तथामध्यमकेयांश्च वाटधानान् द्विजानथ ॥ पुनश्च परितृप्याथ पुष्करारण्यवासिनः ८ गणानुत्सवसंकेतान् व्यजयत्पुरुषर्षभः ॥ सिंधुकूलाश्रिता ये च ग्रामणीयामहाबलाः ९ शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ॥ वर्तयंति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः १० कृत्स्नं पंचनदं चैव तथैवामरपर्वतम् ॥ उत्तरज्योतिषं चैव तथा दिव्यकटंपुरम् ११ द्वारपालं च तरसावशे चक्रे महाद्युतिः ॥ रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः १२ तान्सर्वान्सवशे चक्रे शासनादेव पांडवः ॥ तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय भारत १३ सचास्य गतभीरा जन्मप्रतिजग्राह शासनम् ॥ ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुठभेदनम् १४ मातुलं प्रीतिपूर्वेण शल्यं चक्रे वशे बली ॥ स तेन सत्कृतो राज्ञा सत्काराहो विशांपते १५ रत्नानि भूरीण्यादाय संप्रतस्थे युधांपतिः ॥ ततः सागरकुक्षिस्थान् म्लेच्छान् परमदारुणान् १६ पल्लवान् बर्बरांश्चैव किरातान् यवनान् शकान् ॥ ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च पार्थिवान् ॥ न्यवर्तत कुरु श्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् १७ करभाणां सहस्राणिकोशं तस्य महात्मनः ॥ ऊर्ध्वदंशमहाराजकृच्छ्रादिव महाधनम् १८ इंद्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम् ॥ ततो माद्रीसुतः श्रीमान् धनं तस्मै न्यवेदयत् १९ एवं विजित्य नकुलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ प्रतीचीं वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभ २० ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि नकुलप्रतीचीजये द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ ॥ ॥ समाप्तं च दिग्विजयपर्व ॥ ॥ अथ राजसूयपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ॥ शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्म निरताः प्रजाः १ बलीनां सम्यगादानात् धर्मतश्चानुशा सनात् ॥ निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् २ सर्वा रंभाः सुप्रवृत्ता गोरक्षाकर्षणं वाणिक् ॥ विशेषात् सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणः ३ दस्युभ्यो वंच केभ्यो वाराजन् प्रतिपरस्परम् ॥ राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयंत मृषागिरिः ४ अवर्षं चातिवर्षं च व्याधिपावकमूर्छनम् ॥ सर्वमेतत्तदनासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ५ स्फीतः समृद्धः २ सुप्रवृत्ताः स्वस्य परेषां च हितावहाः नतु कुराः राजकर्मणः राज्ञः पुण्यात् ३ दस्युभ्यः चोरेभ्यः वंचकेभ्यः धूर्तेभ्यः राज्ञो राजवल्लभतो वा मृषागिरो वा नाश्रूयंत सर्वेऽपि सत्त्ववादिनः राजवदित्यर्थः दस्यवोऽपि परस्परं वंचयंति नाप्यन्यानेवं अन्यत्र ते जातिः खला अपिनतत्कर्म कुरुतीत्यर्थः ४ मूर्छनं प्रदीपनम् ५

जग्मुः राजानं प्रतीतिशेषः नान्यैः जिगीषादमिः ६ निचयो मांढागारम् ७ कोशो धनम् कोष्ठं वस्त्रधान्यादि तयोः परीमाणम् ८।९ ऋषिर्नारायणः अदृश्य इति छेदः विजानतां विदुषां अदृश्यः प्रत्यगात्मत्वात् अविजानतां तु कार्यकारणरूपेण दृश्यः। तथा च श्रुतिः 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातं गविजानतां' इति १० प्रभव उत्पत्तिस्थानं अप्ययोलयस्थानम् ११ प्राकारः प्रियं कर्तुं मुपस्थातुं बलिकर्म स्वभावजम् ॥ अभिहर्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कार्यैः कथंचन ६ धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य वृद्धे निचयो महान् ॥ कर्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ७ स्वकोष्ठस्य परीमाणं कोशस्य च महीपतिः ॥ विज्ञाय राजा कौंतेयो यज्ञायैव मनोदधे ८ सुहृदश्चैव ये सर्वे पृथक्सहिताऽब्रुवन् ॥ यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र सांप्रतम् ९ अथैवं ब्रुवतामेवं तेषामभ्याययौ हरिः ॥ ऋषिः पुराणो वेदात्माऽदृश्यश्चैव विजानताम् १० जगतस्तस्युपांश्रेष्ठः प्रभवश्चाप्य यश्च ह ॥ भूतमव्यभवन्नाथः केशवः केशिमुदनः ११ प्राकारः सर्ववृष्णिनामापत्स्वभयदोऽरिहा ॥ बलाधिकारे निक्षिप्य सम्यगानकदुंदुभिम् १२ उच्चावच मुपादाय धर्मराजाय माधवः ॥ धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महताऽऽवृतः १३ तं धनौघमपर्यंतरन् सागरमक्षयम् ॥ नादयन् रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् १४ पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ॥ कृष्णेन समुपेतो जहृषे भारतं पुरम् १५ तं मुदाऽभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ॥ सपृष्ठाकुशलं चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः १६ धौम्यद्वैपायनमुत्तैर्ऋत्विग्भिः पुरुषर्षभ ॥ भीमार्जुनयमैश्चैव सहितः कृष्णमब्रवीत् १७ ॥ यु धिष्ठिर उवाच ॥ ॥ त्वत्कृते पृथिवी सर्वा मद्रशे कृष्णवर्तते ॥ धनं च बहुवाण्यै त्वत्प्रसादादुपाजितम् १८ सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवद्देवकीसुत ॥ उप योक्तुं द्विजाग्नेभ्यो हव्यवाहे च माधव १९ तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्हं सहितस्त्वया ॥ अनुजैश्च महाबाहो तन्माऽऽज्ञातुमिहार्हसि २० तदीक्षापय गोविंद त्वमात्मा नं महाभुज ॥ त्वया पृवति दाशार्हं विपाप्मा भविता ह्यहम् २१ मां वाऽप्यभ्यनुजानीहि सहैभि रनुजैर्विभो ॥ अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तं कृष्णः प्रत्युवाचे दंबहृक्का गुणविस्तरम् ॥ त्वमेव राजशार्दूलसंभ्राडर्हो महाक्रतुम् ॥ संप्राप्नुहित्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् २ यजस्वा भीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्य वस्थिते ॥ नियुंक्ष्व त्वं च मां कृत्ये सर्वकर्ताऽस्मितेव चः २४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सफलः कृष्णसंकल्पः सिद्धिश्च नियतामम ॥ यस्य मे त्वंहृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पांडवो मातृभिः सह ॥ ईजितुं राजसूयेन साधनान्युपचक्रमे २६ ततस्त्वाज्ञाप यामास पांडवोरिनिबर्हणः ॥ सह देवं युधांश्रेष्ठं मंत्रिणश्चैव सर्वशः २७ अस्मिन् क्रतौ यथोक्तानि यज्ञां गानि द्विजातिभिः ॥ तथोपकरणं सर्वमंगलानि च सर्वशः २८ प्राकार इवरक्षकः बलाधिकारं सेनाधिपत्यम् १२।१३।१४ जहृषे हर्षप्राप १५।१६।१७।१८।१९ मामां अनुज्ञातुम्। तदनुज्ञातुमर्हसीत्यपि पाठः २० त्वं दीक्षस्वेति वक्तव्ये आत्मानं दीक्षापथे त्युक्तिः अकर्तुरात्मनो दीक्षणायोगादौ पाधिकमेव प्रतिबिंबचलतन्मायेनेव तस्य दीक्षापनं ज्ञेयम् २१।२२।२३ श्रेयसिकल्याणकरे २४।२५।२६।२७।२८

अधियज्ञानपज्ञियानसंभारान् आज्यपञ्चादीनि २९ । ३० काम्यतद्वितिकामाः मृष्टात्रादीनि ३१ । ३२ । ३३ । धनंजयानां धनंजयगोत्राणां मध्ये श्रेष्ठः सुसामानामांगिरसः ३४ । ३५
 होत्रगाः सप्तसंख्याः ३६ ऊहयित्वा चतविधिराजसूयेन यक्षेस्वाराज्यमवाप्रवानीतिसंकल्पादिरूपमूहं कृत्वा देवयजनं यज्ञस्थानम् ३७ शरणानि पत्नीशालादीन् यद्यप्यगाराणि ३८ । ३९
 अधियज्ञांश्च संभारान् धौम्योक्तान् क्षिप्रमेवेहि ॥ समानयंतु पुरुषा यथायोगं यथाक्रमम् २९ इन्द्रसेनो विशोकश्च पूरुश्चार्जुनसाराथिः ॥ अत्राद्याहरणयुक्ताः
 संतुमत्प्रियकाम्यया ३० सर्वकामाश्च कार्ये तारसगंधसमन्विताः ॥ मनोरथप्रीतिकरादिजानां कुरुसत्तम ३१ तद्वाक्यसमकालं च कृतं सर्वं न्यवेदयत् ॥
 सहदेवो युधांश्चिष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरे ३२ ततो द्वैपायनो राजन् नृत्विजः समुपानयत् ॥ वेदानि वमहाभागान् साक्षान् मूर्तिमतो द्विजान् ३३ स्वयं ब्रह्मत्वमकरो
 तस्य सत्यवती सुतः ॥ धनंजयानामृषभः सुसामासामगोऽभवत् ३४ याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तमः ॥ पैलो होता वसोः पुत्रो धौम्येन सहितोऽभ
 वत् ३५ एतेषां पुत्रवर्गाश्च शिष्याश्च भरतर्षभ ॥ बभूवुर्होत्रगाः सर्वे वेदे वेदांगपारगाः ३६ ते वाचयित्वा पुण्याहमूहयित्वा चतविधम् ॥ शास्त्रोक्तं पूजया
 मासुस्तदेव यजनं महत् ३७ तत्र च क्रुणुज्ञाताः शरणान्युत शिल्पिनः ॥ गंधवंति विशालानि वेदमानीव दिवौकसाम् ३८ तत आज्ञापयामास सराजाराज
 सत्तमः ॥ सहदेवं तदा सद्यो मंत्रिणं पुरुषर्षभः ३९ आमंत्रणार्थं दूतांस्त्वं प्रेषय स्वाशुगान् द्रुतम् ॥ उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान् प्राहिणोत दा ४० आमंत्रय ध्वं
 राष्ट्रेषु ब्राह्मणान् भूमिपानथ ॥ विश्वमान्यान् शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ४१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ समाज्ञातास्ततो दूताः पांडवेयस्य शासनात् ॥
 आमंत्रयां बभूवुश्च जानयंश्चापारन् द्रुतम् ॥ तथा परानपिन रानात्मनः शीघ्रगामिनः ४२ ततस्ते तु यथाकालं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ दीक्षयां च क्रिरे विप्रा
 राजसूयाय भारत ४३ दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ जगाम यज्ञाय तनूतो विप्रैः सह स्रगः ४४ भ्रातृभिर्जातिभिश्चैव सुहृद्भिः सचिवैः सह ॥ क्ष
 त्रियैश्च मनुष्यैर्द्रैर्नानादेशसमागतेः ४५ अमात्यैश्च नरश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव ॥ आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्ततः ४६ सर्वे विद्यासु निष्णाता वेदे वेदा
 गपारगाः ॥ तेषामावसथांश्च कर्धर्मराजस्य शासनात् ४७ बह्वत्राच्छादनैर्युक्तान् स गणानां पृथक् पृथक् ॥ सर्वर्तुगुणसंपन्नान् शिल्पिनोऽथ सहस्रशः ४८ तेषु
 तेन्यवसत्राजन् ब्राह्मणाभ्युसत्कृताः ॥ कथयंतः कथाबह्वीः पश्यंतो नटनर्तकान् ४९ भुंजतां चैव विषाणां वदतां च महास्वनः ॥ अनिशं श्रूयते तत्र मुदितानां
 महात्मनाम् ५० दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति ॥ एवं प्रकाराः संजल्पाः श्रूयंते स्मात्र नित्यशः ५१ गवांश्च सहस्राणि शयनानां च भारत ॥
 रुक्मस्य योषितां चैव धर्मराजः पृथक् ददौ ५२ प्रावर्ततैव यज्ञः स पांडवस्य महात्मनः ॥ पृथिव्यामेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिविष्टपे ५३ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रे
 षयामास पांडवम् ॥ नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय पुरुषर्षभः ५४

४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ रुक्मस्यकांचनस्य शयनानां ललिकादिसहितानां तल्पादीनाम् ५२ । ५३ । ५४

५५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ सगत्वेति । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ ॥ यज्ञसेनोद्वेदः ॥ ९ । १० । ११ । १२ ।
 द्रोणाय घृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च ॥ भ्रातृणां चैव सर्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि राजसूयपर्वणि राजनिमंत्रणं
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सगत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समितिजयः ॥ भीष्ममामंत्रयां च क्रेष्टराष्ट्रं च पांडवः ॥ १ ॥
 सत्कृत्या मंत्रितास्तेन आचार्यप्रमुखास्ततः ॥ प्रययुः प्रीतमनसो यज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ॥ २ ॥ संश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञं यज्ञविदस्तदा ॥ अन्ये च शतशस्तुष्टे
 र्मनोभिर्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ द्रष्टुकामाः सभां चैव धर्मराजं च पांडवम् ॥ दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः क्षत्रियास्तत्र भारत ॥ ४ ॥ समुपादाय रान् नानि विविधानि महानि
 ति च ॥ घृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ॥ ५ ॥ दुर्योधनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ गांधारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः ॥ ६ ॥ अचलोटप
 कश्चैव कर्णश्च रथिनां वरः ॥ तथा शल्यश्च बलवान् बालिहकश्च महाबलः ॥ ७ ॥ सोमदत्तोऽथ कौरव्यो भूरिभूरिश्च वाः शलः ॥ अश्वत्थामा कृपो द्रोणः सैधवश्च
 जयद्रथः ॥ ८ ॥ यज्ञसेनः स पुत्रश्च शाल्वश्च सुधाधिपः ॥ प्राग्ज्योतिषश्च नृपतिर्भगदत्तो महारथः ॥ ९ ॥ स तु सर्वैः सह म्लेच्छैः सागरानूपवासिभिः ॥
 पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १० ॥ पौंड्रकोवासुदेवश्च वंगः कालिंगस्तथा ॥ आकर्षः कुंतलश्चैव मालवाश्चांध्रकास्तथा ॥ ११ ॥ द्राविडाः
 सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरस्तथा ॥ कुंतिभोजो महातेजाः पार्थिवो गौरवाहनः ॥ १२ ॥ बालिहकाश्चापरे शूराराजानः सर्व एव ते ॥ विराटः सह पुत्राभ्यां मावे
 ल्लश्च महाबलः ॥ १३ ॥ राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदेश्वराः ॥ शिशुपालो महावीर्यः सह पुत्रेण भारत ॥ १४ ॥ आगच्छत्पांडवेयस्य यज्ञं समरदुर्मदः ॥
 रामश्चैवानिरुद्धश्च कंकश्च सहस्रारणः ॥ १५ ॥ गदप्रद्युम्नसांवाश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ॥ उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चांगावहस्तथा ॥ १६ ॥ वृष्णयोनिखि
 लाश्चान्ये समाजग्मुर्महारथाः ॥ एते चान्ये च बहवो राजानो मध्यदेशजाः ॥ १७ ॥ आजग्मुः पांडुपुत्रस्य राजसूयं महाकृतम् ॥ ददुस्तेषामावसथान् धर्मरा
 जस्य शासनात् १८ बहुभक्षान्वितान् राजान् दीर्घिकावृक्षशोभितान् ॥ तथा धर्मात्मजः पूजां च क्रेतेषां महात्मनाम् १९ सत्कृताश्च यथोद्दिष्टान् जग्मु रावस
 थान् नृपाः ॥ कैलासशिखरप्रख्यानमनोज्ञान् द्रव्यभूषितान् २० सर्वतः संवृतानुच्चैः प्राकारैः सुकृतैः मितैः ॥ सुवर्णजालसंवीतान् मणिकुट्टिमभूषितान् २१
 सुखारोहणसोपानान् महासनपरिच्छदान् ॥ स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरुगंधिनः २२ हंसैर्दुवर्णसहस्रानां योजनसुदर्शनान् ॥ असंवाधान्समद्वारान्
 युतानुच्चावचैर्गुणैः २३ बहुधातुनिबद्धां गान्धिमवाच्छिखराणि च ॥ विश्रांतास्ते ततोऽपश्यन् भूमिपाभूरिदक्षिणम् २४

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ दीर्घिका गृहवापी १९ । २० मणिकुट्टिमं मणिबद्धाभूमिः २१ । २२ । २३ आवस्थान् अपश्यन्निजानुकुलेन संबंधः बहवार्थे २४

१५ । इतिसभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४ ॥ ॥ पितामहमिति ॥ १ । २ प्रणयंतु प्रकटं श्रेयः प्रापयंतु अभिमंत्रिताः प्रार्थिताः संतः ३ । ४ । ५ । ६
 हिरण्यस्य कांचनस्य सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य ७ स्वामिवत्स्वीयवदित्यर्थः ८ अर्हणानि उपायनानि ९ सर्वलोकसमावृतः सर्वैः उपायनप्रदेलोकैः समावृतः वेष्टितः पिप्रीषुः प्रीणयितुमिच्छुः
 १० । ११ । १२ सविमानाग्रैः द्रष्टुमागतानां देवानां विमानैः सहितानि संलग्नानि अग्राणि उपरिभागावेष्टितैः १३ लोकराजविमानैः इंद्रादिलोकपालविमानैः लोकराजः स्वर्गो वा तत्रत्यविमा
 वृतं सदस्यैर्वहुभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ तत्सदः पार्थिवैः कीर्णब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ भ्राजते स्म तदाराजत्राकपृष्ठं यथाऽमरैः ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमन्महा
 भारते सभापर्वणि राजसूयपर्वणि निमंत्रितराजागमने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ पितामहं गुरुं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ॥ अ
 भिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणं कृपद्रोणिदुर्योधनविर्विशती ॥ अस्मिन्यज्ञे भवंतो मामानुग्रहंतु सर्वशः ॥ २ ॥ इदं वसुमहन्नैव
 दिहास्ति धनं मम ॥ प्रणयंतु भवंतो मां यथेष्टमभिमंत्रिताः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा स तान्सर्वानदीक्षितः पांडवाग्रजः ॥ युयोजस्योथागमधिकारेष्वनंतरम् ४
 भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् ॥ परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ५ ॥ राज्ञां तु प्रतिपूजार्थं संजयं संन्ययोजयत् ॥ कृताकृतपरिज्ञाने
 भीष्मद्रोणौ महामती ॥ ६ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ॥ दक्षिणानां च वैदाने कृपं राजान्ययोजयत् ॥ ७ ॥ तथाऽन्यान्पुरुषव्याघ्रांस्त
 स्मिंस्तस्मिन्नयोजयत् ॥ बाल्हिको घृतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ॥ नकुलेन समानीता स्वाभिवत्तत्रेभिरे ८ क्षताव्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ॥
 दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ ९ ॥ चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं ह्यभूत् ॥ सर्वलोकसमावृतः पिप्रीषुः फलमुत्तमम् ॥ १० ॥ द्रष्टुकामः स
 भांचैव धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम् ॥ ११ ॥ रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्द्धयत् ॥ कथंतु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाभूयात्
 १२ यज्ञमित्येव राजानः स्पर्धमाना ददुर्धनम् ॥ भवनैः सविमानाग्रैः सोदकैर्वलसंवृतैः १३ लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ॥ कृतैरावसथैर्दिव्यै
 विमानप्रतिमैस्तथा ॥ १४ ॥ विचित्रैरत्नवद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ॥ राजभिश्च समावृत्तैरतीव श्रीमद्भिः ॥ अशोभत सदाराजचक्रौ ते यस्य
 महात्मनः ॥ १५ ॥ ऋद्ध्या च वरुणदेवं स्पर्धमानो युधिष्ठिरः ॥ षडग्रिनाथयज्ञेन सोऽयजदक्षिणावता ॥ १६ ॥ सर्वान्जनान्सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत्
 अन्नवान् बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ॥ रत्नोपहारसंपन्नो बभूव स समागमः १७ इडाज्यहोमाहुतिभिर्मंत्रा शिक्षाविशारदैः ॥ तस्मिन् न हितत्पुर्देवास्तते
 यज्ञे महर्षिभिः १८ यथा देवास्तथा विप्रादक्षिणां नमहाधनैः ॥ तत्पुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञमुदान्विताः १९ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्व
 णिराजसूयपर्वणियज्ञकरणे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ समाप्तं च राजसूयपर्व ॥ अथार्घाहरणपर्व ॥

नैः स्वर्गिणामप्याश्चर्यकरोऽयं यज्ञ इत्यर्थः १४ कौतेयस्य यज्ञ इति शेषः १५ ऋद्ध्या तु वरुणदेवमित्यादेरध्यायशेषस्य तात्पर्यसर्वांगसंपूर्णोऽयं यज्ञ इत्यर्थे षडग्रिनाथ इत्यर्थः आरंभणीयः
 क्षत्रः प्रीतिः यष्टिः द्विरात्रः दशपेय इति १६ रत्नोपहारसंपन्न इत्यत्र रत्नोपहारकर्मण्यइति पाठे रत्नसांशोऽपि नाकर्मणा युक्तः १७ इडाकर्मस्त्विष्टकृदूर्ध्वशिष्टं हविः प्रतिपत्तिकर्ममंत्र
 शिक्षाविशारदैः मंत्रैश्च शिक्षायां च हस्तक्रियायां च विशारदैर्कैस्त्रिभिः १८ । १९ ॥ ॥ इतिसभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

ततोऽभिषेचनीयेऽन्दिब्राह्मणाराजभिः सहेत्यादिका शिशुपालवधांता दशाध्यायी नानाविधमतभेदोपन्यासपूर्वकं कृष्णशिशुपालरूपकेण ब्रह्मणि जीवस्य महाकाशमठाकाशान्यायेन लयं
 दर्शयति तत्र कथापक्षे प्रत्यक्षवृत्त्यैव लभ्योर्थः स्पष्टः अध्यात्मपक्षे तु परोक्षवृत्तिलभ्यतया तत्त्वं दुर्व्याख्येयमिति मकाशयते तदेव अभिषेचनीये राजसूयांगभूते सोमयागविशेषे १।१ कर्मांतरं
 मध्ये मध्ये कर्मविरामकालं उपासंतः उपगच्छंतः प्राप्तवतः । असगतावित्यस्य रूपम् । कर्मच्छिद्रं प्राप्य जल्पकथां च कुरित्यर्थः । अमितौजसः बहुप्रतिभावंतः ३ एवमेतदिति स्वपक्षस्यापनं
 नचाप्येवमिति परपक्षदूषणं एवं प्रतिवादिपक्षेऽपि । बहवस्तु सामान्याः वितंडांस्वपक्षपरपक्षस्थापनाहीनां कथाम् ४ कृशान् युक्तिदौर्बल्यात् अकृशान् युक्तिप्रावल्यात् तत्र विपरीतं
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽभिषेचनीयेऽन्दिब्राह्मणाराजभिः सह ॥ अंतर्वेदीं प्राविशुः सत्कारार्हमहर्षयः १ नारदप्रमुखास्तस्यामंतर्वेद्यां महात्मनः ॥
 समासीनाः शुशुभिरसहराजर्षिभिस्तदा २ समेता ब्रह्मभवने देवादेवर्षयस्तथा ॥ कर्मांतरमुपासंतो जलपुरमितौजसः ३ इदमेवं न चाप्येवमेवमेवं न
 चान्यथा ॥ प्रत्युच्चुर्बहवस्तत्र वितंडावादिनो द्विजाः ४ कृशान् रथांस्ततः केचिदकृशांस्तत्र कुर्वते ॥ अकृशांश्च कृशांश्च कुरुहेतुभिः शास्त्रनिश्चयैः ५
 तत्र मेधाविनः केचिदनुमानैः प्रपूरितम् ॥ विचिक्षिपुर्गम्येनानभोगतमिवामिषम् ६ केचिद्धर्मार्थकुशलाः केचित्तत्र महाव्रताः ॥ रोमिरेकेथयंत
 श्वसर्वभाष्यविदां वराः ७ सावेदिवेदसंपन्नैर्द्विजमहर्षिभिः ॥ आवभासे समाकीर्णानि क्षत्रैर्द्यौरिवायता ८ न तस्यां सन्निधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चा
 व्रती ॥ अंतर्वेद्यां तदाराजं युधिष्ठिरनिवेशने ९ तांतुलक्ष्मीव तोलक्ष्मीं तदा यज्ञविधानताम् ॥ तुतोष नारदः पश्यन् धर्मराजस्य धीमतः १०
 अथ चिंतां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ॥ नारदस्तु तदा पश्यन् सर्वक्षत्रसमागमम् ११ सस्मारचपुरावृत्तां कथां तां पुरुषर्षभ ॥ अंशावतरणे याऽसौ
 ब्रह्मणो भवनेऽभवत् १२ देवानां संगमंतं तु विज्ञाय कुरुनंदन ॥ नारदः पुंडरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् १३ साक्षात्स विबुधारिघ्नः क्षत्रेनारायणो विभुः ॥
 प्रतिज्ञां पालयंश्चेमां जातः परपुरंजयः १४ संदिदेश पुरायोऽसौ विबुधान् भूतकृत्स्वयम् ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंतः पुनर्लोकानवाप्स्यथ १५ इति नारा
 यणः शंभुर्भगवान्भूतभावनः ॥ आदिश्य विबुधान्सर्वान् जायतयदुक्षये १६ क्षिताबंधकृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः ॥ परयाशु शुभे लक्ष्म्या न क्षत्राणा
 मिवोदुराद् १७ यस्य बाहुबलं सेंद्राः सुराः सर्व उपासते ॥ सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिर्मर्दनः १८ अहो वत महद्भूतं स्वयंभूर्यमिदं स्वयम् ॥ आदा
 स्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् १९ इत्येतां नारदश्चिंतां चिंतयामास धर्मवित् ॥ हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञैरीज्यंतमश्वरम् २०

कुर्वति हेतुभिर्नानाविधैस्तर्कैः ९ । ६ तत्रेति परोक्षस्य दूषणे एवावृत्ताः ननु शास्त्रतत्त्वे इति भावः ७ । ८ । ९ । १० अथ चिंतां समापेदे इत्यादि तस्यौ सवहुमानत इत्यंतो ग्रंथः नारदस्य पूर्वा
 परानुसंधानात् क्षत्रक्षयस्यातः परं उपक्रमो जात इति चिंता चितव्यया स्मृतिर्वा अंशावतरणात् प्राक् ब्रह्मसमाया निश्चितस्य भूभारहरणस्याभूदित्यर्थः ११ । १२ । १३ क्षत्रेक्षत्रियजातौ जा
 तः आविर्भूतः १४ । १५ नारायणस्यैव वंशं भुवं चतुर्वर्कपरपर्यायं भूतभावनत्वं वेतियुक्तं एकस्यैव त्रिमूर्तिधारित्वात् यदुक्षये यदुगृहे १६ । १७ । १८ महद्भूतं महाविष्णुः स्वयंभूः अस्मदा
 दिवच्छरीरव्यपाश्रयत्वेनापि भवनं न सहते इत्यर्थः आदास्यति आच्छेत्तुमिच्छति पुनरिति असकृदेतदनेन कर्मकृतमस्तीति सूचितम् १९ । २०

धर्मविदांश्रेष्ठो नारदः धर्मराजस्य यज्ञैरिज्यम् २१ । २२ संयुजं संबन्धिनेऽवहुरादिम् प्रियमित्रम् २३ । २४ एकैकशः प्रत्येकम् अथ अथापि एषां मध्ये वरिष्ठाय प्रथममिति शेषः २५ । २६ बुद्ध्या बुध्यति जानाति वस्तुतत्त्वमनयेति बुद्धिः श्रवणमननध्यानात्मिका चेत्तो वृत्तिः तयानिश्चित्यसाक्षात्कृत्य अर्हणीयतमं अर्हणीयाः ब्राह्मणाः देवताप्रसादहेतुत्वात् अर्हणीयतराः देवाः कामपूरकत्वात् अर्हणीयतममात्मा सर्वस्य तत्प्रीत्यर्थत्वात् तथा च श्रुतिः । 'नवाअरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवंत्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवंतीति तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादंतरं यदयमात्मा' इति च । भुवीत्यनेनात्मैव कर्मभूमावर्हणीयः । 'इह चेदेदीदृशसत्यमस्ति न चेदेदीर्महती विनाष्टिः' इति श्रुतेरन्यत्र तदलाभात् २७ एवमात्मनोजिज्ञास्यत्वमुक्तास्वरूपमाह एष हीति एष पुरोवर्ती श्रीकृष्णः सूर्यश्च ज्योतिषां पदार्थप्रकाशकानां सूर्यचंद्राग्निवागादीनां चंद्राग्नितारादीनां च समस्तानां सम्यग्गस्तंगतानां स्वभावस्थायामन्विच मध्येऽस्तस्तपन्नाभातीति योजना । अयं भावः न तावदाग्निः स्वयं ज्योतिः सूर्यकांतादिद्वारा सूर्यस्यैव इव नादात्तद्रूपेणारूढत्वात् । नापि चंद्रतारादिः तस्य जलमयस्य सूर्यज्योतिषैव भास्यत्वात् यथाऽयं दृष्टांत एव चतुरादयोऽपि न स्वशक्त्या प्रकाशकाः किंतु आत्मसत्तानुवेधादेव तथा यथाऽस्याद्यभावेऽपि सूर्यः इतरानिरपेक्षः प्रकाशयति एवमात्मा चतुराद्यु

तस्मिन् धर्मविदांश्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः ॥ महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्यौ स बहुमानतः २१ ततो भीष्मोऽब्रवीद्राज न धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ क्रियतामर्हणं राज्ञायथार्हमिति भारत २२ आचार्यमृत्विजं चैव संयुजं च युधिष्ठिर ॥ स्नातकं च प्रियं प्राहुः षडर्घ्यार्हं नृपंतथा २३ एतानर्घ्यानि भिगतानाहुः संवत्सरो पितान् ॥ तद्दमेकालपूगस्य महतोऽस्मानुपागताः २४ एषामेकैकशो राजन्नर्घ्यानीयतामिति ॥ अथ चैषां वरिष्ठाय समर्था योपनीयताम् २५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कस्मै भवान्मन्यतेऽर्वमेकस्मै कुरुनंदन ॥ उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह २६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततो भीष्मः शांतनवो बुद्ध्या निश्चित्य वीर्यवान् ॥ वाष्णेयं मन्यते कृष्णं पूजनीयतमं भुवि २७ एष ह्येषां समस्तानां तेजो बलपराक्रमैः ॥ मध्ये तपस्त्रिवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः २८ असूर्यमिव सूर्येण निर्वातमिव वायुना ॥ भासितं लहादितं चैव कृष्णेन दंसदोहिनः २९

परमेऽपि स्वप्रेस्वप्रकाशेनैव सर्ववासनामयं पदार्थजातप्रकाशयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यादि श्रुतिभ्यः तेजो बलपराक्रमैः तेजः प्रकाशः बलं तेजोतराभिभवसामर्थ्यं पराक्रमः निर्वशेषेण तमोनाशकत्वं च दृष्टांते तेज आदि दार्ष्टान्तिके तु चित्प्रकाशः बलं अबाध्यत्वं पराक्रमः सर्वोपादानत्वेन सर्वव्यापकत्वं च । कथापक्षे तु तेजः कांतिः बलं पराभिभवसामर्थ्यं पराक्रमः संग्रामोद्यमः २८ असूर्यमिवेति । यथा गाढाधकारसंघट्टादि असत्कल्पं अप्रकाशमानं च तस्य सत्ता स्फूर्ती सूर्येणैव भवतः । एवं अहंकारादेर्घटांतस्यार्थजातस्य सत्ताप्रकाशौ चिदधीनावेवेति पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् एवं तथा निवाते वातशून्येऽपवरके निदावे विद्यमानान्जंतून् वातएवाल्हादयति एवं अयं स्वरूपानंदेन जगदाल्हादयति । 'एष ह्येवानंदयति एतस्यैवानंदस्यान्यानि मूतानि मात्रा मुपजिवंति' इति श्रुतेः सोऽयं प्रत्यग्दृशिरूप एव सन् दर्पणेन मुखमिव स्वमायया परागृह्यत्वमिवापादितः पूजनीयः अत्र हि देहाद्युपाधिविस्मरणेन लब्धपदं चित्तं मोक्षाय कल्पते तथोक्तं भगवता पतंजलिना । 'बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा तत्संयमात्प्रकाशावरणक्षय इति' बहिः मूर्त्यादौ अकल्पिता देहादिप्रत्ययेनासंकीर्णा महाविदेहेति धारणाया नाम २९

३० । ३१ । ३२ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ कर्तृत्वादिकं कृष्णे वास्तवमेव न तु मायिकमाविद्यकं वा शरीरमात्रस्य कर्मजन्यत्वनियमात् मिथ्याभूतस्यापि वास्तवार्थक्रियाकारित्वेऽपि रजतादेरपि रजतोचितद्रवीभावापत्तेऽप्यभिसंयमानो जैमिनिमतानुसारी शिशुपालः वर्णाश्रमवयस्तपोविद्यादिभिरेव पुंसां श्रेष्ठ्या श्रेष्ठ्यविभागं बहुमन्यमानः नृपांतरसाधारण्येन कृष्णमपूज्यं करोति नायमिति । वाष्णेयं वृष्णिषूषत्र इति पूर्वोक्तं स्वयंभूत्वं निराकृतं तद्विआत्मनः सर्वसाधा तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सह देवः प्रतापवान् ॥ उपजन्हेऽथ विधिवद्वाष्णेयायार्घ्यमुत्तमम् ३० प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ शिशुपालस्तुतां पूजां वासुदेवेन चक्षमे ३१ स उपाह्वय भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ॥ अपाक्षिप द्वासु देवं चेदिराजो महाबलः ३२ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणं कृष्णार्घदाने षड्विंशोऽध्यायः ३६ ॥ ॥ शिशुपाल उवाच ॥ नायमर्हति वाष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु ॥ महीपतिपुत्रोऽयं राजवत्पार्थिवार्हणम् १ नायं युक्तः समाचारः पांडवेषु महात्मसु ॥ यत्कामात्पुंडरीकाक्षं पांडवार्चितवानसि २ बालाग्र्यं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पांडवाः ॥ अयं च स्मृत्य तिकांतो ह्यापगे योऽल्पदर्शनः ३ त्वाद्दृशोऽधर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ॥ भवत्यभ्यधिकं भीष्मो लोकेष्वमृतः सताम् ४ कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ॥ अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ५ अथ वामन्यसे कृष्णं स्थविरं कुरुपुंगव ॥ वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तस्सुतः ६ अथ वा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान् ॥ रुपदेतिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ७ आचार्यमन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनंदन ॥ द्रोणेतिष्ठति वाष्णेयं कस्मादार्चितवानसि ८ ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनंदन ॥ द्वैपायने स्थिते वृद्धे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ९ भीष्मेशांतनवे राजन् स्थिते पुरुषसत्तमे ॥ स्वच्छंदं मृत्युके राजन् कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया १० अश्वथाग्निस्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे ॥ कथं कृष्णस्त्वयाराजन्नार्चितः कुरुनंदन ११ दुर्योधने च राजेंद्रे स्थिते पुरुषसत्तमे ॥ कृपे च भारताचार्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः १२ दुर्मांके पुरुषाचार्यमतिक्रम्य तथाऽर्चितः ॥ भीष्मके चैव दुर्द्वेपे पांडुवत्कृतलक्षणे १३ नृपे च रुक्मिणीश्रेष्ठे एकलव्ये तथैव च ॥ शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्त्वयाऽर्चितः १४ अयं च सर्वराज्ञां वैबलश्चाधीमहाबलः ॥ जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत १५ ये नात्मबलमाश्रित्य राजानो युधिनिर्जिताः ॥ तंच कर्णमतिक्रम्य कथं कृष्णस्त्वयाऽर्चितः १६ नैव विद्वन् नैव चाचार्यो न राजा मधुसूदनः ॥ अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया १७ अथ वाऽभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ॥ किराजभिरिहानीतैरवमानाय भारत १८ वयंतु न भयादस्य कौंतेयस्य महात्मनः ॥ प्रयच्छामः करान्सर्वे न लोभान्न च संतवनात् १९ अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ॥ करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यसे २०

रणं देहस्य तु अस्मदादिव देवक्या जातत्वात् दुर्वचमिति भावः १ । २ आपगे यो भीष्मः ३ । ४ । ५ ननु अस्मदादिव ज्ञातोऽप्यराजापि वृद्धत्वादिना हेतुना पूज्यः कृष्ण इत्याशंक्य निराकृतं अथ वामन्यसे इत्यादिना ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

प्राप्तोलक्षणं राजचिह्नं छत्रचामरादि संप्राप्तलक्षणः । प्राप्तपत्रे च द्वितीययेतिसमासः । तदभ्योऽप्राप्तलक्षणस्तम् वस्तुवृत्त्याऽपि अतादृशं असंगतिमाश्रित्वा । 'अलक्षणमचित्यं' इत्यादिश्रुतेरिति वाग्देवतायास्तात्पर्यम् २१ । २२ धर्मच्युतत्वमेवाह योऽयमिति राजानं कंसम् २३ । २४ । २५ । २६ अयुक्तामिति आत्मनः अयुक्तां पूजां अद्वैते पूज्यपूज्यकभावाभावेन भेदस्यायोगात् तथापि हविषोनिःस्पंदं देशं प्राशितुं द्रौपदीशकेशपवतप्राज्ञनायप्राप्य द्विचंद्रादिवन्मायया भेदमारुढो भक्तो पहतत्वात्तावदेव बहुमन्यसे निजनेनिर्मनुष्ये अंतरिक्षेऽवसतीति श्वावायुः । 'मातरिश्वासादागतिः' इति कोशः । मातर्यंतरिक्षेऽवसतीति यास्कः इति सरस्वत्याशयः । कथापक्षे तु स्पष्टपदार्थः २७ प्रलंभं ते अवलंबते २८ । २९ । ३० । ३१ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ तत इति १ अधर्मश्चेति वेदकगम्यापरदेवताकृष्णो न तर्कगम्या तर्कबलेन तुताप्रत्याक्षानस्य शाकल्य

किमन्यदवमानाद्विद्येदेन राजसंसदि ॥ अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्धेनार्चितवानसि २१ अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेतियशोगतम् ॥ कोहि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तानियोजयेत् २२ योऽयं वृष्णि कुले जातो राजानं हतवान्पुरा ॥ जरासंधं महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् २३ अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टायुधिष्ठिरात् ॥ दर्शितं कृपणत्वं च कृष्णेऽस्य निवेदनात् २४ यदि भीताश्चकौ ते याः कृपणाश्च तपस्विनः ॥ ननु त्वयाऽपि बोद्धव्यं यां पूजां माधवार्हसि २५ अथ वा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन ॥ पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि २६ अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहुमन्यसे ॥ हविषः प्राप्य निःस्पंदं प्राशिताश्चेव निजने २७ न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामपमानः प्रयुज्यते ॥ त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलंभं ते जनार्दन २८ कृबिदारक्रियायादगंधे वारूपदर्शनम् ॥ अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन २९ दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ॥ वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथा तथम् ३० इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ॥ निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ३१ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्धाभिहरणेशिशुपालक्रोधोनाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रव ॥ उवाच चैनं मधुरं सांत्वपूर्वमिदं वचः १ नंदयुक्तं महीपालयादृशं वै त्वमुक्तवान् ॥ अधर्मश्च परो राजन् पारुष्यं च निरर्थकम् २ न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिवः ॥ भीष्मः शांतनवस्त्वेनं मां स्वमंस्थास्त्वमन्यथा ३ पश्य चैतान् महीपालं स्त्वतो वृद्धतरान्वहून् ॥ मृष्यंते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षंतुमर्हसि ४ वेदतत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ॥ न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेदकौरवः ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ नास्मै देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सांत्वनम् ॥ लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणानां भिमन्यते ६

स्येव तवाधर्मो महान् भवतीत्यर्थः यतः पारुष्यं च निरर्थकम्

पक्षे विपरीतं संधाः भेद इति यावत् पक्षेऽप्येव पारुष्यं स्वार्थेऽप्यत्र तन्निरर्थकं स्वप्रगजवदर्थं नून्यमाभासमात्रम् पौरुषं चेति पाठे पुरुषधर्मः कर्तृत्वादिः पौरुषम् तदपि सुप्ति समाध्यादौ प्रत्यगात्मनि अदर्शनात् रज्जुरगादिव दामासमात्रं तत्राधिष्ठानभूतं आत्मवस्तु कृष्ण एव निरधिष्ठानकप्रमायोगात् कथापक्षे पारुष्यं दुर्वाक्यत्वम् २ एतच्च योगबलेनैव भीष्मो वेदेत्याह न हीति परो धर्मः अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तः यतस्तं भीष्मो वेदास्तोऽस्य वचस्य विज्ञासो न कर्तव्य इत्यर्थः ३ । ४ । ५ अनुनयः न यो युक्तिस्तामनुपश्यात् भवतीति अनुनयो मननानंतरमाविधानं योग इति यावत् सनास्मै असंभावनाग्रस्ताय देयः । पक्षे अनुनयः कुपितप्रसादनं सगुणोपास्त्यभावादनधिकारिणे इत्यर्थः सांत्वनं शमम् ६

तत्र मूढं मूढभाषयैव बोधयेदिति न्यायेन शिशुपालमतमनुसृत्यैव कृष्णस्याधिक्यमाह द्वाभ्याम् क्षत्रिय इति ७ । ८ इतोऽप्यधिकमाह न हीति त्रैलोक्यांतर्गतानां ब्रह्मादीनामित्यर्थः ९ इदानीं तनक्षत्रियेभ्यः कृपभाः श्रेष्ठाः हि रण्याक्षादयः वार्ष्णेये सर्वप्रतिष्ठितं विलीनम् किं न ककुडलन्यायेन नेत्याह निखिलेनेति सत्यामपि कनककुडौ कुडलवृत्त्यनपायात् रज्जुसर्पन्यायेनैवेयं संप्रतिष्ठा । ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति श्रुतेश्च । पक्षांतरे तु ब्रह्मणः कनकवत्परिणामित्वं कुडलस्यैव प्रपंचस्य क्रियायां प्रविलाप्यत्वं च स्यात् । तथा च 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्यसंगत्वश्रुतेर्ज्ञानादेवेत्यवधारणस्य च व्याकोऽइति दिक् १० । ११ उक्तार्थप्रमाणमाह ज्ञानवृद्धा इत्यादिना १२ कर्माणि पूतनावधादीनि १३ । १४ कृतार्थकृतं अर्थ उपकारम् १५ । १६ १७ वैश्यानामिति लक्ष्मीपतित्वात्पुराणपुरुषत्वाच्च १८ । १९ नियताऽच्युतेऽकर्मजत्वात् अन्यत्र कर्मजत्वादेवामस्यैव भवतीत्यर्थः २० लोकसंपन्नं ज्ञानसंपन्नम् २१ । २२ क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वारणेरण कृतावरः ॥ यो मुंचति वशं कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ७ अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ॥ न पश्यामि महीपालं सांत्वतीपुत्रतेजसा ८ न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ॥ त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयं महाभुजः ९ कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ॥ जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् १० तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेऽपु कृष्णमर्चामनेतरान् ॥ एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं माते भूद्राद्विरीदशी ११ ज्ञानवृद्धामयाराजन् बहवः पर्युपासिताः ॥ तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् १२ समागतानामश्रौषं बहून् बहून् तान्सताम् ॥ कर्माण्यपि च यान्यस्य जन्मप्रभृतिधीमतः १३ बहुशः कथ्यमानानि नैर्भूयः श्रुतानि मे ॥ न केवलं वयं कामाचेदिराज जनार्दनम् १४ न संबंधं परस्त्वय कृतार्थं वाक्यं च न ॥ अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भूत सुखावहम् १५ यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञाया चार्चं प्रयुज्महे ॥ न च कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः १६ गुणैर्वृद्धानाति क्रम्य हरिर्चर्यतमो मतः ॥ ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः १७ वैश्यानां धान्यधनवान् शूद्राणामेव जन्मतः ॥ पूज्यतायां च गोविंदे हेतूद्रावपि संस्थितौ १८ वेदे वेदांगविज्ञानं बलं चाभ्यधिकं तथा ॥ नृणां लोके हि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते १९ दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं हि कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ॥ संततिः श्रीर्घृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताऽच्युते २० तमिं लोकसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ॥ अर्घ्यमर्चितमर्चां सर्वसंक्षंतुमर्हथ २१ ऋत्विग्गुरुर्विवाहश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ॥ सर्वमेतद्वृषीकेशस्तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः २२ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः ॥ कृष्णस्य हि कृते विश्वमिदं भूतं चराचरम् २३ एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ॥ परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मात्पूज्यतमोऽच्युतः २४

लोकवृद्धा कृष्णमाहात्म्यमुक्त्वा शास्त्रदृष्ट्याऽपि तदाह कृष्ण एवेति उत्पत्तिरपि उपादानमपि अव्ययः अविनाशी अपरिणामित्वात् रज्जुवत्परिणाम्युपादानस्य नाशावश्यंभावादिति भावः अप्यय इति पाठे लयस्थानम् कृष्णस्य कृते कृष्णार्थं सर्वशेषित्वात्कृते ह्यव्ययं तादर्थ्ये निपात्यते भूतं उत्पन्नं तेन विमाश्य पितृत्वं कृष्ण एव सत्य इत्यपि ज्ञेयम् २३ नन्वपरिणामित्वे कृष्णस्य कथं परिणामिनमाकाशादिकं प्रत्युपादानत्वं कारणस्य कार्यसजातीयत्वनियमादित्याशंक्याह एष प्रकृतिः उपादानजगतः अव्यक्ता अप्रकटारज्जुरिव स्पष्टमदृष्टा सर्पस्य कर्ता महदहंकारादिरप्ययमेव । परिणामवादिष्वेतेऽपि कार्यस्य कारणानन्यत्वात् महदादेश्च विवर्तकत्वात् । नन्वन्योऽन्यत्रान्यत्कल्पयति महदादेस्तु कथं सदात्मनि स्वस्वकल्पकत्वमित्याशंक्याह सनातन इति सुप्तिप्रलयादावपि तेषां संस्कारात्मना सत्त्वमस्ति अतः कदाचित्प्रतीयमानत्वात् नित्यत्वात्तेऽपि भ्रमत्संस्कारपरंपरायां बीजांकुरवदनादित्वान्महदादिरपि सना

ततोऽनादिरेवेत्यर्थः । नन्वेवेष्टतकाठिन्यवदात्मनि महदादेराविर्भावतिरोभावौक्तौ स्यातां तथाचात्मसमस्तत्वात् तयोः स्यादित्यत आह परइति सर्वभूतेभ्य उत्पन्नेभ्यो महदादेभ्योऽतिरिक्तः । महदाद्युपादानं त्वज्ञानमेव ननुचिदात्मा तदपि रज्ज्वज्ञानवत्तदनाद्यपि बोधसति वस्तुतया कालत्रयेऽपि तत्कार्यनासीदिति प्रत्ययात् । यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायेन कार्यवत् अनिर्वचनीयत्वमेव कल्प्यते अतः कृष्णपर्वणो न त्वज्ञानं त्रैकालिकबाधविषयत्वात्तस्येति भावः । पूज्यतमइति निरुपाधिकप्रेमविषयत्वेन सर्वशेषित्वं प्रत्यगात्मत्वं चोक्तम् अच्युतइति भोक्तृत्वरूपविकारनिषेधः अहंकारस्यैव भोक्तृत्वादात्मनि च जलचंद्रचांचल्यवत्तदुपधानात्कल्पितमिति भावः २४ अतएव कृष्णाद्वैतं सिद्धमित्याह बुद्धिरित्यादिना प्रतिष्ठितं रज्जुरमवत्कृष्णानन्यत्वादित्यर्थः बुद्धिरहंकारः मन इतींद्रियाण्येकादश महान्महत्त्वं वायुरित्यादिपंचकेन पंचतन्मात्राणां स्थूलभूतानां च ग्रहणम् चतुर्विधं

बुद्धिर्मनो महदायुस्तेजोऽभःखंमहीचया ॥ चतुर्विधंचयद्रूपं सर्वकृष्णे प्रतिष्ठितम् २५ आदित्यश्चंद्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ॥ दिशश्च विदिशश्चैव सर्वकृष्णे प्रतिष्ठितम् २६ अग्निहोत्रमुखावेदा गायत्री छंदसां मुखम् ॥ राजामुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् २७ नक्षत्राणां मुखं चंद्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ॥ पर्वतानां मुखं मेरुर्गुरुः पततां मुखम् २८ ऊर्ध्वतिर्यग्धश्चैव यावती जगतो गतिः ॥ सदेवकेषु लोकेषु भगवान्केशवो मुखम् २९ अयंतु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते ॥ सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ३० यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं मतिमात्रम् ॥ सर्वैष इत्येव यथा धर्मं न तथा चेदिराडयम् ३१ स वृद्धबालेष्वथवा पार्थिवेषु महात्मसु ॥ को नाहं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ३२ अथैनां दुष्टतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति ॥ दुष्टतायां यथान्याय्यं तथाऽयं कर्तुं मर्हति ३३ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाभिहरणे भीष्मवाक्यं नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः ॥ व्याजहारोत्तरतः सहदेवोऽर्थवद्वचः १ केशवं को शिंहं तारमप्रमेयपराक्रमम् ॥ पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपाः २ सर्वेषां बलिनां भूमिमेदं निहितं पदम् ॥ एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ३ स एव हि मया वध्यो भविष्यति न संशयः ॥ मतिमंतश्च ये केचिदाचार्यपितरंगुरुम् ४ अर्च्यमर्चितं मर्ह्यं हि मनुजानं तु ते नृपाः ॥ ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ५ मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये वै दर्शिते पदे ॥ ततोऽप तत्पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्ध्नि ६ अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन्साधुसाध्विति ॥ आविध्य दजितं कृष्णं भविष्यद्रूपं जल्पकः ७ सर्वसंशयनिर्मोक्तानारदः सर्वलोकवित्त उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ८ कृष्णं कमलपत्राक्षं नाचं विष्यंति ये नराः ॥ जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेयानसंभाष्याः कदाचन ९

जरायुजादिभौतिकम् २५ । २६ । २७ । २८ । २९ सर्वत्र सर्वदा सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन संततिमिति शेषः ३० उत्कृष्टं धर्मं आत्मदर्शनम् ३१ । ३२ । ३३ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारता भावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ य एवं विधः कृष्णः स एव वसुदेवसूनु रिति सहदेवप्रतिज्ञानारदवचनाभ्यां निश्चेतुं मध्यायमारभते एवमुक्त्वा तस्यादिना १ अप्रमेयो निर्गुणत्वात् परं पश्चाद्वाविकार्यं तत् आक्रामति व्याप्राप्तीति पराक्रमलपादानम् अप्रमेयश्चासौ पराक्रमश्चेति समासः शुद्धशबलब्रह्मरूपोऽयं केशिंहं तेत्यर्थः २ । ३ । ४ । ५ । ६ कृष्णं इयामम् ७ । ८ ननु उपाध्य विवक्षया ब्रह्मभावोऽस्मदादीनामप्यस्ति तद्विवक्षायां तु फलशलादुवत्कृष्णस्यास्माकं च ज्ञानैश्वर्यतारतम्येऽपि तस्य व्यावृत्तत्वेनास्मदादिवदुभयविधब्रह्मभावो

नास्त्येवेत्याशंक्याह कृष्णमिति यथापरिमाणतारतम्यस्य विमोक्षितिराकाशादौ देशतः कालतश्च परिच्छेदमावात्तदृष्टा तथाप्येवं तारतम्यस्यापि ब्रह्मत्वात् । ननु प्रलये कार्यमात्रनाशस्य वक्तव्यत्वात् कथं कृष्णविग्रहस्य कालापरिच्छेद्यत्वं पुज्येतेति चेन्न तस्या कार्यत्वात् नहि पूर्वोदाहृतस्य हिरण्यस्य भुत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणः कार्यत्वं वक्तुं शक्यं । अंतस्तद्रूपोपदेशादिति न्यायविरोधात् शास्त्रांत्यन्यायविरोधाच्च । तत्र हि नित्यसिद्धेश्वरादवोचीनानां ज्ञानध्यानसिद्धानामीश्वराणामेवैश्वर्यं विद्यदादिजगत्सृष्टिसंहारादिव्यापारवर्जितेन सह भोगसाम्यमात्रम् हेतुश्चात्रोक्तः असन्निहितत्वादिति भौतिकपदार्थसृष्ट्यादिसमकाले हि तेषां सृष्टिप्रलयाविति न तेभूतोत्पत्तिलयकाले सन्निहिताः अयंतु दानीमपि सन्निहितोऽस्तीति नित्यपव व्यवहारतः सर्गपरंपराया आद्यंतं शून्यत्वात्तद्वेतुहेतोरस्यापि तथात्वं दुर्वारम् । मन्वस्य नित्यत्वे तल्लोकादेरपि नित्यत्वं वाच्यम् । तथाचाद्वैतस्य तिरिति चेत् भ्रांतोसि यथात्रैलोक्यनाशेऽपि ब्रह्मलोकाद्यस्ति तथा ब्रह्मलोकनाशेऽपि तल्लोकादिकमस्ति यथा सत्स्वपि ब्रह्मलोकादिषु अस्मदादीनां शुद्धैव रूपमप्रतिहतं तथा तस्मिन्नपि सति भविष्यतीति कानोहानिः । ये तु तल्लोक ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पूजयिष्याच पूजार्हं ब्रह्मक्षत्रविशेषवित् ॥ सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् १० तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ॥ अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ११ स्थितः सेनापतिर्योऽहं मन्यध्वं किंतु सांप्रतम् ॥ युधितिष्ठाम स ब्रह्मसमेतान् वृष्णिपांडवान् १२ इति सर्वान्समुत्साह्य राजस्तान् चेदिपुंगवः ॥ यज्ञोपधाताय ततः सोऽमंत्रय तराजभिः १३ तत्राहूता गताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ॥ समदृश्यंतं संकुद्रा विवर्णवदनास्तथा १४ युधिष्ठिराभिषेकं च वासुदेवस्य चार्हणम् ॥ न स्याद्यथा तथा कार्यमेवं सर्वे तदाऽब्रुवन् १५ निष्कर्षांश्चिश्चयात्सर्वे राजानः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् १६ सुहृद्विर्वार्यमाणानां तेषां हि वपुरावभौ ॥ आभिषादपठणानां सिंहानामिव गर्जताम् १७ तं बलौघमपर्यंतं राजसागरमक्षयम् ॥ कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुभुधेतदा १८ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि अर्घाभिहरणसमाप्तिर्नाम ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ समाप्तं चेदमर्घाभिहरणपर्व ॥ अथ शिशुपालवधपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सागरसंकाशं दृष्ट्वा नृपतिमंडलम् ॥ संवर्तवाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्णवम् १ रोषात्प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ॥ भीष्मं मतिमतां मुख्यं वृद्धं कुरुपितामहं २ बृहस्पतिं बृहतेजाः पुरुहूत इवाऽरिहा ॥ असौ रोषात्प्रचलितो महानृप तिसागरः ॥ अत्रयत्प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ३ यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात्प्रजानां चाहितं भवेत् ॥ यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्यापि तामह ४ इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ उवाचे दं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ५ मा भैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वासिंहं हंतुं मर्हति ॥ शिवः पंथाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ६

माप्तिरेव कैवल्यमित्याहुस्तदश्रोतमिति व्युत्पादितमन्यत्र । 'केचिदाहुरिभं सांबं केचिद्विष्णुं परेरविम् ॥ केचिद्विशंकेष्यं वांमद्विधाः पार्थसारथिम्' ॥ तस्माद्युक्तं कमलपत्राक्षस्य पूर्वोक्तरीत्या असंगस्य साक्षाद्ब्रह्मत्वं इतरेषां तूपाधितादात्म्यव्यवहितमिति महान्भेदइति युक्तं कृष्णस्यार्चनयितमस्त्वम् । प्रत्यग्दृशो रेव देहेन्द्रियाद्युपाधिसान्निध्यात् मुकुरमुखवत्कृष्णरूपेण चरमेजन्मनि परागदृश्यात्मना भासमानत्वादिति दिक् ९ । १० । ११ । १२ । १३ सुनीथः शिशुपालः १४ । १५ निर्वेदात् अपमानेन देहादौ वैराग्यात् आत्मनिश्चयात्स्वबलवत्त्वनिश्चयात् १६ । १७ समयं संकेतम् १८ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारता भावदीपे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ तत इति १ । २ अत्र स्वं तं भवेद्यत्र इति पाठे नः अस्माकं स्वं शुभोदकम् ३ । ४ । ५ शिवः पंथाः कृष्णाश्चरूपः सुनीतः सुनीतिसहितः ६

७।८।९।१० नूनमेतदिति । 'यद्यद्विभूतिमत्स्वममतेजोऽशसंभवे' इति भगवद्वचनात् शिशुपालोऽपि विभूतिमत्त्वात् पूर्वभगवत्पार्थदत्त्वाच्च पारमेष्ठ्यं रंज्ञानैश्वर्यादिरूपं तेजोऽस्तितस्यादानंतदेहपातेनैव तंहं तुमिच्छतीत्यर्थः । पुनः शब्दो हिरण्याक्षायप्रेषया ११ । १२ आदातुं संहर्तुं विष्णवे विपर्ययं प्राप्नोति १३ कुतः कृष्णोऽन्ये पातेजास्यादत्तेन तु तानि पृथक्किं तंतीत्यत आह चतुर्विधानामिति चेत्तनाचेतनप्रपंचस्य जले तरंगबुद्बुदन्यायेन तत्रैवोत्पत्तिप्रलययोः श्रवणात् । एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययोहिभूताना मिति तदनन्यत्वाच्च सर्वस्येति भावः १४ । १५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ननु विभीषिकाभिर्बह्वीभि रित्यादिग्रंथो भगवार्त्रि दापरत्वात्प्रभूतार्थवादः किंतु ध्यानमात्रं ध्येयसारूप्यप्रापकं तच्च द्वेषेणापि कर्तव्यमित्यतिशयोक्तिमात्रं ध्यानविधेस्तावकम् । अन्यथा भगवन्निदाकृतावेनादीनां 'भगवन्निदयावेनोद्वि जैस्तमसिपातितः' इत्यादिदोषस्मरणमनुपपन्नं स्यात् । बृहदारण्यकपंचमे च ब्रह्मविदं याज्ञवल्क्यं द्विषतः शाकल्यस्य सद्योभूत्युक्तोऽस्थनाचसंस्कारालाभेन दुर्गतिश्च तूचिता साक्षा ब्रह्मद्विषस्तु ततोऽप्यधिकंदुःखं वक्तव्यं स्यात् । अत्र च द्विषतोऽपि शिशुपालस्यापराधशतं ज्ञात्वा तस्मै भगवता स्वसायुज्यं दत्तमित्युच्यते तस्मान्निदाग्रंथः प्रकरणासंगते भगवत्संभवेत

प्रसुप्ते हि यथा सिंहश्चानस्तस्मिन्समागताः ॥ भवेयुः सहिताः सर्वे तथेव सुधाधिपाः ७ वृष्णि सिंहस्य सुतस्य तथाऽमी प्रमुखे स्थिताः ॥ भवन्ते तात संकु द्वाः श्वानः सिंहस्य सन्निधौ ८ न हि संबुध्यते यावत्सुप्तः सिंह इवाच्युतः ॥ तेन सिंहो करोत्येतान् नृसिंहश्चेदिपुंगवः ९ पार्थिवान् पार्थिवश्रेष्ठः शिशुपालोऽप्यचे तनः ॥ सर्वान्सर्वात्मना तात नेतुं कामो यमक्षयम् १० नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षजः ॥ यदस्य शिशुपालस्य तेजस्तिष्ठति भारत ११ विष्णुताचा स्य भद्रं ते बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ चेदिराजस्य कौंतेय सर्वेषां च महीक्षिताम् १२ आदातुं च नरव्याघ्रोऽयं यमिच्छत्ययं तदा ॥ तस्य विष्णुवते बुद्धिरेवं चेदिपते यथा १३ चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः ॥ प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर १४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चे दिपतिर्नृपः ॥ भीष्मं रूक्षाक्षरावाचः श्रावयामास भारत १५ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वण्युधिष्ठिराश्वासनं नाम चत्वारिं शोऽध्यायः ४० ॥ ॥ ॥ ॥ शिशुपाल उवाच ॥ ॥ विभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भीषयन् सर्वपार्थिवान् ॥ न व्यपत्रपसे कस्माद्बुद्धः सन्कुलपांसनः १

त्वाच्चाभूतार्थवाद एव तथा हि । त्रिविधोऽर्थवादः 'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ॥ भूतार्थवादस्तद्वचनानादर्थवादस्त्रिषामतः' इत्युक्तलक्षणः । एतेषां क्रमादुदाहरणानि । 'प्रजा पतिरात्मनो वपामुदविस्वदत्' स्ववपोत्सवने देहस्यैव नाशो भवतीत्यभूतार्थवादोऽयम् । 'अग्निर्हिमस्य भेषजम् । भेषातिर्थिह काण्वायनं मेघो भूत्वेन्द्रो जहार' इत्यादीनि । तस्मादिह निद कस्यमुक्तिर्विद्वेत्प्रभूतार्थवाद एवेति चेन्न तद्वत्कृत्स्नस्यापि भारतस्य तथात्वापत्तेः । अनन्यगतिकप्रकरणबाधापत्तेश्चानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतबलाबलमिति न्यायेनाकाशादि श्रुतिवार्त्रिदाश्रुतिरपि गौण्यावृत्त्या ब्रह्मपरतयानेयेति युक्तमुत्पद्यमानम् । अत एव श्रीमद्भागवतेऽपि हरिनिदाग्रंथः स्तुतिपरत्वेनैव व्याख्यातः श्रीधरस्वामिभिः । एवं भीष्मेण प्रबोधि तः शिशुपालः स्वबोधमाविश्विकीर्णं भीष्मं तावन्महीकरोति विभीषिकाभिरिति । हेनव्यप सः स्वं कुलपां मध्ये बुद्धः सन्नः अस्मान् पार्थिवान् बह्वीभिर्बिभीषिकाभिः भीषयन् कस्मात्प्रपसे इतियोजना नोर्तुं स्तोतुं योग्यं नव्यं पाति गोपायतीति हे नव्यप हे परमेश्वर तत्त्वगूहनपर कुलपां कुलपतीनां कुलतारकाणां ब्रह्मविदामध्ये बुद्धः सन्नः अस्मान् पार्थिवान् शरीराकार परिणतपृथिवीसात्रनिष्ठान् पृथिव्यंशबाहुल्यात् शरीरस्य पृथिवीत्वम् । 'यच्छरीरं सा पृथिवी' इति श्रुतेः । देहाभिमानयुक्तान् बह्वीभिर्नानाविधभेदवतीभिर्बिभीषिकाभिः संसारमिति हेतु

भिः प्रमातृत्वप्रमुखाभिः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिः भीषयन् भीषयितुं किमिति प्रपसे त्वया वृद्धेनास्माकं संसारमयं प्रदर्शनीयमेव ननु तत्रास्माकमनधिकारमाशंक्य मीतिहरतस्वंगोपनीयमित्यर्थः १ ननु वस्तुतत्त्वमपि उक्तमेवेत्याशंक्य यथा ज्ञातं तथानोक्तमित्याह युक्तमिति तृतीयायां प्रकृतौ वैतर्क्यात् तत्त्वया एतदेव धर्मादपेतायै वक्तुं युक्तमित्यन्वयः । द्वे प्रकृतौ परिणामिन्यो माया तस्यां चित्प्रतिबिम्बश्च । तृतीयाप्रकृतिस्त्वेतदुभयाध्यासाधिष्ठानं निर्विशेषं वस्तु तत्र वर्ततावर्तमानेन तन्मात्रनिष्ठेन त्वया धर्मादपेतः मोक्षः तस्याकर्मसाध्यत्वात् तदर्थः । धर्मादित्यल्लक्षमासः । सोक्षार्थ एतदेव तृतीयप्रकृतिरूपं वक्तुं युक्तम् ननु सगुणं । अस्माकं ब्रह्मलोकांतस्योपासनाफलस्यानपेक्षितत्वादित्यर्थः । एवं च यथा ज्ञातं तथानोक्तमित्युक्तं भवति उक्तेऽर्थे हेतुमाह त्वंहि सर्वं कुरुतम इति २ एतदेव सदृष्टांतं विवृणोति नावीति यथाऽरित्रकर्णधारादिमत्यां महाना विसंबद्धाश्चुद्रानौः पारंप्राप्नोति । यथा वाऽंशं शरीरं जडत्वात् अंशः अन्नं । 'मिस्सास्त्री भक्तं धोऽन्नं' इत्यमरः । अन्वियात् अनुलक्षीकृत्य च लेट । अन्नं ह प्राण इति श्रुतेरनुभवाच्च । तथा भूताः त्वदधीनगतयस्त्वदधीनजविनाश्च कौरव्याः येषां चास्मदादीनां त्वं अग्रणीः पुरोभूत्वा पुरु धार्थमापवस्तेऽपि तथा भूता एवेत्यर्थः । तस्मादनन्यगतिकानामस्माकं अवश्यं त्वया उपदेशः कर्तव्य इति भावः ३ पूतनेति अस्थसगुणब्रह्मणः प्रव्यथितानिर्गुणेऽपि गुणारोपेण वस्तुतत्त्वमो

युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्ततात्वया ॥ वक्तुं धर्मादपेतायै त्वंहि सर्वं कुरुतमः २ नाविनौरिव संबद्धायथाऽधोऽधोऽधमन्वियात् ॥ तथा भूता हि कौरव्यायेषां भीष्मत्वमग्रणीः ३ पूतनाघातपूर्वाणिकर्माण्यस्य विशेषतः ॥ त्वया कीर्तयताऽस्माकं भूयः प्रव्यथितं मनः ४ अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशवं स्तोतुमिच्छतः ॥ कथं भीष्मन ते जिह्वाशतधेयं विदोयते ५ यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्मबालतरैर्नरैः ॥ तमिमं ज्ञानवृद्धः सन्नगोपं संस्तोतुमिच्छसि ६ यद्यनेन हता बाल्येशकु निश्चित्रमत्र किम् ॥ तौ वाऽश्ववृषभौ भीष्मयौ न युद्धविशारदौ ७ चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् ॥ पादेन शकटं भीष्मतत्र किंकृतमद्भुतम् ८ वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन घृतोऽचलः ॥ तदा यो वद्धनो भीष्मन तच्चित्रं मतं मम ९ भुक्तमेतेन बह्वन्नं क्रीडतानगमूर्धनि ॥ इति ते भीष्मशृण्वानाः परे विस्म यमागताः १० यस्य चानेन धर्मज्ञभुक्तमन्नं बलीयसः ॥ स चानेन हतः कंस इत्येतन्न महाद्भुतम् ११

पनात् दुःखितमित्यर्थः ४ अवेति । लिप्तस्य मूर्खस्य इच्छत इति कर्मणि षष्ठ्यः । लिप्तं विषयसंगिनं मूर्खमूर्खमां केशवं स्तोतुमिच्छतं अत्र तुच्छमापि भगवद्भक्तं मां पालय हितोपदेशेनेति भावः । अस्याश्चर्यमेतदित्याह कथमिति हे भीष्महे विद्वद् हे विद्वन् न तेन मे मादृशोऽपि उपनते शिष्ये इयं जिह्वा त्वदीया त्वया शतधा कथनं इयं ते प्रेर्यते अनेकेः प्रकारैः तत्त्वं प्रतिपादयितुमिति शेषः ५ यत्रेत्यत्र सगुणे कुत्सानिदाबालतरैः आपातत उपनिषन्मात्राध्येतुमिर्बुद्धिभिः । बालेतरैरिति पाठे वृद्धैरपि । 'यन्मनसानमनुतेयेनाहुर्भनोऽमृतं ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्विनेदं यद्विदमुपासते' इत्य ब्रह्मत्वे कुत्सा प्रयोक्तव्या । तमिमंगोपयतीति गोपः तंगोपं व्यधिकरणे द्वितीये । तस्य शबलस्य गूहनकर्तारं शुद्धं संस्तोतुं सम्यक्प्रस्तोतुमिच्छसि । प्रार्थनायां पंचमोलकारः । तं प्रस्तोतुं इच्छां कुर्वित्यर्थः ६ अनंतब्रह्मांडाधिपे मायाविन्यपि पूतनाघातादिकमर्त्यं तुच्छमित्याह यद्यनेन तयादिना शकुनिः पूतना पाठांतरे शकुनिवत्स्वे चरन्तृणावर्तः ७ । ८ । ९ । इति ते त्वत्तः शृण्वानाः विस्मयमागताः नाहमित्यर्थः १० यस्य चेति यस्य द्रौपद्यादेः अन्नं अदनीयं शाकलेशादिभुक्तं सचकंसः कामयमानो दुर्वासः स्तृष्यादिकं इच्छन् अनेन कृष्णेन हतः गतः अनुसृतः । हेतुगर्थत्वात् । तदिष्टं संप्रादितमित्यर्थः । सर्वात्मनि कृष्णेशाकलेशेन नृपे विश्ववृष्टिर्जातित्यपि नाद्भुतमित्यर्थः ११

नतेनेशिशिष्यसमीपेकपयतांसतामुखात्तद्वदुक्तं पूतनावधादि मयाश्रुतम् । किंज्ञातस्यावस्थानिरूपणेनेतिभावः । हेकुलाधमकुलं गृहं अधमं यस्य गृहातीत सन्ध्यासधर्मरत । यदुवा कयं अहं वक्ष्ये वोदं शक्येतत्कुरु आमधर्मज्ञ अपक्वधर्मः क्षयिष्णुफलत्वात्कर्मोपास्तीतदभिज्ञं मां प्रति तदेववाक्यं अपूर्वार्थप्रतिपादकं वचः निर्गुणब्रह्मविषयं कुरु । तच्चाहं ज्ञातुं शक्ये इत्यर्थः १२ स्त्रीष्विति प्रतिश्रेयोऽङ्गीकारः यश्चस्वयित्वेनाङ्गीकृतस्तस्मिन्नित्यर्थः । 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रये' इति मेदिनी १३ हिंसाया अनिष्टसाधनत्वमुक्तं तत्त्वयिविज्ञानवातेवितथं व्यर्थम् । 'हत्वाऽपि स इमां लोकां ब्रह्मति न निबध्यते' इत्युक्तेः १४ ज्ञानेति ज्ञातज्ञापनं व्यर्थमित्यर्थः १५ गोघ्न इति गां वाचं हन्ति हिनस्ति । 'यतो वाचो निवर्तते' इति श्रुतेः । स्वस्माद्यावर्तयति त या स्त्रीवस्त्रीष्वृष्टौ सहायभूता मायातद्धता वाचामायिकस्य गुणवतः स्तुतिः कर्तव्या असौत्वमायः वागतीतः कथं संस्तवमर्हति न कथमपीति १६ मतिमतां मतिमद्भिः श्रेष्ठः प्रशस्यतमः संभावयतीति जनार्दनः संसारवर्द्धनेन जनपीडनकरः मायावीर्ह्यश्वरः त्वद्वाक्यात् तव वक्ष्यवचसो वाक्यात् एतत्सर्वं पूतनाघातादि आत्मानि संभावयति सत्यत्वेनैव दर्शयति श्रेष्ठेन त्वया यदेव वक्तव्यं तदेव लोकः सत्यमित्यध्यवस्यति वस्तुतस्तु एतत्सर्वं कृष्णे क्रियारोपणं वितथं । 'निष्कलं निष्क्रियं' इत्यादि श्रुतेः १७ तत्र 'सर्वे ब्रह्मवदिष्यन्ति संप्राप्तुकलौ युगे । नानुतिष्ठं

नते श्रुतमिदं भीष्मनूनं कथयतां सताम् ॥ यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञं वाक्यं कुरुकुलाधम १२ स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च ॥ यस्य चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः १३ इति संतोऽनुशासंति सज्जनधर्मिणः सदा ॥ भीष्मलोके हितस्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते १४ ज्ञानवृद्धं च वृद्धं च भूयांसं केशवं मम ॥ अजान त इवाख्यासि संस्तु वन्कौरवाधम १५ गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च स न भीष्मत्वद्वाक्याद्यदि पूज्यते ॥ एवं भूतश्च यो भीष्मकथं संस्तवमर्हति १६ असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ॥ संभावयति चाप्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः ॥ एवमेतत्सर्वमिति तत्सर्वं वितथं ध्रुवम् १७ न गाथागाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति ॥ प्रकृतिं याति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा १८ नूनं प्रकृतिरेषा तेजघ्न्यानां त्रसंशयः ॥ अतः पापीयसी चैषां पांडवानामपीष्यते १९ येषामर्च्यतमः कृष्णस्त्वं च येषां प्रदर्शकः ॥ धर्मवांस्त्वमधर्मज्ञसतां मार्गादवह्रुतः २० को हि धर्मिणमात्मानं जानन्न ज्ञानविदां वरः ॥ कुर्याद्यथा त्वयीभाष्मकृतं धर्ममवेक्षता २१ चेत्वं धर्मं विजानासि यदि प्राज्ञा मतिस्तव ॥ अन्यकामा हि धर्मज्ञा कन्यका प्राज्ञमानिना ॥ अंबानामेति भद्रं ते कथं साऽपहृता त्वया २२ तां त्वयाऽपहृतां भीष्मकन्यां नैषितवान्यतः ॥ भ्राताविचित्रवीर्यस्ते सतां मार्गमनुष्ठितः २३

तिमैत्रेयशि श्रोदरपरायणाः

इति । शब्दमात्रं वदंति न शमादि पराभवन्ति तादृशो भीष्मो न भवतीत्याह द्वाभ्यां नगाथेति । भूलिङ्गो नाम भूशायी पक्षी मासाहसमित्यनिशं वदन्नपि सिंहदंष्ट्रांतरस्थं मांसमादत्ते स्वयं साहसमतिशयितं करोति तथानर्हि सादिकं कर्तव्यमिति वदन्नन्योर्हि सामेव करोतित्यर्थः १८ त्वं तु अस्मिन् चरमे जन्मानि यथावदसितथैव करोषीत्याह नूनमिति प्रकृतिः शरीरं जघन्या च रेमा तथा पांडवानामपि प्रकृतिर्जघन्याऽतः हेतोः पापीयसी वेदोक्तधर्मसंरक्षकतरा । पातीति पाः वेदोक्तो धर्म इति पासं दण्डपदनिर्वचने व्यासेनैव व्याख्यातत्वात् तं पातीति पापा अतिशये न पापा पापीयसीतियोगात् १८ चरमे देहत्वे गमकमाह येषामिति अतो हेतोः सर्वथा त्वं अवेतिसंबंधः । कं अवेत्युच्यते यः अधर्मज्ञः धर्मज्ञो न भवति यश्च सतां मार्गात् प्रतुष्टयुतः तमिति यत् च्छब्दाध्याहारेण योज्यम् २ यथावदसितथा करोषीत्येतद्दर्शयितुं भीष्मस्य ब्रह्मचर्यदाढ्यं स्तौति पंचभिः कोहीति धर्मिणं धर्मोऽधिकारिणम् २१ अन्येति हे प्राज्ञमानिना त्वया स्तुताया कन्यका सा त्वत्तः कथं भद्रं आप न कथंचन दृष्टत्वात्तव ब्रह्मचर्यस्य २२ तव भ्राताऽपि तादृश इत्याह तामिति यदर्थं हृता सभाताऽपि तानैषितवान् अन्यकामा हीति पूर्वोक्तहेतोरेवेत्यर्थः २३

अंबानामन्याप्राथम्यानेनापि त्वया ब्रह्मचर्यं न त्यक्तमित्युक्ता धर्मसंकटेऽपि त्वया तन्न त्यक्तमित्याह दारयोरिति यस्य विचित्रवीर्यस्य हे प्राज्ञ तव भिषतः पश्यतः मानिनः मानवतः २४ को हि धर्म इति हे भीष्म ते तव निकटे आहिर्बुत्रासुरस्तस्य धर्मो दंभदर्पादिः कोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः । तव कोपि दंभादिरासुरो धर्मो नास्ति अतः यदि दंभारयासि ब्रह्मचर्यं तद्वया व्यासेनेव त्व याऽपि भ्रातृक्षेत्रेषु अपत्योत्पादनं कर्तुं युक्तमेवासीदित्यर्थः । वाशब्दोद्धार्ये । ल्यब्लोपे पंचम्यौ । मोहं प्राप्येव क्लीबत्वं प्राप्येव मूर्च्छितवत् क्लीबवद्भासंभावितविश्वं तव ब्रह्मचर्यमित्य र्थः २५ न त्विति हे धर्मज्ञ कचिदपि साधने शमदमादौ तव उपचयं वृद्धिं न पश्यामीति न अपितु पश्याम्येव । हिते हितनिमित्तं त्वया वृद्धाश्च सेविता इत्यपि पश्यामि तत्र लिङ्ग्य एव धर्ममब्रवी रिति २६ एवं कृष्णस्यैव पूज्यत्वरूपं धर्म इष्टं दत्तमिति सार्द्धं श्लोकत्रयं वाक्यं इष्टादिकं अपत्यस्य षोडशीमपि कलानार्हति अनपत्यस्य च व्रतादिकं मोघमित्येवं अन्येनराः कथयंतीति योजना २७ । २८ सत्त्वं अनपत्यः सन् मिथ्या धर्म आध्यासिकधर्मोऽपत्योत्पादनादिः तस्य अनुसारकः तं अनुसर्तुं वृद्धो वयोतीतत्वादयो ग्योऽसीत्यर्थः । अनुशासनादिति पाठे मिथ्या ध

दारयोर्यस्य चान्येन भिषतः प्राज्ञमानिनः ॥ तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि २४ को हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्यमिदं वृथा ॥ यद्दारयासि मोहा द्वाक्लीबत्वाद्दानसंशयः २५ न त्वहंतव धर्मज्ञ पश्याम्युपचयं कचिद् ॥ न हिते सेविता वृद्धाय एवं धर्ममब्रवीः २६ इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ॥ सर्व मेतदपत्यस्य कलानार्हति षोडशीम् २७ वतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्मयत् ॥ सर्वतदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् २८ सो नपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्या धर्मानुसारकः ॥ हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभिः प्राप्नुयावधम् २९ एवं हि कथयंत्यन्येनरा ज्ञानविदः पुरा ॥ भीष्मयत्तदहंसम्यक् वक्ष्यामि तव शृण्वतः ३० वृद्धः कि लसमुद्रांतिकश्चिद्धं सोऽभवत्पुरा ॥ धर्मवागन्यथा वृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति च ३१ धर्मं चरतमाऽधर्ममिति तस्य वचः किल ॥ पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्मसततं सत्य वादिनः ३२ अथास्य भक्ष्यमाजन्तुः समुद्रजलचारिणः ॥ अंडजा भीष्मतस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ३३ ते च तस्य समभ्याशे निक्षिप्यां डानि सर्वशः ॥ समुद्रां मस्य मज्जंतं चरंतो भीष्मपक्षिणः ३४ तेषां मंडानि सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् ॥ सहंसः संप्रमत्तानामप्रमत्तः स्वकर्मणि ३५ ततः प्रक्षीयमाणेषु ते पुतेष्वंडजोऽप रः ॥ अशंकतमहाप्राज्ञः सकदाचिद्दर्शह ३६ ततः सकथयामास दृष्ट्वा हंसस्य किलिबषम् ॥ तेषां परमदुःखार्तः स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ३७ ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समीपगाः ॥ निजघ्रुस्तंतदाहंसं मिथ्यावृत्तं कुरुदह ३८ तेषां हंससधर्माणमपीमेव सुधाधिपाः ॥ निहन्तुर्भीष्मसंरुद्धाः पक्षिणस्तमिवांडजम् ३९

मांनुशासनं देहाभिमानियोग्यं शास्त्रविहायानपत्यश्च वृद्धश्च जातोऽसीतिसंबंधः तस्मात्तदहंसवत्संन्यासिवत् ज्ञातिभ्यः ज्ञानेभ्यः तत्त्वज्ञानात् श्रवणादिव्यापारभेदात् बहुत्वं वधं गतिमोक्षं गत्यर्थस्य हंतरेतिदं रूपं श्रवणमनननिदिध्यासनैः सम्यगनुष्ठितैरात्मानं प्राप्नुहीत्यर्थः २९ यस्त्वनृताभिसंभिः शब्देनैव ज्ञानं वदति न च ध्यानेन साक्षात्करोति सबध्यत इत्यस्मिन्नर्थे हं साख्यायिकामाह एवं हीत्यादिना कुरुदह इत्यंतेन ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ तेषां मिति ते इमेव सुधायाः शरीररूपायाः पृच्छ्याः अधिपाश्चालकाः प्रा णा एकादशेन्द्रियाणि च त्वानिहन्तुरपि इतरानिव नाना योनिपातेन हिंस्तरपि न तु हिंसितवतः । तत्र हनने दृष्टांतः संरुद्धाः पक्षिणस्तमंडजा भवन्ति । अपिकाका हिंसाया अमावं द्योतयति तत्र हेतुः हंससधर्माणं । हंसाः ध्यानाभिज्ञाः तत्तुल्यं सदा ध्यायि च जितप्राणैर्द्रियगणमित्यर्थः ३९

शाब्दपाठित्यमेवलोकेबहुलं नत्वार्थिकमित्यर्थे पूर्वोक्तकार्यसंप्राप्तिकागाथाऽस्तीत्याह भाषाभिति ४० अभिहतेकाभादिभिः रौपि वदसि धर्म एतत्तवअशुचि अंडभक्षणकर्म वाच
मतीयतेउक्तिविरुद्धमित्यर्थः ४१ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीये भारतमावदीपेएकाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ एवंभीष्मप्रशंसामुखेन हरिस्तुत्वासंप्राति जरासंधस्तुत्याऽपि तंस्तौ
ति समेहत्यादिना 'निर्दोषं हिसमं ब्रह्म' इतिगीतोक्तेः समेब्रह्मणि जरासंधोऽपि बहुमतः श्रेष्ठः यःअयं प्रस्यगात्मादासइतिमत्वाऽनेन स्वामिनाकृष्णेन युद्धेन इयेष नेच्छितवान् १
अनेनेत्यन्वादेशादयमर्थस्य प्रतीचः तदर्थेन कृष्णेनामेदं दर्शयति केशवेनेति कः ब्रह्मा १ केशवादिभिर्यत्कृतं तदेवाह अद्वारेणेत्यादिना कृष्णेन जरासंधानुग्रहार्थगच्छता गजेन्द्रा
नुग्रह इव चतुर्भुजं गरुडारूढंस्वरूपंनप्रकाशितं किंप्राप्तिद्वमपि कृष्णरूपं ब्राह्मणवेधेणाच्छादितं तत्तद्ब्रह्मासाधुमन्यते अन्यथा सर्वेषांतत्स्वरूपदृशां ब्रह्मलोकोल्लंघनेन ब्रह्मणोप
मानोभवतीति दुःसहंतस्य तथाचश्रुतिः 'तस्मादेपांतत्र प्रियंयदेतन्मनुष्या विद्युः' इति । एवादेवानां एतत्तद्ब्रह्म अद्वारेणप्रवेशादिकं मानुषं नादृश्यमनुकुर्वतः शत्रुत्वाभिनयार्थं
युक्तमेतत्लौकिकमर्यादाप्रदर्शनार्थम् ३ स्तुतिपक्षेचतुर्थी पष्ठर्थे दुरात्मनो लोकस्याग्रे अस्मैकृष्णाय पाद्यंदातुंनेषितं तत्स्वरूपगूहनायेतिभावः ४ विरुतं भोजनप्रत्या
गाथामप्यत्रगायंतिपुराणविदोजनाः ॥ भीष्मयांतांचतेसम्यक्कथयिष्यामिभारत ४० अंतरात्मन्यभिहतेरौपिपत्ररथाशुचि ॥ अंडभक्षणकर्मैतत्तव
वाचमतीयते ४१ इतिश्रीमन्महाभारतेसभापर्वणिशिशुपालवधपर्वणिशिशुपालवाक्येएकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ शिशुपालउवाच ॥ समेबहुमतो
राजाजरासंधोमहाबलः ॥ योऽनेनयुद्धेनेयेषदासोऽयमिति संयुगे १ केशवेनकृतंकर्मजरासंधवधेतदा ॥ भीमसेनार्जुनाभ्यांचकस्तत्साध्वितिमन्यते २
अद्वारेणप्रविष्टेनछद्मनाब्रह्मवादिना ॥ दृष्टःप्रभावःकृष्णेनजरासंधस्यभूपतेः ३ येनधर्मात्मनाऽऽत्मानंब्रह्मण्यमविजानता ॥ नेषितंपाद्यमस्मैतदातुम
ग्रेदुरात्मने ४ भुज्यतामिति तेनोक्ताःकृष्णभीमधनंजयाः ॥ जरासंधेनकौरव्यकृष्णेनविरुतंकृतम् ५ यद्ययंजगतःकर्तायथैनंमूर्खमन्यसे ॥ कस्मान्नब्राह्म
णंसम्यगात्मानमवगच्छति ६ इदंत्वाश्चर्यभूतंमेयदिमेपांडवास्त्वया ॥ अपकृष्टाःसतांमार्गान्मन्यंतेतच्चसाध्विति ७ अथवानैतदाश्चर्यंयेपांत्वमसिभार
त ॥ स्त्रांसधर्माचवृद्धश्चसर्वार्थानांप्रदर्शकः ८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वास्त्रुक्ष्णंरूक्षाक्षरंबहु ॥ चुकोपबलिनांश्रेष्ठोभीमसेनःप्रतापवान् ९
रुयानंवैराभिनयायेत्यर्थः ५ एवंकृष्णेनसह जीवितवैकमत्यंगाप्यांते कृष्णदर्शनेनैवप्राणास्त्यजता तत्साधुज्यं प्राप्तमित्याह यद्ययमिति अयंजरासंधाख्यो जीवपवजगतः
कर्तामवेत् तर्हिपुनं मूर्खप्रतियथातथाकस्मात् अन्यसेचेष्टसे मूर्खवदेनंकथं मन्यसेइत्यर्थः । अत्रोत्तरग्रंथात् कृष्णस्तुतौ भीष्मेण पूतनावधादि असकृजरासंधपराजयांतं च
वाक्यजातमुक्तमितिलेख्यम् अयंच ब्राह्मणं ब्राह्मणवेधेणागतंकृष्णं मरणकालेपि कस्मात्आत्मानं प्रत्यगात्मभावेन सम्यक्नुवागच्छति किंतुअवगच्छत्येव अयंभावः । जीवश्चेत्पर
स्तर्हिजीवेन कृतंपरेणैव कृतमितिजीवो नस्तोतव्यः पर्यनुयोक्तव्यो वा । 'कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेव आकाशआनंदो न स्यात्' इतिश्रुतेः । तस्यैवसर्वचेष्टाप्रवर्तकत्वात् । तथा
'अंतेमतिः सागतिः' इति स्मृतेरंतेकृष्णं पश्यतःकृष्णभावः सिद्धइतितस्य लोकदृष्ट्या कृष्णद्रोहित्वेपि न काचिद्भानिः अंतेकृष्णदर्शनहेतोरनेकजन्मांतरानुष्ठितस्य पुण्यपुंजस्यस
त्वात्पुण्यवानेवेति स भंतव्यइति ६ एवंमूर्खाणां । विरुद्धवदाभासमानैर्वाक्यैः कृष्णतद्वक्ताश्च स्तुत्वा संप्रत्यनुपदोक्तरीत्या सद्यःकैवल्यप्राप्तये कृष्णसन्निधौ मृत्युसंपादनार्थं ता
नेवनिंदाति स्पष्टार्थैर्वाक्यैः । इदं स्तित्यादिना । तुशब्दउक्तवैपरीत्यद्योतनार्थः ७ । ८ रूक्षं अर्थतः रूक्षाक्षरं शब्दतश्च ९

१० । ११ । १२ महासेनं कार्तिकेयम् १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीयेभारतमावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ रास शब्दंचकार १
तथापद्मप्रतीकाशेस्वभावयतविस्तृते ॥ भूयःक्रोधाभिताम्राक्षेरक्तेनेत्रेबभूवतुः १० त्रिशिखाभृकुटीचास्यददृशुःसर्वपार्थिवाः ॥ ललाटस्थांत्रिकूटस्थां
गंगांत्रिपथगामिव ११ दंतान्संदशतस्तस्यकोपाददृशुराननम् ॥ युगांतिसर्वभूतानिकालस्येवजिघत्सतः १२ उत्पतंतंतुवेगेनजग्राहैनमनास्त्रिनम् ॥
भीष्मएवमहाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः १३ तस्यभीमस्यभीष्मेणवार्यमाणस्यभारत ॥ गुरुणाविविधैर्वाक्यैःक्रोधःप्रशममागतः १४ नातिचक्रामभीष्मस्य
सहिवाक्यमरिंदमः ॥ समुद्धृतोघनापायेवेलामिवमहोदधिः १५ शिशुपालस्तुसंकुद्धेभीमसेनेजनाधिप ॥ नाकंपततदावीरःपौरुषेस्वेव्यवस्थितः १६ उ
त्पतंतंतुवेगेनपुनःपुनररिंदमः ॥ नसतंचितयामाससिंहःकुद्धोमृगंयथा १७ प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यंचेदिराजःप्रतापवान् ॥ भीमसेनमभिकुद्धंद्वाभीमपराक्र
मम् १८ मुंचैनंभीष्मपश्यंतुयावदेननराधिपाः ॥ मत्प्रभावविनिर्दग्धंपतंगमिववन्हिना १९ ततश्चेदिपतेर्वाक्यंश्रुत्वातत्कुरुसत्तमः ॥ भीमसेनमुवाचे
दंभीष्मोमतिमतांवरः २० ॥ ॥ इतिश्रीमन्महाभारतेसभापर्वणिशिशुपालवधपर्वणिभीमक्रोधेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥
॥ चेदिराजकुलेजातरुक्षएषचतुर्भुजः ॥ रासभारावसदृशंरासचननादच १ तेनास्यमातापितरौत्रेसतुस्तौसबांधवौ ॥ वैरुतंतस्यतौदृष्ट्वात्यागाय
कुरुतांमतिम् २ ततःसभार्यंनृपतिसामात्यंसपुरोहितम् ॥ चिंतासंमूढहृदयंवागुवाचाशरीरिणी ३ एषतेनृपतेपुत्रःश्रीमानजातोबलाधिकः ॥ तस्माद
स्मान्नभेतव्यमव्यग्रःपाहिवैशिशुम् ४ नचवैतस्यमृत्युर्वैनकालःप्रत्युपस्थितः ॥ मृत्युर्हंतास्यशस्त्रेणसचोत्पन्नोनराधिप ५ संश्रुत्योदाहृतंवाक्यंभूतमं
तर्हितंततः ॥ पुत्रस्नेहाभिसंतप्ताजननीवाक्यमब्रवीत् ६ येनेदमीरितंवाक्यंममैतंतनयंप्राति ॥ प्रांजलिस्तंनमस्यामिब्रवीतुसपुनर्वचः ७ याथातथ्ये
नभगवान्देवोवायदिवेतरः ॥ श्रोतुमिच्छामिपुत्रस्यकोऽस्यमृत्युर्भविष्यति ८ अंतर्भूतंततोभूतमुवाचेदंपुनर्वचः ॥ यस्योत्संगेगृहीतस्यभुजावभ्यधि
काबुभौ ९ पतिष्यतःक्षितितलेपंचशीर्षाविबोरगौ ॥ तृतीयमेतद्बालस्यललाटस्थंतुलोचनम् १० निमज्जिष्यतियंदृष्ट्वासोऽस्यमृत्युर्भविष्यति ॥ व्यक्षं
चतुर्भुजंश्रुत्वातथाचसमुदाहृतम् ११ पृथिव्यांपार्थिवाःसर्वेअभ्यांगच्छन्दिदृक्षवः ॥ तानपूजयित्वासंप्राप्तान्यथाहंसमहीपतिः १२ एकैकस्यनृप
स्याकेपुत्रमारोपयत्तदा ॥ एवंराजसहस्राणांपृथक्त्वेनयथाक्रमम् १३ शिशुरंकेसमारूढोनतत्प्रापनिदर्शनम् ॥ एतदेवतुसंश्रुत्यद्वारवत्यांमहाबलौ १४
ततश्चेदिपुरीप्राप्तौसंकर्षणजनार्दनौ ॥ यादवौयादवींद्रष्टुंस्वसारंतौपितुस्तदा १५

१ । ३ । ४ मृत्युः स्थूलदेहवियोगः कालः यमः मृत्युः हंता ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० तथाचेति रासभारावसदृशंसमुदाहृतंशब्दम् ११ । १२ । १३ निदर्शनं बाहुपातादिकंज्ञापकम् १४

कुशलंबलकोशादिवृद्धिः अनामयं आरोग्यम् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । अपराधशतमिति हिमसिद्धं वधाहर्णामन्येषामपिमयाऽपराधशतं क्षाम्यं
हेपितृष्वसःतेपुत्रस्यतु संबंधवशात्सर्वथाक्षाम्यमेवेत्यर्थः २४ यः अहयतेयुद्धायेति शेषः २५ ॥ इतिसमापर्वणि नैलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ नवे
ति कृष्णस्यैवविनिश्चयइत्यनेन कृष्णप्रेरितोऽयंप्रलपतीत्युक्तम् १ कालपरीतात्माकालेनप्रस्तदेहः २ हरेस्तेजोऽशस्यास्य शिशुपालस्यपण्डरिस्तस्वांशंआदातुं संहर्तुमिच्छति ।
पुनःअन्वदोहिरण्यकशिखाद्यपेक्षया ३ । ४ । समुर्ध्वःकृष्णकोपयितुं मिथैवसंकुद्धोऽपिसन्न उतरंउत्कृष्टतरंवचनंउवाच ५ पुनस्तदेवाहद्विषतांनइति समानाधिकरणेपष्ठयौ केशव

अभिवाद्ययथान्यायंयथाश्रेष्ठंनृपंचताम् ॥ कुशलानामयंपृष्ठानिषण्णौरामकेशवौ १६ साम्यर्च्यतौतदावीरौप्रीत्याचाम्यधिकंततः ॥ पुत्रंदामोदरोत्संगेदेवी
संन्यदधात्स्वयम् १७ न्यस्तमात्रस्यतस्यांकेभुजावम्यधिकाबुभौ ॥ पेततुस्तच्चनयनंन्यमज्जतललाटजम् १८ तदृष्ट्वाव्यथितात्रस्तावरंकृष्णमयाचत ॥
ददस्वमेवरंकृष्णभयार्तायामहाभुज १९ त्वं ह्यार्तानांसमाश्वासोभीतानामभयप्रदः ॥ एवमुक्तस्ततःकृष्णःसोऽब्रवीद्यदुनंदनः २० मामैस्त्वंदेविधर्मजेन
मतोऽस्तिभयंतव ॥ ददामिकंवरंकिंचकरवाणिपितृष्वसः २१ शक्यंवायदिवाशक्यंकरिष्यामिवचस्तव ॥ एवमुक्ताततःकृष्णमब्रवीद्यदुनंदनम् २२ शि
शुपालस्यापराधानक्षमेधास्त्वंमहाबल ॥ मत्कृतेयदुशार्दूलविद्वेचेनमेवरंप्रभो २३ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ अपराधशतंक्षाम्यंमयाह्यस्यपितृष्वसः ॥ पु
त्रस्यतेवधार्हस्यमात्वंशोकेमनःकृथाः २४ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमेषनृपःपापशिशुपालःसुमंदधीः ॥ त्वासमाहूयतेवीरगोविंदवरदर्पितः २५ ॥ इतिश्री
मन्महाभारतेसमापर्वणिशिशुपालवधपर्वणिशिशुपालवृत्तांतकथनेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ नैषाचेदिपतेर्बुद्धिर्ययात्वाहयते
ऽच्युतम् ॥ नूनमेषजगद्भर्तुःकृष्णस्यैवाविनिश्चयः १ कोहिमांभीमसेनाद्यक्षितावर्हतिपार्थिवः ॥ क्षेमं कालपरीतात्मायथैषकुलपांसनः २ एषह्यस्यमहा
बाहुस्तेजोऽश्वहरेर्ध्रुवम् ॥ तमेवपुनरादातुमिच्छत्युततथाविभुः ३ येनैषकुरुशार्दूलशार्दूलइवचेदिराट् ॥ गर्जत्यतीवदुर्बुद्धिःसर्वानस्मानचितयन् ४
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततो नममृषेचैद्यस्तद्भीष्मवचनंतदा ॥ उवाचचैनंसंकुद्धःपुनर्भीष्ममथोत्तरम् ५ ॥ शिशुपालउवाच ॥ द्विषतांनोऽस्तुभीष्मैष
प्रभावःकेशवस्ययः ॥ यस्यसंस्तववक्तात्वंबंदिवत्सततोत्थितः ६ संस्तवेचमनोभीष्मपरेषारमतेयदि ॥ तदासंस्तौषिराज्ञस्त्वमिमंहित्वाजनार्दनम् ७ दरदं
स्तुहिबाल्हीकमिमंपार्थिवसत्तमम् ॥ जायमानेनयेनेयमभवद्धारितामही ८ वंगांगविषयाध्यक्षंसहस्राक्षसर्मबले ॥ स्तुहिकर्णमिमंभीष्ममहाचापविकर्षणम् ९

स्ययःप्रभावःसःद्विषतां तंद्विषतामप्यस्माकमस्तु ६ एवंईश्वरप्रभावंप्राप्य तन्मूलहेतुंद्वेषमाहेतरस्तवेन संस्तवेचेत्यादिना हित्वेतिदधातेःरूपं जनार्दनंहृदिनिधाय तद्रूपत्वेन इत
रानुराज्ञःस्तुहीत्यर्थः निंदापक्षेत्तुजुरेवार्थः ७ जायमानेनेतिपाठे दारिता भीमेनमापुरंकातपतताशिलेव येनमही विदारिता । यजमानेनेति पाठ ऋत्विग्भ्यो दित्सताभयंप्रा
पिता । ब्राह्मणानामधिपत्ये खलनिग्रहायोगादिति भावः ८ । ९

१० । ११ । १२ । १३ । १४ वैप्रतिसमः विगतःप्रतिसमोयस्यसतपा स्वार्थेतद्धितः अनुलङ्घ्यर्थः १५ केशवंआतिक्रम्यजयद्रथं किंप्रशंससीतियोज्यं निंदापक्षेत्तुस्पष्टपदार्थः १६ । १७
१८ । १९ । २० । २१ शल्यादीनिनि स्तवायस्तुयतेइतिव्युत्पत्त्यास्तवः परमेश्वरःतस्मैतत्प्राप्तये किंनस्तौपि अपितुसर्वान् परमेश्वरत्वेनैवस्तुहीत्यर्थः २२ किंहीति पितामात्रेतिवत्
सहार्थयोगाभावेऽपि तृतीया वृद्धतमेनत्वयासह कथयतांउपदिशतांवृद्धानां वचनं मतोमयानश्रुतंततः किंकर्षुशक्यं अज्ञत्वादकिंचित्करोऽहमित्यर्थः २३ एवंस्वगर्वपरिहृत्ययत् ज्ञा
नंतदाहआत्मेति देहबुद्ध्या आत्मपरयोस्तवोवा ईश्वरबुद्ध्यातयोर्द्वेषोवानकर्तव्यइति तेत्वत्तःनःअस्माभिः श्रुतमितियोज्यम् २४ अस्तव्यंवाचामगोचरत्वात् मोहात् मोहंअज्ञानं
आश्रित्येतिल्यप्लोपे पंचमी मायिकैर्गुणैःसर्वैश्वर्यादिभिः निर्विशेषचिन्मात्रस्यकेशवस्यस्तवं कश्चित्तदभिज्ञो नानुमन्यते २५ एतदेवाहकथमिति भीष्ममजस्य अविद्योपाधोजे

यस्येमेकुंडलेदिव्येसहजेदेवनिर्मिते ॥ कवचंचमहाबाहोबालार्कसहस्रप्रभम् १० वासवप्रतिमोयेनजरासंधोऽतिदुर्जयः ॥ विजितोबाहुयुद्धेनदेहभेदंचलं
मितः ११ द्रोणंद्रोणिंचसाधुत्वंपितापुत्रौमहारथौ ॥ स्तुहिस्तुत्याबुभौभीष्मसततंद्विजसत्तमौ १२ ययोरन्यतरोभीष्मसंकुद्धःसचराचराम् ॥ इमांसु
मर्तीकुर्यान्निःशेषामितिमेमतिः १३ द्रोणस्यहिसमंयुद्धेनपश्यामिनराधिपम् ॥ नाइवत्थाम्नःसमंभीष्मनचतौस्तोतुमिच्छसि १४ पृथिव्यांसागरांता
यांयोवैप्रतिसमोभवेत् ॥ दुर्योधनंतराजेंद्रमतिक्रम्यमहाभुजम् १५ जयद्रथंचराजानंरुताखंडविक्रमम् ॥ इमंकिंपुरुषाचार्यलोकेप्रथितविक्रमम् ॥ अति
क्रम्यमहावीर्यंकिंप्रशंससिकेशवम् १६ वृद्धंचभारताचार्यतथाशारद्वतंकुपम् ॥ अविक्रम्यमहावीर्यंकिंप्रशंससिकेशवम् १७ धनुर्द्धराणांप्रवरंरुक्मिणंपुरु
षोत्तमम् ॥ अतिक्रम्यमहावीर्यंकिंप्रशंससिकेशवम् १८ भीष्मकंचमहावीर्यंदंतवक्रंचभूमिपम् ॥ भगदंतंयूपकेतुंजयत्सेनंचमागधम् १९ विराट्कृपदौचो
भौशकुर्निचबृहद्बलम् ॥ विदानुर्विदावावंत्यौपांख्यैवेतमथोत्तमम् २० शंखंचसुमहाभागंवृषसेनंचमानिनम् ॥ एकलव्यंचविक्रांतं कालिंगंचमहारथ
म् ॥ अतिक्रम्यमहावीर्यंकिंप्रशंससिकेशवम् २१ शल्यादीनपिकस्मात्त्वंनस्तौषिवसुधाधिपान् ॥ स्तवाययदितेबुद्धिर्वर्ततेभीष्मसर्वदा २२ किं
हिशक्यंमयाकर्तुंयद्वृद्धानांत्वयानृप ॥ पुराकथयतानूनंनश्रुतंधर्मवादिनाम् २३ आत्मनिंदाऽऽत्मपूजाचपरनिंदापरस्तवः ॥ अनाचरितमार्याणामिति
तेभीष्मनःश्रुतम् २४ यदस्तव्यमिमंशश्वत्सोमोहात्संस्तौषिभक्तितः ॥ केशवंतच्चतेभीष्मनकश्चिदनुमन्यते २५ कथंभोजस्यपुरुषेवर्गपालेदुरात्मानि ॥
समावेशयसेसर्वजगत्केवलकाम्यया २६

वस्यपुरुषेपुरिशये अंतरात्मनिसाच्चिदानंदरूपे वर्गः देहेन्द्रियादिसंघातःतस्यपालयितरि । 'कोहोवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्पात्' इति श्रुतेः । अदुरात्मानि उपाधिष
र्मकालुष्याहुःस्थित आत्मादुरात्मा विराट्सूत्रेश्वराख्यः तद्विज्ञेजगत्कथं समावेशयसे नहिमुद्वटन्यायेनात्रजगत्समावेशः अपरिणामित्वादस्य किंतुहिरण्यसर्वन्यायेन तथाचाज्ञा
नमेवजगदुपादानं अयंतुतदाधिष्ठानमात्रम् यथोक्तम् । 'अस्यद्वैतेंद्रजालस्य यदुपादानकारणं ॥ अज्ञानंतदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते' इति । केवलस्यनिर्गुणस्यकाम्यया इच्छयास
गुणोपासकानांनिर्गुणप्राप्तिः सद्योनसंभवतित्यर्थः । प्रक्षेभोजस्यकंसस्यवर्गपालेगोसंघपाले २६

अथचेति तेत्वत्संबन्धिनां एषांसां बुद्धिः प्रकृतिनयाति स्वकारणेनलीयते तर्हि भूलिंगशकुनिर्यथाऽन्यद्वदत्यन्यत्करोति तद्वत्तेशुद्धकामयते शबलं वदंतीत्यर्थः भुवंलिंगीति भूलिंगो विलशाबीपक्षिविशेषः । एषेतिपाठेष्वास्मदीया बुद्धिः तेत्वदीयात्वद्वत्तेतियोज्यं तदास्वस्यैवशकुन्युपमत्वम् २७ अर्थविगर्हिताः उक्तिविपरीतक्रियया अर्थोविगर्हितोयासांताः २८ वाशतेशब्दकरोति २९ मांसागलं दंष्ट्रांतरलग्नस्य मांसस्य बहिर्निर्गतभागउल्लोम ३० इच्छतइति साहिपक्षिणीमृत्युमुखे प्रविष्टापितदुपेक्षया जीवन्तीयया लोकानुपदिशतिमासाहस मिति तथात्वमपिदेहधारित्वान्मृत्युमुखेपतितोपि मृत्युनाउपेक्षितोजीवसि अस्मांश्चोपदिशसिमृत्युमुखे नपतितव्यमितितत्रहेतुः अधर्मिष्ठेति सर्वधर्मशून्यं ब्रह्म अधर्मितत्रिष्ठ । ब्रह्मनिष्ठो हिमृत्युमुखेनपततीति वेदशास्त्रप्रसिद्धम् ३१ अत्रैवहेत्वंतरमाह इच्छतामिति पूजायांबहुवचनम् शंतनोःस्वपितुरिच्छयावरदानेनापि जीवसीत्यर्थः लोकविदिति द्विष्टकर्मतिचछेदःलो

अथचैषानते बुद्धिः प्रकृतिनयाति भारत ॥ मयैवकाथितं पूर्वभूलिंगशकुनिर्यथा २७ भूलिंगशकुनेर्नामपाश्वेहिमवतः परे ॥ भीष्मतस्याः सदावाचः श्रूयतेऽ र्थविगर्हिताः २८ मासाहसमितीदंसासततं वाशते किल ॥ साहसंचात्मनाऽतीवचरंतीनावबुध्यते २९ साहिमांसागलंभीष्ममुखात्सिंहस्यखादतः ॥ दंतां तरविलग्रंयतदादत्तेऽल्पचेतना ३० इच्छतः साहिसिंहस्यभीष्मजीवत्यसंशयम् ॥ तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठसदावाचः प्रभाषसे ३१ इच्छतां भूमिपालानां भीष्मजीवस्य संशयम् ॥ लोकविद्विष्टकर्माहिनान्योऽस्तिभवतासमः ३२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततश्चेदिपतेः श्रुत्वाभीष्मः सकडुक्वचः ॥ उवाचेदंवचोराजंश्चेदिराजस्यश्रृण्वतः ३३ इच्छतां किलनामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम् ॥ सोहं न गणयाम्येतां स्तृणेनापिनराधिपान् ३४ एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः संचुक्रुशुर्नृपाः ॥ केचिज्जहृषिरेतत्र केचिद्भीष्मजगहिरे ३५ केचिदूर्ध्वं हेष्वासाः श्रुत्वाभीष्मस्य तद्वचः ॥ पापोऽवलितो वृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ३६ हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्साध्वयं नृपाः ॥ सर्वैः समेत्य संरब्धैर्देह्यतां वाकटाग्रिना ३७ इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः ॥ उवाच मतिमान् भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान् ३८ उक्तस्योक्तस्य नेहांतमहं समुपलक्ष्ये ॥ यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणु ध्वं वसुधाधिपाः ३९ पशुवद्वातनं वामे दहनं वाकटाग्रिना ॥ क्रियतां मूर्ध्नि वोन्यस्तं मये दंसकलं पदम् ४० एषतिष्ठति गोविंदः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ॥ यस्य वस्त्वरते बुद्धिर्मरणाय समाधवम् ४१ कृष्ण माह्वयतामद्य युद्धे चक्रगदाधरम् ॥ यावदस्यैव देवस्य देहं विशतुपातितः ४२ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि भीष्मवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ४४ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः श्रुत्वा भीष्मस्य चेदिराडुरुविक्रमः ॥ युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह १

कआत्मा 'आत्मानमेवलोकमुपासीत' इति श्रुतेः तद्विद्विष्टं द्वेषयुक्तं हि संज्ञात्रं कर्मस्येत्येवंविधोपि क्षत्रियोऽपि अत्यंतं ब्रह्मविदसीत्यर्थः । पक्षांतरे तु स्पष्टार्थ एव ग्रंथः ३२ । ३३ एवं गूढा भिसंधिना शिशुपालेन स्तुतोपि भीष्मः तस्याभिलषितं कैवल्यं दातुं तदुक्तीनां रूढयानि दापरत्वमाश्रित्य वैरमुद्योतयन्नुवाच इच्छतां किलेत्यादिना ३४ । ३५ । ३६ कटाग्रिना कक्षाग्रिना ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ कृष्णमिति देहं विशतिवत्यनेन स्वस्य शिशुपालीयं वैकुण्ठात्पतनादिकं पूर्ववत्तं विदितमस्तीति दर्शितम् ४२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ उरुविक्रमः उरुर्महान् विश्वव्यापी विक्रमः पादाविक्षेपो यस्य स शिशुपालो हरिणा सहामेदात् १

तावत्तरणं गच्छयावत्त्वानिहन्मि निश्चयेन प्राप्नोमि हंतेर्गत्यर्थत्वेन प्राप्त्यर्थत्वात् सद्यः कैवल्येषु मां जरासंधमिव जितं मात्रं मा भुञ्चेत्यर्थः सहितं सर्वपांडवैरिति पांडवानामपि विष्णवं शतवं दर्शयति २ अवध्याः अवधौ मर्यादायां साधवः मर्यादापरिपालकाः भेमताः एषसेतुविष्टतिरेषां लोकानामसंभेदायेति परमात्मनस्तावन्मर्यादाविधारकत्वं स्पष्टं तदंशत्वात् पांडवानामपीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह नृपतीति अराजा नास्ति रंजकोऽस्मादन्य इति अराजा । 'एतस्यैवानंदस्यान्यानि भृताति मात्रा मुपजीवन्ति । एष ह्येवानंदयति' इत्यादिना परमात्मन एव मुख्यरंजकत्वश्रुतेः ३ त्वां दासं त्वा अंदासमिति च छेदः त्वात्वां अंदो बंधः । अदिबंधनेधातुः । तं अस्याति क्षिपतीति अंदासं बंधनाशकम् बाल्यादारभ्येति शेषः दुर्मतिं अ

आव्हयेत् तारणं गच्छमया सार्द्धं जनार्दन ॥ यावदद्यानिहन्मि त्वां सहितं सर्वपांडवैः २ सहत्वया हि मे वध्याः सर्वथा कृष्णपांडवाः ॥ नृपतीन् समतिक्रम्यैरराजा त्वमर्चितः ३ ये त्वां दासमराजानं बाल्यादर्चांति दुर्मतिम् ॥ अनहं महवत्कृष्णवध्यास्तद्वति मे मतिः ४ इत्युक्त्वा राजशार्दूलस्तस्थौ गर्जन्नमर्षणः ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णो मृदुपूर्वमिदं वचः ॥ उवाच पार्थिवान्सर्वान्समक्षं च वीर्यवान् ५ एष नः शत्रुरत्यंतपार्थिवाः सात्वती सुतः ॥ सात्वतानां नृशंसात्मानहितोऽनपकारिणाम् ६ प्राग्ज्योतिषपुरं यातानस्मान्ज्ञात्वा नृशंसकृत् ॥ अदहद्वारकामेष स्वस्त्रीयः सन्नराधिपाः ७ क्रीडतो भोजराजस्य एष रैवतको गिरौ ॥ हत्वा वध्वा च तान्सर्वान् उपायात्स्वपुरं पुरा ८ अश्वमेधे हयं मेध्यमुत्सृष्टं रक्षिभिर्वृतम् ॥ पितुर्मैत्रविघ्नार्थं महरत्पापनिश्चयः ९ सौवीरान्प्रतियातां च बभ्रोरेष तपस्विनः ॥ भार्यामभ्यहरन्मोहाद कामांतामितोगताम् १० एष मायाप्रतिच्छन्नः करुषार्थं तपस्विनीम् ॥ जहार भद्रां वैशालीं मातुलस्य नृशंसकृत् ११ पितृष्वसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम् ॥ दिष्ट्या हीदं सर्वराज्ञां सन्निधावद्यवर्तते १२ पश्यंति हि भवंतोऽद्य मय्यतीव व्यतिक्रमम् ॥ कृतानि तु परोक्षं मे यानि तानि निबोधत १३ इमं त्वस्य न शक्यामिक्षंतु मद्यव्यतिक्रमम् ॥ अवलेपाद्गार्हस्य समग्रे राजमंडले १४ रुक्मिण्यामस्य मूढस्य प्रार्थनाऽऽसीन्मुमूर्षतः ॥ न च तां प्राप्तवान्मूढः शूद्रो वेदश्रुतीमिव १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमादिततः सर्वे सहितास्तेनराधिपाः ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा चेदिराजं व्यगर्हयन् १६ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिशुपालः प्रतापवान् ॥ जहास स्वनवद्वा संवाक्यं चेदमुवाच ह १७ मत्पूर्वां रुक्मिणीं कृष्णसंस्तुपारि कीर्तयन् ॥ विशेषतः पार्थिवेषु व्रीडां न कुरुषे कथम् १८ मन्यमानो हि कः सत्सु पुरुषः परिकीर्तयेत् ॥ अन्यपूर्वां स्त्रियं जातु त्वदन्यो मधुसूदन १९

नहं दुःस्थितां मर्तिप्रवेष्टुं अनहंमित्यर्थः अहं वत् पूज्यवत्तेऽपि वध्याः अवोपसर्गस्य भागुरिमतेन अकारलोपः पूर्ववदर्थः ४ । ५ एवं गूढाशयेन स्तुतोऽपि भगवान् रूढयार्थाभिप्रायेण लोकदृष्ट्या तं हंतुवैरमाविष्करोति एष नः शत्रुरित्यादिना नहितः सुप्सुपेति समासः नैकधेत्यादिदत्त द्वेषीत्यर्थः ६ । ७ । ८ । ९ सौवीरान् देशविशेषान् इतोहस्तिनापुरात्गतां प्रस्थितां सुवीरात्प्रतिपत्तौ चेति पाठप्रतिपत्तौ विवाहकाले बभ्रोर्यादवस्य १० दोषांतरमाह एष इति करुषार्थं करुषो देशभेदः तद्राजार्थे अण् मायाप्रतिच्छन्नः कपटेन तद्वेषकृतेत्यर्थः वैशाली विशालापुरी तदधिपस्य कन्याम् ११ । १२ तानि पूर्वोक्तानि निबोधत १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । मत्पूर्वां पित्रादिभिः पूर्वमहं प्रतिश्रुताम् १८ मन्यमानः स्वीकुर्वाणः १९

क्षमसमस्व श्रद्धापितृष्वसुर्वचसि अवश्यानुष्ठेयत्ववादिः २० । २१ । २२ याचतः इति पाठे याचने याचः तस्मात् प्रथमाप्येतसिः २३ याचितं मया दत्तमप्रतिश्रुतं तानि शतं आपराधानि वधयिष्यामिवधं प्रापयिष्यामि । प्यंताववशब्दात् २४ । २५ तेजोर्लिङ्गशरीरं अर्घ्यं संसारानादितयाऽनादि २६ । २७ तच्च भगवता स्वमहिमानं प्रकाशयता सर्वेषां दृष्टिविषयी

क्षमवायदितेश्रद्धामावाकृष्णममक्षम ॥ क्रुद्धाद्रापिप्रसन्नाद्वर्कित्वतोभविष्यति २० तथाब्रुवत एवास्य भगवान्मधुसूदनः ॥ मनसाऽर्चितयच्चक्रंदैत्यवर्ग निषूदनम् २१ एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्तगते सति ॥ उवाच भगवानुच्चैर्वाक्यं वाक्यविशारदः २२ शृण्वंतु मे महीपाला ये नैतत्क्षमितं मया ॥ अपराध शतं क्षाम्यं मातुरस्यैव याचने २३ दत्तं मया याचितं च तद्वै पूर्णं हि पार्थिवाः ॥ अधुनावधयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् २४ एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिरा जस्य तत्क्षणात् ॥ व्यपाहरच्छिरः क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षणः २५ सपपात महाबाहुर्वज्राहत इवाचलः ॥ ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्न्यंददृशुर्नृपाः २६ उत्पतंतं महाराज गगनादिवभास्करम् ॥ ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् ॥ वंदेत तदा तेजोविवेश च नराधिप २७ तदद्भुतमन्यंत दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ॥ यद्विवेश महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् २८ अनभ्रे प्रवर्षयौः पपात ज्वलिताग्निः ॥ कृष्णेन निहते चैद्ये चालच वसुंधरा २९ ततः केचिन्महीपालानां ब्रु वंस्तत्र किंचन ॥ अतीतवाक्पथे काले प्रेक्षमाणानां जनार्दनम् ३० हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यर्पिषन्नमर्षिताः ॥ अपरे दशनैरोष्ठान दशनक्रोधमूर्छिताः ३१ रहश्च केचिद्वाष्पेयं प्रशंसुर्नराधिपाः ॥ केचिदेव तु संरब्धामध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् ३२ प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवंतो महर्षयः ॥ ब्राह्मणाश्च महा त्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ३३ शंसुर्निर्वृताः सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ॥ पांडवस्त्वब्रवीद्भ्रातृन्सत्कारेण महीपातिम् ३४ दमघोषात्मजं वीरं संस्कारय तमाचिरम् ॥ तथा चकृत वंस्तस्ते ब्रातुर्वैशासनं तदा ३५ चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतेः ॥ अभ्यर्पितं दापार्थः सह तैर्वसुधाधिपैः ३६ ततः सकु रराजस्य क्रतुः सर्वसमृद्धिमान् ॥ यूनां प्रीतिकरो राजन्सबभौ विपुलौजसः ३७ शांतविघ्नः सुखारंभः प्रभूतधनधान्यवान् ॥ अत्रवानुबहुभक्षश्च केशवेन सुराक्षि तः ३८ समापयामास च तं राजसूयं महाक्रतुम् ॥ तंतुयज्ञं महाबाहुरासमाप्तेर्जनार्दनः ॥ ररक्ष भगवान्शौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ३९ ततस्त्वबभूव सन्नातं धर्मा त्मानं युधिष्ठिरम् ॥ समस्तं पार्थिवं क्षत्रमुपगम्येदमब्रवीत् ४० दिष्ट्या वर्द्धसि धर्मज्ञ सा प्राज्यं प्राप्तवानसि ॥ आजमीढाजमीढानां यशः संवर्धितं त्वया ४१ कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान्कृतः ॥ आपृच्छामो नरव्याघ्रसर्वकामैः सुपूजिताः ४२ स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातुर्महसि ॥ श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः ४३

कृतं तेन अद्भुततमं पतदृशनम् । यद्विवेश महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तममिदं तस्य शिशुपालवधस्य तात्पर्यं द्वेषादिना प्यंते भगवत्स्मरणं तत्प्राप्तिहेतुरिति वयोक्तं श्रीमद्भागवते । 'गोप्यः कामाद्र यात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ॥ संवंधादृष्णयः स्नेहाद्युभक्त्या वयंप्रभो' इति कृष्णं प्राप्ता इति शेषः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ समाजयत प्रीणितवान् ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ संगृह्यानि रुध्य ६४ । ६५ त्वात्वांसंविदंसमयं ६६ अनुगमनादिशिष्टाचारप्रदर्शकोऽयं याचशेषः स्पष्टार्थः ६७ । ६८ इति सभापर्वणि नेलं कंठीये भारतभावदीपे च चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्ते राजसूये तु यथार्हं पूज्य नृपतीन् ब्रातृन्सर्वानुवाच ह ॥ राजानः सर्वे एवैते प्रीत्याऽस्मान्समुपागताः ४४ प्रस्थिताः स्वानिराष्ट्राणि मामापृच्छ च परंतपाः ॥ तेऽनुव्रजत भद्रं वो विषयांतं नृपोत्तमान् ४५ ब्रातुर्वचनमाज्ञाय पांडवा धर्मचारिणः यथार्हं नृपतीन्सर्वानेकैकं समनुव्रजन् ४६ विराटमन्वयात् पूर्णं दृष्ट्युन्नः प्रतापवान् ॥ धनं जयो यज्ञसेनं महात्मानं महारथम् ४७ भीष्मं च धृतराष्ट्रं च भीमसेनो महाबलः ॥ द्रोणं तु ससुतं वीरं सहदेवो युधां पतिः ४८ नकुलः सुबलं राजन्सहपुत्रं समन्वयात् ॥ द्रौपदेयाः ससौभद्राः पार्वतीयान् महारथान् ४९ अन्वगच्छंस्तथैवान्यान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभाः ॥ एवं सुपूजिताः सर्वे जग्मुर्विप्राः सहस्रशः ५० गतेषु पार्थिवे द्रेषु सर्वेषु ब्राह्मणेषु च ॥ युधिष्ठिरमुवाचे दं वासुदेवः प्रतापवान् ५१ आपृच्छेत्वांगमिष्यामि द्वारकां कुरुनंदन ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि ५२ तमुवाचैव मुक्तस्तु धर्मराजो जनार्दनम् ॥ तव प्रसादाद्गोविंद प्राप्तः क्रतुवरो मया ५३ क्षत्रं समग्रमपि च त्वत्प्रसादाद्दशै स्थितम् ॥ उपादाय बलिं मुख्यं मामेव समुपस्थितम् ५४ कथं त्वद्गमनार्थं मे वाणी वितरतेऽनघ ॥ न ह्यहं त्वास्मृते वीर रतिं प्राप्नोमि किंचित् ५५ अवश्यं चैव गंतव्या भवता द्वारका पुरी ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिर सहायवान् ५६ अभिगम्या ब्रवीत्प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः ॥ साम्राज्यं समनुप्राप्ताः पुत्रास्तेऽप्यपि हृष्यसः ५७ सिद्धा र्थावसुमंतश्च सात्वं प्रीतिमवाप्नुहि ॥ अनुज्ञातस्त्वया चार्हं द्वारकां गंतुं मुत्सहे ५८ सुभद्रां द्रौपदीं चैव सभाजयत केशवः ॥ निष्क्रम्यांतः पुरा तस्माद्युधिष्ठिर सहायवान् ५९ स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्य च ॥ ततो मेघवपुः प्रख्यं स्यंदनं च सुकल्पितम् ६० योजयित्वा महाबाहुर्दार्ढ्यः समुपस्थितः ॥ उपस्थितं रथं दृष्ट्वा ताक्ष्यं प्रवरकेतनम् ६१ प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामनाः ॥ प्रययौ पुंडरीकाक्षस्ततो द्वारवर्ती पुरीम् ६२ तं पद्मचामनुव्रज धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ब्राह्मिः सहितः श्रीमान् वासुदेवं महाबलम् ६३ ततो मुहूर्तं संगृह्य स्यंदनप्रवरं हरिः ॥ अब्रवीत् पुंडरीकाक्षः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ६४ अ प्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहिविशांपते ॥ पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ६५ बांधवास्त्वोपजीवंतु सहस्राक्षमिवामराः ॥ कृत्वा परस्परैर्गैवं संवि दं कृष्णपांडवौ ६६ अन्योन्यं समनुज्ञाप्य जग्मतुः स्वगृहान् प्रति ॥ गते द्वारवर्ती कृष्णे सात्वतप्रवरं नृप ६७ एकोदयो धनो राजा शकुनिश्चापिसौबलः ॥ तस्यां सभायां दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि शिशुपालवधो नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ समाप्तं च शिशुपालवधपर्व ॥ ॥ अथ द्यूतपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे ॥ शिष्यैः परितृप्तो व्यासः पुरस्तात्समपद्यत १ क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे इत्यादेः सभायां रमणीयायां तस्यामास्ते नराधिप इत्यंतस्याध्यायस्य तात्पर्यं कुलक्षयनिमित्तभूतस्य कापुरुषस्य मरणमेव श्रेय इति सर्वैः सह प्रीत्या जीवितव्यमिति १

२।३।४।५।६।७।८। दिव्याअशनिपातादयः । आंतरिक्षाधूमकेत्वादयः । पार्थिवाःभूकंपादायः ९।१०।११।१२ कपालिकपालिर्न सुपांशुलुगितिआर्षेद्वितीयालोपे
सतिपरमेव्योमन्नित्यादिवत्प्रातिपदिकमात्रं शिष्यते । विभक्तेःस्थानिबन्त्वाप्रलोपाभावस्तस्यचापदांतस्यस्वादनुस्वारोऽपिभवतीति । मत्वर्थीयप्रत्ययांतरंवाकल्प्यंएवमन्यत्रापिज्ञेयम्
सोऽभ्ययादासनात्तूर्णभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ पाद्येनासनादानेनपितामहमपूजयत् २ अथोपविश्यभगवान्कांचनेपरमासने ॥ आस्यतामितिचोवाच
मराजंयुधिष्ठिरम् ३ अथोपविष्टंराजानंभ्रातृभिःपरिवारितम् ॥ उवाचभगवान्व्यासस्तत्तद्वाक्यविशारदः ४ दिदृचावर्धसिकौतेयसाम्राज्यंप्राप्यदुर्लभम् ॥
वर्धिताःकुरवःसर्वेत्वयाकुरुकुलोद्बह ५ आपृच्छेत्वांगमिष्यामिपूजितोऽस्मिंविशांपते ॥ एवमुक्तःसकृष्णेनधर्मराजोयुधिष्ठिरः ६ अभिवाद्योपसंगृह्यपि
तामहमथाब्रवीत् ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ संशयोद्विपदांश्रेष्ठममोत्पन्नःसुदुर्लभः ७ तस्यनान्योऽस्तिवक्तावैत्वामृतेद्विजपुंगव ॥ उत्पातांस्त्रिवि
धानप्राहनारदोभगवानृषिः ८ दिव्यांश्चैवांतरिक्षांश्चपार्थिवांश्चपितामह ॥ अपिचैद्यस्यपतनाच्छन्नमोत्पातिकंमहत् ९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ रा
ज्ञस्तुवचनंश्रुत्वापराशरसुतःप्रभुः ॥ कृष्णद्वैपायनोव्यासइदंवचनमब्रवीत् १० त्रयोदशसमाराजवृत्पातातांफलंमहत् ॥ सर्वक्षत्रविनाशायभविष्यति
विशांपते ११ त्वामेकंकारणंकृत्वाकालेनभरतर्षभ ॥ समेतंपार्थिवंक्षत्रंक्षयंयास्यतिभारत ॥ दुर्योधनापराधेनभीमार्जुनबलेनच १२ स्वमेद्रक्ष्यसिराजं
द्रक्ष्यपतित्वंपृथ्वजम् ॥ नीलकंठंभवंस्थाणुकंपालिंत्रिपुरांतकम् १३ उग्ररुद्रंपशुपतिंमहादेवमुमापतिम् ॥ हरंशर्ववृषंशूलंपिनाकिंछातिवाससम् १४
कैलासकूटप्रतिमंवृषभेऽवस्थितंशिवम् ॥ निरीक्षमाणंसततंपितृराजाश्रितांदिशम् १५ एवमीदृशकंस्वप्नंद्रक्ष्यसित्वंविशांपते ॥ मातृकृतेह्यनुध्याहिका
लोहिदुरतिक्रमः १६ स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यामिकैलासपर्वतंप्रति ॥ अप्रमत्तःस्थितोदांतःपृथिवींपरिपालय १७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमु
क्त्वासभगवान्कैलासपर्वतंययौ ॥ कृष्णद्वैपायनोव्यासःसहशिष्यैःश्रुतानुगैः १८ गतेपितामहेराजाचिंताशोकसमन्वितः ॥ निःश्वसन्कृष्णमसकृत्तमेवार्थं
विचिंतयन् १९ कथंतुदैवंशक्येतपौरुषेणप्रवाधितुम् ॥ अवश्यमेवभवितायदुक्तंपरमर्षिणा २० ततोऽब्रवीन्महातेजाःसर्वान्भ्रातृन्युधिष्ठिरः ॥ श्रुतंयै
पुरुषव्याघ्रायन्माद्वैपायनोऽब्रवीत् २१ तदातद्वचनंश्रुत्वाभरणेनिश्चितामतिः ॥ सर्वक्षत्रस्यनिधनेयदहंहेतुरीप्सितः २२ कालेननिर्मितस्तातकोम
मार्थोऽस्तिजीवतः ॥ एवंब्रुवंतंराजानंफाल्गुनःप्रत्यभाषत २३ माराजन्कइमलंघोरंप्राविशोबुद्धिनाशनम् ॥ संप्रधार्यमहाराजयत्क्षमंतत्समाचार
२४ ततोऽब्रवीत्सत्यंमृतिर्भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ द्वैपायनस्यवचनंतत्रैवसमचिंतयन् २५ अद्यप्रभृतिमद्रवंप्रतिज्ञांभेनिबोधत ॥ त्रयोदशसमास्ता
तकोममार्थोऽस्तिजीवतः २६ नप्रवक्ष्यामिपुरुषंभ्रातृन्स्यांश्चपार्थिवान् ॥ स्थितोनिदेशेज्ञातीनांयोक्ष्येतत्समुदाहरन् २७

१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७॥

२८।२९।३०।३१।३२।३३ ॥ इतिसभापर्वणि नैलकंठीयेभारतभाष्येदीपेष्टवत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ वसन्तदुर्योधनस्तस्यामित्याद्यध्यायद्वयस्यतात्पर्यंपापिष्ठःपरकल्याणंद्वाम
रणमिच्छतिछलेनपरलक्ष्मींवाहर्तुमिच्छति निर्णयइति १ अभिप्रायान्देवादीनांकीर्तितात्स्यानाद्यभिनयप्रदर्शकचित्रादिगतानांशयविशेषान् । नागसाह्वयेनागेनहस्तिनासमानना
एवंमेवर्तमानस्यस्वसुतेष्वितरेषुच ॥ भेदोनभवितालोकेभेदमूलोहिविग्रहः २८ विग्रहंदूरतोरक्षन्प्रियाण्येवसमाचरन् ॥ वाच्यतानगमिष्यामिलोकेषु
मनुजर्षभाः २९ भ्रातृज्येष्ठस्यवचनंपांडवाःसंनिशम्यतत् ॥ तमेवसमवर्तंतधर्मराजहितेरताः ३० संसत्सुसमयंकृत्वाधर्मराज्भ्रातृभिःसह ॥ पितृस्तर्प्य
यथान्यायंदेवताश्चविशांपते ३१ कृतमंगलकल्याणोभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ गतेपुक्षत्रियेद्रेषुसर्वेषुभरतर्षभ ३२ युधिष्ठिरःसहामात्यःप्रविवेशपुरोत्तमम् ॥
दुर्योधनोमहाराजशकुनिश्चापिसौबलः ॥ सभायारमणीयायांतत्रैवास्तेनराधिप ३३ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिपूतपर्वणियुधिष्ठिरसमयेषदचत्वारि
शोऽध्यायः ॥४६॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ वसन्तदुर्योधनस्तस्यांसभायांपुरुषर्षभ ॥ शनैर्ददर्शतांसर्वसिमांशकुनिनासह १ तस्यादिव्यानभिप्रायान्द
दर्शकुरुनंदनः ॥ नदृष्टपूर्वायेतेननगरेनागसाह्वये २ सकदाचित्सभामध्येघातंराष्ट्रोमहीपतिः ॥ स्फाटिकंस्थलमासाद्यजलमित्यभिशंकया ३ स्वस्रोत्क
र्षणंराजाकृतवान्बुद्धिमोहितः ॥ दुर्मनाविमुखश्चैवपरिचक्रामतांसभाम् ४ ततःस्थलेनिपतितोदुर्मनाव्रीडितोनृपः ॥ निःश्वसन्विमुखश्चापिपरिचक्राम
तांसभाम् ५ ततःस्फाटिकतोयावैस्फाटिकांबुजशोभिताम् ॥ वार्ष्णीमत्वास्थलमिवसवासाःप्रापतज्जले ६ जलेनिपतितंदृष्ट्वाभीमसेनोमहाबलः ॥ जहास
जहसुश्चैवकिंकराश्चसुर्योधनम् ७ वासांसिचशुभान्यस्मैप्रददूराजशासनात् ॥ तथागतंतुतंदृष्ट्वाभीमसेनोमहाबलः ८ अर्जुनश्चयमौचोभौसर्वेतेप्राहसंस्त
दा ॥ नामर्षयततस्तेषामवहासममर्षणः ९ आकारंरक्षमाणस्तुनसतान्समुदैक्षत ॥ पुनर्वसनमुक्षिप्यप्रतरिष्यन्निवस्थलम् १० आरुरोहततःसर्वेजहसु
श्चपुनर्जनाः ॥ द्वारंतुपिहिताकारंस्फाटिकंप्रेक्ष्यभूमिपः ॥ प्रविशन्नाहतोमूर्ध्निव्याघूर्णितइवस्थितः ११ तादृशंचपरंद्वारंस्फाटिकोरुकपाटकम् ॥ विष
ट्टयन्कराभ्यांतुनिष्क्रम्याग्रेपपातह १२ द्वारंतुवितताकारंसमापेदेपुनश्चसः ॥ तद्वृत्तंचेतिमन्वानोद्वारस्थानादुपारमत् १३ एवंप्रलंभान्विविधान्प्राप्य
तत्राविशांपते ॥ पांडवेयाम्यनुज्ञातस्ततोदुर्योधनोनृपः १४ अप्रहृष्टेनमनसाराजसूयेमहाकतौ ॥ प्रेक्ष्यतामहुतामृद्विजगामगजसाह्वयम् १५ पांडव
श्रीप्रतप्तस्यध्यायमानस्यगच्छतः ॥ दुर्योधनस्यनृपतेःपापामतिरजायत १६ पार्थान्सुमनसोदृष्ट्वापार्थिवांश्चवशानुगान् ॥ कृत्स्नंचापिहितलोकमाकु
मारंकुरुद्वह १७ महिमानंपरंचापिपांडवानांमहात्मनाम् ॥ दुर्योधनोघातंराष्ट्रोविवर्णःसमपद्यत १८ सतुगच्छन्नेकाग्रःसभामेकोऽन्वर्चितयत् ॥
श्रियंचतामनुपमाधर्मराजस्यधीमतः १९ प्रमतोभृतराष्ट्रस्यपुत्रोदुर्योधनस्तदा ॥ नाभ्यभाषत्सुबलजंभाषमाणंपुनःपुनः २०

ब्रिहस्तिनापुरे २ द्यूतमूलमुपाजातयतिसकदाचिदिति ३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ तद्वत्तत्तदृशं १३ प्रलंभान्वचनानि १४।१५।१६।१७।१८ अनेकाग्रो विक्षिप्तचित्तः १९।२०

कुतोमूलंकुतपतस्यदुःखस्यमूलमुत्पन्नमित्यर्थः कुतोहेतोर्मूलंस्वस्थानंप्रतिनिःश्वसनगच्छतीतिवा २१ श्वेताश्वस्यार्जुनस्य २२ । २३ शुचिशुक्रोज्येष्ठापाढातयोराममेघीष्मर्त्ता २४
पदानुगःप्रतीकारकर्ता २५ । २६ अयुक्तामितिच्छेदः २७ । २८ । २९ ३० । ३१।३२ सोऽहंनस्त्रीयाविवशत्वात्सपत्न्याअपिश्रियंसहते । किंतुपुमानस्मीत्यर्थः । तर्हिपुद्गेनैवपांडवान्
जेतुमिच्छेत्यतआहनचाप्यस्त्री अर्जुनादिवदस्त्रबलहीनः । तदपिसंपादयेत्यतआहनपुमानिति परेषामिवात्पुच्छमस्त्रबलंसाधयितुमसमर्थः । तर्हिक्लीबोऽस्तीतिचेत्त्राहनापुमानिति ।

अनेकाग्रंतुतद्वद्वाशकुनिःप्रत्यभाषत ॥ दुर्योधनकुतोमूलनिःश्वसन्निवगच्छसि २१ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ दृष्ट्वेमांष्ट्रिर्वीकृत्स्त्रायुधिष्ठिरवशानुगां ॥ जि
तामस्त्रप्रतापेनश्वेताश्वस्यमहात्मनः २२ तंचयज्ञंयथाभूतंदृष्ट्वापार्थस्यमातुल ॥ यथाशक्रस्यदेवेषुतथाभूतंमहाद्युतेः २३ अमर्षेणतुसंपूर्णोदह्यमानो
दिवानिशम् ॥ शुचिशुक्रागमेकालेशुष्येतोयमिवाल्पकम् २४ पश्यसात्वतमुख्येनशिथुपालोनिपातितः ॥ नचतत्रपुमानासीत्किञ्चित्तस्यपदानुगः २५
दह्यमानाहिराजानःपांडवोत्थेनवह्निना ॥ क्षांतवंतोऽपराधंतेकोहितवक्षंतुमर्हति २६ वासुदेवेनतत्कर्मयथाऽयुक्तंमहत्कृतम् ॥ सिद्धंचपांडुपुत्राणांप्रता
पेनमहात्मनां २७ तथाहिरत्नान्यादायविविधानिनृपांनृपम् ॥ उपातिष्ठंतकौंतेयंवैश्याइवकरप्रदाः २८ श्रियंतथागतांदृष्ट्वाज्वलंतीमिवपांडवे ॥ अम
र्षवशमापन्नोदह्यामिनतथोचितः २९ एवंसनिश्चयंकृत्वाततोवचनमब्रवीत् ॥ पुनर्गोधारनृपतिंदह्यमानइवाग्निना ३० वह्निमेवप्रवेक्ष्यामिभक्षयिष्यामि
वाविषम् ॥ अपोवाऽपिप्रवेक्ष्यामिनिहिशक्ष्यामिजीवितुम् ३१ कोहिनामपुमाँल्लोकेमर्षयिष्यातिसत्ववान् ॥ सपत्नानृद्धयतोदृष्ट्वाहीनमात्मानमेवच ३२
सोऽहंनस्त्रीनचाप्यस्त्रीनपुमान्नापुमानपि ॥ योऽहंतांमर्षयाम्यद्यत्तादृशींश्रियमागतां ३३ ईश्वरत्वंपृथिव्याश्वसुमतांचतादृशीम् ॥ यज्ञंचतादृशंदृष्ट्वा
मादृशःकोनसंज्वरेत् ३४ अशक्तश्चैकएवाहंतामाहर्तुंनृपाश्रियम् ॥ सहायांश्चनपश्यामितेनमृत्युंविचिंतये ३५ दैवमेवपरमन्येपौरुषंचनिरर्थकम् ॥ दृ
ष्ट्वाकुंतिसुतेशुद्धांश्रियंतामहतांतथा ३६ कृतोयत्नोमयापूर्वविनाशेतस्यसौबल ॥ तच्चसर्वमतिक्रम्यसंवृद्धोऽप्स्विवपंकजम् ३७ तेनदैवंपरमन्येपौरुषंच
निरर्थकम् ॥ धार्तराष्ट्राश्चहीयंतेपार्थावर्धंतिनित्यशः ३८ सोऽहंश्रियंचतांदृष्ट्वासभांतांचतथाविधाम् ॥ रक्षिभिश्चावहासंतंपरितप्येयथाऽग्निना ३९ समा
मभ्यनुजानीहिमातुलाद्यसुदुःखितम् ॥ अमर्षंचसमाविष्टंघृतराष्ट्रेनिवेदय ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिद्यूतपर्वणिदुर्योधनसंतापेसप्तचत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ दुर्योधननतेऽमर्षःकार्यःप्रतियुधिष्ठिरम् ॥ भागधेयानिहिस्वानिपांडवाभुंजतेसदा १

नस्त्रीति पूर्वमेवोक्तमतोऽपुमानित्यनेन क्लीबइवग्राह्यः । नाप्यत्यंतमसमर्थोऽस्मीत्यर्थः । योऽहंशत्रुश्रियंसहिष्ये । तस्मात्तदपहरणेकश्चित्कपटोपायोऽन्वेयणीयइति भावः ३३ । ३४ मृत्युं वि-
चिंतयेइति शकुनेः सामर्थ्यजानता तस्य स्वेष्टार्थसाधने उद्योगं जनयितुमुक्तम् ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ अनुजानीहि मर्तुमिति शेषः ४० ॥ इति सभापर्वाणि नैलकंठीये भारत मावदीपे
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ दुर्योधनइति १

२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६ जुषस्वभीत्यासेवस्व १७ अप्रमादेन प्रमादकृतत्रात्रादिनाशव्यतिरेकेण १८। १९ देवनेद्युते २० दीप्तावृद्धिमर्तो २१
विधानंविविधाकारंपरंतेषांविधानतः ॥ अनेकैरभ्युपायैश्चत्वयानशकिताःपुरा २ आरब्धाऽपिमहाराजपुनःपुनररिदम ॥ विमुक्ताश्चनरव्याघ्राभागधे
यपुरस्कृताः ३ तैर्लब्धाद्रौपदीभार्याद्रुपदश्चसुतैःसह ॥ सहायःपृथिवीलाभेवासुदेवश्चवीर्यवान् ४ लब्धश्चानभिभूतार्थैःपित्र्योशःपृथिवीपते ॥ विवृद्ध
स्तेजसातेषांतत्रकापरिदेवना ५ धनंजयेनगांडीवमक्षय्यौचमहेषुधो ॥ लब्धान्यस्त्राणिदिव्यानि तोषयित्वाहुताशनम् ६ तेनकार्मुकमुख्येनबाहुवीर्येण
चात्मनः ॥ कृतावशेमहीपालास्तत्रकापरिदेवना ७ अग्निदाहान्मयंचापिमोक्षयित्वासदानवम् ॥ सभांतांकारयामाससव्यसाचीपरंतपः ८ तेनचैवमये
नोक्ताःकिंकरानामराक्षसाः ॥ वहंतितांसभांभीमास्तत्रकापरिदेवना ९ यच्चासहायताराजभुक्तवानसिभारत ॥ तन्मिथ्याभ्रातरोहीमेतवसर्वेशानुगाः
१० द्रोणस्तवमहेष्वासःसहपुत्रेणवीर्यवान् ॥ सूतपुत्रश्चराधेयोगौतमश्चमहारथः ११ अहंचसहसोदयैःसौमदतिश्चपार्थिवः ॥ एतैस्त्वंसहितःसर्वैर्जय
कृत्स्नावसुंधराम् १२ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ त्वयाचसहितोराजत्रेतैश्चान्यैर्भहारथैः ॥ एतानेवविजेष्यामियदित्वमनुमन्यसे १३ एतेषुविजि
तेष्वद्यभविष्यतिमहीमम ॥ सर्वेचपृथिवीपालाःसभासाचमहाधना १४ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ धनंजयोवासुदेवोभीमसेनोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलः
सहदेवश्चद्रुपदश्चसहात्मजैः १५ नैतेयुधिपराजेतुंशक्यादेवगणैरपि ॥ महारथामहेष्वासाःकृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः १६ अहंतुतद्विजानामिविजेतुंयेनशक्य
ते ॥ युधिष्ठिरंस्वयंराजंस्तन्निबोधजुषस्वच १७ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ अप्रमादेनसुहृदामन्येषांचमहात्मनाम् ॥ यदिशक्याविजेतुंतेतन्ममा
चक्ष्वमातुल १८ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ द्यूतप्रियश्चकौंतेयोनसजानातिदेवितुम् ॥ समाहूतश्चराजेद्रोनशक्ष्यतिनिवर्तितुम् १९ देवनेकुशल
श्चाहंनमेस्तिमहशोभुवि ॥ त्रिषुलोकेषुकौरव्यतत्त्वंद्यूतेसमाव्हय २० तस्याक्षकुशलोराजन्नादास्येऽहमसंशयम् ॥ राज्यंश्रियंचतांदीप्तात्वदर्थंपुरुषर्षभ
२१ इदंतुसर्वंत्वंराज्ञेदुर्योधननिवेदय ॥ अनुज्ञातस्तुतेपित्राविजेष्येतात्रसंशयः २२ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ त्वमेवकुरुमुख्यायधृतराष्ट्रायसौव
ल ॥ निवेदययथान्यायंनाहंशक्ष्येनिवेदितुम् २३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिद्यूतपर्वणिदुर्योधनसंतापेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ४८ ॥ ॥ वै
शंपायनउवाच ॥ ॥ अनुभूयतुराज्ञस्तंराजसूयंमहाक्रतुम् ॥ युधिष्ठिरस्यनृपतेर्गांधारीपुत्रसंयुतः १ प्रियकृन्मतमाज्ञायपूर्वदुर्योधनस्यतत् ॥ प्र
ज्ञाचक्षुषमासीनंशकुनिःसौबलस्तदा २ दुर्योधनवचःश्रुत्वाधृताभ्रंजनाधिपम् ॥ उपगम्यमहाप्राज्ञंशकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ३ ॥ शकुनिरुवाच ॥ दुर्योध
नोमहाराजविवर्णोहरिणःकृशः ॥ दीनश्चित्तापरश्चैवतंविद्धिमनुजाधिप ४ नवैपरीक्षसेसम्यगसह्यंशत्रुसंभवम् ॥ ज्येष्ठपुत्रस्यहृच्छोकंकिमर्थनावबुध्यसे ५
२२। २३ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीये भारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ अनुभूयंति १। २। ३ विवर्णः पूर्ववर्णाद्धीनिवर्णःहरिणःपांडुःदीनःसीणदर्वः ४। ५

कुतोमूलं किंमूलं कुत इति प्रथमार्थे तासिः ६ । ७ । ८ विशितीदनं मांसमयमत्रं आजानेयाः जात्यश्वाः ९ विहाराः कीडास्थानानि १० वाचिवद्वं वाग्व्यापारमात्रसाध्यं ११
१२ प्रकृतीः प्रजाः क्लेशान्मुमुक्षुर्मां चयितुमिच्छन्नेव पुरुष इत्युच्यते १३ त्वत्प्रकृतयो निष्कृशा एव संतीत्यत आह यतः संतोषश्चैवं संलुब्धः श्रियं विद्यमानां मापिहंतीति संतुष्टस्य
प्रजाः क्लेशं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः अभिमानं गर्वं अनुक्रोशोदया मयं स्वोच्छेददृष्टिः महत्पदमिति शेषः १४ । १५ ऋद्धचतो वर्द्धमानान् आत्मानमिति च्छेदः । पूर्वरूपमपि । निशम्य
विज्ञाय अदृश्यामापि व्यवहितत्वात् कैतेयश्रियं मनसोद्यतां पश्यन्निवविषणोऽस्मीत्यर्थः १६ । १७ । १८ कदलीमृगाः हरिणविशेषास्तेषां मोक्षान्पजिनानितान्येव कृष्ण

॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ दुर्योधन कुतोमूलं भृशमार्तोऽसिपुत्रक ॥ श्रोतव्यश्चेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुनंदन ६ अयं त्वां शकुनिः प्राह विवर्णं हरिणं कृशम् ॥
चित्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव संभवम् ७ ऐश्वर्यं हि महत्पुत्रत्वयि सर्वप्रतिष्ठितम् ॥ भ्रातरः सुहृदश्चैव नाचरंति तवाप्रियम् ८ आच्छादयसि प्रावारान्
श्रासिपिशितौदनम् ॥ आजानेयावहंत्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ९ शयनानि महार्हाण्योपितश्च मनोरमाः ॥ गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथा सुखम्
१० देवानां भवते सर्ववाचिवद्वं न संशयः ॥ सदीन इव दुर्धर्षकस्माच्छोचसिपुत्रक ११ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ अश्रम्याच्छादयेचाहं यथा कुपुरुषस्तथा ॥
अमर्षधारये चोग्रं निनीषुः कालपर्ययम् १२ अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परं स्थितः ॥ क्लेशान्मुमुक्षुः परजान्सवै पुरुष उच्यते १३ संतोषो वै श्रियं हंति ह्यभि
मानं च भारत ॥ अनुक्रोशमये चोभेयैर्वृत्तौ नाश्रुते महत् १४ न मां प्रीणाति महुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिर ॥ अतिज्वलंतीं कैतेये विवर्णं करणीमम् १५ सपत्नान्
द्वयतोऽऽत्मानं हीयमानं निशम्य च ॥ अदृश्यामपि कैतेयः श्रियं पश्यन्निवोद्यताम् १६ तस्मादहं विवर्णं श्वदीनश्च हरिणः कृशः ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि
स्नातकाग्रहमेधिनः १७ त्रिंशद्दासीकएकैकोयान् विभर्तियुधिष्ठिरः ॥ दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रात्र मुतम् ॥ भुंजते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने
१८ कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ॥ कांबोजः प्राहिणो तस्मै परार्ध्यानि पिकंबलान् ॥ गजयोषिद्वयश्च स्य शतशोऽथ सहस्रशः १९ त्रिशतं चोष्ट्र
वामीनां शतानि विचरंत्युत ॥ राजन्यावलिमादाय समेता हि नृपक्षये २० पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते ॥ आहरन्कतुमुख्येऽस्मिन्कुंतीपु
त्राय भूरिशः २१ न कचिद्धिमया तादृग्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥ यादृग्धनागमो यज्ञे पांडुपुत्रस्य धीमतः २२ अपर्यंतं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप ॥ शमनं वाभि
गच्छामि चित्तयानो विशांपते २३ ब्राह्मणावाटधानाश्च गोमंतः शतसंघशः ॥ त्रिखर्ववलिमादाय द्वारितिष्ठंति वारिताः २४ कमंडलूनुपादाय जातरूप
मयान् शुभान् ॥ एतद्धनं समादाय प्रवेशं लेभिरे न च २५

श्यामारुणानि चित्रवर्णानीत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ वाटाः क्षेत्रादिवृत्तवस्तासां घाना अभिनवोद्भेदोपेपांते इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः सस्यादिसंपन्नोऽत्रादिवृ
त्तिमंत इत्यर्थः । 'वाटो वृत्तो च मार्गो चेति । घाना अष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्भिदि' इति विश्वः । त्रिखर्वखर्वत्रयसंख्यं २४ कमंडलूनि इति । 'इंद्रियं वा एतदस्मिन्लोके यद्वा वि' इति खंडे
बह्वच ब्राह्मणेऽपि मधुघृतमापश्चेत्त्वमिषेकद्रव्याणि विहितानि । तत्रेतेरेषामभेददर्शनादि ह कमंडलून् घृतपूर्णानिति द्रष्टव्यम् २५

यथैवेति अमरः सोमस्तस्य स्त्रियोऽपधयः । तद्विव्यं मधु अस्मै कांस्यं कांस्यपात्रस्थं कृत्वा आहारीति । अर्थात् सोम एव । तथा वारुणं वरुणप्रेषितं दधिप्रसिद्धं कलश इव कलशोजल
पूर्णत्वात् समुद्र आहारीति । दधिरिति पुंस्त्वमार्षल्लेखकप्रमादो वा । अन्वेतु कलशोदधिः समुद्रः । मध्वमृतं । जलमित्यन्ये । अमरस्त्रियो नद्यः । वारुणं वरुणसंबंधीति व्याचक्षते २६
शैक्यं वरत्रामयं पात्राधारभूतं शैक्यं कावडी' इति प्रसिद्धं तत्र स्थितं पात्रं शैक्यं एतेन समुद्राय आपउक्ताः । अन्या अपि पुण्या आपोऽभिषेकार्थमुक्ताः प्रदेशांतरे । 'वापी कूपतडाकेभ्योऽह
देभ्यः सरस्तथा ॥ चतुर्भ्यश्च समुद्रेभ्यः पल्वलादभिसंधितः ॥ प्रयागादेव यजनाज्जलान्यादाय सर्वतः ॥ गंगासरस्वतीचैव नर्मदाच दृष्टवती ॥ एभ्योजलं समादाय तत्राभिषिचि
र्द्धिजाः' इति २७ । २८ पतत्रिणः खेचरजातीयाः तैरेवोत्तरसमुद्रजलमानीति मित्यर्थः अन्यथा चतुर्भ्यश्च समुद्रेभ्य इत्यनुपपन्नं स्यात् २९ । ३० परिविष्यतां परिवेष्यमाणानां संज्ञासं

यथैव मधुशक्रायधारयंत्यमरास्त्रियः ॥ तदस्मै कांस्यमाहारीं द्वारुणं कलशोदधिः २६ शंखप्रवरमादाय वासुदेवोऽभिषिक्तवान् ॥ शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्न
विभूषितम् २७ दृष्ट्वा च ममतस्सर्वं ज्वररूपमिव अभवत् ॥ गृहीत्वा तनुगच्छंति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ २८ तथैव पश्चिमं यांति गृहीत्वा भरतर्षभ ॥ उत्तरं तु नग
च्छंति विना तात पतत्रिणः २९ तत्र गत्वार्जुनो दंडमाजहारामितं धनम् ॥ इदं चाहुतमत्रासीत् तन्मे निगदतः शृणु ३० पूर्णेशतसहस्रे तु विप्राणां परिविष्यता
म् ॥ स्थापिता तत्र संज्ञाऽभूच्छंखो ध्मायाति नित्यशः ३१ मुहुर्मुहुः प्रणदतस्तस्य शंखस्य भारत ॥ अनिशं शब्दमश्रौषंत तोरो माणि मेऽह्वयन् ३२ पार्थिव
वैर्बहुभिः कीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः ॥ अशोभत महाराज नक्षत्रैर्यौरिवामला ३३ सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वैजनेश्वर ॥ यज्ञेतस्य महाराज पांडुपुत्रस्य धीम
तः ३४ वैश्या इव महीपाला द्विजातिपरिवेषकाः ॥ न सा श्रीर्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ गुह्यकाधिपतेर्वापिया श्रीराजन्युधिष्ठिरे ३५ तां दृष्ट्वा पांडुपु
त्रस्य श्रियं परमिकामहम् ॥ शान्तिं न परिगच्छामि दह्यमानेन चे तसा ३६ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ यामेताम तुलां लक्ष्मीं दृष्ट्वा न सिपांडवे ॥ तस्याः प्रा
प्तावुपायं मे शृणु सत्यपराक्रम ३७ अहमक्षेप्यभिज्ञातः पृथिव्यामपि भारत ॥ हृदयज्ञः पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने ३८ द्यूतप्रियश्च कैतेयो न च जानाति देवितुम् ॥
आहूतश्चैष्यति व्यक्तं द्यूतादपि रणादपि ३९ नियतं तं विजेष्या भिक्तत्वा तु कपटं विभो ॥ आनयामि समृद्धिं तां दिव्यां चोपाह्वयस्व तम् ४० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमु
क्तः शकुनिनाराजा दुर्योधनस्तबः ॥ घृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदांतरमब्रवीत् ४१ अयमुत्सहते राजन् श्रियमाहर्तुमक्षयितुम् ॥ द्यूतेन पांडुपुत्रस्य तदनुज्ञा तु महसि ४२

केतः ३१ । ३२ उपतिष्ठंत्यस्मिन्निष्ठुपस्थानं संभां ३३ उपादाय स्थिता इति शेषः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ अक्षेप्यारोष्यभिज्ञातः कुशलः । हृदयज्ञः पातयिष्यमाणानामक्षणां
जयपराजयावहत्वाभिज्ञः । पणज्ञस्तदनुसारेण द्रव्यप्रयोगवित् । विशेषज्ञो दिक्कालाद्यानुकूल्याभिज्ञः ३८ द्यूतात् द्यूतहेतोः रणाद्रणहेतोः ३९ कपटमक्षाधिष्ठाया देवताया वशीकरणं
यद्वा । सर्वतश्चतुष्कोणतया द्वादशवारोऽप्यक्षेप्यहत्लानि भवन्ति । येषु त्रिषु त्रिषु देवयित्रोर्नामनी लिख्येते । तत्र कपटमतः सुषिरमक्षं कृत्वा परनामां कृतप्रदेशं गर्भं गुरुद्रव्यसंछिष्टं
कृत्वा पातितस्याक्षस्य स्वनामैवोपरि भवति तदा स्वस्य जयः परस्य नामाधस्यं तस्य पराजय इति ४० । ४१ अपदांतरमनुपदमेव ४२

४३ । ४४ त्वाऽसौ त्वात्वामसौ निवर्तयिष्यति । त्वाऽसावित्यादेर्विवर्णतां चैव सशोकतांचित्यंतस्य दुर्योधनविलापस्य तात्पर्यं पुण्यवतामीश्वरप्रसादलभ्यां वृद्धिद्वया पापिनां परितापो भवतीति ४५ । ४६ । ४७ । ४८ रत्नैः संस्तीर्य रत्नखचितं कृत्वा तक्षणावर्धकिनः सर्वशः सर्वदेशीयान् ४९ । ५० । ५१ ५२ । ५३ व्यवसायं विनिश्चयं ५४ । ५५ दिष्टदेवं ५६ ५७

॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ क्षतामं त्रीमहाप्राज्ञः स्थितो यस्यास्मि शाने ॥ तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ४३ सहिष्मन् पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परंहितम् ॥ उभयोः पक्षयोर्युक्तं वक्ष्यत्यर्थं विनिश्चयम् ४४ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ निवर्तयिष्यति त्वाऽसौ यदि क्षता समेष्यति ॥ निवृत्ते त्वयि राजेंद्र मरिष्येहमसंशयम् ४५ सत्त्वं मयि मृते राजन् विदुरेण सुखी भव ॥ भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि ४६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ आर्तवाक्यं तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निश्चयः ॥ घृतराष्ट्रोऽब्रवीत्प्रेष्यान् दुर्योधनमते स्थितः ४७ स्थूणा सहस्रैर्वृहतीं शतद्वारां समामम ॥ मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वंतु शिल्पिनः ४८ ततः संस्तीर्य रत्नैः स्तां तक्षणावर्धकं ॥ सुकृतां सुप्रवेशां च निवेदय तमेशने ४९ दुर्योधनस्य शांत्यर्थं मिति निश्चित्य भूमिपः ॥ घृतराष्ट्रो महाराज प्राहिणो द्विदुराय वै ५० अष्टद्वारं विदुरं स्वस्य नासत्किंश्चिद्विनिश्चयः ॥ यूते दोषांश्च जानन् स पुत्रस्नेहादकृष्यत ५१ तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान् कलिद्वारमुपस्थितम् ॥ विनाशमुखमुत्पन्नं घृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ५२ सोऽभिगम्य महात्मानं भ्राता भ्रातरमग्रजम् ॥ मूर्ध्ना प्रणम्य चरणाविर्दं वचनमब्रवीत् ५३ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ नाभिनं दामिते राजन् व्यवसायमिमं प्रभो ॥ पुत्रैर्भेदो यथान स्याद्द्यूतहेतोस्तथा कुरु ५४ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ क्षतः पुत्रेषु पुत्रैर्मैकलहो न भविष्यति ॥ यदि देवाः प्रसादनः करिष्यंति न संशयः ५५ अशुभं वा शुभं वाऽपि हितं वा यदि वाऽहितम् ॥ प्रवर्ततां सुहृद् द्यूतं दिष्टमेतन्न संशयः ५६ मयि सन्निहिते द्रोणे भीष्मे त्वयि च भारत ॥ अनयो देवविहितो न कथंचिद्भविष्यति ५७ गच्छ त्वं यथास्थाय ह्यैवा तसमैर्जवे ॥ खांडवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ५८ नवाच्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते ॥ दैवमेव परमन्ये येनैतदुपपद्यते ५९ इत्युक्तो विदुरो धीमान्ने दमस्तीति चिंतयन् ॥ आपगेयं महाप्राज्ञमन्य गच्छत्सुदुःखितः ६० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं समभवद् द्यूतं भ्रातृणां तन्महात्ययम् ॥ यत्र तद्वचनं प्राप्तं पांडवैर्भोपितामहैः १ केचन तत्र सभास्ताराराजानो ब्रह्मवित्तम् ॥ केचैनमन्वमोदंत केचैनं प्रत्यषेधयन् २ विस्तरेणैतदिच्छामि कथं प्रमानं त्वया द्विज ॥ मूलं ह्येतद्दिनाशस्य पृथिव्याद्विजसत्तम ३ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा व्यासशिष्यः प्रतापवान् ॥ आचक्षेऽथ यद्द्यूतं तत्सर्वं वेदतत्त्ववित् ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ शृणु मे विस्तरेणैमां कथां भारतसत्तम ॥ भूय एव महाराज यदि ते श्रवणमेति ५ ५८ । ५९ आपगेयं भीष्मम् ६० ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठे भारते भावदीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ कथमिति व्यसनमापत्तत् १ सभास्ताराः सभासदः २ । ३ । ४ । ५

६ । ७ । ८ । ९ । १० भेदो वैरं ११ । १२ । १३ । १४ । १५ समूर्द्धितमिति पाठे विवृद्धं १६ आमर्षमसहिष्णुताम् १७ साधारणी विशेषरहिता १८ स्थिरः स्थावरः पापान्तुल्योऽस्मि यतो न विदीर्णो भवामि १९ आवर्जिताः दासवद्वशाः २० पर्युदस्ताः दूरक्षिताः २१ ज्येष्ठोऽधिकः श्रेष्ठः प्रशस्यतमः युक्तो नियुक्तः २२ अर्धहारिणां बहुमूल्यवतां रत्नानां विदुरस्य मतिं ज्ञात्वा घृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने पुनः ६ अलं यूते न गांधारे विदुरो न प्रशंसति ॥ न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो विदुष्यति ७ हितं हि परममन्ये विदुरो यत्प्रभाषते ॥ क्रियतां पुत्रतत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव ८ देवर्षिर्वासवगुरुर्देवराजाय धीमते ॥ यत्प्राह शास्त्रं भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ॥ तद्देद विदुरः सर्वं सरहस्यं महाकविः ९ स्थितस्तु वचने तस्य सदाऽहमपि पुत्रक ॥ विदुरो वाऽपि मे धावी कुरूणां प्रवरो मतः १० उद्धवो वामहाबुद्धिर्दृष्णीनामर्चितो नृप ॥ तदलं पुत्रद्यूते न यूते भेदो हि दृश्यते ११ भेदे विनाशो राज्यस्य तत्पुत्रपरिवर्जय ॥ पित्रामात्राच पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् १२ प्राप्तस्त्वमसितन्नामपि त्वपैतामहं पदम् ॥ अधीतवान्कृतीशास्त्रे लालितः सततं गृहे १३ भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये विंदसोर्किनो भनम् ॥ पृथक् जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् १४ तत्प्राप्तोऽसि महाबाहो कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ स्फीतराष्ट्रं महाबाहो पितृपैतामहं महत् १५ नित्यमाज्ञापयन् भासिदिविदेवेश्वरो यथा ॥ तस्य ते विदितं प्रज्ञशोकमूलमिदं कथम् ॥ समुत्थितं दुःखकरं तन्मेशं सितुर्महसि १६ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ अश्राम्याच्छादयामीति प्रपश्यन् पापपूरुषः ॥ नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः १७ न मां प्रीणाति राजेंद्र लक्ष्मीः साधारणी विभो ॥ ज्वालिता मे वक्रौते ये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे १८ सर्वांच पृथिवीं चैव युधिष्ठिरवशानुगाम् ॥ स्थितोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि ते १९ आवर्जिता इवाभांति नीपाश्चित्रकौकुराः ॥ कारस्कारालोहजंघायुधिष्ठिरनिवेशने २० हिमवत्सागरानूपाः सर्वे रत्नाकरास्तथा ॥ अंत्याः सर्वे पयुदस्ता युधिष्ठिरनिवेशने २१ ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशांपते ॥ युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे २२ उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानां मर्धहारिणाम् ॥ नादृश्यत परः पारो नापरस्तत्र भारत २३ न मे हस्तः समभवद्भुतत्प्रतिगृह्यतः ॥ अतिष्ठंत मयि श्रांते गृह्यदूराहृतं वसु २४ कृतां विदुसरो रत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदां ॥ अपश्यन् लिलीं पूर्णामुदकस्यैव भारत २५ वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राह सत्सृष्टकोदरः ॥ शत्रोर्ऋद्विविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् २६ तत्र स्मयति शक्तः स्यात्पातयेऽहं वृकोदरम् ॥ यदि कुर्यात्स मारं भीमं हंतुं नराधिप २७ शिशुपाल इवास्माकं गतिः स्यात्त्रात्र संशयः ॥ सपत्नेनावहासो मे समादहति भारत २८ पुनश्च तादृशी मे ववर्षी जलजशालिनीम् ॥ मत्वा शिलासमांतो ये पतितोऽस्मि नराधिप २९

मश्वगजादितत्तज्जात्युत्कृष्टवस्तूनां पुरःस्थितानां प्रांतापरांतौ देशतद्वयताधारणं चक्षुषानकर्तुं शक्यमित्यर्थः २३ समभवत्समर्थो नाभवत् अतिष्ठंत प्रतीक्षां कृतवंतः वसुन आहर्तारो वसुदातुं २४ स्फाटिकाश्छदा इव छदाः उपकंठस्थसोपानादयो यस्यास्तां विदुसरोऽसकाशादाहृतैरत्नैः २५ । २६ । २७ । २८ । २९

३० । ३१ प्रलंबं वचनां ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ यन्मयेति १ फलतः संख्यापरिच्छेदतो भूमितो देशमेद तोवा नाविदमितिसंबंधः आपितथापि मुख्यतो वक्ष्यमाणधनं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः यद्वा फलतो जातं वस्त्रादि भूमितो जातं हीरादि २ और्णान्धे परोमजान् । बैलान्बिलवासि मूषकादिरोम जान् । वार्षदं शान्ना विडालोमजान् जातरूपपारिष्कृतान्मुवर्णतंतुनिर्वा तद्विदुभिर्वाचित्रितान् और्णाः प्रावारा अन्यान्याजिनानीति वा विभागः ३ तित्तिरिक्लमाषान् तित्तिरिपन्निव चित्रान् । उष्ट्रा वाम्योर्गर्दमाश्वसंकरजाः । उभयेऽपि पीलवादिना पुष्टिगताः ४ गोवासना बलीवर्दपोषकाः क्षेत्रादिवृत्तिमंतो ब्राह्मणाः । तथा दासनीया दास्ययोग्याः शूद्रादयो ब्राह्मणा तत्रमां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सुखरम् ॥ द्रौपदी च सहस्रीभिर्व्यथयंती मनोमम ३० क्लिन्नवस्त्रस्य तु जले किं कराराजनोदिताः ॥ ददुर्वासां सिमेऽन्यानि तच्च दुःखं परमम् ३१ प्रलंबं च शृणुष्वान्यद्दत्तो मे नराधिप ॥ अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा ॥ अभिहृत्याशिलां भूयोललाटेनास्मि विक्षतः ३२ तत्रमां यमजौ दूरादालोक्याभिहतं तदा ॥ बाहुभिः परिगृहीतां शोचंतौ सहिता बुभौ ३३ उवाच सहदेवस्तु तत्रमां विस्मयन्निव ॥ इदं द्वारमितो गच्छ राजन्नि तिपुनः पुनः ३४ भीमसेनेन तत्रोक्तो घृतराश्रुत्पजेति च ॥ संबोध्य प्रहसित्वा च इतो द्वारं नराधिप ३५ नामधेयानिरत्नानां पुरस्तात् श्रुतानि मे ॥ यानि दृष्टानि मे तस्यामनस्तपतितन्त्रमे ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ य न्मया पांडवेयानां दृष्टं तच्छृणु भारत ॥ आहतं भूमिपालैर्हि वसुमुखं ततस्ततः १ नाविदं मूढमात्मानं दृष्ट्वा हंतदरेर्धनम् ॥ फलतो भूमितो वापि प्रतिपद्यस्व भारत २ और्णान्बैलान् वार्षदं शान्ना जातरूपपरिष्कृतान् ॥ प्रावाराजिनमुख्यांश्च कांबोजः प्रददौ बहून् ३ अश्वांस्तित्तिरिक्लमाषांश्चिशतं शुकनासिकान् ॥ उष्ट्र वामीश्चिशतं च पुष्टाः पीलुश्चर्मागुदैः ४ गोवासना ब्राह्मणाश्च दासनीयाश्च सर्वशः ॥ प्रीत्यर्थं ते महाराज धर्मराजो महात्मनः ५ त्रिखर्वबलिमादाय द्वारितिष्ठंति वा रिताः ॥ ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमंतः शतसंघशः ६ कमंडलून् पादाय जातरूपमयान् शुभान् ७ एवं बलिं समादाय प्रवेशं लेभिरेन च ॥ शतं दासी सहस्राणां कार्पासिकानि वासिनाम् ८ श्यामास्तन्व्यो दीर्घकेश्यो हेमाभरणभूषिताः ॥ शूद्रा विप्रोत्तमार्हाणि रां क्वाप्यजिनानि च ९ बलिं च कृत्स्नमादाय भरुकच्छनि वासिनः ॥ उपनिन्युर्महाराज हयान् गांधारदेशजान् १० इंद्रकृष्टैर्वर्तयंति धान्यैर्ये च न दीमुखैः ॥ समुद्रनिष्कुटे जाताः पारे सिंधुचमानवाः ११ ते वैरामाः पारदाश्च अभीराः कितवैः सह ॥ विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च १२

एववातादृशाः । यथोक्तं मूर्खान् ब्राह्मणान् प्रकृत्य पुष्करप्रादुर्भावे । 'यस्य नैवं श्रुतं राजन् गृहीतं विशांपते । कामंतं धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत्' इति । अस्मिन्पक्षे त्रिखर्वत्रीणि याज नाध्यापनप्रतिग्रहाः स्वर्वाणि न्युवजानि धनलामरूपफलहीनानि येषां तैस्त्रिखर्वाः । विद्याध्ययनसत्कर्मशून्यत्वाद्याजनादिहीना इत्यर्थः । तैस्त्रिखर्वसंज्ञः प्रदेयो बलिस्त्रिखर्वबलिस्तमित्यर्थः । वारिता इत्यनेनेतेषामत्यंतहीनता दर्शिता ५ । ६ । ७ कार्पासिको देशविशेषः ८ । ९ भरुकच्छो देशः कांचनमयः सजलप्रदेशोऽस्मिन्सतथा 'भरुर्भर्तृरिकांचने । अथ कच्छः स्याद नये' इति विश्वः १० समुद्रसभीपस्थानिष्कुटे गृहोद्याने समुद्रनिष्कुटे । इंद्रकृष्टैरेवैवाकृष्टैर्न तु कर्षणादिशोत्रियकयत्नापेक्षैर्वनधान्यैः । दृष्ट्यभावे तु न दीमुखैर्न दीप्रभवैः ११ । १२

फलजं मधूकादिजातीयं १३ । १४ । १५ अश्मसारहीरपद्मरागादिमणयस्तन्मयं भांडं मूषणं । 'भांडं मूषणमात्रेऽपि' इति विश्वः । त्सरुः खड्गमुष्टिः १६ द्वयक्षादयः प्राच्यदेशभेदाः १७ नानावर्णान् रसमान् १८ । १९ प्रमाणेन देर्ध्यं पुष्ट्यादिना रागेण रम्यवर्णेन च संपन्नानधिकान् २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ कुटीकृतं चित्रगुच्छाकारं कृतं । 'स्यात्कुटीकुंभदा अजाविकंगोहिरण्यं खरोष्ट्रं फलजं मधु ॥ कंबलान् विविधांश्चैव द्वारितिष्ठंति वारिताः १३ प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो म्लेच्छानामधिपो बली ॥ यवनैः सहितो राजा भगदत्तो महारथः १४ आजानेयान् हयान् शीघ्रानादायानि लरंहसः ॥ बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारितिष्ठंति वारितः १५ अश्मसारमयं भांडं शुद्धदंतं तस्मिन् सीन् ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपो दत्त्वा भगदत्तोऽब्रजतदा १६ व्यक्षारुयक्षान् ललाटाक्षान् नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ औष्णीकानंतवासांश्च रोमकान् पुरुषादकान् १७ एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारिवारितान् ॥ राजानो बलिमादाय नानावर्णानेकशः १८ कृष्णग्रीवान् महाकायान् रसमान् दूरपातिनः ॥ आजन्हुर्दशसाहस्रान्विनी तान् दिक्षु विश्रुतान् १९ प्रमाणरागसंपन्नान्वंक्षुतीरसमुद्रवान् ॥ बल्यर्थं ददतस्तस्मै हिरण्यं रजतं बहु २० दत्त्वा प्रवेशं प्राप्तास्ते युधिष्ठिरानिवेशने ॥ इंद्रगोपक वर्णाभान् शुकवर्णान् मनोजवान् २१ तथैवैन्द्रायुधनिभान् संध्याभ्रसदृशानपि ॥ अनेकवर्णान् रण्यान् गृह्णात्वाऽश्वान् महाजवान् २२ जातरूपमनर्घ्यं च ददु स्तस्यैकपादकाः ॥ चीनान् शकांस्तथा ओड्रान् बर्बरान् वनवासिनः २३ वाष्णेयान् हारहूणांश्च कृष्णान् हैमवतांस्तथा ॥ नीपान् नृपानधिगतान् विविधान् द्वारवा रितान् २४ बल्यर्थं ददतस्तस्य नानारूपानेकशः ॥ कृष्णग्रीवान् महाकायान् रसमान् शतपातिनः ॥ अहर्षुर्दशसाहस्रान्विनी तान् दिक्षु विश्रुतान् २५ प्रमाणरागस्पर्शाढ्यं बाल्हीचीनसमुद्रवम् ॥ और्णचरां क्वंचैव कीटजं पट्टजं तथा २६ कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः ॥ श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमा विकंष्टदुचाजिनम् २७ निशितांश्चैव दीर्घासीन् दृष्टि शक्तिपरश्वधान् ॥ अपरांतसमुद्रतांस्तथैव परशून् शितान् २८ रसान् गंधांश्च विविधान् रत्नानि च सहस्रशः ॥ बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारितिष्ठंति वारिताः २९ शकास्तुषाराः कंकाश्च रोमशाः शृंगिणो नराः ॥ महागजान् दूरगमान् गणितान् बुदान् हयान् ३० शतशश्चैव बहुशः सुवर्णपद्मसंमितम् ॥ बलिमादाय विविधं द्वारितिष्ठंति वारिताः ३१ आसनानि महार्हाण्यनानि शयनानि च ॥ मणिकांचनचित्राणि गजदं तमयानि च ३२ कवचानि विचित्राणि शस्त्राणि विविधानि च ॥ रथांश्च विविधाकारान् जातरूपपरिष्कृतान् ३३ हयैर्विनीतैः संपन्नान्वैयाघ्रपरिवारितान् ॥ विचित्रांश्च परिस्तोमान् रत्नानि विविधानि च ३४ नाराचान् धनराचान् शस्त्राणि विविधानि च ॥ एतद्वत्त्वामहद्व्यं पूर्वदेशाधिपानृपाः ॥ प्रविष्टायज्ञसद नं पांडवस्य महात्मनः ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

स्यांचमुरायांचित्रगुच्छके' इति विश्वः २७ अपरां तात्पाश्चिमदेशात्समुद्रतान् २८ रसान् रसवंतितर्जुजादीनि । गंधान् गंधवंति मृगमदादीनि २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ वैयाघ्रपरिवा रितान् व्याघ्रचर्मणापरिवृतान् । परिस्तोमान् कुयोद्धयोः इत्यमरः ३४ । ३५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥

दायं करार्थदेयधने । दायोदाने योतकादिधने इति विश्वः १ । २ । ३ । ४ कृष्णानित्यादयोमणिभेदाः पाठांतरे हिमजं हिमालयजम् ५ । ६ । ७ लौहित्यं पर्वतम् ८ । ९ कालीय
कस्य कृष्णागुरोः १० । ११ निचितं राशीकृतं पर्वतेभ्योऽपि भूरिवर्चसं तेजस्वि । अर्श आद्यच् १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ कृतकालाः कृतप्रस्तावाः कृतद्वारा इति पाठे

॥ दुर्योधन उवाच ॥ दायंतु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ॥ यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महातंधनसंचयम् १ मेरुमंदरयोर्मध्ये शैलौ दामभितोनर्दा ॥ ये ते कीचकवे
णूनां छाया रम्या सुपासते २ खसा एका सनाह्वर्हाः प्रदरा दीर्घवेणवः ॥ पारदाश्च कुलिंदाश्च तंगणाः परतंगणाः ३ तद्वै पिपीलिकं नाम उद्धृतं यत्पापिलकैः ॥
जातरूपं द्रोणमेयमहार्पुः पुंजशो नृपाः ४ कृष्णानललामाश्च मरान् शुक्राश्चान्यान् शशिप्रभाः ॥ हिमवत्पुष्पजं चैव स्वादुक्षौद्रं तथा बहु ५ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्य
पोढमाल्यमंबुभिः ॥ उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ६ पार्वतीया बलिचान्यमाहृत्य प्रणताः स्थिताः ॥ अजातशत्रोर्नृपतेर्द्वारि तिष्ठंति वारिताः
७ ये परार्धे हिमवतः सूर्योदयगिरौ नृपाः ॥ कार्ष्णे च समुद्रांते लौहित्यमभितश्च ये ८ फलमूलशना ये च किराताश्चर्मवाससः ॥ कूरशस्त्राः कूरकृतस्तांश्च प
श्याम्यहंप्रभो ९ चंदनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ॥ चर्मरत्नसुवर्णानां गंधानां चैव राशयः १० कैरातकीनाम युतं दासीनां च विशांपते ॥ आह
त्य रमणीयार्थान् दूरजान् मृगपक्षिणः ११ निचितं पर्वतेभ्यश्च हरिण्यं भूरिवर्चसं ॥ बलिचकृत्स्नमादाय द्वा रितिष्ठंति वारिताः १२ कैराता दरदादवाः शूरा वै य
मकास्तथा ॥ औदुंबरादुर्विभागाः पारदा बालिहकैः सह १३ काश्मीराश्च कुमाराश्च घोरकाहंसका यनाः ॥ शिवि त्रिगर्तयो धेयाराज्याभद्रकेकयाः १४ अंबष्ठाः
कौकुरास्ताक्ष्या वस्त्रपाः पल्हवैः सह ॥ वशातलाश्च मौलियाः सहस्रद्रुकमालवैः १५ पौड्रिकाः कुकुराश्चैव शकाश्चैव विशांपते ॥ अंगावंगाश्च पुंड्राश्च शाणवत्या गयास्त
था १६ सुजातयः श्रोणिमंतः श्रेयांसः शस्त्रधारिणः ॥ अहार्पुः क्षत्रिया वित्तं शतशोऽजातशत्रवे १७ वंगाः कलिगामगधास्ताम्रलिप्ताः सुपुंड्रकाः ॥ दौबालि
काः सागरकाः पत्रोर्णाः शैशवास्तथा १८ कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत ॥ तत्रस्थाद्धारपालैस्ते प्रोच्यंते राजशासनात् ॥ कृतकालाः सुबलयस्ततोद्धार
मवाप्स्यथ १९ ईषादंतान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावृतान् ॥ शैलाभा त्रित्यमतांश्चाप्यभितः काम्यकंसरः २० दत्त्वैकैकोदशशतान् कुंजरान् क्वचावृतान् ॥
क्षमावंतः कुलीनाश्च द्वा रेण प्राविशंस्तथा २१ एते चान्ये च बहवो गणादिभ्यः समागताः ॥ अन्यैश्चौपाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभिः २२ राजा चित्ररथो
नाम गंधर्वो वासवानुगः ॥ शतानि च त्वार्यददद्वयानां वातरं हसां २३ तुंबुरुस्तु प्रमुदितो गंधर्वो वाजिनां शतं ॥ आम्रपत्रसवर्णानामददद्वेममालिनां २४ कृतीरा
जाचकौरव्यः शूकराणां विशांपते ॥ अददद्वज रत्नानां शतानि सुबहून्यथ २५ धिराटेन तु मत्स्येन बल्यर्थं हेममालिनाम् ॥ कुंजराणां सहस्रे द्वेमतानां सुपाहृते २६

द्वारं प्रतीहारेण सख्यम् २९ ईषादंतान् लांगलदंढतुल्यदंतान् हेमकक्षाः सुवर्णवरत्राः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ शूकराः देशभेदास्तेषाम् ३५ । ३६

२७ । २८ यज्ञसेनेन दत्तानीति शेषः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ समुद्रसारं मुक्ताफलादि ३५ कुथान् करिकंबलान् ३६ । ३७ । ३८ । ३९ पर्यस्त इव भूदेशोऽपि स्वर्गोभूत
इव उपग्राहानुपहारान् ४० । ४१ । ४२ प्रमीयमाणं स्वार्यादिना मानेन गण्यमानं आममपकं ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदी
पांशुराष्ट्रद्वसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान् ॥ अश्वानां च सहस्रे द्वे राजन्कांचनमालिनाम् २७ जवसत्त्वोपपन्नानां वयस्थानां नराधिप ॥ बलिचकृत्स्नमादाय
पांडवेभ्यो न्यवेदयत् २८ यज्ञसेनेन दासीनां सहस्राणि चतुर्दश ॥ दासानामयुतं चैव सदाराणां विशांपते ॥ गजयुक्ता महाराज रथाः षड्विंशतिस्तथा २९ रा
ज्यं च कृत्स्नं पार्थेभ्यो यज्ञार्थं निवेदितम् ॥ वासुदेवोऽपि वाष्पेयोमानं कुर्वन्किरीटिनः ३० अददद्वजमुख्यानां सहस्राणि चतुर्दश ॥ आत्मा हि कृष्णः पार्थस्य
कृष्णस्यात्मा धनंजयः ३१ यद्वा दर्जुनः कृष्णं सर्वं कुर्यादसंशयम् ॥ कृष्णो धनंजयस्यार्थे स्वर्गलोकमपित्यजेत् ३२ तथैव पार्थः कृष्णार्थे प्राणानपि परित्य
जेत् ॥ सुरभीश्चंदनरसान् हेमकुंभसमास्थितान् ३३ मलयाद्दुर्गाच्चैव चंदनागुरुसंचयान् ॥ मणिरत्नानि भास्वंतिकांचनं सूक्ष्मवस्त्रकम् ३४ चोलपांड्या
वपि द्वारं न लेभातेषु पस्थितौ ॥ समुद्रसारं वैदूर्यमुक्तासंघांस्तथैव च ३५ शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः सुपाहरन् ॥ संवृता मणिचरीरेस्तु श्यामास्ताम्रांत
लोचनाः ३६ तावद्दृष्ट्वा नरास्तत्र द्वा रितिष्ठंति वारिताः ॥ प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रियाश्च विनिर्जिताः ३७ उपाजन्तुर्विश्वे वशूद्राः शुश्रूषवस्तथा ॥
प्रीत्या च बहुमानाच्च व्युपागच्छन् युधिष्ठिरम् ३८ सर्वे म्लेच्छाः सर्ववर्णा आदिमध्यांतजास्तथा ॥ नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरेव च ३९ पर्यस्त इव
लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ॥ उच्चावचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून् ४० शत्रूणां पश्यतो दुःखान् मुसूषामेव जायत ॥ भृत्यास्तु ये पांडवानां तांस्तेव
क्ष्यामि पार्थिव ४१ येषामामं च पक्वं च संविधत्ते युधिष्ठिरः ॥ अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ४२ रथानामर्धदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥ प्रमीय
माणामामं च पच्यमानं तथैव च ४३ विसृज्यमानं चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च ॥ नाभुक्तवंतं नापीतं नालं कृतमसत्कृतम् ४४ अपश्यं सर्ववर्णानां युधिष्ठिरनि
वेशने ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ४५ त्रिंशद्दासीक एकैकोयान् विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ सुप्रीताः परितुष्टाश्च ते ह्याशंसंत्यरि क्षयम् ४६ दशा
न्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ भुंजते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ४७ अभुक्तं भुक्तवद्वापि सर्वमाकुञ्जवामनम् ॥ अभुंजानायाज्ञसेनी प्रत्य
वैक्षद्विशांपते ४८ द्वौ करौ न प्रयच्छेतां कुंती पुत्राय भारत ॥ सांवाधिकेन पांचालाः सख्येनांधकवृष्णयः ४९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतप
र्वणि दुर्योधनसंतापे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ ॥ आर्यास्तु ये वैराजानः सत्यसंधामहाव्रताः ॥ पर्याप्त
विद्यावक्तारो वेदांतावभृथष्टताः १ धृतिमंतोऽहीनिषेवाधर्मात्मानो यशस्विनः ॥ मूर्धाभिषिक्तास्ते चैनं राजानः पर्युपासते २
वेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ आर्यास्त्विति १ ऋषिपेवाः कृष्णावंतः । ऋषिपेवा इति पाठे ऋषिवाकायां निषेधिका ये पाते २

३।४।५ अनुकंपरथाधःस्थितदारु ६।७ अज्ञानशकटान् हेमनद्धानधनपूर्णान् । 'अज्ञःकर्षेतुषेचक्रे शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः ८ उपासंगानिषंगं सुत्सकं शोभनमुष्टिर्जसिखं
शैक्यं शिक्यदृष्टपात्रं ९।१०।११।१२।१३।१४ वारुणं शंखं कलशोदधिः समुद्रः निष्कसहस्रेण सुवर्णेन सुकृतं आलिप्तं शंखं १५ कश्मलोच्छ्रा १६।१७।१८।१९ मां च

दक्षिणार्थसमानीताराजभिः कांस्यदोहनाः ॥ आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यंस्तत्र तत्रगाः ३ आजन्हुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत ॥ अभिषेकार्थमव्य
ग्राभांडमुच्चावचं नृपाः ४ बाल्हीकोरथमाहार्षीजां बूनदविमूषितम् ॥ सुदक्षिणस्तु युयुजेश्वेतैः कांबोजैर्हयैः ५ सुनीथः प्रीतिमांश्चैव ह्यनुकर्षमहाबलः ॥
ध्वजं चेदिपतिश्चैव महार्षीस्वयमुद्यतम् ६ दक्षिणात्यः सन्नहनं स्रगुणीषेचमागधः ॥ वसुदानो महेश्वरसो राजेद्रं पाटिहायनम् ७ मत्स्यस्त्वक्षान् हेमनद्धाने
कलव्यउपानहौ ॥ आवंत्यस्त्वभिषेकार्थमापो बहुविधास्तथा ८ चेकितान उपासंगंधनुः काश्य उपाहरत् ॥ अर्चिसुत्सरं शल्यः शैक्यं कांचनमूषणम् ९
अभ्यर्षिचत्ततो धौम्यो व्यासश्च सुमहात्तपाः ॥ नारदं च पुरस्कृत्य देवलं चासितं मुनिम् १० प्रीतिमंत उपातिष्ठन्नभिषेकं महर्षयः ॥ जामदग्न्येन सहितास्त
थाज्ये वेदपारगाः ११ अभिजग्मुर्महात्मानो मंत्रवद्भूरिदक्षिणम् ॥ महेंद्रमिव देवेंद्रं दिविसप्तर्षयो यथा १२ अधारयच्छत्रमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥
धनं जयश्च व्यजने भीमसेनश्च पांडवः १३ चामरे चापिशुद्धे द्वे द्वेयमौजगृहस्तथा ॥ उषागृह्णाद्यमिंद्राय पुराकल्पे प्रजापतिः १४ तमस्मै शंखमाहार्षी
द्वारुणं कलशोदधिः ॥ शैक्यं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्मणा १५ तेनाभिषिक्तः कृष्णेन तत्र मेकश्मलोऽभवत् ॥ गच्छंति पूर्वादपरं समुद्रं चापि द
क्षिणम् १६ उत्तरं तु न गच्छंति विना तातपतत्रिभिः ॥ तत्र स्मदध्मुः शतशः शंखान् मंगलकारकान् १७ प्राणदंतसमाध्मातास्ततो रोमाणि मेऽह
षन् ॥ प्रापत नभूमिपालाश्च ये तु हीनाः स्वतेजसा १८ वृष्टद्युम्नः पांडवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ॥ सत्वस्थावीर्यसंपन्ना ह्यन्योन्याप्रियदर्शनाः ॥
१९ विसंज्ञानभूमिपान् दृष्ट्वा मां च ते प्राह संस्तदा ॥ ततः प्रहृष्टो बभूवुः प्रादाद्धेमविषाणिनाम् २० शतान्यनडुहां पंचद्विजमुख्येषु भारत ॥ नरंति देवो ना
भागो यौवनाश्वो मनुर्न च २१ न च राजापृथुर्वैन्यो न चाप्यासीद्भृगुरिथः ॥ यथातिर्न दुषो वापि यथाराजायुधिष्ठिरः २२ यथाऽतिमात्रं कौंतेयः श्रिया परम
यायुतः ॥ राजसूयमवाप्येवं हरिश्चंद्र इव प्रभुः २३ एतां दृष्ट्वा श्रियं पार्थे हरिश्चंद्रे यथाविभो ॥ कथं तु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारत २४ अंधेनेव युगं न दं
विपर्यस्तं न राधिप ॥ कनीयांसो विवर्द्धंते ज्येष्ठा हीयंत एव च २५ एवं दृष्ट्वा नाभिर्विदामि शर्मसमीक्षमाणोऽपि कुरुप्रवीर ॥ तेनाहमेवं शतांगतश्च विवर्णतां
चैव सशोकतां च २६ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥

॥४९॥

विसंज्ञं दृष्ट्वा २०।२१।२२२३।२४ युगं द्वापराख्यं अंधेनेव विधात्रा न दंसं बद्धमत एव विपर्यस्तं २५।२६ ॥ इति सभापर्वणि नेलकंठीये भारतमावदीपे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

त्वविहास ज्येष्ठाया अपत्यं ज्यैष्ठिनेयः । कल्याण्यादीनामिन्द्रक १ अव्युत्पन्नं परकपटानभिज्ञं । समानार्थतुल्यघनं । तुल्यभिन्नं त्वन्मित्राद्रोहिणं । अद्विषंतं च त्वामपीति शेषः २।३
सप्तगायत्र्यादीनिच्छंदांसि तंतव इव यस्य यज्ञपटस्य तं ४।५।६।७।८।९।१० अंतर्वेद्यां यज्ञे ११ ॥ इति सभापर्वणि नेलकंठीये भारतमावदीपे चतुःपंचाशत्तमोऽध्या
यः ॥ ५४ ॥ ॥ यस्येति कार्योदकं निर्णायकमूहापोहकौशलं प्रज्ञा १ नाविनौरिवेत्यस्वातंत्र्यं द्वितीयो विकल्पः २ आहरिष्यंति राजानस्तवापि विपुलं धनमित्युक्तं तत्राह भविष्य

सृतराष्ट्र उवाच ॥ त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्रमापांडवानद्विषः ॥ द्वेष्टा ह्यसुखमादत्तेयथैव निधनं तथा १ अव्युत्पन्नसमानार्थतुल्यमित्रं युधिष्ठिरम् ॥ अ
द्विषंतं कथं द्विष्यात्त्वाद्दशोभरतर्षभ २ तुल्याभिजनवीर्यश्च कथं भ्रातुः श्रियं नृप ॥ पुत्रकामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्यमाशुचः ३ अथ यज्ञविभूतितां कांक्षसे म
रतर्षभ ॥ ऋत्विजस्तव तन्वंतु सप्ततंतुं महाध्वरम् ४ आहरिष्यंति राजानस्तवापि विपुलं धनम् ॥ प्रीत्या च बहुमानाच्चरन्त्याभरणानि च ५ अनार्या च
रितं तात परस्वस्पृहणं भृशम् ॥ स्वसंतुष्टः स्वधर्मस्थोयः स वै सुखमेधते ६ अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु ॥ रक्षणं समुपात्तानामेतद्वै भव लक्षण
म् ७ विपत्तिष्वव्यथोदक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः ॥ अप्रमत्तो विनीतात्मानित्यं भद्राणि पश्यति ८ बाहूनि वै तान्माच्छेत्सोऽपांडुपुत्रास्तथैव ते ॥ भ्रातृणां त
द्धनार्थं वै मित्रद्रोहं च माकुरु ९ पांडोः पुत्रान्माद्विषस्वेहराजंस्तथैव ते भ्रातृधनं समग्रम् ॥ मित्रद्रोहे तात महानधर्मः पितामहायेतव तेऽपि तेषाम् १० अंतर्वे
द्यां ददद्वित्तं कामाननुभवन् प्रियान् ॥ क्रीडन्स्त्रीभिर्निरातंकः प्रशाम्य भरतर्षभ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे चतुःपंचाशत्त
मोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ॥ न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वीं सुपरसानिव १ जानन्मै मोहयसि मां
नाविनौरिव संयता ॥ स्वार्थे किं नावधानं ते उता हो द्वेष्टि मां भवान् २ न संती मे धार्तराष्ट्रा येषां त्वमनुशासिता ॥ भविष्यमर्थमाख्यासि सर्वदा कृत्यन्मनः ३
परनेयोऽग्रणीर्यस्य समार्गान् प्रतिमुह्यति ॥ पंथानमनुगच्छेयुः कथं तस्य पदानुगाः ४ राजन्परिणतप्रज्ञो वृद्धसेवी जितेंद्रियः ॥ प्रतिपन्नान्स्वकार्येषु संमो
हयसिनो भृशम् ५ लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः ॥ तस्माद्राज्ञाऽप्रमतेन स्वार्थश्चित्यः सदैव हि ६ क्षत्रियस्य महाराज जयेद्यतिः समाहिता ॥ स
वै धर्मस्त्वधर्मो वा स्ववृत्तौ कापरीक्षणा ७ प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः ॥ प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां जिघृक्षुर्भरतर्षभ ८ प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो यो
ऽरिप्रवाधते ॥ तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदानं शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ९ शत्रुश्चैव हि मित्रं च न लेख्यं न च मातृका ॥ यो वै संतापयति यं स शत्रुः प्रोच्यते नृप १०

मितिकृत्यभिदानीमेवानुष्ठेयमर्थं द्यूतेन शत्रुश्रीहरणरूपं प्रयोजनं तद्विषयं यज्ञकालिकं वदसि ३ ननु विदुरो द्यूतं न मन्यते इत्याशंक्याह परनेपइति अस्माकमग्रणीत्वं विदुरशिक्ष
णीयो मामूरित्यर्थः ४ जानन्मेवाहंतवाहितं वदामीति चेत्तत्राह राजन्निति मोहमेव वदसि ननु हितं वदसीत्यर्थः ५ प्रशाम्य भरतर्षभेति त्वदुक्तो निवृत्तिरूपो धर्मो बुभूषणायस्माकनेह
इत्याह लोकेत्यादिना ६।७।८।९ ननु विप्रियकर्त्ता शत्रुर्न च पांडवास्तथा संतीत्याशंक्याह शत्रुरिति १०

११ । १२ । १३ । ब्राह्मणसंन्यासिनम् १४ साधारणीतुल्यावृत्तिर्जीविका एकामिषत्वमित्यर्थः १५ । १६ । १७ मातेरोचिष्टरुचिकरीमाभूत् । सत्ववतांबुद्धिमता । नयोनीतिः वि
ष्ठितः स्थितः । अयं नयोभीमद्विः शिरसावोढव्यइत्यर्थः १८ जन्मवृद्धिमिव जन्मप्रमृतिर्जीवदेहादेया वृद्धिः स्वाभाविकीतामिव । एषतेवर्धते । सद्योऽर्थानां वृद्धिर्येन ससद्यो वृद्धिः । वि
क्रमः पराक्रमः १९ नाप्राप्येति पांडवेश्वर्यमप्राप्य अनवाप्य अदृष्टेति यावत् । संशयो वितर्को न भविष्यति ना भविष्यत् वितर्कमेवाह अवाप्स्येति पांडवेश्वर्यदृष्टाददं हर्तव्यं वामयामर्तव्यं
असंतोषः श्रियो मूलतस्मात्तंकामयाम्यहम् ॥ समुच्छेये यो यतते सराजन्परमोनयः ११ ममत्वं हिन कर्तव्यमैश्वर्ये वा धनेऽपि वा ॥ पूर्वावाप्तं हरंत्यन्ये राजध
र्महितं विदुः १२ अद्रोहसमयं कृत्वा चिच्छेदनमुचेः शिरः ॥ शक्रः साऽभिमता तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी १३ द्रवेतौ ग्रसते भूमिः स पौ बिलशयानिव ॥ राजा
नंचा विरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् १४ नास्ति वेजाति तः शत्रुः पुरुषस्य विशांपते ॥ येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः १५ शत्रुपक्षं समृध्यंतं यो मोहा
त्समुपेक्षते ॥ व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः १६ अल्पोऽपि ह्यारिरत्यर्थं वर्धमानः पराक्रमैः ॥ बल्मीको मूलज इव ग्रसते वृक्षमंतिकात् १७ आज
मीढरिपोर्लक्ष्मीर्मातेरोचिष्टभारत ॥ एष भारः सत्ववतानयः शिरसि विष्ठितः १८ जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकांक्षते ॥ एष ते ज्ञातिषु सर्वे सद्यो वृद्धि
र्हि विक्रमः १९ नाप्राप्य पांडवेश्वर्यं संशयो मे भविष्यति ॥ अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शिष्ये वा निहतो युधि २० एतादृशस्य किमेऽयं जीवितेन विशांपते ॥ वर्षं
ते पांडवानि त्यं वयं त्वस्थिरवृद्धयः २१ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ शकुनि उवाच ॥
यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पांडुपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेन जयतां वर १ आहूय तां परं राजन्कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अगत्वा संशयमहमयुध्वाच च मूमु
खे २ अक्षानक्षिपन्नक्षतः सन्विद्वानविदुषोजये ॥ ग्लहान्वन्तं पिमे विद्विशरानक्षांश्च भारत ३ अक्षाणां हृदयं मे ज्यां रथं विद्विममास्फुरम् ४ ॥ दुर्योधन उ
वाच ॥ अयमुत्सहते राजन् श्रियमाहर्तुमक्षयित्वा ॥ द्यूतेन पांडुपुत्रेभ्यस्तदनुज्ञातुमर्हसि ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य
महात्मनः ॥ तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ६ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ ॥ व्यपनेष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः ॥ पांडवानां हिते यु
क्तो न तथा मम कौरव ७ नारभेतान्यसामर्थ्यात् पुरुषः कार्यमात्मनः ॥ मतिरसाम्यं द्रयोर्नास्तिकार्येषु कुरुनंदन ८ भयं परिहरन्मंदआत्मानं परिपाल
यन् ॥ वर्षासु क्लिन्नकटवतिष्ठन्नेवावसीदति ९ न व्याधयो नापियमः प्राप्तुं श्रेयः प्रतीक्षते ॥ यावदेव भवेत्कल्पस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् १० ॥ धृतरा
ष्ट्र उवाच ॥ ॥ सर्वथा पुत्रबलिभिर्विग्रहो मे न रोचते ॥ वैरं विकारं मृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ११

वेत्येव वितर्को जात इत्यर्थः २० अस्थिरा वृद्धिर

हिता वृद्धिः संपद्येतां २१ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ यां त्वमिति १ । २ ग्लहान् पणान् ३ आस्फुरमक्षयिन्या सपातनादिरुषा
नम् ४ । ५ । ६ । ७ नारभेति परबुद्धिर्विनाशायेति भावः ८ भयं भयं शंकाहेतुं द्यूतादिकं परिहरन् ९ कल्पः समर्थः १० विकारं पूर्वावस्थाच्युति । अनायसमलोहजम् ११

अनर्थं खूताख्यमनर्थहेतुं । संशयं न संशयं १२ पुराणेन लादिभिः । व्यवहारः प्रवृत्तिः । प्रणीतः अनुष्ठितः । अत्ययो नाशः । संप्रहारो युद्धं १३ स्वर्गद्वारं सुखद्वारं शत्रूणां भिभवो धनला
भश्च सुखं च न केवलेन धनेन यज्ञादिद्वारा वा । अतएव विशिष्टं श्रेष्ठं दुरोदरं द्यूतं १४ उपाक्रम्य संस्मृत्य भाविमवितुमैश्वर्यं कर्तुं शीलमस्येति भाविनश्चैस्करमित्यर्थः १५ दृष्टं ज्ञातं बु
द्धिविद्यानुगेन बुद्धिरूपापोहकौशलं । विद्याशास्त्राध्ययनं दिव्यं ज्ञानं वा १६ परमं प्रयत्नादधिकं दुस्तरं यत्नशतेनाप्यपरिहार्यं १७ क्रोशमात्रं आयता दीर्घा तद्विस्तारं क्रोशमात्रवि
अनर्थमर्थमन्यसे राजपुत्रसंग्रथनं कलहस्याति याति ॥ तद्वै प्रवृत्तं तु यथा कथंचित्मृजेदसीन्निशितान्सायकांश्च १२ दुर्योधन उवाच ॥ द्यूते पुराणव्यवहारः
प्रणीतस्तत्रात्ययो नास्ति न संप्रहारः ॥ तद्रोचतां शकुनेर्वाक्यमद्य सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व १३ स्वर्गद्वारं द्योव्यतानो विशिष्टं तद्वर्तिनां चापितयैव युक्त
म् ॥ भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेव दुरोदरं पांडवैस्त्वं कुरुष्व १४ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ वाक्यं न मे रोचते यच्च योक्तं यत्ते प्रियं तत्क्रियतां न रेंद्र ॥ पश्चा
त्तप्यसे तदुपाक्रम्य वाक्यं न हीदृशं भाविवचो हि धर्म्यम् १५ दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैव सर्वं विपश्चिता बुद्धिविद्यानुगेन ॥ तदेवैतदवशस्याभ्युपैति महद्भयं क्षत्रियजी
वघाति १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी दैवं मत्वा परमं दुस्तरं च ॥ शशासोच्चैः पुरुषान् पुत्रवाक्ये स्थितो राजा दैवसंमूढचे
ताः १७ सहस्रस्तं भाहिमैव दूर्यचित्रांशतद्वारां तोरणस्फाटिकाख्याम् ॥ सभामग्र्यां क्रोशमात्राय तां मे तद्विस्तारामाशु कुर्वंतु युक्ताः १८ श्रुत्वा तस्य त्वरिता
निर्विशंकाः प्राज्ञादक्षास्तां तदाचक्रुः ॥ सर्वद्रव्याण्युपजन्तुः सभायां सहस्रशः शिल्पिनश्चैव युक्ताः १९ कालेनाल्पेनाथनिष्ठांगतां तां सभाम् व्यावहुरत्ना
विचित्रां ॥ चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेतामाचरु युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः २० ततो विद्वान् विदुरं मंत्रिमुख्यमुवाचे दधृतराष्ट्रो न रेंद्रः ॥ युधिष्ठिरं राजपुत्रं च ग
त्वामद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व २१ सभेयं मे वदतु विचित्राशय्यासनैरुपपन्नमहार्हैः ॥ सादृश्यतां भ्रातृभिः सार्द्धमेत्यसु हृदयं त्वं वर्ततामत्र चेति २२ ॥ इ
ति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरानयने षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो
नराधिपः ॥ मत्वा च दुस्तरं दैवमेतद्राजं श्वकारह १ अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषां वरः ॥ नाभ्यनंदद्रोचो भ्रातुर्वचनं चेदमब्रवीत् २ ॥ विदुर उवाच ॥
नाभिनंदे नृपते प्रेषमेतं मे वक्तुं कथाः कुलनाशादिभेदि ॥ पुत्रैर्भिन्नः कलहस्ते भुवं स्यादेतच्छ्रेयः कृतकृतेन रेंद्र ३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ नेह क्षतः कलहस्तप्यते
मानं चेद्देवं प्रति लोमं भविष्यत् ॥ धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वजगच्चेष्टति न स्वतंत्रम् ४

स्तारां युक्ताः सन्नद्धाः १८ । १९ निष्ठानिष्पन्नत्वं । हैमैरासनैरिति पाठे सुवर्णतंतुनिर्मितैः कशिपुभिः २० । २१ । २२ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
मतमाज्ञायेति १ । २ प्रेषमाज्ञावचनं । द्यूतकृते द्यूतनिमित्तं ३ दिष्टस्य दैवस्य वशे धात्रास्थापयित्रा अंतर्धामिना प्रयोजकेन इदं जगच्चेष्टति तथा च श्रुतिः । एष ह्येव साधु कर्मकारयति तं
यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नयति । एष ह्येव साधु कर्मकारयति तं यमो निनीषते इति । पूर्वकर्मोपेक्ष इति एव सत्यसतिवामार्गे प्रवर्तयतीति श्रुतेरर्थः । तिष्ठतीति पाठे कार्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ४

संविदंमिथः कथां व्यायामः श्रमः पूर्वायिषां तानि प्रतिकर्मकेशप्रसाधनादिपरिष्कारं ३४ । ३५ । ३६ रतिविहारिणां स्त्रीसंगेनकीडतां ३७ । ३८ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदी
पे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ५८ ॥ प्रविश्येति ॥ १ ॥ समेयानायथार्हमाशीर्नत्यादिनासंगतिर्कुर्वाणाः स्पर्ध्यानिस्पर्धाकराणि पश्यतां स्पृहणीयानीति यावत् २ । ३ उपस्तीर्णा आस्फुरा
रुयेनाक्षपातनवाससा उपरिस्तीर्णा कृतक्षणाः कृतसंकेताः उष्वापातयित्वा ४ निरुतिर्वचनं । देवनं द्यूतं । पापं पापहेतुः । यतो न च नीतिः । द्यूते सत्यं नास्तीत्यर्थः ५ निरुतो शाठ्ये एवं
शाठ्येन ६ संख्यां सम्यक्ख्यानं जयपराजयद्वारविवेकं । निरुतो छले परेण क्रियमाणे । विधिज्ञो द्यूतेति कर्तव्यताऽभिज्ञः यश्च महामातिर्जयावहं पणं कृत्वा पराजयावहं चिकित्सतिस्यूतं
जानातिसचक्रक्रियासु द्यूतक्रियासु सर्वकर्तुं सहते उत्सहते ७ यतु देवनं पापमित्युक्तं तत्राह अक्षग्लह इति पाशाधीनो ग्लहः पणोजयपराजयरूपो व्यवहारः सप्रतिकूलश्चेन्नो युष्माकमस्मा
ततस्ते पुरुषव्याघ्रागत्वास्त्रीभिस्तु संविदम् ॥ कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्मच ३४ ततः कृतान्हिकाः सर्वे दिव्यचंदनभूषिताः ॥ कल्याणमनस
श्चैव ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यच ॥ मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ ३५ उपगीयमाना नारीभिरस्वपन्नकुरुपुंगवाः ॥ अनंतरंच तत्प्राप्य प्रीताः परपुरं
जयाः ३६ जगाम तेषां सारात्रिः पुण्यारतिविहारिणाम् ॥ स्तूयमानाश्च विश्रांताः काले निद्रामथात्यजन् ३७ सुखोपितास्ते रजनीं प्रातः सर्वे कृताह्निकाः ॥
सभारम्यां प्रविशुः कितवैरभिनांदिताः ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरसभागमने षष्ठपंचाशत्तमोऽध्यायः ५८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
प्रविश्यतां सभां पार्था युधिष्ठिर पुरोगमाः ॥ समेत्य पार्थिवान् सर्वान् पूजार्हान् भिपूज्य च १ यथा वयः समेयाना उपविष्टायथार्हतः ॥ आसनेषु विचित्रेषु स्प
र्ध्यां स्तरणवत्सु च २ तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्वेष्वथ नृपेषु च ॥ शकुनिः सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ३ ॥ शकुनिरुवाच ॥ उपस्तीर्णा सभाराजन् सर्वे त्वयि कृ
तक्षणाः ॥ अक्षानुस्वादेन स्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निरुतिर्देवनं पापं न क्षात्रोऽत्र पराक्रमः ॥ न च नीतिर्धृवराजन् किं त्वं द्यूतं प्रशं
ससि ५ नहि मानं प्रशंसति निरुतौ कितवस्य हि ॥ शकुने मैवं नो जैषीरमार्गेण नृशंसवत् ६ ॥ शकुनिरुवाच ॥ यो वेति संख्यां निरुतौ विविज्ञश्चेष्टास्वखिन्नः
कितवोऽक्षजासु ॥ महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं सर्वसहते प्रक्रियासु ७ अक्षग्लहः सोऽभिभवेत्परं न स्तेनैव दोषो भवतीह पार्थ ॥ दीव्यामहे पार्थिवमाविशंकां
कुरुष्व पाणं च चिरंचमाकृथाः ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः ॥ इमानि लोकद्वाराण्यो वै भ्राम्यति सर्वदा ९ इदं वै देवनं पापं
निरुत्या कितवैः सह ॥ धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं न तु देवनम् १० नार्यां म्लेच्छंति भाषाभिर्माययानचरं त्युत ॥ अजिह्वमशठं युद्धमेतत्सत्पुरुषवतम् ११

कंच दीव्यतां मध्ये परमभिभवेत् । तेनैव अक्षग्लहेनैव दोषः परामवाख्यो भवति न त्वत्र स्वेच्छया कपटं कर्तुं शक्यं देवाधीनत्वादक्षपातस्येत्यर्थः । पाणं पणनीयद्रव्यंच कुरुष्व । वचनेन प्र
त्यक्षेण वा पुरः कुरुष्वेत्यर्थः ८ अयमसितः योलोकद्वाराणि स्वर्गापवर्गप्रापकाणि कर्मज्ञानादीनि भ्राम्यति तेषु संचरति सोऽयमेव माहेतिसंबंधः ९ द्विविधं देवनमक्षैः शास्त्रैश्च तत्रार्थं
निदिष्टा परंप्रशंसति इदं वेति १० म्लेच्छंत्यपशब्दं कुर्वति भाषाभिर्गीर्भिः । मायया कपटेन चरंति न कर्म कुर्वति । वाचा देहेन च कीटित्वं न कुर्वतीति भावः । अतएव अजिह्वं
कुटिलं । अशठं कुटिलपुरुषहीनम् ११

ब्राह्मणार्थाय ब्राह्मणप्रयोजनाय शिक्षितुं विद्यामुपादातुं षष्ठमहेयेन वित्तेन तद्वित्तमपहर्तुमाऽतिदेवीः सर्वस्वस्वपणीकरणेनातिद्यूतं माकृथाः १२ नन्वक्षपाताधीनो जयस्तवापि समा
न इत्याशङ्क्याह निरुत्येति निरुत्या नीचकर्मणा इह कितवस्य एतद्वृत्तं कृतिनो न पूज्यते । सतानं प्रशंस्यमित्यर्थः १३ निरुत्या जीगीषास्येन नीचकर्मणा बहूनि मे अकृता कर्त्तव्यानि पुद्गलै
त्वेन संस्वेन पूच्छे इति मंत्रवर्णाद्युद्धेन वा देन वा जिगीषानीचमेव कर्म तथाऽपि जनाः व्यावहारिकालोकास्तां जिगीषया शत्रुं प्रति गतिं निरुतिं नीचकर्मत्वेन नाहुः । श्रुते विरक्ता विषयत्वादि
त्यर्थः । आकृता कर्त्तव्ययोग्यानि कर्त्तव्यानि भविष्यति । तान्येवाह स्वेन एकेन युद्ध्येत्वेन संपृच्छे इति श्रुत्यर्थः १४ दार्ष्टान्तिकमाह अक्षैरिति १५ । १६ एवं त्वं निरुतिं कुलं म
शक्तितो ब्राह्मणार्थाय शिक्षितुं प्रयतामहे ॥ तद्वित्तं माऽतिदेवीर्माजैषीः शकुने परान् १२ निरुत्या कामयेनाहं सुखान् द्यूतधनानि वा ॥ कितवस्येह कृतिनो
वृत्तमेतन्न पूज्यते १३ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ श्रोत्रियः श्रोत्रियानेति निरुत्यैव युधिष्ठिर ॥ विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निरुतिं जनाः १४ अ
क्षैर्हि शिक्षितोऽभ्येति निरुत्यैव युधिष्ठिर ॥ विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निरुतिं जनाः १५ अकृतास्त्रुतास्त्रुश्वदुर्बलं बलवत्तरः ॥ एवं कर्मसु सर्वेषु निरु
त्यैव युधिष्ठिर ॥ विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निरुतिं जनाः १६ एवं त्वं मामिहाम्येत्यनिरुतियदि मन्यसे ॥ देवनाद्विनिवर्तस्व यदि ते विद्यते भयम् १७
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ आहुतो न निवर्तयामि तिमैव तमाहितम् ॥ विधिश्च बलवान् राजन् दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः १८ अस्मिन् समागमे केन देवनं मे
मविष्यति ॥ प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति ततो द्यूतं प्रवर्तताम् १९ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ अहं दाताऽस्मि रत्नानां धनानां च विशांपते ॥ मदर्थे देवि ताचायं शकु
निर्मातुलो मम २० युधिष्ठिर उवाच ॥ अन्येनान्यस्य वै द्यूतं विषमं प्रतिभाति मे ॥ एतद्विद्वद्भुपादत्स्व काममेवं प्रवर्तताम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते सभाप
र्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरशकुनिसंवादे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ उपोह्यमाने द्यूते तुराजानः सर्वे एव ते ॥ द्यूतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां
सभां ततः १ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ॥ नातिप्रीतेन मनसा तेऽन्ववर्तत भारत २ ते द्वंद्वशः पृथक्चैव सिंहग्रीवामहौजसः ॥ सिंहासनानि मूरीणि
विचित्राणि च भेजिरे ३ शुशुभे सा सभाराजभिस्तैः समागतैः ॥ देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिविष्टपम् ४ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ प्रावर्तत महारा
ज सुहृद्भ्युतमनंतरम् ५ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं बहुधनो राजन् सागरावर्तसंभवः ॥ मणिर्हारोत्तरः श्रीमान् कनकोत्तमभूषणः ६ एतद्राजन्ममधनं प्रतिपा
णोऽस्ति कस्तव ॥ येन मां त्वं महाराज धनेन प्रतिदीव्यसे ७ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ संति मे मणयश्चैव धनानि सुबहूनि च ॥ मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयस्वेन दुरोदरम् ८
न्यसेत हि श्रोत्रियाश्च श्रोत्रिय इव विद्यावतो मत्तः परामवभीतस्त्वं द्यूताद्विनिवर्तस्वेत्यर्थः १७ विधिः कारयिताऽर्थाभी दिष्टं देवं १८ प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति । प्रतिपाणः पणप्रति
मः १ तवारूपधनत्वान्मन्त्रलो धनिकः कोऽन्यो देविताऽस्तीति भावः । पणश्चैव हि कोन्यस्त इति पाठे तु पणः पणनकर्ता को न्यस्तुस्त्वया । मृत्युमुत्तेति शेषः । तव मया सह देवितुमन
हेत्वा दिति भावः १९ । २० । २१ ॥ इति स० नै० भा० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ उपोह्यमाने उपस्थाप्यमाने १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ प्रतिपाणः एतत्तुल्यमूल्यं
द्यूतार्थस्थापितं वस्तु ७ दुरोदरं पणं अर्थेषु त्वयापि तेषु मत्सरोहीनमूल्यत्वादिदोषादिः ८

९ ॥ इतिसमापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ मत्तैति कैतवकेन कितवैर्निर्दृतेनकपटेन । अरीहणादिस्वादुभूमत्तगर्वित १ साष्टपलशतं सुवर्णानानिष्कः । मांडिन्योमंजूषाः कुंडिन्यहतिपाठे कुंडिन्यः पात्रविशेषाः भरिताः पूरिताः हिरण्यंधनं जातरूपमकुप्यं स्वर्णरौप्यात्मकं २ । ३ सहस्रसमितः सहस्ररथगुल्यः । वैयाघ्रोव्याघ्रचर्मोवनद्धः । स्वचक्रोपस्करइतिपाठेस्वस्यचक्रं समुदायस्तत्रोपस्करउल्लासादिना शत्रुप्रतिकारेयत्नोयेनसः । किकिणीनांक्षुद्रघंटिकानां जालेनसंवृतः ४ उपावहदानीतवाम् ५ कुररः पक्षिविशेषस्ते नगुल्यप्रभाः कुररच्छायाः । कुमुदच्छायाः इतिपाठांतरं । एषांपदाद्भूमौन्यस्ताद्भूमिमुपस्पृशन् भूचरोनमुच्येत । अतिदूरस्थोऽपिभूचरएषां पादाक्रांतपवमवतीत्यर्थः । येनमुच्यतेपदाम्भिम

वैशंपायनउवाच ॥ ततो जग्राहशकुनिस्तानक्षानक्षतत्त्ववित् ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्यूतारंभेष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मत्तैति कैतवकेनैवयज्जितोऽस्मिदुरोदरे ॥ शकुनेहंतदीव्यामोग्लहमानाः परस्परम् १ संति निष्कसहस्रस्य मांडिन्यो भरिताः शुभाः ॥ कोशो हिरण्यमक्षय्यं जातरूपमनेकशः ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया २ वैशंपायनउवाच ॥ कौरवाणां कुलकरं ज्येष्ठं पांडवमच्युतम् ॥ इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं नृपम् ३ युधिष्ठिरउवाच ॥ अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ॥ सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किकिणीजालमंडितः ४ संहृद नो राजरथोयइहास्मानुपावहत् ॥ जैत्रोरथवरः पुण्यो मेघसागरनिःस्वनः ५ अष्टौ यंकुररच्छायाः सदश्वाराष्ट्रसंमताः ॥ वहंति नैषां मुच्येत पदाद्भूमिमुपस्पृशन् ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं श्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ७ युधिष्ठिरउवाच ॥ शतं दासीसहस्राणितरुण्यो हेमभद्रिकाः ॥ कंबुकैयूरधारिण्यो निष्ककंठ्यः स्वलंठिताः ८ महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चंदनोक्षिताः ॥ मणान्हेमचविभ्रत्यश्चतुःषष्टिविशारदाः ९ अनुसेवां चरंतीमाः कुशलानृत्यसामसु ॥ स्नातकानाममात्यानां राज्ञां च ममशासनात् ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया १० वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ११ युधिष्ठिरउवाच ॥ एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युतसंति मे ॥ प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा १२ प्राज्ञामेवाविनोदां ता युवानो मृष्टकुंडलाः ॥ पात्रीहस्तादिवारात्रमतिथीन्भोजयंत्युत ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया १३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत १४

मुपस्पृशन्निति पाठे उपस्पृशन्नित्येकत्वमार्थः । भूचराः येन मुच्यंते अतिक्रम्यंते इत्यर्थः । ६ । ७ हेमभद्रिकाः हेममयाः भद्रिकाः मांगलिकालंकाराः मंगलसूत्रादयो यासंताः । कंबवः शंखवल्यानि निष्कोवशोभूषणं ८ चतुःषष्टिपुंकलासुविशारदाः । कलानामानि तु श्रीमद्रागवतदशमस्कंधटीकायां श्रीधरस्वामिभिर्दर्शितानि ९ स्नातकादीनामनुसेवां पादप्रक्षालनादिरूपां सेवामनुश्चाचरंति परिचरंति सामग्रीतिः प्रीत्युत्पादनं वा १० । ११ प्रावारवसनाः पद्मावराच्छादनाः १२ । १३ । १४

नागागजाः । हेमकक्षाः सुवर्णगजज्वजः । कृतापीडाः कृतभूषणाः । पद्मिनो गलगंडस्थलादिपुष्पचिह्निताः । हेममालिनः स्वर्णमालावन्तः १५ ईपालांगलदंडः अष्टकरेणवः अष्टहस्तिनीकाः १६ । १७ । १८ दंडो ध्वजदंडः १९ मूर्तिवैतनंतश्च मासकालिकं न त्वान्हिकं । वार्षिकं चेति वक्तुं पुनर्वैतनग्रहणं २० दुरात्मवान् दुष्टचित्तः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

युधिष्ठिरउवाच ॥ सहस्रसंख्यानागामे मतास्तिष्ठंति सौबल ॥ हेमकक्षाः कृतापीडाः पद्मिनो हेममालिनः १५ सुदांताराजवहनाः सर्वशब्दक्षमायुधि ॥ १६ ॥ पादंतामहाकायाः सर्वे चाष्टकरेणवः १७ सर्वे च पुरभेत्तारो नवमेघनिभागजाः ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया १७ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवं वादिनं पार्थ प्रहसन्निवसौबलः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत १८ युधिष्ठिरउवाच ॥ रथास्तावन्त एवेमे हेमदंडाः पताकिनः ॥ हयैर्विनीतैः संपन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभिः १९ एकैको ह्यत्र लभते सहस्रपरमांभृतिम् ॥ युध्यतोऽयुध्यतो वाऽपिवैतनं मासकालिकम् ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया २० वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने कृतवैरो दुरात्मवान् ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २१ युधिष्ठिरउवाच ॥ अश्वांस्तितिरिक्त्वा पान्नां धर्वा न्हेममालिनः ॥ ददौ चित्ररथस्तुष्टोयांस्तान्गण्डोवधन्वने २२ युद्धे जितः पराभूतः प्रीतिपूर्वमरिदमः ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया २३ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २४ युधिष्ठिरउवाच ॥ रथानां शकटानां च श्रेष्ठानां चायुतानि मे ॥ युक्तान्येव हतिष्ठंति वैरुच्चावचैस्तथा २५ एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चो यस्य सहस्रशः ॥ यथा समुदिता वीराः सर्वे वीरपराक्रमाः २६ क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठंति भुजानाः शालितं डुलान् ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे विपुलवक्षसः ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया २७ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २८ युधिष्ठिरउवाच ॥ ताम्रलोहैः परिवृतानि धयो ये चतुःशताः ॥ पंचद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै २९ जातरूपस्य मुख्यस्य अनर्घ्यस्य भारत ॥ एतद्राजन्ममधनं तेन दीव्याम्यहंत्वया ३० वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निष्ठति स मुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि देवने एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं प्रवर्तिते द्यूते धोरे सर्वापहारिणि ॥ सर्वसंशयनिर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् १ ॥ विदुरउवाच ॥ महाराज विजानीहियत्त्वा वक्ष्यामि भारत ॥ मुमूर्षोरौषधमिव नरो चेतापिते श्रुतम् २ यद्वै पुरा जातमात्रो रुरावगोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ॥ दुर्योधनो भारतानां कुलग्नः सोऽयं युक्तो भवतां कालहेतुः ३ एहेव संतं गोमायुं त्वं वै मोहान्न बुध्यसे ॥ दुर्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यांगिरं मम ४

२७ । २८ ताम्रलोहैः परिवृतास्ताम्रभाजनेषु लोहभाजनेषु च मुद्रितमुखेषु निहिता इत्यर्थः निधिर्निक्षेप इत्यर्थः अहतस्य केवलस्य २९ । ३० । ३१ ॥ ॥ इतिसभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ अ ॥ ॥ एवमिति १ । २ रुरावशब्दकृतवान् ३ काव्यां कविना शुक्रेणोक्तां नीतिमिरम् ४

माध्विकोमधुपण्यवान् प्रपातंभृगुं । प्रपतंत्यस्मादितिबुत्पत्तेः । मज्जतित्रैवमधुनिनिमग्नोभवति । ततःप्रपतनंचाधिगच्छति ५ मधुवन्मधुनेवमत्तोविशः ६ । ७ नियोगाद्वैवयो
गात् ८ । ९ चित्रवर्हान्मयूरान् १० । ११ जंभत्यागनिमित्तं सर्वज्ञः सर्वेषांप्राणिनांभावेचित्ताशयेजानातीतितथाभूतः काव्यः शुक्रःअयंसर्वशत्रुभयंकर इतिभाषतेस्म । सर्वेषांस्व
परपत्नीयाणांशत्रुश्च भयंकरश्चेतिसतया । त्यजेत्कुलार्थेपुरुषमिति भाषतइतिवायोज्यं १२ न्यपीडयत्तद्वतवान् लोभान्मांसलोभात् १३ आयतिमुत्तरकालंपरलोकमुपकारिणां
वधात्वननाशयत् । तदात्वंसांप्रतं । इहापिसुखप्राप्यंधनं व्यनाशयत् । तत्तस्मादर्थकामोघनकामः १४ पत्रिहापक्षिहा पुष्पमिव पुष्पमुपहार्यधनं १५ अंगारकारिवृक्षशाखांत

मधुवैमाध्विकोलब्ध्वाप्रपातंनैवबुध्यते ॥ आरुह्यतंमज्जतिवापतनंचाधिगच्छति ५ सोयंमतोऽक्षयूतेनमधुवन्नपरीक्षते ॥ प्रपातंबुध्यतेनैववैरंकृत्वामहा
रथैः ६ विदितंमेमहाप्राज्ञभोजेष्वेवासमंजसम् ॥ पुत्रसंत्यक्तवान्पूर्वपौराणांहितकाम्यया ७ अंधकायादवाभोजाःसमेताःकंसमत्यजन् ॥ नियोगात्तुहते
तस्मिन्नृष्णेनामित्रघातिना ८ एवंतेज्ञातयःसर्वेभोदमानाःशतंसमाः ॥ त्वन्नियुक्तःसव्यसाचीनिगृह्णातुसुयोधनम् ९ निग्रहादस्यपापस्यमोदंतांक्रुवः
सुखम् ॥ काकेनेमांश्चित्रवर्हान्शार्दूलान्क्रोष्टुकेनच ॥ क्रीणीष्वपांडवान्राजनमामज्जीःशोकसागरे १० त्यजेत्कुलार्थेपुरुषंग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत् ॥ ग्रामं
जनपदस्यार्थेआत्मांथेपृथिवींत्यजेत् ११ सर्वज्ञःसर्वभावज्ञःसर्वशत्रुभयंकरः ॥ इतिस्मभाषतेकाव्योजंभत्यागेमहासुरान् १२ हिरण्यष्ठीविनःकांश्चित्प
क्षिणोवनगोचरान् ॥ गृहेकिलकृतावासानलोभाद्राजान्यपीडयत् ॥ सचोपभोगलोभांधोहिरण्यार्थीपरंतप १३ आयतिंचतदात्वंचउभेसद्योव्यनाश
यत् ॥ तदर्थकामस्तद्वत्त्वंमादुहःपांडवानृप १४ मोहात्मातप्स्यसेपश्चात्पत्रिहापुरुषोयथा ॥ जातंजातंपांडवेभ्यःपुष्पमादत्स्वभारत १५
मालाकारइवामेस्त्रेहंकुर्वन्पुनःपुनः ॥ वृक्षानंगारकारीवमैनान्धाक्षीःसमूलकान् ॥ माऽगमःससुतामात्यःसबलश्चयमक्षयम् १६ समवेतान्निहि
कःपार्थान्प्रतियुध्येतभारत ॥ मरुद्भिःसहितोराजन्नपिसाक्षान्मरुत्पतिः १७ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिद्विपृष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ द्यूतमिति
६२ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ द्यूतंमूलंकलहस्याभ्युपैतिमिथोभेदंमहतेदारुणाय ॥ तदास्थितोऽयंघृतराष्ट्रस्यपुत्रोदुर्योधनःसृजतेवैरमुग्रम् १
प्रातिपेयाःशांतनवाभीमसेनाःसबालिहकाः ॥ दुर्योधनापराधेनकृच्छ्रंप्राप्स्यंतिसर्वशः २ दुर्योधनोमदेनैषक्षेमंराष्ट्रंव्यपोहति ॥ विषाणंगौरिवमदात्स्व
यमारुजतेऽऽत्मनः ३ यश्चित्तमन्वेतिपरस्यराजनवीरःकविःस्वामवमन्यदृष्टिम् ॥ नावंसमुद्रेइवबालनेत्रामारुह्यधेरेव्यसनेनिमज्जेत् ४

निघर्षणेनवन्त्युपादकोवायुरिव त्वमेतेषांपरस्परसंघर्षणेन कुलक्षयंमाकुर्वित्यर्थः १६ । १७ ॥ इतिसभापर्वणि नैलकंठीयेभारतभावदीपे द्विपृष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ द्यूतमिति
द्यूतंदारुणायभयाय अभ्युपैतीतिबंधः १ प्रातिपेयाःप्रतीपान्वयजाः । कृच्छ्रंसंकटं २ क्षेमंव्यपोहति राष्ट्रमुपश्रुतंकरोतीत्यर्थः आरुजते मंगंभयति । आत्मनःपूर्वरूपमार्धं ३
अन्वेतिअनुसरति । कविःक्रांतदर्शी । स्वादृष्टिक्रांतदर्शित्वं । बालनेत्रामव्युत्पन्नेनैवकाम ४

ग्लहतपणं करोति । प्रीयायसेअतिशयेन प्रीयसे । यदंताऽयंप्रथमस्यापियकारस्याद्वित्वमार्धं । प्रीयायसइतिह्रस्वपाठेत्तुप्रियमिवआचरसे । अतिनर्माऽतिविनोदपवांतेसंप्रहारो
युद्धंआजायतेयुद्धरूपेण परिणमते अतः समुन्मज्जतिसंप्रहार इतिपाठः ५ आकर्षस्तेष्वाक्फलःसुप्रणीतः आकर्षोद्यूतं । आवाक्नीचगामि फलयस्यसोऽवाक्फलः हानिभृत्युनरक
प्रद इत्यर्थः । सुप्रणीतःसम्यक्प्रणीत उपस्थापितः शकुनिनेत्युपहासः । 'आकर्षःशारिफलके पाशकेद्यूतद्विभे' इतिविश्वः । आकर्षस्तेस्वेधनेकुप्रणीतइतिपाठे स्वंधनंराज्यपुत्रा
दितत्रआकर्षो धनाद्याकर्षणसाधनं काष्ठादिमयोहस्तः कुत्सितेनशकुनिना प्रणीतः । यतोऽयंद्यूतरूपः समाधिर्नियमो मंत्रपदोमंत्रपूर्वको भवतांहृदिप्ररूढः । कितावतेत्यतआहपु
धिष्ठिरेणेति अयमेव आकर्षःफलहः कलहरूपेणपरिणंस्यत इत्यर्थः ६ तत्फलमाहप्रातिपेयाइति काव्यां कविनादीर्घदक्षिणामया ईरिता मंददुर्योधनं । मात्यगाहइतिपाठे वःपु
ष्माकंमध्येकश्चिदिमं कलहवैश्वानरं माऽत्यगादतिक्रम्य माऽगात् । किंतुअर्वागेव शाम्यध्वमित्याहोत्तरार्धेन ७ अयुद्धेनप्रशामयस्वोति राजानंप्रत्युक्तं । युद्धेकोदोषइत्यतआह
यदेतिद्वीपद्वीपः आपत्समुद्रे मज्जतामाश्रयः ८ प्रभवउत्पत्तिः यावदिच्छेस्तावत्तेधनमस्तीत्यर्थः । अत्यंततृष्णाऽप्यफलेत्याह बहिहति जयःअजयःजितवान् कितेतदततःस्मान्न

दुर्योधनोग्लहतेपांडवेनप्रीयायसेत्वंजयतीतितच्च ॥ अतिनर्माजायतेसंप्रहारोयतोविनाशःसमुपैतिपुंसाम् ५ आकर्षस्तेष्वाक्फलःसुप्रणीतोहृदिप्रौढो
मंत्रपदःसमाधिः ॥ युधिष्ठिरेणकलहस्तवायमर्चितितोऽभिमतःस्वबंधुना ६ प्रातिपेयाःशांतनवाःशृणुध्वंकाव्यावाचंसंसदिकौरवाणाम् ॥ वैश्वानरंप्रज्व
लितंसुघोरंमायास्यध्वंमंदमनुप्रपन्नाः ७ यदामन्युंपांडवोऽजातशत्रुर्नसंयच्छेदक्षमदामिभूतः ॥ वृकोदरःसव्यसाचीयमौचकोऽत्रद्वीपःस्यात्तुमुलेवस्त
दानीम् ८ महाराजप्रभवस्त्वंधनानांपुरापूतान्मनसायावदिच्छेः ॥ बहुवितान्पांडवांश्चेज्यस्त्वंकितेतस्याद्वसुविदेहपार्थान् ९ जानीमहेदेवितंसौबल
स्यवेदद्यूतेनिकृतिपार्वतीयः ॥ यतःप्राप्तःशकुनिस्तत्रयातुमायूयुधोभारतपांडवेयान् १० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिद्विपृष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ परेषामेवयशसाश्चाधसेत्वंसदाक्षतःकुत्सयन्धार्तराष्ट्रान् ॥ जानीमहेविदुरयत्प्रियस्त्वंबालानि
वास्मानवमन्यसेनित्यमेव १ सविज्ञेयःपुरुषोऽन्यत्रकामोनिंदाप्रशंसेहितथायुनक्ति ॥ जिह्वाकथंतेहृदयंव्यनक्तियोनज्यायसःकथामनसःप्रातिकूल्यम् २

किमपि । अतोहेतोर्वसु विदेहपार्थान् पार्थानेवधनरूपेण विंदलभस्व । वसुजित्वेहपार्थानितिपाठे वसुजित्वावसुजयशीलः । अन्येभ्योऽपिदृश्यंतइति जयतेःकनिष् । तादृशस्त्वंपा
र्थानेवईहईहस्व इच्छाविषयान्कुरु । तेनैवतवमहोलाभइत्यर्थः ९ वेदजानीते निकृतिछलं मायूयुधःमायोधयः १० ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिपृष्टितमोऽध्या
यः ॥ ६३ ॥ ॥ परेषामिति यदप्रियःप्रीयायस्य बालान्मूर्खान् । अस्मिन्पादेऽक्षराधिक्यमार्धम् १ सइति अन्यप्रइष्टजयेऽनिष्टपराजयेचकामोऽभिलाषो यस्यसोऽन्यत्रकामोवि
ज्ञेयः । तत्रलिंगनिष्टप्रशंसा अनिष्टनिंदाचेत्याहनिंदेति तेतवजिह्वाकथं हृदयंतेहृदिस्थमस्माद्वेधंव्यनक्ति अवाच्यमपि प्रकटयतीत्यर्थः । जिह्वामनस्तेहृदयंव्यनक्तियोगायाऽत
रात्मनसःप्रातिकूल्यमितिपाठे जिह्वावागिद्विषयं तत्सहितं मनस्तत्प्रवर्तकभंतःकरणंतद्वेतवद्वदयं बुद्धिमाशयंव्यनक्ति यतः अंतरान्मनसःअपेक्षया बाह्यं वाचःप्रातिकूल्यंज्यायः ।
विद्यमानोऽप्यस्मात् द्वेपोलोकलज्जाभयात् त्वया वाचा नवक्तव्यइत्यर्थः २

एतदेवाहउत्संगेचेति पापीयःपापतरं भर्तृघ्नत्वात्स्वामिद्रोहात् पापीयमाहुरितिपाठे पापायहितं तस्मैहितमितिच्छः ३ संप्रयोगेक्यंसख्यमित्यर्थः । संप्रयोगादस्माभिःसहसख्यं कृत्वातान्प्रशंसन् मुहूर्त्वारंवेपयासि । अस्मद्वेष्योमवसीत्यर्थः । संप्रमोहादित्यापिपाठः । तेषांसखाभूत्वाभौख्यादस्माभिःसहद्वेषं करोषि । संबन्धस्यसाम्येसत्येतदुक्तमित्यर्थः ४ अक्षमंक्षंतुमयोग्यंनिगूढते गुह्यं सर्वोऽपि । त्वंतुतत्प्रकाशयसीतिभावः । तदाश्रितःपार्थिवाश्रितः पार्थिवंघृतराष्ट्रयतोयेष्टंभाषसे ५ । ६ अहंदुर्योधनःकर्तेतिचमामंस्थामामन्यस्व । मास्वमंस्थाइतिपाठेमामितिशेषः । तितिक्षुक्षमावतःक्षिणुक्षपय । नात्रास्माकमपराधइत्यर्थः ७ कस्तर्हिकर्तेत्यतआह एकइतिप्रवणत्तन्निघ्रात् ८ भिनत्तियेनानियुक्तः स्वीयमपिशिर स्ताद्वयतीत्यर्थः । भोजयतोणिवश्चेतितद् । साक्षान्मृत्युमप्यहिंसर्ष योरक्षयतेइत्यर्थः । एवमनिष्टेऽपिकर्मणि सपवमं प्रेरयतीत्यर्थः । तेनशासनेनशास्यमेवामित्रं विदितिमाप्नोति ९

उत्संगेचव्यालइवाहितोऽसिमार्जारवत्पोषकंचोपहंसि ॥ भर्तृघ्नत्वांनहिपापीयआहुस्तस्मात्क्षतःकिंनविभेषिपापात् ३ जित्वाशत्रून्फलमाप्तमहद्वैमाऽस्मा नक्षतःपरुषाणीहवोचः ॥ द्विषद्भिस्त्वंसंप्रयोगाभिनंदीमुहूर्त्वेपयासिनःसंप्रयोगात् ४ अमित्रतांयातिनरोऽक्षमंबुवन्निगूढतेगुह्यममित्रसंस्तवे ॥ तदाश्रितोऽपत्रपक्नुवाधसेयदिच्छसित्वंतदिहामिभाषसे ५ मानोज्वमंस्थाविद्यमनस्तवेदंशिक्षस्वबुद्धिस्थविराणांसकाशात् ॥ यशोरक्षस्वविदुरसंप्रणीतंमाव्या पृतःपरकार्येषुभूस्त्वम् ६ अहंकर्तेतिविदुरमाचमंस्थामानोनित्यंपरुषाणीहवोचः ॥ नत्वांपृच्छामिविदुरयद्वितंमेस्वस्तिक्षतर्मातितिक्षुक्षिणुत्वम् ७ एकःशास्तानद्वितीयोऽस्तिशास्तागर्भेश्यानंपुरुषंशास्तिशास्ता ॥ तेनानुशिष्टःप्रवणादिवांभोयथानियुक्तोऽस्मितथाभवामि ८ भिनत्तिशिरसाशौलम हिंभोजयतेचयः ॥ धीरेवकुरुतेतस्यकार्याणामनुशासनम् ॥ योबलादनुशास्तीहसोऽमित्रंतेनविदति ९ मित्रतामनुवृत्तंतुसमुपेक्षेतपंडितः ॥ प्रदीप्ययःप्रदीप्ताग्निप्राक्रिरंनाभिधावति ॥ भस्मापिनसर्विदेतशिष्टंकचनभारत १० नवासयेत्पारवर्ग्यद्विषंतंविशेषतःक्षतरहितंमनुष्यम् ॥ सयत्रेच्छसिविदुरतत्रगच्छसुसात्विताह्यसतीस्त्रीजहाति ११ ॥ विदुरउवाच ॥ एतावतापुरुषंयेत्यजंतितेपांसख्यमंतवहूहिराजन् ॥ राज्ञांदिचितानिपरिभुता निसांत्वंदत्तामुसलैर्घातयंति १२ अबालत्वंमन्यमुराजपुत्रबालोऽहमित्येवसुमंदबुद्धे ॥ यःसौहृदेपुरुषंस्थापयित्वापश्चादेनदूषयतेसबालः १३

समुपेक्षेतशासनमितिशेषः स्वत्पालकत्वेनत्वन्मित्रं मांत्वमेवंमाशाधीत्यर्थः । यदुक्तंवेराग्निप्रशमयस्वेति तत्राहप्रदीप्येति प्रकर्षेणदीप्तोदीपनीयोऽग्निर्यस्य सप्रदीप्ताग्निःकर्पूरस्तं प्राक् पूर्वप्रदीप्ययःशमयितुंचिरंनाभिधावति सतस्यकर्पूरस्य भस्मापिनविदति । तथाचैवंपांडवान्प्रकोप्य यदिसमूलाव्रजयामि तह्येतेमानिर्मूलमुन्मूलयिष्यंतीतिभावः । अत्रप्रदीप्यप्राक्प्रदीप्ताद्विप्रागुंरत्नानिधावतीतिपाठांतरंनिर्मूलं १० पारवर्ग्यपरवर्गेशत्रुसंवेजातं ११ एतावतानीतिशिक्षणेन साक्षिवत्पुत्रेमायिवा पक्षपातमकुर्वन्ब्रूहि राजन् देष्टतराष्ट्राज्ञाहीति परिभुतानिद्वेषेणेतिशेषः । तर्हितेसांत्वंदत्ताघातयंति कोपंप्रच्छादयंत्येव । अयंतुकोपप्रकाशनात् राजनीतिविदितिभावः १२ अबालत्वंपंडितत्वमात्मनइतिशेषः । बालोऽहंविदुरइतिचमन्यसेतद्विपरीतमित्याह यद्वितिसुहृत्सुअविश्वासकृदेवबालइत्यर्थः । अबालस्त्वमितिपाठेत्वंबाल इतिदुर्योधनेकाकूतयायोज्यं १३

ध्रुवस्थिरंराज्यादिकंनरोचेन्नरोचते । यद्वाधुवंनिश्चितहितोपदेष्टेतिशेषः । भरतर्षभस्यत्युपहासः १४ । १५ यत्तुपरुषाणिमावोचइत्युक्तंतत्राह लभ्यतइति पठ्यंपरिणामेहितं १६ । १७ हेमहाराजयमसंतो नपिबंतितं सतापेयंमन्युदेन्यंपिब । मन्युर्देन्येकतौकृधीत्युक्तं । तच्चाव्याधिजंकिंतुकदुजंदूषणजं । 'दूषणेकदु'इतिविश्वः । तीक्ष्णंमर्मच्छिन्नं । उष्णंतापजनकं । यशोमुपेकीर्तिप्रदं । परुषंरुक्षं । निःस्नेहंरुक्षिर्बाधि पूतिदुष्टं तद्वर्धि दुष्टवदामात्ममानं । औपधमप्येतादृशंअव्याधये ज्ञायतेतदव्याधिजं । कदुजंकदुकयादिकदुद्रव्यजं । तीक्ष्णंवेदनाकरं । उ

नश्रेयसेनीयतेमंददुद्धिःस्त्रीश्रोत्रियस्येवगृहेप्रदुष्टा ॥ ध्रुवंनरोचेद्भरतर्षभस्यपतिःकुमार्याइवषष्टिवर्षः १४ अतःप्रियंचेदनुकांक्षसेत्वंसर्वेषुकार्येषुहिताहि तेषु ॥ त्रियश्चराजन्जडपंगुकांश्चपृच्छत्वंवैतादृशांश्चैवसर्वान् १५ लभ्यतेखलुपापीयान्नरोनुप्रियवागिह ॥ अप्रियस्यहिपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः ॥ १६ यस्तुधर्मपरश्चस्याद्वित्वाभर्तुःप्रियाप्रिये ॥ अप्रियाण्याहपथ्यानि तेनराजासहायवान् १७ अव्याधिजंकदुजंतीक्ष्णमुष्णंयशोमुषंपरुषंपूतिगंधिम् ॥ सतापियंनपिबंत्यसंतोमन्युमहाराजपिबप्रशम्य १८ वैचित्रवीर्यस्ययशोधनंचवांछाम्यहंसहपुत्रस्यशश्वत् ॥ यथातथातेऽस्तुनमश्चतेऽस्तुममापिच स्वस्तिदिशंतुविप्राः १९ आशीविषान्नेत्रविषान्कोपयेन्नचपंडितः ॥ एवंतेऽहंबदामीदंप्रयतःकुरुनंदन ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिविदुरहि तवाक्येचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ बहुवित्तंपराजैषीःपांडवानांयुधिष्ठिर ॥ आचक्ष्ववित्तंकौतेययदितेऽस्त्यपराजितम् १ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ममवित्तमसंख्येयंयदहंवेदसौबल ॥ अथत्वंशकुनेकस्माद्वित्तंसमनुपृच्छसि २ अयुतंप्रयुतंचैवशंकुंपद्मंतथार्बुदम् ॥ खर्वंशंखनि खर्वंचमहापद्मंचकोटयः ३ मध्यंचैवपराधंचसपरंचात्रपण्यताम् ॥ एतन्ममधनंराजंस्तेनदीव्याम्यहंत्वया ४ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुत्तिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ गवाश्वंबहुधेनूकमसंख्येयमजाविकम् ॥ यत्किंचिदनुपर्णाशांप्राक् सिंधोरपिसौबल ॥ एतन्ममधनंसर्वंतेनदीव्याम्यहंत्वया ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुत्तिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पुरंजनपदोभूमिरब्राह्मणधनैःसह ॥ अब्राह्मणाश्चपुरुषाराजन्शिष्टधनंमम ॥ एतद्राजन्ममधनंतेनदीव्याम्यहंत्व या ८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितो निरुत्तिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ राजपुत्राइमे राजन्शोभंतेयैर्विभूषिताः ॥ कुंडलानिचनिष्काश्चसर्वैराजविभूषणम् ॥ एतन्ममधनंराजंस्तेनदीव्याम्यहंत्वया १०

ष्णंजाड्यनाशकं । यशोमुषंकामोदीपनेन । परुषंघृतादिसाधनहीनं पूतिगंधिलशुनादिवदुर्मधि । पिबमन्युमौषधंवागिल । प्रशम्यप्रशममारोग्यंचप्राप्नुहि १८ शश्वन्निरंतरं १९ आशीविषान्दंष्ट्राविषान् । नेत्रविषान्दंष्ट्राविषान् । शस्त्रेणक्रोधदृष्ट्याच पांडवास्त्वांधयंतीतिभावः २० ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ बाह्विति पराजैषीर्हारितवान् १ । २ । ३ सपरंसाधिकंपराधंविषयधिकं ४ । ५ पर्णाशा नदी ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ । १३ । १४ अप्रियवत्ताप्रियमपि द्यूतेत्यजामीत्यर्थः १५ । १६ । १७ सुमनसापरस्परमैकमत्यवतांभेदवैमत्यं १८ मत्तः वित्तविवशचित्तत्वेनाधर्मकर्ता । सगर्तेनरकेस्याणु
स्थाणुत्वमृच्छतिप्रामोति । आच्छतीतिपाठे आरुपूर्वस्यरूपं । ज्येष्ठोवयसाधिकः । वरिष्ठो गुणैरधिकः १९ मत्तत्त्वमेवाहस्वप्रदति मत्तस्य ममवचः क्षंतव्यमितिभावः २० संख्येसंप्राप्ते
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितोनिष्ठतिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ११ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ इया
मोयुवालोहिताक्षःसिंहस्कंधोमहाभुजः ॥ नकुलग्लहएवैकोविद्धचेतन्ममतद्धनम् १२ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ प्रियस्तेनकुलोराजनराजपुत्रो
युधिष्ठिर ॥ अस्माकंवशतांप्राप्तोभूयःकेनेहदीव्यसे १३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वातुतानक्षानशकुनिःप्रत्यदीव्यत ॥ जितमित्येवशकुनि
र्युधिष्ठिरमभाषत १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अयंधर्मान्सहदेवोऽनुशास्तिलोकेह्यस्मिन्पंडितारुयांगतश्च ॥ अनर्हताराजपुत्रेणतेनदीव्याम्यहंचाप्रिय
वत्प्रियेण १५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितोनिष्ठतिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत १६ ॥ शकुनिरुवाच ॥ मा
द्रीपुत्रौप्रियौराजंस्तवेमौविजितौमया ॥ गरीयांसौतुतेमन्येभीमसेनघनंजयौ १७ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ अधर्मेचरसेनूनंयोनावेक्षसिवैनय
म् ॥ योनःसुमनसांमूढविभेदंकर्तुमिच्छसि १८ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ गर्तेमत्तःप्रपततेप्रमत्तःस्थाणुमृच्छति ॥ ज्येष्ठोराजनवरिष्ठोऽसिनमस्ते
भरतर्षभ १९ स्वप्नेतानिदृश्यंतेजाग्रतोवायुधिष्ठिर ॥ कितवायानिदीव्यंतःप्रलपंत्युत्कटाइव २० ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ योनःसंख्येनौरिव
धारनेताजेतारिपूणाराजपुत्रस्तरस्वी ॥ अनर्हतालोकवीरेनतेनदीव्याम्यहंशकुनेफाल्गुनेन २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितोनिष्ठ
तिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २२ ॥ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ अयंमयापांडवानांधनुर्धरःपराजितःपांडवःसव्यसाची ॥
भीमेनराजनदयितेनदीव्ययत्कैतवंपांडवतेऽवशिष्टम् २३ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ योनेनेतायोयुधिःप्रणेतायथावज्रीदानवशत्रुरेकः ॥ ति
र्यक्प्रेक्षीसन्नतधूर्महात्मासिंहस्कंधोयश्चसदात्यमर्षी २४ वलेनतुल्योयस्यपुमान्नविद्यतेगदाभृतामश्र्यइहारिमर्दनः ॥ अनर्हताराजपुत्रेणतेनदीव्याम्य
हंभीमसेनेनराजन् २५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितोनिष्ठतिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २६ ॥
॥ शकुनिरुवाच ॥ बहुवित्तंपराजैषीर्भ्रातृंश्चसहयद्विपान् ॥ आचक्ष्ववित्तंकैतेययदितेऽस्यपराजितम् २७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अहंविशिष्टःसर्वेषां
भ्रातृणांदयितस्तथा ॥ कुर्यामहंजितःकर्मस्वयमात्मन्युपप्लुते २८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाव्यवसितोनिष्ठतिसमुपाश्रितः ॥ जितमित्येवशकु
निर्युधिष्ठिरमभाषत २९ ॥ शकुनिरुवाच ॥ एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानंपराजयेः ॥ शिष्टेसतिधनेराजनपापआत्मपराजयः ३०
तरस्वीवेगवान् २१ । २२ कैतवांकितवेभ्यआहर्तव्यधर्मं २३ । २४ । २५ । २६ । २७ उपप्लुतेजिते २८ । २९ पापिष्ठमत्यधर्मं पापःपापहेतुः ३०

ग्लहेपणविषये राजानंप्रति एवमुक्त्वा राज्ञां पांडवानांपराजयंचलोकवीरान्प्रतिउक्त्वा शकुनिरुवाचेत्युतरेणसंबंधः ३१ आत्मानंप्रतिपणंपुनर्जय दास्यान्मोचय । नोचेद्वीपदीवाऽस्म
हासीभविष्यतीत्यर्थः ३२ नातिरोहिणीनातिरक्ता ३३ शारदोत्पलसेविन्यालक्ष्म्या रूपेणसमानया । श्रियालावण्यसौभाग्यादिरूपयाचसमानया । श्रीतिभिर्ब्रह्मं छांदसस्तृतीयाया
लुकपूर्वसवर्णोवा ३४ तथैवेतिलक्ष्मीसाम्भमुच्यते ३५ धर्मकामार्थसिद्धिं धर्मकामयोरर्थयोः सिद्धिर्ययासातथातां । अर्थाभितिपाठे सिद्धिभिवसिद्धि ३६ । ३७ मल्लिकेवसुरभिरि

॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वामताक्षस्तान्ग्लहेसर्वानवस्थितान् ॥ पराजयंलोकवीरानुक्त्वा राज्ञां पृथक्पृथक् ३१ ॥ शकुनिरुवाच ॥ ॥ अ
स्तितेवैप्रियाराजनग्लहएकोऽपराजितः ॥ पणस्वकृष्णांपांचालीतयाऽत्मानंपुनर्जय ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नैवहस्वानमहतीनलशानातिरोहिणी ॥
नीलकुंचितकेशीचतयादीव्याम्यहंत्वया ३३ शारदोत्पलपत्राक्षयाशारदोत्पलगंधया ॥ शारदोत्पलसेविन्यारूपेणश्रीसमानया ३४ तथैवस्यादानृशं
स्यात्तथास्याद्रूपसंपदा ॥ तथास्याच्छीलसंपत्त्यायामिच्छेत्पुरुषःस्त्रियम् ३५ सर्वैर्गुणैर्हिसंपन्नामनुकूलांप्रियंवदाम् ॥ यादृशीधर्मकामार्थसिद्धिमिच्छे
न्नरःस्त्रियम् ३६ चरमंसंविशतियाप्रथमंप्रतिबुध्यते ॥ आगोपालाविपालेभ्यःसर्वैवेदकृताकृतम् ३७ आभातिपद्मवद्वक्रंसस्वेदंमल्लिकेवच ॥ वेदीमध्यादी
र्धकेशीताम्रास्यानातिलोमशा ३८ तथैवंविधयाराजनपांचाल्याऽहंसुमध्यया ॥ ग्लहंदीव्यामिचावर्ग्याद्रौपद्याहंतसौबल ३९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
एवमुक्तेतुवचनेधर्मराजेनधर्मिता ॥ विग्धिगित्येववृद्धानांसभ्यानांनिःसृतागिरः ४० चुक्षुमेसासभाराजन् राज्ञांमंजज्ञिरेशुचः ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां
स्वेदश्चसमजायत ४१ शिरोऽहीत्वाविदुरोगतसत्त्वइवाभवत् ॥ आस्तेध्यायन्नधोवक्रोनिःश्वसन्निवपन्नगः ४२ धृतराष्ट्रस्तुतंहृष्टःपर्यपृच्छत्पुनःपुनः ॥
किंजितंकिंजितामितिह्याकारंनाभ्यरक्षत ४३ जहर्षकर्णोऽतिभृशंसहदुःशासनादिभिः ॥ इतरेषांतुसभ्यानांनेत्रेभ्यःप्रापतज्जलम् ४४ सौबलस्त्वभिधायै
वंजितकाशीमदोत्कटः ॥ जितमित्येवतानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिद्यूतपर्वणिद्रौपदीपराजयेपंचषष्टितमोऽध्यायः६५॥
॥ दुर्योधनउवाच ॥ एहिक्षत्तद्रौपदीमानयस्वप्रियांभार्यासंमतांपांडवानाम् ॥ संमार्जतांवेदमपरैतुशीघ्रंतत्रास्तुदासीभिरपुण्यशीला १ ॥ विदुरउवाच ॥
दुर्विभाषंभाषितंत्वाद्देशेननमंदसंबुद्ध्यासिपाशबद्धः ॥ प्रपातेत्वंलंबमानोनवेत्सिव्याघ्रान्मृगःकोपयसेऽतिवेलम् २ आशीविषास्तेशिरसिपूर्णकोपामहा
विषाः ॥ माकोपिष्ठाःसुमंदात्मनमागमस्त्वंयमक्षयम् ३ नहिदासीत्वमापन्नालक्ष्णाभवितुमर्हति ॥ अनीशेनहिराज्ञैषापणेन्यस्तेतिमेमतिः ४

तिशेषः संमोदोमल्लिकेवचेतिगौडपाठे संमोदः परिमलः वेदीवल्लशमध्या ३८ सुमध्ययासुंदरमध्यया ३९ । ४० । ४१ । ४२ आकारंहर्षकृतं स्वाभिप्रायं ४३ । ४४ एवमभिधाय
अस्तितेवैप्रियाराजन्नित्यादिकमुक्त्वा जितकाशीजयशोभी ४५ ॥ इतिसभापर्वणि नैलकंठीयेभारतमावदीपे पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ एहीति वेदमसंमार्जता परैतु
पराकृताधिकृतासती एतुआयातु १ दुर्विभाषदुर्विकल्पं १ । ३ । ४

वेणुःवेनापरनामाराजा सहिष्यैश्वर्यप्राप्य मान्यान्अमानयन् सद्योनष्टःएवमयमपीत्यर्थः ५ अर्धतुदःमर्मभेदी । नृशंसवादी पृथुवादी । हीनतःनीचेन कर्मणाद्युतादिना परं शत्रुं अ
भ्याददीतवशेकुर्वति उपतीदाहिका । रुशतीमितिपाठे अकल्याणी । पापलोक्यान्तरकावहां ६ । ७ अजोहिशस्त्रमगिलत्किलकडाति इयंकथा वनैकचरप्रसिद्धा एकोऽजः शस्त्रम
गिलत्गिलितुमारब्धस्ततस्तदशक्नुवन् भूमौआस्यनिपात्यपद्मामुच्चात्य भोक्तुमारब्धः ततस्तस्मिन्नुच्चलितेसति शिरसासहस्वस्यकंठस्य निरुंतनेप्राप्यममार । तद्वत्त्वमपिपांडववैर
शस्त्रेणस्वहननंमाकृष्यादितिप्राञ्चः । कश्चित्किलमत्स्यवाती बडिशंभान्यपिष्टेनोपलिप्य यावज्जलाशयेपातयति तावद्बृहच्छागेनचापलातस्तपिष्टमेवगिलितं तन्निष्कासने विदीर्ण
कंठश्छागो ममारेत्याख्यायिकाऽत्र दृष्टांतार्थमुक्ता । पदयोजनातु एकःअजः घोरंशस्त्रं बडिशमगिलत्गिलितवान् । कुतोऽस्यघोरत्वंतत्राह अस्यअजस्याशिरसासह भूमौशस्त्रेविपन्ने
विशेषेणप्राप्तेसति स्वस्यकंठस्यनिरुंतनं कर्तनंछेदहेतुःयतोऽभवदित्यन्वयः । अजकंठस्त्रंशस्त्रं सूत्रेणाकृत्यमाणंतच्छिरसासहैव तदेहादिभक्तमभूदित्यर्थः । पद्मिरपास्यभूमि

अयंघतेवेणुरिवात्मघातीफलंराजाधृतराष्ट्रस्यपुत्रः ॥ द्यूतंहिवैरायमहाभयायमतोनबुध्यत्ययमंतकालम् ५ नाकंतुदःस्यान्नृशंसवादीनहीनतःपरमभ्या
ददीत ॥ ययाऽस्यवाचापरउद्विजेतनतांवदेदुपतीपापलोक्याम् ६ समुच्चरंत्यतिवादाश्वक्काचैराहतःशोचतिरात्र्यहानि ॥ परस्यनामर्मसुतेपतंतिता
नपंडितोनावसृजेत्परेषु ७ अजोहिशस्त्रमगिलत्किलैकःशस्त्रेविपन्नेशिरसाऽस्यभूमौ ॥ निरुंतनंस्वस्यकंठस्यघोरंतद्वद्वैरमाकृष्याःपांडुपुत्रैः ८ नर्किंचिदि
त्यंप्रवदंतिपार्थावनेचरंवागृहमेधिनंवा ॥ तपस्विनंवापरिपूर्णविद्यंभपंतिहैवंश्वनराःसदैव ९ द्वारंसुघोरंनरकस्यजिह्वानबुध्यतेधृतराष्ट्रस्यपुत्रः ॥ तमन्वे
तारोबहदःकुरूणांयूतोदयेसहदुःशासनेन १० मज्जंस्थलाबूनिशिलाःप्लवंतेमुह्यंतिनावोऽभसिशश्वदेव ॥ मूढोराजाधृतराष्ट्रस्यपुत्रोनेमेवाचःपथ्यरूपाः
शृणोति ११ अंतोनूनंभविताऽयंकुरूणांसुदारुणःसर्वहरोविनाशः ॥ वाचःकाव्याःसुहृदांपथ्यरूपानश्रूयंतैर्वर्धतेलोभएव १२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते
सभापर्वणिद्यूतपर्वणिविदुरवाक्येष्टपाठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ धिगस्तुक्षत्तारमितिब्रुवाणोदर्पे
णमतोधृतराष्ट्रस्यपुत्रः ॥ अवैक्षतप्रातिकामीसभायामुवाचचनैपरमार्यमध्ये १ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ प्रातिकामिनद्रौपदीमानयस्वनतेभयं
विद्यतेपांडवेभ्यः ॥ क्षताह्वयंविदत्येवभीतोनास्माकंष्टादिकामःसदैव २

तिपाठेदुःशस्त्रेविपन्नेपद्मिभूमिपास्य कंठस्यकंठनंछेदनं आपेत्यध्याहृत्ययोज्यं । अयंभावःपशुकंठात्रिष्कास्यमानेबडिशे पशुरेव अंतरिक्षस्थोऽभवन्नृतुततो बडिशंविपुज्यते ततश्चप
शोर्भरणनिश्चयाद्वडिशार्थी तस्यकंठच्छेदंकृतवानिति एवंबडिशस्थानीया द्रौपदीस्पृशन् छागइव त्वमपिनंक्ष्यसीतिभावः ८ पार्थाःनर्किंचिद्वदंति । श्वनरास्तुनर्किंचिद्वदंतिअन्य
दुर्वाक्यादितिशेषः । वनेचरंवानप्रस्थं । भपंतिहैवंश्वनराः शुनकतुल्याःनराःआपत्सु धीरानुद्दिश्यभपंति । धीरास्तुधीरत्वादेवतत्रगणयंतीत्यपिपांडवान्प्रत्यापयतीति ध्वनिः ९
यूतोदयेयूतकृतेउत्कर्षे १० अलाबुमज्जनादिवत्कृतमप्यहितवदुष्टानांभातीत्याश्चर्यम् ११ अंतोनाशकरः १२ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीये भारतमावदपिषष्टिष्टमो
ऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ धिगस्त्विति अधिब्रुवाणइतिपाठेइतिशब्दाध्याहारः । अधिकंनिर्मादं ब्रुवाणइत्यर्थः । प्रातिकामीशब्दईकारांतद्व्रतंश्च १ विवदतिविपरीतंवदति २

सिंहगोष्ठंसिंहस्थानं ३ । ४ कैतवंकितवेभ्योदेयंधनं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ लघीयान्नचितरः १४ संविधाताईश्वरः । स्पर्शौषुस्वदुःखे वृद्धबालौ पंडितमूर्खौ
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्तःप्रातिकामीसमूतःप्रायाच्छीघ्रंराजवचोनिशम्य ॥ प्रविश्यचश्वेवहिंसिंहगोष्ठंसमासदन्महिषीपांडवानाम् ३ ॥ प्रा
तिकाम्युवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरोयूतमदेनमतोदुर्योधनोद्रौपदित्वामजैषीत् ॥ सात्वंप्रपद्यस्वधृतराष्ट्रस्यवेश्मनयामित्वांकर्मणयाज्ञसेनि ४ ॥ ॥ द्रौपद्यु
वाच ॥ ॥ कथंत्वेवंवदसिप्रातिकामिन्कोहिदीव्येद्वार्ययाराजपुत्रः ॥ मूढोराजायूतमदेनमतोह्यभून्नान्यकैतवमस्यकिंचित् ५ ॥ ॥ प्रातिकाम्यु
वाच ॥ ॥ यदानाभूत्कैतवमन्यदस्यतदाऽदेवीत्पांडवोऽजातशत्रुः ॥ न्यस्ताःपूर्वभातरस्तेनराज्ञास्वयंचात्मात्वमथोराजपुत्रि ६ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥
गच्छत्वंकितवंगत्वासभायांपृच्छसूतज ॥ किंतुपूर्वपराजैषीरात्मानमथवानुमाम् ७ एतज्ज्ञात्वासमागच्छततोमानयसूतज ॥ ज्ञात्वाचिकीर्षितमहंरा
ज्ञोयास्यामिदुःखिता ८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ सभांगत्वासचोवाचद्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ॥ युधिष्ठिरंनरेद्राणामध्येस्थितमिदं वचः ९ क
स्येशोनःपराजैषीरितित्वामाहद्रौपदी ॥ किंतुपूर्वपराजैषीरात्मानमथवापिमाम् १० युधिष्ठिरस्तुनिश्चेतागतसत्त्वइवाभवत् ॥ नतंसूतंप्रत्युवाचवचनं
साध्वसाधुवा ११ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ इहैवागत्यपांचालीप्रश्नेनंप्रभाषताम् ॥ इहैवसर्वेश्रृण्वंतुतस्याश्चैतस्ययद्वचः १२ ॥ ॥ वैशंपा
यनउवाच ॥ ॥ सगत्वारराजभवनंदुर्योधनवशानुगः ॥ उवाचद्रौपदीसूतःप्रातिकामीव्यथान्निव १३ ॥ ॥ प्रातिकाम्युवाच ॥ ॥ सभ्यास्त्वमी
राजपुत्र्याह्वयंतिमन्येप्राप्तःसंशयःकौरवाणाम् ॥ नवैसमृद्धिपालयतेलघीयान्यस्त्वांसभानेष्यतिराजपुत्रि १४ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ एवंनूनंव्यदधात्संविधा
तास्पर्शाबुभौस्पृशतोवृद्धबालौ ॥ धर्मत्वेकंपरमंप्राहलोकेसनःशमंधास्यतिगोप्यमानः १५ सोऽयंधर्मोमाऽत्यगात्कौरवान्वैसभ्यान्गत्वापृच्छधर्म्यवचोमे ॥
तेमांब्रूयुर्निश्चितंतत्करिष्येधर्मात्मानोनीतिमंतोवरिष्ठाः १६ श्रुत्वासूतस्तद्वचोयाज्ञसेन्याःसभांगत्वाप्राहवाक्यंतदानीम् ॥ अधोमुखास्तेनचकिंचिद्बु
र्निबंधंतंघातैराष्ट्रस्यबुद्धा १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ युधिष्ठिरस्तुतच्छ्रुत्वादुर्योधनचिकीर्षितम् ॥ द्रौपद्याःसंभतंदूतंप्राहिणोद्धरतर्षभ १८ एकवस्त्रात्
घोनीवीरोदमानारजस्वला ॥ सभामागम्यपांचालिश्चशुरस्याग्रतोभव १९ अथत्वामागतांद्वाराजपुत्रींसभांतदा ॥ सभ्याःसर्वेविनिर्देनमनोभिर्धृतरा
ष्ट्रजम् २० सगत्वात्वरितंदूतःकृष्णायामवनंचृप ॥ न्यवेदयन्मतंधीमानधर्मराजस्यनिश्चितम् २१ पांडवाश्चमहात्मानोदीनादुःखसमन्विताः ॥ सत्येना
तिपरीतांगानोदीक्षंतस्मर्किंचन २२ ततस्त्वेषांमुखमालोक्यराजादुर्योधनःसूतमुवाचहृष्टः ॥ इहैवैतामानयप्रातिकामिन्प्रत्यक्षमस्याःकुरवोबुधंतु २३

मानंदुर्योधनस्याज्ञाभंगेन तस्य श्रेष्ठत्वं विहायतिरस्कृत्य २४ उद्विजते विभेति अवशाः अस्मदासत्वात् २५ । २६ परहिधि कृतासती एहि २७ । २८ कर्मिन्सुवेणी रूपेण संनिवेशिततयाच
मवहन्नदीजलवन्निम्रोन्नते पुङ्गवः वेण्यलंकारास्तद्वत्तुवा २९ । ३० । ३१ । ३२ कृष्णजिष्णुहरिनरी नारायणनरावित्यर्थः ३३ यथोपजोषं यथाच ३४ । ३५ उपनीतशास्त्राः अध्या

ततः सूतस्तस्य वशानुगामी भोतश्च कोपादुपदात्मजायाः ॥ विहायमानं पुनरेव सम्यानुवाच कृष्णां किमहं ब्रवीमि २४ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ दुःशासनैष म
मसूतपुत्रो वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ॥ स्वयंप्रगृह्यान् ययाज्ञसे नीर्किते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः २५ ततः समुत्थाय सराजपुत्रः श्रुत्वा भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः ॥
प्रविश्य तद्देशं महारथानामित्यब्रवीद्रौपदी राजपुत्रीम् २६ एहो हि पांचालि जिताऽसि कृष्णे दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ॥ कुरुन्मजस्वायतपत्रनेत्रे धर्मेण
लब्धाऽसि सभां परैहि २७ ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा विवर्णमासृज्य मुखं करेण ॥ आर्ता प्रदुद्रावयतः स्त्रियस्तावृद्धस्य राज्ञः कुरुपुंगवस्य २८ ततो जवेनाभिस
साररोषाद्दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ॥ दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् २९ ये राजसूयावभृथे जलेन महाकृतौ मंत्रपूतेनासिताः ॥ ते
पांडवानां परिभूय वीर्यबलात्प्रमृष्टा घृतराष्ट्रेण ३० सतां पराकृष्य सभासमीपमानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ॥ दुःशासनो नाथवतीमनाथवच्चर्षवायुः क
दलीमिवार्ताम् ३१ सा कृष्यमाणानमितांगयाष्टिः शनैरुवाचाथ रजस्वलाऽस्मि ॥ एकंच वा सोममंदबुद्धे सभानेतुं नार्हसि मामनार्य ३२ ततोऽब्रवीत्तां प्रस
भं निगृह्य केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ॥ कृष्णं च जिष्णुं च हरिं न रंचत्राणाय विक्रोशतियाज्ञसेनी ३३ ॥ ॥ दुःशासन उवाच ॥ ॥ रजस्वला वा भव
याज्ञसेनी एकां वरावाऽप्यथ वा विवस्त्रा ॥ यूते जिता चासि कृताऽसि दासी दासीषु वा स श्वयथोपजोषम् ३४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ प्रकीर्णकेशी
पतिता ध्वस्त्रा दुःशासनेन व्यवभूयमाना ॥ ऋमत्यमर्षेण च दह्यमाना शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ३५ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ इमे सभायामुपनीत
शास्त्राः क्रियावंतः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ गुरुस्थाना गुरुवश्चैव सर्वे तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ३६ नृशंसकर्मस्त्वमनार्य वृत्तमामा विवस्त्रां कुरुमाविकार्षीः ॥ न
मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः सेन्द्राऽपि देवाय दिते सहायाः ३७ धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोऽपलक्ष्यः ॥ वाचाऽपि भर्तुः परमाणुमात्रमिच्छा
मिदोषं न गुणानविमृज्य ३८ इदं त्वकार्यं कुरु वरि मध्ये रजस्वलां यत्परि कर्षसे माम् ॥ न चापि कश्चित् कुरुतेऽत्र कुत्सां ध्रुवं तवेदं मतमभ्युपेतः ३९ धिगस्तु
नष्टः खलु भारतानां धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ॥ यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां प्रेक्षंति सर्वे कुरवः सभायाम् ४०

पितृशास्त्राः । गुरुस्थानाः गुरुतुल्यस्थानाः पित्रादितुल्याः । एवमेकवस्त्रत्वेन ३६ । ३७ निपुणोऽपलक्ष्यः सूक्ष्मबुद्धिमान्निरेवज्ञेयः वाचेति नाहमपराधिनां भार्याऽस्मीति भावः ३८ कश्चिद्
पितृवत्कुत्सां न कुरुते किंतु सर्वोऽपि जन्मस्त्वदीयं मतमभ्युपेतः ३९ ४०

अस्य राज्ञो घृतराष्ट्रस्य ४१ । ४२ । ४३ आयुष आकृष्य ४४ । ४५ । ४६ भर्तुर्वशतां दासमार्याऽपि दास्येवेति भावः ४७ जितोऽस्मीति वदतास्मैव पराजितो न तु स्त्री ४८ न च राजज
येनैव त्वज्जयः सिद्धयति द्यूतमर्यादाविदा शकुनिर्नैव तव पृथक्पणीकरणादित्याह द्यूते इति राजा तु पराजयात्वां पणीकृतवान्नस्वेच्छयाऽतोऽस्वामी कथं पणितवानिति राज्ञोऽपि
दोषो नास्ति । तथा च शकुनिबुद्धयैव त्वमजिता तच्च शकुनिर्न मन्यते इत्याह नेति यतः पणीकृता अतः प्रागजिता । यतश्च परदासेन पणीकृता ततोऽप्यजितैवेति भावः ४९ नातिकृत

द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं क्षत्रुस्तथैवास्य महात्मनोऽपि ॥ राज्ञस्तथाहीममधर्ममुग्रं न लक्षयंते कुरुवृद्धमुख्याः ४१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ त
थाब्रुवंती करुणं सुमध्यमाभर्तुं न कटाक्षैः कुपितान पश्यत् ॥ सा पांडवान् कोपपरीतदेहान्संदपियामास कटाक्षपातैः ४२ हतेन राज्येन तथा धनेन रत्नैश्च मुखै
र्न तथा बभूव ॥ यथात्र पाकोपसमीरितेन कृष्णा कटाक्षेण बभूव दुःखम् ४३ दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णामवेक्षमाणां कृष्णान्पतीस्तान् ॥ आयुषवेगेन
विसंज्ञकल्पा मुवाच दासीति हसन्नसशब्दम् ४४ कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः संपूजयामास हसन्नसशब्दम् ॥ गांधारराजः सुबलस्य पुत्रस्तथैव दुःशासनमभ्यनं
दत् ४५ सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्येताभ्यामृते धार्तराष्ट्रेण चैव ॥ तेषामभूदुःखमतीव कृष्णां दृष्ट्वा सभायां परिकृष्यमाणाम् ४६ ॥ भीष्म उवाच ॥ न
धर्मे सौक्ष्म्यात्सुभगे विवेकुंश क्रोमिते प्रश्रमिमं यथावत् ॥ अस्वाम्यशक्तः पणितुं परस्वस्त्रियाश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ४७ त्यजेत सर्वां पृथिवीं सृष्ट्वा युधिष्ठिरो
धर्ममथोन जह्यात् ॥ उक्तं जितोऽस्मीति च पांडवेन तस्मान्न शक्रो मि विवेकुमेतत् ४८ द्यूतेऽद्वितीयः शकुनिर्नरेषु कुंतीसु तस्तेन निःसृष्टकामः ॥ न मन्य
तेतां निःकृतियुधिष्ठिरस्तस्मात्प्रश्रमिमं ब्रवीमि ४९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ आहूय राजा कुशलैरनार्यैर्दृष्ट्वात्मभिर्नैकतिकैः सभायां ॥ द्यूतप्रियैर्नातिकृ
तप्रयत्नः कस्मादयं नाम निःसृष्टकामः ५० अशुद्धभावेर्नैकतिप्रवृत्तैरबुध्यमानः कुरुपांडवाभ्यः ॥ संभूय सर्वैश्च जितोऽपि यस्मात्पश्चादयं कैतवमभ्युपेतः
५१ तिष्ठति चेमेकुरवः सभायामीशाः सुतानां च तथा स्नुषाणां ॥ समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्यं विब्रूतमे प्रश्रमिमं यथावत् ५२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथाब्रुवं
ती करुणं रुदंतीमवेक्षमाणां कृष्णान्पतीस्तान् ॥ दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि वाक्यान् युवाचामधुराणि चैव ५३ तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च स्रस्तोत्तरीयाम
तदर्हमाणाम् ॥ वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च चक्र कोपं परमार्तरूपः ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदी प्रश्ने सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

प्रयत्नोऽनभ्यस्तद्यूतः । राजा मां सभायामाहूय कथं निःसृष्टकामः अनीशोऽपि सन्न मदाह्वानेन शत्रून्सकामां कथं कृतवानित्यर्थः ५० जितोऽपीति आत्मपराजया वसानत्वाद्द्यूतस्य
कथं ततोऽप्युपरि देवितवानित्यर्थः ५१ विब्रूतविस्पष्टब्रूत न तु भीष्मवत्संदिग्धमिति भावः ५२ तथेति भीष्मेण द्रौपदीमाहात्म्यख्यापनाय प्रश्रयोत्तरं नोक्तं । दुःशासनस्तु पांडवपक्षपातिना
ऽपि भीष्मेण संशयोपन्यासादस्माकमेव जय इति मनवानो यत्किंचित्प्रललापेत्यर्थः ५३ परमत्यंतम् ५४ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

भवंतीति १।२।३।४।५ तेतवपुरहतिशेषः संप्रवक्ष्यामि ६।७।८ परकामेनपरेच्छया ९ एवमिति एवंत्वदुक्तप्रकारेण अस्मिन्प्रस्तुते विषयेकतंकुशलं धर्मपालनाख्यं यदि नविद्यानजानीयां तर्हिबाहूदहेयमेव । यतोजानाम्यतो नदहामीत्यर्थः १०।११।१२।१३।१४ सर्वतोदिशं सर्वदेशीयाः १५।१६।१७।१८।१९ महीक्षितोराज्ञां प्रा

॥ भीमउवाच ॥ भवंतिगेहेबंधक्यःकितवानांयुधिष्ठिर ॥ नताभिरुतदीव्यंतिदयाचैवास्तितास्वपि १ काश्यप्यद्वनमाहार्षीद्व्ययचान्यदुत्तमम् ॥ त
थाऽन्येपृथिवीपालायानिरत्नान्युपाहरन् २ वाहनानिधनंचैवकचान्यायुधानिच ॥ राज्यमात्मावयंचैवकैतवेनहृतपरैः ३ नचमेतत्रकोपोऽभूत्सर्व
स्येशोहिनोभवान् ॥ इमंत्वतिक्रमंमन्येद्रौपदीयत्रपण्यते ४ एषाह्यनर्हतीवालापांडवान्प्राप्यकौरवैः ॥ त्वल्लतेक्लिश्यतेक्षुद्रैर्दृशंसैरकृतात्मभिः ५
अस्याःकृतेमन्युरयंत्वयिराजन्निपात्यते ॥ बाहूतेसंप्रवक्ष्यामिसहदेवाग्निमानय ६ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ नपुराभीमसेनत्वमीदृशीर्वदितागिरः ॥ प
रैस्तेनाशितंनूनंनृशंसैर्धर्मगौरवम् ७ नसकामाःपरेकार्याधर्ममेवाचरोत्तमम् ॥ भ्रातरंधार्मिकंज्येष्ठंकोऽतिवर्तितुमर्हति ८ आहूतोहिपरैराजाक्षात्रवंतमनु
स्मरन् ॥ दीव्यतेपरकामेनतत्रःकीर्तिकरंमहत् ९ ॥ भीमसेनउवाच ॥ ॥ एवमस्मिन्कृतंविद्यायदिनाहंधनंजय ॥ दीप्तेऽग्नौसहितौवाहुनिर्दहेयंवल
दिव १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ तथातान्दुःखितान्दृष्ट्वापांडवान्पुत्रराष्ट्रजः ॥ कृष्यमाणांचपांचालीविकर्णइदमब्रवीत् ११ याज्ञसेन्यायदुक्तं
द्वाक्यंविब्रूतपार्थिवाः ॥ अविवेकेनवाक्यस्यनरकःसद्यएव नः १२ भीष्मश्चपुत्रराष्ट्रश्चकुरुवृद्धतमाबुधौ ॥ समेत्यनाहतुःकिंचिद्विदुरश्चमहामतिः १३ भा
रद्वाजश्चसर्वेषामाचार्यःकृपएवच ॥ कुतएतावपिप्रश्रंनहतुर्द्विजसत्तमौ १४ येत्वन्येपृथिवीपालाःसमेताःसर्वतोदिशम् ॥ कामक्रोधौसमुत्सृज्यतेबुधंतुय
थामति १५ यदिदंद्रौपदीवाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा ॥ विमृश्यकस्यकःपक्षःपार्थिवावदतोत्तरम् १६ एवंसबहुशःसर्वानुक्तवांस्तान्सभासदः ॥ नचतेपृ
थिवीपालास्तमूचुःसाध्वसाधुवा १७ उक्त्वासकृत्थासर्वान्विकर्णःपृथिवापतीन् ॥ पाणौपाणिंविनिष्पिष्यनिःश्वसन्निदमब्रवीत् १८ विब्रूतपृथिवीपाला
वाक्यंमावाक्यंचन ॥ मन्येन्याय्यंदत्राहंतद्विवक्ष्यामिकौरवाः १९ चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठाव्यसनानिमहीक्षिताम् ॥ मृगयांपानमक्षांश्चग्राम्येचैवातिरक्त
ताम् २० एतेषुहिनरःसक्तोधर्ममुत्सृज्यवर्तते ॥ यथाऽयुक्तेनचकृतांक्रियांलोकोनमन्यते २१ तदयंपांडुपुत्रेणव्यसनेवर्ततामृशम् ॥ समाहूतेनकितवै
रास्थितोद्रौपदीपणः २२ साधारणीचसर्वेषांपांडवानामर्निदिता ॥ जितेनपूर्वचानेनपांडवेनकृतःपणः २३ इयंचकीर्तिताकृष्णासौबलेनपणार्थि
ना ॥ एतत्सर्वंविचार्याहंमन्येनविजितामिमाम् २४

म्येक्षीभोगे २० तथेति कृताऽप्यकृतैव सा क्रियेत्यर्थः २१ समाहूतेनपेरितेन २२ सर्वेषामार्या कथमेकेन पणीकर्तुं शक्येत्याह साधारणीति २३ एतत्सर्वं राज्ञो व्यसनित्वं
जितत्वं परप्रवर्तितत्वं द्रौपद्याः साधारणत्वंचेति हेतुचतुष्टयम् २४

२५।२६ वेकृतानिविपरीतानि २७।२८ तान्येवाहयदिति २९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७ प्राज्ञवादिकःप्राज्ञमानी ३८ अवकीर्यसमंततस्त्यक्त्वा ३९
४० आकृष्यमाणइति हरिः सर्वदुःखसंहर्ताखलसंहर्तावा । गोविंदोगवार्मिद्वियाणांविदतीतिविंदोलब्धा । सर्वेद्विचालकत्वात्सन्निहितो मांक्यनजानासि । संनिहितोऽप्यशक्तः
किंकुयादतआहद्वारकावासिन्निति एकरात्रेणैवस्त्रीयानापदःसकाशादुद्धर्तुसमुद्रमध्येपुरीनिर्माणं तांपुरींप्राप्तिसर्वनगरस्ययुगपत्प्रापणंचकुर्यतस्तव ममत्राणमीप्सकरमित्यर्थः । ननुस
न्निहितःशक्तश्चकिमितिदुष्टाननुगृहीयादतआह कृष्ण स्मृतमात्रएवसर्वदोषकर्षण । ननुतयापि'अनृतंसाहसंमायामूर्खत्वमतिलोभता॥ अशींचनिर्दयत्वंचस्त्रीणांदोषाःस्वभावजाः'इत्युक्तेः
एतच्छ्रुत्वामहान्नादःसभ्यानामुदतिष्ठत ॥ विकर्णशंसमानानांसौबलंचापिर्निदिताम् २५ तस्मिन्नुपरतेशब्देराधेयःक्रोधमूळितः ॥ प्रमृह्यरुचिरंबाहुमि
दंवचनमब्रवीत् २६ ॥ कर्णउवाच ॥ दृश्यंतेवैविकर्णेहवैकृतानिवहून्यपि ॥ तज्जातस्ताद्विनाशाययथाग्रिररणिप्रजः २७ एतेनकिंचिदप्याहुश्चोदिता
ह्यपिकृष्णया ॥ धर्मेणविजितामेतामन्यंतेद्रुपदात्मजाम् २८ त्वंतुकेवलबाल्येनधातंराष्ट्रविदीर्यसे ॥ यद्भवीषिसभामध्येबालःस्थविरभाषितम् २९ नच
धर्मयथावत्त्वंवेत्सिदुर्योधनावर ॥ यद्भवीषिजितांकृष्णानजितेतिमुमंदधीः ३० कथंहाविजितांकृष्णामन्यसेपुत्रराष्ट्रज ॥ यदासभायांसर्वस्वन्यस्तवान्पां
डावाग्रजः ३१ अभ्यंतराचसर्वस्वेद्रौपदीभरतर्षभ ॥ एवंधर्मजितांकृष्णामन्यसेनजितांकथं ३२ कीर्तिताद्रौपदीवाचाअनुज्ञाताचपांडवैः ॥ भवत्यवि
जिताकेनहेतुनैषामतातव ३३ मन्यसेवासभामेतामानांतामेकवाससम् ॥ अधर्मेणेतितत्रापिशृणुमेवाक्यमुत्तमम् ३४ एकोभर्तास्त्रियादेवैर्विहितःकुरुनं
दन ॥ इयंत्वेकवशगाबंधकीतिविनिश्चिता ३५ अस्याःसभामानयनंनचित्रमितिमेमतिः ॥ एकांवरधरत्वंवाऽप्यथवाऽपिविवस्वता ३६ यच्चैषांद्रविणं
किंचिद्याचैषायेचपांडवाः ॥ सौबलेनेहतत्सर्वधर्मेणविजितंवसु ३७ दुःशासनसुबालोऽयंविकर्णःप्राज्ञवादिकः ॥ पांडवानांचवासांसिद्रौपद्याश्चाप्युपाहर
३८ तच्छ्रुत्वापांडवाःसर्वेस्वानिवासांसिभारत ॥ अवकीर्योत्तरीयाणिसभायांसमुपाविशन् ३९ ततोदुःशासनोराजनद्रौपद्यावसनंबलात् ॥ सभामध्येस
माक्षिप्यव्यपाक्रुष्टंप्रचक्रमे ४० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ आकृष्यमाणेवसनेद्रौपद्याचिंतितोहरिः ॥ गोविंदद्वारकावासिन्नकृष्णगोपीजनप्रिय ४१ कौरवैः
परिभूतांमांकिंनजानासिकेशव ॥ हेनाथहेरमानाथव्रजनाथार्तिनाशन ॥ कौरवार्णवमग्रांमासुद्धरस्वजनार्दन ४२ कृष्णकृष्णमहायोगिन्विश्वाम्निवश्वभा
वन ॥ प्रपन्नांपाहिगोविंदकुरुमध्येऽवसीदतीम् ४३

स्वाभाविकस्त्रीदोषोनापनेतुंशक्यो नह्याशीविषदंष्ट्रामृतस्रवाकर्तुंशक्येत्यतआह गोपीजनप्रिय नरेष्टतावदत्यंतनीचागोपास्तस्त्रिभ्यस्तुततोऽपिनीचतरास्तास्वपितवानुग्रहोदृश्यते
किमुत मादृश्यात्वदेकशरणायां त्वयैवराजसूयामिषेकेणानुगृहीतायामितिभावः ४१ केशव कश्चअश्चइशश्चब्रह्मविष्णुरुद्रास्तैःसहवातिगच्छतीतिकेशव ब्रह्मादीनामपिप्रवर्तक तदा
त्मकेति । अतः सर्वथात्वंमामनुगृहीत्वेतिभावः आर्तिनाशनेति गोवर्द्धनोद्धरणदावाग्निपानादिनाव्रजवासिनामार्तिस्त्वयैवपथानाशिता तथाममाप्यार्तिनाशयेतिभावः ४२ विश्वा
त्मन्विश्वान्तर्धामिन्नित्यर्थः । विश्वभावन विश्वकर्तुः अंतर्धामित्वेनशत्रुंवाऽस्मिन्नर्थेउदासीनंकुः । अथवाविश्वकर्तृत्वेन वस्त्राणिबहूनिममर्षयेतिभावः ४३

मामिनीदीप्तिमती स्वस्मिन् मगवदनुग्रहनिश्चयाच्छत्रुनगणयेतीत्यर्थः ४४ गव्हरितः करुणातिशयाद्गदकंठः ४५ धर्मोऽन्तरितः धर्मपवर्गं तरेवंस्वतन्त्रावगतवान् । गत्वा च तान् वस्त्रपुगेः समावृणोच्च ४६ । ४७ नानारागाणि च विरागाणि केवलश्वेतानि च । 'नास्त्यकार्यकदर्याणां नास्त्यक्षाम्यं महात्मनां ॥ नास्त्यपेक्षयोर्हरेर्भक्त इति च्युते प्रदर्शितम्' ॥ ४८ । ४९ शशा

इत्यनुस्मृत्य कृष्णं साहरिन्निभुवनेश्वरम् ॥ प्रारुदहुः खिताराजन्मुखमाच्छाद्य भामिनी ४४ याज्ञसेन्यावचः श्रुत्वा कृष्णो गव्हरितोऽभवत् ॥ त्यक्त्वा शय्या सनपञ्चाकृपालुः कृपयाऽभ्यगात् ४५ कृष्णं च विष्णुं च हरिं नरं च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ॥ ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा समावृणो द्वैविधैः सुवस्त्रैः ४६ आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशांपते ॥ तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ४७ नानारागविरागाणिवसनान्यथैव प्रभो ॥ प्रादुर्भवांति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ४८ ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्द्वोरदर्शनः ॥ तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वमहीभृतः ॥ शशंसुर्द्रौपदी तत्र कुत्संतोऽष्टतराष्ट्रजम् ४९ शशापतत्रभीमस्तुराजमध्ये बृहत्स्वनः ॥ क्रोधाद्विस्फुरमाणौष्ठो विनिष्पिष्य करैरम् ५० ॥ भीम उवाच ॥ इदं मे वाक्यमादध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ॥ नोक्तपूर्वनरैरन्यैर्न चान्यो यद्वादिष्यति ५१ यद्येतदेव मुक्त्वाऽहं न कुर्यात्पृथिवीश्वराः ॥ पितामहानां पूर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ५२ अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च ॥ नपि वेयं बलाद्रक्षोभित्वा चेद्बुधिरयुधि ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रलोमप्रहर्षणम् ॥ प्रचकुर्वहुला पूजां कुत्संतोऽष्टतराष्ट्रजम् ५४ यदा तु वाससाराशिः सभामध्ये समाचितः ॥ ततो दुःशासनः श्रांतो व्रीडितः समुपाविशत् ५५ विक्रशब्दस्तु ततस्तत्र समूलोमहर्षणः ॥ सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुंती सुतांस्तथा ५६ न विब्रुवंति कौरव्याः प्रश्रमेतमिति स्मह ॥ सुजनः क्रोशति स्मात्राष्टतराष्ट्रविगर्हयन् ५७ ततो बाहू समुक्षिप्य निवार्य च सभासदः ॥ विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ५८ ॥ विदुर उवाच ॥ द्रौपदी प्रश्रमुक्त्वा रौद्रो रवीति त्वनाथवत् ॥ न च विब्रूतं तं प्रश्रं सभ्या धर्मोऽत्र पीडयते ५९ सभां प्रपद्यते ह्यार्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाद् ॥ तवै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयंत्युत ६० धर्मप्रश्रमतो ब्रूयादर्थः सत्येन मानवः ॥ विब्रूयुस्तत्र तं प्रश्रं कामक्रोधबलातिगाः ६१ विकर्णेन यथा प्रज्ञमुक्तः प्रश्नो न राधिषाः ॥ भवंतोऽपि हितं प्रश्नं विब्रूयन्तु यथामति ६२ यो हि प्रश्नं विब्रूयाद्धर्मदर्शिसभांगतः ॥ अचूते या फलाऽवाप्तिस्तस्याः सोऽर्थं समश्नुते ६३ यः पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शिसभांगतः ॥ अचूतस्य फलं कृत्स्नं संप्राप्नोतीति निश्चयः ६४ अत्राप्युदाहरंती मामिति हासं पुरातनम् ॥ प्रल्हादस्य च संवादं मुनेरांगिरसस्य च ६५ प्रल्हादो नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः ॥ कन्याहेतोरांगिरसमुधन्वानमुपा द्रवत् ६६

पशुपयंकृतवान् ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ धर्मपीडामेवाह सभामिति आतस्यात्राणेन सभ्यानां धर्मनाशोऽस्त्येव यथोक्तं । 'न सभां प्रविशेत्माज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ॥ अब्रुवन् विब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी' इति ६० । ६१ । ६२ एतदेवाह यो हि प्रश्नं विब्रूयामित्यादिना ६३ । ६४ आंगिरसस्य सुधन्वनः ६५ । ६६

केशिन्याकन्यया विरोचनमुधन्वानोपृष्टौ युवयोः कोज्यायान् कुलशीलादिना श्रेष्ठ इति तौ च स्वस्वव्यायस्त्वं प्रतिजानानौ प्राणेनैव पण्येन देवं न पणं चक्रतः । प्राणयोरिति विषयसप्तमी । प राजितेन यावज्जीवं जेतुर्दास्वकर्तव्याभित्यर्थः प्राणानामीश्वरस्तवेत्युपसंहारात् ६७ । ६८ विवदनाम्पवादात् ब्रह्मदंडः ब्रह्मणानिमितः कालदंडः । ब्रह्मशाप इत्यपि केचित् ६९ ७० व्यथितः कंपयुक्तः ७१ । ७२ । ७३ अविब्रुवन् विस्पष्टमब्रुवन् ७४ मोकर्णशिथिलः उभयपक्षस्पर्शी प्रतिमुंचति क्षिपाति ७५ अंजसात त्वतः ७६ धर्मोऽधर्मेण विद्धः द्वयोर्विवदतोरहं ज्यायानहं ज्यायानिति कन्येप्सया तदा ॥ तयोर्देवनमत्रासीत्प्राणयोरिति नः श्रुतम् ६७ तयोः प्रश्नविवादोऽभूत्प्रल्हादं तावत्पृच्छताम् ॥ ज्यायान्कआवयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि माष्टुषा ६८ सर्वैव विवदनाद्भीतः सुधन्वानं विलोकयन् ॥ तं सुधन्वाऽब्रवीत्कुद्धो ब्रह्मदंड इव ज्वलन् ६९ यदि वैवक्ष्यसि मृषा प्रल्हादाथ न वक्ष्यसि ॥ शतधाति शिरोवज्जीवज्रेण प्रहरिष्यति ७० सुधन्वनात्थोक्तः सन्व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ॥ जगाम कश्यपं दैत्यः परिप्रष्टुमहौजसम् ७१ प्रल्हाद उवाच ॥ त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च ॥ ब्राह्मणस्य महाभाग धर्मकृच्छ्रमिदं शृणु ७२ यो वै प्रश्नं विब्रूयाद्वितथं चैव निदिशेत् ॥ केवैतस्य परेलोकास्तन्ममाचक्ष्वत्पृच्छतः ७३ ॥ कश्यप उवाच ॥ जानन्नविब्रुवन् प्रश्नान् कामात् क्रोधाद्भयात्तथा ॥ सहस्रवारुणा नृपाशानात्मनि प्रतिमुंचति ७४ साक्षी वाऽविब्रुवन् साक्ष्यं गोकर्णशिथिलश्चरन् ॥ सहस्रवारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुंचति ७५ तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमंजसा ७६ विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ॥ न चास्य शल्यं कृतंति विद्धास्तत्र सभासदः ७७ अर्धहरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ॥ पादश्चैव सभासत्सु येन निदंति निदितम् ७८ अनेनाभवति श्रेष्ठो मुच्यंते च सभासदः ॥ एनो गच्छति कर्तारिर्निदाहो यत्र निद्यते ७९ वितथं तु वदेयुर्धर्मप्रल्हादपृच्छते ॥ इष्टापूर्तं च ते प्रंतिसप्तसप्तपरावरान् ८० हतस्वस्य हियदुःखं हतपुत्रस्य चैव यत् ॥ ऋणिनः प्रतियच्चैव स्वार्थोद्धृष्टस्य चैव यत् ८१ स्त्रियाः पत्याविहीनायाराज्ञास्तस्य चैव यत् ॥ अपुत्रायाश्च यदुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ८२ अध्यूढायाश्च यदुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ॥ एतानि वै सभान्याहुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ८३ तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥ समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चेति धारणात् ८४ तस्मात्सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थान्यां नहीयते ॥ कश्यपस्य वचः श्रुत्वा प्रल्हादः पुत्रमब्रवीत् ८५ श्रेयान्सुधन्वा त्वतो वै मत्तः श्रेयास्तथाऽंगिराः ॥ माता सुधन्वनश्चापि मातृतः श्रेयसीतव ॥ विरोचनसुधन्वाऽयं प्राणानामीश्वरस्तव ८६

कः स्वयं मिथ्यावादी सन्नितरं धर्मिष्ठं मिथ्यावादीति वदति सोऽयमधर्मेण धर्मस्य वेधः तत्राऽवचनान्मिथ्यावचनात्संदिग्धवचनाद्वा ये धर्मशल्यं न निवृत्तंति न च्छिदंति त एव तेनाधर्मेण विद्धा भवंति ७७ तदेव विवृणोति धर्ममिति धर्ममधर्मस्येति शेषः श्रेष्ठः सभापतिः ७८ । ७९ इष्टं यागादि । आपूर्तं वाप्यादि । परावरान्भूतान्माभिनश्च ८० । ८१ । ८२ अध्यूढायाः कृतसपत्नीकायाः ८३ समक्षेति साक्षादर्शनाद्वा आपवाक्याद्वा अधिगतस्यार्थस्य धारणात्साक्षीत्यर्थः ८४ तस्मादिति लोभादिदोषात्तस्य विद्यानेतुधर्माद्विद्यतपत्वेत्यभिप्रायः ८५ । ८६

८७ । ८८ । ८९ । ९० ॥ इतिसमापर्वणिनेलकंठीयेमारतभावदीपे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ पुरस्तादिति । तावत्प्रतीक्ष दुःप्रज्ञदुःशासन नराधमेत्यतः परंपुरस्तादिति षष्ठितिके
 षित् प्रतीक्षप्रतीक्षस्व १ । २ । ३ । ४ दृश्यामिपृथग्जनस्त्रीवत्दृश्यमिवात्मानं करोमि ५ । ६ । ७ विगाहेपर्यालोचयामि ८ । ९ पांडूनां पांडवानां । आर्षस्तद्विदुः । पार्षतस्य दृष्टव्य
 मस्य । कथमियां प्राप्नुयां १० । ११ । १२ । १३ । १४ । किमज्ञत्वात्र विवेक्तुमर्हसि नेत्याह बलवानिति बलवान् कर्णदुर्योधनदिर्येद्वत्ते सपवधर्मः । परस्तु दुर्बलेनोक्तोऽभिहतः । ध
 र्मोऽप्यधर्मो भवतीति भावः । अभिहितः परैरिति पाठे त्वधर्मवेलायामपि परैर्बलवद्भिरुक्त एव धर्मो भवति न दुर्बलैः इत्याकारं प्रश्लिष्ययोग्यं १५ ननु बलवत्तरस्त्वमेव तस्यं ब्रूहीत्यत आ
 सुधन्वोवाच ॥ ॥ पुत्रस्नेहं परित्यज्य यस्त्वं धर्मं व्यवस्थितः ॥ अनुजानामिते पुत्रं जीवत्पेशतं समाः ८७ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ एवं वै परमं धर्मं श्रुत्वा सर्वे स
 भासदः ॥ यथा प्रश्रुतं तु कृष्णायामन्यध्वंतत्र किं परम् ८८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचुः किंच न पार्थिवाः ॥ कर्णो दुःशासनं त्वाह कृष्णां दा
 सीं गृहान्नय ८९ तां वैपमानां सवीडां प्रलपंतीं स्म पांडवान् ॥ दुःशासनः सभामध्ये विचर्षत पस्विनीम् ९० ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्रौप
 द्याकर्षणे षष्ठषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ पुरस्तात् करणीयमेन कर्तव्यं मुत्तरम् ॥ विव्हालाऽस्मि कृताऽनेन कर्षता बलिना बलात् १
 अभिवादं करोम्येषां कुरूणां कुरुसंसदि ॥ न मे स्यादपराधोऽयं यदिदं न कर्तव्यम् २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सातेन च समाधूता दुःखेन च तपस्विनी ॥ प
 तिता विललापे दंसभायामतथोचिता ३ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ स्वयं वरेयाऽस्मि नृपैर्दृष्टारं गे समागतैः ॥ न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभांगता ४ यानवा
 युर्न चादित्यो दृष्टवंतौ पुरा गृहे ॥ साऽहमद्य सभामध्ये दृश्यामि जनसंसदि ५ यानमृष्यंति वा तेन स्पृश्यमानां गृहे पुरा ॥ स्पृश्यमानां संहतेऽप्यपांडवास्तां
 दुरात्मना ६ मृष्यंति कुरुवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ स्नुषां दुहितरं चैव क्लिश्यमाना मनर्हती ७ किं न्वतः कृपणं भूयो दहं स्त्रीसती शुभा ॥ सभामध्यं विगा
 हेऽद्य कुरुधर्मो महीक्षिताम् ८ धर्म्यां स्त्रियं सभापूर्वेन नयंतीति नः श्रुतम् ॥ सनष्टः कौरवे येषु पूर्वो धर्मः सनातनः ९ कथं हि भार्या पांडूनां पार्षतस्य स्वसासती ॥
 वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम् १० तामिमां धर्मराजस्य भार्यां सदृशवर्णजाम् ॥ ब्रूत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवाः ११ अयं मां सुदृढं क्षुद्रः
 कौरवाणां यशोहरः ॥ क्लिश्नातिनाऽहंत सोऽदुर्चिरं शक्यामि कौरवाः १२ जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं मां यथानृपाः ॥ तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत्करिष्या
 मिकौ स्वाः १३ ॥ भीष्म उवाच ॥ उक्तवानस्मि कल्याणि धर्मस्य परमागतिः ॥ लोकेन शक्यते ज्ञातुमपि विज्ञैर्महात्मभिः १४ बलवांश्च यथा धर्मलोके पश्य
 ति पूरुषः ॥ स धर्मो धर्मवेलायां भवत्यभिहतः परः १५ न विवेक्तुं च ते प्रश्रमि मंशक्रोमि निश्चयात् ॥ सूक्ष्मत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च कार्यस्यास्य च गौरवात् १६
 हनेति विवेक्तुं विविच्य वक्तुं । अयमस्याशयः यद्येतामजितासीति वक्ष्ये तदाऽन्यायं विना पीडितैषा सद्यः कौपेन कौरवाभ्यां जयेत् । तथा च द्रौपद्यपमानजो वा कुरुनाशजो वा दोषो महानि
 तिसंशये धर्मतत्त्वस्य सूक्ष्मत्वाद्ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मत्वेति । देवकार्यमेव कौरवनाशेन भवतीत्यशक्यं । सर्वेषां वध्यानामिह संयोगाभावाद्ब्रह्मनिर्दिष्टं । पांडवानां सत्त्वात् परदासत्वाच्च तत्त्वामिनां कौ
 रवाणां नाशं द्रौपद्या अपि दोषाय स्वाभिस्वामिनां शस्त्र सुतरां कार्यत्वादिति हेतुत्रयं विविच्य वक्तुं नेति १५

ननु बलवत्कृतिरेव धर्मश्चेत् स्वधर्मेण बलवत्तराहमेनां शापाग्निना वक्ष्ये इत्याशंक्याह नूनमिति अवश्यभाविनोऽर्थेन त्वया तपोव्ययः कर्तव्य इति भावः १७ इदमेव वृत्तं स्ववृत्तारो
 ऽप्यास्थिता अतस्त्वमपि तथैवातिष्ठस्वेति द्वाभ्यामाह कुलेष्विति १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिसभापर्वणिनेलकंठीयेमारतभावदीपे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ तथा त्विति
 १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ सभ्याः प्रशंसुः तेषां चेलाश्चेदाः प्रेष्यास्तु वेषानिवेषान् तत्र तत्र समाचारप्रापणं परस्परं चक्षुः संकेतं वाचकम् । सभायां दुर्योधनेनोक्तमात्रावार्तासद्यः सर्वत्र प्र
 नूनमंतः कुलस्यास्य भवितानचिरादिव ॥ तथा हि कुरुवः सर्वलोभमोहपरायणाः १७ कुलेषु जाताः कल्याणिव्यसनैराहता भृशम् ॥ धर्म्यान् मार्गांश्च्यवंते
 येषां नस्त्वं बभूवः स्थिता १८ उपपन्नं च पांचालितदेवं वृत्तमीदृशम् ॥ यत्कच्छमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्वेक्षसे १९ एते द्रोणादयश्चैव वृद्धा धर्मविदो जनाः ॥ शून्यैः
 शरिरैस्तिष्ठंति गताः सवद्वानताः २० युधिष्ठिरस्तु प्रश्रेऽस्मिन् प्रमाणमिति मेमतिः ॥ अजितां वा जितां वेति स्वयं व्याहर्तुमर्हति २१ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्व
 णि द्रौपदीपर्वणि भीष्मवाक्ये एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा तु दृष्ट्वा बहुतत्र देवीं रूयमाणां कुररीमिवार्ताम् ॥ नोचुर्वचः साध्वथवा
 ऽप्यसाधुमहीक्षितो धार्तराष्ट्रस्य भीताः १ दृष्ट्वा तथा पार्थिवपुत्रपौत्रांस्तूष्णीं भूतान् दृष्ट्वा तत्राष्टस्य पुत्रः ॥ समयत्रिवेदं च न वभाषे पांचालराजस्य सुतां तदा
 नीम् २ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ तिष्ठत्वयं प्रश्रुतदारसत्वे भीमेऽर्जुने स ह देवैस्तथैव ॥ पत्न्यौ च तेन कुले यज्ञसेनि वदंस्ते वचनं त्वत्प्रसूतम् ३ अनीश्वरं विबुवं
 त्वार्यमध्ये युधिष्ठिरं तव पांचालिहेतोः ॥ कुर्वतु सर्वे चानृतं धर्मराजं पांचालित्वं मोक्षयसे दासभावात् ४ धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा स्वयं चेदं कथयत्विद्रकल्पः ॥
 ईशो वा ते ह्यनीशोऽथ वैषवाक्यादस्य क्षिप्रमेकं भजस्व ५ सर्वे होमे कौरवेयाः सभायां दुःखांतरे वर्तमानास्तवैव ॥ न विब्रुंत्यार्यसत्त्वायथा वत्पतींश्च ते समवेक्ष्या
 लपभाग्यान् ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सभ्याः कुरुराजस्य तस्य वाक्यं सर्वे प्रशंसुस्तथोच्चैः ॥ चेला वेषांश्चापि च कुर्वन्तो हाहेत्यासीदपि चैवार्तनादः
 ७ श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनोहरं तद्वर्षं आसीत् कौरवाणां सभायाम् ॥ सर्वे चासनपार्थिवाः प्रीतिमंतः कुरुश्रेष्ठं धार्मिकं पूजयंतः ८ युधिष्ठिरं च ते सर्वे समुदक्षंतपार्थि
 वाः ॥ किं नु वक्ष्याति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ९ किं नु वक्ष्याति बीभत्सुरजितो युधिपांडवः ॥ भीमसेनो यमौ चोभौ भृशं कौतूहलान्विताः १० तस्मिन्नुप
 रतेश्चेभीमसेनोऽब्रवीदिदम् ॥ प्रगृह्य रुचिरं दिव्यं भुजं चंदनचर्चितम् ११ ॥ भीमसेन उवाच ॥ यद्येपगुरुस्माकं धर्मराजो महामनाः ॥ न प्रभुः स्या
 त्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेम हि १२ ईशोनः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ॥ मन्यतेऽजितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् १३

कीर्णेत्यर्थः । चेला वेषान् वस्त्राणामणानीति प्राञ्चः । तत्रैव ह्येति कौरवपक्षपातिष्वेव । पांडवानां न्यायपक्षपातिनां प्रमाणीकरणे द्रौपदीदास्यान्मुक्ताभाविष्यति तेन च सर्वेषामस्माकं दुःखं
 मविष्यतीत्यभिप्रायः ७ । ८ साचित्यं ९ । १० । ११ यद्ययं नः कुलस्य प्रभुर्न स्यात्तर्हि न मर्षयेम हि यतोऽयं प्रभुस्ततो मर्षयामहे इत्यर्थः १२ ईश इति अजितमिति च्छेदः द्रौपदीपणमात्र
 प्राप्तिशेषः । यद्ययमात्मानमजितं मन्यते तर्हि वयं पूर्वमेव भवद्भिर्जिताः संतः इदानीं विजिताः द्रौपद्यैर्मिथ्यावादेन सुतरां जिताः स्मरत्यर्थः । अतो द्रौपदीनदासभावमापन्नो विभावः १३

नन्वजितेनापित्वया किंस्यात्तत्राह नहीत्यादि १४ । १५ पाशसितः पाशवद्धः १६ तलासिभिश्चपेटाख्यैः १७ । १८ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ क्वचित् 'त्रयः किलेमे सधनाः सभायां भीष्मः क्षताकौरवाणां गुरुश्च । ये स्वाभिनेदुष्टमं वदंति वा छंति वृद्धिनच विक्षिपंति' इति श्लोकः प्रथमः 'त्रयः किलेमे अधना' इति द्वितीयः । सधनाः सभर्था धर्मो ह्यने इत्यर्थः । वृद्धिस्वामिनो मूलच्छेदं । नच विक्षिपंति पापकरणे व्याकुलाश्च न भवंति । दासस्य पत्नी हीनेश्वरा दासधनं च सर्वहीनेश्वरं सत् मन्त्रे कल्याणमाजि तयो रीश्वरे द्वयमपित्त्य सनीयमित्यर्थः । तथा च स्मृतिः । 'त्रय एवाधना लोके भार्या दासस्तथा सुतः ॥ यत्ते समधिगच्छति यस्त्येते तस्य तद्धनम्' इति । तथा च राजजयेनैव तत्पत्न्यपि जितेव न तु नहि मुच्येत मे जीवन्पदाभूमिमुपस्पृशन् ॥ मर्त्यधर्मापराधृश्यापांचाल्यामूर्धजानिमान् १४ पश्य ध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भूजौ मे परिधाविव ॥ नैतयो रंतरं प्राप्य मुच्येतापिशतक्रतुः १५ धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि संकटम् ॥ गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च १६ धर्मराज निस्पृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ धार्तराष्ट्रानिमान्पापात्रिष्विषेयं तलासिभिः १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ॥ क्षम्यतामिदमित्येवं सर्वं सभा व्यतेत्वयि १८ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमवाक्ये सप्ततितमोऽध्यायः ७० ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ त्रयः किलेमे ह्यधना भवंति दासः पुत्रश्चास्त्रतंत्राचनारी ॥ दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रे हीनेश्वरा दासधनं च सर्वम् १ प्रविश्य राज्ञः परिवारं भजस्व तत्ते कार्यं शिष्टमादिश्यतेऽत्र ॥ ईशास्तु सर्वं तव राजपुत्रिभवंति वै धार्तराष्ट्रानपार्थाः २ अन्यं वृणीष्व पतिमा शुभाविनियस्माद्दास्यं न लभसि देवनेन ॥ अवाच्या वै पतिषु कामवृत्तिर्नित्यं दास्ये विदितं तत्तवास्तु ३ पराजितो न कुलो भीमसेनो युधिष्ठिरः सह देवार्जुनौ च ॥ दासीभूता त्वंहि वै याज्ञसेनि पराजितास्ते पतयो नैव संति ४ प्रयोजनं जन्मनि किं न मन्यते पराक्रमं पौरुषं चैव पार्थः ॥ पांचाल्यस्य द्रुपदस्यात्मजा मिमांसभामध्ये व्यदेवाद्ग्लहेषु ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षो भृशानिः शश्वासत दाऽऽर्त्तरूपः ॥ राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो दहन्निवैनं क्रोधसंरक्तदृष्टिः ६ ॥ भीम उवाच ॥ नाहं कुप्ये सुत पुत्रस्य राजन्नेष सत्यं दासधर्मः प्रदिष्टः ॥ किं विद्विषो वै मामेव व्याहरेयुर्ना देवीस्त्वं यद्यनयानरेन्द्र ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेन वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ॥ युधिष्ठिरमुवाचे दंतूष्णीं भूतमचेतनम् ८ भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ तेनृपशासने ॥ प्रश्रूय हि च कृष्णां त्वमजितां यद्विमन्यसे ९ एवमुक्त्वा तु कौतेयमपो ह्यवसनं स्वकम् ॥ स्मयन्नि वैक्ष्य पांचालीमैश्वर्यमदमोहितः १० कदलीदंडसदृशं सर्वलक्षणं संयुतम् ॥ गजहस्तप्रतीकांशं वज्रप्रतिमगौरवम् ११ अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव ॥ द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् १२

तत्राजितेन जितेन वा पराजितेति विमर्शः संभवतीति भावः १ परिवारं दारान् भजस्व पादसंवाहनादिना सेवस्व २ अन्यमिति पतिजयेनात्मजयं न मन्यसे चेदपतिकात्वं रत्यर्थमन्यं पतिवृणीष्व । पतिषु कामवृत्तिर्येष्टं वर्तनं लोके स्त्रीणामत्राच्यं दास्ये तु तद्विदितं प्रसिद्धं । अतः परिमितपतिकादारभा वादनंतपतिकं दास्यमेव तवास्ति त्विति भावः ३ नैव संत्यस्मदासाः पांडवा अस्माभिः प्रत्याख्याताश्चेत्यानेव भोक्तुं समर्था भवेयुरिति भावः ४ प्रयोजनमिति यद्गम्य देवीत्सजन्मनि प्रयोजनं जन्मसाफल्यं किं न मन्यते अपि तु मन्यत एव । एवं पराक्रमादावपि योज्यम् ५ । ६ एष दासधर्मः मर्तुरुत्कर्षवर्णनम् ७ । ८ । ९ अपो ह्यापलब्ध १० । ११ अभ्युत्स्मयित्वा प्रोत्साह्य १२

१३ । १४ । १५ उदपादिः उत्पन्नः १६ अतिद्यूतं पणिसप्रव्यमर्यादामतिक्रांतं । योगक्षेमौ योगोलब्धेन राज्यादिना संबंधस्तस्य भेदः कल्याणं । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाय' इत्यमरः १७ परिषत्सभा । संप्रदुष्येत् धर्मातिक्रमादिति शेषः । कितवो युधिष्ठिरः अपराजितात्मा सन् पूर्वचेतग्लहिष्यत्पणीकृतवानभविष्यत्तर्हि साभवहासीत्यादेवेति भावः १८ यस्य येन धनेनामीशो दी

भीमसेनस्तमालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते ॥ प्रोवाच राजमध्ये तं सभां विश्रावयन्निव १३ पितृभिः सह ससालोक्यं मास्म गच्छेद्दृकोदरः ॥ यद्येतमूरुगदया न भिक्षांति महाहवे १४ क्रुद्धस्य तस्य सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यः पावकार्चिषः ॥ वृक्षस्येव विनिश्चरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः १५ ॥ विदुर उवाच ॥ परं भयं पश्यत भीमसेनात्तद्बुद्धयध्वं पार्थिवाः प्रातिपेयाः ॥ दैवेरितो नूनमयं पुरस्तात्परोऽनयो भरतेषूदपादि १६ अतिद्यूतं कृतमिदं धार्तराष्ट्रायस्मात्स्त्रियं विवदध्वं सभायाम् ॥ योगक्षेमौ नश्यतो वः समग्रौ पापान्मंत्रान्कुरवो मंत्रयंति १७ इमं धर्मं कुरवो जानता शुध्वस्ते धर्मे परिषत्संप्रदुष्येत् ॥ इमां चेत्पूर्वकितवोऽग्लहिष्यदीशोऽभविष्यदपराजितात्मा १८ स्वप्रेयथैतद्विजितं धनं स्यादेवं मन्येयस्य दीव्यत्यनीशः ॥ गांधारराजस्य वचो निशम्य धर्मादस्मात्कुरवो माऽपयात १९ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ भीमस्य वाक्ये तद्देवार्जुनस्य स्थितोऽहं वैयमयोश्चैव मेव ॥ युधिष्ठिरं ते प्रवदं त्वनीशमथो दास्यान्मोक्षयसे याज्ञसेनि २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ ईशो राजा पूर्वमासीद्ग्लहेनः कुंतीसुतो धर्मराजो महात्मा ॥ ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा तज्जानीध्वं कुरवः सर्व एव २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे गोमायुरुचैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥ तं रासभाः प्रत्यभाषंत राजन्संमततः पक्षिणश्चैव रौद्राः २२ तं वैशब्दं विदुरस्तत्त्ववेदी शश्राव घोरं सुबलात्मजा च ॥ भीष्मो द्रोणो गौतमश्चापि विद्वान्स्वास्तिस्वस्तीत्यपि चैवाहुरुचैः २३ ततो गांधारी विदुरश्चापि विद्वान्स्तमुत्पातं घोरं मालक्ष्य राज्ञे ॥ निवेदयामास तुरातं वत्तदा ततो राजा वाक्यमिदं वभाषे २४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतोऽसि दुर्योधनं दंष्ट्रुदेयस्त्वं सभायां कुरुपुंगवानाम् ॥ स्त्रियं सभाभाषसि दुर्विनीतविशेषतो द्रौपदी धर्मपत्नीम् २५ एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी हितान्वेषी बांधवानामपायात् ॥ कृष्णां पांचालीमब्रवीत्सां त्वपूर्वं विमृश्येत्प्रज्ञया तत्त्वबुद्धिः २६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ वरं वृणीष्व पांचालिमतो यदभिवांचसि ॥ वधूनां हि विशिष्टा मे त्वंधर्मपरमासती २७ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ददासि चेद्वरं मम ह्यं वृणोमि सरतर्षभ ॥ सर्वधर्मानुगः श्रीमान् दासोऽस्तु युधिष्ठिरः २८ मनस्विनमजानंतो मैवं ब्रूयुः कुमारकाः ॥ एष वै दासपुत्रो हि प्रतिविध्यं ममात्मजम् २९ राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथानान्यः पुमान्क्वचित् ॥ राजभिर्लालितस्यास्य न युक्ता दासपुत्रता ३०

व्यतितत् स्वप्रेयथा धनमाभासजितं तद्वदित्यर्थः 'यस्त्येते तस्य तद्धनम्' इति स्मृतिस्तु दासभावेऽर्जितं धनं स्वाभिगाभीत्याह न तु ततः प्राप्तमपीति मापयात्मा गच्छत १९ । २० । २१ अग्निहोत्रे गृह्यामि सभापि २९ सुबलात्मजा गांधारी २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ प्रतिविध्यं युधिष्ठिरसुतम् २९ । ३०

स्ववशानपराधीनान् ३२ । ३३ वरमादातुं नोत्सहेयतोऽनर्हो ३४ अनर्हत्वेमेवाह एकामिति ३५ पापीयांसो दासभावेन नीचाः वेत्स्यन्ति लप्स्यन्ति । विष्टल लाभे इत्यस्य रूपं ३६ ॥ इति सभा ० भा ० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ यान इति १ । २ अष्टवेनोकाहीने अप्रतिष्ठे अगाधे अंभसीवांमसि विपत्समुद्रे ३ । ४ ज्योतीषि लोकप्रकाशकान्यपत्यं कर्म विद्या चेति । यतो यस्माद्धेतोस्ततो ज्योतिस्त्रया त प्रजाः स्यावरजंगमाः सृष्टाः अयं भावः । कर्मोपास्ति प्राप्य लोकद्वयमपत्यं प्राप्य श्राप्य लोकः । तथा च श्रुतिः । 'सोऽयं लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः' इति । विद्या उपासना पितृलोकः स्वर्गः देवलोकः ब्रह्मलोकः ५ मरणानंतरं मेतान्येव ज्योतीष्युपकुर्वतीति वाह अमेध्ये इति अमेध्ये अशुचौ ६ तन्न इति नः दाराणामभितिसं

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं भवतु कल्याणियथा त्वमभिभाषसे ॥ द्वितीयं ते वरं भद्रे ददामि वरयस्व ह ॥ मनोहि मे वितरति नैकं त्वं वरमर्हसि ३१ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ सरथौ स धनुष्कौ च भीमसेन धनं जयौ ॥ यमौ च वरये राजन्न दासान् स्ववशानहम् ३२ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथाऽस्तु ते महाभागे तथा त्वं नंदिनां च्छसि ॥ तृतीयं वरयास्मत्तो नासि द्वाभ्यां सुसंस्कृता ॥ त्वं हि सर्वस्नुपाणामि श्रेयसी धर्मचारिणी ३३ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ लोभाधर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे ॥ अनर्हं वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ३४ एकमाहुर्वैश्यवरं द्रौतुक्षत्रस्त्रियो वरौ ॥ त्रयस्तुराज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ३५ पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो मम ॥ वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन् पुण्येन कर्मणा ३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदी वरलाभे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ यान श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपाण्येन संमताः ॥ तासामेतादृशं कर्म न कस्याश्च न शुश्रुम १ कोधा विष्टेषु पार्थेषु धार्तराष्ट्रेषु चाप्यति ॥ द्रौपदी पांडुपुत्राणां कृष्णाणां तिरिहा भवत् २ अष्टवैभसिमग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जातम् ॥ पांचाली पांडुपुत्राणां नैरेषा पारमाभवत् ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तद्वैश्रुत्वा भीमसेनः कुरुमध्येत्यमर्षणः ॥ स्त्रीगतिः पांडुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः ४ ॥ भीम उवाच ॥ त्रीणि ज्योतीषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ॥ अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ५ अमेध्ये वै गत प्राणेषु न्येजातिभिरुज्झिते ॥ देहे त्रितयमेवैतत्पुरुषस्योपयुज्यते ६ तन्नो ज्योतिरभिहतं दाराणामभिमर्शनात् ॥ धनं जयकथं स्वित्स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ न चैवोक्तान चानुक्ता हीनतः पुरुषा गिरः ॥ भारतप्रतिजल्पन्ति सदा तूतमपुरुषाः ८ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ॥ संतः प्रतिविजानंतो लब्धसंभावनाः स्वयम् ९ ॥ भीम उवाच ॥ इहैवैतांस्तुरासर्वान्हन्मि शत्रून् समागतान् ॥ अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान्हन्मि भारत १०

बन्धः तत्परलोकीयमपत्यादिकं ज्योतिरमस्मदीयानां दाराणामभिमर्शनादभिहतं । अभितः सर्वतो हतं गतं ज्ञातमस्माभिरित्यर्थः । अभिहितमिति पाठे ओहाङ्गतावित्यस्य रूपं । यः संसदि परदारान् स्प्रष्टुं न प्रपते स विविक्तेऽवश्यं पारदारिकः स्यादेवेति भावः । एवं सर्वान्निदित्वा कर्णसमुद्दिश्याह । धनं जयेति तथा चाभिमृष्टं परैः अभिमृष्टेभ्यो दारेभ्यो जातमपत्यं कथं स्वित्स्यात् संकरजत्वा त्रीचकर्मकदेवस्यात् । सूतबीजाद्वीरोत्पत्ते रसंभवात् कंसवत्कर्णोऽप्यसुरबीजोद्भवः कूरकर्मकरत्वादिति भावः ७ हीनतोहीनैः प्रतिजल्पन्ति प्रत्युत्तरयन्ति ८ प्रतिविजानंतः कृतस्य प्रतीकारं जानंतः लब्धसंभावनाः प्राप्तपूजाः ९ इहैवैतांस्तुरासर्वान् तुरात्वरया त्वरतेः किपि ज्वरत्वेत्युपधावकारयोक्तः । एतान्स्तुतानित्यपपाठः निष्क्रम्य इतः स्थानादिति शेषः समूलान् कोशदेशदुर्गादिसहितान् १०

विवदितेन विवादेन ११ । १२ । १३ स्रोतोभ्यो निर्गममार्गेभ्यः १४ । १५ ज्योतुर्णी आस्वउपविश १६ । १७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ७२ ॥ राजमिति १ अरिष्टं निर्विघ्नम् २ । ३ । ४ यत इति शांतिरेव बुद्धेः फलमित्यर्थः अदारुणिकाष्ठमित्रे पाषाणादौ मृदुरेव बाधपत इत्यर्थः ५ बाधनेऽपि सतां हतमाह नेति ६ संत इति किन्नो विवदितेनेह किमुक्तेन च भारत ॥ अद्यैवैतां निहन्मीह प्रशाधिपृथिवीमिमाम् ११ इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठैर्भ्रातृभिः सह ॥ मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुर्मुहुर्दक्षत १२ सांख्यमानो वीक्षमाणः पार्थेना क्लिष्टकर्मणा ॥ खिद्यत्येव महाबाहुरंतर्दाहेन वीर्यवान् १३ कुद्वस्यतस्य स्रोतोभ्यः कर्णादिभ्यो नराधिप ॥ सधूमः सस्फुलिगार्चिः पावकः समजायत १४ भुकुटीकृतदुष्प्रेक्ष्यमभवत्स्यतन्मुखम् ॥ युगांतकाले संप्राप्ते कृतांतस्यैव रूपिणः १५ युधिष्ठिरस्तमावायं बाहुना बाहुशालिनम् ॥ मेवमित्यब्रवीच्चैनं जौषमास्वेति भारत १६ निवार्य च महाबाहुं कोप संरक्तलोचनम् ॥ पितरं समुपातिष्ठ दृतराष्ट्रं कृतांतजलिः १७ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमक्रोधे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ राजन किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मांस्त्वमीश्वरः ॥ नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने १ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्ति गच्छत ॥ अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशासत २ इदं चैवावबोद्धव्यं वृद्धस्य मम शासनम् ॥ मयानि गदितं सर्वपथ्यं निःश्रेयसं परम् ३ वेत्थ त्वं तात धर्माणां गतिं सुहृद्मां युधिष्ठिर ॥ विनीतोऽसि महाप्राज्ञः त्रुद्धानां पर्युपासिता ४ यतो बुद्धिस्ततः शांतिः प्रशमं गच्छ भारत ॥ नादारुणि पतेच्छस्त्रं दारुण्ये तन्निपात्यते ५ न वैराण्यमिजानंति गुणान् पश्यन्ति नागुणान् ॥ विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत मपुरुषाः ६ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ॥ संतः परार्थं कुर्वाणानावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ७ संवादे पुरुषाण्यादुर्युधिष्ठिर नराधमाः ॥ प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतेऽनुक्ताः पुरुषमुत्तरम् ८ न चोक्तानैव चानुक्तास्त्वहिताः पुरुषा गिरः ॥ प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा तूतमपुरुषाः ९ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ॥ संतः प्रतिविजानंतो लब्धाप्रत्ययमात्मनः १० असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः प्रियदर्शनाः ॥ तथा चरितमार्येण त्वयाऽस्मिन्सत्समागमे ११ दुर्योधनस्य पारुष्यं ततात हृदि मा कृथाः ॥ मातरं चैव गांधारीमां च त्वं गुणकाक्षया १२ उपस्थितं वृद्धमवपितरं पश्य भारत ॥ प्रेक्षा पूर्वमया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् १३ मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणां च बलाबलम् ॥ अशोच्याः कुरवो राजन्येषां त्वमनुशासिता १४ मंत्री च विदुरो धीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ त्वयि धर्मोऽर्जुने धैर्यं भीमसेने पराक्रमः १५ शुद्धाच गुरुशुश्रूषायमयोः पुरुषाभ्ययोः ॥ अजातशत्रो भद्रं ते स्वां डवप्रस्थमाविश ॥ भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्रधर्मे ते धीयतां मनः १६

प्रत्युपकाराशया उपकारं कुर्वतीत्यर्थः ७ अधममध्यमोत्तमानां कलहप्रसंगे वृत्तमाह संवादेति ८ दुर्वचोभिरुक्ता अनुक्ता वा संतोऽहिताः दुःखकर्त्राः यतः पुरुषाः मर्भच्छिदस्तादृशी गिरः ९ संत इति जातमोपयेन परस्यापि दुःखं मा भूदिति जानंत इत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ भ्रातृभिर्दुर्योधनादिभिः १६

सर्वसमयं कृत्वा मदुक्तं सत्तयैवास्त्विति प्रतिज्ञाय १७। १८ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ अनुज्ञातानिति १ दृतराष्ट्रेण यथाप्रतिज्ञं
सुहृद्व्युत्तेकृतेऽपि पुरुषकाराद्बलवत्तरदैवकौरवान्सर्वभूषण्यहेतोः अनुद्युते प्रावर्तयदित्याह अनुज्ञातानिति २ भरतश्रेष्ठो भरतस्य दुर्योधनस्य दृष्ट्या श्रेष्ठः प्रशस्यतमो दुःशासनः ३ स्थ
॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तो भरतश्रेष्ठधर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ कृत्वाऽयं समयं सर्वप्रतस्थे भ्रातृभिः सह १७ ते रथान्मेघसंकाशानां स्थायसहस्रं ॥ प्र
ययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थं पुरोतमम् १८ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दृतराष्ट्रवरप्रदानपूर्वकर्मिन्द्रप्रस्थं प्रति युधिष्ठिरगमने त्रिसप्ततितमोऽध्या
यः ॥ ७३ ॥ ॥ समाप्तं च द्यूतपर्व ॥ ॥ अथानुद्युतपर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा सरत्नधनसंचयान् ॥ पांडवान् धार्तराष्ट्रा
णां कथमासीन् मनस्तदा १ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा दृतराष्ट्रेण धीमता ॥ राजन दुःशासनः क्षिप्रं जगाम भ्रातरं प्रति २ दुर्योधनं समा
साद्य सामात्यं भरतर्षभ ॥ दुःखात्तो भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ३ ॥ दुःशासन उवाच ॥ ॥ दुःखेनैतत्समानीतं स्थविरो नाशयत्यसौ ॥ शत्रुसाहमयद्रव्यं
तद्बुध्यध्वं महारथाः ४ अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापिसौ बलः ॥ मिथः संगम्य सहिताः पांडवान् प्रातिमानिनः ५ वैचित्रवीर्यराजानं दृतराष्ट्रमनीषिणम् ॥
अभिगम्य त्वरायुक्ताः शृङ्गवचनमब्रुवन् ६ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ न त्वये दंष्ट्रतराज नयज्जगाद बृहस्पतिः ॥ शक्रस्य नीतिं प्रवदन् विद्वान् देवपुरोहितः ७
सर्वोपायैर्निहतं व्याशत्रवः शत्रुसूदन ॥ पुरायुद्धाद्बलाद्वाऽपि प्रकुर्वीत तवाहितम् ८ ते वर्यपांडवधनैः सर्वान्संपूज्य पार्थिवान् ॥ यदितान् यो धायिष्यामः किं वै
नः परिहास्यति ९ अहीना शीविषान् क्रुद्धान्नाशाय समुपस्थितान् ॥ कृत्वा कंठे च पृष्ठे च कः समुत्स्रष्टुमर्हति १० आतशस्त्रारथगताः कुपितास्तात पांडवाः ॥
निःशेषं वः करिष्यंति क्रुद्धा ह्याशीविषा इव ११ सन्नद्धो ह्यर्जुनो याति विष्टत्यपरमेधुधी ॥ गांडिवमुदुरादत्ते निःश्वसंश्च निरीक्षते १२ गदां गुर्वीं समुद्यम्य त्वरित
श्च कृकोदरः ॥ स्वरथं योजयित्वाऽऽशुनिर्यात इति नः श्रुतं १३ नकुलः खड्गमादाय चर्मचाप्यर्द्धचंद्रवत् ॥ सहदेवश्च राजा च चक्राकारमिंगितैः १४ तत्त्वा
स्थाय रथान्सर्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् ॥ अभिप्रंतोरथवातान् सेनायोगाय निर्ययुः १५ न क्षंस्यंते तथाऽस्माभिर्जातु विप्रकृताहिते ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं
कस्तेषां क्षंतुमर्हति १६ पुनर्दीव्यामभद्रं ते वनवासाय पांडवैः ॥ एवमेतान् वशे कर्तुं शक्यमः पुरुषर्षभ १७ ते वा द्वादश वर्षाणि वयं वा द्यूतनिर्जिताः ॥
प्रविशेम महारण्यमजिनैः प्रतिवासिताः १८

विरोद्ध इति साधिक्षेपमुक्तं शत्रुसाहस्यवशं गमयदममयत्प्रापितवान् ४ पांडवान् प्रतिप्रतिकर्तुं ५ ॥ ६ त्वया इदं किं श्रुतमिति काकानजो योजना अपितु श्रुतमेव ७ पुरायुद्धात्सुदमक
त्वेत्यर्थः बलाद्युद्धेन वा ये अहितं कुर्वन्ति ते निहतं व्यादित्योजना ८ तान् पांडवान् परिहास्यति नक्ष्याति ९ ॥ १० ॥ ११ परमेधुधी श्रेष्ठो निपंगी १२ ॥ १३ आकारमभिप्रायमिंगितैश्चेष्टितैः
चक्रैः चाविश्वक्रुः कृद्विक्षेपे इत्यस्य रूपं १४ सेनायोगाय सैन्यमेलनाय १५ न क्षंस्यंते न क्षमां करिष्यंते जातुकदापि विप्रकृताः विकारं प्रापिताः तेषामध्ये १६ ॥ १७ ॥ १८

सजनेन समानजनेनाज्ञाताः १९ ॥ २० सविद्यामज्ञवशीकरणविद्यासहिताम् २१ सारवद्बलवत् २२ ॥ २३ व्यध्वगतान् दूरगतान् २४ वैश्यापुत्रोऽनुयुक्तः २५ ॥ २६ अकामानां व्युत्तमनि
च्छतां सताम् २७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ अथेति १ ॥ २ ॥ ३ मर्तिमाभिर्मांऽस्याः अभिमतां माकुरु ४ धमेदुद्धो धयेत् ५

त्रयोदशं सजनेन अज्ञाताः प्रतिवत्सरम् ॥ ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश १९ निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ अक्षानुस्वापुन द्यूतमिदं कुर्व
तु पांडवाः २० एतत्कृत्य तमं राजन् तस्माकं भरतर्षभ ॥ अयं हि शकुनिर्वेदसविद्यामक्षसंपदम् २१ दृढमूलावयं राज्ये मित्राणि परिगृह्य च ॥ सारवादिपुलंसे
न्यं सत्कृत्य च दुरासदम् २२ ते च त्रयोदश वर्षं पारयिष्यंति चेद्भूतम् ॥ जेष्यामस्तान् वयं राजन् रोचतांति परंतप २३ ॥ दृतराष्ट्र उवाच ॥ तूर्णं प्रत्यानयस्व
तान् कामं व्यध्वगतानपि ॥ आगच्छंतु पुनर्द्यूतमिदं कुर्वतु पांडवाः २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो द्रोणः सोमदत्तो बाह्विकश्चैव गौतमः ॥ विदुरो द्रोणपुत्रश्च
वैश्यापुत्रश्च वीर्यवान् २५ भूरिश्रवाः शांतनवो विकर्णश्च महारथः ॥ मायूतमित्यभाषंत शमोस्त्विति च सर्वशः २६ अकामानां च सर्वेषां सुहृदामर्थदर्शिनाम् ॥
अकरोत् पांडवाह्वानं दृतराष्ट्रः सुतप्रियः २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि युधिष्ठिरप्रत्यानयने चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महाराज दृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ पुत्रहादां द्वर्मयुक्ता गांधारी शोककालिता १ जाते दुर्योधने क्षता महामतिरभाषत ॥ नयि
तां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः २ व्यनद ज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत ॥ अंतोनूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ३ मानिमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु खांदि
भारत ॥ मावालानामशिष्टानामभिर्मंस्थामर्तिप्रभो ४ माकुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि ॥ बद्धं सेतुं कोऽनुभिद्याद मेच्छां तंच पावकम् ५ शमो स्थिता
नकोऽनुपार्थानकोपयेद्भरतर्षभ ॥ स्मरंतं त्वामाजमीढं स्मारयिष्याम्यहं पुनः ६ शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिश्च येन चेतराय च ॥ न वै दृष्टो बालमतिर्भवेद्राजन् क
थंचन ७ त्वन्नेत्राः संतुते पुत्रमात्वा दीर्णाः प्रहासिषुः ॥ तस्मादयं मद्रचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः ८ तथा तेन कृतराजन् पुत्रस्नेहान्नराधिप ॥ तस्य प्राप्तं फलं
विद्धि कुलांतरणाय यत् ९ शमेन धर्मेण नयेन युक्ता याते बुद्धिः साऽस्तु ते मा प्रमादीः ॥ प्रध्वंसिनी कूरसमाहिता श्रीमृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् १० अथाब्र
वीन्महाराजो गांधारी धर्मदर्शिनीम् ॥ अंतः कामं कुलस्यास्तु न शक्नोमि निवारितुम् ११ यथेच्छंति तथैवास्तु प्रत्यागच्छंतु पांडवाः ॥ पुनर्द्यूतं च कुर्वतु माम
काः पांडवैः सह १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि गांधारीवाक्ये पंचसप्ततितमोऽध्यायः ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥

६ ॥ ७ त्वन्नेत्रास्त्वमेव नेता ये पांते त्वन्नेत्राः दीर्णास्त्वतो भिन्नमर्यादाः संतः प्रहासिषुः जीवितस्यागोनेति शेषः ८ ॥ ९ मा प्रमादीरनवाहितो माभूः मृदुप्रौढा मृदुपुसमाहिता सति प्रौढाभूत्वा
१० अंतो नाशः कामं यथेष्टम् ११ ॥ १२ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

ततइति १।२।३।४। असंभवेइति घृतराष्ट्रमुद्दिश्योक्तम् ५।६।७ यथोपजोषं यथासुखम् ८ पूजितमिष्टम् ९।१०।११।१२।१३।१४ व्यवसाये निश्चयेन १५ संवे
गादतिशयात् १६ एनंदुर्योधनं हेमरतर्षभं घृतराष्ट्र १७ न्हियाकार्पण्यदोषाभिर्वृत्तइतिलज्जा याभर्मसंयोगात्तीर्थाद्यदनजात् १८।१९।२० गजान्वादिकंबहुधेनूकंबहुदोग्ध्रीकंपणी
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोव्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामीयुधिष्ठिरम् ॥ उवाचवचनाद्राजो घृतराष्ट्रस्य धीमतः १ उपास्तीर्णां सभाराजत्रक्षानुस्वायुधिष्ठिर ॥
एहि पांडव दीव्येति पितात्वाऽऽहेति भारत २ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ धातुर्नियोगाद्भूतानि प्राप्नुवंति शुभाशुभम् ॥ न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्यं पुनर्यदि ३
अक्षयूत्तसमाह्वानं नियोगात्स्थविरस्य च ॥ जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ असंभवे हेममयस्य जंतोस्तथाऽपिरामोलुलुभे मृगाय ॥
प्रायः समासन्नपराभवाणां धियो विपर्यस्ततराभवन्ति ५ इति ब्रुवन्निवृत्ते भ्रातृभिः सह पांडवः ॥ जानंश्च शकुनेर्मायां पार्थो द्यूतमियात्पुनः ६ विविशुस्ते सभां तातु पुन
रेव महारथाः ॥ व्यथयंति स्म चेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः ७ यथोपजोषमासीनाः पुनर्युतप्रवृत्तये ॥ सर्वलोकविनाशाय देवोपनिपीडिताः ८ ॥ शकुनिरुवाच ॥
अमुं च स्थविरो यद्वोधनं पूजितमेव तत् ॥ महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु भो भरतर्षभ ९ वयं वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्युतनिर्जिताः ॥ प्रविशेम महारण्यं रौरवा
जिनवाससः १० त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ॥ ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ११ अस्माभिर्निर्जिता यूयं वने द्वादश वत्सरान् ॥ वस
ध्वं कृष्णया सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः १२ त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ॥ ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश १३ त्रयोदशे च निवृत्ते पुनरेव
यथोचितम् ॥ स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथ वेतैः १४ अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर ॥ अक्षानुस्वापुनर्युतमोहिदीव्यस्वभारत १५ अथ सभ्याः
सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा ॥ ऊचुरुद्विग्रमनसः संवेगात्सर्व एव हि १६ ॥ सभ्या ऊचुः ॥ अहो धिग्बाधवानैनं बोधयंति महद्भयम् ॥ बुद्ध्या बुद्धयेन वा
बुद्धेर्दयं वै भरतर्षभ १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ जनप्रवादान्सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः ॥ हियाच धर्मसंयोगात्पार्थो द्यूतमियात्पुनः १८ जानन्नपि महा
बुद्धिः पुनर्युतमवर्तयत् ॥ अप्यासन्नो विनाशः स्यात्कुरुणामिति चिंतयन् १९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथं वैमद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ॥ आहूतो वि
निवर्तते दीव्यामिशकुने त्वया २० ॥ शकुनिरुवाच ॥ गवांश्च बहुधेनूकमपर्यंतमजाविकम् ॥ गजाः कोशो हिरण्यं च दासीदासाश्च सर्वशः २१ एष नो ग्लह
एवैको वनवासाय पांडवाः ॥ यूयं वयं वा विजिता वसेम वनमाश्रिताः २२ त्रयोदशं च वै वर्षमज्ञाताः सजने तथा ॥ अनेन व्यवसायेन दीव्यामपुरुषर्षभाः २३
समुक्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत ॥ प्रतिजग्राह तं पार्थो ग्लहं जग्राह सौबलः ॥ जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत २४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभाप
र्वणि अनुवृत्तपर्वणि पुनर्युधिष्ठिरपराभवे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

कृतमिति शेषः २१ संप्रत्येकपक्षपणइत्याह एषइति २२।२३ समुक्षेपेण एकैकेन वनो
पक्षेपेण सकृद्व्याहृतमात्रेणेत्यर्थः प्रतिजग्राह तं ग्लहं मंगीचकार ततः सौबलोग्लहं जग्राह पार्थोपातितवान् २४ ॥ इति सभापर्वणि नेलकंदीये भारतमावदीपवत्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

ततइति दीक्षाव्रतग्रहणं तत्संजातयेपाते दीक्षिताः १।२ पांडोः स्त्रियौ पांडौ उद्धृतइत्पूडंतात्स्नीभ्योऽगिति टाकितयोरपत्यानि पांडवेयाः ३ समैः सर्वैर्वर्त्मभिर्मार्गैः अस्थलैः आगंतु
भिरतिसंकीर्णत्वात् स्थलहीनैः । संप्रयाता अस्मान्प्रतीतिशेषः । सर्वेऽद्य देवा अनुकूला इत्यर्थः । गुणैः श्रीमत्त्वादिभिर्ज्येष्ठास्तथाश्रेष्ठावयसा । अतएव श्रेयांसः प्रशस्यतराः ४।५ महा
सिपुः सभायां दुर्योधनं जले पतितं दृष्ट्वा हासं कृतवन्तः ६ सत्राहानुष्णीषकवचकटिबंधादीन् । भानुर्भूतिपुवर्णतंतुमयत्वाद्दीप्तिमंति । विवास्यंतां परिधाप्यंतां । रुक्ः कृष्णमृगः ७ ईदृशा अ
स्मत्सदृशाः अफळानिर्वीर्याः ८ इदं चेति यत्तद्वेतिच्छेदः । यदिदं रौरववासः । आहवे पुत्रेषु । यान्येव संग्रामनामानि यज्ञनामानि तियास्कः । ईदृशानां दीक्षितानामिव पांडवा
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ॥ अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् १ अजिनैः संवृतान् दृष्ट्वा हृतराज्यान् रिद
मान् ॥ प्रस्थितान् वनवासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् २ प्रवृत्तं धार्तराष्ट्रस्य चक्रं राज्ञो महात्मनः ॥ पराजिताः पांडवेया विपत्तिं परमांगताः ३ अद्य देवाः संप्र
याताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः ॥ गुणज्येष्ठास्तथाश्रेष्ठाः श्रेयांसो यद्वयं परैः ४ नरकं पातिताः पार्था दीर्घकालमनंतकम् ॥ सुखाच्च हीनाराज्याच्च विनष्टाः शाश्व
तीः समाः ५ घनेन मत्ता ये ते स्म धार्तराष्ट्रान् प्रहासिषुः ॥ ते निर्जिता हतधना वनमेष्यंति पांडवाः ६ चित्रान्सत्राहानवमुंचंतु चैषां वासांसि दिव्यानि च भानुमं
ति ॥ विवास्यंतां रुक्चर्माणि सर्वे यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ७ न संतिलोकेषु पुमांस ईदृशा इत्येव भावितबुद्धयः सदा ॥ ज्ञास्यंति तेऽऽत्मानमिमेऽद्य पां
डवा विपर्यये षंडतिला इवाफलाः ८ इदं हि वासो यद्वेदशानां मनस्विनां रौरवमाहवेषु ॥ अदीक्षितानामजिनानियद्द्वलीयसां पश्यत पांडवानाम् ९ महाप्रा
ज्ञः श्रीमकिर्यज्ञसेनः कन्यापांचाली पांडवेभ्यः प्रदाय ॥ अकर्षो द्वै सुकृतं नेह किंचित् क्लीबाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः १० सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान् दृष्ट्वा
ऽरण्ये निर्धनान् प्रतिष्ठान् ॥ कात्वं प्रीतिलप्स्यसे याज्ञसेनि पतिवृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ११ एते हि सर्वे कुरवः समेताः क्षांता दाताः सुद्रविणोपपन्नाः ॥ एषां
वृणीष्वैकतमं पतित्वेन त्वानयेत्कालविपर्ययोऽयम् १२ यथाऽफलाः षंडतिला यथा चर्ममया मृगाः ॥ तथैव पांडवाः सर्वे यथा काकयवा अपि १३ किं पांडवांस्ते
पतितानुपास्य मोघः श्रमः षंडतिलानुपास्य ॥ एवं नृशंसः परुषाणि पार्थान् श्रावयद् घृतराष्ट्रस्य पुत्रः १४ तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽस्य मर्षी निर्भर्त्स्योच्चैः सान्निगृह्य
वरोषात् ॥ उवाच चैनं सहसैवोपगम्य सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् १५ ॥ भीमसेनउवाच ॥ क्रूरपापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ॥ गांधारविद्यया हित्वं राजम
ध्ये विवर्त्तसे १६ यथा तु दसिमर्माणि वाक्शरैरिह नो भृशम् ॥ तथा स्मारयित्वा तेऽहं कृतं नमर्माणि संयुगे १७ ये च त्वामनुवर्तते को वलो भवशानुगाः ॥
गोप्तारः सानुबंधांस्तान्नेताऽस्मि यमसादनम् १८

नादृश्यते । तच्च तद्वत्पश्यत । यद्दद्वीक्षितानां कैवर्त्तकवृत्त्यंत इत्यर्थः ९ यज्ञसेनोदुपदः १० सूक्ष्मप्राव
रांरुच्छपरिधानीयवस्त्रान् । अप्रतिष्ठान् हतस्थानान् ११ कालविपर्ययः केशकालः स्वानने यत्र कर्षत् । नत्वा तपेदि स्थपि पाठः १२ काकयवानिस्तं दुल्लगुणधान्यं १३।१४।१५ गा
ंधारस्य शकुनेर्विद्यया । ननु बाहुबलेनेति भावः १६ स्मारयित्वा स्मारयिष्यामि १७ सानुबंधान्सपुत्रबाधवान् १८

अजिनैर्विवासितमाच्छादितं तावन्मात्रयासंपर्यासहराज्याद्विष्णुतमित्यर्थः । धर्मेणनिबद्धोनिबद्धोमार्गो रिपुमर्दनार्थोयस्यतं । मधुपर्कगौरीरितित्रिभिर्वेदिताया गोर्वधउत्सर्ग
श्रद्धः तत्सामान्यादंतकरूपायातिथयेनिवेदिताः पांडवपशवउत्सृष्टास्ते पुनर्वयंमृत्युमुखात्प्रमुक्ता इत्युत्सृष्टमात्राएववेगेनपलायंते पुनरस्मानयंमावधिष्टेतितेषांपारिहासेनव्याकुली
करणायपुनराव्हानंक्रियतेगौरीरिति । मृत्युभयात्पशुवत्प्राणभयात्पलायंतइतिपांडवानांकातरत्वसूचकोऽयमुपहासः । अस्योत्तरंद्रोणपर्वणि भीमसेनोवक्ष्यति । 'येऽस्मान्पूर्वप्रभू'

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंब्रुवाणमजिनैर्विवासितदुःशासनस्तंपरिचृत्यतिस्म ॥ मध्येकुरूणांधर्मेनिबद्धमार्गगौरीरितिस्माव्हयन्मुक्तलज्जः १९ भीमसेन
उवाच ॥ नृशंसपरुषंवक्तुंशक्यंदुःशासनत्वया ॥ निरुत्थाहिधनंलब्ध्वाकोविकथितुमर्हति २० मैवस्मसुठतांलोकान्गच्छेत्पार्थवृकोदरः ॥ यदिवक्षो
हितेभित्वानपिवेच्छोणितरणे २१ धार्तराष्ट्रानरणेहत्वामिषतांसर्वधान्विना ॥ शर्मंगंगाऽस्मिनचिरात्सत्यमेतद्रविमिते २२ ॥ वैशंपायनवाच ॥ तस्यराजा
सिंहगतेःसखेलंदुर्योधनोभीमसेनस्यहर्षात् ॥ गतिंस्वगत्याऽनुचकारमंदोनिर्गच्छतांपांडवानांसभायाः २३ नैतावताकृतमित्यब्रवीतवृकोदरःसन्निवृत्तार्ध
कायः ॥ शीघ्रंहित्वानिहतंसानुबंधंसंस्मार्याहंप्रतिवक्ष्यामिमूढ २४ एवंसमीक्ष्यात्मानिचावमानंनियम्यमन्युंबलवान्समानी ॥ राजानुगःसंसदिकोरवाणां
विनिष्क्रामन्वाक्यमुवाचभीमः २५ ॥ भीमसेनउवाच ॥ अहंदुर्योधनंहंताकर्णंहंताधनंजयः ॥ शकुनिंचाक्षकितवंसहदेवोहानिष्यति २६ इदंचभूयोवक्ष्यामि
सभामध्येबृहद्वचः ॥ सत्यंदेवाःकरिष्यंतियन्नोयुद्धंभविष्यति २७ सुयोधनमिमंपापंहंताऽस्मिगदयायुधि ॥ शिरःपादेनचास्याहमधिष्ठास्यामिभूतले
२८ वाक्यशूरस्यचैवास्यपरुषस्यदुरात्मनः ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपाताऽस्मिमृगराडिव २९ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नैववाचाव्यवसितंभीमविज्ञायतेसताम् ॥
इतश्चतुर्दशेवर्षेद्रष्टारोयद्रविष्यति ३० ॥ भीमसेनउवाच ॥ दुर्योधनस्यकर्णस्यशकुनेश्चदुरात्मनः ॥ दुःशासनचतुर्थानांभूमिःपास्यतिशोणितम् ३१
॥ अर्जुनउवाच ॥ असूयितारंद्रष्टारंप्रवक्तारंविकथनम् ॥ भीमसेननियोगात्तेहंताऽहंकर्णमाहवे ३२ अर्जुनःप्रतिजानीतेभीमस्यप्रियकाम्यया ॥ कर्णं
कर्णानुगांश्चैवरणेहंताऽस्मिपत्रिभिः ३३ येचान्येप्रतियोत्स्यंतिबुद्धिमोहेनमांनृपाः ॥ तांश्चसर्वानहंवाणौनेताऽस्मिमसादनम् ३४ चलेद्विहिमवा
न्स्थानान्निष्प्रभःस्याद्दिवाकरः ॥ शैत्यंसोमात्प्रणश्येतमत्सत्यंविचलेद्यदि ३५ नप्रदास्यातिचेद्राज्यमितोवर्षंचतुर्दशे ॥ दुर्योधनोऽभिसत्कृत्यसत्यमेत
द्रविष्यति ३६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तवतिपार्थेतुश्रीमान्माद्रवतीसुतः ॥ प्रगृह्यविपुलंबाहुंसहदेवःप्रतापवान् ३७

त्यंतिमुहुरितिगौरिति ॥ तान्वयंप्रतिनृत्यामः पुनर्गौरितिगौरिति'इति । उत्सृष्टान्पशुनिवभीषयितुमाव्हयंतो येऽस्मान्पूर्वप्रभूत्यंति तानेवयुद्धेविदारितान् दृष्टानृत्यामइतितवर्थः
१९ । २० । २१ मिषतापश्यतां २२ । २३ प्रतिवक्ष्यामि अस्यपरिहासस्योत्तरमितिशेषः २४ आत्मनिचिते २५ । २६ । २७ । २८ परुषस्यकर्कशस्य २९ व्यवसितंचिकीर्षितं
द्रष्टारःद्रक्ष्यामः ३० । ३१ द्रष्टारमुतेजकंप्रवक्तारंकुबुद्धेः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतमावदीपेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ अ ॥ आमंत्रयामीति १ । २
सौबलस्यवधंप्रेप्सुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ क्रोधसंरक्तनयनोनिःश्वसन्निवपन्नगः ३८ ॥ सहदेवउवाच ॥ अक्षान्यान्मन्यसेमूढगांधाराणांयशोहर ॥ नैतेऽ
क्षानिशितावाणास्त्वयैतेसमरेवृताः ३९ यथाचैवोक्तवान्भीमस्त्वामुद्दिश्यसबांधवम् ॥ कर्ताऽहंकर्मणस्तस्यकुरुकार्याणिसर्वशः ४० हंताऽस्मितरसा
युद्धेत्वामेवहसबांधवम् ॥ यदिस्थास्यसिग्रामेक्षत्रधर्मेणसौबल ४१ सहदेववचःश्रुत्वानकुलोऽपिविशांपते ॥ दर्शनीयतमोनृणामिदंवचनमब्रवीत् ॥
४२ ॥ नकुलउवाच ॥ सुतेयंयज्ञसेनस्यद्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजैः ॥ यैर्वाचःश्रावितारूक्षाःस्थितैर्दुर्योधनप्रिये ४३ तान्धार्तराष्ट्रान्दुर्वृतान्मुमुर्षून्का
लनोदितान् ॥ गमायेष्यामिभूयिष्ठानहंवैस्वतक्षयम् ४४ निदेशाद्धर्मराजस्यद्रौपद्याःपदवर्षाचरन् ॥ निर्धार्तराष्ट्रांपृथिवीकर्ताऽस्मिनचिरादिव ४५
वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंतेपुरुषव्याघ्राःसर्वेव्यायतबाहवः ॥ प्रतिज्ञाबहुलाःकृत्वाधृतराष्ट्रमुपागमन् ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिअनुसूत
पर्वणिपांडवप्रतिज्ञाकरणेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ आमंत्रयामीभरतांस्तथावृद्धपितामहम् ॥ राजानंसोमदत्तंचमहा
राजंचबालिहकम् १ द्रोणंकृपंचपांश्चान्यानश्वत्थामानमेवच ॥ विदुरंधृतराष्ट्रंचधार्तराष्ट्रांश्चसर्वशः २ युयुत्सुंसंजयंचैवतथैवान्यान्सभासदः ॥ सर्वाना
मंज्यगच्छामिद्रष्टाऽस्मिपुनरेत्यवः ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ नचकिंचिदथोचुस्तंहियासन्नायुधिष्ठिरम् ॥ मनोभिरेवकल्याणंदध्युस्तेतस्यधीमतः
४ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ आर्यापृथाराजपुत्रीनारण्यंगंतुमर्हति ॥ सुकुमारीचवृद्धाचनित्यंचैवसुखोचिता ५ इहवत्स्यातिकल्याणीसत्कृताममवेश्मनि ॥
इतिपार्थाविजानीध्वमगदंवोऽस्तुसर्वशः ६ ॥ पांडवाऊचुः ॥ ॥ तथेत्युक्त्वाब्रुवन्सर्वेयथानोवदसेऽनघ ॥ त्वंपितृव्यःपितृसमोवयंचत्वत्परायणाः ७ यथा
ऽऽज्ञापयसेविद्वंस्त्वंहिनःपरमोऽगुरुः ॥ यच्चान्यदपिकर्तव्यंताद्विधत्स्वमहामते ८ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरविजानीहिममेदंभरतर्षभ ॥ नाधर्मेणजि
तःकश्चिद्व्यथतेवैपराजये ९ त्वंवैधर्म्यविजानीषेयुद्धेजेताधनंजयः ॥ हंताऽऽरिणांभीमसेनोनकुलस्त्वर्थसंग्रही १० संयंतासहदेवस्तुवौम्योब्रह्मविदुत्तमः ॥
धर्मार्थकुशलचैवद्रौपदीधर्मचारिणी ११ अन्योन्यस्यप्रियाःसर्वतथैवप्रियदर्शनाः ॥ परैरभेद्याःसंतुष्टाःकोवोनस्पृहयेदिह १२ एषवैसर्वकल्याणःसमाधि
स्तवभारत ॥ नैनंशत्रुर्विषहतेऽक्रेणापिसमोऽप्युत १३ हिमवत्यनुशिष्टोऽसिमेरुसावर्णिनापुरा ॥ द्वैपायनेनकृष्णेननगरेवारणावते १४ भृगुतुंगेचरामे
णहृषद्वत्यांचशंभुना ॥ अश्रौषीरसितस्यापिमहर्षेरंजनंप्रति १५ कल्माषीतीरसंस्थस्यगतस्त्वंशिष्यतांभृगोः ॥ द्रष्टासदानारदस्तेधौम्यस्तेऽयंपुरोहि
तः १६ माहासीःसांपरायेत्वंबुद्धितामृषिपूजिताम् ॥ पूरुरवसमैलंत्वंबुद्ध्याजयसिपांडव १७

द्रष्टाऽस्मिद्रक्ष्यामि ३ आसन्नाःनम्राः ४

५ अ. गदमारोग्यम् ६ । ७ । ८ मममतामिति शेषः ९ । १० । ११ । १२ समाधिर्भनःस्वाध्यकरोनियमः १३ । १४ । १५ । १६ माहासीर्मात्यज सांपरायेपरलोकविषये १७

विधारणेनियमने १८ विसर्गेदानेसंयमेवशक्तिरणे । पूर्वश्लोकाद्धृतमनाइत्यनुकुर्ययोष्यं । आत्मप्रदानं सर्वहितार्थं शरीरादेर्व्यापारणं । उपजीवनंजीवनहेतुत्वं । ऐंद्रेइति लोकपालगुणानुपचमस्तुणांश्च सर्वसंपत्तिहेतुनृजयादीन्प्राप्नुहीत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥ ॥ इतिसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ तस्मि

शक्त्याजयसिराज्ञोन्यान्प्रीनधर्मोपसेवया ॥ ऐंद्रेजयेधृतमनायाम्येकोपविधारणे १८ तथाविसर्गेकौबेरेवारुणेचैवसंयमे ॥ आत्मप्रदानं सौम्यत्वमद्रथ
श्वेवोपजीवनम् १९ भूमेक्षमाचतेजश्चसमग्रसूर्यमंडलात् ॥ वायोर्बलंप्राप्नुहि त्वंभूतेभ्यश्चात्मसंपदम् २० अगदं वोऽस्तुमद्रवोद्रष्टाऽस्मिपुनरागतान् ॥
आपद्धर्मार्थकृच्छ्रेषुसर्वकार्येषुवापुनः २१ यथावत्प्रातिपद्येथाःकालेकालेयुधिष्ठिर ॥ आपृष्टोऽसीहकौतेयस्वस्तिप्राप्नुहिभारत २२ कृतार्थस्वस्तिमंतं
त्वांद्रक्ष्यामःपुनरागतम् ॥ नहिवोष्टजिनंकिंचिद्वेदकश्चित्पुराकृतम् २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वापांडवःसत्यविक्रमः ॥ भीष्मद्रोणौनम
स्कृत्यप्रातिष्ठतयुधिष्ठिरः २४ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिअनुद्युतपर्वणियुधिष्ठिरवनप्रस्थानेऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
तस्मिन्संप्रस्थितेकृष्णापृथांप्राप्ययज्ञस्विनीम् ॥ अपृच्छदृशदुःखात्तयाश्चान्यास्तत्रयोषितः १ यथाहिवदनाश्लेषान्कृत्वागंतुमिषेवसा ॥ ततोनिनादः
सुमहान्पांडवांतःपुरेऽभवत् २ कुंतीचभृशसंतप्तादौपदींप्रेक्ष्यगच्छतीम् ॥ शोकविह्वलयावाचाकृच्छ्राद्वचनमब्रवीत् ३ वत्सेशोकोनतेकार्यःप्राप्येदंव्यस
नमहत् ॥ स्त्रीधर्माणामभिज्ञासिशीलाचारवतीतथा ४ नत्वासंदेष्टुमर्हामिभर्तुंनप्रातिशुचिस्मिते ॥ साध्वीगुणसमापन्नाभूषितंतेकुलद्वयम् ५ सभाग्याः
कुरवश्चेमेयेनदग्धास्त्वयाऽनवे ॥ अरिष्टं व्रजपंथानंमदनुध्यानवृंहिता ६ भाविन्यर्थेहिसत्स्नीणांवैकृतंनोपजायते ॥ गुरुधर्माभिगुप्ताचश्रेयःक्षिप्रमवा
प्स्यसि ७ सहदेवश्चमेपुत्रःसदाऽवेक्ष्योवनेवसन् ॥ यथेदंव्यसनंप्राप्यनायंसिदिन्महामतिः ८ तथेत्युक्त्वातुसादेवीस्त्रवन्नेत्रजलाविला ॥ शोणितकैकवस
नामुक्तकेशीविनिर्ययौ ९ तांक्रोशंतींपृथादुःखादनुवव्राजगच्छतीम् ॥ अथापश्यत्सुतान्सर्वान्हताभरणवाससः १० रुचर्मामृततनूनन्हियाकिंचिदवा
ह्मुखान् ॥ परैःपरीतान्सहृष्टैःसुहृद्भिश्चानुशोचितान् ११ तदवस्थान्सुतान्सर्वानुपमृत्यातिवत्सला ॥ स्वजमानाऽवदच्छोकात्ततद्विलपतीबहु १२
॥ कुंत्युवाच ॥ कथंसद्धर्मचारित्रान्वृतस्थितिर्विभूषितान् ॥ अश्रुद्रान्दृढभक्तांश्चदेवतेज्यापरान्सदा १३ व्यसनं वःसमभ्यागात्कोऽयंविधिविपर्ययः ॥
कस्यापध्यानजंचेदमागःपश्यामिवोधिया १४ स्यात्तुमद्भाग्यदोषोऽयंयाऽहंयुष्मानजीजनम् ॥ दुःखायासभुजोऽयर्थयुक्तानप्युतमैर्गुणैः १५

त्रिति १ । २ । ३ । ४ । ५ अरिष्टं निर्विघ्नं मदनुध्यानवृंहिता स्त्रीगुणेनप्रातिव्रत्येनयुक्ताऽपि मातृगुणेनवात्सल्येनापिबद्धिता । भर्तृपुमक्तिस्त्रेहवतीमवेतिभावः ६ । ७ । ८ शोणिता
कैकवसनारजस्वला ९ । १० । ११ स्वजमानाआलिङ्गमाना १२ । १३ अपध्यानजंक्रोधजम् १४ । १५

ऋद्धिविनाशताः संपाद्विहीनाः वृद्धीतिपाठेऽपि संप्रवार्थः १६ शतशृंगात्पर्वतात् १७ पुत्राधिपुत्रविषयामनःपीडाम् १८ । १९ अभिसंधितावृता महामम २० भोपुत्रकाःवोपु
ष्माव्रविहास्ये २१ असुधर्मेप्राणधारणेअंतवति विनाशवति प्रमादतः पांडोरिवममातःकिंतुनैवविहितः २२ । २३ अनादिनिधनमिति द्वारकावासिन्पुत्राधिपमिति उत्पत्तिनाशयोनिरा
करणम् । अनुपाधौकारणोपाधौवातयोरमसक्तेः । अतएवोत्पत्तौचतुर्भुजं रूपमेवबसुदेवेनददं । यत्तु'शरीरंवासुदेवस्यरामस्यचमहात्मनः । अर्जुनोदाहयाभासपुरुषैरासकारिमिः'इति
कथंवत्स्यथदुर्गेषुवनेऋद्धिविनाशताः ॥ वीर्यसत्त्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाःकृशाः १६ यद्येतदेवमज्ञास्यं वनेवासोहिवोषुवम् ॥ शतशृंगान्मृतेपांडोनाग
मिष्यंगजाह्वयम् १७ धन्यं वःपितरं मन्येतपोमेधान्वितं तथा ॥ यःपुत्राधिमसंप्राप्यस्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् १८ धन्यांचार्तीद्रियज्ञानामिमांप्राप्तांपरांग
तिम् ॥ मन्येतुमाद्रीधर्मज्ञांकल्याणीसर्वथैवतु १९ रत्यामत्याचगत्याचययाऽहमभिसंधिता ॥ जीविताप्रियतांमहंविद्वांसंक्लेशभागिनीम् २० पुत्रकानवि
हास्येवःकृच्छ्रलब्धान्प्रियान्सतः ॥ साऽहंयास्यामिहिवनंहाकृष्णेकिंजहासेमाम् २१ अंतवत्यसुधर्मेऽस्मिन्धात्राकिंतुप्रमादतः ॥ ममांतो नैवविहितस्ते
नायुर्नजहातिमाम् २२ हाकृष्णद्वारकावासिन्क्रासिसंकर्षणानुज ॥ कस्मान्नत्रायसेदुःखान्मांचेमांश्चनरोत्तमान् २३ अनादिनिधनंयेत्वामनुध्यायंतिवै
नराः ॥ तांस्त्वंपासीत्ययंवादःसगतोव्यर्थतांकथम् २४ इमेसद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्यानुवर्तिनः ॥ नार्हतिव्यसनंभोक्तुंनन्वेषांक्रियतांदया २५ सेयंनी
त्यर्थेविज्ञेषुभीष्मद्रोणकृपादिषु ॥ स्थितेषुकुलनाथेषुकथमापदुपागता २६ हापांडोहामहाराजकासिकिसमुपेक्षसे ॥ पुत्रान्विवास्यतःसाधूनरि
भिर्युतनिर्जितान् २७ सहदेवनिवर्तस्वननुत्वमसिमेप्रियः ॥ शरीरादिपिमाद्रेयमांमात्याक्षीःकुपुत्रवत् २८ व्रजंतुप्रातरस्तेऽमीयदिसत्याभिसंधिनः ॥ म
त्परित्राणजंधर्ममिहैवत्वमवामुहि २९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंविलपतीकुंतीमभिवाद्यप्रणम्यच ॥ पांडवाविगतानंदावनायैवप्रवव्रजुः ३० विदुरश्चा
पितामार्ताकुंतीमाश्वास्यहेतुभिः ॥ प्रावेशयदृहंक्षतास्वयमार्ततरःशनैः ३१ धार्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्चानिखिलेनोपलभ्यतत् ॥ गमनं परिकर्षेचकृष्णाया
यूतमंडले ३२ रुद्रुःसुस्वनं सर्वाविनिर्दंत्यःकुरुनभृशम् ॥ दध्युश्चसुचिरंकालंकरासक्तमुखांबुजाः ३३ राजाचधृतराष्ट्रस्तुपुत्राणामनयंतदा ॥ ध्या
यन्नुद्विग्रहदयोनशांतिमधिजग्मिवान् ३४ सचित्तयन्ननेकाग्रःशोकव्याकुलचेतनः ॥ क्षतुःसंप्रेषयामासशीघ्रमागम्यतामिति ३५ ततो जगामविदुरोष्टत
राष्ट्रनिवशनम् ॥ तंपर्यपृच्छत्संविग्रोद्धृतराष्ट्रोजनाधिपः ३६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिअनुद्युतपर्वणिद्रौपदीकुंतीसंवादेएकोनाशीतित
मोऽध्यायः ७९ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमागतमथोराजाविदुरंदीर्घदर्शिनम् ॥ साशंकद्वपप्रच्छधृतराष्ट्रोऽविकामुतः १

शरीरवाहवचनं तदनुत्पत्तिवचनविरोधातिरोभावमात्राभिप्रायम् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० हेतुभिर्देवप्राबल्यादिप्रतिषादकैर्वचनैः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अनेका
ग्रोव्याकुलचित्तः ३५ । ३६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसभापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ॥ तमागतमिति १

२ ज्ञानकथय ३।४।५।६।७ यास्तानिचैवदेवतानि ८।९।१० धृणीदयावान् ११।१२।१३।१४।१५ असक्ताः परस्परमलप्राः १६।१७।१८।१९
 धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ कथं गच्छति कौंतेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनः सव्यसाचीमाद्रीपुत्रौ च पांडवौ २ धौम्यश्चैव कथं क्षतद्रौपदी च यशस्विनी ॥ श्री
 तुमिच्छाम्यहं सर्वं तेषां शंस विचेष्टितम् ३ ॥ विदुर उवाच ॥ वस्त्रेण संवृत्य मुखं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ बाहू विशालौ संपश्यन् भीमो गच्छति पांडवः ४ सिक
 तावपन्सव्यसाचीराजानमनुगच्छति ॥ माद्रीपुत्रः सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ५ पांसूपालितसर्वांगीनकुलश्चितविह्वलः ॥ दर्शनीयतमोलोके राजानम
 नुगच्छति ६ कृष्णातुकेशैः प्रच्छाद्य मुखमायतलोचना ॥ दर्शनीया प्ररुदतीराजानमनुगच्छति ७ धौम्योरौ द्राणिसामानियाम्यानि च विशांपते ॥ गाय
 त्र गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ विविधानी हरूपाणि कृत्वा गच्छति पांडवाः ॥ तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजं तिते ९
 ॥ विदुर उवाच ॥ निकृतस्यापिते पुत्रैर्हते राज्ये धनेषु च ॥ न धर्माच्च लते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः १० योऽसौ राजा धृणीनित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत ॥ निकृत्या
 भ्रंशितः क्रोधान्नोन्मीलयाति लोचने ११ नाहं जनं निर्देह्यं दृष्ट्वा घेरेण च क्षुषा ॥ स पिधाय मुखं राजा तस्माद्गच्छति पांडवः १२ यथा च भीमो व्रजति तन्मे निग
 दतः शृणु ॥ बाहोर्बलेनास्ति समो मेति भरतर्षभ १३ बाहू विशालौ कृत्वाऽसौ तेन भीमोऽपि गच्छति ॥ बाहू विदर्शयन् राजन् बाहुद्रविणदर्पितः १४ चि
 कीर्षन् कर्मशत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानु रूपतः ॥ प्रादेश न शरसंपातान् कुंतीपुत्रोऽर्जुनस्तदा १५ सिकतावपन्सव्यसाचीराजानमनुगच्छति ॥ असक्ताः सिकता
 स्तस्य यथा संप्रति भारत ॥ असक्तं शरवर्षाणितथामोक्षयति शत्रुषु १६ न मे कश्चिद्विजानीयान् मुखमयेति भारत ॥ मुखमालिप्य तेनासौ सहदेवोऽपि ग
 च्छति १७ नाहं मनां स्याददेयं मार्गं स्त्रीणामिति प्रभो ॥ पांसूपालितसर्वांगीनकुलस्तेन गच्छति १८ एकवस्त्रा प्ररुदतीमुक्तकेशी रजस्वला ॥ शोणितेनाक्त
 वस्त्रनाद्रौपदी वाक्यमब्रवीत् १९ यत्कृतेऽहमिदं प्राप्ता तेषां वर्षे चतुर्दशे ॥ हतपत्न्यो हतसुता हतबंधुजनप्रियाः २० बहुशोणितदिग्धां गयो मुक्तकेश्योरजस्व
 लाः ॥ एवं कृतोदकाभार्याः प्रवेक्ष्यंति गजाह्वयम् २१ कृत्वा तु नैर्ऋतान् दर्भान् धीरो धौम्यः पुरोहितः ॥ समानि गायत्र्याम्यानि पुरतो याति भारत २२ हते
 पुभरतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा ॥ एवं सामानि गायंतीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति २३ हाहा गच्छंति नो नाथाः सामवेक्षध्वर्मादृशं ॥ अहो धिक्कुरुद्वानां
 बालानामिव चेष्टितं २४ राश्रेभ्यः पांडुदायादाल्लोभान्निर्वासयंतिये ॥ अनाथाः स्मवयं सर्वे वियुक्ताः पांडुनंदनैः २५ दुर्विनीतेषु लुब्धेषु काप्रतिः कौरवेषु
 नः ॥ इति पौराः सुदुःखार्ताः क्रोशंति स्म पुनः पुनः २६ एवमाकारा लिंगैस्ते व्यवसायं मनोगतम् ॥ कथयंतश्च कौंतेया वनं जग्मुर्धनस्विनः २७ एवं ते पुन
 राश्रेषु निर्यत्सु गजसाह्वयात् ॥ अनभ्रविद्युतश्चासनभूमिश्च समकंपत २८

हतपत्न्यो हतपुत्रकाः २०।२१ नैर्ऋतान् निर्ऋतिकोणमान् २२।२३।२४।२५।२६ व्यवसायं निश्चयम् २७ निर्यत्सु गच्छन्तु २८

२९ प्रत्याहरंति नगरसमीपे प्रेतमांसां स्थादित्यनयांति प्रतिकूलं भवति वा ३०।३१।३२।३३।३४ ब्राह्मोऽश्रियमणिमाद्यैश्च सर्वेषु लोकेषु कामचारम् ३५ द्वीपमाश्रयम् ३६
 ३७।३८ सराजकान् राजसमूहसहितान् ३९।४०।४१।४२।४३।४४ देवदत्तो देवैर्दत्तः साध्वसो भयं मूर्तिमत् ४५।४६ संगमः संग्रामः सृष्टप्राणः प्राणत्यागेनापीत्यर्थः

रादुरग्रसदादिव्यमपर्वणि विशांपते ॥ उल्काचाप्यपसव्येन पुरं कृत्वा व्यशोर्यत २९ प्रत्याहरंति कव्यादाद्युग्रगोमायुवायसाः ॥ देवाय तनचैत्येषु प्राकाराह्वा
 लकेषु च ३० एवमेते महोत्पाताः प्रादुरासन् दुरासदाः ॥ भरतानामभावाय राजन् दुर्मित्रिते तव ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं प्रवदतो रेवतयोस्तत्र वि
 शांपते ॥ धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च विदुरस्य च धीमतः ३२ नारदश्च सभामध्ये कुरूणामग्रतः स्थितः ॥ महर्षिभिः परिवृतो रौद्रवाक्यमुवाच ह ३३ इतश्चतुर्दश वर्षे
 विनक्ष्यं ब्रीहिकौरवाः ॥ दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ३४ इत्युक्त्वा दिवमाक्रम्य क्षिप्रमंतरधीयत ॥ ब्राह्मोऽश्रियं सुविपुलां विभ्रद्वर्षिसतमः ३५ ततो
 दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ द्रोणं द्वीपमन्यं तराज्यं चास्मै न्यवेदयन् ३६ अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्योधनममर्षणम् ॥ दुःशासनं च कर्णं च सर्वानेव च
 भारतान् ३७ अवध्यान् पांडवान् प्राहुर्देवपुत्रान् द्विजातयः ॥ अहं वै शरणं प्राप्ता न वर्तमानो यथाबलम् ३८ गता सर्वात्मना भक्त्या धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ॥
 नोत्सहेयं पारित्यक्तुं देवं हि बलवत्तरम् ३९ धर्मतः पांडुपुत्रा वै वनं गच्छंति निर्जिताः ॥ ते च द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यंति पांडवाः ४० चरितब्रह्मचर्याश्च क्रोधा मर्ष
 वशानुगाः ॥ वैरं निर्याता यिष्यंति महद्दुःखाय पांडवाः ४१ मया च भ्रंशितो राजन् द्रुपदः सखि विग्रहे ॥ पुत्रार्थमयजद्राजावधाय मम भारत ४२ याजोपयाजत
 पसापुत्रं लेभे स पावकात् ॥ दृष्टुं प्रद्रौपदीं च वेदीमध्यात्सु मध्यमाम् ४३ दृष्टुं प्रस्तुपार्थानां स्यालः संबन्धतो मतः ॥ पांडवानां प्रियरतस्तस्मान्मां भयमा
 विशत् ४४ ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान् कवचीशरी ॥ मर्त्यधर्मतया तस्मादद्य मे साध्वसो महान् ४५ गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः परवीरहा ॥ रथातिरथसं
 ख्यायां योऽग्रणी र्जुनो युवा ४६ सृष्टप्राणो भृशतरं तेन चेत्संगमो मम ॥ किमन्यद्दुःखमधिकं परमं भुवि कौरवाः ४७ दृष्टुं मोद्रोणमृत्युरिति विप्रथितं वचः ॥
 मद्बधाय श्रुतोऽप्येपलोके चाप्यतिविश्रुतः ४८ सोऽयं नूनमनुप्राप्तस्त्वत्कृतकाल उत्तमः ॥ त्वरितं कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ४९ सुहृत्सुखमेवैतताल
 च्छायेव हेमनी ॥ यजध्वं च महायज्ञैर्भोगान् श्रितदत्तच ५० इतश्चतुर्दश वर्षे महत्प्राप्स्यथ वैशसम् ॥ द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ५१ सम्यगा
 हगुरुः क्षत्तरुपावर्तय पांडवान् ॥ यदि तेन निवर्तते सत्कृतायां तु पांडवाः ॥ स शस्त्ररथपादाताभोगवंतश्च पुत्रकाः ५२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्व
 णि अनुष्टुततपर्वणि विदुरधृतराष्ट्रोणवाक्ये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ४१ ॥ परममनंतम् ४७।४८ नैतदेतावता कृतं पतच्छ्रेयः कल्याणं

नैतावता पांडवानिर्वासनमात्रेण कृतं भवति ४९ हेमनी हेमंतसंवाधिनी ५० वैशसं नाशये ५१।५२ ॥ ॥ इति सभापर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वनंगतेष्विति १।२।३ युद्धशौडैर्युद्धेदक्षैः ४।५।६।७ अवाचीनानि विपरीतानि ८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ शेषं हतावशेषं कतिपयानामेकस्य वा

॥ वैशंपायन उवाच ॥ वनंगतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ॥ धृतराष्ट्रं महाराज तदार्चिता समाविशत् १ तंचितयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ निःश्व
संतमने काग्रमिति होवाच संजयः २ ॥ संजय उवाच ॥ अवाप्य वसुसंपूर्णं विसुधां वसुधाधिप ॥ प्रवाज्य पांडवानराज्याद्राज न किमनुशोचसि ३ ॥ धृतरा
ष्ट्र उवाच ॥ अशोच्यत्वं कुतस्तेषां ये पां वैरं भविष्यति ॥ पांडवैर्युद्धशौडैर्हि बलवद्भिर्महारथैः ४ ॥ संजय उवाच ॥ तवेदं सुकृतराज न महद्वैरमुपस्थितम् ॥
विनाशो येन लोकस्य सानुबंधो भविष्यति ५ वार्यमाणो हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ पांडवानां प्रिया भार्या द्रौपदी धर्मचारिणीम् ६ प्राहिणोदानयेहेति पु
त्रो दुर्योधनस्तव ॥ सूतपुत्रं सुमंदात्मानिर्लज्जः प्रातिकामिनम् ७ यस्मै देवाः प्रयच्छंति पुरुषाय पराभवम् ॥ बुद्धितस्यापकर्षति सोऽवाचीनानि पश्यति ८
बुद्धौ क्लृप्तभूतायां विनाशे समुपस्थिते ॥ अनयो नयसंकाशो हृदयात्त्रापसर्पति ९ अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः ॥ उत्तिष्ठंति विनाशाय नूनं त
च्चास्य रोचते १० न कालो दंडमुद्यम्य शिरः कृतं ततिकस्य चित् ॥ कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ११ आसादितमिदं घोरं तु मुलं लोमहर्षणम् ॥ पांचा
लीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् १२ अयोनिजां रूपवतीं कुलेजातां विभावसोः ॥ कोनुतां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् १३ पर्यानयेत्सभामध्ये विना
दुर्भूतदेवि नम् ॥ स्त्रीधर्मिणी वरारोहा शोणितेन परिहृता १४ एकवस्त्राऽथ पांचाली पांडवानभ्यवैक्षत ॥ हतस्वानहतराज्यांश्च हतवस्त्रानहताश्रियः १५
विहीनान्सर्वकामेभ्यो दासभावमुपागतान् ॥ धर्मपाशपरिक्षिप्तान शक्तानि व विक्रमे १६ कुद्रांचानर्हतीं कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि ॥ दुर्योधनश्च कर्णश्च कटुक
न्यभ्यभाषताम् १७ इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मे दिनी १८ अपिशेषं भवेदद्य पुत्रा
णाममसंजय ॥ भरतानां स्त्रियः सर्वा गांधार्या सहसंगताः १९ प्राक्रोशन् भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां सभागताम् ॥ धर्मिष्ठां धर्मपत्नीं च रूपयौवनशालिनीम् २० प्र
जाभिः सह संगम्य ह्यनुशोचंति नित्यशः ॥ अग्निहोत्राणिसायाह्नेन चाहूयंत सर्वशः २१ ब्राह्मणाः कुपिताश्चासनद्रौपद्याः परिकर्षणे ॥ आसीन्निष्ठानको घो
रो निर्घातश्च महानभूत् २२ दिवउल्काश्चापंततरादुश्चार्कमुपाग्रसत् ॥ अपर्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन् भयम् २३ तथैव रथशालासु प्रादुरासीदुताशनः ॥
ध्वजाश्चापिव्यशीर्यंत भरतानामभूतये २४ दुर्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन् भैरवं शिवाः ॥ तास्तदा प्रत्यभाषंत रासभाः सर्वतो दिशः २५ प्रातिष्ठत ततो भी
ष्मो द्रोणेन सह संजय ॥ कृपश्च सोमदत्तश्च वाल्हीकश्च प्रहामनाः २६

जीवनं भविष्यतीत्यर्थः १९।२०।२१ निष्ठानकः प्रलयदुंदुभिश्चंडवात इत्यर्थः। निष्ठानक इति पाठेऽपि स एतार्थः निर्घातो वज्रशब्दः २२।२३।२४ शिवाः शृंगालाः २५।२६

२६ अनुज्ञासिषमनुज्ञातवान् अडभावार्थः पाठांतरं तु सुगमम् २७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९ ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यमाणमर्या
दापुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनुश्रीनीलकंठविरचिते भारतभाष्ये सभापर्वप्रकाशे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ ॥

ततोऽहमब्रुवं तत्र विदुरेण प्रचोदितः ॥ वरंददानि कृष्णायैकांक्षितं यद्यदिच्छति २७ अष्टोत्तत्र पांचाली पांडवानामदासताम् ॥ सरथान्सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञा
सिषमप्यहम् २८ अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ एतदंतास्तु भरताय द्रुः कृष्णा सभागता २९ येषां पांचालराजस्य सुता सा श्रीरनुत्तमा ॥ पांचाली पां
डवानेता न्दैवमृष्टोपसर्पति ३० तस्याः पार्थाः परिक्रेशं न क्षंस्यंते ह्यमर्षणाः ॥ वृष्णयो वामहेष्वासाः पंचाला वामहारथाः ३१ तेन सत्याभिसंधेन वासुदेवेन राक्षिताः ॥
आगमिष्यति बीभत्सुः पंचालैः परिवारितः ३२ तेषां मध्ये महेश्वासो भीमसेनो महाबलः ॥ आगमिष्यति धुन्वानो गदादंडमिवातकः ३३ ततो गांडीवनिर्घोषं शु
त्वा पार्थस्य धीमतः ॥ गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं न राधिपाः ३४ तत्र मेरोचते नित्यं पार्थः सामनविग्रहः ॥ कुरुभ्यो हि स दामन्ये पांडवान् बलवतरान् ३५ तथा हि बल
वान् राजा जरासंधो महायुधि ॥ बाहुप्रहरणे नैव भीमेन निहतो युधि ३६ तस्य तेशम एवास्तु पांडवैर्भरतर्षभ ॥ उभयोः पक्षयोर्युक्तं क्रियतामविशंकया ३७ एवं कृ
ते महाराज परं श्रेयस्त्वमाप्स्यसि ॥ एवं गावल्गणे क्षत्ता धर्मार्थसहितं वचः ३८ उक्तवान्नृहीतं वैमया पुत्रहितैषिणा ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां संहि
तायां वैयासक्यां सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि धृतराष्ट्रसंजयसंवादे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ समाप्तमनुद्युतपर्व ॥ सभापर्व समाप्तम् ॥ एतत्सर्वं
सभापर्वमया श्रूयार्तमहर्षयः ॥ अध्यायाः सप्त तिज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १ ॥ श्लोकानां द्वे सहस्रे तु सप्त श्लोकशतानि च ॥ श्लोकाश्चैकादश तथा पर्वण्य
स्मिन् प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥ अस्यानंतरमारण्यकं पर्वं भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्माभिः ॥ धार्त
राष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥ अथास्मिन्पर्वणि वृत्तांताः ॥ मयाभिगमनम् ॥ सभानिर्माणम् ॥ सभाप्रवेशः ॥ नारदागमनम् ॥ कच्चिप्रश्नः ॥
॥ देवसभा वर्णनम् ॥ राजसूयमंत्रः ॥ जरासंधोत्पत्तिः ॥ जरासंधवधः ॥ राजमोक्षणम् ॥ दिग्विजयः ॥ राजसूयः ॥ राज्ञामागमनम् ॥ बल्याहरणम् ॥
॥ राज्ञानियोगः ॥ अर्घाभिहरणम् ॥ शिशुपालकोपः ॥ शिशुपालवधः ॥ यज्ञसमाप्तिः ॥ वासुदेवगमनम् ॥ दुर्योधननिवासः ॥ सभायां दुर्योधनावहासः
॥ दुर्योधनामर्षः ॥ दुर्योधनचिंता ॥ धृतराष्ट्रमंत्रः ॥ पांडवाह्वानम् ॥ पांडवपराजयः ॥ द्यूतेन राज्यहरणम् ॥ द्रौपदीप्रकर्षणम् ॥ द्रौपदीवरप्रदानम्
॥ अनुद्युतम् ॥ पांडवपराजयः ॥ वनप्रस्थानमिति ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ अत्रापि पूर्वपूर्वलिपिकरप्रमादादिना अध्यायाधिक्यं श्लोकाधिक्यं च दृश्यते परं कुत्राधिक्यं जातं तत्रिश्च योनभवति ॥

XX



॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्व समाप्तम् ॥

CATALOGUED

Mahābhārata
Epics — India
Sanskrit Lit — Epics

Cat.
V.R. 31/1976

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

8995

Call No. Sa8 Km / G.N.B.

Author—

Title—Mahabharata.
Parts 1 and 2.

Borrower No. | Date of Issue | Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.